T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı
Türk Halk Bilimi Bilim Dalı

UYGUR EFSANELERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA (İNCELEME VE METİNLER)

DOKTORA TEZİ

Adem ÖGER

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN

İZMİR–2008

Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum *"Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)"* adlı yüksek lisans/doktora tezinin tarafımdan bilimsel ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Adem ÖGER

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun **03.12.2008** tarih ve **47/11** sayılı kararı ile oluşturulan jüri **Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı** doktora öğrencisi **Adem ÖGER**'in aşağıda başlığı (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve adayı . **15/12/2008** günü saat **13.00**'da 90 dakika süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/~~başarısız/düzeltilmesi gerekli~~ olduğuna oybirliğiyle / ~~oyçokluğuyla~~ karar vermiştir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN
Başarılı ☒
Başarısız ☐
Düzeltme (6 ay süreli) ☐

ÜYE
Yard. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN (Danışman)
Başarılı ☒
Başarısız ☐
Düzeltme (6 ay süreli) ☐

ÜYE
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Başarılı ☒
Başarısız ☐
Düzeltme (6 ay süreli) ☐

ÜYE
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Başarılı ☒
Başarısız ☐
Düzeltme (6 ay süreli) ☐

ÜYE
Prof. Dr. Mehmet AÇA
Başarılı ☒
Başarısız ☐
Düzeltme (6 ay süreli) ☐

Tezin Türkçe Başlığı : Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)

Tezin İngilizce Başlığı : A Research on The Uighur Legends (Analyses and Texts)

* 1. Doktora Tezi savunma süresi asgari 90 azami 120 dakikadır.
2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) **bilgisayarda** doldurulmalıdır
3. **Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir**.
3. Doktora Tez savunmasında üyelerden en az birinin **üniversite dışından** olması zorunludur.

KISALTMALAR

agb. : **Adı geçen bildiri**

age. : **Adı geçen eser**

AKM : **Atatürk Kültür Merkezi**

Akt. : **Aktaran**

agm. : **Adı geçen makale**

bk. : **Bakınız**

C. : **Cilt**

Çev. :**Çeviren**

Hzl. : **Hazırlayan**

MEB : **Milli Eğitim Bakanlığı**

MÖ. : **Milattan Önce**

s. : **Sayfa**

S. : **Sayı**

TDK : **Türk Dil Kurumu**

TTK : **Türk Tarih Kurumu**

Yay. : **Yayın**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... V

GİRİŞ: UYGUR TÜRKLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN (ŞİNCİANG UYGUR ÖZERK BÖLGESİ) 11

1. Uygur Adı..... 11

2. Uygur Türklerinin Tarihi..... 16

2.1. Uygur Kağanlığı..... 17

2.2. Batı Uygur Devleti..... 20

2.3. Koçu-İdikut-Turfan Uygur Devleti..... 20

2.4.Kaşgar Hanlığı..... 22

3. Doğu Türkistan'ın Coğrafî Özellikleri..... 23

4. Doğu Türkistan'ın Ekonomik Yapısı..... 26

5. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı..... 28

6. Doğu Türkistan'ın Siyasî ve İdarî Yapısı..... 30

7. Uygur Türklerinde Dinî Hayat..... 32

7.1. Maniheizm..... 32

7.2. Nasturîlik..... 33

7.3. Budizm..... 35

7.4. İslâmiyet..... 37

8. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi Hakkında..... 41

I. BÖLÜM: UYGUR EFSANELERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 43

I. 1. Çin'de Yapılan Çalışmalar..... 46

I. 2. Rusya'da Yapılan Çalışmalar..... 47

I. 3. Kazakistan'da Yapılan Çalışmalar..... 49

I. 4. Türkiye'de Yapılan Çalışmalar..... 51

I. 4. 1. Kitaplar..... 51

I. 4. 2. Makaleler..... 54

I. 4. 3. Tebliğler..... 55

I. 5. Doğu Türkistan'da Yapılan Çalışmalar..... 56

I. 5. 1. Kitaplar..... 57

I. 5. 2. Makaleler…….. 63
II. BÖLÜM: BİR TÜR OLARAK EFSANE VE UYGUR EFSANELERİ….. 74
II. 1. Efsane Tanımı ve Uygur Efsaneleri…….. 74
II. 2. Efsanelerin Tasnifi ve Uygur Efsanelerinin Sınıflandırılması…….. 106
II. 3. Efsanenin Sözlü Kültür Ortamı ve Anlatmaya Dayalı Türlerle İlişkisi…. 123
III. BÖLÜM: UYGUR EFSANELERİNİN YAPI, MUHTEVA VE İŞLEV ÖZELLİKLERİ..... 142
III. 1. Uygur Efsanelerinin Yapı Özellikleri…….. 142
III. 2. Uygur Efsanelerinin Muhteva Özellikleri ……... 144
III.2.1. Mitolojik Unsurlar……... 144
III.2.1.1. Gök Tanrı…… 147
III.2.1.2. Gök Cisimleri……... 153
III.2.1.3. Olağanüstü Varlıklar……... 156
III.2.1.3.1. Ejderha……... 157
III.2.1.3.2. Dev…… 160
III.2.1.3.3. Yalmavuz …….. 162
III.2.1.4. Kültler…… 163
III.2.1.4.1. Dağ Kültü…….. 163
III.2.1.4.2. Ağaç Kültü……. 168
III.2.1.4.3. Su Kültü…… 171
III.2.2. Dinî Unsurlar…… 173
III.2.2.1. Peygamberler…….. 174
III.2.2.2. Evliyalar……... 178
III.2.2.2.1. İsimleriyle Anılan Evliyalar……... 179
III.2.2.2.2. Mezarları Kült Haline Gelmiş Evliyalar…… 181
III.2.3. Tarihî Unsurlar……. 191
III.2.3.1. Millet, Boy, Kavim ve Kabileler……. 193
III.2.3.2. Tarihî Şahıslar……. 200
III.2.4. Sosyal Hayat ve Geleneklerle İlgili Unsurlar…….. 211
III.2.4.1. Sosyal Hayatla İlgili Unsurlar……. 211
III.2.4.2. Geleneklerle İlgili Unsurlar…… 214

III.2.4.2.1. Doğum……215
III.2.4.2.2. Düğün……218
III.2.4.2.3. Ölüm……...220
III.2.4.2.4. Giyim-Kuşam ve Süslenme……... 223
III.2.4.2.5. Nevruz Bayramı……. 224
III.2.4.2.6. Eğlence ve Müzik…….. 225
III.2.4.2.7. Diğer Gelenekler……..... 229
III.3. Uygur Efsanelerinin İşlev Özellikleri…….. 231
IV. BÖLÜM: METİNLER……... 234
IV. 1. Uygur Türkçesi ile Metinler…… 235
IV. 2. Türkiye Türkçesine Aktarılan Metinler…….. 478
SONUÇ……705
BİBLİYOGRAFYA……... 708
DİZİN……. 726

ÖNSÖZ

Tarih boyunca, çeşitli kavimlerin ve milletlerin mücadelelerine sahne olan, değişik dinleri ve kültürleri buluşturan, tarihî İpek Yolu üzerinde yer alması nedeniyle ticaretin ve sanatın merkezi olma özelliği gösteren Doğu Türkistan topraklarında yaşayan Uygur Türkleri, erken dönemde yerleşik hayata geçmeleri nedeniyle zengin bir yazılı edebiyata ve sözlü kültür geleneğine sahiptir. Yaşadıkları coğrafyanın merkezî bir konumda olması nedeniyle Uygur Türklerinin sözlü kültürü ürünleri, Türk kültürünün zengin kaynaklarını içinde barındırmaktadır.

Her toplumun kendi kültürünü, kendisinin ortaya çıkarıp yoğurduğu, geliştirdiği ve değiştirdiği; kendi kültürünün adeta mimarı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda sosyal hayatın her alanını içine alan Uygur efsaneleri de, Uygur Türklerinin tabiatı ve hayatı algılayış biçimini, dinî hayatını, davranış kalıplarını, ideal insan tiplerini ve kültürel değerlerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Uygur efsaneleri üzerine yapılacak çalışmalar, hem Uygur Türklerinin hem de Türk Dünyasının inanç ve düşünüş sisteminin ve buna bağlı olarak şekillenen kültürel değerlerin tespit ve tahlil edilmesinde büyük yarar sağlayacaktır. Türkiye'de, Uygur efsaneleri üzerine kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması, bu çalışmanın şeklinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmanın "*Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan (Şinciang Uygur Özerk Bölgesi)*" adlı *Giriş* kısmında, ilk olarak Uygur Adı ve Uygur Türklerinin tarihi; ikinci olarak da Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan'ın coğrafî, ekonomik, demografik, siyasî ve dinî yapısı hakkında bilgi verilmiştir. *Giriş* kısmı, çalışmanın konusu, amacı ve çalışmada kullanılan araştırma ve inceleme yöntemlerinin tanıtılmasıyla tamamlanmıştır.

Çalışma, *Giriş* bölümü dışında, dört bölümden meydana gelmektedir. *"Uygur Efsaneleri Üzerine Yapılan Çalışmalar"* adlı *I. Bölüm*'de, Uygur efsanelerine ilişkin ilk bilgilerin yer aldığı tarihî kaynaklar başta olmak üzere, 19. yüzyıldan itibaren Çin'de, Rusya'da, Kazakistan'da, Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da Uygur efsaneleri üzerine yapılan çalışmalar tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Çalışmanın *II. Bölüm*'ü, "*Bir Tür Olarak Efsane ve Uygur Efsaneleri*" adını taşımaktadır. Bu bölümde, başta Batı'da olmak üzere Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da efsane türü hakkında ileri sürülen görüşler ele alınmış ve efsane tanımları yapı, içerik, işlev, yaratım ve aktarım özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. İkinci olarak, Batı'da, Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da efsane üzerine yapılan çalışmalara yön veren efsane tasnifleri incelenmiş ve elimizdeki metinlerden hareketle Uygur efsaneleri konularına göre sınıflandırılmıştır. Son olarak da, efsanenin sözlü kültür ortamı ve anlatmaya dayalı mit, masal, destan, halk hikâyesi ve memorat gibi türlerle ilişkisi tartışılmıştır.

Çalışmanın "*Uygur Efsanelerinin Yapı, Muhteva ve İşlev Özellikleri*" adlı *III. Bölüm*'ünde, Uygur efsaneleri üzerine metin merkezli yaptığımız bu çalışmaya kaynaklık eden metinlerden seçtiğimiz örnekler ışığında, Uygur efsanelerinin yapı, muhteva ve işlev özellikleri tespit edilmiştir. Uygur efsaneleri muhteva yönünden "mitolojik unsurlar", "dinî unsurlar", "tarihî unsurlar", "sosyal hayat ve geleneklerle ilgili unsurlar" başlığı altında incelenmiştir. Bu bölüm, Uygur efsanelerinin işlev özelliklerine ilişkin tespit ve değerlendirmelerle tamamlanmıştır.

"*Metinler*" ismini taşıyan *IV. Bölüm*'de, Doğu Türkistan'da çeşitli kitap, dergi ve gazetelerden tespit ve temin ettiğimiz üçyüz Uygur efsanesinin öncelikle Uygur Türkçesi metinlerine, ardından da Türkiye Türkçesine aktarmalarına yer verilmiştir.

"*Sonuç*" kısmında, çalışmanın diğer bölümlerinde yaptığımız tespitler ve elde ettiğimiz bulgular ve sonuçlar toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise, kullandığımız kaynakların yazarların soyadına göre sıralandığı "*Bibliyografya*" ile şahıs ve yer adlarını içeren *"Dizin"* kısımları yer almaktadır.

Lisans öğrenimimden Yüksek Lisans ve Doktora eğitimime uzanan süreçte, birlikte çalışma fırsatını yakaladığım danışmanım, kıymetli Hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN'a bütün kalbimle teşekkür ederim.

Bu çalışmanın hazırlanması için beni teşvik eden, kütüphanesi ve şahsî fikirleriyle her zaman destek olan saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN'e şükranlarımı sunarım.

Ayrıca çalışmalarımın başından sonuna kadar yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen ve görüşlerini benimle paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. Alimcan İNAYET ve Prof. Dr. Metin EKİCİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamızda kullandığımız efsane metinlerinin bize ulaşmasında yardımcı olan Şinciang Üniversitesi Folklor ve Antropoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Rahile DAVUT'a ve bu çalışmayı hazırladığım süre boyunca her konuda destek olan Yrd. Doç Dr. Metin ARIKAN, Arş. Gör. Baki Bora HANÇA ve Arş. Gör. İsmail Turan KALLİMCİ'ye şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Adem ÖGER

İzmir 2008

GİRİŞ

UYGUR TÜRKLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN (ŞİNCİANG UYGUR ÖZERK BÖLGESİ)

1. UYGUR ADI

Uygur adının etimolojisi ve anlamıyla ilgili ilk bilgilere Çin yıllıklarında rastlamaktayız. Türk kaynaklarında ise Uygur adı, ilk kez Bilge Kağan Yazıtı'nda 716 yılında meydana gelen olaylar sırasında zikredilmiştir. Sonraki dönemlerde yazılan Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda, Uygur adının ortaya çıkışı ve anlamı üzerine bilgiler yer almaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Uygur adının etimolojisi ve anlamı üzerine bilim adamları tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

"Uygur" adı ve anlamı üzerinde çalışma yapan bilim adamları, Uygur adının Çince tarihî kaynaklarda "Hui-hu", Hui-ho", "Hoei-ho", "Wei-ho" ve Wei-wu"[1] şeklinde geçtiğini belirtmişler; ancak bu konuda detaylı bilgi vermemişlerdir. Bu konuda en son yapılan çalışmalardan biri Alimcan İnayet'e aittir.[2] İnayet, çalışmasında Uygur adının kronolojik olarak Çince tarihî kaynaklarda ne şekilde yer aldığını ve Çince bu karakterlerin ne anlama geldiğini şu şekilde açıklamıştır:

"1. Shang Hanedanlığı (MÖ.16-MÖ.11. yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince 'Gui-fang' adındaki *gui* karakteri 'Oguz' sözcüğünün en eski Çince transkripsiyonudur. *Gui* karakteri o dönemde 'gür', 'ügü', 'wuku' şeklinde telaffuz edilmiş olup, aslında 'Ogur' sözcüğünün Çincedeki transkripsiyonudur. Oguz, Ogur sözcükleri ise 'Uygur' sözcüğünün mukabilidir.

2. Zhou Hanedanlığının ortalarına gelindiğinde, Gui-fang'lara 'Yi-qu' denmiştir. Yi-qu aslında Ogur diye telaffuz edilirdi. 'Gui', 'Wei' anlamındaki *ġur, gur* kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesidir.

---

[1] Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu. *Türk Millî Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, (15. Baskı), s. 130; Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, (2. Baskı), s. 12.

[2] Alimcan İnayet. "Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım." Türk Dil Kurumu tarafından 20–24 Ekim 2008 tarihinde düzenlenen *VI. Türk Dili Kurultayı*nda sunulan bildiri metni.

3. Çince tarihî kaynaklarda, MÖ. 2. yüzyılda kaydedilen 'Wu-jie' ya da 'Hu-jie' adı, 'Oguz' ya da 'Uygur' kelimesinin Çince transkripsiyonudur.

4. Han döneminde Kumul bölgesi 'Yi-wu-lu' diye adlandırılmıştır. Buradaki Yi-wu-lu ise 'Uygur' sözcüğünün bir başka transkripsiyonudur.

5. 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı coğrafyacı Claudus Ptolemy'nin 'Coğrafya (Geographice Hyhegesis)' adlı eserinde bahsedilen *Oechurdas-Oikhardai* kelimesi 'Uygur' sözcüğünün karşılığıdır. Ptolemy, 'Tarım Nehri'ne *Oechurdas* demiştir.

6. Çince tarihî kaynaklarda M. S. 4–5. yüzyıllarda görülen 'Wu-hu', 'Wei-he', 'Hui-he' adları 'Oğuz' veya 'Uygur' adının Çince transkripsiyonudur.

7. Çince kaynaklarda geçen 'Yuan-he' ise, 'On Uygur' adının Çince transkripsiyonudur.

8. Çince tarihî kaynaklarda 6. yüzyılın sonlarından itibaren görülen 'Wei-he', 'Hui-he', 'Hui-hu/Hui-gu' karakterleri, 'Uygur' sözcüğünün Çince transkripsiyonudur.

9. 8. yüzyıla ait Orhun Yazıtları'nda 'Uygur' sözcüğü bir kavim adı olarak yer almaktadır.

10. Song Hanedanlığı döneminde ise 'Uygur' adı Çinceye 'Hui-hui' olarak transkribe dilmiştir.

11. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ortalarına kadar Uygur adı, Çinceye 'Wei-wu-er' şeklinde transkribe edilmiş; 17. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar da 'Hui-bu' ya da 'Hui-min' şeklinde ifade edilmiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi 'Uygur' sözcüğü, Çincede farklı biçimlerde yazılmıştır. Ancak bunlar, Çincenin değişik tarihi dönemlerde kazanmış olduğu farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmiştir. Çincedeki bu kelimelerin tümünün 'Uygur' ya da 'Oğuz' sözcüğünün Çince transkripsiyonu olduğu konusunda birleşen bilim adamları, 'Uygur' ile 'Oğuz'un aynı sözcüğün farklı telaffuzu ve yazılışı olduğunu da kabul etmektedirler."[3]

Çince tarihî kaynaklarda bu şekillerde geçen Uygur adı, Türklere ait kaynaklarda ise ilk olarak Bilge Kağan yazıtında 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İl-teberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Bu sırada Uygurlar, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru

[3] Alimcan İnayet. *agb.*

kaçmışlardır. Bilge Kağan Yazıtı'nın dışında, Uygur adına Karabalgasun, Şine-Usu, Tez II, Suci, İyme 1 ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlamaktayız. Ayrıca 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787–843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe "Ho-yo-hor" şeklinde transkribe edilmiştir.[4]

Uygur adının kökeni ve anlamı üzerine, tarihî kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Burada ilk olarak Uygur adının kökeni ve anlamı hakkında tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri, daha sonra da bu konuda bilim adamlarının ileri sürdükleri görüşlere yer vereceğiz.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserinde, Nizamettin İsrafil Toğan Tekin adında birinden dinlediği bir efsaneden hareketle "Uygur" adının ortaya çıkışını; "*Xuzhur-Uyhur-Uyğur"* şeklinde etimolojik bir tahlil yaparak ortaya koyar. Bu etimolojik tahlilini yaparken ses değişimlerine başka kelimelerden de örnek verir. "Uygur" kelimesinin anlamını ise *"kendi azığını kendisi bulup yiyenler"* şeklinde açıklamıştır.[5]

Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime isimli eserinde, Uygur adının ortaya çıkışı ve anlamı şu şekilde anlatılmıştır: "Kara Han, Müslüman olduğunu öğrendiği oğlu Oğuz Han'ı öldürmek ister. Bu durumu haber alan Oğuz Han, 'Babam asker gönderip beni öldürmek istiyor. Beni isteyen bana gelsin, babamı isteyen babama gitsin!' diyerek halka haber gönderir. Halkın büyük bir kısmı Kara Han'ın tarafını, az bir kısmı da Oğuz Han'ın tarafını seçer. Oğuz Han, yanına gelenlere *"Uygur"* adını verir. Uygur *"yapışır, yapışan"* anlamındadır.[6]

Uygur adının kökeniyle ilgili Çinli, Japon, Tayvan ve Uygur bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Alimcan İnayet, bu görüşleri maddeler halinde şöyle sıralamıştır:

"1. 'Uygur' ile 'Oğuz' aynı kelimenin değişik biçimleridir. Uygurların Tanrı Dağları civarına yerleşenleri 'Wu-hu', Altay Dağları civarına yerleşenleri 'Wu-he' yani Oğuz; Selenga Nehri vadilerine yerleşenleri 'Wei-he' sonra 'Hui-he' yani 'Uygur' diye

[4] Saadettin Gömeç. *age.* s. 11–12.
[5] *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1992, (3. Baskı), ss. 111-113.
[6] Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü).* Hzl: Zuhal Kargı Ölmez, Ankara: Simurg Kitapçılık, 1996, s. 237.

adlandırılmıştır. ‘Hui-he’ler Oğuzlardır. Bunlar Türklerin yazılı kaynaklarında ‘Dokuz Oğuzlar’ ve ‘Dokuz Uygurlar’ şeklinde adlandırılmıştır.

2. ‘Uygur’ ya da ‘Oğuz’ kelimesinin ilk şekli ‘çevik’ anlamındaki *ġur*, *gur*dur. Çincedeki ‘Gui’, ‘Wei’, ‘Hu’ karakterleri ‘çevik’ anlamındaki ‘ğur, gur’ kelimesinin transkripsiyonudur. Bugünkü Uygur sözcüğü eski *Gur*, *Ogur* adı temelinde *ġur-oġur-onġur-oyġur-uiġur* şeklinde oluşmuştur.

3. ‘Uygur’ sözcüğü, Orta Dönem Türkçesindeki ‘Udgur’ kelimesinden gelmiştir. Bu kelime aslında ‘Hudgur’ olabilir. Bu ad eskiden ‘Hudgur-Udgur-Uygur’ şeklinde fonetik değişiklik geçirmiştir. Uygur adının Çince tarihî kaynaklarda ‘hui-gu’ ve ‘hui-he’ şeklinde yazılışı, ‘Hudgur’ kelimesine bağlanabilir.

4. ‘Uygur = Yugur, Ogur = Ögür, Oguz = Ögüz’ sözcüklerinin anlamı ‘akıllı, güçlü, kudretli’dir. Bu kelimeler ‘r’ sesini konuşan kabilelerin dilinde ‘Oğur, Yuğur, Uyğur’ şeklini almıştır; ‘z’ sesini konuşan kabilelerin dilinde ‘Oğuz, Ğuz, Uz’ şeklini almıştır. Eski Türkçede tek heceli ‘o-’ (düşünmek), ‘ög’ (akıl, tefekkür) fiili de vardır. İşte bu ‘o-’ , ‘ög’ ve ‘uk-’ fiil köküne ‘ğuz’, ‘gur’ ekleri getirilerek ‘bilici, planlayıcı, çevik, kudretli’ anlamındaki kelime ortaya çıkar.

5. ‘Uygur’ sözcüğünün eski şekli ‘Ogur-Ugur (oghur)’ ya da ‘gur’ (ghur)dur. Çince kaynaklardaki ‘Gu-shi’, ‘Che-shi’ guz-kus (guz-ghuz) adının Çincedeki transkripsiyonudur.

6. ‘Uygur’ sözcüğü Uygurların yaşadıkları yer olan ‘Ughei Nor’ adından gelmiştir. ‘Ughei Nor’, Karakurum şehrinin kurulduğu yerin 30–40 km. kuzeybatısında bulunan Orhun Nehri’dir. ‘Ughei Nor’, ‘yüce adam-asilzade’ anlamına gelir.”[7]

7. Uygur adının kökenine ilişkin yukarıda sıraladığımız görüşleri değerlendiren Alimcan İnayet, Uygur adını şu şekilde açıklamıştır: Eski Türkçede “nehir” anlamına gelen *ögüz/ügüz* sözcüğü*; ögüz/ügüz-oguz/uguz-ögür/ügür-ogur/ugur-uygur* şeklinde bir değişiklik geçirmiştir. Sonuç olarak “Oğuz” ile “Uygur” sözcüğü aynı kökten gelmektedir. Aynı adı taşıyan bu iki kavim, uzun tarihi süreçte farklı coğrafya ve kültürel çevrede yaşamalarından dolayı farklı istikamette gelişim göstermiş ve nihayet birbirlerinden ayrı farklı iki kavim olarak ortaya çıkmışlardır. [8]

[7] Alimcan İnayet. *agb.*
[8] Alimcan İnayet. *agb.*

Yukarıda da görüldüğü gibi, Uygur adının kökenine ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştür; ancak henüz bu konuda bilim dünyasında kabul gören ortak bir fikir oluşmamıştır.

"Uygur" sözcüğünün anlamıyla ilgili olarak da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. "Uygur" kelimesi, "kendi azığını kendileri bulup yiyenler" anlamındadır. Bu görüş, Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it-Türk" adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır.

2. "Uygur" kelimesi, "katılaşmak, uyuşmak" anlamına gelir. Bu görüş Reşidüddin'in "Câmi'üt-Tevârih" adlı eserine dayandırılmıştır.

3. "Uygur" kelimesi, "tabi olmak", "yapışmak" veya "birleşmek" anlamındadır. Bu görüş Ebugazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" isimli eserinde verilen bilgilere dayandırılmaktadır.

4. "Uygur" sözcüğü "yüce adam", "asilzade" anlamına gelir. Bu görüş Japon bilim adamlarının ortaya attıkları yer adı "Ughei Nor"a dayandırılmıştır.[9]

5. "Uygur sözcüğü "şahin gibi uçan, şahin gibi çevik, batır" anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, 788 yılının ekim ayında Uygur kağanı Çin sarayına binden fazla kişiden oluşan heyeti göndermiş ve "Hui-he" adının "Hui-gu" diye değiştirilmesini istemiştir ki, "Hui-gu"nun anlamı "şahin gibi çevik, batır" demektir.[10]

6. "Uygur" sözcüğü "ormanlık kavmi" anlamına gelir.[11]

7. "Uygur" sözcüğü "akıllı, bilgili, güçlü, yetenekli" anlamındadır. [12]

9. "Uygur" sözcüğünün ilk ve asıl anlamı "nehir"dir. Sözcüğün mecazi anlamı ise "güçlü, kuvvetli, yüce"dir.[13]

10. "Uygur" sözcüğü "boğa kabilesi" anlamına gelir.[14]

---

[9] Alimcan İnayet. *agb.*
[10] İbrahim Kafesoğlu. a*ge.* s. 130; Saadettin Gömeç. *age*. s. 12–13; Alimcan İnayet. *agb.*
[11] Alimcan İnayet. *agb.*
[12] Alimcan İnayet. *agb.*
[13] Alimcan İnayet. *agb.*
[14] Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, ss. 183-186.

2. UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga Nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan Uygurlar, Çinliler tarafından "Kao-ch'e,", "Yüan-ho", "Wu-hu", "Wu-ho", "Wei-ho", "Wei-hu", "Hui-ho", "Hui-hu" gibi değişik isimlerle anılmıştır. Bir Türk kavmi olan Uygurlar, Göktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir.[15] Uygurların "Hun" genel adıyla anılan Türk boylarından Ti/Kırmızı Ti boyunun devamı olduğu kabul edilmektedir. İlk Uygur devleti, Guce Hanlığı adıyla 4.-5. yüzyıllarda Moğolistan ve Cungarya bölgesinde kurulan kabile devletlerinden biridir. Çinliler, yüksek tekerlekli araba kullanmalarından dolayı yüksek araba anlamında bu devleti ve Uygurları "Kao-ch'e" adıyla adlandırmışlardır.[16]

4.-5. yüzyıllarda Tabgaç Türk devleti içinde Tölös genel adıyla anılan Türk boylarıyla birlikte Uygurlar, Dokuz Oğuz - On Uygurlar adlarıyla yer almışlardır. Selenge, Orhun ve Tola kıyılarında yaşayan Dokuz Oğuz-On Uygur boyları, Köktürk devletinin güçlü olduğu dönemlerde onların hâkimiyetlerini tanımış ve onlarla birlikte olmuşlardır. Köktürkler döneminde Baykal Gölü'nün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest yaşamışlardır. 7. yüzyılın başında Birinci Köktürk Kağanlığı zayıflayınca Tölös boyları dağılmıştır. Orhun ve Selenge kıyılarında yaşayan Uygurlar, Tölös boylarından Bayırku, Tongra ve Bugu gibi boyları, bir bey birlik halinde toplamıştır.[17] Uygurları bir oymak halinde toplayan şahsın 605 senesinde kağanlık yapmış olan Shıh-chien olduğu bilinmektedir. Öldükten sonra kendisine ayrıca Ssu-chin adı da Çinliler tarafından verilmiştir. Ssu-chin'in unvanının "İrkin/Erkin" olması kuvvetle muhtemeldir.[18]

630'lu yıllarda İrkin'nin oğlu P'u-sa bu boylarla Köktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmıştır. Köktürkler, Uygur-Tölös akınlarını durduramayınca P'u-sa ve Uygurlar büyük bir itibar kazanmışlardır. İkinci Köktürk Devleti 742–743 yıllarında

---

[15] Özkan İzgi. *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 11.
[16] Umay Türkeş-Günay. *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 193.
[17] Umay Türkeş-Günay. *age.* s. 193.
[18] Özkan İzgi. *age*. s. 11.

zayıflayınca Köktürklere bağlı Karluk ve Basmıllarla beraber Uygur boyları da ayaklanmıştır.[19]

2.1. Uygur Kağanlığı

744 yılında Uygur yabgusu, Basmıl kağanını tahttan indirerek yerine geçmiştir. "Kutlug Bilge Kül Kağan" unvanını alarak I. Uygur Kağanlığı'nı kurmuştur. Uygurlar; Bugu, Bayurku, Hun, Tongra, Ssechie/İzgil, Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lan-wu-ku, Ütielerdi/Ediz adlı ve Dokuz Oğuz adıyla anılan Türk boylarını yanlarına alarak güçlenmişlerdir. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca "Dokuz Oğuz-On Uygur" adıyla anılmışlardır. Bazı İslam kaynakları Uygurları bu sebeple Dokuz Oğuz adıyla anmıştır.[20]

Doğu Köktürk Devleti'nin topraklarında 744 yılında kurulan Uygur devletinin kağanı Kutluğ Bilge Kül Kağan kısa sürede toprakları genişletmiş ve devletin tanınmasını sağlamıştır. Onun ölümü üzerine oğlu Moyen Çor kağan olmuştur. O, kendisine muhalefet eden Karlukları, Çu ve Talas bölgesinde oturan Türgişleri itaat altına alarak Uygur devletinin sınırlarını Sir Derya Nehri boylarına kadar genişletmiştir. Moyen Çor Kağan, 755 yılına gelindiğinde Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları, Kırgızları, Bolçu/Urungu Nehri çevresindeki Karlukları, Basmılları ve Türgişleri itaat altına alarak Uygur ülkesini düzenli ve ahenkli bir hale getirmiştir.[21]

Uygur Devleti'ni çok güçlü bir hale getiren Moyen Çor Kağan, 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü, kağan olmuştur. "Bögü"nün unvanı "Tanrıda Kut Bulmış İl Tutmuş Alp Külüg Bilge"dir. Çin İmparatoruna karşı başlatılan yeni bir isyanı Bögü Kağan bastırmış ve Çin buna karşılık olarak çok değerli hediyeler göndermenin yanı sıra, Uygurlara her yıl vergi ödemeyi de kabul etmiştir. Çin'e yaptığı bir sefer sırasında Maniheist rahiplerin etkisinde kalan Bögü Kağan, Maniheizmi yeni bir din olarak kabul etmiştir.[22] Bögü Kağan, Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu. Hâlbuki 763 yılından itibaren etkisini önemli ölçüde hissettiren Mani dini, Uygurları zayıflatan en büyük amil olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeye ve insan öldürmemeye

[19] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 193-194.
[20] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 194.
[21] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 194-195.
[22] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 195-196.

teşvik eden bu din, onları gevşetmiş ve cesaretlerini köreltmiştir. Maniheizm, bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur; fakat sonradan Uygurların ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkâr edilemez.[23]

Bögü Kağan'ı ve yakınlarını öldürterek yerine geçen Tun Baga Tarkan "Alp Kutlug Bilge" unvanıyla on yıl Uygur Devleti'ne hizmet etmiştir. 786 yılında Uygur Devletine bağlı olan Şato Türkleri, Uygurların vergileri artırmalarına kızarak Uygur birliğinden ayrılıp Tibetlilerle iş birliğine girmişlerdir. Tibetlilerin, Karlukların doğu grubu ve Şato Türklerinin yardımıyla Beş Balık, Kuça, Kaşgar, Hoten ve Karaşar gibi önemli stratejik şehirleri ele geçirmeleri, Orta Asya Türk tarihinin akışını değiştirmiştir. Tuna Baga Tarkan'ın ölümünden sonra ülkeyi oğlu ve torunu yönetmiştir.[24]

795 yılında "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge" devlet meclisinde kağan seçilmiştir. Yeni kağan önce Karluk isyanını bastırmış, daha sonra Tibetlilere ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük zafer kazanmıştır. İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan ve Turfan'ı Uygur Kağanlığına dâhil ederek Uygur Devleti'ni tekrar güçlendirmiştir. Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge 805 yılında ölmüştür. 824 yılına kadar art arda tahta geçen genç kağanlar, Uygur Devleti'inin düzenini muhafaza etmişler, içte huzurlu yıllar geçmesini sağlamışlar ve İpek Yolu'nu elde etmeye çalışan Tibetlilerle başa çıkmışlardır.[25]

824 yılında Uygur tahtına Hazer Tegin "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan" unvanıyla kağan olmuştur. Bu dönemde Çin, kağanı çok değerli hediyelerle oyalarken bir yandan da iç huzuru bozmak üzere entrikaları hayata geçirmiştir. Bu entrikaların sonucunda devlet ve millet içinde huzursuzluklar başlamış ve düzeni bir türlü sağlayamayan kağan öldürülmüştür. Yerine geçen kağanlar durumu düzeltememiş ve 839 yılına kadar bu durum devam etmiştir. 839 yılında tahta geçen kağan, devleti toparlamaya, ülkedeki huzursuzluğu düzeltmeye çalıştığı sırada çok şiddetli bir kış ve salgın hastalıklar, sürülerin telef olması, ekonominin bozulması, siyasi bunalımı ve

[23] Gülçin Çandarlıoğlu. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, ss. 20–21.
[24] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 196-197.
[25] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 197.

huzursuzluğu artırmıştır. 840 yılında kağanlık otağı dahil başkent Balasagun bütünüyle Kırgızların eline geçmiş ve I. Uygur Kağanlığı yıkılmıştır.[26]

Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra, Uygur boylarından on beşi, batıda yaşamakta olan Karluklara katılmıştır. Bir grup Kuça'ya, bir grup da Tibet'e gitmiştir. Kendi topraklarında kalan 13 boy, yeni bir kağan seçerek devletlerini kurtarmak için çaba harcamışlarsa da başarılı olamamışlardır. Uygurlar bu kargaşada Ötüken'i terk ederek değişik coğrafyalara dağılmışlardır. Uygur Türklerinin bir grubu Doğu Türkistan'a, orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının yanına göç ederek, Tanrı dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Uygur boylarının bir kısmı da Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine gelmişlerdir. 13 boydan oluşan bir grup ise Çin'in güneyine inmiştir. Başka bir grup ise Moğollara sığınmıştır. Ayrıca Kadırgan dağlık bölgesinde yaşayan Kıtan, Kay kabilelerini de Uygur beyleri yönetmiştir.[27]

924 yılında kurulan Moğol-Hıtay/Kıtan Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında devlet tecrübesine ve bilgisine sahip Uygurlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Ötüken Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızlar, Uygur hâkimiyeti döneminde Altaylara inmiş Hami ve Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Çin'de T'ang hanedanının çöküşü ve onu izleyen beş hanedan döneminde (907–960) güçlü bir yönetimin kurulamayışı, Uygurların bulundukları bölgelerde güçlenmelerine imkân sağlamıştır.[28]

Kansu'da yaşayan Uygurlar, Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar adlarıyla anılmışlardır. Kansu'da Uygurlar, Hotanlılar, Tibetliler, Tarduş, Tölös, Kümül/Kömül ve Tatarlarla birlikte yaşamışlardır. Uygurlar, Kansu bölgesinde yeterli askeri ve siyasi güce ulaşmadan önce Çin'de hanedan kuran Kitanların (907–1221) egemenliği altına girmişlerdir. Daha sonra 1036 yılında Kansu'nun kuzey batısındaki şehirler Tangutların eline geçmiştir. Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra 1209 yılında

[26] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 197-198;
[27] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 199.
[28] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 199-200.

Cengiz Han'ın hâkimiyetine giren Kansu Uygurları, o zamandan beri Sarı Uygurlar adıyla tanınmakta ve hala Çin'in kuzeybatı tarafında yaşamaktadırlar.[29]

2.2. Batı Uygur Devleti

Uygur Kağanlığı'nın taht kavgalarıyla zayıfladığı dönemde Pan-tigin, Karaşehir'de Batı Uygur Devleti'ni kurmuştur. Koçu/Turfan bölgesindeki Uygurlar da bu devlete bağlı olarak yaşamışlardır. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Uygur Devleti'nin batı kısımlarında İslamiyetle beraber gelen Arap-Fars kültürünün etkileri Uygurlar üzerinde belirginleşmiştir. Önceleri Müslüman Samanilerle mücadele eden Batı Uygur Devletinin kağanı Pan-tigin/Bilge Kadir Han, İslamiyeti kabul edip geri adım atınca Budizm'den vazgeçmeyen bir grup Uygur, kağanlarına isyan ederek Koçu/İdikut ve Beşbalık Hanı Bögü Tigin'e bağlanmışlardır.[30]

2.3. Koçu-İdikut-Turfan Uygur Devleti

840'da etrafa dağılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço ve Kaşgar taraflarına yerleştiler. Bunlar, kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanımış ve Çin ile dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmamışlardır.[31] Kağanın güvendiği han olan Bögü Tigin/Buku Cin bu bölgede diğer Türk boylarının da desteğiyle yirmi yıl Tibetlilerle mücadele etmiştir. Bu mücadelerde kazandığı başarı sonucunda kağanı devirerek kendi kağanlığını ilan etmiş ve 866 yılında Koçu/İdikut Uygur Devletini kurmuştur. Koçu/Turfan Uygurlarının kağanı batıdaki sınırlarını Tanrı dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişletmiş ve Turfan bölgesini fethetmiştir. Bögü Tigin, Turfan'ı Koço/Koçu/İdikut adıyla kışlık başkent, Beşbalık'ı yazlık başkent yapmıştır. Turfan Uygur Devleti 1206 yılında Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmıştır. Moğol kabilelerini birleştiren Moğol hakanı Timuçin 1206 yılında yapılan kurultayda "Çingiz/Cengiz Han" unvanını aldıktan sonra Kara-Hıtay toprakları da 1211'de Cengiz-Moğol İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir. Cengiz

---

[29] Sarı Uygurlar ve Kan-chou Uygur Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 200–201; Gülçin Çandarlıoğlu. *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar).* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004 (2. Baskı).

[30] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 201.

[31] Gülçin Çandarlıoğlu. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, s. 36.

Han Türk devlet sistemini, Uygur beylerinin yardımıyla kendi devletine uygulamıştır. 1206 yılında Uygur beylerinden Taşa-Tun'u devlet makamlarını düzenlemek üzere görevlendirmiştir. Cengiz Han'dan sonra oğulları ve torunları döneminde de devlet idaresinde Uygurların etkinliği devam etmiştir.[32]

Cengiz Han, ölümünden önce ülkesini dört oğlu arasında paylaştırmış ve Tanrı dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan'ın yönetimini oğlu Çağatay'a vermiştir. Çağatay hanedanından Darmaşirin'in 1326 yılında İslamiyeti kabul ederek "Alâaddin" adını almasından sonra Uygurlar arasında da Müslümanlık yayılmaya başlamıştır.[33]

15. yüzyıl kaynaklarında Çağatay hanedanlığı idaresinde bulunan Turfan ve Kumul/Hami bölgesi "Uyguristan" olarak anılmıştır. Bu bölgede yaşayan Uygurların bir bölümü Budizme ve Maniheizme inanmaya devam ederken bir bölümü Müslümandır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Turfan-Uygur hanlıkları arasında kardeş kavgaları başlamış ve Uygur-Turfan Hanlığı/Koçu/İdikut Uygur Devleti yıkılmıştır. Çin'deki Uygur Türk hâkimiyeti böylece sonlanmıştır.[34]

1218 yılında Cengiz Han'ın Türkistan'ı bütünüyle ele geçirmesinden sonra, Uygurlar bütünüyle Moğol İmparatorluğu hâkimiyetine girmişlerdir. 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarında Emir Timur tarafından yönetilmişlerdir. 1606 yılında Çağatay hanedanından Emir İsmail'in göreve gelmesinden sonra "Hocalar Dönemi" diye anılan huzursuz bir dönemece girilmiştir. 1678 yılında Kaşgar, Moğol-Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir. 17. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'ın Kumul/Hami ve Koçu/Turfan bölgeleri Çinlilerin eline geçmiştir. Çinliler egemenliklerine 1759 yılında Kaşgar ve çevresini de dâhil etmişlerdir. Direnen Uygur Türklerinin bir bölümünü öldürürken diğerlerini toplu halde Çin'in içlerine sürmüşlerdir.[35]

---

[32] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 201–204; Koçu (İdikut) Uygur Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Varis Abdurrahman. "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", *Türkler*, C. 2, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 238–248.

[33] Umay Türkeş-Günay. *age*. ss. 204-205.

[34] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 205.

[35] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 206; Uygurların Moğol hakimiyeti altındaki dönemleri hakkında geniş bilgi için bk. Michael C. Brose. "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, C. 2, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 249-254.

1826 yılında Kırgızların desteğiyle Uygurlar Kaşgar, Hotan ve Yarkent'i içine alan bir devlet kurmuşlarsa da 1847 yılında Çin bu devleti ortadan kaldırmıştır. Bu devletin kurucusu Cihangir Hoca'yı Pekin'e götürerek idam etmiştir.[36]

2.4. Kaşgar Hanlığı

1863–1864 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Aktar, Yenihisar ve Taşmalık bölgelerinden sağladığı ordusuyla Doğu Türkistan Türklerine yardım etmek üzere Kaşgar'a hareket etmiştir. Bölgeden katılan çeşitli Türk gruplarla güçlenerek Köhne Şehir, Yeni Hisar ve Feyzabad'ı ele geçirmiştir. Cihangir Hoca'nın oğlu Buzurg'un yardımıyla 1864 yılında Kaşgar'a girmişler ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. Muhammed Yakup, 1866 yılında Buzurg beyi tahttan indirerek "Atalık Gazi" unvanıyla Kaşgar hanı olmuştur.[37]

Yakup Bey, Turfan ve Urumçi'yi de Kaşgar hâkimiyetine kattıktan sonra, Müslüman Çinliler Dunganların ele geçirdiği Manas'ı da hanlığına bağlamıştır. Bir süre sonra Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirmeleri ve Hindistan'a doğru yayılmaya başlaması İngilizleri endişelendirmiştir. Rusları engellemek üzere Osmanlı ile anlaşarak Kaşgar Hanlığı'na destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti, 1870 yılında Kaşgar ordusunu eğitmek üzere nitelikli subaylar, tüfek ve Krupp topları, kapsül ve barut imal etmek üzere bir miktar mühimmatı Kaşgar Hanlığı'na göndermiştir. Muhammd Yakup Bey, bu yardımlardan sonra Abdülaziz Han adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Osmanlı Devleti de Muhammed Yakup Han'a "Emir'ül Müslimin" unvanını vermiştir.[38]

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşının başlamasından sonra bu yardımlar durmuştur. 1860 yılında Çin, önce Şansi'yi, 1873'te Kansu bölgesini işgal etmiştir. 1877 yılında ise Kaşgar Hanlığı bütünüyle Çinliler tarafından işgal edilmiştir.[39] 1877 yılındaki 2. Mançu-Çin istilasından sonra, Doğu Türkistan'ın adı 18.11.1884 tarihinde istilacı Mançu-Çin ordusunun komutanı Zuo Zong-tang tarafından "istila edilen toprak" manasındaki "Şinciang" adı ile mecburi olarak değiştirilmiştir.[40]

---

[36] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 206.
[37] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 207.
[38] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 207.
[39] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 207.
[40] Sultan Mahmut Kaşgarlı. *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004, s. 12.

1911 yılında Çin ihtilalinden sonra Ruslar Urumçi'yi işgal etmişlerdir.[41] 1931 yılında başlayan Uygur-Türk ayaklanması sonucunda Urumçi dışında bütün Doğu Türkistan hürriyetine kavuşmuştur. "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur.[42] Bu cumhuriyet; Rusya, Çin ve Dunganlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1938 yılında Çin Komünist Partisi'nin Çin'deki azınlık milletlerin de Çinlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmesinden sonra 7 Kasım 1944'te "Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur.[43] 1949'da komünistler güçlenince Doğu Türkistan'ı yeniden işgal ederek binlerce Türkü öldürmüşler ve binlercesini de sürmüşlerdir.[44] Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, Çin anayasasında belirlenen "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği" prensibine dayanarak, Doğu Türkistan'da önce otonom birimler kurulmaya başlamıştır. 1954 yılında ilk olarak İli Kazak Otonom Oblastı'nın kurulmasıyla birlikte, toplam 5 otonom oblast ve 6 otonom nahiye kurulmuştur. 1 Ekim 1955'te ise "Şinciang Uygur Özerk Bölgesi" kurulmuştur.[45]

3. DOĞU TÜRKİSTAN'IN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

Doğu Türkistan, kuzey yarımkürede 73° 40'-96° 13' doğu boylamları ve 34° 25'-49° 10' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Sınır uzunluğu 5.700 km. olup, komşu ülkeleri güneyde Pakistan, Hindistan, Tibet; güneybatı ve batısında Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan; kuzeyde Rusya; kuzeydoğuda Moğolistan; doğuda ise Çin'dir. Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti topraklarının 1/6'sını oluşturmaktadır.[46]

Doğu Türkistan'ın yüzölçümüyle ilgili olarak kaynaklarda iki farklı bilgi yer almaktadır. Bazı kaynaklarda Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.663.100 km², bazılarında

[41] Doğu Türkistan'da 1911–1949 yılları arasında yaşanan siyasî olaylar hakkında geniş bilgi için bk. Andrew D. W. Forbes. *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911–1949 Arası Siyasi Tarihi)*. Çev. Enver Can, İstanbul: 1991.
[42] "Şarkî Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" hakkında geniş bilgi için bk. Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, (2. Baskı), ss. 79–81.
[43]Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti hakkında geniş bilgi için bk. İklil Kurban. *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944–1949)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
[44] Umay Türkeş-Günay. *age*. s. 208.
[45] İlyar Şemseddin. *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*. İzmir: 1997, ss. 30–31.
[46] İlyar Şemseddin. *age*. s. 34.

ise 1.823.418 km² olarak belirtilmektedir[47]. Bu durum, Çin'in Doğu Türkistan topraklarının yüzölçümüyle ilgili kesin bilgi vermemesinden kaynaklanmaktadır.

Doğu Türkistan, geniş topraklara sahip olmasına rağmen çoğunluğu kumluk, çöl ve yüksek dağlardan oluşmaktadır. Toprakların % 22.'4'ünü kumluklar, %49.3'ünü dağlık alanlar, %28.2'sini ise ovalar teşkil etmektedir. Halkın yaşayabileceği durumdaki verimli alan ise toplam alanın %3'ünü oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'da tüm ekonomik faaliyetler ve yerleşim bu alandadır. Doğu Türkistan, yeryüzü şekilleri itibarıyla üç büyük dağ silsilesi ve iki büyük havzadan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla Tanrı Dağları, Altay Dağları, Kuinlun (Karakurum) Dağları ile Tarım ve Cungarya havzalarıdır.[48]

Tanrı Dağları: Batıda Pamir platosundan Çin'e kadar uzanan Tanrı Dağları; Doğu Türkistan'ı Tarım Havzası ve Cungarya Havzası olarak ikiye ayırır. Tanrı Dağlarının doğudan batıya uzunluğu 2500 km'dir. Bu dağın batı tarafı yüksek ve geniş, doğusu ise alçak ve dardır. Ortalama yükseltisi 4000 m. olan Tanrı Dağlarının en yüksek tepesi 7.443 metreye ulaşır. Yağmur ve kar olarak iyi yağış alan "Tanrı Dağları" ormanlarla kaplıdır. Kapsadığı geniş alanıyla İli vilayeti ile Turfan, Kumul, Üçturfan ve Bay ilçesi gibi pek çok ovayı da sinesinde barındırır.[49]

Altay Dağları: Altay; Moğolca "Altın Dağ" anlamındadır ve bu dağdan altın çıktığı için bu isimle anılmıştır. Altay Dağları, Doğu Türkistan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden 3000 m yükseklikte olup, bol yağış almasıyla İrtiş nehrinin su kaynağını oluşturmaktadır.[50]

Kuinlun (Karakurum) Dağları: Güneydeki Kuinlun dağ silsilesi Tibet platosunun bir uzantısı olup, Pamir tepesi, Karakurum Dağı ve Altun dağlarını içine alır. Kuinlun dağları yüksek ve geniş olup, ortalama yükseltisi 6000 m.dir. Bu büyük dağ silsilesinde, Taşkurgan, Aksayçın, Ayakkum ve Karamiranga gibi pek çok ova bulunmaktadır.[51]

---

[47] Mehmet Saray. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar)*. İstanbul: 1997, s. 9; Sultan Mahmut Kaşgarlı. *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004, s. 11.
[48] İlyar Şemseddin. *age.* s. 34–35.
[49] İlyar Şemseddin. *age.* ss. 35–36.
[50] İlyar Şemseddin. *age.* s. 36.
[51] İlyar Şemseddin. *age.* s. 36.

Tarım Havzası: Tarım havzası, Tanrı dağları ile Kuinlun dağları arasında yer alır. 900.000 km² yüzölçümü ile Tarım havzası, ülkenin yarısından fazla bir alanını kaplar. Tarım havzası bu büyük alanı ile dünyanın en büyük kapalı havzası konumundadır. Havzanın ortasında 324.000 km² alanı ile dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Taklamakan Çölü yer almaktadır. Tarım havzasının geri kalan 576.000 km²lik kısmını ise tarıma elverişli topraklar oluşturur. Havzanın doğudan batıya uzunluğu 1000 km'dir. Tarım havzasının su ihtiyacını bilhassa tarıma elverişli yerlerde Tarım nehri karşılamaktadır. Birkaç koldan meydana gelen Tarım Nehri, havzanın doğu istikametine akar ve Lopnur (Karaburan)Gölü'ne dökülür.[52]

Cungarya Havzası: Ülkenin ikinci büyük havzasını, Tanrı dağları ile Altay dağları arasında kalan Cungarya havzası oluşturur. Yaklaşık 600.000 km²yi bulan Cungarya havzası, Tarım havzasına göre daha verimli topraklardan meydana gelir. Doğu Türkistan'ın Kuzey bölgesini oluşturan Cungarya havzası yer yer engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Havzanın güney kısımları sulanabilen arazilerden oluştuğu için oldukça verimlidir. Ayrıca otlak olarak geniş arazilerin bulunması Cungarya havzasını hayvancılık için de cazip bir yer haline getirir. Bunların yanında, ülkeyi komşu ülkeler ve Uzakdoğu ülkelerine bağlayan kara ve demir yollarının bu havzadan geçmesi, diğer bölgelere göre bu bölgeyi her sahada kalkınmış duruma getirmiştir. Bugünkü Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi de Cungarya havzası içerisinde yer alır.[53]

Kara ikliminin hâkim olduğu Doğu Türkistan'da, yükselti ve dağların uzanışı bölgelerde iklim farklılığını ortaya çıkarmıştır. Altay dağları alçak olduğu için ülkenin kuzeyi, kuzey sektörden sokulan soğuk hava etkisinde kalır. Tanrı dağları ise yüksek olduğu için kuzeyden gelen soğuk hava kütlesi, güney Doğu Türkistan'a geçemediğinden kuzey ile güney ikliminde büyük farklılık görülmektedir. Kuzey Doğu Türkistan'da kış uzun, hava da çok soğuk olduğu için nehirler dahi donar. Güney Doğu Türkistan'da yıllık ortalama sıcaklık 10 ˚C üzerindedir. Turfan havzasının yer şekli çukur, etrafı yüksek olduğu için Haziran ayından Ağustos ayına kadar ortalama sıcaklık 30 derece üzerinde seyreder. Bunun için halk Turfan'a "Ateş Adası" demektedir.[54]

[52] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 36-37.
[53] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 37-38.
[54] İlyar Şemseddin. *age*. s. 36.

Doğu Türkistan'da akarsu yönünden oldukça zengindir ve dağ sularından oluşan büyük ya da küçük ırmakların toplam sayısı 320 civarındadır. Bunlardan Tarım Nehri, İli Nehri, İrtiş Nehri, Manas Nehri, Ülüngür Nehri ve Karaşehir Nehri önemli akarsulardır. Tarım Nehri, Doğu Türkistan'ın en büyük akarsuyu olup, Tarım Nehri'ni oluşturan kolların en önemlisi de tarihi Kaşgar şehrinin bulunduğu Kaşgar Nehri'dir. Yarkent, Hoten ve Aksu nehirleri ise Tarım Nehri'nin diğer kollarıdır. Tarım havzasının kuzey tarafında bulunan batıdan doğuya yönelen Tarım Nehri, Lobnur Gölü'ne dökülür. Doğu Türkistan'da su miktarı en bol olan nehir İli Nehri'dir. Bu nehri oluşturan Tikes, Künes ve Kaş nehirleri Yamatu'da birleşir. İli Nehri, ülkenin kuzeybatısına doğru yol alır ve Kazakistan'daki Balkaş Gölü'ne dökülür. Doğu Türkistan'da yüzden fazla göl bulunmaktadır. Ülkenin en önemli gölleri Burultokay, Lobnur, Bağraş, Sayram ve Barköl'dür. Bu göller, karların ve buzların erimesi ile oluşan küçük ırmaklardan beslenir.[55]

4. DOĞU TÜRKİSTAN'IN EKONOMİK YAPISI

Doğu Türkistan yeraltı zenginlikleri bakımından yalnız Çin'de değil, Asya kıtasında da sayılı ülkelerden biridir. Şu ana kadar tespit edilen maden türü 118 olup, bunlardan otuzu işlenmek amacıyla Çin'e taşınmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan'da 100'den fazla bölgede açılan maden ocakları faal durumdadır. Rezervler bakımından oldukça zengin Doğu Türkistan'da krom, demir, taş pamuğu, mangan, bakır, silisyum, kurşun, pırlanta, altın, gümüş ve uranyum gibi stratejik öneme sahip madenler çıkarılmaktadır.[56]

Enerji kaynaklarından ise kömür, petrol, doğalgaz, linyit, aslaltit, bitümlü şist, hidrolik jeotermal, elektrik ve jeotermal ısı gibi enerji kaynakları bulunmaktadır. Enerji kaynakları içinde, kömür ve petrol rezervleri oldukça fazladır. Doğu Türkistan'daki kömür yataklarının alanı 88.545 km2'yi, rezervi ise 1604 milyar 200 milyon tondur. Bu kömür rezervi Çin'in toplam kömür rezervinin 1/3 ünü oluşturmaktadır.[57]

Petrol, Cungarya havzası, Tarım havzası ve Turfan havzasından çıkarılmaktadır. En eski petrol kuyuları Karamay'dadır. Jeolojik uzmanların verdiği bilgilere göre, Doğu Türkistan'ın toplam petrol rezervinin 60 milyar ton olduğu tahmin edilmektedir. Doğu

[55] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 40–42.
[56] İlyar Şemseddin. *age*. s. 44.
[57] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 44-45.

Türkistan'da şu anda üretilen ham petrol miktarı 21 milyon ton civarında olup bunların bir kısmı boru hattıyla Gensu eyaletinin Lançu şehrindeki petrol rafinerisine taşınmaktadır. Doğu Türkistan'da üç bölgede petrol rafinerisi olup ham petrolün bir kısmı bu rafinerilerde işlenerek tüketime sunulmaktadır. Bu petrol ürünlerinin de büyük bir kısmının trenle Çin'in eyaletlerine taşındığı bilinmektedir.[58]

1949'dan önce Doğu Türkistan'ın sanayisini sadece basit imalathaneler ve atölyeler oluştururken, en önemli üretimi deri ve tekstil alanında olmuştur. Bu imalathanelerin çoğu, halkın basit ihtiyaçlarını karşılayan mallarını üretmiştir. 1949'da Çin iş başına geldiğinde, Doğu Türkistan'da sanayi gelirinin milli gelir içindeki payının %12.65 olduğu bilinmektedir. 1950'den sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde fabrikalar ve maden ocakları açılmaya başlanmıştır. Böylece 1988 yılına gelindiğinde sanayi birimlerinin sayısı 1949 yılına göre on yedi kat artmıştır.[59]

Doğu Türkistan doğal kaynaklar yönünden de çok zengindir. Çin için bu kaynakların işlenmesi büyük önem taşımaktadır. Fakat sanayi merkezlerinin Doğu Türkistan'dan uzak olması, birçok madenlerin işlenmesini imkânsız hale getirmekte, birçoklarının da hammadde halinde taşınması ihtiyacı yüksek maliyet oluşturmaktadır. Bunun için maden kaynaklarının bulunduğu yerlerde sanayi merkezleri kurarak ucuz maliyet ile üretim yoluna gidilmiştir. Öte yandan Doğu Türkistan'da, Çinli nüfus yerleştirilerek kalabalık Çin eyaletlerindeki işsizliğe çözüm, göçmenlere iş imkânı sağlamak ve sömürüyü hızlandırmak amacıyla sanayi hızla geliştirilmiştir.[60]

Doğu Türkistan'da, Cungarya havzasının bazı bölgelerinde ve Tarım havzasında hububat yetiştirilmektedir. Yetiştirilen tahılların büyük bir kısmını buğday teşkil eder. Bunun yanında bol miktarda meyve, pamuk, tütün ve kendir gibi çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilir. Buğday üretiminde genellikle Cungarya'da kış buğdayı, Tarım havzasında ise yaz buğdayı ekilir. Ayrıca arpa, mısır, pirinç ve pamuk yetiştirilir. Doğu Türkistan'daki ekili sahalar ülke yüzölçümünün %2.41 teşkil etmektedir. Ekim yapılan sahalar daha çok vahalardan oluşur. Hayvancılığa elverişli otlaklar ise ülke yüzölçümünün %30.4'ünü oluşturmaktadır.[61]

---

[58] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 44-45.
[59] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 45-46.
[60] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 46-47.
[61] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 47-48.

Doğu Türkistan, tarihin eski dönemlerin beri ticaret yollarının kesiştiği, ulaşım için önemli bir merkez olmuştur. Tarihte dünya ticaretinde önemli rol oynayan İpek Yolu'nun Doğu Türkistan üzerinden geçmesi, bu bölgede ulaşım sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Fakat deniz yollarının açılması "İpek Yolu"nun önemini azaltmış ve bunun sonucunda Doğu Türkistan'da ulaşım durgunluk noktasına girmiştir. 1949'dan sonra Çin, Doğu Türkistan'ın Avrupa ve Ortadoğu ülkelerine açılan bir köprü olacağını savunarak yollar inşaa ettirmiş ve eski yolların da onarımını yaptırmıştır. 1962 yılına kadar Doğu Türkistan'da demiryolları henüz kurulamamıştır. 1952 yılında başlatılan Lancu-Urumçi demiryolunun kuruluşu 1962 yılında tamamlanmıştır. Bu demir yolunun toplam uzunluğu 1895 km olup, Doğu Türkistan içindeki bölümün uzunluğu ise 766 km'dir. Güneydoğu Türkistan istikametindeki demir yolu ise 1984 yılında tamamlanmıştır. Bu demir yolu Lancu-Urumçi demiryolunun doğusundaki Turfan'dan Korla şehrine uzanmıştır. Kuzey bölgedeki demir yolu kuruluşu ise 1985'te başlayıp 1990 yılında tamamlanarak Urumçi'den Kazakistan sınırındaki "Alatağ Sınır Kapısı"na ulaşmıştır. Toplam uzunluğu 470 km. olan bu yol, Çin demir yollarını Orta Asya'ya bağlamıştır. Şu anda bu demir yolu, Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ticarî ilişkide taşıma kolaylığı sağlamaktadır. Doğu Türkistan'ın dokuz vilayeti arasında uçak seferi yapılmakta olup askeri ve sivil olmak üzere toplam 12 havaalanı bulunmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan dışına Çin'in Beijing, Shanghai, Guangzhou, Şian, Lencu, Wencu gibi şehirlerine ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine uçak seferleri yapılmaktadır.[62]

5. DOĞU TÜRKİSTAN'IN DEMOGRAFİK YAPISI

Doğu Türkistan'ın demografik yapısı hakkında sağlıklı bilgi edinmek oldukça güçtür. Bunun en büyük sebebi, Çin idaresinin Doğu Türkistan'daki nüfus sayısını veren açık ve inandırıcı bir nüfus sayımı yapmamasıdır. Çin yönetiminin verdiği rakamlarda da Uygur ve diğer Türk boylarının nüfusu az gösterilmeye çalışılmaktadır. Bundan dolayı kaynaklarda, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur ve diğer Türk boylarının sayısı farklı şekillerde yer almaktadır. İlyar Şemseddin'in "Şinciang Yilnamesi 1992"

[62] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 48–49.

adlı eserden naklettiğine göre 1949–1989 yılları arasında Doğu Türkistan'ın nüfus yapısı ve sayısı şu şekildedir:[63]

Milletler	1953	1964	1982	1991
Uygur	3.607.600	4.021.200	5.986.800	7.216.664
Han (Çinli)	332.100	2.445.400	5.323.300	5.769.393
Kazak	506.400	501.400	913.900	1.138.181
Hug	134.200	271.100	575.500	689.699
Moğol	58.000	72.600	117.200	141.817
Kırgız	70.900	69.200	114.200	144.016
Şive	12.700	13.500	27.500	34.449
Tacik	14.500	16.400	27.100	33.845
Rus	22.200	1.300	2.700	7.874
Özbek	13.600	7.500	9.900	11.506
Tatar	6.900	2.200	3.900	4.317
Doğur	2000	2.800	4.400	5.383
Mançur	1.200	2.800	8.100	17.182
Diğer	1000	10.400	44.500	66.038
Toplam	4.783.600	7.441.800	13.159.000	15.280.312

Yukarıdaki tabloda dikkat çeken önemli noktalardan biri, Doğu Türkistan'da Çinli nüfusun hızlı artış göstermiş olmasıdır. Çinli nüfusun hızla artmasının nedeni ise, özellikle 1980'lerde meydana gelen siyasî ve ekonomik olaylara bağlı olarak Çin'den Doğu Türkistan'a zorunlu ve gönüllü göç politikasıdır. Çinlilerin göç ettirildiği şehirler ve en belirgin faaliyet merkezleri ise Ürumçi başta olmak üzere sanayi şehirleri ve gümrük kapısına yakın şehirlerdir.[64]

[63] İlyar Şemseddin. *age*. s. 54.
[64] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 54-55.

"Şinciang Yilnamesi 1997" isimli eserde, 1996 yılında Doğu Türkistan'ın toplam nüfusu 16.892.900, Uygurların nüfusu ise 7.916.013 olarak belirtilmiştir.[65] Sultan Mahmut Kaşgarlı ise Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Türklerin (Uygur Türkleri çoğunlukta olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar) sayısının yaklaşık 30 milyon olduğunu, bunların içinde Uygur Türklerinin sayısının 24 milyona yakın olduğunu belirtmektedir.[66]

6. DOĞU TÜRKİSTAN'IN SİYASÎ VE İDARÎ YAPISI

Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, Çin anayasasında belirtilen "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği" prensibine dayanarak, Doğu Türkistan'da önce otonom birimler kurulmaya başlanmıştır. 1954 yılında ilk olarak "İli Kazak Otonom Oblastı"nın kurulmasıyla birlikte toplam beş otonom oblast ve 6 otonom nahiye kurulmuştur. 1 Ekim 1955'te ise "Şinciang Uygur Özerk Bölgesi" kurulmuştur. Böylece, Şinciang Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) küçük otonom ünitelere parçalanan otonom eyaletler haline getirilmiştir. Anayasada yer alan "Milli Otonom Kanununa" göre, her milletin ulusal otonom bölgeleri, merkezi halk hükümetine bağlı yerel hâkimiyet üniteleri olup, devletin normal yerel idari birimleri gibi çalışmasının yanı sıra anayasa ve kanunlarda belirlenen otonom birimler, söz konusu bölgelerdeki milletin siyasî, iktisadî ve kültürel özelliklerini ve yerel hukuk prensiplerini de belirleyebilir.[67]

Şinciang Uygur Özerk Bölgesi: Özerk bölge hükümetine dolaysız bağlı olan beş otonom oblast, sekiz vilayet ve üç bağımsız belediye halinde taksim edilmiştir.

Otonom Oblastlar: İli Kazak Otonom Oblastı, Sanci Hui Otonom Oblastı, Bayınğulun Moğol Otonom Oblastı, Börütala Moğol Otonom Oblastı ve Kızılsu Kırgız Otonom Oblastlarıdır.

Otonom Nahiyeler (ilçeler): Mori Kazak Otonom Nahiyesi, Barköl Kazak Otonom Nahiyesi, Kubuksar Otonom Nahiyesi, Çapçal Şive Otonom Nahiyesi,

---

[65] *Şinciang Yilnamisi 1997*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998, s. 15.
[66] Sultan Mahmut Kaşgarlı. *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004, s. 11.
[67] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 30-31.

Karaşehir Huizu Otonom Nahiyesi ve Taşkurgan Tacik Otonom Nahiyesi olmak üzere altı otonom nahiye bulunmaktadır.

Vilayetler (iller): Kumul, Turfan, Altay, Tarbağatay, Aksu, Kaşgar, Hoten.

Bağımsız Belediyeler: Bağımsız belediyeler Urumçi, Karamay ve Şihenzeden'dir. Bu belediyeler, diğer büyük şehir belediyeleri gibi bulunduğu bölgenin il ya da otonom oblast yönetimine bağlı değildir. Bunlar, iller ve otonom oblastlar gibi özerk bölge hükümetine bağlıdırlar.

Otonom oblast ve vilayetler bünyesindeki şehirler sırası ile şöyledir: Kaşgar, Gulca, Kumul, Korla, Kuytung, Sanci, Aksu, Hoten. Ayrıca otonom oblast ve illere bağlı yetmiş sekiz ilçe bulunmaktadır.

Ürümçi: Şinciang Uygur Özerk Bölgesinin başkenti olup siyasi, iktisadi ve ulaşım merkezidir. Urumçi, Tanrı dağlarının kuzeyinde Cungarya havzasının güney doğusunda bulunmaktadır. Nüfusu ise, 1. 336.456 civarındadır.

Kaşgar: Tarım havzasının batısında, Kızıl Derya (ırmak)'nın kenarında yer almaktadır. İki bin yıldan fazla tarihi geçmişe sahip olan eski bir Türk şehridir. Kaşgar, güney Doğu Türkistan'ın önemli siyasi, iktisadi ve kültürel merkezlerinden biridir. Nüfusu 235. 000 civarındadır.

Gulca: İli Kazak Otonom Oblastının başşehri olup, Doğu Türkistan'ın batısındaki Kazakistan sınırına 100 km. uzaklıkta, İli derya vadisinde yer almaktadır. Gulca, aynı zamanda Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine açılan önemli ticaret merkezi konumundadır.

Karamay: Cungarya havzasının batısında yer alır ve 1950'lerden bu yana çölde kurulan ilk petrol şehridir. Nüfusu 210.000 civarındadır.

Şihenze: Tanrı Dağı'nın kuzeyinde Manas Nehri kenarında yer alır. Bu şehir, 1960'lardan itibaren kurulmaya başlayan yeni bir şehirdir. Şehrin altyapı kuruluşu mükemmel, çevresi güzel, sanayi, tarım ve ticaretin bir arada kaynaştığı modern bir kenttir. Nüfusu 538.000 olup, bu nüfusun 510.000'ini Çinden gelen göçmenler oluşturmaktadır.[68]

[68] İlyar Şemseddin. *age*. ss. 32-33.

7. UYGUR TÜRKLERİNDE DİNÎ HAYAT

Uygur Türkleri, "Gök Tanrı Dini"nin dışında, Maniheizm, Budizm, Nasturilik ve son olarak da İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Uygur kültürünün oluşmasında ve şekillenmesinde bütün bu dinlerin etkisini görmek mümkündür. Bu nedenle tarihî süreç içinde bu dinlerin Uygur Türkleri arasında yayılmasıyla ilgili kısa bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

7. 1. Maniheizm

Mani dini ya da Maniheizm, 3. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nda Mani tarafından kurulmuş ve kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu dinin asıl kurucusu Mani, 215–276 yılları arasında İran'da yaşamış ve daha önceki dinlerden, başta Hristiyanlık ve Budizm olmak üzere eski Mezopotamya dinlerinden büyük ölçüde yararlanarak bu yeni dini kurmuştur.[69]

Maniheizm, 8. yüzyılın ortalarında Çin'in iç kısımlarına yayılmış, daha sonra da kuzeyde yaşayan Uygurlar arasına girmiştir. Bu dinin 762 yılında Bögü Kağan tarafından kabul edildiği bilinmektedir. Bögü Kağan, Çin'e yaptığı bir seferde dört Mani rahibini yanında getirmiş ve bu rahiplerle Şamanlar arasında iki gün süren münazarada rahipler üstün gelmiştir. Bunun sonucunda da Bögü Kağan Maniheizmi devlet dini olarak ilan etmiştir.[70] 8. yüzyılda Türklerin Mani dinini kabul etmeleri sadece bir itikat meselesi değildir. Bu olayın siyasi cephesi de vardır. Türkler, Çin'e karşı Maniheistleri müdafa ederek kendilerine müttefik kazanmışlardır.[71]

Uygurların Maniheizmi kabul etmelerinde Sogd Mani tüccarlarının etkisi de büyüktür. Mani dininin rahipleri, dinî ve siyasî faaliyetlerin yanı sıra ticari faaliyetlerde de önemli bir yer tutmuşlardır.[72] Maniheizm, Uygurlar batıya göç ettikten sonra da yüz yıldan fazla Turfan ve çevresinde yayılmaya devam etmiştir.[73] Maniheizm, 11. yüzyılın sonlarında Turfan bölgesinde etkisini yitirmeye başlamıştır. Ötüken bölgesinden Turfan'a gelen Uygurlar, Budizmi kabul etmişler ve Maniheizm ile Budizm Uygurlarda

---

[69] Zekeriya Kitapçı. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004, s. 50.
[70] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. Ürümçi: 1998, ss. 48-57.
[71] Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, (2. Baskı), s. 86.
[72] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. ss. 48-57.
[73] Rahman Abdurehim. *Uyğurlarda Şamanizm*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2006, ss. 71-72.

bir süre aynı anda yaşanmıştır. Maniheizm, 14. yüzyıldan sonra Uygurlar arasında tamamen yok olmuştur.[74]

Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, Mani dini Bögü Kağan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştır. Türkler hem bu dinden hem de Bögü Kağan'dan çekinmişlerdir. Bu dinin bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortadadır; ama baş din adamı durumunda olan kağana da kimse karşı çıkamamıştır.[75]

Türkler, Mani dinine girdikten sonra, bir nesne olan ayın önemi artmış, Uygur kağanlarının güçlerini aydan aldıklarına inanılmıştır. Böylece, Türk kağanlarının adının başına bir de "Ay" kelimesi eklenmiştir. Mani dini, Türkistan ve Uygurların yaşadığı bölgelerde astrolojik tarafları ile öne çıkmıştır.[76]

Maniheizmin Uygurların yerleşik hayata geçmelerinde ne kadar etkili olduğu tartışılan konulardan biridir. Bu din, her türlü et yemeyi yasakladığı gibi hayvansal gıdalar yemeyi de yasaklamıştır. İnsanların ot, sebze ve pirinç gibi şeylerin dışında hiçbir şey yemelerine müsaade etmemiştir. Onlar günde bir defa, o da akşamları yemek yiyecek ve çok sıkı perhiz edeceklerdi. Bu bakımdan miskin Mani rahiplerinin birçoğu, yerlerinden birkaç sene bile kımıldamıyorlardı. Kan akıtmanın, savaşmanın ve savaşlarda adam öldürmenin Mani öğretilerinde yeri yoktur.[77] Bu yönleriyle Mani itikadı bir tüccar ve şehirli dinidir ve Mani dininin savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur.[78]

7.2. Nasturilik

Nasturî tabiri, Nasturilik mezhebinin temel ilkelerini ortaya koyan ve aslen Maraşlı olan İstanbul patriği Nestorious'un adından gelmektedir. 428 yılında İstanbul patrikliği yapan Nestorious'un Hz. İsa'nın kişiliği ile ilgili düşünceleri, 431 yılında toplanan Efes Konsili'nde din dışı ilan edilmiştir. Bundan sonra Libya'ya ve oradan da Mısır'a sürülen Patriğin ölümüyle birlikte, onun görüşleri Mezopotamya ve İran başta olmak üzere İç Asya ve Çin'e kadar yayılma imkânı bulmuştur.[79]

---

[74] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. ss. 48-57.
[75] Saadettin Gömeç. age. ss. 86-87.
[76] Saadettin Gömeç. age. ss. 87.
[77] Zekeriya Kitapçı. age. ss. 52.
[78] Saadettin Gömeç. age. ss. 87.
[79] Yonca Anzerlioğlu. *Nasturîler*. Ankara: 2000, s. 5.

Nasturilik; Mısır, İran, Irak ve daha sonra da İç Asya'ya yayılmaya başlamıştır. Nasturiliğin İç Asya'ya doğru ilk önemli adımı 5. yüzyılın sonuna rastlar ki Merv ve Herat piskoposlukları o dönemde kurulmuştur. Güney kıyılardan Amu-Derya'ya ise ancak 7. yüzyılın ilk yarısında geçebilmiştir. Nasturi papazları Çin topraklarına İç Asya'dan gelmişlerdir. Nasturiliğin Çin'deki tarihine bakarsak ülkede oldukça yüksek sayıda bulunan Nasturilerin Çinli olmayıp, yabancılardan çoğunlukla Türkler ve biraz da Moğollardan olduğunu ve hemen hepsinin tüccar olduğunu görürüz. [80]

İç Asya'da Nasturi oldukları bilinen ilk göçebe Türk kabileleri Kereitler ve Öngütlerdir. Uygurlar arasında Nasturiliğin yayılmasında bu Türk kabilelerinin büyük etkisi vardır. Hatta Kereitlerin Hristiyanlığı Moğol hanının ailesine de girmiştir. Mangu, Kubilay ve Hülegü hanların annesi Kereit prensesi olup aynı zamanda gayretli bir Nasturi Hristiyandır.[81]

Kereitler kadar Nasturilik mezhebini benimseyen diğer topluluklar Naymanlar ve özellikle de Uygurlar olmuştur. Burada, Beşbalık-Kuça bölgesinde yaşayan Uygurların din konusunda oldukça hoşgörülü oldukları, Budizm ve Maniheizmin yanı sıra Hristiyanlığı özellikle de Nasturiliği benimsemiş oldukları bilinmektedir. Hatta bugün Diyarbakır Keldanileri piskopos kütüphanesinde Garatu-Uriyang (Hristiyan Uygurlar) padişahının kız kardeşi Orangul Sultan için yazılmış Süryanice el yazması İncil sayfaları bulunmaktadır.[82]

6. yüzyıl ortalarında eski Uygurlar arasında Nasturî Hristiyanlık müritlerinin olduğu bilinmektedir. Tang sülalesi döneminde (635'te) Nasturi rahibi Alopen, İran üzerinden Çin'in Chang'an şehrine gelmiş ve Nasturilik Doğu Türkistan topraklarında yayılmaya başlamıştır. Süng sülalesi döneminde Nasturilik Koço bölgesinde de etkili olmuş ve Yüen sülalesi döneminde genişleyerek Kaşgar, Yarkent, Kumul, Turfan, Urumçi, Hoten, Kuça ve Bariköl gibi bölgelere de yayılmıştır.[83] Ancak 845'te vuku bulan Turfan Budizmini de kana boyamış din kovalamaları, Çin Nasturiliğini de

[80] L. Ligeti. *Bilinmeyen İç Asya*. Macarcadan Çev. Sadrettin Karatay, Ankara: TDK Yayınları, 1986, ss. 296-298.
[81] Kereitler, Öngütler ve bu kabilelerin Uygurlar ve Moğollarla ilişkisi hakkında geniş bilgi için bk. L. Ligeti. *age.* ss. 298-301.
[82] Yonca Anzerlioğlu. *age.* s. 18.
[83] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. ss. 58–61.

kökünden yıkmıştır.[84] Ancak Nasturilik Uygurlar arasında uzun bir süre etkili olmuştur. Nitekim 13. yüzyılda İpek Yolu'yla İç Asya'ya seyahat eden Marco Polo, uğradığı hemen her yerde Kaşgar ve Yarkent'te Nasturilere rastladığını belirtmektedir.[85]

İç Asya'daki araştırmalarda, önemli Nasturi metinleri bulunmuştur. Alman sefer heyetleri Turfan vahasını açarlarken birçok Nasturi kilisesi meydana çıkmıştır, Uygurca yazılmış çoğu noksan Nasturi el yazmalarını ise buradaki yıkıntılar altından bulup çıkarmışlardır. Eski Batı seyyahlarının eserlerinde, Nasturilerin 845'teki büyük din kovalamalarında etkisizleştirildikleri ve Moğol hâkimiyeti ile beraber yeniden canlandıkları belirtilmektedir.[86]

Nasturilik Uygurların resim sanatını da büyük oranda etkilemiştir. Nasturiliğin yayılmasıyla birlikte, batının ve Farsların resim sanatı Uygurlar arasında yayılmış ve batının resim sanatı örnek alınmıştır.[87]

7.3. Budizm

Uygur Türklerinin kabul ettiği ve Uygur kültürünün şekillenmesinde en büyük etkisi olan dinlerden biri Budizmdir. Budizm, M.Ö.563-M.Ö.483 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen, bugün Buddha olarak bilinen Siddhartha Gautama tarafından kurulmuştur. Buddha, günümüzde Nepal sınırları içinde kalan Lumbini'de doğmuş ve 80 yaşında Kuşinigar (Hindistan)'da ölmüştür.[88]

Budizm, 1. yüzyılda Çin topraklarına girmiştir. Günümüzde Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan topraklarında yayılışı ise 120'li yıllardır. Bu dinin İç Asya'ya yayılışında en büyük etken Kuşan ve Yü-eçi Türk kabileleri olmuştur. L. Ligeti bu konuda "Yü-eçiler sade kendileri gayretli Budist olmakla kalmayıp, dinlerini yaymak hususunda da oldukça büyük rol oynamışlardır. İç Asya'da Budizm öğretisini etrafa taşıyanlar ve keşiş manastırlarını yapanlar onlar olduğu gibi, Çin'de de Budizmi onlar yaymışlardır." demektedir.[89]

---

[84] L. Ligeti. *age*. s. 298.
[85] L. Ligeti. *age*. s. 303.
[86] L. Ligeti. *age*. s. 306.
[87] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. 1998, s. 62.
[88] Buddha ve Budizm konusunda geniş bilgi için bk. Korhan Kaya. *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999, ss. 13–33.
[89] L. Ligeti. *age*. ss. 240–241.

Budizm, Hindistan'dan kovalandığı sıralarda oradan kaçan keşişlere ve okumuşlara ilk kapısını açan Hoten ülkesi olmuştur. Hoten, Budist papazlara yalnız barınacak yer vermekle kalmamış, onu bol bol beslemiş, geliştirmiş ve daha geniş yerlere İç Asya'ya, hatta ondan da öteye, Uzak Doğu'ya ve Çin'e kadar yayılabilmesi için ona lazım olan her şeyi vermiştir. 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başlarında Hindistan'da Brahmanizm baskısı o kadar artmıştır ki Budizm'in adeta adı bile anılmaz olmuştur. Hoten, işte bu sırada kovalanan Budizmin korunma hisarı, cenneti haline gelmiştir.[90]

Budizm 4. yüzyıldan itibaren kuzeye doğru ilerlemiş ve İç-Asya'nın en önemli bölgesi olan Tarım havzası sessizce, fakat geniş ölçüde Budist ülkesi haline gelmiştir. Büyük kervan yolunun orta hattındaki Kaşgar ile Kuça Hinayana mezhebine, Yarkent ve Hoten ise Mahayana mezhebine katılmıştır.[91]

Uygur Türkleri 840 yılından sonra batıya göç ederek Turfan, Beşbalık ve Koço'ya geldiklerinde Budizm bu bölgede kök salmış durumdadır. Ancak Budizmin Uygur Türkleri arasında yayıldığı dönemle ilgili olarak Uygur bilim adamları arasında iki farklı görüş yer almaktadır. Bunlardan birincisi, Uygurların 840 yılından önce Ötüken bölgesinde iken Budizmi kabul ettikleri şeklindedir ve buna göre Buda dini, 630 yılından önce Uygurlar arasında kabul edilmiştir.[92]

İkinci ve yaygın görüş ise Uygurların Ötüken'den batıya göçmeden önce Maniheist oldukları ve 840 yılından sonra Turfan, Koço ve Beşbalık bölgelerine göç ettikten sonra Budizmi kabul ettikleri şeklindedir.[93]

İslam dininin Doğu Türkistan topraklarında yayılmaya başlamasıyla birlikte Budizmin etkisi de kırılmaya başlamıştır. İslam dini 10. yüzyılda Doğu Türkistan topraklarına girmeye başlamış ve 15. yüzyılın sonlarında Turfan'ın büyük kısmı Müslüman olmuştur. Ancak 15. yüzyılın ortalarında Kumul'da Budizm hala etkilidir. Turfan Uygurları 15. yüzyılın ortalarında Budizmden tamamen vazgeçmişlerdir.[94]

---

[90] L.Ligeti. age. ss. 237–241.
[91] L. Ligeti. age. ss. 241.
[92] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati.* s. 63.
[93] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati.* ss. 64–66.
[94] *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*. ss. 65–68.

Uygur Türkleri Budizmin yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Bunun yanı sıra Buda dinine ait zengin bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Soğdca, Sanskritçe, Tokharca ve Çince gibi çeşitli dillerde yazılmış Buda dinine ait birçok eseri Uygurcaya çevirmişlerdir. Bu tarihî eserler, 20. yüzyılda batılı araştırmacılar tarafından Berlin ve Londra gibi merkezlere taşınmıştır.[95]

7. 4. İslâmiyet

Karluk yabgusunun Kara-Han unvanı ile Müslümanları idare ettiği 840'lı yıllarda, devletleri dağılan Uygurların önemli bir kısmı Turfan bölgesine gelerek Karluk ve diğer Türk boyları ile komşu olmuşlardır. Bu komşuluk esnasında, daha önce Maniheizm ve Budizm gibi dinlerle tanışmış olan Uygur Türkleri İslamiyeti de tanımaya başlamışlardır. Nitekim bir asra yakın siyasî varlıklarını devam ettiren Turfan Uygurları arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır.[96]

İslam dini, İç-Asya Türk boyları ve Turfan Uygurlarına ulaşmada, kendinden önceki Ari ve Sami dinlerin takip ettikleri yolu izleyerek Turfan havzasına gelmiş ve buralarda büyük bir yerleşme mücadelesi vermiştir. Burada müslüman Türk tüccarların hummalı faaliyetlerinin çok büyük etkisi olmuştur.[97]

Gerçekte İslam dininin İç-Asya'ya ve Uygur yurtlarına olan uzun yolculuğu, Türkistanlı müslüman tacirler ve buna gönül veren din ulları sayesinde çok erken devirlerde (8. yüzyılın başı) ve daha sonraki dönemlerde artan bir hızla devam etmiştir. Bunun en önemli nedeni, Tarım havzası ve Turfan şehri başta olmak üzere, İpek Yolu güzergâhında kurulan yerleşim birimlerinin din ulularının bir uğrak yeri haline gelmesi ve özellikle tacirlerin yarı göçebe Uygurlarla alış verişlerde bulunmalarıdır.[98]

Uygur kağanları, kadim Türk ananelerine göre, dinlerin hepsine yeterinden fazla hoş görü ve müsamaha göstermişlerdir. Bu bakımdan başta Mani olmak üzere Buda rahipleri, Hristiyan misyonerleri İslam mürşit ve din adamları, kendi dinlerini Uygurlar arasında yaymada hiçbir ciddi engelle karşılaşmamışlardır. Böylece İslam dini, Uygur aristokrat ve devlet adamlarının dışında göçebe ve medeni şehirlerde süratli bir şekilde

---

[95] Bu konuda geniş bilgi için bk. L. Ligeti, *age*. ss. 200–277.
[96] Mehmet Saray. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar).* İstanbul: 1997, ss. 47–48.
[97] Zekeriya Kitapçı. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet.* Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004, s. 142.
[98] Zekeriya Kitapçı. *age*. s. 141.

yayılmış ve buralarda birçok müslüman cemaatler oluşmuş, birçok cami ve mescitler yapılmıştır.[99]

Müslüman Uygurların da katılması ile Karluk, Çiğil, Yağma ve Argu Türkleri Karahanlı devletini kurmuşlardır. Karahanlı devletinin kuruluşundan sonra, henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Uygur boyları ile mücadele ettiğini görmekteyiz. Sonunda, Uygur Türkleri de müslümanlığı kabul ederek Karahanlı devletinin kültürel ve ekonomik hayatında önemli roller oynamışlardır.[100] Gerçekte Karahanlıların Orta Asya'da ilk müslüman devlet kuran Türkler olarak tarih sahnesine çıkmaları, özellikle Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın bir ilahi tecelli sonucu Müslüman olması ve çok çetin dinî mücadelelerden sonra ilk "Müslüman Gazi" olarak Karahanlı tahtına oturması, sadece Karahanlıların değil, belki de bütün Orta Asya'nın dini hayatında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.[101]

Samanîler Devleti'ni, 874–892 arasında başarıyla yöneten İsmail bin Ahmed, 892 sonbaharında ölmüştür. Bu tecrübeli hükümdarın vefatından sonra ülke taht yüzünden tam bir iç karışıklığa sürüklenmiştir. Karahanlılar, komşularının bu zaafından faydalanarak onların iç işlerine karışmaya başlamıştır. Karahanlılar, Ebu Nasr adlı Samanî prensi ile birlikte çok sayıda İslam ulemasının Kaşgar'a gelmelerini sağlamıştır. Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın, Samanî veliahtını Kaşgar'a getirmesi, Karahanlı devletinin kaderini değiştiren olayların gelişmesine sebep olmuştur. Karahanlı devletini kuran Türk boyları arasında İslamiyet zaten yayılmaya başlamıştı. Samanî prensi ile gelen İslam bilginlerinin ve dervişlerin gayreti ile Karahanlılarda İslamiyetin yayılması bir kat daha hızlanmıştır. İslamın gücünden ve güzel prensiplerinden en çok etkilenen ise hükümdarın yeğeni Satuk Buğra olmuştur. Satuk Buğra, bir süre sonra amcası aleyhinde taht kavgası başlatmış ve devletin parçalanıp tahrip olmasından endişe duyan Kadir Han'ın tahttan çekilmesi üzerine de Karahanlı devletinin başına geçmiştir. Bir Müslüman ismi olan "Abdülkerim" adını alan Satuk Buğra Han, devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu 920'de ilan ederek hükümdarlık saltanatına başlamıştır. 25 yıl kadar

[99] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 168.
[100] Mehmet Saray. *age*. ss. 47–48.
[101] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 171.

ülkesini Türk töresine ve İslamî prensiplere göre başarıyla idare eden Abdülkerim Satuk Buğra Han 955 yılında ölmüş ve Kaşgar yakınlarında Artuş şehrine defnedilmiştir.[102]

Satuk Buğra Han, büyük bir ciddiyetle takip ettiği İslamlaştırma politikası sebebiyle Uygur yurtlarına yönelmiş ve bu devletin batı kısımları, diğer bir ifadeyle Karahanlılara yakın olan bütün bölgelerini çok büyük bir maharetle İslamlaştırmıştır. Bu bir manada, Koçu'daki Uygur kağanlarının bir nevi atalar dini haline gelmiş olan Maniheizm ve Budizmi müdafaa etmek için Karahanlılara tavır almaları, hatta bundan da öte onlardan kopmalarına sebep olmuştur.[103]

Zira Karahanlı hakanları; İslam dinini bütün Orta Asya'da yayma ve onu koruma görevini üstlendikleri gibi, Turfan Uygur İdikutları da; bir manada kendilerini bütün Orta Asya, hatta Çin'deki Budistlerin koruyucuları olarak biliyorlardı. Bu temel ayrılık ve dini hâkimiyet mücadelesi sonucu Orta Asya, asırları kapsayan kendi geçmişi ve çoğu halde kozmopolit dini hayatında, hiçbir zaman eşi ve benzeri görülmemiş olan yeni bir dini mücadeleye hazırlanmıştır. Ne var ki bu kanlı mücadele Uygur topraklarında olacaktır.[104]

Satuk Buğra Han, bir Budist ve Uygur merkezi olan Hoten üzerine yürümüştür. Hoten uzun süren kuşatmadan sonra alınmıştır. Satuk Buğra Han, Hoten Uygurlarını İslam dinini kabule çağırmış, onların büyük bir kısmı müslüman oldukları gibi, bir o kadarı da eski Buda dini üzerinde kalmışlardır.[105]

Satuk Buğra Han, bundan sonra diğer bir Uygur merkezi olan Kuça şehri üzerine yürümüş ve pek fazla bir direnme görmeden burasını ele geçirmiştir. Hoten şehrinde olduğu gibi, burada da halk gaziler tarafından İslam dinini kabule çağrılmış ve onların büyük bir kısmı kendi istekleri ile müslüman olmuşlardır. Yeni dini kabul etmeyen Budist Uygurlara hiçbir şey yapılmamıştır.[106]

Satuk Buğra Han'ın Uygur yurtlarında önünü kesecek, onu durduracak hiçbir güç yoktur. Bu nedenle Kara Şehir ve İli yolu ile hem de iki koldan Uygur İdikutu'nun üzerine yürümüştür. Satuk Buğra Han, Uygurlarla mücadelesinde üstün gelmiş ve

[102] Mehmet Saray. *age.* ss. 48–49.
[103] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 173.
[104] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 173.
[105] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 177.
[106] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 178.

yapılan barış antlaşmasına göre Uygur iç işlerinde serbest; ancak Karahanlılara bağlı bir devlet olacaklar ve onlara vergi ödeyeceklerdir.[107]

Satuk Buğra Han'ın Uygur yurtlarında, birbiri ardına kazandığı bu parlak zaferler sayesinde, İslam dini Uygurlar arasında Budizm ve Maniheizme karşı çok büyük bir üstünlük sağlamış, bundan da öte Uygurların kendi hür iradeleri ile İslamı tercih etme yolu da açılmıştır. Böylece Uygur ülkeleri, her türlü İslamî tebliğ ve irşad faaliyetlerine açık bir ülke haline gelmiştir. Diğer taraftan Budizm artık bundan sonra Uygurlar, belki de bütün İç Asya 'da üstünlüğünü kaybetmiş ve bir daha ayağa kalkamamak üzere çok ağır bir darbe yemiştir.[108] Uygur Türklerinin İslamiyet'e geçmeleri, Karahanlıların sonraki hanları döneminde de devam etmiştir.[109]

Türk hakanlığının tarihî ipek yolu üzerinde bulunması, bilhassa, Müslüman tüccarların İslam inancı ve kültürünü bu ülkede barış ortamında yaymalarına fırsat vermekte idi. X. asır İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Soğd ticaret kolonileri ülkenin en doğusunda Toguzguz ülkesine kadar ulaşmıştı. Türkler sadece Müslüman tüccarların kendi yanlarına kadar gelmesini beklemiyorlardı. Sürülerini ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerini sınır ticaret şehirlerine getirerek buralarda pazarlıyorlardı. Zamanla bu şehirlerde farklı dinlere mensup insanlar, en azından ortak bir menfaat etrafında birlikte yaşamaya alıştılar.[110]

Doğu Türkistan'da, İslam dininin yayılmasında "rıbât"[111]ların büyük etkisi olmuştur. Çoğunlukla zengin müslüman tüccarlar tarafından sınır boylarında ve bozkırlarda inşa ettirilen rıbâtlar, gazilerin sığınağı olarak askerî olduğu kadar, aynı zamanda İslam misyonerliğinin de karargâhları olmuştur. İbn Hallikân, Mâverâünnehir'de on bin rıbâtın bulunduğunu belirtir ki mesela, Makdisî sadece sınır vilayetlerinden İsfîcâb'da bin yedi yüz rıbâtın bulunduğunu kaydetmiştir.[112]

---

[107] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 178.
[108] Zekeriya Kitapçı. *age.* s. 179.
[109] Bu konuda geniş bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı. *age*. 182–232.
[110] Ömer Soner Hunkan. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2007 (2. Baskı), s. 116.
[111] Rıbât: Atın bağlandığı yer. Sınır bölgelerde gazaya çıkıldığında düşmanın hilesini def etmek için ikamet edilen yer. Sonraları ulak hayvan değiştirme konağı anlamına gelmeye başlayan rıbât, bir çeşit dinî ve askerî mahiyette İslama özgü bir müessese halini alarak, hangâh, zaviye ve tekkeye dönüşür. Bunun yanı sıra kervansaray ve misafirhane vazifesi de görmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Soner Hunkan. *age.* s. 116.
[112] Ömer Soner Hunkan. *age.* s. 116.

Sonuç olarak; bugünkü Doğu Türkistan toprakları, tarih boyunca Maniheizm, Nasturilik, Budizm ve İslamiyet gibi çeşitli dinlerin ve kültürlerin buluştuğu bir merkez olmuştur. Bunda, Doğu Türkistan'ın hem jeopolitik konumu hem de tarihî İpek Yolu'nun bu topraklardan geçmesi en büyük etkendir. Bu dinler, Uygur Türklerinin yaşam biçimini her yönüyle etkilemiş, Budizme ve Maniheizme ait zengin bir dini edebiyatın oluşmasını sağlamıştır. Uygur Türkleri ve özellikle eski Uygurcaya çevrilmiş eserler, tarihî Budist ve Maniheist metinlerin günümüze ulaşmasında büyük rol oynamıştır. Bu dinler, Uygurların yazılı kültürünü olduğu kadar, sözlü kültür ürünlerini de etkilemiştir. Nitekim çalışma konumuz olan Uygur efsanelerinde, bu dinleri yaymak ve yaşatmak için verilen mücadeleler, bunlara bağlı olarak oluşan yer adları, bu dinlerin ileri gelenlerinin kerametleri önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Satuk Buğra Han başta olmak üzere, tarihî ve dinî şahısların İslam dinini yaymak için mücadeleleri ve savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklar ise Uygur efsanelerinde yer alan önemli konulardan biridir.

8. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE YÖNTEMİ HAKKINDA

Araştırma konusu, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin sözlü gelenekten derlenip yazıya geçirilen efsanelerinin incelenmesine dayanmaktadır. Çalışmamızın temel malzemesini ise, Doğu Türkistan'da çeşitli kitap, dergi ve gazetelerde yayımlanmış üç yüz efsane metni oluşturmaktadır.

Çalışmanın amacı, ilk olarak efsane türünün genel problemleri ve bu konuda çözüme yönelik çalışmaların değerlendirilmesi, bu konuda neler yapılabileceğinin belirlenmeye çalışılmasıdır. İkinci amaç ise, Uygur efsanelerini şekil, içerik ve işlev bakımından değerlendirerek, bu efsanelerin Türk kültürüne ilişkin temel değerler sistemi içerisindeki yerini tespit ve tahlil etmektir.

Sözlü kültür ürünlerinin araştırılması ve incelenmesi yönündeki çalışmaların başlangıç noktası, kaynaklara, dolayısıyla yaratma ve anlatmalara ulaşmaktır. Folklor araştırmalarının ilk basamağı olarak görülen saha araştırma uygulamaları bugüne kadar çeşitli yöntemler kullanılarak yapılmış ve derlenen metinler arşivlenmiştir. Metin merkezli inceleme metodu ise kayıt altına alınmış çeşitli sözlü kültür ürünlerinin farklı açılardan incelenmesini içerir. Bu tarz çalışmalarda ele alınan tür; yapı, içerik ve işlev yönünden değerlendirilir. Elbette bağlam merkezli çalışmalar, metnin yaratım ve

aktarım özelliklerinin de incelenmesine imkân vererek çok daha kapsamlı olacaktır. Ancak siyasî şartlar nedeniyle, Uygur efsanelerinin derlenmesi konusundaki zorluklar, saha çalışması yapmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, yazılı kaynaklardan tespit ve temin ettiğimiz efsanelerin incelenmesinde metin merkezli çalışma yöntemini kullandık.

Bu çalışma yöntemi doğrultusunda, öncelikle efsanelerin teşekkül ettiği Doğu Türkistan'ın coğrafî, siyasî, ekonomik ve demografik yapısının yanı sıra Uygur Türklerinin tarihî ve dinî yapısı hakkında kısaca bilgi verdik. Batı'da, Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da yapılan çalışmalar ışığında, efsane türünün tanımı, tasnifi ve sözlü kültür ortamı ve anlatmaya dayalı diğer türlerle ilişkisi konularını tartışarak değerlendirmelerde bulunduk. Doğu Türkistan'da yayımlanan yazılı kaynaklardan tespit ettiğimiz üçyüz efsane metninin transkripsiyonunu ve Türkiye Türkçesine aktarımını tamamladık. Aktardığımız metinlerin temelde, mitolojik, dinî, tarihî, sosyal hayat ve geleneklerle ilgili unsurlar içerdiğini tespit ederek, bu metinleri muhteva özellikleri bakımından dört başlık altında inceledik. Ayrıca; Uygur efsanelerini yapısal ve işlevsel özellikleri yönünden değerlendirdik.

I. BÖLÜM

UYGUR EFSANELERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Uygur efsaneleri üzerine ilmî çalışmalar, bütün dünyada olduğu gibi 20. yüzyılın başlarından itibaren başlamıştır. Ancak Uygur efsanelerine ilişkin bilgiler pek çok tarihî kaynakta yer almaktadır. Bu bölümde ilk olarak Uygur efsanelerine yer veren tarihî kaynaklar hakkında bilgi verilecek, daha sonra da Uygur efsaneleri üzerine Çin, Rusya, Kazakistan, Türkiye ve Doğu Türkistan'da yapılan bilimsel çalışmalar kısaca tanıtılıp değerlendirilecektir.

Uygur efsanelerine yer veren tarihî kaynaklardan ilki, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *"Divanü Lûgat-it-Türk"*[113] isimli eserdir. Türk kültürünün yazılı en büyük hazinelerinden biri olan bu eserde, Türk boy adları, bu boyların yaşadığı coğrafî bölgeler, kurdukları şehirler, dilleri ve edebiyatları hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Bu eserde, Uygur Türkleri ile ilgili önemli bilgiler ve anlatmalar da yer almaktadır. Eserin I. cildinde "öge" (ss. 90–91) kelimesi açıklanırken, Çin'e kadar ilerleyen Zülkarneyn ile Türk hakanı arasındaki savaş anlatılır ve Uygur ülkesine yakın olan bir dağın "Altun Kan" adını almasını konu alan bir efsaneye yer verilir. Eserde, "Uygur" (ss. 111–113) sözcüğü hakkında bilgi verilirken, "Uygur" adının ortaya çıkışıyla ilgili efsane metnine yer verilir. Bunların dışında günümüzde de Uygurlar arasında çeşitli inanış ve uygulamalarda önemli bir yer tutan "Umay" (s. 123) sözcüğü açıklanmış ve onunla ilgili bir atasözü verilmiştir. Eserde "Pars" (ss. 344–348) sözcüğü hakkında bilgi verilirken, on iki hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkışını konu alan efsaneye yer verilmiştir.

Uygur Türkleri ve onların sosyo-kültürel hayatıyla ilgili önemli bilgiler veren tarihî kaynaklardan bir diğeri *"Marco Polo Seyahatnamesi"*dir.[114] 13. yüzyılda İpek Yolu üzerinden Çin'in iç kısımlarına kadar seyahat eden Polo; Kaşgar, Yarkent, Hoten, Turfan, Kumul, Çerçen ve Lop gibi Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafyanın yanı sıra onların yerleşim biçimleri, dinî hayatları, gelenekleri, inanış ve bazı anlatmaları

[113] *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III.* Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1992, (3. Baskı)
[114] Marco Polo. *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı 1*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.

hakkında bilgi vermektedir. Polo, gezdiği bölgelerde halkın çeşitli efsaneler anlattıklarına ve buna inandıklarını belirtmektedir. Örneğin; Kumul şehrini anlatırken "Uyguristan" vilayetinden bahseder ve buradaki putperestlerin ilk krallarının insan soyundan gelmediğini, "esca" adı verilen ağaçların öz suyundan beslenen bir tür mantardan geldiklerini anlattıklarını belirtir (s.155). Lop şehrini anlatırken ise burada yaşayan halkın çölde ruhlar olduğuna inandığını belirtir ve bununla ilgili bir efsaneyi nakleder (ss. 146–147). Ayrıca Uygur Türkleri arasında "Merkitler" ve "Dolanlar" gibi çeşitli kabilelerle ilgili efsanelerin anlatıldığını belirtir.

Uygur efsanelerine yer veren bir başka eser, İran'ın en büyük tarihçilerinden Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından 1259 tarihinde Farsça olarak yazılan ve Mürsel Öztürk tarafından üç cilt olarak Türkçeye çevrilen *"Târih-i Cihan Güşâ"*dır.[115] Eserin VIII. Bölümü "Uygur Efsanelerine Göre İdi-kut'un Soyu ve Ülkesi" başlığını taşımaktadır. Yazar, bu bölümde taş levha üzerine Çince yazılmış olduğunu belirttiği "Bögü Kağan" ile ilgili anlatmaya (ss. 116–120) yer vermektedir. Cüveynî, metni verdikten sonra "Ugurlar'ın pek çok batıl inanışlarının ancak yüzde birini yazdık. Bundan maksadımız, o kabilenin bilgisizliğini ve ahmaklığını göstermek içindi." diyerek Uygur Türklerinin anlatmalarına yaklaşımını da ortaya koymuştur. Ayrıca Cüveynî, bir dostunun anlattığını belirttiği Bögü Kağan ile ilgili anlatmaya ve günümüzde Uygur Türkleri arasında "Göç" efsanesi olarak anlatılan metne de (ss.120–21) yer vermiştir.

Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya ve kültürü hakkında geniş bilgilere yer veren tarihî kaynaklardan biri, Moğol tarihçi Mirza Haydar tarafından 1541–1547 yıllarında yazılan "*Tarih-i Reşidî*"[116] isimli eserdir. Eser, 16. yüzyılın tarihi olaylarını, yazarın hayatını ve onun tanıştığı Çağatay, Özbek ve diğer prenslerin hayatlarını konu almaktadır. Bu eserde, Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerin (Kaşgar, Turfan, Yarkent, Hoten vs.) coğrafi özellikleri hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Bunlardan "Kuhistan (Hoten)", "Zerepşan," "Tanrı Dağı" ve "Karakaş" gibi yerlerin coğrafî özelliklerinin yanı sıra, bu yerlerin adlarıyla ilgili efsanelere yer verilmiştir. Ayrıca Uygur Türklerinin

[115] Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa* C: I. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, ss. 116–121.
[116] Mirza Haydar Duğlat. *Tarih-i Reşidî*, İngilizceye Çev. E. Denison Ross; Türkçeye Çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

tarihî ve kültürel özellikleri hakkında geniş bilgilere yer verilen bu eserde, Uygur topraklarında yaşayan Budist rahiplerin kerametlerine (ss. 97–98) tarihî ve dinî şahsiyetler etrafında teşekkül eden efsanelere (ss. 170–171) ve onların mezarları (ss. 475–477) ile ilgili çeşitli inanış ve anlatmalara da yer verilmiştir.

Türk kültür tarihi için önemli kaynaklardan biri, Özbek hanlarından hükümdar ve tarihçi olan Ebulgazi Bahadır Han (1603–1663) tarafından 1659–1660 yıllarında yazılan *"Şecere-i Terâkime"*[117] adlı eserdir. Bu eserde "Uygur" adının ortaya çıkışı ve anlamı hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca "Buğra Han'ın Han Olması Hakkında" (s. 256) başlığı altında, Buğra Han hakkında bilgi verilirken "buğra" isimli çorbanın ortaya çıkmasıyla ilgili bir de efsane metni yer almaktadır.

19. yüzyılda Doğu Türkistan'da yazılmış tarihî kaynaklarda da Uygur efsanelerine yer verilmiştir. Bu kaynaklardan biri, Hoten şehrinde yaşamış olan müzisyen, tarihçi ve şair Molla İsmetüllah binni Molla Nimetüllah Mucizi tarafından yazılan "*Tevârih-i Musikiyyun (Müzikçiler Tarihi)"*[118] isimli eserdir. Bu eserin dil özelliklerini inceleyen Gülzadem Kurban'ın verdiği bilgiye göre, eserin el yazma nüshası Ali Şir Nevayi'nin "Külliyat" adlı divanının el yazma nüshasıyla birlikte ciltlenmiş olup, günümüzde Pekin'deki İctimai Fenler Akademisi'nde bulunmaktadır. 1854 yılında yazılan bu eser, on altı müzisyenin hayatını ve onların müzik ilmine katkılarını konu almaktadır. Eserin bir başka özelliği ise, Uygur Türklerinin günümüzde kullandıkları birçok müzik aletinin ilk kez kim tarafından icat edildiği konusunda bilgi vermesidir. Eserde, kanunu Farabi; dutarı Mevlana Ali; rebab ve huştarı Kadirhan Yarkendi'nin icat ettiği belirtilmektedir. Eserde Nuh'un oğlu Yafes, Babür Şah ve Amannisa Hanım gibi tarihî şahıslar hakkında efsanelere de yer verilmiştir.[119]

Uygur Türklerinin tarihi ve kültürü hakkında geniş bilgi veren bir başka eser, 1903 yılında Molla Musa Sayrami tarafından yazılan *"Tarihi Emniye"*dir.[120] Bu eserin özellikle son bölümü, Uygur Türklerinin 19. yüzyıldaki yaşamı hakkında geniş bilgi

---

[117] Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü).* (Haz: Zuhal Kargı Ölmez), Ankara: Simurg Kitapçılık, 1996, s. 256.
[118] Gülzadem Kurban. *Tevarih-i Musikiyyun (İnceleme-Metin-İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1990.
[119] Güzadem Kurban. a*ge*. s. 1–40.
[120] Molla Musa Sayrami. *Tarihi Emniye*. Yay. Hzl: Muhemmet Zunun. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2000.

vermesi açısından önemlidir. Bu bölümde, tarihî kaynaklarda "yette şeher (yedi şehir)" olarak geçen Kaşgar, Yarkend, Hoten, Aksu, Üçturfan, Kuça ve Kona Turfan şehirlerinin tarihi, bu bölgelerde yaşayan insanların günlük yaşamı, bu şehirlerde yaşamış tarihî şahıslar ve onların mezarları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, "Satuk Buğra Han Mezarı", "Yette İmam Mezarı", "Eshabu'l-kehf" ve "Kirmişatam Mezarı" gibi mezarlar etrafında oluşan inanış ve anlatmalara da yer verilmiştir.

I. 1. ÇİN'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

20. yüzyılda bütün dünyada olduğu gibi, Çin'de de gerek Çin efsaneleri gerekse o coğrafyada yaşayan diğer milletlerin efsane ve diğer sözlü kültürleri üzerine çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Uygur efsanelerine de yer veren bu çalışmalardan biri, 1987 yılında yayımlanan "Zhongguo Shaoshu Minzu Shenhua 1–2 (*Çin'deki Azınlık Milletlerin Efsaneleri)*"dir.[121] Bu çalışmada Mançu, Kore, Moğol, Tibet, Tacik, Sarı Uygur, Kazak, Kırgız ve Uygur gibi Çin'de yaşayan çeşitli milletlere ve Türk boyların ait efsane metinleri yer almaktadır. Eserde, Uygur Türklerine ait Bögü Kağan ve Oğuz Kağan destanına (ss. 736–746) yer verilmiştir.

Uygur efsanelerine yer veren ikinci çalışma, Tao Yang-Zhong Xin tarafından hazırlanan ve 1989 yılında yayımlanan "Zhongguo Chuangshı Shenhua (*Çin'deki Yaratılış Efsaneleri)"*[122] isimli eserdir. Bu eserde Çin'de yaşayan değişik milletlere ait dünyanın ve evrenin yaratılışını konu alan efsaneler incelenmiştir. Eserde, Uygurların yaratılış efsanelerine (ss. 55–57) yer verilmiştir.

Çin'de Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışma "Zhongguo A Er Tai Yu Xi zhu Minzu shenhua Gu shı (*Çin'deki Altay Dil Ailesine Mensup Milletlerin Efsane ve Hikâyeleri)"* [123] isimli eserdir. Bu eser, Çin'de Türk boyları ve onların sözlü anlatmaları üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan biridir. Bu çalışmada Japon, Kore, Moğol ve Mançu efsanelerinin yanı sıra Kazak, Kırgız ve Sarı Uygurlar gibi Türk boylarının efsane metinleri yer almaktadır. Eserde evrenin, dünyanın, insanın, bitkilerin, hayvanların ve gök cisimlerinin kökeni ve ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli efsaneler

[121] Zhongguo Shaoshu Minzu Shenhua 1–2 (*Çin'deki Azınlık Milletlerin Efsaneleri).* Pekin: Çin Halk Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1987, 764 s.
[122] Tao Yang-Zhong Xin. Zhongguo Chuangshı Shenhua (*Çin'deki Yaratılış Efsaneleri)*. Shanghai Halk Neşriyatı, 1989.
[123] Zhongguo A Er Tai Yu Xi zhu Minzu shenhua Gu shı (*Çin'deki Altay Dil Ailesine Mensup Milletlerin Efsane ve Hikâyeleri)*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1997, 451 s.

bulunmaktadır. Bu eserin Uygurlarla ilgili bölümünde (ss. 27–52) ilk olarak Uygurlar hakkında bilgi verilmiş; daha sonra da Uygur Türklerine ait on sekiz efsane metni verilmiştir.

I. 2. RUSYA'DA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Uygur Türklerinin folklor ürünleri üzerine önemli çalışmaların yapıldığı ülkelerden biri Rusya'dır. 19. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli amaçlarla Orta Asya'ya ve Doğu Türkistan'a seyahat eden araştırmacılar, eserlerinde Uygur Türkleri hakkında çeşitli bilgilere yer vermişlerdir. Orta Asya'ya bilimsel araştırma yapmak amacıyla üç kez seyahat eden ve Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya ve kültürü hakkında bilgi veren ilk araştırmacılardan biri N. M. Prjewalskiy'dir. Rus istihbarat albayı Prjewalskiy, ekibiyle birlikte Türkistan'a yaptığı seyahatlardan sonra "*Tret'e Puteşestvie v Tsentralnoy Azii İz Zaysana Çerez Hami i Tibet Na Verhovya Celtay Reki"*[124] adlı seyahatnamesini yayımlamıştır. Bu eser, *"Tibet Seyahatnamesi"*[125] adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Eserde, Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafyanın özellikleri, iklimi ve tarım ürünlerinin yanı sıra yöneticileri, giyim-kuşamları ve yemekleri gibi konularda önemli bilgiler yer almaktadır. Eserde ayrıca, Uygur Türklerinin yaşadığı bölgedeki yer adları, onların bazı tedavi usülleri, bunlara bağlı inanışlar ve anlatmalara da (ss. 54–88) yer verilmiştir.

Uygur efsaneleri hakkındaki bilgileri, Prjewalskiy'den sonra W. Radloff'un çalışmalarında bulmaktayız. Radloff, *"Proben"* olarak tanınan eserinin 6. cildini Uygur folklor materyallerine ayırmıştır. Bu ciltte yer alan materyaller arasında Uygur efsaneleri de yer almaktadır.[126]

Uygur kültürü üzerine önemli çalışmalar yapan en büyük Türkologlardan biri Nikolay Federoviç Katanov'dur.[127] Katanov, Orta Asya ve Çin'in iç kısımlarına yaptığı seyahatte, gezdiği yerlerle ilgili önemli gözlemler yapmış ve derlemelerde bulunmuş ve

---

[124] N. M. Prjewalskiy. *Tret'e Puteşestvie v Tsentralnoy Azii İz Zaysana Çerez Hami i Tibet Na Verhovya Celtay Reki (Merkezi Asya'ya Üçüncü Seyahat. Zaysan'dan Hami ve Tibet Üzerinden Sarı Nehir'in Havzalarına)*. Senpetersburg 1883.

[125] N. M. Prjewalskiy. *Tibet Seyahatnamesi*. Çev. Ömer Cenap Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

[126] W. Radloff. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnıh Turkish Plemen, Nareçie Tarançey (Kuzey Türk Kabileleri Halk Edebiyatı Örnekleri-Tarançi Ağzı)*. C. VI, Senpetersburg, 1886.

[127] N. F. Katanov ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. İrina Kokova. Nikolay Federoviç Katanov. Çev. Mufaffak Duranlı, Ankara: TDK Yayınları, 1998; Fikret Türkmen. "75. Ölüm Yıl Dönümünde Türk Sayılı İlk Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov." *Türk Dili*, S. 545, Ankara: 1997, ss. 483–489.

bu derlemeleri, çeşitli tarihlerde yayımlamıştır. Bu makalelerin bir kısmı Türkçeye çevrilmiş ve *"Türk Kabileleri Arasında"*[128] adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. On iki makalenin yer aldığı bu eserde, Türk boylarının yaşadığı coğrafyalar, dilleri, düğün, defin ve fal bakma gelenekleri hakkında son derece zengin etnografik bilgiler yer almaktadır. Eserde, Katanov 1891–1892 yılları arasında Turfan, Gulca, Yarkent ve Kaşgar gibi şehirlerde ve bunlara bağlı köylerde yaşayan Uygur Türklerinin[129] düğün, ölüm ve fal bakma geleneklerinin yanı sıra onların manileri, şarkıları, masalları, dua ve bedduaları ve efsaneleri gibi sözlü kültür ürünleri hakkında yaptığı derlemelere de yer vermiştir. Araştırıcı eserde, derlediği bazı masal ve efsanelerin isimlerini zikrederek, halk inanışı ile efsane arasındaki ilişkiyi örneklendirmiştir.

Katanov'un Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışması *"Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana"* [130] isimli eseridir. Doğu Türkistan Uygur dili ve kültürü üzerine önemli çalışmalar yapan Katanov, 1889–1892 yıllar arasında Orta Asya ve Doğu Türkistan'a yaptığı seyahatte, gezdiği bölgelerdeki toplumların kültürü üzerine kaleme aldığı notların bir kısmını W. Radloff'a göndermiştir. 1893 yılında W. Radloff, bu mektupları kitap olarak N. F. Katanov adına yayımlamıştır. Bu eserde, Katanov'un dört yıl boyunca süren seyahatinde dolaştığı coğrafyalardaki boy adları, yer adları, yerleşim yerleri ve özellikleri, kullanılan paralar, diller ve özellikleri, halk inançları ve dualar, halk şiiri, totemler ve bunlara bağlı inançlar gibi çeşitli konular hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eserin büyük bir kısmı Kumul, Turfan ve Yarkent gibi şehirlerde yaşayan Uygur Türklerinin kültürüne ayrılmıştır. Eserde, Uygur Türkleri arasında anlatılmakta olan iki efsane metnine (ss. 92–93) yer almaktadır.

Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri hakkında bilgi veren bir başka çalışma, Misyoner G. N. Grumm-Grcimaylo'ya aittir. Grumm-Grcimaylo, Doğu Türkistan ve Çin'e yaptığı seyahatten sonra, *"Opisanie Puteşsetviya v Zapatnıy Kitay (Batı Çin'e*

[128] N. F. Katanov. *Türk Kabileleri Arasında*. Çev. Attila Bağcı, Konya: Kömen Yayınları, 2004, 156 s.
[129] Katanov, makalelerinin bazılarında Uygur Türkleri için "Doğu Türkistan ahalisi", bazılarında da "Çin'deki Tatarlar" ibaresini kullanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Katanov. *age*. ss. 114 -133.
[130] N.F. Katanov. *Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana (N. F. Katanov'un Sibirya ve Doğu Türkistan'dan Mektupları)*. Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk, 8, 1893, 114 s.

Seyahatin Tasviri)"[131] adıyla bir seyahatname yayımlar. Grumm-Grcimaylo'nun bu eserinin Doğu Türkistan'a ait bölümünde bazı Uygur efsaneleri yer almaktadır.

20. yüzyılın başlarında Orta Asya ve Doğu Türkistan'da önemli araştırmalar yapan Türkologlardan biri de Rus Türkolog Sergey Efimoviç Malov'dur. W. Radloff'un öğrencisi ve takipçisi olan Malov, 1909 yılında Rus komitesi tarafından Orta ve Doğu Asya ile Çin'in orta bölgelerinde yaşayan Türk kabilelerinin kültür ve dillerini araştırmak üzere gönderilmiştir. Batı ve Orta Çin bölgelerinde yaşayan Uygurların dillerini, folklorunu ve inançlarını araştıran Malov, bu bölgede dört yıl kalmıştır. Malov, bu bölgede Batı ve Orta Çin'de yaşayan Sarı Uygur, Lobnor ve Hamilerin dil ve folkloruyla ilgili çok önemli bilgiler toplamıştır.

1913 yılında Rus Konseyi, Malov'u tekrar Çin'in kuzeybatı bölgesine "Türk lehçelerini araştırma alanında başlattığı lenguistik çalışmalarını devam ettirmesi ve bu bölgede yaşayan halkların yaşam tarzı ile eski dönemden kalan abideleri araştırmak amacıyla" görevlendirmiştir. Uygurların yaşadığı bölgelere yapılan ikinci ilmî seyahat 1913–1915 yılları arasında gerçekleşmiştir.

Uygur dili ve folkloru üzerinde en fazla mesai harcayan Türkologlardan biri olan Malov, çeşitli çalışmalarında Uygur efsanelerine yer vermiştir. Metin Ergun'un aktardığı bilgiye göre Malov, 1912 yılında yayımlanan "Jivaya Starina" dergisinde yayımlanan bir makalesinde Uygur masallarını araştırır. Yazarın bu makalesinde ele aldığı masallar içinde bazı kuşların menşei ile ilgili efsaneler yer almaktadır. Yine Malov'un 1961 ve 1962 yıllarında yayımlanan iki ayrı eserinde de Uygur efsanelerini bulmak mümkündür.[132]

I. 3. KAZAKİSTAN'DA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Uygur Türklerinin sözlü kültürü üzerine çalışmaların yapıldığı ülkelerden biri de Kazakistan'dır. SSCB döneminde, Mahinur Aliyeva'nın Uygur folkloru üzerine yaptığı çalışmalar Kazakistan'da yayımlanmıştır. Bu çalışmalardan ilki "*Uygur Edebiyati ve Folkliridiki Janrlar"*[133] isimli eserdir.

---

[131] Bu konuda bk. Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 1, Ankara: TDK Yayınları, 1997, s. 150.
[132] Bu konuda bk. Metin Ergun. *age.* s. 150.
[133] *Uygur Edebiyati ve Folkliridiki Janrlar.* Almuta, 1980.

Kazakistan'da Uygur folkloru üzerine yapılan kapsamlı çalışmalardan biri 1983 yılında yayımlanan "*Uyğur Helik Ağiz İcadiyiti"*dir.[134] Eserin "Mukaddime" kısmında Uygur folkloruyla ilgili Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Türkistan'da yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Eserin sonraki bölümlerinde, Uygur sözlü halk kültürü ürünleri "Koşaklar", "Beyitler", "Dastanlar", "Çöçekler", "Rivayet, Efsane, Bolmışlar", "Tepişmaklar, "Makal ve Temsiller" ve "Balilar Folkliri" başlığı altında incelenmiştir. Bu eserin "Rivayet, Epsane, Bolmişlar" (ss. 153–169) başlığını taşıyan kısmında, ilk olarak Uygur efsane ve rivayetlerini içeren yazılı kaynaklar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra da Uygur efsane ve rivayetlerinin genel özellikleri üzerinde durulmuştur.

Kazakistan'da Uygur folkloruyla ilgili yapılan bir başka çalışma, 1988 yılında yayımlanan "*Uyğur Folkliriniñ Antologiyasi"*[135] isimli eserdir. Bu eserin Mahinur Aliyeva tarafından hazırlanan "Rivayet, Epsanilar" (ss. 249–254) başlığını taşıyan bölümünde, Uygur Türklerine ait "Sadir Palvan", "Ketmenlik İsrayil Taylak", "Ğeni Batur" ve "Sada" başlığını taşıyan dört efsane metni yer almaktadır.

Uygur folkloru üzerine Kazakistan'da yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri de Rusça olarak yayımlanan "*Janri Uygurskogo Folklora"*[136] isimli eserdir. Bu eserin Mahinur Aliyeva tarafından hazırlanan İkinci Bölüm'ü *"Janrı Uygurskogo Folklora"* (ss. 51–155) ismini taşımaktadır. Bu bölümde Uygur sözlü halk edebiyatı türleri "Türkü" (s. 51–67), "Beyit" (s. 67–73), "Bilmeceler" (s. 73–89), "Atasözleri" (s. 89–107), "Efsaneler" (107–123) ve "Masallar" (123–155) şeklinde sınıflandırılmış ve bu türler hakkında bilgi verilmiştir.

Eserde "Predaniya, Legendı ve Bılıçki" başlığı altında, ilk olarak masal-efsane ilişkisi üzerinde durulmuş ve bunların ortak özellikleri ortaya konmuştur. Daha sonra Uygur efsanelerinin konuları ve kahramanları hakkında bilgi verilerek, efsaneler konularına göre kozmogoni, toponomi, etnogenetik, etiyolojik, dinî ve tarihî kahramanlar hakkındaki efsaneler şeklinde sınıflandırılmıştır. Çalışmanın son kısmında ise "bolmiş" kavramı üzerinde durulmuş ve örnek metinlere yer verilmiştir.

---

[134] *Uyğur Helik Ağiz İcadiyiti*. Almuta: 1983, ss. 153–169.
[135] *Uyğur Folklirinin Antologiyasi.* Almuta: 1988, ss. 249–254.
[136] *Janri Uygurskogo Folklora.* Alma-Ata, 1989.

I. 4. TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. 4. 1. Kitaplar

Türkiye'de Uygur efsanelerine yer veren ilk çalışmalardan biri, M. Fuad Köprülü tarafından hazırlanan ve 1926 yılında yayımlanan *"Türk Edebiyatı Tarihi"*dir.[137] Eserde, araştırıcının W. Radloff'un tespit ettiğini belirttiği ve "Yaratılış Ustûresi" (ss. 71–72) başlığını taşıyan bir efsane metni yer almaktadır. Bunun yanı sıra Köprülü, Alp Er Tonga ve Oğuz Kağan anlatmalarını (ss.73–79) menkıbe içinde değerlendirerek incelemiştir. Eserde "Uygur Dairesi" (ss. 84–87) başlığı altında Bögü Kağan efsanesine yer vermiş ve bu anlatmayla ilgili görüşlerini belirtmiştir. Bu eserde, ilk Türk menkıbesi olarak bilinen "Tezkire-i Satuk Buğra Han" (s.189) hakkında da bilgi yer almaktadır.

Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışma, Hüseyin Namık Orkun tarafından hazırlanan ve 1943 yılında yayımlanan "*Türk Efsaneleri"* [138] isimli eserdir. "Dünyanın Yaratılışı", "Çıkış Efsanesi", "Oğuz Efsanesi", "Kurd Efsanesi", "Zoya Tülek", "Uygur Efsanesi", "Tepegöz", "Bamsı Böyrük", "Kan Turalı" başlıkları altında çeşitli destan ve efsane metinlerinin yer aldığı bu eserde, Uygur Türklerine ait efsane metinleri de yer almaktadır.

Türkiye'de edebiyat tarihi üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri Hüseyin Nihal Atsız tarafından hazırlanan "*Türk Edebiyat Tarihi"*[139] isimli eserdir. Eserde, Uygur Türkleri arasında anlatılmakta olan bazı efsaneler "Siyenpi" (s. 69), "Uygur Türeyiş Destanı (s. 75–76) ve "Göç Destanı" (s. 77) adıyla yer almaktadır.

Türk edebiyatı tarihi çalışmaları için önemli kaynaklardan biri de Nihat Sâmi Banarlı'nın hazırladığı "*Resimli Türk Edebiyatı Târihi"*[140] adlı eserdir. Eserin 1. bölümünü oluşturan "Şifahi Edebiyat-Destanlar Devri" başlığı altında, "Türeyiş Efsanesi" ve "Göç Destanı" (C.I, ss.28–29) başlığıyla Uygur Türklerine ait iki efsane metni yer almaktadır. Ayrıca "Satuk Buğra Han Destanı" (C. I, ss.268–269) adı altında

---

[137] M. Fuad Köprülü. *Türk Edebiyatı Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003 (5. Baskı). (Birinci Baskı: İstanbul, 1926)
[138] Hüseyin Namık Orkun. *Türk Efsaneleri.* İstanbul: Çınar Yayını, 1943.
[139] Hüseyin Nihal Atsız. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayıncılık 1997, (4. Baskı)(Bu eserin ilk baskısı; İstanbul: 1943)
[140] Nihat Sâmi Banarlı. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*. C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998. (Birinci Baskı: 1948, genişletilmiş ikinci baskı, 1970)

"Tezkire-i Satuk Buğra Han" anlatmasının metni verilmiş ve bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışma, Bahaeddin Ögel tarafından hazırlanan *"Türk Mitojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)I, II"* [141] adlı iki ciltlik eserdir. Eserin 1971 yılında yayımlanan I. cildinde, efsane ve destanları "mit" kavramı içinde değerlendiren ve Çin kaynaklarından yararlanarak Hun, Göktürk ve Uygur Türklerine ait mit, efsane ve destanları inceleyen Ögel, Uygur efsaneleri hakkında da bilgi vermektedir. Yazar, eserin "Uygurların Türeyiş Efsanesi" (ss. 74–88) başlığını taşıyan dördüncü bölümünde, Cüveyni'den Bögü Kağan ve Göç efsanelerini naklettikten sonra, Çince yazılmış mezar yazıtlarından "Uygurların Türeyişi" ile ilgili efsaneleri tercüme etmiş ve bunlarla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Eserin 1988 yılında yayımlanan II. cildinde ise, Türk mitolojisi ve destanlarında görülen çeşitli unsurlar değerlendirilirken, yer yer Uygur efsanelerinden örnekler verilmiştir.

Türkiye'de edebiyat tarihi üzerine yapılan ve Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışma, Seyit Kemal Karaalioğlu tarafından hazırlanan "*Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi"*dir.[142] Bu eserde, "İlk Türk Destanları" başlığı altında Uygur Türklerine ait "Bögü Kağan" ve "Göç" efsanelerine yer verilmiştir.

Uygur efsane metinlerinin yer aldığı eserlerden biri de 12 cilt olarak yayımlanan "*Büyük Türk Klâsikleri"*[143] adlı eserdir. Eserin 1. cildinde "Siyenpi Destanı", "Uygur Destanı Türeyiş" ve "Göç Destanı" başlığı altında Uygur Türkleri arasında anlatılan üç efsane metni Hüseyin Nihal Atsız'ın *"Türk Edebiyatı Tarihi, (İstanbul: 1943)"* isimli eserinden nakledilerek verilmiştir. Bu eserde, metinlerle ilgili bir değerlendirme yapılmamıştır.

Uygur Türklerinin düğün adetleri, masalları, halk şiiri ve efsanelerine yer veren önemli eserlerden bir diğeri Reşid Rahmeti Arat'ın *"Doğu Türkçesi Metinleri"*[144] isimli eseridir. Bu eserde yer alan metinler W. Radloff tarafından derlenmiştir. Arat'ın

---

[141] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I, II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, (3. Baskı).
[142] Seyit Kemal Karaalioğlu. *Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, (1. Baskı, 1973), ss. 66-68.
[143] *Büyük Türk Klâsikleri.* C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985.
[144] Reşit Rahmeti Arat. *Doğu Türkçesi Metinleri*. Yay. Hzl: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümün'de okuttuğu otuz yedi ders metninin yer aldığı eserde, Uygur Türkçesiyle yazılmış "Tebip" (s. 81) başlığını taşıyan bir efsane metni yer almaktadır.

Türkiye'de veli kültü ve menakıbnameler üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri Ahmet Yaşar Ocak tarafından hazırlanan "*Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım)"*[145] adlı eserdir. Araştırıcı eserde, veli kültünün oluşmasında Budist rahipler etrafında oluşan anlatmaların da etkisi olduğunu belirtmiş ve Anadolu öncesi Türk menakıbnameciliği hakkında bilgi verirken, ilk Türk menakıbnamesinin "Tezkire-i Satuk Buğra Han" olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu menkıbenin özelliği ve nüshaları hakkında bilgi vermiştir.

Uygur Türkçesinin dil özellikleriyle ilgili Türkiye'de yapılan önemli çalışmalardan biri Rıdvan Öztürk'e aittir. Uygur Türkçesinin ses, şekil özellikleri ve söz diziminin incelendiği "*Yeni Uygur Türkçesi Grameri"*[146] adlı eserde, dil çalışmasında örnek olarak kullanılan metinlerden biri (Sada) efsane metnidir. Çalışmanın sonunda bu efsanenin trankribe edilmiş (ss. 152–155) ve Türkiye Türkçesine aktarılmış (ss. 162–164) metni yer almaktadır.

Uygur bilim adamı Abdukerim Rahman tarafından hazırlanan ve "*Uygur Folkliri Hekkide Beyan"* adıyla Doğu Türkistan'da yayımlanan eser, 1996 yılında "*Uygur Folkloru"*[147] adıyla Türkiye Türkçesiyle yayımlanmıştır. Bu eserde, Uygur Türklerinin yerleşim biçimleri, giyim-kuşamı, geleneksel tedavi usülleri, tören ve bayramları, geleneksel eğlenceleri, çeşitli inanış ve uygulamaları gibi konularda geniş bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada, Uygur Türkleri arasında anlatılmakta olan at (ss. 22–23), bülbül ve kakkuk (ss. 151–152) ile ilgili dört efsane metnine yer verilmiştir.

Metin Ergun tarafından hazırlanan ve 1997 yılında yayımlanan "*Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi"* [148] adlı iki ciltlik eser, Türk dünyası efsaneleri hakkında bilgi veren en kapsamlı çalışmalardan biridir. Bu eserde, Uygur efsaneleri üzerine

---

[145] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler (Metodolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1992.
[146] Rıdvan Öztürk. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları, 1994.
[147] Abdulkerim Rahman. *Uygur Folkloru.* Çev. Soner Yalçın-Erkin Emet, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, ss. 22–23; 151–152.
[148] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* Cilt 1–2, Ankara: TDK Yayınları, 1997.

yapılan araştırmalar (C.1, ss. 149–152) ve değişme motifini içeren on bir Uygur efsane metninin transkripsiyon ve aktarmasına (C. 2, ss. 797–811) yer verilmiştir.

Türk dünyası efsaneleri hakkında kapsamlı bilgi veren bir diğer çalışma "*Türk Dünyası Edebiyat Tarihi"*[149] isimli eserdir. Bu eserin ikinci cildinde yer alan "Efsaneler" kısmı Bilge Seyidoğlu ve Metin Ergun tarafından, "Menkabeler" kısmı ise Naciye Yıldız tarafından hazırlanmıştır. Eserin "Efsaneler" kısmında Uygur efsaneleri üzerindeki araştırmalar (C. 2, ss.110–112) hakkında; "Menkabeler" kısmında ise "Tezkire-i Satuk Buğra Han" (C.2, s. 123) hakkında bilgi yer almaktadır.

Saim Sakaoğlu tarafından hazırlanan ve çeşitli Türk boylarının efsane metinlerini içeren *"101 Türk Efsanesi"* [150] adlı eserde, Uygur Türklerine ait "Ay Niçin Göktedir?" isimli bir efsane metni yer almaktadır.

Türkiye'de Türk dünyası efsane ve masallarında yer alan mitolojik tiplerden "yalmavuz tipi" ile albastı, tepegöz, ejderha, dev ve cadı gibi tiplerin ilişkisini tarihi derinlik içinde incelenen önemli çalışmalardan biri, Alimcan İnayet tarafından hazırlanan "*Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz"* [151] adlı çalışmadır. Bu çalışmada, Uygur efsanelerinde sıkça yer alan tipler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca çalışmanın sonunda yer alan "Ana Kapı Hakkında" (ss. 85–98) ve "Buğra Dağı'nın Ortaya Çıkışı" (ss. 227–234) başlığını taşıyan efsane metinleri önce Uygur Türkçesi, ardından da Türkiye Tükçesine aktarılarak verilmiştir.

I. 4. 2. Makaleler

Türkiye'de Uygur efsaneleri hakkında bilimsel ilk çalışma Bahaeddin Ögel tarafından yazılan "*Uygurların Menşe Efsanesi"* [152] isimli makaledir. Ögel bu makalede, ilk olarak Uygurların tarihi hakkında kısaca bilgi vermiş, daha sonra da Uygurların tarihte yaşadığı yer ile Bögü Kağan anlatmasında geçen yerlerin aynı yer olup olmadığını tartışmıştır. Ayrıca, Bögü Kağan anlatmasında yer alan motiflerin Oğuz Kağan destanı ve Cengiz Han ile ilgili anlatmalarda da yer aldığını belirterek, bunlar arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur.

---

[149] *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Cilt 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002.
[150] Saim Sakaoğlu. *101 Türk Efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, ss. 39–40.
[151] Alimcan İnayet. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: 2007.
[152] Bahaeddin Ögel. Uygurların Menşe Efsanesi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 1-2, 1948.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde yayımlanan ve Kambernisa Muhammethacı tarafından yazılan *"Efsane ve Rivayetlerde Tasvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine"* [153] isimli makalede ise Uygur Türkleri arasında anlatılan "Umay Ana", "Esma Peri", "Çolpan", "Şirin Kız", "Yarkend Melikesi" gibi kadın tipler etrafında oluşan efsaneler incelenmiştir.

Türkiye'de Kaşgarlı Mahmud ve onun hayatı etrafında teşekkül eden anlatmaların incelendiği en önemli çalışma, Alimcan İnayet tarafından yazılan *"Kaşgarlı Mahmut Hakkından Oluşan Efsaneler Üzerine*"[154] isimli makaledir. Bu makalede ilk önce 2003 yılında Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanan *"Mehmut Keşkeri Hekkide Hikâyeler"* isimli kitap ve yayıma hazırlayanları hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Kaşgarlı Mahmud'un ailesi, Kaşgarlı Mahmud ve onun öğrencileriyle ilgili yirmi altı anlatma, içerik ve tür açısından değerlendirilmiştir. Son olarak bu anlatmalar Türkiye Türkçesine aktarılarak verilmiştir.

I.4.3. Tebliğler

Uygur efsanelerine yer veren tebliğlerden biri Nizameddin Hüseyin'e aittir.[155] Uygur Türklerinde "nevruz" kutlamalarının geniş bir şekilde anlatıldığı tebliğde, Uygur Türkleri arasında nevruzla ilgili birçok rivayetin anlatıldığı belirtilmiş ve Türklerin kurttan türeyişini anlatan efsaneye yer verilmiştir. Araştırıcı, bu efsaneden hareketle nevruzun "ikinci kez dünyaya yayılma günü" olduğu belirtmiştir. Tebliğde, nevruz geleneklerinin yanı sıra nevruz günü okunan şiirlere de yer verilmiştir.

Bögü Kağan anlatmasıyla "bahar bayramı"nı birlikte ele alan çalışmalardan biri Mehlika Aktok Kaşgarlı tarafından yapılmıştır.[156] Kaşgarlı, bu çalışmada ilk önce Cüveynî'den Bögü Kağan anlatmasını nakletmiş ve bu anlatmaya yer veren başka kaynaklar hakkında geniş bilgi vermiştir. Daha sonra "Buku" kelimesinin etimolojisi ve

---

[153] Kambernisa Muhammethacı. "Efsane ve Rivayetlerde Tasvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı12/2, Güz–2001, ss. 713–719.

[154] Alimcan İnayet. "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. C. VI, S. 2, Kış–2006, ss. 347–372.

[155] Nizameddin Hüseyin. "Uygurlarda Nevruz". (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Nuraniye H. Ekrem-Reşide Gürses), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20–22 Mart 1995,)* Yay. Haz: Prof. Dr. Sadık Tural, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 316–321.

[156] Mehlika Aktok Kaşgarlı. "Uygur 'Bahar Bayramı', 'İlk Yaz', Buku Kagan 'Köken' ve 'Yeniden Doğuş' Efsanesi." *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 20–22 Mart 1995,)* Yay. Haz: Prof. Dr. Sadık Tural, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 167–172.

çeşitli anlamları üzerinde durduktan sonra, bu anlatmanın iki açıdan önemli olduğuna dikkat çeker. Birincisi, Uygur Türklerinin kökeni, ikincisi de yeniden doğuş ve bahar bayramıdır. Kaşgarlı, tebliğinin sonunda bu anlatmanın çok eski "Bukut" veya "Buku" adlı Uygur klanına ait olduğunu belirtmiştir. Tebliğde dikkat çeken hususlardan biri de Kaşgarlı'nın anlatmayı hem mit hem efsane olarak ele alıp değerlendirmesidir.

Uygur efsanelerine yer veren bir başka tebliğ, İsa Özkan tarafından hazırlanan "*Uygur Efsanelerinde Nevruz"* [157] isimli çalışmadır. Tebliğde ilk önce Özbek ve Uygur Türkleri arasında kullanılan "epsane" ve "rivayet" terimleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra da Uygur Türklerine ait "Kuş Yolu", "Nevruz Pınar" ve "Möçel" başlığını taşıyan efsane metinlerinin önce transkripleri, ardından da Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri verilmiş ve bunlarla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

I. 5. DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Doğu Türkistan'da, efsanelerle ilgili çalışmaların başlangıç tarihi, Uygur folklor çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Doğu Türkistan'da efsanelerle ilgili müstakil çalışmalar, 1950 yılından sonra başlamıştır. Bu yıllardaki çalışmalar, genellikle metin yayımları şeklindedir ve efsane metinleri "İttipak", "Şinciang Edebiyatı", "Şinciang Seneti" gibi dergilerde ve "Şinciang Geziti" isimli gazetede yayımlanmaya başlamıştır.

Uygur folkloruyla ilgili bilimsel çalışmalar ise 1980'li yıllarda başlamıştır. Bu yılllarda bir taraftan Uygur folkloruyla ilgili kitaplar yayımlanırken diğer taraftan "Bulak", "Miras", "Şinciang Üniversitesi İlmi Jurnili" ve "Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmi Jurnili" gibi dergilerde Uygur folkloru üzerine bilimsel yazılar yayımlanmaya başlamıştır. 1980'li yıllarda Uygur folkloru üzerine yazılan kitaplarda "Efsane-Rivayetler" başlığı altında, efsanelerin incelendiğini görmekteyiz. Aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz dergilerde efsaneler üzerine yapılan ilk bilimsel çalışmalar yayımlanmıştır.

1990'lı yıllarda Doğu Türkistan'da efsanelerle ilgili hem bilimsel çalışmalar hem de metin yayımları artmıştır. Bu yıllarda, Uygur efsaneleriyle ilgili kitaplar yayımlanmış ve çeşitli üniversitelerin bünyesinde yayın hayatına başlayan "Kaşgar Pedagogika Enstitüsü İlmi Jurnili", "Şinciang Tezkiriçiliki", "Şinciang Maarip

[157] İsa Özkan. "Uygur Efsanelerinde Nevruz." *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19–21 Mart 1996)*. (Yay. Haz: Prof. Dr. Sadık Tural-Elmas Kılıç). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996, ss. 309–313.

Enstitüsü İlmi Jurnili" ve "Şinciang İctimai Fenler Munbiri" gibi ilmi dergilerde efsanelerle ilgili makaleler ve metin yayımları başlamıştır. 1990 yılından sonra, Uygur folklor araştırmacılarının bir kısmının dünyadaki antropoloji, etnoloji ve halk bilimi gibi temelde çalışma alanı "kültür" olan bilim dallarında yapılan çalışmaları takip etmeye başladıklarını ve efsanelerle ilgili kaleme aldıkları makalelerde bunlardan yararlandıklarını görmekteyiz.

Çalışmamızın bu kısmında, Doğu Türkistan'da efsaneler üzerine yapılan çalışmaları "Kitaplar" ve "Makaleler" şeklinde tasnif ettik. Ayrıca kronolojik olarak verdiğimiz bu çalışmaları kısaca tanıtıp değerlendireceğiz.

I. 5. 1. Kitaplar

Doğu Türkistan'da Uygur efsaneleri üzerine yapılan ilk çalışma, Mehemmet Zunun ve Abdukerim Rahman'ın birlikte hazırladıkları ve 1980 yılında yayımlanan *"Uyğur Helk Ağız Edebiyatiniñ Asasliri"*[158] isimli eserdir. Eserin 5. Bölüm'ü "Epsane ve Rivayetler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, ilk olarak efsanelerin genel özellikleri üzerinde durulmuş ve örneklerden hareketle Uygur efsaneleri konularına göre tasnif edilmiştir. Daha sonra da rivayetlerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve konularına göre sınıflandırılması yapılmıştır.

Sözlü ve yazılı Uygur edebiyatı hakkında geniş bilgi veren çalışmalardan ikincisi ise Abdurehim Sabit tarafından hazırlanan ve 1982 yılında yayımlanan *"Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi–1"*[159] adlı eserdir. Eserin "Halk Eğız Edebiyatı" başlığını taşıyan İkinci Bölüm'ünde, ilk olarak efsane ve rivayet hakkında bilgi verilmiş, daha sonra da "Kurt", "Tumaris", "Şirak", "Batır Teñrikut", "Bögühan" ve Uygur Türkleri arasında çalgıcıların piri olarak bilinen "Pirçengi" hakkında anlatılan efsane metinlerine yer verilmiş ve bunların tarihî yönleri üzerinde durulmuştur.

Doğu Türkistan'da Uygur efsaneleri üzerine yapılan en kapsamlı ve müstakil ilk çalışma, Abdukerim Rahman tarafından hazırlanan ve 1985 yılında yayımlanan *"Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler"*[160] isimli eserdir. Eserin "Giriş" (s. 1–28) kısmında, ilk

---

[158] Mehemmet Zunun-Abdukerim Rahman. *Uyğur Helk Ağız Edebiyatiniñ Asasliri*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1982, ss. 314–336.

[159] *Uyğur Klassik Edebiyat Tarihi–1,* Yay. Haz: Abdurehim Sabit, Kaşgar: Keşker Şeherlik Okutkuçilar Bilim Aşuruş Bölümi, 1982, ss. 60–92.

[160] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1985, (2. Baskı 1999), 222 s.

önce efsane türüyle ilgili genel bilgi verilmiş ve Uygur efsanelerinin özellikleri ve tasnifi üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise, rivayetlerin konusu üzerinde durulmuş ve konuları bakımından rivayetlerin sınıflandırması yapılmıştır. Eserde, Uygur efsane ve rivayetleri birlikte ele alınmış ve metinler yedi başlık altında tasnif edilerek verilmiştir. Bu eserde yer alan efsane metinlerinin büyük bir kısmı çeşitli yazılı kaynaklardan alınmış, bir kısmı ise Rahman tarafından sözlü kaynaklardan derlenmiştir. Eserde toplam 145 metin yer almaktadır; ancak bunların bir kısmı efsane değildir. Ayrıca eserde "İpek Yolu" üzerinde yer alan çeşitli Türk boylarına ve İranlılara ait efsane metinlerine de yer verilmiştir.

Uygur efsanelerine yer veren bir başka çalışma, Ğeyretcan Osman tarafından hazırlanan ve 1987 yılında yayımlanan "*Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi Tizisliri"*[161] isimli eserdir. Eserin 3. Bölüm'ü "Uyğurlarniñ Epsane ve Rivayetliri" (ss. 20–23) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Uygur efsanelerinin özellikleri üzerinde durulmuş ve tarihî kaynaklarda yer alan Aşina kabilesi, Bögü Kağan, Tumaris ve Şirak gibi tarihî şahıslar hakkındaki efsane metinleri değerlendirilmiştir.

Uygur efsaneleri üzerine yapılan müstakil çalışmalardan biri, Ehmet Haşim tarafından hazırlanan ve 1992 yılında yayımlanan *"Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler"*[162] isimli çalışmadır. Bu eser, efsaneler hakkında genel bilgi verilen "Giriş" bölümünden (ss.1–5) ve efsane metinlerinden oluşmaktadır. Eserde kumru, güvercin ve hüthüt kuşu gibi çeşitli kuşlar ile fare, kedi, at ve maymun gibi hayvanları konu alan elli dört efsane metni yer almaktadır. Bu efsaneler, daha önce çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış efsane metinlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmanın en önemli özelliği ise, bir efsane metninin çeşitli varyantlarının aynı eserde ve bir arada verilmiş olmasıdır.

Doğu Türkistan'da sözlü halk edebiyatının genel özellikleri ve türleri hakkında bilgi veren bir başka eser, Osman İsmayil tarafından hazırlanan ve 1994 yılında yayımlanan *"Uyğur Halk Ağız Edebiyatidiki Janirlar"*[163] isimli çalışmadır. Eserin 2. Bölüm'ü "Epsane ve Rivayetler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, ilk olarak

---

[161] Ğeyretcan Osman. *Uyğur Kilassik Edebiyat Tizisliri*. Ürümçi:Şinciang Üniversitesi Neşriyati, 1987.
[162] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler (Hayvanlar Hakkında İlginç Efsaneler).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, 109 s.
[163] Osman İsmayil. *Uyğur Helk Ağız Edebiyatidiki Janirlar(Uygur Sözlü Halk Edebiyatındaki Türler).* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 25–64.

efsanenin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve efsanenin tanımı yapılmıştır. Daha sonra da efsaneler konularına göre tasnif edilmiştir. İkinci olarak da rivayetin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve tanımı yapılmıştır. Ayrıca rivayetlerin teşekkülü üzerinde durularak bir sınıflandırma denemesi yapılmıştır.

Uygur sözlü ve yazılı halk edebiyatı hakkında bilgi veren çalışmalardan biri, İsmail Tömüri tarafından hazırlanan ve 1995 yılında yayımlanan *"İdikut Uygur Edebiyatı"*dır.[164] Bu eserin I. Bölümü'nde (ss.3–19) Uygur efsane ve rivayetlerine yer verilmiştir. Araştırıcı bu bölümde, efsane ve rivayet hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, çeşitli efsane metinlerine yer vermiştir. Eserin "Buda Dinine Ait Rivayetler" başlığı altında (ss.19–91) çeşitli Budist metinleri de yer almaktadır.

Uygur sözlü halk edebiyatı türleri üzerine yapılan kapsamlı bir başka çalışma, Mehemmetcan Sadık tarafından hazırlanan ve 1995 yılında yayımlanan *"Uyğur Helk Ağız Edebiyati"*dir.[165] Eserin 2. Bölüm'ü "Uyğur Helk Epsaniliri" (ss.34–133) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk önce efsanelerin teşekkülü ve genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş, daha sonra efsane-din ilişkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmada, Uygur efsaneleriyle ilgili örnek metinler de yer almaktadır. Eserin 3. Bölümü ise "Uyğur Helk Rivayetliri" (ss.134–162) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, rivayetlerin ortaya çıkışı ve genel özellikleri üzerinde durulduktan sonra örnek metinlere yer verilmiştir.

Uygur edebiyat tarihi üzerine yapılan ve efsanelere de yer veren bir başka çalışma, Ğeyretcan Osman tarafından yayıma hazırlanan ve 1996 yılında 2 cilt olarak yayımlanan *"Uyğur Kilassik Edebiyati Kiskiçe Tarihi 1–2"*[166] isimli eserdir. Bu eserin 1. Cildinin 2. Bölüm'ünde "Yirak Kedimki Devr Edebiyatı" başlığı altında, Uygur efsaneleri, rivayetleri ve destanları hakkında bilgi verilmektedir. "Efsaneler" (ss.70–73) başlığı altında, Uygurların ortaya çıkışıyla ilgili üç; Umay ve Kulbak evliya ile ilgili iki efsane metni yer almaktadır. Araştırıcı bu kısımda, efsanelerin sosyal değeriyle ilgili görüşlerini de belirtmiştir. "Rivayetler" (ss.73–84) başlığı altında ise ilk olarak Uygur efsanelerine yer veren tarihî kaynaklar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra "Uygur Adının Ortaya Çıkışı", "Udun Şehrinin İnşa Edilmesi", "Küsen Hanı Açor" ve "Ağaççı

[164] İsmail Tümüri. *İdikut Uyğur Edebiyati.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995.
[165] Mehemmetcan Sadık. *Uyğur Helk Edebiyati Hekkide.* Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 1995.
[166] *Uyğur Kilassik Edebiyati Kiskiçe Tarihi 1.* Yay. Haz: Ğeyretcan Osman. Ürümçi: 1996. ss. 70–84.

ile Ressam" hakkında anlatılan dört efsane metni verilmiş ve bunlar içerik yönünden tahlil edilmiştir.

Uygur efsanelerinin yer aldığı çalışmalardan biri de, 1994 yılında yayımlanan *"Cuñgo Halk Çöçekliri Şinciang Tomi Ürümçi Tiyanşan Rayon Halk Çöçekliri"*[167] adlı eserdir. Bu çalışma, genel olarak masal metinlerinin neşredildiği bir eserdir; ancak eserin birinci ve ikinci bölümünde efsane metinlerine de yer verilmiştir Eserin "Ademler Toğrisididiki Rivayetler" (s. 3) başlığı altında İskender ile ilgili bir efsane metni yer almaktadır. "Yer-Caylar Toğrisidiki Rivayetler" (ss. 4–52) başlığı altında çeşitli dağların ve şehirlerin oluşumunu konu alan dokuz efsane metni bulunmaktadır. "Hayvanlar ve Ösümlükler Toğrisidiki Rivayetler" (ss. 53–62) başlığı altında deve, karga ve yarasa ile ilgili üç efsane metni yer almaktadır. "Örp-Adetler Toğrisidiki Rivayetler" (ss. 65–75) başlığı altında da çeşitli geleneklerin ortaya çıkışıyla ilgili beş efsane metnine yer verilmektedir.

Osman İsmayil tarafından hazırlanan ve 1998 yılında yayımlanan *"Helk Ağız Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan"*[168] isimli çalışma, Uygur sözlü halk edebiyatı türleri hakkında genel bilgiler veren bir başka çalışmadır. Eserin "Epsane ve Rivayetler" başlığını taşıyan 4. Bölüm'ünde ilk önce efsanenin tanımı, oluşumu, konuları gibi özellikleri üzerinde durulmuş, daha sonra Uygur efsanelerinin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve efsane-din ilişkisi tartışılmıştır. İkinci olarak da rivayetin genel özellikleri üzerinde durulmuş ve rivayetlerin ortaya çıkışı, yayılması hakkında bilgi verilerek, Uygur rivayetleri konularına göre sınıflandırılmıştır.

Uygur efsaneleri üzerine yapılan müstakil çalışmalardan biri, Osman İsmayil tarafından hazırlanmış ve 1998 yılında 3 cilt olarak yayımlanmıştır. Bunlardan "*Uyğur Halk Rivayetliri 2 (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler)"*[169] adlı eserde, "Yurt-Makanlar Toğrisidiki Rivayetler" başlığı altında, kırk altı metin yer almaktadır. "Millet, Kebile, Uruk, Cemetler Toğrisidiki Rivayetler" başlığı altında, on dört metin yer almaktadır. "Mazar-Kebirler Toğrisidiki Rivayetler" başlığı altında, on üç metin vardır. "Derya-

[167] *Cuñgo Halk Çöçekliri Şinciang Tomi Ürümçi Tiyanşan Rayon Halk Çöçekliri.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 3-76.
[168] Osman İsmayil. *Helk Ağız Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan.* Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 1998, ss. 149–209.
[169] *Uyğur Halk Rivayetliri 2 (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler).* Yay. Hzl: Osman İsmayil. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, 256 s.

Östeñ, Köl ve Bulaklar Toğrisidiki Rivayetler" başlığı altında, dokuz metin; "Tağu Taşlar Hekkidiki Rivayetler" başlığı altında, yedi metin; "Kuruluş-İnşaatlar Toğrisidiki Rivayetler" başlığı altında da yedi efsane metni yer almaktadır. Bu çalışmada yer alan metinler, daha önce derlenip yayımlanmış yazılı kaynaklardan alınmıştır. Eserin 3. cildi ise Ğeyretcan Osman tarafından hazırlanmıştır ve "*Uyğur Halk Rivayetliri 3 (Şehsler, Veqeler Hekkidiki Rivayetler"*[170] adını taşımaktadır. Bu eserde, 56 efsane metni yer almaktadır. Bu metinlerin büyük bir kısmı sözlü kaynaklardan derlenmiş, bir kısmı da yazılı kaynaklardan alınmıştır.

Uygur folkloru üzerine Doğu Türkistan'da yapılan en kapsamlı çalışma, 2005 yılında yayımlanan "*Uyğur Halk Ağız Edebiyati Kamusi"*[171] isimli eserdir. Eserin "Giriş" bölümünde verilen bilgiye göre, eserin içeriğinin büyük bir bölümünü, 50 yıldan beri Doğu Türkistan'ın değişik yörelerinden derlenmiş ve henüz hiçbir yerde yayımlanmamış Uygur folklor örneklerinden seçmeler oluştururken, daha önce yayımlanmış yerli ve yabancı kaynaklardan seçilmiş metinlere de yer verilmiştir. Eser 12 ciltten oluşmaktadır. Bu 12 cilt, *Efsane-Rivayetler* (1. cilt), *Çöçekler "Masallar"* (2–5. Cilt), *Latife-Fıkralar* (6. cilt), *Atasözleri ve Deyimler* (7. cilt), *Destanlar* (8-9. cilt), *Koşaklar* (10. cilt), *Halk Oyunları, Meşrepler, Bulmacalar, Laflar* (11. cilt) ve Uygur Örf-Adetleri (12. cilt) şeklinde konularına göre oluşturulmuştur.

12 ciltlik bu çalışma, 2006 yılında küçük kitaplar şeklinde ve seri halinde tekrar yayımlanmıştır. Bunlardan "*Uyğur Halk Rivayetliri-Kök Yallik Böre"*[172] ve "*Uyğur Halk Rivayetliri-Kök Gümbez"* [173] isimli iki eser, Uygur efsanelerini içermektedir. "*Uyğur Halk Rivayetliri-Kök Yallik Böre"* isimli eserde, efsane metinleri tasnif edilerek verilmiştir. Bunlardan "Dünyaniñ Yaritilişi, Tebiet Hadisiliri, İlahlar ve İlahi Kehrimanlar Toğrisida" başlığı altında, dünyanın yaratılışı, Umay Tanrı, Esma Peri gibi kozmik olaylar ile güneş, ay ve yıldızlar gibi çeşitli gök cisimlerinin oluşumunu konu alan yirmi dokuz efsane metni yer almaktadır. "Totem, Ecdad, Uruk, Kabile ve Millet Toğrisida" başlığı altında, Türklerin ortaya çıkışı ve Türkmen, Kıpçak, Özbek gibi Türk

[170] *Uyğur Halk Rivayetliri 3 (Şehsler-Veqeler Hekkidiki Rivayetler.* (Yay. Haz: Ğeyretcan Osman). Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, 312 s.
[171] *Uyğur Halk Ağız Edebiyati Kamusı. 12 Cilt*. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, Pekin Milletler Yayınevi, 2005.
[172] *Uyğur Halk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 2006, 385 s.
[173] *Uyğur Halk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 2006, 394 s.

boylarının ortaya çıkışını anlatan on altı efsane metni yer almaktadır. "Tarihi Şehsler, Tarihi Vekeler ve Yer-Caylar Toğrisida I" başlığı altında ise, Karahan, İskender ve Farabi gibi tarihi şahısların hayatını ve onların etrafında oluşan çeşitli olayları konu eden yirmi sekiz, yer adları ve onlara bağlı olarak anlatılan kırk efsane metni bulunmaktadır.

"*Uyğur Halk Rivayetliri-Kök Gümbez"* isimli eser, önceki çalışmanın devamı niteliğindedir ve "Tarihi Şehsler, Tarihi Vekeler ve Yer-Caylar Toğrisida II" başlığı altında yirmi üç efsane metni yer almaktadır. "Mazar-Kabirler Toğrisida" başlığı altında, çeşitli tarihî şahısların mezarları etrafında oluşan on beş efsane metni; "Tağutaş, Öñkür, Derya-Östeñ, Köl-Bulaklar Toğrisida" başlığı altında, çeşitli dağ, mağara, nehir, pınar ve göllerin oluşumu ve adlandırılması ile ilgili yirmi altı efsane metni; "Hayvanlar ve Ösümlükler Toğrisida" başlığı altında hayvanlarla ilgili otuz dört; bitkilerle ilgili de on sekiz efsane metni yer almaktadır. "Medeniyet Hadisiliri, Hüner-Senet ve Başkilar Toğrisida" başlığı altında düğün ve ölüm merasimlerinin yanı sıra çeşitli müzik aletlerinin ortaya çıkışı ile ilgili yirmi üç metin yer almaktadır. Ancak bu iki eserde yer alan efsane metinlerinin büyük bir kısmı, daha önce çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda yayımlanmış metinlerdir.

Doğu Türkistan'da efsaneler üzerine son dönemde yapılan önemli çalışmalardan biri de Muhemmet Osman Hacim ve Abdukerim Ehmidi tarafından yayıma hazırlanan ve 2003 yılında Kaşgar'da neşredilen *"Mehmud Keşkeri Hekkide Hekayetler"* [174] isimli eserdir. Bu eser, büyük Türk âlimi Kaşgarlı Mahmud ve onun hayatı etrafında teşekkül eden yirmi altı anlatmadan oluşmaktadır. Bu eserdeki anlatmalar, Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı ve mezarının bulunduğu Kaşgar'ın Opal kasabası ve civarından derlenmiştir. Bu anlatmalardan bir kısmı efsane özelliği taşımaktadır ve bu anlatmalar, Alimcan İnayet tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak incelenmiştir.[175]

[174] Muhemmet Osman Hacim-Abdukerim Ehmidi. *Mehmud Keşkeri Hekkide Hekayetler*. Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2003, 100 s.
[175] Alimcan İnayet. "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. C. VI, S. 2, Kış–2006, ss. 347–372.

I. 5. 2. Makaleler

Şerpidin Ömer tarafından yazılan *"Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida"*[176] adlı makalede efsanelerin ortaya çıkışı, yayılışı, konuları hakkında bilgi verilmiş ve totem anlatmalarının ilk efsaneler olduğu belirtilmiştir. Makalede, totemlerin kökeni hakkında bilgi verildikten sonra "Böri", "Batur Teñrikut" ve "Tumaris" anlatmaları bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Turğun Almas tarafından yazılan *"Epsane ve Rivayet"* [177] isimli makale, Uygur efsaneleri üzerine yazılan ilk ve önemli makalelerden biridir. Makalede ilk olarak efsanelerin genel özellikleri ve totemler hakkında bilgi verilmiş ve "Kurt Totemi Hakkındaki Efsaneler" başlığı altında Türkler hakkında Çin yıllıklarında yer alan metinlere yer verilmiştir. Makalede, "kurt"un Türk kültüründeki yeri ve önemi Oğuz Kağan destanından örnekler verilerek incelenmiştir. Daha sonra rivayet terimi üzerinde durulmuş ve Bögü Kağan anlatmasının metni verilmiştir. Makalede son olarak Çin yıllıkları ve Cüveynî'nin eserinde yer alan Bögü Kağan anlatması hakkında bilgi verilmiş ve Bögü Kağan'ın doğumu ve kahramanlığı gibi konular üzerinde durulmuştur.

Abdukerim Rahman'ın kaleme aldığı *"Uyğur Epsaniliri Hekkide Kiskiçe Mulahiza"*[178] isimli makalede, ilk önce efsanenin tanımı ve ortaya çıktığı dönem üzerinde durulmuş ve Uygur efsanelerinin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra efsanenin rivayet ve masal ile ilişkisi tartışılmıştır. Araştırıcı, efsane kahramanları ile mit kahramanlarını karşılaştırmış, efsaneleri konu ve kahramanlarını esas alarak sınıflandırıp örnek metinlere yer vermiştir.

Abdukerim Rahman'ın yazdığı *"Marksizimniñ İposlar Hekkidiki Telimatlirini Üginiştin Tesirat"*[179] isimli makalede, araştırıcı, Marks'ın sözlü kültür dünyasına bakış açısını, özellikle destanları esas alarak değerlendirmeye çalışmıştır. Araştırıcı, dünya kültür tarihini; mitolojik devir, efsane-rivayet devri ve epos devri olmak üzere üç başlık altında toplamış ve bu devirler hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca, Marks'ın görüşlerinden

---

[176] Şerpidin Ömer. "Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida." Ürümçi: *Şinciang Daşösi İlmiy Jurnili*, S. 1, 1980, ss. 33–43.
[177] Turğun Almas. "Epsane ve Rivayet.", *Bulak*, Ürümçi: 1980, ss. 186–204.
[178] Abdukerim Rahman. "Uyğur Epsaniliri Hekkide Kiskiçe Mulahiza." Ürümçi: *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 4, 1984, ss. 70–85.
[179] Abdukerim Rahman. "Marksizimniñ İposlar Hekkidiki Telimatlirini Üginiştin Tesirat." Ürümçi: *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, 1984, ss. 12–23.

hareketle kahramanlık destanları ve bunların ortaya çıktığı dönem, destan-efsane ilişkisi, destan-tarih ilişkisi gibi konular üzerinde durmuştur.

İsmayil Tömür tarafından yazılan *"Yalğuz Oğul Eriği Rivayiti Hekkide"*[180] isimli makale, metin inceleme tekniği yönünden oldukça önemlidir. Bu makalede, önce efsanenin anlatılmakta olduğu yerleşim yeri hakkında bilgi verilerek, ardından efsane metnine yer verilmiştir. Daha sonra, efsanenin tarihî kökleri ve teşekkül ettiği dönem üzerinde durularak Uygur karızları hakkında bilgi verilmiştir. Makalenin sonunda, ele alınan efsane; tarih-efsane ilişkisi bakımından tahlil edilmiştir.

Nizamidin Hüseyin'in yazdığı *"Rivayet Bediiy Tarihtur"*[181] isimli makale, tarih-rivayet ilişkisinin tartışıldığı bir çalışmadır. Makalede, önce rivayetin tanımı yapılmış ve "Hettanın Oğlu" isimli rivayet metnine yer verilmiştir. Daha sonra bu rivayetin teşekkül ettiği dönem ve anlatıcıların metne etkisi konusu üzerinde durulmuştur. Son olarak da efsane tematik açıdan incelenmiş ve rivayet ile tarih arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır.

Telet Nasir'in kaleme aldığı *"Tomaris Rivayitiniñ İctimaiy Tarihi ve Tomaris Obrazi Hekkide"*[182] isimli makelede, Tomaris'in MÖ. 6. yüzyılda yaşadığı ve Türk boylarının ortak bir kahramanı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Tomaris hakkındaki anlatmanın, Türk sözlü anlatmalarında yer alan ilk kadın kahraman olduğu vurgulanmış ve onun vatanperveliği, düşmanla mücadelesi ve yaşadığı dönemde gösterdiği çeşitli kahramanlıklar değerlendirilmiştir. Makalede, Tomaris rivayetinin tarihî bir olaya dayandığı; zamanla olağanüstü unsurlarında eklenerek günümüze kadar sözlü olarak aktarıldığı belirtilmiştir.

İmincan Ehmidi tarafından yazılan *"Epsane, Rivayet, Çöçekler ve Selişturma Edebiyat Tetkikati"* [183] isimli makalede, Uygur sözlü anlatmalarından efsane, rivayet ve masal karşılaştırılmıştır. Makalede, 19. yüzyıldan sonra batıdaki bilim adamlarının Doğu Türkistan topraklarındaki kültürel zenginliği fark ederek bu bölgeye yöneldiği belirtilmiştir. Araştırıcı, Uygur sözlü halk edebiyatının genel özellikleri üzerinde

[180] İsmayil Tömür. "Yalğuz Oğul Eriği Rivayiti Hekkide." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1985, s. 20–24.
[181] Nizamidin Hüseyin. "Rivayet Bediiy Tarihtur." *Miras,* S. 3, Ürümçi: 1985, ss. 25–28.
[182] Telet Nasir. "Tomaris Rivayitiniñ İctimaiy Tarihi ve Tomaris Obrazi Hekkide." *Miras***,** S. 4, Ürümçi: 1985, ss. 39-45.
[183] İmincan Ehmidi. "Epsane, Rivayet, Çöçekler ve Selişturma Edebiyat Tetkikati." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1985, ss. 30–38.

durarak, sözlü kültür ürünlerinin ortaya çıktığı coğrafyaya göre şekillendiğin, ileri sürmüştür. Son olarak da sözlü kültür yaratmalarından efsane, rivayet ve masalı içerik açısından karşılaştırmıştır.

Uçkuncan Ömer tarafından kaleme alınan *"Uyğur Helk Rivayetliri Toğrisida Kiskiçe Bayan"*[184] isimli makalede, rivayetlerin genellikle tarihî olaylar, tarihî şahıslar ve yer isimleri hakkında anlatıldığı belirtilmiştir. Rivayetler; tarihî olaylar, âşıklar, yer adları, hayvanlar ve gelenekler hakkında anlatılanlar olmak üzere beş başlık altında sınıflandırılmış ve bunlar hakkında bilgi verilmiştir. Makalede, rivayetlerin yazılı edebiyata etkisi üzerinde de durulmuş ve "Sayram Gölü" ve "Güneş ile Ay" gibi efsane metinlerine yer verilmiştir.

Ğeyretcan Osman tarafından yazılan *"Uyğur Epsaniliri Bilen Rivayetliriniñ Perki Toğrisida"*[185] isimli makalede, ilk olarak Uygur efsane ve rivayetlerine yer veren tarihî kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Uygur efsane ve rivayetleri, ortaya çıkış dönemleri, konuları, kahramanları, dini unsurlara yer verip vermemeleri gibi hususlar yönünden karşılaştırılarak benzer ve farklı yönleri ortaya konmuştur. Bu çalışmada bazı efsane metinlerine de yer verilmiştir.

Ablimit Muhemmet tarafından yazılan *"Epsane Hekkide"*[186] isimli makalede, efsanelerin teşekkül ettiği dönem ve kahramanları üzerinde durulmuştur. Muhemmet, efsanelerin teşekkülüyle ilgili olarak, bunların arkaik dönemde insanların avcılıkla yaşamlarını sürdürdüğü ve kabileler şeklinde yaşadığı dönemde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Efsane kahramanlarının ise "tanrılaştırılan hayvanlar" ve "tanrılaştırılan insanlar" olduğunu belirterek efsanelerde, animizm düşüncesinin ve totem inancının yer aldığını belirtmiştir.

Sopiye İşan'ın yazdığı *"Leyli-Mecnun Rivayitinin Peyda Boluşi ve Uniñ Bediiy Edebiyatka Kirip Kelişi Toğrisida"*[187] isimli makalede, araştırıcı, Leyla ile Mecnun hikâyesinin bir rivayet olduğunu belirtmiş ve onun kaynağı üzerinde durmuştur. Ayrıca,

---

[184] Uçkuncan Ömer. "Uyğur Helk Rivayetliri Toğrisida Kiskiçe Bayan." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 32–41.
[185] Ğeyretcan Osman. "Uyğur Epsaniliri Bilen Rivayetliriniñ Perki Toğrisida." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 9–19.
[186] Ablimit Muhemmet. "Epsane Hekkide." *Keşqer Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Kaşgar: 1989, ss. 78–89.
[187] Sopiye İşan. "Leyli-Mecnun Rivayitinin Peyda Boluşi ve Uniñ Bediiy Edebiyatka Kirip Kelişi Toğrisida." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Kaşgar: 1991, ss. 39–43.

bu anlatmanın kaynağının İran olduğu ve sonraki dönemlerde Doğu toplumları arasında yaygın olarak anlatıldığını belirtmiştir. Makalede, bu rivayetin Uygur Türkleri arasında da anlatıldığı ve yazılı edebiyatta hangi şairlerin bu rivayeti işlediği ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Yañ Cyuñ tarafından yazılan *"Epsanilarniñ Kimmet Yüzlinişi Toğrisida"*[188] isimli makalede, ilk olarak kültürün insan ile tabiat arasındaki mücadelenin başmasıyla birlikte oluşmaya başladığı ve sonraki dönemlerde geliştiği belirtilmiştir. Efsanelerin ise kültürel yapıyı ortaya koyan en önemli anlatmalar olduğu ve iki açıdan iyi değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunlardan birincisi, efsaneler gerçek olanla olağanüstü olanı, yani dini birleştiren bir türdür ve bu noktada anlatılanlara inanma söz konusudur. İkincisi ise, efsanelerde atalar kültü ve ağaç kültü gibi çeşitli inanışların yer almasıdır. Özetle, toplumun bütün geleneksel yapısının efsanelere yansıdığı dile getirilmiştir.

Yar Muhemmet Tahir'in yazdığı *"Türkiy Tillar Divanidiki Epsane-Rivayetler"*[189] isimli makalede, Divanü Lügat-it Türk'te yer alan "Türk", "pokak", "çivi", "Kulbak" ve "kök topulğan" hakkındaki anlatmalar, efsaneler başlığı altında incelenmiştir. Rivayetler başlığı altında ise "Uygur", "Türkmen," "Altun Kan", "Çigil", "Tutmaç", "Afrasiyap", "Tegin", "Möçel", "Tübüt" ve "Türk" gibi boy adları, tarihî şahıslar ve olaylarla ilgili anlatmalar değerlendirilmiştir.

Meryem Tohti'nin yazdığı *"Epsane, Rivayetlerniñ Kedimki Zaman Dünya Tarihi Okutuşidiki Roli Hekkide"*[190] isimli makalede, tarihin aydınlatılması ve öğretilmesinde efsane ve rivayetlerden nasıl yararlanılacağı konusu üzerinde durulmuştur. Bu noktada sözlü kültür ürünlerinden özellikle efsane ve rivayetlerin tarihî olayların anlatımında kullanılmasının, tarihî olayların öğretiminde hangi yararları sağlayacağı maddeler halinde sıralanarak açıklanmıştır.

---

[188] Yañ Cyuñ. "Epsanilarniñ Kimmet Yüzlinişi Toğrisida." (Çev: Osmancan Savut). *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1992, ss. 69–81.
[189] Yar Muhemmet Tahir. "Türkiy Tillar Divanidiki Epsane-Rivayetler." *Miras*, S.1, Ürümçi: 1993, ss. 8–19.
[190] Meryem Tohti. "Epsane, Rivayetlerniñ Kedimki Zaman Dunya Tarihi Okutuşidiki Roli Hekkide." *Şinciang Daşösi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1996, ss. 138–140.

Abdulehed Abbas tarafından yazılan *"Yer-Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida"*[191] isimli makalede, Doğu Türkistan'daki çeşitli yer adlarının etimolojisi ve ortaya çıkışı hakkındaki efsaneler değerlendirilmiştir. Makalede ilk olarak "Kaluk", "Altun Kan", "Yenişehir", "Kızıl Nehir", Turumtay", "Yeken (Yarkent)", "Oça", "Könçi" ve "Teviz" gibi yer adlarıyla ilgili efsane metinlerine yer verilmiştir. Metnin ardından da yer adı etimolojik açıdan incelenmiş ve yer adının farklı kaynaklarda ne şekilde geçtiği konusu üzerinde durulmuştur.

Abdulhemid Muhemmed tarafından yazılan *"Epsane, Rivayetler ve Yer-Cay Namliri"*[192] isimli makalede, dünyanın değişik bölgelerinde yer alan önemli şehirlerin adları ve bunlara bağlı anlatmalar incelenmiştir. Bunun yanı sıra kültür varlığı içinde yer adlarının önemi üzerinde durulmuş ve Doğu Türkistan'daki bazı tarihî yer adlarının Çin yönetimi tarafından Türk kültürünü yok etmek amacıyla ne şekilde değiştirildiği konusu örneklerle açıklanmıştır. Bu makale, tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.[193]

Ablet Abbas'ın yazdığı "*Peyzavat ve Maralbaşi Nahiyiliridiki Kismen Yer Namliri Toğrisida"*[194] isimli makale, Doğu Türkistan'da bulunan Peyzavat ve Maralbaşı ilçelerine bağlı yer adlarının ortaya çıkışının incelendiği bir çalışmadır. Makalede, Peyzavat ilçesine bağlı "Tim", "Tarım", "Tatiz", "Sañ, "Barın" ve "Karlik" gibi yer adları ile Maralbaşı ilçesine bağlı "Onyol", "Teñ Toğrak", "Çekçek" ve "Davilik" gibi yer adları etimolojik olarak tahlil edilmiş ve bu yerleşim birimlerinin oluştuğu dönemle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Doğu Türkistan'daki yer adlarının incelendiği bir başka çalışma, Reveydulla Hemdulla tarafından yazılan *"Yer-Cay Namliri Tetkikatiğa Ait Bezi Mesililer Toğrisida"*[195] isimli makaledir. Makalede "Karız", "Ayköl", "Barçuk", "Almalık", Kuça", "Üçturpan" ve "İmamlirim" gibi çeşitli il, ilçe, kasaba ve köy isimlerinin nasıl

---

[191] Abdulehed Abbas. "Yer-Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili,* S. 1, Kaşgar: 1996, ss. 56–66.
[192] Abdulhemid Muhemmed. "Epsane, Rivayetler ve Yer-Cay Namliri." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Kaşgar: 1996, ss. 51–55.
[193] Abdulhemid Muhemmet. "Efsane-Rivayetler ve Yer Adları." Aktaran: Adem Öger, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VII/2, Kış, İzmir: 2007, ss. 209-212.
[194] Ablet Abbas. "Peyzavat ve Maralbaşi Nahiyiliridiki Kismen Yer Namliri Toğrisida." *Şinciang Tezkirisi*, S. 4, Ürümçi: 1996, ss. 53–57.
[195] Reveydulla Hemdulla. "Yer-Cay Namliri Tetkikatiğa Ait Bezi Mesililer Toğrisida." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1997, ss. 69–75.

ortaya çıktığı ve bu isimlerin hangi anlamları üstlendiği konusunda geniş bilgilere yer verilmiştir. İsimlerin ortaya çıkışıyla ilgili sözlü ve yazılı kaynaklarda yer alan çeşitli anlatmalara da yer verilmiştir.

Kembernisa Muhemmethaci tarafından yazılan *"Epsane-Rivayetlerde Tesvirlengen Ayal Obrazlar Toğrisida"*[196] isimli makalede, Uygur sözlü anlatmalarında yer alan kadın kahramanlar çeşitli açılardan incelenmiştir. Çalışmada, kadın kahramanlar "Kadın İlah ve Tanrıça Kadın Tipleri", "Kahraman Kadın Tipleri" ve "Zeki, Güzel ve Vefakâr Kadın Tipleri" şeklinde tasnif edilmiş ve bu tiplere örnekler verilmiştir. Araştırıcı, görüşlerini ortaya koyarken yer yer Yunan efsanelerinden yararlanmıştır. Bu makale, Türkiye Türkçesine aktarılarak Türkiye'de yayımlanmıştır.[197]

Mehmut Nizami'nin yazdığı "*Bir Parçe Kedimki Küsen Epsanisi"*[198] isimli makalede, ilk olarak efsanenin tanımı, teşekkül dönemi ve bu dönemin özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra da "Küsen Hanı Acur" isimli efsane metnine yer verilmiş ve bu metnin yer aldığı tarihî kaynak hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak da bu anlatmadan hareketle sözlü kültür yaratmalarının genel özellikleri ve masal-efsane ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Enver Semet Ğerbiy tarafından yazılan *"Yaralmiş Epsaniliri Üstide Selişturma Mulahiza"*[199] isimli makale, dünyanın, yerin, göğün ve insanın yaratılışını anlatan mitlerin incelendiği bir çalışmadır. Yunan, Çin, Japon ve Türk mitolojisinde ve çeşitli dinlerde dünyanın yaratılmadan önceki hali, yaratıcı, dünyanın yaratılışı ve insanın yaratılışı gibi konular karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Makalede, efsane teriminin "mit" karşılığında kullanıldığı görülmektedir.

---

[196] Kembernisa Muhemmethaci. "Epsane-Rivayetlerde Tesvirlengen Ayal Obrazlar Toğrisida." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 1997, ss. 127–132.

[197] Kambernisa Muhammethacı. "Efsane ve Rivayetlerde Tasvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12/2, Güz 2001, ss. 713-719.

[198] Mehmut Nizami. "Bir Parçe Kedimki Küsen Epsanisi." *Şinciang Maarip Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 12–18.

[199] Enver Semet Ğerbiy. "Yaralmiş Epsaniliri Üstide Selişturma Mulahiza." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 97–111.

İkbal Tursun'un yazdığı *"Avistadiki Yariliş Epsanilerida Hayatlik-Halaket Meseliliri"*[200] isimli makalede, ilk olarak Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul edilen "Avesta" ve Zerdüşt dininin yayıldığı coğrafya hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra "Avesta"da yer alan efsane metinleri incelenmiş ve Zerdüşt dininin Uygur kültürüne etkisi üzerinde durulmuştur.

Enver Semed Ğerbiy'in kaleme aldığı *"Dünyadiki Her Kaysi Milletlerniñ Epsaniliri Üstide Seliştirma Tetkikat"* [201] isimli makalede, önce efsanelerin teşekkülü ve teşekkül ettiği dönem, işlevi, din-efsane ilişkisi gibi konular üzerinde durulmuştur. Daha sonra J. George Frazer, Max Müller, Edward Burnett Tylor, Adolf Bastian ve Grimm Kardeşler gibi batılı bilim insanlarının kültür, din ve mit gibi konulardaki görüşlerine yer verilir. Makalede, "yaratılış efsaneleri" terimiyle mitlerin ele alındığı dikkat çekmektedir. Dünyanın, insanın, kültürlerin ve geleneklerin yaratılışı çok yönlü tartışılmış ve Yunan, Çin, Hint, Mısır ve Türklerde bu yaratılışların benzer yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırıcıya göre, farklı milletlerin kültürlerindeki benzerliğin nedenleri, sosyal ve coğrafi şartların yanı sıra göçlerdir. Makalenin son kısmında, farklı toplumların sözlü kültür ürünlerindeki "kahraman tipleri" arasındaki benzerlik üzerinde durulmuştur.

Ehmed Derviş'in yazdığı "*Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide"*[202] isimli makalede, efsanenin tanımı, genel özellikleri ve efsane-kültür ilişkisi üzerinde durulmuştur. Kuçu (İdikut Devleti) dönemi efsaneleri "Türk boyları arasında ortak olan efsaneler", "Mahalli yönü ağır olan efsaneler" ve "Dini konulardaki efsaneler" şeklinde tasnif edilmiş ve örnek metinlere yer verilmiştir. Ayrıca "Kuçu İdikut Devleti"nin yaşadığı toprakların Maniheizm, Budizm, Nasturilik ve İslamiyet gibi çeşitli dinlerin ve kültürlerin yaşadığı bir bölge olduğu vurgulanmış ve bu konuda bilgi verilmiştir.

---

[200] İkbal Tursun. "Avistadiki Yariliş Epsanilerida Hayatlik-Halaket Meseliliri." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 2, Ürümçi: 1998, ss. 52–59.

[201] Enver Semed Ğerbiy. "Dünyadiki Her Kaysi Milletlerniñ Epsaniliri Üstide Seliştirma Tetkikat." *Şinciang İctimaiy Penler Munbiri*, S. 3, Ürümçi: 1998, ss. 206–231.

[202] Ehmed Derviş. "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili,* S. 3, Kaşgar: 1998, ss. 30–40.

İslamcan Abdukerim tarafından yazılan *"Epsanilerdiki Dünyavi Ortakliklar Toğrisida"*[203] isimli makalede, sözlü halk edebiyatının genel özellikleri üzerinde durulmuş ve efsane hakkında bilgi verilmiştir. Çeşitli toplumlara ve kültürlere ait efsanelerdeki ortak yönler altı maddede sıralanmış ve bu ortaklıklar konusunda örnek metinlere yer verilmiştir. Makalede, Uygur Türklerine ait bazı efsane metinleri de bulunmaktadır.

İsmail Menlik tarafından yazılan *"Türklerniñ Yaralmiş Epsaniliri ve Ğelite Yosunliri"* [204] isimli makele, yaratılış efsanelerinin incelendiği bir çalışmadır. Makalede, Çin yıllıklarından "Cuname"de yer alan "Türk adının ortaya çıkışı" ve "Türklerin ataları" hakkında bilgi veren metinlere yer verilmiştir. Ayrıca, Türklerin yaşam biçimi, ölüm adetleri ve kanunları gibi konularda "Cuname"de yer alan bilgiler nakledilerek değerlendirilmiştir.

Mukerrem Sabit tarafından yazılan *"Uyğur Rivayet-Dastanliridiki Vetenperver Ayallar Obrazi Toğrisida"*[205] isimli makalede, MÖ. 6. yüzyılda yaşayan Masagit (Massaget)lerin kadın kahramanı "Tomris" hakkındaki anlatma ve kahramanın özellikleri tahlil edilmiştir. Makalede, Tomris'in vatanperverliği, cesareti ve halkına olan sadakati gibi özellikleri üzerinde durulmuştur.

Enver Semet Ğerbiy tarafından yazılan *"Yaralmiş Epsaniliri Tetkikatiğa Kiriş"*[206] isimli makalede, ilk olarak mitlerin teşekkül dönemi ve teşekkülü üzerinde durularak yaratılış mitleri ve çeşitli kültürlerde yer alan tanrılar hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra yaratılış mitleri, sekiz başlık altında sınıflandırılmış ve bunlarla ilgili bilgiler verilmiştir.

Yolvas Raşidin tarafından yazılan *"Epsane Realliki ve Reallik Epsanisi"*[207] isimli makalede, çeşitli dinlerde, tarihî kaynaklarda ve kültürlerde yer alan yaratılış efsaneleri incelenmiştir. Özellikle Uygur Türklerine ait Bögü Kağan ve Nuh Tufanı gibi

---

[203] İslamcan Abdukerim. "Epsanilerdiki Dünyavi Ortakliklar Toğrisida." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 2, Kaşgar: 1999, ss. 21–30.
[204] İsmail Menlik. "Türklerniñ Yaralmiş Epsaniliri ve Ğelite Yosunliri." *Şinciang Tezkireçiliki*, S. 4, Ürümçi: 2000, ss. 69–72.
[205] Mukerrem Sabit. "Uyğur Rivayet-Dastanliridiki Vetenperver Ayallar Obrazi Toğrisida." *Keşqer Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 2, Kaşgar: 2000, ss. 77–78.
[206] Enver Semet Ğerbiy. "Yaralmiş Epsaniliri Tetkikatiğa Kiriş." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 2000, ss. 65–72.
[207] Yolvas Raşidin. "Epsane Realliki ve Reallik Epsanisi." *Şinciang Seneti*. S. 3, Ürümçi: 2001, ss. 60–69.

çeşitli efsane metinlerinden hareketle Türklerde ve diğer kültürlerde "insanın yaratılışı" konusu üzerinde durulmuştur.

Emet Derviş tarafından yazılan *"Rivayetlerdiki Yecüci-Mecüciler"*[208] isimli makalede Tevrat, Kuran-ı Kerim, Alişir Nevai'nin Sedd-i İskender isimli eseri ve halk arasındaki anlatmalarda geçen Yecüc ve Mecüc değerlendirilmiştir. Bu konuda hem yazılı kaynaklar hem de sözlü anlatmalar değerlendirilerek Yecüc ve Mecüc'ün kimliği ve yaşadığı coğrafya tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ablimit Ömer ile Zumret Ğappar'ın birlikte hazırladığı *"Epsanilerniñ Pelsepivi Kimmiti"* [209] isimli makalede, ilk olarak efsanelerin teşekkülü ve konuları hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra da batılı bilim adamlarının görüşlerinden hareketle efsanelerin kültür içindeki yeri ve kültürü gelecek kuşaklara aktarmadaki rolü tartışılmıştır. Ayrıca, Uygur Türkleri arasında anlatılan bazı efsane metinlerine de yer verilmiştir.

Ablimit Ömer ve Zumret Ğappar tarafından yazılan *"Uyğur Epsaniliridiki Pelsepivi Çüşençiler Toğrisida"* [210] isimli makalede ise dünyanın ve insanın yaratılışı konusundaki efsaneler ve efsane kahramanlarının özellikleri gibi konular incelenmiştir. Bu makale tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.[211]

Ömercan Nuri tarafından yazılan *"Uyğurlardiki Nurdin Törilişke Dair Tunci Epsane"*[212] isimli makalede, Türk tarihine ilişkin önemli bilgilerin yer aldığı kaynaklardan birinin "Tangname" olduğu belirtilerek, bu eser hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca 775 yılında "Tang sülalesi" döneminde yazılan "En Luşen Kıssası" isimli metin verilmiştir. Bu metinde yer alan kahramanın özellikleri ve diğer bilgiler değerlendirilmiştir.

Yukarıda kısaca tanıtıp değerlendirmeye çalıştığımız makalelerin yanı sıra Doğu Türkistan'da "Miras" ve "Bulak" başta olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde çok

---

[208] Emet Derviş. "Rivayetlerdiki Yecüci-Mecüciler." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 2001, ss. 12–16.
[209] Ablimit Ömer-Zumret Ğappar. "Epsanilerniñ Pelsepivi Kimmiti." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 2002, ss. 66–88.
[210] Ablimit Ömer-Zumret Ğappar. "Uyğur Epsaniliridiki Pelsepivi Çüşençiler Toğrisida." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 4, Ürümçi: 2002, ss. 51–56.
[211] Ablimit Ömer-Zumret Ğappar. "Uygur Efsanelerindeki Felsefi Düşünceler Üzerine." Aktaran: Adem Öger, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VI/2, Kış, İzmir: 2006, ss. 525–530.
[212] Ömercan Nuri. "Uyğurlardiki Nurdin Törilişke Dair Tunci Epsane." *Şinciang Tezkireçiliki*, S. 1, Ürümçi: 2002, ss. 52–53.

sayıda efsane metni yayımlanmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz kronolojk olarak şöyledir:

1. "Huşut Rivayetleri." *Şinciang Géziti*, 06.09.1980, s. 3.
2. Abdulla Talip. "Kiz Korğan Toğrisida Rivayet." *Şinciang Géziti*, 14. 4. 1981, s. 3.
3. İsmail Tömüri. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, 1990, ss. 141–149.
4. İsmail Tömüri. "Rivayetler." *Bulak*, S. 1, 1991, ss. 136–145.
5. "Rivayetler." *Bulak.* S. 2, 1991, ss. 147–152.
6. Eli İsmayil. "Rivayetler." *Bulak*, S. 3, 1991, ss. 154–157.
7. İsmayil Tömür. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1991, ss. 132–140.
8. Eli İsmayil. "İkki Rivayet." *Miras*, S. 1, 1991, ss. 10–13.
1. Tursun Barat. "Üçturpan Hekkide Üç Rivayet." *Miras*, S. 2, 1991, s. 14.
2. İbrahim Hemdul. "Tuz Toğrisida Rivayet." *Miras*, S. 3, 1991, ss. 35–36.
3. Ömer Micit. "Ustihan Bulak Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 3, 1991, ss. 69–72.
4. Arslan Talip. "Karamay ve Selim Bovay Toğrisidiki Rivayetler." *Miras*, S. 2, 1992, ss. 62–63.
5. Ğeyretcan Osman. "Rivayetler." *Miras*, S. 1, 1992, ss. 13–15.
6. "Rivayetler." *Bulak*, S. 1, 1993, ss. 193–198.
7. "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, 1993, ss. 181–188.
8. Ğeyretcan Osman. "Udun Eliniñ Bina Kilinişi Toğrisidiki Rivayet." *Miras*, S. 2, 1993, ss. 11–12.
9. "Rivayetler." Bulak, S. 1, 1994, ss. 188–191.
10. Erşidin Tatlik. "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, 1994, ss. 190–193.
11. Abdukerim Rahman. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, 1994, s. 189.
12. Halim Salih. "Rivayetler." *Bulak*, S.1, 1994, ss. 189–193.
13. Husamidin Eziz. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, 1994, ss. 193–195.
14. Abdukerim Ehmedi. "Mukapat ve Caza Rivayiti." *Miras*, S. 2, 1994, s. 42.
15. "Rivayetler." *Miras*, S. 2, 1994, ss. 63–66.
16. Eli Emet. "Atuş Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 3, 1994, s. 89.
17. Hesen Sali. "Kepter Bilen Kağa Toğrisida Rivayet." *Miras*, S. 3, 1994, s. 7.

18. Abdurişit Rahman-Yasin Zeydun. “Altuntağ Hekkide Rivayet.” *Miras*, S. 3, 1994, ss. 36–37.
19. Vahitcan Osman. “Epsaniler.” *Miras*, S. 3, 1995, ss. 80–81.
20. Nurnisa Baki. “Sutuk Buğrahan Hekkide Rivayet.” *Miras*, S. 1, 1995, ss. 64–66.
21. Yüsüp İshak. “Şeytanniñ Adem Bilen Ziraet Terişi.” *Miras,* S. 1, 1995, ss. 77–78.
22. Vahitcan Osman. “Rustem Palvan Rivayetliri.” *Miras*, S. 1 1995, ss. 28–31.
23. Nurnisa Baki. “İkki Rivayet.” *Miras*, S. 3, 1995, s. 30.
24. Mirkedem Muhemmetyarof. “Epsaniler.” *Bulak*, S. 1, 1996, ss. 175-176.
25. “Rivayetler.” *Miras*, S. 4, 1996, ss. 87-93.
26. Yasin Zilal. “Ürümçi Hekkide Rivayet.” S. 4, *Miras*, 1996, s. 81.
27. Muhtar Muhemmet. “Rivayetler.” *Miras*, S. 2, 1996, ss. 14-15, 30, 55-56.
28. Tursun Hoşur İdikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 3, 1997, ss. 164–171.
29. “Rivayetler.” *Miras*, S. 4, 1997, 56-58.
30. Tohtiniyaz Tursun. “Hoten Hekkide Rivayetler.” *Miras*, S. 3, 1997, ss. 61–64.
31. Bextiyar Bahavudun. “Tuzni Uluklaş Aditi Hekkide Deslepki İzdiniş.” *Miras*, S. 3, 1997, ss. 65-71.
32. Yüsüp İshak. “Birni Bir Degülük.” *Miras*, S. 3, 1997, s. 93.
33. Yüsüp İshak. “Toğrak Bilen Kağa Hekkide.” *Miras*, S. 2, 1997, ss. 29–30.
34. “İkki Rivayet.” *Miras*, S. 2, 1997, ss. 54-60.
35. Nurnisa Baki. “Mukam Ustazi Hekkide Rivayet.” *Miras*, S. 1, 1997, s. 41.
36. Tursun Hoşur İdikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 2, 1999, ss. 145–154.
37. Tursun Hoşur İdikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 3, 1999, ss. 149-153.
38. Hursenay Memtimin. “Rivayetler.” *Miras*, S. 4, 2001, ss. 17-22.
39. Ğalip Ğocabdulla. “Uyğurlarniñ Kelin Kün Rivayeti.” *Miras*, S. 4, 2004, ss. 38-39.

II. BÖLÜM

BİR TÜR OLARAK EFSANE VE UYGUR EFSANELERİ

II.1. EFSANE TANIMI VE UYGUR EFSANELERİ

Efsaneler, halkbiliminin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktığından beri, halkbilimcilerin masaldan sonra en çok dikkatlerini çeken türlerden birisi olmuştur. Dünyada ve Türkiye'de pek çok araştırıcı, efsanenin ve yapısının ne olduğu, hangi konuları içerdiği, nasıl tanımlanması gerektiği, hangi işlevleri üstlendiği ve efsanenin başta mit olmak üzere masal, destan ve halk hikâyesi gibi diğer sözlü kültür ürünleri ile ilişkisi üzerinde durmuştur.

Efsanelerin başta halk inançları ve halk dini olmak üzere sosyo-kültürel yapı içerisinde çok çeşitli konuları içermesi, farklı disiplinler üzerinde çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiş ve buna bağlı olarak da efsanenin çeşitli tanımları yapılmıştır. Efsane, halkbilimciler tarafından sözlü kültür ürünlerinden biri olarak tanımlanıp çalışma konusu olarak değerlendirilirken, tarihçiler tarafından da tarihin en eski kaynakları içinde yer aldığı belirtilmiş ve sözlü tarih içinde ele alınmıştır. Diğer taraftan din tarihçileri, efsanelerin halk inancı ve halk dinini yansıtan bir tür olduğunu belirterek bu türe farklı açıdan yaklaşmışlardır. Sonuçta halk kültürünün her alanında karşımıza çıkan efsaneler, çalışma alanlarını "kültür" olarak tanımlayabileceğimiz halkbilimciler, tarihçiler, din bilimciler, antropologlar ve etnologlar tarafından kendi çalışma alanları açısından değerlendirilmiş ve bu yönde çalışmalar yapılmıştır. Ancak söz konusu bu ilginin çokluğuna rağmen, tür analizine dayalı efsane araştırmalarında tanım başta olmak üzere birçok konuda henüz bir neticeye varılamamıştır.

Araştırıcılar, efsaneye gösterilen bu ilginin nedenlerini şu şekilde açıklamaktadırlar: "Efsaneler, halk inançları ve halk dini sisteminin en önemli kaynaklarından birisini oluşturmalarının yanı sıra, Batı Avrupa başta olmak üzere topyekün batı düşünce geleneğinde 'mit' türüne gösterilen özel ilgi yatmaktadır. Bu nedenle de efsane türünün mit türüne olan yakınlığı, efsane çalışmalarına olan ilgiyi artırmıştır, denilebilir. Öte yandan halkbilimi araştırmalarında metin merkezli çalışmaların hâkim olduğu uzun dönemde, özellikle de 'antiquarian' olarak adlandırılan ilk dönemden itibaren, 'efsanelerin' yerel tarihi anlatan sözlü tarih unsuru olarak kabul

edilmesi, bu ilgiyi artıran nedenler arasında sıralanabilir. Aynı şekilde metin merkezli bir yaklaşımla her biri kendi başına müstakil bir metinmiş gibi görünen efsaneleri, amatör halkbilimcilerin derleyip yayımlamaları, çalışmaların çokluğunun bir diğer nedenidir."[213]

Çalışmanın bu kısmında, başta Batı ülkelerinde olmak üzere Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da efsaneler üzerine yapılan çalışmalarda elde edilen bulguları, ileri sürülen görüşleri, tartışmaları ele alarak efsane türünün özelliklerinden yola çıkılarak yapılan tanımları yapı, içerik ve işlev açısından değerlendirmeye çalışacağız.

Efsane türünün özellikle konusunun genişliği son derece dikkat çekicidir. Leopold Schmidt, "Efsaneler öyle geniş bir türdür ki halk kültürünün her yerine dokunmaktadırlar." demektedir. Linda Dégh de, Schmidt'in aktardığı bu hükme katılarak "Gerçekten de ister yerleşimle ilgili bir atasözü ve isterse konuşma şekilleri olsun halk hayatının şu veya bu yolla bir efsaneye bağlanamayacak bir kısmı yoktur." diyerek efsanenin insan ve toplum hayatındaki yerini belirtmektedir.[214]

Diğer sosyal ve beşeri bilim alanlarında olduğu gibi "halkbilimi" alanında da türlerin tanımlanması noktasında, araştırıcıların genelde müşterek bir karara varamadığı görülmektedir. Bu durumun "efsane" tanımı için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bilim adamları, 19. yy.'dan itibaren efsane üzerine yaptıkları çalışmalarda tek bir tanım noktasında birleşemeseler de, çeşitli tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlara geçmeden önce, dünyada efsane teriminin karşılığı olarak kullanılan kavramları kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır.

Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan "efsane" terimi, Farsça kökenli bir kelimedir ve Farsçada efsane, "Hikâye, meselden bozma masal"[215] anlamına gelmektedir. Efsane, Arapçada "esatir" veya "usture" terimiyle karşılanmaktadır. Batı dillerinde Latince aynı kökten (legendus) gelen efsane kelimesi, İngilizce "legend", Almanca "sage", Fransızca "légende", İtalyanca "leggenda", İspanyolca "leyenda"[216] Rusçada "legenda" ve "predaniye" teriminin karşılığı olarak kullanılmaktadır.

---

[213] Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, ss. 12-13.
[214] Özkul Çobanoğlu. age. s. 14.
[215] Ziya Şükûn. *Farsça-Türkçe Lûgat*. C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 155.
[216] Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, s. 4.

"Batı dillerinde terimin en yaygın kullanımını oluşturan "legend, legende, legenda" terimlerinin kökeni Latince "legendus" kelimesidir. Bu Latince terim, Hıristiyan azizlerin bayram günlerinde, kutsal ayinlerde okudukları, azizlerin hayatlarını anlatan bir anlatıya karşılık gelir."[217]

Türk lehçelerinde ise efsane için kullanılan terimler şunlardır: Azerbaycan Türkçesinde "esatir, mif, efsane", Türkmen Türkçesinde "epsana, rovayat", Özbek Türkçesinde "efsane, rivayat", Kazak Türkçesinde "anız, anız-engime, epsane-hikayet", Kırgız Türkçesinde "ulamış, legenda", Başkurt Türkçesinde "rivayat, legenda", Kırım Tatar Türkçesinde "efsane", Kazan Tatar Türkçesinde "rivayat, legenda, ekiyet, beyt", Altay Türkçesinde "kuuçın, kep-kuuçın, mif-kuuçın, legenda-kuuçın", Hakas Türkçesinde "kip-çooh, legenda, çooh-çaah", Tuva Türkçesinde "tool-çurgu çugaa, töögü çuga", Yakut Türkçesinde "kepsen sehen, kepsel, bılırgı sehen", Çuvaş Türkçesinde "halap, mif, legenda, umah"[218] Karakalpak Türkçesinde "epsane/epsana, rivayat, añız, añız-engime, legenda"[219] ve Uygur Türkçesinde "rivayet, epsane" terimleri kullanılmaktadır.

Efsane türünün tanımlanmasına yönelik ilk çalışmaların Avrupa ve Amerika'da yapılan masal araştırmaları içinde yer aldığını görmekteyiz. Grimm Kardeşler ve Max Luthi gibi masal üzerinde ilk çalışmaları yapan araştırmacılar, masal incelemeleri sırasında ona yakın bir tür olan efsane hakkında da görüşlerini belirtmişlerdir. Saha çalışmaları sırasında masal metinleriyle birlikte derledikleri efsaneleri de çalışma konusu yapmışlar ve masal-efsane arasındaki ilişki üzerinde durmuşlardır.

Dünyada masal ve efsane derleme çalışmalarını ilk başlatanlar Grimm kardeşlerdir ve efsane türüyle ilgili ilk tanım onlar tarafından yapılmıştır. Grimm Kardeşler, efsaneyi "*Gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâye"*[220] şeklinde tanımlamışlardır. Bu tanımda efsanenin konusuna ve şekline yer verilerek efsanenin "gerçek veya hayalî bir kişi", "gerçek ya da hayalî bir olay" ve "belirli bir yer" hakkında nesir olarak anlatıldığı tespiti yapılmıştır. Grimm

---

[217] Pınar Dönmez-Fedakâr. Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2008, ss. 94-95.
[218] Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 1, Ankara: TDK Yayınları, 1997, s. 2.
[219] Pınar Dönmez-Fedakar, *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 95, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
[220] Saim Sakaoğlu. *age.* s. 4.

kardeşlerin bu tanımı, sonraki dönemlerde efsane türüne ilişkin tanımlarda da esas alınmıştır.

Efsane araştırma ve incelemelerinde başvurulan bir başka tanım, masal araştırmalarıyla tanınan Max Luthi'ye aittir. Max Luthi, efsaneyi şu şekilde tanımlar: *"Efsane kavramı, duygusal bir anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve gerçekten haberdar olmayı isteten, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekle sahip anlatım türünün adıdır.*"[221]

Bu tanım, efsane tanımları içinde ayrı bir yere sahiptir. Luthi, modern bir kavram olan masalın doğuşundan önce, Avrupa halk masallarının olağanüstülük, gerçek dışılık gibi özellikleri dolayısıyla efsane, menkıbe, mit ve fıkra gibi türlerle birlikte değerlendirildiğini belirterek, efsaneyi masal ve diğer nesir anlatı türlerinden ayırmaya yönelik bir tanım yapmıştır. Luthi, efsanenin konu ve şekil özelliklerinin yanı sıra yaratım ve aktarım bağlamlarına da dikkat çekerek efsanenin günlük ve modern bir anlatı türü olmadığını ve bu durumun da anlatıcı ile ilgili olduğunu belirtmiştir.[222] Luthi, efsanelerdeki gizem ve olağanüstü durumu ise "*efsaneler gizemli bir yapıya sahiptir; efsaneyle birlikte insan, ruhlar, devler, cüceler, orman, rüzgâr, hayvanlar, dağlar, cadılar gibi bilinen ve bilinmeyen şeylerle tanışır. Bu konular asıl ilgi odağını oluşturur."* [223] şeklinde açıklamaktadır.

Max Luthi, masal ile efsane arasındaki temel farkın anlatılanların "gerçekliği" ve bunlara "inanılması" noktasında olduğunu belirtmiş ve efsanenin her iki dünyayı, dünyevî ve ilahî olanı, iki hassas boyutu bir arada bulundurarak sürekli gerginlik yarattığını ve bunun da anlatıcısı ve dinleyicisine güçlü ve değişik bir coşkunluk yaşattığına vurgu yapmıştır.[224]

Luthi, anlatıcı ve dinleyicinin efsanede anlatılanlara inanmasını ise "*Efsane duygusal, ahlaki, objektif, zamana ve mekâna bağlı bir anlatım türüdür. Halk, anlatılan*

---

[221] Max Luthi. "Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı." Çev. Sevengül Sönmez. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, s. 314.
[222] Max Luthi. *agm.* s. 314.
[223] Max Luthi. *agm*. s. 315.
[224] Max Luthi. *agm.* s. 315.

efsaneye 'halkın saf ve eleştirisiz hayatını anlattığı için' inanmak istediğini belirtir." [225] şeklinde açıklamıştır. Max Luthi'nin efsane tanımı ve efsanenin özellikleriyle ilgili görüşlerinde "gerçeklik" ve "inanç" unsurlarının öne çıktığını görmekteyiz.

Masal ve efsane arasındaki ilişki üzerinde duran ve efsane türüne işlevsel açıdan yaklaşan bir başka araştırmacı Wilfried Buch'tur. Buch, masal ve efsane için *"Her ikisi de yüksek insan kültürünün iki bacağını teşkil ederler. (…) Efsaneyle ilim, masalla saf edebiyat başlar"* diyerek iki türün de kültür ürünleri içindeki önemine ve birlikteliğine dikkat çekerek, ilmin efsaneyle başladığını belirtmiştir. Buch, ilmi efsaneyle başlatmasının nedenini ise şöyle açıklar: "*Efsane adım adım geriye doğru sorarak açıklar, geriye doğru ortaya çıkar, fakat bu kaosal durumdan başka bir şey değildir. Efsane böylece düşüncenin, bilimlerin temel okulu olmuştur, insanlığın ilk üniversitesi."* Buch, efsanenin geriye doğru sorgulamasının sebebini ise "*Bu, geriye doğru sorma dürtüsü kesinlikle bilgi merakı değil, aynı zamanda daima korkudan korkudur."*[226] diyerek efsane ile korku arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

Buch, efsaneyi *"her şeyden önce dikkati çeken, rahatsız edici hadiselerin rapor edilmesi"* şeklinde tanımlar ve *"efsane sadece verdiği haberle değil, aynı zamanda kendi dünya imajı dâhilinde rapor edilen şeyin izahı ile de inanırlık iddia eder.*" demektedir. Burada efsanenin "sıra dışı, olağanüstü, rahatsızlık ve korku veren olayları" konu etmesi ve bunlara "inanılması" ön plana çıkmaktadır. Ona göre, insana rahatsızlık veren bir olayı konu alan efsanenin anlatılmasıyla, korku da ortadan kalkmaktadır.

Buch, masal, efsane ve korku ilişkisini özetle şöyle sonuca bağlamıştır: *"Önce efsane sonra masal: İnsanın fikri ve ruhi kurtuluşunun iki adımı. Efsane, dünya görüşüne bağlı açıklamasıyla, dünyanın karanlığını aydınlatmaya, korkuyu atmaya yardım eder ve masal bu zorluğu ve zarureti de aşar, korkuyla daha oyun(s)u bir şekilde ilgilenir. Çünkü bu korku 'esasen' ortadan kalkmıştır."*[227] Ayrıca masal ile efsane arasındaki en büyük farkın da *"inanç/inanma"* noktasında olduğunu belirterek, *"efsaneler inanılırlıkları hakkında mümkün olduğu kadar güçlü deliller verir: 'Bunu*

[225] Max Luthi. *agm*. s. 315.
[226] Wilfried Buch. "Masal ve Efsane Üzerine." Çev. Ali Osman Öztürk, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, s. 311.
[227] Wilfried Buch. *agm.* s. 312.

bizzat yaşadım' (gibi), değişik şahitlerin ismini verir (hala yaşıyorlar gibi), zaman ve mekan bildirir." [228]

Mit ile efsanenin "inanç", "konu" ve "işlev" bakımından benzerliği, din tarihçilerinin de dikkatini çekmiş ve bu türe yönelik tanımlar yapmışlardır. Eliade efsane ile ilgili olarak "*Efsane gerçeğin nasıl bir varlık kazandığını anlatır. Bu gerçek ister kozmos, ister ada, ister bitki, isterse insan olsun, nesnenin nasıl varlık kazandığını anlatır. (…) Hakiki bir var oluşun yüce nedenini kutsal dünyada oluşumunu açıklar."*[229] demektedir. Eliade, efsanelerin insan, hayvan ve bitki gibi herhangi bir varlığın ya da nesnenin nasıl oluştuğu ya da belirli özelliklerini ne şekilde kazandıklarını anlattığına vurgu yapmıştır ki bu nokta efsane ile mitlerin ortak özelliklerinden biridir. Ancak efsanelerin içeriğini oluşum ve dönüşüm konularıyla sınırlamak ve sadece bir varlığın ya da nesnenin "niçin" ve "ne şekilde" oluştuğunu açıklayan bir işleve sahip olduğunu söylemek pek de mümkün değildir.

Fin folklor araştırmacısı Lauri Simonsuuri ise efsaneyi şöyle tanımlar: *"Efsane, bir insan, bir görüş ya da kesin bir zamana ve mekâna sahip bir olay hakkında yayılmış söylenceleri yâd etmektir. Efsane; açıklık, kesinlik ve varsayılan gerçeğin özetini içerir. Bu gerçek, inandırıcı ve öğretici bir şekilde açıklanır. (Bağlayıcı bir) mekândan bahsetmesine rağmen anlatma büyük kitlelerce bilinir."*[230]

Efsane türü üzerine önemli çalışmalar yapan araştırmacılardan biri de Linda Dégh'dir. Efsanenin içerik bakımdan çok zengin olduğunu ve bu nedenle onun diğer folklor anlatmalarından kolayca ayırt edilebilecek bir tür olmadığını belirten Linda Dégh efsaneyi şöyle tanımlar: "*Efsane, sanatsal olarak formüle edilmiş, üçüncü bir şahsa anlatılan ve geçmişte ya da tarihsel geçmişte kurulmuş geleneksel bir hikaye ya da anlatıdır. Aslında gerçek değildir, ancak anlatıcı ve dinleyiciler tarafından gerçek olduğuna inanılır. Küçük topluluklarda biri tarafından diğerine sözlü olarak ve yüz yüze aktarılır."*[231] Bu tanım, efsanenin temel özelliklerini ortaya koyması ve onu diğer

---

[228] Wilfried Buch. *agm.* s. 309.
[229] Mircea Eliade. *Kutsal ve Dindışı*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991, s. 77.
[230] Pınar Dönmez-Fedakar. *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 98, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
[231] Linda Dégh. "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı." Çev. Selcan Gürçayır. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Hazl: M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2005, s. 345.

türlerden ayıran özelliklerin sıralanması bakımından oldukça önemlidir. Bu tanımda efsanenin "tarihî bir olayı içeren geleneksel hikâye", "sanatsal olarak formüle edilme", "anlatıcı ve dinleyici tarafından anlatılanın gerçek olduğuna inanılması", "sözlü ve yüz yüze aktarılması" özellikleri vurgulanmıştır. Ancak, efsanelerin yapısına ilişkin "sanatsal olarak formüle edilmiş" şeklindeki görüşe katılmak pek mümkün değildir. Çünkü efsaneler, masal ya da halk hikâyesi gibi sanatsal olarak formüle edilmezler. Tanımda, efsanelerin diğer özellikleriyle ilgili tespitler, efsaneyi tanımlamada temel ölçütlerdir.

Batı dünyasında yapılan efsane tanımlarından biri de Robert A. Georges'e aittir. Georges'in efsane tanımı şöyledir: Efsane *"yakın veya uzak geçmişte de olsa tarihî bir dönemde yer alan ve anlatanla dinleyenin gerçek olduğuna inandığı bir hikâye veya anlatıdır."*[232] Georges'in tanımında da efsanenin "bir hikâye veya anlatı olma", "yakın veya uzak tarihi bir dönem içinde yer alma" ve "anlatan ve dinleyenin anlatılanın gerçek olduğuna inanması" özellikleri sıralanmıştır. Bu tanım, kısa ve genel bir tanım olmakla birlikte, Grimm Kardeşler'den beri efsane türüne ilişkin yapılan tanımlardaki üç temel özelliği ortaya koymaktadır. Batılı araştırmacıların efsanenin bu temel özellikleri üzerinde ittifak ettiklerini ve yaptıkları tanımların bu özellikleri içerdiklerini görmekteyiz.

Batı dünyasında efsanenin tanımı ve özellikleri üzerine yapılan çalışmaları değerlendirdikten sonra, Türkiye'de efsane üzerine yapılan araştırmalarda yer alan tanımları değerlendirmek yerinde olacaktır.

Türkiye'de efsaneler üzerine yapılan çalışmalar, Batı dünyasına göre oldukça kısa bir geçmişe sahiptir. Türkiye'de efsane üzerine yapılan ilk tanımlardan biri Bahaeddin Ögel'e aittir. Türk tarihi ve mitolojisi üzerine önemli çalışmalar yapan araştırıcı, efsaneyle ilgili olarak; *"Tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna girer. Tarihte yaşadıklarını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destan, yani 'legende'dir."*[233] demektedir. Batı dünyasında olduğu gibi, Türkiye'de de efsaneler üzerine özellikle yapılan ilk çalışmalarda "mit", "masal", "efsane" ve "destan" kavramlarının iç içe girdiğini

[232] Özkul Çobanoğlu, *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları,* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 14.
[233] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi*. C. 1, İstanbul: MEB Yayınları, 1971, s. 5

görmekteyiz. Bu türlerin sözlü kültür ortamında yaratılmaları, ortak konu ve motifler içermeleri türün tanımlanmasını ve onu diğer türlerden ayırıcı kesin özelliklerin belirlenmesini zorlaştırmıştır. Ögel'in bu tanımında, tarihin sözlü kaynakları içinde gösterilen mit, destan ve efsanenin, anlatıda yer alan kahramanların tarihin bilinen ya da bilinmeyen dönemlerinde yaşamış olması esas alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Ancak tanımda esas alınan bu durumun efsane, destan ya da miti tanımlamada yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türkiye'de sözlü kültür yaratmaları üzerine ilk ve önemli bilimsel çalışmalarda bulunan Pertev Naili Boratav ise efsaneyi tanımlamak yerine, onun özelliklerini sıralamış ve efsanenin masal ve destandan ayrılan yönlerine vurgu yapmıştır. Boratav'a göre; *"Efsanenin başlıca niteliği inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir (…) Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa bir anlatı oluşudur. Kısacası, efsane kendisine özgü bir üslûbu, kalıplaşmış kuralları, biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile bildirilen bir anlatı türüdür."*[234] Boratav'ın efsane türüne ilişkin sıraladığı özellikler, onu tanımlamadan ziyade, efsanenin masal ve diğer anlatı türlerinden farkını ortaya koymaya yöneliktir.

Şükrü Elçin ise efsaneyi *"İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirden itibaren, aynı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, adet, an'ane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masal"*[235] şeklinde tanımlamıştır. Elçin, Batı'da yapılan ilk çalışmalarda olduğu gibi efsaneyi masalın bir alt türü olarak değerlendirmiş ve efsaneye işlevsel açıdan yaklaşarak "âdetlerin ve inançların teşekkülünde rolü olan bir tür masal" şeklinde tanımlamıştır.

Türkiye'de efsane araştırmalarının önde gelen isimlerinden Saim Sakaoğlu, efsaneyi tanımlamak yerine, onun çeşitli özelliklerini sıralamıştır. Araştırıcıya göre efsaneler;

1. Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar.
2. Anlatılanların inandırıcılık vasfı vardır.
3. Umumiyetle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür.

---

[234] Pertev Naili Boratav. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: 1969, ss.106–107.
[235] Şükrü Elçin. *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 314.

4. Efsanelerin belirli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatmadır."[236]

Sakaoğlu, efsanelerin konusunun "şahıs, yer ve olaylar" olduğunu; "olağanüstü olay ve şahıslara" yer verdiğini; "inandırıcılık" vasfı içerdiğini ve "belli bir şeklinin olmamasıyla birlikte genellikle kısa" olduğunu belirtmiştir.

Türkiye'de efsane araştırmalarının önde gelen bir başka ismi Bilge Seyidoğlu ise "*Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanenin gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanedeki olayların gerçekten olmuş olduğuna inanırlar. (…) Efsaneler kısa anlatı türleridir. Bir veya birkaç motif ihtiva ederler. (…) Gerçeklik unsurunun yanında olağanüstülük ve kutsallık da sahip olduğu unsurlardır. Bir efsanenin temelinde inanç mutlaka vardır, fakat diğer özelliklerin bir veya birkaçı mevcuttur. Efsaneler tarihi devirler içinde teşekkül etmişlerdir. Konusu bir olay, tarihî veya dinî bir şahsiyet yahut bir yer olabilir.*

Tarihi devirler içinde teşekkül ettikleri için efsaneler, mitlerden bu konuda ayrılırlar. Mitlerde zaman, başlangıç zamanıdır. Mitlerin kahramanları tanrılar ve yarı tanrılardır. Efsanelerde (legend) kahramanların olağanüstü güçleri vardır; fakat tanrı veya yarı tanrı değillerdir. Mitolojiler ilkel dönemlerin ve ilkel kültürlerin mahsulleri oldukları halde efsaneler günümüzde oluşabilir ve tarih sahnesine çıkabilirler." diye ifade etmektedir.[237]

Seyidoğlu'nun önceki çalışmalardan yararlanarak efsane türünü tanımlamada daha çok özelliğe dikkat çektiğini görmekteyiz. Bunlardan birincisi yaratım ve aktarım bağlamlarıyla ilgili olarak efsanelerin *"tarihî devirler içinde ve sözlü olarak yaratılması"* özelliğidir. İkincisi diğer araştırmacıların da belirtmiş olduğu gibi efsanelerin *"anlatan ve dinleyenin anlatıya inanması"* özelliğidir. Üçüncüsü şekil bakımından efsanelerin *"bir veya birkaç motifi içeren kısa anlatı olması"* özelliğidir. Günümüz folklor teorilerinin temel yaklaşımlarından biri olan ve araştırıcının da efsane türüne ilişkin dikkat çektiği önemli noktalardan biri de, genel anlamda halk bilgisi

[236] Saim Sakaoğlu. *Efsane Araştırmaları.* Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 10.
[237] Bilge Seyidoğlu. *Erzurum Efsaneleri.* İstanbul: 1997, s.13.

yaratmalarının ve özelde efsanenin "geçmişin kültür kalıntıları" olarak değerlendirilmeyerek onun dinamik bir yapıya sahip olması özelliğidir. Nitekim efsaneler, sosyo-kültürel bağlamdaki değişime bağlı olarak farklı konularda yaratılmaya ve aktarılmaya devam etmektedir. Günümüzde "Kent Efsaneleri", "Çağdaş Efsaneler" ve "Modern efsaneler" şeklinde adlandırılan ve anlatılan efsaneler bunun en güzel örneğidir.

Bingöl efsaneleri üzerinde çalışan İsmail Görkem ise efsaneyi *"Şahıs, yer ve hadiselerle ilgili olarak anlatılan, esas vasfı inandırıcılık olup, belirli bir üslubu ve şekli olmayan; şahıs ve hadiselerle ilgili olanlarında olağanüstü vasıflar görülebilen, bazılarının kaynakları çok eskilere dayanan anonim halk edebiyatının bir türü"* [238] şeklinde tanımlamıştır. Görkem'in efsanelerin içerik, şekil ve yapı, yaratım özelliklerine vurgu yapmakla birlikte, işlevsel özelliklerine yer vermediği görülmektedir.[239]

Uygur Türklerinde Efsane

Uygur bilim adamlarının efsanelerin yaratım ve aktarımı, konusu ve işlevi hakkındaki görüşlerini, çalışmamızın konusunu oluşturduğu için, müstakil olarak ele alıp incelemek yerinde olacaktır. Ancak Uygur efsane çalışmalarında yer alan tanımlara geçmeden önce, Uygur Türkçesinde efsane teriminin yerine ve onunla birlikte kullanılan terimler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Uygur Türkçesinde efsane türüyle ilgili olarak "epsane" ya da "rivayet" terimleri kullanılmaktadır. Uygur Türkleri arasında "halk ağız edebiyatı" olarak ifade edilen "sözlü halk edebiyatı" içinde ele alınan "efsane" ve "rivayet" terimleri genellikle bir arada kullanılmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında ilk olarak Uygur araştırıcıların efsanenin özellikleri, teşekkülü ve yayılması hakkındaki görüşlerine ve efsane tanımlarına yer vereceğiz. Daha sonra da Uygur Türkçesinde "efsane" kavramının

---

[238] İsmail Görkem. *Elâzığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler).* Manas Yayıncılık, 2006, s. 29.

[239] Efsanenin ansiklopedi ve sözlüklerdeki tanımlarına pek çok çalışmada yer verildiği için, bu konu üzerinde burada tekrar durulmayacaktır. Sözlük ve ansiklopedilerdeki efsane tanımlarına yer veren çalışmaların bazıları şunlardır: Muhsine Helimoğlu Yavuz. *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme*. Ankara: Doruk Yayınları, 1993, ss. 4-7; Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. I, Ankara: TDK yayınları, 1997, s. 5-6; Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. C. 2. Ankara: AKM Yayınlar, 2002, s. 2-4; Mehmet Naci Önal. *Muğla Efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 2-5; Muvaffak Duranlı. *Yakut Efsaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2004, ss. 5-6; Aygerim Diykanbaeva. *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2004, ss. 45-46.

karşılığı olarak kullanılan "rivayet"'in özellikleri, teşekkülü ve yayılması ile ilgili görüşlerine yer vererek, bu iki terim arasındaki farklılıklar üzerinde duracağız.

Doğu Türkistan'da efsane türü üzerinde çalışan araştırmacıların efsane türüne ilişkin görüşlerine geçmeden Doğu Türkistan'da yayımlanmış Uygurca sözlüklerde efsane ve rivayet kavramlarının ne şekilde tanımlandığına bakmak yerinde olacaktır.

"Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti" isimli sözlükte efsane; "*1. Dilden dile, evlattan evlada nakledilen gizemleştirilmiş hikâye, rivayet, destan. 2. Asılsız söz, uydurma. 3. Aklın almadığı, abartılmış, timsali olmayan şey, iş.*"[240] şeklinde tanımlanmıştır.

"Edebiyat Atalğuliri Luğiti" isimli sözlükte ise efsane ve özellikleriyle ilgili şu bilgi yer almaktadır: *"Efsane, tarihî bir olayı fantastik tarzda anlatan eserdir. Efsane, eski sözlü halk edebiyatının epik türlerinden biridir. Eski efsanelerin çoğu, kahramanlık efsaneleridir ve bunlar, halkın dış güçlerin saldırılarına karşı cesurca savaşmaları üzerine ortaya çıkmıştır. Tarihi kaynaklarda yer alan 'Tumaris' ve 'Şirak' efsaneleri bunlara örnektir. Kahramanlık efsaneleri dışında aşkı konu alan efsane türleri de vardır. 'Şirin', 'Hüsrev', ve 'Mecnun' hakkındaki efsaneler doğu halkları arasında geniş yayılma imkânı bulmuş ve yazılı edebiyata da geçmiştir. Yazarlar kendi eserlerinde böyle hayali hikâye ve rivayetlerden yararlanmışlardır. Mesela; Alişir Nevai'nin 'Hamse'sinde yer alan 'Behram' ve 'İskender' efsaneleri bunlara örnektir."*[241]

Üniversite öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanan "Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar" isimli eserde ise efsane; *"Tabiat dünyasını ve sosyal hayatı ilkel insanların yüksek hayali tasavvurların yardımıyla yansıtan hikâyelerdir."*[242] şeklinde tanımlanmaktadır.

Doğu Türkistan'da efsaneler üzerine yapılan ilk çalışmalarda, efsaneler genellikle masallar içinde yer almaktadır. Bu konuda Uygur araştırıcı Abdukerim Rahman, efsane, rivayet ve masalın birbiriyle karıştırıldığını; bunun nedeninin ise her üçünün de nesir anlatmalar olması ve olağanüstü olaylara yer vermesi olduğunu belirtir.

---

[240] *Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti*. Ürümçi: Şiñcan Helk Neşriyati, 1999, s. 68.
[241] Mehmut Zeyidi-Semet Dugayli. *Edebiyat Atalğuliri Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyati, 1988, ss. 34–35.
[242] Ablimit Muhemmet. *Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar*. Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2001, s. 45.

Ayrıca efsanelerin mitolojik, gerçek olmayan ve olağanüstü konuları içine alması nedeniyle, çoğunlukla masallar içinde değerlendirildiğine dikkat çeker.[243]

Doğu Türkistan'da Uygur folklor araştırmalarının önde gelen isimlerinden biri Abdukerim Rahman'dır ve Uygur efsaneleri üzerinde ilk ve önemli çalışmayı onun başlattığını söyleyebiliriz. Onun efsane türünün özelliklerine ilişkin tespit ve değerlendirmeleri, sonraki dönemde yapılan çalışmalara teorik bir zemin oluşturmuştur. Bu açıdan Rahman'ın efsanelerin yaratım ve aktarımı, konusu ve işlevine yönelik görüşlerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmek yerinde olacaktır. Rahman, efsanelerin yaratım ve teşekkül dönemini şu şekilde açıklamaktadır: *"Eski insanlar, toplumsal ilerlemenin ilk aşamasındaki dönemlerde, üretim güçlerinin düşük olması ve bilimin yetersizliği gibi nedenlerden, tabiattaki çeşitli olayları henüz doğru anlayıp yorumlayamayarak tabiatın gücü karşısında çaresiz kalmışlardır. Bu yüzden de çevrelerinde meydana gelen tabiat olaylarının hepsini hayal gücüyle ve onun yardımıyla anlamaya çalışıp, tabiattaki çeşitli değişimlerin nedenini Tanrının iradesine ve takdirine bağlamışlar ve tabiat olaylarını bu şekilde açıklamışlardır. Hatta bu tabiat güçlerini tanrılaştırmışlardır. Böylece ilkel dönem insanları, sade düşüncelerinde yer alan Tanrı ve onun kerametleri hakkında ilginç hikâyeler anlatmaya başlamışlardır. Daha sonra ilkel sınıflar, kendi üretim güçleriyle, tabiat güçleri arasındaki mücadelede büyük başarılar sergileyen kahramanlar hakkında çeşitli hikâyeler anlatmaya başlamışlardır. Eski insanların tanrılar hakkındaki anlattıkları bu hikâyeler efsaneleri meydana getirmiştir.*[244]

Rahman'a göre, tabiatta meydana gelen her türlü değişim, ilkel insanların üzerinde çok derin izler bırakmıştır. İnsanlar, tabiattaki olayların sırrını çözemedikleri için, bu olayların meydana geliş sebeplerini anlamakta yetersiz kalmışlar ve bunun sonucunda da tabiattaki bütün olayları yaratan ve yönlendiren bir başka gücün olduğuna inanmışlardır. Bu güç hakkında anlatılan hikâyeler sonraki nesiller tarafından "efsane" olarak adlandırılmıştır.[245]

---

[243] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1985, ss. 6-7.
[244] Abdukerim Rahman. *age*. ss. 2-3; Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1983, s. 314–317.
[245] Abdukerim Rahman. *age*. s. 3–4.

Efsanelerin yaratımı ile ilgili bu görüşe göre, efsaneler "sözlü kültür ortamı"nın ilk ürünleridir ve "tarihin bilinmeyen dönemlerinde" meydana gelmiştir. Ayrıca efsaneler, Tanrı ve onun kahramanlığını/kerametini anlatan olağanüstü anlatmalardır. Rahman'ın efsanelerin teşekkülü, teşekkül dönemi ve kahramanlarına yönelik tespitleri tam manasıyla "mit" türünü ifade etmektedir.

Rahman'ın efsane türüne ilişkin aşağıdaki görüşleri, onun "efsane" terimini "mit" karşılığında kullandığını daha iyi açıklamaktadır: "*Efsaneler, bir tür sanatsal anlatımdır ve bunlar, tabiata tapınmanın zirveye ulaştığı ilkel dönemde yaşayan insanların kolektif düşüncelerinden ortaya çıkmıştır. Ayrıca toplumların tabiat güçlerine hâkim olmaları, bu güçleri yönlendirmeleri ve bilimin de gelişmesiyle birlikte efsanelerde yok olmaya başlamıştır."*[246]

Rahman, efsanelerin içerik özelliklerini ise şu şekilde açıklamaktadır: *"Kısa, konusu basit hikâye şeklindeki efsaneler, sözlü halk edebiyatının en eski örnekleri olarak kabul edilir. Efsaneler, sosyal hayatla ilgili olan olayları, olağanüstü bir şekilde hikâye etmektedir. Dolayısıyla efsaneler toplumsal yaşamı, kültürü, dünya görüşünü ve toplumun dini duygularını, örf-âdetini ve tarihi olayları içinde barındırır."*[247] Rahman, daha önce efsanelerin konusunu Tanrıların kahramanlıkları/kerametleri ile sınırlarken, burada toplumsal yaşamı, kültürü, örf-adetleri ve tarihî olayları da efsanenin işlediği konular içine dâhil ettiğini görmekteyiz.

Rahman, efsanelerin işlevi ile ilgili olarak ise, *"efsane ve rivayetler, insanlığın tabiat ve toplum hakkındaki en eski sade düşüncelerinin estetik bir yansımasıdır. İnsanların çeşitli zıtlıklar hakkındaki tasavvurlarının bir ürünüdür. Sonuç olarak bunlar, insanların dünyayı tanıma ve anlamasına yardımcı olur."* [248] demektedir.

Efsanelerin özelliklerini yukarıda özetlemeye çalıştığımız şekilde açıklayan Rahman, efsanelerin içerik, işlev, şekil ve yapı, yaratım ve aktarımlarını içeren bir tanım yapmamıştır. Efsane türüne ilişkin "g*erçekten haber veren yalan hikâyelerdir*."[249] şeklinde kısa bir tanım yapmıştır. Rahman'ın efsane türüne ilişkin görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: "Efsaneler, ilkel insanlar tarafından tabiatı tanımaya ve

[246] Abdukerim Rahman. *age*.s. 3–4; Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *age*. s. 317.
[247] Abdukerim Rahman. *age.* s. 4–8.
[248] Abdukerim Rahman. *age.* s. 1.
[249] Abdukerim Rahman. *age.* s. 7.

anlamaya yönelik olarak tarihin bilinmeyen dönemlerinde teşekkül eden, Tanrıların kahramanlıklarını/kerametlerini, toplumsal yaşamı, kültürü, örf-adetleri ve tarihî olayları konu alan kısa ve sözlü ilk anlatmalardır."

Efsaneler üzerine çalışmalarıyla tanınan bir başka Uygur folklor araştırmacısı Ablimit Muhemmet'tir. Muhemmet'in efsanenin temel özelliklerine ilişkin tespitleri şöyledir:

"Efsane, ilkel insanların belli olaylara bakışını, gerçek veya hayali olaylara hayranlık duygusuyla yaklaşarak, onun nasıl meydana geldiğini açıklamak amacıyla ortaya çıkmıştır. 'Efsane, niçin ve nasıl olmuş da böyle olmuş?' şeklindeki sorulara cevap veren hikâyedir. Efsane, insanoğlunun olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisi üzerine düşüncelerini fantastik bir biçimde ifade eder. Efsaneler, ilkel dönemde dünyayı algılayışın ifadesidir."[250]

Muhemmet, efsanelere işlevsel açıdan yaklaşmış ve efsanenin "ilkel dönemde yaşayan insanlar" tarafından yaratıldığını ve temelde "tabiat olaylarının nasıl meydana geldiği" konusunu açıklayan "fantastik" anlatmalar olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre; "İlkel dönemde yaşayan insanlar, tabiat olaylarına bakarak, bu olayların meydana geliş sırrını öğrenmeye çalışmışlar ve bunun sonucunda efsaneler oluşmuştur. Örneğin; "Ay niçin göktedir?", "Şimşek niçin çakar", "Ay niçin güneş gibi ışık saçmaz?" vb. Genel olarak efsane, arkaik dönem dünya görüşünün ifadesidir ve ilkel insanların, çevrelerinde meydana gelen tabiat olaylarını anlamaya yönelik arzularının bir yansımasıdır."[251]

Muhemmet, efsaneleri "tabiat olaylarının meydana gelişini açıklayan en eski dönemin sözlü kültür yaratmaları" olarak açıklamış ve yeniden yaratımının mümkün olamayacağını ileri sürmüştür. Bu görüşünü ise "*efsaneler, arkaik düşünce sisteminin ürünleri olduğu için, yeniden yaratımı söz konusu değildir. Efsaneler, ilkel dönem dünya anlayışının ürünleri olarak bize miras kalmıştır."* [252] şeklinde ifade etmektedir.

Ablimit Muhemmet, bir başka çalışmasında efsaneleri içerik bakımından sınıflandırmış ve efsanelerin konularını şu şekilde sıralamıştır:

---

[250] Ablimit Muhemmet. "Epsane Hekkide." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili.* Kaşgar: 1989, S. 4, ss. 78-79.
[251] Ablimit Muhemmet. *agm.* s. 79.
[252] Ablimit Muhemmet. *agm.* s. 88.

1. Geçmişte yaşayan atalarımız, insanların gücünü önceden sezmişler ve kendi kabiliyetlerini idealleştirerek çeşitli mitolojik tipler yaratmışlar. Bunların örnekleri bütün milletlerin efsanelerinde yer alır. İlkel dönemin mitolojik efsaneleri, insanların yaşamı ve tabiat güçleriyle olan mücadelede üstün gelme arzularını yansıtır.

2. Efsanelerde olağanüstü olay ve kahramanlar konu edilir. Bu tarzdaki efsaneler, ilkel dönemde dünyayı algılayışı ve çeşitli güçleri kutsayarak onlara sığınmayı ve sadakati gösteren efsanelerdir. Bunlar, kahramanları tanrılaştırır ya da yarı insan yarı tanrı şeklinde yansıtırlar.

3. Tarihi yer ve tarihi şahısların adına bağlı olarak anlatılan efsanelerde, olaylar fantastik unsurlarla birlikte anlatılır.

4. Örf-adet ve inançlara bağlı olan efsanelerde, daha çok ilkel dönemin dini inanışları ve totemler hakkındaki ilginç hikâyeler anlatılır.[253]

Efsanelerin konu bakımından çok geniş bir alanı içine alması, bu türü tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Ablimit Muhemmet de ilk çalışmasında efsanelerin konusunu "tabiat olayları" ile sınırlarken, sonraki çalışmasında efsanelerin konu bakımından genişliğini fark etmiş ve efsaneleri bir sınıflandırmaya tabi tutarak açıklamaya çalışmıştır. Araştırmacı, efsanelerin tabiat olaylarının dışında "mitolojik tipleri", "hayali olay ve kahramanları", "tarihi yer ve kahramanları", "örf-adet ve inanışları" ve "totemleri" konu alan bir tür olduğunu belirtmiştir. Araştırıcının mit türüne ilişkin özellikleri de efsane içinde değerlendirdiğini görmekteyiz. Ayrıca efsanenin yeniden yaratımının mümkün olmadığı fikrine katılmak mümkün değildir.

Uygur folkloru üzerine önemli çalışmalar yapan bir başka araştırmacı Osman İsmail, "efsane" sözcüğünün Uygur Türkçesindeki sözlük anlamının *"uydurma hikâye"* veya *"gerçekte olma ihtimali olmayan uydurma olaylar"*[254] şeklinde geçtiğini belirttikten sonra, efsanelerin genel özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Efsaneler, tabiat dünyasının ve toplumsal hayatın eski insanların bilinç dışı sanatsal tasavvurundaki bir yansımasıdır. Efsaneler, ilkel dönem insanlarının tabiatı

[253] Ablimit Muhemmet. *Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar*. Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2001, s. 48.
[254] Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1994, s. 25.

anlama ve tabiatla olan mücadelesinde ona hükmetme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla efsaneler, çeşitli olayların ortaya çıkışına açıklık getirir.

2. Efsaneler, çoğunlukla tanrıların faaliyetlerini konu eder. İnsanlar, tabiat güçlerini tanrı olarak kabul etmişler ve bu tanrılar korkunç ve heybetli bir şekilde efsanelerde yer almıştır.

3. Efsanelerde yer alan ilahlara ve tabiat güçlerine insanların inanması ve tapınması söz konusudur. Bu yüzden efsanelerde yer alan kahramanlar ve isimleri genellikle değişmez.

4. Efsaneler, toplumların arkaik dönemlerinin ürünleridir. Toplumların gelişmesi ve tabiat güçlerine hükmetmeleriyle birlikte efsaneler yaratılmaz olmuştur.[255] *Toplumların kültürel olarak ilerlemesi ve bilimin de gelişmesiyle tabiatın sırrı çözülmüş ve efsaneler yaratılmaz olmuştur.*[256]

Efsanelerin özelliklerini bu şekilde sıralayan Osman İsmail, efsaneyi şöyle tanımlamaktadır: *"Efsane, ilkel dönem toplumunun sözlü halk edebiyatı ürünlerinden biridir ve tabiat olaylarını ve sosyal hayatı, yüksek hayali tasavvurların yardımıyla tanrılara bağlayarak yansıtan sözlü hikâyelerdir."*[257]

İsmail'in efsanelerin yaratım, aktarım, içerik ve işlevsel özelliklerine ilişkin tespitlerini ve tanımını değerlendirecek olursak, "efsaneler ilkel insanlar tarafından tabiatı anlama ve tabiatla olan mücadelede ona hükmetme çabasının bir sonucu olarak yaratılmış sözlü hikâyelerdir ve günümüzde yaratımı söz konusu değildir. Efsaneler, temelde Tanrıların faaliyetlerini konu alır ve çeşitli olayların ortaya çıkışına açıklık getirmek amacıyla anlatılırlar."

Daha önceki araştırmacılarda olduğu gibi, Osman İsmail de "efsane" terimini "mit" türünün karşılığı olarak kullanmıştır. Örneğin; araştırmacının efsane türüne ilişkin belirlediği "ilkel insanlar tarafından anlatılma" ve "Tanrıların faaliyetlerini konu alma" ve "günümüzde yaratımının söz konusu olmaması" özellikleri; sözlü nesir anlatılar içinde yer alan "mit" türünün özellikleridir.

---

[255] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998, ss. 150-151; Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar*. ss. 25-27.
[256] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. s. 163.
[257] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. s. 151; Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar*. s. 27.

Efsane türünü genel olarak bu şekilde değerlendiren Osman İsmail'in Uygur efsaneleriyle ilgili görüşleri ise şöyledir:

Uygur efsaneleri tanrılar, hayvanlar ve bitkiler hakkında anlatılmaktadır. Tanrılar hakkındaki efsanelerin bir kısmı Türklere ait, bir kısmı ise Farslardan Uygurlara geçmiştir. Örneğin; "İki Yaratıcı Güç" hakkında anlatılan efsane İranlılardan Türklere geçmiştir. "Tanrı Ülgen", "Umay İlahe" ve "Esma Peri" gibi tanrılar etrafında anlatılan efsaneler ise Türklere aittir. Dünyanın ve insanın yaratılışını konu alan efsanelerde de tanrılar yer almaktadır; dolayısıyla onlar da bu grup içinde değerlendirilir.[258]

Hayvanlar hakkındaki efsaneler ise, sıradan hayvanlarla ilgili değil, totem olarak kabul edilmiş hayvanlar hakkındadır. Örneğin; Uygurlar arasında anlatılmakta olan "kurt" ile ilgili efsaneler bu grup içinde yer alır.[259] *Bitkiler hakkındaki efsaneler içinde "Bögü Han" efsanesi yer almaktadır.*[260]

Araştırıcının Uygur efsanelerine ilişkin tespitlerine katılmak mümkün değildir. Çünkü araştırıcı, sınırlı sayıda metinden hareketle sadece mitolojik unsurlar ihtiva eden efsaneleri ele alarak genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Oysaki Uygur efsanelerini içerik yönünden değerlendirdiğimizde, efsanelerin tarihî şahıs ve olayları, her türlü bitki ve hayvanın oluşumu ve çeşitli özelliklerini ve gelenekleri konu aldığını görmekteyiz.

Uygur folkloruyla ilgili önemli çalışmalar yapan ve bu çalışmaları Kazakistan'da yayımlanan Mahinur Aliyeva, Uygur efsaneleri üzerine şu değerlendirmede bulunmuştur: "*İçinde fantastik ve olağanüstü uydurmaların oldukça fazla yer aldığı rivayetlere halk efsane demektedir. Uygur efsanelerinde mitolojik, gerçek olmayan olağanüstü olaylar ele alınır. Bu yönüyle efsaneler, masallara oldukça yakındır."*[261] Burada, Aliyeva'nın efsane ile rivayet terimini iç içe kullandığını görmekteyiz. Ona göre bu iki terim arasındaki fark, anlatıda yer alan "olağanüstü"lük derecesidir.

---

[258] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. ss. 165-168.; *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar*. ss. 29-34.
[259] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. ss. 168-170.
[260] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan.* ss. 170-172; Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar.* ss. 34-39.
[261] Mahinur Aliyeva. *Uyğur Helik Eğiz İcadiyiti.* Almuta: Kazakistan SSR "Nayka" Neşriyati, 1983, ss. 155-157.

Uygur araştırmacı Mehemmetcan Sadık ise efsanelerin teşekkülünü daha önce belirttiğimiz görüşlere benzer bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre; *"Efsanelerin ortaya çıkışı, ilkel insanların tabiatı tanıma ve anlama arzusu ve tabiat güçlerine karşı mücadele etmesiyle yakından ilgilidir. İnsanlar, tabiatın sırrını çözerek ve anlayarak ona hâkim olmayı istediler ve bilinçsiz bir şekilde kendi hayat tecrübelerine tanrılar dünyasını da karıştırmışlar ve böylece efsaneler ortaya çıkmıştır."*[262]

Efsanenin teşekkülü ve teşekkül dönemini bu şekilde açıklayan Sadık, efsaneyi şöyle tanımlamaktadır: "*Efsane, sözlü halk edebiyatının bir türü olup, ilkel insanların tabiatı algılayışını, insan ile tabiat arasındaki ilişkiyi ve toplumsal yaşamı yansıtan, fantastik öğeler içeren masallardır. Efsane, fantastik düşünceler aracılığıyla ve bilinçli olmayan sanat şekliyle yoğrulan tabiat ve toplum hakkındaki masallardır."*[263]

Sadık, "olağanüstü" özellikler içermesi nedeniyle efsaneyi masal türü içinde değerlendirmiştir. Efsaneyi masalın bir alt türü olarak tanımlayan araştırmacı, efsanelerin "tabiat ve toplumu" konu alan masallar olduğunu belirtmiştir ki bu durumun efsane türünü tanımlamada ve açıklamada yetersiz olduğu açıktır. Ayrıca Sadık, efsanelerin olağanüstü ve hayal gücüne ait özelliklere sahip bir anlatı türü olarak kabul edildiğini ve ilkel insanların felsefe, bilim, din, ahlak, tarih ve edebiyat hakkındaki düşüncelerini yansıttığına da dikkat çekmiştir.[264]

Sadık, efsanelerin ilkel insanların tabiatla mücadelesini ve sosyal hayatta meydana gelen olayları konu ettiğini belirttikten sonra, toplumsal ilerlemeye bağlı olarak insanların tabiata hükmetmesi ve bilimin de gelişmesiyle efsanelerin yaratımının sona erdiğini ileri sürmüştür. Ona göre efsaneler, ilkel toplumun ürünüdür ve bugüne kadar gelebilen efsaneler, "Böre (kurt) totemi" hakkındaki efsanelerdir.[265]

Uygur folklorcu İsmail Tömüri ise efsane ve rivayetleri birlikte ele alıp şu şekilde değerlendirmiştir:

"Efsane, çoğunlukla insanların tabiata tapınmalarının zirveye ulaştığı ilkel devirdeki kolektif düşünceden ortaya çıkan sanatsal bir türdür. Rivayetler ise yabanilik

---

[262] Muhammetcan Sadık. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyati Hekkide*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, ss. 106-107.
[263] Muhammetcan Sadık. *age.* s. 106.
[264] Muhammetcan Sadık. *age.* s. 106.
[265] Muhammetcan Sadık. *age.* s. 110.

devrin son aşamalarında şekillenmiştir. Efsaneler ilerleyip gelişerek insanları konu edinmeye başlayınca rivayetler ortaya çıkmaya başlamıştır."[266]

"Efsaneler, sade, ilahi karakterli, fantastik unsurlarla doludur ve sosyal hayat, kültür, dünyayı algılayış biçimi, örf-adet, tarihi olaylar ve tabiat anlayışını konu alır. Rivayetler ise çoğunlukla şahıslar, tarihi olaylar ve örf-adetler hakkındaki hikâyelerdir. Efsanelerin başkahramanları ruhlar, tanrılar; rivayetlerin ise insanlardır."[267]

Uygur folkloru üzerine önemli çalışmalar yapan Şerpidin Ömer ise efsanelerin yaratım ve aktarımını şöyle açıklamaktadır:

"İnsanlar, eski dönemlerde tabiat olaylarının yanı sıra kabileler arasındaki savaşları içine alan sosyal olaylarla karşı karşıya kalınca, ilk olarak tabiat olaylarını ve sosyal olayları anlamaya, ikinci olarak da tabiatla mücadelede üstün gelmeye çalıştılar. Efsaneler, insanların bu arzularının sanatsal bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Tabiat güçlerine hükmedilmesiyle birlikte, efsaneler de yok olmaya başlamıştır.(…)Günümüze gelen efsanelerin çoğunluğu, eski zamanlarda yaratılmış ve o dönemlerde birisi tarafından yazıya geçirilmiş veya kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılarak atalarımızdan bizlere miras olarak kalmıştır. Efsaneler sözlü olarak nesilden nesile aktarıldığı için daima değişime uğramış ve onlara yeni konular eklenmiştir." [268]

Şerpidin Ömer, efsanelerde yer alan kahramanlar ve özellikleriyle ilgili olarak ise *"Efsaneler genellikle fantastik, hayali temellere dayanır ve ilk efsaneler totemler hakkındadır. Bu yüzden, efsanelerde cadılar, devler, yırtıcı hayvanlar ve kuşlar yer alır. İnsanlar, hayvan suretinde karşımıza çıkabilir, hayvanlar ve kuşlar da insan şeklinde konuşabilen varlıklar olarak karşımıza çıkabilir."* [269] demektedir.

Uygur sözlü halk edebiyatı üzerine Mehemmet Zünun ve Abdukerim Rahman'ın birlikte hazırladıkları eserde, Uygur efsanelerinin kabilecilik devrinde ortaya çıktığı ileri sürülmüş ve Uygur efsanelerinin konularını şu şekilde sıralanmıştır:

"1. Tabiattaki nesnelerin ortaya çıkışı hakkında bilgi veren efsaneler.

---

[266] İsmail Tömüri. *İdikut Uyğur Edebiyati.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, s. 3.
[267] İsmail Tömüri. *age.* s. 4.
[268] Şerpidin Ömer. "Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida." *Şinciang Daşö İlmi Jurnili*, S.1, Ürümçi: 1980, s. 33.
[269] Şerpidin Ömer. *agm.* s. 34.

2. Eski insanların dini inanışlarını temel alan ve yansıtan efsaneler

3. İlkel toplumdaki kahramanlar hakkında anlatılan efsaneler.

4. Efsanelerin toplumla olan ilişkisini yansıtan efsaneler."

Bir başka folkor araştırıcısı Ğeyretcan Osman, insanların yarattığı ilk sözlü ürünlerin efsaneler olduğunu belirterek, efsanelerin ilkel insanların mağaralarda yaşadıkları dönemde meydana gelmeye başladığını söyler. Uygur efsanelerinin ise Çince, Arapça, Farsça ve Uygurca yazılı kaynakların yanı sıra sözlü olarak aktarılması vasıtasıyla günümüze geldiğini belirtir. Araşrırıcı, Uygur efsanelerinin temelde dünyanın ve insanın yaratılışını konu ettiğini belirterek, efsanelerde totemizm ve animizm izlerinin olduğuna dikkat çeker.[270]

Mehmut Nizami, efsanelerle ilgili olarak, "efsane sözlü halk edebiyatının bir türü olup, çok eski dönemlerde -insanların tabiatı ve tabiat olaylarını tam olarak açıklayamadıkları dönemde- meydana gelmiştir. Efsaneler, toplumların çocukluk devrinin ürünüdür. Bu dönemde insanlar, tabiat olaylarını ve güçlerini kahramanlaştırmışlar ve onların olağanüstü güçlere sahip olduğunu düşünmüşlerdir. Bunun karşısında da kendi kahramanlarını yaratmışlar ve bu kahramanlar vasıtasıyla tabiat güçlerine hükmedebilmişlerdir. Bu fantastik düşüncenin sonunda da efsaneler ortaya çıkmıştır."[271] demektedir.

Hayvanları konu alan Uygur efsaneleri üzerine çalışma yapan Ehmed Haşim, hayvanlar hakkındaki efsanelerin masala çok benzediğini ve bu nedenle bu tarzdaki efsanelerin çoğunlukla masallar içinde yer aldığını belirtir. Ayrıca, efsanelerde ilkel dönem insanlarının hayvanlarla ilgili sade ve hayalî düşüncelerin ifade edilmesinin yanı sıra, bu efsanelerde ataların dünyayı algılayış biçiminin ve duygularının yer aldığını belirtir. Ona göre; *"dünyayı algılayışın bir ifadesi olan efsaneler, çok eski dönemlerde yaratılmıştır ve insanları şaşırtan belirli olayların nasıl ortaya çıktığı konusunu aydınlatır. Hayvanlarla ilgili efsane ve rivayetlerin temel işlevi de insanlara belirli ahlakî kurallarını telkin etmekştir."*[272]

---

[270] Ğeyretcan Osman. "Uyğurlarniñ Epsane ve Rivayetliri." *Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi Tizisliri.* Ürümçi: 1987, ss. 20-23.

[271] Mehmut Nizami. "Bir Parçe Kedimki Küsen Epsanisi." *Şinciang Maarip İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 12–14.

[272] Ehmed Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 1–3.

Ehmed Derviş, efsanelerle ilgili olarak; *"efsane, insanların içinde yaşadığı tabiat ve toplum hakkındaki ilkel, sade düşüncelerin bir anlatımıdır. İlkel dönemde meydana gelen efsanelerin konusunu mitolojik olaylar oluşturur ve tabiat olayları tanrılaştırılır."* [273] demektedir.

Buraya kadar efsanenin tanımı ve özellikleri üzerine düşüncelerini özetlemeye çalıştığımız Uygur bilim adamları, efsane türüne ilişkin özellikleri belirlerken sadece Uygur efsanelerinden hareket etmişlerdir. Son dönemde bazı bilim adamları ise çeşitli kültürlere ait efsane metinlerinden hareketle bu türün özelliklerini ve çeşitli kültürlere ait efsanelerin ortak yönlerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu araştırmacılardan İslamcan Abdukerim, *"Efsanelerdeki Dünyevi Ortaklıklar Hakkında"* isimli makalesinde, dünyadaki çeşitli milletlerin (Mısır, Çin, Yunan, Uygur vs.) efsanelerinden hareketle, efsanelerin ortak noktalarını altı başlık altında toplamıştır. Bunlar;

"1. Farklı kültür dairesine mensup efsanelerin ortak yönlerinden birincisi, ilkel insanların tabiat ve toplum hakkındaki sade ve basit düşüncelerini yansıtmasıdır. Bunlarda genellikle tabiat olaylarının ortaya çıkışı açıklanmaya çalışılır ve burada da temel anlayış 'bütün varlıklarda ruh vardır' düşüncesidir.

2. Farklı bölge ve milletlere ait efsanelerde yer alan kahramanların hepsi tanrı veya yarı tanrı özelliğindeki kahramanlardır.

3. İlkel dönemde yaşayan insanlar avcılıkla yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla bütün toplumların efsanelerinde 'hayvan ilah (totem)'lar yer alır. O dönemde yaşayan insanlar, hayvanları tanrı olarak görmüşler ve yarı insan yarı hayvan şeklinde kahramanlar yaratmışlardır.

4. Dünyanın farklı bölgelerinde anlatılan efsanelerde 'insanın yaratılışı' hakkındaki efsaneler aynıdır. Bu efsanelerde insanın topraktan yaratıldığı görüşü ortak özelliktir.

5. Dünyanın çeşitli bölge ve milletlerine ait efsanelerde 'güneş tanrısı' yer alır.

---

[273] Ehmed Derviş. "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*. S. 3, Kaşgar: 1998, s. 30.

6. Bütün kültürlerde yer adlarının oluşumunu konu alan efsaneler bulunmaktadır.[274]

Uygur Türkçesinde efsane türüne ilişkin kullanılan diğer bir terim "rivayet"tir. Arapçadan Uygur Türkçesine geçen bu terim, "*söylenti, bir haber, bir söz veya hadisenin hikâyesi"*[275] anlamına gelmektedir. Uygur efsane çalışmalarında "epsane ve rivayet" terimi çoğunlukla bir arada kullanılmaktadır. Uygur efsaneleri üzerine yapılan ilk çalışma da *"Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler"* başlığını taşımaktadır.

Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti isimli sözlükte rivayet, "*Belli bir kişi, nesne, iş veya belli bir olay hakkında halk arasında eskiden beri ağızdan ağza nakledilerek geniş bir sahaya yayılan sözlü hikâye; efsane."* [276] şeklinde tanımlanmıştır.

Edebiyat Atalğuliri Luğiti isimli sözlükte ise rivayetle ilgili olarak şu bilgiler yer alır: "*Rivayet, bilinen tarihî kahramanlar, tarihî olaylar, eski yerler ve tabiat olayları hakkında emekçi halk tarafından yaratılan ve halk arasında geniş bir şekilde yayılan hikâyelerden ibarettir. Rivayetlerde tarihin bilinen bir döneminde, belli mekânların ve tarihî olayların ortaya çıkışı anlatılmış olsa da, onlar halkın sanatsal yaratımıdır ve onlarda anlatılan olaylar kesintisiz olarak işlenerek asıl şeklinden epey uzaklaşmıştır."*[277]

"Rivayet" teriminin Uygurca sözlüklerde yer alan anlamlarını verdikten sonra, Uygur folklor araştırmacılarının bu terimi hangi özellikleri taşıyan anlatmalar için kullandıklarına ve nasıl tanımladıklarına geçmek yerinde olacaktır. Doğu Türkistan'da Uygur efsanelerini sözlü kaynaklardan derleyerek, bilimsel anlamda efsaneler üzerinde ilk çalışmaları başlatan Abdukerim Rahman, "rivayet" terimini çoğunlukla efsaneyle bir arada kullanmakla birlikte "rivayeti" ayrı bir tür olarak değerlendirmiştir. Onun "rivayet" terimi hakkındaki görüşleri, sonraki dönem folklor araştırmacıları tarafından da bu terimi kullanma ve tanımlamada esas alınmıştır. Rahman, rivayetlerin özelliklerini şöyle açıklamaktadır: "*Rivayetler, olayları sanatsal fanteziler aracılığıyla hikâye eden sözlü anlatmalar olup, onların konusunu gerçek veya gerçekleşmesi*

---

[274] Mehmut Nizami. "Bir Parçe Kedimki Küsen Epsanisi." *Şinciang Maarip İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 12-30.
[275] Ferit Devellioğlu. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996, s. 895.
[276] *Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 569.
[277] Mehmut Zeyidi-Semet Dugayli. *Edebiyat Atalğuliri Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyati, 1988, s. 223.

mümkün olaylar teşkil eder. Rus bilim adamı D. V. Grikof'un "Halkın anlatıp geldiği tarih" şeklindeki tanımı, rivayeti tam olarak karşılamaktadır. Gerçekte rivayetler, 'Halk arasında sözlü olarak anlatıla gelmiş tarih' olarak tanımlanabilir." [278]

Rahman, rivayetlerin teşekkül dönemi ve yaratımıyla ilgili olarak *"rivayetlerin içerik bakımından incelendiğinde, insanların yabanilik devrinin sonlarında şekillendiğini görmek mümkündür. Efsaneler, zaman içerisinde değişerek kahramanları insan olmaya başlamış ve böylece rivayetler ortaya çıkmıştır."* [279] demektedir.

Rahman, rivayetlerin konusuyla ilgili olarak ise, *Rivayetler, gerçek olayları fantastik unsurlar yardımıyla anlatan sözlü ürünler olup, bilinen tarihî şahıslar, tarihî olaylar ve milli örf-adetler ile ilgilidir.*"[280] demektedir.

Rahman'a göre efsane ve rivayetlerin işlevi aynıdır. "*Efsane ve rivayetler, insanlığın tabiat ve toplum hakkındaki en eski sade düşüncelerinin estetik bir yansıması, insanların çeşitli zıtlıklar hakkındaki tasavvurlarının bir ürünüdür. Sonuç olarak bunlar, insanların dünyayı tanıma ve anlamasına yardımcı olur.*"[281]

Rivayetlerin yaratım ve aktarım, içerik, işlev ve şekil özelliklerini bu şekilde sıralayan Rahman, rivayeti şu şeklide tanımlar:*"Rivayetler, emekçi halk tarafından yaratılan ve halk arasında yayılan belirli tarihî kahramanlar, tarihî olaylar, eski yerler ve tabiat olayları hakkındaki hikâyelerdir."*[282]

Rahman'ın "rivayet" terimine ilişkin tanımında, rivayetin "emekçi halk tarafından" ve "sözlü" olarak yaratıldığına vurgu yapılmış ve bu nedenle de "halk ağız edebiyatı (sözlü halk edebiyatı)" içinde yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca rivayetlerin "tarihin bilinen döneminde" teşekkül ettiğine ve "belirli tarihî kahramanlar, tarihî olaylar, eski yerler ve tabiat olaylarını" konu aldığı; "gerçek bir olayı" konu etmelerine rağmen "olağanüstü" özellikler taşıdığı ve insanların "dünyayı tanıma ve anlamalarına" yardımcı olma işlevini üstlendikleri belirtilmiştir. Ancak araştırıcının yukarıda sıraladığımız bu özelliklerin büyük bir kısmını "efsane" terimini tanımlamada da

---

[278] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1985, ss. 8-9.
[279] Abdukerim Rahman. *age.* s. 23.
[280] Abdukerim Rahman. *age.* s. 23.
[281] Abdukerim Rahman. *age.* s. 1.
[282] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1983, s. 323.

kullandığını daha önce belirtmiştik. Rahman, bu noktada efsane ile rivayet arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: *"Efsaneler zamanla gelişme göstererek, kahramanları insan olmaya başlayınca rivayetler ortaya çıkmıştır."*[283] *Efsanelerin başkahramanları tanrı ve ruhlar, rivayetlerin başkahramanları ise insanlar olarak kabul edilir."* [284] Ona göre; efsane ile rivayeti belirlemede temel ölçüt, anlatının "teşekkül ettiği dönem" ve anlatıda yer alan "kahramanlardır." Bir başka ifadeyle efsaneler, ilk sözlü ürünlerdir ve tarihin bilinmeyen dönemlerinde teşekkül etmiştir. Ayrıca efsanede olayların kahramanları Tanrı veya ruhlardır. Buna karşın rivayetler, efsanelerden sonra, yani tarihin bilinen dönemlerinde teşekkül etmiştir ve rivayette anlatılan olayların kahramanları insanlardır. Bunun dışında, efsane ile rivayetler aynı özellikleri göstermektedir.

Uygur folklor araştırmacılarından Ablimit Muhemmet ise rivayeti şöyle tanımlar: *"Rivayet, sözlü halk edebiyatında bilinen tarihi şahıslar, tarihi olaylar veya milli özelliklere sahip örf adetleri yansıtan mensur eserlerdir. Rivayetler, tarihi şahıslar ve tarihi olaylar, dağ ve nehirler, belli yerler, çeşitli hayvan ve bitkilerin ve örf-adetlerin ortaya çıkışı gibi olayları belli bir zaman ve mekân belirterek anlatan hikâyelerdir."*[285]

Muhammet, rivayeti tarihî şahıslar, olaylar ve yerler hakkında gerçeklerle olağanüstülüklerin bir arada yer aldığı sözlü anlatmalar olarak tanımlar. Rivayetlerin konusu; tarihî şahıs, olay ve yerler, çeşitli hayvan, bitki ve geleneklerin ortaya çıkışıdır. Rivayeti tanımlamada en önemli unsur ise, ele alınan konunun "zaman ve mekân" belirterek anlatılmasıdır.

Muhemmet, rivayetlerin teşekkülünü ve kaynaklarını ise şöyle açıklar:

"1. Efsaneler, rivayetlerin oluşmasında en büyük kaynaktır. Bir başka ifadeyle efsanelerin bir kısmı zamanla rivayete dönüşmüştür.

2. Tarihî anlatmalar ve bazı türler zamanla işlenerek rivayet şekline dönüşmüştür.

3. Halk masalları rivayete dönüşerek, rivayetler yeni konularla zenginleşmiştir."[286]

---

[283] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *age*. s. 323.
[284] Abdukerim Rahman. *age*. s. 9.
[285] Ablimit Muhemmet. *age.* s. 55.
[286] Ablimit Muhemmet. *age.* ss. 55–56.

Rivayetlerin kaynaklarını efsaneler, tarihî olaylar ve masallar olarak sıralayan Muhemmet, rivayetin efsane ve masaldan sonraki dönemde ortaya çıktığını savunmaktadır. Araştırıcı, buna bağlı olarak efsanenin, masal ve tarihî olayları konu alan rivayetlerin kaynağını oluşturduğunu ileri sürmektedir. Muhemmet, bu değerlendirmelerinin sonucunda rivayetlerin özelliklerini şöyle sıralar:

"1. Rivayetler, her türlü tarihi şahsiyet ve tarihi olayı konu eder.

2. Rivayetler, milli özelliklere sahiptir. Rivayetlerde tarihi kahramanların yaşadığı yerler ve onun etrafında oluşan örf-adetler önemli bir yer tutar.

3. Rivayetlerde inanma söz konusudur.

4. Rivayetler tarihî bir özelliğe sahiptir. Bu durum, bütün rivayetler için ortak değildir, sadece tarihi şahsiyetler etrafında anlatılan rivayetler için geçerlidir."[287]

Yukarıda da görüldüğü gibi Uygur folklor araştırmacılarına göre, rivayetin en önemli özelliği, "tarihî şahıslar ve olaylar" ile bunların etrafında oluşan "örf-adetleri" konu almasıdır. Rivayetlerde, tarihî gerçekleri anlatan olaylara zamanla olağanüstü unsurlar eklenmektedir ve hem anlatıcı hem de dinleyici bu anlatıya inanmaktadır.

Uygur folkloru üzerine önemli çalışmalar yapan Osman İsmail ise rivayeti şöyle tanımlar: "*Rivayet, emekçi halk tarafından yaratılan ve tarihî şahısları, tarihî olayları, belli yerlerin ve hayvanların çeşitli özelliklerini konu alan sözlü hikâyelerdir. Rivayetler, tarihte yaşayan şahısları, çeşitli bölgelerdeki dağ ve yerlerin özelliklerini ve geçmişteki olayları anlatır. Rivayet, 'emekçi halkın sözlü olarak anlata geldiği tarih' şeklinde tanımlanabilir."*[288]

Osman İsmail, rivayetlerin özelliklerini ise şöyle sıralar:

1. *Rivayetler içerik bakımından milletimizin, devletimizin ve bölgemizin tarihini konu alır. Toplumun kültürel gelişimini ve tarihi kahramanların yaşamını anlatır.*
2. *Tarihte yaşayan önemli kişileri, kültür-medeniyet kahramanlarını konu eder.*

[287] Ablimit Muhemmet. *age.* s. 56.
[288] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*. ss. 177–179.

3. *Kahramanların soyu ve tarihi olayların yanı sıra, belirli dağ, nehir ve yerlerin oluşumu, hayvan ve kuşların ortaya çıkışını anlatır. Rivayetlerde, efsanelerde olduğu gibi tanrılara inanma ve ibadet etme sözkonusu değildir.*
4. *Rivayetler, tarihi süreç içinde toplumun bilinçli bir şekilde sanatsal olarak anlatıp aktardığı için, kültürel gelişmeye ve insanların dünyaya bakışının değişmesine rağmen yok olup gitmemiştir."*[289]

Rivayetlerin özelliklerini bu şekilde sıralayan İsmail, rivayetlerin yaratımı ve yayılmasını ise "*Rivayetler, insanların büyük tarihî olayların sebebini öğrenme ve anlatma isteğinin sonucunda ve arkaik toplumun son dönemlerinde ortaya çıkmaya başlamış ve günümüze kadar gelmiştir."*[290] şeklinde açıklamaktadır.

Osman İsmail, efsane ile rivayet arasındaki ilişkiyi ve farkı ise şöyle açıklar: *"Rivayetler, efsanelerden daha sonra ortaya çıktığı için, tarihin bilinen dönemlerindeki olaylarını konu eder ve bu yüzden kahramanları da farklıdır. Efsanelerde tanrıların faaliyetleri, rivayetlerde ise insanların maceraları anlatılır. Bu yüzden rivayetler 'olağanüstü kahramanlar hakkındaki hikâyeler' şeklinde de tanımlanır."* [291] *"Anlatıda tanrıların faaliyetleri mi yoksa insanların faaliyetleri mi anlatılmaktadır. Eğer Tanrıların faaliyetleri yer alıyorsa efsane, insanların maceraları anlatılıyorsa rivayettir.*[292] E*fsaneler, tabiat olaylarını animizm ve totemizm gibi arkaik inançlar vasıtasıyla anlatır. Rivayetler ise bilinçli bir şekilde fantastik unsurlarla süslenerek kahramanların maceralarını anlatır. Dolayısıyla rivayetlerde toplumsal hayat da yer alır."*[293]

Uygur folklor araştırıcı Şerpidin Ömer, rivayeti şöyle tanımlar: *"Rivayetler, tarihin bilinen dönemlerinde yaratılmıştır ve geçmişi aydınlatan tarih, kültür, örf ve adet ve tarihî şahıslar etrafındaki olayları kendine has sanatsal tarz ve tipler vasıtasıyla anlatan sözlü halk edebiyatının bir türüdür."*[294]

---

[289] Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar.* ss. 41–42.
[290] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan.* ss. 182–184.
[291] Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar.* ss. 44–45.
[292] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*. s. 163.
[293] Osman İsmail. *age.* s. 185–186.
[294] Şerpidin Ömer. "Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida." *Şinciang Daşö İlmi Jurnili*, Ürümçi: 1980, S. 1, ss. 36–37.

Uygur folkloruyla ilgili önemli çalışmalar yapan ve bu çalışmaları Kazakistan'da yayımlanan Mahinur Aliyeva'nın ise rivayet ile ilgili görüşleri şöyledir: *"Bilinen tarihî olaylar ve şahıslar hakkında halk arasında anlatılan hikâyelere rivayet denir. Uygur rivayetleri yaşanmış tarihî olayları, gerçek insanların yaşamları; belli bir şehir, köy, dağ veya nehir gibi yerlerin oluşumu hakkında anlatılmaktadır. Rivayetler 'Halkın anlata geldiği tarih'tir."*[295] Aliyeva, rivayeti şöyle tanımlar: *"Belirli bir tarihî şahıs veya olay, yer, örf-adet ve kültür tarihine ait olayı anlatan nesir anlatmalara rivayet denir."*[296]

Rivayet ile tarih arasındaki ilişkiye de dikkat çeken Aliyeva, *"Rivayetler, sözlü halk edebiyatının bir türüdür ve edebî bir değere sahip olmanın yanı sıra toplumun tarihini, sosyal hayatını, dinini, örf ve adetlerini, ahlak değerlerini öğrenme açısından da tarihi bir değere sahiptir."*[297] demektedir.

Uygur bilim adamları, efsane ile rivayet arasındaki farkı belirlemenin oldukça zor olduğunu belirtmekle birlikte, bu konuda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Ğeyretcan Osman, "teşekkül dönemi", "taşıdığı dinî unsurlar", "kahramanları" ve "konu" bakımından efsane ile rivayet arasındaki farkları, altı başlık altında şöyle açıklamıştır:

"1. Efsane ile rivayetler teşekkül ettikleri dönemler açısından farklıdır. Efsaneler, anaerkil toplum döneminin ürünleridir. En eski dönemde kabilecilik sistemi vardır ve bu sistem kadınların etrafında şekillenmiştir. Anaerkil kabile döneminde avcılık, toplayıcılık ve çok az da ziraat işleri vardır. Daha sonraki dönemlerde hayvancılık, çiftçilik ve el sanatları gelişmeye başlamıştır. İnsanlar önceden tabiatla mücadele ederken, daha sonraları kabileler arasında -otlak, su kaynakları gibi nedenlerle -mücadeleler başlamıştır. Bunun sonucunda insanlar, çeşitli tabiat güçlerini ve sosyal güçleri alt etmeye başarmıştır. İşte böyle ilkel ve sade düşüncenin neticesinde efsaneler ortaya çıkmıştır.

---

[295] Mahinur Aliyeva. *Uyğur Helik Eğiz İcadiyiti.* Almuta: Kazakistan SSR "Nayka" Neşriyati, 1983, ss. 155–157.
[296] Muhammetcan Sadık. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyati Hekkide*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, s. 134.
[297] Muhammetcan Sadık. *age.* s. 134.

Rivayetler ise, sonraki dönemlerde ataerkil kabile yapısının bir ürünüdür. Ataerkil dönemde, insanlar tabiat güçlerine karşı üstün gelmeye başlamış ve erkeklerin ön plana çıktığı bu dönemde, rivayetler ortaya çıkmıştır. Rivayetlerin konusunu erkeklerin mücadeleleri oluşturur.

2. Efsane ve rivayetlerde yer alan dini unsurlar birbirinden farklıdır. İnsanlar, anaerkil aile döneminde toteme taptıkları için, bu dönemde meydana gelen efsanelerde totem inanışı yer almaktadır. Efsanelerde totemlerin yanı sıra Tanrılar (Kadınlar) öne çıkmaktadır.

Ataerkil aile döneminde ise insanlar totemden ziyade atalara tapmaya başlamışlardır. Bu dönemde kabileler, bir totemden dünyaya geldiklerine değil, bir atadan dünyaya geldiklerine inanmışlardır. İşte bu dönemde teşekkül eden rivayetlerde de atalar yüceltilmiştir.

3. Uygur efsane ve rivayetlerindeki kahramanlar cinsiyet bakımından farklıdır. Efsanelerde yer alan kahramanlar genellikle kadın tanrılar ve kadınlardır. Örneğin; Çin tarihi kaynaklarındaki Uygurlara ait beş efsaneden üçünde dişi kurdun ata olarak kabul edilmesi söz konusudur.

Rivayetlerde yer alan kahramanlar ise erkek tanrılar ve erkeklerdir. Efsanelerde kabilenin bilgesi ve lideri olarak kadınlar yer alırken; rivayetlerde kabilenin, boyun lideri, hanı, padişahı olarak erkekler yer almaktadır.

4. Efsane ile rivayetlerin konusu birbirinden farklıdır. Uygur efsanelerinde hayali, gizemli, insanın sırrını çözemediği olaylar ve güçler tasvir edilir. Rivayetlerde ise belirli tarihi olaylar, tarihi şahıslar ve gerçek olaylar ele alınır. Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür: Efsaneler, zamanla rivayet şeklini aldığında, insanlar kendilerini her şeyden üstün ve her şeye kadir olarak görmeye başlamışlardır.

5. Efsane ile rivayetin konu dairesinin genişliği farklıdır. Uygur efsanelerinde çoğunlukla totemler, astronomik olaylar, insanların ortaya çıkışı, kabile ve urukların ortaya çıkışı, kabilelerin tabiatla ve birbirleriyle mücadeleleri konu edilir. Rivayetlerde ise büyük olaylar, savaşlar, göçler, kahramanların liderliği, sosyal olayların hususiyetleri ve ortaya çıkışı, kavimlerin ecdatları ve aksakalları vb. konu edilir.

6. Uygurların efsane ve rivayetlerinde dini unsurun etkisi farklıdır. Efsanelerde dini unsurlar daha fazladır. En eski efsaneler, hayvan ve bitki totemleri hakkındaki

efsanelerdir. Uygur rivayetlerinde dini unsurlar daha azdır. Uygurların eski rivayetlerinde insanlar ve olaylar konu edilir."[298]

Efsane ile rivayet arasındaki farkı Mehemmetcan Sadık ise şu şekilde açıklamaktadır:

"1. Efsane, sözlü halk edebiyatının, hayal gücü ile tabiatı ve toplumu aks ettiren bir türüdür. Efsanelerde yer alan dünya, ilkel insanın hayal gücü ile yarattığı bir dünyadır. Rivayetlerde yer alan dünya ise tarihi devirlerdeki dünyadır. Rivayetlerdeki olaylar ise efsaneye göre gerçekçi bir şekilde yansıtılmaktadır.

2. Efsanelerde yer alan kahramanlar, ilahlar yani ilahlaşan kahramanlardır. Rivayetlerdeki kahramanlar ise gerçekten yaşamış insanlardır.

3. Efsaneler, rivayetlerden önce oluşmuşlardır. Efsaneler ilkel insanların tabiatla münasebetlerini sembolleştirerek yansıtırlar. Rivayetler ise, efsanelerden daha sonra meydana gelmiştir ve toplumsal hayatı yansıtır." [299]

Efsane ile rivayet arasındaki temel farkları, Ablimit Muhemmet şu şekilde sıralar:

"1. Efsane ve rivayetler kahramanları yönünden farklıdır. Efsanelerde tanrılar ve onların faaliyetleri konu edilirken, rivayetlerde insanlar ve tarihi olaylar anlatılır.

2. Efsaneler, gerçeği fantastik unsurlarla anlatır. Rivayetler, efsanelerin varisi olarak ortaya çıkmıştır ve olaylar gerçeğe daha yakındır.

3. Efsaneler, toplumsal sınıfın oluşmasından önceki yaşamı yansıtır; rivayetler ise sınıflara ayrılmış toplumun mahsulüdür.

4. Efsaneler, hayal gücüyle teşekkül eden sanatsal anlatmalardır. Rivayetler, tarihi gerçeklere dayalı bilinçli olarak yaratılan sanatsal anlatmalardır."[300]

Osman İsmail, Uygur folklor araştırmacılarının "epsane" ve "rivayet" terimini, hangi özellikler taşıyan anlatmalar için kullandıklarını şöyle açıklamaktadır: "*Biz, genel olarak tanrıların her türlü faaliyetleri hakkındaki hikâyeleri 'efsane'; diğer hikâyeleri - tarihi şahıslar ve tarihi olaylarla ilgili fantastik hikâyeler, muhabbet kıssaları, belli*

[298] Ğeyretcan Osman. "Uyğur Epsaniliri Bilen Rivayetliriniñ Perki Toğrisida." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 9–19.
[299] Muhammetcan Sadık. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyati Hekkide*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, ss. 135–138.
[300] Ablimit Muhemmet. *Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar.* Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2001, s. 48.

yerler hakkındaki hikâyeler, bilim ve teknik, meşhur dağ ve nehir, hayvanların çeşitli özellikleri, millet, uruk ve her türlü örf ve adetlerin ortaya çıkışı ile ilgili gerçek veya fantastik bütün hikâyeleri- de 'rivayet' olarak adlandırırız."[301]

Yukarıda araştırıcının da vurguladığı gibi, Uygur folklorcuların efsane ile rivayet arasındaki temel farklılıklar üzerinde hemfikir oldukları noktalardan biri anlatının "konu"sudur.

"Epsane" ile "rivayet" arasındaki farklılıklardan ikincisi ise anlatının "teşekkülü" ve "teşekkül ettiği dönem" ile ilgilidir. Bu konuda İsmail Tömüri, "*Efsane, çoğunlukla insanların tabiata tapınmalarının zirveye ulaştığı ilkel devirdeki kolektif düşünceden ortaya çıkan sanatsal bir türdür. Rivayetler ise toplayıcılık devrinin son aşamalarında şekillenmiştir. Efsaneler ilerleyip gelişerek insanları konu edinmeye başlayınca rivayetler ortaya çıkmaya başlamıştır."*[302] demektedir. Yine bir başka araştırmacı Mehemmetcan Sadık ise *"Rivayetler, ilkel toplumun sözlü halk edebiyatı türlerinden biridir ve ilkel dönemin sonlarında ortaya çıkmıştır. Rivayetler, efsanelerden epey sonra teşekkül etmeye başlamıştır. Efsanelerin zamanla rivayete dönüştüğünü de söyleyebiliriz."*[303] diyerek, efsanelerin rivayetlerden önceki dönemlerde yaratıldığını ve bu nedenle de rivayetlere kaynak teşkil ettiğini belirtmiştir. Efsane ve rivayetlerin teşekkülü ve teşekkül dönemine ilişkin yukarıdaki görüşleri Uygur folklor araştırmacılarının hemen hepsi paylaşmaktadır.

"Epsane" ile "rivayet" arasındaki farklılıklardan üçüncüsü ise anlatının "kahramanı" ile ilgilidir. Bu durumu İsmail Tömüri şöyle açıklamaktadır: *"Efsaneler, sade, ilahi karakterli, fantastik unsurlarla doludur ve sosyal hayatı, kültürü, dünyayı algılayış biçimini, örf ve adetleri, tarihi olayları ve tabiat anlayışını konu alır. Rivayetler ise çoğunlukla şahıslar, tarihi olaylar ve örf-adetler hakkındaki hikâyelerdir. Efsanelerin başkahramanları ruhlar, tanrılar; rivayetlerin ise insanlardır."*[304]

Efsane ile rivayet arasındaki farklılıklardan dördüncüsü ise anlatıda yer alan olayların "tarihî gerçekliği" hususundadır. Şerpidin Ömer bu durumu şöyle özetlemiştir:

---

[301] Osman İsmail. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatidiki Janirlar.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1994, ss. 27–28.
[302] İsmail Tömüri. *İdikut Uyğur Edebiyati*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, s. 3.
[303] Muhammetcan Sadık. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyati Hekkide.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, s. 135.
[304] İsmail Tömüri. *age.* s. 4.

"*Efsane ile rivayetin farkı, efsanede hayali ve uydurma olaylar çokça yer alırken, rivayette hayali ve olağanüstü olaylar daha azdır, rivayetlerin gerçek bir temeli vardır."*[305] Buradan da anlaşılacağı üzere hem efsaneler hem de rivayetlerde "olağanüstü" unsurlar yer alır; ancak rivayetlerde anlatılan olaylar tarihî bir temele dayanmaktadır.

Aliyeva, bütün halkların sözlü edebiyatında masal, rivayet, efsane ve bolmışların birbirine benzediği ve dolayısıyla da birbiriyle karıştırıldığına dikkat çekerek, bu anlatmaların ortak yönünün ise nesir şeklinde olmaları ve olağanüstü unsurlar içermeleri olduğunu söyler. Efsane, rivayet ve "bolmiş"ların masaldan farkının ise dinleyicilerin anlatılanları gerçek olarak kabul edip inanmaları olduğunu belirtir.[306]

Aliyeva, diğer araştırmacılardan farklı olarak anlatıcıların metin üzerindeki etkisine değinerek, her anlatıcının metne kendi dünya görüşünü eklediğini, metinden bazı çıkarmalar ve metne eklemeler yaptığını belirtir. Rivayetlerin varyantlarının oluşumundan da söz eden araştırıcı, metnin anlatıldığı coğrafî bölgenin kültürel özelliklerinin metne yüklendiğini söyler.[307]

Bunların dışında Uygur rivayetlerinin kahramanlarını inceleyen Aliyeva, Uygur rivayetlerinde İparhan, Poçunhan, Gülemhan, Nazugum ve Mayimhan gibi kadın kahramanların önemli bir yer tuttuğunu belirtir. Aynı şekilde peygamberlerin ve dinîşahısların kerametlerini anlatan rivayetlerin oldukça fazla olduğuna dikkat çeker.[308]

Uygur sözlü anlatmaları içinde cin, şeytan, ruhlar ve albastı gibi varlıklar etrafında oluşan anlatmalar da yer almaktadır. Bu tür anlatmalar için Mahinur Aliyeva "bolmiş" terimini kullanmıştır. Uygur folklor çalışmalarını Kazakistan'da sürdüren Aliyeva, "bolmiş" terimini kullanma sebebini şöyle açıklamıştır: *"Uygur sözlü anlatmalarında ve başka milletlerin folklorunda cin, şeytan ve albastılar hakkında anlatılan hikâyeler mevcuttur. Bu tür anlatmalar için Rus folklorcular "biliçka", Kazak folklorcular da "bolmiş eñgime" terimini kullanmışlardır. Uygurlar arasında ise bu türün anlamını tam olarak ifade eden bir terim yoktur. Cin, şeytan ve albastılar*

[305] Şerpidin Ömer. "Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida." *Şinciang Daşö İlmi Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 1980, s. 37.
[306] Mahinur Aliyeva . *Uyğur Helik Eğiz İcadiyiti*. Almuta: Kazakistan SSR "Nayka" Neşriyati, 1983, s. 154.
[307] Mahinur Aliyeva . *age*. ss. 156–157.
[308] Mahinur Aliyeva . *age*. s. 157–159.

hakkındaki hikâyeleri anlatanlar, çoğunlukla "şöyle olmuş", "görmüş", "karşılaşmış" şeklinde "-miş" zaman eki kullanarak olayı anlatırlar. Bu yüzden biz, folklorun bu türünü Uygur dilinde "bolmiş" şeklinde adlandırmayı uygun gördük." [309]

Eliyeva, Uygur "bolmiş"larının temelde olağanüstü, sihirli olay ve varlıkları (şeytan, cin, peri, albastı, Hızır ve çilten) konu alan anlatmaları içerdiğini ve bu olayın anlatıcının başından geçebileceği gibi, başından geçen birinden de nakledilebileceğini belirtir.[310] Aliyeva'nın "bolmiş" şeklinde adlandırdığı bu tür Türkiye'de "memorat" olarak adlandırılmaktadır.[311]

Efsane türünün tanımlanması noktasında Uygur araştırıcıların, hem terminoloji probleminin olduğu, hem de türlerin farklılıklarının tespit edilmesi konusunda temel sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu nedenle de efsane türünün tanımlanmasında kullanılan "epsane", "rivayet" ve "bolmiş" kavramları iç içe ve bir arada kullanılmaktadır.

Sonuç olarak Uygur bilim adamlarının "efsane" ve "rivayet" terimleri hakkındaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

Tarihin bilinmeyen dönemlerinde teşekkül eden ve kahramanlarını Tanrıların oluşturduğu, tabiatı ve dünyayı anlamaya yönelik yaratılan nesir anlatmalara "efsane" denilmektedir. Uygur araştırıcıların efsaneye yönelik bu tanımları, mit türünün özelliklerini içermektedir. Bu nedenle Uygur bilim adamlarının, "epsane" terimini mit kavramının karşılığı olarak tanımladıklarını söyleyebiliriz.

Rivayet terimi ise, tarihin bilinen dönemlerinde teşekkül eden ve tarihî olaylar üzerine kurulan, kuşaktan kuşağa sözlü olarak nakledilirken olağanüstü unsurlar eklenen nesir anlatmalardır. Bu kavram, efsanelerin bir kısmının tanımlanması için yeterli olabilir; ancak bütün efsanelerin tarihî temellere dayandığını söylemek mümkün değildir.

---

[309] Mahinur Aliyeva . *age*. ss. 165–166.
[310] Mahinur Aliyeva. *age.* ss. 166-169.
[311] Rus folklorcuların "biliçka", Kazak folklorcuların "bolmiş eñgime" ve Mahinur Aliyeva'nın da "Uygur Türkçesiyle "bolmiş" olarak adlandırdığı bu tür "memorat"tır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Efsanenin karşılığı olarak kullanılan ve cin, albastı gibi tabiatüstü varlıklarla kurulan iletişimi konu alan ve Uygur Türkçesinde "bolmiş" şeklinde adlandırılan terim ise "memorat" türüne karşılık gelmektedir.

Bu kısımda tartıştığımız Batı'da ve Türkiye'deki efsane tanımlarından ve Uygur bilim adamlarının bu konudaki görüşlerinden yola çıkarak; yaratım, aktarım, yapı, muhteva ve işlev özellikleri dikkate alındığında efsane şöyle tanımlanabilir:

"Herhangi bir yerde ve zamanda, herhangi bir kişi tarafından anlatılan; yaratılış temelinde mitolojik, tarihî, dinî ve sosyal hayata ilişkin unsurlar içeren; konusu, insan, insanüstü ve doğal varlıklar olan, konularını içinde yaşadığımız dünya üzerinden aldığı için gerçek ve kutsal olduğuna inanılan; nesir şeklinde yaratılan ve sanatsal olarak formüle edilmeyen; belirli olay, durum, varlık, davranış ve geleneklerin köken ve nedenine açıklık getiren, doğaüstü olayların açıklanması, belirli yerlerin ve sosyal değerlerin korunması gibi işlevler üstlenen sözlü kültür ürünüdür."

II.2.EFSANELERİN TASNİFİ VE UYGUR EFSANELERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Halkbilimi çalışmalarında iki temel sorun vardır. Bunlardan birincisi türün tanımlanması; ikincisi ise bu bölümde üzerinde duracağımız türün tasnifi meselesidir. Araştırıcılar, halkbilimi çalışmalarının başladığı erken dönemin ve 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden çalışmaların temel karakteristiğini oluşturan özelliklerden birinin sınıflama olduğunu ifade etmektedirler. Bu durumu Richard Bauman, *"tür ve tasnif, folklor derlemede ve derlenen malzemeyi arşivleme ile halkbiliminin öğretilip bilimsel çalışma yapmada halkbilimi çalışmalarının merkezini oluşturmuştur."* şeklinde özetleyip değerlendirmektedir.[312] Bu bağlamda efsaneler de, erken dönem halk bilimi çalışmalarından bu yana sahip oldukları özellikler dikkate alınarak çeşitli sınıflandırmalara konu olmuştur. Efsane araştırmaları, masal çalışmalarıyla birlikte başlamış ve efsaneler başlangıçta ayrı bir tür olarak değerlendirilmeyip, masalların bir alt sınıfı olarak tasnif edilmiştir. Yapılan ilk tasnifler, metod ve kullanılabilir olma bakımından yetersiz olmakla birlikte, sınıflandırma çalışmaları tarihinin ilkleri olma bakımından önemli kabul edilmektedir.

[312] Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültürüünde Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 13.

20. yüzyılın başından itibaren, ayrı bir tür olarak ele alınan efsaneleri tasnif çalışması "International Society for Folk Narrative (Halk Anlatmaları Uluslararası Topluluğu)" tarafından yapılan kongrelerle başlamıştır. Batı'daki bu çalışmalar, sonraki dönemlerde Türkiye'deki efsane tasnif çalışmalarında da etkili olmuştur. Bu açıdan biz de efsanelerin tasnifiyle ilgili olarak sırasıyla Batı'da, Türkiye'de ve Doğu Türkistan'da yapılan tasnifleri, sınıflandırmanın amacı ve bakış açısı gibi yönlerden değerlendirdikten sonra, elimizdeki efsane metinlerinden hareketle Uygur efsanelerinin tasnifine yönelik önerilerimize yer vereceğiz.

Efsane derleme ve inceleme çalışmaları 19. yüzyılda Grimm Kardeşler'le başlamıştır. 20. yüzyılın başından itibaren ise bir yandan metin neşrine hız verilirken, diğer taraftan efsane üzerinde ilk ciddi çalışmalar başlamıştır. Avrupa'da belli bölgedeki sözlü kültür ürünlerini derleme çalışmaları sonucunda, elde edilen malzemeyi sınıflandırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Efsanelerin tasnif edilmesiyle ilgili çalışmalar da bu ihtiyaç üzerine çıkmıştır. Ancak efsanelerin içerik bakımından diğer halk bilgisi yaratmalarından farklı bir özelliğe sahip olması; yani içerik yönünden tarihî, dinî ve mitolojik unsurlar başta olmak üzere çok zengin olması ve efsanenin sabit bir şekle sahip olmayıp her çeşit konuşmanın arasına girebilen bir tür olması efsanelerin tasnifini de zorlaştırmıştır.[313]

Efsane türünün içerik bakımından çok zengin olması ve çeşitli unsurları ihtiva etmesinden dolayı, başta Carl W. von Sydow olmak üzere birçok araştırmacı, efsanelerin alt türlere ayrılarak çalışılması fikrini ileri sürmüş ve bu yönde önemli çalışmalar yapılmıştır.[314]

Efsaneyi hem diğer folklor anlatmalarından ayırmanın ve hem de tasnif etmenin kolay olmadığına dikkat çeken Linda Dégh ise, Carl W. von Sydow'un efsanenin alt türlere ayrılarak çalışılması fikrine karşı çıkmış ve tematik açıdan efsaneyi şöyle sınıflandırmıştır:

---

[313] Efsanenin "tamamen bir muhteva meselesi olduğu" ve "hiçbir şekilde sabit bir formu (şekli) olmadığı" konusundaki görüşler için bk. Özkul Çobanoğlu. *age*. ss. 42-43.

[314] Özkul Çobanoğlu'nun "Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları" isimli çalışması, Carl W. von Sydow'un efsaneleri alt türlere ayırarak çalışılması gerektiği fikrinden hareketle "memorat" türü üzerine yapılan çalışmalara bir örnektir.

1. *Tarihî efsaneler*
2. *Mitik efsaneler*
3. *Etiyolojik efsaneler*[315]

Linda Dégh, efsaneleri teşekkül süreçleri bakımından ise şöyle tasnif etmiştir:

1. *Tarihî efsaneler*
2. *Etiyolojik efsaneler*
3. *Demonolojik efsaneler.*[316]

1959–1969 yılları arası efsane araştırmaları açısından önemli bir dönemdir. 1959 yılında International Society For Folk Narrative (Halk Anlatmaları Uluslararası Topluluğu) tarafından bir "efsane" kongresi düzenlenir. Bu kongrede, efsanenin tanımı ve tasnifi konusu dışında, milletlerarası efsane tip ve motif katalogunun hazırlanması, tiplerin kısımlara ayrılıp numaralandırılması ve öncelikle mahalli katalogların hazırlanıp milletlerarası katalog çalışmalarına hız verilmesi gibi önemli kararlar alınmıştır. 1959–1969 yılları arasında altı kez düzenlenen bu kongrelerden 1966 yılında Budapeşte'de düzenlenen kongrede, efsanelerin uluslararası düzeyde tasnif edilmesi için bir komite oluşturulmuş ve bu komitenin hazırlamış olduğu altı ana gruptan oluşan efsane tasnifi, bütün üyelerin katılımıyla gözden geçirilerek bir, iki ve dört numaralı gruplar aynen kabul edilmiştir. Beş ve altı numaralı gruplar ise üç numaralı grup ile birleştirilmiştir. Bu kongrede kabul edilen ve dünyada geçerliliği olan efsane tasnifi şöyledir:

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu (kıyamet) ile ilgili efsaneler.
2. Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihiyle ilgili efsaneler.
    2. 1. Medeniyetle ilgili yer ve eşyanın menşei.
    2. 2. Bazı yerlerle ilgili efsaneler
    2. 3. Dip tarihi (prehistorya) ve ilk zamanlarla ilgili efsaneler
    2. 4. Savaşlar ve felaketler
    2. 5. Temayüz etmiş kişiler
    2. 6. Bir düzenin bozuluşu

[315] Linda Dégh. "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı." *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005, s. 343.

[316] Pınar Dönmez Fedakâr. *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler).* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 121, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

3. Tabiatüstü varlıklar ve kuvvetler/mitik efsaneler

3. 1. Kader.

3. 2. Ölüm ve ölüler.

3. 3. Tekin olmayan yerler ve hayaletler

3. 4. Hayaletlerin resmi geçidi ve savaşları

3. 5. Öbür dünyada ikamet.

3. 6. Cinler, periler, ruhlar.

3. 7. Medeniyetle ilgili yerlerdeki hayaletler.

3. 8. Değişmiş varlıklar.

3. 9. Şeytan.

3. 10. Hastalık kötü ruhlar ve hastalıkları.

3. 11. Tabiatüstü kuvvetlere sahip kimseler.

3. 12. Efsanevi (mitik) hayvanlar ve bitkiler.

3. 13. Hazineler.

4. Dini efsaneler / Tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler.[317]

Türk halk edebiyatı araştırmalarının önde gelen isimlerinden Pertev Naili Boratav, yukarıda verdiğimiz tasnifin Türk efsanelerinin sınıflandırılması açısından yetersiz olduğunu belirterek, yeni bir sınıflandırma girişiminde bulunmuştur. Onun hazırladığı efsane tasnifi ise şöyledir:

1. Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler.

2. Tarihî efsaneler.

2. 1. Sınırlandırılmış tabii yerlerin menşeleri (Dağlar, göller)

2. 2. Meskûn yerlerin menşeleri (Şehirler, köyler)

2. 3. Büyük binaların menşeleri (Camiler, köprüler)

2. 4. Hazineler

2. 5. Milletlerin, hükümdar sülalelerin ve içtimai sınıfların menşeleri

2. 6. Felaketler

2.7. Tarihî olarak bilinen kahramanların yendikleri tabiatüstü güce sahip canavarlar

[317] Saim Sakaoğlu. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: 1980, ss. 15-16.

2. 8. Savaşlar, fetihler, istilalar

2. 9. Kurulu düzene başkaldırmalar

2. 10. Diğer hadiseler ve üstün kişiler, medeniyet getiren kahramanlar, bilginler, şairler

2. 11. Aşk ve aile hayatı

2. 12. Küçük bir cemiyetin tarihinin bir parçasını meydana getirdikleri ölçüde bilinen ortak veya ferdi karakterde çeşitli diğer kişilerle ilgili anlatmalar.

3. Tabiatüstü şahıslar ve varlıklar üzerine efsaneler

3. 1. Alın yazısı

3. 2. Ölüm ötesi

3. 3. Tekin olmayan yerler

3. 4. Tabiatın bir parçası olan yerler (orman, göl vs.) ile hayvanların sahipleri (koruyucuları)

3. 5. Cinler, periler, ejderhalar vb. tabiatüstü güçte yaratıklar

3. 6. Şeytan

3. 7. Hastalık ve sakatlık getiren varlıklar (albastı gibi)

3. 8. Tabiatüstü güçleri olan kişiler (büyücü, üfürükçü, efsuncu gibi)

3. 9. "Mythique" nitelikte hayvan ve bitkiler (adamotu gibi) hakkında anlatmalar

4. Dini efsaneler.[318]

Boratav'ın Budapeşte'de düzenlenen kongrede kabul edilen tasnifin ana başlıklarını koruyarak 2. ve 3. maddesinin alt başlıklarında değişiklik yaptığı görülmektedir. Budapeşte Kongresi'nde bütün üyeler tarafından kabul edilen ve Boratav'ın örnek olarak aldığı bu tasnif, çeşitli milletlere ait efsanelerin incelenmesine ve uluslararası bir katalogun hazırlanmasına yönelik bir tasniftir. Dolayısıyla bir bölgeden derlenen veya belirli bir konu ya da motifi içeren efsanelere bağlı olarak değil, efsane türünün genel özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

Türkiye'de efsaneler üzerine yapılan diğer tasnifler incelendiğinde, belirli bir yöreden derlenmiş sınırlı sayıda efsane metninden ya da belirli bir konu üzerinde derlenmiş efsanelerden hareketle tasniflerin yapıldığını görmekteyiz. Türkiye'de belirli

[318] Saim Sakaoğlu. a*ge.* ss. 18–19.

bir konudaki efsanelerin tasnifine yönelik ilk çalışmalardan biri Saim Sakaoğlu'na aittir. Sakaoğlu, "taş kesilme motifi"ni içeren efsaneleri şöyle tasnif etmiştir:

A. Aşk.
B. Zor durumdan kurtulma.
C. Saygısızlıklar.
D. Kötü huylar.
E. Hızır ve insanlar.
F. Değişik taş kesilmeler.
G. Eksik anlatılanlar.[319]

Belirli bir konuyla sınırlandırılmış efsane tasniflerinden biri de Hasan Özdemir tarafından yapılmıştır. Özdemir "etiyolojik efsaneleri" şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Dünyanın yaratılışı
2. Gök kubbesi
3. Meteorolojik olay ve görüntüler
4. İnsan ve kültür etiyolojileri
5. Hayvanlar
6. Bitkiler
7. Türkiye'nin coğrafi ve toponomisiyle ilgili efsaneler
8. Soyad ve lakaplarla ilgili etiyolojik efsaneler[320]

Türkiye'de efsaneler üzerine yapılan çalışmaların büyük bir kısmı, efsanelerin belirli bir bölgeden derlenmesi ve elde edilen sınırlı sayıdaki malzemenin sınıflandırılıp incelenmesi şeklindedir. Bu tarz ilk çalışmalardan biri Bilge Seyidoğlu tarafından yapılmıştır. Seyidoğlu, Erzurum yöresinden derlediği efsaneleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

I. Dinî Binalarla İlgili Efsaneler

A. Camiler ve mescitler üzerine söylenen efsaneler.
B. Kutsal kabirlerle ilgili efsaneler.
C. Tekkeler, ocaklar ve müritlerle ilgili efsaneler.
D. Türbeler üzerine söylenen efsaneler.

[319] Saim Sakaoğlu. *age*. ss. 18–19.
[320] Hasan Özdemir. "Etiyolojik Türk Halk Efsaneleri." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, ss. 305-310.

E. Kaleler üzerine anlatılan efsaneler.

II. Evler ve İnsanların Yaşadığı Yerlerle İlgili Efsaneler

A. Alkarısı ve peri kızı ile ilgili efsaneler.

B. Çobanların ve köprülerin efsaneleri.

C. Değirmen ile ilgili efsaneler.

D. Evler hakkında anlatılan efsaneler.

E. Hamamlar üzerine söylenen efsaneler.

F. Kahve ve lokanta üzerine söylenen efsaneler.

G. Keramet sahiplerinin efsaneleri.

H. Köylerle ilgili efsaneler.

I. Kuyu ile ilgili efsane.

İ. Tekin olmayan yerlerde yaşayan tekin olmayan yaratıklar.

III. Tabiat ve Kırlarla İlgili Efsaneler

A. Çeşme ile ilgili efsane.

B. Düzlüklerle ilgili efsaneler.

C. Göller ve şelalelerle ilgili efsaneler.

D. Kaplıcalarla ilgili efsaneler.

E. Mağaralarla ilgili efsaneler.

F. Nehirle ilgili efsaneler.

G. Pınarla ilgili efsaneler.

H. Taşlar ve kayalarla ilgili efsaneler.[321]

Ali Berat Alptekin'in Malatya ve çevresinde anlatılan efsanelere yönelik tasnifi, yine belirli bir bölgeye ait efsanelerin konularına göre sınıflandırılmasına bir örnektir. Alptekin, Malatya ve çevresinden derlediği efsaneleri şöyle tasnif etmiştir:

1. Dini efsaneler
2. Olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler
3. Hayvanlarla ilgili efsaneler
4. Taş kesilme konusundaki efsaneler
5. Adlarla ilgili efsaneler[322]

[321] Bilge Seyidoğlu. *Erzurum Efsaneleri.* İstanbul: 1997, ss.7-8.

Ali Berat Alptekin, "Fırat Havzası Efsaneleri" isimli eserinde ise Bingöl, Elazığ, Malatya ve Tunceli illerinden derlediği efsaneleri konularına göre şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Taş kesilme ile ilgili efsaneler
2. Veliler ile ilgili efsaneler
3. Mecnunlar ile ilgili efsaneler
4. Hz. Hızır ile ilgili efsaneler
5. Meşhur kahramanlar ile ilgili efsaneler
6. Yer adları ile ilgili efsaneler
7. Çeşitli işaretler ile ilgili efsaneler
8. Çeşitli yapılar ile ilgili efsaneler
9. Dağ, göl, pınar ve mağaralar ile ilgili efsaneler
10. Ağaçlar ile ilgili efsaneler
11. Çeşitli hastalıklar ile ilgili efsaneler
12. Tabiat hadiseleri ile ilgili efsaneler
13. Gök cisimleri ile ilgili efsaneler
14. Halk oyunları ile ilgili efsaneler
15. Olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler
16. Havanlarla ilgili efsaneler
17. Diğerleri[323]

Elazığ efsaneleri üzerine çalışma yapan İsmail Görkem ise derlediği efsaneleri konularına göre şöyle sınıflandırmıştır:

1. Dini efsaneler
    1. 1. Evliya menkabeleri
    1. 2. Kutsal kabirlerl ilgili efsaneler
    1. 3. Mecnunlarla ilgili efsaneler
    1. 4. Hızır-İlyas ile ilgili efsaneler
2. Al karısı, kapoz ve cinlerle ilgili efsaneler
3. Taş kesilme efsaneleri

---

[322] Ali Berat Alptekin. "Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri." *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul: Kuşak Ofset, 1988, ss. 34-39.
[323] Ali Berat Alptekin. *Fırat Havzası Efsaneleri (Metinler).* Antakya: Tesfa Yayıncılık, 1993.

3. 1. Şekil değişikliği ile ilgili efsaneler

3. 2. Açıklayıcı efsaneler

4. Hayvan efsaneleri

5. Yer adlarıyla ilgili efsaneler

5. 1. Meskun yerlerle ilgili efsaneler

5. 2. Yeryüzü şekilleriyle ilgili efsaneler[324]

Ali Duymaz ise Bingöl ve çevresinden derlediği efsaneleri şöyle tasnif etmiştir:

1. Dini efsaneler
2. Osmanlı-Rus savaşı hakkındaki efsaneler
3. Yer adları hakkındaki efsaneler
4. Taş kesilme efsaneleri
5. Hayvanlar hakkındaki efsaneler
6. Olağanüstü varlıklar hakkındaki efsaneler
7. Sevdaya bağlı teşekkül eden efsaneler

Halk oyunları ve türküler hakkındaki efsaneler[325]

Türkiye'de yukarıdaki çalışmaların dışında, efsane tasniflerine yer veren birçok çalışma mevcuttur. Ancak, bunların hepsine burada ayrıntılı olarak yer vermek mümkün değildir.[326]

Türkiye'de yapılan efsane tasniflerini incelediğimizde, bunların ya belirli bir konudaki efsanelerden ya da belirli bir bölgeye ait efsanelerden hareketle yapıldığını

---

[324] İsmail Görkem. *Elazığ efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2006, ss. VI-VII.

[325] Ali Duymaz. Bingöl Efsaneleri (İnceleme-Metinler). Elazığ, 1989, ss. 35-43. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[326] Türkiye'de belirli bölgeden derlenen ve konularına göre tasnif edilen diğer çalışmalar için bk. Ruhi Kara. *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, ss. 4-98, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Kudret Yıldırım Yağbasan. *Malatya Efsaneleri (Metinler-İnceleme)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, ss. 24-28, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Zekeriya Karadavut. *Yozgat Efsaneleri (İmceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, ss. 32-44, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Seyit Emiroğlu. *Konya Efsaneleri (Inceleme-Metin).* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 37, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Refiye Okuşluk. *Adana Efsaneleri Araştırması (Derleme-İnceleme).* Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, ss. 24-25, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Nilgün Çıblak. *İçel Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, ss. 69-74, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Neşe Işık. *Doğu Karadeniz Efsanelerini Derleme ve Araştırma (Trabzon, Rize ve Artvin Efsaneleri).* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1998, ss. 14-19, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

görmekteyiz. Boratav, efsaneleri sınıflandırırken türün genel özelliklerini temel almış ve Türk efsanelerini bütünüyle kapsayacak bir tasnif oluşturmaya çalışmıştır. Diğer araştırmacılar ise, belirli bir bölgeden derledikleri efsaneleri, inceleme açısından kolaylık sağlaması amacıyla ağırlıklı olarak konularına göre sınıflandırmışlardır. Bu durum, Türkiye'de yapılan efsane çalışmalarında, yapılan tasniflerin bakış açısını ve yöntemini yansıtması bakımından önemlidir.

Batı'da ve Türkiye'de yapılan efsane tasniflerini değerlendirdikten sonra, Doğu Türkistan'da yapılan efsane tasniflerini incelemek yerinde olacaktır. Uygur folklor araştırıcıları, önceki bölümde üzerinde durduğumuz gibi, efsane teriminin karşılığı olarak kullandıkları "epsane" ve "rivayet"i iki ayrı tür olarak değerlendirmişlerdir. Buna bağlı olarak da Uygur efsanelerini "epsane" ve "rivayet" başlığı altında ayrı ayrı tasnif etmişlerdir. Doğu Türkistan'da efsaneleri sınıflandırma çalışmaları hakkında bilgi verirken, araştırmacıların efsane ve rivayetler üzerine yaptıkları tasnifleri birlikte inceleyeceğiz.

Uygur bilim adamları, efsaneyi tanımlamada olduğu gibi, sınıflandırmada da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak efsane tasniflerinde "konu" ya da "kahramanlar"ın esas alındığını görmekteyiz. Uygur efsanelerinin tasnifi üzerine ilk çalışma Abdukerim Rahman'a aittir. Rahman, *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler* isimli eserinin "Giriş" kısmında efsaneler hakkında bilgi verirken, Uygur efsanelerini "efsane" ve "rivayet" başlığı altında ayrı ayrı değerlendirmiş ve içerik bakımından şu şekilde tasnif etmiştir:

1. *Mitolojik efsaneler*
2. *Hayalî olaylar ve hayalî kahramanlar hakkındaki efsaneler*
3. *Tarihî olaylar ve tarihî şahıslar hakkındaki efsaneler*
4. *Bazı hayvanlar ve kuşlar hakkındaki efsaneler*[327]

Rahman, rivayetleri ise şöyle sınıflandırmıştır:

1. *Şahıslar hakkındaki rivayetler*
2. *Tarihî olaylar hakkındaki rivayetler*
3. *Yerli alametler ve örf-adetler hakkındaki rivayetler.*[328]

[327] Abdukerim Rahman. *age*. *s*s. 1-28.
[328] Abdukerim Rahman. *age.* s. 1-28.

Eserin "Giriş" kısmında, Uygur efsane ve rivayetlerini yukarıda görüldüğü gibi kendi içinde sınıflandıran Rahman, eserde metinleri verirken farklı bir tasnife gitmiş ve Uygur efsane ve rivayetlerini birlikte sınıflandırmıştır. Bu tasnif ise şöyledir:

1. *Mitolojik efsaneler*
2. *Hayalî olaylar ve hayalî kahramanlar hakkındaki efsaneler*
3. *Kabile-uruk ve yer adları hakkındaki efsaneler*
4. *Tarihî olay ve tarihî şahıslar hakkındaki efsaneler*
5. *Hayvanlar, kuşlar ve bitkiler hakkındaki efsaneler*
6. *Muayyen olay ve tarihî şahıslar hakkındaki rivayetler*
7. *Olaylar ve etnik isimler hakkındaki rivayetler*[329]

Yukarıda da görüldüğü gibi, Uygur folklor çalışmalarında efsane teriminin "epsane" ve "rivayet" şeklinde iki ayrı kavramla adlandırılması, efsanelerin sınıflandırılmasında da önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; "tarihî olaylar ve tarihî kahramanlar" hakkındaki anlatmalar hem efsane hem de rivayet içinde ele alınmıştır.

Uygur efsanelerinin sınıflandırıldığı çalışmalardan bir diğeri, Abdukerim Rahman ve Muhammet Zunun'un birlikte hazırladıkları "Uyğur Helk Ağız Edebiyatiniñ Asasliri" isimli eserdir. Bu eserde efsanelerin tasnifi şöyledir:

1. *Tabiat dünyasındaki nesnelerin ortaya çıkışını anlatan efsaneler*
2. *Eski insanların dinî itikatlarını ve inançlarını merkez alan efsaneler*
3. *İlkel toplumdaki kahramanlar hakkındaki efsaneler*
4. *Efsanelerin toplumla olan münasebetini yansıtan efsaneler.*[330]

Aynı eserde, rivayetler ise şöyle sınıflandırılmıştır:

1. *Eski tarihî şahıslar hakkındaki rivayetler*
2. *Büyük tarihî olaylar hakkındaki rivayetler*
3. *Yer-zemin hakkındaki rivayetler*
4. *Örf-adetler hakkındaki rivayetler*
5. *Tabiattaki canlıların kendilerine has özellikleri hakkındaki rivayetler.*[331]

[329] Abdukerim Rahman. *age.* s. 29–222.
[330] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *age.* ss. 317–323.
[331] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman. *age.* s. 324–335.

Uygur folkloru üzerine çalışmaları Kazakistan'da yayımlanan Mahinur Aliyeva, Uygur rivayetlerini diğer araştırmacılardan farklı şekilde sınıflandırmıştır. Onun tasnifi şöyledir:

1. Toponomik rivayetler

2. Tarihî rivayetler

Aliyeva, toponomik rivayetleri Uygurların eskiden beri yaşadıkları yerlerin -bilinen bir şehir, köy, tepe, vadi, nehir, pınar vb- ortaya çıkışını anlatan rivayetler şeklinde açıklamıştır. Tarihî rivayetleri ise Uygurların ortaya çıkışı, tarihî olaylar ve şahıslar hakkında anlatılan rivayetler şeklinde tanımlamıştır.[332]

Uygur folkloru üzerine çalışan Çinli araştırıcı Zhong Young, Uygur efsane ve rivayetlerini konularını esas alarak sınıflandırmıştır. Onun efsane tasnifi şöyledir:

1. *"Tabiat olaylarının meydana gelişini anlatan efsaneler*
2. *Tabiatla mücadeleyi konu alan efsaneler*
3. *Sosyal hayatı konu alan efsaneler*[333]

Zhong Young, Uygur rivayetlerini ise şöyle sınıflandırmıştır:

1. Şahıslar hakkındaki rivayetler

2. Tarihî rivayetler

3. Örf-adetler ve nesneler hakkındaki rivayetler"[334]

Uygur folklorcu Uçkuncan Ömer, önceki araştırmacılardan farklı olarak rivayetlerin aşk konusunu içine alan anlatmaları da kapsadığını belirterek, Uygur rivayetlerini şöyle tasnif etmiştir:

1. *Tarihî rivayetler*
2. *Âşık-maşuklar hakkındaki rivayetler*
3. *Yer-cay manzaraları ve belirli yerler hakkındaki efsaneler*
4. *Tabiattaki hayvanlar ve bitkiler hakkındaki rivayetler*
5. *Örf-adet ve milli hususiyetler hakkındaki rivayetler.*[335]

---

[332] Mahinur Aliyeva. *Uyğur Helik Eğiz İcadiyiti*. Almuta: Kazakistan SSR "Nayka" Neşriyati, 1983, ss. 157–160.

[333] Zhong Young, *Helk Edebiyati Hekkide Omumi Bayan.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1985, ss. 174-185.

[334] Zhong Young, *age.* ss. 211-228.

[335] Uçkuncan Ömer. "Uyğur Helk Rivayetliri Toğrisida Kiskiçe Bayan." *Miras*. S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 32–41.

Osman İsmayil, efsaneler üzerine iki ayrı sınıflandırma yapmıştır. Bunlardan birincisi şöyledir:

1. *İzah efsaneleri (Açıklayıcı efsaneler)*
2. *Küreş (mücadele-savaş) efsaneleri*

İsmayil, "İzah efsaneleri"ni şöyle açıklamaktadır: *"Her türlü tabiat olayının ve varlığının nasıl ortaya çıktığını anlatan efsanelerdir. Örneğin; 'Gök ve yer nasıl yaratıldı?', 'İnsanlar nasıl yaratıldı'", 'Güneş ile ay niçin doğudan doğar ve batıdan batar?', 'Niçin deprem olur?' gibi sorulara cevap veren ve bu tarzdaki olayları anlatan efsaneler izah efsanelerini meydana getirir. Bu tarzdaki efsaneler, insanların tabiatın sırrını çözmeye çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır."*[336]

İsmail'e göre "Küreş efsaneleri" ise, *"arkaik dönem insanlarının tabiat güçleriyle olan mücadelesini ve tabiata üstün gelme arzularını konu alır. Sel, deprem, kuraklık vb. olaylar etrafında oluşan efsaneler bu tür efsanelere örnektir."*[337]

Osman İsmayil, Uygur efsaneleri üzerine yaptığı bir başka tasnifinde ise, efsanelerin "konu" ve "kahramanları"nı esas almıştır. Bu tasnif şöyledir:

1. *Tanrılar hakkındaki efsaneler*
2. *Hayvanlar hakkındaki efsaneler*
3. *Ağaçlar hakkındaki efsaneler*[338]

Osman İsmayil, Uygur rivayetlerini ise şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Tarihî şahıs ve tarihî olaylar hakkındaki rivayetler*
2. *Âşık-maşuklar hakkındaki rivayetler*
3. *Millet ve kabilelerin ortaya çıkışı hakkındaki rivayetler*
4. *Belirli yerler hakkındaki rivayetler*
5. *Hayvanlar hakkındaki rivayetler*
6. *Hüner-ilim ve yerli mahsuller hakkındaki rivayetler*[339]

Mehemmetcan Sadık, rivayetleri içerik bakımından şöyle tasnif eder:

1. *Tarihî şahıslar hakkındaki rivayetler*

---

[336] Osman İsmail. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998, ss. 155-159.
[337] Osman İsmail. *age*. s. 159-162.
[338] Osman İsmayil. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998, ss. 165-172.
[339] Osman İsmayil. *age. ss.187-205.*

2. *Tarihî olaylar hakkındaki rivayetler*
3. *Örf-adetlerle ilgili rivayetler*[340]

Ablimit Muhemmet, Uygur efsaneleri üzerine üç farklı tasnif yapmıştır. Bunlardan birincisi şöyledir:

"1. İzah efsaneleri: İzah efsaneleri, yaratılışı konu alan efsanelerdir. Bunlar her türlü tabiat olayının ve tabiattaki varlıkların nasıl oluştuğunu anlatan efsanelerdir.

2. Küreş (Savaş) efsaneleri: İlkel toplumdaki insanların tabiata hükmetme mücadelesini ve arzusunu anlatan efsanelerdir."[341]

Muhemmet'in efsanelerle ilgili ikinci tasnifi şöyledir:

1. *Tanrılar hakkındaki efsaneler*
2. *Hayvanlar hakkındaki efsaneler*
3. *Bitkiler hakkındaki efsaneler*[342]

Ablimit Muhemmet'in efsaneler üzerine yaptığı üçüncü tasnif ise, daha ayrıntılıdır. Temelde efsaneleri iki ana başlık altında sınıflandırmış ve bunlara da alt başlıklar koymuştur:

A. Tabiat efsaneleri:

1. *Güneş efsanesi*
2. *Ay efsanesi*
3. *Yıldız efsaneleri*
4. *Şimşek, havanın gürlemesini konu alan efsaneler*
5. *Dağ ve taşlar hakkındaki efsaneler*
6. *Deniz ve okyanuslar hakkındaki efsaneler*
7. *Fasıl efsanesi*
8. *Gökkuşağı efsanesi*
9. *Deprem efsanesi*
10. *Hayvanlar ve bitkiler hakkındaki efsaneler*
11. *Aslına dönüş efsanesi*

---

[340] Mehemmetcan Sadık. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyati Hekkide.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995, s. 135.
[341] Ablimit Muhemmet. *Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar.* Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2001, ss. 48-49.
[342] Ablimit Muhemmet. *age.* s. 50.

12. Cin ve albastılar hakkındaki efsaneler

B. Toplumsal efsaneler:

1. *Dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler*
2. *Yer ana efsaneleri*
3. *Tanrı ata efsanesi*
4. *Uruk-kabileler arasındaki savaşları konu alan efsaneler*
5. *Tufan belası hakkındaki efsaneler*
6. *Tanrıların hayatı hakkındaki efsaneler*
7. *Ölüm konusundaki efsaneler*
8. *Öbür dünya efsaneleri*
9. *Şekil değiştirme efsaneleri*
10. *Teknik gelişmeler hakkındaki efsaneler*
11. *Kahramanlar hakkındaki efsaneler*[343]

Ablimit Muhemmet rivayetleri ise şöyle sınıflandırır:

1. *Tarihî şahıs ve tarihî olaylar hakkındaki rivayetler*
2. *Yer-caylar hakkındaki rivayetler*
3. *Millet ve kabilelerin ortaya çıkışı hakkındaki rivayetler*
4. *Hayvanlar ve bitkiler hakkındaki rivayetler*
5. *Hüner-ilim ve yerli mahsuller hakkındaki rivayetler*
6. *Âşık-maşuklar hakkındaki rivayetler*[344]

Ehmed Derviş, Uygur efsanelerini konularına göre şöyle tasnif etmiştir:

1. *Eski Türk boylarında ortak olan ve milli özellik taşıyan efsaneler*
2. *Bir bölgeyi, yani mahalli özellikleri anlatan efsaneler*
3. *Dini konuları işleye efsaneler*[345]

Doğu Türkistan'da efsane tasnifi üzerine yapılan çalışmaları incelediğimizde, iki ayrı tür olarak kabul edilen "efsane" ve "rivayetler"in ayrı ayrı ele alınıp, kendi içinde tasnif edildiğini görmekteyiz. Bu tasniflerin bir kısmı Uygur efsanelerinin "konuları" bir kısmı da "kahramanları" dikkate alınarak yapılmıştır.

---

[343] Ablimit Muhemmet. *age.* s. 49.
[344] Ablimit Muhemmet. *age.* ss. 57-58.
[345] Ehmed Derviş. "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili.* S. 3, Kaşgar: 1998, ss. 31-40.

Uygur bilim adamları, son yıllarda efsaneler üzerine Batı'da yapılan çalışmalardan da yararlanarak yeni tasnif denemeleri yapmışlardır. Çeşitli milletlere ait efsaneler, içerik bakımından karşılaştırılmış ve ortak yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalardan biri Enver Semed Ğerbiy tarafından yapılmıştır. Araştırıcı, çeşitli milletlerin efsanelerindeki ortak konuları tespit ederek efsaneleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. *Göğün ve yerin yaratılışı hakkındaki efsaneler*
    A. *Dünyanın yaratılışını anlatan efsaneler*
    B. *Tabiat olaylarının oluşumunu anlatan efsaneler*
2. *Milletlerin ve kültürlerin ortaya çıkışı hakkındaki efsaneler*
    A. *İnsanın ve milletlerin ortaya çıkışını anlatan efsaneler*
    B. *Kültürlerin (örf-adet, gelenekler, etnik yapı, teknolojik gelişmeler vs) ortaya çıkışını anlatan efsaneler*[346]

Efsane tasniflerinde "şekil", "konu", "tip", "motif", "kahramanlar", "yapı" "işlev" ve icra (performans)", "anlatıcı" ve "dinleyici" göz önünde bulundurularak farklı tasnifler oluşturulabilir. Ancak biz metin merkezli bir çalışma yaptığımız için, Uygur efsanelerini yukarıdaki tasnifleri ve elimizdeki efsane metinlerini göz önünde bulundurarak "konuları" bakımından tasnif etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Çalışmamızda, elimizdeki efsane metinlerinin konularını inceleyerek, Uygur efsanelerini şu şekilde sınıflandırdık:

1. Tarihî ve Dinî Şahıslarla İlgili Efsaneler
    1.1. Tarihî ve Dinî Erkek Şahıslarla İlgili Efsaneler
    1. 2. Tarihî ve Dini Kadın Şahıslarla İlgili Efsaneler
2. Millet, Boy, Kavim ve Kabilelerle İlgili Efsaneler
3. Bazı Geleneklerin Ortaya Çıkışıyla İlgili Efsaneler
4. Gök Cisimlerinin Özellikleri ve Gök Olaylarıyla İlgili Efsaneler
5. Hayvanlarla İlgili Efsaneler
    5.1. Evcil Hayvanlarla İlgili Efsaneler
    5.2. Yabanî Hayvanlarla İlgili Efsaneler
6. Bitkilerle İlgili Efsaneler

[346] Enver Semed Ğerbiy. "Dünyadiki Her Kaysi Milletlerniñ Epsaniliri Üstide Sélişturma Tetkikat." *Şinciang İctimaiy Penler Munbiri*. Ürümçi: 1998, S. 3, ss. 207-208.

6.1. Ağaçlarla İlgili Efsaneler
6.2. Tahıllarla İlgili Efsaneler
6.3. Meyvelerle İlgili Efsaneler
6.4. Sebzelerle İlgili Efsaneler
6.4. Otlarla İlgili Efsaneler
7. Yeryüzü Şekilleri ve Doğal Oluşumlarla İlgili Efsaneler
7. 1 Dağ ve Tepelerle İlgili Efsaneler
7. 2. Pınarlarla İlgili Efsaneler
7. 3. Nehirlerle İlgili Efsaneler
7. 4. Göllerle İlgili Efsaneler
7.5. Çöllerle İlgili Efsaneler
8. Yerleşim Yerleriyle İlgili Efsaneler
8. 1. Şehirlerle İlgili Efsaneler
8. 2. Kasabalarla İlgili Efsaneler
8. 3. Köylerle İlgili Efsaneler
8. 4. Semt ve Mahallelerle İlgili Efsaneler
8. 5. Belirli Yapılar ve Harabelerle İlgili Efsaneler
9. Müzik Aletleriyle İlgili Efsaneler
10. Atasözleri ve Deyimlerle İlgili Efsaneler
10. 1. Atasözleriyle İlgili Efsaneler
10. 2. Deyimlerle İlgili Efsaneler
11. Diğer Konulardaki Efsaneler

II. 3. EFSANENİN SÖZLÜ KÜLTÜR ORTAMI VE ANLATMAYA DAYALI DİĞER TÜRLERLE İLİŞKİSİ

Bir toplumun bütün hayat tarzı, toplumun üyelerince öğrenilen unsurların tamamı şeklinde tarif edilmeye başlayan kültür, insanın öğrenerek zihnine yerleştirdiklerinin ötesinde, dış dünyada yapıp ettiği her şeyi karşılayacak biçimde kullanılmaya başlamıştır. Günümüzde sosyal bilimlerde kültür denilince, bir toplumun her türlü kendini ifade etme biçimi veya hayat tarzının bütünü anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle kültür, "insanların biyolojik kalıtımlarının dışındaki ihtiyaçlar, doyumlar ve doyumsuzlukların şekillendirdiği ve insanların öğrenme yoluyla kazandığı, edindiği, inşa ettiği maddi-manevi birikimi, değerleri, yönelimleri, duygu ve düşünce dünyalarını, sosyal davranışları, teknolojileri ve sanatlarının tamamını ifade eden, doğaya eklenmiş yaratmalar, donatmalar bütünüdür."[347]

Günümüzde gelinen nokta, ne şekilde ifade edilirse edilsin kültürün toplumlar için büyük önemi olduğunu göstermiştir. Bugün bilgi çağını yaşayan dünyamızda ekonomi, teknoloji, uluslararası siyaset ile birlikte kültür de ön sıralardaki yerini almakta, yeni kültürel çalışma alanları oluşmaya başlamaktadır. Özellikle küreselleşmeyle birlikte mahalli kültürlerin adeta yeniden keşfi ve kimliklendirilmesi, kültürel ürünlerin korunması ve yayılması, evrensel pazarlara sunumu noktasındaki arayışlar, insanları kültür konusunda yeniden ve farklı düşünceler üretmeye yöneltmiş ve kültür daha çok bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla "halk" kavramı ve "halk kültürü ürünleri" farklı yönleri ele alınarak yeniden tanımlanmakta, buna paralel olarak kültüre bakış açısı yeniden şekillenmektedir.[348]

İnsanların toplumsal yaşantılarını belirleyen temel ögelerden biri, bu insanların içinde yaşadıkları toplumu ve dünyayı algılama şekilleridir. Bu bağlamda her insan, kendi toplumunun içindeki diğer kişilerle ve özellikle yakın olduğu gruplarla bir *toplum haritası*nı paylaşır. Bu toplum içindeki insanlar, böyle bir temel haritadan hareket ettikleri için anlaşabilirler ve içinde yaşadıkları toplumun gereklerini yerine getirebilirler. Belleğimizde taşıdığımız bu haritanın taşıdığı anlamlar esnektir ve

---

[347] Özkul Çobanoğlu. *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 2.

[348] Mustafa Arslan. *Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar / İnceleme-Metinler.* Denizli: Zirve Yayınları, 2008, ss. 21-22.

değişme –az veya- çok açık bir simge dağarcığı yoluyla toplumdan insana, kuşaktan kuşağa geçer.[349] En genel anlamda kültür denilen bu *simge sistemi*nin temel yapılarından biri olan efsaneler üzerine yapılacak bir çalışmada, üzerinde durulması gereken unsurlardan belki de ilki "sözlü kültür ortamı"dır.

Günümüzde hem sözlü hem de yazılı kültür ortamında yaşamakta olan efsaneler üzerine yapılan bir incelemede, hem efsanenin yaratıldığı ve yaşatıldığı ortamı belirlemek hem de efsanenin kültür içindeki yerini ve işlevini tam anlamıyla ortaya koyabilmek için, öncelikle sözlü kültür ortamının özelliklerini ve bu ortamda yaratılan türlerin birbirleriyle ilişkisini tespit etmek gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın bu kısmında öncelikle sözlü kültür ortamı hakkında kısaca bilgi verecek ve sözlü kültür ortamının efsane türüne etkileri üzerinde duracağız. Daha sonra da efsanenin sözlü kültür ortamı ve anlatmaya dayalı mit, masal, memorat, destan ve halk hikâyesi gibi türlerle benzerlikleri ve farklılıklarını şekil, yapı, kaynak, içerik, icra geleneği ve işlev yönünden ele alıp değerlendireceğiz.

Walter Ong'un tespitine göre; insanoğlunun dünya üzerindeki varlığı 30.000-50.0000 yıl öncesine aittir. Buna karşılık ilk yazı 6000 yıl öncesine aittir. Bu çerçevede insanlık tarihinin binlerce yıllık bilgi, deneyim ve tecrübesinin sözlü gelenek vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarıldığı söylenebilir. Sözlü kültür, toplumun ortak malı olan hazır kalıpların deneyimleri pekiştirecek şekilde biçimlendirilmesiyle oluşur ve metinden yoksun olduğu için de toplum belleğinde yüzyıllarca gelişerek varlığını halkın bilincine yerleştirerek sürdürür. Sözle biçimlenen düşünce zaman içinde geliştikçe hazır deyişlerin kullanımı da ince bir ustalık kazanır.[350]

Günümüz kültür bilimcileri arasında yaygın bir görüşe göre, kültürün görevi iletişimi sağlamaktır. Kültür varlığının önemli bir bölümünü oluşturan sözlü kültür ise, yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze gelmiş bir değerler bütünüdür. Toplumun üyeleri değer, inanç, ölçü ve dünya görüşlerini sözlü gelenek yoluyla dile getirirler ve bunlar fertlerin gönüllü ve ortak kabulleriyle oluşmaktadır. Toplumun kültürel birikimini söz aracılığıyla gelecek

[349] Özkul Çobanoğlu. "Türk Mitolojisi." *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi.* C. 1, Ankara: AKM Yayınları, 2001, s. 7.
[350] Ruhi Ersoy. "Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler." *Millî Folklor*, S. 61, 2004, s. 102 -103.

kuşaklara aktaran sözlü kültür, Dursun Yıldırım tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: "Sözlü gelenekte yer alan tamamen söz ile, kısmen söz ile ve tamamen sözsüz yaratılan; ama sözlü geçiş ve iletişimle fertler arasında dolaşan veya nesilden nesile geçen tüm unsurları yapı, muhteva, biçim ve fonksiyonları ne olursa olsun sözlü kültürün kapsamına girmektedir. Bunların her biri oluştukları sözlü ortam toplumunun "ortak" kabulleri olarak, kendilerine mahsus birer gelenek yaratmışlardır. Her unsurun nitelikleri bu gelenek içinde kendini korur, geliştirir veya değiştirir. Her unsur, kavram ve kapsamını bu gelenek içinde ifade etme imkânı kazanır. Gelenek, kendini ortak kabul sahibi olan topluluğun 'teoride en az iki kişi' veya milleti meydana getiren fertlerin ihtiyaçlarına cevap verdiği ölçüde yaşatır."[351]

Bir toplumun inançlarını, dünya görüşünü, edebi ve estetik zevkini, tasarım gücünü, algılama, yorumlama ve yargılama yeteneğini ortaya koyan sözlü kültür ürünleri, sözlü kültür ortamında yaratılır, aktarılır ve yaşatılır. Sözlü kültürün yaratıldığı ve yaşatıldığı, "yazı öncesi, toplum hayatının, etkinliklerin oluştuğu, bilgi, teknoloji, tecrübe ve işin aktarıldığı, ilişkilerin ve kurumların belirginleştiği, düzenin işlediği, iletişim dilinde sabit anlatım biçimlerinin ortaya çıktığı ve kendilerine özgü içerik kazandıkları, estetik anlayışın ve bunun yansımalarının, bilinmeyen ile ilgili açıklamaların, inanç ve ahlak normlarının oluşturduğu ortam"[352] ise sözlü kültür ortamı olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle "insanların yazı, matbaa ve elektronik cihazlar gibi ses ve sözü mekâna bağlayan teknolojiler kullanmaksızın yüz yüze ve sese dayanarak iletişim kurduğu ortam" sözlü kültür ortamıdır.[353]

Sözlü kültür ortamında yaratılan ve aktarılan halk bilgisi ürünlerinden biri de efsanelerdir. Bu nedenle sözlü kültür ortamına ait bütün özellikler efsaneleri de etkilemektedir. Diğer sözlü kültür ürünleri gibi efsanelerin de sözlü olarak yaratılmaları ve kuşaktan kuşağa aktarılmaları söz konusudur. Sözlü kültürden beslenen efsaneler, bağlı bulunduğu kültüre ait değerleri ve ahlak anlayışını ortaya koymaktadır. Ayrıca efsaneler, toplum ve hayatla ilgili bilgi aktarmak, halkın idrak gücünü takip etmek, ideal

---

[351] Dursun Yıldırım. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 39.
[352] Dursun Yıldırım. a*ge.* s. 95.
[353] Özkul Çobanoğlu. "Türk Mitolojisi." *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. C. 1, Ankara: AKM Yayınları, 2001, s. 11.

insan tipini ortaya koymak, manevî yönelişleri yansıtmak ve ahlakî değerleri geliştirmek gibi işlevleri üstlenen sözlü kültür yaratmalarıdır.

"Sözlü kültür ürünleri", "sözlü edebiyat geleneği" veya "halk bilgisi yaratmaları" şeklinde farklı terimlerle adlandırılan ve halk biliminin çalışma alanının bir kısmını oluşturan söze dayalı türler, sözlü şiir ve sözlü nesir şeklinde iki temel bölüme ayrılmaktadır. Özkul Çobanoğlu, bunlardan çalışma konumuz olan efsanelerin de içinde yer aldığı "halk nesri"ni "Sözlü edebiyat geleneği temsilcilerinin konuşma dilinde, şiir haricinde geleneksel tahkiye etme, teknik ve üsluplarını kullanarak meydana getirdiği, yüz yüze iletişim ortamlarında, anlatıcının, dinleyicinin tepkilerini de göz önünde bulundurarak teatral bir biçimde icra ettiği ürünlerin tamamı."[354] şeklinde tanımlanmaktadır.

Araştırmacı, sözlü kültür ortamında oluşturulan nesrin günlük hayatın gereği gündelik alelade olmayan bir konuşma olayına dayalı olduğunu belirterek "Bu, anlatılacak olanların temalarına göre mit, hikâye, fıkra, masal, memorat, efsane gibi belli kurallara sahip söz veya duygu ve düşünceyi taşıyıp aktaran geleneksel sözel teknolojik araç kimliğindeki kalıplaşmış 'sunum' veya 'söylem'lere sahip türlerle yapılan teatral bir anlatım, bir iletişim biçimidir. Dahası, söz konusu türlerin her birisinin kendine has dış ve iç yapı özelliklerinin dışında anlatılacağı sosyo-kültürel bağlamı, dolayısıyla 'konuşma grubu'nu, 'konuşma olay' ve 'durumlarını' bile belirleyen bir dizi kurallara yahut icra töresine sahip disiplinli ve gelenekli sözel sanatsal bir iletişim biçimi"[355] olduğunu dile getirir.

Sözlü kültür ortamında oluşan anlatıya dayalı türlerin epizod, motif hatta genel tema bazında ortak noktaları bulunmaktadır. Özellikle tarihî, dinî ve mitolojik unsurlar başta olmak üzere halk kültürünün hemen her noktasına temas eden efsanenin sözlü kültür ortamında yaratılan mit, masal, memorat, destan ve halk hikâyesi gibi türlerle ilişkisini tespit etmek, efsane türünün özelliklerini belirlemede yararlı olacaktır. Bu açıdan aşağıda efsanenin halk nesrinin diğer türleriyle ilişkisi incelenecektir.

Efsaneler, sözlü kültür yaratmalarından mit, masal, destan, halk hikâyesi ve memorat gibi diğer türlerden bazı yönleriyle ayrılmakta; bazı yönleri ile de

[354] Özkul Çobanoğlu, *age.* s. 22.
[355] Özkul Çobanoğlu, *age.* s. 22.

benzeşmektedir. Bu benzerlik ve farklılıkları şekil, yapı, inanç, kaynak, icra geleneği, içerik ve işlev yönünden ele alarak değerlendirmek yararlı olacaktır.

Sözlü kültür ürünleri içinde yapı, içerik ve işlev açısından efsaneye en yakın tür mittir. Efsaneyi mite yaklaştıran temel özellik ise her iki türün de halk dini ve halk inançlarıyla doğrudan ilgisinin olmasıdır. Bu açıdan din tarihçisi olan Mircea Eliade'nin mit türüne ilişkin tanımı önemlidir. Eliade miti şöyle tanımlar:

"Mit, kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, 'başlangıçtaki' masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun (sözgelimi bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır. Demek ki mit, her zaman bir 'yaratılış'ın öyküsüdür: Bir şeyin nasıl yaratıldığı, nasıl var olmaya başladığı anlatılır."[356]

William Bascom ise miti şöyle tanımlar: "Mitler, anlatıldıkları toplumda, eski çağlarda yaşanmış olayların gerçeğe uygun olduğu düşünülen, nesir anlatılardır. İnanca uygundurlar, inanılmak için öğretilirler ve bilgisizlik, şüphe veya inançsızlığı karşı verilen yanıtları doğrular. Mitler, dogmanın temelidir. Genellikle kutsaldırlar ve çoğunlukla ayin ve törenlerle bağdaştırılır. Ana karakteri genellikle insanoğlu değildir; ama içinde insan tavır ve davranışlarını bulundurur. Karakterleri hayvanlar, tanrılar, farklı bir dünyada ya da dünyanın bugünkünden çok farklı olduğu, gökyüzündeki veya yer altındaki bir dünyada, ilk çağda yaşamış kültür kahramanlarıdır. Mitler dünyanın orijinini, insanı, ölümü veya kuşların, hayvanların, coğrafi koşulların niteliklerini ve doğa olgusunu kapsar. Mitler, tanrıların yaptıklarını, aşklarını, aile ilişkilerini, dostluklarını ve düşmanlıklarını, zaferlerini ve yenilgilerini anlatır."[357]

Yukarıda verdiğimiz miti tanımlamaya yönelik özelliklerin bir kısmı, efsane ile ortak özellikler göstermektedir. Bunlardan birincisi mitte olduğu gibi efsanede de olağanüstü varlık ve olayların yer almasıdır. Bu iki türün ortak özelliklerinden ikincisi ise anlatılanların gerçek olduğuna inanılmasıdır. Mitte anlatılan öykünün "kutsal ve gerçek" olduğuna inanılmaktadır. Aynı durum efsane için de geçerlidir. Efsanelerde

[356] Mircea Eliade. *Mitlerin Özellikleri*. Türkçesi: Sema Rifat, İstanbul: Om Yayınevi, 2001, ss. 15-16.
[357] William Bascom. "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar." Çev: Nur Aktaş vd. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, s. 474.

hem anlatıcı hem de dinleyici anlatının gerçek olduğuna inanmaktadır. Mit, her zaman bir yaratılışın öyküsüdür; yani bir bakıma kökenle ilgili kutsal hikâyedir. Efsanelerin bir kısmı da dönüşüm ve oluşumu, bir varlığın nasıl meydana geldiğini konu almaktadır. Bu iki türün de açıklayıcılık özelliği taşıması; yani varlıkların oluşumuna açıklık getirmeleri bir başka ortak noktalarıdır.

Mit ve efsane, işlevsel açıdan da birbirine benzemektedir. Bu konuda yakın zamanlara kadar mitlerin yaşadığı bazı toplumlarda alan araştırması yapan B. Malinowski'nin mitlerin yaşadığı toplumdaki işlevine yönelik tespitleri oldukça önemlidir. Malinowski'ye göre; "Mit, bir simge değil, nesnenin doğrudan ifadesidir; bilimsel ilgiyi doyurmaya yönelik bir açıklama değil, uzak geçmişteki bir gerçekliğin anlatı biçiminde yeniden yaşatılmasıdır. Bu bilgi, derin dini ihtiyaçların, ahlaki amaçların, toplumsal bağlılığın karşılanması için haklar, hatta pratik gerekler nedeniyle verilir. Mitin ilkel kültürlerde, vazgeçilmez bir işlevi vardır; o, inancın ifadesidir, onu derinleştirir ve şifreler; ahlakı korur ve ona güç verir; ayinin türetkenliğine kefil olur ve insan için örnek olacak pratik kuralları içerir. Böylece mit, insan uygarlığının temel bir parçası olur."[358]

Yukarıda mitlerin işlevine yönelik tespitlerin büyük bir kısmı efsaneler için de geçerlidir. İnsanların davranış kalıplarının ve toplumsal belleğin oluşmasında mitler kadar efsaneler de etkilidir. Mitler gibi efsaneler de inançları yükseltmekte ve toplumsal ahlakı belirlemektedir. Bir başka ifadeyle, toplum ve hayatla ilgili bilgi aktarmak, halkın idrak gücünü takip etmek, ideal insan tipini ortaya koymak, manevî yönelişleri yansıtmak ve ahlakî değerleri geliştirmek gibi işlevleri üstlenen efsaneler, mitlerde olduğu gibi insanın düşünce ve davranışlarına yön vermektedir.

Efsane, mit ve masalın yapı, içerik ve işlevi bağlamında bu üç türün karşılaştırılması konusu, Batılı araştırmacıların da üzerinde durdukları konulardan biridir. Sözlü nesir anlatmalar içinde yer alan "efsane", "mit" ve "masal" türlerini "İnanma", "Yer", "Zaman", "Kabul Ediş Tavrı" ve "Temel Karakterler" bakımından

[358] Bronislaw Malinowski. *Büyü, Bilim ve Din.* Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, (2. Baskı), ss. 98–99.

mukayese eden William Bascom, bu anlatmaların temel özelliklerini oluşturduğu tablolarla şu şekilde ortaya koymuştur.[359]

Tablo 1:

Nesir Anlatıların Üç Türü					
Tür	**İnanma**	**Zaman**	**Yer**	**Kabul Ediş Tavrı**	**Temel Karakterler**
Mit	Gerçek	Uzak geçmiş	Farklı bir dünya: Erken veya diğer	Kutsal	İnsan dışı varlık
Efsane	Gerçek	Yakın geçmiş	Günümüz dünyası	Kutsal veya değil	İnsan
Masal	Kurmaca	Herhangi bir zaman dilimi	Herhangi bir yer	Kutsal değil	İnsan veya diğer

Tablo 2:

Nesir Anlatıların Temel Özellikleri			
1. Biçimsel Özellikler (Düz Yazı Anlatı Biçimi)	**Nesir Anlatı Türleri**		
	Mit	**Efsane**	**Masal**
2.Geleneksel Başlangıç	Yok	Yok	Çoğunlukla
3. Gece Anlatma	Sınırlama yok	Sınırlama yok	Çoğunlukla
4. İnanma	Gerçek	Gerçek	Kurmaca

[359] William Bascom. *age*. ss. 475-477.

5. Kurgu	Herhangi bir zaman ve bir yere bağlı	Herhangi bir zaman ve bir yere bağlı	Bir yer ve zamana bağlı değil
a) Zaman	Uzak geçmiş	Yakın geçmiş	Herhangi bir zaman
b) Yer	Erken veya diğer dünya	Bugünkü gibi bir dünya	Herhangi bir yer
6.Kabul Edilme Tavrı	Kutsal	Kutsal	Kutsal değil
7. Temel Karakterler	İnsan dışı varlıklar	İnsan	İnsan veya diğer varlıklar

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi "efsaneler, mitler gibi anlatıcısı ve dinleyicisi tarafından gerçekliği kabul edilmiş; ama mitlere göre daha sonraki, yani dünyanın bugünkünden çok da farklı olmadığı dönemlerde oluşmuştur. Efsaneler ilahi olmaktan çok dünyevidir ve ana karakteri insanoğludur."[360]

Efsane ile mit arasındaki ilişki, Türk folklor araştırmacılarının da üzerinde durdukları önemli konulardan biridir. Bu araştırmacılardan Özkul Çobanoğlu, iki tür arasındaki ilişkiyi "Mitler ile efsaneler arasında, mitlerin kâinatla ilgili unsurların insan şuuruna yansıyan hayalî fakat inanılan anlatmalar, efsanelerin ise değiştirilmiş de olsa tarihî hadiseler ve şahsiyetler etrafında oluşmuş anlatmalar olmalarından doğan farklılıklar olmasına rağmen, her ikisinde de fantastik unsurların yer alması gibi tematik, her ikisinin de gerçek olduklarına inanılması gibi ideolojik benzerlikler olduğu görülmektedir." şeklinde özetlemiştir.[361]

Efsane, rivayet, menkıbe ve mit ilişkisi üzerinde duran bir başka araştırmacı ise Fuzuli Bayat'tır. Bayat, inandırıcılık ve olağanüstülük gibi vasıflara sahip olan

[360] William Bascom. *agm* s. 474–475.
[361] Özkul Çobanoğlu. "Türk Mitolojsi." *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. C. 1, Ankara: AKM Yayınları, 2001, s. 77.

efsanelerin kendine has bir şekil ve muhtevaya sahip olduğunu; ancak temas ettiği konuların çok geniş olması nedeniyle efsanelerin sınıflandırılmasının ve diğer türlerle belirleyici sınırının çözülmemiş problemlerden biri olduğunu belirtir. Ayrıca diğer türlerde olduğu gibi efsanelerde de mitik unsurlara, kozmogonik anlayışlara, animizme, toteme, tabuya, fetişizme, zoomorfik ve antropomorfik ilkel bahislere, tabiatın, nebatın, hayvanatın, bütün bir kâinatın direnişine dayandırılan hikâyelerin yer aldığına dikkat çekmiştir.[362]

Araştırmacı mit ile efsane arasındaki ortak özelliklerin "kutsallık" arz etmeleri ve "olağanüstü varlık ve olaylara" yer vermeleri olduğunu belirterek bu durumu şöyle açıklar: "Mit bir düşünce ve izah şeklidir. Bu nedenle de bir kutsiyet arz etmektedir. Efsaneler tür özelliği taşımalarının yanında kutsiyet de bildirmektedirler ki bu da bu iki kavramı birbirine benzer kılar. Mit inanılan, yaşadığına kesin gözüyle bakılandır. Olağanüstü olaylar mitin esas özelliğidir. Efsaneler inandırıcılık özelliğine sahiptir, olağanüstü varlıklar orada da vardır ve bu açıdan da mitlere benzemektedir."[363]

Bayat, mit ile efsanenin kahramanları, zamanı, mekânı ve işlevleri açısından farklılık gösterdiğini belirterek bu durumu şöyle açıklamıştır:

"1. Mit olaylarını içeren zaman, genelde mitolojik zaman olup tarihten önceki zaman gibi değerlendirilir. Efsane zamanı ise mitolojik özelliği ile beraber daha çok tarihî vasfını taşımakta, hatta bazı efsanelerde tarihî olaylar ön plana bile alınmaktadır.

2. Efsaneler bir tür olarak bireysellik arz ettikleri gibi, yerel unsurla da donatılmışlardır. Efsaneler daha çok şahısların veya eşyaların çevresinde anlatım örgüleri kurmaktadır. Mit kahramanı ise bireysel özellikten sıyrılmış, kolektifin istek ve beklentilerini gerçekleştiren, ferdî özellikleri olmayan bir tiptir. Efsane kahramanı daha çok kolektifin bir bireyidir. Şahsî istek ön planda olduğu için aile, namus anlayışları belirgindir.

3. Mitler, genelde evreni, dünya düzenini, kısacası dünya modelini anlatır. Efsanelerin böyle bir işlevi yoktur. Efsaneler yerel karakter arz etmekle herhangi bir

[362] Fuzuli Bayat. *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 119.
[363] Fuzuli Bayat. *age.* s. 121.

mesaj vermekle –kötü huyun insanlara zarar vereceği, kötülüğün mutlaka cezalandırılacağı, iyiliğin mükâfatlandırılacağı vb.-yükümlüdür."[364]

Mit ile efsane arasındaki önemli farklardan biri de anlatı ortamı ve anlatılma nedenidir. "Mitler kutsaldır, bu nedenle de her yerde, özellikle kadınların ve çocukların önünde anlatılmazlar. Mitolojik anlatının doğru, eksiksiz ve ciddiyetle anlatılması beklenir. Aksi halde mitin kutsallığına saygısızlık edildiğine ve kutsal ruhlar tarafından cezalandırılacağına inanılır."[365] Efsaneler ise belli anlatım ortamı ve şartları olmayan; yani günlük hayatın her anında anlatılabilen bir türdür.

"İnsan, miti bilmekle nesnelerin "köken"ini bilir, bu nedenle de nesnelere egemen olmayı ve onları istediği gibi yönlendirip kullanmayı başarabilir."[366] Bu durumu Muharrem Kaya şu örnekle açıklar: "Bir bıçağın nasıl yaratıldığının, insanın emrine niçin verildiğinin anlatıldığı kutsal hikâyeyi bilen büyücü-hekim-din adamı, bunu bıçağın açtığı yarayı tedavi ederken kullanır. Bu kutsal hikâyeyi anlatır, bıçağın, daha doğrusu demirin kutsal ruhlar tarafından insana verildiği, başlangıçtaki zamanın enerjisini o ana taşıyarak, demire hükmetme gücüne kavuştuğunu düşünür."[367] Efsaneler için böyle bir durum söz konusu değildir. Efsanelerde de bir varlığın ya da nesnenin oluşumunu bilmek, insanların o varlığa ya da nesneye karşı davranış biçimlerini etkilemektedir. Örneğin; "kötü bir insanın cezalandırılarak kuşa dönüşmesi"ni konu alan bir efsanenin anlatıldığı kültürel yapı içinde, insanların o kuşa karşı yaklaşımlarının iyi olmadığı görülmektedir. Ancak mitler de olduğu gibi ona hükmetme ve yönlendirme söz konusu değildir.

Sonuç olarak efsane ve mit arasındaki temel fark anlatı ortamları, kahramanlar, yer ve zamanla ilgilidir. Efsanelerin kahramanları insanlardır; olağanüstü özellikler gösterse de temelde insanoğlunun maceralarını içermektedir. Mitlerde ise Tanrıların ve doğaüstü varlıkların maceraları söz konusudur. Mitlerde zaman, "en eski zamandır"; efsanelerde ise dünyanın bugünkü şeklini aldıktan sonraki zaman dilimidir. Efsaneler

---

[364] Fuzuli Bayat. *age*. s. 121.
[365] Muharrem Kaya. *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007, s. 22.
[366] Mircea Eliade. *age.* s. 28.
[367] Muharrem Kaya.*age.* s. 20.

çoğunlukla belirli bir mekâna bağlı olarak anlatılırken, mitlerde mekân dünyanın oluşumu öncesi ve oluşum sırasındaki bir mekândır.

Mit ile efsane arasındaki benzer ve farklı yönleri yukarıda ortaya koymaya çalıştık. Ancak çoğu zaman sözlü kültür ortamından derlenmiş bir anlatının "mit" mi yoksa "efsane" mi olduğu sorusuna kesin cevap vermek mümkün olmamaktadır. Bunun nedeni ise "halk nesrinin türler arasında dönüşüme açık olmasıdır."[368] Bu duruma çalışmamızda yer alan 288 no'lu efsaneyi örnek olarak gösterebiliriz:

"Günlerin birinde Gök Tanrısı ile Yer Tanrısı arasında yine savaş başlamış. Uzaktaki bir nehri yer Tanrısı Atuş'a doğru yönlendirince, Gök Tanrısı çok kızmış ve Yer Tanrısını gizlice öldürmüş. Yer Tanrısı, can vermeden önce oğlunun düşman elinde ölmesinden endişelenerek, onu dağ kartalına dönüştürmüş.

Gök Tanrısı, Yer Tanrısının oğlu 'Toprak' bahadırı bulamamış. Bunun üzerine o, Yer Tanrısının yönünü değiştirdiği nehrin kaynağa yakın bir kısmına büyük bir taşı bent olarak koyup: 'Tanrılar kapattı, insanlar açamasın!' demiş ve beş parmağını taşa basarak damga vurmuş. Ondan sonra Gök Tanrısı, gökyüzüne çıkıp gitmiş. Yer Tanrısının oğlu Toprak, günümüze kadar o dağlarda hasret çekerek dağ kartalı olarak yaşamaktaymış. O, ahir zaman olunca aslına tekrar dönecekmiş. Gök Tanrısını öldürüp insanları kurtardıktan sonra Atuş Dağlarını eskisi gibi güzel hale getirecekmiş.

Bu anlatı, temelde yer ve gök tanrısının mücadelesini içermektedir; bu yönüyle bir mit özelliği göstermektedir. Diğer taraftan anlatıda olayların geçtiği yer açık bir şekilde belirtilmiştir ve çoğunlukla efsanelerde karşılaştığımız "insanın kartala dönüşmesi" söz konusudur. Ayrıca anlatıda "Tanrılar kapattı, insanlar açamasın!" şeklinde belirtilen taşın Atuş bölgesinde bir nehrin üzerinde olduğuna inanılmakta ve bu taş insanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Anlatıda yer alan bu özellikler dikkate alındığında onu "efsane" türü içinde değerlendirmek de mümkündür.

Çalışmamıza konu aldığımız metinlerin bir kısmı, yukarıda verdiğimiz örnek metne benzemektedir. Burada, mitlerden sonraki dönemde oluşan efsanelerin, doğal olarak mitolojik unsurları taşıması söz konusudur ki bu da anlatının türünü belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Sözlü kültür ortamına ve anlatıcıya bağlı olarak mit türündeki bir

[368] Halk nesrinin türleri arasındaki dönüşüm hakkında geniş bilgi için bk. Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 24.

anlatının efsaneye dönüşmesi ya da bir efsanenin içine mitolojik unsurların eklenmesi, metin merkezli çalışmalarda problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak biz, çalışmamızda bu tarzdaki metinleri efsane başlığı altında değerlendirdik.

Efsanenin benzerlik gösterdiği sözlü nesir anlatmalardan bir diğeri masaldır. William Bascom, masal türünün özelliklerini şöyle sıralar: "Masallar kurmaca olarak kabul edilen nesir anlatılardır. Doğma veya tarih olarak kabul edilmez, olmuş veya olmamış olabilir ve ciddiye alınmayabilir. Yine de sadece eğlence için anlatıldığı sık sık söylense de, örneğin ahlaki masallar grubunun iddia edilenlerden daha başka önemli işlevleri de vardır. Masallar herhangi bir zaman ve mekânda yaşanmış gibi kurgulanabilir ve bu anlamda hemen hemen zamansız ve mekânsızdırlar."[369] Bascom'un masal türünün temel özellikleriyle ilgili "kurmaca olma", "gerçek kabul edilmeme", "herhangi bir konuda olma" ve "zamansız ve mekânsız olma" tespitleri, efsane ile masal arasındaki temel farkları oluşturmaktadır.

Masalı iletişime ait bir sosyal olay, bir gösterim olarak değerlendiren Mustafa Arslan, yaratma/yeniden üretme, icra ortamı ve şartları, yapı, muhteva özellikleri ve işlevlerini dikkate alarak şöyle tanımlamıştır:

"Resmi olmayan bir ortamda ve günlük yaşama ilişkin mekânlarda, farklı kabiliyetlerdeki profesyonel olmayan anlatıcılar tarafından, kendine has hazırlanış mekanizmasıyla oluşturularak, gelenekle içselleşmiş kurallara bağlı ve sade bir anlatım tekniğiyle, farklı özelliklere sahip dinleyicilere, söz dışında başka bir iletme vasıtası kullanmaksızın anlatılan; genellikle mensur olarak icra edilen, kalıplaşmış bir yapıya sahip, insan, hayvan ve olağanüstü varlıkların başından geçen hayal mahsulü olayların konu edildiği; sonunda iyilerin kazandığı ve kötülerin cezalandırıldığı; eğlenme ve eğitme gibi işlevler üstlenen sözlü kültür ürünüdür."

Yukarıdaki tanımda da vurgulandığı gibi masallar "kurmaca" olarak kabul edilen ve "olağanüstü olaylara" yer veren bir türdür. Efsanelerde de "olağanüstü olaylar" yer alır; ancak masalda anlatılanın hayalî "uydurma"; efsane de ise bizzat yaşananın "gerçek" olduğu belirtilir. Bir başka ifadeyle efsanede gerçek kişi, mekân ve olaylar arasında bağ kurulması, dinleyicinin onun "gerçek" olarak kabul etmesini ve anlatıya inanmasını sağlamaktadır. Masallarda zaman ve mekân belirsizken, efsaneler zamana ve

[369] William Bascom. *age.* s. 473.

belli bir mekâna bağlı olarak anlatılmaktadır. Burada efsane ile masal arasındaki temel farkın anlatının gerçek olduğuna "inanma" noktası olduğu görülmektedir. Bu noktada da anlatının icra edildiği bağlam; yani anlatıcı, anlatı ortamı ve dinleyici çevresinin ve buna bağlı olarak da anlatının işlevinin araştırıcı tarafından bilinmesi gerekmektedir. Ancak çalışmamızda yazılı kaynaklardan yararlandığımız için, anlatıcı ve dinleyicinin anlatıyı gerçek olarak kabul edip etmediği ya da anlatıya inanıp inanmadığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle de hem masal hem de efsane özelliklerini taşıyan bir anlatıyı "masal" mı yoksa "efsane" mi olarak değerlendirme sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu durumu çalışmamızdaki 104 no'lu metinle örnekleyebiliriz:

"Eskiden köpek ile kedi çok yakın dostmuş. Onlar gece gündüz birlikte yatıp kalkar, bulduklarını birlikte yiyerek, 'senin benim' demeden yaşarlarmış. Kedi ayakkabıcılıktan anlıyormuş. Günlerin birinde, köpeğin arkadaşlarından birinin düğünü varmış. Köpek, düğünde bir çizme giymek isteyerek kediye:

—Kardeş, bana güzel bir çizme dikip versen de dostumun düğününe giyip gitsem, demiş. Kedi kabul etmiş; fakat kedi çok yavaş iş yaptığından, köpeğin çizmesini dikmek için hiç zamanı olmamış. Köpek, çizmenin bitmemesinden dolayı, kediye çok sinirlenmiş. Daha sonra ikisinin arası açılmış, birbirinden ayrılmışlar; fakat köpek çizmenin bitip bitmediğini sorup durурmuş. Kedi ise bahane gösterip, bir gün kumaş aldım, bir gün su püskürtüyorum, bir gün başka sebep gösterip çizmeyi dikmemiş. Bu nedenle köpek, düğünde çizme giyememiş. Hatta şimdi de köpek kediyi gördüğünde 'Çizmeyi ne zaman dikip vereceksin?' diyerek yolunu kesermiş. Kedi ise 'İşte şimdi çizmenin ökçesine su veriyorum.' diyerek korkudan tüylerini dikip, 'pis pis' dermiş. Köpek ise kediyi çiğneyip yemek istermiş."

Köpek ile kedi arasındaki düşmanlığı konu alan bu anlatma, kahramanları ve anlatılan olaylar dikkate alındığında masal; iki hayvan arasındaki düşmanlığın kökenine açıklık getirmesi yönüyle de efsane türü içinde değerlendirilebilir. Çalışmamızda hayvanları konu alan efsanelerin bir kısmı, bu özellikleri taşımaktadır.

Efsane, diğer sözlü kültür yaratmalarından destan ile de motif ve kahramanlar yönünden benzerlikler göstermektedir. Destanlar, yapı bakımından çoğunlukla nazım, bazen nazım-nesir karışık, bazen de nesir olan anlatmalardır. Fikret Türkmen destanı

şöyle tanımlamaktadır: *"Destanlar, milletlerin tarihinde derin iz bırakmış önemli olayları harikuladeliklerle süsleyerek anlatan uzun, manzum ve millî eserlerdir."*[370]

Metin Ekici ise destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan terimleri tartıştığı çalışmasında, destanı şekil, yapı, içerik, işlev, yaratım ve aktarım bağlamlarını dikkate alarak şöyle tanımlamıştır:

"*Bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum-mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde ya da bir melodiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlardan bazıları yazıya geçirilmiş; bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebi yaratmalardır."*[371]

Yukarıdaki her iki tanımda da destana yönelik özelliklerin temelde "tarihî olayları" konu aldığı, "olağanüstü" özellikler içerdiği ve sonuçları bakımından milletin bütününü içine aldığı; yani "millî" olduğu dile getirilmiştir. Destana ilişkin bu özelliklerden "tarihî olayları" konu alması, efsanelerin bir kısmı için de geçerlidir. Ancak yaratım, oluşum ve dönüşüm gibi konuları işleyen efsanelerin büyük bir kısmında tarihî olay ya da kahramanlar yer almamaktadır.

Efsane ile destan, anlatıcıları ve anlatı ortamları yönünden de farklılık göstermektedir. Destanlar, usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde ya da bir melodiyle anlatılmaktadır. Efsaneler ise "sabit bir şekle sahip olmayıp, her çeşit konuşmanın içine girebilen"[372] ve gündelik hayatın içinde herkes tarafından anlatılan bir türdür.

Destan tanımlarında vurgulanan hususlardan biri de destanın "bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip;

---

[370] Fikret Türkmen. *Âşık Garip Hikayesi (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s. XI.
[371] Metin Ekici. "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II." *Millî Folklor*, S. 54, 2002, s. 18.
[372] Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 42.

dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten bir tür" olduğudur. Efsanelerin bir kısmında da millî unsurlar, motifler, konular yer alır; ancak destanlar gibi bir milletin başarısıyla ilgili değildir. Efsane ile destan türü arasındaki temel benzerlik ise her iki türde de anlatılanların anlatıcı ve dinleyici tarafından "gerçek kabul edilmesi"dir.

Sözlü kültür ortamında yaratılan ve aktarılan nesir anlatmalardan efsanelerin bir özelliği de destan gibi uzun soluklu anlatmaların içinde yer alabilmesidir. Efsanelerin sabit bir şekle sahip olmayıp, her çeşit konuşmanın içine girebilme özelliği, onun destanlar içinde yer almasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin; Uygur Türklerine ait Oğuz Kağan destanında, temelde Oğuz Kağan'ın kahramanlıkları ve dış güçlere karşı mücadelesi anlatılmakla birlikte, çeşitli Türk boylarının ortaya çıkışı hakkında da bilgi verilmektedir.

Efsane ile destan arasındaki bağlardan biri de ortak epizot, motif ve kahramanları içermeleridir. Uygur Türklerinin önemli destanlarından biri Naziğim Destanı'dır.[373] Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde bu destanın bir epizotu, efsane şeklinde de anlatılmaktadır. Örneğin; çalışmamızda yer alan 46. efsanede, Naziğim'in düşamanlardan kaçarak bir mağaraya saklandığı ve bu nedenle bu mağaranın "Naziğim Mağarası" olarak adlandırıldığı anlatılmaktadır.

Efsane ile ortak motif ve kahramanları içeren sözlü kültür ürünlerinden biri de halk hikâyesidir. Sözlü kültür ürünlerinin türler arası dönüşüme açık olması, halk hikâyesi kahramanlarının etrafında çeşitli efsanelerin oluşmasını sağlamaktadır. Çalışmamızda yer alan "Şirin Kız Efsanesi (81. efsane), "Ağlayan Dağ Efsanesi (201. efsane)", "Olanbay Hakkında (234. efsane), "Kızıl Bin Ev Hakkında Efsane (260. efsane)", "Tılsımlı Kale Efsanesi (264. efsane)" ve "Ferhat Kanalı Efsanesi (266. efsane) başlığını taşıyan efsaneler, Ferhat ve Şirin'i konu almaktadır.

Sözlü kültür ürünleri arasındaki ilişkiye farklı açıdan yaklaşan araştırmacılardan biri Metin Ekici'dir. Ekici, sözlü kültür ürünlerinden mit, masal, destan, efsane, hikaye ve fıkra türlerini art zamanlı (diyakronik) ve eş zamanlı (senkronik) bakış açısından değerlendirmiştir. Çalışmasında ilk olarak bu türlerin belirleyici unsurlarından birinin

[373] Naziğim Destanı hakkında geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet. "Naziğim Destanının Teşekkül Süreci Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 369-381.

anlatıcı olduğuna dikkat çekerek, anlatı türleriyle bu türlerin anlatıcıları arasındaki ilişkiyi ele almış; mit, destan, hikaye ve meddah hikayelerinin belli tipte bir anlatıcısı olduğunu, buna mukabil masal, efsane ve fıkraların belli tipte bir anlatıcısı olmadığını belirtmiştir. İkinci olarak ise sözlü anlatmaları kronolojik açıdan değerlendirmiş ve mitten sonra masal, efsane ve fıkra türlerinin aynı anda oluştuğunu belirtmiştir.[374]

Sözlü kültür yaratmalarından efsane ile ilişkili bir başka terim de menkıbedir. Genellikle efsane ile birlikte ya da onun yerine kullanılan menkıbe teriminin, efsane ile benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır.

Pertev Naili Boratav, *"dinlik konulardaki efsanelere eskiden Türkçede menkabe"* denildiğini belirtir.[375] Boratav, "tarihlik efsanelerin yazılı edebiyatta menkabe adıyla anıldığını ifade ettikten sonra, menkıbelerin efsanelerin içinde ele alınması gerektiğini ve "tarihlik efsaneler" başlığı altında değerlendirilmesinin uygun olacağını söyler.

Şükrü Elçin ise efsane ve menkıbeyi tek bir tür olarak değerlendirmiş ve bunların özelliklerini şöyle açıklamıştır:

"İnsanoğlunun tarih sahnesinde göründüğü ilk devirlerden itibaren ayrı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, adet ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masallar vardır. Sözlü gelenekte yaşayan bu anonim masallara dilimizde Arapça: 'Ustûre' (cem'i: esâtîr); Farsça: 'Fesâne, efsâne'; Yunanca: 'Mitos, mit' kelimeleri ad olarak verilmiştir…Canlı-cansız varlıklarla tabiat hadiseleri karşısında kurulan hayal, tasavvur ve düşünceler henüz müsbet zihniyete ulaşamamış toplulukların doğru, yalan şeklinde kabul ettikleri iptidaî bilgileri teşkil etmiştir. Kuvvetle bir anane bağı içinde yaşayan ilk devir, mitos devri, hatta ortaçağ insanları inandıkları bu bilgilerle kainatta Tanrı, iyi ve fena ruh, kıyamet, melek, şeytan, cin, peri, gök, dağ, su, yada (yağmur) taşı, büyücü gibi üstün saydıkları maddî-manevî kudretlere umumiyetle teşhis ve intak yolu ile (canlandırarak veya konuşturarak) birtakım masallar uydurmuşlardır. Bugün masal sayılan mahsullerden ayrı olarak düşündüğümüz cemiyetin ortak malı olan bu eserler, sonraları yeni din, kültür ve

[374] Bu konuda geniş bilgi için bk. Metin Ekici. "Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 225-229.
[375] Pertev Naili Bortav. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995, s. 98-99.

ekonomi şartlarının ve alışverişinin hazırladığı muhit içinde az çok tarihî gerçeklerle beslenerek yazı kaynaklara geçen efsane ve menkabelere örnek olmuşlardır. Türklerin hayatında şaman, alperen, peygamber, halife, padişah, şeyh, şeyhülislam, asker gibi otoriteler etrafında veya şehirler, saraylar, camiler, mezarlar, türbeler, adaklar…üzerine doğmuş masallar ve menkabeler bu mahsuller arasında yer alır."[376]

Yukarıda da görüldüğü gibi Elçin, efsane ve menkıbeyi tek bir tür olarak değerlendirmekte ve bunları masalın bir alt türü olarak ele almaktadır. Bunun nedenini de masal gibi efsane ve menkıbenin de olağanüstü özellikler taşımasına bağlamaktadır. Efsane ve menkıbenin masal içinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Bu noktada tartışmalı konulardan biri menkıbelerin efsanenin bir alt başlığı olarak kabul edilip edilmemesidir. Boratav'ın da belirttiği gibi menkıbeler temelde tarihî ve dinî şahsiyetlerin etrafında teşekkül eden anlatmalardır. Oysa efsanelerin konusu tarihî ve dinî konular olabildiği gibi, çeşitli varlıkların oluşumu, belli özelliklerini nasıl kazandığı ya da çeşitli yerlerle ilgili de olabilmektedir. Bu nedenle efsane ve menkıbeyi aynı tür olarak kabul etmek mümkün değildir.

Burada tartışmalı bir başka konu, menkıbenin bir tür olarak kabul edilip edilmemesidir. Ahmet Yaşar Ocak, menkıbenin özelliklerini şöyle sıralar:

"1. Kahramanları gerçek ve mukaddes kişilerdir.

2. *Olayların belirli yeri ve zamanı vardır.*
3. *Sırf eğlenmek, bir eşyanın yahut tabiat olayının izahını yapmak için uydurulmuş değildir. Gerçek olduklarına inanılır.*
4. *Yarı mukaddestirler ve bir dogma gibi kendilerini kabul ettirirler.*
5. *Konu edindikleri velî hayatta iken de, öldükten sonra da meydana gelebilirler.*
6. *Biçim olarak son derece kısa ve sade bir anlatım tarzına sahiptirler."*[377]

Menkıbenin yukarıda sıralanan özelliklerine baktığımızda, efsane ile menkıbenin ortak ve farklı özellikleri olduğunu görmekteyiz. İçerik yönünden menkıbelerin kahramanlarının gerçek ve mukaddes kişiler olmaları, olayların belli bir yerde geçmesi,

[376] Şükrü Elçin. *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 314–315.
[377] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 33.

kesin bir tarihe bağlanmasa bile belli bir zamanda yaşanmış olmaları gibi özellikleri efsanelerle aynıdır.

Saim Sakaoğlu, efsane ile menkıbe arasındaki ilişki konusunda şu değerlendirmede bulunur: "Bugüne kadar gerek efsaneler gerekse menkıbeler, birkaç istisnanın dışında daima efsane başlığı altında toplanmıştır. Yayımlanan pek çok efsane kitabında azımsanmayacak menkıbe metni de yer almıştır. Bundan böyle efsane olduklarına kesin gözüyle baktıklarımıza efsane, menkıbe gözüyle baktıklarımıza da menkıbe demeliyiz; tereddüde düşülenleri ise, şimdilik efsane ana başlığı altında ele almalı, bulunacak yeni örneklerine göre asıl yerini belirlemeye çalışmalıyız." [378]

Menkıbeler, toplum ve hayatla ilgili bilgi aktarmak, halkın idrak gücünü takip etmek, ideal insan tipini ortaya koymak, manevî yönelişleri yansıtmak, ahlakî değerleri geliştirmek gibi işlevleri üstlenmesi dolayısıyla efsanelerle aynı işlevleri üstlenmektedir. Efsane ile menkıbe arasındaki benzer ve farklı yönler dikkate alındığında, menkıbenin efsanenin alt grubu olarak ele alınıp incelenmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Efsanenin içerik bakımından çok çeşitli konulara temas etmesi, onun alt türlere ayrılarak incelenmesi fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu konuda başta Batılı araştırmacılar olmak üzere çeşitli çalışmalar da yapılmıştır.[379] Gerek ülkemizde gerekse diğer ülkelerde çoğu zaman efsane başlığı altında ele alınan memoratı, Özkul Çobanoğlu ayrı bir tür olarak değerlendirmiş ve bu konuda önemli çalışmalar yapmıştır. Memorat türü üzerine Türkiye'de ilk ve önemli çalışmayı yapan Çobanoğlu, memoratı şöyle tanımlar: *"Tabiatüstü ferdi bir tecrübenin yaşayan veya ondan dinlemiş birisi tarafından anlatılan şahsa bağlı hikaye."*[380] Efsane ile memorat arasında temaya dayalı bir ayrımın zorluğuna dikkat çeken araştırmacı, memoratların sözlü kültür nesir türleri içinde motif ve kahraman özelliklerinin ötesinde yapı ve işlev olarak benzeştiği hatta pek çok bakımdan örtüştüğü tek türün efsane olduğunu belirtir. [381]

Çobanoğlu, efsane ile memorat arasındaki ilişkiyi "memoratlarda yer alan ve 'tabiatüstü' kavramı ile ifade edilen yaratıklarla kurulan ilişkiler ve gerçekleşen

---

[378] Saim Sakaoğlu. "Efsane-Menkıbe Bağı.", *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 245.
[379] Bu konuda geniş bilgi için bk. *Özkul Çobanoğlu. Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, ss. 9-19.
[380] Özkul Çobanoğlu. *age.* s. 22.
[381] Özkul Çobanoğlu. *age.* s. 25.

olayların pek çoğu aynen efsanelerde de bulunmaktadır. Ancak efsanelerle memoratlar arasındaki fark da yine bu noktada oluşmaktadır. Çünkü konusu ne kadar tabiatüstü olursa olsun, hiçbir efsane anlatımında efsaneyi nakleden olayın bizzat başından geçtiğini veya naklettiği olayı gördüğünü yahut söz konusu olayı yaşayan kişinin ağzından dinlediğini söylemez, söyleyemez. Söylediği veya söyleyebildiği durumdaysa anlatılmış olan anlatı bir 'efsane' değil memorattır." [382] şeklinde açıklamaktadır.

Efsane ile memorat arasındaki temel farkı ise "Tabiatüstü güçlerle yaşanan bir ilişkinin nakledilen hatırası veya 'raporu' olarak tanımlanan memorat, yaşayanı belli bir kişinin kendisi veya kendisinden dinleyenlerin naklettiği 'hatıra olma ölçütü' iki türü ayırt eden en önemli hususiyettir." şeklinde belirtmiştir.[383]

Sonuç olarak, sözlü kültür ortamında yaratılan anlatıya dayalı türler arasında içerik ve işlev bakımından çeşitli benzerlikler bulunmaktadır. Çalışma konumuz olan efsanenin, başta mitler olmak üzere, masal, destan, halk hikâyesi ve memorat gibi türlerle benzer ve farklı yönlerini yukarıda ortaya koymaya çalıştık. Bu farklılıklar efsaneyi ayrı bir tür haline getirmektedir.

[382] Özkul Çobanoğlu. *age.* s. 26.
[383] Özkul Çobanoğlu. *age.* s. 26.

III. BÖLÜM

UYGUR EFSANELERİNİN YAPI, MUHTEVA VE İŞLEV ÖZELLİKLERİ

III.1.UYGUR EFSANELERİNİN YAPI ÖZELLİKLERİ

Efsaneler; yapısı, konusu, işlevi, yaratım ve aktarım özellikleri bakımından, sözlü kültür ürünleri içinde ayrı bir yere sahiptir. Metin merkezli bir çalışmayla, efsanelerin bu özelliklerinden, ancak yapı, işlev ve muhteva ile ilgili olanları değerlendirilebilir. Çalışmamızın bu kısmında, Uygur efsanelerinin yapısal özelliklerine ilişkin tespitlerimizi değerlendireceğiz.

"Grimm Kardeşler efsaneyi tanımlamak için onu masalla (folktale), muhteva özelliklerini göz önünde bulundurarak "masal daha şiirseldir; fakat efsaneyse tarihî" şeklindeki bir ifade ile kıyaslamışlar ve efsaneye de masal gibi sabit bir şekil tasarlamışlardır."[384] Halkbilimi çalışmalarının erken döneminde, efsanelerin sözlü kültür ortamında yapı bakımından farklı şekillerde yaratılabileceği dikkate alınmamış; buna bağlı olarak da efsanenin sabit bir şekil ve yapı özelliğinin var olduğu düşünülmüştür. Bu bakış açısından hareketle de efsaneyi masal ve destan gibi sabit bir forma ve yapıya sokabilmek için çeşitli görüşler ileri sürülmüştür; ancak efsanelerin nesir olmaları dışında sabit bir şekli yoktur. Efsane, anlatıcı ve dinleyici çevresine bağlı olarak her türlü konuşmanın içine girebilen ve içinde yer aldığı konuşmanın özelliklerine göre şekil alabilen bir türdür. Bu durumu L. Schildt, "efsane sabit bir şekle sahip değildir, her çeşit konuşmanın içine girebilir."[385] şeklinde açıklamaktadır. Çalışmamızda yer alan eş metinler de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. .

Araştırmacılar tarafından efsane ile masal türü yapı bakımından karşılaştırılırken yapılan değerlendirmelerden biri de, masalın efsaneye göre daha uzun olduğu ve kalıplaşmış ifadelerin sıkça kullanıldığı şeklindedir. Bir başka ifadeyle, efsaneler masaldan daha kısadır, bundan dolayı da bir efsane metninde masala nazaran daha az yapısal birim mevcuttur.[386] Uygur efsanelerinin bir kısmı bir veya iki epizottan oluşurken, bazıları üç-dört epizottan oluşabilmektedir. Bunun nedeni ise anlatıcının,

[384] Özkul Çobanpğlu. s. 41.
[385] Özkul Çobanoğlu, s. 42.
[386] Aygerim Dıykanbayeva. Kırgız Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metin) s. 93.

anlatı kabiliyeti ve anlatı ortamı ile ilgili olmalıdır. Örneğin; çalışmamızda yer alan metinlerden 69, 70 ve 71. efsaneler, ayın yüzündeki lekenin oluşumunu konu alan eş metinlerdir. Bunlardan 69. efsanede konu, dört-beş cümle ile anlatılırken, 70 ve 71. efsaneler oldukça uzundur. Yine 190 ve 192. metinler de eş metinlerdir ve Buğda Dağı'nın adlandırılmasını konu almaktadır. Bunlardan 192. efsanede konu birkaç cümleyle anlatılırken, 190. efsanede dört sayfada anlatılmıştır. Sonuç olarak efsanenin şekil özelliklerini belirleyen temel unsur anlatıcıdır.

Efsanenin bir başka özelliği, sade bir anlatımının olmasıdır. Buna bağlı olarak da çok fazla sanatsal özellikler içermez. Ancak Uygur efsanelerinde bazı formel ifadelerin yer aldığı ve bunların anlatının yaratımı ve aktarımı konusunda bilgi verdiği görülmektedir. Efsanede anlatılan olayların geçmişte yaşandığına ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze geldiğini vurgulayan başlangıç formellerinden bazıları şöyledir: "Eski zamanda", "Eski zamanlarda…", "Bundan uzun zaman önce…", "Rivayete göre…", "Rivayetlerde anlatıldığına göre…", "Bir zamanlar değil, o zamanda, yağmur yerine ateş yağdığında…", "Çok uzun zaman önce…", "Anlatıcılar şöyle rivayet ederler ki…", "Evvelkilerin sözünden rivayet edenlerden dinlediğime göre…", "Bir varmış, bir yokmuş, açmış tokmuş çok eskiden…", "Zaman zorbanın, eğlence körünmüş…" Bu formel ifadeler, masallarda olduğu gibi anlatının temel unsurlarından bir olmasa da efsanelerin yaratım ve aktarımına ilişkin bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

Uygur efsanelerinde, anlatının bir sonuca bağlanması ve anlatılanların somutlaştırılması bağlamında bitiş formellerinin de yer aldığı görülür. Bunlardan bazıları şöyledir: "O günden sonra … denilmiş.", "İşte bu olaydan sonra ... kalmış.", "Bundan sonra … denilmiş.", "O günden sonra … demişler." şeklindedir.

Sonuç olarak, Uygur efsaneleri masal ve destanlar gibi sabit bir şekle sahip değildir; ancak bazı başlangıç ve bitiş formelleri yer almaktadır. Bir inanış ve düşünüşü yansıtan ve temelde bilgi aktarımını amaçlayan efsanelerin, "*düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun"* olarak belirtilen yapısal özelliği, Uygur efsanelerinde de korunmuştur.

III.2. UYGUR EFSANELERİNİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

Efsanelerin çok zengin bir içeriğe sahip olup, sosyal hayatın her alanına temas etmesi, önceki bölümde üzerinde durduğumuz gibi bu türün hem tanımı hem tasnifi hem de sözlü kültür ortamında yaratılan ve anlatmaya dayalı olan diğer türlerle ilişkisi noktasında bazı problemleri beraberinde getirmektedir. Efsanelerin içerik yönünden zengin olması, bu türe ait metinlerin muhteva yönünden farklı açılardan incelenmesine de imkân vermektedir.

Uygur efsanelerini içerik yönünden incelediğimizde, kavim, kabile, boy ve milletlerin ortaya çıkışı ve adlandırılmasından, tarihî ve dinî şahısların hayatına; gök cisimleri ve gök olaylarının oluşumundan, yeryüzü şekillerinin oluşumu ve adlandırılmasına; hayvan ve bitkilerin çeşitli özelliklerinden, yerleşim yerlerinin adlandırılmasına; bazı geleneklerin ortaya çıkışından, müzik aletlerinin çeşitli özelliklerine kadar Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatında yeri olan her konuyu içine aldığını görmekteyiz.

Efsanelerin mitolojik, tarihî ve dinî köklerinin olduğu ve sözlü gelenekte kuşaktan kuşağa aktarılırken sosyal hayata ilişkin unsurlara bağlı olarak içerik bakımından zenginleştiği bilinmektedir. Uygur efsaneleri de çok çeşitli konuları içermektedir ve içerik bakımından kahramanları, motifleri, tipleri ve taşıdığı diğer unsurlar dikkate alınarak çeşitli yönlerden incelenebilir. Biz, Uygur efsanelerinin muhteva özelliklerini inceleyerek tespit ettiğimiz unsurları, "Mitolojik Unsurlar", "Dinî Unsurlar", "Tarihî Unsurlar" ve "Sosyal Hayat ve Geleneklerle İlgili Unsurlar" başlıkları altında tahlil etmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

III. 2. 1. MİTOLOJİK UNSURLAR

Türkler tabiatla mücadelelerinde tabiatın gücünü algılamaya çalışmış, bu algılama çabası onların tabiat varlıklarına farklı anlamlar ve işlevler yüklemelerine sebep olmuştur. Bunun neticesinde de üstün tabiat kuvvetlerine hem boyun eğmiş hem de saygı göstermişlerdir. Buna bağlı olarak da *"Eski Türklerdeki düşünce ve inanç sisteminde, insan-tabiat bütünleşmesi hatta aynîleşmesine sık sık rastlanmaktadır. Kozmik âlemle ilgili unsurlar insan ve toplumla bütünleşmekte; gök, dağ, deniz ve*

gökyüzü unsurları ayrı ayrı antropomorfik sistem içinde geniş-açık mekân tasavvurunu doğurmaktadır."[387]

Türkler, tabiatın kucağında kucağında doğup büyüyen, bu nedenle tabiatı en iyi anlayan, evrendeki varlıkların oluş sebebini ve hareketlerini farklı şekillerde anlamlandıran ve onlara farklı işlevler yükleyen milletlerin başında gelmektedir. Bu durumu Mustafa Arslan şu şekilde açıklamaktadır: *"Türklerin kültür hayatının temelinde, Orta Asya bozkırlarındaki göçebelik ve hayvancılığa dayalı hayat tarzının şekillendirdiği düşünce yapısı yer alır. Bu düşünce yapısı aynı zamanda, içinde bulunduğu sosyo-kültürel bağlamın evren ile ilgili tasarımlarını da ortaya çıkarmıştır. Esasen evren, bütün ilkel toplumlarda daha çok merak edilen ve üzerinde tasarımlar geliştirilen bir varlık topluluğudur. Araştırıcılara göre Türkler, evren hakkında bir tek izlenim/tasarım edinmemiş veya edindikleri tasarımı aynen korumamışlardır."*[388]

Türkler, inanç ve düşünce dünyalarında evreni gök, yer ve yeraltı dünyası olarak tasarlamışlar ve mitler başta olmak üzere Türk destan ve efsanelerinde bu tasarıma ilişkin unsurlar, çeşitli özelliklerde karşımıza çıkmaktadır. Araştırıcılar, Türklerin evren tasarımını, *"İnsanın kendisinin tanımladığı üç katmanlı (gök-yeraltı-yeryüzü) evren tasarımında 'tengri, gök, gökyüzü, mavi gök, yukarı dünya' vb. şekillerde adlandırılan ve 'yaratıcı, koruyucu ruhların ve tanrıların bulunduğu âlem' olarak algılanan en üst katman, aynı zamanda onu tasarlayan insan için, gerekli ideal donanımların edinilebileceği birincil kaynaktır. Çeşitli sayılarla ifade edilen katlarındaki kutsallarla birlikte, ay, güneş ve yıldızlar, 'gök dünya'yı oluşturan ve her biri kendine has işlev üstlenen unsurlardır."*[389] şeklinde açıklamaktadır. Bu unsurların tasavvuru ve üstlendiği işlevler konusunda önemli bilgiler veren türlerin başında ise mitler yer almaktadır.

Mitler, bir toplumun inanç ve düşünce dünyasını şekillendiren, toplumsal davranış kalıplarını belirleyen, bütün ritüellerin ve anlamlı insan davranışlarının modellerini oluşturmaktadır. Günümüzde gelinen noktada mitlerin, insan hafızasının

---

[387] Fikret Türkmen. "Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 3, İzmir: 1999, s. 176.
[388] Mustafa Arslan. "Türk Destanlarında Evren Tasarımı." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, s. 65.
[389] Mustafa Arslan. *agm*. s. 66.

derinliklerindeki gelişim, değişim ve dönüşümün, ulusal kimliklerin kültürel kökenlerinin ortaya konulmasında önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Milletlerin varlığını ortaya koyması ve ulusal kimliğini şekillendirmesinde mitlerin yeri oldukça önemlidir.[390]

M. Öcal Oğuz, mitlerin toplumun kültürel hayatındaki yerini ve yaşam biçimini şekillendirmesini şu şekilde açıklar: *"Bilim dünyasının aydınlanma çağında 'mit' veya 'efsane' adını verdiği ve 'ilkenin düşüncesi' olarak değerlendirdiği bu köken bilgileri, üreticileri tarafından 'gerçek' ve 'kutsal' olarak algılanarak kültürel yaşamı biçimlendiren töre, gelenek ve göreneklere dönüştürülmüştür."*[391] Bu bağlamda mitik düşünce sistemi, mit dışındaki sözlü kültür ürünleri içinde de varlığını sürdürmüş ve toplumun davranış kalıplarını belirlemede en önemli unsurlardan biri olmuştur. Türklerin eski çağlardan beri kültür dünyasını şekillendirmiş olan mitik inanç ve düşünce sisemi, zaman ve mekâna bağlı olarak efsanelerin içinde de yaşatılmaya devam etmiştir.

Türklerin tabiat ve evren hakkındaki tasarımlarının, dünyaya bakışlarının, çevrelerindeki nesneleri algılayışlarının; gök, yer ve yeraltı şeklinde tasarladıkları evrenle ilgili mitik düşüncelerin güncellenerek günümüze taşınmasında efsanelerin rolü büyüktür. Uygur efsanelerinde de, Türklerin en eski çağlardan beri tabiat ve dünyaya ilişkin tasavvurlarını yansıtan mitolojik inanç ve düşünce sistemleri yer almaktadır. Gök ve göğe ait güneş, ay, yıldızlar; yeryüzüne ait dağ, su, ağaç, ateş gibi kültler ve bunlara bağlı inançlar, Uygur efsanelerinde sıkça yer alan mitolojik unsurlardır. Çalışmamızın bu kısmında, Uygur efsanelerinde yer alan mitolojik unsurları, "Gök Tanrı", "Gök Cisimleri", "Olağanüstü Varlıklar" ve "Kültler" şeklinde dört başlık altında ele alıp incelemeye çalışacağız.

---

[390] Bu konuda geniş bilgi için bk. Mircea Eliade. *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat, İstanbul: Om Yayınevi, 2001; Bronislaw Malinowski. *Büyü, Bilim ve Din.* Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, (2. Baskı); Fuzuli Bayat. *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007; Muharrem Kaya. *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.

[391] Öcal Oğuz. "İnsanın Kökeni ile İlgili Mitler ve Dokuz Daldan Türemek." *I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV*. Ankara: 2007, s. 1539.

III. 2. 1. 1. Gök Tanrı

"Gök Tanrı dini, bozkır Türk topluluğunun asıl dinidir ve eski çağlarda başka hiçbir kavim ile iştiraki olmayan bu inanç sisteminde Tengri (Tanrı), en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştır. Yaratıcı, tam iktidar sahibidir ve '*semavi'* mahiyete sahip olup, çok kere '*Gök Tanrı'* diye anılmıştır. Gök Tanrı inancının, toprakla ilgisi olmadığı için, avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu itibarla menşeinin Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği umumiyetle araştırıcılar tarafından kabul edilmiştir. M. Eliade'ye göre, Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karakteristik bir sistem olan '*Gök Tanrı'*, R. Giraud'a göre, doğrudan doğruya '*bütün Türklerin ana kültü'*dür."[392]

"Türk mitolojik sisteminde ne kadar çok iyeler, ata ruhları ve koruyucu ruhlar mevcut olsa da Gök Tanrı, zaferi veren, gücü veren tek kurtarıcıdır ve bu sebeple de bütün kutlamaların başında gelmektedir. Gök Tanrı, dualarda gökte yaşayan en büyük ruh, insanları ve doğayı, ateşi ve yeri, güneşi, ayı ve yıldızları ile gök kubbeyi yaratan, dünyanın düzenini yöneten ve nihayet insan kaderini belirleyen bir varlıktır. Yaşam ve çoğalma onun elindedir. Gök Tanrı, insanların yaptığı işlerle ilgilenmese de zamanla hiddet ve hoşnutsuzluktan doğal afetler; kıtlık, sel gibi korkunç olaylar da türetir."[393]

"Kitabeler göre Tanrı, kâinatın ilk sebebidir, yani yaratıcıdır. Kitabelerde Tanrı bazen 'Türk Tengrisi' şekliyle o çağlarda 'millî' bir Tanrı olarak görünmektedir. Gök Türklerin bir 'hakanlık' kurması, O'nun isteği ile olmuş, hakan, Türklere onun tarafından verilmiştir. Yani Tanrı, Türk halkının hayatı ile ilgilenen bir ulu varlıktır. Savaşlarda Tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır."[394]

Araştırıcıların, "Gök Tanrı" dinine ilişkin yukarıda verdiğimiz görüşlerinde, eski Türk dininin "Gök Tanrı" merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizm olduğu ve onun ancak 'Gök Tanrı dini' olarak adlandırmak gerektiği konusunda fikir birliği içinde olduklarını görmekteyiz.[395]

---

[392] İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, s. 308

[393] Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi, (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi),* C. 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, ss. 216-217.

[394] İbrahim Kafesoğlu. *age*. 309;

[395] Eski Türk dininin, "Gök Tanrı Dini" olarak adlandırılması gerektiği konusunda geniş bilgi için bk. Hikmet Tanyu. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Burak Yayınevi, 1998, (2. Baskı), s. 12–13; Harun Güngör. "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine." *Folkloristik-Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*.

Uygur efsanelerinde, "Gök Tanrı" ve ona bağlı inanışların, dağların kökenini açıklayan efsanelerin hemen hepsinde yer aldığını görmekteyiz. Çalışmamızda yer alan ve bir atasözünün oluşumuna açıklık getiren 276. efsane şöyledir:

"Aslında gökte, çok büyük bir mahlûk varmış. İnsanlar, onu 'Gök Padişahı' diye adlandırmışlar. Onun vücut yapısı olağanüstü büyükmüş ve bedenindeki tüyler dağ eteğinde büyüyen çam ağacı gibiymiş. Ağzı, uçsuz bucaksız denizin yüzü gibi geniş olup, vücudunun ağırlığına yeryüzündeki bütün dağları toplasan ancak denk olurmuş. O, güçlü kuvvetli olup, bütün işler onun iradesine göre olurmuş. Eğer o, bir işe öfkelenip gözünü kapatsa, o anda hava bozulup kar yağarmış; bağırsa, şimşek çakıp, yağmur yağarmış; sevinirse güller açar, bülbüller öter, bahar gelirmiş; esnese, kuvvetli rüzgâr çıkarmış; şiddetli öksürse, boran çıkar, bütün dünya göz gözü görmeyecek şekilde şekilde toz toprak altında kalırmış. Bundan dolayı insanlar, gök padişahını kızdırmamak için göğe taş veya başka nesneler atmaya izin vermezler. 'Göğe tükürsen yüzüne düşer.' şeklindeki söz bundan kalmış."

Efsanede Gök Tanrı, "Gök Padişahı" şeklinde adlandırılmış ve tabiat olayları doğrudan ona dayandırılmıştır. Bir başka ifadeyle, Gök Tanrı'nın tavır ve hareketleri, tabiat olaylarının nedeni olarak gösterilmektedir. Bu anlatının en önemli özelliği ise, Gök Tanrı inancını yansıtan mitik bir anlatının, bir atasözüne açıklık getirmesi vasıtasıyla efsane şekline dönüştürülmesidir. Ayrıca bu anlatı, atasözlerinin altında yatan "kültürel kodları"[396] ve onların ne şekilde anlamlandırıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Gök Tanrı inancına bağlı olarak anlatılan 286. efsane ise, "Esma Peri" adını taşımaktadır ve şöyledir: "Gökyüzü meleklerinin padişahı, bütün meleklerden güzelmiş ve gökyüzünün yedinci katında yaşarmış. Tabiattaki bütün olaylar, bu meleğin keyfindeki değişimlere göre gerçekleşirmiş. Yani, bu melek gözünü açsa, güneş doğup bütün kâinat aydınlanırmış; uyusa, bütün kâinat karanlığa bürünürmüş; ağlasa, yağmur yağarmış; gülse, kar yağarmış; ağzını açsa fırtına çıkarmış; nefes alsa rüzgâr çıkarmış.

Ankara:1996, s. 38; Saadettin Gömeç. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 138.

[396] Özkul Çobanoğlu, "mitoloji"yi, bir toplumun en eski veya daha doğru bir ifadeyle bilinebilen en eski geleneksel "toplumsal haritaları"; insana, hayata ve tabiata dair asırlar ve nesiller boyunca işlenmiş "kültürel kodları" şeklinde tanımlar. Bu bağlamda atasözleri de, bir milletin kültürel kodlarının tespitinde ve toplumsal haritanın çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Kaşını çatsa hava bozulurmuş; sinirlense yeryüzü sallanırmış; kaşını oynatsa gök kuşağı meydana gelirmiş. Bundan dolayı ona 'Esma Peri' demişler."

Efsanede, göğün yedinci katında oturduğuna inanılan ve bu nedenle "Esma Peri" olarak adlandırılan Gök Tanrı'ya ilişkin mitik inanış sisteminin bir başka boyutunu görüyoruz. "Gök, Batı Türklerine göre yedi, Doğu Türklerine göre ise dokuz kattır. Altay Türkleri ise göğü 17 kat olarak tasavvur etmişlerdir."[397] Türk mitolojisinde çeşitli katmanlardan oluştuğu düşünülen göğün en üstünde "Gök Tanrı"nın yer aldığı düşüncesinin varlığı bilinmektedir. Efsanede, yedinci katın, Gök Tanrının oturduğu kat olarak anlatılması ve insanların "Gök Tanrı"ya bir tabiat olayına bağlı olarak ad vermesi dikkat çekicidir. Efsanede, gökte yer alan ve tabiat olaylarını yönlendiren varlığın, "melek" ve "peri" olarak adlandırılması da üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Bunun nedeni, eski dönemdeki "Gök Tanrı" inancının, Uygur Türklerinin sonraki dönemlerde İslamîyeti kabul etmesiyle birlikte, "Gök Tanrı" adı yerine, İslam diniyle ilgili bir terim olan "melek" adını kullanmış olmaları şeklinde açıklamak mümkündür. Anlatmayı tür bağlamında değerlendiğimizde ise, hem mit hem de efsane özelliğini göstermektedir.

Uygurların düşmanlarla mücadelesini konu alan ve Gök Tanrı inancına yer veren 243. efsanede, Uygurların bir kabilesi olarak yer alan Cankaralar, gökten inen bir ışıkla savaşta galip gelmeyi başarırlar ve Gök Tanrı'ya borçlarını ödemek için her yıl "Direktepe" isimli tepede ona kurban sunarak, kurbanlarını uzun bir direğe asarlar. Karga ve kuzgunların bu kurbanı alıp götürmelerini de kurbanlarının Gök Tanrı tarafından kabul edilmesi şeklinde yorumlarlar.

Eski Türklerde, Gök Tanrı ve atalara kurban sunulduğu bilinmektedir.[398] "Gök Tanrı'ya kurban sunma ritüeli evrensel harmoniyi korumak için yapılır, kosmosla insanlar, Tanrı ile yaratılanlar arasındaki mevcut bağı pekiştirir, toplumun Tanrı ile

[397] Bu konuda bk. Musa Çifçi. "Türklerde Gök Kültürü." *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*. Editör: İsmet Çetin, Ankara: 2004, s. 264.
[398] Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu. *age*. s. 307; Hikmet Tanyu. *age.* 18–19; Saadettin Gömeç. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 135; Sencer Divitçioğlu. *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar).* İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, (3. Baskı), ss. 111–115; Jean-Paul Roux. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, ss. 186–219.

tatminkâr ilişkilerini korumayı, sürdürmeyi hedeflemiş olur."[399] Bu efsanede de, savaşta galip gelmelerini sağladığı, dolayısıyla onların hayatlarını kurtardığı için Cankaraların Gök Tanrı'ya kurban sundukları görülmektedir.

Çalışmamızda yer alan 202. efsane, Tenge Dağ'da bulunan bir taşın oluşumunu konu almaktadır ve efsanede oluşum, "Yer" ve "Gök" tanrılarının mücadelesi üzerine kurulmuştur. Efsanede, Gök Tanrı'nın kızı ile Yer Tanrısı'nın oğlu birbirini sever ve bir bebekleri olur. Bu duruma kızan Gök Tanrı", oturup bebeğini kucağında sallayan kızını bir taşa dönüştürür.

Bu efsane, kahramanlarını tanrıların oluşturduğu mitik bir anlatının, olayın geçtiği mekân ve taşa dönüşüm çerçevesinde nasıl efsaneye dönüştüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Yer ve Gök tanrılarının mücadelesi sırasında Atuş'ta bir nehre set olan taşın oluşumunu konu alan 288. efsanede, Gök Tanrı ile Yer Tanrısı arasında savaş başlar ve Yer Tanrısı uzaktaki bir nehri Atuş'a doğru yönlendirir. Buna çok kızan Gök Tanrı, Yer Tanrısını gizlice öldürür. Yer Tanrısı can vermeden önce, düşman elinde ölmesinden endişelendiği oğlunu, dağ kartalına dönüştürür. Bunun üzerine Gök Tanrı, Yer Tanrısının oğlunu bulamaz ve Yer Tanrısı'nın yönünü değiştirdiği nehrin kaynağına yakın bir yerine, büyük bir taşı bent olarak koyarak: "Tanrılar kapattı, insanlar açamasın!" der. Ayrıca, taşa beş parmağını basarak damgasını vurur.

Uygur efsanelerinde, Güneş Tanrısı da Gök Tanrı ile birlikte yer almaktadır. İdikkut Dağı'nın ve Turfan'ın ortaya çıkışını konu alan 268. efsanede, Tanrıkut Dağı'nda yaşayan ejderha, her yıl sonbahar ayında dağdan inerek önüne gelen her şeyi yemektedir. Sonunda halkın feryadı gökyüzüne ulaşır ve Gök Tanrı kum fırtınası çıkararak bu ejderhayı kumun altında bırakır. Güneş Tanrısı da kum ve taşları kor haline getirerek ejderhanın ölmesini sağlar. Ejderhanın üzerine yığılan kum ve toprak İdikut Dağı'nı; kazılan yer ise Turfan'ı meydana getirir. Güneş Tanrısı'nın yeryüzünü kor haline getirmesinde sonra, yeryüzüne yağmur yağmaz ve insanlar perişan olur. Gök Tanrısı bu durumdan çok etkilenerek İdikut Dağı'nın kıpkızıl kor gibi hararetini azaltmak için, Tanrıkut Dağı'nın akarsularından birini buraya akıtır.

---

[399] Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 234.

Efsanede, Türk mitolojisinde "Gök Tanrı" ve onunla ilgili olarak düşünülen "dağ" ve "ejderha"nın bir arada yer alması dikkat çekicidir. Önemli bir başka durum ise, yeryüzünün kor olmasına razı olmayan Gök Tanrı'nın akarsulardan birini Turfan bölgesine yönlendirmesidir ki, bu durum Gök Tanrı'nın merhameti olarak algılanmalıdır.

Efsanelerde yer alan ve gökte yaşadığı belirtilen bir başka tanrı ise, "Umay İlahe"dir. 287. efsanede onun özellikleri şöyle anlatılmaktadır: "Âlemin üzeri, yaratıcı Tanrının yaşadığı yer olup, nurlu ve parlak bir mekânmış. Üstteki parlak mekân ile alttaki karanlık yer arasında Umay varmış. O, evlâtlarına toprak ve su veren 'Baht İlahı' olarak bilinirmiş. 'Umay İlahe', aynı zamanda sevgi ilahı, hamile kadınların taptıkları ilah ve küçük çocukları koruyan ilah olarak da kabul edilirmiş."

Umay İlahe, Türk mitolojik sisteminde yer alan önemli tanrıçalardan biridir. Onun hakkındaki en eski bilgiler ise Orhon Yazıtları'nda bulunmaktadır ve kitabelerde koruyucu bir tanrıça olduğu belirtilir.[400] Radloff, "Umay" teriminin "koruyucu tanrıça", "kadın ilah" olarak açıklamış ve bu terimin Şorlarda ölen kimsenin ruhuna kılavuzluk eden ruh ve çocukların koruyucu ruhu anlamını da içerdiğini belirtmiştir.[401] Divanü Lûgat-it-Türk'te Umay; *"Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne, çocuğun eşi"* şeklinde tanımlanmaktadır.[402] Sencer Divitçioğlu, Umay'ın Budist dualarda "*yükünür men edgülük uma qatun* (yükünürüm ben iyiliksever Uma Hatun'a)"; Uygur tıp ve sihir kitaplarında ise "*umay kiç tüşser* (Umay geç düşerse)" şeklinde geçtiğini belirtmiştir. Araştırıcı, Evenkilerin Umay'a *ome* (womb, uteris); Moğolların *umai* (womb, placenta); Kalmukların *oooma* dediklerini belirterek, Umay adının *womb, placenta, uteris, matrix* anlamlarına geldiğini, bu nedenle de Umay ilahesinin doğrudan doğruya doğurganlık işleviyle ilişkili olduğuna dikkat çeker.[403] Fuzuli Bayat ise

[400] Bu konuda geniş bilgi için bk. Talat Tekin. *Orhun Yazıtları Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 47; Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*. C. II, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 482, 587.
[401] L. P. Potapov. "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay." Çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir: 1996, s. 216.
[402] *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi C. I*. Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1992, ss. 123.
[403] Sencer Divitçioğlu. *age.* ss. 80–81.

"Umay" sözcüğünün *"um + ay"* şeklindeki terkipten oluştuğunu ve Ay merkezli inanç sisteminden çıktığını belirtmiştir.[404]

Umay İlahe hakkında ileri sürülen görüşleri ve efsanedeki bilgileri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, Türk kültüründe Umay İlahe'nin daha çok kadın ve çocuklarla birlikte anılan bir ilahe olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak; Uygur efsanelerinde yer alan mitolojik unsurlardan "Gök Tanrı" ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür:

Efsanelerde Gök Tanrı; "Gök Padişahı" ve "Esma Peri" isimleriyle yer almaktadır ve tabiat olaylarının oluşumu onun hareketleriyle açıklanmaktadır. "Yer Tanrısı" ve "Güneş Tanrısı" ise daha çok "Gök Tanrı" ile birlikte anılmakta ve bunlar bazı efsanelerde birbirleriyle savaştıkları, bazılarında ise birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Tanrıların yer aldığı efsaneler, bir dağın, taşın ya da nehrin oluşumuna ve çeşitli özelliklerine açıklık getirmektedir. Bu durum, Türk mitik düşünce sisteminde merkez simgeciliğinin[405] dağlar etrafında şekillendiğini göstermesi bakımında önemlidir. Türk mitik anlatmalarında daha çok kadın ve çocukların koruyucusu olarak yer alan ve Umay Ana/Umay İlahe, Umay gibi isimlerle adlandırılan tanrıça, Uygur efsanelerinde de bu özelliğini korumaktadır. Örneklerini vererek yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu tür efsaneler, sözlü kültür ortamında yaratılan mit ile efsane arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Bu efsaneler, sosyal hayattaki değişime paralel olarak mitlerin, efsaneler içinde ne şekilde yer aldığını göstermektedir. Mitik bir anlatının sonu, olayların geçtiği bir dağ, taş, nehir vb. unsurla somutlaştırılarak hem anlatının inanılırlığı ve kutsallığı sağlanmakta hem de mitten efsaneye bir geçiş söz konusu olmaktadır.

---

[404] Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji) 2*. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s. 77.

[405] Eliade, merkez simgeciliğini şu şekilde formüle eder: 1. Kutsal dağ-burada yer ve gök birleşir-dünyanın merkezindedir. 2. Her tapınak ve saray- ve bunun sonucunda da her kutsal kent ve kraliyet merkezi-bir "Kutsal Dağ"dır, dolayısıyla merkezdir. 3. Kutsal kent ya da tapınak axis mundi olduğundan gök, yer ve yeraltının karşılaşma noktası olarak görülür. Eliade, "yaratılış bir merkezde oluyorsa ve dolayısıyla cansızdan canlıya tüm varlık çeşitleri esas olarak kutsal bir alanda varoluşa kavuşabiliyorsa, bütün bunlar kutsal kentlerin, simgeciliğini, beldelerin kuruluşunu belirleyen jeomantik teorileri, inşaya eşlik eden ayinlerin gerekçelerini açıkça gözler önüne sermektedir. Her yaratılış, her şeyin öncesindeki kozmolojik eylemi, dünyanın yaratılışını tekrarlar. Dolayısıyla her şeyin temeli dünyanın merkezindedir. Bu konuda bk. Mircea Eliade. *Ebedi Dönüş Mitosu*. Çev. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 26–32; Mircea Eliade. *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, ss. 361–365.

III. 2. 1. 2. Gök Cisimleri

Gök, Türk inanç ve düşünüş sisteminde kutsalın kaynağı ve mekânı olarak tasavvur edilmiştir. Yeryüzüne ait dağ, nehir ve göl gibi unsurlar da gökle ilişkilendirilmiş ve onlara farklı anlamlar yüklenmiştir. Mircea Eliade, mitolojik inanış ve düşünüş sisteminde göğün kutsallığını ve ona yüklenen işlevleri şöyle açıklar: *"Gök, insanın ve yaşam gücünün temsil edemediği 'bambaşka bir şeyi' mükemmel bir biçimde temsil eder. 'En yüksek' olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir niteliktir. İnsanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Gök aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgeler. Gök vardır; çünkü yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır, güçlüdür. Çünkü yalnızca 'yüce' olmak, 'yükseklerde' bulunmak (dinsel anlamda) 'kudretli' ve 'kutsal' olmakla eşdeğerdir."*[406]

Türk mitolojisinde, "Gök Tanrı" nın yanı sıra "Gök"e ait unsurlardan güneş, ay ve yıldızlara farklı anlamlar ve işlevler yüklenmiştir. Bu gök cisimlerinin oluşumları ve özellikleri, onlara yüklelen işlevlere bağlı olarak anlatılmakta ve bu şekliyle de efsanelerin içinde yer almaktadır. Bu kısımda, Tük mitolojisinde önemli işlevler üstlenen gök cisimlerinin, Uygur efsanelerinde ne şekilde yer aldığını birkaç örnekle değerlendirmeye çalışacağız.

Çalışmamızda yer alan efsanelerden biri "Yedi Haydut Yıldızı" hakkındadır. 87. efsane, bu yıldız topluluğunun oluşumunu ve adlandırılmasını konu almaktadır. Uygurlar Türkleri tarafından *"Yedi Haydut Yıldızı"* olarak adlandırılan yıldız kümesi, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. "*Yitiken (yedi hanlar)* olarak da bilinen "*büyük ayı burcu"*na Altay ve Hakaslar *Cetı-karakçi* ve *Ceti karakşi (yedi hırsız),* Karagaslar *Çetti kan (yedi han)*, Kırgızlar *Cetigen, Ceti arhar (yedi koç)* veya *Ceti karakçi* olarak adlandırırlar. Kotanlar bu yıldız kümesine *İtı ıldıs (yedi yıldız)*, Tuvalılar *Citı han (yedi han)*, Telengitler *Citı gan (yedi han)*, Karaçay-Balkarlar *Jetegeyle (yediler)*, Azerbaycan Türkleri *Yeddi kardeş* veya *Çömçe kuyruk* demektedirler.[407]

Efsane özetle şöyledir: "Yedi hırsız, halka rahat vermez. Bir araya gelen halk, bunları yakalamak için kovalar. Bu esnada, hırsızlara yaklaşan atlı iki bahadır ve yedi

[406] Mircea Eliade. *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003, ss. 61–62.
[407] Fuzuli Bayat. *age*. s. 287; Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar).* C. II, Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 207–210.

hırsız göğe yükselerek yıldıza dönüşür. Bu yıldızlardan öndeki dördü hırsızların liderleri, arkadaki üçü de onların takipçileridir. Onların iki tarafındaki iki parlak yıldız ise, onları kovalayıp çıkan iki bahadırdır. İki bahadırın yanında duran iki yıldız ise, bu bahadırların binip çıktıkları atlardır ve bu atlar demir kazığa bağlıdır. Bu atlar, kazığın etrafında durmadan döner ve yedi haydut da bu iki atı (Ak boz at ile gök boz at) bir yolunu bulup çalmanın derdindedir. Fakat iki bahadır, bu atları gözetleyip durduğu için, yedi hırsız onlara yaklaşamaz. Bunun için de hırsızlar kendilerini gizlemeye çalışır. İnsanlar bu yıldız topluluğuna 'Yedi Haydut Yıldızı' der."

Efsanede, bahadırların atlarının bir demir kazığa bağlı olduğu ve bu atların durmadan döndüğü belirtilmiştir. Burada yer alan *demir kazık*, "bir başka ifadeyle "*kozmik direk* veya eksen rolünü üstlenmiş *Temir Kazık*, eski Türk düşüncesinde üç dünyayı ve özellikle de gök kubbesini ve yıldızları tutan, evrenin düzenli bir şekilde devretmesini sağlayan mitolojik anlayışın başında yer almaktadır. Bu yıldıza astronomide Kutup yıldızı denildiği de bilinmektedir."[408]

Bu yıldız kümesi hakkında, Emel Esin ise şu bilgilere yer verir: "Çin'de ve Türklerde göğün kutbu sayılan *Kutup yıldızı*, Türkçe adıyla *Altun veya Temür kazguk (Altın veya Demir kazık)*, Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayıdır. Kutup yıldızının etrafındaki yıldızlar ise, hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetilir. Türkçede *Yitiken (yedi hanlar)* denen *Büyük ayı yıldız takımı* hükümdarın arabası sayılıp, Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gök yüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmişti. Böylece gök tanrısının veya arabasının yıllık bir hareketi olduğu farz ediliyordu. Türklerde, Yitiken'in yıllık hareketi boyunca da, her 12 ayın belirli bir gününde mum yakarak ayin yapma geleneği vardı."[409]

Eski Türklerde, Gök Tanrı ve onun atlı arabaları şeklinde düşünülen yıldız kümesi, Uygur efsanelerinde yedi hırsız ve atlarına binip onları takip eden iki bahadır şeklinde düşünülmektedir. Bu efsane, başta zaman anlayışı ve ayların belirlenmesi olmak üzere, Türk kültüründe çeşitli mitik düşüncelere kaynaklık eden bir yıldız

[408] Fuzuli Bayat. *age.* s. 290.
[409] Emel Esin. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, ss. 41–46.

kümesinin, Uygur Türkleri arasında ne şekilde tasavvur edildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Efsanelerde yer alan yıldızlardan bir diğeri "Çolpan Yıldızı"dır. Bu yıldızla ilgili efsaneler, Türk dünyasında Çolpan Yıldız/Çoban Yıldızı/Solbon gibi isimlerle yaygın olarak anlatılmaktadır.[410] Türk dünyasında bu yıldızla ilgili anlatmaların yaygın olması, bu yıldızın Türk mitik düşünce sistemindeki yerinden kaynaklanmaktadır. "Türk astral mitlerinin konar-göçer sosyo-kültürel yaşamı ile birebir bağlantılı anlayışı Çolpan/Çoban yıldızı mitinde korunmuştur. Nitekim kozmik bilgilerde Çoban yıldızı bilgelik kaynağı olarak bilindiği içindir ki Türkler onu yol gösteren yıldız olarak algılamışlardır."[411]

Çalışmamızda yer alan 82, 83 ve 84. efsaneler, Çolpan Yıldızı'nın oluşumunu ve özelliklerini açıklayan eş metinlerdir. Bunlardan 82. efsanede, dedesi ve ninesiyle birlikte yaşayan Çolpan adında bir kız, boz atına binip avlanarak ailesine bakmaktadır. Bir gün yakındaki kabilenin zalim aksakalı, onu oğluyla evlendirmek ister; ancak Çolpan bunu kabul etmez. Bunun üzerine zalim aksakalın oğlu, Çolpan'ı kaçırır ve ellerini ayaklarını bağlar. Çolpan bu zor durumdan kurtulmak için Allah'a dua eder; melekler de onu gökyüzüne alıp götürür. O günden sonra insanlar yıldıza dönüşen bu kıza "Çolpan Yıldız" derler.

83. efsanede ise, bir çiftçinin kızı olan Çolpan'ı padişah saraya götürür ve ona zorla sahip olmak ister. Zor durumda kalan Çolpan, Allah'a dua eder ve melekler onu gökyüzüne götürerek yıldıza dönüştürür.

Efsanenin 84 no'lu eş metninde ise, eskiden yeryüzünde yaşayan adil bir kadı vardır. Allah, göğün perdesini kaldırarak bütün meleklere bu kadının adaletli yönetimini gösterir. Harut ve Marut adındaki melekler, kadıyı kıskanırlar ve davaları kadıdan daha iyi yöneteceklerini söylerler. Bunun üzerine Allah, onları yeryüzüne kadı olarak indirir. Bir gün Çolpan ve kocası, davalarını çözmeleri için bu Harut ve Marut'a gelirler. Çolpan'ın güzelliği karşısında gözleri dönen bu kadılar, Çolpan'ın kocasını işe göndererek ona zorla sahip olmak isterler. Çolpan, onların elinden kendisini kurtarması için Allah'a dua eder. Melekler, Çolpan'ı alıp gökyüzüne çıkarırlar ve Allah onu Çolpan

[410] Bu konuda bk. Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* C. II, Ankara: TDK Yayınları, 1997.
[411] Fuzuli Bayat. *age*. s. 292

yıldızına dönüştürür. Harut ve Marut ise kıyamete kadar bir kuyuda ayaklarından asılı olarak ve bir damla suya hasret kalarak yaşayacaktır.

"Çolpan" hakkındaki bu üç efsane, şekil değiştirme motifi üzerine kurulmuştur. Zor durumdan kurtulmak için Allah'a dua eden Çolpan, melekler tarafından göğe yükseltilir ve orada bir yıldıza dönüşür. Çolpan hakkındaki efsanelerde dikkat çeken hususlardan biri, 84. efsanede Harut ve Marut isimli meleklerin de yer almasıdır. Harut ve Marut, Kur'an-ı Kerim "Bakara Suresi/112"de geçen iki melek adıdır ve olaylar, efsanede geçen olaylara benzer bir şekildedir. Burada, Türk mitik inanış ve düşünüş sisteminde farklı anlamlar yüklenen "Çolpan Yıldız"la ilgili anlatmanın, sonraki dönemlerde dinî unsurlarla da beslendiğini görmekteyiz.

Yıldızları konu alan efsanelerden biri de "Zühre Yıldızı" adını taşıyan 85. efsanedir. Efsanede, üvey annesinin hakaretlerine dayanamayacak hale gelen Zühre, Allah'a dua ederek, üvey annesinin doldurup getirmesi için eline verdiği delik fıçılarıları taşıdığı epkeş[412] ile birlikte bir yıldıza dönüşür. Efsanenin sonu ise "ay doğduğunda dikkatlice bakarsanız, ayın ortasında epkeşe kovaları asan Zühre'nin ayakta durduğunu görürsünüz." şeklindedir.

Türklerin, "Venüs" yıldızını, "Zühre", "Kervan", "Çoban" yıldızı şeklinde adlandırdığını biliyoruz.[413] Şekil değiştirme motifi üzerine kurulan efsanede, "Zühre Yıldızı"nın üzerindeki şekle vurgu yapılması dikkat çekicidir. Asırlar boyunca göçebe yaşayan ve gök cisimlerinin hareketlerine bağlı olarak zamanı ve ayları belirleyen Türklerin, bu zamanı belirlemesinde en etkili gök cisimlerinden biri Zühre Yıldızı'dır.

Yukarıda birkaç örnekle açıklamaya çalıştığımız ve Türk mitolojisinde farklı işlevlere sahip gök cisimlerinin, Uygur efsanelerinde sıkça yer aldığını görmekteyiz. Gök cisimlerinin oluşumunu konu alan efsaneler, Türk mitik inanış ve düşünce sisteminin izlerini taşıması bakımından önemlidir.

III. 2. 1. 3. Olağanüstü Varlıklar

Türk sözlü kültür ürünlerinde, çeşitli olağanüstü varlıkların yer aldığı bilinen bir durumdur. Dev, ejderha ve yalmavuz gibi varlıklar, Uygur efsanelerinde de çeşitli özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu kısımda, Uygur efsanelerinde yer alan

[412] Epkeş: Omuza alınarak su taşımaya yarayan araç.
[413] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar).* C. II, Ankara: TTK, 1995, ss. 213–214.

olağanüstü varlıkların kökenleri ve bunların efsanelerde hangi özellikleriyle yer aldıklarını örneklerle ele alınıp inceleyeceğiz.

III. 2. 1. 3. 1. Ejderha

Uygur efsanelerinde yer alan olağanüstü varlıklardan biri ejderhadır. Türk mitik inanç ve düşünce sisteminde hem gök hem de yer unsuru olarak yer alan ejderha, Uygur efsanelerinde farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Türklerde zamanı belirleyen iki çarkın olduğunu ve bunlardan birini geyiklerin diğerini de bir çift ejderin çevirdiğini bilmekteyiz.[414] Emel Esin, göğün çarklarından birini çeviren ejderin özellikleri konusunda şu bilgilere yer verir: *"Somutlaştırılmış tezahürüyle ejder, kışın 'yer-su'nun derinliklerinde yaşayan, baharda ise kanatlanıp uçan, böylece hem yer su hem gök ilkelerine bağlı efsanevî bir ruh olarak düşünülüyordu. Yer-su'da yaşarken, ejderin kararıg yönleri galip geliyordu. Baharda ise, ejder gökyüzüne uçmaya ve böylece yaruk ve ateşli yönünü almaya hazırlanırken, vücudunda kanatlar, başının tepesinde uçmaya yarayan bir çıkıntı, boynuzlar ve yaruk (erkek) cinsinin özelliği olan sakal çıkıyordu. Gök ve yer arasında döndüğü varsayıldığı için, ejder bazen gök ve yer ilkelerinin yerine geçme eğilimindeydi. Çu döneminde ve Hsiung-nularda gök ve yer tanrıları ejder şeklinde olabiliyordu. Türklerde de, biri merkezde (fil başlı), diğerleri dört yönde olan beş göksel ejder kavramının bulunduğu Uygur metinlerinden anlaşılmaktadır."*[415]

Türk kültüründe hem gök hem de yer-su unsuru olarak karşımıza çıkan ejder, Uygur Türklerinin "möçel" olarak adlandırdığı "On İki Hayvanlı Türk Takvimi"nde de yer almaktadır. On iki yıllık daimî bir devir teşkil eden bu takvimin her yılı muayyen bir hayvana nispet edilir ve her yıl mensup olduğu hayvanın adını alır. Bu takvimde, on iki yıllık zaman dilimini içine alan sürenin her bir yılı sırasıyla sıçgan (sıçan), ud (sığır), bars, tavışgan (tavşan), Lu (ejder), yılan, yond (at), koy (koyun), biçin (maymun), taguk (tavuk), it ve tonguz (domuz) isimlerini taşımaktadır.[416] Osman Turan, bunlardan ejder yılının özelliklerine ilişkin çeşitli kaynaklarda şu bilgilerin yer aldığını belirtir:

---

[414] Bu konuda geniş bilgi için bk. Emel Esin. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, ss. 42–48; Metin Arıkan. "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri ve Bunların Türk Dünyası Destan Anlatmalarındaki Yansımaları." *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı,* C. II, Bursa: 2005, ss. 401–413.

[415] Emel Esin. *age*. ss. 82–83.

[416] On İki Hayvanlı Türk Takvimi hakkında geniş bilgi için bk. Osman Turan. *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, (2. Baskı), ss. 32–33.

"Timsahın da suda yaşaması dolayısıyla bu yıl çok yağmur yağar ve bereket olur. Savaş ve kan dökücülük çok olur; ağaçlara afet erişir, arpa ve buğday iyi mahsul verir. Bazı mahsullere afet az karışır. Harp ve fitne çoğalır, evvelinde doğan ahmak, cevhersiz; ortasında doğan halim ve yumuşak; sonunda doğan kötü huylu ve utanmaz olur."[417]

Araştırıcıların belirttiği gibi ejderha, Türklerin zaman anlayışının merkezinde yer alan ve çeşitli anlatmalara konu olan olağanüstü varlıklardan biridir. Uygur efsanelerinde de ejderha, bazen gök bazen de "yer-su" unsuru olarak yer almakta ve daha çok kahramanların mücadele ettiği bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Efsanelerde ejderhanın hangi özellikleriyle yer aldığını ve hangi işlevleri üstlendiğini birkaç örnekle açıklamak yerinde olacaktır:

10. efsanede Küsen Hanı Alip Çor, halkına zarar veren ejderhayı öldürmek için onun yuvasına gider. Ejderha uyandığında bir aslana dönüşür ve Alip Çor, aslana dönüşen ejderhayı ömrünün sonuna kadar binek hayvanı olarak kullanır. Efsanede dikkat çeken husus ise ejderhanın uçmasıdır. Padişah bir yere gitmek istediğinde, ejderha uçarak onu gitmek istediği yere götürür. Yukarıda araştırıcıların belirttiği gibi ejderha, hem gök hem de yer unsuru olarak yer almaktadır.

Eş metinler olan 18, 19 ve 20. efsaneler, Kaşgarlı Mahmud ve onun öğrencilerinin ölümünü konu almaktadır. 18. efsanede Kaşgarlı Mahmud, dağda yaşayan ejderhayı öldürür; ancak kendisi de ejderhanın zehrinden ölür. 19. ve 20. efsanelerde ise halka zara veren ejderhayı, Kaşgarlı'nın öğrencisi İmam Malik Ejder öldürür.

İdikut Dağı'nın oluşumunu konu alan 205. efsanede, Buğda Dağı'nda bir ejderha ortaya çıkar ve her yıl ilkbahar mevsiminde Turfan ovasına inerek önüne çıkan herşeyi yer; kışın ise dağa çekilir. Sonunda bir yiğit, onu öldürmek için dağa gider ve ağzından ateş püskürten ejderhayı dokuz kılıç darbesiyle dörde bölerek öldürür. Ejderha zamanla dağa dönüşür ve İdikut Dağı'nı meydana getirir. İdikut Dağı'ndaki dokuz vadi ise ejderdanın üzerindeki kılıç darbeleridir.

Efsanede dikkat çeken hususlardan biri, ejderhanın ilkbahar aylarında ortaya çıkmasıdır. Türk mitik inanç ve düşünce sisteminde, ilkbahar mevsimiyle özdeşleşen ve efsanede de bu şekilde yer alan ejderha ile ilgili olarak Jean-Paul Roux, "On İki

[417] Osman Turan. *age.* s. 103.

Hayvanlı Türk Takvimi'ndeki hayvanların seçiminin ve sırasının kesinlikle rastlantı olmadığını belirterek, ejderha ayının nisana, ilkbaharın başlangıcına, efsanelere göre bu hayvanın göğe yükselmek için topraktan çıktığı döneme karşılık geldiğini söyler."[418]

Eş metinler olan 246, 247 ve 248. efsanelerde de ejderha yer almaktadır. 246. efsanede ejderha, başını kaldırmış bir yılan şeklinde tasvir edilir. 247 ve 248. efsanelerde ise ejderha, krallığın tacını, tahtını koruyan ve kuyuda yaşayan bir varlık olarak anlatılmaktadır. Efsanelerde ejderhanın yılan olarak tasvir edilmesi, yılan ile ejderha arasındaki ilişkiyi götermesi bakımından önemlidir. Çünkü ejderha, görünüş bakımından yılanların oldukça büyük şekli olarak tasavvur edilmekte ve yılana göre daha çok özelliğe sahip olağanüstü bir varlık olarak anlatılmaktadır. Jean-Paul Roux'un ejderhanın kökeniyle ilgili tespitleri yılan-ejderha ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır: *"Ejderha, Orta Asya halklarının yerleşik düzendeki komşularından geldiği kesindir; fakat doğudan olduğu kadar batıdan da gelmiş olabilir. Çin kökenli olması daha olasıdır; çünkü en eski adı olan 'lu' konuyla, ilgili çağdaş inançların çoğunda olduğu gibi, Çincedeki 'lung'tan türemiş gibi görünmektedir. Ortama çok iyi uyum sağlamıştır, 'yılan' ve 'nek yılan', 'büke' veya Türkçe olduğu çok açık olan 'evren' adları verilmiştir. Birçok metin, ejderhayı yerel hayvan topluluğuna ait bir tür olarak gösterir."*[419]

268. efsanede, Tanrıkut Dağı'nda yaşayan ejderha, her yıl sonbahar ayında dağdan inerek önüne gelen her şeyi yemektedir. Sonunda halkın feryadı gökyüzüne ulaşır ve Gök Tanrı kum fırtınası çıkararak bu ejderhayı kumun altında bırakır. Ayrıca ejderhanın üzerini kapatmak için yeri de kazarak toprakları ejderhanın üzerine atar. Güneş Tanrısı da kum ve taşları kor haline getirerek ejderhanın ölmesini sağlar. Ejderhanın üzerine yığılan kum ve toprak İdikut Dağı'nı; kazılan yer ise Turfan'ı meydana getirir. Sonraki dönemlerde, burada tekrar hayat başlar ve dağın altında yatan ejderha tekrar canlanarak, kaynağını İdikut Dağı'ndan alan nehri kurutur. Nehrin niçin kuruduğunu öğrenmek için suyun kaynağına gelen yiğitleri de ateş saçarak öldürür. Bu

[418] Jean-Paul Roux. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 85.
[419] Jean-Paul Roux. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 39. Ejderhanın kökenine ilişkin görüşler hakkında geniş bilgi için bk. Bahaeddin Ögel. *age*. ss. 561–569; Ahmet Yaşar Ocak. *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983, s. 172.

durumda çaresiz kalan halk, ejderhaya hissettirmeden dağın altından kanallar açar ve bunları birleştirerek karızlar oluştururlar.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, Uygur efsanelerinde ejderha, yılana benzer bir şekilde tasvir edilen, dağ ve mağaralarda yaşayan, ateş püskürten, öldüğünde dağa dönüşebilen, krallığın tacı ve tahtını koruyan olağanüstü varlık olarak yer almaktadır.

III. 2. 1. 3. 2. Dev

Uygur efsanelerinde yer alan olağanüstü varlıklardan bir diğeri devdir. Dev ve ejderhanın görünüş ve karakter özellikleri bakımından birbirine benzediği bilinmektedir ve bazı araştırıcılar bu iki varlığı bir bütün olarak ele alıp incelemişlerdir.[420] Devin olumlu ve olumsuz ikili karaktere sahip olduğuna dikkat çeken Alimcan İnayet, Türk sözlü anlatmalarında yer alan devlerin özellikleriyle ilgili olarak "Devler olağanüstü güç ve sihir gücüne sahiptir. Onlar, insanları elma, yüzük vs. dönüştürme, istedikleri anda aslına dönüştürme ya da kendi kılıklarını değiştirme özelliklerine sahiptir."[421] demektedir.

Özbek folklor araştırıcısı Cabbar İşankul'a göre, devin iki başlı, dört başlı, boynuzlu, tüylü oluşu, ateş püskürtmesi, uçması, kuş şekline girmesi, kasırga çıkarması, bu tipin yırtıcı hayvan veya ejderhadan geldiğini gösterir. Ejderha, devin ilk görüntüsüdür. Devler, ejderhaların insan şeklindeki görüntüsüdür. Devler de ejderler gibi kızları kaçırırlar. W. Y. Propp'a göre, ejderin kız kaçırması eski ruhların canı kaçırması hakkındaki düşünceleri ifade eder. Ejder hakkındaki bu düşünceler aynen deve geçmiştir. Başka bir yönden ejder ve devlerin kız kaçırması su kültü, suya verilen kurban törenleriyle ilgilidir. Su sahipleri önce yılan, ejder, sonra da dev şeklinde tasavvur edilmiştir. Ejdere kurban verilen kız veya oğul, devin yemek için kaçırdığı insanlarla aynıdır."[422]

Devler, Uygur efsanelerinde çeşitli özelliklerde kerşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda yer alan 39. efsane, Rüstem Palvan'ın devlerle mücadelesini konu almaktadır. Efsanede, devlerin özellikleri şöyle anlatılır: "…Bu sırada dev ve periler,

[420] Baheddin Ögel. *age*. ss. 561–569.
[421] Alimcan İnayet. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: 2007, ss. 62–63.
[422] Bu konuda geniş bilgi için bak. Alimcan İnayet. *age*. s. 63–65.

tekrar bir yerde toplanıp Rustem Palvan'a hücum etmişler. Devlerden bazıları araba, bazıları fil, bazıları domuz, bazıları kurt, bazıları tilki, bazıları yılana binmiş; bazıları ise kuş gibi uçarak, bazıları yürüyerek bazıları ise ayağı yukarıda, başı aşağıda yürüyerek, bazı hünerli yaratıklar da yağmur, kar, dolu ve toprak yağdırarak, bazıları da duman çıkararak gelmiş. Bütün âlem korkuya kapılmış…"

52. efsane, dokuz kız kardeşin bir devle mücadelesini konu almaktadır. Efsanede, dokuz kız kardeş, aslında bir dev olan hükümdarla mücadele ederler ve efsanede dev şöyle anlatılır: "…Komşu yurdun hakanı, aslında dev ve perilerden olup, insan suretine bürünmüş. Onun ağzından çıkan ateş, altı aylık uzaklıktaki bütün mahlûkları, insan ve bitkileri yakarmış. Dev, boran çıkarıp dağları dümdüz edermiş…"

Abıhayatı aramaya çıkan bir yiğidin, devlerle mücadelesini konu alan 165. efsanede, devlerin padişahlık yaptığı şehirde abıhayatı bulan yiğit, abıhayatı alamadan geri dönmek zorunda kalır.

250. efsanede, biri Özdağ, diğeri de Korumdağ'da yaşayan iki devin, Altın Dağ'a sahip olabilmek için yaptıkları savaşları konu almaktadır. Efsanede, devler fırtına çıkararak savaşırlar ve bu savaş yedi gün devam eder. Sonunda bir derviş, onları buluta dönüştürür ve bu iki dev gökyüzünde mücadele ettiklerinde, şimşek çakarak yağmur yağar.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde yer alan devlerin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Devler, fırtına çıkaran ve ateş püskürten olağanüstü varlıklardır.
2. Devler genellikle perilerle birlikte yer almaktadır.
3. Devler, şekil değiştirerek buluta ve insana dönüşebilmektedir.
4. Devler, şimşekler çaktırıp yağmur yağdırabilen varlıklardır.
5. Devlerin yuvaları dağlardır, özellikle mağaralar, onların uyudukları yerlerdir. Bu konuda Alimcan İnayet *"Devler mağaralarda, yeraltı dünyasında yaşarlar. Dağların ve mağaraların kutsal sayıldığını biliyoruz. Onun için, Türkler dağlarda gökteki tanrılara tapınırken, mağaralar da yeraltı tanrılarına ibadet edip kurban sunmuşlardır. Mağaralar, yeraltı dünyasının kapısı olarak da*

düşünülmüştür." [423] Bu bağlamda düşündüğümüzde, devlerin dağlarda yaşayıp mağaralarda uyumaları ve zaman zaman buluta dönüşmeleri Türk mitik düşünce ve inaç sisteminde evren tasarımının nasıl tezahür ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

6. Bazı devler, sadece insanla beslenirken, bazıları önüne çıkan herşeyi yemektedir.

III. 2. 1. 3. 3. Yalmavuz

Uygur efsanelerinde yer alan olağanüstü varlıklardan biri de yalmavuzdur. Dev ve ejderha gibi yalmavuz da efsanelerde çeşitli özellikleriyle yer almaktadır. Sineğin ortaya çıkışını konu alan 63. efsanede, bir şehre gelen yalmavuz, halkın büyük çabasıyla etkisiz hale getirilir. Şehrin padişahı, yalmavuzu önce üç parçaya bölüp dağın arkasına attırır. Ancak onun kolay kolay ölmeyeceğini bildiği için, sonra onu yakıp külünü çölde savurmalarını söyler. Yalmavuzun yakılıp savrulan vücudu sineğe dönüşür.

190. efsanede, evliya olan bir çobanın koyunlarını yiyerek yaşayan yalmavuz, yaşlı bir kadın (kempir) olarak yer almaktadır. Evliya, yaşlı kadının yalmavuz olduğunu anlayınca onu öldürmek ister; ancak onların ölmediğini anlar. Sonunda evliya ve yalmavuz, Allah tarfından Buğda Dağı'na dönüştürülür. Efsaneye göre; Buğda Dağı'ndaki bir nehir, yalmavuzun tam başına dökülürmüş; eğer o su bir gün akmasa, yalmavuz başını kaldırıp dağdan çıkacakmış.

Dekyanus'un oğlu Oğlanbay'ın hayatını konu alan 234. efsanede, Oğlanbay kırk yıl çalışarak bir şehir inşa eder; ancak bu şehrin anahtarını, şehrin kuzeyindeki Kafdağı'nda yaşayan yedi başlı bir yalmavuz alır ve onu dilinin altında saklar. İnşa ettiği şehri babasına göstermek isteyen Oğlanbay, Kafdağı'na giderek yalmamuzla kırk yıl savaşır ve sonunda şehrin anahtarını almayı başarır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere yalmavuz, dev ve ejderha ile benzer özelliklere sahiptir. "Yalmavuz, dağ ve mağaralarda yaşayan, çok başlı, şekil değitirebilen, insan kanı emen, insan veya sürüleri yiyen, ruhunu başka yerlerde saklayabilen, çift cinsiyetli ve hileci bir yaratıktır. Kan emme ve insan eti yeme onun en

[423] Alimcan İnayet. *age*. s. 66.

karakteristik özelliğidir. "cadıger", "cadı", "kempir", "mestan kempir" gibi adlarla karşımıza çıkmaktadır.[424]

Alimcan İnayet, mitolojik bir tip olan yalmavuzun kökenine ilişkin şu tespitlerde bulunmuştur: "Yalmavuz; ateş ilahesi, ağaç ruhu, albastı, tepegöz, ejderha, dev, cadı ve şaman ile ilişkili olan çok boyutlu değişik inanç ve derin tarihi tabakaları olan bir tiptir.[425] Onun, anaerkil dönemde yaşamış önemli bir tanrıça veya savaşçı kadının ruhu olması ve sonraki tarihi süreçte kötülenerek canavar, cin, şeytan veya deve dönüştürülmüş olması muhtemeldir."[426]

III. 2. 1. 4. Kültler

"Kült; yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınıştır. Bu saygı ve tapınış, duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olara bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yeri olarak kullanılır. Kült için bayram ve tören vakitleri gibi belli zamalar seçilmektedir."[427] Tabiattaki varlıklarda ruh olduğuna inanma ve bazı tabiat varlıklarına kutsallık yükleyerek onun etrafında çeşitli ritüellerin oluşması olarak tanımlayabileceğimiz "kült", Türk mitolojisi içinde önemli bir yer tutmaktadır.

Türklerde kült inanışı ve buna bağlı ritüellerin temelini İbrahim Kafesoğlu şu şekilde açıklar: "Eski Türkler, tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler."[428]

Çalışmamızın bu kısmında, mitolojik temelleri olan ve Türk kültüründe önemli bir yer tutan dağ, ağaç ve su kültünün, Uygur efsanelerinde ne şekilde yer aldığını tespit edip değerlendirmeye çalışacağız.

III.2.1.4.1 Dağ Kültü

"Türk mitolojisinde, gök tanrısından hemen sonra yer alan bir hükümdar olarak yir tengri-kanı (yer tanrı-hanı), Türkçe metinlerde adı çok geçen "yağız yir" ve Türkler hakkındaki bir Çince kaynakta, gök tanrısıyla birlikte tapıldığı söylenen "kara tanrı",

---

[424] Alimcan İnayet. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: 2007, s.77.
[425] Alimcan İnayet. *age*. s.81.
[426] Alimcan İnayet. *age.* s.21-22.
[427] Sedat Veyis Örnek. *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971, s. 148–149.
[428] Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu. *age.* s. 302.

yine yir tengri-kanı'nın vecheleri olarak gözükmektedir. Kök Türklerin dağ şeklindeki yer tanrısı da, gökten hemen sonra anılmakla "yir tengri-kanı"nı ya da kağan sülalesine bağlı bir kişiyi temsil etmiş olabilir. Türk Tengri ile birlikte Türk bodununu (Türk milleti) yok olmaktan korumak isteyen Türk iduk yeri-sub'u (Türklerin kutsal yer-suyu) nun da ata ruhuyla ilgili olması muhtemeldir. Dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların, ormanların insan veya hayvan şeklinde ruhları olduğu sanılıyordu. Ölmüş şöhretli kişiler de yer-su ruhlarına karışıyordu."[429]

"Türklerde yer-su ruhlarının en önemli temsilcisi dağdır. Dağ kültü, Gök Tanrı inancıyla ilgilidir ve Hunlar eski vatanları olan "yeni-si-şan" sıradağlarındaki "han-yuan" dağında her yıl Gök Tanrıya kurban sundukları bilinmektedir. Hun hakanları Çin'le yaptıkları sözleşmeleri Hun dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri antla teyit ettikleri de bilinmektedir."[430] Ayrıca "dikeyliğin güçlü simgesi olan dağ, ormanlarıyla, karla kaplı oluşuyla, ulaşılmazlığı ve gizemliliğiyle, tepeleri göklere varan ve dolayısıyla onu tutan duruşu ile, evrenin merkezinde bulunmasıyla, Türk efsanelerinde önemli bir rol oynamıştır.[431]

Roux, "kutsal bir dağa sahip olmayan bir Türk veya Moğol kavminin bulunmasına imkân olmadığı anlaşılmaktadır; ancak bazı dağlar kendilerine evrensel bir ün kazandıran bir şöhrete sahiptirler" diyerek Türklerde dağın önemini belirtmiştir.[432]

Türk kültüründe önemli bir yeri olan dağ ve ona yüklenen çeşitli anlamlar, farklı sözlü kültür anlatmaları içinde korunarak, mitolojik dönemden günümüze kadar gelmiştir. Uygur efsanelerinde de dağ, madenlerin bulunduğu, ejderhaların yaşadığı, pınar ve nehirlerin kaynağını aldığı mekânlar olarak yer almaktadır.

Tarihin en eski dönemlerinden beri diğer Türk boylarında olduğu gibi, Uygur Türkleri arasında da dağın ayrı bir önemi olduğu bilinmektedir. Uygurların ünlü "Kutlug-Dağ" efsanesindeki kayalık, millete kudret ve saadet veren ruh olarak kutsaldır. Eski Türklerin yağmur ve dolu yağdırmak, rüzgar çıkarmak için sihrine müracat ettikleri

---

[429] Emel Esin. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 78.
[430] Abdülkadir İnan. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: 1986, s. 48–49.
[431] Jean Paul Roux. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini.* Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 1994, s.124.
[432] Jean Paul Roux. *age*. s.125.

"yada taşı"nın da ayrı bir kutsallığı vardır.[433] Çalışmamızda yer alan efsanelerin bir kısmı da, dağların oluşumunu ve adlandırılmasını konu almaktadır ve bu efsanelerde dağlara yüklenen kutsallık söz konusudur. Efsanelerde yer alan Tanrı Dağı, Tanrıkut Dağı, İdikut Dağı, Altın Dağ, Buğra (Buğda) Dağı gibi dağlar, adlarından da anlaşılacağı üzere Uygur Türkleri tarafından kutsal kabul edilmektedir. Burada, Uygur efsanelerinde dağlara hangi özellikleri dolayısıyla kutsallık yüklendiğini ve efsanelerde bunların ne şekilde yer aldığını birkaç örnekle açıklamaya çalışacağız.

205. efsane, İdikut Dağı'nın oluşumunu konu almaktadır ve bu dağın Gök Tanrı tarafından yaratıldığı anlatılmaktadır. Uygur kağanlarının, "kut sahibi", "mukaddes saadet" ve "azamet" anlamlarına gelen[434] "Iduk-kut" ünvanı ile anıldığını ve başkentlerine de "Iduk-kut (İdi-kut) şehri" denildiğini bilmekteyiz.[435] Bu dağın da aynı isimle adlandırılması ve Gök Tanrı tarafından yaratıldığının belirtilmesi, bu dağın hem kutsal kabul edilmesine hem de bu kutsallığın nedenine açıklık getirmesi bakımından önemlidir.

Bazı efsanelerde, dağların niçin kutsal olduğu ve insanların önceden bazı dağlara taptıkları da belirtilmektedir. Örneğin; 199. efsanede, Karahanlı devletinin padişahı, avlanmak için Kızıldağ'a gelir; ancak vezir tuzu unutmuştur. Bunun üzerine hükümdar ve yanındakiler dua ederler ve Kızıldağ bir tuz dağına dönüşür. Efsanenin sonunda, "Tuzdağ'ın hikâyesinden dolayı, insanlar Tuzdağ'a saygı duyarlar." denilmektedir.

Uygur efsanelerinde, dağların oluşumu ve üzerinde taşıdığı madenler dolayısıyla da, Türk kültüründe önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Dağların oluşumuna ve ve bazı dağlara önceden tapıldığını belirten efsanelerdenn biri de 191. efsanedir. Efsanede, Ürümçi'nin yeri önceden denizdir. Bir gün yer yarılır ve yerden alevler yükselmeye başlar ve bu alevler binler yıl sönmez. Sonunda yeryüzünün bu durumuna merhamet eden Allah, Kafdağı'nın yetmiş katlı kapısını açarak rüzgâr çıkarır ve bu ateşi toz-toprakla söndürür. Böylece yerin altında kalan kor, mermer ve yakut gibi madenlere

---

[433] "Kutsal Dağ" ve "yada taşı" hakkında geniş bilgi için bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa* C: I. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 121; İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, s. 304.

[434] Zekeriya Kitapçı. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004, s. 106.

[435] Bu konuda geniş bilgi için bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa* C: I. Çev. Doç. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 110; İbrahim Kafesoğlu. *age.* s. 137; Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Akçağ Yayınları, 1999, s. 67.

dönüşür. Burada hayat başladıktan sonra bir gün tekrar alevler yükselmeye başlar ve bir süre sonra söner. Bu nedenle insanlar bu dağın ilahi bir güce sahip olduğunu düşünerek, dağa tapmaya başlarlar.

Dağların oluşumunu ve çeşitli özelliklerini konu alan efsanelerde, çoğunlukla Gök Tanrı, ejderha ve evliya gibi olağanüstü güce sahip varlıkların yer aldığı görülmektedir. Aşağıda kısaca oluşumlarını ve çeşitli özelliklerini verdiğimiz dağlar bunlara örnektir.

Tanrı Dağı'nın bir parçası olarak yer alan "Tanrıkut Dağı", kutsal dağlardan biridir ve 268. efsanede bu dağın ve dağ üzerindeki gölün oluşumu, ejderhanın dağa dönüşmesiyle açıklanmaktadır.

Buğra Dağı'nın oluşumunu konu alan 190. efsanede de, bir evliyanın doksan dokuz başlı yalmavuzu öldürmesiyle dağ oluşur.

192. ve 195. efsanede ise, Kafdağı'ndan Buğda Dağı'na gezmek için gelen periler, insanoğlu tarafından rahatsız edilir. Periler bu durumdan kurtulmak için Allah'a dua ederler. Allah da yeryüzünün iki kulağından tutup, yeri oyarak kırk bin metre kaldırıp ters çevirir. Bu olaydan sonra Buğda Dağı oluşur.

Uygur efsanelerinde hem üzerinde taşıdığı altın madeni hem de şekil özelliği itibariyle önemli yer tutan dağlardan biri Altın Dağ'dır. Türklerin değerli taş ve madenleri gökyüzünde hayal ettiklerini, altın ve yeşim taşının ölümsüzlük bahşettiğine inandıklarını biliyoruz.[436] Joseph Campbell, altınla ilgili olarak "altın ölümsüzlüğü simgelemektedir; yani ölümsüzlük, güzelliğin gövdesi olan Tanrı'nın gizemli yaratıcı enerjisidir."[437] demektedir. Ayrıca "gök"le ilşkilendirilen madenler, çeşitli hastalıkların tedavisinde sağaltıcı unsur olarak da kullanılmaktadır.[438] Altın Dağ ile ilgili 250. efsanede, devler Altın Dağ'a sahip olabilmek için birbirleriyle savaşır. Emel Esin, Altın Dağ hakkında "hükümdarların ve kahramanların ikametgâhı, mezarı ve efsanevi

[436] Bu konuda geniş bilgi için bk. Emel Esin. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, ss. 11–16; Metin Arıkan. "Türk Sözlü Kültür Geleneğinde Ayrıntılar-2: "Hayvan Ata Kültü mü? Atalar Kültü mü?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. S. VI/1, İzmir: 2006, ss. 13–18.

[437] Joseph Campbell. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, s. 150.

[438] Bu konuda geniş bilgi için bk. Mircea Eliade. *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, ss. 75–80.

hayvanların yuvası kutsal Altın Dağ'ın hatıraları, Türk mitololojisi içindeki varlığını dünyanın birçok bölgesinde uzun süre sürdürdü." demektedir.[439]

Kaşgarlı Mahmud'un ölümünü konu alan 18. efsanede, Kaşgarlı Mahmud Kızıldağ'da bulunan ve "Ejderha Yuvası" olarak anılan yerde ejderhayı öldürür; ancak kendisi de onun zehrinden ölür.

23. efsanede, Sultan Seydul Kirmiş Müslimin, kafirlerle savaşarak Kızıldağ'a gelir. Aşırı sıcaktan telef olan ordu için Allah'a dua eder ve bu dağda, "Çarçi (Başpınar)" adı verilen pınar ortaya çıkar.

197. efsanede, dağın oluşumu şöyle anlatılır: "Altın Dağ'ın bulunduğu yer, eskiden denizdir. Bir gün aniden deniz dalgalanır ve sapsarı bir dağ ortaya çıkar. 'Bu Tanrı'nın bize bir şefaatidir.' diyerek dağa çıktıklarında her yerin altınla kaplı olduğunu görürler. Sonraları dağdan altın toplamak için kan dökülmeye başlar ve dağ gazaba gelerek toprağa dönüşür.

Mitolojik olaylarla oluşumu açıklanan bazı dağların, sosyo-kültürel ve dini değerlerin önemini vurgulayan efsanelerde bir başka şekilde yer aldığını görmekteyiz. Örneğin; 203. efsanede, eskiden buğday unundan meydana gelen İdikut Dağı, bir kadının bu dağdan götürdüğü undan yaptığı çörekle çocuğunun poposunu silmesi nedeniyle kum dağına dönüşür. İşlediği günahın büyüklüğünü anlayan kadın, Allah'a kendini affetmesi için yalvarır. Bu sırada dağda kadın sığacak kadar bir kovuk oluşur ve onu içine alır. Kadının dağın içinde hala ağladığı belirtilmektedir.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, dağların oluşumu ve adları olağanüstü olaylara bağlı olarak anlatılmaktadır. Dağların kutsallığını sağlayan temel unsur ise mitolojide, merkez simgeciliği[440] şeklinde adlandırılan temel yapı ile dağların çeşitli madenleri bünyesinde taşımasıdır. Efsanelerde yer alan birçok dağ, oluşum özellikleri, üzerinde taşıdıkları madenler ve onlara yüklenen işlevler nedeniyle de kutsallık arz etmektedir.

Dağların oluşumunu konu alan efsanelerin bazılarında dikkat çeken hususlardan biri de, dağın oluşumu anlatılmadan önce yeryüzünün oluşumunun anlatılmasıdır.

---

[439] Emel Esin. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, ss. 22.

[440] Bu konuda geniş bilgi için bk. Mircea Eliade. *Ebedi Dönüş Mitosu*. Çev. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994, s. 26.

Örneğin; 191. efsanede, ilk olarak yeryüzünün yaratılışı, daha sonra dağın oluşumu ve üçüncü olarak da dağın ad alması anlatılmaktadır. Bu durum, Eliade'nin "ebedi dönüş mitosu" şeklinde adlandırdığı yapıyı akla getirmektedir. Araştırıcı, "her yaratılış, her şeyin öncesindeki kozmolojik eylemi, dünyanın yaratılışını tekrarlar. Dolayısıyla her şeyin temeli dünyanın merkezindedir. Yaratılış bir merkezde oluyorsa ve dolayısıyla cansızdan canlıya tüm varlık çeşitleri esas olarak kutsal bir alanda varoluşa kavuşabiliyorsa, bütün bunlar kutsal kentlerin, simgeciliğini, beldelerin kuruluşunu belirleyen jeomantik teorileri, inşaya eşlik eden ayinlerin gerekçelerini açıkça gözler önüne sermektedir."[441] demektedir. Uygur efsanelerinde de, dağların oluşumunu konu alan efsanelerin bazılarında, ilk olarak her şeyin öncesindeki kozmolojik eyleme; bir başka ifadeyle dünyanın yaratılmasına yer verilmiş, ardından da dağın oluşumu ve adlandırılması anlatılmıştır.

III. 2.1.4.2. Ağaç Kültü

Yeryüzünde en yaygın kültlerden biri olan ağaç kültü, dinler tarihinin tesbitine göre insanlık geçmişinin en eski zamanlarından beri kendini göstermektedir. Ağaç, yerin dibine dalan kökleri, göğe doğru dik bir tarzda yükselen gövdesi ve gökyüzüne dağılan dal, budak ve yapraklarıyla olduğu kadar, mevsimden mevsime kendini yenilemesi ve daha pek çok özelliğiyle de iptidaî insanın bir takım dinî telakkilere sahip olmasında hayli payı vardır. Ayrıca ağaç, çoğu defa hayatın ve ebediliğin timsali olarak da benimsenmiştir.[442]

Türklerin dünyayı algılayışının merkezinde de üç âlemi birbirine bağlayan, dünya düzeninin teminatı olan ve her biri ayrı bir anlama sahip olan ağaç vardır. Kozmik düzeni sağlayan ağaç sembolleri bütün Türk dünyasının ortak sembolleridir. Kutsal kabul edilen ağaçların başında ise kayın, çam, dağ servisi, ardıç ve çınar gelmektedir.[443]

Uygur Türklerinde ağaç kültünün izlerini gördüğümüz destanlardan biri, Oğuz Kağan Destanı'dır. Oğuz Kağan, ava çıktığında bir gölün ortasında bir ağaç ve onun içinde de bir kız görür. Gözü gökten daha güzel, saçı ırmak gibi dalgalı, dişleri inci gibi

[441] Mircea Eliade. *age*. s. 32.
[442] Ahmet Yaşar Ocak. *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983, s. 83-84.
[443] Pervin Ergun. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: AKM Yayınları, 2004, s.191.

kızla evlenir ve üç çocuk dünyaya getirir. Birincisine "Gök", ikincisine "Dağ", üçüncüsüne ise "Deniz" adını verirler.[444]

Destanda, Oğuz Kağan'ın ikinci eşinin gölün ortasındaki bir ağacın kovuğunda olması, ağaç kültüyle ilgili bir durumdur. Destanda, ağaç kültünün yanı sıra Gök Tanrı dininin ve ona bağlı olarak "kutsal yer-su" inancının hâkim olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, çocuklara verilen isimler de, Türk mitik düşünce sisteminin anlatmalarda ne şekilde yer aldığını göstermesi bakımından üzerinde düşünülmesi gereken bir başka noktadır.

Uygur Türkleri arasında, ağaç kültüne bağlı anlatmalardan biri de Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa" adlı eserinde yer alan Buku Han ile ilgili anlatmadır. Anlatmada, Karakorum nehirleri arasında, Tula ve Selenga adlarında iki nehir vardır. Bu iki nehrin arasında da birbirine yakın iki ağaç bulunmaktadır. Bu ağaçların yakınındaki iki büyük dağa gökten ışık iner ve dağlar büyümeye başlar. Uygurlar oraya gidip baktıklarında, ayrı ayrı kurulmuş beş çadır ve her çadırda bir bebek görürler. Onlar dadıların elinde büyüdükten sonra, onlara anne ve babalarının kim olduğunu sorarlar. Çocuklar da iki ağacı gösterirler ve ağaçlara bir evladın anne babasına davrandığı gibi davranırlar. Çocuklar büyüdüğünde, onların en küçüğü olan Buku Han padişah olur. [445]

Bu anlatma, temelde türeyişi konu almakla birlikte, Türklerdeki "kutsal yer-su" inancını da ortaya koyması bakımından önemlidir. Anlatmada ağaç kültüyle birlikte, dağ, nehir ve gökle ilişkili olarak ışık unsurları da dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Uygur sözlü anlatmalarında dağ, ağaç, su ve atalar kültü gibi kültleri içine alan "tabiat kültü"nün izlerini bir arada görmek mümkündür.

Çalışmamızda yer alan efsanelerde de, ağaç kültüne bağlı inanışların izlerini görmekteyiz. Diğer Türk boylarında olduğu gibi, Uygur Türklerinde de çam ağacının kutsallığı dikkat çekmektedir. 165. efsane, çam ağacının daima yeşil kalmasını ve uzun ömürlü olmasını konu almaktadır. Efsanede çam ağacının uzun yaşaması, onun dibine abıhayatın dökülmüş olmasına bağlanmaktadır. Burada çam ağacının kutsallığının,

---

[444] Bk. *Oğuz Kağan Destanı (Tercüme Metin, Sözlük).* Yay. Hzl. Muharrem Ergin, İstanbul: Hülbe Yayıncılık, 1988, s. 16.

[445] Bu anlatmanın tam metni için bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî. a*ge* ss. 116–121; Buku Han anlatmasının hayat ağacı bağlamında değerlendirmesi hakkında geniş bilgi için bk. Jean-Paul Roux. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 342–364.

İslamî inanışla da pekiştirildiğini görmekteyiz. Bunun dışında 46, 122 ve 276. efsanelerde de çam ağacının farklı özelliklerine yer verilmiştir.

Uygur efsanelerinde kutsal kabul edilen ağaçlardan biri de dut ağacıdır. "Evin ağacı olarak kabul edilen dut ağacı, evin saadeti, mutluluğu, bekası ve bereketinin sembolüdür. Evin ruhudur."[446] Satarın ortaya çıkışını konu alan 271. efsanede, satarın sadece dut ağacından yapılabileceği belirtilir. Bunun nedeni ise satar ilk olarak bulutların arasından yeryüzüne inen bir aksakal tarafından çalınmış ve dut ağacı da bu aksakalın satar ile çaldığı müziği dinleyerek mest olmuştur. 273. efsanede de "kumul ğirceki"nin sadece dut ağacından yapıldığı anlatılmaktadır. Bunların yanı sıra, 50. efsanede, Kutka isimli halk hekiminin dut ağacının kökü ve meyvesiyle hastaları tedavi etmesi, onun kutsal bir ağaç olmasını sağlamıştır.

Uygur efsanelerinde yer alan bir başka ağaç kavaktır. Kazak, Karakalpak, Kırgız, Altay Türklerinin "pay terek/bay terek"; Tatar ve Başkurt Türklerinin "baytirek", "titrek kavak" dedikleri ağaç, gövdesinin düzgünlüğ, bütünlüğü ve uzunluğu ile kültürümüzde önemli bir yere sahiptir.[447] Uygur Türkleri arasında "toğrak" olarak bilinen kavak ağacı, efsanelerde farklı özellikleriyle yer almaktadır. 16. efsanede Kaşgarlı Mahmud, yanından ayırmadığı değneğini abdest almak için yere saplar ve abdest aldıktan sonra değneğin kavak ağacı olarak yeşerdiğini görür. 166. efsanede ise, İskender yıllarca arayıp bulduğu abıhayatı, insanın öldürmediğini görerek kavak ağacının dibine döker. O günden sonra kavak ağacı uzun ömürlü olur. Bunun dışında efsanelerde, "Oytoğrak", "Çoñtoğrak", "Hantoğrak" ve "Beştoğrak" gibi yerleşim adları da "kavak" ile ilgilidir.

Uygur efsanelerinde sıklıkla yer alan ve çeşitli anlamlar yüklenen kutsal ağaçlardan biri de söğüttür. "Eskiden orman-koruluk manasında da kullanılan söğüt, Budist metinlerde; aydınlık, ferah olan kutlu orman, Buda'nın aydınlığı, nurun indiği, Buda olacak çocuğun doğduğu kutlu mekân"[448] olarak geçmektedir. 23. efsanede Kirmiş Atam, pınarın kenarına çadır kurar ve bir süre sonra çadır direklerinin söğüt ağacı olarak büyüdüğünü görür. 64. efsanede, Dolanlılar kabilesinin kökeni "söğütlüler" olarak açıklanır. 212. efsanede, sevgilisinin öldüğünü duyarak pınarın kenarına gelen

[446] Pervin Ergun. *age*. s.191.
[447] Pervin Ergun. *age.* s. 216.
[448] Pervin Ergun. *age.* s. 241.

yiğidin vücudu söğüt ağacına dönüşür ve pınara doğru kök salar. 246, 247 ve 248. efsanelerde ise, Bedri Belhi adında bir kişi tarafından pınarın kenarına dikilen söğüt, ejderhanın kuyruğu olduğu düşüncesiyle kesilir ve ondan kan akar.

III.2.1.4.3. Su Kültü:

"Türk kültür tarihinde "su kültü" ile ilgili en eski kayıtlara göre, Hunlar döneminde su, Türkler tarafından kutsal kabul edilmektedir."[449] Ayrıca, "Hunların sulara ve ağaçlara kurban kestikleri de bilinmektedir."[450] "Orhun Kitabeleri'nin verdiği bilgiye göre, VIII. Yüzyılda Göktürklerde 'yer-su', devletin resmi kültlerinden biri olmuştur."[451] "Vatanın korunmasında yer-su ruhlarının rolü Tonyukuk kitabesinde açık bir şekilde ifade edilmiştir. Göktürklerin vatanına saldıran düşmanların Tanrı Umay ve Yer-suların yardımıyla gafil avlanarak bastırdıkları ifade ediliyor. Göktürkler ve Uygurlarda "yer-su" şeklinde ifade edilen bu inanç, diğer Türk topluluklarında da dağ, su, ırmak, göl, ağaç, orman ve taş-kaya kültleri şeklinde kendini göstermiştir."[452]

Yer-su teriminden de anlaşılacağı üzere, Eski Türk dini içerisinde su, önemli bir dinî anlam ve mahiyete bürünmüş ve bu çerçevede su kaynağı, pınar, ırmak ve göl gibi su ile ilgili oluşumlar kutsiyet kazanmıştır. Uygur efsaneleri içinde de çeşitli pınarlar, nehirler ve göllerin oluşumlarını konu alan ve onlara kutsiyet yüklendiğini belirten efsaneler yer almaktadır. Kutsal kabul edilen ve su ile ilgili bu oluşumların bir kısmı mitolojik olaylara bağlanırken, bir kısmı da din büyüklerinin ve evliyaların kerametleriyle açıklanmaktadır.

Altın Dağ'ın ortaya çıkışını konu alan 197. efsanede, deniz suyu ikiye bölünür ve aradan uzun yıllar geçince su da azalır. Daha sonra, insanlar bu dağın kuzeyine toplanan suya "Yultuz Gölü"[453], güneyine toplanan suya ise "Köknur Gölü"[454] adını verirler.

Efsanede, göllerin oluşumu ile adları arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. "Yıldız" ve "Kök" kavramları gökyüzü ile ilgilidir. Mitik inanış ve düşünce sisteminde, yeryüzündeki oluşumların kaynağı olarak "gök", yani gökte bulunan "Gök Tanrı"nın

[449] Özkul Çobanoğlu. "Türk Kültür Tarihinde Su." *Türk Kültürü*. S. 361, 1993, s. 288.
[450] W. Eberhard. *Çin'in Şimal Komşuları*. Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Yayınları, 1996, s. 69.
[451] Ahmet Gökbel. *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*.İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 221.
[452] Ahmet Gökbel. a*ge.* 214; Fuzuli Bayat. *age.* s. 31.
[453] Yultuz Gölü: Lopnor Gölü.
[454] Köknur Gölü: Çiñhey Gölü.

olduğunu düşündüğümüzde, onun iradesiyle oluşan göllere de "Yıldız" ve "Köknur" isminin verilmesi, gök ile yeryüzü arasındaki kutsal bağın sonucunda ortaya çıkan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, gökle ilişkili olarak düşünülen "su kültü"nün efsanelerdeki izlerini göstermesi bakımından önemlidir.

195. efsanede, eskiden Buğda Dağı'nın üzerinde bulunan bir gölde perilerin yıkandığı ve insanların onları rahatsız etmesi sonucunda Allah'ın yeryüzünü tersine çevirdiği; böylece günümüzdeki şifalı ırmak, pınar ve göllerin oluştuğu anlatılmıştır. Bu efsanede de, sulara kutsiyet yüklenmesi onların oluşumuna bağlı olarak açıklanmaktadır.

219. efsanede, Aydıngöl'ün suyu tertemizdir ve her türlü hastalığa şifadır. Bu gölün namını duyan uzak yakın herkes, at ve eşeklerine binip gelerek, göldeki değerli zemzem suyunu kap kacaklarına doldurup kendi yurtlarındaki göle boşaltırlar. Böylece kendi yurtlarındaki gölün suyu da şifalı bir su haline dönüşerek, yüzyıllarca kurumadan ve kirlenmeden tertemiz kalır. Bunun için insanlar, bu değerli göle "Aydıngöl" derler. Uygur efsanelerinin büyük bir kısmında, yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi, su ve suya bağlı oluşumların kutsiyet kazanması, çoğunlukla kökenleri ile ilgilidir.

190. efsanede, Buğdatu Dağı'nın üzerindeki göl, ejderhanın dağa dönüşmesiyle oluşur. Hoten kiliminin ortaya çıkışını konu alan 48. efsanede, saçları un gibi bembeyaz ve yüzünden nur akan bir adam bulutların arasından "Yorunkaş Nehri"nin kenarına iner. 268. efsanede suyun kaynağında bir ejderha yatmaktadır ve suyun akmasına engel olmaktadır. Bu efsanelerdeki göl, pınar ve ırmakların özellikleri "su kültü" içinde değerlendirilmelidir.

Türklerin eski inanç sisteminde su, sadece "Yer-sub" ifadesinde belirtilen ortak varlık anlamı taşımaz. Aynı zamanda göl, ırmak, pınar kültleri olarak da görülür. İslami dönemde de önem ve kutsallığını muhafaza etmiştir."[455] Örneğin; Satuk Buğra Han'ın kerametiyle ortaya çıkan "Kolsaldı Mezar" adındaki pınar, Kaşgarlı Mahmud'un mezarının yanında yer alan "Nevruz Pınar", Kirmiş Atam'ın kerametiyle ortaya çıkan "Çarçi Pınar" ve Rüstem'in kerametiyle ortaya çıkan "Rüstem Pınar" gibi birçok pınar

[455] Fikret Türkmen. "Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 3, İzmir: 1999, s. 176.

etrafındaki inanış ve uygulamalar, su kültünün farklı işlevler üstlenerek İslamî dönemde de devam ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sonuç olarak; Türk inanç ve düşünüş sisteminin temelini oluşturan mitolojik unsurlardan başta "Gök Tanrı" olmak üzere, "kutsal yer-su" inancının tezahürü olarak ortaya çıkan dağ, ağaç, su ve atalar kültü gibi kutsallık atfedilen tabiat varlıkları, çeşitli oluşumların kökenine açıklık getiren Uygur efsanelerinde, anlatının kahramanı, mekânı ya da vurguladığı temel yapılardan biri olarak yer almaktadır. Çalışmamızda ele aldığımız mitolojik unsurlardan, Gök Tanrı, dağ, nehir, ejderha gibi unsurların genellikle bir tabiat olayının ya da varlığının oluşumunu konu alan efsanelerde bir arada yer alması, kütlerin ve bunlara bağlı ritüellerin nasıl ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durum bize, eski Türk dininin ve ona bağlı unsurların efsanelerde ne şekilde yer aldığını; zamana ve mekâna bağlı olarak sosyo-kültürel değerlerin oluşumunda ve korunmasında, efsanelerin hangi işlevleri üstlendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

II.2.2.DİNÎ UNSURLAR

Efsaneler, halk inançlarının ve halk dininin yansıtıldığı türlerin başında gelmektedir. Halk bilimi çalışmalarının ilk dönemlerinden itibaren, efsane türünün tanımına ilişkin vurgulanan temel özelliklerden biri "inanç"tır. Bu açıdan inanç/inanma/inanış ne anlama geldiği ve efsane ile ilişkisi üzerinde durulması gereken konulardan biridir.

"İnanç" kavramı "kişi veya toplum tarafından bir düşüncenin, bir olgunun, bir nesnenin, bir varlığın gerçek olduğunun kabul edilmesi"[456] şeklinde tanımlanmaktadır. "Halkbiliminin ilgilendiği ve kısaca 'halk inançları' olarak adlandırılan araştırma alanı ise, eski dinlerden aktarılanlarla resmi dinin inançlarının türlü nedenlerle geniş halk yığınları arasında çeşitlenerek aldığı yeni yorum ve inanış şekilleridir. Bunlar 'resmî' veya 'kitabî' din öğretisini temsil eden din adamları ve bilginlerin de çoğunlukla 'hurâfe' veya 'batıl inanç' olarak adlandırılmak suretiyle resmi dinin dışında oldukları

[456] Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 11.

vurgulanan, halk dinine ait yaygın inanış şekilleri, yorum ve uygulamalardır." şeklinde tanımlanmaktadır.[457]

Efsane ile halk inançları arasındaki ilişkiyi Linda Dégh şöyle açıklar: "Efsaneler, halk inançlarının yansıtıldığı türlerin başında gelmektedir. Bu nedenle efsaneler, halk inanışları ile ilgili en önemli kaynaklardır. İnanç efsane anlatımın amacıdır. İnanca yönelik tutum, bu türün özüdür ve benzer içeriklerin farklı şekillerle gelişimi ve anlatıcının tecrübeleriyle genişletilmesi yoluyla çok değişik şekillerde oluşabilir. İnanç, tüm efsanelerde potansiyel olarak vardır. Aslında, efsane inancı bağlar ve yorumlar. İnanç, efsanenin ideolojik yapısı ve özüdür. İnanç görünmez, duyulmaz; fakat anlatılar arasında saklanmış yöresel kültürel kalıtımın bir parçasıdır. Bu nedenle inanç, insanların dudaklarında değil, beyinlerinde yaşar ve bir toplumdaki bireylerin devraldığı ve paylaştığı bir geleneği oluşturur."[458]

Efsanelerin beslendiği kaynaklardan biri de dindir. Dinî şahıslar, dinî olaylar ve bunlara bağlı mekânlar efsanelerden bir kısmının konusunu oluşturmaktadır. Ancak efsanelerde, dinî kahramanlar, dinî olaylar ya da onlara bağlı mekânlar, "resmî" ya da "kitabî" din olarak adlandırılan öğretinin dışında, halk dinine ait yaygın inanış şekli olarak yer almaktadır. Çalışmamızda, Uygur efsanelerinde yer alan dinî unsurları, "Peygamberler" ve "Evliyalar" şeklinde iki başlık altında ele alıp değerlendireceğiz.

III.2.2.1. Peygamberler

Uygur efsanelerinde çeşitli varlıkların ortaya çıkmaları ve belirli özellikler kazanmalarında peygamberler yer almaktadır. Burada, Uygur efsanelerinde adı geçen peygamberler ve onların hangi olaylarla birlikte anıldıkları konusunda bilgi vererek, bu konuda değerlendirmelerde bulunacağız.

Uygur efsanelerinde yer alan peygamberlerden biri Hz. Âdem'dir. Yaratılan ilk insan olması dolayısıyla, hayatın başlangıcını ifade eden Hz. Âdem, Uygur efsanelerinde farklı özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Efsanelerde, Uygur kültüründe önemli yeri olan müzik aletlerinin yaratılması ve bazı hayvanların oluşumu, Hz. Âdem ile birlikte anılmaktadır. Bu durumu birkaç örnekle açıklamak yerinde olacaktır. 88. efsanede Allah, Hz. Âdem'i çamurdan yarattıktan sonra, artan çamuru uzağa atar. Bu

[457] Özkul Çobanoğlu. *age.* s. 12.
[458] Pınar Dönmez-Fedakâr. Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi). 2008, 162.

çamurdan da at meydana gelir ve o günden itibaren at, Hz. Âdem'e yoldaş olur. Onun "at" şeklinde adlandırılması ve insanlara çok yakın olup hizmet etmesinin nedeni de bu olaydır.

Atların yaratılışının, Türk inanç ve düşünüş siteminde bazen gök, bazen mağara veya toprak bazen de su menşeli olarak yer aldığı bilinmektedir. "İslamî geleneğe göre, şimdi binilmekte olan atları Allah, Hz. Âdem'in Kâbe toprağından halk etmiştir."[459] Bu efsanede de atın toprak menşeli olarak İslamî geleneğe göre yaratılması söz konusudur. Türk kültüründe önemli bir yer olan atın, yaratılışını konu alan bu efsanede, atın Hz. Âdem ile birlikte ve aynı çamurdan yaratıldığına vurgu yapılmıştır.

Hz. Âdem'in yer aldığı 68. efsane ise buğdayın şekline açıklık getirmekte ve Hz. Âdem'in yasak meyveyi yemesini konu etmektedir. Efsanede Hz. Âdem, şeytanın sözüne kanarak yenmesi yasak olan buğdayı ağzına aldığında, Cebrail gelerek onun boğazını sıkar ve yemesine engel olur. Bu esnada, Hz. Âdem'in boğazındaki buğday ince uzun bir şekil alır ve onun üzerinde Cebrail'in başparmağının izi kalır.

Meyvesi yenilmesi yasaklanan ağacın, Kur'an, Tevrat, İncil gibi kutsal kitapların yanı sıra Altay Türkleri arasından derlenen mitlerde de yer aldığı bilinmektedir.[460] Uygur efsanelerinde Hz. Adem'in cennetten kovulması olayında buğdayın yer alması, dikkat çeken önemli bir unsurdur. Hz. Adem etrafında anlatılan 269, 270 ve 271. efsaneler, müziğin ve müzik aletlerinin ortaya çıkışlarını konu almaktadır. Efsanelerde, Uygur kültüründe önemli bir yeri olan müzik ve müzik aletlerinin yaratımı, Hz. Âdem ile birlikte düşünülmektedir. Dolayısıyla Hz. Âdem, Uygur efsanelerinde hem yaratılış ve başlangıcı sembolize etmesi hem de kültür-medeniyet kahramanı[461] olması yönüyle öne çıkmaktadır.

Uygur efsanelerinde sıklıkla geçen olaylardan biri "Nuh Tufanı"dır. "Tanrı'nın dünyayı kötülüklerden arındırma ve kötüleri cezalandırma amacıyla yeryüzünü sularla kaplamasını ve elçisi ya da bir kutsal kişi vasıtasıyla bir gemi yaptırarak insan, hayvan

---

[459] Şükrü Elçin. "Atların Doğuşu ile İlgili Efsaneler." *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. C. 2, Ankara: Akçağ Yayınları, ss. 502–506.

[460] Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Açа. "Türk İnanış ve Düşünüş Sistemlerinde Meyve." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 11-22.

[461] "Kültür-medeniyet kahramanı" ya da "medenileştirici kahraman" hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Açа. "Kültür-Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler", *Milli Folklor*, S. 45, 2000, ss. 44–45.

ve bitki nesillerini kurtararak yeniden türeyişi sağlamasını hikâye eden tufanla ilgili metinlere yeryüzündeki topluluklarda ve bazı kutsal kitaplarda rastlamak mümkündür.[462] En eski örneğine Sümerler ve oradan da Babilliler arasında rastlanan tufan efsanesi, Altay Türkleri arasında da anlatılmaktadır. Ayrıca Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de de tufanla ilgili bölümler bulunmaktadır.[463] Nuh peygamber, Uygur efsanelerinde de tufanla birlikte geçmektedir. Hayatın ikinci kez başlamasını ifade eden Nuh Tufanı, efsanelerde çeşitli hayvanların belirli özellikleri kazandıkları bir olay olarak yer almaktadır. Keçinin kuyruğunun dik olması, kedinin sırtının yere gelmemesi, güvercinin insanlar arasında "kutsal kuş" kabul edilmesi, kırlangıcın kuyruğunun çatal olması efsanelerde "Nuh Tufanı"nda meydana gelen olaylar olarak anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra "Turfan" adının ortaya çıkması da Nuh Tufanı'yla ilgili olarak yer alır.

Efsanelerde yer alan bir başka peygamber ise Hz. Süleyman'dır. Uygur efsanelerinde adı en sık zikredilen peygamberlerden biridir 1. efsanede, Türk kültüründe önemli bir yer tutan soyun devamlığının, bir başka ifadeyle insanın çocuk sahibi olmasının ve baba ocağının tütmesinin önemi ve gerekliliği Hz. Süleyman'ın hayatı etrafında anlatılmıştır. Uygur efsanelerinde bütün âlemin padişahı olarak yer alan Hz. Süleyman, 150, 151, 162 ve 283. efsanelerde çeşitli kuşların belirli özellikler kazanmasını sağlayan bir padişah olarak yer almaktadır. Onun daha çok kuşlarla ilgili efsanelerde yer alması, Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Uygur Türkleri arasında da kuşların dilini bilen bir peygamber olarak anılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Efsanelerde yer alan bir başka peygamber Hz. Davut'tur. 105. efsanede, kedinin sırtını sıvazlayarak ona dua eder ve o günden sonra kedinin sırtı yere gelmez. 270. efsanede ise Hz. Âdem döneminden beri sırrı bilinmeyen neyin, Hz. Davut zamanında sırrı açığa çıkar.

Hz. Musa, efsanelerden sadece birinde yer almaktadır. 120. efsanede, zengin biri olarak anlatılan Hz. Musa, kaplanın görünüş özelliğine açıklık getiren efsanede yer almaktadır. Efsanede, kaplanın postundaki çizgilerin Hz. Musa'nın kırbaç darbeleriyle oluştuğu anlatılır.

---

[462] Mehmet Açа. "Tufan'ın Kuşları ve Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanındaki Bazı Kuşlar." *Millî Folklor*, S. 42, 1999, s. 54.
[463] Mehmet Açа. a*gm.* s. 54–55.

"Uygur efsanelerinde peygamber olarak yer alan ve hakkında efsaneler teşekkül eden dinî şahıslardan biri de Lokman Hekim'dir. Lokman Hekim hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en yaygın görüş; Lokman Hekim'in Kur'an-ı Kerim'de adı geçen ve adına sûre inen Lokman peygamber olduğu şeklindedir. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'a göre; İslâm'dan önce, başından çeşitli maceralar geçmiş bir şahsiyet, Kur'an'da (Sûre XXXI/12–19) sözleri vecize haline gelmiş bir hakîm, daha sonraki devirlerde Ezop (Aesopos) gibi birkaç cümlelik küçük hikâyelerin kahramanı olarak tanınmıştır. Lokman, İslamiyet'ten sonra halkın hayal gücüyle işlenip zenginleşerek, özellikle hikmetli şiirler ve sözler söyleyen bir şahsiyet haline gelmiş, bazı hikmetli söz kitaplarının yazarı olarak düşünülmüştür.[464] Uygur Türkleri arasında "tabiplerin piri" olarak bilinen Lokman Hekim, efsanelerde hekim, abıhayatı içerek ölümsüzlük kazanmış keramet sahibi bilge bir kişi ve peygamber olarak yer almaktadır.[465]

Efsanelerde adı geçen peygamberlerden sonuncusu ise Hz. Muhammed'dir. 2. efsanede miraca çıktığında Satuk Buğra Han'ın ruhunu gören Hz. Muhammed, ileride böyle birinin dünyaya gelip "Beşbalık" şehrini Müslüman yapacağını öğrenince çok sevinir. 114. efsanede, güvercin Hz. Muhammed'i kâfirlerin eline düşmekten kurtarır ve o günden sonra güvercin "kutsal bir kuş" olarak kabul edilir.177. efsanede ise, Hz. Muhammed gökteki cennetten düşen kavunu yere düşürmeden eliyle tutar ve kavunun üzerinde onun parmak izleri kalır.

Peygamberlerin hayatı etrafında teşekkül eden efsanelerde dikkat çeken hususlardan biri, efsanelerde onlara bir şekilde yardımcı olan kuşların ve hayvanların Uygurların sosyo-kültürel hayatında ayrı bir yere sahip olmasıdır. Bu durum iki şekilde yorumlanabilir. Birincisi, efsanelerde bir peygamberin takdirini kazanan kuş, bu nedenle halk arasında "kutsal" ya da "değerli" kuş olarak addedilmektedir. İkincisi ise, halk arasında sevilen kuşlar, sözlü anlatmalarda peygamberlerle birlikte ve bir şekilde onlara yardımcı olan kuşlar olarak yer almaktadır. Peygamberlerle kuşlar arasındaki bu ilişkiyi iki örnekle açıklamak yerinde olacaktır.

---

[464] Lokman Hekim hakkındaki görüşler için bk. Adem Öger. "Uygur Efsanelerinde Lokman Hekim." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* C. VII, S. 1, İzmir: 2007, ss. 79–80.
[465] Lokman Hekim hakkındaki efsaneler için bk. Adem Öger. *agm*. ss. 79–95.

153. efsanede Hz. Nuh, tufan suyunda gemiyle ilerlerken, dünyada hangi varlığın kanının tatlı olduğunu öğrenip gelmesi için, karaya önce kargayı gönderir; ancak karga geri dönmez. Sonra sineği gönderir, o da dönmez. Sonunda kırlangıcı gönderir ve kırlangıç geri döner. Efsanede, Nuh peygamberin takdirini kazanan kırlangıcın, Uygur Türkleri tarafından kutsal kabul edilen ve onlar için ayrı bir değere sahip olan kuş olduğunu görüyoruz. Uygur Türkleri, kırlangıçların gelip konması için evlerin bahçelerine veya çatılarına yuvalar yapmaktadırlar. Bunun nedeni ise "Kırlangıcın yuva yaptığı evde kaza bela olmaz, kırlangıç baht ve mutluluğun elçisidir." şeklindeki inanıştır. Hatta bir kişi eliyle kırlangıcı tutup ona zarar verirse, elinin titrek kalacağına inanılmaktadır. Bu inanışlara bağlı olarak, evlerin çatı ve bahçelerine yapılan yuvalarda yaşayan kırlangıçlar, sonbaharda yuvalarına dönmediğinde ise onların yuvalarına tütsü yapılmakta ve dönmeleri için dua edilmektedir.[466]

114. efsanede ise, güvercinin Hz. Muhammed'i kâfirlere yakalanmaktan kurtardığı ve o günden sonra da Uygur Türklerinin onu kutsal kuş olarak gördükleri anlatılır. Kırlangıç gibi güvercin de Uygurlar arasında "en vefalı kuş" olarak bilinmektedir ve onunla ilgili çeşitli inanış ve uygulamalar yer almaktadır. Uygur Türkleri güvercinin seher vaktinde ötmesini, onun "insanlar için baht ve saadet dilemesi, dua etmesi" şeklinde yorumlanmaktadırlar. Bu inanışa bağlı olarak da, evlerin bahçesine ve çatılarına güvercin için yuva yapılmaktadır. Hatta evin çatısında ya da bahçesindeki yuvada yaşayan güvercinler, ikinci baharda yuvalarına dönmezlerse, yuvanın etrafı tütsülenerek onların gelmesi için dua edilmektedir. Bunun dışında Uygur Türkleri arasında besin değeri yüksek ve eti helal bir kuş olarak bilinen güvercin, çeşitli hastalıkların tedavisinde de kullanılmaktadır. Örneğin; vücuttaki çeşitli ağrılar için güvercinin kanı kullanılırken, mide hastalıkları için de eti yenilmektedir.[467]

III.2.2.2.Evliyalar

Arapça *velâ* yahut *veliye* (yaklaşmak, yakın olmak) fiilinden gelen *velî* kelimesi, "dost, ahbap, arkadaş, komşu" gibi anlamlar ihtiva etmekte olup, *evliyâ* kelimesi de onun çoğuludur. Türkçede halk arasında çoğu zaman *evliyâ* kelimesi tekil anlamda kullanılmaktadır. Tasavvuf ıstılahında velî, Kur'an-ı Kerîm'de bu kelimenin tekil ve

[466] Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdukerim Rahman vd. *Uyğur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1996, ss. 154–156.
[467] Abdukerim Rahman vd. *age.* ss. 154–156.

çoğul şekliyle dost anlamında geçtiği ayetlere dayandırılmak suretiyle, "Allah'ı seven, dost edinen ve onun tarafından dost edinilen" manasında alınıp kullanılmıştır. Zamanla bu kavram genişleyerek, kendine has bir tekâmül seyri takip etmiş ve benliğini Allah'ta yok etmek suretiyle bir takım üstün vasıflar kazanarak harikulâde şeyler izhar edebilen büyük insan manasını almıştır.[468]

Uygur efsanelerinin büyük bir kısmında, "*derviş"*, "*yüce bir zat", "mollam", "hocam", "atam", "imam"* ve "*evliya"* şeklinde yer alan ve keramet göstermeleri yönüyle olağanüstü güce sahip oldukları belirtilen kişiler yer almaktadır. Bu evliyaların bazıları kerametleriyle sadece efsanelerde yer alırken, bazı evliyaların mezarları "veli kültü" içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle çalışmamızda efsanelerde yer alan evliyaları *"İsimleriyle Anılan Evliyalar"* ve **"***Mezarları Kült Haline Gelmiş Evliyalar*" şeklinde iki başlık altında incelemenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

III.2.2.2.1. İsimleriyle Anılan Evliyalar

Türk sözlü kültür anlatmalarında, çeşitli inanış ve uygulamalarında yer alan dinî kaynaklı inanç unsurlarından biri Hızır'dır. "Türkiye'de, İslâmî kültürde Allah'ın insanların hayatını düzene sokmak, kolaylaştırmak, tabiatı yönetmek için gönderdiği kutsal bir ruh, nebi, veli, hatta melek olarak görülür. Bu düşüncenin kaynağı da hem Kur'ân-ı Kerim'e, hem de hadis ve tefsir kitaplarına dayanmaktadır. Halk inanışlarında Hızır, zor durumda ve felaketlerde yardımcı, iyileri ödüllendirip, kötüleri cezalandıran bereket ve bolluğa kavuşturan savaşlara katılan bir kutsal şahıstır. Hızır'ın dış görünüşü de şöyledir: Yeşil, bazen beyaz elbiseli, boz veya kır atlı, elinde mızrak veya kamçı taşıyan bir süvari olabildiği gibi her kılığa, her yaşa girebilen, en çok da ak saçlı, aksakallı ihtiyar bir derviş olarak yer alır."[469]

Hızır, Uygur efsanelerinde çeşitli özellikleriyle yer almaktadır. 118. efsanede, Allah'ın elçisi olarak yer alan Hızır, eşini aldatan bir kadına beddua ederek, onu papağana dönüştürür. 146. efsanede, Hızır'ın gelini Pehtihan, onun eline yanlışlıkla kaynamış su döker. Bu duruma sinirlenen Hızır, Pehtihan'a beddua ederek onu kumruya

---

[468] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: TDK Yayınları, 1992, s. 1.

[469] Ahmet Yaşar Ocak. *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990, ss.43–55; İslâm Ansiklopedisi. "Hızır" Mad. C.5, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, s.458.

dönüştürür. 238. efsanede, bolluk ve bereket getirmesiyle karşımıza çıkan Hızır, 277. efsanede ise "İnsanların yediği buğday köpeğin rızkıdır." şeklindeki sözün ortaya çıkmasına neden olur.

Efsanelerde sadece adlarıyla geçen evliyalar ve kerametleri şöyledir:

32. efsanede, Buhara şehrine gidip İslam dinini kabul eden Celalidin Molla isimli bir evliya, Ketek şehrinde dini yaymaya çalışır; ancak halka İslam dinini kabul ettiremez. Bunun üzerine Allah'a dua eder ve Ketek şehri kum altında kalır.

92. efsanede, evine gelen bir Yahudi'yi müslüman olmaya zorlayan bir evliya, Yahudi'nin zürafa gibi boynu dik olan devesinin ipini zorlayarak çeker ve o günden sonra devenin boynu eğri kalır.

186. efsanede, bir evliya öldüğünde kendisini arpa tarlasına defnetmelerini; eğer böyle yaparlarsa her yıl ekmeden arpa biçebileceklerini söyler. Öldüğünde yanlışlıkla onu yonca tarlasına defnederler ve o günden sonra yonca her yıl kendiliğinden yeşerir.

190. efsanede, Buğdatu adındaki evliya, doksan dokuz başlı yalmavuzu öldürür.

218. efsanede, bir evliya Atuş'taki bir dağdan değneğini sürüyerek iner ve değneğin izinden ırmak meydana gelir.

242. efsanede, Şayar ilçesine gelen bir evliya, orada yaşayanlara bir davul verir ve müşkül durumda kaldıklarında o davulu çalmalarını söyleyerek gözden kaybolur. Aradan zaman geçince onu sınamak isteyen birkaç kişi, davulu çalar ve o anda evliya ortaya çıkar.

250. efsanede, bir evliya birbirleriyle savaşan iki devi buluta dönüştürür.

253. efsanede, Karanlık Dağ tarafından Taklamakan'a doğru asasını sürüyerek gelir ve onun asasını sürüyüp geldiği yerden ırmak hâsıl olur.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Uygur efsanelerinde evliyalar çeşitli kerametleriyle yer almaktadır. Bazı hayvan ve bitkilerin özellikleri onlara bağlandığı gibi, ırmak ve dağların oluşumu da onların kerametlerine dayandırılmaktadır. Efsanelerde, evliyaların özellikleriyle ilgili olarak, onların bin yıl yaşadığı, evliyanın çocuğunun da evliya olduğu, onların fiziksel olarak da çok güçlü oldukları gibi inanışlar da vurgulanan hususlardan biridir. Ayrıca efsanelerde, evliyaların bazen dua ederek insanları zor durumdan kurtardığı, bazen de beddualarıyla onları helak ettikleri görülmektedir.

III.2.2.2.2. Mezarları Kült Haline Gelmiş Evliyalar

Evliyalar hakkında anlatılan efsanelerin büyük bir kısmı, "veli kültü" etrafında teşekkül etmiştir. Buna bağlı olarak da, efsanelerde yer alan kutsal mekânlardan birincisi, "evliya" olarak anılan kişilerin mezarlarıdır. Burada ilk olarak veli kültü ve onun etrafında oluşan efsaneler üzerinde duracak, daha sonra da bu evliyalar ve mezarları hakkında bilgi vereceğiz.

Ahmet Yaşar Ocak, veli kültünü şöyle tanımlar: "Fevkalâde kuvvet ve kudretlerle mücehhez olup Tanrı'ya yakın kabul edilen bir şahsiyetin her hangi bir konuda –sağ veya ölü iken- yardımını dokunulacağına inanılması ve bunu temin için ritüel yollara başvurulmasıdır. Bu anlayış, velinin takdis olunmasıyla sonuçlanmaktadır. Din sosyolojisi âlimleri, pek çok yerde, halk Müslümanlığının bu anlayış etrafında geliştiği kanaatini ileri sürerler."[470]

Velî kültünün teşekkülü ise şu şekilde açıklanır: "Kült konusu olan velilerin, ait oldukları toplumun ictimaî, dinî veya ahlâkî değerlerinin tamamının yahut bir kısmının temsilcisi olduğu, en azından buna inandığı görülür. O toplum söz konusu değer ile takdis ettiği velîyi özdeşleştirmiştir. İşte ancak bu özdeşleştirmeye yarayacak vasıfları taşıyan yahut bu vasıflar kendisinde olduğu kabul edilen velî kült konusu yapılmaktadır. Böylece o velî, o toplum için tabir câizse artık sadece bir insan değil, inandığı değerler bütününün ta kendisidir. İşte bu safhadan sonra keramet unsuru ortaya çıkar. Daha yaşamakta iken o velî, bu dünyadakinden bambaşka, fevkalâde olaylarla süslü bir dünya ile karşılaşır. Veli öldükten sonra, kendisi hayatta iken sahip olduğuna inanılan insanüstü hüviyetinin, güç ve kudretinin devam ettiğine inanılır; hatta bu güç ve kudret, bir gizliliğe bürünerek daha da artar. Artık o velî etrafında, bu yönünü ortaya koyan kerametlerden oluşan bir menkıbeler sistemi teşekkül eder ve giderek bir çığ gibi büyür."[471]

Ocak, bir velinin kült konusu olup olmadığını anlamak için şu üç unsura bakmak gerektiğini belirtir:

1. Velî adına yapılmış bir mezar veya türbenin yahut kendisinden kalan, kaldığına inanılan bir kısım eşyaların bulunması.

---

[470] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: TDK Yayınları, 1992, s. 6.
[471] Ahmet Yaşar Ocak. *age*. s. 7–8.

2. Söz konusu mezar, türbe ve eşyanın, mesela bazı dileklerin gerçekleşmesi, hastalıkların tedavisi gibi herhangi bir maksatla ziyaretlere ve bunlar esnasında adak ve kurbanlara sahne olması.

3. Dua mahiyetinde olarak velî ile ilgili ve onun adı geçen bir takım sözlerin bulunması.[472]

Veli kültü ve onun oluşumuna yönelik yukarıdaki bilgileri değerlendirdiğimizde, evliyalar hakkında anlatılan Uygur efsanelerinin büyük bir kısmının "veli kültü" içinde yer aldığını görmekteyiz. Aşağıda "veli kültü" olarak değerlendirilen mezarlar ve onlara bağlı olarak anlatılan efsaneler kısaca özetlenecek, daha sonra da bunların kültürel kökenleri ve işlevleri üzerinde durulacaktır.

Satuk Buğra Han Mezarı: Satuk Buğra Han'ın mezarı Atuş'un Meşhet Köyü'nde bulunmaktadır ve "Hazreti Sultan", "Hazreti Sultan Padişahıâlem" ve "Sultanım" gibi isimlerle anılmaktadır. 5. ve 6. efsaneler, Satuk Buğra Han'ın mezarına bağlı olarak anlatılmaktadır. 5. efsanede Satuk Buğra Han, rüyasında mezarının nerede olacağını görür ve öldüğünde oraya defnetmelerini ister. O öldüğünde, vasiyetini yerine getirirler; ancak Meşhet şehrini su basınca mezarı kaybolur. Bunun üzerine koyun sürüsünü mezarlığın bulunduğu bölgeye getirirler ve koyunlar onun mezarının olduğu yere geldiklerinde ikiye ayrılırlar. Bunun üzerine onun mezarını koyunların bile çiğnemediğini görerek, orayı türbe şeklinde inşa ederler. 6. efsanede ise, Satuk Buğra Han'ın mezarının yeri önceden harman yeridir ve bir gök güvercin durmadan ağzından güvercin boşaltır. Bir çiftçi onun "talih kuşu" olduğunu farketmeden kovar. Efsanede, günümüzde de Satuk Buğra Han'ın mezarının etrafında dolaşan güvercinlerin atasının, bu gök güvercin olduğu anlatılır.

Caypaççim: Atuş şehrinde bulunan ve Satuk Buğra Han'ın askeri üs olarak kullandığı bir yerin adıdır. 7. efsanede, Satuk Buğra Han'ın ordusunda yer alan "Paççim" adında bir kadın, Budistlerle yapılan savaşta ölerek defnedilir. Bu nedenle onun mezarının bulunduğu yere "Caypaççim" denir.

Abdulla ve Osman Buğra Mezarı: Onların mezarı, Beşkerem'de bulunmaktadır. 8. efsanede, Satuk Buğra Han'ın Abdulla ve Osman Buğra adındaki

[472] Ahmet Yaşar Ocak. *age.* s. 9.

oğulları sele kapılarak ölürler ve onların naaşları kefenlenmiş olarak bulunur ve naaşlarından göğe doğru ışık yükselir.

Molla Elem/Molla Biğem: 11. efsanede, Satuk Buğra Han'ın torunu Said Ali Arslanhan, Karahanlı Devleti'nin hükümdarı olarak yer almaktadır. Efsanede, Said Ali Arslanhan'a sadece namaz kılarken okun saplandığı, onun dışında vücuduna ok saplanmadığı anlatılmaktadır. Budist bir casusun onun bu özelliğini öğrenmesiyle, Budistler onu namaz kılarken öldürürler.

Hazreti Mollam Mezarı: Uygur Türkleri arasında Kaşgarlı Mahmud, "Hazreti Mollam" olarak anılmaktadır. Ayrıca, onun mezarı "Hazreti Mollam Mezarı" ve mezarının bulunduğu dağ da "Hazreti Mollam Dağı" adıyla bilinir. 18. efsanede, Kaşgarlı Mahmud, Kızıldağ'da bulunan ve halka rahat vermeyen ejderhayı öldürür; ancak kendisi de ejderhanın zehrinden ölür.

İmamlarım: 19. ve 20. efsanelerde, iki kardeş olan İmam Malik Ekber ve İmam Malik Ejder Kaşgarlı Mahmud'un öğrencisi olarak yer alır. İmam Malik Ejder, hocasından izin alarak ejderhayı öldürür; kendisi de onun zehrinden ölür ve Kızılırmak ile Karaırmak sularının birleştiği yüksek tepeye defnedilir. Mezarın olduğu bölge "İmamlarım" adıyla anılır.

Kurban Atam Mezarı: 22. efsane onun ölümünü ve kerametini anlatır. Kurban Atam, Kuça'da su işlerine bakan biridir. Ölmeden önce, dağın zirvesine defnedilmesini vasiyet eder; ancak onu dağı yamacına defnederler. Bu yüzden onun mezarının görmediği kısımlar susuz kalır. İnsanlar, onun vasiyetini yerine getirmediklerine pişman olurlar ve her yıl onun mezarının başında koyunlar kesip kan akıtarak halka yemek verirler.

Kirmiş Atam Mezarı: 23. efsanede, Kirmiş Atam ve ordusu Budistlerle savaşırken susuz kalır. Kirmiş Atam, kerametiyle yerden su çıkarır; ancak savaşta mağlûp olur ve Budistler tarafından başı kesilerek öldürülür. Aksu'da bulunan mezarı, ziyaret yerine dönüşür.

Kumat Paşam Mezarı/Güvercinli Mezar: 24. efsanede, 1006 yılında Kumat Paşam komutasındaki ordu, Kaşgar'ı aldıktan sonra Hoten'e ilerler. Kumat Paşam'ın ordusu mağlup olur ve bütün askerler ölür. Sağ kalan Kumat Paşam, Budistlere teslim

olmamak için kılıcını göğsüne saplar ve göğsünden iki güvercin çıkarak uçar. Güvercinler zamanla çoğalarak Kumat Paşam'ın mezarın etrafında uçarlar.

Koyluk Atam Mezarı: 25. efsnede, Koyluk Atam, Hoca Ababekri adındaki kişinin koyun çobanıdır ve asıl adı Şavudun'dur. Hoca Ababekri Mekke'ye hacca gittiğinde, Şavudun'u da orada görür; ancak döndüğünde araştırır ki Şavudun hacca gitmemiş. O günden sonra insanlar, Şavudun'u evliya olarak görürler ve öldükten sonra onun mezarı ziyaret edilen kutsal bir yere dönüşür.

Caveni Merd (Cemetla Hocam) Mezarı: 26. efsanede, Cemetla Hocam, Satuk Buğra Han'ın askerlerinden biridir. Savaşlardan birinde şehit olur ve şehit olduğu yere defnedilir. Onun mezarı her yıl nevruz bayramında ziyaret edilir ve onun için dualar edilir.

Mazar Hocam: 27. efsanede, Kamber Veliyulla, Hz. Ali'ye hizmet eden biridir. Hz. Ali ölmeden önce asasını ona verir ve asa nerede kök salarsa orada yerleşip yaşamasını söyler. Hz. Ali ölünce yola çıkan Kamber Veliyulla, Kuça ile Şayar arasına geldiğinde asasının kök saldığını görür ve burada üç yüz yıl yaşadıktan sonra vefat eder. Yaşadığı yere defnedilen Kamber Veliyulla'nın mezarı ziyaret yerine dönüşür.

Topatar Hocam: 28. efsanede Topatar Hocam, "Boğda–Ula" şehrindeki Budistlerle savaşırken onlara attığı taşlardan altı tane tepe meydana gelir. Sonunda, Budistler tarafından öldürülen Topatar Hocam, o tepelerden birine defnedilir. Topatar Hocam, ölmeden önce bu şehri lânetler ve şehir aniden kaybolarak yerinde Aydıngöl ortaya çıkar.

Koyuncu Ata Hocam/Koçet Hocam: 30. efsanede, Mezarı Turfan'a bağlı Şeheryar Köyü'nde bulunan Koçet Hocam, ölmeden önce hayvancılıkla uğraşır. Sürüsüne kıran giren koyun sahipleri, sağ kalanların da ölmemesi için sürülerini Koçet Hocam'a getirerek dua ettirir ve hayvan ölümleri durur.

İmamı Asımhan Hoca: 31. efsanede, Semsivul komutasındaki Budistlerle mücadele eden İmamı Asımhan Hoca, dev görünümlü Semsivul'u öldürmeyi başarır; ancak kendisi de şehit olur. Onun cenazesi, rüzgârın getirdiği kumlar ile kapanır ve mezarın üzerinde büyük bir tepe oluşur. Bu mezarın üzerinde, çevrede benzeri olmayan bir ağaç yetişir. O günden sonra İliçi civarındaki Müslümanlar, her yıl buraya gelerek dua ederler.

Cüce Baş: 239. efsanede, Appak Hoca devrinde İsfahan'dan Kaşgar'a "Perzok" adında bir evliya gelir. Zamanla Appak Hoca'nın müritleri de bu evliyaya bel bağlarlar. Bunu duyan Apak Hoca, onu ve müritlerini şiilikle suçlayarak "Kara Kovuk" adındaki zindana attırır. Bir süre sonra burada ölen Perzok'un mezarına "Cüce Baş" derler. Onun mezarı Kaşgar'ın Künşeher ilçesine bağlı Koğan kasabasındadır.

Appak Hocam: Appak Hocam, 1678–1697 yılları arasında Doğu Türkistan'da hâkimiyeti elinde bulunduran hükümdardır. 71. efsanede, niyaz saçı bırakma ve çocuk yedi yaşına geldiğinde mezara giderek kesme geleneğinin onun döneminde ortaya çıktığı belirtilmektedir. Kaşgar'ın Hazret Köyü'nde bulunan türbesi önemli ziyaret yerlerinden birisidir.

Büvi Rabia Mezarı: Büvi Rabia, Kaşgarlı Mahmud'un annesidir. 42. efsanede, Büvi Rabia kabeyi ziyaret etmek için yola çıkar. Kabeye üç günlük yolu kaldığında Allah, kabeyi yükselterek onun önüne getirir. Böylece o yurduna "Büvi" olarak döner. Onun ölümünden sonra, mezarının yeri bilinmez. Şakir adındaki bir çoban, onun mezarının olduğu yerden koyunların geçmediğini farkedince, orada yüce bir zatın mezarı olduğunu farkeder ve mezarı türbe haline getirilir.

Kızılçı Hanım: 43. efsanede, Hotenli kâfirlerle savaşırken eline zehirli ok isabet eden Kızılçı Hanım, zehirlenerek atından düşer. Kâfirlerin üzerine doğru geldiğini görünce Allah'a dua eder ve yer yarılarak onu içine alır. O günden sonra insanlar, Kızılçı Hanım'ı koynuna alan yeri ziyaret ederek dua edip dilekte bulunurlar. Hacet sahipleri, isteğinin yerine gelmesini; hastalar, hastalıktan kurtulmayı; çocuksuz kadınlar, çocuk sahibi olmayı diler olmuşlar. Bu adet, günümüze kadar devam edip gelir. Kızılçı Hanım'ın mezarı, Kaşgar'ın Yenişehir ilçesinde bulunmaktadır.

Büvi Meryem Hanım Mezarı: Büvi Meryem, Satuk Buğra Han'ın kızıdır. 44. efsande, Beşkeremli bir yiğidi seven Büvi Meryem, babasının, onun hakkında ölüm fermanı çıkardığını duyunca, yiğitle birlikte Beşkerem'e doğru yola çıkar. Bu iki aşığın yürümesi için, Kumuldağ'da iki insanın sığabileceği kadar bir yol açılır ve onlar bu yoldan Beşkerem'e varırlar. Büvi Meryem, babasından gizli olarak ömrünün sonuna kadar Beşkerem'de yaşar ve ölünce de oraya defnedilir. Onun mezarı, asırlardan beri insanların saygıyla andıkları ve samimiyetle dua ettikleri mukaddes bir yere dönüşür.

Emçekhocam Mezarı: 45. efsanede, savaş sırasında kadınlarını kaybeden düşmanlar, civarda hürmet edilen bir anneyi tutsak alarak, yetim kalan bebeklerini emzirtirler. Sonunda, düşmanlar yurttan kovulur. Bunun üzerine düşman bebeklerini emziren anne, "Düşmanların çocuğunun emdiği memeyi taşımaya gerek yok!" diyerek memelerini kesip atar ve memelerinin düştüğü yer, daha sonra mezara dönüşür. İnsanlar, bu anneye hürmet nedeniyle bu mezarı "Emçekhocam" şeklinde adlandırıp mukaddes bir yer olarak görürler. Bu mezar, Ürümçi şehrinin Davançi kasabasındadır.

Yukarıda "Veli kültü" etrafında teşekkül eden ve özetleyerek verdiğimiz bu efsanelerin kahramanları özellikleri bakımından üçe ayrılmaktadır. Bunlardan birincisinin, Budistlerle yapılan savaşlarda kahramanlık ya da keramet gösteren kadın ve erkek kahramanları anlatan efsaneler olduğunu görmekteyiz. Bu durum, Uygur Türklerinin Karahanlılar Devleti döneminde, İslamiyeti yaymak için Budistlerle yaptıkları savaşlarla ilgili bir durumdur.

İkincisi, Satuk Buğra Han, Kaşgarlı Mahmud gibi Türk kültür tarihinde derin izler bırakan tarihî şahısların mezarları etrafında anlatılan efsanelerdir. Bu tarihî şahısların mezarları hakkında anlatılan efsaneler, onların hakkındaki diğer efsanelerden farklıdır. Örneğin; Kaşgarlı Mahmud hakkında anlatılan diğer efsanelerde onun eğitimi, hayatı, medresedeki hocalığı gibi konular yer alırken, mezarı hakkında anlatılan efsanede, onun ejderhayı öldürmesi ve onun zehrinden ölerek mezarının yapılışı anlatılır. Aynı durum, Satuk Buğra Han hakkındaki efsaneler için de söz konusudur. Onun hakkında birçok efsane yer almaktadır; ancak mezarı etrafında teşekkül eden efsaneler, onun ölümünü ve sonrasındaki olayları konu almaktadır.

Üçüncüsü ise, ölmeden önce çeşitli kerametler gösteren dinî şahıslar etrafında teşekkül eden efsanelerdir. Bu gruptaki evliyalar, toplumun çeşitli sıkıntılarına kerametleriyle çare olan kişilerdir.

Uygur efsanelerinde "yedi evliya" şeklinde geçen ve onların hayatı etrafında teşekkül eden efsanelere bağlı olarak kült haline getirilen kutsal mekânlardan biri de Turfan'ın Piçan kasabasında yer alan "Ashab-ı Kehf" mağarasıdır. Kur'an-ı Kerim'de (Kehf Suresi), Ashab-ı Kehf ile ilgili olaylar anlatılırken, olayın ne zaman ve nerede geçtiği, olayda kaç kişinin yer aldığı ve mağarada ne kadar uyudukları gibi konularda net bir bilgi yer almamaktadır. Bu nedenle de başta Anadolu olmak üzere, Türk ve İslam

coğrafyasının çeşitli bölgelerinde, değişik mağaralar etrafında "Ashab-ı Kehf" ile ilgili efsaneler anlatılmaktadır.[473] Uygur efsaneleri içinde de *"Tuyuk (34. Efsane)*", *"Ashab-ı Kehf- Mağara İnsanları (35. Efsane)"*, *"Turfan'daki Yedi Evliya Mağarası (36. Efsane)"* ve *"Ashab-ı Kehf (37. Efsane)"* başlığını taşıyan efsaneler, "Ashab-ı Kehf" etrafında teşekkül etmiştir. "Tuyuk" adının ortaya çıkışını konu alan efsanede, anlatılan olayların padişah Dekyanus döneminde yaşandığı belirtilmektedir. Kaynağını Kur'an-ı Kerim'den alan bu efsane, Turfan'da bulunan bir mağara etrafında anlatılarak yerelleştirilmiş ve mağara, kutsal bir mekân haline dönüşmüştür. Buna bağlı olarak da, günümüzde Turfan'daki en önemli ziyaret yerlerinden biri haline gelmiştir.

Efsanede dikkat çeken en önemli unsur ise, padişah Dekyanus'tan kaçan "yedi evliya"nın, "İdikut" devletinin kurucuları olarak gösterilmesidir. Efsanede, Uygur Türklerinin, atalarını ve onların kurduğu devleti yüceltmek amacıyla, bu devletin kurucularını evliyalar olarak tasavvur ettiklerini görmekteyiz.

Hakkında efsaneler teşekkül eden "veli kültü"nün ortaya çıkışıyla ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Veli kültünün dinler tarihi araştırmalarına göre Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi büyük dinlerin hâkim olduğu sahalarda benzerlikler gösterdiğine dikkat çeken Ahmet Yaşar Ocak, böyle bir kültün Budizm'de ötekilerden daha eski olduğunu belirtir.[474] Ayrıca bu kültün, kültürel köklerinin atalar kültü ile ilişkili olduğu konusunda görüşler ileri sürülmüştür. [475] Araştırmacıların da belirttiği gibi, bu kültün tarihî tabakalarının olduğu muhakkaktır. Örneğin; Uygur Türkleri, eski Türk dini ve Budizm'den gelen inanç ve ritüellerini, İslamiyeti kabul

---

[473] Anadolu'da Ashab-ı Kehf mağarası olduğu ileri sürülen ve önemli ziyaret yerleri içinde yer alan mağaralardan biri Efes (İzmir), biri Tarsus (Mersin), bir diğeri de Afşin (Kahramanmaraş)'ta bulunmaktadır. Tarsus'ta bulunan mağara etrafındaki efsaneler için bk. Nilgün Çıblak. *İçel Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1995, ss. 198–202; Kahramanmaraş'ta bulunan mağara etrafındaki anlatmalar için bk. Metin Ergun. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C. 1, Ankara: TDK Yayınları, 1997, s. 285.

[474] Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: TDK Yayınları, 1992, s. 6-7.

[475] Atalar Kültü hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, ss. 304–307; Saadettin Gömeç. *Türk Kültürünün Ana Hatları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 135; Fikret Türkmen. "Kırgızistan'da Ata Kültü ve Kutsal Yerler." *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri.* Ankara: Türksev Yayını, 2001, ss. 867–872; Erman Artun. "Adana'da İnanç Merkezleri ve Bunlara Bağlı Kültür Değerleri." *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri.* Ankara: Türksev Yayını, 2004, ss.121–137; Ahmet Gökbel. *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi).* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 229; Rahile Davut. "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma." Akt: Alimcan İnayet, *Milli Folklor*, S.60, 2003, ss. 207–210.

ettikten sonra da devam ettirmişlerdir. "Veli kültü" çevresindeki inanç ve uygulamalarda da bu kültürel tabakaların hepsinin izlerini görmek mümkündür.

Efsanelerde, kutsal mekânlar etrafında teşekkül eden efsanelerde, bu mekânların kutsal olduğu ve saygı duyulması gerektiği vurgulanan en önemli konudur. "Veli kültü" içinde yer alan kutsal mekânlar etrafında oluşan inanış ve uygulamalardan bazıları, çalışmamızda ye alan efsanelerin sonunda şu şekilde geçmektedir:

"Yedi Evliya Mağarası"na bütün halk gelip dua ve ibadet edermiş. Hamile kadınlar yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına astığında, çocuğu sapasağlam doğarmış. Çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu mağaraya girerek ellerine ne geçse "Bismillah" diyerek yerse, şifa bulup, çocuk sahibi olurmuş. İnsanlar bu mağarayı ilim ve bahtın kaynağı olarak günümüze kadar yüceltmişler." (36. efsane)

"O günden sonra "Bübi Rabiye'nin Mezarı"nın önünden geçen herkes, atlı ise mezarın yanına geldiğinde atından inerek, dua edip yoluna devam eder olmuş. Bu mezarın kerametinden, burada yaşayan halk, hiç kimse tarafından rahatsız edilmeden yaşamış." (42. efsane)

"O günden sonra Müslümanlar, Kızılçı Hanım'ı koynuna alan yere gelerek, dua ederek dilekte bulunur olmuşlar. Hacet sahipleri, isteğinin yerine gelmesini dilermiş; hastalar, hastalıktan kurtulmayı diler, çocuksuz kadınlar, çocuk sahibi olmayı diler olmuşlar. Bu adet, günümüze kadar devam edip gelmiştir." (43. efsane)

"O günden itibaren "Büvi Meryem Hanım Mezarı" adıyla anılmış ve asırlardan beri insanların saygıyla andıkları ve samimiyetle dua ettikleri, temiz kalple ibadet ettikleri mukaddes bir yere dönüşmüş. Bu yer şimdi de korunmaktadır." (44. efsane)

"O günden sonra insanlar, Şavudun'u yüce kişi olarak görmüşler ve o bu âlemden göçtükten sonra onu buraya defnetmişler. Sonraki dönemlerde burası, insanlar tarafından ziyaret edilen kutsal bir yere dönüşmüş ve "Koyluk Atam Mezarı" denilmiş." (25. efsane)

"Sonraki dönemlere gelindiğinde, buradan geçen yolcular, bu mezarı ziyaret etmeyi ve gizemli güvercinlere yem ve su vermeyi bir adet haline getirmişler. Rivayete göre, Kumat Paşşim'in mezarındaki özel güvercinler, günden güne çoğalarak yüzyıllardır varlığını sürdürmüş." (24. efsane)

"O günden sonra burası değerli bir yer olarak görülüp, uzak yakın herkes tarafından ziyaret edilerek ibadet edilen bir yere dönüşmüş. Sultan Satuk Buğra Han vefat edince bu değerli yere defnedilmiş ve bu yerin namı daha da yayılmış. Şimdiki gökgüvercinlerin atası, işte o mavi güvercinmiş. Bundan dolayı kim bu mavi güvercinleri tutarsa ya da kovalarsa kötü olurmuş. Kim onları ürkütmeden besler, yem ve su verirse sevap kazanırmış." (6. efsane)

Yukarıda kutsal mekânlar etrafında oluşan inanç ve ritüellerden verdiğimiz bazı örnekler, Uygur Türkleri arasında bu kutsal mekânlara büyük anlamlar ve işlevler yüklendiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu mekânlar, asırlardır ziyaret edilen ve çeşitli dileklerde bulunulan yerler haline gelmiştir. Çalışmamızda, hakkında efsaneler teşekkül etmiş olan evliya mezarlarının üstlendiği işlevi, Uygur mezar kültürü üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Rahile Davut, şu şekilde açıklamaktadır:

"İnsanlar mezarların kendilerini korumalarını, zorluklarını kolaylaştırmalarını, işledikleri günahları bağışlamalarını umut etmişledir. Hastalar, hastalıklarına şifa; genç kız ve delikanlılar kısmet; yoksullar bereket dilemek için mezarlara tapmışlar ve çeşitli ayinler düzenlemişlerdir. Mezarlar dertlilerin dertlerini anlattıkları, hayatta felakete maruz kalanların teselli buldukları, doğal felaketlerin önlendiği, ruhların temizlendiği; ayrıca insanların eğlendikleri yerlere dönüşmüştür. Bundan dolayı insanlar, kavurucu sıcak, dondurucu soğuklarda, uzun ve tehlikeli yollara bakmadan mezar yerlerinin yolunu tutmuşlardır. Hatta bazı kişiler, bazı ünlü mezarları Mekke ile eşit görmüşlerdir."[476]

Araştırıcının, bazı mezarların Mekke ile aynı görüldüğü şeklindeki tespitine çalışmamızdaki bazı efsanelerde de rastlamaktayız. Örneğin; efsanelerden birinde, bu kutsal mekânlardan "Caypaççim" adındaki mezarın Kâbe ile eşit kabul edildiği şöyle geçmektedir:

"Yüzlerce yıl önce Korumluk'ta İbrahim Hacim adında bir kişi yaşamış. O, hayattayken Mekke'ye gidip üç defa hac farizasını yerine getirmiş. Üçüncü kez hacca gittiğinde, oradaki âlimler ondan 'Sen niçin buraya geliyorsun, paran varsa oradaki

[476] Rahile Davut. "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma." Akt: Alimcan İnayet, *Milli Folklor*, S.60, 2003, ss.207–208.

fakirlere sadaka olarak ver, kendi yurdundaki Caypaççim'i tavaf et.' demişler." (7. efsane)

Çalışmamızda yer alan ve kült halini almış kutsal mekânlarla ilgili olarak dikkat çeken hususlardan biri de, sağlığında belirli meslek veya alanlarda pir olarak kabul edilen ve kerametleriyle tanınan kişilerin, öldükten sonra da mezarlarının aynı işlevleri sürdüreceğine inanılmasıdır. Buna dair oluşan inanç çerçevesinde de, bu mezarlar ziyaret edilerek çeşitli çare umulmaktadır. Örneğin; savaş sırasında kâfirlerin çocuklarını emzirmek zorunda kalan Emçek Hocam, savaş sona erince göğüslerini kesip atar ve onun mezarı kutsal mekânlardan biri haline gelir. Günümüzde göğsüyle ilgili bir hastalığı olan kadınlar bu mezarı ziyaret etmektedir.[477]

Sonuç olarak; Uygur efsanelerinde dinî unsurlarla ilgili şunları söylemek mümkündür:

Efsanelerde bazı varlıkların oluşumları ve çeşitli özellikleri, peygamberlerin hayatı etrafında anlatılan olaylarla açıklanmaktadır. "Nuh Tufanı" ve "Hz. Adem'in cennetten kovulması" gibi olaylar, efsanelerde işlenen dinî olaylardan bazılarıdır. Efsanelerin büyük bir kısmı ise evliyalar hakkında anlatılmaktadır. Evliyalar, beddualarıyla şehirleri helak etmeleri, yerden su fışkırtmaları, asalarını sürüyerek ırmak oluşturmaları, asalarının bir akarsu kenarında kök salması, dev ve ejderhaları öldürmeleri veya başka bir varlığa dönüştürmeleri gibi kerametleriyle efsanelerde sıkça yer alan dini şahıslardır. Efsanelerde yer alan evliyaların bir kısmının mezarları kült halini almış ve bu kutsal mekânların etrafında çeşitli inanış ve ritüeller oluşmuştur. Kutsal mekânlara ve bu kişilere karşı duyulan saygı ve beslenen sevgi, insanlar arasındaki müştereklerden biri olma önceliğini kazanmış ve bireylerin kimliklerini kaybetmemelerini sağlayan unsurlar arasında yer almıştır. "Burada asıl önemli nokta ise inanç merkezlerinin fertleri toplum yapan bir harç ve manevi güç kaynağı olmasıdır."[478]

---

[477] Doğu Türkistan'da kutsal mekânlar ve tedavi ettiklerine inanılan hastalıklar hakkında geniş bilgi için bk. Rahile Davut. *agm.* ss. 207–210. Hebibe Tursinniyaz. *Uyğur Ayalliriniñ Tuğut Aditi Üstide Tetkikat* (Uygur Kadınlarının Doğum Âdeti Üzerine Bir Araştırma). Ürümçi: Şinciang Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.

[478] Fikret Türkmen. "Kazakistan'daki Bazı Önemli İnanç Merkezleri ve Bunların Yeniden Keşfedilmesi". *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan.* Editör: Doç Dr. İsmet Çetin. Ankara: 2004, ss. 657.

III.2.3. TARİHÎ UNSURLAR

Yakın zamana kadar tarih, geçmişte olup bitenleri, toplumların geçirdikleri dönemleri yer ve zaman belirterek anlatan; geçmişte yaşanan olaylar arasında nedensel ilişkiler kurmaya çalışarak bu ilişkileri belge ve kalıntılara dayandırarak sistematik bir şekilde inceleyen bir disiplin olarak tanımlanmıştır.[479] Günümüzde ise eleştirel tarihsel yaklaşım, geleneksel tarih yaklaşımının göremediklerini göstermeye ve tarihi, bugünün sorunlarını çözmeye yarayacak bir araç olarak yorumlamaya çalışmaktadır.

"Olaylara dayanan geleneksel tarih anlayışının kırılması ile birlikte diğer toplumsal bilimlerle ilişkiye geçmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 1950'lerden bu yana toplum bilimleri ve tarih içinde yaygınlaşan sözlü tarih, eleştirel tarih yaklaşımı içinde önemli bir mevzi olarak görülür. Paul Thompson, sözlü tarih için 'Tarih kadar eskidir ve geçmişin yaşayan belleğidir' diyerek tarihi ilk yazanların gelenek anlatıcıları olduğunu söyler. [480]

"Sözlü gelenek, Homer ve Heredot'a kadar götürülebilir. Heredot, yaşadığı yüzyılda, seyahat edip insanlarla konuşarak duyduğu her şeyi kaydetmiş ve Ortaçağ'ın kronikleri ve tarihçileri de sözlü tanıklıktan epeyce yararlanmışlardır.[481] Bir edebiyat şekli olarak görülen, Heredotus ile anlamını bulan sözlü kaynak tarihçiliğinin günümüzde yeni bir açılımla tekrar ortaya çıkma çabasında olduğu da bilinmektedir.[482]

Tarih bilimine kaynaklık eden ve tarihi bir şahıs, olay veya mekân etrafında teşekkül eden sözlü kültür yaratmaları, "sözlü tarih" içinde değerlendirilmektedir. Sözlü kültür yaratmaları ile tarih arasındaki bu ilişki, araştırıcılar tarafından şöyle açıklanmaktadır: "Sözlü ortam kaynaklarının yanı sıra tarihçiye yardımcı olan ve malzeme sunan diğer disiplinin edebiyat olduğu fikrini ileri atan araştırmacılar da olmuştur. Fakat bunlar tarafından söz konusu edebiyat kavramının içinde de yine sözlü kültür ürünleri sıralanmakta ve şu açıklama yapılmaktadır: Burada edebiyat kavramını bütün kapsam ve çağrışım kümesi ile birlikte mütalaa etmekte fayda vardır. İlk yazılı verimler, tarihçilikte olduğu gibi, uzun süre sözlü geleneğin taşınması suretiyle

---

[479] Bu konuda geniş bilgi için bk. Özlem Şahin. "Geçmiş, Tarih ve Sözlü Tarih." *Mülkiye*, C. XXVIII, S. 244, s. 111–112.
[480] Özlem Şahin. agm. s. 117.
[481] Özlem Şahin. agm. s. 117–118.
[482] Bu konuda geniş bilgi için bk. Ruhi Ersoy. "Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler." *Millî Folklor*, S. 61, 2004, s. 107

oluşturulmuştur. Destanlar, masallar, halk hikâyeleri, menkıbeler, gazavatnâmeler, mesneviler bu cümledendir. Geçmişte neler yaşandığına dair tarihçilere bilgi veren aynı hikâye kültürel analizler ile tarihî ve kültürel gelişimin nasıl birbirini güçlendirip nakledilerek anlatıldığı, özellikle anlamlı olayları ve bazı vakıaları bize sağlar."[483]

Türk topluluklarının tarihini ve kültürünü aksettiren kaynaklar daha çok sözlü gelenek, ağızdan ağza geçerek yaşayan söz sanatı örnekleri ile ilgilidir. Ortaya konulan salnameler, yasalar, kitabeler, bitikler, unutulan kaya üstündeki çizgiler ve resimler, damga ve yazılar halkın tarihini ve maneviyatını da yaşatmıştır.[484] Tarihçiler, tarihin kaynaklarını sözlü kaynaklar, arkeolojik kalıntılar ve yazılı kaynaklar şeklinde sıralayarak, efsane ve destanların, özellikle İslam öncesi Türk tarihinin sözlü kaynakları arasında önemli bir yeri olduğunu belirtmektedirler.[485] Türk tarihinin sözlü kaynakları arasında yer alan türlerden biri olan efsaneler, tarih bilimiyle ortak kaynaklardan beslenmektedir; ancak efsanelerde, tarihî gerçekler ile halkın hayal gücü birleşmiş ve tarihî bir gerçekle olağanüstülükler iç içe geçmiştir.

Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya, tarih boyunca Yüe-çi, Kuşan ve Siyenpi gibi Türk kavimlerinin yanı sıra Hun, Göktürk ve Karahanlı gibi büyük Türk devletleri içinde varlıklarını sürdürülen Türk boylarının yaşadığı ve çeşitli mücadelerine konu olduğu bir bölge olmuştur. Bu bölgede yaşayan Türklerin en çok mücadele ettiği toplumlar ise Çinliler, Moğollar ve İranlılar'dır. Türklerin ata yurdu olarak kabul edilen bu bölgede yaşayan Türk boylarının ortaya çıkışı, birbirleriyle ve diğer toplumlarla yaptıkları mücadeleler, doğuya ve batıya yaptıkları seferler ve onların kahramanları hakkında yaratılan sözlü ürünler, yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Bu mücadelelerin ve kahramanlıkların yer aldığı türlerin başında da efsaneler gelmektedir. Çalışmamızın bu kısmında, çeşitli Türk boyları ve onların tarihî kahramanları hakkında yaratılmış olan ve Türk tarihinin sözlü kaynakları içinde değerlendirilen efsaneler incelenip değerlendirilecektir. Burada ilk olarak millet,

---

[483] Ruhi Ersoy. *age.* s. 107

[484] Kâmil Veliyev Nerimanoğlu. "Türk Edebiyatının Ana Kitabı Dede Korkut Oğuznâmeleri." *Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri.* Ankara: AKM, 2000. s. 346–347.

[485] Bu konuda geniş bilgi için bk. Saadettin Gömeç. "İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" http://www.ankara.edu.tr/kutuphane/TarihArastirmalari/TarihArastirmalari_1999_2000_c20_s31/3_s_gomec.pdf. 09.10.2008 (9.10.2008); M. Emin Yolalıcı. "Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* C. 1, S. 3, 2008, ss. 471–484.

kavim, boy ve kabileler; daha sonra da tarihî kahramanlar hakkında anlatılan efsaneler, yazılı tarihî kaynaklardan da yararlanılarak ele alınıp incelenecektir.

III.2.3.1. Millet, Boy, Kavim ve Kabileler

Türkler:

Çalışmamızda yer alan 54. ve 55. efsane, Türklerin ve Türk adının ortaya çıkışını konu almaktadır. Bunlardan 54. efsanede, Türklerin atası Siduhan, Asmanhan'ın kızıyla evlenerek dört çocuk sahibi olur. Siduhan'ın Natoluş isimli oğlu, Çu Nehri'nin kıyılarında yaşamaya başlar ve güçlenerek han olduğunda "Türk" adını kullanmaya başlar.

55. efsanede ise, Türklerin atası olan Aşina kabilesi, komşuları tarafından yok edilir; sadece ayakları kesilen bir erkek çocuğu sağ kalır ve dişi bir kurdun onu beslemesi sayesinde büyür. Daha sonra kurt, bu çocuktan hamile kalır. Erkek çocuk, zorlukla karşılaşınca kurt, İdikut Devleti'nin kuzeyindeki dağa kaçarak orada on erkek çocuk doğurur. Onların her birinin ayrı ismi vardır ve Aşinaşir bunlardan biridir. Onların evlatları zamanla çoğalır ve dağdaki mağaralardan çıkarak Curcanlara tabi olarak, Altın Dağ'ın güney tarafına yerleşirler.

Efsane, Göktürklerin hanedan soyu "Aşina"nın ortaya çıkışını konu almaktadır.[486] Efsanede, ayakları kesilen erkek çocuğun kurt ile birleşmesi ve kurdun on çocuk dünyaya getirmesi anlatılmaktadır. Efsanede yer alan kurt ve dağ mitolojik anlamlar ihtiva etmeleri bakımından dikkat çekmektedir.[487]

Hunlar:

56 ve 57. efsaneler, Hunların ve "Dokuz Oğuz-On Uygur" boy birliğinin ortaya çıkışını konu almaktadır. Bunlardan 56. efsanede, Uygur Türklerinin atalarının Hunlar olduğu belirtilmiş ve Hunların kurttan türeyişi anlatılmıştır. Efsanede, Hun hükümdarı çok güzel iki kızını Tanrılarla evlendirmek isteyerek yurdun kuzeyine bir kale yaptırır ve kızlarını bu kaleye kapatır. Aradan üç yıl geçince küçük kız, kalenin dibine yuva

---

[486] Aşina adı ve anlamı hakkında geniş bilgi için bk. Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları, (2. Baskı), ss. 5–6; Sencer Divitçioğlu. *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, (3. Baskı), ss. 35-36.

[487] Bu efsane ve kurt motifi üzerinde yapılan değerlendirmeler hakkında bk. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). C. 1, Ankara: TDK Yayınları, 1998, s. 19-29.

yapmış olan kurtla evlenir ve ondan çocuk dünyaya getirir.[488] Bu efsanenin eş metni olan 57. efsanede, Dokuz Oğuz ve On Uygurların atalarının, Hun hükümdarının küçük kızından dünyaya gelen çocuklar olduğu belirtilmiştir. Efsanede yer alan Dokuz Oğuz ve On Uygurların soyunun Hunlardan geldiği bilgisi, yazılı tarihî kaynaklarla aynıdır.[489]

55, 56 ve 57. efsanelerde, Türk boylarının ortaya çıkışı, Türk mitik düşünce sisteminde önemli bir yeri olan "kurt" üzerine kurulmuştur. Türk mitolojisinde ve sözlü kültür ürünlerinde sıkça karşılaştığımız "kurt", 55. efsanede dişi iken, 56 ve 57. efsanelerde erkek olarak yer almaktadır.[490]

Uygur efsaneleri içinde, Hunların akınlarını ve savaşlarını konu alan efsaneler de yer almaktadır. 58. efsanede, Hun ordusu şehirleri yağmalayarak Kihostan[491] şehrine gelir ve Fare Tepesi'nin yanında tarla açar. Kihostan hanı, on binlerce askeriyle Hunlara karşı duramayacağından korkar. Bu sırada Hunlar at arabalarını hazırlayarak, atlarını eyerlemek isterler. Fakat eyer, zırh, ok ve yay, at arabası takımları, ip ve halat gibi bütün askeri teçhizatlarının hepsini farelerin paramparça ettiklerini görürler. Bunun üzerine Hunlar, kendilerinden çok az sayıda olan Kihostan askerlerine yenilerek geri dönerler.

Efsane, Hunların Hoten şehrini kuşatmasını; ancak yapılan savaşta başarısız olmalarını konu almaktadır. Ancak, efsanede Hoten şehrinde yaşayan halk hakkında bilgi yer almamaktadır. Hunların savaşta yenilme nedenleri ise, savaş teçhizatlarının fareler tarafından yenilmesine bağlanmaktadır. Tarihî kaynakları incelediğimizde, Uygurlar Hoten şehrine yerleşmeden önce, bu bölgede Tokharlar, Sogdlar gibi değişik kavimlerin yaşadığını görmekteyiz.[492] Ayrıca Hoten şehri, tarih boyunca Budizmin en

---

[488] Bu efsanenin eş metini ve bu konuda değerlendirmeler için bk. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). C. 1, Ankara: TDK Yayınları, s. 14–18.

[489] Bk. Saadettin Gömeç. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, (2. Baskı), ss. 15-20; V.V. Bartold. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* Yay. Hzl: Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, Ankara: TTK Yayınları, 2006, ss. 40–41.

[490] Türk mitolojisinde kurt ve onun hakkında Türk boyları arasındaki anlatma ve değerlendirmeler için bk. Bahaeddin Ögel. *age*. s. 13–28; Jean-Paul Roux. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 300–323; Saadettin Gömeç. Türk Kültürünün An Hatları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, ss. 261-276.

[491] Kihostan: Hoten şehri.

[492] Bu konuda geniş bilgi için bk. L. Ligeti. *Bilinmeyen İç Asya.* Macarcadan Çeviren: Sadrettin Karatay, Ankara: TDK Yayınları, 1986, ss.228–243.

büyük merkezlerinden biri olmuştur.[493] Efsanede, Hunların Hotenlilerle yaptıkları savaşta başarısız olarak anlatılması dikkat çekicidir.

Siyenpiler (Hsien-pi Birliği)

Siyenpilerin yaşadığı dönem ve coğrafya hakkında tarih kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır: "Siyenpiler, 266–394 yılları arasında Orta Asya'nın doğu kısımları ile Moğolistan'da hüküm sürmüşlerdir. Bunlar, 394–552 yılları arasında Avarların hâkimiyetinde yaşamışlardır. Dil itibariyle Moğol olmaları muhtemeldir. Bu kavmin ismi çok eskiden, Türk kavimleri (Subar, Suar ve Skitler) ile beraber zikredilmiştir. Siyenpilere ait olmak üzere Çin kaynaklarında zikredilen kelimeler, tamamıyla Göktürk ve Uygur şiveleriyle izah edilebilir. Bunlar muahheren Uygur ve Tokuzoğuz ismi ile maruz olan kabileler heyetinin ecdadından ibarettir."[494]

Z. Velidî Togan, Siyenpilerin kökenlerinin Moğol olabileceğini belirtirken, V. Bartold bu konuda şu bilgiye yer verir: "Hunların aksine bugüne kadar Sien-piler hakkında yazı yazan tarihçilerden hiçbiri bu kavmi Türk diye tasavvur etmemiş; bunları yalnız Tunguz zannetmişlerdi. Pelliot'un bildirdiğine göre, Çin eserleri arasında Sien-pilerin bir lügat kitabı bulunmuş ve bu kitap incelendiğinde görülmüştür ki, tam Türk dilidir. İşte bu sebepten Sien-pilerin Türk olduklarında hiç şüphe kalmıyor."[495]

59. ve 60. efsaneler, Siyenpileri konu almaktadır. Efsanelerden birincisi şöyledir: "Siyenpi hanlarından Toyan'ın ikinci oğlu Kipan, Siyenpileri zor ve tehlikeli bir göçe zorlar. Bu göç sırasında görünüşü ata, sesi ineğe benzeyen 'Sayibi' adındaki ilahî bir hayvan onlara yol gösterir. Onlar, bu ilahî güzel hayvanın ardından yüksek dağları, derin ırmakları geçerek bin bir engeli aşarlar ve bir yıl sonra istedikleri yere varırlar. O günden sonra Siyenpiler, 'Sayibi' adındaki ilahî hayvana tapmaya başlarlar. Anlatılanlara göre, "Siyenpi" adı, ilahî hayvan 'Sayibi' isminden gelir."

Bu efsane, "Siyenpi" adının ortaya çıkışını konu almaktadır ve efsanede, bir hayvan olarak yer alan "Sayibi"nin Siyenpilere yol göstermesi söz konusudur. Bu

---

[493] Bu konuda geniş bilgi için bk. L. Ligeti. *age.* ss. 228-243.; Zekeriya Kitapçı. Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet. Konya: 2004, Yedi Kubbe Yayınları, ss. 113–203.

[494] A. Zeki Velidî Togan. *Umumî Türk Tarihine Giriş, C. 1.* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981,s. 43. (3. Baskı); Siyenpiler hakkında daha geniş bilgi için bk. Peter B. Golden. *Türk Halkları Tarihine Giriş (Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu).* Çev. Osman Karatay, Çorum: Karam Yayınları, 2006, ss. 79–84.

[495] V.V. Bartold. *age.* s. 17.

yönüyle efsane, Göktürkler'in kurttan türeyişini konu alan efsane ile benzerlik göstermektedir.[496]

Siyenpiler ile ilgili ikinci efsanede ise, M.S. 2. yüzyılın başında Toruğur adındaki bir Siyenpi, Hun ordusunda üç yıl hizmet edip evine döndüğünde, eşi bir oğlan çocuğu dünyaya getirir ve Tanşiğuy adını koyar. Toruğur, bu duruma öfkelenerek eşini öldürmek ister; ancak kocasının kızgınlığını sezen kadına bu olayı şöyle açıklar: "Bir gün aniden hava gürledi, heybetli şimşekler çaktı ve ben de çok korktum. Gökyüzüne bakarken ağzım açık kaldı. O anda dolu yağdı ve ağzıma bir tanesi düştü; ben de onu yutuverdim. O günden sonra karnım şişti ve oğlan çocuğu doğurdum." der. Eşinin anlattıklarına inanan Toruğur, öfkesini yenerek sakinleşir. Siyenpilerin tarihinde önemli bir yer tutan ve Siyenpi imparatorluğunun kurucusu Tanşiğuy bu şekilde dünyaya gelir.

Efsane, Siyenpilerin kurucusu olarak geçen Tanşiğuy'un olağanüstü doğumunu konu almaktadır. Bu durum, Türk destanlarında yer alan *"kahramanın olağanüstü doğumu"*nu akla getirmektedir.[497] Ayrıca efsanede olayların geçtiği tarih, M.S. 2. yüzyıl olarak belirtilmiştir. Siyenpiler hakkındaki efsaneler, Türk sözlü kültür yaratmalarında yer alan "kurt" ve "kahramanın olağanüstü doğmu" motifleri bakımından dikkate değerdir. Ayrıca, Siyenpiler hakkında Çin yıllıklarında çok az bilgi yer aldığı göz önüne alınırsa, bu efsanelerin sözlü tarih için önemli bir kaynak olduğu da ortadadır.

Kalaç:

Uygur efsanelerinde yer alan Türk boylarından biri de "Kalaç"tır. "Kalaç" adının ve boyunun oluşumuyla ilgili ilk bilgiler, Uygur harfleriyle yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda yer almaktadır. Karluk, Kıpçak, Kañlı gibi Türk boy adlarının oluşumunun da anlatıldığı Oğuz Kağan Destanı'nda "Kalaç" adının ortaya çıkışı şöyle anlatılır:

"(Oğuz Kağan)Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kağul idi. Ona buyurdu: 'Sen burada kal ve

[496] Bahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar).* C. 1, Ankara: TDK Yayınları, 1998, s. 14-28.

[497] Kahramanın olağanüstü doğumu hakkında geniş bilgi için bk. Metin Ekici. "The Birth of Hero in Turkic Epics." *Milli Folklor*, S. 49, 2001. ss. 16-26.

çatıyı aç; açtıktan sonra orduya gel.' Bunun üzerine ona Kalaç (Kal! Aç!) adını koydu ilerledi." [498]

"Kalaç" adının ortaya çıkışı, Reşidüddin'ün Oğuznamesi ve Ebülgazi Bahadır'ın Şecere-i Terâkime adlı eserlerin de yer almaktadır.[499] Uygur efsanelerinden *"Kara Koşun*[500] *Rivayeti"* isimli 61. efsanede, Oğuzhan'ın büyük komutanlarından biri olan "Kalaç" daha sonraları Lopnur Gölü'nün güneybatı tarafına gelip yerleşir ve kendi adına bir hanlık kurar. Onlar, Hunların saldırılarını engellemek amacıyla büyük bir ordu oluşturur ve bu orduya "Kara" sıfatını ekleyerek, kendilerini "Kara Koşunlular" olarak adlandırırlar. Bu isim "yüce ordu" anlamına gelir. Bu ordu, başlarına saçaklı şapka ve üstlerine kara kumaştan yapılmış elbise giydikleri için bu şekilde adlandırılır. Efsane, Kalaçların yaşadıkları coğrafya ve kültürleri hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

Dolanlar:

Uygur efsanelerinde yer alan kabilelerden biri de "Dolan"lardır ve 63. ve 64. efsaneler onların çeşitli özelliklerini konu almaktadır. Uygur bilim adamları tarafından Dolan kabilesinin adı ve kökeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[501] "Kaynaklarda "Dolo" ya da "Dolonfit" şeklinde adlandırılan bu kabile, bugünkü Yeken nehri boyunca güneyden kuzeye doğru Mekit ve Maralveşi ilçesi ile Tarım nehri boyunca batıdan doğuya doğru Aksu'ya bağlı Avat, Karatal, Şayar, hatta Kuçar'ın güney bölgelerinde yaşamışlardır. Bunlar Çin tarih kaynaklarında eski Uygur kabilelerinden biri olarak gösterilmektedir "Dolan" etnonomi M.S. 480'lı yıllarda tahta oturan Cücen hanı Dolon'un isminden gelmektedir. Dolon'a tabi olan kabileler dağılınca Yüksek Arabalılar, yani Kanglılar'ın Börkli kabilesi de ayrılmış, bunlar daha sonra "Dolonlular"(Dolanlıklar) diye adlandırılmıştır. "Dolon" sözcüğü fonetik değişme

[498] *Oğuz Kağan Destanı (Tercüme Metin, Sözlük*). Yay. Hzl: Muharrem Ergin, İstanbul: Hülbe Yayınevi, 1988, (2. Baskı), s. 21.
[499] Bu konuda geniş bilgi için bk. Ebülgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terakime*. Hzl: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Eser, s. 36.
[500] Koşun: Ordu.
[501] Dolan kabilesi hakkında geniş bilgi için bk. Muhemmet Osman. *Dolan Meşrep-Mukamliri 1*. Urumçi: 1995, Şinciang Halk Neşriyatı, ss. 1-10; Mutelip Seyit, Mutelip İskender, Ehmet Davut. *Dolan Meşrep-Mukamliri 2*. Urumçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1995, ss. 3-13.

uğrayarak "Dolan" biçiminde telaffuz edilmeye başlamıştır."[502] Uygurlar arasında Dolan kabilesi makam ve meşrepleriyle ün salmıştır. "Uygur On İki Makamı" içinde önemli yer tutan makamlardan biri de "Dolan On İki Makamı"dır. Hatta son yıllarda, "Uygur On İki Makamı"nı yaratan etnik grubun Dolanlar olduğu fikri de ileri sürülmüştür."[503]

63. efsanede, Dolan kabilesinin yaşadığı bölgeler, inançları ve sosyal hayatlarına ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Efsanede, Dolanların Mekit'ten Lopnur'a kadar olan bölgede yaşadıkları ve "Dolan" adının kökenin bir rivayete göre "Dala"; bir rivayete göre de "Dövlen" sözünden geldiği belirtilmiştir.[504] Bunun yanı sıra Dolanların çölde yaşayan ve avcılıkta iyi olan bir kabile olduğu, mezar ve şeyhlere çok değer verdikleri anlatılmıştır. Dolanların avcılıkta yetenekli olmaları ve mezarlara büyük saygı göstermeleri, halk arasında "Çatal kavağı görüp Mezar Hocam diyen Dolan/Kaşka domuzu görüp benim danam diyen Dolan" şeklindeki beyitle ifade edildiği anlatılmaktadır. Uygurlar arasında şakacı tavırları, şiir ve müziğe düşkün olmalarıyla bilinen Dolanlar, düğün ve eğlencelerde akla gelen ilk kabiledir. Ayrıca efsanede davulu ilk icat edenlerin Dolanlar olduğu ve davulu hem eğlence hem de iletişim aracı olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Dolanlar hakkındaki bu efsane, onların hem yaşadığı coğrafya hem kökenleri hem de sosyal hayatına ilişkin bütün unsurlara yer vermesi bakımından oldukça önemlidir.

64. efsanede, önceden kuzeyde yaşayan Dolanlılar, ilk olarak Bedehşan'a gelirler ve orada İslam dinini kabul ederler. Yaşadıkları bölgeye on söğüt dikerler, bunun için Afganlar da onları "Dervitliler"[505] şeklinde adlandırırlar. Dolanlardan üç kişi, İslam dinini yaymak için Kaşgar'a gelir. Kaşgar halkı Müslüman olunca, Kuçar şehrine gelirler; ancak Kuçar halkı onların anlattıklarına inanmaz ve inanmaları için bir keramet göstermelerini ister. Bunun üzerine bu üç kişi, bütün şehrin altın olması için dua eder ve duaları kabul olur. Ancak Kuçar halkı yine de İslam dinini kabul etmez.

---

[502] Alimcan İnayet. "Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı." *Türkoloji Araştırmaları*. S.2/2, Bahar, 2007, ss. 371–372.

[503] Bu konuda geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet. "Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı." *Türkoloji Araştırmaları.* S.2/2, Bahar, 2007, ss. 371.

[504] Efsanede "Dolan" sözünün "Dala" ya da "Dövlen"den geldiği belirtilmiştir. "Dolan" sözünün kökenine ilişkin sözlü anlatmalar için bk. Muhemmet Osman. *Dolan Meşrep-Mukamliri 1*. Urumçi: 1995, Şinciang Halk Neşriyatı, ss. 1–10

[505] Dervit: De; Farsça olup "on" anlamındadır. Vit; ise "söğüt" anlamındadır.

Dolanlılar, tekrar dua edeceklerini ve şehrin helak olacağını söylerler. Onların duasıyla şehri kum basar ve bu felaketten sadece iman eden on dört kişi kurtulur. Bu on dört kişi, Kuçar'dan ayrılarak Tarım Nehri'nin kıyılarına yerleşir. Günümüzdeki Dolanlar da, bu on dört kişinin torunlarıdır.

Efsane, Dolan kabilesinin İslam dinini kabul etmesini ve günümüzde yaşadıkları coğrafyaya gelişlerini konu almaktadır. Efsanede, Dolan kabilesi için kullanılan "Dervitliler" sözünün nasıl ortaya çıktığına açıklık getirilmiş ve onların İslam dinini yarken gösterdikleri kerametlere de yer verilmiştir. Efsanede, beddua sonucu Kuçar şehrini kum basar. Şehirlerin kum fırtınasıyla yok olup gitmesi, Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya ve o bölgede hâkim olan iklim ile ilgili bir durum olmalıdır.

Yanla Kabilesi:

Uygur efsanelerinde yer alan kabilelerden biri de Yanla kabilesidir. 65. efsanede, Kiroren şehri kum altında kalır ve sağ kalan insanlar Lopnur Gölü'ünün batı kıyısına yerleşirler. Bunun için de kendilerine "Yanla (yan yana gelip yerleşenler)" adını verirler. O günden sonra da bu kabile "Yanla" ismiyle anılır. Dört çocuklu bu kabilenin, en küçük çocuğunun adı da Yanla'dır.

Efsane, günümüzde Lopnor Gölü'nün kıyısında yaşayan "Yanla" kabilesinin adını ve bu bölgeye yerleşimlerini konu almaktadır. Efsanede "Yanla" ismini, kabilenin kendisinin belirlediği ve "yan yana yerleşenler" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca günümüzde antik kentlerden biri olarak kazı çalışmalarının yapıldığı Kiroren şehrinin kum altında kalarak yok olduğu ve Yanla kabilesinin de oradan göç ettiği dile getirilmiştir.[506]

Moğollar:

Uygur efsanelerinde sıkça yer alan milletlerden biri de Moğollardır. 66. efsane, Moğolların mantı yememesine açıklık getirmektedir. Tarih boyunca aynı coğrafyada yaşamaları nedeniyle, Moğollar, Türklerin en çok ilişki içinde oldukları toplumlardan biridir. Uygur Türkleri 13. yüzyılın başlarında Moğolların hâkimiyetine girmiş ve uzun bir süre onların hâkimiyetinde yaşamışlardır. Bu durum, her iki toplumun kültür yaratmalarında ortak motifleri işlemelerine neden olmuştur. Çalışmamızda yer alan 66.

[506] Kiroren şehri ve burada yapılan kazı çalışmalarında çıkan tarihi eserler hakkında geniş bilgi için bk. http://www.izmirizmir.net/modules.php?name=News&file=print&sid=753,15.10.2008; http://www.afyonkocatepehaber.net/v2/icerik_detay.asp?id=30024, 15.10.2008.

efsane ise, Moğolların peygamberlerden birinin bedduasını aldıkları için mantı yemedikler anlatılmaktadır.

III.2.3.2. Tarihî Şahıslar

Efrasiyap (Alp Er Tonga):

Uygur efsanelerinde yer alan tarihî şahıslardan biri Alp Er Tonga olarak da bilinen Efrasiyap'tır. Eski Farsça (Avesta Dili) metinlerde *Frangrasyan*, Orta Farsçada (Pehlevi Dili) *Frasyav, Frasiyâk, Frangrasyâk*; Arapça kaynaklardan Taberî'de *Frâsiyâb ve Frâsyât*, Mes'ûdi ve Birûnî'de *Ferâsiyâb*; İran milli destanı Firdevsî'nin Şehname'sinde *Efrâsiyâb*[507] olarak geçen Alp Er Tonga, Divanü Lûgat-it- Türk'te *Afrasyab* ve *Tonga Alp Er*, Kutadgu Bilig'de ise *Efrasiyab* adıyla geçmektedir.[508]

Türk tarihinde ve kültüründe hem kahramanlığı hem de yöneticiliği ile derin izler bırakan Efrasiyap, Uygur Türklerinin hafızasında da yüz yıllar boyunca saklanmış ve onun hakkında çeşitli anlatmalar ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda yer alan 67, 68, 172, 173, 174, 272 ve 296. efsanelerde adı geçen Efrasiyap, efsanelerde "*padişahların padişahı ve bilgelerin bilgesi"* olarak zikredilmiştir. Efrasiyap'ın ordugâh olarak Erdebil, Kaşgar, Korla, Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun şehirlerini kullandığı belirtilmiş ve düğün ve ölüm geleneğinin ilk kez onun döneminde ortaya çıktığı anlatılmıştır. Ayrıca beşik ve rebabın bulunuşu da onun döneminde gerçekleşmiştir. Bütün bu yönleriyle Efrasiyap, efsanelerde kültür-medeniyet kahramanı olarak yer almaktadır.

Satuk Buğra Han:

Türk kültür tarihinde önemli bir yer tutan tarihî şahıslardan bir diğeri Satuk Buğra Han'dır. Satuk Buğra Han'ın Karahanlı sülalesinden İslamiyeti ilk kabul eden ve bu dini ülkesinde yayan hükümdar olduğu bilinmektedir.[509] İslam dinini kabul etmesi ve yayması yönüyle dinî, Karahanlılar devletinin hükümdarı olması yönüyle de tarihî bir şahıs olan Satuk Buğra Han, Uygur efsanelerinde yer alan önemli kahramanlardan

---

[507] *İslâm Ansiklopedisi*, C, 10, (1994), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 478.

[508] Adem Öger. "Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga." İstanbul Kültür Üniversitesi tarafından 4-6 Ağustos 2008 tarihleri arasında düzenlenen Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

[509] Bu konuda geniş bilgi için bk. "Buğra-Han" Mad. *İslâm Ansiklopedisi.* C. 2, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1961, s. 760; Ömer Soner Hunkan. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766–1212).* İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2007, (2. Baskı), ss. 115–124;Yakup Anat, Ahmet Almaz. *Karahanlılar Tarihi.* İstanbul: Oku Yayınları, 2003, ss. 80–81.

biridir. Satuk Buğra Han hakkında bilgiler, daha çok sözlü kaynaklarda yer almaktadır ve bunların başında onun hayatı etrafında teşekkül eden efsaneler gelmektedir.

Çalışmamızda yer alan 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 40, 44, 192, 193, 194 ve 252, efsaneler, Satuk Buğra Han'ın hayatı etrafında teşekkül eden olayları konu almaktadır. Satuk Buğra Han hakkındaki efsanelerden ilk üçü, Hz. Muhammed'in ölümünden üç yüz yıl sonra Satuk Buğra Han'ın dünyaya geleceğinin müjdelenmesini, onun dünyaya gelişini ve İslam dinini kabul ederek "Abdulkerim" adını almasını ve başta amcası Harun Buğra Han olmak üzere Budistlerle mücadelesini konu etmektedir. Diğer efsaneler ise, Satuk Buğra Han'ın mezarını, çocuklarının hayatını ve çeşitli yer adlarının oluşumunu konu almaktadır.

Türkiye'de Satuk Buğra Han hakkındaki efsanelerle ilgili ilmî çalışmalar ve metin yayımları, Osman Turan'ın Grenard'dan "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Târihi" adıyla Türkçeye çevirdiği ve "Ülkü" dergisinin 74, 79, 80, 82, 83. sayılarında yayımladığı makaleye dayanmaktadır. Grenard ise makalede, menkıbe olarak adlandırılan metni özetleyerek vermiş ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Grenard, Satuk Buğra Han hakkındaki anlatmanın tek bir metin olduğunu belirtmiş ve bu metni çalışmasında özetleyerek vermiştir. Satuk Buğra Han hakkında, Doğu Türkistan'da yayımlanan çalışmalarda ise onun hakkındaki anlatmalar birbirinden bağımsız efsaneler olarak yer almaktadır.

Türkiye'de çeşitli kaynaklarda "Tezkire-i Satuk Buğra Han" adında bir menkıbenin olduğu belirtilmekte, ancak bu menkıbenin metni tam olarak kaynaklarda yer almamaktadır. Bu konuda M. Fuad Köprülü şu bilgilere yer verir: *"Karahanlılar devrindeki dinî edebiyat verimlerinden bize kadar kalabilen bir eser de "Tezkire-i Satuk Buğra Han"dır. Avrupa kütüphanelerinde ve hususî ellerde birbirinden az çok farklı çeşitli nüshaları ve hatta "Shaw" tarafından kısmen tercüme edilmiş ve yayımlanmış parçaları mevcut ise de, yazık ki eski bir metnine tesadüf edilmemiştir."*[510]

"Tezkire-i Satuk Buğra Han" hakkında Nihad Sami Banarlı ise "*Elimizde yakın asırlarda kopye edilmiş iki nüshası bulunan Satuk Buğra Han Tezkiresi adındaki bu eser, daha çok Türk tarihindeki destan ruhunun İslâm inanışlarıyla nasıl ve ne ölçüde birleştiğini göstermesi bakımından mühimdir. Miladî IX. ve X. asırlarda söylendiği*

[510] M. Fuad Köprülü. *Türk Edebiyatı Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 189.

anlaşılan bu destanın 135 sahife tutarında bir el yazması bulunmaktadır." (…) Bu destâni eser, kuvvetli bir ihtimâle göre halk içinde dolaşan rivayetlerin derlenmesi ve tertiplenmesiyle meydana gelmiştir."[511]

Satuk Buğra Han hakkındaki efsanelerle ilgili olarak üzerinde durulması gereken konulardan biri, bu anlatmaların yaratım ve aktarımı ile yazıya geçirilmesi meselesidir. M. Fuad Köprülü, bu konuda şunları söyler: *"Doğu Türkistan İslamlaştıktan sonra, buna ait halk ananelerinin –hükümdar sülalelerinin menfaatlerine tamamıyla uygun şekilde-süslenip tertip ve tanzim edildiği ve sırf dini menkıbeler mecmuası mahiyetinde olarak bu eserin meydana geldiği anlaşılıyor. Bazı menkıbelerde, "Mazdeizm" ananelerinin –ya doğrudan doğruya yahut o havalide uzun müddet yaşayan Maniheizm aracılığı ile Uygurlara geçmiş tesirlerinin- izlerine de rast gelinmektedir (…) İlkin H. V. yüzyıl sonlarında tespit edildiğini tahmin ettiğimiz bu dini kahramanlık menkıbelerinde, İslamiyeti yeni kabul eden hanların, "yeni dini yaymak ve umumileştirmek" hususundaki çalışmaları, tarihi vakıalarla da te'lif edilebilir. Bu menkıbelerin daima doğrudan gelen putperest Türk ve Moğol kabilelerinin ve sonraları Kara-Hıtayların hücumlarına karşı, Doğu Türkistan Müslüman Türklerinin cengâverlik ve dindarlık hislerini kuvvetlendirerek bu suretle hanedanın mevkiini sağlamlaştırmak maksadıyla tespit edilmiş olması, ihtimalden uzak değildir."*[512]

Satuk Buğra Han hakkında çalışmamızda yer alan ve sözlü kaynaklardan derlendiği belirtilen efsaneler, Köprülü'nün *"Tezkire-i Satuk Buğra Han"* adındaki eserin, halk arasındaki anlatmaların derlenerek yazıya geçirilmesi şeklindeki fikrini doğrulamaktadır. Ancak bunların, "hükümdar sülalelerinin menfaatlerine tamamıyla uygun şekilde-süslenip tertip ve tanzim edildiği" fikrine katılmak pek de mümkün değildir. Çünkü, Uygurlar arasında hem tarihî hem de dinî kişiliğiyle ilgili olarak halkın muhayyilesinde olağanüstü özelliklere sahip olan biri olarak yer alan Satuk Buğra Han, efsanelerde de bu özellikleriyle yer almaktadır. Bu noktada, Uygur Türkleri arasında Satuk Buğra Han hakkında sözlü olarak anlatılan efsanelerin varlığından önceki dönemlerde haberdar olunsa da, bu metinlerin elde edilememiş olması, Köprülü'nün bu

[511] Nihad Sâmi Banarlı. *Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998, ss. 268–269.
[512] M. Fuad Köprülü. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 189–190.

metinlerdeki olağanüstü özellikleri, sözlü kaynaklardan derleyip tek bir metin şeklinde tanzim eden kişinin ilave ettiği düşüncesini doğurmuş olmalıdır.

"Tezkire-i Satuk Buğra Han" hakkında A. Yaşar Ocak ise şu değerlendirmelerde bulunur: *"Türk menâkıbnâme edebiyatının bügün bilebildiğimiz ilk örneği, İslâmî Türk edebiyatının ilk mahsulü olan Kutadgu Bilig'in de yazıldığı Karahanlı Türk devleti sahasına aittir. Tezkire-i Satuk Buğra Han ismiyle tanınan bu ilk örnek, görüldüğü gibi ne menâkıbnâme adını taşımakta, ne de kahramanı bildiğimiz cinsten bir velî olmaktadır. Eser, adından anlaşılacağı üzere, Karahanlılar'ın ilk hükümdarı Satuk Buğra Han'ın hayatını anlatmaktadır. Buna rağmen bu eseri, bize kadar gelebilen ilk Türk menâkıbnâmesi saymak zorundayız. Bunun sebebi, önce kahramanı olan hükümdarın, kerametler gösteren bir veli hüviyetinde olması, sonra da, eserde mevcut menkabelerin tam manasıyla birer evliyâ menkabesi özelliğini arz etmesidir."*[513]

Satuk Buğra Han hakkında anlatılan efsanelerde, Türk dünyasında anlatılan destan, menkıbe ve halk hikâyesi gibi anlatılarda sıkça görülen önemli motiflerin yer aldığını görmekteyiz. Bunlardan müneccimlerin kahramanın dünyaya geleceğini önceden bildirmesi, kahramanın olağanüstü doğumu, kahramanın kırk yiğidiyle ava çıkması ve Hızır ile karşılaşması, kahramanın rüyasında aksakallı bir ihtiyar görmesi ve ondan gelecekle ilgili bilgiler alması, kahramanın olağanüstü güçlere sahip olması gibi hususlar, Türk destanlarının temel yapılarını ortaya koyan özelliklerdir. İslamiyet öncesi Türk destanlarında görülen olağanüstü motifler, bu anlatmalarda dinî bir hüviyete bürünmekte ve Satuk Buğra Han keramet sahibi biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Türk destanlarında kahramanın dünyaya geleceğini müneccimler haber verirken, bu anlatmada kahramanın 300 yıl sonraki doğumu Hz. Muhammed tarafından müjdelenmektedir. Yine İslam dinine girmeyen Harun Buğra Han'ın Satuk Buğra Han'ın duasıyla yerin yutması da bu duruma bir başka örnektir.

Satuk Buğra Han hakkındaki 2, 3 ve 4. efsaneyi bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, bu anlatmaların destan türünden menkıbe türüne geçiş döneminin ilk örneği olarak kabul etmek mümkündür. Bir başka ifadeyle, "Türklerin İslam kültür çevresine dâhil oldukları IX. Yüzyıldan sonra, oluşan yeni kültürel zemin üzerinde,

[513] Ahmet Yaşar Ocak. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım).* Ankara: TDK Yayınları, 1992, s. 43.

önemli dinî şahsiyetlerin hayatları, gösterdikleri kerametler ile Müslüman olmayanlarla yapılan savaşlarda kahramanlık gösteren alperenler etrafında menkıbe tarzı pek çok anlatı oluşmaya başlamıştır. Başlangıçta sözlü kültür ortamında meydana getirilen, daha sonra derlenerek yazıya geçirilen bu anlatılar, Kitab-ı Dede Korkud'da görüldüğü gibi zaman zaman eski destan geleneğinin özelliklerini önemli ölçüde sürdürürler."[514] Bu tarz anlatmalardan ilki ise Satuk Buğra Han hakkındadır.

İskender:

Uygur efsanelerinde yer alan tarihî şahıslardan biri de İskender Zülkarneyn'dir. İskender Zülkarneyn, Divanü Lügat-it-Türk'te çeşitli boy ve yer adlarıyla ilgili anlatmalarda yer almaktadır. Eserde, İskender Zülkarneyn'in Çin'e kadar yaptığı seferler anlatılmakta ve "Uygur", "Çigil" ve "Türkmen" gibi boy adlarının da onun tarafından verildiği belirtilmektedir.[515]

Çalışmamızda yer alan 166, 217, 273 ve 278. efsanelerde yer alan İskender Zülkarneyn, çift boynuzlu bir padişah olarak geçmektedir. Efsanelerde de onun doğuya yaptığı seferlerden bahsedilmiş ve bazı yer adlarının oluşumu ona bağlanmıştır.

Alî-şîr Navayî:

Uygur Türklerinden olan Nizâmü'd-dîn Alî-şîr Navayî, 9 Şubat 1441 tarihinde Herât'ta dünyaya gelmiştir. Babası Gıyâsü'd-dîn Kiçkine Bahadır, Horasan hâkimi Ebu'l-Kasım Babur'un hizmetinde bulunan biridir. Alî-şîr Navayî, ilk olarak Irak'ta, oradan Meşhed, Horasan, Semerkant gibi şehirlerde bulunmuştur. Hüseyin Baykara'nın nedimi olan Alî-şîr Navayî, bir süre "mühürdar" ve "divan beyi" olarak görev yapmış ve 3 Ocak 1501 yılında Herat'ta vefat etmiştir.[516] 21. efsane, Alî-şîr Navayî'nin hayatını ve mahlas alışını konu etmektedir. Efsanede, dokuz yaşında şiir yazmaya başlayan Ali Şir, şiirlerine mahlas bulamaz ve bir gün bağda şiir okurken omzuna konan bir bülbülün söyldiklerinden hareketle "Nevâyî" mahlasını kullanmaya başlar.[517]

---

[514] Filiz Kılıç, Mustafa Arslan, Tuncay Bülbül. *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*. Ankara: 2007, s. VII.

[515] Bu konuda geniş bilgi için bk. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi C. I, III*. Çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1992.

[516] Bu konuda geniş bilgi için bk. Alî-şîr Navayî. *Leylî vü Mecnûn*. Hzl. Ülkü Çelik, Ankara: TDK Yayınları, 1996, s. 5-7.

[517] Türk kültüründe ayrı bir yeri olan Ali Şir Nevayi hakkında, sözlü kaynaklardan derlenmiş birçok efsane bulunmaktadır. Bu konuda bk. Fikret Türkmen. "Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayi ile İlgili

Yakup Bey:

Uygur efsanelerinde yer alan tarihî şahıslardan biri de Yakup Bey'dir. Yakup Bey, 1820 ylında Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuş bir Türk ailenin çocuğudur. Hokand askeri kuvvetlerine girmeyi başaran Yakup Bey, kısa zamanda kabiliyetini göstererek 1845 yılında Hokand Hanı Hüdayer Han'ın dış ilişkiler memuru olmuştur. Yakup Bey, Hokand hanı trafından Doğu Türkistan hükümdarına ordu kumandanı olarak gönderilmiş ve Kaşgar'a gitmiştir. Kısa sürede Yakup Bey, Doğu Türkistan'da askerî gücün tek sahibi olmuştur. Buzurg Han'ın emrinde çalışan Yakup Bey, zamanla hem siyasî hem de askerî gücü ele geçirmiş ve 1867'de Kuça'yı, 1869'da Korla'yı, 1871'de de Turfan'ı ele geçirmiştir. Buzurg Han Yakup Bey'in başarılarını kıskanmış; o da Buzurg Han'ı önce hapsetmiş, sonra da Mekke'ye göndermiştir. 1866 yılında Yakup Bey'e başarılarından dolayı, Buhara emiri Muzaffereddin tarafından *"Atalık Gazi"* ünvanı verilmiştir. Böylece Yakup Bey kendisini han ilan edip, Kaşgar'ın tek hakimi olmuştur. Yakup Bey, hükümdarlığını ilan ettikten sonra *"Bedevlet"* ünvanını da alarak fetihlerine devam etmiştir. Uzun yıllar Ruslarla ve Çinlilerle mücadele eden Yakup Bey'e, 1870 yılında Abdulaziz Han tarafından *"Emir-ül Müslimin"* ünvanı da verilmiştir. Yakup Bey, 1877 yılında vefat etmiştir.[518]

Çalışmamızda yer alan 9. efsane Yakup Bey'in hayatını konu almaktadır. Efsanede, hükümdar olan Yakup Bey'in ölümünü önceden gördüğü; ancak gerçekleşmesine ihtimal vermediği "rüya" motifi üzerine kurulmuştur. Efsanede, olayların "Hokand" şehrinde geçtiği ve onun "Altı Şehir"in hükümdarı olduğu belirtilmiştir. Efsanede yer alan bu bilgiler, tarihî kaynaklarla örtüşmektedir.

Sadir Pelvan:

Efsanelerde yer alan bir başka tarihî kahraman Sadir Palvan'dır. Onun hakkında tarihî kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır: "Yetenekli bir halk şairi olan Sadir Palvan, İli'deki çiftçi ayaklanmalarının lideridir. 1798 yılında Gulca'ya bağlı Moltohtiyüzi köyünde bir çiftçi çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çin yönetiminin zulümleri ve çiftçilere verdiği ağır cezalara direnmiştir ve bu sayade halk arasında namı yayılmıştır.

Yaratmalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, C. IV, S. 1, Afyon 2002, ss. 25–35.

[518] Yakup Bey hakkında geniş bilgi için bk. Saadettin Gömeç. *age*. ss. 75–79; Mehmet Saray. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar)*. İstanbul: 1997, ss. 128–172.

Çinlilerin yoğun baskısı neticesinde kendi köyünü terkederek Kazancı kasabasına yerleşmiştir. Etrafında topladığı 300 kişi ile birlikte 1860 yılından itibaren Çinlilere baş kaldırmıştır. Bu mücadelesi kırk boyunca sürmüş ve on üç kez hapse atılmıştır. Onun çoğu hapislerde geçen hayatı ve halkının geleceği ile ilgili düşünceleri halk şiirlerinde de dile getirilmiştir."[519]

Çalışmamızda yer alan 12, 13 ve 14. efsaneler, Sadir Pelvan'ın hayatını konu almaktadır. 12. efsanede, Sadir Palvan doğduğunda ağlamak yerine güler ve yurdun aksakalları bu durumu "Bu da Allah'ın kerameti, çocuğun alnına ömür boyu kesinlikle ağlamayan Rüstem gibi bahadır olsun yazılmış." şeklinde yorumlarlar. Sadir, on beş yaşından itibaren cesur bir bahadır oolarak yetişir ve hayatı boyunca bir kez bile ağlamaz. 13. efsanede, Sadir Palvan Çinli yöneticilerle mücadele eder ve bu mücadele sırasında yiyecek içecek sıkıntısı çeker. Bunun üzerine Çinlilerin ahırının bulunduğu bir kalenin üstüne çıkarak büyük bir öküzü tek başına yukarı çeker ve iple arkadaşlarına sarkıtır. Bu durumu duyan halk ona "Palvan (Pehlivan) ünvanını verir. 14. efsanede ise, Sadir Palvan Çinlilerle mücadelesinde yedi kez zindana atılsa da her seferinde zindandan kaçmayı başarır. Çinliler onun ismini duymaktan bile korkarlar ve onu "göze batan çivi" olarak görürüler. Yaşadığı dönemde onu yenmeyi başaramayan Çinli yöneticiler, Sadir Palvan yetmiş üç yaşında vefat ettiğinde mezarını şişleyerek intikamlarını almaya çalışırlar.

Tarihî gerçeklere dayanan Sadir Palvan hakkındaki bu üç efsane, onun olağanüstü doğumunu, kahramanlığı sonunda "Palvan" ünvanını almasını ve Çinli yöneticilerle mücadelesini konu almaktadır. Bu efsanelerde, tarihî gerçekler ile halkın hayal gücü birleşmiş ve genellikle destan türünde karşılaştığımız kahramanın özelliklerine ilişkin temel yapılardan bazıları ortaya çıkmıştır.

Appak Hocam:

Efsanelerde yer alan tarihi kahramanlardan biri de Appak Hoca'dır. Doğu Türkistan topraklarının 1678 Kalmuklar tarafından istilası ile başlayan ve 1755 yılında Çin tarafından istilası ile sona eren 77 yıllık döneme "Hocalar Dönemi" denilmektedir.

[519] Uçkuncan Ömer. *Uyğur Helk Tarihi Koşakliri*. Kaşgar: Kaşgar Uyğur Neşriyati, 1981, s. 22–23. Çin baskısına ve zulmüne direnen Sadir Palvan ve diğer tarihî kahramanlar hakkındaki halk koşakları hakkında bk. Adem Öger. "Mani Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme." *Türk Dünyası İncelemeleri Degisi.* VI/2, Kış, 2006,ss. 401–409.

Appak Hoca ve ailesi de 1678–1697 yılları arasında hâkimiyeti elinde bulundurmuştur.[520] Günümüzde, onun Kaşgar'da bulunan mezarı önemli ziyaret yerlerinden biridir.[521]

71. efsanede "Niyaz saçı bırakma" geleneğinin Appak Hoca'nın tavsiyesiyle ortaya çıktığı anlatılmaktadır. "Cüce Baş" isimli yer adına bağlı olarak anlatılan 239. efsanede ise Appak Hoca, müritlerinin Isfahan'dan gelen Perzok adındaki bir evliyaya bel bağladıklarını görünce, evliyayı ve ona bel bağlayanları şiilikle suçlayarak zindana attırır. Efsanede yer alan olaylar tarihî gerçekler üzerine kurulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud:

Kaşgarlı Mahmud'un kültür tarihimizdeki müstesna yeri bellidir. Ancak bu büyük âlimin hayatıyla ilgili bilinenler çok azdır. Biz sadece onun 11. yüzyılda yaşadığını, Kaşgarlı olduğunu, çeşitli Türk ülkelerini dolaştığını, sonra Bağdat'a gittiğini, Divanü Lügati't-Türk adlı eserini Bağdat'ta yazıp tamamladığını biliyoruz. Onun nasıl bir yaşan sürdüğünü, nasıl bir eğitim gördüğünü, evlenip evlenmediğini, nerede ve nasıl vefat ettiğini bilmiyoruz. Onun hakkında oluşan efsane ve rivayetler biz bu konuda tarihî bilgiler veremezse de en azından geniş tasavvur imkânı sağlayabilir."[522]

Türk kültür tarihinde önemli yer tutan şahıslardan biri de Kaşgarlı Mahmud'dur. Uygur Türkleri arasında "Hazreti Mollam" olarak da bilinen Kaşgarlı Mahmud'un hayatı etrafında çeşitli anlatmalar oluşmuştur.[523] Bunlardan çalışmamızda yer alan 15, 16, 17, 18, 19, 20 ve 211. efsanelerde Kaşgarlı Mahmud, büyük bir âlim olmasının yanı sıra, keramet sahibi bir evliya olarak da yer almaktadır. Onun hayatı, ailesi, mezarı ve çeşitli kerametlerini konu alan bu efsanelerde, Kaşgarlı'nın Mahmudiye Medresesi'nde ders verdiği, 97 yaşında vefat ettiği ve mezarının Opal'da bulunduğu şeklindeki bilgiler yazılı kaynaklarla örtüşmektedir. Çeşitli yer adlarının oluşumlarına da açıklık getirilen

[520] İklil Kurban. *Doğu Türkistan İçin Svaş*. Ankara: TTK, 1995, s. 59.
[521] Appak Hocam'ın mezarı hakkında geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı. "Dünkü ve Bugünkü Kaşgar" http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_295.htm, 10.10.2008.
[522] Alimcan İnayet. "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI/2, Kış, İzmir: 2006, ss. 347.
[523] Kaşgarlı Mahmud'un hayatı etrafında teşekkül eden sözlü anlatmalar ve bu konudaki değerlendirmeler için bk. Alimcan İnayet. *agm.* s. 347.

bu efsanelerde, Uygur Türklerinin yas tutma ve Nevruz kutlamaları gibi geleneksel uygulamaları konusunda yer alan bilgiler de oldukça önemlidir.

İlteriş Kağan:

İlteriş Kağan, Kök Türk Kağanlığı'nın hükümdarıdır ve tarihi kaynaklarda veziri Tonyukuk ile birlikte anılmaktadır.[524] Çalışmamımızda yer alan 167. efsane, İlteriş Kağan ve Vezir Tonyukuk dönemi olaylarını konu almaktadır. Efsanede, Türklerin 8. yüzyıldan önce dış Moğolistan'ın Orhun ve Selenga nehirlerinin kıyılarında, Sibirya'nın geniş yaylaları ve ormanlarında; Baykal Gölü'nün kıyılarında yaşadığı belirtilerek, bu dönemde İlteriş Kağan'ın ve Vezir Tonyukuk'un Orta Asya'da yayılan veba hastalığıyla mücadeleleri anlatılır.

Naziğim:

Uygur Türklerinin tarihî kadın kahramanlarında biri de Naziğim'dir. Onun hakkında bilgileri başta halk şiiri olmak üzere, destan ve efsanelerde bulabilmekteyiz. Bunlardan Uygur Türkleri arasında çeşitli varyantları bulunan "Naziğim Destanı" yakın döneme ait destanlarından biridir ve bu destana konu olan olayların 1826 yılında meydana geldiği bilinmektedir.[525] "Destanda, 19. yüzyılda Kaşgar halkının Mançu istilacılarına karşı ayaklanmasından sonra gelişen olaylar anlatılmaktadır. İstilacılar ayaklanmayı acımasızca bastırdıktan sonra binlerce masum insanı Kaşgar'dan Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki İli bölgesine sürmüşlerdir. Naziğim işte bu sürgünlerden biridir."[526] Araştırıcılar, "Naziğim Destanı"nın yanı sıra, Naziğim'in bu tarihî olaylara nasıl karıştığı hakkında da halk arasında çeşitli rivayetlerin anlatıldığını belirtmektedirler.

42. efsane, Uygur Türklerinin millî direnişinin ve özgürlük mücadelesinin sembolü haline gelen Naziğim hakkındadır. Efsane, onun kahramanlığını ve günümüzde "Naziğim Mğarası" olarak bilinen yer adının oluşumunu konu almaktadır. Bu efsane, destan-efsane ilişkisini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Bir destan

[524] İlteriş Kağan ve dönemindeki olaylar hakkında bk. Saadettin Gömeç. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 41 vd.
[525] Naziğim destanına konu olan tarihî olaylar hakkında geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet. "Naziğim Destanının Teşekkül Süreci Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 369-381.
[526] Alimcan İnayet. *agm*. s. 369.

kahramanı olan Naziğim, halkın muhayyilesinde çeşitli şekillerde idealize edilmiş ve onunla ilgili efsaneler de yaratılmıştır.

Dekyanus (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus)

Türk sözlü anlatmalarında "Dekyanus" olarak yer alan "Diocletianus (245–312), 20 Kasım 284 ile 1 Mayıs 305 tarihleri arasında görev yapmış Roma imparatorudur. Diocletianus, devlet yapısını temelden değiştiren reformlarıyla bilinmektedir. Onun askerî ve ekonomik reformları, Roma İmparatorluğu'nun bütünlüğünü yüzyıl daha korumasını sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara yönelik son ve en büyük zulmü onun döneminde olmuştur. Diocletianus, 24 Şubat 303'te imparatorluk sınırları içindeki Hristiyanlıkla ilgili kitapların ve ibadet yerlerinin yok edilmesiyle ilgili ferman yayımlamıştır. Ayrıca Hristiyanların ibadet için bir araya gelmesi de yasaklanmıştır. Onun döneminde Hristiyanların bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da hapse atılarak işkence görmüştür.[527]

Dekyanus, Uygur efsanelerinde sıkça adı geçen tarihî şahıslardan biridir. 34, 35, 36, 140, 194, 196, 235 ve 255. efsanelerde adı geçen Dekyanus, efsanelerde iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, efsanelerde anlatılan olayların yaşandığı dönemi belirtmek için "Dekyanus zamanında" şeklindedir. Bu tarz efsanelerde, Dekyanus olayların içinde yer almamaktadır. İkincisi ise efsanelerde yer alan olaylar onun hayatı etrafında anlatılmaktadır. Dekyanus, efsanelerde çirkin, kumarbaz, zalim bir padişah olarak tasvir edilmektedir. Dekyanus'un Ashab-ı Kehf hakkındaki anlatmalarda yer alması, onun adının zamanla diğer efsanelerde de bir dönem belirtmek için kullanılmasına zemin hazırlamış olmalıdır.

Alankiva:

Alankiva, efsanelerde yer alan tarihî kadın kahramanlardan biridir. Uygur Türkleri arasında "Alankiva" olarak bilinen Alan-ho'a hakkında en geniş bilgi, "Moğolların Gizli Tarihi"[528] isimli eserde yer almaktadır. Eserde iki çocuğu ile dul kalan Alan-hoa, her gece çadırın üzerindeki açıklıktan sızan bir ışık vasıtasıyla hamile kalır ve üç çocuk dünyaya getirir. Daha sonra, beş çocuğuna birlikte hareket etmeleri yönünde nasihat ederek ölür. Çalışmamızda yer alan 53. efsane, Alankiva'nın bu

[527] Diocletianus hakkında geniş bilgi için bk. http://tr.wikipedia.org/wiki/Diocletianus, (12.10.2008).
[528] *Moğolların Gizli Tarihi*. Tercüme: Ahmet Temir. Ankara: TTK Yayınları, 1948, ss. 7–23.

olağanüstü doğumunu anlatmaktadır. Efsanede, Moğolların atasının Oğuz Kağan'ın oğlu Yultuz Han olduğu ve olağanüstü bir şekilde dünyaya gelen kahramana "Tuğluk Tömürhan" adının verildiği anlatılır. Bu efsanede yer alan "kahramanın olağanüstü doğumu" motifi, Oğuz Kağan'ın dünyaya gelişini akla getirmektedir.[529] Efsane, yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada yaşayan ve kültürel yapıları da büyük oranda birbirine benzeyen Türkler ile Moğollar arasında sözlü kültür yaratmaları arasındaki ortaklıkları ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

Rüstem:

Efsanelerde yer alan bir başka tarihî kahraman Rüstem'dir. Şehname'de övgüyle anılan İranlıların tarihî kahramanı Rüstem,[530] Türk sözlü ve yazılı kültür yaratmaların da, güçlü ve kuvvetli biri olarak yer almakta, hatta Türk kahramanlarının gücünü vurgulamak için ona benzetildiği bilinmektedir.[531] Çalışmamızda yer alan efsanelerde, Satuk Buğra Han ve Sadir Palvan gibi kahramanların bahadırlığı, kuvveti ve yenilmezliği Rüstem'e benzetilmektedir. 38, 39 ve 213. efsaneler, Rüstem'in hayatını ve savaşlarını konu almaktadır. Rüstem hakkındaki efsaneler, tarihin eski dönemlerinden beri Türklerin mücadele ettikleri İranlılar ve onların kahramanlarının Türk sözlü yaratmalarında ne şekilde yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmamızın bu kısmında, örneklerle bazı millet, boy, kavim ve kabilelerle; tarihî şahısların efsanelerde ne şekilde yer aldığını ve efsanelerde onların hangi özelliklerinin vurgulandığını ortaya koymaya çalıştık. Sonuç olarak; efsanelerin beslendiği temel kaynaklardan biri olan tarihî şahıs ve olaylar, Uygur efsanelerinin bir kısmına kaynaklık etmiştir. Tarihî süreç içinde onların yaşadığı coğrafyada hüküm süren Türk boylarının ve onların ilişki içinde oldukları millet ve kavimlerin çeşitli özelliklerinin efsanelerde yer aldığı görülmektedir. Millet ve kavimlerin ortaya çıkışı, adlandırılması, onların savaşları; dini inanışlarından geleneklerine kadar sosyo-kültürel yapıyı belirleyen hemen bütün özelliklerini efsanelerde bulmak mümkündür. Türklerin

---

[529] Oğuz Kağan'ın doğumu ile Hıtay ve Moğol destanlarında yer alan kahramanların "kahramanın olağanüstü doğumu" yönünden karşılaştırılması için bk. Bahaeddin Ögel. "Uygurların Menşe Efsanesi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. C. 4, S. 1-2, 1948, ss. 17–24.

[530] Rüstem hakkında geniş bilgi için bk. *Şerîfî Şehnâme Çevirisi*, C, I, II, III. Haz. Dr. Zuhal Kültüral-Dr. Latif Beyreli, Ankara, TDK Yayınları, 1999.

[531] Rüstem eski şiirimizde kahramanlık, acı kuvvet ve yenilmezlik sembolü olarak yer alır. Bk. İskender Pala. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s. 455.

ve ilişki içinde oldukları diğer kavim ve milletlerin tarihî kahramanlarının doğumu, onların mücadeleleri, içinde bulundukları çevreye kültür-medeniyet kahramanı olarak katkıları da efsanelere yansımıştır. Bütün bunlar dikkate alındığında, efsanelerin, içinde yaratıldıkları sosyo-kültürel yapıya ilişkin tarihî bilgiler içerdiği ve sözlü tarih içinde önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

III.2.4. SOSYAL HAYAT VE GELENEKLERLE İLGİLİ UNSURLAR

III. 2.4.1. Sosyal Hayatla İlgili Unsurlar

Bir toplumun yaşadığı coğrafya, tabiata ve dünyaya bakışı, tarihi, dini ve kültürü, o toplumun sosyo-kültürel yapısını ve geleneklerini belirleyen temel yapı taşlarıdır. Sosyal hayatın her alanına temas eden türlerin başında gelen efsaneler de kültürel yapıyı oluşturan bu unsurlardan beslenir. Çalışmamızın bu kısmında, öncelikle Uygur Türklerinin sosyal hayatını belirleyen tarım ve hayvancılık olmak üzere avcılık, balıkçılık, çobanlık, çiftçilik, tüccarlık, dokumacılık ve hekimlik mesleklerine ilişkin efsanelerde yer alan bilgiler değerlendirilecektir.

Uygur efsanelerinde toplumun sosyal hayatıyla ilgili olarak pek çok unsur yer almakla birlikte avcılık, çobanlık, çiftçilik, tüccarlık, dokumacılık ve hekimlik meslekleri ön plana çıkmaktadır. Uygur Türklerinin sosyal hayatı, yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak büyük oranda tarım ve hayvancılık etrafında şekillenmiştir. Bu durum, onların ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarını belirlediği gibi, sözlü kültür ürünlerine de doğrudan yansımıştır. Bu türlerin başında sosyal hayatın her alanına temas eden, bu yönüyle de zengin bir içeriğe sahip olan efsaneler gelmektedir.

Uygur Türklerinin tarım ve buna bağlı ekonomik faaliyetleri efsanelerde çeşitli şekillerde yer almaktadır. Onların tarıma bağlı faaliyetlerini sürdürebilmeleri için vazgeçilmez temel yapılardan biri karızlardır. Suyu dağlık bölge gerisinde bulunan alüvyon yelpazedeki akifelerden, deniz seviyesine oranla alçakta kalan tarım alanlarına taşımaya yarayan yeraltı su kanalları olan karızlar, özellikle deniz seviyesinden 160 metre aşağıda bulunan Turfan bölgesinin su ihtiyacının tamamını karşılayan yapılardır. Bilim adamlarınca ilk karızların ise bundan 2500 yıl önce yapıldığı söylenmektedir.[532] Uygur Türklerinin temel ekonomik faaliyetlerinden birini oluşturan tarıma ilişkin bu

[532] Doğu Türkistan'da yer alan karızlar hakkında geniş bilgi için bk. Dursun Özden. *Uygur Karızlarına Yolculuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, 70–83.

yapılar efsanelerde de yer almakta ve olağanüstü olaylarla birlikte anlatılmaktadır. Örneğin; 268. efsanede, kaynağını İdikut Dağı'ından alan akarsuyun kaynağını ejderha kapatır. Bu durumda susuzluktan hayatları tehlikeye giren halk, ejderhaya hissettirmeden dağın altından kuyular açıp bunları birleştirerek karızlar oluştururlar.

Efsanelerin bir kısmında çiftçilikle ilgili olarak Uygur Türklerinin en büyük sorunlarından biri olan su sıkıntısının da ele alındığını görmekteyiz. Bu durumun en büyük nedeni ise su işlerine bakan kişilerin çoğunlukla Çinli yöneticiler olmasıdır. Her yönüyle Çin baskısı altında bulunan Uygur Türkleri, tarıma ilişkin faaliyetlerinde de Çinli yöneticilerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Onların gerek su sıkıntısı gerekse Çinli yöneticilerle mücadeleleri efsanelerde farklı şekillerde yer almaktadır. 22 ve 98. efsanelerde işlenen konular bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tarım ve tarım ürünlerini konu alan Uygur efsanelerinde ise belirli bir bölgede yetişen tarım ürünlerinin, o bölgeye ne şekilde geldiğinin anlatıldığını ve o bölgede yetişen tarım ürünlerine olağanüstü anlamlar yüklendiğini görmekteyiz. Örneğin; Doğu Türkistan'da incirin en çok yetiştiği bölge Atuş'tur. Buna bağlı olarak bu yörede anlatılan 172, 173, 174 ve 175. efsanelerde incirin bu bölgeye nasıl geldiği, hangi dönemden beri yetiştiği yer alırken, ona "cennetten çıkan meyve" şeklinde bir kutsiyet yüklenmiştir. Aynı şekilde Doğu Türkistan'da Kumul, kavunuyla meşhur bir bölgedir. 176 ve 178. efsanelerde kavunun nasıl ün kazandığı ve ne kadar değerli bir meyve olduğu ve şeklini nasıl aldığı anlatılmaktadır. Turp ve sarımsak başta olmak üzere, çeşitli tarım ürünlerinin en çok yetiştirildiği bölgeye nasıl geldiği ve ürünün önemi birçok efsanede yer almaktadır.

Uygur Türklerinin günlük yaşamında ve ekonomik faaliyetlerinde önemli yere sahip olan unsurlardan biri de hayvancılıktır. Hayvancılık ve buna bağlı olarak çobanlık, efsanelerde farklı şekillerde yer almaktadır. Uygur efsanelerinde daha çok koyun çobanlığı yer almaktadır ki bu durum onların yetiştirdiği hayvanlarla ilgilidir.

Hoten, Doğu Türkistan'da dokumacılığın en yaygın olduğu şehirdir ve *"Hoten Kilimi"* bütün Çin'de de meşhurdur.[533] Bu durum, efsanelerde de yer almaktadır ve Hoten şehrinde kilimin nasıl dokunmaya başlandığını ve ününün bütün dünyaya nasıl

[533] Bu konuda bk. Abdukerim Rahman vd. *Uyğur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1996, s. 65.

yayıldığı olağanüstü olaylarla anlatılmaktadır. Örneğin; 48. efsanede, günlerden bir gün, tam öğle vaktinde düldüle binmiş, saçları un gibi bembeyaz ve yüzünden nur akan Hızır, bulutların arasından Yorunkaş Nehri'nin kenarına iner ve Gülemhan adındaki Uygur kızına kilim dokumayı öğreterek gözden kaybolur. Sonraki dönemlerde insanlar, Gülemhan'ın dokuduğu kilime "Gilem" adını verirler.

Doğu Türkistan toprakları, tarih boyunca çeşitli ticaret yollarının kesiştiği bir merkezde yer almıştır. Özellikle tarihî İpek Yolu'nun merkezinde bulunması, bu bölgeyi ticarî faaliyetlerin yoğun yaşandığı bir bölge haline getirmiştir. Günümüzde de kısmen bu ticari faaliyetler devam etmektedir ve buna ilişkin unsurlar, efsanelerde de bulunmaktadır. Örneğin; 86. efsanede, Uygur Türklerinin "Eşek kıran" şeklinde adlandırdıkları "Jüpiter" yıldızının bu adı alması, bir kervansarayda konaklayan tüccarlara bağlanmaktadır. Bu şekilde, çeşitli tüccarların hayatı etrafında teşekkül eden birçok efsanenin olması, Uygur Türklerinin sosyal hayatında ticari faaliyetlerin önemli bir yer tutmasıyla ilgilidir.

Uygurların sosyo-kültürel hayatıyla ilgili olarak efsanelerde yer alan unsurlardan biri de, onların "ev" ve "barınma" biçimleridir. Yeryüzü şekilleri ve iklime bağlı olarak Uygur Türkleri farklı "barınma" yerleri oluşturmuşlardır. Bunlardan birincisi, dağ yamaçlarının kazılmasıyla oluşturulan mağara tarzı evlerdir. "Hucra/suvuk/ravak" gibi isimler verilen bu yapı, en eski dönemlerde kullanılan barınma yerleridir. İkincisi ise, *"geme"* olarak adlandırılan ve daha çok Turfan bölgesinde bulunan yapı biçimidir. Geme, yerin altı kazılarak yapılan yeraltı evidir. Turfan'ın yazları çok sıcak bir iklime sahip olması nedeniyle, halk bu tarz yapılarda yaşamaktadır. Efsanelerde, bu yapıların ilk kez nasıl ortaya çıktığı ve özelliklerinin ne olduğu konusunda bilgiler yer almaktadır.

Uygur efsanelerinde sosyal hayata ilişkin yer alan önemli unsurlardan biri de halk hekimliği ve bu çerçevedeki geleneksel uygulamalardır. Bu durum efsanelerde iki şekilde yer almaktadır. Birincisi, efsanelerde "emçi", "tevip" ve "hekim" olarak geçen ve bir ya da birden çok hastalığı tedavi eden kimselerdir ki bunların başında "tabiplerin piri" olarak bilinen Lokman Hekim gelmektedir.[534] Lokman Hekim, efsanelerde hiç

[534] Uygur sözlü kültüründe Lokman Hekim, hekimliğin yanı sıra peygamber, abıhayatı içerek ölümsüzlüğü kazanan, keramet ve bilge bir kişi olarak da yer alamaktadır. Bk. Adem Öger. Adem Öger. "Uygur Efsanelerinde Lokman Hekim." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* C. VII, S. 1, İzmir: 2007, ss. 79–95.

kimsenin iyileştiremediği hastalıkları iyileştirir ve diyar diyar gezerek hastalıklardan korunmak için bazı bilgiler verir. Efsanelerde yer alan bir başka halk hekimi ise "*Kutka*"dır. Lopnor bölgesinde yaşamış olan Kutka, dut ağacının kökü ve meyvesiyle çeşitli hastalıkları iyileştirir. Ayrıca, efsanelerde Lopnor bölgesinde dut ağacının çok olması, yaşadığı dönemde Kutka'nın her yere dut ağacı dikmiş olmasına bağlanmaktadır. Bir başka halk hekimi ise Altın Ordu devleti içinde bulunan kör bir tabiptir. Orta Asya'da yayılan veba hastalığı, onun sayesinde yok edilebilir. Efsanelerde, bu örneklerin dışında çeşitli hastalıkları tedavi eden halk hekimleri de yer almaktadır.

Efsanelerde halk hekimliğine ilişkin yer alan ikinci yapı ise, halk arasında belirli hastalıkların tedavisinin ancak çeşitli bitkilerle olduğu şeklindeki inanış ve buna yönelik uygulamalardır. Uygur Türklerinin her hastalığın, belirli bir meyve ile tedavi edilebileceği düşüncesi, efsanelere de yansımış ve bu konuda çeşitli efsaneler yaratılmıştır. Bu durumu birkaç örnekle açıklamak yerinde olacaktır. Uygur Türkleri arasında "kokak/tere hastalığı"[535] olarak adlandırılan ve ağzın kenarında yara biçiminde ortaya çıkan bir tür hastalık vardır. 182. efsanede, kokak hastalığını tedavi eden bitkinin maydanoz olduğu olağanüstü olaylarla anlatılmıştır. 169. efsanede, hastalık için nar, yorgunluk için kavun, uyuklamamak için iğde, uykusuzlık için ise çilan[536] gibi meyvelerin yenilmesi gerektiği, Allah ile melekler arasındaki bir konuşma nakledilerek anlatılmıştır.

III. 2.4.2. Geleneklerle İlgili Unsurlar

Gelenekler, bir toplumun sosyo-kültürel yapısıyla şekillenen ve sosyal normları belirleyen temel unsurlardır. Bu nedenle gelenekler, hem toplumsal yaşamın düzenlenmesinde hem de denetiminde önemli rol oynamaktadır. "Gelenek" terimi halk bilimi alanında, "eskiden beri devam edip gelen, gayri resmi yol ve yöntemlerle kazanılan, kuşaktan kuşağa aktarılan ve zamanın ihtiyaçlarına göre her kuşakta belli ölçüde bireysel yaratıcılığa ve değişmeye ve de gelişmeye izin veren bilgi, hareket ve materyal ürünleri üretme ve kullanma tarzı"[537] şeklinde tanımlanmaktadır. Bir toplumda

[535] *Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti*. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1999, s. 813.
[536] Çilan: Bir tür ot.
[537] Metin Ekici. *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2004, s. 20.

kuşaktan kuşağa geçen kültür kalıtları, alışkanlıklar, bilgiler, beceriler ve davranışlar, gelenekler içinde yer alırlar.[538]

Uygur efsanelerinde, onların tarihin en eski dönemlerinden günümüze taşıdıkları doğum, düğün, ölüm ve süslenme geleneklerinin yanı sıra bayram ve eğlence geleneklerinin nasıl ortaya çıktığı, tarihî süreç içinde hangi değişiklikleri geçirdiği ve günümüzde ne şekilde yaşatıldığı gibi konularda önemli bilgiler yer almaktadır. Çalışmamızın bu kısmında, başta hayatın geçiş dönemleri olarak kabul edilen doğum, düğün ve ölüm olmak üzere, Uygur Türklerinin süslenme, bayram ve eğlence gelenekleri hakkında efsanelerden tespit ettiğimiz unsurları inceleyeceğiz.

III. 2.4.2.1. Doğum

Doğum, bütün toplumlarda her zaman mutlu bir olay olarak kabul edilmektedir. Dünyaya gelen her çocuk, sadece anne babasını değil, aynı zamanda akrabaları ve yakın çevreyi de sevindirir. Çünkü her doğum, ailenin ve akrabaların sayısını artırmaktadır. Soyun artması ise gücün ve dayanışmanın artması demektir. Ayrıca doğum, kadına duyulan saygınlığı artırdığı gibi, onun akrabaları ve çevresindekiler içindeki yerini de sağlamlaştırır.

Anneye benlik ve bütünlük, babaya güven, akrabaya ve soya güç kazandıran ve yaşamın başlangıcı olan doğum olayı, Uygur Türkleri için büyük bir önem arz etmektedir. Sosyal hayatın içinde önemli yeri olan doğum ve ona bağlı olarak oluşan gelenekler, efsanelerde çeşitli şekillerde yer almaktadır. Efsanelerde çocuk sahibi olmanın önemi, vurgulanan konulardan biridir. Bu durum, bazen peygamberlerin hayatını konu alan efsanelerde, bazen de tarihî kahramanların hayatı etrafında anlatılan efsanelerde belirgin olarak vurgulanmaktadır. Örneğin; 1. efsanede, Süleyman peygamberin bin eşi vardır; ancak soyunu devam ettirecek çocuğu olmadığı için mutsuzdur. Allah'a dua ederek sonunda çocuk sahibi olan Süleyman peygamber, bütün yurtta kırk gün kırk gece toy düzenler. Türk kültüründe önemli bir yer tutan soyun devamlığının, bir başka ifadeyle insanın çocuk sahibi olmasının ve baba ocağının tütmesinin önemi ve gerekliliği birçok efsanede yer almaktadır.

Sözlü kültür ortamı ve anlatıya dayalı türlerin hemen hepsinde sıkça karşımıza hususlardan biri, çocuksuzluktan kurtulmak için çeşitli çarelere başvurulmasıdır. Uygur

[538] Sedat Veyis Örnek. *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, (2. Baskı), s. 126.

Türklerinin çocuk sahibi olmak için başvurdukları yöntemler, efsanelerde de yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan 71. efsane, Uygur Türklerinin doğum âdetleri içinde yer alan ve "niyaz saçı" olarak adlandırılan geleneksel uygulamayla ilgilidir.[539] Efsanede, kısa ömürlü olan çocukların uzun yaşaması için Appak Hocam'a ne yapılması gerektiğini sorarlar. O da, yeni doğan çocuklarda *"niyaz saçı"* koymak gerektiğini belirtir ve niyaz saçını *"Niyaz, yalvarmak demektir. Bu, Allah'tan dilenerek doğan çocukların nişanesi olarak, erkek çocukların başının arka kısmında biraz şaç bırakıp, onu üç kısma ayırarak bir tane belik örmek demektir."* şeklinde açıklar. Ayrıca niyaz saçını çocuk yedi yaşına girdiğinde bir törenle kesmek gerektiğini ve böyle yapıldığında çocukların erken ölmekten kurtulacağını belirtir.

İnsanlar bunun üzerine, niyaz saçının nasıl bir törenle kesileceğini sorarlar. Appak Hocam da şöyle cevap verir: *"Yağdu'da bulunan baba-oğulun mezarında, insanlara cenaze yemeği vermek için odun kıran, ateş yakan, bulaşık yıkayıp su taşıyan, gece gündüz dinlenmeden çalışanlar, Allah'a yakın kişilerdir. Onlar, niyaz saçını kesmek için en uygun kişilerdir. Niyaz saçı bırakılan çocuklar yedi yaşına girdiğinde, bir hayvan (koyun, inek); bunları bulamayanlar tavuk, güvercin, hububat, tuz ve odunla birlikte Yağdu'ya giderek, orada çalışanlara sadaka vererek dileğini söylesin. Onlar, bunu yerine getirip sizleri ve Allah'ı razı eder."* der. O günden sonra niyaz saçı bırakma ve çocuk yedi yaşına geldiğinde onu bir törenle kesmek, gelenek haline gelir.

Bu efsane, Uygur Türklerinin *"selilik"* olarak da adlandırdıkları, *"niyaz saçı"* bırakma ve onu belli bir törenle kesme geleneğinin ortaya çıkışını anlatmaktadır. Efsanede, Türk dünyasının ortak değerlerden biri olan "niyaz saçı bırakma" ve onun etrafında oluşan inanç ve uygulamaların, Uygurlar arasında Appak Hocam'ın tavsiyesiyle ortaya çıktığı belirtilir. Bu geleneğin ortaya çıkışını sağlayan kişi Appak Hocam, 17. yüzyılda yaşamış ve Doğu Türkistan'da hükümdarlık yapmıştır.[540] Ayrıca

[539] Uygur Tüklerinde "niyaz saçı bırakma" geleneğin günümüzde ne şekilde devam ettiği konusunda geniş bilgi için bk. Hebibe Tursinniyaz. *Uyğur Ayallirinin Tuğut Aditi Üstide Tetkikat* (Uygur Kadınlarının Doğum Âdeti Üzerine Bir Araştırma). Ürümçi: Şinciang Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, ss. 30–44.

[540] Appak Hoca ve onun döneminde meydana gelen olaylar için bk. İklil Kurban. *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 59–69.

onun günümüzde Kaşgar'a bağlı Yagdu'da bulunan mezarı önemli ziyaret yerlerinden biridir.[541]

Efsanelerde, Uygur Türklerinin doğum adetlerine ilişkin tespit ettiğimiz diğer inanış ve uygulamalardan bazıları şöyledir:

1. Hamile kadınlar, Turfan'da bulunan "Yedi Evliya Mağarası"na giderler. Burada yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına astıklarında, çocuklarının sapasağlam doğacaklarına inanırlar.
2. Çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu mağaraya girerek ellerine ne geçse "Bismillah" diyerek yerse, şifa bulup çocuk sahibi olurlar.
3. Çocuk sahibi olamayan kadınlar, "Yedi Eviya Mağarası"nın yanı sıra "Appak Hocam Mezarı", "Arslan Hanım Mezarı", "Kutbidin Ela Hocam Mezarı", "Beşik Anam Mezarı" ve "Ashab-ı Kehf/Tuyuk" gibi kutsal mekânlara giderler. Burada alınlarını toprağa koyup gözünü yumarlar ve ellerini belirlenen yere koyarak, ellerine ne geçerse onu ağızlarına atarak mezarda yatan kişilerin aracılığıyla Allah'tan çocuk dilerler.
4. Çocuğu olmayan kadınlara ebbelik yaptırılmaz.
5. Çocuk doğduktan sonra, bu olay üç gün kadar komşulardan gizlenir.
6. Çocuk doğduktan sonra, yedi gün süresince ödünç bir şey isteyenlere özür bildirerek bir şey verilmez.
7. Çocuğu olmayan veya çocuğu yaşamayan kadınların doğum yapılan eve ilk yedi gün girmesine izin verilmez.
8. Nazar değmemesi ve kötü ruhların zarar vermemesi için bebeğin boynuna, koltuğuna ve geceliğinin ön tarafına, kabanının omzuna veya beşiğinin koluna nazarlık ve muska asılır.
9. Doğum yaptıktan sonra çocuğu yaşamayan kadınlar, çocuğa bir süre bez parçalarından dikilmiş kaban (kırk çeşit bezden dikilen kaban) giydirir.
10. Bebeğe okunup üflenmiş su içirilir.
11. Çocuğu yaşamayan kadınlar, çocuklarına Allah Berdi, Huda Berdi, İgem Berdi, Sitvaldi, Tilivaldi, Turdi, Turğun, Tursun ve Turnisahan gibi isimler verirler.

[541] Bu konuda geniş bilgi için bk. Sultan Mahmut Kaşgarlı. *"Dünkü ve Bugünkü Kaşgar."* http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_295.htm, 10.10.2008.

Doğum etrafında oluşan inanış ve uygulamalar incelendiğinde, çocuksuzluğu gidermek için başvurulan yerlerin kutsal mekânlar olarak kabul edilen mezarlar olduğunu görmekteyiz.

III. 2.4.2.2. Düğün

İnsan hayatının geçiş dönemlerinden biri olan evlenme, aile yapısını oluşturan ilk adımdır. Evllenme, kıza ve erkeğe yeni bir sosyal statü kazandıran ve aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi düzenlemesi açısından hemen her toplumda önemli bir olay olarak görülür. Evrensel bir özellik taşıyan evlenme ve çevresinde gelişen olaylar, dünyanın her yerinde, bağlı bulunduğu kültür yapısının gerektirdiği kurallara göre gerçekleştirilir. Toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin kurulması, bir başka ifadeyle *evlilik* ve buna bağlı olarak gerçekleşen *düğün* merasimi Uygur Türklerinin sosyo-kültürel yaşamında da önemli bir yere sahiptir. Düğün ve ona bağlı geleneksel uygulamalar, efsanelerde çeşitli şekillerde yer almaktadır. Örneğin; 67. efsane düğün merasiminin ortaya çıkışını konu alır ve efsane şöyledir:

Eski zamanlarda düğün merasimi diye bir şey yokmuş. Erkekler ve kızlar düğün merasimi yapmadan birbiriyle evlenirmiş. Efrasiyap'ın devrine gelindiğinde, insanlar şehirlerde yaşamaya başlamışlar, köylerde ve kışlaklarda toplanıp yerleşmişler. İnsanlar, toplu bir şekilde yani birbirleriyle karışık yaşadıkları için, bazı istenmeyen durumlar ortaya çıkmaya başlamış. Bazılarının başkasının hanımına şaka yapması, birlikte olma istediğini belirtmesi gibi garip davranışlar süreklilik arz etmeye başlamış. Bunun üzerine kavga dövüş başlamış ve çok kan akmış. Efrasiyap bu olanları görünce, halkı barış içinde tutmak, insanlar arasında edep, hayâ ve ahlaklı olmayı sağlamak, yanlış anlamaların önüne geçmek için değişik çareler düşünmüş. Bunun için düğün merasimi yaparak, erkek ve kızın evlendiğini bütün halka duyurmaya karar vermiş. O günden sonra insanlar arasında büyük düğün merasimi düzenlenerek, toplanan halka bu durumu duyurma işi ortaya çıkmış. Yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için, düğün yapan insan, araştırarak uygun birisini bulup, herkesin dikkatine sunma âdeti ortaya çıkmış.

Efsanede, düğün merasiminin Efrasiyap döneminde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu merasimin ortaya çıkma nedeni ise, halkı barış içinde tutmak, insanların ahlak kurallarına uygun davranmalarını sağlamak ve yanlış anlamaların önüne geçmek olarak

anlatılmaktadır. Burada, düğün merasiminin toplumsal düzeni sağlanması ve milletin birlik ve bütünlüğünün korunmasındaki işlevi önemlidir.

Efsanede dikkat çeken hususlardan biri de, göçebe yaşayan Uygur Türklerinin Efsrasiyap döneminden sonra belli merkezlerde toplu olarak yaşamaya başladıklarının ve yerleşik hayata geçtiklerinin anlatılmasıdır.

Uygur Türklerinin düğün geleneği içinde yer alan uygulamalardan biri "*issilik aşı*"dır. Evlenen kzın annesinin, düğünden bir gün sonra kızını ziyarete giderken hazırlayıp götürdüğü yemeğe "issilik aşı" denilmektedir. Bu geleneğin kökenine açıklık getiren 72. efsane özetle şöyledir:

"Efsanede, yaşlı bir kadının bir kızı ve bu kızla evlenmek isteyen üç yiğit vardır. Yaşlı kadın, kızını yiğitlerden hangisine vereceğine karar veremez. Bunun üzerine kızını, köpeğini ve eşeğini eve kapatarak, köpekle eşeğin de birer güzel kız olması için Allah'a dua eder. Ertesi gün eve geldiğinde, birbirinden güzel üç kızla karşılaşır; ancak hangisinin kendi kızı olduğunu bilemez. Sonunda kızının üçünü de yiğitlerle evlendirir. Düğünün ertesi günü, hem kızlarının durumunu hem de hangisinin kendi kızı olduğunu öğrenmek için üç tencere yemek yaparak onları ziyarete gider. İlk ziyaret ettiği kızın kocası, kızınız arada insanı ısırıyor, der. İkinci ziyaret ettiği kızın kocası da kızınız arada tekme atıyor, der. Bunun üzerine yaşlı kadın ilkinin köpeği, ikincisinin eşeği, üçüncü ziyaret ettiği kızın da kendi kızı olduğunu anlar. Kızlarını ziyarete giderken götürdüğü yemeğe de *"issilik aşı"* der."

Uygur Türkleri arasında günümüzde de devam eden bir geleneğin kökenine açıklık getiren bu efsane, zor durumda kalan bir kadının dua ederek "köpek ve eşeğin insana dönüşmesi" şeklindeki olağanüstü bir durum içeren şekil değiştirme motifi üzerine kurulmuştur.[542]

Efsanelerde, düğün geleneğine ilişkin yer alan konulardan biri de davulu icat eden kabile olarak "Dolanlar"ın gösterilmesidir. Efsanelerde, toy, düğün ve eğlencelerde ilk akla gelen kabilenin Dolanlar olduğu belirtilmektedir.

[542] Uygur Türklerinin düğün adetleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdulkerim Rahman. *Uygur Folkloru*. Çev. Soner Yalçın-Erkin Emet, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, ss. 104–109; Abdukerim Rahman vd. *Uyğur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1996, ss. 127-131.

III. 2.4.2.3. Ölüm

Uygur efsanelerinde sosyo-kültürel yapıya ilişkin sık yer alan unsurlardan biri de ölüm ve ölüm etrafında oluşan inanç ve uygulamalardır. Efsanelerde, Uygur Türklerinin ölüm etrafında oluşan bütün geleneklerini görmek mümkündür. Bunlardan, ölüyü gömme geleneğinin ortaya çıkışını konu alan 68. efsane özetle şöyledir:

"Efrasiyap döneminden önce ölüler ateşte yakılır ve külleri rüzgârda savrulur. Efrasiyap, bu geleneği yasaklayarak, ölülerin bir tabuta konulup toprağa defnedilmesini emreder. Bu emir, ilk kez Efrasiyap'ın babası Uluğ Tor ölünce yerine getirilir. Efrasiyap döneminde, bir ölüm olayının ardından eğlenceler ve oyunlar da devam eder. Efrasiyap, bu durumun ölüye saygısızlık olduğunu düşünür ve cenaze yakınlarının yas tutmasını, üç gün cenaze evinde yemek pişirilmemesini ve ölüm olayının ardından büyük bir yemek verilerek ölünün yâd edilmesini emreder. Ayrıca erkeklerin beline beyaz kumaş bağlayarak; kadınların da beyaz başörtüsü takarak yas tutmalarını ister."

"Eski Türkler, atalarına büyük saygı besleyerek onlar için büyük mezarlar, heykeller yapıp, onlar adına yazılı taşlar dikmişlerdir. Bunun yanı sıra ölen büyüklerini altın, ziynet eşyası, atları ve bu atların işlemeli eyer taşlarıyla gömmüşlerdir. Altay, Karadeniz, Kafkas, Suriye ve Halep civarlarında bulunan Türk kurganlarındaki ölü gömme âdeti bunu açık şekilde göstermektedir. Ayrıca Türkler bu mezarları uğurlu sayarak korumuşlardır. Çünkü büyük ecdat, fiziksel bir ölüm yaşamış olsa da ruhen diridir ve soyun koruyucusudur.[543] Efsaneye göre, Türk kültüründe önemli bir yer tutan ölüyü gömme âdeti, Efsrasiyap'ın ölen babasını yakmak yerine, bir sandukaya koyup toprağa gömmesiyle başlamıştır.

Günümüzde, Uygur Türkleri arasında *"beyaz bağlamak"* yası sembolize etmektedir. Ölen kişinin erkek akrabaları beline beyaz kumaş bağlar; kadınlar ise başına beyaz örtü takarlar. Erkekler "*yette nezir"* adı verilen ve ölüm olayının yedinci gününde verilen yemeğe kadar beline bağladıkları beyaz kumaşı çıkarmazlar. Kadınlar ise "kirik nezir" adı verilen ve ölüm olayının ardından kırkıncı günde verilen yemeğe kadar başlarındaki beyaz örtüyü çıkarmazlar. Kırkıncı günde bir kadın, yas tutan kadınları teselli eden sözler söyleyerek onların başındaki beyaz örtüyü alır ve yerine farklı renkte

[543] Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi),* C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, ss. 161–165.

bir örtü verir. Bu uygulamaya *"Karisini oştuş*" adı verilmektedir.[544] Yukarıdaki anlatmada, Uygur Türklerinde yası sembolize eden *"beyaz bağlamak"* âdetinin de Efsrasiyap'ın isteği üzerine uygulanmaya başladığı belirtilmiştir.

Burada dikkat çeken hususlardan biri; beyaz rengin yası sembolize etmesidir. Uygur araştırmacı Abdukerim Rahman, Uygur Türklerinde beyaz rengin taşıdığı anlamlarla ilgili şu bilgilere yer verir: "Uygurların güzellik geleneğinde beyaz, saflık ve yüceliğin, iyilik ve bahtın sembolik tiplemesi olarak kullanılmıştır. Bu gelenek, beyaz renge özlemle bakmak ve tapmaktan oluşan ilkel şaman inançlarından gelmektedir. Uygurlar çok eski zamanlarda, beyaz rengi yüceltme inancıyla, kır atı savaş tanrısı yapmışlardır. Beyaz rengi aydınlığın sembolü olarak kabul edip, çadırlarını beyaz keçeden yapmışlar, evlerinin damlarını, duvarlarını beyaza boyamışlar, beyaz baş ve üst giyimleri giymişlerdir."[545]

Efsaneye göre, Efrasiyap "insanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur" düşüncesiyle yas tutmayı halk arasında zorunlu kılmıştır. Günümüzdeki yas tutma ve ona bağlı geleneksel uygulamalar, bu nedenle Efsrasiyap dönemine dayandırılmaktadır.

Günümüzde, Türk dünyasında bazı farklılıklar görülmekle birlikte ana hatlarıyla aynı olan ölüyü gömme, cenaze evinde birkaç gün yemek pişirmeme, cenazenin ardından kırk gün yas tutma ve cenaze sahipleri tarafından "kırk yemeği" verme gibi ölüm olayı etrafında oluşan geleneklerin büyük kısmı, efsaneye göre ilk kez Efrasiyap döneminde ortaya çıkmıştır. Uygur Türkleri, düğün ve ölüm olaylarına karşı alınacak tavrı da "Cenazede ağlanır, düğünde gülünür." şeklindeki atasözüyle özetlemektedirler.

Ölüm olayına bağlı olarak anlatılan ve kabri düzenleme geleneğinin ortaya çıkışını konu alan bir başka efsane ise özetle şöyledir:

"Satuk Buğra Han döneminden önce, cenaze toprağa defnedildikten sonra üzerine bazı işaretler konur; ancak bu işaretler zamanla kaybolur ve mezarın yerini tespit etmek güçleşir. Bir gün rüyasında anne ve babasını gören Satuk Buğra Han, onların kabrini ziyaret etmek ister; ancak kabrin üzerinde köpek ve eşeklerin

[544] Abdukerim Rahman vd. *Uyğur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1996,ss. 133–135.
[545] Abdulkerim Rahman. *Uygur Folkloru*. Çev. Soner Yalçın-Erkin Emet, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, ss. 152.

koşuştuğunu; çocukların oyun oynadığını görür. Bu durumun anne ve babasına saygısızlık olduğunu düşünerek ustaları toplar ve anne ve babasının kabrini özel olarak yaptırır. O günden sonra kabri ve etrafını düzenleme geleneği ortaya çıkar. Ayrıca efsanede, ölülere saygı göstermek için Perşembe günleri onların ruhu için yağ kokutma, bayram günleri kabri ziyaret etme, kabri süpürerek temiz tutma ve kabrin üzerine kuşların yemesi için yem bırakma gibi geleneklerin de Satuk Buğra Han döneminde ortaya çıktığı anlatılmaktadır (69. efsane).

Efsanede, Türk kültüründe önemli bir yer tutan mezar ve onun çevresinde oluşan inanç ve uygulamaların Satuk Buğra Han döneminde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Uygur efsanelerinde "kültür-medeniyet kahramanı"[546] olarak yer alan Satuk Buğra Han, bu efsanede hem mezarı düzenleme geleneğini başlatır hem de ölüye duyulan saygıya bağlı olarak oluşan inanç ve uygulamaların yaratıcısı olarak yer alır.

Efsanelerde, Uygur Türklerinin ölüm olayı etrafında oluşan diğer inanış ve uygulamalarından tespit ettiklerimiz şunlardır:

1. Perşembe günleri ölülerin ruhu için yağ kokutmak,
2. Bayram günleri kabir ziyaretine gitmek,
3. Mezarlığı temiz tutmak,
4. Kuşların yemesi için mezarlığa yem bırakmak,
5. Mezarlığın etrafına gül ve ağaç dikerek yeşillendirmek,
6. Mezarlığın içinde rast gele dolaşmamak,
7. Mezarlıkta haram işler yapmamak,
8. Mezarlıkta hayvan otlatmamak veya oradan odun toplamamak,
9. Mezarlığın yanından geçerken hayvan ve arabada iseniz inip yürümek,
10. Dua ederek ölülerin ruhlarından yardım dilemek.

Ölüm olayı etrafında oluşan ve yukarıda sıraladığımız inanç ve ritüeller, Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatında yer tutan önemli değerlerdir.

Tarihî şahıslar hakkında anlatılan efsanelerde, Türklerin geçmişteki ölüm adetleri hakkkında bilgilere de rastlamaktayız. Örneğin; Kaşgarlı Mahmud'un ölümünün ardından tutulan yas ve buna bağlı uygulamalar 17. efsanede şöyle anlatılır:

[546] Kültür medeniyet kahramanı hakkında bk. Mehmet Açа. "Kültür-Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler", *Milli Folklor*, S. 45, 2000, ss. 44–45.

"…Büyük âlimin ölüm haberini duyan bütün halk ceket ve kalpağını ters giyerek gök dayaktan yapılan değnek tutup ağlamış. Askerler sarık ve elbiselerinin düğmelerini çözüp yay ve kılıçlarını yere bırakmışlar…" Efsane, Türklerin 11. yüzyıldaki yas tutma geleneklerini ortaya koyması açısından önemlidir. Yine 186. efsanede, cenazenin defnediliş vakti ve bu konudaki inanç şöyle anlatılır: "Müslümanların inancına göre cenazeyi defnetmemek olmaz diyerek, karanlık da olsa namazını kılmaya karar verirler." Bu efsane de, cenazenin defnedilme zamanı hakkında bilgi içermesi yönünden dikkate değerdir.

III. 2.4.2.4. Giyim-Kuşam ve Süslenme

Uygur Türklerinin günlük hayatta ve belirli günlerde giyim, kuşam ve süslenme gelenekleri de efsanelere yansıyan unsurlardan biridir. Örneğin; 70. efsane, Uygur Türkleri arasındaki saçı kırk belik örme geleneği ile ilgili olup, özetle şöyledir: "Tümenhan'ın ata binip avlanan, ev işlerinde maharetli, akıllı ve güzel "Altın Kız" adında bir kızı vardır. Saray çevresindeki yiğitler, Altın Kız'ın gönlünü çalmak için değişik yollara başvururlar. Bu yiğitlerden Beribeg, Altın Kız'ın her gün seher vaktinde bahçeye giderek güllerden birini kopardığını ve gülü sağ kulağına kıstırarak geri döndüğünü öğrenir. Bunun üzerine bir seher vaktinde yeni açılan güllerden birini koparak Altın Kız'a takdim eder ve saçına belik örerek gülü takmasını ister. Bu durum kırk gün devam eder; böylece Altın Kız da, saçını kırk belik örerek rengârenk kırk gül takmış olur."

Bu efsane, Uygur kadın ve kızları arasında yaygın olan saçı kırk belik örme ve saça gül kıstırma geleneğinin ortaya çıkışına açıklık getirmektedir. Uygur Türklerinin cennetten geldiğine inandıkları gül, onların sosyal hayatında güzellik, saadet, mutluluk ve bahtın sembolüdür. Bu açıdan gerek köylerde gerekse şehirlerde oturan aileler bahçelerinde ya da evlerinde saksıda gül yetiştirirler. Hatta saksıda gül yetiştirmeyen aileler yadırganır. Uygur kadınlarında yakalara gül takma âdeti oldukça yaygındır. Genç kızlar ise güllerin açtığı dönemlerde, kulaklarının üzerine veya saçlarının arasına gül takarlar.[547] Uygurların gül sevgisi, başta efsaneler olmak üzere sözlü kültür yaratmalarına olduğu gibi özel adlara, halk şiirine ve şarkılara da yansımıştır. Örneğin;

[547] Uygur Türkleri arasında gülün kullanımı ve ona yüklenen işlevler hakkında geniş bilgi için bk. Abdukerim Rahman vd. *age.* ss. 152–153.

erkek adlarında Seydigül, Abdugül; kadın adlarında Tacigül, Rayhangül, Çimengül, Ayimgül, Gülbehrem gibi isimler yer almaktadır.[548]

Uygur kadınlarının saç şekilleri, onların sosyal statüleri ve ailevî durumları hakkında bilgi vermektedir. Örneğin; kızlar saçlarını 15, 17, 21 hatta 41 belik olarak örerken, kadınlar iki belik şeklinde örmektedir. Hatta bir kadının yeni evlendiği, çocuk sahibi olup olmadığı ya da torun sahibi olduğu, saçına verdiği şekillerden anlaşılabilmektedir.[549]

Yukarıdaki efsanede, Uygurların sosyo-kültürel hayatında önemli yeri olan "saçı kırk belik örme" ve "saça gül takma" geleneğinin ortaya çıkışı anlatılmıştır ve bu gelenek, tarihî bir kahramanın hükümdarlığı dönemine dayandırılmıştır.

Uygur Türklerinin geleneksel baş giysisine "duppa" adı verilmektedir. Erkekler siyah duppalar giyerken, kadınlar renkli duppalar giyerler. Duppalarda en çok yer alan motif, badem motifidir ve bu duppalara "badamduppa" denilmektedir. 167. efsane, duppalara badem motifinin ilk olarak nasıl ve neden işlendiğini anlatmaktadır.

Türklerde bazı kabilelerin ve boyların giyim-kuşam biçimlerine göre adlandırıldığını bilmekteyiz. Çalışmamızda yer alan bazı efsaneler de giyim-kuşamın kabile adlarına ne şekilde yansıdığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Örneğin; 242. efsane "Likanlar" kabilesinin ortaya çıkışını ve adlandırılmasını konu almaktadır. Efsanede bir evliya, likenlap (sallanan) adlı uzun bir kıyafetle bir yurda yerleşir. Bu yurtta evliyanın giydiği elbisenin kullanımı yaygınlaşır ve zamanla burada yaşayan kabileye, elbiselerine bakarak "Likanlar" adı verilir. Çalışmamızda yer alan metinler içinde giysilerine göre adlandırılan birçok kabile adı geçmektedir.

III. 2.4.2.5. Nevruz Bayramı

"Nevruz" terimi, Uygur Türkçesinde "novruz", "noruz" şeklinde yer almaktadır. Nevruz, Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Uygur Türklerinde de eski yıla veda edip yeni yılı karşılamak, yeni yılın ve baharın bolluk ve bereket getirmesini dilemek amacıyla kutlanan bir bayramdır.[550] Efsanelerde, Uygur Türklerinin nevruz

[548] Uygur Türklerinin ad verme geleneği konusunda bk. Abdukerim Rahman vd. *age.* s. 153; A. Polat Taklamakanlı. "Uygur Kişi Adları Üzerine." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. S.* 1, Aktaran: Alimcan İnayet, İzmir: 1996, ss. 193-211.
[549] Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdukerim Rahman vd. *age.* ss. 156-157.
[550] Alimcan İnayet. "Uygurlarda Nevruz." *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi.* Ankara: AKM Yayınları, 2004, ss. 423–433.

kutlamalarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. 211. efsanede, Kaşgarlı Mahmud'un her yıl nevruz ayında, öğrencileriyle birlikte köydeki pınarın başında toplanarak, nevruzla ilgili gazel ve beyitler okuduğu, şiir okuma yarışması düzenlediği anlatılmaktadır. Ayrıca, sonraki dönemlerde de çeşitli şehirlerden gelen âlim ve öğrencilerin nevruz bayramını "Nevruz Pınarı" adı verilen pınarın başında kutladıkları ve bu geleneğin günümüze kadar devam ettiği belirtilmektedir. 26. efsanede ise, Atuş şehrinde yaşayan insanların, nevruz bayramını Tehtihun Köyü'nde bulunan "Cemetla Hocam" mezarının etrafında kutladıkları anlatılmaktadır. Efsanelerde yer alan bu bilgilerden, Uygur Türklerinin nevruz bayramını çok eskiden beri kutladıklarını; günümüzde de nevruz bayramının kutlanmaya devam ettiğini ve bu kutlamaların "kutsal mekân" olarak kabul edilen mezarlar çevresinde yapıldığını anlamaktayız.

III. 2.4.2.6. Eğlence ve Müzik

Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatında müzik ve çalgıların önemli bir yeri vardır. Müzik, şarkı ve dans gibi birçok unsuru içinde barındıran *on iki makam* etrafında şekillenen ve gelişen Uygur Türk müziği, *meşrep* adı verilen eğlencelerde bütün güzelliğiyle sergilenmektedir. Tarihi süreç içerisinde Uygur Türkleri yetmişten fazla çalgı kullanmışlardır ve günümüz Türk dünyasında kullanılan çalgıların bir kısmının da onlar tarafından icat edildiği ve daha sonra diğer Türk boyları tarafından geliştirildiği çeşitli kaynaklarda yer almaktadır.[551]

Bu durumu gerek tarihi kaynaklarda ve seyahatnamelerde gerekse efsanelerde ve onların günlük yaşamında görmekteyiz. Uygur Türklerinin çalgıları ve müziği ile ilgili en eski ve kapsamlı bilgiler, Çin tarih kaynaklarında yer almaktadır. Bu tarihi kaynaklardan "Suiname"de, Uygurların 5–6. yüzyıllarda Kuçar, Kaşgar ve İdikut gibi merkezlerinde 15–20 çalgıdan oluşan 20 kişilik orkestralarının bulunduğu belirtilmektedir.[552] Bu bilgiler bize, Uygur Türk müziğinin 5. yüzyılda sistemli bir halde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

---

[551]Mustafa Arslan-Adem Öger. "Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi." Kocaeli Üniversitesi-Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı tarafından 14-15-16 Aralık 2007 tarihinde Kocaeli'de düzenlenen *Halk Müziğinde Çalgılar Uluslar arası Sempozyumu*nda sunulan bildiri metni.

[552]Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehemmet Zunun-Abdulkerim Rahman. *Uygur Halk Ağız Edebiyatiniñ Asasliri.* Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1982, ss. 275–279; Tursuncan Letip-İlşat Tursun. *Uyğur Çalğuliri,* Ürümçi: Kaşgar Uygur Neşriyati, 2006.

Uygur Türklerinde müzik ve çalgı aletleri, günlük yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biridir ve bu yönüyle ayrı bir öneme sahiptir. Müzik ve çalgı aletleri onların efsanelerinde de sıkça karşılaştığımız unsurlardan biridir. Müzik aletleriyle ilgili efsanelerde, müziğin ilk insan Hz. Âdem ile birlikte yaratıldığı ve insanlar öldükten sonra da müzikle olan bağlarının devam edeceği belirtilmektedir. Çünkü müzik, ruhu harekete geçiren ve mest eden tek unsurdur ve ruh, müzik sayesinde tenle birleşmiştir. Ayrıca müzik aletlerinin bazılarını insanoğluna çalmayı ilk öğreten de meleklerdir. Hz. Âdem'in ve müziğin yaratılışıyla ilgili 269. efsane bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Efsane özetle şöyledir:

"Tanrı, Hz. Âdem'in önce tenini sonra da ruhunu yaratır ve ruhtan tene girmesini ister. Ancak ruh, kendisinin nurdan, tenin ise topraktan yaratıldığını, dolayısıyla tenin günah işlemeye meyilli olduğunu belirterek tene girmek istemez ve Tanrıya bu konuda yalvarır. Bunun üzerine Tanrı, gökyüzünde insanoğlunun can sıkıntısını giderecek ve onu mutlu edecek müziği yarattığını ve meleklerden onu yeryüzüne indirerek çalmalarını ister. Melekler gökyüzüne çıkıp müziğin bütün melodilerini yeryüzüne indirerek ahenk içerisinde çalarlar. Müziğe mest olan ruh, Hz. Âdem'in tenine girer ve ilk insan bu şekilde yaratılır."

Uygur Türklerine ait birçok efsanede, müzikle birlikte bazı çalgıların da Hz. Âdem ile birlikte yaratıldığı ve çalgıların yaratılış amacının insanın can sıkıntısını gidermek ve ruhunu dinlendirmek olduğu anlatılmaktadır. Ney ve satar gibi çalgıların yaratılışıyla ilgili efsaneler bu durumu ortaya koymaktadır. Örneğin; neyin yaratılmasıyla ilgili 270. efsane özetle şöyledir:

"Hz. Âdem yaratıldıktan sonra, bir süre çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşır. Bir gün yorulur ve dinlenirken uyuyakalır. Rüyasında bir melek gelip, Hz. Adem'in ağzından iki karış uzunluğunda kan damlayan bir şey çekip çıkarır ve bu nesneyi çamur ile sıvayarak Hz. Adem'in eline tutuşturur. Hz. Adem bu nesneyi eline aldığında içinin oyuk olduğunu görür ve meleğe bunu ne yapacağını sorar. Melek de onu üfleyerek can sıkıntısını gidereceğini söyler. Melek, bu nesneye önce burgu ile dört delik açar ve Hz. Adem üfleyince korkunç bir ses çıkar. Bunun üzerine melek, dört delik daha açar ve ondan güzel bir ses çıkar. Hz. Adem, meleğe bu nesnenin sırrını sorar. O da, ilk açılan dört deliğin cehennem azabından, sonraki dört deliğin ise cennetten haber verdiğini

söyler ve fani dünyada bunu çalmasını söyleyerek gözden kaybolur. Hz. Adem uyanınca, o nesnenin kucağında olduğunu görür ve bir süre onu çalar. Ancak onu çalmak için ibadeti bıraktığı için Hz. Adem'e onu çalması yasaklanır. Hz. Adem ney çalarken diğer bitkiler uyur; ama kamış onu can kulağıyla dinlediği için neyin sesi ona siner. Bu yüzden kamışın içi kovuk kalır. Davut peygamber zamanına gelindiğinde, neyin bu sırrı ortaya çıkar."

Uygur Türkleri arasında, hakkında çok çeşitli efsaneler teşekkül eden ve en eski çalgılardan biri olarak bilinen müzik aleti satardır. 271. efsanede, Hz. Adem'in cennetten satarıyla birlikte kovulduğu ve Allah'ın melekler aracılığıyla insanlara çalmasını öğrettiği ilk çalgının satar olduğu anlatılır. Efsanenin eş metninde ise Hz. Adem cennetten satarıyla birlikte kovulduktan sonra yüksek bir dağın tepesinde on iki ay boyunca satarını çalar. Onun sesine mest olan bütün varlıklar, hatta melekler bile işini bırakıp satarın sesiyle kendinden geçer. Bunun üzerine Allah, satar çalmayı yasaklar.

Çalgı aletleri, özelliklerine göre çeşitli bitki veya ağaçlardan yapılmaktadır. Efsanelerde, müzik ve çalgı aletlerinin yaratılışının yanı sıra onların hangi ağaç veya nesneden yapıldığıyla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Türkler, müzik aletinin yapıldığı ağaç veya nesne ile müzik aleti arasında geçmişe dayalı olağanüstü bir ilişkinin olduğuna inanmakta ve buna bağlı olarak çeşitli efsaneler yaratılmaktadır. Örneğin; Anadolu sahasında hem müzik hem de sözlü ve yazılı kültürümüzde önemli bir yer tutan neyin, kamıştan yapılması ve sesinin yanık olmasıyla ilgili şu anlatma yer alır:

"Rivayete göre, Peygamberimiz ilahi aşk sırrını Hz. Ali'ye söylemiş. Bu sırrın yükü altında ezilen Hz. Ali, gidip Medine dışında kör bir kuyuya bu sırrı anlatmış. Kör kuyu bu sır ile köpürmüş ve taşmıştır. Su, her yeri kaplayınca kamışlar yetişmiş. Oralardaki bir çoban, bu kamışlardan birini kesip muhtelif yerlerinden delmiş ve üflemeye başlamış. Çıkan ses kalplere coşku ve heyecan verip İlahi sırrı anlatır olmuş. Peygamberimiz tesadüfen bu çobanın ney sesini işitince durumu anlamış. O günden sonra ney, bir ilham kaynağı olmuştur."[553]

Uygur Türkleri arasında özel bir yeri olan neyin, kamıştan yapılması Hz. Adem'in çaldığı neyin kamış tarafından dikkatle dinlenmiş ve neyin sesinin ona sinmiş

[553]İskender Pala. *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, (3. Baskı), ss. 429.

olmasına bağlanmaktadır. Aynı şekilde Uygur çalgılarından satar, sadece dut ağacından yapılabilmektedir. Dut ağacı ile satar arasındaki bütünlük ve olağanüstü ilişki 271. efsanede şöyle anlatılmaktadır: Bulutla birlikte bir dağın üzerine inen aksakallı bir ihtiyar, satarını çalmaya başlar. Bu müziği dut ağacı çok iyi dinleyip içine sindirir. Bu nedenle de satar, sadece dut ağacından yapılır.

Efsanelerde insanoğluna çalgıların bir kısmının kullanımını ilk olarak öğretenin melekler olduğu anlatılmaktadır. Ancak bu kişi, bazı efsanelerde aksakallı bir ihtiyar (Hızır), bazılarında ise tarihî bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Uygur efsanelerinde ud, tambur ve berbabı ilk icat eden ve insanlara çalmayı öğreten Nuh aleyhisselamın torunu Türk'ün oğlu Heriz olarak anlatılmaktadır. Rababı ve dutarı ilk olarak icat eden ve insanlara kullanmayı öğreten Efrasiyap, "Kumul ğircek"ini icat eden ise İskender Zülkarneyn'dir. Kültür medeniyet kahramanı ya da medenileştirici kahraman terimiyle ifade edilen bu kişiler, Uygur çalgılarının ve müziğinin yaratılmasıyla ilgili efsanelerde sıkça yer almaktadır.

Uygur efsanelerinde müzikle ilgili vurgulanan bir başka husus, müziğin melekleri bile etkileyebilecek bir özelliğe sahip olduğudur. Örneğin; 47. efsanede şarkıcıların piri olarak anılan Pirçengi'nin, mezarlıklarda dolaşarak şarkı söylediği; ölülere işkence yapan kabir meleklerinin, müziği duyduklarında kaçtığı ve ölülerin müzikten manevî haz duydukları anlatılır.

Müzik aletleriyle ilgili efsanelerde dikkat çeken özelliklerden biri de, Uygur Türklerinin tabiatla ilgili tasavvurlarını ve inançlarını müzik âletlerine nakşetmiş olmalarıdır. Örneğin; rebabda koçboynuzu motifinin yer alması, kuştarda güvercin motifinin yer alması, satarın insan suretinde düşünülmesi ve üzerine çeşitli motiflerin işlenmesi, bu motiflerin Uygur Türklerinin düşünce dünyasında çeşitli anlamlar ifade ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Uygur Türklerinin yaşadıkları İdikut, Kaşgar, Hoten ve Kuçar gibi şehirlerin tarihî İpek yolu üzerinde bulunması, onların müzik kültürünün ipek yolu aracılığıyla Hindistan, Roma, Anadolu, İran ve Arap topraklarına yayılmasında da oldukça etkili olmuştur.

III. 2.4.2.7. Diğer Gelenekler

Yön ve renklerin birbiriyle ilişkili olduğu ve Türk kültüründe önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.[554] Türkler, özellikle sağ ve sol yönlere farklı anlamlar yüklemişler ve yerleşim planından davranış biçimlerine kadar sosyal hayatın her alanında, yönlere ve renklere yüklenen bu anlam ve işlevler doğrultusunda hareket etmişlerdir. Uygur Türklerinin sosyo-kültürel hayatında da sağ ve sol yönleri önemlidir ve bu durum efsanelerde işlenen konulardan biridir. Örneğin; 73. efsane herhangi bir işi yapmaya sağ taraftan başlamanın gerekliliğini konu alır ve özetle şöyledir: "Eskiden düşmanların adını duyduklarında bile korktukları, savaş taktiklerini çok iyi bilen bir komutan vardır. Ancak bu komutan düşmanlarla yapılan savaşlardan birinde başarısız olur ve geri çekilir. Komutan bu duruma anlam veremez ve düşmanlar tekrar saldırmak için hazırlık yaparken, komutan da ordusunu düzene sokar ve onların kılık-kıyafet ve teçhizatlarını titiz bir şekilde kontrol eder. Askerlerden birinin köçeyini[555] soldan sardığını görür ve askeri ordudan atar. Bu sırada sayıca çok olan düşman saldırıya geçer; ancak komutanın ordusu savaşta galip gelir. Her işe sağdan başlama âdeti bu olaydan kalır."

Bu efsane, Türk kültüründe önemli bir yeri olan ve Uygur Türklerinin İslam kültür çevresine girmesiyle birlikte farklı anlam yüklediği "sağ" yön ve "bir işe sağ taraftan başlama" geleneğinin kökenine açıklık getirmektedir. Uygur Türklerinde yön bildiren "sağ" ve "sol" terimleri ve buna bağlı olarak oluşan inanç ve uygulamalar oldukça önemlidir. Bu durumu Yusuf Has Hacib, "İyilik sağında, kötülük solda / Soldaki cehennem, cennetse sağda" şeklinde ifade eder.[556] Uygur Türklerinde sağ gözün seğirmesi iyiye; sol gözün seğirmesi ise kötüye işarettir. İnsanlar bir ev veya camiye girerken, ilk olarak sağ ayaklarını kullanırlar. Bu durumu Yusuf Has Hacib, "Kapıdan girerken önce sağ ayak / Emir verilirken aklın ile bak" şeklinde ifade eder.[557] Uygur Türklerinde misafire bir ikramda bulunurken, sağ el kullanılır. Sol elin kullanılması

---

[554] Türk kültüründe yön ve renk ilişkisi hakkında bk. Nuraniye H. Ekrem. "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi." *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996).* Yay. Hzl. Sadık Tural-Elmas Kılıç, Ankara: AKM Yayınları, 1996, ss. 85–94; Fuzuli Bayat. *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, ss. 34–45.

[555] Köçey: Postal yerine kullanılan bir tür sargı.

[556] *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 85.

[557] *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. s. 329.

saygısızlık olarak addedilir. Yusuf Has Hacib bu durumu "Sağ eline alıp, ye yemeğini / Tanrı adı söyle önce, ey iyi" şeklinde ifade eder.[558] Bir kişi ile selamlaşırken sağ el göğse alınarak selamlaşılır ve sonra sağ elle tokalaşılır. Yine yatakta sol tarafa dönerek yan yatmak iyi karşılanmaz. Bir insan her zamankinden farklı olarak kötü davranıyorsa, "Bugün sol yanından kalkmışa benziyorsun" denilir. Bir işin iyi sonuçlanması "İşim oñdin keldi (İşim sağdan geldi)" şeklinde ifade edilir. Bütün bu uygulamalar, "sağ" yönün Uygur Türklerinde ne derece önemli olduğunu göstermektedir ve "Malıñ onğa yetküçe, yoluñ oñ bolsun (On tane malın olacağına, yolun sağdan gitsin)" şeklinde atasözü bu durumu yansıtmaktadır. Yukarıdaki efsanede de, büyük bir ordu içindeki bir tek askerin bile bu kurala uymaması, ordunun yenilmesine neden olur. Dolayısıyla efsanede, bir işe mutlaka sağdan başlamak gerektiği; aksi takdirde işin başarısızlıkla sonuçlanacağı vurgulanmış ve efsane sosyal bir değerin korunması ve aktarılması işlevini üstlenmiştir.

Çalışmamızda yer alan 81. ve 213. efsaneler de herhangi bir işi sağ elle yapmanın veya işe sağ taraftan başlamanın işin sonunun iyi olacağını göstermesi bakımından önemli örneklerdir.

Sonuç olarak, Uygur Türklerinin sosyo-kültürel yaşamını ve geleneklerini şekillendiren unsurların başında yaşadıkları coğrafyanın özellikleri gelmektedir. Bu coğrafyaya bağlı olarak gelişen tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetler ve avcılık, çiftçilik, çobanlık, dokumacılık ve halk hekimliği gibi meslekler efsanelerde yer almaktadır. Uygur Türklerinin gelenek yapısını şekillendiren ikinci unsur ise yaşadıkları coğrafayada meydana gelen tarihî olaylardır. Yüzyıllar boyunca çeşitli Türk kavim ve boylarının yaşadığı Doğu Türkistan toprakları, aynı zamanda birçok dinin kesiştiği nokta olmuştur. İslamiyetin bu coğrafyaya girmesiyle birlikte, Uygur Türklerinin Budistlerle yüzyıllarca süren mücadeleleri başlamıştır. Efsanelerde doğum, düğün, ölüm ve süslenme gibi geleneklerinin, bu savaşlarda kahramanlık gösteren dinî ve tarihî şahıslara bağlandığını görmekteyiz. Bir başka ifadeyle, geleneklerle ilgili efsanelerde, bu geleneklerin oluşumu Efrasiyap, Satuk Buğra Han ve Tömür Han gibi kültür medeniyet kahramanları olarak adlandırabileceğimiz tarihî şahıslara dayandırılmıştır.

[558] *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması*. s. 335.

Efsanelerde eğlence, müzik ve müzik aletlerinin ortaya çıkışı ise Hz. Adem başta olmak üzere daha çok peygamberlere bağlanmaktadır. Müzik ve müzik aletlerinin Hz. Adem ile birlikte yaratıldığının anlatılması, müziğin Uygur Türklerinin günlük yaşamında, her türlü eğlence ve törenlerinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca kullandıkları çalgı sayısı bakımından oldukça zengin olan Uygur Türkleri, halk müziğinin icrasında bütün çalgıları modern orkestralar gibi bir düzen ve ahenk içinde kullanmayı başarmış ve bu kültürü diğer milletlere de taşımıştır.

III.3.UYGUR EFSANELERİNİN İŞLEV ÖZELLİKLERİ

İşlev, "belirli bir sistemin, uyum ve ayarlamaları için meydana getirilmiş gözlenebilen sonuçlar" şeklinde tanımlanmaktadır. Bir sistemin devam ettirilebilmesi yani uyum ve ayarlamalarının sağlanabilmesi için işlevlerin belli ihtiyaçları karşılamaları veya gözlenebilen sonuçlar meydana getirmeleri gereklidir. Bu tür belli bir sistemin uyum ve ayarlamalarını azaltan gözlenebilen sonuçlar, karşı işlev olarak adlandırılmaktadır ve sosyal yapı içindeki bu işlevler, yapıları itibariyle "gizli işlevler", "açık işlevler" ve "karşı işlevler" şeklinde üç gruba ayrılmaktadır.[559]

Toplumsal ve kültürel unsurların işlevleri konusunda Radcliff Brown'un görüşü şu şekildedir: "Toplumun işleyişi çok parçalı bir makinenin çalışmasına benzer. En küçük vidanın bile makinenin çalışmasına katkıda bulunması gibi, her sosyal hareketin, her geleneğin, her sosyal normun da toplumun düzenli olmasına katkısı vardır. Toplumda fonksiyonelliği bulunmayan kurumlar yok olmaya mahkûmdur. Bu anlamda efsane, destan, masal, hikaye, fıkra, türkü gibi halk edebiyatı ürünleri, sahip oldukları gelenek taşıyıcılığı, eğitme, sosyal motivasyon, yararlılık, bütünleştiricilik, dengelemeci bir düşünceyi destekleme, sosyal eleştiri ve denetim mekanizması dikkat çekme, az sözle çok şey anlatma, son sözü söyleme, kıssadan hisse kapma, gerilenleri yumuşatma, eğlendirme, güldürme ve rahatlatma fonksiyonlarıyla yapının güçlü tutulmasında çok önemli görevler yüklenmektedir."[560]

Folklorun birçok işlevi olduğunu belirten W. Bascom, bu işlevlerden en önemli gördüklerini dört madde halinde sıralamıştır: 1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve

---

[559] Bu konuda geniş bilgi için bk. Özkul Çobanoğlu. *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 63.

[560] Gülin Öğüt Eker. "Gelenekten Geleceğe Halk Edebiyatı". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Edidör: M. Öcal Oğuz, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2005, s.316.

eğlendirme, 2. değerlere, toplum kurullarına ve törelere destek verme, 3. eğitim veya kültürün gelecek kuşaklara aktarılarak eğitilmesi, 4. toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma mekanizması.[561]

Bilge Seyidoğlu, efsanelerin toplumsal işlevini dört maddede toplar; "1. Gelenek ve görenekleri koruyucudur, 2. Efsaneler topluma yön verir, onlara iyi olmayı, nelerin yapılıp nelerin yapılmayacağını telkin eder, 3. Teşekkül ettikleri yere mana kazandırır, 4. Koruyucu ve tedavi edici rolleri vardır."[562]

Çalışmamızın konusunu oluşturan Uygur efsaneleri incelendiğinde, sosyal ve kültürel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması işlevini üstlendiğini görürüz. Bununla ilgili olarak efsanelerde, anne babaya saygısızlık eden çocukların, terazide hile yapan esnafın, adaletli davranmayan insanların, düşmanla yapılan savaştan kaçanların cezalandırıldığı; buna karşın toplum tarafından kabul gören tavır ve davranışlarda bulunanların ise ödüllendirildiği görülmektedir. Bu durum, efsanelerin toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanmasında ve düzenin korunmasında üstlendiği işlevleri açıkça ortaya koymaktadır.

Türk kültüründe mitolojik dönemden beri önemli bir yere sahip olan gök, dağ, ağaç, mağara, atalar kültü gibi kültlerin günümüze ulaşmasında ve yaşamaya devam etmesinde, Uygur efsanelerinin de önemli bir işlev üstlendiğini görmekteyiz. Ayrıca efsanelerden önemli bir kısmı, belirli tabiat olaylarının ve varlıklarının kökenine açıklık getirmektedir.

Uygur efsaneleri, kutsal mekânlar olarak kabul edilen mezarların etrafında meydana gelen çeşitli inanç ve ritüellerin oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir. Bu etki kutsal mekânların ve uygulamaların devam ettirilmesinde de geçerlidir.

Uygur efsaneleri, yaratıldıkları sosyo-kültürel yapıya ilişkin tarihî bilgiler içermeleri nedeniyle, tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılabilme özelliği de taşırlar. Bu durum, efsanelerin sözlü tarih içindeki yerini ve önemini ortaya koymaktadır.

Efsanelerin birtakım mekânları yerelleştirme fonksiyonu da vardır. Bu yerelleştirme aynı zamanda efsanede kullanılan mekânın millileştirilmesi anlamına

[561] Özkul Çobanoğlu. *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 226.
[562] Bilge Seyidoğlu. *Erzurum'da Yer Adları ile İlgili Efsaneler*. Ankara: 1985, ss.330-331.

gelmektedir. Farklı coğrafyalarda aynı inanışa dayandırılarak anlatılan efsaneler, anlatıldığı bölgede bulunan coğrafi mekânların millileştirilmesini sağlamaktadır. "Ashab- Kehf", "Ferhat Kanalı" ve "Deve Taşı" hakkındaki efsaneleri bu duruma örnek olarak gösterebiliriz.

Efsaneler, belirli olay, durum, varlık, davranış ve geleneklerin köken ve nedenini açıklama işlevini üstlenir. Çalışmamızda yer alan, doğum, düğün, ölüm gibi geleneklerin kökenine ve bazı hayvanların özelliklerine açıklık getiren efsaneler, bu duruma örnek teşkil etmektedir.

IV. BÖLÜM

METİNLER

Yeni Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan'da Arap alfabeli, Kazakistan'da ise Kiril alfabeli bir yazı dili olarak varlığını sürdürmektedir.[563] Doğu Türkistan'da Arap alfabesiyle yazılan Yeni Uygur Türkçesinde 32 sese karşılık 32 işaret kullanılmaktadır. Uygur Türkçesi metinlerinin transkripsiyonunda kullandığımız işaretler şunlardır:

ئا ا	(Aa)
ئە ە	(Ee)
ب	(Bb)
پ	(Pp)
ت	(Tt)
ج	(Cc)
چ	(Çç)
خ	(Xx)
د	(Dd)
ر	(Rr)
ز	(Zz)
ژ	(Jj)
س	(Ss)
ش	(Şş)
غ	(Ġġ)
ف	(Ff)
ق	(Qq)
ك	(Kk)
گ	(Gg)
ڭ	(ñ)
ل	(Ll)
م	(Mm)
ن	(Nn)
ھ	(Hh)
ئو و	(Oo)
ئۇ ۇ	(Uu)
ئۆ ۆ	(Öö)
ئۈ ۈ	(Üü)
ۋ	(Vv)

[563] Türklerin kullandığı alfabe ve yazı sistemleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun. *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996; Hatice Şirin User. *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

ئېې	(Éé)
ئى ى	(İi)
ي	(Yy)

IV.1. UYGUR TÜRKÇESİ İLE METİNLER

Çalışmamızda yer alan efsane metinlerini aldığımız yazılı kaynaklar, her metnin başlığından sonra dipnot şeklinde verilmiştir. Ayrıca bu dipnotlarda kısaltma yoluna gidilmeyerek, her metnin alındığı kaynağın tam künyesi dipnotta yer almaktadır. Orijinal metinlerde yer alan bazı açıklayıcı dipnotlar aynen korunmuş ve transkribe edilmiştir.

IV.1.1. TARİHÎ VE DİNÎ ŞAHISLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.1.1.1. ERKEK KAHRAMANLARLA İLGİLİ EFSANELER

1. SULAYMAN PADİŞAHNİÑ PERZENT KÖRÜŞİ[564]

Sulayman Padişahniñ miñ ayali bar iken. Bir ayalimdin birdin perzent körsem, miñ ayalimdin miñ perzentim bolğudek, dep oylaydiken. Lékin, qançe yillar ötken bolsimu, birmu perzent körmeptu.

Kenci ayali bir öyde bolğan bir küni, Sulayman Padişah: "Méniñ puşti kemirimdin bir nerse berseñ" dep Xudadin tileptu, aridin uzaq ötmey ayaliniñ hamildar bolğanliqi séziliptu. Buniñdin Sulayman Padişah intayin xuşal bolup ayalini nahayiti yaxşi kütüptu, vaqti-saiti tolğan bir küni ayaliniñ közi yoruptu. Tuğut üstide turuvatqan tuğut aniliri ve tuğut öyiniñ sirtida qulaqlirini diñ tutup, bala dunyağa kélişigila, bu xuş xeverni Sulayman Padişahqa yetküzüp söyünçe almaqçi bolup turuşuvatqan kişiler aniniñ qorsiqidin çüşken bala emes, belki bir tulum ikenlikini bilip heyran qélişiptu hem şahqa bu xeverni qandaq yetküzüşniñ ğémide qélişiptu.

Axir tuğutluq ayalniñ dadisi-Sulayman Padişahniñ oñ qol veziri intayin xicilliq içide bu xeverni padişahqa yetküzüptu.

Sulayman Padişah bu xeverni añlap intayin meyüsliniptu hem ğem içide olturup, bir vaqitta uxlap qaptu ve çüş körüptu. Çüşide apaq saqalliq bir kişi Sulayman Padişahqa: "Sen xudidin perzent tilimey birnerse tiligenidiñ, xuda saña tiliginiñni berdi.

[564] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 48–49.

Emdi sen, ayaliñ ve qéynata üçiñler bir yerge kélip, kişige éytmiğan siriñlarni éytiñlar, tulum baliğa aylinidu" deptu.

Sulayman Padişah çüşidin çöçüp oyğiniptu ve qéynatisi bilen ayaliniñ hucrisiğa kiriptu ve körgen çüşini ularğa éytip bérip, ayali bilen qéynatisidin kişilerge éytmiğan sirlirini éytişni telep qiptu hem aldi bilen özi:

—Bir kişi erz qilip kelse, qoliğa qariğum kélidu, alma çağliq birnerse alğaç kelgen bolsa köñlüm söyünidu. Bu méniñ kişilerge éytmiğan sirim idi,-deptu.

Sulayman Padişahniñ sözi axirlişişi bilen teñla tulumğa baş peyda boptu.

Qéynatisi:

—Sulayman Padişah ölse, pütün memliketni özüm soriğan bolsam, dep oylayttim,-deptu.

Buniñ bilen baliğa put-qol peyda boptu.

Ayali:

—Miñ xotuni bar qéri Sulayman Padişah ölse, yaş erge tégip eyş-işret qilsam, dep oylayttim,-deptiken, baliğa köz-qulaq, burun-éğiz ve başqa ezalar peyda bolup, bir sağlam oğul baliğa aylinipتu. Şuniñ bilen Sulayman Padişah çeksiz xuşal bolup, pütün memliketke qiriq kéçe-kündüz toy qilip bériptu.

2. SULTAN SUTUQ BUĞRAXAN (1)[565]

Hezriti serveri alem Muhemmed sellellahu eleyhi vessalam miracqa çiqqan kéçisi erşte bir rohni uçritiptu. Bu roh Rustemniñ quvvitidinmu quvvetliq, émirhemziniñ cüritidinmu cüretlik, Hezriti Eliniñ himmtidinmu himmetlik iken. Muhemmed sellellahu eleyhi vessalam Hezriti Cebrail eleyhissalamdin:

—Bu qaysi peyğemberniñ rohi iken? Xudayitaala uluğ derice bilen yaritiptu,-dep soraptu. Hezriti Cebrail eleyhissalam:

—Ya Resulilla, bu héçqaysi peyğemberniñ rohi emes, bu sizniñ bir ümmitiñizniñ rohi. Bu ümmitiñiz siz alemdin ötüp üç yüz ottuz üç yildin kéyin vucutqa kélip, béşbaliq vilayitini islamğa muşerrep qilidu, sizniñ şeriitiñizni xelq içide aşkarilaydu. Uniñ uluğ nami Sultan Sutuq Buğraxan Ğazi bolidu,-dep cavap beriptu. Hezriti Muhemmed sellellahu eleyhi vessalam:

[565] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 138–141.

—Ya buradirim Cebrail, bu ümmitimniñ rohini kudayitaala enbiya rohliri qatarida yaritiştiki muddia némidur?-dep soraptiken. Hezriti Cebrail eleyhissalam:

—Bu ümmitiñizniñ rohini enbiyalar qatarida yaritişta ikki seveb bar: Birinçisi, sizniñ şeriitiñizni xelq arisida aşkara qilip, hökmiñizni xelqqe yetküzidu; ikkinçisi, bezi ğazilar ikki-üç kişini musulman qilalaydu, uniñdin ziyade kişini musulman qilalmaydu. Emma, bu ümmitiñiz nahayiti köp xelqni islam diniğa muşerrep qilip, islam yoliğa başlap, yoldin azğan nadanlarni toğra yolğa salidu. Şuniñ üçün Xudayitaala bu ümmitiñizniñ rohini enbiyaniñ rohi qatarida qildi,-dep cavab bériptu.

Hezriti Muhemmed eleyhissalam bu xuş xeverni añlap nahayiti xuşal boptu ve:

—Béşbaliq terep musulman bolmay imanniñ dölitidin binésip qaldi, islam téxi yetmidi, tañla qiyamet küni ularniñ hali qandaq bolurkin, dep köñlüm daim perişan bolatti, elhemdulilla, emdi xatircem boldum,-dep heq sübhanevetaalağa şükür qiptu, andin törelgüsi bu uluğ zatniñ pak rohini terbiye qilişqa meşğul boptu. Her küni terk etmey uniñ heqqide süre fatiheni bir mertive oquydiğan boptu. Héçqaysi sahabe bu fatiheni kimniñ heqqide oquvatqanliqini bilmeydiken, şuña Maazcebel raziyallahu enhu soraptu:

—Ya Resulilla, her küni terk qilmay bir mertive süre fatiheni oquşliridiki seveb némidu?

Hezriti Resul sellellahu eleyhi vessalam buniñ sevebini birmubir éytip bériptu. Buni añliğan Maazcebel reziyellahu enhu öre qopup:

—Ya Resulilla, bir dua qilsila, bir amin deyli, bu uluğ zatniñ rohi bu yerge kelse, közimiz bilen körüp uniñ camali ve cahanni zinnetligüçi haletlirige muşerrep bolsaq,-deptu.

Resulilla Maazcebelniñ sözlirini qobul qilip duağa qol kötürüptu. Birdemdin kéyin başliriğa kigiz qalpaq kiygen, tuyaqliri aq, qara qaşqa arğimaqlarğa mingen, ceñ qoral-yarağ esliheliri bilen qorallanğan qiriq bir neper yigit bir tereptin çiqip kélip resulillağa salam qiptu. Resulilla:

—Ey sahabiler, Türklerni musulman qilidiğan Sultan Sutuq Buğraxanniñ rohi ene şu,-dep körsitiptu. Cimi sahabe Hezriti Sultanniñ mubarek, rohlirini körüp:

—Elhemdulilla, bu camaetniñ qolidin her iş kélidu,-dep xuşal boluşup, mubareklişiptu. Hezriti Muhemmed sellellahu eleyhi vessalam fatihe oqup qaytişqa ruxset bériptu. Rohlar ğayib boptu.

3. SULTAN SUTUQ BUĞRAXAN (2)[566]

Hezriti Sultan Sutuq Buğraxan tuğulğan küni yer şundaq tevreptu, yerdin su çiqip, bulaqlarniñ süyi ravan boptu. Qiş küni bolsimu güller éçilip, zémin yéşilliqqa ayliniptu. Bu işqa heyranu hes bolğan muneccim, ehli parasetlikler quri éçip: "Bu oğul cahangir (cahanni boysundurğuçi) bolidu, Muhemmedniñ diniğa kiridu" dégen hökümni çiqiriptu. Bu hökümni anliğan buddistlar "Bu beççe bizniñ eşeddi düşminimiz iken" dep öltürmekçi boluşuptu. Emma, Sultan Sutuq Buğraxanniñ anisi ularni tosuvélip öltürgili qoymaptu. Sultan Sutuq Buğraxan yette yaşqa kirgen yili atisi qaza qilip kétip, anisiniñ hémayiçiliridin Harun Buğraxanniñ terbiyisige qaptu.

Hezriti Sultan Sutuqniñ teñ démetlikliridin qirik ağinisi bar iken. Bu qiriq ağine her küni yiğilip bezme baravet qilip köñül açidiken, şiqarğa çiqip ov ovlaydiken, axşimi köñül izharlirini éytip hemsöhbet bolidiken.

Sultan Sutuq Buğraxan on ikki yaşqa tolğan künlerniñ biride qiriq ağinisi bilen şiqarğa çiqiptu. Bir tikenniñ yéniğa kélişige uniñ tüvidin bir toşqan çiqip qéçişqa başlaptu. Hezriti Sultan Sutuq toşqanni qoğlaptu. Toşqan bir cayğa bérip toxtaptu. Sultan toşqanni emdi atay dep turuşiğa, toşqan bir merdi kalanğa ayliniptu hemde Sultan Sutuqqa:

—Kéliñ ey perzettim, péqir sizniñ arzuyiñizda bolup yürettim. Elhemdulilla, sizge tenha müyesser boldum. Attin çüşüñ, maña qarap qedem éliñ. Bir neççe éğiz sözüm bar, éytay, -deptu. Hezriti Sultan Sutuq bu işqa heyran qaptu hemde attin çüşüp, merdi kalanniñ aldiğa kélip yükünüp olturuptu. Merdi kalan:

—Ey perzettim, sizniñ bextiñiz méniñ bextim, sizniñ nazuk bediniñizni ateşi dozaxta qalmisun deymen. Siz néme üçün butqa çoqunup kupri bidetni lazim qilisiz? Sizni yaratqan xudayiñiz bar. Şu xudaniñ elçisi peyğember yürgen yolda yürüñ-deptu hemde peyğemberniñ kimlikini, dozaxniñ némilikini çüşenduruptu. Hezriti Sultanniñ köñlide bir vehime peyda boptu. Merdi kalanniñ sözini qobul qilip, merdi kalanğa

[566] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 194–200.

künde bir qétim mulaqet bolup telim élişni iltimas qiptu. Emma, merdi kalan: “Ey perzent, siz öginidiğan nersiler nahayiti köp, sizniñ xizmitiñizde bolup, telim bérip, terbiye qilip, kamaletke yetküzidiğan kişi pat pursette yétip kélidu” dep közdin ğayip boptu. Eslide bu merdi kalan Hezriti Xizir eleyhissalam iken. Hezriti Sultan Sutuq héli uzun vaqitqiçe öziniñ Xizir eleyhissalamğa yoluqqanliqini ve kelimeteybini éytip musulman bolğanliqini héç kişiğa tinmaptu.

Künlerdin bir küni Hezriti Sultan Sutuq qiriq ağnisi bilen yene ovğa çiqiptu. Şikar qila-qila Atuştiki “Baqu” dégen yerge yétip keptu. Qarisa bu yerde bir qançe xuş süret, yaxşi exlaqliq ademler olturuşqudek. Yük-taqlirimu oçuq-aşkara turğudek. Hezriti Sultan bularni körüp heyran qaptu hemde bularniñ kimlikini bilip béqiş meqsitida karvanlarniñ aldiğa keptu. Karvan başliqi ornidin des turup Hezriti Sultanğa salam qiptu. Hezriti Sultan attin çüşüp karvan başliqi bilen körüşüptu. Karvan başliqi Hezriti Sultanni izzet-ékram bilen kütüvélip, aldiğa mata qoyuptu. Hezriti Sultan “Xizir éytqan kişi şu bolsa kérek” dep gümanlinip, karvan béşidin soraptu:

—Étiñiz néme?

—Étim Ebu Nesir Samani.

Hezriti Sultan Sutuq Buğraxan “Xizir éytkan kişi muşu iken” dep oylap intayin xuşal boptu. Bu kuni Sultan Sutuq Buğraxan Ebu Nesir Samanidin İslam eqidilirige ait nurğun bilimlerni sorap bilivaptu. Etisidin başlap her küni yérim kéçide bu yerge kélip Ebu Nesir Samanidin telim élip, heptiyek ve quranni yadqa oquşni biliptu. Del alte ay boldi dégende Sultan Sutuq Buğraxan öziniñ İslamni qobul qilip musulman bolğanliqini qiriq buradirige bildürüptu hemde ularğa : “Ey yarenlirim, eger maña dost-aşina bolsañlar maña oxşaş iman éytip musulman boluñlar….” dep nesihet qiptu. Qiriq buraderniñ bezisi öz ixtiyariçe musulman boptu, bezisi Hezriti Sultandin qorqup musulman boptu. Ular bir tereptin Ebu Nesir Samanidin musulmançiliqtin telim alsa, yene bir tereptin yéqin kişilirini musulmançiliqqa dalalet qiptu. Az ötmey musulman bolğanlar alte yüzdin éşiptu.

Harun Buğraxan buddistliqta taştinmu qattiq, leşkirimu tola iken.

Künlerdin bir küni Harun Buğraxan çüş körüptu, çüşide oniñğa bir şirniñ pençe urğanliqi ayan boptu. U qorqup oyğinip kétiptu. Etisi bu çüşiniñ tebirini Hezriti Sultanniñ anisidin soraptu. Hezriti Sultanniñ anisi:

—Bundaq çüşni şeytani deydiken, -dep cavap bériptu. Biraq Harun Buğraxan taza xatircem bolalmaptu. U ayğaqçi qoyup, Sultan Sutuq Buğraxanniñ musulman bolğanliqini bilip qaptu. U beg, vezir, omiralirini yiğip özige düşmen peyda bolğanliqini éytiptu. Beg, vezir, omiralar kéñeş qilişip, Sultan Sutuq Buğraxanni öltürüşni qarar qilişiptu. Etisi bu qarardin Sultan Sutuqniñ anisi xever tépip Harun Buğraxanniñ aldiğa kiriptu hemde uniñğa:

—Şunçe yildin buyan muşeqqet bilen aran çoñ qilğan balamni néme üçün öltürisiler?-deptu. Bu sözge rasa aççiqi kelgen Harun Buğraxan:

—Ey xotun, bizniñ dinimizdin yénip, Muhemmedniñ diniğa kirgendinmu yaman gunah barmu? deptu.

Aniniñ Hezriti Sultanğa méhir-muhebbiti intayin çoñqur iken. Şuña u Harun Buğraxanğa:

—Balamdin imtihan élip baq, balamniñ heqiqeten Muhemmedniñ diniğa kirgenliki ispatlansa andin öltürseñmu kéçikken bolmaysen, deptu. Hezriti Sultanniñ atisiniñ yéqinliridin biri ordida xizmet qilidiken. U kişimu: “Şundaq, avval sinaş kérek” dep Hezriti Sultanniñ anisiniñ sözini quvvetleptu. Bu söz Harun Buğraxanğa maqul keptu. U beg, vezir, omiraliri bilen kéñeş qilip butxana salmaqçi, butxaniniñ xişlirini Hezriti Sultanğa qoydurmaqçi boluşuptu. Xişlarni teyyar qilğandin kéyin Hezriti Sultanğa kişi evetip, uni çaqiriptu. Hezriti Sultan keptu. Harun Buğraxan:

—Ey perzent, séni bizniñ dinimizdin yénip, Muhemmedniñ diniğa kirdi déyişivatidu, bu qandaq gep?-dep soraptu. Hezriti Sultan Sutuq ularniñ örp-aditi boyiçe qesem içiptu. Biraq, Harun Buğraxan işenmeptu. U Sutuqqa: “Biz bir buthana yasimaqçimiz, şu buxtaniniñ ulini sen qoyisen. Qandaq qilalamsen?” deptu. Sultan Sutuq Buğraxan endişe içide qaptu. “qandaq qilsam bular” dep xiyal ilkide turğanda hezriti xizir eleyhissalam hazir bolup: “Ey perzent, hergiz ikkilenme, mesçit dep ulini qoyiver” dep qoyup közdin ğayip boptu. Sultan Sutuq Buğraxan ularniñ şertige maqul boptu.

Peşlirini qisturup yarenliri bilen birlikte butxaniğa ul qoyuşqa başlaptu. Tötinçi xişni élip qoyay dep turğanda Harun Buğraxan çaqirip: “Ey perzent, toxta, séni buniñdin ziyade tupraqqa bulğaşqa taqitim yoq. Emdi xatircem boldum. Néme qilişni xalisañ şuni qil” deptu.

Etisi hezriti Sultan Sutuq Buğraxan Ebu Nesir Samaniniñ qéşiğa bérip uni ehvaldin xeverdar qiptu ve:

—Ey büzrükvarim künlerniñ biride budistlar bizniñ musulman bolğanlikimizni bilip qalsa hemmimizni öltüridu, şuña ilacini qilmisaq bolmaydu, -deptu.

Ular meslihetlişip Harun Buğraxanğa qarşi hucum qilmaq boptu. Tañla kéçisi hezriti sultan sutuq qiriq neper bilen Ebu Nesir Samanini élip yolğa ravan boptu ve Harun Buğraxanniñ ordisiğa yétip keptu. İslam leşkerliri ordiga basturup kirip, u yerdiki töt yüz atni, ceñ salahini, bir ayğa yetkündek ozuq-tülükni élip qaytip çiqiptu. Etisi bu iştin xever tapqan Harun Buğraxanniñ béşini ğem deryasi bésiptu. Qiriq miñ leşker bilen töge tağni qorşaptu. Buddistlar bilen musulmanlar otturisida qattiq ceñ başlinip yette kéçe, kündüz davam qiptu. Ulardin beş miñ kişi, musulmanlirdin yüz kişi cénidin cuda boptu. Musulmanlarniñ sépi kündin künge avup on ikki miñğa yétiptu. Musulmanlar zeper quçup buddistlarni çékindürüptu.

Künler ötüptu, atlar oruqlap, ozuq-talkanlar tügeptu. Sultan Sutuq Buğraxan Ebu Nesir Samani bilen meslihetlişip, xudağa tevekkül qilip alladin néme kelse şuni körüşke bel bağlaptu. Tañla kéçisi sutuq buğraxa on ikki miñ leşkerni egeştürüp ordiğa keptu. Baş toxu çilliğanda, Sultan Sutuq Buğraxan şemşirini yaliñaçilap ordiğa kiriptu. Harun Buğraxan qattiq uyquda, bir xizmetkari béşida çirağ yandurup olturuptiken. Hezriti sultan sutuq "harunniñ béşini késey" dep şemşirini teñleptuyu, emma: "Düşmenni uxlavatqanda öltürüş merdlik emes. Yaxşisi uni imanğa devet qilay. Éhtimal iman éytip musulman bolup qalsa eceb emes. Eger iman éytişqa unimisa andin öltürey. Uniñ üstige uniñ tuzini yégenmen" dep oylap şemşiriniñ uçini Harun Buğraxanniñ putiğa sanciptu. Harun Buğraxan çöçüp oyğiniptu. Qarisa sultan şemşirini yaliñaçlap turğudek. Harun deptuki: "Ey sultan, sende şunçe dölet turup néme üçün bundaq qilisen."

Hezriti Sultan: "quruq gepni qoyup iman éytip musulman bolğin" deptu. Harun unimaptu. Hezriti sultan şemşirini neççe qétim teñlep, uniñ özidiki heqqini oylap yanduruvaptu. Axir bolalmay Alla dergahiga muraciet qilip: "ibara xudaya, sen hemmini bilisen. Barçini körüp turisen. Béşini késey dep neççe mertive şemşir teñlidim. Yenila tuz heqqini saqlidim. Qehriñ bilen uni yerge yittürseñ" deptu. Sultanniñ dualiri icabet boptu. Yer titrep-tevrep harunni sinesiğiçe yutuptu. Hezriti sultan: "Hazir iman éytsañmu kéçikken bolmaysen. Xudayitaala séni bu baladin xalas qilsun. Saña dua

qilay" dep harunğa nesihet qiptu, biraq harun: "Séniñ diniñğa kirginimdin yerge kirginim tüzük" dep iman éytişni yenila ret qiptu. Hezriti sultan sutuq ğezepke kélip duağa qol kötürgeniken, yer yérilip harunni pütünley yitüp kétiptu. Şu zaman sübhi yorup, alem nurliniptu. Sultan sutuqniñ karametlirini körgen lekmiñ-lekmiñ adem derhal iman éytip musulman boptu. Sultan Sutuq Buğraxan padişahliq textige olturup pütün yurtni İslamğa muşerrip qiptu. Atuş meşhettiki Harun Buğraxan yutulup ketken cay şundin başlap "Yer Yutti" dep atilişqa başlaptu.

4. SULTAN SUTUQ BUĞRAXAN (3)[567]

Qaraxanilar dölitiniñ Sultan Sutuq Buğraxan Ebu Nesir Samani dégen kişidin İslam dinini qobul qilğandin kéyin öz ismini abdulkérim dep özgertip, pütkül qaraxanilar döliti tevesige İslam dinini dölet dini qilip tikleptu.

Künlerdin bir küni, Sutuq Buğraxan çüşide nurane çéhir, şérin söz aqsaqal bovayni körüptu. U: "Oğlum, sen ete künpétiş terepke seper qilğan, cahanniñ sirliridin xeverdar bol. Seperde saña birinçi qétim bir nerse uçraydu, sen uni kömüvet. İkkinçi qétim bir işqa yoluqisen, sen uni qutuldur. Üçinci qétim bir nersige yoluqisen, sen uni meyüslendürmey, telipini qandur, naümid qaldurma. Tötinçi qétim aldiñğa uçriğan nersini ikkilenmey yevetkin. Beşinçi qétim bir işqa yoluqisen, u nersige qarapmu qoymay derhal qaçqin" deptu-de, ğayib boptu.

Sutuq Buğraxan oyğinip bu işniñ çüşi ikenlikige hiç işengüsi kelmeptu. Etisi sutuq buğraxan Ebu Nesir Samanini huzuriğa çaqirip, kéçe körgen çüşini éytip bériptu hem tebir bérişini soraptu. Ebu Nesir Samani:

—Kéremlik sultanim, canabliri çüşliride körgen kişi xizir eleyhissalamdur. Siliniñ seper qilişliri xizirniñ tapşurukidur. Sili derhal seperge atlansila qandaq? deptu.

Sutuq buğraxan etisi seher turup künpétiş terepke qarap seperge atliniptu. Xéli uzun yol yürüp bir qumluqqa yétip keptu. Bu yerde xizirniñ déginidek sutuq bugraxanniñ aldiğa bir altun tavaq uçraptu. U altun tavaqni kömgeniken, tavaq yene topiniñ üstige çiqivaptu. Tekrar kömgen bolsimu, tavaq oxşaşla topiniñ üstige çiqivaptu. Sutuq Buğraxanyolini davamlaşturuvériptu.

---

[567] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 200–204.

İkkinçi qétim uniñğa bir kök kepter uçraptu. Qariğudek bolsa u nale qilip “méni qutuldurğin” devatqudek, Sutuq Buğraxanuni çapininiñ yéñige yoşurup qoyuptu.

Üçinçi qétim bir laçin uçraptu. U:

—Hey ademzat, kepterni kördüñmu?-dep soraptu. Sutuq buğraxan:

—Hee, kördüm. Uni yéñimge yoşurup qoydum,- deptu. Laçin:

—Men naşta qilmiğili üç kün boldi. Olcamni qayturup bermiseñ tügeşkinim şu, -dep yéliniptu. Sutuq Buğraxanlaçinğa yotisidin bir loqma göş şilip bériptu. Laçin razi bolup öz yoliğa méñiptu. Keptermu xeterdin qutulup qaptu.

Sutuq Buğraxan yolni davamlaşturuptu. Tötinçi qétim xéli yiraqta nahayiti heyvetlik is-tütek, qara tuman qapliğan bir çoñ tağ körünüptu. U bu tağni qandaqmu yep bolarmen, dep ğem qiptu. Axir qetiy niyetke kélip tağni yéyiş üçün yolni davamlaşturuptu. U tağqa yéqinlaşqanséri tağ kiçiklevatqudekmiş. U nurğun menzilni bésip tağniñ aldiğa kélip qarisa, u tağ emes, belki bir ğériç uzunluqtiki giyahmiş, uniñ şéxida yañaqtek bir tal méve turarmiş. Sutuq Buğraxanuni élip yeptu. U méve şundaq tatliq ve şérin ikenki, dunyadiki her qandaq mévedin temlik iken.

Sutuq Buğraxan yolini davamlaşturup kélivétip beşinçi qétim éşek tapinidek sésiq, betbuy bir nersige yoluquptu. Uniñda bu sésiqçiliqqa çidap turğudek sevr-taqet qalmaptu. U derhal arqisiğa qarap qéçiptu. Şundaq qilip Sutuq Buğraxanbir künlük sepirini axirlaşturup ordiğa qaytip keptu.

Ebu Nesir Samani Sutuq Buğraxandin harduq sorap ordiğa keptu. Sutuq Buğraxan seperde körgen keçürmişlirini bir-birlep sözlep bériptu hemde seper üstide yoluqqan beş veqeniñ sirini Ebu Nesir Samanidin soraptu. Ebu Nesir Samani:

—Kéremlik sultanim, özliri xizirniñ tapşuruqi bilen kömüp qoysila topiniñ üstige çiqivalğan altun tavaq kişilerniñ qilğan savabliq işlirini körsitidu. Çünki kişiler başkilar körsun-körmisun birer yaxşi iş qilsa, u iş haman bir küni camaetke tonulidu. Bu yaxşi iş ve yaxşi xislet untulmaydiğanliqini, belki el ağzida ve dilida medhiyilinidiğanliqini körsitidu. İkkinçi qétim kök kepterni qutulduruvélişliri dunyada acizlarni küçlüklerniñ bozek qilidiğanliqini, xorlinişqa uçriğan acizlarğa yar-yölek bolğan kişiniñ mertivisini allaniñ özi östüridiğanliqini körsitidu.

Üçinçi qétim laçiniñ silidin olçini qayturup bérişlirini telep qilişi, siliniñ yotiliridin bir loqma göşni uniñğa sélip bérişliri-dunyada kişiniñ kişige, nersilerniñ

nersilerge haciti çüşidiganliqini eger birer kişiniñ ikkinçi bir kişge haciti çüşse, ikkinçi bir kişide bu hacetni rava qilğudek imkaniyet turupmu hacetni rava qilmisa éğir gunahqa muptila bolidiğanlikini, eger şu kişide hacetmenniñ hacitini qanduruşqa peket imkaniyet bolmiğan teqdirdimu, xuddi sili yotiliridin bir loqma göş késip laçinni razi qilğanğa oxşaş kişilerni, öz qérindaşlirini razi qiliş, ulardin héç nersini ayimasliq, bir-birige sadiq boluşniñ zörürlükini sadaqetmenlik méhir-vapaniñ insanlar otturusidiki eñ yaxşi xislet ikenlikini körsitidu.

Tötinçi qétim siliniñ aldiliriğa is -tütek qapliğan heyvetlik bir tağniñ uçrişi ve siliniñ sevr qilişliri, axirida aldiliriğa tağ emes, mévilik giyah uçriğanliqi hemde uniñ mévesiniñ şu qeder tatliq, şérin boluşi-eger adem sevr qilip özini bésivalsa, aççiqini yeñse, xuddi silige çoñ körüngen tağ bara-bara kiçiklep, uniñ ornidiki méveniñ şu qeder şérin bolğiniğa oxşaş yaxşi netice béridiğanliqini, adem ğezeplenğende eqil qaçidiğanliqini körsitidu.

Beşinçi qétim silige uçriğan éşek tapinidek betbuy, sésiq nerse, del ğeyvet-şikayetniñ özidur. Ğeyvet-şikayet éşek tapinidek sésiqtur. Bu kişiler ğeyvet-şikayettin qéçiş, ğeyvetxorlarğa yéqinlaşmasliqi lazimliqini, ğeyvet-şikayetniñ kişilerniñ eyibini éçip, inaqliq bostaniğa ğum-adavet téridiğanliqini körsitidu,-deptu.

Sutuq Buğraxan Ebu Nesir Samaniniñ tebirige apirin oquptu. Pütkül qaraxanilar döliti tevesige yaxşiliq, öz-ara yardem qiliş, madara qilip azarlaşmazliq, xeyr-éhsan qiliş, ğeyvet-şikayet qilmasliq, bir birige sadaqetmen boluş heqqide yarliq çüşürüptu. Mana şundaq aqil ve adil padişahniñ devran sürüşi bilen qaraxanilar döliti ronaq tapqaniken.

5. SULTAN SUTUQ BUĞRAXAN MAZİRİ (1)[568]

Tarixiy rivayetlerge qariğanda, Sultan Sutuq Buğraxan tağisi Oğulçaqni tutup uni iman éytip, musulman boluşqa buyruptu. Uniñ sözidin heyran bolğan tağisi:

—Néme devatisen?-dep soraptu. Sultan Sutuq Buğraxan uni iman éytip, musulman boluşqa yene buyruptu. Tağisi:

—İman dégen néme?-dep qarap turuptu.

Sultan Sutuq Buğraxan üçünçi qétim yene tağisini iman éytip musulman boluşqa buyruptu. Tağisi yene iman éytmaptu.

[568] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 85–88.

Şu çağda Sultan Sutuq Buğraxan ğezeplinip dua bend qilip:

—Séni yer yutsun!-deptu. Tağisi turğan yéride tiziğiçe yerge pétiptu. Tağisi yene iman éytmaptu. Sultan Sutuq Buğraxan tağisiğa ğezeplinip varqirap:

—Séni yer yutqay?-deptu. Tağisi béligiçe yerge yétiptu, qorqup közliri çekçitip, héçnéme déyelmey qaptu.

Sultan Sutuq Buğraxan üçünçi qétim qoliğa qiliçini élip:

—Sendek kupparni yer yutsun!-dep tovliğaniken, tağisini yer tamamen yutup kétiptu.

Köp yillar ötüptu. Bir küni Sultan Sutuq Buğraxan bir çüş körüptu, çüşide özini hazirqi meqberisi bar yerge kelgende bir aq saqal bovay ketmen tutqan halda uçraptu. Sultan Sutuq Buğraxan bovayğa salam qilip bolup:

—Bova, bu yerde néme qilivatisiz?-dep soraptu. Bovay uniñ salimini ilik élip:

—Men bu yerde padişahqa imaret salmaqçimen,-dep cavap bériptu.

Sultan Sutuq Buğraxan eceblinip soraptu:

—Padişah bu yerde qaçan olturidu, imaret qaçan püter?

Bovay ketmenni yerge urup:

—Men iş başlidim,-deptu-de, yerni çanaşqa başlaptu.

Sultan Sutuq Buğraxan oyğinip kétip qarisa tañ étip qalğaniken. Şu küni bérip bovay çaniğan yerge bir çinar tikip qoyup keptu.

Bir aydin kéyin Sultan Sutuq Buğraxan ağrip yétip qaptu, ehvali kündin-künge pesleptu. Sultan Sutuq Buğraxanniñ ésige héliqi çüşi keptu. Çüşide körgen u yer özini axiretlik cayi boldiğanliqiniñ béşariti ikenlikini biliptu ve orda ehli bilen balilirini yiğip vesiyet qilip:

—Men u dunyaniñ sepirige çiqimen. Men köz yumğandin kéyin méni men çinar tikip qoyğan yerge depne qilañlar,-deptu.

Sultan Sutuq Buğraxan vapat bolğandin kéyin, uni özi çinar tikken yerge depne qiptu.

Şundaq qilip, Sultan Sutuq Buğraxanniñ meqberisi şu yerge bina bolğaniken.

Sultan Sutuq padişah ölüp xéli köp yillardin kéyin Atuşniñ Ticen séyiğa nahayiti uluğ bir kelkün kélip, pütün Meşhetni su bésip kétip, su zéminniñ üstide éqiptu. Su pesiyip toxtiğanda eslidiki qebristanliq tüptüz bolup qalğaniken.

Sultan Sutuq Buğraxanniñ qebrisini kişiler qayta qaturup qoymaqçi boptu. Lékin, uniñ qebrisini tépiş nahayiti müşkül bir iş bolup, xelqniñ béşi qétiptu. Danişmenlerni, evliya süpet kişilerni yiğip kéñeş ötküzüptu. Ene şu kéñeşte bir danişmen şundaq bir teklip bérip:

—Padişahialem uluğ zattur, uniñ meqberisini qopuruşimiz bizge perzdur. Biz bir qoru qoyni eslidiki qebre bar yerdin heydep öteyli. Qoylar ayrilip bölünüp ötüp u terepte birleşse, del aşu qoylar bölünüp ötken yer padişahialemniñ qebrisi bolidu,-deptu.

Şuniñ bilen kişiler bir qoru qoyni heydep şu yerdin ötküzüptu. Dégendek, bir qoru qoy Hezriti Sultan Sutuq Buğraxanniñ qebrisi bar, dep perez orniniñ u terepige ötkende birlişip kétiptu. Kişiler qoylar bölünüp ötken yerge bir nişan békitip qoyuptu ve şu yerge Hezriti Sultan Sutuqniñ meqberisini[569] qayta yasiğaniken.

6. SUTUQ BUĞRAXAN MAZİRİ (2)[570]

Sultan Sutuq Buğraxanniñ maziriniñ orni eslide bir déhkanniñ xamininiñ orni iken. Bir küni, u déhqan buğdayni çeşlep qoyup etisi seherde çeşniñ çeş burnini élip saillarğa atap xamanniñ bir çétige töküp qoyup, ötkeme bilen tağarliriğa kaçilaşqa başlaptu. Çüşkiçe neççe on tağar qaçilisimu çeş yene şu péti turğudek. Déhqan hérip-çarçap şundaq asmanğa qarisa, mominiñ uçiğa bir dane kök kepter qonuvélip hedep boğizidin altundek sapsérik buğdayni şarilditip yanduruvatqaniken. Déhqan “huşt…!” dep kepterni uçuruvétip çeşni tağarliriğa qaçilap tursa, kişiler, “özüñge kelgen ametni bilmidiñ” dep renciptu. Ene şuniñdin tartip, bu yer xasiyetlik yer dep atilip, yiraq yéqindiki kişiler tévinidiğan, seyle-ziyaret qilidiğan, çoqunidiğan yerge ayliniptu. Sultan Sutuq Buğraxan vapat bolğanda ene şu xasiyetlik yerge depne qilinip bu yerniñ nami téximu çiqip kétiptu. Hazirki kök kepterlerniñ ecdadi ene şu kök kepterken. Şuniñ üçün bu kök kepterlerni tutsa, qoğlisa yaman bolidiken. Ürkütmey, asrap, dan çéçip, su bérip halidin xever alsa, savap bolidiken.

Bir rivayette, Sultan Sutuq Buğraxanni körgen kök kepter hazirmu bar iken, her cüme küni tañ seherde mazarniñ üstige çiqip buquldap ünlep nale qilidiken.

7. CAYPAÇÇİM[571]

---

[569] Bu meqber atuşniñ meşhet yézisida, kişiler bu yerni “Hezriti Sultan”, “Hezriti Sultan Padişahialem”, “Sultanim” dep atişidu.

[570] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 167–168.

Rivayet qilinişiçe, Sultan Sutuq Buğraxan 10. esirniñ aldinqi yérimida İslam dinini qobul qilğandin kéyin, tağisi ve ögey dadisi padişah Oğulçaq başçiliqidiki buddistlarniñ dehşetlik qarşiliqiğa duç keptu. Şu sevebtin ikki terep otturisida uruş partlap, Sultan Sutuq Buğraxan küç cehettin aciz kélip, talapet tartqan qalduq qoşunlirini başlap Atuşniñ şimalidiki tağliq rayon-Caypaççimğa çékiniptu. U Caypaççimni baza qilip, özini ruslap, esker élip, at sétivélip, qoşunni peydinpey kéñeytiptu. Andin qoral küçi bilen İslam dinini Qaraxanilar xandanliqi ve pütün Şincañğa tarqitiptu, kéyin bu cay islam dinininiñ muqeddes cayi bolup, eslide bu yerniñ ismi cay dep atilidiken. Paççim bir Uyğur ayalniñ ismi bolup, u eyni zamanda meşhur ayal iken. U islam diniğa étiqad qilip Sutuq Buğraxan bilen bu cayğa kélip, uruşta qaza tapqaniken (uniñ qebrisi hazirmu bar.) Sutuq Buğraxan uni xatirileş üçün bu cayğa Caypaççim (Paççimniñ cayi) dep nam bergeniken.

Bu cayda yene "Qolsaldi Mazar" dégen bir bulaq bar. Rivayet qilinişiçe, bu bir muqeddes bulaq iken. Sultan Sutuq Buğraxan muşu yerde turğanda qolida yerni koliğan. Bulaq şu çağda apiride bolğan. Tuğmas ayallar qolini bulaqqa çilap qolini tamşip yalisa hamilidar bolar imiş. Qolsaldi mazarniñ teskey töpilikide "Ğusulxana" dep atilidiğan bir orek bar. Uniñ astidin bir bulaq sizip éqip turidu. Rivayet qilinişiçe, bu yerde Sutuq Buğraxan yuyunğan. Şuña, ğusulxana dep at qoyulğaniken. Bu yerde yene çoñ taş oqur bar, oqur yénida tüvrük şekillik bir taş bar, rivayet qilinişiçe, bu Sutuq Buğraxan at bağlaydiğan cay iken. U yerde yene tamçamazar dégen yer bar. U ya şekillik öñkür bolup, öñkür lempisiniñ otturisidin su tik éqip çüşidu. Öñkürniñ tamlirida su tamçilap turidiğan bulaqlar bar. Bu öñkür Sutuq Buğraxan eskerliriniñ ğusulxanisi iken.

Uniñdin başqa bu yerde qiriq mesçit dégen yer bar. Bu yerniñ etrapi döve-döve taşlar bilen oralğan, otturisida qiriq-ellik kişi siğidiğan namaz oquydiğan tüz yer bar. Rivayet qilinişiçe, Sutuq Buğraxan bu yerge kelgende qarañğu çüşüptiken, u qol astidikilerge qiriq taş oçaq sélip ot yéqişni buyruğan. Qiriq gülxanni körgen qarşi tereptiki qoşun Sutuq Buğraxanniñ qiriq qoşuni bar iken dep qorqup kétip çékingeniken. Kéyin bu cay kişiler tavab qilidiğan muqeddes cayğa aylanğan. Buniñdin ikki yüz yil

[571] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 68–69.

ilgiri tavap qilip çiqqanlar çoñ bir taşniñ üstige oçaq oyup qoyğaniken, bu taş oçaq hazirmu kişilerniñ diqqitini tartidu.

Yüz neççe yil ilgiri qorumluqta İbrahim Hacim dégen bir kişi ötken bolup, hayat vaqtida Mekkige bérip üç qétim hec qilğaniken, u üçinçi qétim hecge barğanda u yerdiki ölimalar uniñdin "sen némidep bu yerge kélivérisen, puluñ bolsa şu yerdiki kembeğellerge sediqe qil, öz yurtuñdiki Caypaççimni tavap qil" degenmiş.

8. ABDULLA BUĞRA[572]

Abdulla Buğra Sutuq Buğraxanniñ oğli bolup, ay dése aydin çirayliq, kün dése kündin çirayliq, eqil-parasette Eplatondek, küç-qudrette Rustemdek iken. At minip, oqya étip, mahirliq bilen çevendazliq qilidiken. Burti xet tartip, balağetke yetküçe bolğan ariliqta béşidin nurğun issiq-soğuqni ötküzüp, dadisiğa hemtayaq bolup, kişilerniñ maxtişiğa sazaver boptu. Reqibler uniñ mezmut çoñ bolivatqanliqidin qattiq heset qilip, kéçe-kündüz qarğap, qan yutup turidiken.

Künlerdin birküni u akisi Osman Buğraxan bilen birlikte ata-anisidin bisoraq ov ovlap köñül éçiş üçün étini minip Qeşqerdiki xan ordisiniñ şimaliğa çiqip kétiptu. Ular vaqit bilen hésablaşmay Beşkérem deryasini boylap uzaqlarğa yürüptu. Kim bilsun, tuyuqsiz hava tutulup, çaqmaq çéqip, asman şiddetlik güldürlep, yamğurlar şarqirap yéğip, dehşetlik qiyan kélip, bu ikki şahzadini vehimilik qaynam içige élip kirip kétiptu. Orda nökerliri bu pacieni şahqa melum qilip, terep-terepni izdeptu. Köp axturup, héç yerdin şepisini uçritalmaptu. Etisi kün neyze boyi örlep, höl-yéğin toxtap, hesen-hüsen intayin reñdar cilvilinip turğan bir deqiqede Beşkeremniñ Buçi kentidin bir nur, Çumbus kentidin bir nur altundek parqirap közni qamaşturuvatqudek. Kişiler u yerge bérip qariğudek bolsa Buçida Abdulla Buğraxanniñ, Çumbusta Osman Buğraxanniñ altun méyiti appaq xesige retlik képenlinip turğudek. Uniñdin ötkür bir sériq nur çiqip turğan. Kişiler bu karamet möcizidin eqli lal bolup, yaqilirini çişleptu hem xanliq resmiyiti boyiçe öz cayiğa depne qilip, gümbez qaturup, tuğ-elemlerni tiklep, vexpe ayrip, şeyx békitip dua-tilavetliride yad étip turidigan boptu.

9. BEDÖLETNİÑ ÇÜŞİ[573]

---

[572] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 205–206.

[573] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 252–254.

Yaqup Beg Bedölet Qoqandiki aramgahida şundaq bir çüş körüptuki, öyniñ terep-teripidin yoğan-yoğan qurtlar lömşip kélip Yaqup Begniñ bedinige yamişiptu. Bedölet qurtlarni bir taldin térip taşliğan bolsimu, eksiçe qurtlar barğanséri köpiyip, uniñ pütün bedinini çirmap yéyişke başlaptu. Yaqup Beg amalsizliqtin démi siqilip qattiq varqirap oyğinip kétiptu. Bala-çaqiliri ensirep uniñ huzuriğa kiriptu. Bu qabahetlik çüştin qorqup oyğinip ketken Yaqup Beg aran dégende hoşiğa keptu, lékin bala-çaqiliri bu işniñ sevebini soraşqa cüret qilalmaptu.

Etisi Yaqup Beg ordidiki çüşke tebir bergüçi hökümalardin ikkini çaqirtip, orda emeldarliri arisida çüşini éytip bériptu. Lékin, tebirçiler derhal cavab bermeptu hem çüşniñ heqiqiy menisini éytişqa pétinalmaptu. Bedölet ğezeplinip:

—İkki künlük möhlet bérimen, çüşümge tebir bérelmisañlar, kallañlarni alimen,-deptu.

İkki künlük möhlet toşuptu. Tebirçiler Yaqup Begniñ aldiğa keptu. Orda emeldarliri, yasavul, nökerlermu yiğiliptu. Tebirçiler arisida dana, heqiqetni sözleydiğan, ilimde kamaliğa yetken biri bar iken. Yaqut Beg aldi bilen şu kişini çüşke tebir bérişke buyruptu. U:

—Ğocam, siliniñ çüşliri péşkelliktin dérek béridu. Köp işta éhtiyat qilğanliri tüzük,-dep cim turuptu. Yaqup Beg:

—Bu néme déginiñ? Köñlüñdiki gepni qil,-deptu. Tebirçi:

—Özlirini çöl-bayavanda qurt yep kétidiken,-deptu. Bu gepni añliğan Yaqup Beg derğezep bolup tebirçiniñ kallisini élişqa buyruptu. Callat derhal uniñ kallisini aptu.

Yene bir tebirçi köz aldidiki veqedin savaq aptu,-de:

—Ğocam aliyiliri, siliniñ uruq-evladliri, mal-varanliri, bayliqliri köp bolidiğan oxşaydu,-deptu. Bedölet uniñdin xéli teselli tépip uniñğa köp inam bériptu.

Kéyin Yaqup Beg alte şeherge beg boptu. Yaqup Beg taza seltenet bilen hakimiyet yürgüzüvatqan mezgillerde alte şeherniñ emeldarlirini ve ordidiki emeldarlarni yiğiptu-de, şu sorunda héliqi çüşini ve bir qurandazniñ kallisi élinğanliqini sözlep:

—Pütün alte şeher xelqi méniñ bedinimge olaşqan qurtqa oxşaydu. Qurt bedinimi yep ozuq alğandek, alte şeher xelqimu meniñ dölitimde, şapaatimde can béqivatidu,-deptu. Bu gepni añliğan emeldarlar:

—Berheq, alte şeher xelqini sili béqivatidila. Sili karamet çüş körüptila,-dep tebrikleptu. Lékin, bedölet ömriniñ axirida malimançiliqqa qestike uçrap çölde vapat boptu, uniñ bedinini qurt-qoñğuzlar yep kétiptu.

10. KÜSEN XANİ AÇOR (ALİP ÇOR)[574]

Qedimki zamanlarda ötken Küsen xani Açorniñ acayip bir xil mahariti bar bolup, dehşetlik ecdihani itaet qilduralaydiken. Eyni çağlarda ecdihaniñ kasapiti tüpeyli hemme ailide altun-kümüş, yambular yoqilip turidiken.

Padişah bu işlarni uqqandin kéyin, şemşirini élip, şimaliy tağdiki ecdiha bar cayğa bériptu. Qariğudek bolsa ecdiha uxlap yatqudek. U oylaptuki, mubada men ecdihani bu xil halette öltüridigan bolsam, kimmu ménin karamitimge qol qoysun? Yaxşisi aldi bilen ecdihani tillap oyğitay. Şundaq qilğandin kéyin ecdiha oyğiniptu-de, birdinla bir şirğa aylinip qaptu.

Padişah bolsa ecdihaniñ üstide olturğudek, ecdiha qattiq bir hörkirep, xuddi buluttek asmanğa uçup çiqip kétiptu. Padişah qilçe hoduqmastin “Eger sen yavaş bolup eyveşke kelmeydiğan bolsañ, kallañni téniñdin cuda qilimen” dep tehdit saptu.

Ecdiha xanniñ heyvisidin qattiq qorqup kéyin, şahqa: “Méni öltürmigin, men séniñ minişiñge muvapiq kélimen, qeyerge bérişni xalisañ, séni şu yerge uçup élip barimen” deptu. Padişah maqul deptu. Şuniñdin kéyin xan daim bir yerge barmaqçi bolsa, ecdihani minip seper qilidiğan boptu.

11. HEZRİTİ SEİD ÉLİ ARSLANXAN[575]

Hezriti Seid Éli Arslanxan Qeşqerde padişah bolup turğan künlerde Maçindiki Uyğur buddistlardin Çoktirişit, Noktirişitlar ellik miñ leşker bilen basturup kélip, Qeşqer şehirini qattiq qamal qiptu. Qehetçilik yüz bérip, tirikçilik qiyinlişiptu. Padişah Seid Éli Arslanxan yarliq cakarlap ambardiki barliq aşliqni xalayiqlarğa teqsim qilip bériptu. Buniñ bilenmu qehetçilik bésilmaptu. Padişah Seid Éli Arslanxan qandaq qiliş mesilisi toğrisida ölima, omira, vezirlirini çaqirip kéñeş qilğaniken. Ular “Emdi qarap tursaq bolmaydu, turiversek sansiz musulmanniñ céniğa zamin bolimiz. Buddistlar bilen

---

[574] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 170.

[575] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 215-218.

can tikip élişayli" dep meslihet bériptu. Etisi Seid Éli Arslanxan yalivaç mevlana Mehmudni Çoqtirişit, Noktirişitlar terepke evetip uruş qilidiğanliqini bildürüptu. Döletvağniñ Bargah dégen yeride ceñ meydani rasliniptu. Seid Éli Arslanxan Çoqtirişit, Noktirişitlarniñ ellik miñ leşkirige robiro bolğan halda ellik miñ leşker bilen ceñ meydaniğa hazir boptu. Her ikki terepniñ çélinğan ceñ dumbiqi, nağra, kanaylarniñ sadasi asman-zéminni lerzige saptu. Seid Éli Arslanxanniñ leşker başliqi Muhemmed Éli Zulpiqar meydanğa çüşüp nam-neseplirini ayan ve bayan qilip Çoktirişit, Noktirişitnin meydanğa çüşken leşker başliqi bilen şiddetlik élişiptu.

Çoktirişitniñ leşker başliqi Muhemmed Éli Zulpiqar teripidin öltürülüptu. Şuniñ bilen ikki terepnin leşkerliri teñla meydanğa çüşüp qattiq élişiptu. Ceñ şundaq dehşetlik boptuki, qiliç, neyze-oqyalarniñ bir-birige tégişidin çaçrap çiqqan uçqunlar ceñ meydanini ot déñiziğa aylanduruptu. Qan deryadek éqiptu. Ceñniñ qattiqliqini körgen yette qevet asman periştiliri tehsin-apirin oquşuptu. Şu küni Hezriti Padişah Seid Éli Arslanxan Çoktirişitniñ leşkiridin bir min beş yüz kişiniñ céniğa talapet yetküzüptu. Musulmanlardin yüz kişi şahadet şerbiti içip cennetulmeva, pirdevi evlağa teelluq boptu. Musulmanlar nahayiti köp mal-mülük, esvab, yarağ-canduq ğenimet aptu. Bu kün Çoktirişit, Noktirişitlar üçün qiyamet qayim bolğandek, yoruq cahan qarañğu bolğandek bilinip, şeherni taşlap qéçiptu. Çoktirişit leşkerliriniñ béşi qonaqniñ béşi üzülgendek üzülüp qéni deryadek éqiptu. Çoktirişit, Noktirişitlarğa héçqandaq eminlik bolmaptu. Hezriti Seid Éli Arslanxan ceñge köp qétim yalğuz ve kolléktip halda çüşken bolsimu, buddistlar neççe qétim qorşap kélip Seid Éli Arslanxanğa tiğ salğan bolsimu, emma tiğni hergiz ötküzelmeptu. Buniñğa heyran qalğan buddistlar sirni bilişke intiliptu. "Qandaq kişi Seid Éli Arslanxan padişahqa néme sevebtin tiğ ötmeydiğanliqini, qandaq çağda ve qandaq qilsa tiğ ötidiğanliqini añlap xever élip kelse, boyi bilen teñ altun bérimiz, mensepdar bolsa beglerniñ bégi qilimiz, puqra bolsa derxan (Evladidin evladiğa miras qalidiğan xanliq hoquqi) qilimiz" dep xas ammiğa yarliq cakarlaptu.

Ularniñ arisida "Üc" atliq bir leniti kempir bar iken. Bu işni qilişni u üstige aptu hemde hiyle-mikir bilen özini niqablap islam leşkerliriniñ arisiğa kirivaptu. Bir neççe vaqit islam leşkerliriniñ arisida yürüp leşker ve leşker başliqliriniñ işençini qolğa keltürüvaptu. Axir u hezriti Seid Éli Arslanxanniñ ordisida xizmet qiliş pursitini qolğa

keltürüptu. U her küni Seid Éli Arslanxanniñ teritige su hazirlaydiken, öyini süpürüp, yiraqni yéqin qilidiken. Hezriti Seid Éli Arslanxanmu bu leniti bedrekke bekmu işinidiken.

Künlerdin bir küni hezriti Seid Éli Arslanxan ğazi padişahim ceñdin yéniptu. Ceñ ehvalini xotun, bala-çaqiliriğa éytip bergeç, ceñ neticisidin tolimu xuşalliniptu. Padişah Seid Éli Arslanxanniñ keypiniñ xuşluqini körgen héliqi leniti kapir hiyligerlik bilen Seid Éli Arslanxanni boluşiğa maxtaptu. Arqidin:

—Padişah hezretlirim, ceñ qilğanda özlirige esla tiğ kar qilmaydiken. Bu néme iş?-dep soraptu.

Hezriti Seid Éli Arslanxanniñ xuşalliqi tarqap qoşumisi türülüptu. Bir haza turuvalğandin kéyin, u leniti kapirğa mundaq deptu: “Sen bu işni sorimisañ bolatti. Boptu, köñlüñ qalmisun, dep bérey, maña namazdin başqa her qandaq çağda oq bolsun, tiğ bolsun esla kar qilmaydu. Namazğa turğinimda pütün bedinim sudek ériydu. Mana şu çağda tiğ tügül, tiken sancisimu ötüp kétidu.”

Üc atliq bu caduger Hezriti Seid Éli Arslanxanniñ mubarek ağzidin bu sirni bilivalğandin kéyin bir neççe kün Hezriti Seid Éli Arslanxannin xizmitini nahayiti yaxşi qiptu. Peyt tapqan bir küni bu kuparlar islam leşkirliri arisidin qéçip çiqip Çoktirişit, Noktirişit, çikaluxalxal Maçinlar arisiğa bérip xever yetküzüptu. Çoktirişitlar bu melunğa heddi-hésabsiz altun-kümüş sovğa qiptu.

Aridin künler ötüp, hoşur éyiğa on boptu. Namaz bamdatqa ezan oquluptu. Musulmanlar sep-sep bolup namazğa turuptu. Sünnetni ada qiptu, tegbir éytilip namazniñ perzi başliniptu. “Molla Eelem” isimlik bir kişi imam iken. Bu kişi eslide “süre innaeteyna”ni oqumaqçi bolğan bolsimu, emma tili süre “innafatahnağa” kétip qaptu. Süre yérimlaşqanda kupparlar mesçitke basturup kirip musulmanlarni şahadetke bir-birlep yetküzüptu. “süre vekefabillahi şehida, muhemmedun resulilla”ğa yetkende hezriti padişahimniñ başliriğa tiğ tégip céni ténidin cuda boptu. Şu zaman Hezriti Hezriti Seid Éli Arslanxan padişahnin béşidin “xuymu biğem ikenla” dégen avaz anliniptu. Şundin başlap u zati şéripnin “Molla Eelem” dégen mubarek nami “Molla Biğem”ge özgirip, şu nam bilen atilidiğan boptu.[576]

[576] Bu rivayetniñ “Orda Xénimnin béşiğa çiqqan delli” namliq yene bir variyantimu bar.

12. SADİR PALVAN HEQQİDE RİVAYET (1)[577]

Sadir tuğuluşi haman "İñe" dep yiğlaş orniğa, qarçuğa közini yoğan éçip, tuğut anisiğa qarap "Pissiñ"ñide külüptu. Bu halni körgen dadisi Xoşehmet: "Ecaba, bala dunyağa köz éçişi bilen teñ yiğlap tuğulatti. Méniñ bu balamda néme xislet bardur? Yiğlaş orniğa külüvatidiğu?" dep heyran qaptu. Şunda yurt aqsaqalliri: "Bumu Xudaniñ karamiti, balañniñ pişanisige ömür boyi zadi yiğlimaydiğan Rustemdek baturluq pütülüptu" dep xuşal boluşuptu. Derveqe, Sadir on beş yéşidin başlapla héçnimidin qorqmaydiğan, casaretlik palvan bolup yétiliptu ve el arisida "Palvan" dégen nam bilen dañ kötiriptu. Béşiğa her qançe éğir künler kelsimu, düşmenler her qançe qiynap azaplisimu zadi zarlanmaydiken. Şundaq qilip, u pütün ömride bir qétimmu yiğlap köz yéşi qilmiğaniken.

13. SADİR PALVAN HEQQİDE RİVAYET (2)[578]

Sadir Palvan déhqanlarğa baş bolup, Mancu emeldarliri bilen küreş qilivatqan künliride yimek-içmektin nahayiti qiyinliptu. Lékin, puqralarniñ héçnersisige tegmeptu. Axiri u meslihet qilip, cañcuñ yamulidin "olca" élip, qozğilañçilarniñ yimek-içmek cehettiki qiyinçiliqini hel qilmaqçi boptu. Şuniñ bilen yaramliq yigitliridin bir qançini başlap, Bayandaydiki cañcuñ yamuliniñ égiz sépil yéniğa keptu. Sépiliniñ yénidila ularniñ kala qotini bar iken. Sadir ağamçini bélige çigip sépilge çiqiptu ve sépildin artilip çüşüp, çoñ bir höküzniñ boynidin bağlap, özi yalğuz sépil üstige tartip çiqiriptu ve sépil yénida éhtiyat bilen kütüp turğan buraderlirige höküzni sérildürüp çüşürüp bériptu. Özi yalğuz bir höküzni égiz sépil üstige tartip çiqarğanlikidin xever tapqan el-camaet Sadirğa barikalla éytip, uniñğa şuniñdin étibaren "Palvan" dep nam bériptu.

14. SADİR PALVAN HEQQİDE RİVAYET (3)[579]

Sadir Palvan düşmenliri bilen bolgan küreşte zadi yéñilmeptu. Mancu çériklirimu uniñ étini añlisa dir-dir titreydiken. Rivayetlerde éytilişiçe, u ömride düşmenliri teripidin yette qétim tutulup, zindanğa taşlanğan iken. Lékin, u özeniñ casariti ve pem-parasiti hem yoldaşliriniñ yardimi bilen bir amal qilip zindandin qéçip

---

[577] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 183.
[578] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 184.
[579] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 185.

çiqip, küreşni axirğiçe davamlaşturğan iken. Hökümran guruh Sadirni "Közge qadalğan mix" dep bilip, uni yoqitişqa köp herket qilğan bolsimu, lékin yoqitişqa amalsiz qalğaçqa, düşmenliriniñ yüriki xun bolup kétiptu.

Sadirniñ yetmiş üç yéşida öz ecili bilen qaza tapqanliqidin xever tapqan cañcuñ, öz emeldarlirini başlap uniñ qevrisige bérip, her bir qevrige yüzdin derre urup "öç"ini alğaniken. Yéqin künlergiçe Sadirniñ qevriside derriniñ izliri saqlanğanmiş.

15. MUQ YOLİ[580]

Qaraxanilarniñ kéyinki devrliride orda içide özara hoquq talişip hésabziz qirğinçiliq balasi yüz bériptu. Mehmudniñ dadisi Höseyin muşu qirğinçiliqta qaza tépiptu. Bextke yarişa aman qalğan alim Mehmud bu yerde tursa hayatiğa xevp yétidiğanliqiğa közi yétip, anisi Büvi Rabiyeniñ meslihiti bilen Pamirdiki "Murğ" qelesi arqiliq Bağdatqa yol aptu. Bu yol adette kişiler yürmeydiğan, peqet quşlarğa öteleydiğan xeterlik yol bolğaçqa, uniñ nami "Quş Yoli" iken. Şu sevebliq bu ötkeldin ötken kişiler xelq éğzida dastan bolup, ularğa palani muq, pustani muq ("murğ" Parsçe söz bolup, menisi quş démektur) dep leqem bérilidiken. Mehmud bu yoldin ötkendin kéyin, kişiler bu ötkelni "Hezriti Muq Yoli" dep uluğlaşqa başlaptu. Mehmud ketkendin kéyin anisi Büvi Rabiye uzaq kütüptu. Uzaq yillarğiçe Mehmudtin xever bolmiğaçqa, Büvi Rabiye şu "Muq Yoli"ğa qarap balisini izdep méñiptu ve yol üstide qaza boptu. Şuniñ bilen uniñ el-yurti "Muq Yoli"ğa ötidiğan çoñ yol boyidiki "Kövrükvéşi" dégen yerge Büvi Rabiye mazirini tiklep, miñ yillardin buyan uni "Evliyalar Maziri" qatarida uluğlap keptu.

16. HAY-HAY TÉREK[581]

Mehmud Qeşqeri eyni çağda medriseni pütküzüp ustazidin dua alğanda: "Ustazim, méniñ tupriqim qeyerde bolar?" dep soraptiken. Ustazi: "Bir ömür saña hemrah bolğan hasañ kökligen cayda bolur" deptiken.

Mehmud Qeşqeriniñ yéşi ulğayğanséri salametliki yaxşi bolmay qaptu. Künlerdin bir küni Mehmud Qeşqeri hasisiğa tayinip turup taharet üçün "Marcan Bulaq"tin su alğan iken, hasisi bulaq boyiğa sancilip qaptu. Hasini sancilip qalğan yerde

---

[580] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataqlar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 52.

[581] Muhemmet Osman Hacim-Abdukerim Ehmidi. *Mehmud Keşkeri Hekkide Hékayetler*. Keşker Uyğur Neşriyati, 2003, ss. 94–95.

qoyup, ivriqni élip taharet aptu. U taharetni élip bolup, arqisiğa örülüp qarisa hasa köklep kétiptu. Buni körgen Mehmud Qeşqeri: “Hay-Hay, eceb köklep kétipsenğu” deptu. Şuniñ bilen kéyinkiler hasidin köklep çiqqan bu térekni “hay-hay térek” deydiğan boptu.

Mehmud Qeşqeri özиniñ ixlasmenliri ve talipliri, uruq-tuğqan, dost-yar, eqribaliriğa özi alemdin ötkende, “hay-hay térek”niñ çoñ şéxi körsitip turğan döñge depne qilişi vesiyet qiptu. Bu térek hazirmu “Marcan Bulaq” béşida köklep turmaqta.

17. MEHMUD QEŞQERİNİÑ VAPATİ[582]

Mehmud Qeşqeri “Medrisei Mehmudiye”de 15–20 yil muderris bolup, nurğun taliplarni yétiştürüptu. U dersguyluq qilip, üç qerne ömür ötküzüp, 97 yéşide dunyadin ötken. Öz vesiyitige binaen Mehmud Qeşqeri Opal’niñ kün yoruş teripi qumbağ töpilikidiki “Marcan Bulaq” béşidiki töpilikke depne qilinğan.

Uluğ alimniñ ölüm xevirini añliğan pütkül el-yurt cuva-telpeklirini tetür kiyip, kök tayaqtin hasa tutup yiğliğan; sipah-salaler destar petlisini çüşürüp, oqya-qiliçlirini yerge yatquzğan; tögilerni botilaqliridin ayrip boqiritip, atlirini lerzan yéteklep, yette - kéçe kündüzgiçe guruh-guruh, aymaq-aymaq bolup matem bildürüp, duayi xeyri qilişqan. Éqindiki “qara cilğa” süyi bilen “qizil cilğa” suliri mevc urup, ömride qoşulmiğan bu éqin suliri qoşulup, teñmuteñ tolğinip, qirğaqlarğa özini urup, alimğa matem tutqanliqini bildürgen.

Pütkül el u zatniñ vapatiğa tövendiki mersiyeni oqup teziye bildürgen:

Elvida, ey şeyx mevlanayi pirim,

Elvida, Mehmudi ismiñ hemde ügrettiñ bizim,

Elvida, bext ata qilsun saña qadir Xuda,

Elvida, ey ilmuérpan nuri eyni xulqi ezim,

Ya ilah cennette bolğay pirimiz, ustazimiz,

Namiñizni tağqa tebhiz eyliduq mevlanimiz.

Mehmud Qeşqeri qebrigahi caylaşqan tağ bu éğir musibettin halsizlinip, qumbağdin taki opilat-“qiriq bulaq”qiçe sozulğan 14 kilométirliq gevdisini öre qilalmay, mükçiyipla ketkenliktin “Hezriti Mollam Téği” dep atalğan. Mehmud

[582] Muhemmet Osman Hacim, Abdukerim Ehmidi. *Mehmud Keşkeri Hekkide Kizikarlik Hékayetler.* Keşker Uyğur Neşriyati, 2003, ss. 98–100.

Qeşqeri-“Hezriti Mollam” herqaysi caylarda medrise oquşini pütküzgen taliplarğa unvan bériş murasimi muşu yerde ötküzülüp “Noruz Bulaq” süyide taharet élip dua-tekbir qilip, uniñdin icazet éliş ve kitab vexpe qiliş adetke aylanğan. “Noruz Bulaq” bolsa her yili noruz peslide Qeşqer tevesidiki muhim seyligahqa aylinip, per béyit éytişiş ve hoşurniñ ayimide tüneş paaliyiti taki bügüngiçe davamlişip kelgen.

18. HEZRİTİ MOLLAM MAZİRİ[583]

Qeşqer Kona şeher nahiye Opal yézisidiki “Aziq Darisi”niñ ğerbiy şimal teripide bir Qiziltağ bolup, bu tağniñ aldi teripide “Ecdiha Uvisi” dep atilidiğan bir öñkür bar iken. Yétük Mollam Mehmudniñ devride şu orunda ecdiha bolup, u daim Mollam Béği kentiniñ xelqi ve mal-varanlirini dem tartip yutup kétip, yurtqa vehime salidiken. Puqralar étiz-ériq işliri bilen xatircem şuğullinalmiğanliqtin, ular yurt ölimasi Mehmudtin ecdihani yoqitiş üçün dua qilip bérişni telep qiptu. Şuniñ bilen Mollam öz xelqini ecdihaniñ halak qilişidin qutquzuş üçün ikki yéniğa ikki tal qiliçni bağlap ecdihağa taqabil turmaq boptu. Ecdiha dem tartqanda Mollamniñ ikki yéniğa bağlanğan qiliç ecdihaniñ ikki cavğiyini tilip ikki bölek, uni halak qiptu. Mollammu ecdihaniñ zehiri tesiridin vapat boptu. Bu tağ şuniñdin başlap “Hezriti Mollam Téği” dep atiliptu. Ecdihaniñ xetiriden qutulğan yurt xelqi özliriniñ bu danişmen alimni uluğlap, uni muşu yerge depne qiptu. Şuniñdin başlap, bu çoñ mazarni “Hezriti Mollam Maziri” dep atap, neççe esirdin buyan tavap qilip keptu.

Bu mazarniñ etrapliri alimniñ şeripige “Hezriti Mollam Béği” dep atilidiken. Kéyinki zamanlarda “Hezriti Mollam Maziri”niñ namini téximu toluqlap, “Hezriti Mevlana Şemsidin Ellame Mehmudiye” dep ataşkaniken.

19. İMAM MALİK ECDER RİVAYİTİ[584]

İmam Malik Ekber eslide Semerqentniñ debidin kelgen bolup, u Hezriti Mollam (Mehmut Qeşqeri)niñ şagirti idi. Hezriti Mollam alim kişi idi. İmam Malik ehli ğazat kişi idi. “Hezriti Mollam Béği” xelqni ecdihaniñ halak qilişidin qutquzuş üçün Hezriti Mollam öz şagirti İmam Malik Ekberge uni yoqitişni buyruğan. Şuniñ bilen İmam Malik Ekber bu ecdihani halak qilğan. Şu ceryanda uniñ téni ecdihaniñ zehiri bilen

---

[583] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 185–186.

[584] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 161–162.

zeherlengeçke, İmam Malik Ekber méni kök inekniñ sütide yuyuñlar, dégeniken. Kök inekniñ süti yéterlik bolmay pütün ezayini yuyuşqa yetmigenliktin, u vapat bolğaniken. Ecdihani öldürgenliki üçün şundin başlap uniñ ismi İmam Malik Ecder dep atilip kelgeniken. İmam Malik Ecder şu yerge depne qilinğandin kéyin kişiler mazirini "İmamlirim" dep ataydigan boptu.

20. İMAMLİRİM[585]

Opal yéza Mollam Béği kentide Mollam Téği dep atalğan bir tağ bar. Bu tağniñ şerqiy cenubiy teripide bir ğar bolup "Ecdiha Ğari" dep atilidu. Bu ğar Mehmut Qeşqeri qebrisiniñ şimaliğa caylaşqan. Seyle-seyahatçiler bu ğarni körmey yanmaydu. Bu ğarniñ üsti ve hemme terepliri islanğan bolup, "İmamlirim ve Tezkirei Hezriti Mollam" dégen tezkiride mundaq rivayet qilinidu.

İmam Malik Ekber, İmam Malik Esqer dep ikki talip Hezriti Mollamdin ders alidiken. Künlerniñ biride, bu ikki aka-uka İmamlirim dégen caydin töt kilométir kélidiğan Hezriti Mollamnin medrisige ders alğili méñiptu. Ular birer kilométir mañğanda tañ qarañgusi bolup, yiraqtin bir ot körünüptu. Bu ot bir étizda aylinip yürgüdek. Bu ehvalni körgen ikki imam ot körüngen cayğa barsa, bir yaş bala uyniñ müñgüzige çirağ békitip boyunturuqqa çirağ ésip qoş heydevatqudek. Bular héliki balidin: "Néme üçün qoşni kéçide heydeysiz?" dep soraptu. U cavap bérip: "Hezriti Mollam téği ğarida bir ecdiha bar, u heptide bir adem yeydu. Yurt çoñliri növet bilen adem bérişni toxtam qilip qoyğan. Ete növet maña kélidiken. Méniñ bir tul anam bar idi. Mendin başqa balisi yoq. Dadam kiçikimde ölüp kétip biçare anam bilenla qalğan. Bu buğdayni térip bérey dep qoş heydevatimen" deptu.

İmamlarniñ içi sérilip bu ehvalni Hezriti Mollamğa xever qilip yurtni baladin qutquzup qéliş üçün ecdiha bilen ceñ qilişni ötünüptu. Hezriti Mollam: "Ğeyritiñlarğa rehmet, siler yaş, men bolsam yaşanğan, ölüm yéqinlaşqan adem, men ceñ qilay" deptu.

Balilar éytiptuki: "Sili bolsila muderris, nurğun taliplar silige qaraşliq, bu vezipini men ada qilay" dep İmam Malik Ekber yalvurup turuvaptu. Axir, İmam Ekberniñ bélige ötkür ikki qiliçni téñip, bir qiliçni tutquzup teyyar bolup turuptu. Kün qizil bolğanda, bir leqva éşekke qomuş artip ğar ağzida toxtinip qoyuptu. İmam Malik

[585] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 187–189.

Ekber bolsa éşekniñ arqisida turuptu hem ikki kölçekke süt tolduruşni, birige kök inekniñ sütini, yene birge sériq inekniñ sütini quyuşni, zeherlinip oñ yéniğa yiqilsa kök inek sütide, sol yéniğa yiqilsa sériq inek sütide yuyuşni tapilaptu. Şundaq qilsa zeher tesir körsitelmeydiken. Sütmü yiğilip boptu. Kök inek az bolup, sütide kölçek tolmiğaç aqsaqallar su arilaşturup qoyuptu. Kün çiqiş bilen teñ, ecdiha ğardin béşini çiqirip dem tartqaniken, éşek bilen qomuşni yutuptu, andin yene bir dem tartqaniken, İmam Malik Ekber ecdihaniñ ağziğa borandek keptu, bélidiki qiliç ecdihaniñ ağzini ikki teripidin késip tilip méñiptu. Udulidiki qiliç yürek-bağrini tilip méñiptu. Ecdiha ölüptu. İmam Malik Ekber tirik çiqip camaetniñ aldiğa keptu. Zeherlengenliktin oñ yéniğa yiqiliptu. Kök inek sütide yuyunuptu. Süt su arilaş bolğaçqa zeherni qayturalmaptu. İnisi İmam Malik Esqer akisini harviğa sélip taliplar bilen élip méñiptu. Bularniñ terbiyiligüçisi Şah Talip Sermes öyde qalğaniken. Ular qizil cilğa bilen qara cilğiniñ suliri qoşulidiğan kéçikke kelgende, zeherlengen İmam Malik can üzüptu. Cesiti égiz döñge depne qiliniptu. Şundin kéyin bu cay "İmamlirim" dep atiliptu.

21. ELİŞİR BİLEN BULBUL[586]

İlgiriki zamanda Ğiyasidin Kiçik dégen ademniñ Elişir isimlik oğli bar iken. Bala kiçikidin zérek bolup ösüptu. Toqquz yaşqa kirgende şéir yézişqa başlaptu. Emma, bala yazğan şéirliriniñ astiğa öz namini némidep qoyuşni bilmeydikenmiş.

Elişir bir küni yéñidin yazğan şéirini tamamlaptu-de, bağqa çiqip, çirayliq avazi bilen oquşqa başlaptu. Şu çağda bağdiki mévilik derexniñ şéxida olturğan bulbul Elişirnin yéqimliq avazini añlap qaptu. Yaş şairniñ gah qoñquraqtek carañliq, gah tañ şamilidek meyin avazi bulbulni özige meptun qilivaptu. Bulbul derhal uniñ yelkisige qonuptu-de:

—Hey, xuş avaz şair, sen oquğan şéirlar bulbullarniñ seherdiki nevasidinmu yéqimliq iken, namiñni bilsem bolamdu?-deptu.

—Men Elişir bolimen,-cavab bériptu bala.

—Bildim-bildim, yéñi yétişken şair ikensen-de, emdi sen özüñge çirayliq bir nam tallap, şéirliriñniñ astiğa şu namiñni qoşup qoyğin.

---

[586]*Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 243–244.

Elişirge bulbulniñ “neva” dégen sözi yarap qaptu. Şunindin kéyin yazğan ğezelliriniñ astiğa “Nevai” dep yézip qoyidiğan boptu.

22. QURBAN ATAM MAZİRİ[587]

Burunniñ burunisida, Kuçada pütkül su işliriga qaraydiğan Qurban Atam isimlik bir adem bolğaniken. Bir küni u adem: “Men ölgendin kéyin, méni aşu körünüp turğan tağniñ çoqqisiğa açiqip qoyuñlar, men közüm yetkenla yerge su yetküzüp bérimen. Méni tağniñ çoqqisiğa açiqqiçe yerge qoymay kötürüp méñiñlar, eger cesitimni yol üstide qoysañlar kötürelmeysiler” dep vesiyet qiptu. Uzun ötmey Qurban Atam ölüp qaptu. Kişiler yiğa-zar qilişip, namizini çüşürüp, yerlikke qoymaqçi bolup, uni tağqa élip méñiptu. Tavutni kötürgen kişiler tağniñ otturisiğa barğanda Qurban Atam hayat vaqtida éytqan sözniñ rast yaki yalğan ikenlikini ispatlaş üçün tavutni qoyuptu, emma ikkinçilep kötürelmeptu. Şuniñ bilen Qurban Atamni şu yerge depne qiptu.

Şuniñdin kéyin Soxo qatarliq çet caylarni Qurban Atam körelmigeçke, u yerlerde su azlap qaptu. Kéyin kişiler qurğaqçiliq bolğanda tağka bérip qoy öltürüp qan qilip, nezir béridigan boptu. Bara-bara Qurban Atamniñ qebrisi mazarga ayliniptu.

23. QİRMİŞATAM MAZİRİ[588]

Rivayetlerdin melum boluşiçe, Hemnan İbni Kelix (Sultan Seydul Qirmiş Muslimin) Qehqer cadu ateşperes kuppar bilen ceñ qilip, tağ boylap hazirqi Qiziltağniñ yéniga çékiniptu. Bu payansiz ottek issiq sayda sahabiler ussuzluqtin halsiraptu, atlar ölüşke başlaptu. Hemnan Xudağa séğinip: “İbara Xudağa, biz bu deştte ussuzluqtin çañqap, can helqimğa yatti, bizge şipaliq ata qilğaysen...” deptu. Tün kétip tañ seherde Hamnan çüş körüptu, çüşide uniñğa: “Hey Hemnan! Közüñni aç, döñdiki yoğan qara taşni yötkiseñ, bulaq éçilip su çiqidu” dégen avaz añliniptu. Hemnan oyğinip, ğazatçilarni başlap bérip, çüşide körgen öydek yoğan taşni yötkişi bilen teñla sular fontan bolup étilip çiqiptu. Bu bulaqqa Çarçi (Başbulaq) dep nam bériliptu. Uniñ axiridin yene bir qançe bulaqlar étilip çiqip, tügmen çörülgüdek su hasil bolup, kömtürüp qoyğan teñnige oxşaydiğan döñdin peske çüşüpla yoqilip kétiptu.

Hemnan İbni Kelix suni tapqandin kéyin, suniñ boyiğa çédirlarniñ yağaçlirini tikiptu. Çédirniñ yağaçliri zaye bolmay kökleptu. Sögetlerniñ yopurmaqliri hazirqi

[587] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 112.
[588] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 113–114.

qarasöget yaki sériqsögetniñ yopurmaqliriğa zadila oxşaşmaptu. Şuña, bu sögetler "çédirsöget" dep atiliptu. Köseydin kökligen köseytérekniñ qovzaq ve yopurmaqliri suvadan térekkimu, qara térekkimu yaki tağ téreklirigimu oxşaşmaptu. Şuña, bu térekler, "Köseytérek" dep atiliptu. Éytişlarğa qariğanda, Hemnan İbni Kelix bu uruşta meğlup bolup, muşu yerde ateşperesler teripidin çépip öltürülgenimiş. Şuniñ bilen bu yer kişiler tavap qilidiğan mazarğa aylanganiken.[589]

24. QUMAT PAŞŞİM MAZİRİ[590]

Qumat Paşşim Qariqaş nahiye baziriniñ ğerbiy cenubiğa ottuz kilométir kélidiğan qumluqqa caylaşqan bolup, Uyğurlar bu yerni "Kepterlik Mazar" depmu ataydu. Melumatlarğa qariğanda, burun bu yerde nurğunliğan yava kepterler bolup, daim kişilerge yol başlaydiken. Kepterler mazarliqtin uçqançe yoluçilarğa yol başlap, on neççe kilométir yiraqliqtiki zava bostanliqiğa élip kélidiken. Öz vaqtida kişiler bu kepterlerni xasiyetlik kepterler dep qarap kelgeniken. Hazir bu kepterxana qumluq astiğa kömülüp qalğan bolup kişiler ançe bilip ketmeydu.

Uyğurlar içide Qumat Paşşim (Kepterxana) heqqide acayip sirliq rivayetler tarqilip yürmekte. Éytişlarğa qariğanda, miladi 10. esirde İslam dini Qeşqerge tarqalğan bolup, Qeşqer Qarixanilar sulalisiniñ paytexti bolğan. Miladi 10. esirniñ axiri Qarixanilar qoşunliri yéñisarda Uluğ Ağiliq Udun qoşunlirini yene bir qetim meğlup qilğandin kéyin, Udunğa basturup kélidu. Udun qoşunliri Qumat Paşşimda pistirma leşker orunlaşturidu. Şakir başlamçiliqidiki İslam qoşunliri pistirmiğa uçrap qélip, teyyarliqsizla uştumtut ceñge atlinidu. Neticide meğlup bolidu. Pütün qoşun halak bolidu. Şakir uyaqqa doqurup, buyaqqa doqurup, héçqandaq qilip cénini élip qaçalmay, axir yarilinip attin ğulap çüşidu. Şakir Udun qoşunliriğa esir boluşni xalimay, öz qorsiqiğa qiliç tiqip ölüp, Qarixanilar sulalisige bolğan sadaqatmenlikini bildüridu. Qiliçniñ yerge çüşüp kétişi bilen teñ uniñ yürikidin bir çişi, bir erkek kepter uçup çiqip, kéçe-kündüz Şakir şéhit bolğan cayni aylinip uçup yürgeniken.,

Miladi 1006 yili İslam qoşunliri Udunğa basturup kélip, Uluğ Ağiliq Udun dölitini üzül-késil meğlup qilğandin kéyin, Şakirniñ rohiğa atap matem ötküzüp, Şakir ve séhirlik kepter üçün Qumat Paşşim dep atilidiğan bu mazarni yasiğan hemde şu

[589] Qirmişatam Maziri:Bu mazar Onsu nahiye baziriniñ ğerbiy şimalidiki tağ qaptiliğa caylaşqan.
[590] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 169–170.

cayğa bir dane quduq kolap qoyğan, Şakirniñ qebrisini daim yoqlap turğan. Kéyinki devrlerge kelgendimu yolçilar bu yerdin ötkende çoqum bu mazarğa tavap qiliş ve séhirlik kepterlerge dan ve su bérip ötüş adetke aylangan. Rivayet qilinişiçe, Qumat Paşşim maziridiki xasiyetlik kepterler kündin-künge köpiyip, neççe yüz yilğiçe avuğaniken.

25. QOYLUQ ATAM MAZİRİ[591]

Qoyluq Atam-padiçi dégen menidiki söz iken, rivayetlerge qariğanda, bu kişi Yopurğa nahiye Yopurğa yézisidiki Xoca Ababekri dégen kişiniñ qoyçisi bolup, ismi Şavudun iken. Bir qétim Xoca Ababekri Mekkige barsa, Şavudunmu Mekkide turğudek, Xoca Ababekri Mekkidin qaytip kélip sürüştürse, Şavudun hecge barmiğan. Şuniñdin kéyin kişiler Şavudunni uluğ kişi dep qariğan. U bu yerde alemdin ötkendin kéyin muşu yerge depne qilinğan. Kéyinçe bu yer kişiler tavap qilidiğan uluğ yerge aylinip, Qoyluq Atam Maziri dep atalğan.

26. CEMETLA ĞOCAM MAZİRİ[592]

Atuş şehiriniñ şimaliy terepige caylaşqan "Texti Hun kenti"de bir muqeddes gümbez bolup, bu gümbezni yerlik kişiler "Cemetla Ğocam" (Cavani Merd) dégen nam bilen yadlap kelmekte. Bu muqeddes orun tarixtin buyan Atuşluqlarniñ katta noruz bayrimi ötküzidiğan meşhur orunliriniñ biri bolup kelmekte. Rivayet qilinişiçe, xanliqniñ körsetmisi boyiçe Seidiye tarixçiliri bu zat heqqide yéñi tezkire yézip qaldurğanmiş. Lékin, 1942 yili, herxil sevepler tüpeylidin bu tezkire yoqilip ketkenmiş. Emma, xelq arisida bu zat heqqide mundaq bir rivayet saqlinip kelmekte:

Tarixiy hicriyiniñ 308 yili (miladi 920 yili) Sultan Sutuq Buğraxan bağu bostanliqida Ebu Nasir Samanniñ dalaliti bilen İslam diniğa beyet qilğanda Cavani Merd ottuz toqquz hemrahiniñ içide ikkinçi qétim İslam dinini qobul qilğan kişi iken. U ilimde yitük, ceñde bek batur ezimet iken. Sutuq Buğraxan xaqan Oğulçaqtin hakimiyetni tartivéliş céñide Cavani Merd eñ yaxşi çare körsetkeniken, yeni ordiğa tuyuqsiz bésip kirip igileş zörür dep meslihet bergeniken. Cavani merdniñ pilani boyiçe boran çiqip yer-cahanni qapliğan bir kéçide ular ordiga basturup kirgeniken. U şu

[591] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 192.
[592] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataqlar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 171–173.

qétimqi ceñde baturluq körsetkeniken. Orda işğal qilinip azğina vaqit ötkendin kéyin, xaqan Oğulçaqniñ buddist qoşunliri qayturma hucumğa ötüptu. Sutuq Buğraxanniñ qoşuni Atuşniñ Taqut dégen yérige çékinip çiqip mudapie halitide turuptu. Nurğun kişiler terep-tereptin kélip iman éytip Sutuq Buğraxanniñ qoşuniğa qoşuluptu. Uruş uzaqqa sozuluptu. Axir Xaqan Oğulçaqniñ qoşunliri bilen tirkişiş veziyiti şekilliniptu. Lékin şu çağda buddist qoşunlarğimu terep-tereptin yardemler keptu.

Taqutta toplanğan Sultan Sutuq Buğraxan qoşunliri Atuş Arğu kentiniñ şimalidiki Caypaççim dégen cayğa yötkiliptu. Bu çağda buddist qoşunliri Sutuq Buğraxan qoşunlirini muhasirige élivaptu. Buğraxan qoşunliri Caypaççimdiki bir cirağa qapsilip qaptu. Sutuq Buğraxan kéñeş ötküzüp yardemçiliridin meslihet soraptu. Cavani Merd "Maña bir xiyal kirivatidu, biz eskerlerge birqançe yerge taş döviliteyli, taş dövisige pilik éşip qoyup ot yakayli. Muşundaq qilsaq, düşmenlirimiz bizniñ qoşunumizni nahayiti köp mölçerlep arqiğa çékinise ecep emes" deptu. Cavani Merdniñ meslihiti boyiçe ot yéqiptu. Tağ üstide turgan buddist qoşunliriniñ başliqliri lavuldap köyüvatqan otni körüp köñlige qorqunç çüşüp arqisiğa çékiniptu. Pursetni ğeniymet bilgen Sultan Sutuq Buğraxan qoşuni qayturma hucumğa ötüptu. Ular düşmenni qoğlap Texti Hun kentige kelgende keskin uruş boptu. Bu hel qilğuç uruşta Cavani Merd nahayiti baturluq körsitiptu. U eskerlerge ilham bérip az küç bilen köp düşmenni meğlup qiptu. Biraq, bu uruşta Cavani Merdke düşmenniñ oqi tégip şéhit bboptu. Uniñ mingen aq étimu oq tégip ölüptu, ceñ çoñ ğelibe bilen axirlişiptu. Sutuq Buğraxan Cavani Merdni "méyitni ten sovuğiçe yerlikke qoyuş" deydiğan İslam eqidisi boyiçe Texti Hun kentige depne qiptu. Şuniñdin buyan bu cay Cavani Merd (Cemetla Ğocam) dep atilip kelmekte. Her yili noruz bayrimida xelq bu cayğa çiqip Quran tilavet qilip turidu.

27. MAZAR ĞOCAM[593]

Şayardiki "Mazar Ğocam"ğa Baba Qember Viliyollaniñ maziri caylaşqaniken. Baba Qember Viliyolla eslide musulman emes iken. Emma u nahayiti qavul kişi bolup, öziniñ palvanliqidin meğrurlinidiken. U musulmanlar içide Hezriti Éli isimlik bir teñdaşsiz palvan bar iken dep añlap, uniñ bilen élişip körmekçi boptu ve uzun yol yürüp

[593] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataqlar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 83–85.

Erep zéminiğa keptu. Hezriti Éli uniñ muddiasini bilgendin kéyin, “Undaq bolsa biz şert bilen élişayli! Eger siz méni çélişip yéñivalsiñiz, men sizge ömür boyi qul bolay; eger men sizni yéñivalsam, sizmu maña qul bolisiz hem méniñ dinimğa kirisiz” deptu. Baba Qember Viliyolla bu şertke maqul boptu. Ular çélişişqa başlaptu. Emma, üç kéçe-kündüz çélişipmu bir-birini yéñelmeptu. Ular hérip qalğanda toxtap aram aptu, kéyin yene élişiptu. Qorsiqi açqanda toxtap tamaq yeptu, kéyin yene élişiptu. Axir Hezriti Éli Allağa muraciet qilip: “Ey, qudriti uluğ Alla, sen méni muşu kemgiçe reqiblirimniñ aldida yéñilmes qilğanidiñ, bu növet yene bir küç-qudret ata qilğaysen, ya, İbrahim Xelililla, Allahu ekber” dep tovlap, Baba Qember Viliyollani küçep kötergeniken. U por kötektek yerdin yulunup çiqiptu. Şuniñ bilen Hezriti Éli yerge étip taşlaptu. Baba Qember Viliyolla yéñilginige ten bérip, şert boyiçe iman éytip musulman boptu. Hezriti Éli uni özиniñ mirasxorliqiğa teyinleptu. Şuniñdin kéyin Baba Qember Viliyolla Hezriti Éliniñ duldulini béqip, ömür boyi uniñğa sadiq bolup ötüptu. Kéyinki künlerde Hezriti Éli bu dunyadin kétidiğan çağda, Qember Viliyolla uniñdin: “Hezriti Éli, sizdin kéyin méniñ baridiğan-turidiğan cayim qeyer bolidu?” dep soraptu. Hezriti Éli uniñğa bir tal hasini sovğat qilip: “Men ölgendin kéyin siz xaliğan yerge barsiñiz bolidu, eger birer yerde turup qalmaqçi bolsiñiz, bu hasini barğan yériñizge qadap qoyup, namaz öteñ, qeyerde sizniñ namiziñiz tügigüçe bu hasa köklep qalsa, del şu yerde turup qalisiñiz bolidu” dep cavap bériptu. Qember Viliyolla Hezriti Éliniñ vapatidin kéyin seperge atlinip dunyaniñ nurğun cayliriğa bériptu. Hasini qadap nurğun yerlerde sinap béqiptu. Biraq, hasa héç yerde köklimeptu. Axir Kuça bilen Şayarniñ arilikidiki zéminğa kélip namaz ötimekçi boptu. U hasini derya boyiğa qadap qoyup, derya süyide teret élip namaz öteptu. Namazdin kéyin qariğudek bolsa, hasa köklep yoğan bir derexke aylinip kétiptu. Şuniñ bilen u méniñ yaşaydiğan cayim muşu iken dep oylap, şu yerde turup qaptu. Qember Viliyolla üç yüz yil yaşap vapat boptu. Kişiler uni şu yerge depne qiptu. Kéyinki künlerde Erebistandin İşan Saqi Veliyolla Ğocam dégen bir kişi kélip, Qember Viliyollaniñ Hezriti Éliniñ mirasxori ikenlikini éytip bériptu. Şuniñdin kéyin kişiler uniñ mazirini “Mazar Ğocam” dep ataptu ve bara-bara bu nam yurt namiğa aylinip qaptu.

28. TOPATAR ĞOCAM HEQQİDİKİ EPSANE[594]

Burunqi zamanda Davançiñdin texminen atmiş yol yerde alte döñlük bolup, uniñğa düglek taşlar dövilengeniken. U döñlükke Boğda-Ula şehiride ğeyri dindikiler bilen ceñ qilip halak bolğan "Topatar Ğocam"niñ cesidi depne qilinğan bolup, dövilengen taşlar bolsa Topatar Ğocamniñ düşmenlerge qaritip atqan taşliri iken. Topatar Ğocam axirqi nepiside bu şeherni qağaptu, şuniñ bilen bu şeher birdin ğayip bolup, uniñ orniğa süyi tuzluq Aydiñköl peyda bolğan imiş, şuñlaşqa etiyazniñ bezi kéçiliri aşu kölniñ etrapidin ademlerniñ muñzari ve muzika ahañliri añlinarmiş.

29. BOĞAZ ĞOCAMNİÑ QARĞİŞİ[595]

Qumulniñ cenubidin 36 kilométr yiraqliqqa caylaşqan "Boğaz" yézisida mundaq bir rivayet tarqalğan:

Burun Boğaz yézisida on neççe öylük adem olturaqlaşqaniken. Şeyxler "Ğocam" üçün teret süyi teyyarlaydiken. Éytişlarğa qariğanda, Boğaz "Ğocam" hayat bolup, teyyarlanğan teret suliri azlap mesçit etrapidiki bir qisim caylarda teret alğan izlar peyda bolup qalarmiş.

Künlerniñ biride "Ğocam" şeyxqa:

—Béşiñlarğa kün çüşkende muşu dumbaqni ursañlar men kélip müşkülüñlarni asan qilip bérimen,-dep bir dane dumbaqni bérip ğayip boluptu. Bu gep yéziğa tarqiliptu. Yézidiki bir qançeylen bu işni bir sinap baqmaqçi boluşuptu ve mesçit içige qoyup qoyulğan héliqi dumbaqni rasa uruptu. Uzun ötmey üstige savut kiygen, altun ğilapliq zulpiqar asqan, qara tulparğa mingen "Ğocam" peyda bolup néme iş bolğanliqini soraptu. Biraq, héçkim bir néme déyelmeptu. Bunindin ğezeplengen "Ğocam":

—Siler mañimu qildiñizlar, özünlarğimu qildiñlar, balañlardin-balañlarğa qara bolğay,-deptu-de, étini çapturup közdin ğayip boptu.

Hazirmu bir qisim kişiler bu yerdiki ademlerniñ térisiniñ qara boluşini boğaz "Ğocam" niñ qarğişidin bolğan dep qarişidiken.

---

[594] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 115–116.

[595] İsmail Tömüri. "Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi : 1991, s. 136.

30. QOYÇİ ATA ĞOCAM HEQQİDİKİ RİVAYET[596]

"Qoyçi Ata Ğocam" –bu cay Turpan şeher yar yéza luzun mehelle teveside bolup, luzun mehelle işxanisi bar caydin hésabliğanda, texminen bir yérim kilométr şerqke caylaşqan. "Qoyçi Ata Ğocam"-"Qoçet Ğocam" mu déyilidu.

Éytişlarğa qariğanda, bu ğocam qoy bilen munasivetlik bolup, çarva igiliri çarvisiğa ölüm kirgende, yeni biraqla köplep ölüp toxtimiğanda, ölmey qalğan çarvilirini ölümdin saqlap qéliş meqsitide bu ğocamğa élip kélidiken. Ğocamda bir xaniqa bolup, xaniqada texminen birer miñdek adem namaz oquyalaydu. Xaniqaniñ cenubida bir meydan bolup, meydanğa texminen birer miñdek qoy siğidu. Meydanniñ otturisida égizliki bir métirdin artuqraq kélidiğan. Bir dane qoy yaki öçke turalaydiğan bir supa bar. Çarva igisi çarvilirini bu ğocamğa élip kelgendin kéyin ğocam şeyxi çarvilarni meydanğa élip kélip toxtitidu hem qoylarniñ arqa teripide turup, süre oqup dua qilğandin kéyin çarvilar özlükidin xaniqani oñ yöniliş boyiçe aylinip yügürüşke başlaydu. Çarvilarniñ xaniqani aylinip yügürüş qétim sani oxşaş bolmaydu. Bezi çarva topi üç qétimğiçe, bezi çarva topi beş qétimğiçe aylinip yügürgendin kéyin, ğocam şeyxi yügürüvatqan çarvilarniñ aldini tosaydu. Çarvilarmu yügürüştin toxtap meydanğa toplinidu. Şu esnada çarvilar topi içidin bir qoy özlükidin supiqa çiqidu. Supiğa çiqqan mal ğocamğa teve qilinip, şeyxke bérilidu. Şuniñ bilen bir qétimliq paaliyet axirlişidu. Çarvilarğa kirgen ölümmu şuniñ bilen toxtaydu.

31. İMAMİ ASİMXAN HOCAM HEQQİDE EPSANE[597]

İslamiyet devride İmami Asimxan deydiğan bir kişi ötkeniken. Bu kişi muşu cayda yaşaydiğan Semsivul başliq dinsizlar bilen baturlarçe ceñ qilğaniken. Semsivul şundaq beheyvet adem ikenki, uniñ mürisiniñ ariliqi yette gez kélermiş, qiliç bilen birer yérini çapsimu çivin çaqqançilik tesir qilmaydiğan. bularniñ otturisida şundaq qattiq ceñ boptuki, buni tesvirleşke til acizliq qilidiken. İmami Asimxan hocam dégen kişi Semsivulnimu öltürüp, özimu şu yerde şéhit bolğan iken. Uniñ cesidi şamal uçurup kelgen qumlar bilen kömülüp çoñ bir döve boptu. Bu yerdin nurğunliğan yulğunlar köklep çiqiptu hemde yene bir tüp derexmu ötüptu. Şundin başlap iliçi etrapidiki

[596] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak,* S. 2, Ürümçi: 1999, s. 152.
[597] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 219–220.

musulmanlar her yili bu yerge kélip dua-tilavet qilişip qaytişidiken. Hazir şu mazar ve mazar etrapidiki caylar "İmami Asimxan hocam" dégen nam bilen atilidiken.

32. ŞEHİRİ KETEK EPSANİSİ[598]

Qaçandur bir mezgilde Ketek[*] şehiride Calalidin dégen kişi yaşiğan iken. U Buxarağa bérip İslam dinini qobul qilğandin kéyin öz yurtiga qaytip keptu-de, İslam dinini terğip qilişqa başlaptu. Bu mezgilide Ketek ahalisi butperes bolğaçqa, İslam dinini qobul qilişqa zadi könmeptu. Buniñdin dili rencigen Calalidin Molla bir küni yurtdaşlirini rasa qağaptu. U tili ötkür "evliya" kişi bolğaçqa, şu zaman uniñğa Xudadin: "İy, Keteklik Molla, duayiñni icavet qildim. Sen bügün kéçe şeherniñ otturisidiki munarniñ qéşiğa bérip, uniñ etrapida tañ atqiçe çörgiligin. Ete méniñ karamitimni körisen" dégen vehi keptu.

Calalidin Keteki şu kéçisi munarni çörgilep çiqqanmiş, etigenliki u özi kéçiçe aylinip çiqqan munardin başqa pütkül şeherniñ qum astida qalğanliqini körüptu. Şeherniñ xelqi halak bolup, peqet özila aman qalğanmiş. Şuniñdin kéyin Calalidin Molla Aqsuğa bérip, u yerdiki ahalige İslam dinini asanla qobul qilğuzğanmiş.

33. HESEN PAŞŞAYİM[599]

Uzaq ötmüş zamanda leşkerliri ravrus kiyindürülgen, at-ulağlirinin iger-cabduqliri altundin bézelgen bir bölük kişiler seper qilip, qağiliq nahiyisiniñ şerqidiki "Uşşaqbaş" dégen kenttin ötüp, ikki üç çaqirim yol yürgendin kéyin guma nahiyisige yéqin bir çölde ularniñ padişahisi Hesen, tuyuqsiz ağrip qaptu-de, béşi aylinip micezi xarablişiptu. Şu zaman vezir yürüşni toxtitip, çédir-bargahlarni tikip, padişah oñşalğiçe muşu yerde kütüşni buyruptu.

Hesen padişah bolsa oñşiliş buyaqta tursun, barğanséri késili éğirlişip halsizlinişqa başlaptu, u ağzini yoğan éçip bir nerse dégendek qilidikenu, avazi çiqmaydiken. Şu vaqitta qattiq boran çiqip, etrapini qarañğuluq bésiptude, birdemdin kéyin hava süzülüptu. Leşkerler qariğudek bolsa, Hesen padişah acayip bézelgen, gümbez içige depin qilinğan halette turğudek, ademzat yoq bu çöl bağu-bostanliq bir kentke aylinip, ériqlirida süp-süzük sular şiqirap éqivatqan, del-derexliride her xil quşlar

---

[598] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 67.

[*] Ketek-Kétek depmu atilidu. U xazirki maralbéşiğa toğra kélidu.

[599] Abdukerim Rahman. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi : 1994, s. 189.

yéqimliq sayravatqan halet şekilliniptu. Şundin kéyin Hesen padişahniñ leşkerliri vezirniñ yétekçilikide sepirini yene davam qiliptu. Allaniñ qismitidin peyda bolğan bu yurtqa yéqin etripta kişiler kélip olturaqlişiptu ve bu yurtniñ namni "Hesen Paşşayim" dep atişiptu.

Guma nahiyisiniñ Başkenger yézisidiki bu kent hazirmu "Hesen Paşşayim" dep atilip kelmekte.

34. TUYUQ[600]

"Tuyuq" nami toğrisida rivayetler éqip yürgen bolup, ularniñ köpinçisi Deqyanus zamani bilen "Eshabulkehf" toğrisidiki rivayetlerge bağlinidu.

Kedimde, Turpanda yaşiğuçi avam xelqlerdin öz dinidin gumanlanğuçi Yemleyxa, Maksilmina, Azarpetyunus, Kaşapet Yunus, Yuvayunus qatarliq ixlasmen muxlislar heqiqiy teñrini izdep tépiş koyiğa çüşüptu. Ular burun quyaş, ay, ot qatarliqlarğa çoqunup kelgen bolsimu, héç qanaet hasil qilalmay, pütün dunyani idare qilivatqan qandaqtur bir qudretlik teñri bar, u pütkül kainatni, mexluqatni yaratqan, uniñ buyruqisiz qil tevrimeydu, dep qiyas qilidiken. Ular heqiqiy teñrini izdeş yolida xéli caylarni kézip uzun yollarni bésip, axir Deqyanus şehirige keptu. Padişahniñ ismimu Deqyanus iken. Padişah ularni qizğin qarşi aptu. Ular şeherde bir neççe gün turup qaptu. Padişah bir küni ularni aldiğa çaqirip:

—Hey cahangeçtiler, siler néme meqset bilen bu yurtqa keldiñlar?- dep soraptu. Ular:

—Biz heqiqiy Xudani izligüçilermiz,-dep cavap bériptu.

—Heqiqi Xuda men bolimen,-deptu Deqyanus héç tartinmastinla,-işenmisañlar mana bu cennet ve dozax,-dep süniy orunlarni, mexsus yasatqan çahar bağlarni, tégide gülxanlar yénip turğan zindan ve ottek qizip turğan qumluq caza meydanlirini bir-birlep körsitiptu. Ular amalsiz, yalğandin uniñ xudaliqiğa işiniptu. Deqyanus xuşal bolup, ularni öz huzurida birqançe vaqit turuşqa icazet bériptu.

Deqyanus qimar oynaşqa bek hérismen bolup, kündüzi öziniñ xudaliqini teşviq qilsa, kéçisi qimar oynaydiken. Uniñ mexsus köndürülgen, béşida çirağ kötürüp turidiğan müşüki bolup, qimar oyniğanda itaetmenlik bilen béşida çirağ kötürüp cim

[600] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 102–104.

turidiken. Buni körgen héliqi kişiler, bir tereptin heyran bolsa, yene bir tereptin uniñ xudaliqidin gumanliniptu. Rast-yalğanni ayriş üçün, ular çaşqanni tirik tutup, qimar soruniğa yoşurun élip kirip, qimar rasa evcige çiqqanda Deqyanusqa tuydurmay, çaşqanni müşükke körsitip qoyup bériptu. Müşük xudini yoqitip çaşqanğa bir étilganiken, béşidiki çirağ yerge çüşüp çéqilip kétiptu. Sorun patiparaqliqqa toluptu. Padişahniñ xudaliqi çénip qaptu. Padişah Deqyanus işniñ tégi-teqtini bilip intayin ğezepliniptu. U bu muxlislarni téz közdin yoqatmisa, özini avam arisidiki "Xuda"liq abroyiğa qattiq tesir yétidiğanliqini hés qilip, ularni ucuqturuvetmekçi boptu. Bu işni alliburun sézivalğan yigitler şu kéçisi pursittin paydilinip qéçip kétiptu. Deqyanus derğezepke kélip çaparmenlirini ularnin arqidin qoğlap tutup kélişige buyruptu. Yigitler bir qoyçiga yoluquptu. Qoyçi ularni özi daim dem alidiğan bir éğizi bar öñkürge yoşuruptu. Bu ularniñ del hazirqi Tuyuqqa kelgen vaqti iken. Deqyanusniñ çaparmenliri ularni şunçe izdepmu tapalmaptu. Şuniñdin kéyin bu öñkür éğizini sirliq yer, tuyuq yer dep tonup, "Tuyuq" dep atişiptu.

35. ESHABULKEF (QAF)[601] – (ĞAR KİŞİLİRİ)[602]

Deqiyanus zalimliq bilen nam çiqarğan, dinğa kirmigenlerni şepqetsiz cazaliğan iken. Uniñ ğezipidin qorqqan sekkiz kişi hemde bir it ğarğa yoşurunuvalğan ve bu ğar içide uyquğa ketken iken. Ular şu uxliğançe üç yüz yilda oyğiniptu. Künlerniñ biride ularniñ biri yançuqlirida qalğan teñgilerni yiğip, ozuq-tülük sétivalmaqçi bolup bazarğa bériptu ve bir navaydin nan almaqçi boptu. Lékin navay uniñ teñgisini qayturup bériptu. Lékin ular bir biriniñ geplirini uquşmaptu. Şuniñ bilen teslikte bir tilmaç çaqirip keptu. Tilmaç navayniñ sözini örüp:

—Bu Deqiyanustin qalğan pul iken, emdi ötmeydu, - deptu.

36. TURPANDİKİ YETTE EVLİYA ÖÑKÜRİ EPSANİSİ[603]

Bir zamanlarda Deqiyanus padişahidin qéçip kelgen yette evliya urpandiki bir öñkürge yoşurunup, u cayda üç yüz yil oxlap oyğanğandin kéyin özliri dölet quruptu.

---

[601] Eshabulkef - Turpandiki bir mezarniñ nami. Bu epsane Helk arisidiki "Deqiyanustin qalğan" dégen enenivi temsilniñ étimologik kélip çiqiş menbesini çüşendürüş üçün yaritilğan. Eslide mezkur nam kedimki Rim İmpératori Diaklétion bilen bağlinidi. Diaklétion bésivalğan caylarda xiristiyan dinidiki kişilerni qirğin astiğa algan. Ene canliq hayatiy toqunuş mezkur epsaniniñ barliqqa kélişige sevep bolğan.
[602] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 68.
[603] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss 66–67.

Bu döletniñ nami “İdiqut” dep atlinip, alte miñ yil höküm sürüptu. Bu yette evliya öz ümmetlirige uzaq hem bextlik ömür ata qiliptu. Her qandaq ğem-kayğu ve namratçiliqtin qutulduruptu. Puqralarniñ mal-mülkini ot, su, oğriğa oxşaş her xil balayi-apetlerdin saqlap qaptu. Şu seveptin “yette evliya öñküri”ge cimiki kişi séğinip, tavap qilidiğan boptu. İkki qat ayallar yette evliyaniñ nami yézilğan qeğezni sol biqiniğa ésivalsa tuğuti yénik ve oñuşluq bolidiken. Tuğmas ayallar bu öñkürge kirip, qoliğa néme çiqsa “bismilla” dep yise, şipa bolup toğudiken. Kişiler bu öñkürni bilim ve bextniñ menbesi süpitide hazirğiçe uluğlaydiken.

37. ESHEBULKEHB[604]

Misir şehride Pirevin xudaliq devasi qilip, özini xuda dep élan qiptu. U kişilerni özige téximu işendürüş meqsitide, bir müşükni béşiğa çirağ élip qoysa örüvetmey olturuşqa ögitiptu.

Pirevin öziniñ bu hiylisi bilen kişilerni aldimaqçi bolup, töt mötiver kişini öyige çaqirip qimar oynaşqa kirişiptu. Müşük çirağpay bolup bériptu. Qimar xéli vaqit davamlişiptu, lékin müşük çirağni béşidin çüşürüvetmey olturuvériptu. Héliqi töt kişi müşükniñ “itaetmen”likige gumanliniptu. Ular etisi Pirevinniñ müşükini sinap beqişni meslihetlişiptu. Ular Pirevinniñ öyige kélişiptu. Qimar başlinip, müşük yene çirağpay bolup olturuptu. Qimar rasa qizivatqanda héliqi kişilerdin biri müşükniñ aldiğa bir çaşqanni astağina qoyup bériptu. Çaşqanni körgen müşük çirağpayni örüvétip çaşqanni qoğlap kétiptu. Pirevinniñ hiylisi aşkariliptu.

Töt mötiver heqiqiy Xudani izdeş üçün uzun seperge çiqiptu. Ularğa egişip bir itmu bile méñiptu. Öz hiylisiniñ aşkarilinip qalğanliqidin ğezeplengen Pirevin eskerlirige héliqi töt kişini tutup kélişke buyruptu.

Pirevin leşkerliriniñ arqisidin qoğlap kélivatqanliqini sezgen töt mötiver özliriniñ aşkarilinip qélişidin ensirep, egişip kélivatqan itni heydivétiptu, lékin it egişip méñivériptu. Urupmu béqiptu, it arqisiğa zadila qaytmaptu. Héliqi kişiler axir itniñ aldi putlirini késip taşlaptu, it arqa puti bilen yenila ularğa egişip méñiptu. Şu çağda it zuvanğa kélip:

—Ey bendiler, memnu silerge oxşaş heqiqiy Xudani izdeş yolida arqañlardin egişip kélivatimen. Siler peqet özüñlarni saqlap qéliş üçünla méniñ put-qollirimni késip

[604] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 163–165.

taşlidiñlar. Lékin, men heqiqiy Xudani tapmiğuçe hergiz yolumdin qaytmaymen, domilap bolsimu arqañlardin egişip barimen,-deptu. Buniñdin ular qattiq tesirlinip itni kötürüp sepirini davamlaşturuptu. Ular bir mezgil mañğandin kéyin, bir tağ öñkürüni tépip yoşurunuptu. Pirevin leşkerliri bu öñkürge kirmekçi bolğaniken, küçlük boran çiqip, ularni öñkürge kirgüzmeptu. Ular boranniñ toxtişini kütüp bir yil saqlaptu. Boran toxtaptu. Leşkerler öñkür içige kirip ularni tapalmaptu. Öñkür içide yene bir öñkür bar iken. Emma bu öñkürni ömüçük torliri qaplap ketkenliktin, leşkerler bu yerdimu adem yoq iken déyişip, axir qaytip kétiptu.

Töt kişi héliqi öñkür içide toptoğra töt yüz yil uxlaptu. Ular uyqudin uyğinip, aridin töt yüz yil ötkenliki sezmey, bir bazarğa keptu. Bularniñ yançuqliridiki teñgiler Deqyanus zamanisiniñ teñgiliri bolğaçqa bazarda ötmeptu.

Bu bazarda olturuşluq bir sodiger bar bolup, u bu teñgilerni tonup qélip, derhal padişahqa melum qiptu. Padişah leşker çiqirip ularni qoğlaptu. Ular qéçip bérip özlirige panah bolğan eslidiki öñkürge kirivaptu.

Añlinişlarğa qariğanda, töt neper kişi hazirmu şu öñkürde bar imiş.[605]

38. RÜSTEMNİÑ TUĞULUŞİ[606]

Şahi Feridun Devrani idi, şahniñ nahayiti zérek, kélişken, qavul nevrisi bar idi. El arisida u manuçéhir déyiletti. Manuçéhirniñ qol astida Parsniñ seyidistan yurtida tuğulğan sam atliq ğalib palvan bar idi. Sam palvan Manuçéhirniñ alemşumul işiğa yardem bérip, külli tebiet ve insaniyet arisidiki reqiblerni yéñip, balağet mezgilidin ötkendin kéyin, ana yurtiğa qaytip keldi. Yurtdaşlar öz palvaniğa sahibcamal qizdin birni bérip, mubarek toy merikisini ötküzdi. Vaqti-saet toşup samniñ xotuni tuğdi. Bala intayin ğeyriy tuğulğanliqi üçün, dadisi sam uni "şeytan arilaşqan" dep adimizat ayağ basmaydiğan Kohistanğa apirip taşlidi. Uni bir sumurğ tépivaldi ve uniñğa "Dastan" (aldanğan menide) dep at qoydi. Dastan sumurğ aniniñ méhridin huzur aldi. Bir küni sam şérin çüşide Kohistanğa bérip, sumurğ bilen bille oynavatqan balisini körüp qaldi. Uniñ yürek qéni zerdabqa aylandi. U oyğandi, lékin çidaşliq bérelmidi. Etisi sam Kohistanğa bérip balisini yandurup keldi ve uniñğa "Zal" dep at qoydi. Zal ata-ana méhride balağetke yetti, qelbide işq oti yénişqa başlidi. Ata-anisi uniñğa güzel qizlarni

[605] Bu öñkür Piçan nahiye Tuyuq yézisiniñ Tuyuq mehellisi aldidiki tağ qaptiliğa caylaşqan bolup, adette "Eshebulkehb Maziri" déyilidu.
[606] Vahitcan Osman. "Rustem Palvan Rivayetliri." *Miras*, S. 1, Ürümçi : 1995, s. 28.

körsetti, lékin u héçqaysini yaratmidi. Künler ötüp, zal ata-anisiniñ qarşiliqiğa pisent qilmay, iblis terepdarida turğan zulmet şah zehhak evladidin rubade isimlik melike bilen toy qildi. Uzun ötmey rubade éğir ayağ bolup qaldi.

Qursaqtiki bovaq nahayiti çoñ bolğaçqa, rubade qiyin tuğutqa qaldi. Xeterlik ehval üstige zalniñ şepketçisi –sumurğ quş peyda boldi. U rubadeniñ tuğut anisi bolup uniñ tuğutini yeñgilletti. Çoñ bir bovaq adimzat dunyasiğa keldi. Zal, rubade ve sumurğ meslihet tilişip, uniñğa "rustem" dep çirayliq at qoydi. Rustem tuğulişi bilen teñla on neççe ayalniñ sütini emdi. İkki yéşida beş kişilik tamaq yéyişke başlidi. Quramiğa téxi yetmigen çéğidila neççe yüz adem taqabil turalmiğan alvasti mexluq-aq pilni adettiki bir toqmaq bilen urup öltürüvetti. Balağettiki rustemniñ bir tapinila 40 ğériç çiqatti. Şuña, kişiler uni "teñdaşsiz şir yürek palvan" déyişetti.

39. PALVANİ RUSTEM VE CİN-ALVASTİLAR[607]

Qisse qilinişiçe, yaxşiliq bilen yamanliq otturisidiki küreş evcige çiqqan künlerde, diviler tuyuqsiz hucum qilip şah Keykavusni tutuvélip mazandara dégen yerge élip qéçiptu. Pütkül elni vehimilik qaplap, kişiler yurt-makanlirini taşlap, tağ arisiğa yoşurinivaptu. Bu iş başqa yerde yavçilar bilen élişivatqan Rustemge añliniptu. Rustem palvan elni xatircem qiliş üçün özini xasiyetlik "reqiş" namliq tulparini minip, diviler uvisiğa bériptu. Palvan bu yerde özini 70 xil hünirini namayan qilip, diviler dunyasini oñtey-toñtey qilivétiptu. Nurğun dive, cin, şeytan pehlivanniñ ayiği astida dessilep ölüptu. Bir qisim diviler tiripireñ bolup terep-terep qéçiptu. Rustem palvan şahi Keykavusni qutquzup ordiğa yolğa séliptu, özi bolsa reqiş tulparini minip bir çimenzarliqqa kélip aram éliptu. Palvan bek çarçiğanliqtin uyqiğa kétip qaptu. Bu çağda dive-periler yene bir yerge cem bolup, rustem palvanğa hucumğa ötüptu, divilerdin beziliri harva, beziliri pil, beziliri çoşqa, beziliri böre, beziliri tülke, beziliri yilan minip, yene beziliri bolsa qara quştek uçup, beziliri piyade beziliri bolsa putini asmanğa, béşini yerge qoyup méñip, bir qisim hünerven mexluqlar yamğur, qar, möldür, topa yağdurup, bezi mexluqlar is-tütek çiqirip keptu. Külli alem vehime içide qaptu. Otlavatqan reqiş cahanniñ bu teletini körüp, derhal palvanniñ yéniğa kélip uni oyğitiptu. Rustem palvan ornidin des turup, tulparini minip köz aldidiki qabahetke qarap oqtek étiliptu. U

[607] Vahitcan Osman. "Rustem Palvan Rivayetliri." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1995, s. 29.

divilerge yéqinlişip qalğanda, tulpariğa “qorqma” deptu ve derhal keynige burulup qéçiptu. Rustem palvanniñ qaçqanliqini körgen diviler:

—Uni tirik tutup, bir toğram göşini yevalayli,-dep çoqan kötürüptu.

Qiqas-çuqan dolquni içide diviler palvanğa yétişivaptu. Del şu esnada, rustem nahayiti tézlik bilen keynige burulup diviler qoşuniğa étiliptu. Bir qepes qattiq ceñ boptu. Bedçiray divilerdin beziliri ölük, beziliri yérim ölük, bezilириniñ puti yoq, bezilириniñ qoli yoq halette Kohistanda qaptu. Rustem Palvan reqiş bilen ordiğa qaytip keptu. Meñgülük xatire bolsun üçün, kişiler ceñ bolğan tağqa “Kohi Palvan”-Palvan téği dep at qoyuptu.

IV.1.1.2. KADIN KAHRAMANLARLA İLGİLİ EFSANELER

40. NUR ALAVNURXANNİÑ SEİD ELİ ARSLANXANĞA HAMİLDAR BOLUŞİ[608]

Nuralavnurxan kiçikidinla Hezriti Eli heqqidiki ceñnamilerni oquşqa bekmu amraq iken. U Hezriti Eli toğrisidiki ceñnamilerni köp oqup, uniñ vespi teriplirini ciq añlap, Hezriti Elige bolğan ixlasi kündin-künge éşiptu.

Künlerniñ bir küni u ibadet qilip olturup Hezriti Elini yadiğa keltürüptu hemde “İy bara Xudaya, méniñ vaqtimda şundaq bir zat ötken bolsa, men şu zatniñ cüpti bolğan bolsam qandaq yaxşi bolatti” dégenlerni oylay, xiyal ilkide uxlap qaptu. Çüşide Hezriti Elini körüptu. U bu çüştin bekla söyüngen bolsimu, emma şuniñdin kéyin özиniñ hamilidar bolup qalğanliqini hés qiptu. Bu iş öz ailisige öçmes dağ çüşüridiğan nomusluq iş bolğaçqa, ata-anisiğa némidep çüşendürüşini bilelmeptu, oyla-oyla, oyliğanséri qorqunç bésiptu, hamilini yoqitişqa héçbir amal qilalmaptu. U kişilerniñ qéşida turğanda, qorsaqtiki hamile xuddi Éysa eleyhissalam Büvimeryemniñ qarnida yétip turup qandaq sözligen bolsa şuniñğa oxşaş sözleydiken. Bu ehval ordida pitne-pasatniñ tuğuluşiğa seveb boptu ve künséri ulğiyip, Nuralavnurxanniñ anisiniñ quliqiğa yétiptu. Ana öz qiziniñ qilmişidin başta ğezeplengen bolsimu, lékin ehvalni uqqandin kéyin artuqçe birnéme déyişge cüret qilalmaptu. Nuralavnurxanniñ hamilidar bolup qalğanliqi toğrisidiki xever Sultan Sutuq Buğraxanniñ quliqiğimu añliniptu. Bu hicriye kaléndari boyiçe hoşur éyiniñ oni (cüme) küni iken. Nuralavnurxan béşiğa kona bir

[608] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre*). Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 158–161.

léçekni sélip, tilemçi ayal süritide yasinip öydin çiqiptu. U şu yürginiçe Atuş tevesidiki bir yolğa kiriptu. Yol yérimlaşqanda Nuralavnurxan tevellut qiptu. Béşidiki léçekniñ yérimini yirtip balini yögeptu-de, yol qirğiqiğa qoyup qoyğandin kéyin yolini davamlaşturuptu. Bir yerge barğanda yol tosuluptu. U aldidiki tağdin ötelmey, Xudağa tévinip ibadet qilivatqanda, Sultan Sutuq Buğraxan bir qolida qiliç, yene bir qolida bovaqni kötürgen halda yétip keptu. U Nuralavnurxandin soraptu:

—Bu bala séniñmu?

Nuralavnurxan Sultan yétip kéliştin avval ğayiptin añlanğan avazğa asasen:

—Hee, méniñ,-dep cavap bériptu.

—Dadisi barmu?-dep soraptu Sultan.

—Hee, bar,-dep cavap bériptu Nuralanurxan.

—Kim?

—Hezriti Eli kerimullahu vechu.

—Guvah barmu?

—Bar, Ebu Nesir Samani bilen Ebulpettah guvah bolalaydu.

Sultan qizini élip şeherge yéniptu. Xalayiq yiğiliptu, bu meydanğa Ebu Nesir Samani bilen Ebulpettahmu hazir boptu. Sultan xalayiq aldida Ebu Nesir Samanidin soraptu:

—Siz Hezriti Elini körgenmu?

Ebu Nesir Samani:

—Hee, uruş meydanida bille bolğan,-dep cavap bériptu. Sultan balini Ebu Nesir Samaniniñ qoliğa bériptu. U balini körüp: “Essalamueleykum, Eliniñ perzenti, mendiki amanetni alğili keldiñizmu?” deptu ve köpçilikke qarap:

—Agah hem dana boluñlarki, Hezriti Resulilla bir tal xormini maña amanet bergen. Bu oğul dunyağa kelgende ene şu xorma bilen éğizlanduruşumni ve isim-şeriplirini öziniñ, atisiniñ ismi bilen birleştürüp qoyuşumni éytkan. Men bu xormini ağzimda üç yüz ottuz üç yil saqlidim. Emdi amanetni tapşurimen, -deptu, -de, xormini élip, baliniñ ağziğa sélip qoyuptu, nam-şeripini “Hezriti Muhemmed Seid Éli Arslanxan” dep qoyuptu.

Andin Hezriti Resulillaniñ bu oğliniñ nam-ehvali heqqidiki mektupini Sultanğa tapşuruptu. Sultan mektuptiki béşaretke binaen oğulniñ dümbisini silaptu. İkki tarğaq arisidin nur bilen yézilğan tövendiki xet körünüptu:

Anisi Nur Alav Nurxan,
Atisi Şahi Merdandur.
Xuda yolida can bergen,
Şehidu Arslanxandur.
Bovisi Üveys evliya,
Keremlik şahi sultandur.
Biley déseñ ati uniñ,
Satuq Buğrai Xaqandur.

Buni añlap camaet heyran qaptu. Sultan xursen bolup, neççe yüz qoy, kala, töge soydurup, yurtqa katta nezir bériptu. Şuniñdin étibaren yurt xelqniñ bu baliğa bolğan ixlasi kündin-künge éşip, étiqadi küçiyiptu.

41. BÜVİRABİYE[609]

Pamirniñ şerqiy étikide havasi sap, tebiiy menzirisi güzel bir cay bar bolup, u yerniñ nami Opal iken. Opalniñ ğerbiy şimalidiki süzük çeşme bulaq boyida Aziq dégen bir xasiyetlik cay bar bolup, uni kişiler "Aziq Darisi" dep ataydiken. Bu yerde Büvirabiye isimlik intayin eqilliq, dana ve oqumuşluq bir qiz bar iken. Künlerniñ biride bu danişmen qiz dadisi Xoca Seypidin bilen Oyçolpandiki béğida anar üzüp yürginide, şikardin qaytqan Qaraxanilarniñ xan cemetidin Hüseyin atliq zatniñ u qizğa közi çüşüp qaptu ve şu xaman uniñ yürikige ot tutişiptu, şuniñ bilen Hüseyin yénidiki bir xizmetçisini bu sahibcamal qizniñ yéniğa "ussuluq sorap kel" dep evetiptu. Şuniñ bilen Büvirabiye su orniğa birqançe anarni bir qaçiğa siqip bériptu. Hüseyin bu anar süyini içip nahayiti rahet hés qiptu. Şuniñ bilen Hüseyin bu yurtqa "Anar Séliqi" saptu hemde buniñdin kéyin su orniğa anar şerbiti içiş niyitige keptu. Bundaq qilişniñ puqrağa zulum séliş ikenlikini çüşengen Büvirabiye Hüseyinge derhal kişi evetip, uniñ bu natoğra pikrini ret qilip tenbih bériptu. Hüseyin axir ordiğa qaytip kélip, Büvirabiyege elçi evetip, meqsitini éytiptu. Şunda eqilliq Büvirabiye, Hüseyinniñ qaysi ilim-hünerni

[609] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 229–230.

bilidiğanliqini sorap, uni toy qilişniñ asasiy şerti qilip qoyuptu, Hüseyinniñmu özige oxşaş ilim-hünerge hérismen oqumuşluq kişi ikenlikini bilgendin kéyin, uniñ bilen toy qilişqa razi boptu.

Büvirabiye Hüseyin bilen toy qilğandin kéyin, uniñ bezi çağlarda dölet işi bilen ançe kari bolmay yürgenlikini sézip, uniñğa: "Béşiñizdiki teveñ siñaryan bolup, nan öñtürülüp kétey devatidu" dep agahlanduruş bériptu hemde Hüseyinge ilim-hüner öginiş, puqraniñ derdi-ehvaliğa yétiş toğrisida davamliq terbiye bériptu. Buniñdin tesirlengen Hüseyin xelqniñ ehvalini biliş üçün her daim puqraçe yasinip, şeher-qişlaqlarni arilap yürgen künliriniñ biride, yaxşilarğa qest qilğuçi yaman ademlerniñ damiğa çüşüp qaptu, lékin Büvirabiyeniñ teşebbusi bilen ögengen her xil ilim-hünerliriniñ şapaiti arqisida yamanlarniñ damidin qutulup çiqiptu.

Şuniñdin bir yil ötüp Büvirabiye, Mehmud isimlik Rustemdek bestlik bir oğul tuğuptu. Büvirabiye zérek, parasetlik ve dana ayal bolğaçqa, Hüseyinmu öz béşidin ötken aççiq savaqlar arqiliq ilim-hünerniñ qedrige yetkeçke, balisi Mehmudni kiçikidinla ilim-hünerge heveskar qilip terbiyileptu. Mehmud bala çéğida öyde, kéyin Qeşqerde Hüseyin İbni Xelef Kaşiğari qatarliq öz devriniñ ataqliq alimliridin ilim öginip, şu devrniñ yétük alimi bolup yétişkeniken.

42. BÜBİ RABİYE MAZİRİ EPSANİSİ[610]

Bübi Rabiye bolsa Hezriti Mollam (Mehmut Qeşqeri)niñ anisi iken. U hayat vaqtida xane keibige hec qilimen dep piyade yolğa çiqiptu. Xane keibige üç künlük yol qalğanda Bübi Rabiyeniñ bu himmiti Xudağa meqbul bolup, xane keibige "Sen aldiğa bar" dep emir qiptu. Xudaniñ emri bilen xane keibe öz cayidin tam-torusliri bilen havağa kötirilip, Bübi Rabiyeniñ aldiğa bérip, havada muelleq turuptu. Şuniñ bilen Bübi Rabiyeniñ tiliki icavet bolup, yurtiğa büvilik nami bilen qaytiptu, uzun ötmey vapat bolup şu orniğa depne qiliniptu. Bu yurtta Şükür Bay dégen bir çarvidar adem bar iken, bir küni mallirini baqqili heydep mañsa Bübi Rabiyeniñ maziri aldiğa kelgende, mal qevrini arilimay, bir téñi uyan, bir téñi buyan bolup ikki bölek ayrilip méñiptu. Etisi yene şundaq boptu. Andin "He, bu uluğ mazar iken. Bir tilsiz hayvan çéğida bu mazarğa hörmet qilip uni arilap ötmidi" dep, Şükür Bay bu mazarniñ üstini yépip, etrapiğa tam

[610] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 116–117.

yasaptu, şundin başlap “Bübi Rabiye Maziri”niñ aldidin ötken her qandaq adem, ulağliq bolsa mazarniñ otturiğa kelgende at-ulaqliridin çüşüp, dua-tilavet qilip ötidiğan boptu. Bu mazarniñ xasiyitidin bu yurt xelqi tumşuqluq çoqumay, qanatliq qaqmay emin ötkeniken.

43. QİZİLÇİ XÉNİM[611]

Orda xénimniñ çirayliqta kün bilen besleşküdek, evrişimlikte aydin qélişmiğudek, cigerlik, batur bir qizi bolup, uniñ isimi Qizilçi Xénim iken.

Orda xénim Xotenlik kapirler bilen ceñ qilip yürgen künlerde Qizilçi Xénimmu başqilarniñ tosqiniğa qarimay öziniñ kénizeklirini başlap, qoliğa qiliç, neyze, qalqan élip, kupparlar bilen ceñ qiptu.

Qizilçi Xénim ceñde erçe yasinivalganiken. Unin bahadir-ğeyretlikliki, uruştiki çéver-çebdesliki héçbir erdin qélişmaptu. Orda xénim öz qiziniñ karamet yaxşi ceñ qilivatqanliqidin iç-içidin söyünüp, tehsis oquptu. Musulmanlarmu barikalla éytişiptu. Kupparlar uruş meydanida mundaq bir baturniñ boluşidin köp vehimige çüşüptu, Qizilça Xénim öz sépige her bir qétim basturup kelse qiriq qedem arqiğa şertsiz çékiniptu. Qizilçi Xénimmu bir amal qilip burunraq közdin yoqatmisa özliriniñ bu qétimqi uruş meydaniğa ğelibe qilalmasliqiğa közi yétip, uniñğa qapqan qurmaq boptu.

Qizilçi Xénimniñ casaret bilen ceñ qilip, kupparlarni lağ-lağ titritişi musulmanlarni çeksiz şadlandurğan bolsa, kupparlarni qayğuğa saptu. Qizilçi Xénim özinin düşmenniñ közige çüşüp qalğanliqini bilip tursimu, özini birer-yérim demmu çetke almay, düşmen sépige üzlüksiz içkirilep kirivériptu. Kupparlar körünüşte daciğan boluvélip, ikki mergen Qizilça Xénimniñ ikki qolini qariğa élip oq üzüptu, şuan xuddi asmandin taraqlap möldür tökülgendek Qizilçi Xénimniñ qolidin qiliç, neyze çüşüp kétiptu. U bir amallar bilen qiliçini çişlivétip, kupparlar bilen yene bir qepes élişip asta-asta septin çékinip, öz sépige qaytip kélivatsa, kupparlar yopurulup kélişke başlaptu.

Qizilçe Xénimniñ qolidiki oqya oqliri zeher bilen suğirilğan bolgaçqa, unin bedinige zeher ötüp hoşsizlinişqa başlaptu. Qizilçe Xénim tosattin attin yiqilip çüşüptu. Musulmanlarniñ sépi yiraqraq bolğaçka, uni demalliqqa qutquzuvalğili bolmaydiken, lékin kupparlar bolsa davamliq yopurulup kélişke başlaptu.

---

[611] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 207–209.

Qizilçe Xénim kupparlarnin qan témip turğan qiliçiğa ve yavuz qiyapitige qarap ğezep bilen homiyip, ornidin turuşqa şunçe küçigen bolsimu, caydin midir-sidir qilalmaptu. Düşmenniñ vehşiy qoliğa çüşüp kétiş xevpi qaş bilen kirpikniñ ariliqiçilik qaptu. Kupparlardin qorquşni özi üçün nomus dep bilgen Qizilçe Xénim néme qilarini bilelmey, bir asmanğa, bir yerge qarap, iltica qilğaniken. Yer birdinla yérilip, Qizilçe Xénimni öz qoyniğa aptu-de, yumulup qaptu. Kupparlar bu karamet, möcizini körüp, heyranu hes boluşup, néme qilarni bilmey, yerge qattiq ğezep bilen homiyip qarap qoyup arqisiğa burulup kétip qélişiptu.

Şuniñdin başlap musulmanlar Qizilçe Xénimni öz qoyniğa algan yerge kélip, dua qilip, medet tilişidiğan bolğan. Hacetmenler hacitiniñ rava boluşini tiligen, késelmenler bimarliqidin xalas bolup kétişni tiligen, tuğmas ayallar perzent körüşni tiligen. Bu adet ta hazirğiçe davamlişip kélinmekte.

44. BÜVİ MERYEM XÉNİM[612]

Hezriti Sultan Sutuq Buğraxanniñ hösn-camalda ay bilen besleşküdek, eqilliq, çéçen bir qizi bolup, uniñ ismi Büvi Meryem Xénim iken.

Bu qiz ordida xas terbiye élip, bilimlik bolup çoñ boptu. Tala-tüzge köp çiqmaptu. Balağetke yétiş harpisida bara-bara seyle-sayahetni köñli tartip qérindaşliri bilen bille sirtlarga çiqidigan boptu. Şu zamanlardiki Sutuq Buğrahan cemetiniñ enenisi boyiçe astin Atuşqa bérip seyle qilidiken. Şundaq seyle künliriniñ biride, Beşkéremlik bağven yigit Mehşedtiki şah çarbağlirida bağvençilik qilip aylinip yürüp, Büvi Meryem Xénimniñ hösn-camalini tasadipiy körüp qélip aşiqi bikarar bolup qaptu. Uniñda yanğan işq oti hayal ötmey melikiniñ yürikige bérip tutişiptu. İkki yaş bağniñ buluñida mévizarliqniñ sayisi astida ima-işaretler arqiliq qelb sirlirini izhar qilişip visal-arzuliriğa yétişni piçirlişişlar arqiliq ipadilişiptu.

Tunci aşiq-meşuqlar siymasini körgen bu ikki yaş öz orun-mertivilirini, adet küçlirini untuşup, bara-bara yéqinlişişqa, qollirini tutuşuşqa cabdunuptu.

Bu beñvaş yaşlarniñ herikitini közitip turğan orda mehremliri işnin barğanséri murekkeplişip, birer péşkellikniñ yüz bérişidin ensirep, padişahqa ehvalni derhal melum qiptu.

---

[612] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 226–228.

Padişah bundaq köñülsiz xeverni añlap, dergezepke keptu-de, şu zaman bu ikki edepsiz baliniñ kallisini élip kéliş heqqide perman çüşürüptu.

Padişahniñ özlirini öltüridiğanliqi heqqidiki şum xever çaqmaq tézlikide melike bilen yigitniñ köñlidin kéçiptu. Ular oylaşkimu ülgirmey, héç ikkilenmestin qol tutuşqan halda bağniñ témidin artilip çüşüp, Qumaltağ arqiliq Beşkérem terepke qarap qéçip kétiptu.

Aşiq-meşuqlarniñ pak muhebbitiniñ xasiyiti bilen tağdin ikki adem patqudek bir yol éçilip, héliqi yaşlarniñ qéçiş yoliğa köp oñayliq tuğduruluptu. Ular tağdin éçilğan bu yol bilen küçimeyla ötüvaptu.

Padişahniñ yasavul-nökerliri işq (it) yoliniñ caku (çoñqur yer meniside) dégen yérige kelgende aşiqlarni tutuvaptu. Tağni talqan qilğudek nökerler padişah emiriniñ küçi bilen şundaq derğezepke kelgen bolsimu, lékin bir cüp aşiq-meşuqniñ ğunçidek hösn-camali, nareside qeddi-qamiti, sebiy ve ğubarsiz qelbi, telmürüp turğan xumar közliri ularniñ vehşiy qiyapiti ve rehimsiz qelbini birdinla yumşitip, rehimdillik şarabi bilen mestxuş qilip qoyuptu.

Nökerler ömrimizde padişah tügül, adettiki kişilergimu yalğan éytmiganiduq, peqet silerniñla acayip cigerliklikiñlar ve mesum qelbiñlar bizlerni uluğ padişahimizniñ aldida yalğan sözleşke mecbur qildi. Emdi bolğuluq boldi, kallisi kétiş növiti kelse bizniñ ketse razi bolupkéteyli, emma silerni tutalmiduq dep melum qilayli, siler yoşurun yaşap, murad-meqsitiñlarğa yétiñlar. Ömrüñlar köñüllüq ve bextlik ötkey, silerge amanliq tileymiz,-deptu-de, arqisiga yénip kétip qaptu.

Aşiq-meşuqlar Beşkéremniñ Beştoğraq dégen yérige kélip orunlişip, ömrini şu yerde ötküzüptu. Padişah ularnin hayat ikenlikini ömriniñ axirida uqqan bolsimu, lékin, sürüştürüşke ömri yar bermey ölüp ketkeniken. Lékin Qumultağda aşiqlar üçün éçilgan kesme yol kişiler teripidin “İşq Yoli” (canliq tilda “işt yoli” déyilidu) dep atilip, aşiqlarniñ iş izliri bilen qoşulup hékaye qiliniptu.

Padişah ordisidiki mirzilar padişahqa uqturmay mexpiy kélişip, üstün atuştin kélidiğan çaqmaq deryasi (Aqsu Deryasi) süyidin bir “Qizil Su” ayrip, melike ailisiniñ işlitişige acritip bériptu. Şuniñdin kéyin, Beşkéremlikler “Bir qizliq ériqniñ süyini içidiğanlar” dep atilidiğan boptu.

Melike ömrini axirğiçe köñüllük ötküzüp, şu yézida vapat boptu. Uniñ cesiti Beştoğraqta depne qilingan bolup, melikiniñ qebrisi şuniñdin başlap "Büvi Meryem Xénim Maziri" dégen nam bilen atiliptu ve esirlerdin buyan kişiler hörmet bilen tilğa alidiğan, ixlasmenlik bilen dua qilidiğan, sap dili bilen étiqad qilidiğan bir muqeddes cayğa ayliniptu. Bu cay hazirmu muhapizet qilinip saqlinip kélinmekte.

45. EMÇEKĞOCAM MAZİRİ[613]

İlgiriki zamanda bir qétimliq uruşta nurğun ademler ölüptu, beziliri yariliniptu. Düşmenler şu etraptiki hörmetke sazaver bir anini tutuvélip özliriniñ anisiz qalğan bovaqlirini émitişke mecburlaptu. Uzun ötmey xelq qayta hucum qilip düşmenlerni qoğlaptu. Bu ana şuniñdin kéyin "Düşmenlerniñ balisi emgen emçekni kérek qilmaymen" depla öz emçikini késip taşlivétiptu. Aşu késip taşlivétilgen emçek çüşken cay kéyin mazarğa ayliniptu. Kişiler bu anini hörmetleş yüzisidin bu mazarni "Emçekğocam"[614] dep ataptu.

46. NUZUGUM ÖÑKÜRİ[615]

Şuñqar Téğida[616] bir öñkür bolup, öñkürniñ éğizi tar, içi keñ iken. Nuzugum öz nomusini saqlaş üçün yavuz sulanniñ geçgisige xencer urup, sirtta qéçip yürüp eñ axirida muşu öñkürde panahliniptiken. Qursiqi açsa, öñkür etrapidiki bal herilirinin uvisini buzup, ozuqlinip yürüptiken.

Künler ötüp, Nuzugumniñ Şuñqar Téğidiki ğarda yürgenlikini çérikler uqup qélip, tutup kélişke çiqiptu. Çérikler ğarni körüp "Bu qaçqunni emdi toşqandinmu asan tutidikenmiz" dep oylaptu-de, öñkürniñ içige bir-birlep özlirini étiptu. Parasetlik Nuzugum aldida kirgen çérikniñ kökrikige pem bilen xencer uruptu. Çérik şu haman yiqilip, qolidiki qiliçi çüşüp kétiptu. Qalğanliri öñkürniñ içige içkirilep kirişke pétinalmaptu. Nuzugum ölgen çérikniñ qiliçini kötürüp çériklerge qarap étilğaniken, hemmisi arqisiğa qarap qéçiptu. Şuniñdin kéyin yene üstilep nurğun çérik çiqip, öñkürni muhasirige aptu. Çériklerniñ başliqi çériklerge buyruq qilip:

---

[613] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 122.
[614] Emçekğocam-Ürümçi şehirige qaraşliq Davançiñ baziriniñ şerqidiki tağda.
[615] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 233–234.
[616] Şuñqar Téği-Qazaqistan teveside. Tağda şuñqar köp bolğini üçün "Şuñqar Téği" dep atilip qalğaniken. Şu tağniñ étikidiki yézimu "Şuñqar" dep atilidiken.

—İs qoyup, buruqturma qilip tutuñlar!-deptu. Çérikler terep-tereptin otun térip kélip, öñkürniñ éğziğa ot yéqiptu, biraq is öñkürniñ içige içkirilep mañmaptu. Buni körgen çériklerniñ başliqi yene:

—Öñkürniñ éğizini çépip yoğinitiñlar,-dep buyruptu. Çérikler qolida néme bolsa şuniñ bilen he-hu déyişip, öñkürniñ éğizini çépip yoğinitişqa kirişiptu. Neççe kün étişipmu öñkürniñ éğizini dégendek yoğinitalmaptu. Şuniñdin kéyin çériklerniñ her biri qariğaydin meşel yéqip, ğarniñ içini yorutup, qatar tizilip, öñkürniñ içige kiriptu. Nuzugum kirgininiñ udulluq kallisini aptu. Nuzugum öñkürniñ içide öz düşmenlirige qarşi qeyserlik bilen çeñ qiptu. Vaqit uzarğanséri, Nuzugum halsizliniptu, axir dermandin kétip, yiqilip qaptu. Aman qalğan çérikler bihoş yatqan Nuzugumni bağlap élip kétiptu. Şuniñdin kéyin bu öñkür "Nuzugum Öñküri" dep atlip qalğaniken.

47. NAXŞA PİRİ-PİRÇEÑGİ HEQQİDE EPSANE[617]

Qedimqi zamanda naxşiçilarniñ piri bolğan iken, uniñ ismi Pirçeñgi bolup, u oziniñ pütün omrini insaniyetke naxşa éytip, neğme-saz çilip bérişke atiğan iken. Pirçeñgi öz naxşisi arqiliq ademlerni intayin xuşal qilğanliği uçun, xuda uniñğa çeksiz omur bexş qiptu. Bir küni Pirçeñgi qevristanliqqa ziyaretke çiqiptu, bir qevre aldida çonqur sokut içide oltursa, nedindur bir dat-peryatniñ avazi añliniptu, Pirçeñgi bir haza diqqet qilip tiñşiğandin kéyin, uniñ nime avaz ikenligini çuşunup yitiptu, bu gordiki oluklerniñ azap piriştelириniñ dehşetlik qiynaliriğa çidalmastin kotergen dat-peryatliri iken. Oluklerniñ bu xildiki nale-peryatliri Pirçeñginiñ yurigini iziptu, bir azdin kéyin, u asta-asta naxşa éytişqa başlaptu. Şuniñ bilen teñ birdinla héliki dat-peryatlar cimip qaptu. Çunki piriştiler naxşa éytqan yerde turalmaydiken, şuña ular Pirçeñginiñ naxşisini añliğan haman beder qéçiptu, gordiki olukler piriştilerniñ azapliridin qutulup, yer tégidin uniñğa barikalla éytiptu hemde Pirçeñginiñ naxşisidin menivi ozuq élip rahetliniptu. Şundin kéyin Pirçeñgi oz şagirtlirini tirik ademlerge naxşa éytip birişke qaldurup ozi qevristanmu-qevristan arilap yurup, olgen ademlerge naxşa éytip bériş bilen şuğullunuptu. Şundaq qilip Pirçeñgi Loqmandinmu artuq omur koruptu. (Lokman-rivayetlerdiki tiviplarniñ piri bolup, yer-yer-yuzide eñ kop omur korgen peyğemberlerniñ biri iken, Xuda uniñğa miñ yil omur bergen digen rivayet bar.) Biraq olgen ademlerni qiynaş bilen koñli osudiğan azap piriştiliri ozlirini bu kesiptin mehrum

[617] *Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi C. 1.* Keşker: 1982, ss. 89-90.

qilip qoyğan Pirçeñgige uçluk qilip, uniñ ustidin xudağa şikayet qiptu: “Ey Xuda, sen Pirçenginiñ cénini almisañ, biz séniñ dergahiñdin yuz urup, iblislarniñ qevmige (şeytan qatariğa) qoşulup kétimiz.” dep, oz naraziliğini bayan qiptu, şuniñ bilen xuda Pirçeñginiñ cénini élişqa mecbur boptu.

48. GİLEM PİRİ VE GİLEM[618]

Zaman evvilide, künlerniñ bir küni del çüş vaqtida, duldul mingen, çaçliri uçtek apaq, çirayidin nur yéğip turidiğan bir adem bulutlar arisidin Yoruñqaş deryasi boyiğa çüşüptu. Bu adem mingen duldulniñ üstige köz çaqnitip turidiğan reñdar yopuq sélinğan iken. Bu ademniñ nam-şeripi nexşivan bolup, insanlar arisiğa güldar yopuq toquşni ögitişke kelgen Xézir iken. Şu zamandiki gülemxan isimlik Uyğur qizi bu ehvalni uqqandin kéyin, Xézirni ustaz tutup, uniñdin qétirqinip hüner öginiptu. Ular birlikte yuñ, yipeklerdin her xil yopuq, ediyal, palaslarni toquptu. Gülemxan hünerde kamaletke yetkendin kéyin nexşivan pirim xoşlaşmayla bulutqa minip kétip qaptu. Gülemxan ömür boyi yopuq, balas toquş arqiliq ustazniñ şepqitige cavab qayturuptu. Kéyin kişiler Gülemxanniñ büyük töhpilirini xatirileş üçün yuñ yipeklerde toqulğan yopuq, palaslarğa “Gilem” dep nam béripti. Şuniñdin étibaren, gilem dégen söz keñ tarqilip éğizdin éğizğa köçüp bügüngiçe yétip keptu.

49. XOTEN GİLİMİ-GÜLEM EPSANİSİ[619]

Xoten padişahiniñ Gülemxan isimlik bir qizi bar iken. Aşu qiz gilem toquşnila emes, hetta quşlarniñ tilinimu bilidiken. Bir küni bu qizniñ dadisi öz vezirliri bilen derya boyida tamaşa qilivatqanda bir quşniñ başqa quşlarğa oxşimaydiğan avazda sayravatqanliqini añlaptu. Buniñğa eceblengen şah vezirliridin: “Bu quş néme dep satravatidu? Quşniñ tilini kim bilidu?” dep soraptu. Vezirler bu quşniñ tilini uniñ qizi bilidiğanliqini éytiptu. Şuniñ bilen qizini çaqirip soraptu. Uniñ qizi: “Bu quş ayal kişi şahni gaday qilivétişi ve şundaqla gadayni şah qilivétişimu mümkin dep sayravatidu” dep cavap béripti. Bu cavabni añlap şah ğezepliniptu-de, bir gadayni çaqirğuzup, uniñğa qizini turmuşqa çiqirip: “Mana emdi uni sen şah qilip baq” dep, ularni çölge heydivétiptu.

---

[618] Nurnisa Baki. “İkki Rivayet.” *Miras*, S. 3, Ürümçi : 1995, s. 30.

[619] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 80–81.

Gaday çöldin otun toşup bazarğa ekilip satidiken, tapqan puliga her küni yip sétivélip ayaliğa ekilip béridiken. Gülemxan éri ekilip bergen yiptin her xil keştilerni toquydiken, éri uni bazarğa apirip satidiken. Peydin-pey u gilem toquşnimu üginivélip acayip uz, culaliq gilemlerni toquptu. Éri bu gilemlerni sétiptu. Şundaq qilip ular katta bay bolup kétiptu. Axiri künlerniñ biride burunqi gaday özi otun apirip satqan şeherge padişah boptu.

Bir küni Gülemxan dadisini méhmanğa çaqiriptu. Şu çağda uniñ éri şahliq selteniti bilen qizniñ dadisini qobul qiptu. Bu halni körgen şah héliqi quşniñ sözini ésige élip, uniñ heqiqet ikenlikige işiniptu. Şuniñ bilen bu şah el-camaet aldida qizi toquğan gilemge uniñ namini bériptu. Şundin başlap Xoten gilemliriniñ ayrim türliri Gülemxanniñ nami "Gülem Gilimi" dep atalğaniken.

50. QUTQA[620]

Raviler şundaq riveyet qiliduki, Tarim boyida, Lopnurniñ içkiriside, qoyuq toğraqliq arisida bir geme bolup, u yer Qutqaniñ[621] aramgahi iken. Ötken zamanlarda kişiler küz peslide u yerge bérip, dua-tilavet qilip qaytip kélidiken.

Éytişlarğa qariğanda, qutka esli yurtta, el arisida turmuş keçüridiğen nahayiti méhriban, peziletlik ayal bolup, qoşumçe emçilik[622] qilidiken. Uniñ qoli şipaliq bolup, saqaymiğan bitap kişiler Qutqaniñ qolida saqiyidiken. Künlerdin bir küni yurtqa késellik tarap kétiptu. Qutqaniñ hoylisida bir xasiyetlik ucme derixi bolup, şuniñ yiltizni muşu xil késelge şipa bolidiken. Qutqa bu yiltizni qézip élip, her küni késellerge dora qilip bériptu. Şu terizde yiltizni qézip içkirilep yer astiga kirip kétiptu. Bimarlarmu barganséri azlaptu. Emma, késellik yiltizidin tügimeptu. Qutqa şagirtliriğa dora yasaşni ögitip qoyup, özi yiltiz izdep yurt tevesidin yiraqlap kétiptu, Qutqa özi barğan dairide bir kamar éçip oçuqçiliqta çiqip, şu yerge bir geme qézip, şu yerde aram algaç yiltiz izdep, şagirtliri arqiliq yurtqa yollap turuptu.

Qutqa bu işlar ötüp ketkendin kéyin şuni oylaptuki: Ücme beg xasiyetlik derex iken, bir tüp ücme derixiniñ yiltizi muşu yerge kelgendek turidu. Men yurtqa qaymay, muşu yerde ücme derixi östürüp, bir savabliq iş qilay. Mévisini yermiz, yopurmiqida

---

[620] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 175–176.

[621] Lopnur tereplerde yaşta çoñ, hörmetlik aqbaş ayallarni "Qutqa" dep ataydu.

[622] Emçi-Tévip.

pile baqarmiz, yiltizi uzirap yurtqiçe yétip bérip qalsa, şu yerdinla qézip, dora yasap, késellerge şipa qilarmiz.

Qutqa şuniñdin kéyin gemisini makan qilip, ücme köçiti tikip, perviş qilip künlerni ötküzüptu. Uniñ bu savabliq işidin yurtdaşliri köp menpeetdar boptu, hal küni yaxşiliniptu, késellerdin xaric tépiptu. Qutqaniñ nami evladtin evladqa saqlinip keptu.

51. UYĞUR MOMA[623]

Qedimki çağlarda Qumulda xisletlik bir ayal ötken bolup, uni kişiler Uyğur Moma dep atişidiken. Uyğur Mominiñ bir aditi her küni tañ seherde, baş toxu çillaş bilen teñla pütün koça-koylarni süpürüp, su sépip, pakpakiz qilidiken. Emma uniñ bu xil xalis işlirini héç kişi uqimaydiken. Hemme adem qoşnilirimiz qilivatqan oxşaydu, dep oylinip, bir-biridin seher turup, hoyla-aram, koça-koylarni süpürüşke tutunğan bolsimu, lékin yenila ular orunliridin turğuçe, süpürülidiğan yer süpürülüp, su sépilidiğan yerge su sépilip bolunidiken.

Yurtdaşlar amal yoq, seher turuşmaptu. Taziliqmu qilmaptu. Künler ötüp, yurt avvalqidekla çinidek érigdilip, hemmeylenniñ köñli xatircem bolivériptu. Künlerdin bir küni Uyğur Moma ölüp kétiptu. Kişiler adettiki ademni depne qilğanğa oxşaş depne qilip, işni tügitiptu. Lékin, şu kündin başlap, mehellilerni tazilaş işni toxtap qaptu. Yurtdaşlar şunindin kéyinla ölüp ketken ayalniñ taziliq qiliştek savabliq iş qilidiğan ayal ikenlikini biliptu. Şunin bilen bille uniñ rohiğa atap yağ puritiptu, qebre béşiğa çiqip qilip qaytiptu.

Kéyinçe, yurtdaşlar hoyla-aram, koçilarni süpürüp, xéli küçisimu avvalqidek pakiz bolmaptu. Yurt aqsaqalliri buniñ sevebini sürüştürüp körüp, şundaq xulasa qiliptuki, Uyğur Moma taziliq qilğan çağda minnet qilmay, razi-rizaliq bilen xalis iş qilğaçqa, hoyla-yollar pakiz bolğan, bügünki künde taziliq qilğanlar dégendek razi bolmay iş qilğan bolğaçqa, qilğan işi çala bolup qalğan. Şunindin kéyin Uyğur Mominiñ qilğan işliriniñ heqiqeten xalis, minnetsiz, savabliq iş bolup, hemme ademni razi qilğanliqi mueyyenleştürülgen. Qiz-çokanlarğa Uyğur Momidek ayal boluş heqqide nesihetler qiliniş bir adetke aylanğan.

52. EFRAT VE TOQQUZ QİZ EPSANİSİ[624]

---

[623] *Uyğur Helk Rivayetliri (Şehsler, Vekeler Hekkidiki Rivayetler) 3*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 168-169.

Çin diyarida seltenetliri katta, alemde teñdişi yoq danişmen, uruş işliriğa acayip kamil bir xaqan ötken bolup, özini kün tuğardin kün patarğiçe bolğan keñ iqlimniñ xaqani dep ataydiken. Uruşqa çiqsa düşmen aldida şirdek hörkireydiken. Uniñ ikki uruş éti bolup, bu atlar üçyüz atmiş yilliq yolni bir künde basidiken. Xaqan çüşkiçe qara atqa, çüştin kéyin aq atqa minidiken. Élini qoğdaş, xelqini meñgü bextliq, bayaşat qiliş üçün kéçilerni uyqusiz ötküzidiken.

Dostliriğa rehimdil, düşmenlirige intayin öç bolup, qiriq kéçe-kündüzlük yiraqliqtiki düşmenliridin yaman şepilerni añlap qalsa derhal atlinip, edeplep qaytidiken. Şuniñ üçün xelq xuşal-xoram bayaşat yaşaydiken, döliti küçlük, yette iqlimde nami pur iken. Teñri kök asman bilen qara yerniñ ariliqida su bilen tupraqni qoşup xémirğa oxşaş yuğurup, künge qaqlap qurutup yaratqanliqi üçün u aydek güzel iken. Batur Çin xaqani çüş körüptu, çüşide Rum éliniñ xaqaniğa veziri şundaq dégenmiş: "Bizdin üçyüz atmiş kéçe-kündüz yiraqliqta çoñ bir el bolup, xelqi köp, bayliği mol, xaqani batur iken. Uniñ üstige toqquz oğli bolup, ular kéçe-kündüz at minip, oqya étip, qiliç oynitip yüridiken. Yéqin kelgüside her terepke leşker tartip çiqqudek. Şuña ular uyqudiki vaqtida derhal qoşun tartip, xaqanniñ kallisini élip, xelqini el qilip, küçimizni bir körsitip qoyayli."

Çin xaqani ornidin des turuptu. Köp uxlap ketkinige ökünüptu. Lékin "Uxlimiğan bolsam düşmenlerniñ meslihitidin xeversiz qalğan bolattim" dep öz-özige teselli bériptu. Yay şeklidiki zulpiqarni yéniğa ésip, savut-qalqanlarni kiyip, aq étiğa miniptu, qara étini yétileptu. Derhal toqquz oğlini oyğitip, qoşunlirini sepras qiptu. Yette miñ aq atliq qoşunni aldiğa saptu. Çünki qarañğuda aq atqa egişip mañsa yoldin ézip qalmasmiş. Çilanturuq atliq qoşundin yette miñni aq atliq qoşunniñ arqisiga yette miñ qoñur atliq qoşunni uniñ arqisiğa eñ axiriğa yette miñ qara atliq qoşunni orunlaşturuptu. Çin xaqani asmandiki ayğa qarap şundaq deptu: "Sen yultuz bilen qoşulup bizge medet qilğin." Nurğun-nurğun ormanlarğa qarap: "Sen bizni şamaldin saqliğaysen." Taqqa qarap: "Ey qutluq tağ! Séni biz teñri dep bilimiz, sen bizge hayat ata qilğaysen, daimliq medetkar bolğaysen" dep dua eyleptu. Axiri toqquz qizini çaqiriptu. Başta eñ kenci qizi Ayxanni çaqirip: "Biz barliq erkekler seperge atlanduq,

[624] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 59–66.

yol yiraq, pat arida qaytip kélelmeymiz. Sen barliq qizlarğa başçiliq qilip, elni obdan saqliğin. Xelqni xarlima, bayliqni buzup-çaçma" dep tapilaptu. Eñ çoñ qizi Qanqizni çaqirip: "Sen qandek qizil bolğanliqiñ üçün étiñni Qanqiz qoydum. Sen bu elge xan bolup turğin. Uruş işlirida siñliñdek iqtidariñ yoq. Şuña uruşqa siñliñ qomandanliq qilsun, sen ordida olturup döletni idare qiliş bilen bolğin" deptu. Yettençi qizi Qazni çaqirip, uniñğa vezirlikni tapşuruptu. Qalğan töt qiziğa töt terepni saqlaşka, ikki qizini ordini saqlaşqa orunlaşturuptu. Şundaq qilip xan Qeşqer iqlimidin üçyüz atmiş künlük seperge ravan boptu. Yette kéçe-kündüzde Bağdat şehirige yéqin keptu. Bağdatniñ bir xaqani bolup, küç cehette teñdişi yoq, alemge dañqi ketkeniken. Umu çüş körüp, çüşige Çin xaqaniniñ toqquz tümen leşker bilen kélivatqanliği ayan boptu. Şuniñ bilen u aldin hazirliq qilip qoyğaniken. Çin xaqaniniñ xeverçiliri xanğa ularniñ aldini Bağdat éliniñ xaqani Qasiranniñ tosup turğanliqni xever qiptu. Çin xaqani derğezepke kélip: "Biz ular bilen uruş qilişni oylimiğan iduq. Epsuski içidin zeher qaynaydiğan bu eblex bizni tosmaqçi bolğan bolsa, uniñmu bir cacisini bérip qoyayli" deptu. İkkila terep qoşunliri nere tartip uruşqa çüşüptu. Yette kéçe-kündüzlük qattiq ceñdin kéyin Qasiran qoşunliri qéçiptu. Çin qoşunliri qoğlaptu. Uruş şundaq dehşetlik boptiki, topa-çañniñ destidin kün körünmey alem qarañgulişip kétiptu, qan derya bolup éqip, kişiler kéme bilen ötüptu, ölükler tağdek dövilinip, şuta bilen uyan-buyan ötüptu. Çin qoşunliri ğezep bilen düşmenlerni qoğlap ikki tağniñ arisiğa keptu, qarisa Qasiran qoşunliri körünmigüdek.

Şuanda Çin xaqani Efrat leşkerlirige qaytişni buyruğaniken. Bir demde ikki tağniñ arisiğa topan süyi tolup kétip, nurğun eskerler tuncuqup ölüp kétiptu. Efrat domilap çüşken yoğan qiya taşniñ astida qélip qaza tépiptu. Sudin aman qalğanliri qéçiptu, tağniñ üstige yoşurunuvalğan Qasiran leşkerliri oqya, taş bilen yene bir qisimlirini yoqitiptu. Bu şum xever Çin iqlimiğa yétip kelgende Efratniñ toqquz qizi qattiq kayğuğa çüşüptu. Otturançi qizi Elqan qoşun başlap dadisi ve akiliriniñ qisasini élip kéleyli, dep meslihet bériptu. Yene bir qizi mexpiy bérip Qasiranniñ ordisini köydürüp taşlaymen, dep vede qiptu, şundaq qilip kenci qizi Ayxan açiliriğa: "Bizniñ hazirqi işimiz el-yurtni qoğdaş, dadimiz aldirañğuluq qilip kişiniñ yurtiğa bérip halak boldi. Biz bu savaqlarni ésimizde tutup, öz ornimizda yurtimizni qoğdayli" deptu. Uzun ötmey yaqa bir elniñ xaqani bu qizlarğa yaman közi bilen qarap, ular üstige qoşun tartişqa teyyarliniptu. Bu xever çaqmaq tézlikide toqquz qizniñ quliqiğa yétiptu. Ular

köp meslihetler qilğandin kéyin: “Bu yavuz haqanniñ leşkerliri köp, bizniñ er eskerlirimizniñ hemmisi halak boldi. Ular bilen yekmu-yek ceñ qilsaq, éhtimal yéñilip qalimiz. Şuña hiyle bilen bu eblexlerni yoqitayli” dep pilan tüzüşüptu. Ular bir caduger kempirdin meslihet soriğan iken. U: “Sépil yasisañlar düşmen beribir buzup taşlaydu, altun, kümüş, depi-dünyani kömüp qoysañlar evladliriñlar tapalmay paydilinalmaydu, kölniñ astida saklisañlar çirip kétidu. Suña çoñ qumluqqa yoşurup qoysañlar obdan saqlinidu.” deptu. Qizlar yiraq-yiraq caylardin qum izdeptu. Ular qum élige bérip, u yerden qum ötkep kélişke bel bağlaptu. Pütün küçini işqa sélip at-tögilerge artip qum yötkeptu. Özliri qérip dok bolup ketküçe kum yüdüptu, bu meslihetni bergen caduger kempir eslide şu qum éliniñ padişahi bolup, qizlarniñ bu rohidin qattiq tesirliniptu. U şundaq emr qilğan iken, qum élidin lekmiñ-lekmiñ qum barxanliri özlükidin yötkilip, Çin diyaridiki avat şeherlerniñ ustini xuddi qalpaq kiygendek oraptu. Ayxan yaşinip qalğan açiliri bilen barliq qéri-çüriler ve kiçik balilarni qum astida yaşaşqa kaldurup, özi toqquz miñ qiz eskirini élip düşmenniñ aldini tosuşqa atliniptu. İkki terep yetmiş ikki kéçe-kündüz élişiptu. Yaka elniñ xaqani eslide döpiriler élidin bolup, adem siyaqiğa kirivalgan iken. Uniñ ağzidin çiqqan ot alta ayliq yiraqliqtiki cimiki mexluqatlarni, adem ve giya-tupraqlarni köydürüvételeydiken. Boran çiqirip tağlarni tüzlivételeydiken, topan suyi hasil qilip hemmini ğerq qilivételeydiken. Ayxan ve uniñ eskerliri kün hararitide pişip, su bilen topida xémirdek yuğurulup uyuşqan bolğaçqa, töt tağ ve ormanlar medet bergeçke otta köymeydiken, suda aqmaydiken, şamalda uçmaydiken. Ular yat elniñ xaqani bilen şundaq dehşetlik ceñ qiliptuki, Ayxan her bir qiliç ursa uniñ avazidin yette qat asman zilzilige kélip, yette qat yer tevrep kétidiken. Yat elniñ xaqani Murğat öz ömride qiriq bir qétim uruş qilip, qiriq bir palvanni yeñgen bolsimu, bundaq bahadirga yoluqmiğan iken. Ayxanni yéñiştin ümid üzgen Murğat bir hiyle oylap çékiniptu. Vezirlirige: “Çin iqlimini otta köydüreyli dések, qiriq yilliq yolğa yétip baralmay, ot öçüp qalidu, şamalda öçürüp tügiteyli dések, égiz tağlar tosivalidu. Şuña uluğ déñizniñ süyini qoyuvetsek suda ğerq bolup ölidu” dep, déñizniñ süyini Çin iqlimiğa qaritip éçivétiptu. Buni añliğan Ayxan qum üstige su kirip ketse açilirimiz, uruq-evladimiz tügişidu, suni orda etrapida tosup kalayli, dep niyet qilişiptu. Ular yetmiş ikki kéçe-kündüz capaliq élişip, axiri bu suni tosup qaptu. Biraq orda su astida kaptu.

Keñ qum astida qalğan açiliri qéşğa kirelmeptu. Şuniñ bilen leşker, puqralirini yiğip, keñ qumluqniñ etrapida makan tutup can béqişni, açilirini muhapizet qilip ötüşni niyet qilip, qérindaşliriniñ piraqida zar-zar yiğlap alemdin ötüptu. Şundin kéyin qumluqniñ etrapida nurğun şeherler qurulup, hayat qalğan kişiler can béqip kelgenmiş. Yiraq-yiraq qum barhanliridin daim muñluq naxşilar, hesret-nadametler añlinip turarmiş. Kişiler qum astidin çiqivatqan is-tüteklerni körermiş. Ular ata-bovilirini esligende, bu keñ qumluqqa bérip kömülüp, özlirini ata-anisiniñ quçiqida yatqandek hés qilarmiş. Kişiler Ayxanniñ qandaq ölüp ketkenlikini bilmeydiken. Ularniñ nezeride u hayat bolup, meñgü ölmeydiken. Uniñ qudriti bilen Çin iqlimida qaytidin hayatliq başlinip, uniñ evladliri xatircem yaşavétiptu.

53. ALANQİVA EPSANİSİ[625]

Moğulistanğa Oğuzxan evladidin Yultuzxan namliq biri xan boptu. Uniñ ikki oğli bolup, her ikisi dadisiniñ aldida ölüp kétiptu. Peket biriniñ bir oğli bilen yene biriniñ bir qizi hayat qaptu. Bu ikisini bir birige élip bériptu. Ulardin bir oğul tuğuluptu. Bu vaqitta Yultuzxan ölüptu. Arqidin nevre oğlimu ölüp, uniñ xotunila qaptu. El-tevelirige bu xotun baş boptu. Bu xotunniñ ismi Alanqiva iken.

Ersiz qélip erge tegmey yürgen künliride, bir kéçisi aq öyniñ töñlükidin quyaşqa oxşaş bir roşen nur körünüptu ve u nur yaş yigit süritide bolup, Alanqivağa muhebbet izhar qiptu. Alanqiva xuşluq yétip hamildar boptu. Bu halni döletniñ erbabliri, vezirliri bilip qélip, bu toğriliq naraziliq bildürüşüptu. Alanqiva bu naraziliqlarni añlap, öziniñ sap ve pak ikenlikini, pahişidin xali ikenlikini, ularğa çüşendürüp, kéçisi yüz bergen "nurluq süret" veqesini sözlep bériptu. Şuniñ bilen vaqti-saiti toşup, Alanqiva yurttin yiraq bir cayda bir oğul tuğuptu ve uniñğa tuğluq Tömürxan dep at qoyuptu. Nurdin törelgen bu oğulğa Alladin vehi kélip musulman boptu.

IV. 1. 2. MİLLET, KAVİM, BOY VE KABİLELERLE İLGİLİ EFSANELER

54. TÜRK[626]

Qedimki zamanda Siduxan dégen kişi bolup, Asmanxanniñ qiziğa öylinip töt oğul körgen. Ularniñ biri Aqğazxan bolup, Altayniñ şimalidiki Abu (ob) deryasi bilen Gen (xém, yensey) deryasiniñ ariliqida yurt soriğan. Uniñ éli xakas idi. Yene biri qara

[625] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 54–55.
[626] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 66.

saqal bolup, Aqça deryasi bilen yenisey deryasi ariliqida xan bolğan. Yene biriniñ ismi şuyisi bolup, Çu deryasi sahilida xan bolğan. Yene biriniñ ismi natoluş bolup, çu deryasiniñ baş éqinida xan bolğan. U küçiyip başqilirini boysundurup çoñ xan bolğan ve namini "Türk" dep atiğan.

55. TÜRKLER[627]

Türklerniñ ecdadi Aşna isimlik uruq iken. Ular qoşna el teripidin yoqitilip, peqet putliri késivétilgen bir oğul bala saq qaptu. U bir çişi böriniñ ozuqlanduruşi bilen çoñ boptu. Kéyin böre balidin hamilidar boptu. Oğul bala ziyankeşlikke uçriğandin kéyin, böre idiqut dölitiniñ şimalidiki tağqa qéçip bérip, şu yerde on oğul tuğuptu. Ularniñ her biriniñ ismi bar bolup, Aşinaşir şulardin biri iken. Ularniñ evladliri barğanséri köpiyip, neççe esirler ötkendin kéyin, ular tağ qarliridin çiqip Curcanlarğa teve boptu ve Altuntağniñ küngey teripide makanlişiptu.

56. UYĞURLARNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ HEQQİDE (2)[628]

İgiz harviliqlar qedimki qizil turalarniñ neslidin iken… Hon teñriqutiniñ ayali ikki qiz tuğqan bolup, bu qizlar nahayiti çirayliq iken. Bu eldiki ademler u qizni periler diyişidiken. Hon teñriquti: "Muşu qizlirim qandaq kişilerge göre boluşi mümkin? Ular teñri bilen görileşse bolidu" deptu. Şundaq qilip teñriqut Honlar éliniñ şimalidiki adem qedimi yetmigen cayğa égiz bir qorğan saldurup, qizlarni qorğanğa caylaşturup "Kizlarni teñriniñ özi kélip qarşi élişini ötünimen" deptu.

Aridin üç yil ötkende qizlarniñ anisi qizlarni körmekçi bolğanda teñriqut: "Bundaq qilişqa bolmaydu. Ularniñ bu dunya bilen alaqisi üzülgen" deptu. Yene bir yil ötkende bir qéri böre peyda bolup, kéçe-kündüz qorğanni yaqilap huvlaydiğan boptu. Böre qorğan téminiñ tüvini kolap bir uva yasaptu. Künler ötivériptu. Böre zadi ketmeptu. Künleriniñ biride qizlarniñ kiçiki açisiğa: "dadam méni muşu qorğanğa caylaşturup qoyğanda teñri bilen göre boluşumni arzu qilğan. Bügünge kelgende böre peyda boldi. U bir ilahi mexluq yaki periştinin özi" deptu ve qorğandin çiqip, börige göre bolmaqçi boptu. Siñlisidin bu sözni añliğan açisi qattiq çöçüp kétip: "Bu hayvan tursa, uniñğa göre bolimen diyiş ata-animizğa qilinğan haqaret!" deptu. Siñlisi açisiniñ

---

[627] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 129.

[628] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 83–84.

sözige qulaq salmay qorğandin çiqip, börige cöre boptu. Uniñdin bala tuğuptu. Ularniñ evladi köpiyip, bir döletni vucutqa keltürüptu.

57. TOQQUZ OĞUZ, ON UYĞUR EPSANİSİ[629]

Qedimki Hon hökümdarliridin biriniñbek çirayliq ikki qizi bar iken. Bu qizlar şunçilik çirayliq ikenki, peqet teñriler bilen cüp boluş üçün yeritilğandek iken. Qizlarniñ dadisi bolğan Hon hökümdari mundaq qiptu. Qizlirini insanlardin yiraq tutuş üçün memlikitiniñ şimali teripige nahayiti égiz bir ravaq yasitiptu-de, qizlirini bu ravaqqa orunlaşturuptu. Hökümdarniñ qizliri bilen öyliniş üçün yalvurup çaqirilğan teñri axirida bir kök böriniñ şeklige kiriptu, kök böre bu qizlarğa öyliniptu. Bulardin Toqquz Oğuz, On Uyğur tuğuluptu. Toqquz Oğuz bilen On Uyğurlarniñ baliliri köpiyiptu.

58. XOTEN AQ SÉPİL ŞEHİRİ HEQQİDE RİVAYET[630]

Burunqi zamanda Honlardin yüz miñliğan adem kélip, etraptiki şeherlerni bulañ-talañ qilidu, ular Çaşqan Döñniñ yénida boz yer açidu. Kiho-stan xani on miñliğan eskiri bilen Honlarğa teñ kélelmeslikidin ensireydu…Honlar derhal mepilerni qoşup, atlirini igerlimekçi boluşidu. Lékin iger, savut, oqya, mepe cabduqliri qatarliq yip-şoynisi bar eskiriy cabduqlarniñ hemmisiniñ çétilğulirini çaşqanlar alliqaçan qirqip qiyip taşliğan iken. Şuniñ bilen Honlar özliridin köp az bolğan Kiho-stan eskerliridin yéñilip qaytqaniken.

59. YARİŞİMLİQ İLAHİ HAYVAN "SAYİBİ" HEQQİDİKİ EPSANE [631]

Siyanpi xanliridin Toyanniñ ikkinçi oğli Qipan Siyanpilarni başlap éytqusiz muşeqqetliq, acayip xeterlik köçüş sepirige qedem qoyğanda, Siyanpilarğa "Qiyapiti atqa, avazi kaliğa oxşap kétidiğan Sayibi namliq bir ilahi hayvan yol başliğan" iken. Ular mana şu yarişimliq ilahi hayvanniñ keynidin igiz tağlar, çoñqur cilğilardin ötüp, katmuqat tosaqlarni bösüp ötüp, bir yil dégende közligen cayiğa yétip kelgeniken. Şundin başlap ular "Sayibi" namliq ilahi hayvanğa çoqunidiğan boptu. Éytişlarğa qariğanda "Siyanpi" dégen nam ilahi hayvan "Sayibi" dégen namdin kelip çiqqaniken.

---

[629] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 58.
[630] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 197.
[631] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 99.

60. SİYANPİ EPSANİLİRİ[632]

Miladi ikkinçi esirniñ başlirida Toruğur atliq bir Siyanpi Honlar qoşunida üç yil xizmet qilip öyige qaytip kelgende, ayali bir oğul tuğup uniñğa Tanşiğuy dep at qoyğan iken. Toruğur bu ehvaldin ğezeplinip, ayalini öltürüp taşlimaqçi boptu. Ériniñ peylini sézip qalğan ayal derhal eqil işlitip, bir epsane toqup çiqiptu. U Toruğurğa: "Bir küni Uştumtut hava güldürlep, dehşetlik çaqmaqlar çaqti, men qorqup kétiptimen, asmanğa qarap ağzim éçlip kaptu. Şu çağda asmandin tola yéğip, ağzimğa bir danisi çüşti, ağzimğa çüşken tolini yutuvettim, bolğan iş şu, şundin başlap qorsaq kötirip oğul tuğdum" deptu. Ayaliniñ nahayiti ustiliq bilen tuquğan epsanisige işengen Toruğur aççiğidin yénip, peskoyğa çüşüptu.

Siyanpilar tarixida nahayiti muhim orun tutidiğan, qudretlik Siyanpilar impériyisini qorğan impérator Tanşiğuy anisidin ene şundaq tuğulğaniken.

61. QARA QOŞUN RİVAYİTİ[633]

Oğuzxanniñ çoñ serkerdiliridin biri bolğan "Qalaç" kéyinrek Lopnur köliniñ ğerbiy cenubiy teripige kélip olturaqlişiptu ve öz aldiğa bir xanliq quruptu. Ular Honlarniñ hucumidin mudapie körüş meqsitide büyük bir qoşun uyuşturup, "Qara"ni unvan süpitide qollinip, özlirini "Qara Qoşun"luqlar dep ataptu. Bu nam "Yüksek Qoşun", "Büyük Qoşun" dégen menini bildüridiken. Bu qoşun béşiğa pöpiki bar qara bök, üstige qara matadin kiyim kiygeniken.

62. ÇİN VE MAÇİN EPSANİSİ[634]

Çin binni Yapes nahayiti eqilliq, zérek huşyar, tedbirlik iken. Dadiliri bir şeher bina qilip, oğliniñ ismi bilen "Çin" dep ataptu. Çinniñ tebiiti üstün, hünerven iken. Neqqaşçiliq, oymiçiliq ve güllük igin tikişni icat qiptu. Perzentlirige hem telim bériptu. Pile béqişni icat qiptu. Çinniñ xotuni yüzi nurluq, oçuq çiray bir oğul tuğuptu. Uniñğa "Maçin" dep at qoyuptu. Maçin öyliniptu. Uniñ baliliri ve uruqliri köpiyiptu. Dadisi bilen meslihet qilişip: Méniñ balilirim-evladlirim köpeydu, bu zéminğa siğişmaydiğan haletke yettim. Ruxset bersiñiz yéqinraq bir şeher bina qilip oltursam déginide Çin

---

[632] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 98–99.

[633] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 198–199.

[634] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 44–45.

maqul körüp bir şeher bina qiptu ve uniñğa oğliniñ nami bilen “Maçin” dep at qoyuptu. Maçin baliliriğa qoyniñ yüñidin igin qilip kiyişni ügitiptu. “Unğa” dégen çirayliq quşniñ qanatlirini zinnet üçün başliriga qadaptu. Ceñ künliride uniñ baturliri destar-dubulğiliriğa unğa quşniñ peylirini békitip, özini heyvetlik ve batur körsetsun, dep buyruq qiptu. Bir qétim Maçin ov qilip yürüp kiyikni seye (ov) qiptu. Uniñ kindikidin xuşbuy qan éqiptu. U qanni asrap saqlaptu. Qan quruğandin kéyin téximu xuşbuy puraq çéçiptu. Maçin: Her kim buniñğa oxşaş kiyik ov qilsa, kindikini éhtiyat bilen saqlasun, dep höküm qiptu. Şuniñdin başlap kiyikni ov qilsa kindikini alidiğan bolup, moşiñ (ipar) ademlerniñ qoliğa çüşidiğan boptu. Çin ve Maçinniñ hayatliqida ularniñ baliliri ve nevriliri ottuz alte xil til bilen sözlişidiken. Ularniñ her biri ayrim taipe ve qebile bolup, öz ara sözleşmekçi bolsa tilmaç işlitidiken. Her bir taipe bir terepke bérip şeher-imaretler bina qilip olturuşuptu.

63. DOLANLİQLAR (1)[635]

Bir rivayette, Dolanlar Mekittin tartip Lopnurğiçe bolğan payansiz qumluq etrapini igiligiçke, “Dolan” sözi “Dala” dégen sözdin özgergen déyilidu; yene bir rivayet “Dolan” “Dalan” sözdin kélip çiqqan, depmu qarilidu.

Dolanlar asasen çöl-bayavanni makan qilğan bolup, ovçiliqqa mahir xelq iken. Böre, qavan, qaplanlarni xuddi qoyni tutqandek erkin tutalaydiken. Ularniñ mazayi-maşayiqlarğa bolğan étiqadi nahayiti küçlük bolup, qandaq mazar boluşidin qetiynezer hemmini uluğlaydiken. Şuña, başqa yurttin kelgenler ularniñ bu aditini: “Açа toğraqni körüp Mazar Ğocam dégen Dolan, Qaşqa toñguzni körüp méniñ kalam dégen Dolan” dep qoşaqta qatqaniken.

Dolanlar tolimu xuş çaqçaq, naxşa-qoşaqqa mahir xelq iken.

Künlerniñ biride, bir Dolanniñ öyige méhman keptu. Öy igisi Leylixan méhmanni körüp érige:

Öyge méhman kéliptu,

Aş éteymu begçek?

Nan yaqaymu begçek?

dep soraptu. Éri ayaliğa:

---

[635] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 153–154.

Qara qoyni soyayli,
Göşni ésip çöp et,
Qalğanini özüñ bil
Xudayim bergen leylek

dep cevap bériptu. Buni añlap olturğan méhmanlar ularniñ qoşaqqa ustiliqidin heyran qaptu.

Nağrini deslep Dolanlar icad qilğaniken. Ular keñ bayavanda tarqaq olturaqlaşqaçqa, ularni bir yerge toplaşqa toğra kelse, nağra asasliq xeverçi hésablidiken. Eyni vaqitta, herbir mehellide birdin "Nağrixana" bolğaniken. Dolan merkizidin nağra çélinsa, uniñ avazi başqa nağrixanilarğa yetken haman nağra avazi üzülmeydiken. Aş pişimğa yetmigen vaqit içidila her qandaq xever Dolanlarniñ u çétidin bu çétige yétip baralaydiken. Şuniñ bilen çoñ-kiçik, er-ayal Dolanlar birdemdila "nağrixana" meydaniğa cem bolidiken. Toy-tökün ve meşreplerdimu aldi bilen atalğan yurt isimliri şuniñdin qalganiken.

64. DOLANLİQLAR (2)[636]

Dolanlar: "Bizniñ ata-bovimiz dervittin çiqqan" dep rivayet qilişidu.

Rivayet qilinişiçe, qedimki zamanlarda şimalda yaşaydiğan "Dolun" deydiğan bir köçmen qebile bolğaniken. Ular cenubqa köçkende, bir bölüki Bedexşanniñ bir çétige kélip olturaqlişiptu. Ular şu yerde İslam dinini qobul qilip, musulman boptu. Ular özliri igiligen yerge on tüp söget tikiptu. Buni körgen Afğanlar ularni "Dervitlikler"[637] dep ataptu.

Şuniñdin buyan bu cay "On Tüp Sögetlikler" dep atilip qaptu, ulardin üç kişi İslam dinini teşviq qiliş üçün deslep Qeşqerge keptu. Qeşqerni İslamğa kirgüzgendin kéyin Kuhçarğa[638] keptu. Bu yerde Qalmaq dep atilidiğan kupparlar yaşaydiken. Sögetlikler ularni imanğa kirgüzgendin kéyin, Kuhçar (Kuçar)niñ töven teripidiki qumluq yéniğa caylaşqan çoñ bir şeherge kélip, u yerdiki kupparlarğa İslam dinini teşviq qiptu. Bu şeherdiki xelqler ularğa işenmey: "Eger sözüñlar rast bolsa, bizge bir

---

[636] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 154–156.
[637] Dervit: De-Parsçe söz bolup "on" dégen menide. Vit- "Söget"dégen menide.
[638] Kuhçar: Parsçe söz bolup, kuh-tağ, çar-□udu□ dégen menide.

dua qiliñlar. Duayiñlarniñ xasiyitidin şehirimiz pütünley altun bolup ketsun, şu çağdila silerniñ diniñlarğa işinimiz" deptu.

Sögetlikler qol kötürüp dua qilişiptu. Közini yumup-açquçe pütün şeher altun bilen qaplinip kétiptu. Lékin, bu şeherdiki putperesler öz étiqadliridin peket yanmaptu. Sögetlikler: "Bügün axşam biz yene dua qilimiz, u çağda şehiriñlarğa qum yağidu. Şuniñğiçe iman éytmaydiğan bolsañlar hemmiñlar qum astida qélip halak bolsiler" deptu. Buni añlap on töt adem iman éytip musulman boptu. Qalğanliri bir kéçidila qumniñ astida qélip halak boptu. Musulman bolğan on töt kişi bu yerdin ayrilip, Tarim deryasini boylap her biri birdin şeher boptu. Hazirqi Dolanliqlar ene şu on töt kişiniñ evladi iken.

65. YANLA URUQİ HEQQİDE RİVAYET[639]

Kiroren şehiri qum apitige uçriğandin kéyin aman qalğan kişiler Lopnur etrapiğa köçüp, kölniñ ğerbiy teripige orunlaşqan. Şuña ular özlirini "Yanla", "Yan yanliqlar" (Yan orunlaşqan kélip olturaqlaşquçi) dep ataşqan. Şuniñdin buyan bu uruq şu nam bilen atilip kelgen bolup, ularniñ birinçi evladi Köyük, ikkinçi evladi Çagar, üçinçi evladi Berdi, tötinçi evladi Qezi, beşinçi evladi Yanla...imiş.

66. MUĞALLAR NÉMİŞQA ÇÖÇÜRE YÉMEYDU[640]

Bu zamanda emes, u zamanda, yamğurniñ orniğa ateş yağqanda, el xarablişip veyran bolğanda, kişiler açarçiliqtin zar qaqşiğanda, xudaniñ tapşuruqi bilen qaysidur bir peyğember elniñ derdige yetmek bolup çöl kézip, yurt atlap, Yupurğa tevelikidiki Muğal dégen yéziga keptu. Yol azabidin harğanliq yetken peyğember özige hemrah bolup ayiğini yeñgil qilğan tögisini bağlap qoyup, bir tüp sögetniñ sayiside yétip uyquğa kétiptu. Aridin köp vaqit ötmey teyyar olcini ğeniymet bilgen Muğallardin birneççisi peyğemberniñ tögisini oğrilap soyup, göşide çöçüre étip yevaptu. Peyğember oyğinip qarisa tögisi yoq turğudek. U sürüştürüş arqiliq tögisiniñ yoqiliş sevebini bilgendin kéyin derğezep boptu ve Muğallarni "Bügündin başlap çöçüre yéseñ, şu zaman ölgeysen!" dep qarğaptu. Şuniñdin başlap Muğal xelqi çöçüre yéyiştin hezer eleptu ve el arisida "Muğallar peyğemberniñ qarğişiğa ketken, çöçüre yése ölidu" dégen rivayet tarqalğaniken.

---

[639] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 198.

[640] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 376.

IV. 1. 3. BAZI GELENEKLERİN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ EFSANELER

67. TOY MERİKİSİNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ[641]

Biraq qedimki zamanda toy merikisi dégen yoq iken. Er-ayallar toy merikisi ötküzmeymu bir-biri bilen bille öy tutuvéridiken. Efrasiyapniñ devrige kelgende kişiler şeher-bazarlarda yaşaydiğan, yéza-qişlaqlarda toplişip olturaqlişidiğan boluptu. Kişiler toplişip yaki bir biri bilen qoyuq arilişip yaşiğaçqa, bezi ğeyriy ehvallar sadir boluşqa başlaptu. Beziler biravniñ ilkidiki ayallarğa çaqçaq qilidiğan, birge ötüş telipini qoyidiğan ğelite qiliqlar özlüksiz yüz bérip turuptu. Buniñ bilen uruş-talaş, qan tökülşler evc aptu. Efrasiyap bu ehvallarni körüp, camaetni tinçlanduruş, kişiler arisida şermi-haya, edep-exlaq turğuzuş, uquşmasliqtin saqliniş üçün nurğun çare-tedbirlerni oylaptu. Şuniñ bilen toy qilip, merike ötküzüp, er-ayalniñ bir öylük bolğanliqini pütün yurt-camaetke aşkarlaşni telep qiptu. Şuniñdin başlap kişiler arisida dağduğiliq toy qilip, toplaşqanliq ehvalini xalayiqqa melum qilidiğan iş barliqqa keptu. Uquşmasliqtin saqliniş üçün toy qilğuçi adem sürüştürüş arqiliq layiq tapidiğan ve köpçilikniñ diqqitidin ötküzidiğan boptu.

Toy dégenlik aldi bilen, er-ayal bir-birige köyünüş dégenlik iken.

68. ÖLÜM MERİKİSİNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ[642]

Burunqi kişiler tuğqanliri ölüp ketse héç kişige uqturmay, méyitni otta köydürüp, ceset külini qumluqqa élip bérip şamalda soruvitidiken.

Afrasiyapniñ zamaniğa kelgende Afrasiyap bu adetni özgertip, méyitni sanduqqa sélip yerge kömüşni buyruptu. Afrasiyap dadisi uluğ tor qaza bolğandin kéyin, uniñ cesetni qiriq kün saqlap, ucminiñ yağiçida uzunliqi qiriq ğériç, keñliki yette ğériç, égizliki toqquz ğériç qilip puxta bir sanduq yasitip, méyitni sélip ordiga yéqin égiz bir döñge depin qiliptu.

Ölüm bolup 40 küngiçe orda ve paytextite oyun-tamaşa, bezme-meşrepler toxtimay davam qiliptu. Afrasiyap bu işlardin ğeyriylik hés qiliptu, musbetlik köñli azabliniptu. U köñül éçip tamaşa bilen yursimu, lékin meyüslük halitidin zadi qutulalmaptu. Şuniñdin kéyin u çoñqur oylinişqa başlaptu. “Ademniñ qeder-qimmiti,

---

[641] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri. Ürümçi*: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 68–69.

[642] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 72–73.

abroyi hayat çéğidila etivarlinip, ölgendin kéyin untulup qalidiğan iş bolsa bu tolimu vapasizliq bolidiken" dégenlerni xiyalidin keçürüp, orda ehlini çaqirtiptu. Orda kéñişide Afrasiyap: "Ölgüçüni cim-cimla uzitiş merhum üçün adaletsizlik qilinğanliq bolidiken. Buniñdin kéyin kimde-kim ölüp ketse, derhal yurt-camaetke melum qilinip, xalayiq haza soruni tüzep, yiğa-zade qilişi lazim, şu arqiliq merhumniñ hayat çéğidiki işliri eslensun" deptu. Orddidiki danişmen vezir Qur Beg: "Haza soruniğa camaet bek köp yiğilip kétip, yiğliğuçilar köp bolup ketse, yurtta vehime peyda bolup kişiler xatircem bolalmay qélişi mümkin, şuña merhumniñ yéqin uruq-tuğqanlirila hazidar bolsa" deptu.

Afrasiyap bu meslihetni toğra tépiptu hem er hazidarlar bélige aq rexit bağlaşni, ayal hazidarlar aq romal artişni belgileptu ve yiraq –yéqindin kelgenlerniñ, qolum-qoşnilarniñ üç küngiçe méyit çiqqan öyge tamaq etküzmey aş-tamaq, nan-çay bilen teminlep turuşini, merhumniñ vapatidin kéyin, katta nezir bérip merhumni yat étip, rohiğa dua qilişni, uni meñgü eslep turuşni belgiligen iken.

Şuniñdin başlap ölümde yiğa, toyda külge qiliş adetke aylinip qalğan iken.

69. QEBRE QATURİŞNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ[643]

Qedimki zamanda kişiler qaza qilip ketse, yerge kömüp, yer üstige bezi belgilerni qoyup qoyğandin başqa héçqandaq qebre qaturmaydiken.

Sutuq Buğraxanniñ ata-bovisi qaza qilip ketkendin kéyin kişiler uni ordiniñ ayağ teripidiki xilvet cayğa depin qiptu. Yillarniñ ötüşi bilen bu yer kişilerniñ ésidinmu çiqip kétiptu.

Bir küni Sutuq Buuğraxan çüşide ata-anisini körüp, ularni eslep qaptu ve ularniñ yatqan cayini körüp kéliş üçün ordidin çiqip ata-anisini depin qilğan yerni izdeptu. Xéli izdigen bolsimu qebrini tapalmaptu. Axiri ordiğa qaytip kélip muneccimlerniñ yardimide u orunni aran dégende tépiptu. Qariğudek bolsa qebriniñ ustide it-éşekler topa-çañ tozutup, balilar oynap yürgen. Bu ehvalni körüp Sutuq Buğraxanniñ köñli perişan boluptu. U öz içide "ata-anamni çüşep qélişim bikar emes iken. Ular bu yerniñ astida qandaqmu xatircem yatalisun, men ularğa yüz kélelmigüdek iş qilip qoyuptimen" dep oylaptu.

---

[643] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 70–71.

Şundin kéyin u ustilarni yiğip ata-anisi depin qilinğan cayğa mexsus qebre qaturuşni orunlaştiruptu. Erlerniñ qebrisi çoñraq pilanliniptu, uniñğa talaliq, öylük, dégen ikki pelempey, üstige böşük şekli yasiliptu. Ayallarniñ kiçikrek pilanlinip, supra, aştaxta ve uniñ üstige noğuç şekli yasiliptu.

Kişiler ata-anisiniñ bu dünyaliqta qilğan savapliq işlirini eslep turuş, ularniñ rohini ğéripsindurup qoymasliq üçün, her peyşenbe[644] küni ervahlarniñ rohiğa atap yağ purutuş, héyt-ayem künliri qebre béşiğa bérip dua-tekbir qiliş, qebristanliqi süyürüp, su çéçip pakiz tutuş, can-canivarlarniñ uzulmey kélip-kétip turuşi üçün dan çéçip turuş, qebristanliq etrapiğa del-derex, gül-giyah östürüp kökertmiş, qebristanliqlarda xaliğançe méñip yürmeslik, yol salmasliq, naşayan işlarni qilmasliq, mal baqmasliq, u yerniñ otun-çavarlirini termeslik, menqulatlirini buzmasliq, qebristanliq etrapidin ötkende ulağliq, harvilik bolsa, yerken çüşüp piyade ötüş, dua qiliş, ervahlarniñ rohidin medet tileş qatarliq nurğun adet ve qaide-yosunlar ornitiliptu.

Qebre qaturuş ve ölgenlerniñ hürmitini qiliş mana muşuniñdin qalğan iken.

70. QİRİQ TAL ÇAÇ QOYUŞNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ[645]

Qedimki zamanda Tümenxan dégen xaqan ötken iken. Uniñ ay dése aydin güzel, kün dése kündin güzel, eqilliq bir qizi bolup, uniñ ismi Altun Qiz iken. Altun qiz toqquz yaşqa kirgende çahar bağda seyle qilidiğan, öy işlirini qilalaydiğan, atqa minip ovğa çiqalaydiğan, emgek söyer bolup ösüp yétiliptu.

Şu künlerde Altun Qizniñ bundaq hösün-camali ve işçanliqi orda etrapidiki yigitlerni özige ram qiliptu. Ular bir amal qilip u qizni qolğa keltürüşni oylaydiken. Şuña ular bir-birige uqturmay Altun Qizni qolğa keltürüşniñ yolini izdeptu. Bu yigitlerniñ içide eqilliq, emgekçan, köpçilikniñ hürmitige ige Beribeg dégen bir yigit bolup, umu qizniñ işqida köyidiken. Beribeg şundaq işqi-piraq içide ötivatqan künlerde Altun Qizniñ her küni seher turup çahar bağqa bérip, gülşendin pöreklep éçilğan güldin birni üzüp tebessüm bilen purap oñ çékisige qisturup bolğandin kéyin, çahar bağdin qaytip çiqidiğanliqi yigitke melum bolup qaptu. Beribeg bu işni bilivalğandin kéyin, bir küni seherde özíniñ béğidin nahayiti çirayliq éçilgan güldin birni tallap üzüp Altun Qiz

[644] Bu küni Sutuq Buğraxan dadisi qaza qilğan kün iken.
[645] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 74–76.

kélidiğan yolda uni kütüp turuptu. Altun Qiz kélişi bilen Beribeg Altun Qizğa gülni teñleptu. Altun Qiz gülni xuşalliq bilen aptu ve:

—Siz bu gülni maña teyyarlap qoyğanmu?-dep soraptu. Yigit:

—Hee, bu gülni çéçiñizğa qisturup eliñ,-deptu. Qiz:

—Bu çuvulup turğan çéçimniñ qeyirige qisturumen?-deptu. Yigit:

Gül qisturğidek örüñ-deptude yoliğa ravan boptu. Qiz öyige qaytip barğandin kéyin, bir amallarni qilip çéçini bir tal qilip örüp yigit teqdim qilğan gülni çéçiğa qisturuptu. Bu künni qiz intayin köñüllük ötküzüptu. Yigit tekdim qilğan külni pat-pat purap qoyidiken. Her bir puriğinida bedinige ot tutaşqandek bolup, yürigi küpüldep kétidiken. Bu axşimi, Altun Qizniñ uyqusimu kelmeptu. U seher ornidin turup yigit bergen gülni örigen çéçiğa qisturuptu hem yigit bükün yene bir tal gül teqdim qilip qalsa uni nege qisturarmen? dep oylaptu, héliqi gülni çéçidin elivetküsi kelmeptu. Şuniñ bilen Altun Qiz çéçini ikki tal qilip örüptu ve kündilik aditi boyiçe belgilik vaqitta çahar bağqa qarap yol aptu. Del başğa qayrilidiğan yolda yigit bir tal gülni tutup turğidek. Altun Qiz gülni söyüngen halda qoliğa élip teyyarlap qoyğan ikkinçi tal örime çéçiğa qisturivaptu-de, öyge qaytip keptu.

Yigit bilen qizniñ qelblirini izhar qilişliri top toğra qiriq kün davamlişiptu. Altun Qiz çéçini qiriq tal örüp, yigit teqdim qilğan qiriq kündiki qiriq tal reñgareñ külni çaçliriğa qisturuptu.

71. NİYAZ ÇÉÇİ QOYUŞ HEQQİDİKİ RİVAYET[646]

Qedimdin béri Qeşqerlikler perzentliriniñ köp boluşini bekmu arzu qilidiken hem balisi köp kişilerni bekmu hürmetleydiken. Biraq, süyi bar yerniñ oti yoq, oti bar yerniñ süyi yoq, dégendek, kişilerniñ arzusiniñ eksiçe, her xil péşkellikler, yeni açarçiliq, ağriq-silaq, su, ot apiti, yéğiliqlar tüpeylidin bezi ata-anilar baliliridin ayrilip qalsa, bezi ayallar tuğmasliq késilige giriptar bolğanliqtin bala didariğa qanmaydiken. Ular Appaq Ğocam Maziri, Arslan Xénim Maziri, Qutbidin Ela Ğocam Maziri, Osman Buğraxan Maziri, Böşük Anam Maziri qatarliq caylarğa bérip, dua-tilavet qilip, yüzini topiğa suvap, közini yumup, qolini belgilengen cayğa tiqip, qoliğa néme çiqsa şuni ağziğa sélip yétiş arqiliq uluğlarniñ vasiyiti arqiliq Alladin perzent tilişidiken. Bezide

[646] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 65–67.

ular birer bala yüzi körüp qalsa, perzentke Alla Berdi, Xuda Berdi, İgem Berdi, Sitvaldi, Tilivaldi, Turdi, Turğun, Tursun, Turnisaxan, qatarliq isimlardin birerini qoyuş arqiliq qilişqan. Uniñdin başqa yene tuğuşniñ aldi-keynide xilmuxil irimlarni qilişqan.

Mesilen: Baliliq ayallarni tuğut anisi qiliş, üç küngiçe baliniñ tuğulğanliqini qoşnilardin mexpi tutuş, yette küngiçe ötne-yérim qilip kirgenlerge özre éytip, nerse bérip turmasliq, tuğmas, balisi turmiğan ayallarniñ tuğutluq öyge kirişige roxset qilmasliq, bovaqniñ boyniğa, qoltuqiğa, posmisiniñ aldi teripige, çapinininiñ dolisiğa, böşukniñ tutquçiğa köz tumar, til tumar, közmunçaq qatarliq nersilerni ésip qoyuş, quraq çapan (qiriq xil lata bilen quraşturğan çapan) kiydürüş, démide içiriş qatarliqlar. Appaq Ğocamniñ devrige kelgende, kişiler qandaq qilğanda perzentliriniñ uzun ömürlük boluşini qolğa keltürgili bolidiğanliqi heqqide béşaret bérişni sorap u zatniñ huzuriğa bériptu.

Appaq Ğocam çoñqur oylanğandin kéyin: “Bu işni memnu ezeldin oylap kelgen idim. Buniñğa Alla teripidin obdan béşaret kelgen idi. Buni emdi avam xelqqe bildüridiğan vaqit keldi. U bolsimu, yéñi tuğulğan balilarğa niyaz çéçi qoyuş qaidisidur. Niyaz dégenlik-yalvurmaq dégenlik. Bu Alladin tilep tapqanliqniñ nişanisi süpitide oğul perzentlerniñ béşiniñ arqa doqisiğa niyaz çéçi (xelq arisida “sélilek”mu déyilidu) qoyup, üç tasmaq ayrip, birtal qilip örüp qoyuş kérek, uni yette yaşqa kirgende resmiyet arqiliq çüşürivétiş lazim. Şundaq qilğandila perzentlerniñ burun ölüp kétişidin saqlanğili bolidu” deptu.

Kişiler yene: “Niyaz çéçini qandaq resmiyet bilen kimlerge çüşertküzimiz?” dep soriğan iken, Appaq Ğocam: “Yağdudiki ata-balamniñ qebristanliqida kişilerge nezir bérilidiğan daş qazanlarğa otun yérip, ot qaliğuçilar, das yuyup, su toşuğuçilar kéçe-kündüz tinim tapmay işlep, savapliq işlarni qilip, gunahidin pak bolup Allağa yéqin kişilerdin bolup qaldi. Muşu mömin musulmanlar imani kamil kişilerdur. Ular niyaz çéçini çüşürüşke eñ muvapiq kélidu. Siler niyaz çéçi qoyulğan perzentiñlarni yette yaşqa kirgüzüp, birer canliq yaki qoy-kala, tapalmiğiniñlar toxu, kepterni élip, uniñğa aşliq, tuz-otunlarni qoşup yağdu (hezret)ge élip bérip, mulazimlarğa sediqe qilip, ularğa telipiñlarni éytiñlar. Ular bu işiñlarni orunlap silerni ve Allani razi qilidu” deptu.

Oğul balilarğa niyaz çéçi qoydurup arzulap béqiş ve çéçini yette yaşqa kirgüzüp Appaq Ğocamğa mulazimliq qilidiğan mulazimlarğa çüşertiş aditi mana muşuniñdin qalğan iken.

72. İSSİLİQ AŞİ HEQQİDE[647]

Burun bir momay ötkeniken. Uniñ güzellikte teñdaşsiz bir qizi bar iken. Künlerniñ biride qoşna mehellidiki üç yigit teñla qizğa öyliniş teklipini qoyuptu. Bu üç yigit bir-biridin kélişken ve bir-biridin eqilliq iken. Momay qizini qaysi yigitke bériş kéreklikini bilelmey intayin teñlikte qaptu. Yigitlermu momayni qistap turuvaptu. Momayniñ bir éşiki ve bir iti bar iken. Axiri momay qizini it, éşek bilen bir öyge solap qoyuptu-de, it bilen éşeknimu qizğa oxşaş sahibcamalğa aylandurup bériş üçün kéçiçe teñridin tileptu. Momay etisi işinki éçip qarisa, uniñ telipi icavet bolup, öy içide bir-biridin zadi perqlendürgili bolmaydiğan üç qiz olturğudek. Buni körgen momay telipini icavet bolğanliqidin xuşal bolğan bolsimu qaysisi öz qizi ikenlikini bilelmey perişan boptu. Şundaq qilip bu qizlarni yatliq qiptu. Momay toydin kéyin üç qiziğa atap üç ligen aş étip, qizliridin ehval soraş üçün yolğa çiqiptu. U bir qizniñ öyige kélip:

—Balilirim, qandaqraq, yaxşi ötüvatamsiler?-dep soraptu bir ligen aşni qoyğaç.

—Xéli yaxşi kétip barimiz,-deptu künoğli,-biraq qizliriniñ xuyi tutup qalsa ademni çişlep qoyidiken,-deptu. Momay köñlide: “He, bu méniñ itim şu iken” deptu. Momay bu öydin xoşlişip, yene bir qiziniñ öyige keptu ve ulardinmu ehval soraptu.

—Yaxşi kétip barimiz,-deptu künoğli-biraq qizliriniñ xuyi tutup qalğanda, ademni tépidiken emesmu,-deptu. Momay köñlide: “He, bu méniñ éşikim şu iken” dep cezm qiptu.

Momay şu çağdila üçinçi qizniñ öz qizi ikenlikini biliptu. Momay şu çağda aparğan éşi “issiliq aş” dep ataptu.

Éytişlarğa qariğanda, toyniñ ikinçi küni qiz terepniñ oğulniñ öyige seherde issiliq aş étip apirişi şuniñdin qalğanmiş.

[647] İsmail Tömüri. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1991, ss. 138–139.

73. HERQANDAQ İŞNİ QİLİŞTA OÑDİN BAŞLAP KİLİŞ LAZİMLİQİ HEQQİDE RİVAYET[648]

Bizde sirtta birer işni béciriş üçün işiktin çiqqanda aldi bilen oñ put bilen bosuqtin atlap çiqidiğan; kiyim kiygende aldi bilen oñ qolni yeñge sapidiğan adet bar. Bu işlirimizniñ oñğa tartişini arzu qiliştin ibaret. Bu heqte mundaq bir rivayet tarqalğan:

İlgiri bir qomandan ötken iken. U intayin batur bolup, istiratégiye ve taktikiğa intayin mahir iken. Düşmenliri uniñ bilen uruşuş tügül, namini añlisimu ğal-ğal titreydiken. Künlerniñ biride héliqi qomandan düşmen terep bilen uruşmaqçi boluptu. Düşmen terepmu bu bir hayat-mamatliqqa munasivetlik zor iş bolğaçqa, héliqi qomandan bilen élişişqa bel bağlap, sep tüzüptu. Uruş başliniptu. Uruş veziyiti he dégende héliqi qomandanğa paydisiz boluptu. Herqançe baturluq, qehrimanliq körsetsimu yéñilip éliptu. Düşmen terep ğelibiséri basturup kélivériptu. Buniñdin héliqi qomandan bekmu eceplinitu. U düşmen terepniñ qayta omumyüzlük hucumğa ötüş üçün teyyarliq qilivatqan peytidin paydilinip,eskerlirini tertipke séliptu. U eskerliriniñ kiyim-kéçiki, qoral-yarağliri, hetta putiğa oriğan köçeyliridin birmu bir tekşürüptu. Tekşürüş arqiliq bir eskiriniñ köçeyni tetür oriğanliqini bayqaptu hem uni héçqandaq sürüştürmeyla çépip taşlaptu. Eskerlirini bir qur tertipke sélip bolup, teyyar boptu. Düşmen terep omumyüzlük hucumğa ötüptu. Ularmu düşmenge qarşi atliniptu. Gerçe düşmen terep san cehettin xéli köp bolsimu, bu qétimqi uruşta héliqi qomandan ğelibe qiliptu. Şundaqla kéyinki qétimliq ceñlerniñ hemmisidila ğelibe qiliptu. Şundaq qilip, herqandaq işni qilişta oñdin başlaş ene şuniñdin qalğanmiş.

74. DAÑGAL YÉYİŞ HEQQİDE[649]

Loqman Hekim boyiğa yetken qizini birovğa yatliq qiliptu. Şu mezgillerde Loqman Hekimniñ tibabetçiliktiki şöhriti künséri éşip, aldiğa késel körsetkili kélidiğan ademler köpiyiptu. Lékin uniñ künoğli birer qétimmu uniñ aldiğa "Men ağridi" dep kélip baqmaptu. Buniñ sevebini Loqman qizidin soraptu. Qizi éniñ her küni etigende ornidin turupla qurup ketken qattiq nandin bir burda yevalidiğanliqini éytiptu. Loqman Hekim qiziğa qattiq nan parçilirini bir yerge yoşurup qoyuşni tapilaptu. Qizi şundaq qiptu. Lékin künoğul yenila Loqman Hekimniñ aldiğa késel körsetkili kelmeptu. Buni

[648] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, ss. 148–149.
[649] İsmayil Tömür. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1991, s. 139.

Loqman yene qizidin soraptu. Qizi “u hazir her etigini séğiz dañgaldin bir parçini yevalidiğan boldi” dep cavap bériptu. Bu gepni añliğan Loqman Hekim: “Undaq bolsa, u ömürvayet késel bolmaydiken” deptiken. Hazirmu, kişiler arisida muşu rivayetke asaslinip, kéçisi aşqazanğa yiğilip qalğan zerdap suni yoqitiş koyida her etigini birer burda qatqan nanni yevalidiğanlar uçrap qalidu.

IV.1.4. GÖK OLAYLARI VE GÖK CİSİMLERİYLE İLGİLİ EFSANELER

75. NÉME ÜÇÜN QAR-YAMĞUR YAĞİDU[650]

Bekmu qedimki zamanda, Teñriniñ şapaiti bilen asmandin insanlarniñ yémiki üçün un, ussuluqi üçün yamğur yağattiken. Bu ecirsiz kelgen yémek-içmekniñ qedir-qimmiti kündin-künge tövenlep, insanlar arisida israpxorluq evc aptu.

Şundaq künlerniñ biride, bir ayal çelpek bilen balisiniñ çoñ tertisini értiptu. Teñri buniñdin ğezeplinip, yamğurni ademsiz tağqa yağdurup, unni qarğa aylanduruvétiptu. Şuniñdin kéyin insanlar yémeksiz qélip qiyniliptu ve yémek izdep qar çüşken yerlerni tatilaptu. İnsanlarğa yémek-içmekniñ qedri ötülgen muşu peytte yene Teñriniñ rehmi kélip, ularğa ziraetlerniñ uruqini bériptu. Şuniñdin kéyin ademler öz qoli bilen ziraet térip, öz qoli bilen perviş qilip, özi yiğip, ecir sindürüp ğizalinidiğan boptu.

76. BULUT QİZ[651]

Nahayiti qedimki zamanda, çeksiz ketken bir cañgalliqta birqançe aililik adem yaşaydiken. Bir zamanlarğa kelgende birneççe yil qurğaqçiliq apiti yüz bérip, ular tériğan buğdaylar ünmeptu. Ular axir amalsiz, bu caydin ketmekçimu boptu, biraq bu çeksiz cañgalliqniñ çétige çiqquçe hayat qélişimu mumkin emes iken, şuña ular ölümni kütüp olturiştin başqa çare tapalmaptu. Bularniñ arisida eqilliq, zérek bir qiz bar iken. U qiz mundaq deptu:

—Siler méni köydürüñlar!

Buni añliğan çoñ-kiçik hemmisi heyran qaptu. Qiz yene:

—Eger siler méni köydürmiseñlar, hemmimiz halak bolimiz. Eñ yaxşisi, méni tézrek köydürüñlar,-dep yalvuruptu.

Ular axir qizni köydürüşke mecbur boptu. Birdinla havani is-tütek qaplap, qizni köydürgende, çiqqan is bulutqa aylinip köktin orun aptu. Pütün yer-cahan pijğirim

[650] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 24.
[651] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 25–26.

aptaptin xaliy boptu. Keynidinla şarqirap yamğur yéğişqa başlaptu. Şuniñdin başlap uniñ nami “Bulut Qiz” dep atiliptu.

Bulut qizniñ köñli bek yumşaq bolup, déhqanlarniñ zarini añlisila yamğur yağidiken, şuña ademler bulut qizni yaxşi köridiken. Zéminda qurğaqçiliq yüz bersila kişiler bulut qizni çaqiridiken.

77. MELİKİNİÑ AY BOLUŞİ[652]

Rivayet qilinişiçe, elmisaqtin burun ay yoq iken, quyaş asmanda yekke-yégane turidiken, şuniñ üçün quyaşniñ köñli bekmu yérim iken. Quyaş xanişi yoq quyaş boluşni yaqturmiğaçqa, etigenliki xapa halda kötürülüp, vaqit çüştin qayrilğanda qaytip bérip aram élişqa aldiraydiken.

Quyaş az nur bergeçke, xelq turmuşta qiyniliptu. Kündüzimu gugum bolğaçqa kişiler bekmu capada qaptu. kelq padişahqa erz qiptu. Padişah erzini köp añlap ketkeçke, ölimalarni çaqirip quyaşniñ néme üçün nurini az çiqiridiğanliqi üstide kéñişiptu. Ölimalar buniñ sirini yéşelmeptu. Axirda bir qéri nökerni quyaştin buniñ sirini sorap béqişqa buyruptu.

Qéri nöker quyaştin sorap bilgendin kéyin padişahqa:

—Quyaş xanişqa mohtac iken, u xanniñ qiziğa öylinişni xalaydiken,-deptu.

Padişah güzellikte teñdişi yok, eqilliq, köyümlük, başqilarga yardem bérişni xuşalliq dep bilidiğan bir qizi bar iken. Padişah melikini intayin yaxşi köridiken, şuñlaşqa qizini quyaşqa bérişke qoşulmaptu. Vezirliri, puqraliri şunçe yalvursimu, qizidin ayrilişqa qiyalmay qoşulmaptu hemde perman çüşürüp, bu işni melikige bildürüp qoyğanlarniñ kallisini alidiğanliqini cakarlaptu. Sevebi, buni melike bilipla qalidiğan bolsa, quyaşniñ xanişi boluşqa razi boluş xevpi bar iken.

Kişiler padişahniñ permanidin qorqup, melikige bu xeverni éytişqa pétinalmaptu.

Künler, aylar, yillar ötüptu. Bir küni melike seyle qilip kéliş üçün şah dadisidin icazet soraptu, şah dadisi qoşulğandin kéyin u adettiki kiyimlirini kiyip seylige méñiptu. Yolda kiyimliri cul-cul bolup ketken bir momay uçraptu. Melikiniñ içi ağrip uniñğa pul bériptu ve momaydin:

---

[652] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 18–20.

—Moma, sili néme üçün bu halğa çüşüp qaldila?-dep soraptu. Bu qizniñ padişahniñ melikisi ikenlikini bilmigen momay:

—Qizim, sili iştin xeversiz ikenla, quyaş xanniñ qizini xanişliqqa telep qilsa, padişah qizidin ayrilişqa közi qiymaptu. Şu vecdin quyaş rencip nur ve issiqliq tarqatmidi, şuñlaşqa biz capa-muşeqqet çékivatimiz,-deptu.

Melike bu geplerni añlap, derhal ordiğa qaytiptu ve dadisi bilen qattiq munazirilişiptu, lékin padişah qetiy qoşulmaptu, çünki u qizini intayin yaxşi körgeçke uniñdin ayrilişqa közi qiymaptu.

Şuniñdin başlap melike quyaşniñ arzusini qanduruşniñ koyida boptu. Padişah melikini qattiq nezerbend astiğa élip, çarbağdin néri berişqa ruxset qilmaptu.

Bir küni seherde melike oyğinip çarbağqa çiqip oynaptu hemde bir derexke çiqip qarisa, bir tüp heşqipiçik derexke yamişip yuqiriğa çiqip ketkeniken. Acayip bir iş: Heşqipiçek melikiniñ bedinige yögişivaptu. U öse-öse asmanğa yamişiptu ve melikini açiqiptu.

Yer yüzidikiler melikini ikkinçi körelmeptu. Quyaşmu şu kündin başlap pütün küçi bilen nur çéçiptu. Kişiler xuşal-xuramliqqa çömüptu. Keç kirgende ay çiqip asman süzülüp, yopyoruq boptu, ademler heyran boluşuptu, şuniñdila uniñ melike ikenlikini bilip intayin xuşal boptu. Şuniñdin kéyin quyaş bilen ay özliriniñ nurlirini çéçip insaniyetke bext keltürüşke kirişiptu.

78. AY YÜZİDİKİ DAĞ HEQQİDİKİ RİVAYET[653]

Éytişlarğa qariğanda, Allatala ayni intayin güzel qilip yaratqanmiş. Ay özliniñ güzellikige temenna qoyup, başqilarni mensitmeptu. Hetta Allataalaniñ özini şunçilik güzel qilip yaratqanlikinimu untup, köp kupruluq ötküzüptu. Allatala buniñğa nahayiti xapa boluptu. Hem bir qisim külni élip ayniñ yüzige çéçivériptu. Şuniñdin başlap ayniñ yüzide dağ peyda bolup qalğanmiş.

79. AY BİLEN KÜN (1)[654]

Eslide quyaş bilen ay ikkisi bir-birige aşiq-meşuqlardin iken. Ay quyaşniñ işqida ahu-peryad çekse, quyaşmu ayniñ işqida puçilinip hicran otlirida kavap bolup

[653] Tursun Hoşur idikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 3, Ürümçi : 1999, s. 153.
[654] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 13–14.

köyidiken. Biraq, her ikkisiniñ ariliqi bek yiraq bolğaçqa bir-biriniñ visaliğa yételmey, arman bilen yürüşidiken.

Künlerniñ biride üker yultuzniñ köñlide quyaşqa muhebbet peyda boptu. Künler ötkenséri üker yultuz muhebbiti küçiyip çidiyalmaydiğan dericige bériptu-de, quyaşqa çolpan yultuzni elçi qilip evetiptu, biraq quyaş öz söygüniniñ ay ikenlikini éytip üker yultuzniñ telipini qobul qilmaptu. İşq derdide yüriki azabqa tolğan üker yultuz reñgi zepiran bolup nadametler çékiptu. Quyaşniñ üker yultuzniñ ah-nadametler çékip azablinivatqanliqiğa içi ağriptu. U uzaq xiyal sürgendin kéyin çolpan yultuzğa:

—Üker yultuzğa uval bolğudek, men uniñğa azraq köñül böley, biraq visaliğa yetküzmeymen, çünki méniñ birdinbir söygünüm aydur. Şundaqtimu üker yultuzğa dégin, u maña yéqinraq yerge kélip camalimniñ teptidin özige aramliq tapsun,-deptu.

Üker yultuz köñlige başqa bir niyetni püküp, hoşini yoqatqan divane süpet bilen bir hasa tayaqqa tayinip quyaşqa yéqin keptu-de, çaçlirini yulup piğanlar çékiptu, yiğlaptu, qaqşaptu, axir quyaşniñ hararet belvéği etrapida şérin uyquğa ketkendek boptu. Quyaşmu uni uxliğan çéği dep oylaptu.

Biraq, yalğan uyquğa bend bolğan üker yultuz tün teñşelgende qolidiki hasisini quyaşniñ yürikige sanciptu. Hasa tayaq köseydek köyüptuyu, quyaş bu işni sezmeptu. Hasa tayaq rasa çoğ bolğanda üker yultuz asta qéçiptu-de, udul barğançe şérin uyquğa esir bolğan ayniñ mubarek yüzige savcivétiptu. Ay çöçüp oyğiniptu, biraq şuniñdin béri ayniñ güzel camalida qara dağ peyda bolup qaptu.

80. AY BİLEN KÜN (2)[655]

İlgiri ay bilen kün nahayiti yaxşi dostlardin iken. Bir küni kün méhman çaqiriptu. Ay köp oylinip, axir dostiğa yariğudek bir sovğat élip barmaqçi boptu ve yaltirap turidiğan bir nurluq tac élip bérip kiydürüp qoyuptu. Bu tac künge nahayiti yarap kétiptu. Tacdin çaçriğan nurlar dunyaniñ hemmila yérini yorutuptu. Kün buniñdin xuşal bolup ayni quçaqlap söyüp kétiptu.

Bir küni aymu künni méhman bolup kétişke çaqiriptu ve künniñ özige yaxşi sovğat ekélidiğanliqiğa işinip uni töt közi bilen kütüptu. Künmu axir keptu ve dostiğa:

[655] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 14–15.

—Dostum, saña héç nerse akélelmidim. Kiyim tikip ekéley désem, bir kün orğaq şekillik çiqidikensen, bir kün çember şekillik çiqidikensen, kiyimni qandaq tikküzüşni bilelmidim,-déginiçe ziyapet soruniğa mañmaqçi boptu.

Öziniñ künge élip barğan sovğitiğa qattiq ökünğen ay qattiq gezeplinip, qoliğa tayaqni élip künni qoğlaptu. Kün bu uştumtut zerbidin qorqup şireni aylinip qéçiptu-de, ziyapet üçün teyyarlavatqan poluniñ çüçügen yéğidin bir çömüç élip, işikni éçip kirivatqan ayniñ yüzige çéçiptu. Kün bu pursettin paydilinip ğippide qéçip kétiptu. Ayniñ apaq yüzi şu çağda dağ bolup qaptu.

81. ŞÉRİN QİZ EPSANİSİ[656]

Şérin dégen qiz şundaq güzel ikenki, u tuğulup balağetke yetkendin kéyin hösn-camaliniñ teripi pütün alemge yéyilğaniken. Şu zamanda dunya boyiçe ay özini çirayliq dep sanap, yer yüzide yürer iken. Hemme kişi güzelikte teñdişi yoq dep ayni maxtaydiken. Şérin qiz balağetke yétip güzelliki kündin-künge aşqandin kéyin ademler ayni maxtaş orniğa Şérinni maxtap, uniñ hösn-camalini tillarda dastan qilişidiğan boptu. Buniñğa ayniñ hesetxorluqi keptu: “Eceba, men turğinimda kişiler Şérinni maxtaşsa, uniñğa qandaq çidiğuluq! Şérin bilen men hösnimni sélişturup köreyçu. Şundin kéyin méniñ kimlikini bilip qoyuşsun.” deptu. Şuniñ bilen Şérin qizni qéşiğa çaqirip kélip: “Sen kim? Men kim? El ağzida hösniñ teripi alemni bésiptu. Kel, ikkimiz özimizni hösn tarazisiğa sélip tartip köreyli, kim çirayliq bolsa tarazida melum bolidu” deptu. Şérin qiz xicalet bolup: “Hösnide siz elvette ziyade turisiz, quyuñ, méni xicil qilmañ, men hösn devasini qilmaymen” deptu. Buniñğa ayniñ cehli qozğilip: “Sen hösn devasini qilmiğan bilen goya insanlar nezeride sen mendin çirayliq imişsen, tarazida bir sinaşmisaq zadi bolmaydu” dep, Şérinni meylige qoymay, özi aldin teyyarlap qoyğan taraza aldiğa apiriptu. Bu devağa xalayiq yiğilğan iken. Ay meğrurlinip: “Mana Şérin, mana men, körüñlar, hösnide zadi kim ğalip iken, mana bu adil tarazida bilinidu” dep taraziniñ bir pellisige çiqip şahane olturuptu. Şérin xicaletçilik içide nailac oñ ayiğini “Bismilla” dep taraziniñ yene bir pellisige qoya-qoymay, ay leglektek likkide kötirilip asmanğa çiqip kétiptu. Xalayiq Şérin qizni qaytidin tebriklişiptu. Nomus küçidin ay yer yüzige qaytip çüşelmey, asmanğa mixlinip qalğaniken.

---

[656] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 52–54.

82. ÇOLPAN YULTUZ[657]

Bar iken, yok iken, aç iken, tok iken. Zamanlarniñ zamanisida, burunlarniñ burunisida qarliq tağniñ étikide bir ovçi bovay ötkeniken. Uniñ ailiside çaçliri qarliq tağniñ qaridek apaq kempiri bilen tal boyluq, ay yüzlük, ahu közlük, sumbul çaçliq bir güzel nevrisimu bar iken. Bu güzel renaniñ éti Çolpan bolup, bovay bilen momay bu yégane nevrisini canliridinmu eziz köridiken, uniñ tapiniğa sancilğan tiken bizniñ köz qarçuqimizğa sancilsiçu, déyişidiken. Çolpan bolsa çaç-saqalliri apaq aqarğan bovisi bilen momisiğa intayin amraq bolup, ulardin héç nersisini ayimaydiken. Çolpan bovisi bilen momisiğa kimki zerriçe ziyan-zexmet yetküzse zadi keçürmeydiken. U yolvastek qeherlik, qaplandek küçlük, tülkidek pemlik iken. Bovisi bilen momisi qérip ketkenliktin, bu ailiniñ pütün tirikçiliki Çolpanniñ zimmisige yüklengengeniken. U ovçiliq qilip bovisi bilen momisini baqidiken. U aq boz ayğiriğa minip, oqyasini ésip ovğa mañğanda, bovay bilen momay uniñğa aqyol tilep, közlirige yaş élip uzitip qalidiken, Çolpan buğa-maral, ahu kéyiklerni ovlap qaytip kelgende, bu merdane nevrisidin söyünüp kétidiken.

Ay, künler xuddi tesviniñ biriniñ keynidin biri ötüşke başlaptu.

Bovaymu qérip qalğanliqiğa qarimay, her küni keçte uşşaq canivarlarni tutuş üçün tuzaq, qiltaq qoyidiken, her küni tañdin burun tuzaq ve qiltaq qoyğan caylarğa bérip tekşüridiken. Amiti oñdin kélip qalğan çağlarda tuzaqqa çüşken toşqan, kéyik, qiltaqqa élinğan keklik, qirğavul qatarliqlarni ekélip momiyini xuş qilidiken. Bu ailiniñ tirikçiliki teñriniñ iltipati bilen yaman emes ötidiken. Mundaq yaxşi künler uzaqta sozulmaptu. Buniñ sevebi mundaq iken: "Bir yaxşiğa bir yaman her cayda bar" dégendek, bu etrapta yene bir qebile bolup, uniñ özini bir sanaydiğan aqsaqili bar iken. U qilimen dégenni qilidiğan, héçkimni közige ilmaydiğan zomiger iken. U künlerdin bir küni yéqinlirini egeştürüp ov ovlap yürginide, yaniñ oqini dégen nişanğa qilçe nuqsansiz tekgüzidiğan ovçi qiz Çolpan bilen uniñ yigiti qavulğa uçrişip qaptu. Şuniñdin étibaren zomigerniñ içige cin çüşüptu ve bu güzel renani oğliğa çétip téximu devran sürüş qarariğa keptu. U qaytip barğandin kéyin nurğun sovğa-salamlar bilen öz kişilirini ovçi bovayniñ öyige evetiptu. Bu elçiler maqulluqqa érişelmey elem bilen qaytip kétiptu.

[657] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 21–23.

Zomiger “yaxşiliq” bilen arzusiğa yételmey, yamanliqqa yüzliniptu. Purset kütüp yürüp, Çolpanni tutqun qilip öz qebilisige ekélivaptu. Bu iştin xever tapqan qavul öz qurdaşliri bilen qoşna qebilige basturup bérip, tayaq-toqmaq, oqyalar bilen élişqan bolsimu, Çolpanni qutulduralmaptu. Üzlüksiz bolğan ceñgi-cédellerniñ biride zomigerniñ oğlimu, Çolpanniñ amraqi qavulmu canliridin cuda boptu. Şu kündin étibaren zomiger Çolpanniñ put-qollirini téximu mehkem bağlap, uni öz emrige alidiğanliqini uqturuptu. Çolpan herqançe yélinip-yalvurğan bolsimu, zomigerniñ bağrini yumşitalmaptu. Ular uni kéçe-kündüz nazaret qilidiken. Çolpan bolsa, bovisi bilen momisini bir minutmu estin çiqarmay yadlap turidiken, qavul cénidin cuda bolğandin kéyin, uniñ bu cahanda yaşaştin rayi qaytiptu, şuña u kök teñrisige iltica qilip:

—Ey uluğ teñrim! Méni yamanniñ zulmidin saqliğin, paqlikimni pak péti öz cüptümge tapşurğin. Méni biçare aciz bovam bilen momamni sübhi peytide körüş imkaniyitidin mehrum qilmiğan, çünki bovam her küni tañdin burun özi qurğan tuzaq bilen qiltaqlirini tekşüridu, aq köñül momam tañdin burun saña séğinidu. Mendin merhemetiñni ayimiğin!-deptu.

Teñri bu merdane, pak qizniñ ilticasini qobul qiptu. Şu haman uniñ put-kolliridiki asma-arqanlar üzülüptu. Periştiler uni kötürüp öyniñ tüñlükidin uçup çiqiptu ve uni her küni sübhide kötürülidiğan eñ nurluq yultuzğa aylandurup qoyuptu. Şuniñdin étibaren bu güzel nurluq yultuz kişiler ağzida “Çolpan Yultuz” dep atilidiğan boptu.

Çolpan ta hazirğiçe sübhi peytide apaq saqalliq bovisi bilen aq köñül momisiğa toymastin qararmiş.

83. ÇOLPAN[658]

Burun bir kembeğelniñ Çolpan isimlik bir qizi bar iken. Bu qiz şundaq küzel ikenki, asmandiki kün ve aylarniñmu buniñğa heset qilğusi kélidiken. Qiz şundaq çéçen, şundaq zérek çoñ boptu. Qiz rasa vayiğa yetken mezgilde şu şeher padişahiniñ közi qizirip, qizni ordiğa élip kétiptu ve haramğa zorlaptu. Bu nariside qiz “Ahzar” urup, Xudağa nale qiptu. Xuda periştilerni evetip, bu güzel qizni asmanğa élip çiqip kétiptu. Şundin başlap kökte “Çolpan” atliq yultuz peyda boptu.

84. HARUT BİLEN MARUT VE ÇOLPAN[659]

[658] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 94.

Qedimki zamanda yer yüzide bir adil qazi ötkeniken. U aldiğa kelgen herqandaq kişiniñ devasini “qilni qiriq yarğandek” inçikilep zixmu köymeydiğan, kavapmu köymeydiğan dericide nahayiti adilliq bilen soraydiken.

Bir küni teñri qaziniñ yene şundaq adilliq bilen yurt soravatqan vaqtida asmanniñ perdisini kötürüptu. Pütün periştilerge qitap qilip:

—Yer yüzige qarañlar! Méniñ u yerdiki bendilirim méni esla körmigen. Emma peyğemberler arqiliq méni tonuğan. Ularniñ içidin çiqqan siler körüvatqan bu qazi méniñ qehri ğezipimdin qorqup, méhri şepqitimdin ümid kütüp, aldiğa kelgen herqandaq davani nahayiti adilliq bilen semimiy sorimaqta. Siler uni tamaşa qilañlar!-deptu.

Periştiler perman bilen qaziniñ soriğan devasini tamaşa qilip uniñ usuliğa apirin oquptu. Zéreklikini maxtaptu.

Bularniñ arisida Harut-Marut isimlik ikki perişte bar iken. Ular qaziniñ işiğa içi tarliqi keptu. Şuña:

-Hey uluğ teñrim, u bendeñniñ ornida biz bolsaq deva-destur işini uniñdin yaxşiraq bir terep qilğan bolattuq!-deptu.

Teñri bu ikki periştini öz telipige asasen yer yüzige qazi qilip çüşürüptu.

Ular bir mezgil aldiğa kelgen her xil devani nahayiti adilliq bilen toğra bir terep qiliptu. Bir küni bularniñ aldiğa bir er-xotun devalişip keptu. Ayalniñ ismi Çolpan bolup, u nahayiti çirayliq iken. Periştidin bolğan bu qazilarniñ Çolpanğa közi çüşüptu. Şu haman ularniñ niyiti buzuluptu. Ular derhal köz qisişip özara kélişip:

—Bu devani toğra bir terep qiliş üçün siler bilen ayrim-ayrim sözlişimiz!-dep Çolpanni élip qélip érini işqa buyruptu. Uni qazixaniğa élip kirip ikkisi özliriniñ şehvaniy nepsini qanduruşqa zorlaptu. Çolpan teñrige:

-Ey uluğ teñrim, méni bu napaklarniñ vehşi çañgilidin özüñ qutqaz!-dep yéliniptu.

Uniñ telipi icabet bolup, periştiler uni asmanğa élip çiqiptu. Teñri uni çaqnap turğan Çolpan yultuzğa aylanduruptu. Şuniñ bilen hazirqi çolpan yultuzi peyda boptu. Teñri qazi bolğan ikki yaman niyetlik periştini başqa periştilerge buyrup putini

---

[659] Abdukerim rahman. “Epsaniler.” *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1994, s. 193.

asmanğa, béşini tövenge qilip özini qazixanisini aldidiki quduqqa ésişqa perman qiptu.

Periştiler teñriniñ buyruqini şu boyiçe orundaptu. Éytişlarğa qariğanda ular devri qiyametkiçe ene şu quduqtiki suğa telmürüp, tamçe suğa zar bolup ésilip turğudek. Ayal pakliqi bilen asmanğa çiqip çolpan yultuzi boptu. Umu devri qiyametkiçe kök asmanda nur çéçip yaltirap turğudek.

85. ZÖHRE YULTUZ[660]

Burunqi zamanda zöhre isimlik nahayiti çirayliq, eqilliq hem işçan bir qiz bolğan iken. Xalayiq uniñ qamlaşqanliqini, işçanliqini, çiver, köyümçanliqini ağzidin çüşürmey maxtaydiken, lékin, zöhre qiz özi bolsa zadila maxtanmaydiken. Uniñ nahayiti rehimsiz bir ögey anisi bolup uni bekla xorlaydiken, yoq bahaniler bilen tillap, éğir işlarğa salidiken. Zöhre etigendin tartip ta keçkiçe ün-tinsiz işleydiken. Ögey anisi uni qesten yilan-çayan ve yirtquç hayvanlar köp qorqunçluq cañgalğa otun yiğişqa evetidiken. Bu qiz ögey anisiğa héçqandaq yamanliq oylimaydiken. Eksiçe ögey anisini razi qilişqa tirişidiken. Zöhreniñ şundaq sevr piçan**,** çidamliqliqi ögey anisiniñ téximu aççiqini keltüridiken.

Künlerniñ biride zöhre etigendin keçkiçe işlep nahayiti çarçap öyige keptu. Ögey ana bolsa uniñğa töşük tuñni su bilen toşquzuşni buyrup:

—Eger tuñni toşquzmisañ,-deptu zöhrege varqirap,-uxlaymen dep oylima, u çağda séni qiynap öltürimen.

Zöhre bir éğizmu gep qilmay epkişi bilen çéleklirini kötürüp suğa kétiptu. Tañ atqandin tartip keçkiçe işligenliki üçün qolliri télip, putliri miñ teste heriketke keptu. Bu kéçe nahayiti çirayliq aydiñ boluptu.

Zöhre éqin boyida turup bir suğa, bir ayğa, bir etrapiğa qarap çoñqur oyğa çömüptu. Öz anisiniñ yéqimliq sözliri, méhr-muhebbetlik issiq qoyni ésige çüşüptu. Öziniñ bextsizlikini oylap ésedep-ésedep yiğlaptu. Şu çağda bir yultuz éqip zöhre terepke kélivatqudek. Yoruq yultuz üzlüksiz yéqinlap yerge çüşüp zöhreniñ mürisidiki epkişi bilen qoşup kötürüp asmanğa kötürülüptu. Zöhre közini yumup-açqiçe bolğan vaqit içide özini ayniñ bağrida körüptu. Şundin buyan zöhre ayda xuşal-xuram turmuş köçürüp kélivétiptu.

---

[660] Vahitcan Osman. “Epsaniler.” *Miras*, S. 3, Ürümçi : 1995, s. 80.

Siz eger ay tolğan çağda sinçilap qarisiñiz, ayniñ otturisida epkeşke çéleklirini asqan zöhre qizniñ öre turğinini köreleysiz. Ayniñ yénida, parqirap yénip turğan yultuz bolsa zöhreni asmanğa kötürüp, epçiqip ketken yultuz bolup, kişiler uni zöhre yultuz dep atişidu.

86. YOPÉTİR (ÉŞEK QİRĞAN) HEQQİDE[661]

Qiş künliriniñ biride sodigerler éşeklerge yük artip kétivétip yolda bir öteñge kélip qonuptu. Öteñ igisige: "Çolpan yultuzi çiqqan vaqitta bizni oyğitivetkin" dep tapilaptu. Bir çağda közetküçi yopyoruq bolup kötürülüvatqan yopétirni körüp: "Çolpan toğdi, emdi yolğa çiqiñlar" dep sodigerlerni oyğitiptu. Sodigerler tañ yéqinlap qaptu, dep aldirişip yüklirini éşekke artip yolğa çiqiptu.

Lékin tañ atmaptu. Uniñ üstige şivirğan çiqip, yemge toymiğan éşekler toñlap qirilip (ölüp) kétiptu. Şuniñdin başlap, yopétirni "éşek qirğan" dep ataptu.

87. YETTE QARAQÇİ YULTUZU[662]

Kök asmanda cimirlap turğan "Yette qaraqçi" yultuzi öz zamanisida uçiğa çiqqan oğri iken. Ular xelqqe tinçliq bermigeçke ademler birlişip, ularni tutmaq boptu. Axirida qilmişi çékidin aşqan bu yette qaraqçi xelqniñ cazasidin qéçip asmanğa çiqip kétiptu. Aldidiki töti başliğuçi, keynidiki üçi egeşküçi iken. Ularniñ ikki teripidiki ikki yoruq yultuz bolsa, ularni qoğlap çiqqan ikki baturniñ siyaqi iken. İkki baturğa yandaş turğan ikki yoruq yultuz bolsa, bu baturlarniñ ménip çiqqan éti iken. Bu atlar tömür qozuqqa bağlaqliq iken. Atlar qozuqni çögilep yaylaydiken. Yette qaraqçi aşu ikki atni (aq boz at bilen kök boz at) qandaq qilip bolsimu oğrilaşniñ yolini izdeydiken. Lékin ikki batur közitip turğaçqa oğérilar yéqin kélelmeydiken. Şundaq qilip oğérilar özini yoşurup közge körünmeydiken.

VI. 1. 5. HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.1.5.1. EVCİL HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

88. AT VE "AT" DÉGEN NAM HEQQİDİKİ RİVAYET[663]

Éytişlarğa qariğanda, Allataala adem eleyhissalamni laydin yasiğanmiş. Adem eleyhissalamni yasap bolğandin kéyin, éşip qalğan layni yiraqqa étivetkenmiş. Ene şu yiraqqa étivétilgen lay atqa aylinip, yügürüp kelgenmiş hem şuniñdin étibaren adem

[661] "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1993, s. 188.
[662] "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1993, s. 188.
[663] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak,* S. 2, Ürümçi: 1999, s. 151.

aleyhissalamğa hemrah bolğanmiş. Uniñ "at" dep atilişi şuniñdin kelgen bolsa, atniñ insanlarğa eñ yéqin bolup xizmet qilişipmu, şuniñdin kelgenmiş.

89. MİÑ AT[664]

Rivayetlerde éytilişiçe, qedimki zamanda Tarim boyida miñ uçar at bar iken. Kişiler bu uçar atlarni tutuvéliş üçün ularniñ daim kélip su içidiğan buliqiğa bihoş qilidiğan dora sélip qoyuptu, uçup kelgen atlarni muşu hiyle bilen tutuptu, qanatlirini qirqiptu ve ularni insan xizmitige köndürüptu. Şuniñdin başlap aşu cayniñ nami "Miñ At" dep atilidiğan boptu.

90. AT NÉME ÜÇÜN YATMAYDU?[665]

Burunqi zamanda maymun bilen tülke nahayiti yéqin dostlardin iken. Tülke daim maymunğa yalğan sözlep hiyligerlik qilidiken. Tülkiniñ hiyliger, quv hem yalgançi ikenligini sezgen maymunniñ aççiqi kélip, öç élişni oylaptu.

Bir küni maymun tağ bağrida yatqan bir atni körüptu ve öç élişniñ pürsiti emdi keldi dep oylap, derhal tülkiniñ qéşiğa bériptu ve uniñğa:

"Tülke aka göş yemsen?" deptu. "Yimemdiğan maymuncan uka, bügün göş tapalmay açliqtin öley dédim. Çaqqan bol, göş bar yergen méni başlap bar" deptu tülke intayin xoşal bolup. "Undaq bolsa avu tağ bağrida bir at uxlavatidu, men séni başlap baray, séniñ qoluñdin xéli işlar kélidu. Sen tuydurmay atniñ yéniğa bérip, aldi bilen uniñ quyruqini özeñniñ quyuğiğa çétip, andin göşini ye" deptu.

Qorsiqi taza açqan tülke mamunniñ meslihiti buyiçe öziniñ quyruqini atniñ quyruqiğa çétip, emdi yey déyişge at buni sézip qélip, ornidin turup beder qéçiptu. Şuniñ bilen hiyliger tülke tağu-taşlarğa urulup ölüptu. Şuniñdin başlap at öre turup uxlaydiğan boptu.

91. AT NÉMİŞQA ÖRE TURUP UXLAYDU[666]

Burunqi zamanda tülke bilen böre yéqin dostlardin iken, emma böre tülkiniñ balilirini yep kétidiken. Şuña, tülke böridin öçini éliş üçün çare izdeptu. U bir küni börige:

---

[664] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 258.
[665] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss.128–129.
[666] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 226.

—Göş yégüñ keldimu?-deptu. Qorsiqi éçip turğan börige bu gep rasa yéqiptu ve aldirap:

-Qéni göş?-dep soraptu. Tülke:

—Ene avu tağniñ yénida yatqan atni kördüñmu? Şu atniñ quyruqiğa özüñniñ quyruqini çétip qoyup yégin,-deptu.

Böre xuşalliqida atniñ yéniğa yügürüp bériptu-de, uniñ quyruqiğa öziniñ quyruqini bağlaptu. Şu çağda at çöçüp oyğinip kétiptu. U börini sörep uçqandek qéçiptu. Böre taşlarğa sokulup ölüptu. Şuniñdin kéyin at uxliğanda öre turup uxlaydiğan boptu.

92. TÖGİNİÑ BOYNİ NÉMİŞQA EGRİ HEM KEYNİGE SİYİDU?[667]

Ravilar mundaq rivayet qilidulerki: Enbiyalardin biri üç vaqliq tamiqini méhmansiz yémeydiken, u ğizalinidiğan vaqitda eger birer adem bolmisa, işik aldiğa çiqip kim uçrisa şuni teklip qilip bille ğizalinidiken. Bir künü ettigenlik naştida méhman bolmay qaptu. U namazdigerni oqup bolup qarisa, yiraqtin tögige mingen bir ademniñ qarisi körünüp yétip keptu.

Enbiya uni toxtitip, tögidin çüşürüp özi bilen bille ğizalanişqa teklip qilip hoylisiğa başlap kiriptu. Kelgüçiniñ yehudiy ikenlikini bilgendin kéyin uniñğa:

—Yüz-köziñni yuyup, saqal-burutuñni maña oxşaş çüşürüp, iman étip, méniñ dinimğa beyet qilisen! -deptu, buni añliğan yehudiy:

—Méniñmu étqat qilidiğan dinim bar. Sen méni néme üçün undaq qilişqa buyruysen?-deptu-de, narazi bolup, tögisige minip kétip qaptu.

Bir azdin kéyin Allaniñ xeverçisi Cebrail kélip enbiyağa Allaniñ “ey, enbiya, sen şuni bilişiñ kérekki, öyge kelgen méhman ğeyriti dinda bolsimu, din, millet ayrimastin, uni adimzat bolğini üçün méhman qiliş kérek. Çünki unimu men yaratqan. Sen hazir hoylañdin çiqip ketken yehudiyni tépip kélip méhmen qil. Undaq qilmaydikensen, enbiyaliqiñni alimen” dégen buyruqni yetküzüptu.

Enbiya yehudiniñ keynidin qoğlap yigirme çaqirimdek yol méñip uniñğa yétişvilip, öz öyige qaytip bérip méhman boluşqa teklip qilip turuvaptu, biraq yehudiy zadila unimaptu. Enbiyalarniñ bir xususiyiti ular intayin bequvvet yaritilğan iken. Eslide

[667] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri.* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 55–56.

töginiñ boyni zirapiniñ boyniğa oxşaş uzun, tüz iken. Enbiya yehudiyni öz öyige qayturup apiriş üçün axiri töginiñ boyniğa ésiliptu. Şu esnada töginiñ boyni içige égilip kétiptu. Şuniñ bilen töge siyip taşligan iken, süydük enbiyağa çaçrap kétiptu, enbiya töginiñ süydük yolini keynige burap qoyuptu. Şuniñdin buyan töginiñ boyni egri hem arqiğa siyidiğan bolup qaptu.

93. TÖGİNİÑ QUYRUQİ NÉME ÜÇÜN KALTE BOLUP QALĞAN[668]

Burunqi zamanda yiraq bir tağniñ arisida bir top hayvanat yaşaydiken. Künlerniñ biride uştumtut zilzile bolup, yerler yérilip, tağlar bir-birige urulğili turuptu. Bu ehvaldin qorqup ketken hayvanlar bixeter, keñ dalağa qéçip çiqip ketmekçi boluptu. Tağlar yérilğan pursettin paydilinip hayvanlar dalağa qarap çépiptu. Ularniñ téz yügüreleydiğan, çaqqanliri aman-ésen qéçip çiqiptu. Biraq töginiñ quyruqi uzun hem kalampay bolğaçqa u hemme hayvanniñ arqisida qélip yérilğan tağlar cüpleşkende quyruqi qisilip üzülüp qaptu. Özi bolsa aranla qéçip çiqivaptu. Töginiñ quyruqi şunindin buyan kalte bolup qalğaniken.

94. TÖGE SU İÇİVÉTİP NÉME ÜÇÜN PAT-PAT ETRAPİĞA QARAP QOYİDU[669]

Burunqi zamanda töginiñ nahayiti çirayliq hem uzun quyruqi bar ikenmiş. Atniñ bolsa kalte hem set quyruqi bar ikenmiş.

Künlerniñ biride at bir yerge toyğa barmaqçi bolup qaptu. Qarisa quyruqi kalte hem set körünüptu. Şuniñ bilen töginiñ çirayliq, uzun quyruqini ötne almaqçi bolup, unin qéşiğa kélip soraptu, lékin töginin bergüsi kelmey diliğulda bolup turup qaptu.

—Töge aka,-deptu at uniñğa yélinip,-quyruquñni peqet bir künla bérip turğin ete etigende, del sen derya boyiğa su içkili çiqqanda ekilip bérimen. Maña işengin, quyruquñni çoqum ekilip bérimen!

Töge atniñ ağzi-ağziğa tegmey yélinişiğa qarap içi ağrip, axir özиniñ çirayliq, uzun quyruqini atqa ariyet bériptu. At özиniñ kalte quyruqini tögige bérip rehmet éytqandin kéyin aldirap-ténep toyğa méñiptu.

Etisi tañ seherde töge derya boyiğa su içkili kélip at kélip qaldimikin, dep töt etrapiğa qaraptu, lékin at körünmeptu. Yene xéli uzun saqlap béqiptu. Lékin atniñ özi

[668] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 58.
[669] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 56–57.

tügel qarisimu körünmeptu. Şuniñdin kéyin töge her küni etigende derya boyiğa su içkili kélelidiken-de, su içkeç at keldimikin dep ikki teripige qaraydiken. Lékin at şu ketkençe zadila kelelmeptu, töginiñ çirayliq quyruqinimu qayturup bermeptu.

Töge hazirğiçe su içivétip atni keldimikin dep pat-pat etrapiğa qarap qoyarmiş.

95. TÖGİNİÑ ON İKKİ MÖÇELGE KİRELMİGENLİKİ HEQQİDE RİVAYET[670]

Éytişlarğa qariğanda, yillarni hayvanlarniñ nami bilen ataş éhtiyaci tuğuluptu. Buniñdin hayvanlar bekmu xuşal boluşuptu. Hayvanlarniñ hemmisi birer yilniñ öz nami bilen atilişini bekmu arzu qilişiptu. Bir möçel 12 yil. Emma hayvanlarniñ türi köp bolğaçqa, herqançe talişipmu birdek pikirge kélişelmeptu. Uyan tartişip, buyan tartişip axir "tañ étip, kün çiqqanni kim baldur körse, möçelniñ birinçi yili şuniñ nami bilen atalsun, uniñdin kéyinki yillarmu, şu tertip boyiçe bolsun" dep qarar qilişiptu. Şuniñ bilen ular künniñ çiqişini körüşke eñ muvapiq dep hésabliğan cayni békitip, hemmisi dégen qerelde kélip, künniñ çiqişini kütüp turuşqanmiş, barliq hayvanlar közlirinimu şipildatmay, hetta tinişkimu pétinalmiğan halda künniñ çiqişini kütüp turuşuptu. Töge bolsa, "Miniñ boyum hemmidin égiz bolğandikin künniñ çiqişini tunci bolup körüşümde gep yoq" dep oylaptu. Birdinla "kün çiqiti, men kördüm" dep çiqidiğan avaz añliniptu. Pütün deqqiti bilen künniñ çiqişini körmek bolup turuşqan hayvanlar, birdek avaz çiqqan terepke qarişiptu. Eslide bir çaşqan töginiñ lokkisida turğaniken. "Kim künniñ çiqqinini baldur körse, möçelniñ birinçi yili şuniñ nami bilen atalsun" dégen qarar boyiçe, möçelniñ birinçi yili çaşqanniñ nami bilen atilip, "Çaşqan Yili" déyiliptu. Tögini bolsa, bixesetlik qilip, çaşqanniñ künniñ çiqişini tunci bolup körüşige seveb bolğan dep eyiblep, uni neq meydandin heydep çiqirişiptu hemde uniñ namini 12 möçelde atimasliqni qarar qilişiptu. Şundaq qilip töge 12 möçelge kirelmigenmiş.

96. KALA BİLEN ADEM (1)[671]

Alem bina bolup, insanlar apiride bolğan vaqitta kala Allataalaniñ insanlar bilen alaqilişiştiki elçisi hem xeverçisi iken.

Bir küni Allataala kalini çaqirip:

---

[670] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, ss. 153–154.
[671] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 219–220.

—Sen zéminğa çüşüp insanlarğa éyt, insanlar künige üç vax yüzini yuysun, bir val tamaq yésun,- deptu. Kala zéminğa çüşüp insanlarğa:

—Men silerge Allaniñ permanini ekeldim, Allataala silerni künige üç vax tamaq yésun, bir vax yüzini yuysun dédi,-deptu. İnsanlar:

—Biz Allağa permanberdarmiz, déginini qilimiz!- déyişiptu.

Kala erşige çiqip Allağa permanni yetküzgenlikini melum qiptu. Alla hemmini bilip turğuçi, körüp turğuçi bolğaçqa, kaliniñ permanni xata yetküzgenlikini añlap, kalidin qesten soraptu:

—Qandaq yetküzdüñ?

—Özliri dégendek insanlarni künige üç vax yüzüñlarni yuyuñlar, bir vax tamaq yeñlar dédim, -deptu.

—İsit, sen méniñ permanimni xata yetküzüp, eziz bendilirimge uval qildiñ. Bendilirim künige üç vax tamaq yéyiş üçün nahayiti köp emgek qilişi kérek, lékin u emgekni bendilirim öz küçige tayinip qilip bolalmaydu, ularğa yardemçi bolmisa bolmaydu. Sen erştin zéminğa çüşüp bendilirimge yardemçi bol!-dep, Alla kalini zéminğa çüşürüptu. Kala şuniñdin başlap insanlarğa yardemçi bolup işleşke başlaptu. Mundaq yaxşi bir yardemçige érişken insanlar kalini qoşqimu qétiptu, söremgimu saptu, harviğimu qétiptu, cuvazğimu qétiptu. İşqilip, özliriniñ küçi yetmeydiğan işlarniñ hemmisige kalini yardemleştürüptu. Kala mundaq éğir işlarni qilivergenlikten, boyunliri qizirip işşip, yéğir bolup, esla çidiyalmaptu. Şuniñ bilen Allataalağa nale qilip ehvalni éytqandin kéyin, Allataala boynunğa orival dep bir löñgini taşlap bériptu. Bu löñge kaliniñ boyniğa yépilip ikki uçi ve çuçiliri peske sañgilap çüşüptu. Kaliniñ sañgilap turğan boyun térisi Allataala taşlap bergen ene şu löñginiñ uçi imiş.

97. KALA BİLEN ADEM (2)[672]

Nahayiti uzun zamanlar ilgiri adem bilen kala özara hemkarlişip tériqçilik qiptu. Ular bir parçe yerge buğday tériptu. Küzliki buğdayni yiğip, tépip, sorup, çeşlep, buğdiyini buğday, saminini saman qilip ayriptu, -de, özara bölüşmekçi boptu. Déhqan kaliğa qarap:

—Qéni, dostum, buğdayni bir yerge, saminini bir yerge dövililiduq. Qaysisiğa turisen? Aldi bilen sen talla, sendin aşqinini men alay,-deptu.

[672] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 220–221.

Kala közlirini möldürlitip qarisa, buğday kiçikkine turğudek, saman bolsa asman-pelek turğudek. Kala özümmu çoñ, qorsiqimmu yoğan bolğandikin samanni alay, dep samanğa turuptu. Déhqan buğdayni aptu ve uni tügmende tartip, un qilip mezzilik ğizalarni étip yéyişke başlaptu. Kala bolsa kéçe-kündüz samandin ibaret bir xilla nersini yeydiğan boptu. Şuniñdin başlap kala her qétim saman kelse, öziniñ dötlükige puşayman qilip puşuldaydiken.

98. KALİNİÑ SÉSİQ SU İÇİŞİ[673]

Uzun zamanlar ilgiri yiraq bir makanda süyi süzük, ot-çöpi mol, keñri bir güzel yaylaq bolup, hayvanlar bu cayda tinç, xatircem turmuş keçüridiken.

Güzel yaz aylириniñ bir küni hayvanlar özara meslihetlişip, yügürüş musabiqisi ötküzüp, öz iqtidarlirini sinap körmekçi boluşuptu hem yaylaqni beş qoldek pişşiq biliştek alahidiliki bilen ezeldin xalis mirabliq qilip kélivatqan suğurni yügürüş musabiqisiniñ axirqi nuqtisida öz burçini ada qilişqa belgileptu.

Seher quyaşniñ kötürülüşi bilen teñ musabiqe başliniptu. Öziniñ yügürüklüki ve küçtüñgürlüki bilen başqilarni közge ilmaydiğan kala muşu pursette özini bir körsitip qoymaqçi boptu ve aldidikilerni müñgüzi bilen ilip yiqitip yügürüptu. Uzun ötmey aldiğa ötüvalğan kala başqilarniñ özidin xéli arqida qalğanliqini körüp, téximu hakavurlişip, quyruqini xada qilip hörkirep, yerni tilğaç, arqida kélivatqanlarğa topa sorup yügürüp, kün çüş bolğanda axirqi nuqtiğa birinçi bolup yétiptu ve suğur mirabni mensitimigen halda hörkirep turup: “Hey suğur sésiq, su qeyerde?” deptu.

Kaliniñ sözini “Hey suğur, sésiq su qeyerde?” dep añlap qalğan suğur kalini buniñdin ikki hepte ilgiri yağqan yamğur süyi yiğilip qalğan bir kölçekke başlaptu, kölçektiki su sésip ketkeniken. Yérim kün yügürüp ussap ketken kala tumşuqini bir paturğiniçe aç biqinliri kérilgüdek içiptu. Kaliniñ keynidin ikkinçi bolup yétip kelgen at öziniñ mulayim, kiçik péil tebiiti boyiçe “Hey suğur tatliq, su qeyerde?” dep soraptu. Atniñ sözini “Hey suğur, tatliq su qeyerde?” dep añliğan suğur atni şildirlap éqip turğan süpsüzük bulaq süyige başlap bérip, xizmitini beca keltürüptu. Atniñ suniñ süzükini tallap içidiğan aditi şuniñdin qalğaniken. Kala bolsa sésiq su bolsimu içivéridiğan adetni “dost” tutqanliqtin, öpkisi, nepes yolliri ve tumşuqi şuniñdin başlap sésiq puraydiğan bolup qalğaniken.

---

[673] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri. (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 22–223.

99. KALA BİLEN ĞAZ[674]

Burunqi zamanda nahayiti xilvet bir yaylaqta nurğun hayvanlar yaşaydiken. Bu hayvanlarniñ arisida közi hazirqi ğazniñ közidek kiçik, emma téni nahayiti yoğan kala dégen bir hayvan yaşaydiken. Uniñ közi bekla kiçik bolğaçqa, u herqandaq hayvandin qorqmaydiken.

Kala meyli qandaq çağda bolsun, yaylaqqa xaliğançe kélip behuzur otlap kétidiken, bezide yaylaqtiki barliq hayvanlarni qoğlivétip özi yalğuz otlaydiken. Yaylaqta yene ğaz dégen bir quş bar iken. U ğazlar hazirqi ğazlarğa oxşisimu, lékin uniñ közi hazirqi kaliniñ közidek yoğan bolup, yaylaqtiki barliq hayvanlar uniñ közige yoğan körünüp, adettiki kiçik hayvanlardinmu qorqup yüridiken. Eger aldiğa kala uçrap qalsa közige ğayet zor körünidiken. Kaliğa ğaz bekmu kiçik körünüp kétip uni peqet közge ilmaydiken, şuña ğazlar kalidin acayip qorqidiken.

Ğazlar mana şu sevebtin Xudadin kéçe-kündüz bu külpettin qutuldurup, aramxuda otlaş pursitige ige qilişni tileydiken. Künler, aylar, yillar ötüp, bir küni ğazniñ telipi icabet bolup, ğazniñ közi bilen kaliniñ közi almaşturulup qoyuluptu. Ğazniñ közi emdi kiçik bolğanliqtin, yaylaqta hayvanlar uniñ közige kiçik körünidiğan, héçnémidin qorqmaydiğan boptu. Kaliniñ közi bolsa çoñ bolup qalğaçqa, közige herqandaq hayvan bekla yoğan, hetta ğazmu yoğan körünüp kétip, ğazdinmu qorqidiğan bolup qaptu. Şuniñdin kéyin ğazlar erkin-azade otlaydiğan bolup qaptu. Şuña, ğaz gerçe kiçik bolsimu, asanliqçe birer nersidin qorqmaydiğan.

100. ÖÇKİNİÑ QUYRUQİ NÉMİŞQA DİÑGİYİP TURİDU[675]

Öçkiniñ quyruqi eslide qoyniñ quyruqidek yerge qarap turidiken. Nuh eleyhissalam yer yüzige tupan balasi kéliştin burun, özi yasiğan kémige cahandiki herbir hayvandin bir cüptin séliş niyitide öçkini kémige heydigeniken, öçke kémige çiqqili unimaptu. Nuh eleyhissalam öçkiniñ quyruqidin tutup tartip kémige saptu. Şu vecdin öçkiniñ quyruqi diñgiyidiğan bolup qalğaniken.

101. İT BİLEN ADEMNİÑ DOST BOLUŞİ[676]

Nurğun zamanla ilgiri itmu yavayi hayvan qatarida yaşaydiken. İt daim özige bir dost tépişni oylaydiken. U sürüştürüp yürüp axir böriniñ dunyada teñdişi yoq batur

[674] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 224–225.
[675] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 227.
[676] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 203–205.

ikenlikini biliptu ve uniñ bilen dost bolmaqçi boptu. U eslide ene şundaq bir qorqmas batur bilen dost boluş arzusida iken. Bir küni u börini tépip uniñ bilen dost boptu. Keç kirgende it böriniñ uvisida bille yétiptu. Kéçisi it azraqla tiviş bolsa çöçüp, havşiğili turuptu. Bu çağda böre:

—Hey, it ağine, kéçide cim yatmay havşiğiniñ némisi? Ademler bilip qalsa, bizni urup öltüridiğu!-deptu. İt köñlide senmu qorqunçaq birnéme ikensen, dep oylaptu-de, tañ atmayla böriniñ yénidin kétip qaptu.

İt maña-maña bir yerge kelgende yoğan bir éyiqqa uçraptu. İt özíniñ dost izdep yürgenlikini éytqaniken, éyiqmu yalğuzluqta zérikip yürgeçke, uniñ bilen dost boluşni xalaydiğanliqini bildürüptu ve itni etrapni seyle-tamaşa qildurğaç öz uvisiğa başlap bériptu. Keç kiriptu. İt bilen éyiq birge tüneptu. Yérim kéçe bolğanda it yene aditi boyiçe tivişqimu, şepigimu havşiptu. Éyiqmu börige oxşaşla uniñğa naraziliq bildürüptu. İt içide buniñ besti yoğan, heyvetlik bolğini bilen bumu bir qorqunçaq iken, dep oylaptu-de, éyiqniñ yénidinmu ayrilip, yene yolğa çüşüptu.

İt bir künliri yolvasqa yoluquptu. İt yolvasqa egişip tağ-ormanni bir qétim aylinip çiqiptu. İt körüptuki, tağ-ormanda yaşavatqan hayvanlarniñ hemmisi yolvasni körüşi haman terep-terepke qéçip közdin ğayip boluvatqudek. Yolvasniñ heqiqetenmu teñdaşsiz batur ikenlikige qayil bolğan it uniñ bilen dost bolmaqçi boptu. Keç kirgende it yolvasniñ uvisiğa bérip yetiptu. Tün nispi bolğanda it etraptin azraq tiviş añliğan haman yene havşişqa başlaptu. Yolvas béşini kötürüp:

—İt adaş, yéniñda mendek bir padişah tursa, ançe-munçe şepidin çöçüp némançe varqiraysen? Kéçilerde mundaq kelse-kelmes havşip yürseñ, bizni paylap yürgen ovçilar yatqan yérimizdila ucuqturup taşlimamdu?-deptu.

İt eñ batur canivar dep hésabliğan yolvasmu qorqidiğan adem dégen mexluqniñ dunyada eñ küçlük ikenlikini bilip yolvastinmu köñli sovup ademni izdep méñiptu.

İt axir étizliqta işlevatqan bir ademni uçritip, özíniñ sergüzeştlirini uniñğa sözlep bériptu. Adem uniñ baş-közini silaşturup, hoylisidiki mal qotininiñ yénidin bir cay raslap, aldiğa söñek ve nan parçilirini qoyup méhman qiptu. İt qorsiqini toydurup bexudük uxlap qaptu.

Tün yérimidin aşqanda hoyla etrapidiki şipir-şipir qilğan avazni sezgen it birdin qattiq qavap kétiptu. İtniñ havşiğinidin çöçüp oyğanğan adem qoliğa toqmaq kötürüp

çiqip varqirap başqilarnimu oyğitiptu. şundaq qilip, ular yéqinla qalğan bala-qazadin aman qaptu. Andin adem itniñ baş-közini silap, uniñğa yene azraq aş-nan bériptu ve:

—Yaraysen, canivar, menmu uzundin béri saña oxşaş birer qaravulğa muhtac idim. Kéçisi xaliğançe havşiğin, men hergiz xapa bolmaymen. Séniñ bilen öçmüravayet dost bolimen- deptu.

Şuniñdin başlap ademler itni köndürüşke başliğaniken.

102. MÜŞÜK ADEMLERNİÑ ÖYİDE QANDAQ MAKANLİŞİP QALĞAN[677]

Burunniñ burunisida müşük bügünkidek cuği kiçik bolmastin, xélila çoñ yavayi hayvan iken. Müşükniñ yolvas, şir, yilpiz, tülke qatarliq baliliri bolup, ularniñ xuy-peyli bir-biridin yaman iken, anisini bozek qilip xarlaydiken. Müşük baliliriğa nurğun nesihet qilğan bolsimu, baliliri añlaş u yaqta tursun, eksiçe edep kétiptu. Derd-elemge çidimiğan müşük balilirini taşlap méñiptu, şu mañğançe uzun yol bésiptu, axir hérip-çarçap, oruqlap, ademler maqanlaşqan cayğa yétip keptu. Ademler müşükni körüp qoğlimaptu. Biçare müşük ademler erkilep quyruqini şipañşitiptu. Bir adem uni ekétiptu. Bu ademniñ öyide çaşqanlar tolimu köp bolup, hemme némini ğacilap uni bizar qilidiken. Müşük hérip-çarçiğiniğa qarimay çaşqanlarğa étiliptu-de, beş-altisini tutup yevétiptu. Çaşqanlarğa taqabil kélelemeyvatqan ademler müşükni etivarlap béqiptu.

Şuniñdin kéyin müşükniñ tuğulğan balilirimu avvalqi aka-açiliridek xuy-peyli yaman bolmastin, cuği kiçik, mulayim bolup yaşap keptu.

103. İT BİLEN MÜŞÜKNİÑ ÖÇMENLİKİ (1)[678]

Yiraq zamanlarda it bilen müşük kişilerniñ öyliride yaşaydiken, ademler özliri néme yése, it bilen müşükkimu şuni béridiken. Kéçisi it issiq kañda uxlisa, müşük ademlerniñ qoynida uxlaydiken. Kündüzi it hoyla-aramni oğri ve yirtquç hayvanlardin saqlisa, müşük öy içini oğri çaşqanlarniñ parakendiçilikidin saqlaydiken. Şuña, ademler it bilen müşükni nahayiti etivarlaydiken. İt kalanpay, qopal bolsimu, lékin bek aq köñül, sadiq iken, yégen-içkini ğorigil bolup qalsimu, qanaet qilip ünçiqmaydiken. Müşük epçil, omaq bolsimu, lékin ala köñül, quvmekkar iken, toyğuçe yep-içsimu, qanaet

[677] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 213.
[678] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 206–209.

qilmay, ademler körmeste uni-buni oğrilap yevalidiken, talağa çiqiştin érinip oçaq içige, öyniñ buluñ-puçqaqliriğa terep qilip kömüp qoyidiken.

Künlerniñ biride müşük ademlerniñ yoq vaqtini paylap turup, asqudiki göşni oğriliqçe yevélip éğiz burnini pak-pakiz sürtüp, héçnéme körmigendek orun-körpe üstige çiqip ügdep yétiptu. İt bolsa boğuzlanğan qoyniñ qénini yalap qanaet qiptu, lékin éğiz-burnini sürtmeyla hoyla-aramni közet qilip yürivériptu. Öy igiliri qaytip qélip asquğa qarisa göş körünmigüdek. Uyan izdeptu, buyan qaraptu, héç yerdin çiqmaptu, xapa bolup tursa, müşük asta miyavlap quyruqi bilen taladiki itni işare qiptu. Öy igisi guman bilen çiqip itqa qarisa, ağzi-burni çöriside qan yuqi turğudek. Öy igisiniñ aççiqi kélip: "Hey nainsap, barni teñ körüvatsaq, yene qanaet qilmay göş oğrilap yédiñmu?" dep itni taza dumbalaptu. Şu kündin tartip itni öydin qoğlap çiqirip, yadiğa yetkende suyuq-seleñ adap çélip béridiğan, bolmisa aşqan-taşqan yundi, söñeklerni taşlap béridiğan boptu. İt köñlide öziniñ uvalliqqa uçrap, naheq cazalanğanliqini bilip tursimu, yene ademlerni taşlap ketmey, bergenge qanaet qilip öy béqişni davamlaşturuptu.

Bir küni it bir topilañ yerde mügdep yatsa, müşük öy içidin çiqip uyan-buyan qaraptu-de, şepe çiqarmay kelginiçe hoylida danlap yürgen mékiyanniñ birneççe çücisini boğup öltürüp yeptu. İtniñ aççiqi kélip havşiğiniçe müşükke étiliptu. Müşük öy terepke qéçiptu. Öy igisi itniñ avazini añlap çiqsa, it havşiğançe étilip kélivatqudek, müşük "miyav-miyav" qilip zarlanğiniçe qéçip kélivatqudek, mékiyan "Qaq-qak" qilip peylirini tozutup haza éçivatqudek, yerde birqançe ölüp çüce yatqudek. Öy igisi işniñ ucur-bucurini bilip bolğuçe, müşük öy igisiniñ puçqaqliriğa özini sürkep, quyruqi bilen itni işare qiptu. Öy igisi ğezeplinip: "Hey tüzelmeydiğan aç köz lalma, öyde saqlisam, asqudiki göşni oğrilap yevaldiñ, hoyliğa çiqirivetsem, çücilerge kün bermiseñ, zadi bizge tinçliq béremsen-bermemsen?" dep itni taza kaltekleptu.

İt yaxşi niyiti üçün kalteklengeçke, köñli yérim bolup hoyla arqisiğa qéçip bériptu ve ot-çöplerniñ arqisiğa kirip ğiñşip yiğlaptu, şu kündin tartip uniñ müşükke öçmenliki keptu.

Qiş keptu, qar yéğip tala-tüz toñlap kétiptu. Müşük issik öydin çiqmay yumşaq çüşek üstide huzur sürüp yétiptu, it bolsa talada lağildap titrep, yérim aç, yérimtoq azablinip ötüptu. Bir küni it qiğ dövisi üstide tügülüp yatsa, müşük öydin asta çiqip

uyan-buyan timisqilaptu, özige emek qilğudek oyun tapalmay çellige yamişip çiqip destlep qoyğan térilerni tartip yerge çüşürüptu ve hedep tirmilap-titip yirtqili turuptu.

İt müşükniñ yene özige iş térip bérivatqinini pemlep asta marap kélip müşükni edeplimekçi boptu. İt müşükke yéqin kelgende quyruqi sörilip qélip şepe çiqip kétiptu. Sezgür müşük tuyup qélip "part"la qéçiptu-de, çelle üstige çiqivaptu. İt çellige çiqalmay birhaza xiris qilip cile bolup, yerni tatilap turuptu. Şu çağda öy igisi talağa çiqiptu, qarisa, it hedep yerni tatilavatqan, qéşida tériler titilip-tirtilip yatqan. Müşük öy igisini körüp biçarilerçe miyavlap quyruqi bilen itni işare qiptu. Öy igisi yene gunahni itta qoyup kaltek kötürüp qoğlaptu. İt naheq azar yep renciptu, xaliy yerge bérip özinin némişqa yaxşi iş qilip turuqluq xarliniştin xaliy bolalmaydiğanliqi, müşükniñ daim ala köñüllük, eskilik, hiyligerlik qilip turuqluq yene etivarlinidiğanliqi üstide uzaq oyliniptu. Oylina-oylina axir aldamçi, hiyligerler etivarlinip kün alidiken, yaxşi niyetlikler xarlinidiken, dégen xulasige keptu. Şuniñdin buyan özini xarliqqa qoyğan müşükke nepretlinip ta hazirğiçe adavet tutidiğan bolup qalğaniken.

104. İT BİLEN MÜŞÜKNİÑ ÖÇMENLİKİ (2)[679]

Burunqi zamanda it bilen müşük nahayiti yéqin dostlardin iken, ular kéçe-kündüz dégüdek bille yétip-qoyup, tapqinini teñ yep, "Seniñ, méniñ" déyişmey ötidiken. Müşükniñ mozduzçiliqtin xeviri bar iken.

Künlerniñ biride itniñ ağniliridin biriniñ toyi bolidiğan boptu. İt toyğa bir ötük kiymekçi bolup müşükke:

—Ağine, maña taza kéliştürüp bir ötük tikip berseñ, dostumniñ toyiğa kiyip barsam,-deptu. Müşük maqul boptu. Lékin, müşükniñ işi bek bésiq bolğanliqtin itniñ ötüküni tikişke héç çolisi tegmeptu. İt ötükniñ pütmeyvatqanliqtin müşükke taza xapa boptu. Kéyinçe ikkisiniñ munasiviti buzulup ayrilip kétiptuyu, lékin it ötükiniñ pütken-pütmigenlikini sorap turidiken. Müşük bolsa qesten bahane körsitip, bir kün rext aldim dep, bir kün su pürküvatimen dése, yene bir kün başqiçe seveb körsitip, ötükni tikip bermeptu. Şundaq kilip, itmu ötükni toyğa kiyelmeptu. Hetta, hazirğiçe it müşükni körse "ötükni qaçan tikip bérisen?" dep tosuydiken, müşük bolsa "Mana emdi çemige su pürküvatimen" dep qorqqinidin tüklirini diñgaytip "piç-piç" qilip qoyidiken. İtniñ bolsa müşükni çaynap yevetküsi kélidiken.

[679] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 209–210.

105. MÜŞÜKNİÑ DÜMBİSİ NÉMİŞQA YERGE TEGMEYDU[680]

İlgiriki zamanda, uluğlarniñ devride adem köpiyip kétip pütün cahan adem déñiziğa aylinip kétiptu. Bir küni Alladin Davut peyğemberğe vehiy kélip:

—Ey Davut, men öz qudritim bilen pütün cahanni suğa toldurimen, cahandiki pütün ademlerni suğa ğerq kilivétimen, sen derhal bir ördek siyaqida kéme yasap kémige çiq!-deptu.

Davut peyğember kémini yasap müşüki bilen kémige çiqiptu. Pütün cahanni su bésip kétiptu. Davut peyğember kéme bilen su üstide uzun yürüptu. Bir küni kémige su kirivatqudek, qarisa, kémini yemligen taxtay arisidin bir çaşqan töşük açqaniken. Şuniñ bilen Davut peyğember çaşqanni tutmaqçi boptuyu, zadila tutalmaptu.

Axir müşükni coruğaniken, müşük derhal çaşqanni tutup, Davut peyğemberni xeterdin qutulduruptu. Davut peyğember bundaq ciddiy peytte xevp-xeterdin özini qutquzup qalgan müşükke qarap:

—Hey Xudaniñ caniviri, buniñdin kéyin dümbeñ yerge tegmisun. Yéyişiñ teyyar tamaq, yétişiñ issiq cay bolsun!-dep dua qilğaniken. Allataala Davut peyğemberniñ duasini icabet qiptu. Şuniñdin kéyin müşükniñ dümbisi yerge tegmeydiğen, teyyar tamaqni yep, issiq kañda behuzur uxlap yaşaydiğan boptu.

106. MÜŞÜQ NÉMİŞQA YÜZİNİ YUYİDU[681]

Qedim zamanda, melum bir maqanda öy igisige obdan xizmet qilip kélivatqan bir müşük bar iken. Bir küni ayal xocayin bir ayliq bolğan balisini böşükte uxlitip qoyup bazarğa kétiptu. Bu çağda yoğan bir çaşqan böşük üstige çiqip bovaqniñ quliqini çişlep üzüvaptu-de, beder qéçiptu. Buni körgen müşük derhal çaşqanni qoğlap tutuvélip öltürüptu, andin qaytip kélip bovaqniñ yüzidiki qanni pakiz yalivétip, bir çetke bérip mügdep yétiptu. Uzun ötmey ayal xocayin bazardin qaytip keptu. U bovaqniñ quliqiniñ puçuq bolup qalğanliqini ve müşükniñ ağzi qan yuqi turğanliqini körüptu-de, qoliğa kaltekni élip:

—Hu béşiñni yégür oğri müşük!-déginiçe, müşükni urup putini çéqivétiptu.

---

[680] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 211–212.
[681] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 214–215.

Birdemdin kéyin er xocayin keptu. U hoyliniñ bir buluñida yoğan bir ölük çaşqanniñ yatqanliqini ve uniñ ağzida bovaqniñ oulioiniñ bir parçisi turğanliqini körüptu-de, xotuniğa:

—Xata qipsen, xotun ehvalni oqmay, müşükke bikardin azar béripsen!-deptu. Ayali rasttinla öziniñ xata qilğanliqini çüşinip puşayman qiptu ve:

—Cénim müşüküm, saña naheq azar bériptimen,-dep müşüktin epu soraptu, emma müşükniñ tokur bolup qalğan puti orniğa kelmeptu. Bu iştin müşük herqandaq nersini yégende, yaliğanda, derhal yüzni yuyuvétiş lazim iken, bolmisa uquşmasliqtin muşundaq balağa qalidiken, dégen savaqqa ige boptu. Müşük balisidin balisiğa éğiz-burunni daim yuyup turuş heqqide nesihet qiptu. Şuniñdin béri müşükler birnersini yégendin kéyinla derhal éğiz-burunni yuyuşni özige adet qilivaptudek.

107. MÜŞÜK NÉME ÜÇÜN POKİNİ KÖMİDU[682]

Müşük daim çaşqanlarğa: Men herqandaq égiz yerge yamişip çiqalaymen, sekreştimu méniñ aldimğa ötidiğini yoq, dep maxtinidiken. Çaşqanlar müşükniñ bundaq maharitige heves qilişidiken. Bir küni çaşqanlar: Bizmu müşükni ustaz tutup uniñdin sekreşni, égizge yamişip çiqişni ögensek bolmamdu? Undaq bolğanda égiz asqidiki göşlernimu qiynalmayla yéyeleymiz, déyişiptu. Axir çaşqanlar bu telipini müşükke éytiptu.

Müşük “teliyim keptu” dep oylap bekmu xuşal bolup kétiptu ve çaşqanlarğa qarap nahayiti semimiy, mulayim qiyapette:

—Bolidu, bolidu! Men özümdiki bu maharetni silerge ögitip qoyuşni bekmu xalaymen. Biraq bir şert bar. Men her küni peqet bir qétimla ögitimen. Hemmiñlar öz vaqtida kélişiñlar kérek,-deptu. Çaşqanlar çoqum vaqtida kélidiğanliqini ve ustaziniñ dégini boyiçe iş qilidiğanliqini éytip birdek vede bériptu.

—Xoş, undaq bolsa bügün silerge tertiplik yügürüşni ögitip qoyay. Hemmiñlar retlik tizilip méniñ keynimdin yügürüñlar. Men asta yügürsem silermu asta yügürisiler, téz yügürsem silermu septin çüşip qalmay téz yügürisiler, bir orunda turup pirqirisam pirqiraysiler, uqtuñlarmu?

—Uqtuq!-déyişiptu çaşqanlar.

Şuniñ bilen yügürüş başliniptu. Birazdin kéyin müşük ularni toxtitip:

---

[682] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, ss. 34–35.

Emdi pirqirap yügürüşni öginivaldiñlar. Men yügürmey otturida turimen. Siler etrapimni çöridep yügürüñlar, quyruqumni asta şipañşitsam asta yügürüñlar. Téz şipañşitsam téz yügürüñlar,-deptu. Çaşqanlar pirqirap yügürüşke başlaptu. Müşük quyruqini toxtimay téz şipañşitiptu. Çaşqanlar pirqiravérip çarçap kétiptu.

—Nahayiti yaxşi yügürüvatisiler, toxtimay yügürüñlar!-Müşük şundaq dep turup arqida qalğan ikki çaşqanni kappida tutup yevétiptu. Birdemdin kéyin çaşqandin yene üçni yevétip:

—Boldi toxtañlar, bügün muşunçilik öginiñlar, ete silerge yuqiriğa yamişişni ögitimen!-deptu. Çaşqanlar qaytip kétip dem aptu. Etisi yene keptu. Ügünimu keptu. Müşük her küni çaşqandin beş-altini yep turuptu. Bir heptilerdin kéyin çaşqanlarniñ yérimi qaptu.

Buraderler,-deptu bir qéri çaşqan hemrahliriğa qarap, -öginişni başliğan deslepki künlerde biz nahayiti köp iduq. Barğanséri azlap kétivatimiz, bu yerde bir çataq bar cumu! Baya ustazimiz teret qilğan yerge bérip qarap baqsam ehval başqiçe, unin poqi arisida çaşqanlarniñ tükliri turidu. Öginişini asta yiğişturup qoysaqmikin.

Bu gepni müşük añlap qaptu. Şu kündin başlap u teret qilip bolupla poqini kömüvétidiğan boptu. Çaşqanlarmu öginişike kelmeydiğan boluşuptu.

108. MÜŞÜK NÉME ÜÇÜN ÇAŞQAN YEYDİĞAN BOLUP QALĞAN (1)[683]

Burunqi zamanda bir tévipniñ aşliq, yémek-içmek ambarida çaşqan köpiyip kétiptu-de, aşliqlirini oğrilap zadila aram bermeptu. Tévip her xil amallarni oğrilap zadila aram bermeptu. Tévip her xil amallarni qilip baqqan bolsimu çaşqanlarni yoqitalmaptu. Néme qilişini bilmey tit-tit bolup olturğanda bir müşük tévipniñ aldiğa kirip késilini davalap qoyuşini telep qiptu:

—Néme késiliñ bar?-dep soraptu tévip müşüktin.

—Namazşam qariğusi bolup qaldim. Kündüzi közüm yaxşi köridu, qarañğu çüşüş bilenla héçnémini körelmeymen,- deptu müşük.

Tévip olturup kétip “toxta, aşliqimğa aram bermeyvatqan çaşqanlarni müşük arqiliq yoqatmaymenmu” dep oylaptu-de, xuşalliqida sözleşke başlaptu:

—Burader, buniñğa mende başqa dora yoq. Bolsa çaşqandin bir neççini tutup yégin. Çünki çaşqan dégen bu kasapetniñ közi ötkür. U qarañğuda témisiqilap yürüp

[683] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 29.

ozuq tépip yeydu. Belkim saña çaşqan payda qilip qalar. Bizniñ muşu ambardila çaşqandin tola néme yoq sinap baqamsen?

—Maqul,-deptu müşük.

Şundaq qilip müşük ambarda birer ayğiçe çaşqan tutuptu. Qarisa özimu semirip közimu xélila roşenlişip qalğandek boptu. Şunindin kéyin müşükler çaşqan tutup yeydiğan boluşqaniken.

109. MÜŞÜK NÉME ÜÇÜN ÇAŞQAN YEYDİĞAN BOLUP QALĞAN (2)[684]

Burunqi zamanda müşük bilen çaşqan nahayiti inaq dost iken. Ular tapqanni teñ yep, bille oynap, bille yaşaydiken. Şu devrlerde insanlar yil möçellirini belgileş üçün her xil hayvanlarni yiğip saylam ötküzmekçi boptu-de, pütün hayvanlarğa saylamğa qatnişiş toğrisida uqturuş qiptu.

Müşükniñ uyqusi qattiq iken, şuña möçel saylimiğa ülgürelmey qélişidin ensirep dosti çaşqanğa:

—Adaş, ete saylamğa bille barayli. Sen méni çoqum oyğitip qoy, etigenrek barimiz cumu!-deptu.

—Xatircem bol müşük aka. Men seher oyğinimen. Séni çaqirmaymu mañmaymen,-deptu çaşqan. Lékin u kéçiçe "saylamğa qatnişidiğanlar qançe az bolsa, şunçe yaxşi. Köp bolup ketse saylinalmay qalimen" dep oylap içi tarliq qiptu-de, etisi tañ yoruş bilenla ornidin turup müşükni çaqirmastinla özi yalğuz saylam meydaniğa kétivériptu.

Uniñ teliyi oñdin kélip, on ikki hayvan qatarida yil möçellikige sayliniptu, hetta bişemlik qilip yürüp eñ aldinqi rette turuşni qolğa keltürüvaptu. Buniñdin xuşal bolup ketken çaşqan köreñlep öyige qaytip keptu. Uyqudin emdila oyğanğan müşük çaşqandin:

Saylamğa qaçan barimiz?-dep soraptu.

Uxlap çüş körüvatamsen?-deptu çaşqan külüp,-saylam ayağlaşqili nikem, men saylanğandin başqa téxi birinçi retnimu qoldin bermidim!

—Némişqa méni çaqirivalmidiñ?-deptu müşük xapa bolup.

—Untup qaptimen, dep yalğan éytiptu çaşqan.

---

[684] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 27–28.

Ğezeptin müşükniñ burutliri tik bolup kétiptu ve “Hu, yüzsiz!” dep tilliğiniçe étilip kélip çaşqanni boğuptu. Çaşqan şu haman cénidin cuda boptu. Müşük her qançe qilsimu iş orniğa kelmeptu. Yil möçellikige saylinişţin quruq qaptu. Muşu sevebtin çaşqanni körgen haman müşükniñ ğezipi qozğilidiken-de, uni şu yerdila boğup yevétidiken. Çaşqan şu çağdin başlap on ikki möçelniñ birinçi yiliğa vekillik qilidiğan bolğaniken.

110. TOXU SU İÇSE NÉME ÜÇÜN ASMANĞA QARAYDU[685]

Nahayiti uzun zamanlar ilgiri hayvanlar toplinip yaşaydiğan bir cayda tuyuqsiz qurğaqçiliq yüz bérip, hayvanlar ussuzluqtin halsizlinişqa başlaptu. Şu arida birneççe quş yiraq tağ başiğa çiqip, östeñ çépip su başlap kélişni meslihetlişip, barliq quşlarğa çaqiriq qilğaniken, quşlar avaz qoşup derhal östeñ çépişqa atliniptu. Lékin toxu capa tartişţin qorqup, bahane körsitip çiqqili unimaptu. Köp ötmey östeñ çépilip su keptu. Östeñ çépişqa çiqmiğan toxu hemminiñ aldida bérip su içişke temşiliptu, emma u başqa quşlarniñ körüp qélişidin ensirep tumşuqini suğa tegküze-tegküzmeyla béşini kötürüp asmanğa qaraptu.

Éytişlarğa qariğanda, toxularniñ bir qétim su içip bir qétim asmanğa qarşi ene şuniñdin qalğaniken.

111. TOXU DANLİĞANDA NÉME ÜÇÜN HEMMİLA NERSİNİ TATİLAP BAQİDU[686]

Künlerniñ biride xocayin toxusi bilen itiğa bir texside yem bériptu. U yemge biraz may arilaşturup bergeniken. May yemniñ astiğa saqip kétiptu. Tadan it buni sézip qélip, yemniñ üsti teripini yémey, astini purap yürüp may saqip qalğan yérini yeptu. Toxu kalvaraq bolğaçqa yemniñ üstini-ağziğa néme çiqsa şuni yevériptu.

Her ikkisi yep toyuptu. İt texsidin béşini kötürüp toxuğa:

—Hey, sen taza kalva némikensen! Hedep béşiñni kötürmey bolmidi. Méniñ tumşuqumğa qarap baqqina, némidégen maylişip ketken! Sen peqet yemniñ üstidiki qattiq-quruq bir némilerni çoquş bilenla bolup kettiñ,-deptu.

Sadda toxu itniñ bu tecribisini semimiy qobul qiptu. Şuniñdin buyan qoxu bir néme yése aldi bilen tatilap çéçip béqip, astida néme barliqini bilip baqmaqçi bolidiken.

---

[685] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 266.
[686] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 51–52.

112. XORAZ NÉME ÜÇÜN SEHERDE QİÇQİRİDU[687]

Burunqi zamanda quyaş, ay, xoraz aka-uka bolup, asmanda yaşaydiken. Bir küni quyaş emgek qilğili sirtqa çiqip kétiptu. Ay bilen xoraz öyde qaptu. Ay horun bolğaçqa öz işini özi qilmay hemme işini xorazğa qilduridiken. Bir küni keçqurunluqi ay xorazni yaylaqtin at-ulağ ekilişke buyruptu. Xoraz hérip kettim, dep barğili unimaptu. Buniñdin oğisi qayniğan horun ay xorazni harğuçe urup baş-közini qan qilivétiptu ve uni asmandin yerge taşlivétiptu.

Quyaş qaytip kélip qarisa, öyde xoraz yoq turğudek.

—Xoraz nege ketti, yoqqa?-dep soraptu aydin. Ay bolğan ehvalni quyaşqa sözlep bériptu. Buni añliğan quyaş xapa bolup:

—Sen daim başqilar bilen ep ötmeysen, öz iniñ bolğandin kéyin uni ayisañ bolmamdu! Zadi menmu sen bilen bille turuşni xalimaymen, boldi menmu kétey! Bügündin başlap kéçe saña, kündüz maña teelluq bolsun!- deptu de, ayniñ yénidin kétip qaptu.

Şuniñdin başlap xoraz her küni seherde akisi quyaşni körgende xuşal bolup kétip:

—Qi-qi-qiq! Qi-qi-qiq!-dep qiçqiridiken. Bu xorazniñ “Çoñ aka, men meyerde! Çoñ aka, men meyerde!” dégini iken. Keçqurun quyaş tağ keynige ötüp, ay çiqişqa başliğanda xoraz uni körüşni xalimay baldur katikige kirip kétip uxlaydiken.

113. XORAZ BİLEN TOZ[688]

Rivayet qilinişiçe, burunqi zamanda bir ormanliq bolup, ormanliqta xoraz bilen bir toz yaşaydiken. Ular bekmu inaq ötidiken, bir-biriniñ haliğa yétidiken. Bügünki kündiki tozniñ çirayliq peyliri ve taci eslide xorazniñ iken. Toz bügünki xorazniñ siyaqida iken. Toz aq köñüldek körüngini bilen, xorazniñ güzel ruxsariğa heset qilip yüridiken, épini tépip xorazniñ aşu çirayliq kiyimini élivélişni oylaydiken.

Künlerniñ bir küni bu ormanliqta toy bolup, xoraz bilen toznimu çaqiriptu, biraq xorazniñ muhim işi çiqip qélip toyğa baralmaptu. Toz xorazniñ kiyimlirini bérip turuşni soraptu. Loraz aq göñül hem sadda bolğaçqa, kiyimlirini tozğa xuşalliq bilen sélip bériptu. Toz toyda xorazniñ kiyimi bilen barliq méhmanlarniñ hevisini qozğaptu hem

[687] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 59.
[688] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 267–268.

alahide kütüşke ige boptu. Toymu tügeptu. Tozniñ bu çirayliq kiyimlerni xorazğa zadila qayturup bergüsi kelmeptu. Axir u kiyimlerge meñgü ige boluş üçün xorazdin ayrilip ormanliqniñ yiraq cayliriğa kétip qaptu. Şuniñdin başlap ta hazirğiçe toz xorazniñ kiyimlirini qayturup bermeptu, biraq uniñ künliri bekmu endişide ötidiken. Xorazniñ körüp qélişidin qorqup hazirğiçe ormanliqtin çiqalmaydiken.

114. DEMDERNİÑ ULUĞLİNİŞİ[689]

Muhemmed eleyhissalam Medinidin Mekkige qaytişida bir tümen kupparniñ hucumiğa uçraptu. Kupparlar Muhemmed eleyhissalamni tirik tutuş koyiğa çüşüp qorşivaptu. Muhemmed eleyhissalam kupparlarniñ qorşavini bösüp ötüp, şu yerdiki bir tağ öñkürige kirip panahliniptu. Kupparlar tağni axturuşta kirişip, Muhemmed eleyhissalam yoşurunuvalğan héliqi öñkür aldiğa kélip qaptu. Bu tağda kepterler intayin köp iken. Kupparlar öñkürge yéqinlişişiğa tağdiki kepterler "Maltiliğuluq-maltiliğuluq" dep ünligili turuptu. Kupparlardin biri:

—Muhemmed çoqum muşu öñkürde iken, kepterler "maltiliğuluq-maltiliğuluq" dep béşaret bérivatidu,-deptiken. Kupparlar öñkür içini axturuşqa temşiliptu. Del şu çağda kepterler arisidiki demder "Boq, boq, boq-yoq, yoq, yoq" dep ünleşke başlaptu. Küpparlar buni añlap:

—Bikar avare bolmayli, avu demder "yoq, yoq" sayravatidu, Muhemmed öñkürde yoq iken,-déyişip öñkürge kirmey başqa cayğa yürüp kétiptu.

Şundaq qilip, Muhemmed eleyhissalam kupparlarniñ tutuvélişidin qutulup qaptu. Şuniñdin tartip islam diniğa étiqad qilidiğanlar içide demderni uluğlaydiğan adet şekillengeniken.

115. KEPTER BİLEN QAĞA[690]

İlgiri pütün cahanni su bésip kétip, peqet Nuh eleyhissalamla kémisi bilen suniñ üstide qaptu. Nuh eleyhissalam nahayiti köp vaqit su üstide yürüp, axir birer quruq yer tépip tériqçiliq qilmaqçi boptu ve kepter bilen qağini tériqçiliq qilğudek quruq yer bar-yoqliqini bilip kélişke evetiptu.

Aridin uzun yillarniñ ötüşi bilen su yer yüzige siñip kétiptu. Qağa şu uçqançe birneççe kün uçupla bir exletlikke çüşüp şexsiy tirikçilikke bérilip kétiptu. Kepter bolsa

[689] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 258–259.
[690] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 236–237.

kéçe-kündüz capa çékip, cahanni bir çörkilep çiqip, axir bir sériq tupraqliq yerni tépip yerge çüşüp körüptu. Kepter yerge çüşüşi bilen ikki puti sériq tupraqqa pétip qaptu ve u yerdin uçup Nuh eleyhissalamniñ yéniğa kélip körgenlirini éytiptu. Şuniñdin étibaren kepterniñ ikki puti sériq bolup qalğaniken.

Qağa bolsa öziniñ ğémi bilen qaytip kelmeptu. Nuh eleyhissalam kepterge çoñqur minnetdarliq bildürüp, uniñğa héçqandaq nersiniñ ziyini yetmesliki, qorsiqi toq turmuş keçürüşi üçün dua qiptu, qağini bolsa nicaset çoqulap yaşiğaysen, dep qarğaptu.

Şuniñdin kéyin kepter ötken künige şükür qilip, Xudağa zikri qilip, turmuşini yaxşi ötküzüptu. Qağa bolsa qişniñ qehritan soğuqlirida tağmutağ yürüp, intayin xarçiliq bilen kün ötküzüptu. U aç közlük qilip, nicaset çoqup yürgenliktin, uniñ göşini itmu yémeydiken.

116. KEPTER NÉMİŞQA TOXTİMAY BUĞULDAYDU[691]

Künlerniñ biride kepter öz uvisida yéñi çiqarğan on dane tuxumini bésip yatqaniken, bir mékiyan kélip:

—Tuxumdin neççini bésip yattiñ?-dep soraptu.

—On tuxum çiqarğanidim. Şuni bésip yétivatimen,-deptu kepter.

Méniñ yoğan ikki tuxumumğa uşşaq on tuxumuñni tégişrmsen?-deptu mékiyan.

Kepter deslepte unimaptu, kéyin maqul boptu. Şundaq qilip ular ikkisi öz tuxumlirini tégişiptu. Kéyin kepter öziniñ mékiyanniñ aldam xaltisiğa çüşkenlikini sézip qaptu. Çünki mékiyanniñ ikki tuxumi çoñ bolğan bilen uni bassa ikkila çöce çiqiptu. Biraq mékiyan on kepterge ige boluvaptu. Şuniñ bilen kepter yiğlaşqa başlaptu. U taki muşu küngiçe toxtimay buğldaydiken. Uniñ “buğ-buğ-buğ” qilğini “On tuxumni qayturup ber, men yavaşni aldap kétipsen, qayturup ber, qayturup ber!” déginimiş.

117. QEPTERNİÑ KÖZİ NÉMİŞQA QİZİL[692]

Burunqi zamanda bir séğizğan bilen bir kepter künniñ qayaqtin çiqişini munazire qilişip özara beslişiptu. Kepter bolsa:

—Kün etigende şerqtin çiqidu,- deptu. Séğizğan:

—Kün ğerbtin çiqidu,-deptu.

---

[691] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 101.
[692] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 260.

Ular nahayiti uzun munazire qilişqan bolsimu, lékin héçqaysisi qayil bolmay öziniñ sözini rast qilişqa urunuptu. Axir ular künniñ zadi qayaqtin çiqidiğanliqini éniqlimaqçi boluşuptu-, de nurğun hayvanlar bilen tağniñ eñ égiz çoqqisiğa çiqiptu. Del şu peytte séğizğan öziniñ yéñilip qalidiğanliqini séziptu. U qanitiniñ astiğa azraq qizil muç tiqivalğaniken, tañ atay dégende künniñ şerqtin çiqidiğanliqini sézip, başqilarniñ aldida külgige qéliştin ensirep, kepterniñ közige qizil muç çéçivétiptu. Ene şuniñdin başlap kepterniñ közi qizil bolup qalğaniken.

118. ŞATUTİ QANDAQ PEYDA BOLĞAN[693]

Burunqi zamanda bir mehellide bir er-xotun ötkeniken. Bular bir mehellide tuğulup, kiçikidin bille oynap çoñ bolğan aşiq -meşuqlar bolup, nahayiti kiçikla turmuşluq bolğaniken. Bularniñ inaq, bayaşat turmuşiğa héçqandaq kişiniñ turmuşi yetmeydiken. Bular "Qaysimiz burun ölüp ketsek, hayat qalğinimiz bu dunyaniñ işliridin vaz kéçip, qiriq yil istiqamet qilip Alladin tilep, ölüp ketkinimizni tirildürüvélimiz" dégen qararğa keptu.

Şundaq qilip, ayali emdila on sekkiz yaşqa kirgende ölüp kétiptu. Éri vedige vapa qilip, bu dunyaniñ işlirini taşlap, qiriq yil ibadet qilip, Alladin ayaliğa qayta hayatliq ata qilişni tileptu. Alla bu kişiniñ tilikini qobul qilip, Xizir eleyhissalamni evetip ayalini tirildürüp bériptu.

Bu vaqitta er atmiş yaştin aşqan bolup, ayali bolsa on sekkiz yaştiki çokan iken. Bular yene tirikçilik qilişqa kirişiptu. Her ikkilisi cañgalğa otun ekéliş üçün bériptu. Otun yiğivétip éri biraz hérip qaptu-de, tiziğa béşini qoyup uxlap qaptu. Şu esnada yürgen bir atliq şahzade bu yerge kélip, ayaldin:

—Bu cañgalda néme iş qilivatsiler? Quçqiñizda turğan bu adem kim? Dadiñizmu?-dep soraptu. Ayal uyalğinidin atam yaki érim déyelmey turup qaptu. Şahzade yene:

—Qoyuñ bundaq qérini, atqa miniñ, tamaşa qilayli,- deptu. Ayal buni añlap ériniñ béşini yerge qoyup, şahzadiniñ étiniñ keynige minip qéçip kétiptu, ériniñ qiriq yil Alladin tilep bu dunyağa qayta köz açquzğinini untuptu. Éri bolsa birazdin kéyin oyğinip qarisa xotuni yoq, yiğlap-qaqşap izdeşke kirişiptu, birqançe kün izdep aran tépiptu, emma ayali xuşyaqmay ériniñ keynidin méñiptu. U yenila imkaniyet tapsila,

[693] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 255–257.

yaş yigitlerniñ keynidin qéçişni oylaydiken. Şu esnada Xizir eleyhissalam yene uçraptu. XKizir eleyhissalam erge deptu:

—Siz arini üzmey atmiş neççe yil yaşidiñiz, ayaliñiz sizdin qiriq yil kem yaşidu. U yaş, şuña köñli yaş yigitni xalişi, yenila qéçip kétip sizni biaram qilişi mumkin. Méniñçe, siz qéridiñiz, xotun deydiğan devriñizmu kétip qaldi. Bu vapasiz xotuniñizni bir xil quşqa aylandurup bersem, qandaq?-deptu.

—Maqul, bolidu,-deptu er. Şuniñdin kéyin Xizir eleyhissalam dua qilip, ayalni şatutiğa aylanduruptu.

—Bu quşni bilikiñizge qondurup, gep-sözini añlap köñliñizni xuş qilip ötküzüñ,-deptu Xizir eleyhissalam ve arqidinla ğayip boptu.

—Héliqi kişi bolsa axirqi ömride şatutiniñ yéqimliq gep-sözlirini añlap, xuşal-xuram yaşap dunyadin ötüptu.

IV.1.5.2. YABANÎ HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

119. PİLNİ BAĞLİMAYDİĞANLİQ HEQQİDİKİ RİVAYET[694]

Éytişlarğa qariğanda, pil dégen nahayiti yoğan hayvan bolup, uniñ hem tom, hem uzun burni bolup, u xartom déyilidiken. Çaşqan cuği kiçik, herikiti çaqqan hayvan bolğaçqa, pilniñ burnidin kirip méñisini qoçup bekmu azablarmiş. Şuña pil çaşqandin bekmu hezer eylermiş. Pil baqquçilar buni obdan çüşkengeçke, pilni bağlaydiğan arğamçidin qilçimu ğem qilmay, meyli seperge çiqqanda bolsun yaki kündilik emgek, paaliyettin qaytqanda bolsun, arğamça orniğa bir tal qozuq élivalarmiş. Dem éliş qarar qilinğan orunda qozuqni yerge qéqip yuluvalğandin kéyin, qozuqniñ orniğa pilni apirip qoyarmiş. Pil qozuq yuluvélinğandin kéyin qalğan töşükni, çaşqan kamiri dep hésablarmiş hem u kamardin çaşqan çiqip özini azablaştin ensirep, qozuqniñ ornini dessep turarmiş, hemde taki igisi kélip, élip mañğanğa qeder şu halette turarmiş.

120. YOLVASNİÑ TERİSİ NÉMİŞQA TAĞİL[695]

Burunqi zamanda Musa eleyhissalamniñ mal-çarviliri intayin köp iken. Musa eleyhissalam özige ixlasmen mömin bendilerdin birqançini öz öyliride turğuzup mal-çarviliriğa qaritidiken. Ular birqançe kündin növetlişip mallarni ot-çöp, suliri mol bolğan caylarğa apirip baqidiken.

---

[694] Tursun Hoşur İdikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, s. 151–152.
[695] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 230–231.

Künlerniñ biride biri muñluq neyni yañritip mal baqqili çiqiptu. Ney avazi tağlarda eks sada yañritiptu. Bu avazni añliğan bir yolvas derhal malçiniñ qéşiğa kélip:

—Sen ney çélip bizniñ xatircemlikimizni buzduñ. Karamitiñ bolsa kel, biz küç sinişip köreyli. Eger sen méni yeñseñ, néme qilsañ meyli, eger men séni yeñsem, bu ötkür çişlirim hergiz séni keçürmeydu, -deptu ve çişlirini ğuçurlitip teyyarliqsiz turğan malçini yep kétiptu. Etisi yene bir malçi çiqiptu, uniñ teqdirimu aldinqisi bilen oxşaş boptu. Ehvaldin xever tapqan Musa eleyhissalam malçi qiyapitide yasinip mal baqqili çiqiptu. Vehşiy yolvas nepsini toyduruş üçün Musa eleyhissalamniñ qéşiğa kélip:

—Hey insan, kel, biz küç sinişip köreyli. Eger sen yenseñ, méni néme qilsañ meyli, eger men yeñsem, séni bir vax ozuq qilimen,-deptu. Bu gepni añliğan Musa eleyhissalam:

—Sinişip körsekmu köreli, biraq men küçümni öyde untup qaytimen,-deptu. Yolvas içide, aldinqi küzdüki malçini héç küç serp qilmayla yem qilivettim, bumu oxşaşla méniñ bir vax ozuqumğa aylinidu, dep oylap, merdlerçe:

—Boptu, meşede saqlap turay, sen bérip küçüñni ekel!-deptu. Musa eleyhissalam eqil işlitip:

—Eger men öyge bérip küçümni ekelgüçe qéçip ketseñ, qandaq qilimen?-deptu. Yolvas:

—Sen maña işenmiseñ, put-qolumni çüşep qoyup ketkin, kimniñ qabil ikenlikini sinaşqanda bilip qalarsen, -deptu. Musa eleyhissalam epçillik bilen bilikidiki arğamçini élip yolvasni mehkem çüşep, yulğun kaltekliri bilen taza savap turup:

—Méniñ küçüm muşu, kimniñ qabil ikenlikini emdi bilip qalğansen,-deptu ve yolvasni tériliri qiyma-çiyma bolğuçe savaptu. Şuniñdin kéyin yolvas térisi Musa eleyhissalamniñ tayaq zerbisi bilen tağil bolup qalğaniken.

121. KÖK YALLİQ BÖRE[696]

Uyğurlar bir uruşta düşmendin meğlup bolup bir tağ qaptilida qamilip qaptu. Mañidiğan yol tapalmay halak boluş xevpige duç keptu. Şundaq qiyin ehvalda qalğanda ular uştumtut bir böriniñ tağ terepke qarap kétivatqanliqini körüp qaptu. Xevpte qalğan Uyğurlar böriniñ keynidin méñiptu. Tağniñ tüvige yétip barğan böre nahayiti çoñ bir ğarğa kirip kétiptu. Uyğurlar böre kirip ketken ğarğa kirip méñiptu. Qapqarañğu ğar

[696] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 258.

içide xéli uzun mañğandin kéyin ğarniñ u béşida bir oçuqçiliq körünüptu. Böre ğarniñ u béşidiki çoñ töşüktin otlar yelpünüp turğan, sular şarqirap éqip turğan cennettek bir yaylaqqa çiqiptu. Uyğurlarmu böriniñ kéynidin méñip, şu yaylaqqa çiqip, halakettin qutulup qalğaniken, şuña Uyğurlar börini muqeddes ilah hésablap, uniñğa çoqunidiğan boptu.

122. MAYMUNNİÑ SAĞRİSİ NÉME ÜÇÜN QİZİL BOLUP QALĞAN[697]

Burunqi zamanda bir maymun bar iken. U nahayiti kepsiz iken. Etidin keçkiçe tinim tapmay sekreydiken. Derextin-derexke yamişidiken, çirqiraydiken. Mévilerni bikardin-bikar qéqivétidiken. Körüngenla uşşaq, aciz hayvanlarğa taş étip bozek qilidiken. Başqilarniñ yaxşi meslihet-nesihetlirini zadila añlimaydiken. Öziniñ déginide cahalliq bilen çiñ turuvalidiken.

Bir küni maymun bir qariğanda çiqivélip şaxlarni yirip kepsizlik qilğili turuptu. Ormançi bovay kélip:

—Hey maymun, u yerdin çüşüp ket, qariğay yélimi sağrañğa çaplişivalsa çataq bolidu,-dep nesihet qiptu:

—Séniñ néme kariñ! Şu déginiñ üçün taza uzaq olturimen, keç bolğuçe qariğaydin çüşmeymen!-deptu maymun bişemlik bilen. Maymunni sözge kirgüzelmigen bovay kétip qaptu.

Keçqurun maymun ketmekçi bolup ornidin turuptu, biraq turalmaptu. “Huy, bu néme iş?” deptu u ve hedep ornidin turmaqçi bolup yulqunuptu. Sağrisi qariğay yélimiğa çaplişip qalğanliqtin zadila turalmaptu. Axir putini yene bir şaxqa tirep turup birla yulqunğaniken, sağrisidiki yuñlarniñ hemmisi yélimğa çaplişip qaptu. Şuniñdin buyan uniñ sağrisi qizil bolup qalğaniken.

123. YAVA ÖRDEKNİÑ MEYDİSİ NÉME ÜÇÜN ALTUN REÑ BOLUP QALĞAN?[698]

Burun gül-giyahlar yelpünüp turidiğan bir tağda toşqan bilen paqa seyle qilip oynavétip bir altun küpni tépivaptu. Ular bu küpni talişip qaptu. Ular meslihetlişip, musabiqige çüşmekçi boluşuptu. Kim téz yügürüp küpniñ içige kirivalsa, altun küp şuniñ bolidiğan boptu.

---

[697] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 101.
[698] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 134–135.

Musabiqe ceryanida paqa utuvaptu. Toşqan bu musabiqide paqiniñ hiyle işletkenlikini çüşenmeptu, şuña altun küp paqiğa teelluq boptu. Paqa altun küpke ige bolğan bilen uni tağdin élip çüşüşniñ amalini tapalmay béşi qitiptu, del şu çağda bir yava ördek uçup kélip uniñdin hal-ehval soraptu, paqa evalini yava ördekke sözlep bériptu ve uniñ yardem qilişini soraptu.

Yava ördek küpni peske çüşürüp bérişke maqul boptu. Biraq yérimini men alimen dep qoyuptu, paqa amalsiz maqul boptu. Şuniñ bilen yava ördek altun küpni tağdin peske élip çüşüp, ikki parçe qiptu ve yérim parçisini élip kétiptu. Ördek altunniñ nahayiti çirayliq ikenlikini körüp, uni talqandek ézip meydisige sürkivaptu, şuniñ bilen yava ördekniñ meydisi altun reñ bolup qalğaniken.

124. TOŞQAN HEQQİDİKİ RİVAYET[699]

Hemmige melum, toşqan hem küşendisi köp bolğan, hem téz köpiyidiğan çöpxor hayvan. Şuña tedriciy tereqqiyat ceryanida, böcenler tuğulup 10 neççe kün bolğandila musteqil hayat keçüreleydiğan bolup yétilgen. Bu heqte xelq arisida mundaq rivayet tarqalğan: "Éytişlarğa qariğanda, toşqan tuğup 15 kün bolğanda, böcenlirige xeyr böcenlirim, ğancuğida körüşeyli-dep kétip qalarmiş."

125. TOŞQAN NÉME ÜÇÜN YÉRİQ KALPUK, QİZİL KÖZ, SALPAÑ QULAQ, KALTE QUYRUQ BOLUP QALĞAN[700]

Burunqi zamanda hayvanlar orangutanniñ başçiliqida yügürüş musabiqisi ötküzmekçi boptu. Kim birinçilikni alsa, şu çirayliq tac kiyidiken. Şuña hemmisi vaqtini çiñ tutup, meşiq qilişqa kirişiptu. Biraq aq toşqan birinçilikni élişini oyliğan bolsimu meşiq qilmaptu.

U saxtipezlik qilip, musabiqe qilidiğan yolniñ u yer-bu yérige ora kolap, üstini şax-şumba bilen yépip qoyuptu. U: "Musabiqide başqilar orekke yiqilip çüşse, ömilep qoyup bolğuçe men ularniñ aldiğa ötüp kétip, birinçi boluvalimen" dep oylaydiken. Buniñ qara niyitini ve qilğan rezil işini başqa hayvanlar bilip qélip, orangutanğa xever qiptu. Bu iştin orangutanniñ ğezep aççiqi kélip, aq toşqanni musabiqige qatnişiş hoquqidin mehrum qiptu. Lékin aq toşqan musabiqe başlinidiğan çağda asta kélip, yügüridiğanlarniñ qatariğa kirip turuvaptu. Orangutan aççiqi bilen kélip, quliqidin birla

[699] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S : 3, Ürümçi : 1999, s. 151.
[700] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 9–10.

tartip uni nériğa irğitip taşlaptu. Aq toşqanniñ quliqi bek tartilip ketkeçke uniñ eslidiki kalte quliqi uzirap salpañ qulaq bolup qaptu.

Şu qétimqi musabikide çipar buğa birinçilikni aptu. Orangutan çipar buğini mukapatlap uniñ béşiğa aça şaxliq bek çirayliq tacni kiygüzüp qoyuptu. Hemmeylen çipar buğini tebriklep tentene qilişiptu. Lékin bir çette qarap turğan hesetxor aq toşqanniñ içi éçişip, közi qizirişqa başlaptu ve birdemdin kéyinla uniñ qara közi pütünley qizil bolup qaptu.

Çipar buğa tacni kiyip ussul oynaptu. Andin bir yerge kélip aram élip yétiptu. Bu çağda içi éçişip, közi qizirip zadila çidimay qalğan hesetxor aq toşqan asta kélip, çipar buğiniñ quyruqini birla tartip üzüvétiptu. Biçare çipar buğa quyruqiniñ ağriqiğa çidimay otlaqta éğinap kétiptu, aq toşqan buniñdin quşal bolup çavak çélip, qaqaqlap külüp kétiptu. U toxtimay külivériptu. Axir kalpuki yirtilip kétiptu-de, yériq kalpuk bolup qaptu.

Çipar buğa ornidin turup: “Quyruqumni qayturup ber” dep aq toşqanğa qarap étiliptu. Aq toşqan arqa-aldiğa qarimay beder qéçiptu. Çipar buğa aq toşqanni tutuvalğili az qalğanda u ilacsiz bir kamarğa kirivaptu, biraq kamarğa uniñ béşi yétip, sağrisi patmay sirtqa çiqip qaptu. Çipar buğa derhal kélip, aq toşqanniñ quyruqini üzüvaptu. Şuniñ bilen aq toşqanniñ uzun quyruqi kalte bolup qaptu.

Şu veqedin kéyin aq toşqan salpañ qulaq, qizil köz, yériq kalpuk, kalte quyruq bolup qalğaniken.

126. TOŞQAN NÉME ÜÇÜN YÉRİQ KALPUK BOLUP QALĞAN[701]

Künlerniñ biride cañgaldiki barliq yava toşqanlar bir yerge yiğilip, özliriniñ éçinişliq hayatini qandaq qilip özgertiş toğrisida meslihetlişiptu.

—Ağiniler, biz daim hemme némidin qorqimiz, biraq héçkim bizdin qorqmaydu,-deptu ularniñ içidiki bestlik kelgen bir toşqan,-biz birer müşük, it yaki tülkini körsekmu ölgüdek qorqup qaçimiz. Bizniñ aramxuda turğudek makanimizmu yoq. Bala-çaqilirimiz bilen xatircem bille bolalmaymiz, xatircem oynap külelmeymiz. Ehvalimiz barğanséri yamanlişip kétivatidu. Kiçikkine bir küçükmu bizni körse qoğlaydu. Hetta özimizniñ sayisidinmu qorqimiz. Muşumu künmu? Mundaq hayat

[701]Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 11–12.

keçürgendin köre ölgenimiz yaxşi, méniñçe hemmimiz bérip kölge sekrep öleyli, biz hamini bir küni ölüp kétimizğu?!

-Toğra, şundaq qilayli,-déyişiptu toşqanlar ve ular olaş-çolaş kölniñ boyiğa bérip, suğa sekrep ölüvélişqa teyyarlinip méñiptu.

Kölniñ boyida birer paqa aptapqa qaqlinip yétişqaniken. Ular düvrep kélişivatqan toşqanlarni körüp ürküp kétip keyni-keynidin kölge özini étişiptu.

Paqilarniñ qorquşup kölge özini atqanliqini körgen toşqanlar köl boyiğa kélip turup qélişiptu ve özlirini toxttalmay külüşüp kétiptu. Çünki ular dunyada özliridin qorqidiğan hayvanniñmu barliqini körüptu. Şuniñ bilen ular özlirini suğa étip ölüvéliş niyitidin yéniptu.

Şundaq qilip toşqanlar rasa külüptu. Beziliri külüvérip yumilap kétişiptu. Xuşalliqidin külivérip ularniñ kalpukliri yérilip kétiptu. Toşqanlarniñ kalpuki ene şuniñdin kéyin yériq bolup qalğaniken.

127. TOŞQAN NÉME ÜÇÜN KALTE QUYRUQ BOLUP QALĞAN[702]

Künlerniñ biride ikki toşqan derya boyida oynavétip, deryaniñ u qétida yapyéşil, yumran ot-çöpler bilen tolğan bir parçe yaylaqni körüp qaptu ve şu terepke ötüp ot-çöplerni yep oynap kéliş niyitige kélişiptu. Biraq ular su üzüşini bilmeydiken. Deryadin qandaq ötüş kérek? Toşqanlarniñ béşi qétip turup qaptu. Şu esnada ular bir qéri taşpaqiniñ qirğaqqa çiqivatqanliqini körüp qaptu. Toşqanlar uni aldimaqçi bolup derhal taşpaqiniñ aldiğa keptu-de:

—Esselemueleykum, taşpaqa bova! Silerni bek cemetlik dep añlividuq, bir neççe kündin buyan silerni héç körmiduqqu, silerniñ saniñlar bizge yetmeydiğan oxşaydu-he?-deptu.

—Yaq, biz bek cemetlik, san cehette siler bizge hergizmu yetmeysiler,-deptu taşpaqa.

—Undaq bolsa mundaq qilayli,-deptu toşqanlardin biri taşpaqini aldap,-sen hazir bérip taşpaqilarniñ hemmisini qiçqirip kelgin, ular suniñ yüzide u qirğaqtin, bu qirğaqqiçe ikkidin qatar tizilip tursun, biz bir-birlep sanap çiqayli.Uniñdin kéyin siler

[702] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 16–17.

biz terepke bérip, bizniñ cemetimizni sanap çiqiñlar, qaysimizniñ cemetlik ikenlikini şu çağda körimiz.

—Bolidu,- deptu taşpaqa ve bir demdin kéyin barliq cemetlirini başlap kélip, suniñ üstide ikkidin retlik tizilduruptu. Taşpaqilarni exmeq qilğanliqidin xuşal boluşup ketken ikki toşqan su üstide tizilip turuşqan taşpaqilarniñ dümbisige dessep "bir cüp, ikki cüp" dep sanap méñiptu. Qirğaqqa az qalğan toşqanlar bek köreñlep kétip:

—Exmeqler, biz silerni kövrük qilip deryadin ötüvalidiğan bolduq. Taza aldam xalitimizğa çüştüñlar!-dep varqirap taşlaptu. Ular bek baldur xuşal bolup ketkeniken. Kütülmigende qirğaqqa yéqin turğan bir neççe cüp taşpaqa bu yalğançi kazzaplarniñ edibini bermekçi boptu-de, toşqanlarniñ quyruqini kap qilip çişlep turuvaptu. Bu uştumtut zerbidin qorqup ketken toşqanlar qaçmaqçi bolup küçiniñ bariçe yulqunğaniken, quyruqliri üzülüp kétip taşpaqiniñ ağzida qépqaptu. Şundin tartip toşqanlarniñ uzun hem çirayliq quyruqi soltek bolup qalğaniken.

128. YİLANNİÑ NÉME ÜÇÜN PUTİ YOQ?[703]

Burun yilanniñ puti téşida iken. U cennetke su kiridiğan süñgüçniñ qéşida közette turidiken. U çağlarda şeytan cennetniñ téşida turidiken. U cennetke kirmekni xiyal qilip, yilanniñ qéşiğa keptu ve uniñğa özini cennetke ekirip qoyuşni iltimas qiptu. Emma yilan uniñğa qoşulmaptu. Şeytan yene bir munçe yalvuruptu. Yilanniñ rehmi kélip şeytanni dümbisige mindürüp, süngüçtin ötküzüp qoyuptu. Şuniñ bilen Xudaniñ yilanğa ğezipi kélip, içini téşiğa örüvétiptu ve cennettin qoğlap çiqiriptu. Şundin kéyin yilanniñ puti yoq bolup qalğaniken.

129. ÇAYANNİÑ BOĞUM BOLUP KALĞANLİQİ HEKKİDEKİ EPSANE[704]

Xuda barliq mevcudatlarni yaratqanda çayannimu yaratqan iken. Çayan eslidila yaman tebietlik nerse bolğaçqa, adem ve başqa canliqlarni çéqip zadila aram bermeptu. Ular buniñğa çidap turalmay, axiri xudaniñ aldiğa erzge bériptu. Xuda işniñ rast yaki yalğanliqini sürüştürüp körse ehval heqiqeten şundaq. Şuniñ bilen çayanni çaqirtip, néme üçün adem ve başqa canliqlarni çéqip aram bermigenlikini soraptu. Çayan: "Adem ve başqilar maña çéqilmisa men ularni hergiz çaqmaymen" dégenmiş. Xuda

[703] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 133–134.
[704] Ehmed Derviş. "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 3, 1998, s. 35.

çayanniñ adem ve başqa canliqlarni bihude çaqmasliqini eskertip turuş yüzisidin uni qamça bilen urup turarmiş. Uniñdiki her bir boğum, xuda uniñğa eskertiş beriş yüzisidin urğan çağdiki qamçiniñ izi imiş. Uniñ adem ve başqa canliqlarni çéqişi uniñ özini qoğdiğanliqimiş. Mubada adem ve başqa canliqlar çayanniñ özliriniñ yénida yaki bedininiñ melum yéride turğanliqini bilse, midir-sidir qilmay cim tursa çayan ularğa héç qandaq ziyan-zexmet yektüzmey ötüp kétermiş.

130. ÇAYANNİÑ TURPAN RAYONİDA KÖP İKENLİKİ HEQQİDİKİ EPSANE[705]

Xuda barliq mevcudatlarni yaratqanda çayannimu yaratqanmiş ve ularni tağarğa qaçilap Turpanğa élip kélip tükkenmiş. Turpandin başqa caylardiki çayanlar bolsa, ene şu tağardin çüşüp qalğanlirimiş.

131. İRAN NESİLLİK TAMTÉGE HEQQİDİKİ RİVAYET[706]

Éytişlarğa qariğanda, tamtékiniñ esli yurti İran bolup, Turpan rayonida bolmiğan iken. Turpan rayonida çayanniñ küşendisi bolmiğaçqa, köpiyip kétip, Turpan rayonidiki ademlerge zor köpletlerni élip kelgen iken. Turpan rayonidiki ata-bovilirimiz çayanniñ küşendisini tépip kélip, uniñ ademlerge salidiğan külpitini azaytiş üstide izdinip, terep-terepke adem evetiptu. Bir bölük adem İran terepke bérip, tamtékini körüptu. Ular tamtékiniñ yaşaş muhit, ozuqliniş ehvallirini etrapliq igiligendin kéyin, uniñ çayanniñ küşendisi bolalaydiğanlikini cezmleşturuptu hem uni melum sanda tutup, yol boyi halidin obdan xever élip, Turpanğa élip kélip qoyuvétiptu. Tamtéke Turpanğa élip kélingendin kéyin Turpanniñ havasiğa tézla maslişip, köpiyişke başlaptu. Tamtékiniñ köpiyişige egişip, çayanlarmu zor dericide aziyiptu, şuniñ bilen birge çayanniñ ademlerge salidiğan külpitimu aziyiptu.

132. DAVĞAN QANDAQ PEYDA BOLĞAN[707]

Rivayet qilinişiçe, burunqi zamanda bir qazi ötkeniken. Uniñ şunçe keñri zémini, ésil saray-öyliri, neççe on çareklik térilğu yéri, şérin-şerbet méve béridiğan bağliri bolsimu, buniñğa şükür-qanaet qilmaydiken. Bir küni u nahayiti kembeğel bir déhqan

[705] Ehmed Derviş "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 3, 1998, s. 35.
[706] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, s. 150.
[707] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 216–218.

qoşnisiniñ yérini öziniñ qilivaptu. Déhqan qazidin yerni qayturup bérişni telep qiptu. Qazi:

—Mén seniñ yériñni élivalmidim, bu ezeldin méniñ yérim. Séniñ nede yériñ bolsun?-dep yerni qayturup bermeptu. Déhqan öziniñ ve xotun-balilириniñ küni muşu yerge qaraşliq ikenlikini éytip qayta-qayta yalvurğan bolsimu, qazi yenila könmeptu. Kazi bir hiyle işlitip déhqanni bablimisa, uniñdin qutulalmaydiğanliqiğa közi yétip:

—Emise, şeriet qaidisi boyiçe ete bamdat namizidin kéyin camaetni, yurt çoñlirini yiğip, yerniñ kimge teelluq ikenlikini yerniñ özidin soraymiz. Yerdin avaz çiqidu. Yerdin qandaq cavap kelse, buniñğa camaet guvah bolidu, yurt çoñliri şu boyiçe höküm qilidu,-deptu. Déhqan qaziniñ şertige amalsiz qoşuluptu.

Kéçisi qazi xizmetkarliriğa déhqandin tartivalğan yerniñ otturisidin kiçik bala patqudek orek kolitiptu. Andin öziniñ beş yaşliq oğliğa “yer kimniñ?” dep sorisa, “yer qaziniñ” dep tovlaşni ögitip, tañ atarğa yéqin héçkimge tuydurmay oğlini héliqi orekke sélip, orekniñ ağzini nahayiti népiz şal bilen yépip, üstige topa yéyitip qoyğandin kéyin mesçitke çiqip kétiptu. Namazdin yénip camaetni ve yurt aqsaqallirini déhqanniñ yériniñ etrapiğa yiğiptu. Déhqanmu yétip keptu. Qazi camaetke öziniñ déhqan bilen yer talişip qalğanliqini éytip, déhqanni haqaretlep:

—Bu muttehem, qara niyet méniñ ata miras yérimni élivélişip koyiğa çüşüptu, tep tartmastin bu méniñ yérim devatidu. Qéni, camaet, siler añlap turuñlar, yerniñ kimge teelluq ikenlikini yerniñ özidin sorap baqayli, Xudaniñ qudriti bilen yerge zuvan kirip sualimizğa adil bir cavap bérip baqsun,-deptu, andin u avaziniñ bariçe,-yer kimniñ?-dep tovlaptu.

Şu çağda yerniñ otturisidin:

—Yer qaziniñ!-dep nahayiti töven zil avaz çiqiptu. Qazi bu cavabni añliğandin kéyin çirayiğa külge yügürüp, camaetke qarap:

—Hemmiñlar yerniñ néme dégenlikini añlidiñlar, yer özi guvahliq bérivatidu. Mertem-mertem üç mertem. Yene ikki qétim sorap baqay, şuniñdin kéyin camaet birnéme désun, dep, ikki qétim “Yer kimniñ?” dep tovlaptu, yerdin oxşaşla hélikidek avaz çiqiptu. Yurt aqsaqalliri yerni qaziğa buyrup qaytiptu. Héliqi déhqan éğir derd-elem içide Xudağa dad-peryad qilip, yiğliğan péti öyige kétiptu. Kün olturup etrap qarañğuluşişqa başliğanda, qazi héliqi orekniñ ağzini açqaniken, qapqara bir canivar

orektin yer yüzige ömilep çiqip, nahayiti tézlik bilen közdin ğayip boptu. Qazi öz oğliniñ hayvanğa aylinip qalğanliqidin köñlide qattiq hesret çékip, héliqi hayvan ketken terepke qariğançe hañvéqip turup qaptu. Qaziniñ xizmetkarliri buniñğa heyran bolup:

—Bu némidu? Biz körüp baqmiğan bir hayvan bu orektin çiqivatidiğu?-déyişiptu. Oazi öz hesritini ulardin yoşurup:

—Bu davğan[708] dégen canivar, u davamliq tağda yaşaydu. Bezide tağdin çüşüp, yerlerni kolap, mökünüp yüridu,-depla öyige kirip kétiptu.

Qazi şu kündin başlap oğliniñ derdide yiğlaptu, qaqşaptu, axir éğir késelge giriptar bolup, nadamet bilen alemdin ötüptu. Déhqan öziniñ yérini qaziğa tartturup qoyğan bolsimu, Xudaniñ qudret-kamalitidin kündilik rizqi kem bolmaptu. Öziniñ eqilliqliqi, aq köñüllüki, işçanliqidin halal emgek bilen kün ötküzüp, turmuşi kündin-künge yaxşilinip, xuşal-xuram yaşaptu.

Şundaq qilip, davğan dégen canivar yer yüzide peyda bolğaniken.

133. SUĞUR HEQQİDE RİVAYET[709]

Raviler suğur heqqide mundaq rivayet qilişidu.

Bekmu qedimki zamanlarda şikar qiliş ve çarva-mallarni orunlaşturuşta şeherlikler bilen tağliqlar otturisida yaylaq mecrasi qozğiliptu. Köp macira ve sülhi-salalar bolğan bolsimu, lékin muvapiq bir kélişim qilalmaptu.

Bu çağda tağliqlar kéñişip mundaq birçare tépiptu:

Ular bir tağniñ tégini kolap, uniñğa bir qizni orunlaşturuptu ve bir qançe künlük ozuq teyyarlap qizniñ yéniğa qoyuptu. Qizğa “biz şeherlikler bilen kélip tağ kimge mensup dégen sualni tağdin soraymiz, sen şu çağda tağ tağliqqa mensup dégen” deptu.

Aridin ikki kün ötkendin kéyin tağliqlar şeherliklerge:

—Biz nurğun qétim tağni talaştuq, lékin macira tügimidi. Biz şu tağdin “sen kimge teve?” dep sorayli. Tağ kimni ixtiyar qilsa u şuniñ bolsun,-déyişiptu. Lékin, şeherlikler “tağ dégenmu gep qilalamdu?” dep unimaptu. Tağliqlar “Allaniñ buyruqsiz qil tevrimeydu. Tağqa gep qilduruş Allaniñ qolidin kélidu” dep şeherliklerni köndürüptu. Şundaq qilip ular héliqi qiz yoşurunğan tağniñ yéniğa kélip:

-Tağ kimniñ?-dep üç qétim soraptu. Üçinçi qétimda yoşurunup yatqan qiz:

---

[708] Davğan-suğur depmu atilidu.
[709] “Rivayetler.” *Miras*, S. 4, Ürümçi : 1997, ss. 57-58.

—Tağ tağliqniñ, şeher şeherlikniñ, hey tağliq, sağrisiğa tep şeherlikniñ!-dep cavab bériptu. Şeherlikler: “Alla tağni tağliqlarğa buyrisa, bizde néme amal” déyişip kétip qaptu.

Şeherlikler ketkendin kéyin, tağliqlar tağniñ astidiki héliqi qizni çiqarğudek bolsa, özliriniñ qilğan hiyle-neyreñlirige xudani şepe keltürgen gunahi üçün qiz suğurğa aylinip qaptu. Şundin kéyin suğur tağda hayat keçürüp yer astini makan qilidiğan bolup qaptimiş.

134. KÉLE QANDAQ PEYDA BOLĞAN[710]

Burunqi zamanda, Teñritağniñ étikide bir adil padişah ötkeniken. Bu padişahqa Teñritağdin tartip Altuntağ, Ooñutağ, Amu Deryasi, Don Deryasi ve Şor Derya qirğaqliriğiçe bolğan bipayan tağ-derya ve otlaqlar qaraydiken. Padişah adalette nuşirvan adildin éşip çişidiken, herqandaq işni danişmenler bilen meslihetlişip qilidiken, öz xelqige tolimu méhriban iken, düşmenlirige qoş bisliq xencerdek rehimsiz ve şepqetsiz iken.

Uniñ bayliqi mol, puqraliri bay, şad-xuram ve uyultaştek öm-inaq ötidiken. Bu padişah qelemdimu, elemdimu teñdaşsiz iken. Uniñ dañqi yette iqlimğa pur kétiptu. Dostliri uniñğa çin qelbidin apirin oquşuptu, düşmenliri heset otida örtiniptu, puçiliniptu.

Bir yili padişah memliketniñ leşkiriy küçini aşuruş üçün leşker aptu. Puqralar bu adaletperver danişmen padişahqa özliriniñ eziz perzentlirini ikki qollap tutuptu. Miñliğan puqra baliliri padişahniñ leşkerlikige qiliniptu. Yéñi qobul qilinğan leşkerker içide Kérim isimlik bir yigit bar iken. U hiyligerlikte şeytanğa ders béridiğan, içide toñguz qutraydiğan, uniñ bökini buniñğa kiygüzüp, qizil közlük qilip kün ötküzidiğan mexluq iken.

Yiraq bir memlikette bu padişahqa çiş-tirniqi bilen öçmenlik saqlap kelgen bir padişah bar iken. Künlerniñ biride u padişah adil padişahniñ içki sirliridin az-tola xeverdar boptu-de, padişahni meğlup qilip, uniñ keñ zéminini igilivalmaqçi bolup, uniñğa qarşi nurğunliğan leşker toplap qoşun tartip méñiptu. Bu xever adil padişahqa yétiptu. Padişah düşmenniñ quruq heyvisidin qilçe temtirep ketmey, leşkerlirini qattiq meşiq qildurup, puxta teyyarliq qilip turuptu.

[710] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 270–272.

Yaxşi bir saette, bu padişah özige qarşi atlanğan düşmenlerge qarşi leşker tartip méñiptu. Kérimmu bu leşkerler arisida bar iken. U kétivétip oylaptu: Bu padişah yavğa qarşi tevekkül qilip kétivatidu. Yav üstidin ğalip kélemdu, meğlup bolamdu, buni bilgili bolmaydu. Men özümni qarap turup ölümge tutup bergüçe, yaxşisi bir amal qilip qéçip kétip cénimni qutulduray.

Leşkerler bir menzilge bérip qonğanda Kérim padişahqa deptu:

—Canabiy şahialem, muşu etrapta méniñ bir nevre akam bar idi, uniñ bilen körüşmigili uzun zaman boldi, bir körüşüvalsamken.

Padişah oylinivélip, andin uniñğa téz bérip, téz qaytip kélişke icazet bériptu. Kérim beder tikivétiptu.

Padişah etisi Kérimniñ qaytip kélişini kütüptu, kelmigendin kéyin leşkerliri bilen yolğa çiqiptu. Bir menzilge barğandin kéyin padişah leşkerlirige:

—Toxtañlar, u yétişivalsun!-deptu. Kütüptu, Kérim yene kelmeptu. Şah birneççe leşkirini kérimniñ aldiğa evetiptu. Leşkerler qaytip kélip padişahqa:

—Kérim hazir yétip barimen dédi,-deptu. Şah ve uniñ leşkerliri Kérimni mana kéler, ene kéler, hazir kélip qalar, dep kütüp béqiptu, yenila kelmeptu. Şah ğezeplinip bu ikki yüzlime, qara yüz qaçqunğa lenet oquptu,-de, taharet élip, caynamazni sélip teñrige mundaq dep munacat qiptu:

"İbara Xudağa, perverdigara, sen hemmige qadirsen, qara niyet, ikki yüzlime xainlarniñ edipini bergeysen. U kélimen dep bizni aldap qoydi. Uni gunahkar asiy bendiliriñge ibret qilip, kélege aylanduruvetkeysen!"

Teñri şahniñ telipini icabet qiptu. Kérim bir yarniñ yoçuqiğa yoşurunuvalğaniken. U mökünüp turğa yéridila birdinla térisi mudur-çoqur, tikenlik, quruqluq, qorqunçluq bir mexluqqa-kélege aylinip qaptu.

Kéle çöl-cezire, say-ciralarni özige makan qiptu. U hemişe ademlerni körse, men qaçan öz eksimge qaytimen, dégendek, tikilip qaraydiken.

135. ÇOŞQA HEQQİDE RİVAYET[711]

Burunqi zamanda çoşqa qassap ikenmiş. U sodida adil emes iken. Xéridarlarğa göşni daim kem ciñlap brip saxtipezlik qilidiken. Xéridarlar göşni toğra tartmidiñiz dése, uşşuqluq qilip uruşidiken, bolupmu kembeğel acizlarni bek bozek qilidiken. Şuña

[711] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 74.

birmu adem uniñ yaxşi gépini qilmaydiken. Hetta: “Xudayim saxtipezlik kazzapliqiñ béşiñğa çiqar, xudayim cazañni bérer” dep hemmila adem uni qarğaydiken.

Künler ötüp bu qassap uştumtut késel bolup yétip qaptu. U qolidin kélidiğan hemme amal-çarilerni qilğan bolsimu, saqaymaptu. Bara-bara uniñ çirayi ğelite özgirişke ve bedinige tük çiqişqa başlaptu. Şundaq qilip bu qassap bir kéçidila adem qélipidin çiqip çoşqiğa aylinip qaptu. Uniñ ağziniñ ikki teripidin sirtqa çiqip turğan ikki çişi eslide uniñ qassapliq qilğanda işletken piçiqi iken.

136. QAĞA NÉME ÜÇÜN QARA?[712]

Burun qağa hazirqidek qara emes, tolimu güzel bir quş iken. Uniñ bedinidiki reñgareñ peyler quyaş nurda téximu güzel ve çirayliq bolup körünidiken.

Bir küni toz, bulbul, şatuti ve séğiz xanlarniñ qağiniñ çirayliqliqiğa mesliki kélip uni maxtaptu: “Adaş, séniñ peyliriñ bek çirayliq cumu, hemde quşlar saña zoqlinip qarişidu.”

Qağa bu gepni añlap gidiyip turup: “Néme üçün silerniñ peyliriñlar munçivala set? Néri turuñlar, néri, men uçimen, bolmisa silar méniñ peylirimni paskina qilivétisiler” deptu- de, uçup kétiptu, u uçup kétivétip mundaq naxşa éytiptu:

Quşlar güzel, quşlar güzel,
Ormanda yalğuz menla güzel

Bir küni ormanliqqa lavuldap gülxan yéniptu. Quyaş nuri ot üstige çüşüp qizil, sériq, kök, yéşil, sösün reñni peyda qiptu. Buni körgen qağa béşini kötirip köyüvatqan otqa: “Sen kaysi quş? Men bilen güzellik talaşmaqçi boluvatamsen?” dep varqiraptu.

Ottin zuvan çiqmaptu. Qağa derğezep bolup otqa qarap étiliptu ve biraqla gülxan içige kirip kétiptu. Şuniñ bilen uniñ bedinige ot tutişip peyliri ve bedini köyüp kétiptu. Qağa buniñğa çidimay, “Qaq-qak…” dep varqiriğiniçe bedinidiki otni öçürmek bolup yerge domilaptu. Güzel peyliriniñ hemisi köyüp tügep, qapqara bolup qaptu. Şundin başlap qağiniñ peyliri qara bolup qalğaniken.

137. QAĞA NÉME ÜÇÜN QARA BOLUP QALĞAN[713]

---

[712] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 130–131.

[713] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 25–26.

Burunqi zamanda müşükyapilaq boyaqçiliq qilidiken. Hemme uçar quşlar qanat-quyruqlirini, tük-peylirini uniñğa her xil reñde çirayliq qilip boyitidiken. Müşükyapilaqniñ hüniridin quşlar razi iken. Peqet qağila uni közge ilmaydiken. Çünki u çağda qağa apaq iken. Şuna öziniñ apaq qanat-quyruqlirini maxtapla yüridiken.

Künler ötüp qağa öziniñ apaq qanat-quyruqliridin zérikiptu-de, müşükyapilaqniñ aldiğa kélip:

—Méniñ kiyivalğan kiyimlirim apaq bolğaçqa bekmu çirayliq. Uni téximu çirayliq qilmaqçimen. Şuña uçamdiki kiyimlerni cahanda héçkimniñkige oxşimaydiğan alahide çirayliq reñde boyap berseñ-deptu ve nurğun teleplerni éytiptu.

Müşükyapilaq: "Bu yoğançi, yasançuq qağiniñ kiyimini qandaq reñde boyap bersem bolar" dep apaq baş qaturuptu. Axir qağiniñ apaq tük-peylirini qapqara reñde boyap bériptu.

Qağa öziniñ xuddi moridin çiqqandek qapqara bolup qalğanliqini körgendin kéyin qattiq ğezeplinip:

—Bu néme qilğiniñ! Muşumu çirayliq reñ bolamdu?-dep varqirap kétiptu. Müşükyapilaq bolsa uni zañliq qilip külüp:

Bu sen telep qilğan, cahanda héçkimniñ uçissida körülmigen reñ,-deptu.

Qağa varqirap-carqiraptu. Çiçañşip sekreptu. Lékin bolğuluq iş bolup boptu. Néme amal? Mana şundin buyan barliq qağilar qara bolup qaptu.

138. QAĞA BİLEN BÜRKÜT[714]

Burunqi zamanda bir qisim quşlar bir yerge yiğilip bezme uyuşturuptu, bezmide uzun ömür körüş heqqide parañlişiptu ve özliriniñ uzun ömür körelmeydiğanliqiniñ sevebi ve uzun ömür körüşniñ siri heqqide izdinip, kéler yili ötküzülidiğan bezmide özi izdengen ve yoluqqan mesililerni otturiğa qoyidiğan boluşuptu. Bu bezmige qağa ve bürkütmu qaynaşqaniken.

Bezmidin kéyin bürküt asman qeride uçup, yer-zéminni keñ-kuşade sayahet qilip yürüptu ve bir küni qağa bilen uçrişip qaptu.

—Sen quşlar içidiki uzun ömür köridiğan quşni uquştuñmu?-dep soraptu bürküt qağidin. Qağa:

[714] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 238–239.

— Nurğun quşlarni kördüm, hemmisi méniñdin uzun ömür körmeydiken, -deptu.

—Sen qançilik ömür köridikensen?-deptu bürküt.

—Yüz yil öpçöriside.

Bürküt buni añlap yene başqa quşlarniñ ehvalini uquşmaqçi bolup uçup kétiptu. Bezminiñ vaqti yéqinlişiptu. Bürküt bir küni seyle qilip uçup yürüp, yiraqta bir top quşlarni körüptu. Bürküt uçup bérip qarisa, bir top qağilar daliğa taşlivétilgen éşek tapiğa olişivélip yevatqudek. Bürküt buni körüp qattiq seskiniptu-de, uçup kétiptu. Quşlar bezmisi axir yétip kélip, quşlar özara uzun ömür körüşniñ sirliri heqqide izdengenlirini sözleşke başlaptu. Héliqi qağa maxtinip turup:

—Quşlar içide mendek uzun ömür köridiğini yoqken,-deptu. Buni añliğan bürküt hemmeylenge añlitip:

—Qağa rasttinla uzun ömür köridiken, lékin u éşek tapini yep yüz yil ömür köridiken. Buniñdin köre halal nersilerni yep bir yil ömür körgen artuq emesmu!-deptu. Hemme quşlar bürkütniñ sözini alqişlaptu. Maxtançaq qağa bolsa yerge qariğiniçe héç nerse déyelmeptu. Qağiniñ bürkütni körse béşini kötürelmey, uniñdin qéçip yürüşi şu sevebtin imiş.

139. QAĞİNİÑ BALİSİĞA TERBİYE İŞLİŞİ HEQQİDİKİ RİVAYET[715]

Éytişlarğa qariğanda, qağa öz balisiğa: “Balam, ademler saña étiş üçün, taş-kések yaki çalma almaqçi bolup yerge éñişken haman, uçup ketken!” dep nesihet qilğanmiş. Qağa balisi bolsa apisiğa: “Apa, xatircem bol. Ademler maña étiş üçün taş-kések yaki çalma élişni oylavatqandila uçup kétimen!” dégenmiş.

140. LAÇİN BİLEN ADEMNİÑ KÜÇ SİNİŞİŞİ[716]

Deqyanusniñ zamanisida laçin barliq canivarlarni xaliğançe ovliyalaydiken. U havada birla qanat qaksa, pütün cahan zilzilige kélip, barliq canivarlar can qayğusi bilen vehimide kélişidiken. U şundaq téz uçidikenki, peylirini yéyişi bilenla yette qat asmanğa çiqalaydiken. Herikiti şundaq çaqqanikenki, bir şuñğusa yer yüzidiki herqandaq canivar özini uniñ çañgilida köridiken.

[715] Tursun Hoşur İdikuti. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 3, Ürümçi: 1999, s. 151.
[716] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 242–243.

Künlerniñ ötüşi bilen laçinniñ tekebburliqi üstün kélip, ademler bilen küç sinişiş hevisi qozğiliptu. Bir küni u égiz bir derexniñ üstige qonup olturup, özidin ançe yiraq bolmiğan yalğuz öyniñ aldida taş üstide olturğan bir ademni körüptu-de, heyvet bilen uçup uniñ aldiğa çüşüptu. Bu adem tügmençi bolup, tügmen téşiniñ yüzige kiçik ériqçilarni çiqirip tügmen téşi yasap olturğaniken. Laçin tügmençiniñ aldiğa bérip, kéliştiki muddiasini éytiptu.

—Undaq bolsa-, deptu tügmençi laçinniñ heyvisidin uni yéñelmeydiğanliqiğa közi yétip,-muşu tügmen téşi bizniñ sinişiş nişanimiz bolsun.

Laçin tügmen téşini közge ilmay, maqulluq bildürüptu.

—Laçin,-deptu tügmençi hiyle işletmekçi bolup, -dunyada téximu séniñdek baturni körmidim. Havada şundaq pervaz qilsañ, kökniñ bağrini neççe pare qilivételeysen. Yer yüzide séniñ xizmitiñde bolmaydiğan canliq yoq. Séniñ baturluquñ aldida bu tügmen téşi héçnémige erzimeydu. Şuña, karamitiñni bir körsitip, méni heyran qaldurğina.

Laçin bu maxtaşlardin ténige siğmay kétiptu-de, gep-sözsizla havağa kötürülüp tövenge qarap oqtek étilğiniçe, oñ qaniti bilen şundaq uruptuki, tügmen téşi qaq otturisidin ikki pare bolup kétiptu. Biraq laçinniñ oñ qaniti sunup hoşidin kétiptu. Pursetni ğeniymet bilgen tügmençi laçin xoşiğa kelgüçe tügmen téşini burunqi halitige keltürüp himlep qoyuptu. Laçin hoşiğa kelgendin kéyin tügmen téşiniñ burunqi pétiçe turğanliqini körüptu.

—Hey muttehem!-deptu tügmençi ğeyretke kélip, -men séni batur dep xéli hörmet qilattim, emeliyette quruq davrañçi ikensen. Muşu haliñğa men bilen küç sinaşmaqçimu sen! Emdi növet maña keldi, qarap tur!-deptu ve aldirmay bérip tügmen téşiniñ ikki girvikige dessep turup sekrigeniken, taş burunqi yérilğan yéridin acrap kétiptu. Buni körgen laçin sunuq qanitini sörep qéçip kétiptu. Şuniñdin buyan laçinniñ oñ qaniti sunuq bolup, ta hazirğiçe uçar quşlarni qanitida soqar imiş.

141. ŞEPEREÑ NÉME ÜÇÜN KÉÇİSİLA SİRTQA ÇİQİDU (1)[717]

Eslide şepereñmu képinekke oxşaş kündüzliri güldin-gülge qonup, seyle qilip oynaydiğan canivar iken. U tola oynap hali qalmay bir küni kündüzde oxlap qaptu.

[717] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 244–246.

Birdemdin kéyin oyğinip qarisa, pütün etrap qarañğulişip qalğaçqa, uvisiğa qaytişqa közi yetmey kéçidin yardem sorimaqçi boptu. U hiyligerlik bilen:

—Ey uluğ kéçe, siz kéliştin ilgiri bu yerde kündüz hökümranliq qilip yürgen. U sizni yoq qilimen dep, éğizğa alğili bolmaydiğan tillar bilen haqaretlep ketti. Men uniñğa: “Ey kündüz, sen kéçini undaq tillima. U dégen hemme canliqlarni aram aldurup uxlitidu, sen bolsañ hemmini işlitip, uyaqtin-buyaqqa qoğlap yürisen” désem, u méni düşmen körüp tillap ketti. Men bu ehvalni sizge dep qoyuş üçün meşede saqlap turğanidim. Şuña siz kündüzge yéqin yolğuçi bolmañ,-deptu. Buni añliğan kéçe derğezepke kélip, yene bir hesse qarañğulişip kétiptu. U öz-özige: “Kündüz méni paylap yürüptu-de. Men kelsem u quyruqini xada qilip qaçidu. Men yoq yerlerde aşundaq poçiliq qilamdu!” dep, şepereñni özige dost qilip tallivaptu. Andin kéçe şepereñge:

—Dostum, sen kündüzni muşu yerde saqlap turğina, u yene néme işlarni qilidu? Némilerni deydu?-dep vezipe tapşurup, uniñğa kéçide köreleydiğan bir köz ata qiptu. Şepereñ nahayiti xuşal boptu.

Xéli vaqit ötkendin kéyin tañ étip kündüz yétip keptu. Buni körgen şepereñ kündüzdinmu inam éliş üçün, kéçini rasa tillap, kéçiniñ kündüz heqqide nurğun geplerni qilğanliqini, hetta kéçiniñ kündüzi yoqitiş üçün tağ keynige izdep ketkenlikini éytiptu. Buni añliğan kündüz: “Estağpurulla, bu kéçe dégen nerse xaliğa baqmay némançe poçiliq qilidiğandu. kep uni! Hep uni!”deptu ve şepereñge adem körmeydiğan bir cay tépip bérip, uni taktakçiliqqa qoyup, kéçini izdep kétip qaptu.

Şepereñniñ çéqişturuşi tüpeylidin kéçe bilen kündüz arazlişip, bular arisida keskin toqunuş boptu. Bu toqunuş tañ seherde yüz bériptu. Kéçe téxi öz qoşunlirini çékindürüp bolalmiğan çağda, kündüz kélip ularni öltürüptu. Şuña, seherde, yeni kündüz kéliş, kéçe kétiş mezgilli bolğanda şerq terepte qizilliq peyda bolidiken, bu qizil héliqi ceñdiki qan imiş.

Buni körgen kéçe kündüzniñ keynidin izdep kélip tağ bağrida yétişivélip, u yerdimu bir meydan ceñ boptu. keçqurunda ğerb terepte qizilliq boluşi tağ bağrida bolğan ceñde tökülgen qanniñ izi imiş.

Buni körgen şepereñ her ikkisige bilindürmeslik üçün kéçigimu teve bolmigan, kündüzgimu teve bolmiğan gugum peytide uçup yürüp, kéçe bilen kündüz arisida çéqimçiliq qilip yaşaydiğan bolup qaptu.

142. ŞEPEREÑ NÉME ÜÇÜN KÉÇİSİLA SIRTQA ÇİQİDU (2)[718]

Uzaq zamanlar ilgiri quşlar bilen hayvanlar otturisida bir meydan qattiq ceñ boptu. Ularniñ néme üçün bir-biri bilen uruşqanliqiniñ sevebini héçkim bilmeydiken. Şepereñ qaysi terepke ötüşni bilelmeptu. U oylap axiri kim küçlük kelse şu terepte turuşni qarar qiptu. Şepereñ biraz közetkendin kéyin, uniñğa quşlar ğalip kelgendek körünüptu. Şuniñ bilen uçup bérip ularğa qoşulmaqçi boptu.

—Sen bu yerde néme qilivatsen?-dep varqiraptu bir quş.

—Körmidiñlarmu, menmu bir quş, qara, méniñ qanitimmu séniñkige oxşaş,-deptu şepereñ.

—Undaq bolsa biz bilen bille mañ, başqilarniñ keynige mökünüp yurme, - deptu héliqi quş.

Lékin, ehval tézla özgiriptu. Emdi hayvanlar ğalip kélidiğandek qiptu. Şepereñ quşlardin ayrilip hayvanlar terepke uçuptu.

—Sen biz terepte néme iş qilivatsen?-deptu bir hayvan.

-Sen paylaqçiliq qilğili kelgen oxşimamsen?-deptu yene bir hayvan.

—Bilmemsen, menmu silerniñ bir xiliñlarğu, - deptu şepereñ çişini körsitip,-qarañlar, méniñmu silerniñkige oxşaş çişim bar.

—Sen kimni exmaq qilmaqçi?-deptu hayvanlar,

—Biz séni hélila quşlar terepte körgen tursaq.

Şundaq qilip hayvanlar şepereñni qoğlivitiptu. Quşlarmu uni öz topiğa qoşmaptu. Quşlar bilen hayvanlar bir-birini yéñelmey axiri uruşni toxtitiptu. Hemme kelgülük şepereñge keptu. Çünki ya quşlar, ya hayvanlar uni arasiğa almaptu.

Şundin başlap, şepereñ kündüzi sirtqa çiqiştin nomus qilip peqet kéçisila sirtqa çiqidiğan bolup qaptu.

143. MÜŞÜKYAPİLAQ BİLEN ŞEPEREÑ NÉME ÜÇÜN KÉÇİSİ SİRTQA ÇİQİP OZUQLİNİDİĞAN BOLUP QALĞAN[719]

Künlerniñ biride barliq uçar-qanat, can-canivarlar bir yerge cem boluşuptu ve buniñdin kéyin qandaq qilğanda öz turmişlirini téximu bayaşat, xuşal-xuram ötküzgili

[718] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 61–62.
[719] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 1–3.

bolidiğanliqi üstide meslihet qilişiptu. Biri uni deptu, biri buni deptu. Her xil pikir-teklipler otturiğa çüşüptu. Lékin héçqaysisi layiq tépilmaptu. Axir köpni körgen, tecribilik biri söz qilip:

—Méniñçe dunyaniñ qoyni keñ, bizniñ bilidiğinimiz, körginimiz nahayitimu az, nahayitimu çeklik. Biz peqet özimiz yaşap turğan muşu yéqin etrapnila bilimiz. Yiraqraq caylarğa bérip baqmiduq. Belkim közimizge aran-aran körünüvatqan avu tağniñ nériqi teripi bu yerdinmu obdan, güzel boluşi mumkin. Muşu méniñ pikrim, biz birla yerni aylinip yürivermey, bir-ikkiylenni şu yaqlarğa eveteyli, ular bérip hemme yerni közdin keçürüp kelsun. Qeyerniñ süyi mol, ozuqi elvek, menzirisi belen bolsa bizge kélip xever qilsun. Bir qismimiz köçüp bérip makanimizni kéñeyteyli. Muşundaq qilsaq yémek-içmektin qiynalmaymiz. Turmuşimiz köñüllük ötidu,-deptu.

Bu meslihet hemmeylenniñ köñlige yéqiptu. Axir xéli talaş-tartişlardin kéyin yiraqtiki tağ-yaylaqlarni közdin keçürüp kélişke müşükyapilaq bilen şepereñni vekil qilip evetiptu.

Künler, heptiler, aylar ötüptu. Müşükyapilaq bilen şepereñ şu ketkençe ikkinçi qaytip kelmeptu. Köpçilik ular, birer xeterge yoluqup qalidimikin, dep bekmu ensireptu. Axir bolmay izdeşke başlaptu.

Ular qatmu qat tağlarni éşip, bir yerge kelse, bu ikkisi nahayiti güzel bir yaylaqta behuzur tamaşa qilişip yürgeniken. Köpçilik heyran bolup:

—Biz ikkiñlardin bekmu ensiriduq. Néme üçün vaqtida qaytip kelmey, cimcitla yoqap kétisiler?-dep soraptu.

Buraderliniñ uştumtut kélip qélişini xiyaliğa keltürüpmu baqmiğan müşükyapilaq bilen şepereñ xicilliqtin zuvan sürelmey turupla qélişiptu. Eslide ular tağlarni aylinip yürüp bu güzel yaylaqni uçratqandin kéyin:

“Bu yer bekmu ésil yer iken, navada köpçilikke xever qilidiğan bolsaq, ularniñ hemmisi bu yerge kélivalidu,-de, biz ziyan tartimiz. Uniñdin köre bu yerni ikkimizla igilep, ömürvayet rahet-parağette yaşavéreyli, qalğanlar néme bolsa bolmaydu!” déyişip qara niyetlik qilişqaniken.

Köpçilik ularniñ bu xil rezil niyitini bilgendin kéyin bekmu ğezepliniptu ve ularni “nomissizlar”, “rezil şermendiler” dep til-ahanetke kömüvétiptu, hetta bezi quşlar ğezipini basalmay ularni çoqulaşqa başlaptu. Dost-buraderliriniñ aldida resva bolğan

müşükyapilaq bilen şepereñ miñ teste qéçip başqa terepke kétişiptu. Şu kündin başlap ular yar-buraderliriniñ aldida béşini kötürüp yürelmeydiğan bolup qaptu. Kündüzi sirtqa çiqip ozuqlansaq başqilar körüp qalidu, dep qorqup, peqet kéçisi hemme canliqlar uyquğa ketkendin kéyinla oğriliqçe çiqip ozuqlinidiğan bolup qalğaniken.

144. ŞEPEREÑ NÉME ÜÇÜN KÉÇİSİ SİRTQA ÇİQİP OZUQLİNİDİĞAN BOLUP QALĞAN[720]

Bir küni ormanliqta qağa bilen séğizxan bir baş qonaqni talişip uruşup qaptu. Qağa: “Qonaqni avval men kördüm, men yeymen” deydiken. Séğizxan: “Qonaqni men avval kördüm, saña bermeymen” deydiken. Ular uruşa-uruşa bir-birini ittirişip xéli yiraqlap kétiptu. Qonaq bir çette qaptu.

Qorsiqi éçip derexniñ şéxida olturğan bir şepereñ pursettin paydilinip, pem bilen asta uçup keptu-de, qonaqni élip kétip yeptu.

Keçqurun şepereñ xapiçiliqta olturğan qağiniñ yéniğa kélip:

—Qağa aka, bügün etigende séğizxan bilen cédellişip qalğiniñni menmu kördüm. Démisimu séğizxan saña bek yolsizliq qildi. Eslide qonaq séniñ bolsa toğra bolatti. Baya bir iş bilen séğizxanniñ öyige barğanidim, u yene ağzini buzup séni bek set tillap ketti. Téxi: U qarivayniñ körgülükini körsitimen devatidu,-deptu.

U téxi şundaq dédimu?-deptu qağiniñ téximu oğisi qaynap,-emdi uniñ bilen ölgüçe éytişiqinim éytişqan!

Şepereñ ot üstige yağ çéçip, qağiniñ qorsiqini rasa köpürüp qoyğandin kéyin şu haman séğizxanniñ qéşiğa keptu-de:

—Séğizxan aka, bügün etigende qağa bilen cédellişip qalğiniñni menmu kördüm, démissimu qağa saña bek yolsizliq qildi. Eslide qonaq séniñ bolsa toğra bolatti. Baya bir iş bilen uniñ öyige barğanidim, u yene ağzini buzup séni bek set tillap ketti, téxi: U ala çapan sarañniñ körgülükini körsitimen devatidu,-deptu.

Bu gepni añliğan séğizxan derğezepke kélip:

—U téxi şundaq dédimu? Aldirimay tursun, uniñ edibini emdi bérimen!-dep çiçañşip kétiptu.

Şepereñ séğizxannimu rasa deydeyge sélip qoyup uçup kétiptu.

---

[720] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 6–8.

Şuniñdin kéyin séğizxan bilen qağa bir-biri bilen zitlişip, xudaniñ qutluq küni uruşidiğan boptu. Axir bolalmay ular quşlar padişahiniñ aldiğa erz qilip keptu. Padişah ormanliqtiki barliq quşlarni çaqirtip kélip, köpçilikniñ aldida bu ikkisini soal-soraq qiptu. Qağa pütün ehvalni bayan qilip bolğandin kéyin axirida séğizxanniñ yene uni "qarivay" dep haqaretligenlikini éytiptu. Séğizxanmu işniñ ötmüşini baştin-ayağ bayan qilip bolğandin kéyin, qağiniñ yene uni "alaçapan sarañ" dep tilliğanliqini éytiptu.

—Qağini rast qarivay dep tilldiñmu?-dep soraptu padişah séğizxandin.

Bu yalğan. İlla-billa tillimidim,-deptu séğizxan.

—Qağa, sen éytqina, séğizxanni rast alaçapan sarañ dep tillidiñmu?-dep soraptu padişah qağidin.

—Men undaq gepni qilmidim, u maña töhmet qilivatidu!-deptu qağa.

—Undaq bolsa, her ikkiñlar guvahçi tépiñlar,-deptu padişah.

Qağa bilen séğizxan teñla:

—Buniñğa şepereñ guvah, -déyişiptu. Köpçilik hemmisi şepereñge qaraptu. Şepereñ öz qilmişiniñ baş bolup qalğanliqini sézip, lam-cim déyelmey turup qaptu ve xicalet bolğinidin ğippide qéçip kétiptu.

Şuniñ bilen sir aşkariliniptu. Köpçilik qağa bilen séğizxanniñ bir-birige düşmen bolup qélişi şepereñniñ ariğa bölgünçilik salğanliqidin bolğanliqini çüşinip, hemmisi şepereñge lenet oquptu. Şu kündin başlap barliq quşlar şepereñdin özini tartiptu. Şepereñmu muşu setçiliktin kéyin köpçilikniñ yüzige qariyalmaydiğan bolup qaptu. Şuña u kündüzi zadila talağa çiqmay, peqet kéçisi sirtqa çiqip ozuqlinidiğan bolup qalğaniken.

145. PAXTEK QANDAQ PEYDA BOLĞAN[721]

Köp zamanlar ilgiri bir katta ölima bay kişi ötkeniken. Uniñ birneççe dédek, çakarliri bar iken. U némige dua qilsa, şu nerse suriti mubeddel bolup qalidiken. Ölimaniñ aşu dédek-çakarliriniñ içide Bextixan isimlik çirayliq bir qiz bolup, uni bu ailidiki kişiler "bextek" dep atişidiken.

Bextixanniñ yaxşi körgen yigiti muşu ailidiki Malay bolup, ular vaqit tapsila pat-pat uçrişip, sirdişidiken. Bextixan bir küni soğisini kötürüp, boyniğa yolluq yağliqini orap suğa çiqqaniken, su boyida yaxşi körgen yigiti turğudek.

[721] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 249–250.

U yigit bilen uçrişip ve uniñ bilen parañ sélişip biraz hayal bolup qaptu. Olima bay uniñ patraq kirmiginige aççiqlap, uniñ keynidin marap çiqiptu ve ikkisini muñdişip olturğan yéride tutuvaptu. Bay yigitni qattiq urup, hoşsizlandurğandin kéyin bextixanni qattiq eyiblep, bir dua qilğaniken, biçare qiz şuanla paxtekke aylinip kétiptu ve yigitniñ etrapida aylinip, çörgilep, buquldap sayrap kétiptu. El-mehelle bu bir cüp aşiq-meşuqniñ teqdirige qattiq éçiniptu, ölima bayğa nepret oquptu. Şuniñdin étibaren bu quşniñ ismi "bextek"ke, keyinçe bolsa "paxtek"ke özgirip ketkeniken. Şuña, pahtek hemişe aşiqini séğinip buquldap sayraydiken. Paxtekniñ boynidiki ala baldaq belge bolsa, uniñ şu çağdiki boyniğa orvalğan yağliqi iken.

146. PAXTEK TOĞRİSİDA EPSANE[722]

Paxtek burunqi zamanda Xizir eleyhissalamniñ kélini iken. Paxtekniñ esli ismi Pextixan iken. Bularniñ ata-baliliq munasiviti nahayiti yaxşi iken. Künlerdin bir küni Xizir hemme balilirini öz öyige çaqirip, hemdastixan boptu ve öz ara hal-muñ boluşuptu. Tamaq teyyar boptu. Pextixan qolğa su almaq bolup, ivriqni élip, mürisige löñge artip, eñ aldi bilen Xizirniñ qoliğa su quyuptu. Su qaynaq bolğaçqa Xizirniñ qoli köyüp qaptu, Xizir varqirap taşlaptu ve derğezep bolup: "İlahim paxtek bolup ketkeysen!" dep qağaptu. Şuniñ bilen Pextixan paxtekke aylinip qaptu. Mürisidiki löñgimu şu péti qalğaniken. Paxtekniñ boynidiki aq beldem ene şu çağda qalğan löñge iken.

147. PAXTEK NÉME ÜÇÜN KÜL REÑ BOLUP QALĞAN[723]

Burunqi zamanda paxtek kélişiken çirayliq quşlarniñ biri iken. Uniñ kiyimi nahayiti çirayliq, quyruqi uzun, tumşuqi qipqizil bolup, bestige bekmu yarişip turidiken. Uniñ kiyimige qarap başqa quşlarniñ zoqi kélidiken. Qirğavulniñ kiyimi kök reñ, set bolğaçqa, u daim: "Méniñ kiyimim némişqa paxtekniñkidek çirayliq bolup qalmiğan bolğiyidi" dep heset qilidiken.

Künler ötüptu, qirğavul paxtek bilen dost boptu. Ular daim bille oynaydiken, bir-biridin zadila ayrilalmaydiken. Bir küni qirğavul:

---

[722] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 131–132.

[723] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 51–52.

—Dostum paxtek, tağniñ arqida süyi süpsüzük bir köl bar iken. Şu yerge bérip rasa yuyunup, bir rahetlinip kelsekçu!-deptu.

Aq köñül paxtek qirğavulniñ qorqisida néme cin barliqini bilmigeçke:

—Barsaq barayli dostum, yür emise,-depla méñiptu.

Kölniñ boyiğa yétip kelgende paxtek kiyimlirini sélip qoyup suğa sekreptu. Uzundin buyan muşundaq peytni kütüp turğan qirğavul öziniñ set, kül reñ kiyimini sélip taşlap, paxtekniñ çirayliq kiyimini kiyivélip uçup kétiptu.

Bir hazdin kéyin paxtek ehvalni çüşinip uni qoğlaptu, lékin tutalmaptu. Paxtek ilacsiz qirğavulniñ kül reñ kiyimini kiyişke mecbur boptu. Şu kündin başlap paxtek derex şéxiğa ve tam üstige qonuvélip: "Xep toxtaptur, xep toxtaptur!" dep qirğavulni qarğaydiken. Paxtek mana muşundaq sevep bilen öziniñ çirayliq kiyimidin ayrilip qélip, kül reñ kiyim kiyip qalğaniken.

148. HÖPÜP[724]

Zamanlarniñ zamanisida, uçar quşlar arisida bürküt padişah, qağa vezir, höpüp qazi hem möhürdar divanbégi iken. Höpüp intayin teqvadar, ilimde kamaletke yetken alim bolğaçqa, bürküt padişah höpüpke zor şanuşevket ata qiptu, çünki bürküt padişah bilimliklerge bekmu hörmet qilidiken, ularni etivarlaydiken ve ularğa köyüniken. Qağa vezirmu öz vaqtida acayip güzel, çirayliq iken, emma çirayliq bolğini bilen içi tar, köñli qara iken, suyiqest, hiyle-mikir bilen künini ötküzidiken. Bürküt padişah höpüp mollamğa bekmu amraq iken, padişahliqniñ herqandaq zor işlirini hel qilişta höpüpniñ pikrini alidiken ve uniñ mesliheti boyiçe iş qilidiken. Bu iş qara niyet vezir qağiniñ oğisini téximu qaynitiptu. U hiyle-mikir xalitiliriğa pitne-pasat desturlirini toşquzuptu.

Quşlar içide séğizğan özi çirayliq bolsimu, turaqsiz, şallaq quş iken. Qara niyet vezir qağa séğizğanni miñ bir hiyle-mikir bilen qolğa keltürüvaptu, séğizğan arqiliq uçar quşlar arisiğa pitne-pasat, tepriqat-nizah, cédel-macira uruqlirini çéçivétiptu, bu arqiliq bürküt padişahni ağduruvétip, özi padişah boluşni köñlige püküptu.

Künlerniñ biride bürküt padişah öziniñ yéqin mulazim-sipahlirini élip şikarğa méñiptu. Şikarğa méñiştin burun höpüp möhürdarni öziniñ orniğa ordiniñ işlirini bir terep qilişqa qalduruptu. Buniñdin téximu biaram bolup, hesettin içide oğa-zeher qayniğan qağa vezir öziniñ şum niyitini işqa aşuruşqa kirişiptu. U öziniñ yéqin şériki

[724] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 251–253.

séğizğan arqiliq höpüp mollamni qolğa keltürüşke tirişiptu, undaq qilip-mundaq qilip axir höpüp mollamniñ béşini qaymuqturuptu. Höpüp mollamniñ közi torlişip, yoldin éziptu, uniñ qelemge mahirliqi axir qara niyet qağa vezir üçün işleptu.

Bürküt padişahniñ yoqliqidin paydilanğan qağa vezir özige egeşkenlerge iltipat qilip, özige qarşi çiqquçilarğa höpüp mollam arqiliq name pütüp, bürküt padişahqa sunuş üçün teyyarliq körüp qoyuptu. Höpüp mollam kéçisi töhmetnamini yazsa, kündüzi bürküt padişahniñ qehr-ğezipidin qorqup quyruqida öçüridiken.

Bürküt padişah ovdin qaytip kelgendin kéyin qağa vezirniñ zulmiğa çidiyalmay qalğan başqa quşlar birlişip erz qiptu. Neticide, qağa vezir bilen höpüp teyyarlap qoyğan namilirini şahqa sunalmaptu. Ehvaldin xever tapqan bürküt padişah qağini "téşiñmu içiñge oxşaş qara bolup ketsun ilahim" dep, höpüp mollamni "ömürvayet töhmet tumşuquñda name pütüp, quyruquñda öçürüp ötkeysen!" dep bed dua qilivétiptu. Şuniñ bilen qağa bilen höpüp rast şundaq bolup kétiptu. Bularniñ hiyle-neyreñliridin rencigen bürküt padişah padişahliqini taşlap égiz tağlarni, qiyalarni, çoqqilarni makan tutup, kökniñ qeride erkin qanat qéqip pervaz qilip yaşap ötüptu.

149. HÖPÜP HEQQİDE RİVAYET[725]

Höpüp eslide ilim-bilimde kamaletke yetken molla iken. Molla bolğandimu xéli-xéli mollilar bilmeydiğan "İsmi Ezem" deydiğan xasiyetlik sürini mukemmel bilidiğan molla iken. Bu xasiyetlik sürini bilivalğan kişi her qandaq işta ğalip kélidiken, birer qiyin işqa duç kelgende uni oqusila işliri oñuşluq yürüşüp kétidiken yaki birer telep-icabiti bolsa, derhal hel bolup, murad-meqsitige yétidiken, şuniñ üçün bu sürini öginivélişqa hemme molla qiziqidiken.

Künlerniñ biride "İsmi Ezem"ni bilidiğan bu molliniñ aldiğa nurğun kişiler kélip özlirige aşu xasiyetlik sürini ögitip qoyuşni telep qilişiptu, biraq bu molla içi tar, hesetxor iken. Eger sürini bularğa ögitip qoysam ular mendin ötüp kétidu, dep ensireydiken. Şuña u sürini héçkimge ögitip qoymaptu. Köpçilik ğezepke kélip: "Bilimiñ içiñde sésip ketsun ilahim!" dep qarğivétiptu.

Şuniñdin kéyin bu molla bir kéçidila höpüpke aylinip qaptu. Hazirqi höpüplerniñ tacisi eslide aşu molliniñ béşidiki selle iken. Bilimi içide sésip ketkeçke höpüp sésiq puraydiğan bolup qalğaniken.

[725] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 30.

150. HÖPÜP NÉME DEP SAYRAYDU?[726]

Höpüp eslide pütün alemge padişah bolğan Sulayman eleyhissalamğa vezir bolğaniken. Uniñ tacisi aşu vezirlik mensipiniñ yaldamisi iken. U şundin buyan başka quşlarğa qétilmay ayrim yüridiken. Kéçiliri başqilar teripidin yeklengen kariyağaçniñ xilvet kavakliriğa kirivélip durut oquydiken. U davamliq xudani yadlap "Höpüpüp! Höpüpüp!..." dep zikri soqidiğan. "Höpüpüp" dégen uniñ tilida "Alla, Alla" dégen menini béridiken.

151. SULAYMAN ELEYHİSSALAM BİLEN ÇUĞUNDEK[727]

Éytişlarğa qariğanda, Sulayman peyğember on sekkiz miñ alemge padişah bolup, barliq insaniyetke hökümranliq qilğandin başqa, cahandiki uçar quş, can-canivarlarniñ tilini bilidiken. Bir küni Sulayman peyğember xotuniniñ telipini qanduruş, şundaqla öz permaniniñ uçar quşlar arisida qançiliq icra bolidiğanliqini sinap körüş meqsitide, cahandiki barliq quşlarni havada qanatlirini kérip kün nurini tosup ayaliğa saye çüşürüşni telep qiptu. Uçar quşlar Sulayman peyğemberniñ telipini orundaptu. Lékin, havada aliqançilik yerdin kün nuri çüşüvatqanliqini körgen Sulayman peyğember çuğundekniñ kelmigenlikini bilivaptu. Çuğundekni ekélişke qarçiğini evetiptu, lékin u tapalmaptu. Arqidin laçin çuğundeki tépip kélişke vede béripti. Laçin Sulayman peyğemberniñ emri boyiçe cañgalmucañgal kézip yürüp, axir bir ormanliqqa bérip çuğundekniñ uvisini izdep uçup yürüptu. Bir mezgil izdigendin kéyin laçin çuğundekniñ uvisini tépivaptu ve çuğundekke sezdürmey uçup kétiptu. Laçinniñ uçup ketkenlikini körgen çuğundek méni yaxşi qildi, dep oylaptu ve uvisidin çiqip çinarniñ şéxiğa qonuptu. Laçin havani bir aylinip, çuğundekke körünmey qoyuq ormanniñ arisidin oqtek uçup kelgençe çuğundekni tutuvaptu ve boynidin qamallap Sulayman peyğemberniñ aldiğa élip béripti.

—Méniñ emrimge némişqa itaet qilmidiñ?-dep soraptu Sulayman peyğember xapa bolup:

—İy şanuşevketlik şahim, siliniñ emrlirini cénim bilen orundap xotunliriğa saye çüşürüşke xéli burunla kélettim, lékin birnersidin guman qilip gumanimni yéşelmey kélelmidim? deptu çuğundek.

---

[726] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 128.

[727] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 263–265.

—Némidin gumanlandiñ?-dep soraptu Sulayman peyğember.

—Cahanda er köpmu, ayal köpmu? Muşu éniqsizliq méni biseremcan qilip, oylap tapqan cavabtin gumanlinip kélelmidim,-deptu.

—Qaysisi köp iken?-dep soraptu Sulayman peyğember.

—Xotun kişi köp iken,-deptu çuğundek.

—Allataala hemme nersini cüp-cüpti bilen yaratqan tursa, némişqa xotun kişini köp iken dédiñ?-deptu Sulayman peyğember.

—İy şahim, bir qoşuq qénimdin keçsile éytay,-deptu çuğundek.

—Keçtim, éyt!

—Men xotun kişiniğu xotun hésablidim, xotun kişiniñ sözi bilen iş qilidiğan ernimu xotun hésablidim. Şuña, cahanda erdin xotun kişini köp, dep xulase çiqardi,-deptu çuğundek.

—Er kişini xotun kişige qoşuvétişke néme heddiñ?-deptu Sulayman peyğember.

—Sili on sekkiz miñ alemniñ padişahi bolup turuqluq xotunliridin qorqup uniñ sözige kirip, barliq uçar quşlarni emr qildila. Uçar quşlar siliniñ ğezepliridin qorqup xotunliriniñ béşiğa saye çüşürüşke keldi. Neticide, köpligen quşlarniñ issiğan uviliri sovudi, çüce çiqiş aldidiki tuxumliri şamaldap yilip qaldi. Tuxumdin yéñi çiqqan çüciler açliqtin öldi. Buniñ qisasini kim tartidu? Méniñmu tuxumdin yéñi çiqkan çücilirim bar idi, ularniñ ölüp qélişidin ğem yep kélelmidim. Özliri xotunliriniñ gépige kirip béşimizğa külpet saldila, şuña silini xotun kişi qatariğa kirgüzüvettim, - deptu çuğundek ve gépini tügitip uçup kétişke temşiliptu. Lotuniniñ gépige kirip uçar quşlarğa uval qilğiniğa puşayman qilğan Sulayman peyğember xicalet bolup, arliq quşlarğa öz uvisiğa qaytiş icaziti bériptu. Çuğundekniñ gépidin köñli söyüngen Sulayman peyğember uniñdin zoqlinip "Séniñ hemme nerseñ késelgen dava bolğay" dep dua qiptu. Çuğundekniñ késelge dava boluşi Sulayman peyğemberniñ duasidin başlanğaniken.

152. QARLİĞAÇ[728]

Kéme içide ikki nerse yoq iken, biri çaşqan biri qoñğuzxan. Lékin kéme yağiçi arasida çaşqan peyda boptu. Kémini téşiptu. Şuniñ bilen kémige su çiqip kétiptu.

[728] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 120–122.

Xalayiqlarğa ğerq bolmaq xevpi ayan boptu. Su içige neççe kişi şuñğup kéminiñ töşükini tapalmaptu.

Noh eleyhissalam: "Qaysi canvar bu töşükni tapsa uniñ her qandaq telipini men bica keltürey" deptu. Yilan: "Men u töşükni tapay" deptu. "Néme telep qilisen?" deptu Noh, "Maña tatliq et (göş) kérek" deptu yilan. Noh qabul qiptu. Yilan suğa kirip töşükni tépiptu. Kolça (halqidek yögilip) bolup yétiptu. Suni kirgili qoymaptu. Kémige kirgen suni töküp çiqiriptu. Yilan tosup turğan töşükni mom bilen békitiptu. Kéyin su siñip topan balasi yoqalğandin kéyin yilan: "Vede boyiçe keldim" deptu. Noh eleyhissalam paşiğa: "Yer yüzige barğin. Néminiñ éti (göş) tatliq bolsa, xever qil, yilanğa béreyli" deptu.

Paşa kétiptu, keç qaptu. Yilan yene sürüşte qiptu.

Noh eleyhissalam şermende bolup qalğaçqa: "Barğin, paşini tépip kelgeysen" deptu.

Qarliğaç bérip paşini tépiptu ve: "Néme üçün keç qaldiñ?" dep soraptu. "Yer yüzini aylinip bolğuçe keç qaldim" deptu paşa. Qarliğaç: "Tatliq etni taptiñmu?" dep soraptu. "Taptim, ademniñ étidin tatliraq et körmidim" deptu paşa. Qarliğaç: "U etniñ temi hélimu ağziñda bardur, men uniñ temini tétip köreyçu"-deptu. Paşa ağzini éçiptu, qarliğaç tumşuqi bilen bir çoquptu, paşiniñ tili üzülüptu, ikkisi talişip Nohqa keptu. Noh paşidin xever soraptu. Paşa qattiq-qattiq giñşiptu.

Qarliğaçtin soraptu: "Bu némişqa sözlimeydu?" Qarliğaç: "Bu maña yolda xever berdi. Keç qalğiniğa sizdin xicil bolup sözlimeyvatidu. U maña: "Yolda cimiki canvarlarniñ étini tétip kördüm, qur paqa étidin tatliraq et körmidim dédi" deptu.

Noh eleyhissalam paqiniñ étini yilanğa teyin qiptu. Qiyametkiçe yilanniñ risqi paqiniñ iti boptu. Şu küni qarliğaç u yaxşiliqini qilmiğan bolsa idi, ademzat oğlanliri yilanniñ risqi bolar iken.

Şundin başlap ademzat qarliğaçni uluğlaydiğan bolğaniken.

153. QARLİĞAÇNİÑ QUYRUQİ NÉMİŞQA AÇİMAQ?[729]

Burunqi zamanda yézilar téxi peyda bolmiğan çağda ikki aile yaşaptiken. Bu ikki ailiniñ biride bir cup er-xotun, yene bir momayla bar iken. Momay bu er-

[729] İsmail Tömüri. "Rivayetler." *Bulak,* S. 1, Ürümçi : 1991, ss. 175-176.

xotunlardin xélila yiraqta turidiken. U herküni er-xotunlarniñkige baridiken. Bir küni momay héliqi erdin mundaq dep soraptu.

—Néme yasavatisen?

U er Nuh peyğember iken. U:

—Mana, moma, men zor bir kéme yasaymen. Téz arida topan suyi kélidu. Aşu topan suyide kéme bilen üzimiz,-deptu.

Şunindin kéyin momay her küni öşkisiniñ sütini ularğa sediqe ornida ekilip béridiğan boptu.

—Oğlum, ménimu kémeñdin qaldurma, topan süyide ğerq bolup ölüp qalmay,-deptu.

Künlerniñ biride topan süyi kéliptu. Nuh peyğember öziniñ camaiti bilen kémisige olturuptu. Uniñda herbir can-canivarni cüpti bile élivaptu. Qandaqliki can égisi boluşidin qetinezer kémisige çiqirip üzüp kétiptu. Özüvatqanda bir çaşqan kémini téşiptu-de, kémige su kirişke başlaptu. Yilan su kirmisun, dep şu töşükke tuxum tuğup yétiptu. Yétivétip, öziniñ xizmiti üçün Nuh peyğemberdin ozuqluq soraptu.

—Némini xalaysen?-dep soraptu Nuh peyğember.

—Qandaq qan tatliq bolsa, şuni sorattim,-dep cavap bériptu yilan. Şunindin kéyin Nuh peyğember ala qağini evetiptu.

Herbir can igisiniñ qénini tétip baq, qaysisiniñ téni tatliraq ikenlikini bilip kel,-deptu. Qağa kétiptu-de, bir ölgen qoyni körüp şuni yéyişke başlaptu. Aylinip qaytmaptu. Uniñdin kéyin paşini evetiptu. Paşa qanni tétip körüş üçün kétiptu. Uzun vaqit ötkendin kéyin, “Bumu qaytmidi” dep qarliğaçqa:

—Sen bar, -deptu. Qarliğaç üçüp kétiptu. Qarliğaç uçup kétivetip, paşiniñ qaytip kélivatqanliqini körüptu-de:

—Tétidiñmu?-dep soraptu qarliğaç paşidin,-néminiñ qéni tatliq iken.

—Pütün qanlarni tétip çiqtim,-dep cavap bériptu paşa,-adem qénidin tatliq qanni tapalmidim.

—Qéni, tatliq bolsa tiliñda temi qalidu. Menmu tétip baqayçu,-deptu qarliğaç.

Paşa ağzini éçip, tilini çiqarğan iken, qarliğaç tiliniñ bir parçisini çoquvaptu. Ular bille qaytiptu. Qaytivatqanda qağiniñ bir ölükni yevatqanliqinimü kürüptu. Qaytqandin kéyin Nuh peyğember paşidin soraptu:

—Tétidinmu?

—Biz-biz-biz.

Uniñ tilini qarliğaç çoquvalğaçqa paşa gep qilalmaptu.

—U iza tatqanliqtin éytalmidi. Yolda maña éytqan idi paqiniñ qénidinmu tatliq qanni üçritalmidim dep,-dep qarliğaç şundaq dégen iken. Yilan aççiqidin qarliğaçqa étilip, quyruqini ağzi bilen üzüvaptu. Şuñlaşqa qarliğaçniñ quyruqi ayrilip açimaq bolup qalğan éyişidu.

Nuh peyğember yilanğa pakiniñ göşini yéyişke dua qiptu. Yer quriğandin kéyin özиniñ qişliqiğa qaytiptu. Momay ularniñ qaytqanliqini añlap keptu.

-Sen nede yürdüñ? Men her küni süt élip kelgenidim. Sen zadila körünmidiñ,-deptu.

-Hey moma, moma! Alteyil içide pütünley kéme bilen yürdüq. Topan suyi keldi emesmu.

Méniñ öşkemniñ putliri höl bolup kélişi şuniñdin ikende, topan suyi déginiñ şulimu?-deptu momay. Eslide, momaynin bergen sediqisi uni topan suyidin qutuldurup qalğan iken.

154. BULBUL VE QİZİLGÜL[730]

Xuda ademni yaratqanda öz ümmetliriniñ quliqiğa neğme–nava añlitiş üçün cennetke kirgen bir sadaqetmen naxşiçini quş süretide alemge qoyuvétiptu. Şuniñ bilen bille cennettin çiqqan xuş puraqliq bir gülni uniñ aşiqi qilip qoşup bériptu. Quşniñ nami bulbul bolup, gülniñ nami “qizilgül” iken. Şundin başlap bulbul aşiqi qizilgül işqida kéçe-kündüz muñluq sayrap, kişilerniñ köñlini açidiken. Biraq seher vaqtiğa kelgende bulbul bihuşlinip uxlap qalidiken. “Bulbul uyqusi” tamamlanğiçe qizilgül çéhri éçip alemge xuş puraq taritip bolidiken. Şundaq qilip, bulbulğa qizilgülniñ çéhri açqan peytini körüş nésip bolmigaçqa, cudaliq zari bulbulni ta bügünki küngiçe tinmay sayritip keptu. Kişiler şu seveptin “bulbul-cennet quşi”, “qizilgül dégen béhiştin çiqqan nerse” diyişip, ularni uluğlaydiken.

155. CUĞULDAQ QANDAQ PEYDA BOLĞAN[731]

[730] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 127–128.

[731] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 261–262.

Cuğuldaq eslide dañliq tévip bolup, ismi Cappar iken. U on sekkiz miñ alemdiki ot-giyah, uçar quşlardin dora yasap, kişilerni késel azabidin qutuldurup nahayiti şöhret qaziniptu.

Uniñ şöhritini añliğan Heziriti Éli Şahimerdan öziniñ uzun yillardin buyan késel yatqan qizini körsitiş niyitide, Capparni çaqirip kéliş üçün mexsus adem evetiptu. U adem ahvalni Cappargă melum qiptu. Cappar bolsa özini tolimu çoñ tutup:

—Qizini körsetmekçi bolsa, némişqa Hezriti Éliniñ özi aldimğa kelmeydu?-dep qimirlapmu qoymaptu.

Hezriti Éli Şahimerdan buni añlap qattiq ğezepliniptu, biraq qizi üçün amalsiz özi Capparni çaqirip kélişke bériptu. Cappar Hezriti Élini körgendin kéyin gidiyip turup:

—Qiziñizni davalaş asan, bir cüp qarçiğiñizni öltürüp, göşini qiziñizğa yégüzsiñiz saqiyip kétidu,-deptu.

Hezriti Éli bu bir cüp qarçiğisini intayin yaxşi köridiken, qizini qutquzup qéliş üçün bu bir cüp qarçiğini öltürüp göşini qiziğa yégüzüptu. Qizi saqiyiptu, emma qarçiğisiniñ derdide Hezriti Éliniñ gélidin tamaq ötmes bolup qaptu. Cappar bolsa künde Hezriti Élini mesxire-mazaq qilip çişiğa tégiptu, hetta téximu köreñlep özini Alla bilen teñ orunğa qoyup yürüptu.

Bir küni Hezriti Éli Şahimerdan xorluqqa paylimay, caynamazda olturup Xudağa iltica qilğaniken, Xudadin vehiy kélip Cappar isimlik bu tévip cuğuldaqqa aylinip qaptu. Cuğuldaqniñ “Cuv-Cuv” dep sayriğini “Men Xudadin uluğ” dégenmiş.

156. PATMİÇUQNİÑ QOLTUQİ NÉME ÜÇÜN QİZİL[732]

Qedimki zamanda patmiçuq esliy güzel bir qiz iken. Uniñ ismi patmixan bolup, boyi ğunçidek, kéşi qiyaqtek, béli tal çiviqtek, levliri cinestidek, yüzi qizil almidek, çaçliri bostandek, közi bulaqtek iken. U şunçe güzel qiz bolsimu, biraq qiliqi intayin set iken; nepsi yaman bolup, néme uçrisa şuni yeydiken; qoli egri bolup, aldiğa néme uçrisa şuni élip mañidiken. Ata-anisi uni şunçe etivarlap, közige qarap, yémigenni yédürüp, kiymigenni kiydürüp béqip çoñ qilsumu, ata-anisi birni dégüçe ikkini dép yénip, silkişleydiken. Ata-anisi uniñğa gep yedürelmey, u yoq yerde uniñ derdidin toyup

[732] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 273–275.

yiğlişidiken. Xalayiqmu, özi çirayliq, qiliqi set bu qizğa içide lenet oqup, uniñdin qattiq hezer eylişidiken.

Patmixan boyiğa yétiptu. U téximu hösnige tolup çoñ boptu. Yurtniñ yaşliri uniñ güldek yüzige heves bilen qarap, uni özige cora qilişni oylaydikenu, uniñ set qiliqliri ésige kelse, tézla niyitidin yanidiken. Patmixanniñ yéşimu künsayin çoñiyişqa başlaptu. Uniñğa öz yurtidin peqet laçin çiqmaptu.

Aylar, yillar ötüp yiraq bir şeherdin bir sodigerniñ oğli sodigerlik bilen patmixanniñ şehirige keptu. U patmixanni körüp, uniñğa aşiq biqarar boptu. Mehellidiki qolum-qoşnilar yigitke patmixanniñ ğelite qiliqlirini éytip bergen bolsimu, u héçkimniñ gépige qulaq salmay dağduğiliq toy qilip patmixanni nikahiğa aptu.

Patmixan qéynanisiniñkige köçürülüp keptu. Qéynanisi kélininiñ nahayiti izzitini qilidiken, qolini ilman suğimu tiqquzmay hemme işni özi qilidiken. Patmixan bir mezgil çandurmay özini bésip kelgen bolsimu, biraq "Ögengen xuy ölguçe" dégendek, uniñ set qiliqliri asta-asta çiqişqa başlaptu.

Patmixan qéynanisi yoq çağda öydiki qolğa çiqidiğanliki nersilerni yiğivélip başqa yerge tiqip qoyup, oğriliqçe öziniñ öyige toşuydiken. Şuniñ bilen öyniñ berikitimu kötürülüp, nerse-kérekler azlap kétiptu. Buni körüp qéynanisiniñ qattiq aççiqi keptu-de, teñrige iltica qilip:

"İy perverdigarim, hemmige qudritiñ yétidu. Sen hemmini bilgüçisen, hemmige tétiysen. Bu naehliniñ qoltuqiğa qisturuvalğan qizil bopitiki nerse-kérekliri ve upa-eñliklirini çaplaşturuvétip, uni qizil qoltuqluq bir mexluqqa aylanduruvetkeysen!" dep dua qiptu.

Teñri uniñ telipini derhal icabet qiptu. Patmixanniñ tüsi birdinla özgirip qizil qoltuqluq, ömiligüçi kiçikkine patmiçuqqa aylinip qaptu. Şuniñdin tartip patmiçuqniñ qoltuqi qizil bolup qalğaniken.

157. KAKKUK QONĞAN ŞAX HEQQİDİKİ RİVAYETLER[733]

Hemmige melum, kakkuk avazi intayin yéqimliq bolğan bir xil quş. Xelq uni "Aşiq quş", "ğeyriy quş", "perişte quş" dégenge oxşaş namlar bilenmu atap kélivatidu. Kakkuk özini körsetmey, yoşurunup sayraşni yaxşi köridu. Şuña xelq arisida mundaq rivayet tarqalğan: "Éytişlarğa qariğanda, kakkuk hélila qonup sayriğan şax acayip séhriy

[733]Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 3, Ürümçi : 1999, s. 151.

xususiyetke ige iken. Meqsitige yételmigen aşiq, yeni biravğa köyüp qalğan, emma qarşi terep uniñğa iren qilmiğan ehvalda, u aşiq kakkuk hélila qonup sayriğan şaxqa érişelmise, hem u şaxni tuydurmastin qarşi terepke tegküzüp qoysa, aşiqliq uniñğimu ötermiş."

158. İLİ TORĞİYİ EPSANİSİ[734]

Küsen éliniñ şimaliy teripidiki Yultuz dégen cayda Honlarniñ Zabindir qebilisi hakimiyet tutup turğan çağlarda, Küsen bilen Zabindirliqlar telemet davini arqiliq bériş-kéliş ve quda-baciliq qilişidiken. Her ikki elniñ xelqliri senetke mahir bolup, özara pat-patla muzika musabiqisi ötküzüp turidiken. Öz ara toplaşqanda melikiler ve kénizeklerge qoşup mal-bésat, çarvilarni mañğuziştin başqa yene neççe yüz qepezde béqilğan yéqimliq avazliq İli torğaylirinimu birge sovğa qilidiken. Şundaq qilip İi tereptiki torğaylar telemet davini arqiliq Küsenge keltürülgen neççe miñ tuyaq mallarğa qoşulup buyaqqa ötkeniken. İli torğiyi şundin başlap sayram, Kuça vadiliriğa tarqiliptimiş.

159. AQ QUŞQAÇ NÉME ÜÇÜN SEKREP MAÑİDU[735]

Burunqi zamanda aq quşqaçmu başqa quşlarğa oxşaş sekrimey, çamdap mañidiken. Biraq u bek hiyliger, hurun iken. Özini zadila upratmaydiken. Ozuq izdeştinmu érinip, başqa quşlar toplap qoyğan teyyar ozuqlarni oğrilap yeydiken. Hetta u bara-bara quşlarniñ tuxumlirinimu oğrilap yeydiğan boptu. Buniñ destidin başqa quşlar kün alalmaydiğan halğa çüşüp qaptu. Axir bir küni quşlar uni oğriliq qilivatqan yéridin tutuvélip, qaziniñ aldiğa sörep bériptu ve qazidin uni qattiq cazalap bérişini telep qilişiptu.

Qazi barliq quşlarni yiğip, köpçilikniñ aldida uni soraqqa tartiptu. Aq quşqaç ilacsiz özüniñ kespiy oğri ikenlikini, başqilarniñ nersilirini oğrilap can béqip kélivatqanliqini boyniğa aptu.

—Oğriğa rehim-şepqet qilişqa bolmaydu. Putiğa kişen sélinsun, ömürvayet qamaqta yatsun!-dep höküm çiqiriptu qazi. Şu sorundila uniñ ikki putiğa kişen sélinip qamaqqa taşliniptu.

---

[734] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 126–127.

[735] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 89.

Künler ötüptu, aylar ötüptu. Aq quşqaç aramzade bir peytni tépip qamaqtin qéçip kétiptu, biraq herqandaq qilipmu putidiki kişenni acritalmaptu, başqa quşlarmu uniñ oğri ikenlikini obdan bilgeçke uniñğa yardem qilişini xalimaptu. Hazirmu uniñ putida kişen bar iken. Şuña u çamdap mañalmay "dik-dik-dik" sekrep mañidiğan bolup qalğaniken.

160. HESEL HERİSİ BİLEN ÖMÜÇÜK[736]

Dunyada téxi hesel herisi bilen ömüçük peyda bolmiğan çağlar iken. Bir tul xotunniñ bir oğli ve bir qizi bar iken. Bular bekla kembeğel iken. Anisi balilirini nahayiti capada baqidiken, balilirini baqimen dep etidin keçkiçe işleydiken. Balilar çoñ bolğandin kéyin, özimiz birer iş tépip işlep apimizniñ yükini yeñgilliteyli, dégen yerge keptu-de, sirtqa iş izdep çiqip kétiptu. Qizi çoñ bir quruluş orniğa kélip layçiliq qiptu. Etidin keçkiçe lay, xiş toşuptu. Oğli bir babkar ustini tépip, etidin keçkiçe rext toquşni öginiptu.

Bir mezgil ötkendin kéyin uştumtut apisi qattiq ağrip orun tutup qaptu. Biçare ana öziniñ öre bolalmaydiğanliqini bilegendin kéyin baliliriğa xever qiptu.

Qizi apisiniñ ağrip yétip qalğanliqini añlapla yiğlap kétiptu ve héçnémige qarimay öyige yügürüptu.

Oğli bolsa apisiniñ qattiq ağrip qalğanliqini añliğandin kéyin: "Ağrip yatqan bolsa yétivermeydu. Bu yerde méniñ işim tursa u qandaq barattim" dep bexiriman rextini toqup olturuvériptu.

Apisi qizniñ héçnémige qarimay işini taşlap yétip kelgenlikini körüp, uni quçaqlap söyüp kétiptu ve uniñ bextini tilep:

—Qizim, sen maña bekmu köyünidikensen. Qériğan çéğimda méni xuşal qildiñ, ömürvayet barliq ademlerge xuşalliq bexş etkeysen!-deptu.

Biçare ana oğliniñ kelmeydiğanliqini añliğandin kéyin uniñ köyümsizlikidin azablinip zar-zar yiğlap kétiptu ve uni qarğaptu.

—Boptu oğlum, rext toquymen dégen bolsañ ömürvayet retiñni toquvergin, lékin sen ömürvayet bu emgikiñdin xuşal bolimen dep xiyal qilma. Némila toqusañ

[736] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 64–65.

başqilar kélip yirtivéter, ilahim! Özüñ yalğuz buluñ-puçqaqlarda ğéribisinip olturarsen, hemme adem séniñdin nepretlinip néri qaçar ilahim!

Ana can üzüptu. U néme dégen bolsa emelde şu boptu. Qizi tinim tapmaydiğan, kişilerge menpeet, xuşalliq bexş étidiğan hesel herisige aylinip qaptu. U çiqarğan heseldin hemme adem bexirimen bolup kélivétiptu. Akisi bolsa ömüçükke aylinip qaptu. U daim öylerniñ buluñ-puçqaqlirida ğem-qayğu içide möküp yüridiken hemme adem uni yaman körüdiken. U etidin keçkiçe pütün küçi bilen özige tor toquydiken, biraq qilğan işidin zadila netice çiqmaydiken. Çünki kimla ömüçük torini körse süpürge bilen uni derhal süpürüp taşlaydiken-de, ömüçükni öltürüdiken.

Hesel herisi bilen ömüçük mana muşundaq peyda bolğaniken.

161. ÇİVİN QANDAQ PEYDA BOLĞAN (1)[737]

Pirevin padişah vaqtida öziniñ hoquq-imtiyazi ve mol bayliqidin paxirlinip, pütün tevelikige özini "Luda" dep cakarlap xudaliq devasi qiptu, buniñğa xalayiqni işendürüş üçün bir yéñi möcize yaritidiğanliqini éytiptu, şuniñ bilen tömürniñ uviqini bir qaçiğa élip ağzini étip, birqançe vaqittin kéyin, xudadin: "Xudaya, xelqniñ aldida méni şermisar qilmisañ, bu dunyada méniñ déginimni berseñ" dep tileptu. Şuniñ bilen séxiy Alla uniñ telipini icabet qilip, qaçidiki tömür uvaqlirini "Çivin"din ibaret bir möcizige aylanduruptu.

Pirevin xalayiq aldida bu qaçini açqaniken, içidiki tömür uvaqliri derhal qanat yasap uçup çiqiptu. Pirevin xalayiq aldida özini körsitiptu. Çivin ene şundaq peyda bolğaniken.

162. ÇİVİN QANDAQ PEYDA BOLĞAN (2)[738]

Burunqi zamanlarda vaba tarqatquçi bir xil mexluq bolğaniken. Uniñ ayiği tegkenliki yurt-mehelliler késellik destidin veyran bolidiken. Kişiler Sulayman eleyhissalamniñ aldiğa héliqi mexluq üstidin erz qilip bériptu. Sulayman eleyhissalam héliqi mexluqni tutquzup, çanap qiyma-çiyma qilivétiptu ve uni bir idişniñ içige sélip, ağzini mehkem étivétiptu.

Zamanlar ötkendin kéyin bir maymun idişni domilitip oynaşqa başlaptu. İdiş taşqa tégip sunup kétiptu. Şu haman san-sanaqsiz uşşaq haşaratlar uçup çiqip cahanğa

[737] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 276.
[738] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 276–277.

tarqilip kétiptu ve yene késellik tarqitişqa başlaptu. Şundin étibaren kişiler bu haşaratlarni "çivin" dep ataptu.

163. ÇİVİN HEQQİDE RİVAYET[739]

Hazirqi çivinler eslide bir yalmavuz ikenmiş. U bir şeherge apet yağdurmaqçi bolup kélivatqanda, şeherniñ padişahi derhal meydanğa çiqip:

—Şehirimizge bir yalmavuz kélivatidu. Çoñ-kiçik hemmimiz ceñge atlinip, şehirimizni qoğdayli. Birinçi septikiler oq-ya alsun. İkkinçi septikiler neyze alsun, üçinçi septikiler qiliç alsun!-dep perman qiptu. Uzun ötmey héliqi yalmavuz yétip keptu. Şeher xelqi bilen yalmavuz otturisida qattiq ceñ boptu. Xelq axir yalmavuzni öltürüptu ve xuşal-xuram öylirige tarap kétiptu. Bu çağda eqillik padişah nökerlirige:

—Yalmavuz téxi ölmidi. Siler uniñ cesitini üç parçe qilip, üç tağniñ keynige apirip taşlivétiñlar!-dep buyruptu. Nökerler padişahniñ buyruqini derhal icra qiptu. Etisi padişah yene:

—Uniñ cesitini köydürüp çöl-cezirilerge çéçivétiñlar!-dep buyruq qiptu. Nökerler buyruqni derhal orundaptu. Şuniñdin kéyin yurt xelqi xatircem boptu, lékin uzun ötmey, şeher üstige bir xil haşarat uçup keptu. Gerçe bu haşaratlar çoñ ziyan keltürelmisimu, paskinliqi bilen kişini yirgindüridiken. U davamliq "men çamanniñ yétişiçe silerdin öç alimen!" dep gijildiğudek, şu çağda kişiler bularniñ héliqi köydürüvétilgen yalmavuzniñ külidin peyda bolğan haşarat ikenlikini bilip, uniñğa "çivin" dep at qoyuptu. Şuniñdin başlap palaq yasap, çivinni körgen zaman qoğlap yürüp öltürüş adetke aylanğaniken.

IV. 1. 6. BİTKİLERLE İLGİLİ EFSANELER

IV. 1. 6. 1. AĞAÇLARLA İLGİLİ EFSANELER

164. YULĞUNNİÑ ĞOLİ NÉME ÜÇÜN QİZİL[740]

Yulğunniñ ğoli eslide kök iken. U körimsiz, tikenlik bolğaçqa, kişiler uni körgenla yerde yulup taşlaydiken, şuña uni "yulğun" (yulup taşliğin) dep atiğaniken.

Bir qétimqi uruşta geyriy dindikiler Hezriti İmamni tutuvélip kallisini aptu. İmamniñ kallisini sancip apiriş üçün cimi derexlerdin zix yasap İmamniñ kallisiğa sanciptu. Héçqaysisi İmamniñ kallisiğa ötkili unimaptu. Axir ular yulğunni késip kélip

[739] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 91–92.
[740] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 319–320.

zix yasap sanciğaniken, İmamniñ kallisiğa ötüptu. Ular İmamniñ kallisini zix bilen padişahniñ aldiğa élip bériptu. İmamniñ qéni yulğunğa témip yulğunniñ ğoli qizil reñge kirgeniken. Şuniñdin kéyin bir küni Allataala yulğundin:

—Cimi derexler İmamniñ uluğliqidin uniñ béşiğa ötmidi, sen némişqa öttüñ?-dep soriğaniken, yulğun:

—İmam ölgendin kéyin cimi derexlerdin zix yasap İmamniñ kallisiğa sancidi, ötmidi. Qarisam, İmamniñ kallisini sanciğili zix bolmiğaçqa, atqa söritip padişahniñ aldiğa élip baridiğandek turidu. Men İmamniñ kallisini atqa söritip xar qilmisun, uniñdin köre maña sancip kötürüp aparsun, dep oylap, İmamniñ kallisiğa öttüm, -deptu. Allataala buni añlap:

—Nami yulğun bolsimu, xar bolmisun, çöl-cezirilerde köpiyip össun, tikenliri bolmisun. Ademlermu yulğunni ezizlep, quruğande ulağliriğa artip apirip, yéqilgu qilsun, ademlerniñ yéqin ülpiti bolsun,-dégeniken.

165. QARİYAĞAÇ NÉME ÜÇÜN DAİM YÉŞİL HEM ÇİRAYLİQ TURİDU?[741]

Burunqi zamanda yer yüzide nahayiti çirayliq ademler yaşaptiken. Ular xuşxuy hem sağlam iken. Lékin yaxşi künler yaman künlerge almişip balilar, yigitler, ademler ölüm apitidin qandaq qutuluşni bilelmeptu. Şu çağda baturluqta kamaletke yetken bir yigit xelqniñ hesiritige çidimay ata-anisiniñ duasini éliptu-de, hayatliq süyini tépip kéliş üçün çiqip kétiptu. U ay méñiptu, qélin ormanlarni, égiz tağlarni bésip ötüptu, keñ déñizlarni kéçiptu. Künlerniñ bir küni uniñ köz aldida keñ, azade bir şeher namayan boptu. Bu eslide dive-perilerniñ padişahliqi iken. U şeherge kirip, çirayliq bir sarayni uçritiptu. Sarayğa kirgen iken, sarayda güzel bir qiz turğidek, u eslide divilerniñ tutqunliqida yaşavatqan qiz iken. U yigitke:

—Bu yerdin téz kétiñ. Dive qaytip kelse ikkimizni teñ nabut qildu,-deptu.

—Abihayatni almastin héçnege ketmeymen,-deptu yigit öziniñ néme iş bilen kelgenlikini sözlep.

Qiz uni bir bulaq boyiğa élip bériptu. Bulaqniñ etrapi yapyéşil ot-çöpler, çirayliq çéçeklerge tolğaniken. Bu del abihayat buliqi iken. Yigit su qaçisini abihayatqa toşquzuptu-de, qiz bilen xoşlişip yolğa çiqiptu. Xoşlaşqan çağda qiz uniñğa bir dane eynek bilen bir biley bériptu. Bu nersiler tilsimliq küçke ige iken. Yigit méñiptu-

[741] Nurnisa Baki. “İkki Rivayet” *Miras*, S. 3, Ürümçi : 1995, s.81.

méñiptu, bir çağda diviler qoğlap keptu. Yigit eynekni taşlaptiken. Şu çağda çoñ déñiz peyda boptu. Diviler déñizdin ötkiçe xéli köp vaqit ötüptu. Yigit xélila yolni bésivaptu. Diviler yene qoğlap yétip qaptu. Yigit keynige burulup bileyni taşlaptiken, arida égiz tağ hasil boptu. Yigit yene hésabsiz yol bésiptu. Ademler arisiğa yétip bérişqa azraqla yol qaptu. Lékin diviler qariğayliq tağniñ bağrida axiri qoğlap yétiptu. Yigit diviler bilen élişişqa başlaptu. Dive qiliç bilen yigitniñ qoliğa bir çépiptiken; yigitniñ qolidiki qaça yerge çüşüp çékiliptu. İçidiki süyi bolsa qariğaylar tüvige tökülüptu. Şundin buyan qariğaylar meñgü yéşil, çirayliq turidiğan bolup qalğaniken.

166. TOĞRAQ BİLEN QAĞA NÉME SEVEPTİN UZUN ÖMÜR KÖRİDU?[742]

Rivayetçiler şundaq rivayet qiliduki, Heziriti İskender padişahliq qilip turğan mezgillerde, uniñ quliqiğa "Dünyaniñ melum bir yéride bir zulmet barmiş. Zulmetke kirip çiqqanlar ömürvayet puşayman içide qalurmiş" dégen bir gep yétiptu. Heziriti İskenderniñ zulmetni körgüsi, "Puşayman"niñ bar yérini bilgüsi keptu-de, zulmetni izlep seperge çikiptu. U bir cayğa barğanda hesretke çümüp olturğan bir kişige yoluquptu. İskender şah u kişidin hesret çékişiniñ sevebini soraptu. U kişi mundaq dep cavab bériptu:

—Men bu dunyada bir zulmet barliqiğa işinip axiri zulmetni tépip kirdim. Uniñ içi şundaq karañğu ikenki, bir qedem néridiki cayni emes, özi turğan caynimu körgili bolmaydiken. Şundaq bolsimu men méñişni davamlaşturup, bir çagda ayiğim suğa çilanğanda boldi. Şu yerde toxtap suga qol tiqtim, su téyiz iken, qolumğa acayip siliq taşlar urundi. Men qolumğa çiqqan taşlarni élip yoruqta körüş üçün zulmettin qaytip çiqtim. Qarisam u şundaq ésil göher taşlar iken. Undaq taşlarni yer yüzide uçritiş mümkin emes. Men bu taşlarni tamaşa qilip turğinimda yene bir kişi peyda boldi. U kişimu zulmetke kirip çiqqan iken, emma héçnime élip çiqmaptu. U kişi men élip çiqqan taşlarni körüp heyranuhes qaldi. İkkimiz derhal zulmetke qayta kirmekçi bolduq. Biraq zulmet ğayip bolup kétiptu. Biz Xudağa nale qilip, zulmetke kiriş üçün yol berişni telep qilduq. Şu peytte ğayiptin "Hey insanlar, adem üçün u yerge kiriş bir növet nésib bolidu" dégen sada keldi. Şuniñ bilen héliqi kişi héçnerse élip çiqmiğanliqiğa puşayman qildi. Men bolsam köprek élip çiqmiğanliqimğa puşayman qilip olturimen.

[742] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 57–60.

Canabiy İskender bu gepni añlap yolğa ravan boptu. U bir tağqa yétip barğanda qapqarañğu öñkür körünüptu. İskender şah zulmet muşu bolsa ecep emes, dep oylap, attin çüşüp atni bir derexke bağlap qoyup özi öñkürge kiriptu. Éytqandek bu zulmet iken. U biraz yürgendin kéyin suğa duç keptu. Qolini suğa salğan iken, héliqi kişi éytqandek siliq taşlar urunuptu. İskender şah, maña dunya-depne kérek emes, men muşu sudin élivalay, dep yéndiki koziğa zulmetniñ süyini toldurup élip çiqiptu. Şu haman derextin "Essilamu eleyküm ey şahi İskender" dégen avaz çiqiptu. İskender şah "Ve eleyküm esselam" dep cavap bériptu-de, derhal étini u derextin yéşip başqa derexke bağlap héliqi avaz çiqqan derexke qayta nezer saptu. Bu derexniñ astida bir kişi yatqan iken.

—Siz kim bolisiz?-dep soraptu İskender şah kişige heyranliq bilen qarap.

—Epu qiliñ ey şahi alem, hürmitiñiz üçün ornumdin turuşqa ilacsizmen. Men derex adem bolimen-deptu u kişi.

—Bu qandaq gep, derex ademmu bolamdu?-dep qayta soal qoyuptu İskender şah, u kişi:

—Men eslide adem idim. Zulmetke kirip zulmetniñ süyidin içip çiqqan idim. Hazir bu veqege miñ yildin éşip ketti, ölmüdüm. Kéyin bilsem zulmetniñ süyi abihayat dégen su iken. Maña qarañ, bedinimdin derex ösüp çiqti, lékin ténimdin cénim çiqmidi. Derex adem bolip qaldim. Eger şu suni içmigen bolsam bundaq künge qalmas idim, - deptu, andin İskender şahtin, - Sizmu zulmetke kirip çiqtiñizmu?-dep soraptu.

—Hee, - deptu İskender ve özиniñ bir qaça su élip çiqqanliqini éytiptu.

—Eger şu suni içmigen bolsiñiz tökivétiñ, içsiñiz maña oxşaş baqiy elemge seper qilalmay meñgü azap-oqubet içide qalisiz, - dep meslihet bériptu héliqi kişi.

Heziriti İskender kozidiki suni nériraqta turğan bir derexniñ tüvige tökivitiptu. Derex ustide bir qağa qonup olturğan iken. U qağa su tökilginini körgen haman oqtek uçup çuşup siñip bolmiğan suni içivaptu. İskender su çaçqan derex toğraq iken. Şuña toğraq bilen qağa abihayat süyini içkenliki tüpeylidin uzun ömür körüdikenmiş.

167. BADAMNİÑ XASİYİTİ[743]

Miladiye 8. esirdin burun Türkiy tilliq xelqler taşqi Moñğuliyiniñ Orxun, Sélinga deryalириniñ boylirida, Sibiriyiniñ keñ yaylaq, ormanliqlirida, Bayqal Köliniñ

[743] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 302–304.

çimenlik qirğaqlirida intayin rahet-parağet içide yaşaydiken. Biraq, melum yillarğa kelgende tasadipiy ordus bayliqi terepte vaba késeli tarqilip, heş-peş dégüçe pütkül şerqiy şimaliy Asiyaniñ hemme yérini dégüdek qaplap kétiptu. Xelq türküm-türkümlep ölüşke başlaptu. Avat bazar, sehra, yaylaqlar musibetke çöküptu. Uniñ üstige, Qirğizlarniñ dehşetlik uruşi, orda içidiki hakimiyet talişişlar evc élip kétip, san-sanaqsiz kişiler ölüptu. Şuniñ bilen bu diyar xarabilikke qarap yüzlinişke başlaptu.

Bir küni İlteriş Xaqan vezir Tunyuquqqa kimdekim xelqniñ béşiğa kelgen vaba apitidin saqlap qalğudek birer dora-dermek tapalisa, boy bilen teñ altun bérip ordida yardemçi vezirlik unvanini béridiğanliqi heqqide yarliq çüşürüş permanini bériptu.

Xanniñ permaniğa binaen vezir Tunyuquq derhal neççe nusxa yarliq teyyarlaptu. Neççe yüz atliq cakarçiğa emr qilip, dölet tevelikidiki hemme yerni arilap vaba késelini saqaytişniñ birer ünümlük dorisi yaki usulini bilidiğan tévip tépişqa mañduruptu.

Aridin on üç kün ötüp, Altaydiki Altun Orda içide közi körmes bir tévipiniñ vaba késilini davalaş heqqidiki teklipi Tunyuquq vezirge melum boptu. Tévipniñ teklipide vaba késilige uçriğuçi bimar üç kündin yette küngiçe her küni yette taldin badam méğizini yep, arqidin bir tavaq süt içse, çoqum saqiyidiğanliqi éytilğaniken.

Tunyuquq vezir pütün döletke vaba késelige muptila bolğuçi bimarlarga badam méğizi yédürüş lazimliqi heqqide perman cakarlaptu. Aridin bir hepte vaqit ötüp terep-tereptin xuş xeverler kélişke başlaptu. XKeverde badam méğiziniñ rasttinla vaba késilige şipa boldiganliqi, hetta badam méğizi tépilmisa, badam derixiniñ yopurmaqlirini yésimu menpeet qilivatqanliqi éytiliptu. Bu xuş xever qulaqtin-qulaqqa yétip, birdemdila içki toqquz ve taşqi toqquz qebile xelqige melum boptu, Sibiriyidiki Yensey deryasi boyidin ğerbtiki Bağdatqiçe hemme kişi badam mévisiniñ xasiyitini añlişiptu.

İlteriş Xaqan Tunyuquqtin bu ehvalni uquptu, şundaqla pütün dölet, xanliq teveside badam méğiziniñ altundin neççe hesse üstün bahağa kötürülüp ketkenlikidin xever tépiptu. Şuniñ bilen İlteriş Xaqan pütün memliket xelqige herbir puqraniñ on tüptin badam derixi ehya qilişi heqqide perman çüşürüptu. İkki yildin kéyin bu memliket tevesidiki puqralar vaba késililiniñ apitidin qutuluptu. Altaydiki Altun Orda etrapidiki bir yaylaqta nahayiti katta badamzarliq berpa boptu.

Özliriniñ hayatini qoğdap qélişta badamniñ şunçivala zor ehmiyetke ige bolğanliqini bilgen xelq badam derixini köz göhiridek etivarlaydiğan, avutidiğan, asraydiğan bolupla qalmastin, belki pişip tétilgen badam mévisiniñ şeklini rextlerge çüşürüp zedival qilip öylirige tartivalidiğan. Binakarliq işliridiki nazuk neqişlirige badamniñ şeklini çüşüridiğan, hetta palta, keke, çot soqidiğan tömürçilermu yasiğan saymininiñ yüzige badamniñ şeklini çékip çiqiridiğan boptu.

Hazirmu kişiler badam şekli çüşürülgen doppilarni kiyişidu ve uni "badamdoppa" dep alahide etivarlişidu.

VI.1.6.2. TAHILLARLA İLGİLİ EFSANELER

168. BUĞDAY DÉNİ NÉMİŞQA SOQİÇAQ[744]

Özini alim çağlap yürgen Azazul Xudaliq devasi qilip şeytanğa aylinip ketkendin kéyin, dozaxta yalğuz azabliniştin qorqup, bendilerniñ atisi Adem eleyhissalamni azduruşniñ koyiğa çüşüptu.

Künlerniñ biride şeytan bendilerniñ kündilik ozuqi bolğan bir tal yumilaq buğday dénini élip Adem eleyhissalamğa:

—Siz Xudaniñ eñ yéqin dosti, şuñlaşqa sizni Xuda peyğember dericisige kötürdi, sizniñ evladliriñiz Xudaniñ aldida şuñlaşqa uluğ. Biraq, Xuda sizni hem yémes, hem içmes qilip yaratqanliqi üçün, evladliriñizniñ yémeklikini körüp tursiñizmu temini bilmeysiz. Méniñçe, evladliriñiz yégen ozuqniñ temini bilgen bolsiñiz, Xudaniñ iltipatiğa ve rehmitige téximu qayil bolğan bolattiñiz. Şuña, bendilerniñ nazunémetlirini tétip körüp, ular üçün Xudağa rehmet oqup qoyarmikin dep, bir tal buğday déni ekeldim,-deptu ve bir tal buğday dénini Adem eleyhissalamğa bériptu. Buniñğa heveslengen Adem eleyhissalam buğdayni ağziğa saptu-de, yutmaqçi boptu. Bu halni körüp turğan Xuda şuan Cebrail eleyhissalamğa buyruq qilip:

—Ey Cebrail, sen derhal Adem eleyhissalamniñ kaniyini siq, kaniyidin şeytanniñ vesvesisi ötüp ketmisun, hem de u şeytanğa aldanğanliqi üçün tova qilsun,-deptu.

Cebrail eleyhissalam derhal Xudaniñ permanini beca keltürüptu. U, Adem eleyhissalamniñ kaniyini bir siqqaniken, héliqi yumilaq buğday ézilip soqiçaq bolup

[744] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 280–281.

qaptu ve bir teripige Cebrail eleyhissalamniñ baş barmaq tirniqiniñ izi çüşüp qaptu. Şuniñdin buyan buğday déni soqiçaq bolup qalğaniken.

VI. 1. 6. 3. MEYVE VE SEBZELERLE İLGİLİ EFSANELER

169. MÉVELERNİÑ XİSLİTİ[745]

Bir perişte Xudadin sorğanmiş:

—İy Xuda, mubada sen insanlarğa oxşaş her küni üç vax rizqi-loqma yeydiğan bolsañ, néme yeyttiñ?

Xuda dégenmiş:

—Etigenlikimge şaptul, çüşlükümge üzüm, keçlikimge encür.

—Késel bolsañ?

—Anar.

—Hérip-çarçisañ?

—Qoğun.

—Ussap ketseñ?

—Tavuz.

—Uyquñ kelse?

—Cigde.

—Uxliyalmisañ?

—Çilan.

Rivayet qilinişiçe, her bir méve-köktat melum késelge dava imiş.

170. BÉHİNİÑ NÉMİŞQA SÜYİ YOQ? (1)[746]

Künlerniñ biride Loqman Hékim barliq mévelerni yiğip, ulardin özliriniñ qandaq késelge şipa boldiğanliqini soraptu. Méveler bir-birlep pikir bayan qilip, qandaq késelge şipa boldiğanliqini éytişiptu. Biraq, Lokman Hékim teripidin uyuşturulğan bu merikige özi suluq, yupyumilaq, çirayliq kelgen béhi barğili unimaptu ve öz xasiyitini sir tutmaqçi boptu. Bu iştin Loqman Hékimniñ qattiq aççiqi keptu. U ğezep bilen béhiniñ aldiğa bérip:

—Hey béhi, sen néme vecidin méniñ aldimğa kelmeysen?-deptu. Béhi miyiqida külüp qoyup:

---

[745] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 288.
[746] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 311–312.

—İy Lokman, men davaliyalmaydiğan késel yoq. Mende ölgen ademni tirildürgüdek qudret turuqluq, séniñ bundaq sualni sorişiñ men üçün haqaret emesmu! Şuña, şuni éytip qoyayqi, eger sen birer késel üstide ilacsiz qalğudek bolsañ, derhal méniñ aldimğa kel!-deptu. Buniñdin aççiqlinip yérilğudek bolğan Lokman Hékim béhini qamallap turup:

—Sen téxi méni közge ilmiğudek bolup kettiñmu?-deptu-de, uniñ burnini siqivétiptu. Şu haman béhiniñ burnidin korkirap su éqiptu ve uniñ burnida Loqmanniñ beş barmiqiniñ izi qaptu. Béhi şu ağrip yatqançe eslige kélelmey, ta hazirğiçe reñgi sériq, süyi yoq, qurğaq bolup qaptu.

171. BÉHİNİÑ NÉME ÜÇÜN SÜYİ YOQ? (2)[747]

Burun Xudayitaalla béhiştiki mévilerniñ temini tétip baqmaqçi bolup seylige çiqiptu, barliq méveler Xudayitaallağa baş égip, hörmet bilen salam bériptu. Lékin béhi hiçqandaq hörmet bildürmey ğadiyip turuptu. Buniñğa aççiqi kelgen Xuda béhini çañgiliğa élip qattiq siqqaniken. Şuniñ bilen uniñ süyi çiqip kétiptu. Şundin étibaren béhiniñ süyi yoqmiş, béhiniñ postidiki beş barmaqniñ izi mana şuniñdin qalğaniken.

172. ENCÜRNİÑ ATUŞTA ÖSTÜRÜLÜŞİ (1)[748]

Qedimqi zamanda ötken padişah Efrasiyap yer yüzide yette orunda paytext quruptu. Uniñ biri Erdevil şehiri, yene biri Suddiqut[749] şehiri, yene biri Korla şehiri iken. Qalğan töt şeher Turpan, Xoten, Almiliq, Balasağun şeherliri iken.

Padişah Efrasiyap bir küni pütün orda ehlini çaqirip kéñeş ötküzüptu, kéñeşte padişahliqniñ çeksiz küç-qudritini namayan qiliş üçün, bu yette şeherniñ hemmiside xuddi cennetke oxşaş bağ bina qilmaqçi boptu, şuniñ bilen dunyadiki eñ ésil mévelerniñ köçitidin yiğip kéliş heqqide perman çüşürüp, dunyaniñ eñ çéti-déñizğiçe çaparmen mañduruptu. Çaparmenler qiriq ay, qiriq kéçe-kündüz yol yürüp, yol yürgendimu mol yürüp, özi uçratqan mévelerniñ içide eñ ésil qariğanlirini tallap, hem köçitini, hem uruqini élip ordiğa yétip keptu-de, bu yette şeherde canliq bağ yasaş üçün kirişiptu. Yillarniñ ötüşi bilen méve köçetliriniñ beziliri ey bolup köpiyiptu, beziliri qurup yoqiliptu. Encür ene şu zamandin başlap Atuşqa yerlişip qalğaniken.

---

[747] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 133.
[748] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 289–290.
[749] Suddiqut-Suli depmu atilidu, hazirqi Keşker şehiri.

173. ENCÜRNİÑ ATUŞTA ÖSTÜRÜLÜŞİ (2)[750]

Zamanlarniñ zamanisida ötken padişahlarniñ padişahi, danalarniñ danasi bolmiş xaqan Efrasiyap bir küni uxlap çüş körüptu. Çüşide cennette seyle-tamaşa qilip yürgüdek imiş, cennettiki hör-ğilmanlar uniñ köñlini açqudek imiş, şérin-şerbet méveler ussuzliqini qandurğudek imiş. Oyğinip qariğudek bolsa çüşi. U özиniñ abaya körgenliriniñ çüş ikenlikige zadila işengüsi kelmeptu. Şuniñ bilen barliq vezir-vuzralirini ordiğa çaqirip ularğa çüşini bayan qiptu ve qolini éçip abaya çüşide yégen mévelerniñ uruqlirini körsetmekçi boptu. Eslide uniñ qolida héçqandaq méveniñ uruqi yoq iken, emma Xudaniñ karamiti bilen xan şundaq alqinini éçişiğa bir çañgal uruq peyda boptu. Şuniñ bilen u uruqlar térip östürülüp hazirqi encür peyda bolğaniken.

174. ENCÜRNİÑ ATUŞTA ÖSTÜRÜLÜŞİ (3)[751]

Padişahlarniñ padişahi bolmiş xaqan Efrasiyap yette şeherde paytext quruptu. U hazirqi Kuça şehiride xanliq textide olturğan künlerniñ biride cennette seyle qilip çüş körüptu. U oyğinip ordiğa muneccimlerni çaqirip bu çüşige tebir éytquzuptu. Muneccimler padişahqa dunyaniñ hemme yérige çaparmen mañdurup, xuddi cennetke oxşaş bağ bina qilduruş lazimliqini éytiptu. Şuniñ bilen padişah dunyaniñ hemme yézige çaparmen mañduruptu.

Künpétiş terepke mañğan çaparmenler qaytiş sepiride Qeşqerde uçraşmaqçi boptu. U zamanda hazirqi Atuş şehiriniñ orni ve uniñğa tutaş bolğan çöl-ceziriler pütünley del-derexler bilen qaplanğan ormanliq ve yaylaq iken. Buni körgen çaparmenler bu otlaqta at-tögilirini birneççe kün yéqivélip, andin yene seperge çiqiş niyitige keptu. Ular at-tögilirini otlaqqa qoyuvetkendin kéyin, herqaysisi özиniñ qeyerge barğanliqi, némilerni körgenliki, qandaq ésil méve köçetlirini ve uruqlirini ekelgenliki, kimniñ ekelgen mévesiniñ mukapatqa layiq ikenliki heqqide özara bes-munazire qiptu. Neticide, encür köçitini ekelgini hemmidin üstün keptu. Şuniñ bilen xandin alidiğan mukapatni talişip çaparmenler arisida düşmenlişiş keypiyati peyda boptu. Ular xupiyane meslihetlişip til biriktürüp, encür köçiti ekelgen çaparmenniñ tögisige artilğan encür köçitini bir éqinga taşlivétip, uniñ orniğa toğraq derixiniñ köçitini yüklep qoyuptu. Bu éqindin ötüp kétivatqan bir déhqan éqip kélivatqan encür köçitini körüp qaptu-de, uni

[750] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 290.
[751] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 290–292.

südin süzüvaptu. Qariğudek bolsa, bu iqlimda körmigen köçetler iken. Şuniñ bilen déhqan uni öyige élip bérip, tutup qalsa köçet bolsun, qurup ketse otun bolsun, dep étizliqqa tikip qoyuptu. Bir mezgildin kéyin qariğudek bolsa, köçetler köklep méve bérişke başlaptu. Déhqan tunci qétim pişqan encür mévesini xanğa sovğa qiptu. Xaqan Efrasiyap bu méveni tétip baqqudek bolsa, intayin şérin-lezzetlik iken. Buniñdin xuşal bolğan xan textini köçürüp Atuşqa keptu. Xan deslepte çédirini Atuşniñ ğerbiy şimaliy terepke caylaşqan tağ bağriga tikiptu, şuniñ bilen bu cay "Texti Hon[752]" dep atiliptu. Kéyinçe xan ehvalniñ tepsilatini bilgendin kéyin, öziniñ héliqi çaparmenliri bir-birige ora kolap düşmenleşken, encür köçitini taşlivetken cayğa puqralarniñ buniñdin kéyin yene azmasliqi üçün "Azğan" dep at qoyuptu. Yene bir mezgildin kéyin xan çédirini hazirqi "Suntağ[753]" dégen yéziğa yötkigenmiş. Şuniñ bilen xaqan Efrasiyap bu zéminda şeher bina qildurup, uniñ namini bu yerde eñ köp östidiğan artuç derixiniñ nami bilen atiğanmiş.

175. ENCÜRNİÑ ATUŞTA ÖSTÜRÜLÜŞİ (4)[754]

Buniñdin uzun zamanlar ilgiri Könçi derya vadisida yopurmiqi aliqandinmu keñ, mévisi altundek sériq, temi xuddi heseldek şérin bir xil méve derixi ösidiken. Bu méve encür iken. Bu yerdin ötüp kétivatqan yat ellik sodiger bu encür mévesidin sovğa süpitide öz éliniñ padişahiğa azraq élivaptu. Sodiger dölitige yétip barğandin kéyin öz béşidin ötken veqeler bilen yat elde añliğan-körgenlirini nahayiti tesirlik qilip padişahqa sözlep bériptu hemde élip kelgen encürni padişahqa sovğa qiptu. Padişah encürni yep körgendin kéyin bundaq şérin temlik méve çiqidiğan Könçi derya vadisini öz zéminiğa qoşuvéliş niyitige keptu-de, zor qoşun çiqirip bu güzel vadini bésivaptu. Xelq qozğilip, yat eldin kelgen tacavuzçilarğa qarşi turuptu, biraq xelq meğlup bolup, düşmen ğalip keptu. Nurğun kişiler hayatidin ayriliptu. Uzaq ötmey qurban bolğan qehrimanlarniñ qéni tökülgen yerlerdin encür köçetliri ünüp çiqiptu. Şuniñ bilen kişiler: "Encür-qurban bolğuçilarnin namayendisi. Uniñ reñginiñ sériq boluşi qehrimanlarniñ altundek qelbi" dep medhiyilişiptu. Bu xever paylaqçilar arqiliq padişahniñ quliqiğa yétiptu. Padişahniñ ğezipi kélip bu zémindiki encür köçitiniñ hemmisini qomurup taşlaşqa buyruptu. Şuniñ

[752] Texti Hon- Éytişlarğa qariğanda, hazirqi Textiyun dep atilidiğan yéziniñ nami "Texti Hon"din özgergeniken.
[753] Suntağ-Éytişlarga qariğanda, Suntağ qedimki, "Suñ Text" (Kéyinki text) dégen isimdin özgergeniken.
[754] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 292–294.

bilen zoravanlar xelqni haşarğa heydep encür köçitini qomurğuzuptu. Ularniñ arisida Qeşqerliq bir déhqan bar iken. U, bu zéminda encür köçitiniñ nesli tügep kétiştin ensirep, bir küni bir tüp encür köçitini oğriliqçe kolivélip Qeşqerge qarap qéçiptu. U qéçip Atuşqa kelgende can teslim qiptu. Kişiler bu ademniñ iradisige apirin oqup, u ekelgen encür köçitini uniñ qebre béşiğa tikip qoyuptu ve her küni suğirip turuptu. Mana şu seveb bilen encür derixi Atuşta makanlişip qaptu.

176. QOĞUN-TAVUZ QANDAQ TARQALĞAN[755]

Ötken zamanlarniñ biride, Teklimakanniñ çétide Sélim isimlik bir kişi bolğaniken. U çéver, emgekçan adem bolup, déhqançiliq işliri bilen şuğullinip ötidiken. U daim seher, çiñqiçüş, keç vaqitliri qalpiqini sayiven qilip, ketminini hemrah qilip, édir-sazliqlarni retlep ağdurup, ziraet térip suğirip, öz işidin memnun bolup, xuşal turmuş keçüridiken.

Bir yili Sélim bovay déhqançiliqtin qilğan ecrige layiq mol hosul aptu. U Allaniñ özige qilğan iltipatidin çeksiz xuşal bolup, déhqançiliqtin alğan mehsulatlirini yiraq şeherlerge apirip sétiş qarariğa keptu. U rasa oxşiğan qoğun-tavuzlardin birqançe tağarğa qaçilaptu,-de, xasiyetlik bir küni harvisiğa bésip, yiraq şeherge qarap yol aptu. U yette kün yol yürgendin kéyin, keñ ketken éqinzarliq köz aldida namayan boptu. U ademzat bar yerge yéqinlaşqanliqidin xuşal boptu. Keç kirip ketkenliktin éğir yük tartip, uzun yol bésip hérip ketken atlirini yéziniñ bir çétige tartip aram élip, etisi seher yolğa çiqmaqçi boptu. U étini otlaşqa qoyuvétip, harva astida olturup nan bilen qoğunni mezze qilip yep qorsiqini toyduruptu-de, közi uyquğa kétiptu.

Péşanisige aptap tegkendin kéyin oyğinip qarisa, kün çaşgah bolğaniken. Etrapta qir béğirlap sayrişivatqan torğaylardin başqa nerse körünmeptu. U dalini arilap çétige köz yetküsiz buğdayzarliqqa qarap méñiptu, étiniñ buğdayliq içide otlap yürgenlikini körüptu. U bir étiz buğdayni yep yerni aqlap qoyğan étiğa rasa kayiptu-de, öziniñ bixesetlikidin qilğan işiğa xicil bolup, başqilarğa ziyan salğanliqidin uyiliptu, nabut qilinğan ziraetlerge éçiniptu. U ziyan bedilide oxşiğan bir dane qoğun bilen bir dane tavuzni étizliqta ziraet igisige qaldurup yoliğa ravan boptu.

Etisi bir déhqan étizdiki ziraetlerni yoqlap keptu, qariğudek bolsa, bir étizniñ otturisi aq turğudek. U heyran bolğan halda yéqin barsa dügilek ikki nerse étizliqniñ

[755] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 282–284.

otturisida yatqanimiş. Uniñ ne közi, ne puti, ne éğizini körgili bolmiğudek imiş. U kişi eceblengen halda: “Bu éhtimal bir vehşiy mexluq oxşaydu, kiçikkine turup bir étiz buğdayni yep boptu” deptu-de, Alla-çuqan kötürüp mehellige qarap yügürüptu:

—Hey xalayiq, çapsan boluñlar! Qoluñlarğa qoral éliñlar! Yéziğa bir cüp mexluq peyda boptu. Derhal yoqatmisaq, ziraetlirimizni qaldurmay qirip taşliğudek...

Terep-tereptin kişiler yiğilip, “Düşmen”ge qarşi qorallinip étizğa qarap atliniptu. Qarisa, rasttinla bir parçe yerde ziraet yoq turğudek, ikki dügilek nerse étizniñ otturisida tügülüp yatqudek. Köpçilik heyran qaptu-de, ğezeplirige çidimay kaltek-toqmaqlar bilen u mexluqlarni dumbalaşqa başlaptu. Zerbige uçriğan bu ikki nerse yer bilen yeksan boptu, suliri éqip, uruqliri her tereplerge çaçraptu. Buni körgen kişiler:

—Eyyuhennas, bu mexluqni körmemdiğan, qanliri yerni boyivetti. Qorsiqidiki baliliri némidégen köp-he! Eger uniñ baliliri tuğulup köpiyip kétidiğan bolsa, déhqançilikimizniñ hemmisini qurutup taşlaydiken. Héliqi del vaqtida yoqitiptimiz, - déyişiptu.

Kélidiğan yili bu yézida acayip iş boptu. Her terepke çaçrap kömülgen uruqlar ünüp çiqip, uzun-uzun pélek tartiptu, çéçeklep xemekleşke başlaptu. Bu pişip vayiğa yetkendin kéyin, kişi kötürüp alalmiğudek yoğinap étizliqlarda dövilinip yétişip kétiptu. Kişiler bu mucizidin heyran qélişiptu. Yérip yep körse éğizni qoruğudek şérin-şerbetlik imiş. Ular her tereptin tağar-sévetlirini ekélip kişiniñ yaxşi niyet bilen qaldurup ketkenlikini oylişiptu. Éytişlarğa qariğanda, qoğun-tavuz keñ iqlimğa ene şundaq tarqalğaniken.

177. QOĞUN HEQQİDİKİ EPSANE[756]

Qoğun eslide asmandiki béhiştin çüşkenmiş, şuniñ birini Muhemmet peyğember ikki qoli bilen tutuvalğan iken. Şu peytte qoğunniñ şapiqiğa peyğemberniñ on barmiqiniñ izi çüşüp qalğanmiş, şundin başlap qoğunniñ şapiqi tala-tala bolup qalğanmiş.

178. XAMİGU (QUMUL QOĞUNİ) HEQQİDE RİVAYET[757]

[756] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 126.
[757] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 213.

Qumul vañlirida özliriniñ xaniğa bolğan sadaqitini ipadileş üçün her yili bir neççe qétim öz tevelikidiki qimmetlik yerlik mehsulatlarni "tartuq" qiliş aditi bar iken. Bir qétimliq tartuq qilinğan mehsulatlar içide Piçanniñ dañliq Hon qoğunimu bar iken. Çiyenluñ xan bu qoğunlarni tétip körüp, intayin xursen boptu ve yénidiki veziridin: "Bu şirinlik méve qeyerniñ mehsulati?" dep soraptu. Veziri: "Bu Qumul vañi soğa qilğan qoğun" dep cavap bériptu. Şunda Çiyenluñ xan: "He, Xami gua dégine" deptu. Şuniñdin tartip içkiride Şincañ qoğunliriniñ hemmisi "Xami gua" dégen nam bilen atilip, dañqi alemge yéyiliptu.

179. SAMSAQ HEQQİDE[758]

Burun bir ayal bolğan iken. U ayalniñ bir balisi bar iken. Bir küni u ayal aş etmekçi bolup, köktatliqtin köktat ekiriptu. Köktatlarni aqlavétip uniñ arisida bir xil yava otniñ barliqini körüptu. Şuniñ bilen uni aşqa salmaqçi bolup aqlaptu. Uni ayalniñ balisi körüp: "Apa, bu néme? Aççiqmu yaki tatliqmu?" dep soraptu. "Bilmeymen" dep cavap bériptu apisi. Bala bu otniñ aççiq yaki tatliq ikenlikini bilip baqmaqçi bolup azraq yep béqiptu ve balilarçe til bilen: "Apa bu nersini aşqa samisaq bolğudek, aççiq iken" deptu. "Aççiq bolsa meyli balam" deptu apisi. "Samisaq, cénim apa, aşqa samisaq" dep erkilep yalvuruptu bala.

Şundin başlap bu köktatniñ ismi samsaq bolup qaptu. Esli bu isim "Salmisak" söziniñ balilarğa xas buzup éytilişidin peyda bolğaniken.

180. ÇAMĞUR[759]

Burun bir déhqan ötkeniken. U çerçen deryasi boyida boz yer éçip tériqçiliq qiptu. Küzlüki buğdayni orup, bir heptidin kéyin éñizliqta bir xil ot ünüp çiqiptu. Déhqan bu otni ketmen bilen ağdurup qarisa, bu otniñ yiltizi tuxumdek yumilaq iken. Déhqan bu néme bolğiydi dep turğanda, déhqanniñ xotuni uni suda yuyuptiken, aqiriptu. Déhqanniñ oğli bir çişlem yeptiken, temi çüçümel tépiptu. Oğli dadisiğa: "Bu ğoridek çüçümel iken" deptu. Déhqan topa-çalma arisidin çiqqan bu nersini némidep ataşni bilmey turğaniken, xotuni: "Çalma ğorisi iken" deptu. Uni yiğivélip, göş bilen qoşup pişurup yep körse, bek mezzilik tétiptu.

---

[758] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999,ss. 132–133.

[759] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 313.

Bu köktat ağdurulğan yerdiki topa-çalma arisidin çiqqan bolğaçqa, kişiler deslep uni “çalma ğora” dep ataptu. “Çalma ğora” dégen bu söz kéYin bara-bara özgirip “çamğur” bolup qalğaniken.

181. ÇAMĞUR TOĞRİSİDA RİVAYET[760]

Qedimde bir padişahliq ötken bolup, xanliqniñ zémini keñ, xelqi bayaşat iken. Şundaq künlerniñ biride, bu yurtta avval qara boran çiqiptu, arqidin qattiq yamğur yéğiptu, andin kelkün kélip öy-varanlar xaniveyran bolup kétip, kişiler yégüdek nerse qalmiğaçqa ot-çöp ve uruqlarni yéyişke başlaptu. Bundaq éğir künlerniñ davam qilişi bilen kişilerniñ bir-biridin hal-ehval soraşqa hali qalmaptu.

Ene şundaq künlerniñ ötüşi bilen kişilerniñ çirayliri sarğiyip, burnidin tartsa, yiqilğudek halette yürse, bir tul xotunniñ sekkiz balisiniñ hemmisi tétik, çirayliridin qan tepçip turğan. Buni bayqiğan xalayiq “el béşiğa kün çüşse, bar aşliqni özliri yoşurup yevatidu” dep xanliqqa melum qiptu. Xan buni añlap nahayiti ğezepliniptu ve ayalni aldiğa élip kélişke buyruptu. Atarmen-çaparmenliri tul xotunni derhal xan xuzuriğa yetküzüp keptu. Xan tul xotunni soraq qilsa, bu xotun mundaq deptu:

—Hörmetlik padişahim, men bir tul xotun, mende nedimu bunçe köp aşliq bolsun, aşliq bolğan teqdirdimu sekkiz can tursaq, hazirğiçe qalamti?

Xan qayil bolmay:

—Emise qandaq bolup munçe sağlam, çirayiñlarda qan tepçirep turidu?-dep soraptu, u:

—Aliyliri, bu mundaq iş, méniñ bir uşşaqliqim bar idi, her yili u cayğa çamğur térip alattim hemde uni qurutup, köndüklerge qaçilap, tamaqqa sélip yeyttuq, bu kökler yildin yilğa yiğilip, köndüklerde saqlinip qalğaniken. Balilirimiz bilen şuni künde bir vaq suda qaynitip, şuniñ süyini içip kélivatimiz -dep cavap bériptu. Xan buni añlap köndüklerni élip kélişke buyruptu. Xalayiq qarisa, heqiqeten şundaq.

Xan derhal tul xotunni ölümdin keçürüm qilip, qurutulğan çamğurni qazanlarda qaynitip, ölüm girdabiğa bérip qalğan kişilerni qutquzuğa yarliq bériptu. Şundaq qilip yurt xelqi éğir künlerdin ötüp kétiptu ve şuniñdin kéyin çamğurni etivarlap işlitidiğan boptu.

182. ÇAMĞURNİÑ ŞİPALİQ ROLİ[761]

[760] Hursenay Memtimin. “Rivayetler.” Miras, S. 4, Ürümçi : 2001, ss. 19–20.

Loqman Hekim seyyare téviplıq qilip yürüp Turpanğa kélip qaptu. Turpanniñ hemmila yéride dégüdek çamğurniñ barliqini körüp: “Bu yurtniñ kişiliri késel bolmiğudek, çünki bu cayda çamğur köp iken, şuña bu yerde toxtap tibabetçilik qilişniñ haciti yoq iken” dep kétip qalğaniken, şuniñdin başlap kişiler çamğurni téximu etivarlep uni kéñeytip östürüp, muhim ozuqluq hésabida istémal qilidiğan bolğaniken.

183. QOQAQ VE YUMĞAQSÜT[762]

Burunqi zamanda, Teklimakanniñ oñ teripide Qurban isimliq bir dehqan ötkeniken. Süttek aydiñ kéçilerniñ biride, u ketminini dolisiğa sélip, bayavan naxşisini boluşiğa tovlap, qonaqliqqa su quyuş üçün çoñ östeñ boyiğa kétivatsa, xuddi ğayibtin peyda bolğandek, tavuzğa oxşaş yumyumilaq birnerse peyda boptu ve Qurbanğa sürkilip aldidin qéçip kétiptu. Qurban azraq hoşini yiğip héliqi ğélite nersiniñ némilikini bilgüsi keptu ve uniñdin soraptu:

—Qandaq nersisen?

—Me-me-men-men qoqak…-dep cavap bériptu héliqi yumilaq nerse kékeçlep.

—Him, mundaq dégin-deptu Qurban ve qoqaq atliq nersige qarap méñiptu. Héliqi özini qoqaq dep tonuşturğan yumilaq nersimu ikki qedem keynige méñiptu. Uniñ ğelite qiliqidin heyran bolğan Qurban:

—Hey qoqakvay, némişqa mendin qaçisen?-dep soraptu.

—Avu quliqiñizğa qisturuvalğan yumğaqsütni élip taşlisiñiz toxtaymen,-deptu qoqaq. Bu gepni añligan Qurban xuşbuy puraydiken dep quliqiğa qisturuvalğan yumğaqsütni quliqidin élip:

—Yumğaqsütni qisturuvalsam men qisturuvaldim, séniñ néme çatiqiñ?-deptu.

—Yumğaqsüt,-deptu qoqaq lağildap titrep turup,-bizniñ eşeddiy düşminimiz, u eblex neslimizni uçriğanliqi yerde qurutup tügetti. Buniñdin bir neççe kün burun köpligen hemrahlirimniñ béşiğa çikti, şuña men uniñğa nahayiti öç.

Qurban qolidiki yumğaqsütni azgalğa taşlivétiptu. Buni körgen qoqaqniñ gülkekeliri éçilip, çéçiki çay boptu, xuşalliqidin Qurbanğa mehkem çaplişivélip uni yiqitiptu ve ornidin turğili qoymaptu. Şu kündin başlap Qurban orun tutup yétip qaptu. İssitmisi örlep acizlap kétivatkanliqini sezgen Qurban quliqidiki yumğaqsütni

---

[761] İsmayil Tömür. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1991, s. 139.

[762] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 317–318.

taşlivetkinige miñ bir puşayman qilip, uni taşlivetken yerdin ekeldürüp qaytidin quliqiğa qisturuvaptu, şuniñ bilen etisi saqiyip kétiptu. Şuniñdin başlap "Yumğaqsüt dava" dégen gep tarqiliptu.

IV. 1. 6. 4. OTLARLA VE DİĞER BİTKİLERLE İLGİLİ EFSANELER

184. LELİ OT[763]

Burunqi zamanlarda Çerçende qattiq yer tevrep, cahan issip, Çerçen deryasi qurup kétiptu. Su bolmiğaçqa bağvaran, étiz-ériqlar taşlinip, ademler arisida açarçiliq başliniptu. Ademler bir-birlep ölüşke başlaptu. Ademler arisida bir otunçi bovay bar iken. U ailisi bilen bu cayni taşlap qum arisidiki bir nemlikke bérivaptu. Bu nemlikte bir bulaq bar iken, ular bulaqqa tayinip, yavayi hayvanlarni ovlap kün ötküzüşke başlaptu. Kéyin açarçiliqtin qaçqan yene bir bölük ademler bu cayğa kélip makanlişiptu. Bu cayniñ etrapi qum bolğaçqa, tériqçiliq qilğili bolmaydiken. Bu cayda "Leli" dégen bir xil ot ösidiken. Ademler bu otni yulup kélip pişurup yeptu. Yil boyi muşu otni yep açarçiliqtin aman qaptu. Kéyin cahan illip, Çerçen deryasiğa su peyda boptu. Kişiler qum otturisidiki bu nemliktin öz makanliriğa qaytip, yerlirini qaytidin tériptu. Çerçende qaytidin hayatliq başliniptu. Kişiler arisida aşu çağdiki açarçiliqniñ xatirisi süpitide: "Leli démeñ bizni, yilğa çiqarğan sizni. Arpa osurğaqni körüp, untup qalmañ bizni" dégen qoşaq qalğaniken.

185. MÉHRİGİYAH HEQQİDİKİ RİVAYET[764]

Méhrigiyah-"ademgiyah" depmu atilidu. Uniñ hemmila yéri qimmetlik dora hésablinidu. Uni hazir kişiler süniy usulda köklep yetüştürüvatidu. İlgiri kişiler uniñğa asan érişelmeydiğan bolğaçqa, u bekmu sirliqlaşturuluvétilgenidi. Şuña, u heqte tövendikidek rivayet tarqalğan:

Éytişlarğa qariğanda, méhrigiyah déyilidiğan bir xil qimmetlik dora ösümlüki bolğan bolup, uniñ saqlarni quvvetlendürüdiğan, ölgenlerni tirildüridiğan alahidiliki bar iken. U égiz tağlarda başqa ot-çöp, gül-giyahlar bilen birge öskeçke, uni perqlendürüş zadi mumkin emesken. Uni peqet buğa déyilidiğan hayvan tépip yeydiken, uniñ yene bir alahidiliki şuki, kündüzi başqa ösümlüklerdin perqlendürüş mumkin bolmiğini bilen, kéçisi özlükidin yoruq çiqirip turidiken.

---

[763] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 321.
[764] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, s. 148.

Şuña kişiler uniñğa éhtiyaci çüşüp, izdep çiqqanda birer xaltidin kül élivalidiken hem uni tapqanda yoruq çiqirip turğan ösümlükniñ etrapiğa kül bilen daire qilip, belge sélip qoyup, etisi kélip inyatin éhtiyatçanliq bilen kolaşka başlaydiken. Biraq uni bivasite ornidin qozğitişqa bolmaydiken. Çünki, kimki uni ornidin qozğatsa, şu ölidiken. Şuña etrapini kolap teyyar qilğandin kéyin, birer malni élip kélip qan qilidiken yaki etrapi kolinip teyyarlanğan méhrigiyah birer hayvanniñ vasitisi bilen öz ornidin yötkilidiken, u hayvan ölidiken. Şuniñ bilen u méhrigiyahni işlitişke bolidiken.

186. BÉDE NÉME ÜÇÜN HER YİLİ KÖKLEP ÇİQİDU[765]

Rivayetçilerniñ éytişiçe, bir evliya vapat boluş aldida öz qovmiğa mundaq vesiyet qalduruptu:

—Men pütün ömrümni el xizmiti bilen ötküzdüm, lékin nahayiti namrat kün keçürdüm. Şu vecdin hayatimda men buğday éşini körmidim, arpa éşiğa toymidim. Şuñlaşqa, men ölüp ketsem, namizimni arpa éñizliqida çüşürüñlar, çünki méniñ namizimni arpa éñizida çüşürseñlar, arpini qayta tériş hacetsiz, her yilliqi köklep hosul érivéridu.

Biraq, bu evliya vapat bolğan küni keç kirip qalğan bolğaçqa, musulmanlarniñ eqidisi boyiçe, méyitni qondurup qalsaq bolmaydu dep, qarañgu çüşüp ketsimu, namizini çüşürmekçi boptu, biraq qarañğuda arpa éñizliqi bilen béde éñizini perq etmeyla béde éñizliqida namizini çüşürüptu. Şu vaqittin başlap béde birla térip qoysa, her yili bahar peslide yene köklep çiqidiğan boptu.

187. ÇAQANDİNİÑ UZUN ÖMÜR KÖRÜŞİ[766]

Künlerniñ bir küni üç kişi qoşna yéziğa bir tonuşiniñ ölüm namiziğa bérip, namazdin kéyin bir molliniñ ağzidin “Abihayat süyini içken kişi miñ yil ömür köridiken” degen sözni añlaptu. Qaytip kelgendin kéyin bu üçeylen meslihetlişip, abihayatni izdep seperge çiqiptu. Yol yürüptu, yol yürgendimu mol yürüp, sorap-sürüştürüp yürüp biraz abihayat tépiptu. Qariğudek bolsa, abihayat nahayitimu az bolup, uni teñmu-teñ nisbette bölüp içişke héçkimniñ közi yetmey, çakanda yağçini abihayatqa tügürüp növet bilen ağziğa témitip, hemmeylen teñ behrimen boluş heqqide birlikke kélişiptu. Ular muşu kélişim boyiçe bir tal çakanda yağçini tépip, uni aqlap, abihayatqa

[765] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 322.
[766] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 316.

tügürüp növet bilen ağziğa témitişmaqçi boptu, lékin abihayatni çakanda içivélip, ularniñ ağziğa héçnéme çüşmeptu. Şuniñ bilen biriniñ aççiqi kélip abihayat bar qaçini bir tepkeniken. Qaça bérip bir tüp çakandiniñ üstige düm kömtürülüptu, qaçida qalğan azraq abihayat çakandiniñ üstige tökülüptu. Şuniñdin kéyin çakanda miñ yil ömür köridiğan bolup qaptu.

188. TAMAKA TOĞRİSİDA[767]

Burunqi zamanda, bir yurt aqsaqiliniñ bedinige birxil temretke çiqip, herqançe davalisimu zadila saqaymaptu. Belki kündin-künge yamanlaşqa başlaptu. Şu künlerde bir usta tévip bu yurtqa kélip qaptu. Tévip aqsaqalniñ bedinidiki çaqini körüp şundaq deptu: "Palani yerdiki döñniñ keynide birxil yava ösümlük bar, siler şuni ekilip, uniñ süyini siqip temretkige sürseñlar çoqum saqiyip kétidu." Aqsaqal tévip éytqan ösümlüktin ekeldürüp uniñ süyini temretkige üç qétim témitqan iken, temretkiniñ süyi quruşup pat-aridila saqiyip kétiptu. Mulazimlar üç qétim héliqi döñlükke bérip kéliş ceryanida epkelgen çöptin éşip qalğinini ögzisige taşlap qoyğan iken, şamalda u çöpniñ pişip qalğan uruqliri hoylidiki gül tériydiğan çönekke çüşüp qaptu. Kéler yili güllükte bir munçe yava ösümlükler ünüp çiqiptu. Bu yava ösümlüklermu yazğiçe gül arisida birge ösüptu. Buni bayqap qalğan öy igisi bu yava ösümlükni güllüktin yulup élip, hoyliniñ bir buluñiğa taşlap qoyuptu.

Künlerniñ biride, öy igisiniñ ayali tamaq pişürüş üçün qurup qalğan héliqi yava ösümlükni oçaqqa qalaptu. Buniñ puriqi hoyliğimu taraptu. Şu esnada hoylida yürgen oğlaq oçaqniñ aldiğa kélip tumşuqini héliqi yava ösümlüktin çiqivatqan isqa tutup turğudek, öy igisi oğlaqni heydep taşqiriğa çiqirivetse, sel ötüp oğlaq yene öyge kirip tumşukini oçaqtin çiqqan isqa tutup turğudek. Bu iş birneççe ret tekrarlanğandin kéyin, öy igisi buniñğa eceblinip, bir parçe késekni uyup uniñğa héliqi yava ösümlükniñ qalduqlirini sélip, üstige çoğ qoyup is çiqirip uni purap körüptu. İçige tartip sümürüp körüptu. Neticide bu is uniñ ténini az-tola huzurlandurup, béşini aylandurup xoş keyip qilğandek séziliptu. Öy igisi asta-asta bu işqa könüküp qaptu. Axiri u héliqi döñlükke bérip héliqi ösümlüktin epkélip qurutuvaptu. Uniñ uruqini hoylisiğa, kéyinçe étizliriğimu tériptu. U ademniñ qiliqi başqilarğimu qiziq tuyulup ularmu uni öginiptu. Ene şu zamandin başlap kişiler tamaka çékişni ögengen iken.

[767] İsmail Tömüri. "Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1991, ss. 142–143.

189. YAVAYİ OT-ÇÖPLER VE ZİRAETLER HEQQİDİKİ RİVAYET[768]

Hemmige melum, yavayi ot-çöpler azraq hayatliq imkaniyiti bolğanliki caylarniñ hemmiside ösüp, yétileleydu. Boran-çapqun asanliqçe tesir körsitilelmeydu. Haşaratlarmu ziyan salalmaydu. Bu, ularniñ uzun esirler davamida herxil kilimatqa maslişalaydiğan tür bolup yétişip çiqqanliqiniñ neticisi, bu heqte mundaq rivayet tarqalğan:

"Éytişlarğa qariğanda, yavavi ot-çöpler yerniñ öz balisi, ademler térip östürgen ziraetler bolsa, yerniñ ögey balisi imiş. Şuña yavay ot-çöpler meyli qandaqla cayda bolmisun serdan ösermiş. Étizlarda yavay ot-çöplerniñ he dégende, ademler tériğan ziraetlerni çirmap, bésivélişi ene şuniñdin imiş."

IV.1.7. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ VE DOĞAL OLUŞUMLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.1.7.1. DAĞ VE TEPELERLE İLGİLİ EFSANELER

190. BUĞRA TÉĞİNİÑ PEYDA BOLUŞİ[769]

Qedimki zamanda bir evliya ötken iken. Uniñ ismi Buğdatu iken. Buğdatu toqquz yaşqa kirgende ata-anisiniñ tapşuruqi boyiçe cañgalğa qoy baqqili méñiptu. U élip mañğan qoy toqsan toqquz tuyaq iken, mingen éti üç putluq boz at iken, üç tayğininiñ quyruqi yoq bolup, u itlar qoylarni muhapizet qilip birge mañidiken.

Éytişlarğa qariğanda, Buğdatu cañgalda miñ yil qoy baqqan bolsimu, lékin toqsan toqquz qoyi yüz tuyaqqa yetmeptu, üç putluq éti töt putluq bolmaptu, itliriniñ quyruqi uzarmaptu. Buğdatu, men özüm evliya turup néme üçün qilğan işimniñ neticisi çiqmaydu, dep köp oylinidiken, u özüniñ oyini cañgalda özige daim su toşup béridiğan bir kempirge éytip biridiken, kempir "Sevir qil, bir küni bolmisa bir küni murad-meqsitiñ emelge aşidu. Sen bu işni hergiz ata-anañğa éytquçi bolma, eger éytip qoyidiğan bolsañ evliyaliq mertiveñdin quruq qalisen" deydiken.

Buğdatu kempirniñ éytqini boyiçe, evliyaliq mertivem qoldin kétip qalmasun, dep özüniñ işlirini ata-anisiğa zadi éytmaptu. Ata-anisimu, balimiz köpeygen qoylarni vaqtinçe bizge körsetmey yürgen buluşi mümkin, uniñ emgek neticisi beribir ailimizge teelluq bolğandin kéyin sürüştürüp néme qilattuq, dep yürivériptu.

---

[768] Tursun Hoşur idikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 3, Ürümçi: 1999, s. 151.
[769] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 7–12.

Buğdatu bir küni oylinip, derd-elemni içige siğduralmay bolğan vekeni ata-anisiğa éytiptu. Ata-anisi oğliniñ éytqanlirini diqqat bilen añlap bolğandin kéyin köp ökünüptu ve “Balam, bükündin başlap ussuzluquñ üçün suni biz ekilip béreyli, kempir élip kelgen suni hergiz içmikin” deptu. Etisi qaq çüş vaqtida Buğdatuniñ ussuzliki üçün, uniñ ata-anisi cañgalniñ kün çiqiş teripidin, kempir kün pétiş teripidin bir hécir soğuq su élip kéliş üçün kétiptu. Kempir burunqi aditi boyiçe héç iş bolmiganda suni kötürüp keptu. Buğdatuniñ ata-anisi bolsa, bu çağda téxi yétip kélelmiken iken.

Buğdatu kempirniñ süyini içkili unimaptu. Kempir köp zorlaptu, Buğdatu ata-anisiniñ su élip kélivatqinini suni içmise bolmaydiğanliqini éytip özürxaliq bildürüptu. Kempir:

—Neççe vaqittin béri méniñ süyümni éçip héçqandaq rehmet-heşqallarniñ yoq, hala bükünge kelgende méniñ süyümni yaratmaydiğan bolup qaldiñmu?-dep kayiptu. Buğdatu:

—Séniñkinimu içimen, emma bükünçe aldi bilen ata-anamniñ süyini içimen. Ular yiraq yol yürüp miñ bir muşeqqette maña su élip kelse uni içmisem bolamdu?-deptu. Kempir:

—Undaq bolsa saña bundin kéyin hergiz su élip kelmeymen-dep qéydiğan bolup, arqisiğa yéniptu. Ata-anisiniñ su élip kélişi üçün toqquz ot deryasidin ötüşige tuğra kélidiğanliqini bilidiğan Buğdatu, bu işniñ bundaq oñayla arqisiğa yénip, kempir bilen ada-cuda bolup kétiştin ensirep çaqirip:

—Boptu, bükün aldi bilen séniñ süyüñni içey, etidin başlap kimniñ süyini içişini özüm belgileymen. Buniñ üçün rencimeysen,-dep kempirniñ qolidin hécirni tartip élip bir otlişi bilen teñ ata-anisi yétip keptu ve:

—Toxta balam, bükün yene azdiñ, derhal arqañğa qara-deptu. Buğdatu derhal arqisiğa qariğudek bolsa, toqsan toqquz yalmavuz toqsan toqquz sağliqniñ balisini tézlik bilen yevatqudek. Kempirniñ çirayida qan qalmaptu. Buğdatuniñ ervahi qiriq gez örlep, ğezep oti pelekke yétiptu-de qoliğa qamçisini élip kempir başliq toqsan toqquz yalmavuzni ur-sür qilip qoğlap méñiptu.

Eslide Buğdatu her qétim kempirniñ süyini içivatqan deqiqide, yalmavuzlar kempir bilen kélişip qoyğini boyiçe tap basturmay yétip kélip qozilarni yep qorsiqini toyğuzidiken, atiniñ bir putini késip élip toqmaq qilidiken, itlarniñ quyruqini üzüp çaç

salidiken. Şu yaylaqtiki başqa padiçilarniñ mallirinimu şundaq qilip yeydiken. Şu yaylaqtiki başqa qiriq miñ padiçi kempirniñ bu hiylisini uqup qélip, uniñ edipini bérişini niyet qilğan bolsimu, lékin ularda evliyaliq süpet bolmiğaçqa, bu işniñ höddisidin çiqalmiğan iken.

Buğdatu qiriq kün iblislar bilen qattiq élişip ularni hoşsizlanduruptu. Eslide yalmavuzlarni öltürivetkili bolmaydiken, emma meñgü baş kötermes qilivetkili bolidiken. Buğdatu yalmavuzlarniñ ténini qamçisiğa ilindürüp yaylaqniñ bir çitidiki azgalğa apirip dövilep qoyuptu hem kempirniñ bir vaqitlarda özige dégen "Men béşimğa su çéçiliştin qorqimen" dégen gépini ésige ilip, ularniñ üstige toxtimay su çéçip turuşqa adem orunlaşturuptu.

Buğdatu özini miñ yil exmek qilğan kempir ve yalmavuzlarni ucuqturğanliqidin çeksiz xuşalliqqa çömgen bolsimu, lékin özиniñ kempirniñ damiğa çüşüp, uzun yil ata-anisidin sir saqliğanliqi ve gépini añlimay kelgenlikini oyliğanda iç-içidin qattiq hesretliniptu. U "Néme üçün hemme işni aldi bilen ata-anamğa éytmiğan bolğiyittim. Eslide evliyaniñ ata-anisi evliya bolidiken emesmu" dégenlerni qayta-qayta oylap ökünüptu, neticide xuşalliqini hesriti bésip çüşüptu. Buğdatu teñrige yélinip:

—Ey, uluğ teñrim, men emdi ata-anamniñ qéşiğa qandaq barimen? Yüzge qandaq qaraymen?-dep iltica qilğan iken, teñridin:

—Eqliñge barikalla! Evliyaliqni saña miñ yil berdim, hazir miñ yaşka kirdiñ. Bu miñ yil evliyaliq işliriñniñ tayyarliq basquçi. Evliyaliqni bir aş pişim vaqitla işlitip miñ yilda orunliğili bolidiğan işni orunlidiñ. Mubada ata-anañniñ aldida heqiqeten yüz kélelmigüdek bolsañ, yene bir işni bécirgin,-dégen sada keptu.

—Uluğ teñrim, men ata-anamni razi qiliş üçün qançe yil capa çeksem meyli, -deptu Buğdatu.

—Undaq bolsa, dadañni dolañğa élip, anañni ikki qoluñ bilen kötürüp, özüñ pada baqqan yaylaqta qiriq miñ qétim şerqtin ğerbige aylandurup çiqqin. Şu çağda pütün xalayiq savapliq işiñni körüp tesirlense, andin sen ötküzgen sevenlikni menmu ve ata-anañmu keçürimiz-deptu.

Buğdatu teñriniñ orunlaşturuşi boyiçe ata-anisiniñ unimiğiniğa qoymay birini yüdüp, birini qolida kötürüp yaylaqni qiriq miñ kétim ayliniptu. Teñri uniñ çidamliqidin tesirlinip, uni insan süpitide hayat qaldursam bu dunyada héçqançe qedir-qimmiti

bolmaydu. Şuña uni evliya téğiğa aylandurivétey dep emir qilğan iken, Buğdatu bilen ata-anisi qoşulup çoñ bir tağqa aylinip kétiptu. Bu tağ şuniñdin başlap Buğdatu Téği dep atiliptu, kéyinçe özgirip Buğda Téği déyilidiğan boptu. Buğda Téği dégenlik – evliya dégenlik iken.

Buğdatunuñ dadisiniñ béşi aq bolğaçqa, Buğda Téğiniñ çoqqisimu aq iken. U şimalğa qarap turğanliqi üçün saqal –burutliri qariğayğa özgirip kétiptu. Buğdatuniñ anisiniñ qorsiqi çoñ bir kölge ayliniptu. U köl Buğda köli dep atiliptu. Ata-bala ikkisiniñ arisidin su sirğip çiqip kempir bilen yalmavuzniñ béşiga quyulidiken, aşqini başqa yaqqa éqip kişilerniñ ussuzliqini qanduridiken. U su bir kün toxtap qalsa kempir ve yalmavuzlar baş kötürüp çiqarmiş. Démek, Buğda Téği, Buğda Köli mana muşundaq barliqqa kelgen iken.

191. BUĞDA (BUĞRA) TÉĞİ HEQQİDE (1)[770]

Rivayetçiler tağ davanlari déñiz-okyanlar, éqin derya, bağu-bostanlar tarixi ustide rivayet qilip éytidülerki, dunya yaralğinini héçkişi bilmeydu ve lékin Adem atam törelgendin hazirğiçe éğizdin-éğizğa köçüp yürgen rivayetlerdin köre bu makan (Ürümçi) déñiz orni ikenmiş. Qaçandur bir zamanlarda, yer yérilip, zémindin ot kötürülüp, déñiz süyi ğayip bolup, bu yer ot dunyasiğa aylinip, barliq mevcudad ve tağu taşlar neççe miñ yil köyüptu. Xudaniñ bu qehri-ğezipige çidalmiğan zémin xudağa nale qiptu. Zéminniñ nalisidin asman sebiqisi zil-zilige kélip erşiela tevreptu. Şuniñ bilen xudaniñ rehmisi kélip zéminğa nezer saptu. Bu çağda Kohiqapniñ yetmiş qevetlik dervazisi éçilip, şamal çiqip, töt girdap, sekiz qirğaqtiki çañ-tozan tupraqlarni sürüp ot dunyasini kömüp taşlaptu. Şuniñ bilen bu zémin astida qalğan qipqizil ateş-çoğ unçe, mermer, yaqut kebi yetmiş ikki xil medenge ayliniptu.

Rivayetçiler kéyinki işlar toğrisida rivayet qilip éytidurki, aridin qançe uzun yillar ötkenliki namelum, emma qaçandur bir zamanlarda bu yerde hayat başliniptu. Tağutaşlar kökirip ékinzarlar yap-yéşilliqqa pürkiniptu. Meşriqtin meğripqa suzulğan Teñritag étekliride adimizat yaşaşqa başlaptu. Qaçandur bir çağda (bu işniñ sevebi Allağa xas) qattiq yer tevrep zémindin erişke taqaşkudek ot kötürülüp cahanni yette kéçe-kündüz is-tütek qaplaptu. Lékin cahan yoriğanda kişiler köz aldida peyda bolğan

[770] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 13–15.

bir heyvet tağni körüptu. Kişiler bu veqedin heyran-hes bolup yürgen vaqlarniñ biride, bu tağdin pat-pat hörkirigen avaz añlinip, tağ yérilip, neççe on patman taşlarni etrapqa atidiken. Étilğan taşlar Davançiñ Seyvupularğiçe baridiken. Bu veqedin kéyin tağ neççe miñ gez örleydiken. Kişiler bu tağniñ ilahiy qudret küçige ige ikenlikini tunuptu. Şuniñ bilen bu tağni ilah dep ikenlikini tunuptu. Şuniñ bilen bu tağni ilah dep tunup beyet qilidiğan boptu.

Rivayetçiler kéyinki işlar üstide rivayet qilip éytidurki, keyin bu yer rasa avatlişip, mal-varanlar köpiyiptu. Rivayetlerge qariğanda, Alman bilen Salman dégen ikki yurt aqsaqliki ilahiy tağda ibadet qilip turğanda, ularniñ aldidin ağzidin köpük çaçravatqan bir aq nar töge (buğra) uyandin-buyanğa ötüptu. Buğraniñ hökireşliri xuddi tağ yérilğanda çiqqan qattiq avazğa oxşaydiken. Şundin kéyin ular el-camaetke, bu tağni buğra déyişni éytiptu. Şundin başlap bu tağ buğra déyilidiğan bolğaniken. Qandaq qilip buğda déyilgenlikini héçkişi bilmeydiken.

192. BUĞDA (BUĞRA) TÉĞİ HEQQİDE (2)[771]

Aldinqilarniñ sözidin rivayet qilğuçilar añlişimçe, bu tağqa neççe miñ yillar burun İlah (xuda) dep kişiler çoqunğan iken. Butperesler zamanida bu tağqa töt yüz miñ but yasalğandin kéyin butlarğa ibadet qilğan iken. Sutuq Buğraxan İslam éçip bu yerge kelgende, qudret ilahi bilen töt yüz töge butqa can kirip, iman éytip, ğazatqa qatnişiptu. Kéyin Buğraxan:

—Ey mexluqlar, yüz miñ yil lay péti turup xudağa ibadet qildiñlar, duayiñler icabet bolup silerge can ata qildi. Emdi muşu tağ silerge mensup-dep yoliğa ravan boptu. Şundin kéyin bu tögiler bu tağni makan qilip yaşaptu. Erkek töge yilda bir qétim küyleydiken. U çagda xudini yoqitip, kövük çaçritip, böküreydiken. Kişiler buniñdin töginiñ buğrisi tutqanliqini bilidiken. Kéyinçe kişiler bu tağni buğra tağ dep ataşqan iken.

Yene bir añlişimçe, rivayetçi bu tağni süpetlep, Sutuq Buğraxan İslam éçip meşhur bolğandin kéyin xalq bu tağqa Buğraxan namisi bergen iken.

193. BUĞDA (BUĞRA) TÉĞİ HEQQİDE (3)[772]

---

[771] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 15–16.

[772] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 16–18.

Rivayetçiler bu yerde bolup ötken işlar tarixi ustide rivayet qilip munularni éytiduki, texminen buniñdin miñ yillar burun Hezriti Sultan Sutuq Buğraxan İslam éçip Turpan diyariğa kelmiş, bu yerdiki butperes kapirlarğa elçilerni évetip İslamğa kirişke devet qilmiş. Kapirlar butlirini meydisige téñip “ey lat, ey manat, ozroi senem, medet qilğaysen, biz saña meñgu sadiqdurmiz” dep cahilliq qilip iman éytmay ceñge daxil bolmiş. Bu çağda Sultan Sutuq Buğraxan küçki pehlivan Ehmidi Zemçi, İmir Quteybe hem 200 miñ kişilik lavu leşker bilen düşmen sépige özini urup alte ay ceñ qilmiş. Ceñ şundaq qiziğanki, ölükler béşi say téşidek dövilinip, qanlar derya bulup aqqan. Rivayetçiler bu yerde bolğan ceñni şundaq süretleyduki, ikki tereptin urulğan umutlar avazi tağu-taşlarni zilzilige keltüretti, étilğan oqyalar sayisidin kün nuri çüşmeytti, qiliçlar bisidin yanğan ot goya çaqmaq çéqilğandek qarañğu tünni yorutatti, rivayetçi kéyinki işlarni mundaq bayan qilidu:

Uruş uzunğa sozuldi, aşliq-tülük azaydi, leşkiri İslam harsindi, bu çağda Sutuq Buğraxan leşkiri İslamni başlap Ürümçige yénip keldi. Bu künlerde İmir Quteybe leşkiri Qutubide (rivayetçi Qutubi démek Quteybe démektur dep qoşup eytidu) küçki pehlivan Ehmidi Zemçi qoşuni Manasta, Sutuq Buğraxan qoşuni Ürümçi evliya tağ (yavmusen ilgiri etidin-keçkiçe tütekte körünmigeç kişiler ğayip tağ, evliya tağ, şeytan tağ dep xilmuxil ataşqan) da turidu. Turpan buddistliri bilen İslam leşkirini Ürümçi deryasi bölüp turidu. Şu künlerde buddistlar Qalmaqlar (Coñğarlar) bilen birlişip küç toplap tuyuqsiz Sutuq Buğraxan leşkirige hucum qilidu. Ceñde Sutuq Buğraxanniñ oñ putiğa zeherlik oq tégip yarilindu. Buğraxan ilahiy tağqa (Buğrağa) çékinip alte ay davalinidu. Uruş davam qilidu. Buğraxanniñ leşkiri yenila evliya tağda turup uruş qilidu.

Rivayetçi kéyinki veqelerni mundaq bayan qilidu: İlahiy tağqa Buğraxan dep, evliya tağqa yamanlar téği (batur tağ) dep nam béridu. Qedimki tilimizda batur, ceñgivar yaman dep atilatti. Bu tağniñ esli ismi yamanlar téğidur. Bu tağda Buğraxan turğanliqi üçün şuniñ namiğa bérilgen buğra tağdur. Eslide buğra tağ néme üçün buğda déyilgenliki maña namelum, dep sözini ayağlaşturdi rivayetçi.

Bu çağda yene bir rivayetçi söz ilip, Turpan tilida “r” toluq teleppuz qilinmaydu, cümlidin kéyinki vaqitta “r” “d” oqulup Buğra-Buğda bolğan.

194. BUĞDA (BUĞRA) TÉĞİ HEQQİDE (4)[773]

Vaizlar ceñnamilerdin rivayet qilip u zamanda bolğan veqeler tarixini şundaq rivayet qilidulerki:

Buniñdin miñ yillar burun Sutuq Buğraxan 200 min aq atliq lavu leşkerler bilen İslam éçiş üçün Kona Turpanğa keldiler. Ol zamanda, Kona Turpan qelesini Deqqiyanus dégen bir çirkin bésip yatkan iken. Sutuq Buğraxan Deqqiyanusni İslamga devet qildi. U iman İslamğa kirmey, belki tümenmiñ leşkerni başlap ceñ meydaniğa hazir boldi. İkki terep sülhe-müresse ceñ meydaniğa hazir boldi. İkki terep sülhe-müressesiz ceñ başlidi. Qattiq ceñ bolğan bir küni Sutuq Buğraxanniñ oñ putiğa zeherlik ok tegdi.

Keyinki veqeni bayan qilip rivayetçi mundaq éytidurki:

Sutuq Buğraxan yarilanğandin kéyin butperesler goya böre qoyğa étilğandek İslam leşkerlirige basturup keldi. İslam leşkerliri sarasimige çüşüp qaldi. Bu çağda Xudaniñ qudriti bilen ilahiy tağdin tümenmiñ aq nar töge (buğra) hökürep, nere tartip ceñ meydaniğa kirip kapirlarni tépip, çişlep téripiren qilip, islam leşkirini xalas qildi ve hayal ötmey buğra (tögiler) öz makani ilahiy tağqa çiqip ğayip boldi. Şundin kéyin bu tağ buğra téği dep atilidiğan bolğanmiş.

195. BUĞDA (BUĞRA) TÉĞİ HEQQİDE (5)[774]

Rivayetçiler bu zéminniñ neççe onmiñ yilliq tarixidin rivayet qilip éytidurki: Bu tağniñ qaçan peyda bolğanlikini biliş Alladin özgige xas emes ve lékin rivayetlerge qariğanda, bu yer bağubostanliq, gül-gülistanliq güzel bir cay iken. Bu yerde yetmiş ikki xil késelge dava şapaliq köl ve tümen çeşmiler (bulaq) bar iken. Bu yerge téxi adimizat ayiği yetmigen zamanlarda, bu cayni kohiqaptiki perizatlar seyli-seyahet makani qilip, her küni tün yérimida bu yerge kélip seyli-sayahet qilip şipaliq kölde yuyunidiken.

Yillarniñ ötüşi bilen bu cayğa ademizat qedimi yétiptu, adimizatlar kündüzliri naşayan işlarni qilsa, kéçiliri perizatlarniñ pak bedinige köz silip, seyle-sayahitige dexli-teruz yetküzüptu. Adimizatniñ bu qilmişidin yirgengen perizatlar Xudağa (beziler) 40 yil dése, beziler 400 yil deydu) ibadet qilip, adimizatniñ bu qilmişidin özlirini xalas

[773] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 18–19.
[774] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 19–20.

qilişni telep qiptu. Ularniñ duasi icabet bolup künlerniñ biride qudret ilahi bu zéminniñ ikki quliqidin tutup zémin astidin qirq miñ gez kötürüp zémin üstige qoyuptu. Şuniñ bile bu tağ bina boptu. Zémindiki şipaliq köl ve milyon çeşmiler goya bir piyale suni kötergendek davalğumay tağ üstige bina boptu.

196. DOL TAĞ HEQQİDE(XUÑSEN TÉĞİNİÑ BARLİQQA KÉLİŞİ)[775]

Burunqi zamanda Ürümçiniñ otturisi keñ ketken bir yaylaq bolup, Deqqiyanus padişahiniñ vaqtiğa kelgende, bu şeher ademge tolup, xelq xuşal-xuram, turmuşi memurçiliq içide ötüşke başlaptu. Bu xil halettin padişahiniñ köñşi söyünsimu, biraq öziniñ birmu perzenti bolmiğanliqi üçün, text varisiniñ yoqliqidin köñli yérim bolidiken, xanliq textiniñ başqilarniñ qoliğa ötüp kétip, yaman ademlerniñ xelqniñ xatircem turmişiğa küşendilik qilip qoyuşidin ensireydiken. Padişahniñ xanişi her qançe qilipmu padişahniñ köñlini pütün qilişqa qadir bolalmaydiken.

Padişah muşundaq perişanliq içide qiriq yilni ötküzüptu. Bir küni padişahniñ köñlige bir iş keptu ve pütün orda içidiki vezir, danişmen, qurandaz, muneccimlerni deqemte qilip, bu oy-pikrini otturiğa qoyup meslihet élip béqiş üçün orda kéñişi ötküzüptu. Padişah öziniñ oyliğanlirini orda ehlige deptu hem bu işqa yaxşi meslihet béreligen ademge oñ qol vezirlikini béridiğanliqini éytiptu. Orda kéñişige qatnaşqanlar demalliqqa birer yaxşi meslihet bérelmey qiriq künlük möhlet bilen muvapiq cavab tépip kélişini ötünüp qaytişip kétiptu.

Uzundin béri xan hocrisiniñ işkini baqidiğan bir adem bolup, uniñ ismi Sélim iken. U şu küni işik tüvide olturup orda kéñişide padişahniñ éytqanlirini añlaptu ve öz köñlide padişahniñ ğem-qayğusiğa hésdaşliq qiptu. Sélim bovay öyige qaytip kélip birneççe küngiçe tüzükrek tamaqmu yégüsi kelmey oyçan bolup qaptu. Buni körgen toqquz yaşliq oğli dadisidin néme sevebtin munçe oyçan bolup qalğanliqini soraptu. Sélim bovay oğliğa orda kéñişide bolğan gep-sözlerni éytip bériptu. Buni añliğan bala qaqaplap külüp kétiptu ve dadisiğa addiy bir çarini körsitip buni tézdin bérip padişahniñ özgila éytişni, ikkinçi bir ademniñ bu sirni uqup qalmasliqini eskertiptu.

Sélim bovay bérip bu gepni yetküzüptu. Padişah bu meslihetke dergüman bilen qarap ikkilinip qaptu. Şundaq bolsimu bovayniñ éytqini boyiçe qilip béqiş qarariğa

[775] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 21–24.

qaptu. Ariliqta birneççe vaqit ütüptu. Turmuş bayaşatçiliqi içide kişiler bixutlişişqa başliğan bir künlerde deqqiyanus padişah emdi purset kelgen oxşaydu, dep Sélim bovay bilen işni başlaş toğrisida meslihetlişiptu. Padişah pütün orda xezinisiniñ işikini éçivitidiğanliqi, şeher xelqiniñ xaliğançe kélip mal-dunya élip ketse bolidiğanliqi heqqide yarliq çüşürüptu. Yarliq yézilip orda dervazisidin çaparmenniñ qoliğa tegküçe, padişah xezinisiniñ quruqdulup bolğanliqidin xever keptu. Padişah yarliqni qayturup kélip derhal orda içidiki çoñ-kiçik emeldarlarniñ öylirini axturuş, barliq puqralarni bolsa meydanğa yiğiş heqqide perman bériptu. Axturup qariğudek bolsa, orda emeldarlariniñ öyliri hezinidiki dunya bilen toşup ketken bolup, peqetla sélim bovay bilen oğliniñ öyidin héçnime çiqmaptu.

Padişahniñ köñli birdinla yorup ketkendek boptu, emdi ölsimu xatircem közi yumilidiğanliqidin xuşal boptu. Sélim bovayni oñ qol vezir, uniñ oğlini bolsa xezine qaravulliqiğa belgilep, pütün şeher xelqige caqarlaptu. Xezinini buliğuçilarni tégişlik cazağa tartiptu. Orda içi yaman, qaraniyetlik ademlerdin taziliniptu. Yaxşi ademler ordiğa xizmetke qoyuluptu. Padişah Deqqiyanus şeher xelqige bundin kéyin herqançe bayaşatliq bolsimu xezinini çiñ saqlaşini tapilaptu. Sélim bovayniñ oğli altun-kümüşke, bayliqqa köz salmay ve héçbir ziyanğa uçratmay miñ yil xeziniçi boptu. Buniñdin tesirlengen padişah ve xelq teñridin uni meñgü heziniçi qilip bérişni tiligen iken, teñridin vehiy kélip, u bala bir tağqa aylinip qaptu. Bu vaqitte bala del padişah xezinisiniñ üstige bir dolisini qoyup, yiraqqa nezer sélivatqan vaqti iken. Şuniñdin kéyin bu tağ "Dol Tağ" dep atlinip kelgen iken. Uniñ qizğuç boluşi xezinide altun-kümüş qatarliq xilmuxil qimmetlik medenlerniñ bolğanliqidin iken.

197. ALTUNTAĞ[776]

Kiroren ve Pişamşan padişahliqliri peyda boluştin neççe miñ yillar ilgiri, bu cayniñ cenubi örkeşlep dolqunlap turidiğan çeksiz ketken déñiz iken. Bu caydiki kişiler muşu déñizdin béliq tutup ve etraptin ov ovlap, halal emgek bilen inaq turmuş keçüridiken. Bir küni, tosattinla déñiz süyi çayqilip pütkül déñiz dehşetlik dolqunlaşqa başlaptu. Arqidinla déñizniñ otturisidin hor kötürülüp, xuddi asman örülüp çüşidiğandek güldürmama peyda boptu. Ata-bovisidin tartip bundaq ehvalni körüp baqmiğan

[776] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 223–225.

béliqçilar qorqqinidin torlirini taşlap canni qutquzuş üçün qéçiptu. Az sanidikiliri aman qaptu. Köp sanidikiliri déñizniñ şiddetlik dolqunida halak boptu. İkkinçi küni tañ süzülüş bilen kişiler qariğudek bolsa, déñizniñ qap otturisida közni qamaşturidiğan sapsériq bir tağ peyda boptu, tağniñ etrapidiki su bolsa varaqşip qaynavatqudek, ölgen béliqlarniñ toliliqidin su yüzi körünmeptu. Pütkül alem tonurdek qizip kétiptu.

Kişiler bu sériq tağniñ siri üstide talaş-tartişqa çüşüptu. Beziler "Bu teñriniñ bizge qilğan şapaiti" dése, beziler "Bu alametler zéminniñ köyüşiniñ béşariti" dep cezm qiptu. Qandaqla qilmisun, ular bu sériq tağniñ sirini yéşelmeptu. Uyan tartip, buyan tartip axir bu sériq tağniñ siriniñ némiliqini bilip kéliş üçün tağ yürek palvanlarni mañduruptu. Bu tağqa bérişta peqet su yoli bilen méñişqa toğra kelgeçke, palvanlar kéme bilen miñbir muşeqqette tağqa yéqinlişiptu. Ular yéqin bérip qariğudek bolsa parqirap turğan sériq tağniñ hemmisi pütünley altun iken. Palvanlar özlirini bésivélip put-qollariniñ barmaqlirini késip qan qiptu.[777] Andin qiliç, xencerliri bilen kesip adem béşidek, at kallisidek çoñluqtiki altunlarni élip qaytip keptu. Bu tağniñ siri axir éçiliptu. Yéqin etraptiki kişiler öz éhtiyaciğa tuşluq altun élip, uniñdin üzük, bilezük ve zire yasap xotun-qizliriğa zinnet buyumliri qilip bériptu. Hetta öy seremcanlirininu altundin yasivaptu. Éşinğanlirini sétip bayaşat yaşaptu. Kéyinçe, "Palançi yerde Altuntağ peyda boptu, tağniñ hemmila yéri altun iken" dégen xever qulaqtin qulaqqa ötüp, tézla yiraq-yéqindiki ellerge tarqiliptu. Bezi eller xelqi öz dölitide turupmu sapsériq nur çéçip turğan altunlarni çüşep yatalmaptu.

Hemmila cayda Altuntağniñ şöhriti pürkétiptu. Altun éliş, Altuntağni körüp yéqin heviside terep-tereptin neççe-neççe tümenligen adem Altuntağ terepke éqiptu. Altuntağ kişiler topi qaynimida qaptu. Toplanğan kişiler sapsériq altunni körüp niyitini buzup, özara qizğinişip, Altuntağni bölüşüvaptu. Kişiler köpeygençe Altuntağ yétişmey cédel-macira tuğulup özara qirğinçiliq başliniptu. Küçlükler acizlarni öltürüptu. Altun üçün bigunah ölgenlerniñ ölüki tağdek dövilinip, qanliri éqin yasap tövenge éqişqa başlaptu, tağ qaptalliri, çoqqilar qipqizil qanğa boyiliptu.

İnsanlarniñ bu qebih zoravanliqidin tağ ğezepke keptu, lékin Altuntağniñ yer yüzidin yoqiğusi yoq iken. Şuniñ bilen u insanlarniñ insab-tevpiqini sinaş üçün taş-

[777] Qan qiliş-Ecirsiz qimmetliq bayliqqa ige bolğanda uniñ ğayip bolup ketmesliki üçün qilinidiğan bir xil xurapiy adet.

tupraqqa siñip ketmekçi boptu. Şundin kéyin insanlar altunğa ilgirikidek ecirsiz érişmestin, emgek siñdüridiğan boptu. İnsanlarmu altunni öz éhtiyaciğa tuşluq bir-birlep alidiğan boptu. Şuniñ bilen teñ Altuntağniñ köp qismi kéreksiz taşlarğa ayliniptu. Az bir qismi taş-şéğillar arisiğa siñip kétiptu. Yene bir qismi bolsa leil-yaqut, hetta altundinmu qimmet taşlarğa ayliniptu. Şuniñdin kéyin kişiler bu tağni "Altuntağ" dep ataydiğan boptu. Altuntağ peyda bolup, şunçe yillardin buyan nurğunliğan kişiler bu tağqa çiqip altun kolaydiken, emma bu altunlar téxiçe tügimeptu.

Altuntağniñ peyda boluşi bilen teñ déñiz süyi ikkige bölünüp ketkendin kéyin, nurğun yillar ötüptu. Sumu köp azlaptu. Kéyinçe kişiler bu tağniñ şimaliğa yiğilğan suni Yultuz Köli[778], cenubiğa yiğilğan suni bolsa Köknur Köli[779] dep ataptu.

198. ÇEŞTAĞ[780]

Qeşqer Konişeher nahiyisi Taşmiliq yézisiniñ ğerbiy şimalida bir aralçi tağ bolup, u "Çeştağ" dep atilidu. Tağniñ çoqqisi tik, yanbağri qiypaş bolup, xuddi sorup teyyarlanğan buğday çeşige oxşaydu. Tağniñ pes teripidin sozulğan ikki kiçik cilğa beeyni buğday çeşidin ayrilğan saman dövisige oxşaydu. Çeştağniñ üstide töginiñ ve atniñ şeklide oxşaydiğan taşlarmu közge çéliqidu. Çeştağ heqqide yerlik xelq arisida mundaq bir rivayet saqlinip kelmekte:

Qedimki zamanda Çeştağ etrapiğa makanlaşqan (Çeştağ apiride bolmastin burun) Taşmiliq xelqi hazirqi Çeştağ ornini her yili xaman qilidiken, çünki bu yerniñ orni égiz, şamalliq, tupriki dañ-qattiq bolğanliqtin xaman üçün buniñdin yaxşi orun yok iken.

Her yili buğday pişqanda ünçilerni bu çoñ xamanğa toplap, özara yardemlişip xaman élişidiken. Orma vaqitlirida muşu xamanda baravet qilip meşrep uyuşturup köñül éçişidiken.

Bir yili, buğday bek oxşaptu, buğdayniñ köplükidin xamanğa patmay qaptu. Déhqanlar xalis niyet bilen buğdaylirini bir yerge çeşleptu. Buğday goya tağdek dövililiptu. Mötiverler Xizir eleyhisslamniñ beriket bérişini tilep çeşni bir kéçe qondurup, etisi kün bilen teñ usidiğan bolup meslihet qilişiptu.

---

[778] Yultuz Köli-Hazir atilivatqan Lopnur Köli.
[779] Köknur Köli-Hazirqi Çiñxey Köli.
[780] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 231–232.

Epsuski, etisi çeşni ususqa teyyarlinivatqanda Taşmiliqniñ ğerbidiki "Uluğ Art" deştidin zoravan, sözün teletlik, betbeşire qaraqçilar bésip keptu. Xelqniñ qehri-ğezipi teşiptu. Ular ara, kaltek, gürcek, toqmaqlarni élip toluq qorallanğan qaraqçilar bilen élişiptu. Qaraqçilarniñ neyze-qiliçliri arisida nurğunliğa ezimetler halak boptu. Gez derya süyi qipqizil qanğa boyliniptu, Qaraqçilar qiqas-çuqan qilişip nurğunliğan at, tögilirini élip, buğday çeşiniñ üstige çiqip ğelibe tentenisi bilen bezme qilişqa başlaptu. Del şu çağda qirğindin aman qalğan xelq ve yurt aqsaqalliri yiğilip Xudağa qattiq nale-peryad qiptu ve: "İy Xuda, bir yilliq qan-ter bedilige kelgen buğday çeşini ular élip ketkiçe, uni bir tağqa aylanduruvetseñ. Biçare bendiliriñniñ ahu zarini añlisañ, telipini icabet qilsañ, bizmu sadir qilğan gunahimizni tonup heqqiñge ibadet qilsaq" dep qattiq ah uruşuptu. Şu esnada xelqniñ telipi icabet bolup Qaraqçilar at-tögiliri bilen buğday çeşige qoşulup tağqa aylinip kétiptu. Şundin béri, u tağni "Çeştağ" dep ataydiğan boptu. Çeştağ üstidiki töginiñ ve atniñ şeklidiki taşlar ene şu Qaraqçilarniñ taşqa aylanğan at-tögiliri iken.

Şu qirğinçiliqqa şéhit ketken ezimetlerni xelq Çeştağ bağriğa depne qiptu. Hazirmu Taşmiliq xelqi "Çeştağ xasiyetlik mazar" déyişip, her yili ayem künliride muşu tağda tünek ötküzidu.

199. TUZTAĞ[781]

Qeşqer Konişeher nahiye Taşmiliq yézisiniñ ğerbide "Tuztağ" dep atilidigan bir tağ bar. Bu tağ heqqide türlük rivayetler bolsimu, asasliqi tövendikidek:

Qaraxanilar sulalisiniñ padişahi şikarğa çiqip tağ bağriğa kelgende, ozuq-tülüki, tuzliri tügeptu. Ordiğa adem evetip ozuq-tülük aldurup keptu. Lékin, evetken adem tuz élip kelmeptu. Tamaq tuzsiz bolsimu şikar köñüllük bolğaçqa padişah xéli uzun turup qaptu ve tuz tépişqa adem evetiptu. İkki kündin kéyin bir apqur tuz tépip keptu. Tamaq yevétip padişah vezириniñ eqilliqliqini sinaş üçün vezirige: "Dunyada néme tatliq?" deptu.

Padişahniñ tuxumğa amraqliqini bilgen vezir: "Tuxum" dep cavap bériptu. Padişah cimla turuptu. Şikar ayağlişip qaytmaqçi bolup çédir-bargahlirini yiğişturuşqa buyruptu. Padişahniñ aşpizi azğina qalğan tuzni töküvetmekçi boptu. Padişah bilen

[781] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 229–230.

şikarğa çiqqan dana-ölima bir kişi bar iken. U şikarda késel bolup orun tutup yétip qaptu. U eslide şahniñ eqil körsitidiğan xas meslihetçisi iken. U kişi yatqan ornidin sel midirlap:

—Uluğ şahim, tuz pütün taamğa mezze kirgüzidiğan uluğ nerse, hemmimiz Allağa iltica qilip, dua qilip, tuzni muşu tağqa çaçayli. Duayimiz icavet bolup qalsa eceb emes. Bu tağ tuztağqa aylansa, pütün insanlar behrimen bolsa,-deptu. Dua icavet bolup Qiziltağ tuz tağqa ayliniptu. Bular qaytiş aldida héliqi késel kişiniñ ehvali éğirlişip "Méni muşu cayğa qoysañlar" dep vesiyet qiptu. U can üzgende vesiyiti boyiçe tağ bağriğa qoyuptu. Bir yil ötkendin kéyin şah çiqip gümbez çörüp bu cayni "Qizil Céyim" dep ataptu. Bu mazar hazirmu bar. Padişah aldiraş kétivétip vezirdin tosattin: "Taamniñ mezzisi néme bilen?" deptu. Vezir ikkilenmeyla: "Tuz bilen" dep cavap bériptu. Padişah veziriniñ cavabiğa qayil boptu.

Tuztağniñ rivayiti arqiliq kişiler Tuztağni qedirleydiğan boptu. Bu tağniñ uzunluqi texminen on kilométir, keñliki yette-sekkiz kilométir qélidu.

200. YALQUNTAĞ EPSANİSİ[782]

Burunqi zamanda siñgim éğizidin tartip sekkiz yüz çaqirim uzunluqta bir tağ bar bolup, uniñda davamliq ot lavildap köyüp turidiken. Şuña uni yalquntağ dep ataydiken. Suñ Vukuñ bu caydin ötkende yalquncap köyüvatqan otni körüp, uni yelpügüç bilen öçürüvetkeniken. Şuniñ bilen bu yerde qayta hayatliq peyda bolğanmiş.

201. YİĞLAÑĞU TAĞ EPSANİSİ[783]

Qedimki zamanda Küsen padişahiniñ xanişi bir qiz tuğuptu. Qiz şundaq güzel çoñ boptiki, uni birla körgen her qandaq kişi es-hoşini yoqitidiken. Qizniñ çéçenliki ve güzelliki toğrisida el-yurt arisida dastan-qissiler toqulup, éğizdin-éğizğa köçüp, qulaqtin-qulaqqa yétip her qaysi ellerge taraptu. Ene şu çağda Xoten şahiniñ şahzadisi Perhatmu bu qiz toğrisida toqulğan qissilerni añlap, uni körmey turup aşiqiy-biqarar boptu ve Xoten yurtidin Küsenge qarap yolğa çiqiptu.

Bu çağda bu qizğa terep-tereptin elçiler kélişke başlaptu. Qizniñ dadisi-padişah-şundaq perman çiqiriptu: "Kimki aldimizda körünüp turğan tağqa miñ öy qézip püttürse, qizimni şuniñğa bérimen." Bu xeverni añliğan şahzade, bayveççilerniñ

[782] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 89.
[783] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 91–92.

hemmisiniñ yéli çiqip perişan halda qaytiptu. Xoten şahzadisi Perhat deşit-bayavanlarni kézip, kéçe-kündüz yol yürüp, yol yürgendimu mol yürüp axiri Kuçarğa yétip keptu. Şérinniñ veslige yétiş üçün padişahniñ permanini bica keltürmekçi bolup, iradisini işq otida tavlap, bélini mehkem bağlap, öz yurtida ügengen taşçiliq hünirini işqa sélip, öy yasaşqa kirişiptu.

Şérinmu Perhatni körüpla aşiq boptu ve Perhat öy yasavatqan tağqa kélip uniñğa ussiliq ve taam ekilip bériptu. Perhat capaliq işlep axiri toqquz yüz toqsan toqquz éğiz öyni püttürüp, eñ axirqi bir éğiz öyni yasaşqa kirişiptu. Bu xever Kuçar vilayitige tarqiliptu. Uzundin buyan Şéringe aşiq bolup yürgen, emma uniñ veslige yételmigen vezirniñ oğli bir caduger momayni evetip, Perhatqa zeher bérip céniğa qest qiptu. Bu xever nahayiti tézla Kuçar vilayitige tarqaptu, yer-zémin titireptu, el-yurt matem tutuptu. Şérinmu bu xeverni añlap, aşiqiniñ üstige özini taşlap bu dunya bilen meñgüke vidalişiptu. Bu bir cüp aşiq-meşuqniñ ölümini körgen tağmu taqet qilalmay yaş töküptu. Ta bügünki küngice bu tağniñ qayğuluq köz yaşliri toxtimay tökülüp, miñ öy caylaşqan tağ bağrini kökertip, bağu-bostanliqqa aylanduruvétiptu.

202. TEÑGE TAĞ HEQQİDE EPSANE[784]

Burunqi zamanda asmanda bir teñri, yerde bir teñri bar iken. Asman teñrisiniñ bir qizi bolup, kün dése kün xicil bolğudek, ay dése ay xicil bolğudek güzellik textiniñ sultaniken. Yer teñrisiniñ bir oğli bolup baturluqta, mertlikte ve qehrimanliqta dunyada teñdişi yoqiken.

Bir küni asman ilahiniñ qizi sayahet qilip kainatni arilaptu. Bir yerge kélip qariğudek bolsa, cennettinmu güzel acayip bir yer körünüptu. U bu yerge çüşüp şarqirap éqivatqan sularni, reñmureñ éçilğan küllerni, bes-beste sayrişivatqan quşlarni, top-topi bilen yaylavatqan hayvanlarni körüptu ve asmanğa çiqip ketküsi kelmeptu.

Künlerniñ bir küni şikarğa çiqqan yer teñrisiniñ oğli-Tupraq, asman ilahiniñ qizi bilen uçrişip qaptu. Tupraqniñ baturliqi bu qizni heyran qalduruptu. Şuniñ bilen bu ikkisi muhebbetlişip qaptu.

Bu ehvalni uqqan asman ilahi Tupraq bilen élişiptu. Asman ilahi Tupraqni yéñelmeptu. U der ğezep bolup, balisini tevritip olturğan qizini taşqa aylanduruvétiptu

[784] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999,ss. 93–94.

ve asmanğa çiqip kétiptu. Bu veqe Atuşniñ Teñge Tağ dégen yéride bolğanmiş. Hazirğiçe Teñge Tağda ene şu qiz bilen uniñ bovaq balisiniñ taşqa aylanğan cesidi barmiş.

203. TUZLUQ ARŞAÑ HEQQİDE RİVAYET[785]

Uzun zamanlar ilgiri idiqut téği buğday unidin hasil bolğan tağ iken. Bu tağniñ etrapidiki kişiler ozuq-tülüktin ğem yémey xatircem yaşaydiken.

Künlerniñ biride bir tul ayal kiçik oğlini egeştürüp untağqa un alğili bériptu. Ayal xaltisiğa unni qaçilap öyige qaytmaqçi bolğanda oğli hacetke olturup qoyuptu. Tul ayal balisiniñ hacitini tazilaş üçün nerse tapalmay, qorsaq açqanda yeymiz dep élivalğan poşkaldin ikkini élip, oğliniñ teritini sürtüptu. Öyge yétip kélip, xaltiniñ ağzini éçip qariğudek bolsa, xaltidiki aq un qumğa aylinip qaptu. Bu işqa heyran bolğan tul ayal untağqa bérip qarisa, héliqi untağmu qum tağqa aylinip köyüp yélinçap turğidek. Tul ayal zar-zar yiğlap çéçini yulup:

—Ey xuda, qilğan gunahimni meğpiret qilğaysen, méni bendiliriñniñ yaman közidin saqliğaysen!-dep nale qilip alladin öz gunahini tileptu. Yette kéçe-kündüz ornidin turmay qan-zar yiğlaptu.

Şu çağda yer silkinip, dehşetlik çaqmaq çéqip, aldidiki qum tağdin ayal patqudek bir kamar éçiliptu. Şu yerdin,-hey mezlum, özüñni panahliğin,-dégen sada çiqiptu.

Tul ayal aşu kamarğa kiriptu. Kamarniñ ağzi étiliptu. Ayalniñ köz yéşi tağni téşip çiqip zéminge éqiptu. Şu ayalniñ köz yéşidin "tuzluq arşañ" peyda bolğan iken. Tul ayal aşu yerde hazirğiçe yiğlavatarmiş.

204. TAĞDİN NÉME ÜÇÜN AVAZ ÇİQİDU?[786]

Burunqi zamanda bir cañgalda bir cüp er-xotun yaşaydiken. Künlerdin kün ötüp ular bir oğul, bir qiz perzent körüptu. Bu balilar boyiğa yétiptu. Ularniñ dadisi bilen anisi meslihetlişip, bularni bir birige çétip qoymaqçi boluşuptu. Künlerniñ bir küni oğlini tağqa çiqip ov ovlaşqa evetiptu. Qizini öyde qaldurup, er-xotun ikisi bazarğa kétiptu. Ular bazardin toyluq aptu. Qiz ögzige qonaq yéyip oltursa, öyniñ arqisidiki derexqa bir qağa kélip qonuptu ve: "Ey qizçaq, qoniqiñdin bir tal berseñ men saña muhim bir xever éytip bérimen" deptu. Qiz derhal bir çañgal qonaq bériptu. Qağa

[785] Muhtar Muhemmet. "Rivayetler." *Miras*, S. 2, Ürümçi : 1996, s. 30.
[786] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 95–97.

qonaqni yep bolup: “Qizçaq, séni akañğa élip bériş üçün dadañ bilen apañ bazarğa toyluq alğili ketti” deptu.

Qiz bu işqa heyran bolup ornidin turup qarisa, dadisi bilen apisi xéli köp nersilerni qoltuqlap kélivatqaniken. Qiz şuni körüpla beder qéçiptu, qéçiptu, qéçiptu… ussap hériptu. Şundaq qarisa, dadisi bilen apisi uni qoğlap kélivatqaniken. Qizniñ mañğuçiliki qalmiğaçqa yiğlap turup taşqa yélinip, mundaq munacat qiptu.

“Yérilğin taş yérilğin
Kirivalay qoynuñğa
Kelgenler tapalmisun
Yaşay séniñ qoynu□da”

Qizniñ nalisi taşni éritiptu, taş yériliptu. Qiz kirip kétiptu. Qizniñ dadisi bilen apisi kélip yiğlaptu, nale qiptu, lékin taş yérilmaptu. Ular néme dep çaqirsa, qizmu şuni dep doraptu. Şundaq qilip ular qizini bir neççe kün kütüptu, lékin qiz yenila çiqmaptu. Şuniñ bilen qizniñ ata-anisi uni qağap: “Ömür boyi tağ arasida doramçiliq qilip ötkeysen” dep kétip qaptu. Şuniñ bilen u qiz tağ arisida qaptu. Hazirmu kim tağ arasida tovlisa, ene şu qiz uni dorap tovlarmiş. Tağdin çiqidiğan eks sada ene şu qizniñ avazimiş.

205. İDİQUT TÉĞİNİÑ PEYDA BOLUŞİ (1)[787]

Qedimki zamanda Turpan, nahayiti bayaşat, avat bir yurt iken. Künlerdin bir küni Buğda Téğida bir ecdiha peyda bolup qaptu. U ecdiha her yili atiyazda Buğda Téğidin Turpanğa çüşüp mal-çarva, ziraetlerni veyran qilipla qalmay, belki puqralarnimu yep yurtqa mislisiz çoñ apet bolup qaptu. Yurtniñ xaqani ecdihani yoqitişqa nurğunliğan palvanlarni evetken bolsimu, ular ecdihağa teñ kélelmey ölüp tügep kétiptu. Del şu künlerde bu yurttin acayip bir palvan çiqiptu. U xaqandin ecdihani yoqitişqa atlinişqa icazet bérişni soraptu. Xaqan eger palvan yigit ecdihani yoqitip qaytip kelse, qizini bérip özige küyoğul qilivalmaqçi boptu. Emma, yigit peqet öz el-yurtini bu bala-qazadin xalas qiliştin başqini oylimaydiken.

Qiş ötüp etiyaz kélip ecdihaniñ Buğda Téğidin çüşidiğan vaqti bolup qaptu. Yigit misran qiliçini élip, duldul étiğa minip yolğa çiqiptu. U étini otlaqta qoyuvétip, ecdihaniñ yolini tosup bir qiya taşniñ keynige mökünüp yétiptu. Bir çağda yigit qarisa,

[787] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 136–137.

ecdiha kélivatqudek. U misran qiliçini qoliğa élip ecdihaniñ yolini tosuptu. Ecdiha ağzidin ot çaçritip palvan yigitke hucum qiptu. Palvan yigit misran qiliçini kötürüp qehr-ğezep bilen ecdihağa étiliptu. U ikkisiniñ élişişidin yer-zémin titrep lerzige keptu. Ular üç kéçe-kündüz qattiq élişiptu. Ecdiha palvan yigitni dem tartip sümürüşke başlaptu, palvan yigit qiliçini toğra tutup ecdihağa qarap yügürüptu. Bu çağda palvan yigitniñ misran qiliçi ecdihani otturidin tilip taşlaptu. Ecdiha ölginige ten bermey tolğanğaniken, yigit uniñ quyruqini çigip, qiliçni égiz kötürüp ecdihani çépişqa başlaptu. Palvan yigit toqquz qétim qiliç urğanda ecdiha töt parçe bolup céni çiqiptu. Zamanlarniñ ötüşi bilen ecdiha axir tağqa aylinip kétiptu. İdiqut Téği ene şundaq peyda bolğanimiş. İdiqut Téğidiki toqquz éğiz cilğa ecdihani çapqanda parçilanğan taşlardin hasil bolğaniken. Bu tağ kéyinçe Yalquntağ dep atilidiken.

206. İDİQUT TÉĞİNİÑ PEYDA BOLUŞİ (2)[788]

Éytişlarğa qariğanda, zamanlarniñ zamanisida İdiqut Téğiniñ orni uzunğa sozulğan bir güzel bağ iken. Bu çağda dunyadiki her xil giyahlarniñ hemmisi tépilidiken, yilniñ hemme peslide bu bağ güllep-yaşnap turidiken. Bu bağni Alip atliq meşhur batur yigit şahniñ güzel qiziniñ hörmitige atap bina qilğaniken.

Alip bilen melike bir-birige bekmu köyümçan iken, bir-biridin ayrilişqa köñli unimaydiken, ular bu bağda daim bille oynap tamaşa qilidiken. Bu memliketniñ şahi adil, xelqi emgekçan, turmuşi qovnaq iken. Qehriman Alip şah leşkerlirige serkerde iken. Alip bilen melikiniñ söygüsidin xever tapqan şah pütün elni toy-tamaşiğa éytip, qiriq bir kün toy qilip, bu ikki yaşniñ béşini çatmaq boptu.

Toy başlinip on neççe kün ötkende yaqa eldin bu memliketni bésivéliş ğerizide yav leşkerliri kelgenliki melum boptu. Şuniñ bilen toy toxtap, pütün el düşmenge qarşi atliniptu. Melikimu söygen vapadari Alipqa misran qiliç teqdim qiptu ve uni ceñ meydaniğa uzitiptu. Aridin üç-töt ay ötkende Alip ve uniñ sepdaşliriniñ ceñde merdlerçe qurban bolğanliqi añliniptu. Yavuz düşmen debdebe bilen bu cayğa basturup keptu. Bu yavuzluqni körgen melike düşmenge çeksiz ğezep-nepret, öz éli ve söygüsige bolğan çoñqur muhebbiti bilen güzel bağqa keptu-de, ana tupraqni bağaşlap yétip uniñdin medet tileptu. Şu haman bu çeksiz bağniñ ornida yalqunlinip köyüp turğan

[788] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 137–139.

heyvetlik tağ barliqqa keptu. Tağdin çaqniğan yalqunluq otlar düşmenlerni köydürüp yer bilen yeksan qiptu. Kişiler qaytidin bextiyar turmuşqa érişiptu. Xaniş qiziniñ xatire ornida qaldurğan ünçe-marcanlarini bu diyarğa çaçqaniken, uniñdin bu vadidiki üzümzarliq bağlar barliqqa keptu. Şu sevebtin üzümler ünçe-mervayitqa, qizil sayva bolsa qizil yaqutqa oxşaydiken. Tağniñ tañ şepiqidek nurluq boluşi qizniñ el-yurti ve söygüsige bolğan méhir-muhebbiti, buyluqtiki tamçe bulaq güzel melikiniñ xuşalliq köz yéşi imiş.

207. KÉLİN TÉĞİ[789]

Burunqi zamanda derya boyidiki yézida bir qiz yaşaptiken. U çoñ bolup boyiğa yétiptu. Öziniñ işçanliqi, çirayliqliqi bilen nami tarqiliptu. Kéyin bir yigitke yigitige turmuşqa çiqiptu. Emma uniñ qiyinanisi nahayiti rehimsiz iken. Éri öyde yoq çağda her xil bahanilarni tépip daim xarlaydiken. Kélin uniñ cebir-zulumiğa çidiyalmaptu. Bir küni qiz deryağa su ekilişke méñiptu-de: Şunçilik kemsitilip yaşiğiçe, taşqa aylinip qalsamçu,-dep tileptu. Şuniñ bilen qiz deryaniñ égiz yariğa kélişi bilen taşqa aylinip qétip qaptu. Bizniñ yézidin ançe yiraq bolmiğan deryaniñ boyida bir taş körünüp turidu. U çilek, epkeş kotergen qizğa oxşaydu. Xelq uni "Kélin Téği" dep ataydu.

208. CİNLİQ DÖÑ[790]

Burunqi zamanda Tatirañniñ[791] ayiğidiki "Qoş"[792] dégen cayda, şehri Qetran[793] memlikiti bilen Vaşar[794] memlikiti otturisida qattiq ceñ boptu. Ceñde gahida Qetran memlikiti, gahida Vaşar memlikiti ğelibe qilip, ikki dölet küç cehette teñ bolup qaptu. Vaşar memliqitiniñ bir séhirgiri bar iken, u epsun oqup qara boran çiqiriptu. Qetran memlikitiniñ yene bir séhirgiri bar iken, u qarşi terepke epsun oqup qum yağduruptu. Neticide qara boran bilen qum birlişip, qum yéğip bir kéçede Qetran ve Vaşar memliketliriniñ uruş meydanliridiki çédir bargahliri qum astida qaptu, her ikki memliketniñ ademliri qum astida qélip halak boptu. Bu cayda asman-pelek qum barxanliri kötürülüptu. Şuniñdin tartip kéçisi bu caydin qiya-çiya avazlar, atlarniñ

[789] İsmail Tömür. "Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1991, s. 176.
[790] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 21–22.
[791] Tatirañ-Çerçen nahiye baziriniñ şimalidiki yéza.
[792] Qoş- Çerçen baziridin 105 kilométir şimalğa caylaşqan qumluq.
[793] Şehiri Qetran- Kona kişiler hazirqi Tatirañ yézisini "Qetrañ" dep qaraydu.
[794] Vaşar-Hazirki Çaqiliq nahiyisiniñ Vaşşehri yézisi.

kişneşliri, her xil varañ-çuruñlar añlinip turidiğan boptu. Şuniñ bilen kéyinki kişiler bu cayni "Cinliq Döñ" dep ataydiğan bolğaniken.

209. TAVUZ YİGEN DÖÑ EPSANİSİ[795]

Künlerniñ biride bir ovçi döñlüklerni arilap yürüp, yiraqtin düpdügilek, qaramtul bir nersini körüp qaptu. U köñlide "Bu qandaq hayvandur?" dep oylap, uni nişanlap turup oq étiptu. Oq uniñğa tegkendin kéyin éhtiyat bilen yéniğa kelse, bu dügilek nersiniñ içidin qipqizil qan éqivatqudek. Ovçi heyran bolup bu acayip "mexluq"ni xenciri bilen ikkige bölüvétiptu. Qipqizil göşini körüp, uniñ temini bilmek üçün bir çişlem uyup ağziğa saptu. Eyhannas! Tétip körgüdek bolsa şundaq şérin temlik iken. Şuniñ bilen toyğiçe yep, yoliğa ravan boptu. Yillar ötkenséri bu yer tebii tavuzluqqa aylinip kétiptu. Şundin kéyin bu döñlük etrapiğa kişiler kélip olturaqlişiptu ve bu caynin namini "Tavuz Yigen Döñ" dep ataptu.

IV.1.7.2. PINARLARLA İLGİLİ EFSANELER

210. USTİXANBULAQ[796]

Buniñdin uzun zaman ilgiri İdiqut xanliqi teveside bir güzel yaylaq bolğaniken. Bu yaylaqniñ ot-çöp ve gülliridin tarqalğan xuş puraqtin bulbullar mest bolsa, ot-çöpniñ molluqidin buğa-marallar egip kételmeydiken. Bu yaylaqta Semet ve Tursun dégen ikki padiçi qoy baqidiken. Ular bir-birige hemsal bolup bar-yoqni teñ körüşidiken. Şu sevebtin ularniñ ayallirila emes, Semetniñ qizi Güzelnur bilen Tursunniñ oğli Taşpolatmu bir-birige amraq iken.

Ay-yillar ötüp Taşpolat bilen Güzelnur teñla ösüp çoñ boptu. Ular ata-aniliriğa yardemlişip qoy baqidiğan boptu. Taşpolat éğir nersilerni kötürüşke, çilbörilerni ovlaşqa héris iken. Güzelnur bolsa naxşa éytişqa, keşte tikişke mahir iken. Ular sap havada erkin-azade çoñ boptu. Ularniñ bir-birige écilliqidin ata-anilirimu intayin xuşal boptu. Ular öz perzentliriniñ téximu yaxşiraq yaşişi üçün Taşpolatni oqutuşni qarar qiptu.

Taşpolat oquşqa mañidiğan çağda Güzelnur yigitige bir cüp qizilgül keştilengen yağliq yolluq qiptu. Taşpolat bolsa qizğa ecdadidin miras qalğan altun destilik şemşerni hatire ornida qalduruptu.

---

[795] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 125.

[796] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 198–200.

Güzel, xatircem künler uzunğa sozulmaptu, çünki bu yaylaqta Maxça dégen bir mexluq peyda boptu. U yaylaqniñ otturisidiki bulaq etrapini makan tutup, buğa-marallarni ovlaşqa başlaptu, kéyinçe qoy padilirini yeydiğan boptu. Bu yaylaqta uni yoqatqudek birer qabil ezimet çiqmaptu. Bu xeverni añliğan yurt aqsaqili yaylaqqa kelgeniken, Maxça uni tutuvélip: “Eger sen her küni bir adem bilen bir hayvani aldimğa hazir qilmisañ, men sénila emes, pütün el-yurtuñni veyran qilimen” dep hörkireptu. Yurt aqsaqili Maxçidin qorqup uniñ şertige könüptu ve şuniñdin étibaren her küni bir adem bilen bir qoyni bulaq béşiğa evetip turuptu. Aridin xéli vaqitlar ötüptu. Dövilinip ketken adem ve qoylarniñ ustixanliriniñ köplükidin bulaq süyimu yiraqlarğa aqalmaydiğan boptu. Ot-çöpler sarğiyip quruşqa başlaptu.

Ene şundaq künlerniñ biride Taşpolat oquşini tügitip yaylaqqa qaytip keptu. U yiraqtinla ün sélip yiğlavatqan avazni añlap qedimini tézlitiptu. U kelgendin kéyin pütün ehvallardin xever tépiptu, bügünki yiğa-zarniñ sevebi Güzelnur üçün boluvatqanliqini biliptu. Şuña, u demmu almastin Güzelnurniñ orniğa öziniñ baridiğanliqini yurt aqsaqiliğa xever qiptu. Yurt aqasqili maqul bolğandin kéyin Taşpolat ata-aniliri, qolum-qoşniliri, el-ağiniliri ve Güzelnur bilen xoşlişiptu. Güzelnur Taşpolatqa:

-Bu şemşer maña sizni kéçe-kündüz yad etküzüp hemrah bolğanidi, bügün u sizge hemrah bolup méni esletsun,-dep Taşpolatqa şemşerni qayturuptu. Taşpolat yenidin qolyağliqni çiqirip Güzelnurğa sunuptu. Güzelnur qolylağliqini uniñ oñ qoliniñ béğişiğa çigip qoyuptu. Taşpolat ata-ana, uruq-tuğqanliri ve Güzelnurniñmu yiğlavatqanliqini körüp:

—Yiğlimañlar. Men silerniñ himmitiñlar bilen u mexluqtin çoqum intiqam alimen!-dep vede bérip bulaq etrapiğa qarap yürüp kétiptu.

Taşpolat kelgende, Maxça bulaq boyida özi üçün ozuqluq kélişini kütüp yiraqlarğa telmürüp turğaniken. U Taşpolatni körüp ögengen aditi boyiçe şiddetliq étiliptu, Taşpolat bolsa çaqqanliq bilen özini yanğa élip, keynidin birni tepkeniken, Maxça yerge düm çüşüptu. Neticide, ikki arida qattiq élişiş yüz bériptu. Aridin üç kün ötkende Maxça yéñilip qaçmaqçi boptu. Şu çağda Taşpolat altun destilik şemşerni ğilaptin suğurup, Maxçini çépip pare-pare qilip taşlaptu, bulaq etrapidiqi ustixanlarni tazilap suni ravanlaşturuptu. Şundaq qilip, Taşpolat vedisige emel qilip, ailisige tinç-

aman qaytip keptu. El-yurt ularniñ toyini ötküzüp, murad-meqsitige yetküzüptu. Bulaqniñ etrapimu asta-asta güzellişip eslidiki halitige keptu. Şuniñdin buyan bulaqniñ nami "Ustixanbulaq" dep atilidiğan boptu.

211. NORUZ BULAQ[797]

Mehmut Qeşqeri "Muq Yoli" arqilik Bağdatqa ötüp, u yerde uzun yillar ilim tehsil qilğandin kéyin, ömriniñ axirida öz yurti Opalğa qaytip kélip, Aziqta sekkiz yil muderrislik qilğaniken. Uniñ nurğun talipliri bar bolup, her yili noruz éyida öz taliplirini egeştürüp yurtidiki çeşme bulaqqa çiqip, özara noruzluq ğezel-béyitlar almaşturuşup seyle baridiken. Taliplarniñ oquş püttürüş murasimlirimu şu yerde ötküzülidiken. Şuniñdin başlap bu cayniñ nami "Noruz Bulaq" dep atiliptu, Noruz Bulaqniñ xasiyiti etrapqa tariliptu, terep-tereplerdin, yiraq şaharlardin ilim tehsil qilğuçi ölimalar, taliplar şuniñdin béri bu cayni "İlim Buliqi", "İlimge Höddiger Pirim Buliqi" dep uluğlap, "Noruz Bulaq"ni ziyaretgah qilişiptu. Kéyinki ölima-alimlarmu ene şu adet boyiçe özliri terbiyiligen taliplarğa oquş püttürüş unvani bériş murasimini muşu "Noruz Bulaq" ta ötküzüp, Hezriti Mollam (Mehmut Qeşqeri)din icazet éliş adet bolup qalğaniken.

212. MARCAN BULAQ[798]

Burunqi zamanda bir bay ötken bolup, uniñ hösn-camalda kamaletke yetken bir güzel yalğuz qizi bar iken. Bayniñ qizi dadisiniñ çakirini yaxşi köridiken. Çakarmu qizni yaxşi köridiken. Bay téximu yuqiri abroy, pul, mensepke érişiş üçün qizini padişahqa kénizeklikke sovğat qilmaqçi boptu. Bay meqsetke yétiş üçün çakirini yiraq yerdiki bir haşarğa evetiptu. Qiz dadisiniñ meqsitini bilgendin kéyin padişahqa kénizek boluşni rava körmey qéçip kétiptu. Qiz şu qaçqanda adem ayiği yetmigen bir mehelle çétige kélip qaptu. U padişahniñ çérikliri bu yerge kélip qalmas, dégen oy bilen bir égiz döñniñ yénida kepe tikmekçi bolup yerni kolaptiken, u yerdin étilip su çiqip kétiptu. Şuniñ bilen qiz uni yene kolap, çörisige taş tizip suniñ éqip kétişniñ aldini aptu. Özimu bulaq yéniğa kepe tikip şu yerde hayat keçürüptu. Bayniñ qizi daim yarini kélip qalamdikin, dep her küni kepe yénidiki döñge çiqip etrapqa qaraydiken. Bir küni, aditi boyiçe döñge çiqsa, yiraqtin şah leşkerlirini körüptu. Leşkerlermu qizni körüp atliriğa qamça saptu. Qiz qéçişqa amal tapalmay özini kepiniñ yénidiki bulaqqa taşlap ölüvaptu.

---

[797] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 217.

[798] Marcan Bulaq-Kona baziriniñ şimaliğa beş kilométir kélidiğan bir bulaqniñ nami.

Leşkerler derhal kélip bulaqqa şunçe qarisimu qiz körünmeptu. Ularniñ körgini peqet qizniñ boynidiki mervayit marcan boptu. Leşkerler qizniñ marcinini bolsimu alğaç kéteyli, dep oylap marcanni almaqçi bolğan bolsimu, alalmay quruq qol kétişke mecbur boptu. Qizniñ yigiti bu şum xeverni añlap derhal haşardin qéçiptu. U qiz ölgen héliqi cayğa kelgende hoşsizlinip yiqilip, şu petiçe bu dunya bilen xoşlişiptu. Yigitniñ téni mecnuntallarğa aylinip qiz koliğan bulaqniñ süyi bilen köklep etrapni yéşilliq qaplaptu. Kéyinçe bu cayda ademler olturaqlişiptu. Bu bulaqtin qizniñ marcini körüngini üçün bu yer "Marcan Bulaq" [799] dep atilip qalğaniken.

213. RUSTEM BULAQ RİVAYİTİ[800]

Taşqorğan nahiye merkiziniñ şimalida téznap yézisi çuşman kenti bilen tağarma otliqi otturisida bir uzun cilğa bar. Taciklar bu cilğini "Teñgi" dep ataydu. "Muztağ Ata" süyi tağarma çimenzarliqidin çiqip cilğini yilansiman késip ötüp, şimaldin cenubqa qarap éqip, heyvetlik taşqurğan deryasiğa qoşulidi.

"Teñgi" dégen cilğiniñ cenubiy éğizida bir xasiyetlik bulaq bar. Kişiler uni "Rustem Bulaq" dep atişidu. Bulaqniñ orni del ötkel éğizida bolğanliqi üçün, seperge çiqqan herqandaq bir yoluçi muşu bulaqniñ yéniğa kelgende, at-ulağliridin çüşüp, rustem heqqide rivayet sözlişidu. Qaytqanda bulaq etrapiğa bir munçe ğiza-nimet taşlap, dua qilip bolup sepirini davamlaştiridu.

Kişiler uni uluğlap "ilahi bulaq" depmu atişidu. Rivayet qilinişiçe, burun bu yerde bulaq yoq iken. Künlerniñ bir küni, Rustem Palvan "Muztağ Ata" terepke qarap yolğa çiqiptu. U hazirqi bulaq bar yerge kelgende, bir az aram aptu. Ussuluq, harğinliq, öz küçini körsetkili turuptu. Lékin etrapta su yoq iken. Palvan bir haza sügüttin kéyin, oñ qoliniñ beş barmiqini teñ yerge sanciğan iken, süyi süzük bir bulaq hasil boptu. Palvan bulaq süyidin qanğidek içivalğandin kéyin yoliğa ravan boptu. Şundin kéyin bu yer yoldin ötkünçi karvanlarniñ seper üstidiki aram alidiğan cayiğa ayliniptu. Kişiler bu bulaqqa "Rustem bulaq" dep nam qoyuptu.

IV.1.7.3. NEHİRLERLE İLGİLİ EFSANELER

214. KÖNÇİ TOĞRİSİDİKİ RİVAYET[801]

[799] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 215–216.
[800] Vahitcan Osman. "Rustem Palvan Rivayetliri." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1995, s. 31.

Burunqi zamanda Könçi deryasi latqiliq, cuşqunsiz ölük derya iken. Bir küni asmandin bir toz uçup kélip güzel bir qizğa aylinip, derya boyida olturaqlişiptu. U kündüzi kişiler bilen étizda emgek qilsa, axşimi astağine derya boyiğa kélip qapqara çaçlirini deryağa çilap yüyidiken. Kéyinçe deryasüyi süzülüp, kişilerniñ turmuşimu yaxşilinip kétiptu.

215. QİZİL DERYASİ TOĞRİSİDİKİ RİVAYET[802]

Çiñgizxan qeşqerni istila qilğan çağlarda qalmaqlar yerlik xelqni qattiq qiynap, ularni sépil soquş, östeñ çépiş, boz yer éçiş qatarliq işlarğa mecburlaptu. Bu ceryanda neççe miñliğan puqraniñ cesidi şeher sépillirida, östeñ çapqan giyahsiz taş édirliqlarda ve çañqaq bozluqlarda qaptu. Şu çağda sépil soqup yasalğan şeherlerni kişiler, "qalmaq şehri" dep atisa, ular çapturğan östeñlerni "qalmaq östeñ" dep ataptu. Kişiler ene şundaq haşar-séliqilar bilen heydilip yürüp, tériqçiliq qilalmiğançqa, açarçiliq yüz bériptu. açarçiliq destidin xelq zar-zar yiğlap, köz yaşliri yerge çüşüpla qipqizil bir derya hasil qiliptu. Bu qanliq köz yaşlardin hasil bolğan derya "qizil derya" dep atiliptu.

216. ALTUN QAN RİVAYİTİ[803]

Zulqerneyin Çiñğa qarap ilgirligende, uniñ bilen uruşuş üçün Türk (Uyğur) xaqani yaşlardin terkip tapkan bir bölük eskerni evetidu. Xaqanniñ veziri: "Siz Zulqerneynige yaşlarnila evettiñiz, ularniñ içide tecribilik, yaşanğan uruş mahirliridin birer ademniñ boluşi kérek, idi" dégende, xaqan yaşanğan ve tecribilik menisidiki "üge" sözini qollinip, "Ügenmu?" dégen. Vezir: "Hee" dep cavap bergen. Şuniñ bilen xaqan yaşanğan, sinalğan bir ademni evetken. Ular bu kéçisi Zulqerneyinniñ aldinqi eskerlirige hucum qilip, ularni yeñgen. Bir Türk eskiri Zulqerneyin eskerliridin birini bir qiliç bilenla kindikigiçe bölüvetken. Öltürülgen esker tilla sélinğan hemyanni bélige ésivalğaniken. Umu késilip, tillalar qanğa milinip yerge tökülgen. Etisi etigende Türk eskerliri kanğa milengen tillalarni körüp, bir-biridin "Bu néme?" dep soraşkanda, ular "Altun qan" diyişken. Şuña şu caydiki çoñ bir tağ muşu nam bilen atalğan. Uyğur élige

---

[801] Abdulehed Abbas. "Yer Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 1, 1996, s. 62.

[802] Abdulehed Abbas. "Yer Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 1, 1996, s. 60.

[803] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 158–159.

yéqin bolğan bu tağniñ etrapida köçmen Türk xelqliri yaşayitti. Zulqerneyin şu kéçilik hucumdin keyin Türk xaqani bilen sulhi tüzgen.

217. ZER EPŞAN TOĞRİSİDA[804]

Burunqi zamanda Yerken padişahiniñ bir melikisi[805] bar iken. U acayip güzel ve ğarayip küçtüñgür iken. Uniñ sayisini körse tağlar titrep, deryalar dolqunlinip şavqun salidiken, yer-zémin lerzige kélidiken. "Bir cüp müñgüzüm bilen dunyani tirep, oyunçuqtek oynitimen" dep lap urğan qoş müñgüzlük İskender, Pamir tağliridin halqip ötüp, Yerken ziminiğa ayaq basqan künlerde, bu melike intayin ğezeplinip, Yerken xanliqiniñ qedimiy ordisi-qum basqan leñgerdin esker tartip çiqip, İskenderniñ aldini tosuptu. Qattik élişiş ceryanida melike İskenderniñ tümenmiñ eskirini meğlup qiptu. Qanlar derya bolup éqişqa başlaptu. Düşmenlerniñ altun-kümüşliri şu qan deryasidin çayqilip, altun deryasini hasil qilğaniken. Şuniñ bilen bu deryaniñ ismi "Zerepşan" (Altun aqidiğan derya) dep atiliptu.

218. ŞORUQ[806]

Bir evliya Atuş boğazdiki parçe tağniñ üstide turup oñ terepke qarisa en tavardek keñ ketken bir parçe zémin turğan, sol terepke qarisa tavarniñ késikidek bir parçe zémin turğan. Lékin, bu ademzatsiz zémin iken. Evliya turup oylinip "Muşunçivala ésil zéminda ademzatniñ bolmiğini némisi?" dep hasisini sörep oñ terepke bir meñiptu. Neticide hazirqi oñ ériq östiñi hasil boptu. Yene qaytip kélip hasisini sörep sol terepke bir méñiptu. Neticide sol ériq dégen östeñ hasil boptu. Rivayet qilinişiçe "Şoruq" dégen söz ene şu "Sol Ériq" dégen sözdin kélip çiqqanimiş.

IV.1.7. 4. GÖLLERLE İLGİLİ EFSANELER

219. AYDİÑKÖL[807]

Burunniñ burinisida, Teñritağniñ cenubida bir bostanliq yurt bolup, bu yurttiki bir ölima kişiniñ arzuluq birla qizi bar iken. Bu qiz şundaq sahibicamal ikenki, yurt

---

[804] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 218.

[805] Bezi melumatlarğa qariğanda, bu melikiniñ ismi Suli Suma iken. Bu veqe miladidin ilgiriki 30. yilliri bolup ötken iken. Bu heqte bir erep tarixçisiniñ "Tarixiy Cemiliye" namliq esiride melumat bérilidu. Bu rivayetni qum basqan leñgerniñ yénidiki Kaltila dégen yurttin yéşi toksendin aştiq Réhim Molla dégen kişi éytip bergen.

[806] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 70.

[807] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 213–214.

boyiçe héçqandaq qiz güzellikte uniñğa yételmeydiken. Özi nahayiti çéçen, her qandaq işta çéver bolup, bu yurttiki eqil-parasette kamaletke yetken, batur, merd bir yigit bilen aşiq-meşuq iken. Ularniñ ata-aniliri perzentliriniñ arzusi boyiçe, ularni murad-meqsitige yetküzmekçi bolup, toyni qurban héyt küni ötküzüşni meslihetlişiptu. Héyt yéqinlişip toy teyyarliqini püttürgende, birdinla asmanda ay körünmey, musulmanlar adet boyiçe héyt namizini ötiyelmeptu. Héyt bolmiğandin kéyin, meslihet boyiçe toy qilişqimu bolmaptu.

Bu yurtta töt etrapi qoyuq del-derex, gül-giyahlarğa pürkengen bir köl bolup, kölniñ süpsüzük süyi herqandaq késelge şipa iken. Aşiq-meşuqlar her küni axşimi aşu köl boyida olturup muñdaşqaç, özliriniñ visal künini kütüp, asmanda ayniñ çiqişini tileydiken. Şu teriqide üç ay ötüp kétiptu. Bir küni ular aditi boyiçe köl boyida oltursa, birdinla köliniñ içi, andin pütün etrap yorup kétiptu. Ular qariğudek bolsa, kölniñ otturisida tolun ay nur çéçüp turarmiş. Ayniñ nuri barğanséri pütkül cahanni xuddi kündüzdek yorutuvétiptu.

Kişiler bu karametni körüp heyran boptu, yurt ehli xuşalliqqa çömüptu. Nağra-sonaylar çéliniptu. Tañ yoruş bilenla héyt namizi oqulup, arqidin sama, meşrepler qiziptu. Yigit bilen qizniñ toyimu başlinip katta merike ötküzülüptu.

Bu kölniñ dañqini añliğan yéqin-yiraqtiki kişiler at-éşeklirige minişip kélip, köldiki xasiyetlik zemzem suni qapaq-qaçiliriğa élip, öz yurtliridiki kölge quyup qoyğaniken. U kölniñ süyimu şipaliq suğa aylinip, neççe yüz yilğiçe qurup ketmey, sésip qalmay, süpsüzük péti turuptu. Şunin bilen kişiler bu xasiyetlik kölni "Aydiñköl" dep ataptu.

220. QARLUQ ĞOL TOĞRİSİDA RİVAYET[808]

Nahayiti uzun zamanlar ilgiri barikölniñ kusiymu etrapida köçmen çarviliq bilen turmuş keçürüvatqan qarluqlar téği bolup,

Qarluqum qarliq sayan,

Segünçikim serveñ sayan.

Zamanniñ duşqarida,

Sen bir sayan, men bir sayan.

[808] Hursenay Memtimin. "Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 2001, s. 19.

Bir bölek qarluq qovimliri qedimki beş şeher etrapiğa kélip makanlaşqan. Bu cay qattiq issiq hem qurğaq bolup, hayat keçürüş nahayiti qiyin iken, qaytay dése eslidiki yurt-makanlirini yavlar igilip, ularni heydep çiqarğaniken, başqa baridiğan cay, bolmiğaçqa, qarluqlarnin aqsaqili kişilerni su izleşke buyruptu. Ademler terep-tereplerge tarilip, su izleşke kétiptu, qebile aqsaqili şimal terepke méñip, axir qolidiki hassini, yerge sancip, su tilep teñrige nale qiptu. Teñri uniñ tilikini icavet qiptu. U hasisini sanciğan caydin tartip alğaniken, hasa sancilğan caydin bir bulaq peyda bolup, su étilip çiqiptu ve barğançe ulğiyişqa başlaptu, aqsaqal xuşal bolğan halda hasisini sörep el camaet qalğan cayğa méñiptu, sumu aqsaqal sörep mañğan hasiniñ izini boylap éqişqa başlaptu. Hazir qarluq ğolniñ egri bügri éqişiniñ sevebi şu iken, su barğançe ulğiyip başquruş mumkin bolmay qaptu. Aqsaqal teñrige suni azlitip bérişni iltica qiptu. Teñri bir tügmen téşini bulaqqa çüşürüptiken, su azlaptu. Hazirmu suniñ gürüldep aqqan avazi añlinip turidiken. Kéyin qarluqlar qar döve (qarluq töpe), lapçuq şeherlirini, bina qilip güllendürüptu ve özliriniñ hayatini saqlap qalğan bu ğolni "qarluq ğol" dep ataydiğan boptu.

221. TURUMTAY[809]

Qeşqer şehiridiki "Turumtay Köli" "Turumtay Koçisi" toğrisidiki munu rivayetmu özi bilen "alaqidar" yer namige tamamen munasivetsizdur.

"Éytilişiçe, 1930 yillardiki 'tuñgan yéğiliqi" da qaç-qaç bolup, bir qirğiz eskiri aldiraş halda atliq çépip kélip özini toxtitivalalmay mingen toruq éti bilenla kölge çüşüp ketken. Buniñ bilen bu kölni deslep 'turuqtay köli" dep ataşqan, kéyin bara-bara "turumtay"ğa özgirip istémal qilinğan"

222. ŞEHİRİ KOŞAT HEQQİDE RİVAYET[810]

Rivayetçiler ötken işlar tarixini rivayet qilip éytidurki, rivayetlerge qariğanda, texminen üç miñ yillar burun Teñritağ bilen Buğdatağ arilikidiki 72 xil ésil meden üstidiki güzel bir cayda sépilliri ebceş métaldin, dervazisi altundin, zincir ve qulupliri tilladin, sépilliriniñ égizliki uçar quş üçüp ötelmeydiğan heyvetlik bir şeher bolğan iken. Bu şeherniñ adilliqtimu, zalimliqtimu, séxiyliqtimu, béxilliqtimu nami çiqqan Koşat isimliq bir padişahi bolğan iken. Padişah adilliqta Noşrivandin, zalimliqta Heccacdin,

[809]Abdulehed Abbas. "Yer Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida" *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili.* S. 1. 1996, s. 60.
[810] Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, s. 27–30.

séxiyliqta Hatemdin, Xizrehem Élyastin, béxilliqta Şepşiki Cadu-Sernastin qilişmaydiken. Padişahniñ nami, şöhriti hemme yerge taralğanliqi üçün, kişiler şeher namini padişah Koşat nami bilen ataydiken.

Rivayetçiler şehiri Koşatni şundaq süretleyduki, bu şeherniñ koça tamliri altundin sirlanğan bolup, her yette qedemge ornitilğan zeytun derixige qiriq çaqirim yergiçe nur çéçip turidiğan ğaz tuxumidek göher ornitilgan iken. Şuña bu şeherniñ kéçe bilen kündüzi oxşaş yorup turidiken.

Padişah ordisiniñ tamliri altun, yerliri kümüştin, ayvan, saraylириniñ tamliri ünçe-mervayit, cavahir bilen bézelgen bolup, her bir vasa cupqa 40 taldin qizil yaqut köz qoyğan iken. Şeher koçisiniñ oñ yéqidiki altun ériqta 72 xil şérin-şerbetlik méve-çive şirnisi bilen ömür uzartidiğan méhrigiya şarabi, sol yéqidiki kümüş ériqta kişini hermest ve xuş çağ qilidiğan gül şarabi aqidiken. Etrap yapyéşil bostanliq iken. Bu yerde mulazimet qilidiğanlar xuş çaqçaq ve sazende, naxşiçilar iken. Ular naxşa éytip:

Sayğa bostan salimen sayidap öt,

Gül hariqi tartimen mest bolup öt.

dep ötkenlerni parağetke teklip qilip mulazimet qilidiken.

Rivayetçiler şeher xelqiniñ hüner-kesip, iş-herikitidin rivayet qilip éytidurki, şeher xelqi xilmuxil hüner-senetke bay bolup, altun-kümüştin xilmuxil senet buyumlirini yasaydiken, tetilla, kimxap, şayi-etles, beqesem ve tavar-durdunlarni toquydiken. Bu şeherniñ bu xil altun, kümüş ve xilmuxil toqulmiliri cahan bazarlirini avat qilidiken.

Rivayetçiler yene şuni bayan qilidurki, şeher xelqiniñ memurçiliqidin padişah Koşat memnun iken, cümlidin bu şeherdiki déhqanlar, çarviçilar, hünervenler, sodigerler, dukandarlardin bac-xirac almaydiken. Uniñ üstige şeherde her küni 70 yerde qazan esilip şahliq tamaq bérilidiken. Bu şeherde birer kişinin yoqsuzluq yaki zulum derdidin dadlaydiğinini körgen héç kişi yoq iken.

Bu şeherniñ xelqi yilda bir qétim şeherniñ kün çiqiş teripidiki 7. dervazisidin caza meydaniğa çiqip, gunahi üçün 72 xil azap bilen öltürülgen adimizat, hayvanat, uçar quşlar, hetta çerende-perendilerniñ ustixanliri ve ularniñ ustidin orun alğan zeherlik çayan-yilanlar, xilmuxil xaşaretlerni körüp, ibret ilip qaytidiken. Şuña bu şeher gunahi

kebirdin xaliy bolup, xelq paravan ötidiken. Biraq bundaq paravan turmuşniñ qançe uzun davamlaşqanliqi melum emes.

Rivayetlerge kariğanda, turmuşniñ xatircemliki padişah ve xelqni xaramuş qiptu. Rahetke bérilgen xelq bara-bara eyşi-işretke bérilip, qiz atidin, oğul anidin yanmaydigan dericige bérip yetken. Bu xil naşayan işlarğa perişte-malaikilar çidap turalmay Xudağa nale qilğan. Dergahi heq Cebrailge icazet bergen. Cebrail bu şeherge qaniti astidiki bir tal peyni taşliğan iken, şeher bu peyni kötürelmey yetmiş miñ gez zéminge çüküp kétiptu, deqiqe ötmey bu şeher ornini su bésiptu. Şehiri Koşatniñ orni hazirqi sayvupu Köli bolup, şundin buyan bu şeher su astida iken. Sayvupu Kölidin atniñ kişnişi, toxuniñ çillişi, itniñ qavişi, ademlerniñ her xil avazi añlinidiken, dégen rivayet hazirğiçe davamlişip kélişi şundin qalğan iken. Hazirğiçe xelq ağzida bu rivayet davamlaşmaqta.

IV.1.7.5. ÇÖLLERLE İLGİLİ EFSANELER

223. TEKLİMAKAN EPSANİSİ[811]

"Perhat Östiñi" bir qançe tarmaq éqinlar bilen qoşulup, nahayiti uluğ su hasil qiptu. Şuniñ bilen bu çoñ derya éqini boylap çeksiz ketken ormanlar, çimenzar yaylaqlar, süp-süzük köller barliqqa keptu. Ketek şehri, Aq şeher, Topa şeher, Vat şehiri qatarliq onliğan avat şeher bina bolup, xelqliri köpiyiptu. Künlerniñ biride bir avçi bovay bu şeherdin çet bir bayavanğa ovğa çiqiptu. Qariğudek bolsa, bir döñniñ yénida bir qançe tülke yap-yéşil ösken şaxlar üstide bir nerse yevatqaniken. Ovçi tülkini étiptu, tülkiniñ yéniğa kélip ovçi heyran qaptu: Şaxliri mecnuntalğa oxşaş bir birige çirmişip ketken tilsimliq derexniñ şaxlirida mervayitek tizilip turğan yumulaq nersilerge közi çüşüptu. Tülke ene şuni yevatqaniken. Ovçi bovaymu "Bu qandaq nersidur" dep oylap, uniñdin bir tal üzüp ağziğa salğaniken, heseldinmu tatliq yétip kétiptu. Şuniñ bilen xurcunğa uni liq qaçilap, yurtiğa qaytip keptu. Uruq-evladliri bilen toyğiçe yeptu. İkkinçi yili bovayniñ öyi etrapida aşu xil mecnuntal ünüp çiqiptu. Bovay bu xasiyetlik ösümlükni asrap perviş qiptu. Aridin üç-töt yil ötkende u méve bériptu. Bovayniñ bu xasiyiti el-yurtqa tariliptu. Derya boyida yaşiğuçi tümenligen kişiler öyliriniñ etrapiğa bağ yasap, muşu xasiyetlik köçetni östürüp, mislissiz cennet quruptu. Yurt-camaet cem bolup bu derexqe "Tek" dep nam bériptu. Şuniñ bilen bu payansiz yurtlarniñ ismi tekli

[811] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 76–77.

makan, yeni teklik makan (yurt) dep atilip, tek (üzüm)niñ esli makani boluş süpiti bilen alemge dañqi yéyiliptu. Hazirmu kişiler bu cayni "Teklimakan" dep ataydiken.

224. TEKLİMAKAN[812]

Teklimakan burunqi zamanlarda nahayiti güzel bağu bostan ve étiz-ériqlar bilen tolğan katta yurt iken. Ékinzarliriniñ hosilliri éşip-téşip turidiken. Xelqi hüner-senette teñdaşsiz iken. Yat eller daim bu cayğa köz tikidiken. Ular köp qétim hucum qilip bu güzel yurtini alalmaptu. Axir ular Kuhikap padişahliqiğa elçi mañdurup, Kuhiqaptin Hazazul Cadi dégen cadigerni sétivélip Teklimakan bostanliqiğa evetiptu. Hazazul Cadi bu yurtni veyran qiliş üçün qiriq kéçe-kündüz epsun oquptu, epsunliri karğa yarimaptu. Axir havağa kötürülüptu. Burunqi zamanlarda Çin Maçin padişahi asmanda yer yüzidin musapisi 500 yilliq égizlikke muelleq şeher quruş üçün yötkep çiqqan nahayiti zor bir tağ bar iken. Hazazul Cadi héliqi ğayet zor tağni séhir qilip qumğa aylandurup, güzel, avat yurt Teklimakan bostanliqiğa qiriq kéçe-kündüz yağduruptu, axir bu güzel yurt qum tektide qaptu.

IV.1.8. YERLEŞİM YERLERİYLE İLGİLİ EFSANELER

IV.1.8.1. ŞEHİRLERLE İLGİLİ EFSANELER

225. TURPAN[813]

Riveyet qilinişiçe, Topan balasi ötüp ketkendin kéyinmu dunyaniñ melum caylirida Topan balasiniñ suliri qépqalğanmiş. Şundaq caylarniñ biri bolğan Turpan oymanliqidiki su zamanlarniñ ötüşi bilen bara-bara azlap xasiyetlik Aydiñkölni hasil qilğanmiş. Bu kölniñ süyi köpeyse köpiyiptuki, azlap ketmey hazirqi halettikidek turğaçqa, xéli uzaq devrlergiçe kişiler "bu kölniñ süyi Topan balasidin qépqalğan su" dep, bu diyarni "Topanliq" dégen nam bilen ataşqaniken.

Zamanlarniñ ötüşi bilen "Topan" sözi "Turpan" dégenge özgirip qalğaniken.

226. ÜRÜMÇİ HEQQİDE RİVAYET[814]

Rivayet qilinişiçe, alem bina bolğanda dunyaniñ yaralmişini héçkim bilmeydu. Lékin, adem atam törelgendin hazirğiçe éğizdin éğizğa köçüp yürgen rivayetlerdin köre Ürümçi déñiz ikenmiş, qaçandu bir zamanlarda yer yérilip, zémindin ot kötürülüp, déñiz

[812] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 2–3.
[813] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 37.
[814] Yasin Zilal. "Ürümçi Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1996, s. 81.

süyi ğayip bolup, barliq mevcudat ve tağu taşlar neççe miñ yillar köyüptu. Xudaniñ qehri ğezipige çidiyalmiğan zémin xudağa neççe miñ yil nale qiliptu, zéminniñ nalisidin asman yaş töküptu, lékin zéminniñ nalisi qobul boluptu.

Pütün kainat zéminniñ nalisige hemdem bolup xudağa iltica qiliptu. Şu çağda Allataala zéminğa nezer saptu-de, makanniñ qoqasiqa aylanğanliqini körüptu. Allaniñ rehmi kélip, hezriti Cibrail eleyhisselam qanitini 70 miñ gez yéyip zéminge qarap şamal çiqiriptu, deqiqe içide, tot girdap, sekkiz qirğaqtiki çañ-tozan, tupraqlarni sürüp bu yerdiki ot dunyasini kömüp taşlaptu, şuniñ bilen bu zémindiki köyüp çoğ bolğan barliq mevcudatlar sekkiz davan, üç köl, toqquz derya, yigirme alte cira astiğa kömülüp altun-kümüşke oxşaş yetmiş ikki xil medenge ayliniptu. Şuniñdin qançe miñ yillar ötkenliki bizge namelum. Bir zamanlarda bu yer-Ürümçide- hayatliq başlinip, bipayan yaylaq, güzel bağu-bostanlar berpa boluptu.

Rivayet qilinişiçe, Oğuzxanniñ 71 nevrisi Ay Toratikin bu zéminniñ şahi bolğan iken. U zamanda Ay Toratikinniñ qebilisi tartaq bolup, uniñ şehiri üç köl (tuz köl, sayköl, qomuş köl) toqquz éqin (ürümçi deryasi toquz éqindin hasil bolğan iken) otturisiğa caylaşqan iken. Zamanlar ötüp köller toşup kelkün şeherge tehdit saptu. Bu çağda Ay toratikin vezir umraliri bilen kéñişip qomuş köl tosmisidin teşme éçip suni tövenge başlap, boz yer éçip tériqçiliq qiliptu. Qomuş kölniñ töven teripi (qizil tağniñ arqa teripi) ékinzarliqqa ayliniptu. Aridin qançe uzun zamanlar ötkende teşmidin derya hasil boluptu. Şuniñ bilen deryaniñ şerqi sekkiz beglik, ğerbi sekkiz beglik bolup ayriliptu. Kéyinki vaqitta bu zéminda sak dégen xelqler yaşiğan iken. Ular saklar ecdadi bolğan toranlarğa varisliq qilğan, bu yerge "Oyum cina" dep nam bergen iken. Rivayetlerge qariğanda, şuniñdin ikki miñ yilçe kéyin baş kötürüp çiqqan deqiyanus saklar bu yerdin yürüş qilğanda qélip qalğan sak evladi imiş.

227. ŞEHİRİ KÉTEK RİVAYİTİ[815]

Şehiri Kétek qum astida qalğandin kéyin, qum apitidin aman qalğan xalayiq Aydiñköl ve Küsende kün ötküzüşke başlidi. Yillarniñ ötüşü bilen Erdevilde qurğaqçiliq balasi yüz berdi. Açarçiliq azabi canğa sançildi. Küsen xelqi toplinip Erdevilge yétip keldi. U yerdiki xalayiq bilen bile su boğuziğa keldi. Kariğudek bolsa derya süyi

[815] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 203.

nahayiti peske çüşüp kétiptu, şeherge su çiqirişniñ mumkinçiliki yiraq, axiri hemme xalayiq taş-tupraq toplap deryağa taşlaşqa başlidi. İkki tağniñ arisi suğa liq toldi, derya bölünüp Erdevil terepke aqti, suniñ mevcide bir molla bilen bir Moğul éqip ketti, xelqniñ péşivasi xalayiqqa qarap: "Mollini tutuvéliñlar, Moğul aqsun" dédi. Şuniñdin başlap bu yer "Aqsun" dep ataldi. Kéyin asta –asta "Aqsu" dep atilidiğan boldi.

228. XOTEN HEQQİDİKİ EPSANE[816]

Xanniñ oğli bolmiğanliqtin nesebi üzülüp qéliştin ensirep, Vayşidavana Teñri dergahiğa bérip ibadet qiptu. İlah obrazniñ pişanisidin bir oğlan ünüp çiqiptu, uni mepige sélip élip keptu. Dölet xelqi tebrikleptu. Oğlan emçekke könmigenliktin yene ilahtin uniñga ömür tileptu. Şuniñ bilen ilahniñ aldidiki yerdin bir emçek ünüp çiqiptu. Bu ilahi oğul émip ey boptu. Elde teñdişi yoq, eqilliq, batur bolup yétiliptu…Şuniñdin kéyin bu dölette xanliq nesebi üzülüp qalmaptu. Bu elniñ xani yerdin ünüp çiqqan oğuz (süti)ni émip çoñ bolğanliği üçün bu elniñ nami "Kiho-stan" dep atiliptu. "Kiho" dégen söz ariyanliklarniñ tilida "oğuz süti" dégen menini "Kiho-stan" bolsa "oğuz makani" dégen menini bildüridiken. Kéyin canliq tilda "s" taşlinip, "Kihotan" dep atalsa, asta-asta "k" çüşüp qélip "Hotan" yaki "Xoten" dep teleppuz qiliniptu. Şundin başlap hazirğiçe "Xoten" dégen nam siñip qalğaniken.

229. XOTEN (UDUN)[817]

Burunisida, Udun zémini ademzat yoq çöl bolup, bu yerde peqet erş ilahi Vaysarvanala turidiken. Hindi padişahi Asokaniñ şahzadisiniñ bir ögey anisi bolup, u nahayiti şehvetperes iken. U şahzadiniñ bek çirayliq ikenlikini körüp, uniñ bilen zina qiliş xiyaliğa keptu. Emma, şahzade durus yigit bolğaçqa, uniñ telipini ret qiptu. Ögey anisi izadin ğezeplinip, hiyle işlitip, şahzadini taksasila dölitige sürgün qiptu. Uzun ötmey, yalğandin şahi perman çüşürüp, şahzadiniñ ikki közini oyduruvétiptu. Asokaxan bu iştin xever tapqandin kéyin, qattiq ğezeplinip, şahzadini qoğdaydiğan yardemçi vezir, yardemçi emeldarni ve ularniñ pütün aile tavabiatlirini qoşup hindiquş téğiniñ şimalidiki qaqas cilğiğa sürgün qilivétiptu. Bu ademler yaxşiraq turalğu cay izdep, su ve otlaq boylap, tedriciy halda Udunniñ ğerbiy çégrisiğa kélip qaptu.

---

[816] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 78–79.

[817] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 4–6.

Ular öz qovminiñ kattivéşini xan qilip saylap, muşu yerde olturaqlişip qaptu. Del muşu çağda, şerqtiki bir elniñ şahzadisimu gunahkar bolup qélip, Udunniñ şerqiy çégrisiğa paliniptu. Uniñ qol astidikiler uni xan qilip tikleptu. Nurğun yillar ötken bolsimu, ikki terep bir-biri bilen uçraşmay keptu. Bir qétim ov qilivétip, ikki terep çöldiki sazliqta uçrişip qaptu-de, bir-biriniñ nedin kelgenlikini tiñ tiñlap, her ikki terep özini bu cayniñ xocayini dep talaş-tartiş qiptu, hetta qoral işletmekçi boluşuptu. Aridin bireylen çiqip nesihet qilip: “Némige aldiraysiler, ov qilidiğanlar tutuşsa, qoşunniñ küç-qudritini körsitelmeydu. Her ikki terep qaytip kétip, öz qoşunini raslap, vaqtini kélişivélip kélip uruşayli” deptu. Şuniñ bilen her ikki terep öz cayiğa qaytip, qoşunini meşiq qilduruptu. Ve ceñge ilhamlanduruptu. Vedileşken vaqit yétip kelgende, ikki terep tutuşuptu. Ğerbtin kelgenler meğlup bolup, xani öltürülüptu. Şerqten kelgenlernin xani ğelibidin paydilinip, tiripiren bolup tarqilip ketken avamni özige el qilip, paytextni Udunniñ otturisiğa köçürüp, sépil soquşqa tereddut qiptu. Xan sépil soquşqa muvapiq kélidiğan tüzükrek séğiz topa yoqliqidin ğem qilip, terep-terepke élan çaplap, bu cayniñ yer tüzülüş alahidilikini uqmaqçi boptu. Bu çağda yüz-közige qara sürtüvalğan ğeyriy dindiki bir kişi liq su qaçilanğan bir qapaqni yüdüp, xanniñ aldiğa keptu ve uniñğa: “Bu cayniñ yer tüzülişini men bilimen” deptu-de, qapaqtiki suni yerge töküptu. Su egri-bügri éqip, çoñ bir çember hasil qilip, aylinip éqivériptu. Bu çağda héliqi adem tuyuqsiz yoqap kétiptu, uniñ qeyerge ketkenlikini héçkim bilelmeptu. Kişiler suniñ izini boylap, sépilğa ul séliptu ve muşu asasta axir şeherni sélip pütürüptu. Udun dölitiniñ paytexti muşundaq bina boptu.

Şerqtin kelgen héliqi şahzade ikki terepniñ xelqini birlikke keltürüp, paytext bina qilip, dölet quruptu ve xelqni xatircem qiptu. Xan ömriniñ axiriğa barğandimu perzent körmeptu. U nesli üzülüp qalmasliqi üçün, bu döletniñ hamiy ilahi Vaysaravana ibadetxanisiğa bérip, dua-tilavet qilip, perzent tileptu. Xanniñ dua-tilaviti derveqe Vaysaravanani tesirlendürüptu. Vaysaravananiñ péşanisi yérilip, uniñdin bir sémiz oğul sekrep çüşüptu. Xan ilah ata qilğan bu balini kötürüp ordiğa qayturuptu. Eldiki xelq kélip qutluqlaptu. Bu baliniñ adem süti emmeydiğaliqini kim bilsun, xan baliniñ ey bolmasliqidin ğem qilip yene Vaysaravana ibadetxanisiğa bérip, balini béqiş usulini éytip bérişni tileptu. Bu çağda mebud aldidiki yer uştumtut pultiyip çiqip, xuddi ayallarniñ emçikidek şekilge kiriptu. Bala buni körüp, aldiğa bérip émiptu. Şuniñ bilen

bala bu emçekni émip bara-bara çoñ boptu. U eqil-paraset ve baturluqta aldinqilardin éşip çüşüptu. U yerni émip çoñ bolğaçqa, uniñ ismi “Kustana” (Yer emçiki) dep atiliptu. Kéyin bu döletniñ namimu “Kustan” dep atilip, asta-asta “Xoten”ge özgirip kétiptu.

230. YERKEN DÉGEN NAM HEQQİDE RİVAYET[818]

Muhemmet peygemberniñ sahabiliri islam tarqatqili kelgende, Uyğurlardin başqa yurttikiler xéli cahilliq qilip, köp qarşiliq körsitiptu. Yerkenliler bolsa nahayiti asanla islam dinini qobul qilişiptu hem islam tarqatqili kelgenlerni nahayiti çoñ bilip nezirligenmiş. Şu seveptin islam tarqatquçilar “Bular bizge yarken” dep atişiptu. Şuniñ bilen bu yurtniñ ismi “yarken” dep atiliptu.

231. CİGDE YÉĞİLİQİ RİVAYİTİ[819]

Peğpur Çin yette şeherni tevesige algandin kéyin, Üç[820] şehriniñ cahanğa zinnet béridigan quyaş nuridek nurluq, göherdek on beş yaşliq bir sahipcamal qiziğa mensepdarlarniñ közi çüşüp qaptu. Mensepdarlar “Uluğ xanğa bundin uluğ soğa tépilmaydu” dep, bu qizni xaqan Çinğa sovğat qatarida élip bériptu. Bu qiz hanğa nahayiti yarap uni hemme xotunliridin artuq körüptu. Lékin bir küni xan qizniñ ğemkin halda yiğlap olturganliqini körüptu. Şuniñ bilen xan “Eceba yer yüzide mendin uluğ xan bolmisa, bu sahipcamal yene néme üçün yiğlaydu, ehvalni sorap baqay” dep soraptu. Qiz cavaben mundaq deptu: “Méniñ yurtumda bir mévelik derex bar idi, mévisi altundin, yapraqliri kümüştin, yilimi etirdin idi. Şu derex yadimğa çüşti, uni séğinip yiğlidim” dégende xan şundaq yarliq qiptu: “Üç şehiride şu xil derex imiş, tézlik bilen ordiğa yetküzüp kélinsun, bu derex méniñ bağçilirimğa layiq iken.”

Yarliq yétip kelgen haman mensepdarlar Üç şehiriniñ hakimi Rehmitulla Begke buyruq qilip, barliq cigde derixini baş xanniñ hozuriğa yetküzüp, xandin iltipat kütsun, deptu. Beg xanniñ hökmi boyiçe puqralarga haşar sélip, pütün Üç xelqini cigde köçiti yötkeşke buyruptu. Puqralar cigde köçetlirini kötirişip, on miñ çaqirim yolğa piyade atliniptu. Töt potey yerge yetkende ular bir kéçisi meslihetlişiptu, “Bu köçetni menzilge yetküzgiçe hemmimiz ölüp tögeymiz, şuña qul bolup ölgiçe, küreş qilip öleyli” diyişip,

---

[818]Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 215–216.

[819] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 174–175.

[820] Üç-Üçturpan şehiriniñ qedimki nami.

şu kéçisila isyan qozğaptu. Cigde köçetlirini kaltek qilip, heydep mañğan çériklerniñ rasa edipini bérip gelibe qiptu. Bu ehvaldin xever tapqan xan ğezepke kélip derhal nahayiti nurğun qoralliq leşkerliri bilen üç şehirige bésip kirip, hisabsiz qirğinçiliq başlaptu. Xanniñ qiliçidin éşip qalğan Üç xelqi terep-terepke qéçip kétiptu. Buni xelq "Cigde Yéğiliqi" dep ataptu. Şundin kéyin xelqi qirilip tügigen "Üç" şehirige Kona Turpanniñ xelqlirini yötkep keptu. Şundin başlap "Üç" sözige "Turpan" sözi qoşulup, bu şeherniñ nami "Üçturpan" dep atiliptu.

IV.1.8.2. KASABALARLA İLGİLİ EFSANELER

232. OYTOĞRAK (1)[821]

Keriye'deki Oytoğrak'ta eskiden insan yaşamazmış. Sonra çeşitli yerlerden gelen insanların toplanmasıyla, burası altmış ailelik bir yurda dönüşmüş. Bunun için "Altmış Oytoğrak" denilirmiş. O dönemde Keriye'de üç bin aile yaşadığı için "Üç bin Keriye" denilmiş.

Bundan tahminen yüzlerce yıl önce, "Çoñ Toğrak" etrafında çiftçilikle geçimini sağlayan bir karı koca varmış. Onlar geceleyin kavağın kovuğunda yatar, gündüzleri de tarlada çalışırlarmış. Bunların güzel bir tek kız çocukları varmış. Bu yurda bir ressam gelmiş. Bu kızın güzelliğine hayran olup, kalem ve boyalarını hemen eline alarak kızın resmini yapmaya başlamış. Resim biter bitmez, aniden hava değişmiş ve kasırga çıkarak resmi uçurup padişahın şehrine götürmüş. Resim, padişahın huzuruna kadar gitmiş. Padişah, bu güzel perinin resmini görünce, ona âşık olmuş ve bu resimdeki periyi nerede olursa olsun bulup getirmelerini emretmiş. Altı yıl aradıktan sonra, resimdeki bu periyi bahsedilen "Çoñ Toğrak"ın kovuğundaki evde bulmuşlar ve saraya getirip padişahın emrine sunmuşlar. Kız, sarayda rahat bir yaşam sürmüş. Birkaç yıl sonra kız anne, ve babasını özleyerek padişahtan izin istemiş.

Padişah, kızla birlikte kaynana ve kayın babasını görmek için "Çoñ Toğrak"ın kovuğundaki eve girmiş. O günden sonra bazıları bu toğrağa "Han Toğrak" demiş; ancak toğrağın kovuğunu ev olarak kullanan kişiler buraya "Oytoğrak" demişler. Bu iki tür isim, bu yurdun adı olarak nesilden nesle aktarılıp gelmiş. O günden sonra "Oytoğrak" ismi, bu yurdun adı olarak yayılmış.

---

[821] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 14–15.

Rivayete göre, bu toğrağın içinden çıkan güzel peri yüz kırk dört şehri yönettikten sonra, Rum şehrine padişah olmuş.

233. OYTOĞRAQ (2)[822]

"Oytoğraq" dégen söz buniñdin nurğun yillar ilgiri peyda bolğaniken. U çağlarda bu cay payansiz ketken qumluq iken, qumluqniñ otturisida nahayiti çon bir tüp toğraq bolup, toğraqniñ etrapi yulğunluq iken.

Toğraqqa yéqin cayda bir bulaq bar iken. Hytişlarğa qariğanda, uruşta yeñilgen ademler Xoten tereptin kélip bu toğraq tüvide panahliniptu. Ular bir-ikkidin toplinip, axir atmiş neççe adem bu cayga makanlişip olturuptu. Künlerniñ biride bu ademler bu çoñ toğraqni keskeniken, toğraq kamiridin yüzige çümbel tartivalğan sahibcamal bir perizat çikiptu. Perizat bu ademlerge "özüñgimu qildiñ, mañimu qildiñ" dep közdin ğayip boptu. Toğraqni kesken yerdin qan éqiptu. Buni körgen kişiler reñgi öçken halda bu caydin beder qéçiptu.

Şuniñdin tartip bu toğraqni Xan Toğriqi (Xan Toğraq) dep ataptu. Künler ve yillarniñ ötüşi bilen bu cayni qum bésip héliqi toğraq qum astida kömülüp qaptu. Birqançe yillar ötkendin kéyin bezi kişiler "Bu cayda bir toğraq bar idi, qum astida kömülüp qalğan, xanmu ğayip bolğan, aridin birqançe yil ötti, emma bizge héçqandaq ziyan-zexmet yetmidi. Toğraqni kolap éçip körüp baqsaq" dep kolaşqa başlaptu, şunçe kolisimu toğraqni açalmaptu. Axir ular bu bekmu "Oytoğraq" (çoñqur kömülgen toğraq) iken déyişip, kolaşni toxtitiptu.

234. OLANBAY HEQQİDE[823]

Deqqiyanus padişahniñ bir oğli bolup, uniñ ismi Oğlanbay iken. Oğlanbay kiçikidin tartip at minişini, oqya étişini, ov ovlaşni yaxşi köridiken. On yette yaşqa kirgen küni Deqqiyanus padişah, oğliniñ balağetke yetkenlikini tebriklep çoñ merike ötküzüptu. Merikige pütün orda ehli ve yurt kattilirimu qatnişip Oğlanbayni tebrikleptu. Evcige kötürülgen saz, naxşiğa ve orda aldidiki seynada lerzan ve şox ussulğa çüşken yigit-qizlarğa mehliya bolup, camaetniñ diqqiti oyun-tamaşa bilen bolup kétiptu.

---

[822] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 15–16.

[823] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 47–52.

Oğlanbay bu ay-bu künlerde kiçik balilardin ayrivétilgen, kün boyi orda içide çoñlar bilen bille turğaçqa, bügünki merikige kelgen kişiler topiğa qariğansiri xuşal bolup, ordiniñ téximu égiz yérige çiqip yiraqlarğa nezer taşlaptu.

Uniñ közi birdinla yiraqtiki bir güllükte ğemkin olturğan bir qizğa çüşüp qaptu-de, yasavullarniñ diqqetsizlikidin paydilinip derhal dadisiniñ boz étiğa minip, ordiniñ arqa dervazisidin uçqandek çiqiptu-de, közni yumup-açquçe héliqi qizçaqniñ qéşiğa kélip boptu. Oğlanbay attin çüşüp, qizçaqniñ çirayiğa yéñibaştin tikilip qariğan iken, aldida ay dése aydin güzel, küm dése kündin güzel bir qiz olturğudek. Oğlanbay qizğa yéqinlişişi bilenla hoşidin kétip qiznin aldiğila yiqilip sozulup yétiptu. Qizçaq tuyuqsiz bolğan bu iştin heyran bolup, néme qilarini bilmey olturğan cayidin turğan iken, unin qiriq tal qilip örülgen qunduzdek sumbul çéçinin üçi Oğlanbayniñ sebiy yüzini biliner-bilinmes sipap ötüp ketiptu. Bunindin Oğlanbay çöçöp oyğinip kétiptu. Oğlanbay şu esnada özиniñ néme bolğanliqini qizdin soriğan iken, qiz:

—Bularni öziñizidin sorañ, men qandaqmu biley?-dep cavap bériptu.

—Oğlanbay özиniñ muşu şeherniñ şahzadisi ikenlikini éytiptu ve:

—Bu méme karamettu? Ordiniñ raviqidin sizni bir körüş bilen özümniñ bu yerge qandaq kélip qalğanliqimni zadi bilelmeyvatimen. Méni bu azabtin qutquzuşqa yardem bériñ, men zadila bolalmayvétimen. Siznin öyiñiz ordimizniñ etrapidila turup ecep néme üçün men sizni burun körmidim?-deptu. Qiz qaqaplap külüp kétip, yigitni olturuşqa teklip qilip sözni başlaptu:

—Méniñ ismim Şérin, dadam esli dadiñiznin leşkerliridin, anam bolsa aniñizniñ uzun yil xizmitini qilğan dideklirdin iken. Men anamniñ qorsiqidiki çağda dadam uruş meydanida ölüp ketken iken. Siz tuğulğan küni anammu mana tolğaq yevatqan iken. Ordida ikki bovaq bir künde tuğulup qalsa, bu şumluqnin bişariti bolidu, şevketlik textimizge ğayvane şérik peyda bolup qélip, kelgüside macira toğilidu, dégen oy bilen sizge inik aniliqqa alahide élip kirgen anamni ordidin öz külbimizge ekilip qoyuptu. Tul anam qattiq tolğaq azabini yutup miñ bir azabta yalğuz öyde méni tuğqan iken. Men qiriq künlük bolğandin başlap, anam méni öyge qoyup, özi kişilerniñ öyide nan yéqip, kir-qat yuyup, yémeklik tépip kélidiğan boldi. Bügün sizniñ bu merikiñiznin bolğanliq xevirini añlap, méni bu yerde olturğuzup qoyup, özi ordiniñ aldiğa bérip, özi uzun yil xizmitini qilğan aniñizniñ perzenti bolğan sizni bir körüp kélişni niyet qilip kétip qalğan

idi. Méniñmu sizni bir körgüm bar idi. Menmu hazir sizge oxşaş bolup qaldim. Néme üçün şundaq bolivatqanliqimni özümmu bilmeyvatimen.

Oğlanbay biraz oylanğandin kéyin:

—Bu çoñ bolup qalğanliqimizniñ alamiti bolsa kérek, bir-birimiz bilen ayrilmisaq bolğudek-deptu.

—Siz bir şahzade, men bolsam bir tul xotunnin qizi. Bizniñ muşundaq halette olturğinimizni başqilar körse derhal şahqa melum qilişi turğan gep. U çağda sizge héç gep emes, méniñ ehvalim qiyin bolidu. En yaxşisi, derhal ordiğa qaytip ketkiniñiz tüzük,-deptu Şérin. Qizniñ bu geplirini añliğan Oğlanbay bekmu tit-tit bolup:

—Şérin, undaq qilsaq bolmiğudek. Méniñ emdi ordiğa qaytişim bekmu müşkül. Çünki, dadam ruxsetsiz ordidin çiqip ketken baliliriğa hergizmu rehim qilmay cazalaydu. Uniñ ustige men sizdin ayrilmiğudekmen. İkkimiz birlikte seper qilip, yiraq caylarğa bérip öz xahişimiz boyiçe tirikçilik qilsaq ve şu arqiliq murat-meqsidimizge yetsek, deptu. Qiz çoñqur oylanğandin kéyin şundaq deptu:

—Undaq bolsa, mana aşiq bolğan yégit méniñ tövendiki üç şertimni ada qilişi kérek. Birinçi şert: Maña egişip piyade méñişiñiz kérek. İkkinçi şert: Közligen nişanğa barğandin kéyin, men bilen bir yerde turuşiñiz kérek. Üçünçi şert: Eger seperde méniñ qaramni yoqitip qoyup méni tapalmisiñiz, öziñiz méñip hérip qalğan yerde, şu yerge bir şeher bina qilip, şeherniñ dervazisini éçişiñiz kérek. Men kénizekler bilen şeherge kirip, dağduğiliq toy qilip visal arzuyimizğa yétimiz,-deptu-de, bulaq suyinin éqişini boylap méñip bir bağqa kirip kétiptu. Oğlanbaymu qiznin keynidin soñduşup méñiptu. Qiz bir ravaqniñ içige kirip kétip yoqap kétiptu. Bir hazadin kéyin ravaqniñ yene bir işikidin bir kéyik çiqip kétiptu. Oğlanbay derhal ravaqniñ içige kirip qariğudek bolsa quruq hucra, insi-cinniñ şepisi yoq, héçnime körünmeptu. U derhal ésini yiğiy, héliqi kéyiknin izini qoğlap méñiptu. Oğlanbay Şérin qizniñ, at minmey seperni piyade basimiz dégini boyiçe, piyade méñip tolimu teslikte yolni davamlaşturupu. U şu méñişi bilen qiriq kéçe-kündüzde Ürümçige yéqin bir yerge kélip qaptu. Qariğudek bolsa buyerde ot-çopler boluq ösken, sular şarqirap éqip turğan, zumrettek köller bağridin orun alğan aram bexiş bir makan iken. Héliqi kéyikmu muşu yerge kélip udul kölge kirip kétip közdin ğayip boptu.

Oğlanbay köl boyiğa kélip su yüzige sinçilap qariğan iken, közige héçnime körünmeptu. Néme qilarini bilelmey uyan qarap-buyan qarap qattiq biaram boptu. Şu teqlitte u kölge yette kéçe-kündüz qarap turuptu, biraq kéyik yenila körünmeptu. Oğlanbay es-hoşini yiğiptu, Şérin qiznin ikkinçi telipini orunlaşni xiyalidin keçürüptu. U pütün eqil-parasitini ve küç-quvvitini serp qilip, qiriq yil tinim tapmay işlep, miñ bir cebri-capa bilen bir şeher qurup çiqiptu. Şeher pütüp, Oğlanbay şundaq béşini kötergen iken, qariğudek bolsa, şeherniñ künçiqiş teripidin bir top kişiler, künpétiş teripidin bir top kişiler daqa-dumbaqlarni çalğan, ussullarni oyniğan halda şeherge kirip kélivatqudek. Oğlanbay sinçilap qariğan iken, künçiqiş tereptikiler dadisi padişah Deqqiyanus başçiliqidiki bir top kénizekler, künpétiş tereptikiler melike Şérin başçiliqidiki bir top kénizekler iken. Ular şeherniñ otturisida uçrişip Oğlanbayniñ katta emgikige tehsinler éytiptu ve uniñdin hal-ehval soraptu. Oğlanbay qarisa, dadisi Deqqiyanus uniñ derdide tola yiğlap közi kör bolup qalğan iken. Uniñ könli qattiq buzuluptu. Oğlanbay Şérin qiz bilen körüşkili barsa, u Şérin qiz bolmay, belki Şériñga oxşaş yasinip kelgen Şérinniñ dosti iken. Melike Şérin kéyiklik halitidin téxi qaytimiğan iken. Oğlanbayniñ köñlige derhal Şérin qiznin üçinçi şerti keptu-de, şuni orunlimay turup bu qismetniñ yéşilmeydiğanliqiğa közi yétip, üçinçi şertni orunlaşqa kirişiptu. Eslide yéñi pütken bu şeherniñ şimalidiki bir kohiqapta yatqan yette başliq bir yalmavuzniñ tiliniñ astida yéñi pütken şeherniñ dervazisiğa sélinğan qulupniñ açquçi saqlinip turivatqan iken. Mubada u açquçni qolğa almiğanda şeherge kirişmu mumkin emes iken. Şuniñ bilen Oğlanbay derhal dadisiniñ boz étini minip, boviliridin miras bolup saqlinip kélivatqan misran qiliçini élip, yalmavuzdin açquçni élip kélişke atliniptu. Oğlanbay yalmavuz bilen qiriq yil élişiptu. Uniñ acayip çidamliqi ve casaritidin tesirlengen yalmavuz ağzidin açquçni çiqirip bériptu.

Oğlanbay şeherge kirip, orda dervazisini éçip pütün camaetni başlaptu. Oğlanbayniñ baştin keçürgen qismetliridin tesirlengen Deqqiyanusniñ közidin taram-taram yaşlar éqip bir érik hasil boptu. Unin süyini içken kéyik derhal Şérinniñ siyaqiğa qaytiptu. Şérin köldin élip çiqqan mervayitni bolğusi qéyin atisinin közige sürtken iken, Deqqiyanusniñ közimu éçiliptu.

Pütün orda ehli bu karametni körüp köp söyünüp barikalla éytiptu. Qiriq kéçe-kündüz toy bolup, Oğlanbay bilen Şérin qiz muradiğa yétiptu, Deqqiyanus padişahmu uzun yil yaşap alemdin ötüptu.

Şuniñdin kéyin u şeher Oğlanbay şehiri dep atilidiken boptu. Zamanlarniñ ötüşi bilen "Oğlanbay" dégen nam "Olanbay" dégen namğa özgirip kétiptu.

235. PİÇAN[824]

Bundin nahayiti uzun zamanlar ilgiri, bizniñ muqeddes ana tupriqimizniñ hayatliq böşüki bolğan Tarim Deryasi vadisida Pişamşan dégen bir güzel şeher bolğaniken. Bu makanniñ ademliri öz devride bayaşatliq, toqçiliq ilkide bir neççe zaman xuşal-xuram hayat keçürgeniken.

Epsuski, bir yili qattiq qurğaqçiliq apiti yüz bérip Tarim deryasiniñ éqini üzülüptu, yerler qağcirap, térilğan ziraetler qurup, qattiq qurğaqçiliq apiti yüz bériptu. Kişiler hayatini, mal-çarvilirini saqlap qéliş üçün terep-terepke köçüşke başlaptu. Şundaq qilip, kişilerniñ bir bölüki şu zamandiki eñ güzel, qoyuq ormanzarliq, gül-gülistanliq "Gültağ"[825] bağriğa köçüp "Bilkiram" şehirini, tağniñ şimali teripide Çoñ Hese, Kiçik Hese şeherlirini barliqqa keltürüptü. Ular bu makanda birneççe zaman yaşiğandin kéyin yer atisi süyi çoñqurlap kétip su yerge siñip kétidiğan, bulaqlardin su çiqmaydiğan bolup, yene qurğaqçiliq apiti yüz bériptu. Şundaq qilip kişiler yene köçüşke mecbur boptu. Ular şimal terepke köçüp yene bir şeherni barliqqa keltürüp uniñğa "Bulan"[826] dégen namni qoyuptu.

236. KELPİN[827]

Qedimki zamanda Kelpin etrapidiki tağlar nahayiti qélin cañgalliq iken. Bu cañgalliqlarda her xil yavayi hayvanlar köp iken. Künlerniñ biride qayaqlardindu kelğen yette ovçi Kelpin tağlirida ov ovlap yürüp bir bulaqniñ[828] béşiğa kélip qaptu. Ular bulaqniñ süyini qanğuçe içip harduq çiqiriptu. Ular muşu bulaq süyini boylap méñip köreyli, birer yurt uçrap qalsa ecep emes, déyişiptu. Ular bulak éqinini boylap méñiptu.

---

[824] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 109–110.

[825] Gültağ-Hazir bu tağniñ xeritidiki nami Çöltağ.

[826] Beziler bu şeherniñ nami "Bulan" (Eñ baştiki şeher) idi dése, beziler "Bulaq" idi, deydu. Yene beziler şeherniñ nami Fişşehran idi, déyişidi.

[827] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 97–98.

[828] Bir bulaq: Hazirqi béliqliqtiqi bulaq.

Suni boylap méñivériptu. Su bir yerlerge kelgende ikki ériqqa[829] bölünüp kétiptu, bu yette kişi üçimiz bir ériqi, tötimiz bir ériqni boylap mañayli, dep ikkige bölünüp méñiptu. Ular méñiptu, méñiptu. Bir ériqtiki su bir tüzleñliktiki munbet yerlerge kélip yéylinip sinip kétiptu. U tüzleñlik hazirqi Qalma kenti etrapi iken. Yene bir ériqniñ süyi hazirqi Ara Aymaq, Toma Ériq kentliridiki munbet yerlerge taralganiken. Bu yerge kelgenler suniñ molluqi, yerlerniñ munbetlikini körüp, kepe yasap olturaqlişip dehqançiliq qilişqa başlaptu, ular olturaqlaşqan caylirini u kent, bu kent dep atişiptu. Bu yette kişiniñ hemmisi er bolğanliqi üçün kündilik turmuşta qiynilip, Xudağa iltica qilip birdin ayal bérişni tileptu. Ularnin nalisi Xudağa yétip, Xuda bularğa asmandin birdin perizat çüşürüp bériptu. Ular bu perizatlar bilen öy-oçaqliq bolup, avup hazirqi Kelpin peyda bolğaniken.

Kelpin dégen nam-ular eñ deslep kepe yasap olturğanliqtin, deslep "Kepe" dep atilip, zamanlarnin ötüşi bilen tedriciy Kelpin bolup qalğaniken. Kelpin kişilirini başqilarniñ "Ézitqu" déyişidiki sevep Kelpinlikniñ anisi perizat idi, dégen uqumdin kélip çiqqan.

237. YORUÑQAŞ VE QARAQAŞ[830]

İliçi baziriniñ ikki teripide Yoruñqaş ve Qaraqaş deryasidin ibaret ikki derya kéçe-kündüz toxtimay éqip turidu. Burun muşu ikki deryaniñ otturisi çoñ éqin bolup, kéyinçe bu deryaniñ süyi azlap, otturidiki çoñ éqin quruqluqqa aylinip qaptu ve barğanséri kéñiyişke başlaptu. Bu yerniñ ahalisi köpiyip şeherge ayliniptu. Şu vaqitlardin başlap kişiler künçiqiş tereptiki deryani "Yoruqqaş", kümpétiş tereptiki deryani "Qaraqaş" dep ataşqan iken. Kéyinçe "Yoruqqaş" sözi "Yoruñqaş"qa özgirip ketkeniken.

238. XİZİR ELEYHİSSALAM VE QARAQAŞLİQ[831]

Rivayet qilinişiçe, Xizir eleyhissalam "sail" qiyapitige kirip, éşikige minip seperge çiqiptu, seher peytide uxlap qalmasliqi üçün bir xorazni özige hemrah qilivaptu. Uniñ bu qetim seperge çiqişiniñ meqsiti yurt-şeherlerni kézip, u yerlerdiki xelqlerniñ eqil-parasitini sinap, sélişturup körüş iken.

---

[829] İkki ériq-Hazirqi gezlik yéza, yürçi yéziliriğa su ayrip béridiğan ikki toma.
[830] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 219.
[831] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 377–379.

“Sail” bir şeherge yétip keptu. U éşikini oqurğa bağlap qoyup, xorizini sarayvenge amanet bérip restige çiqiptu, yéşi toxtiğan, teqvadar bir ademniñ aldiğa kélip, toxuniñ közidin çoñraq yumilaq métal puldin bir dane uzitip:

—Teqsir, yénimda bar-yoq pulum muşu. Bu pulğa maña uzuq, éşikimge yem, xorizimğa dan tépip bergen bolsila,-deptu. Bu kişi aççiqlinip:

—Hoy qelender, bu puluñğa néme kélidu? Maña kaşila qilmiğina,-dep yoliğa kétivériptu. “Sail” iza tartip “Puşayman qilip ötkeysen” dep qarğaptu. Şuniñdin buyan bu yurtniñ ademliri herqandaq bir işni qilğandin kéyin “Estağpurulla, undaq qilmay, mundaq qilsam boptiken” dep puşayman içide azablinidiğan bolup qaptu.

“Sail” birneççe kündin kéyin yene bir yurtqa keptu. Bir moysipit yaymiçiniñ aldiğa kélip:

—Teqsir, muşu pulumğa özümge ozuq, éşikimge yem, xoruzimğa dan bergen bolsila,-deptu. Yaymiçi bu “xéridar”niñ puliğa qarap mesxire bilen külüp:

—Bu puliñizğa höpüpmu bir qétim osurup bermeydu,-deptu. “Sail” xapa bolup “bir-biriñniñ péyide bolğaysen!” dep qarğaptu. Şuniñdin buyan bu yurtniñ ademliri bir-biriniñ izini maraydigan, bir-biriniñ payda-menpeitige çidimaydiğan bolup, heset içide yaşaydiğan bolup qaptu.

“Sail” birneççe kündin kéyin yene bir yurtqa keptu. Bir baqqalniñ aldiğa kélip:

—Bu pulumğa maña ozuq, éşikimge yem, xoruzimğa dan bergeyla,-deptu. Baqqal térikip:

—Bu puluñğa bir tal şaptulmu kelmeydu. Aldimdin çaqqan ket,-deptu. “Sail” bekmu renciptu, şuña “tapqiniñ géliñdin aşmiğay!” dep qarğaptu. Şunindin béri bu yurtnin ademliri qançe işlisimu tapqini gélidin aşmaydiğan yoqsuzluqqa giriptar bolup qaptu.

“Sail” heptidin kéyin Qaraqaşqa keptu, éşikini oqurğan bağlap qoyup, xorizini sarayvenge amanet bérip restige çiqiptu, on neççe yaşliq bir balini qiçqirip:

—Bu pulğa özümge ozuq, éşikimge yem, xoruzimğa dan ekel,- dep buyruptu. U bala birdemdin kéyin bir qoğun kötürüp kélip “sail”ğa bériptu. “sail” sarayğa kélip qoğunni yep qorsiqini toyduruptu. Qoğunniñ şapqini éşikige, uruqini xoriziğa bériptu. “Sail” xuşal bolup:

—Ey, séxi igem Alla, bu yurtluqniñ rizqini keñ qilğaysen!-dep dua qiptu. Allataala Xizirniñ dua-telipini icabet qiptu. Şuniñdin étibaren Qaraqaşliqniñ yémek-içmek, nazunémetliri mol, turmuşi bayaşat bolganiken.

IV.1.8.3. KÖYLERLE İLGİLİ EFSANELER

239. ÇÜCE BAŞ[832]

Qeşqer Künşeher nahiyisiniñ Qoğan yézisida "Çüce Baş" deydiğan bir kent bolup, bu isimniñ kélip çiqişi tuğrisida xelq arisida mundaq bir rivayet bar:

Apaq Ğoca devride İspihandin "Perzoq" isimlik bir kişi derviş qiyapitide yasinip kélip, hazirqi Qoğan yézisiniñ bir kentige kélip orunlişiptu. Bu kişi tibabetçilik ilmide kamaletke yetken, Quran, ayet hedislerni yaxşi bilidiğan, séhri cadudinmu xeviri bar adem bolup, u Qeşqerge kelgendin kéyin, xelqni pulsiz davalaş, emrimerup qiliş, yalğan çüş körüp uniñğa yalgan tebir bériş, saxta karamet qiliş qatarliq işlar bilen xelq arisida "evliya" supitide tonuluşqa başlaptu. Bu kişige adettiki kişilerla emes, hetta Apaq Ğociniñ muritliridinmu nurğunliri qol bérip ixlas qilidiğan boptu. Buni añliğan Apaq Ğociniñ can-imani çiqiptu. Emma, uni qoğlap çiqirişqa uniñ küçi yetmigenliktin, hökümetniñ küçige tayinip qoğlaş meqsitide ularni "şie" likte eyiblep xan ordisiğa çéqip bériptu. Yolvasxan birmunçe esker çiqirip perzoq turğan cayni qorşap, uni ve uniñ birqançe muritini tutup tar boğuzdiki "Qara Qovuq" dégen zindanğa taşlaptu, qalğan muxlislirini tarqitivétiptu. Perzoqniñ özi pakar, béşi hem közi kiçik, tumşuqni uzun, set bir mexluq bolğanliqtin, Apaq Ğoca terepdarliri uni mesxire qilip "Çüce Baş Cadu" dep leqem qoyuptu. Kéyin kişiler Perzoq turğan bu cayni "Çüce Baş" dep ataydiğan bolup qaptu.

240. LELİLİK ŞEHİRİ[833]

Qedimki zamanlarda Lelilik nahayiti katta şeher iken. Öy-imaretliriniñ ziç ve toluqliqidin bir xoraz ögzige çiqsa, yerge çüşelmey ögzimu ögze yürüp qiriq kéçe-kündüzde aran yerge çüşeleydiken. Bu şeherde aç köz, pixsiq bir padişah bar iken. Uniñ xeziniside heddi-hésabsiz altun-kümüş, leil-yaqut bar iken. Emma, u şunçe mal-dunyasiga qanaet qilmay, daim dégüdek tağ terepte parqirap turğan qarliq çoqqini

---

[832] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 55–56.

[833] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 19–20.

körsitip: “Aşu tağdek leil-yaqutlirim bolğan bolsa, muradimğa yetken bolattim” deydiken. Bir küni u yene qarliq tağqa qarap xiyal sürüp oltursa, bir qelender ordiğa sapayini qéqip kirip keptu, padişah özini̇ñ şérin xiyalini berbat qilğan qelenderdin qattiq aççiqlinip, mulazimliridin qelenderge qétip ketken puçuq nanni çiqartiptu. Mulazimlar qelenderge uçuq nanni bérip, padişahniñ aççiqlanğanliqini yetküzüptu. Qelender puçuq nanni élip: “Xudayim, padişahniñ kütkinidek bolğay, amin” dep duağa kol kötürüptu-de, közdin ğayip boptu. Qelender ğayip boluşi bilen cahan qarañğulişip, bir azdin kéyin tağ terep yorup, şeherge kelkün yamraptu. Közni yumup açquçe şeher su astida qaptu. Zamanlarniñ ötüşi bilen su yerge siñip, bu cayda qum peyda bolup, qumluqqa ayliniptu. Kişiler bu cayğa otunğa baridiken. Otunğa barğanda bu cayda nurğunliğan leil-yaqut, sedep-marcanlarniñ çéçilip yatqanliqini körüp, leil-yaqut térip qaytidiğan boptu. Şuniñdin başlap bu kona şeherniñ ornini kişiler “Lelilik” dep ataydiğan boptiken.

241. TATİRAÑ[834]

Burunqi zamanlarda şehiri Qetran (Tatirañ) zor qara boranniñ tehditige uçraptu. Boran bara-bara ulğiyip qum boranğa ayliniptu. Çerçen deryasini qum tindurup taşlaptu. Étiz-ériq, bağu bostanlarni qum bésip kétiptu. Bu şeherniñ çétide yette aile adem bar iken. Ular tériqçiliq bilen yaşaydiken. Qum boran küçiyip şeherni qum bésivatqan peytte, ular ciddiy xaman tépivatqaniken. Ular qara boranda héçnémini körelmey, yette cayga békitken momini çögilep xaman tépivériptu. Töt kéçe-kündüz çiqqan boran toxtaptu. Ular qariğudek bolsa, Tatirañ şehiridin eser yoq, köz aldida qum barxanliri turğudek. Peket yette cayğa qadalğan momini aylinip turuvatqan yette ademla hayat qaptu. Kéyin ular qum astida qalğan şeherdin köçüp hazirki Tatirañ dégen cayğa keptu. Hazirqi Tatirañliqlar qum borandin aman qalğan yette ademniñ evladi iken.

242. LİKEÑ[835]

Şayar nahiyisi Mazar Ğocam yézisida Likeñ deydiğan bir kent bar. Bu kent naminiñ peyda boluşi heqqide mundaq bir rivayet tarqalğan:

---

[834] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 22–23.

[835] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 81–82.

Qedimqi devrlerniñ biride bu yurtqa bir uluğ evliya kelgeniken. Bu evliyaniñ yüzidin nur yéğip turidiken. U béşiğa girvekliri intayin uzun, qalpaqqa oxşaş kétidiğan ğelite bir baş kiyim kiyivalğaniken. U at üstide olturup mañğanda bu uzun baş kiyim likildap turidiken. Bu evliya atni asta mañdurup, hemme kişilerniñ öyiniñ aldiğa kélip, ularni insab-adaletke devet qiptu. Kéyin kétidiğan vaqtida bu caydiki kişilerge bir tuç qoñğuraqni bérip, "Eger qaçan béşiñlarğa kün çüşse, muşu qoñğuraqni çalsañlar men şu haman peyda bolup, müşkülatiñlarni asanlaştirumen" deptu-de, kétip qaptu. Evliya ketkendin kéyin bir neççe küngiçe kişiler arisida bu kişi toğruluq ğulğula boptu. Beziler uniñ evliya ikenlikige zadila işenmeptu. Axir ular sinap baqmaqçi bolup qoñğuraqni çéliptu. Şu haman evliya ularniñ aldida peyda bolup "Néme müşkülatqa yoluqtuñlar" dep soraptu. Buniñdin heyran qalğan kişiler néme déyişni bilmey hañvéqip qaptu. Kéyin kişiler bu evliyani bir öyge méhmanğa teklip qiptu ve uni qayta sinap béqiş üçün polu étip, poluniñ üstige müşükniñ göşini bésip élip kiriptu. Evliya qarapla uniñ müşükniñ göşi ikenlikini bilivaptu ve qattiq ğezepke kélip: "Siler méni exmeq qilmaqçimu? Siler maña emes, özüñlarğa yamanliq qilivatisiler, emdi bu qoñğuraq xasiyitini yoqatti. Men hergiz qaytip kelmeymen" dep kétip qaptu. Kéyin kişiler özliriniñ qilğan işliriğa köp puşayman qiptu. Ular bu evliyaniñ ğezipige uçrap ketmeslik üçün, gunahiğa tova qilip, evliyani séğinip nezir-çirağ ötküzidiğan boptu. Ular yene evliyani dorap, uniñ baş kiyimige oxşaydiğan kiyimlerni kiyidiğan boptu. Ular mañğanda bu uzun baş kiyim likañlap (lepeñşip) turidiğan. Şuña, başqa yurttiki kişiler ularni "Liqañlar" dep, bu yurtni bolsa "Likañ" dep ataşqa başlaptu. Kéyinki künlerde "Likañ" dégen söz "Likeñ"ge özgirip kétiptu.

243. KÖTEKSARAY[836]

Hemmidin xeverdar danişmenler, qissilerdin ünçe-mervayit tizğuçilar şayardiki "Köteksaray şehiri" heqqide şundaq hékaye qilişidu:

Asli Uyğurlardin bolğan, "Cañqara"[837] dep atilidiğan bir top kişiler telemet davini arqiliq teñritağliridin halqip ötüp, Kuça diyariğa keptu. Cañqarilarniñ aqsaqali "Altunxan" dep atilidiken. Bu kişi köpni körgen, pem-perasetlik ve casur adem iken. Altunxan öz ademliridin ikki kişini Kuça xaniniñ aldiğa evetiptu, elçiler nurğun sovğa-

[836] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 86—90.
[837] Cañqara-Qedimki Uyğurlarniñ bir qebilisi.

salamlarni élip, şir süretlik altun textte olturğan Kuça xaniniñ aldiğa kiriptu ve özliriniñ murat-meqsetlirini bayan qiptu:

—Ey, şanu şevketlik, yette iqlimğa dañqi ketken padişahi alem, biz Cañqarlar özliriniñ aldiğa başpanah izdep kelduq. Özlirige melumki, biz Cañqarilar uzundin buyan şimaldiki yaylaqlarda mal-çarvilirimizni béqip tinç-aman turmuş keçürüp kelgeniduq. Biraq, bügünki künge kelgende yat qovm kişiliri bizniñ yutrlirimizğa hucum qilip xaniveyran qildi, mal-çarvilirimizni tartivaldi, qiz-ayallirimizni bulap ketti. Biz amalsiz halda yurtimizni taşlap çiqip sersan bolup yürmektimiz. Uluğ teñriniñ iradisi boyiçe Altunxan bizni özliriniñ bu mubarek yurtiğa başlap keldi. Biz özliriniñ bizge atidarçiliq qilişlirini soraymiz. Bizge melumki, Kuça diyari bipayan zémin. Bu yerdin bizge yer-zémin bérilse, biz bu yerde turup qalsaq, siliniñ sayiliride emr-permanliriğa boysunup, yavaş puqra bolup ötsek.

Kuça xani buni añliğandin kéyin uzaq xiyalğa çöküptu. U Altunxanniñ dana-tedbirlik kişi ikenlikini, Cañqarilarniñ uruşqa mahir, cesur, palvanliqini obdan bilidiken. U ularniñ şunçe uzun yolni bésip yurtimizğa kélişide çoqum yaman meqset bar, eger ularni yurtumda saqlap qalsam, kéyinçe padişahlik seltenitimge xevp yetküzüşi, puqralirimniñ amanliqini buzuşi mumkin, şuña bularni vaqtida yoq qilivetmek lazimdur, dep oylaptu. U axir elçilerge çandurmay, siliq-sipaye muamile qilip mundaq deptu.

—Men silerni çoqum armaniñlarğa yetküzimen. Siler qaytip Altunxanğa mendin salam éytiñlar, bügünçe öz ornuñlarda aram élip turuñlar, ete men silerge yer-zémin teqsim qilip bérimen.

Şundin kéyin elçiler qaytiptu ve ehvalni Altunxanğa melum qiptu. Altunxan başliq barliq Cañqarilar buniñdin xuşal bolup, xatircem halda dalağa orun raslap aram aptu. Tün nispi bolup hemme xatircem uyquğa ketkende Kuça xani teripidin evetilgen sansiz qoşunlar ularni qorşivélip qir-çap qilişqa başlaptu. Cañqarilar néme iş ikenlikini bilip bolğuçe nurğun kişiler qirilip kétiptu. Birdinla hoşini tapqan Altunxan özini bixesetlikige miñbir puşayman qilip, derhal boz arğimiqini minip, yigitlerni başlap, ceñge kiriptu. Ular baturlarçe uruş qilip, Kuça xanniñ leşkerlirini köp talapetke uçritip, axir qorşavni bösüp çiqiptu. Emma, Altunxan uruşta éğir yariliniptu. Altunxan aman qalğan ademlirini başlap cenub terepke yürüp kétiptu. Ular hazirqi şayar nahiyisiniñ yéñi mehelle etrapiğa kélip çüşkün qiptu. Bu yerde bir çoñ daş (köl) bar iken. Ular daş

boyida tüneptu. Altunxan éğir yarilanğaçqa, uniñ ehvali barğanséri yamanlişiptu. U özиniñ hayatiniñ axirlişip qalay dégenlikini bilip, qérindaşliriniñ kéyinki teqdiridin ğem-endişige çüşüp asmanğa qarap yatqaniken. Del muşu peytte, hemme tatliq uyquğa kétip peqet Altunxanla oyğaq yatqanda, birdinla acayip möcize yüz bériptu: Asmandin yumilaq bir nur parqirap, asta leylep çüşüp keptu. Bu yumilaq nerse barğanséri tövenlep, uniñ béşi üstige kélip toxtaptu. Cañqarilar yatqan cayniñ etrapi bir çaqirim uzunluqqiçe goya kündüzdek yorup kétiptu. Altunxan buniñdin heyran bolup, derhal ornidin turup kétiptu.

Del şu çağda köktin mundaq avaz keptu:

—Ey Altunxan, qulaq sélip añla, séniñ qovmiñ yéterlik azab-oqubetlerni tartti. Séniñ hayatiñmu emdi axirlaşti. Biraq, teñri séniñ qovmiñni qutquzup qalmaqçi, sen ölüştin burun ularğa éyt, ular cenub terepke barsun, u yerde silerniñ tuğqanliriñlar yasavatqan bir güzel makan bar. U yer “Üçqat” dep atilidu. Üçqatniñ xani qovmiñni öz panahiğa alidu. Ular u yerde xatircem yaşap, barğanséri köpiyip avuydu.

Asmandin kélivatqan bu avaz yoqaş bilen teñ héliqi yumilaq nur birdinla daşqa çüşüp su astida yoqap kétiptu. Bu karamettin heyran bolğan Altunxan derhal cañqarilarni oyğitip, ularğa bayatin bolğan işlarni sözlep bériptu. Altunxanniñ ehvali barğanséri yamanlişip tañğa yéqin can üzüptu. Cañqarilar Altunxanni daşi boyiğa depne qiptu. Şuniñdin kéyin bu yer “Altun Daş” dep atilip, hazirğiçe şu nam bilen davam qilip keptu. Cañqarilar Altunxanniñ nesihiti boyiçe cenubqa qarap yürüp kétiptu ve hazirqi Üçqat dep atilidiğan caydiki (toqsu nahiye Üçqat yéza teveside) Üçqat padişahliqiğa kélip ulardin panahliq tileptu. Üçqat padişahi ularğa süyi mol, etrapi orman ve ot-çöpler bilen qaplanğan güzel bir zéminni ayrip bériptu. Ular bu cayda yaşap, barğanséri köpiyip avuptu, şeher-imaretlerni bina qiptu. Ular özliriniñ öy-imaretlirini pütünley toğraq yağaçliridin yasiğaniken. Quçaq yetküsiz yoğan toğraq kötekliridin qurup çiqirilğan bu şeher kéyinçe “Kötek şehiri”, “Köteksaray” dep atiliptu. Cañqarilar özlirini qutquzup qalğan kök teñrini untup qalmaptu. Ular en égiz bir qum dövisini tallap, her yili bu yerde kök teñrige atap nezir-çirağ qilip turuptu. Ular égiz qum dövisi üstige nahayiti uzun bir xadini tiklep, özliriniñ qurbanliqlirini ene şu xadiniñ üstige ésip qoyudiken. Qağa-quzğunlar xadiğa ésilğan taplarni élip ketkende ular bizniñ qurbanliqimiz teñri teripidin qobul qilindi dep qaraydiken. Kéyin bu cay “Xadadöñ” dep atiliptu. Köteksaraydiki

cañqarilar barğanséri köpiyip, avup, yene nurğun şeherlerni bina qiptu. Hazir "Yantaqşeher", "Toñguzbaş şehiri", "Butbaş şehiri" dep atilidiğan şeherlerniñ hemmisini ene şular bina qilğaniken. Cañqarilardin bir bölük kişiler hazirqi yéñi mehelle yézisiniñ şimalidiki yéñiriq kentige köçüp bérip, u yerni avatlaşturğaniken. U yerdiki "Cañqara" dégen yer ismi hazirğiçe ene şularniñ namida saqlinip keptu.

IV.1.8.4. MAHALLE VE SEMTLERLE İLGİLİ EFSANELER

244. AMANŞA DÉGEN İSİM TOĞRİSİDA[838]

Burun Piçanniñ hazirqi Amanşa dégen mehelisiniñ qarşi teripidiki Qumtağniñ töven teripi şeher iken. Künlerdin bir küni nahayiti qattiq boran çiqip pütün şeherni qum bésip kétiptu. Peqet hazir "Amanşa" dep atilidiğan mehellila aman qalğan iken. Şuniñ bilen kişiler bu cayniñ ismini aman qalğan şeher (mehelle meniside) yaki Amanşa dep atiğan iken. Hazirmu şundaq atilip kelmekte.

245. ÇİM ÇİM OĞUL[839]

Nahayiti qedim zamanda Kelpin qélin cañgalliq iken. Bu yerde ormanlar şundaq qoyuq öskenikenki, yer yüzige yil boyi kün nuri çüşmeydiken. Cañgalliqta her xil hayvanlar ve uçarqanatlar behuzur qiyğitip yaşaydiken. Ademzat nahayiti az bolup, sanaqliqla iken.

Künlerniñ biride bu yerge Taşçomaq dégen bir ovçi peyda boptu. Uniñ taştin yasivalğan bir çomiqi bolup, herqandaq hayvani şu çomiqi bilen ovliyalaydiken. Xelq uniñ bu xil maharitige qayil bolup, uni yaqturup qaptu. Şuniñdin başlap u cañgalliqta kepe yasap kün ötküzüşke başlaptu. Künler, aylar, yillar ötüptu. Taşçomaq öylinip, ayali bir oğul tuğuptu. Bu oğulni intayin erke béqiptu, uniñğa topa-çañ qondurmay, néme telep qilsa rayini qayturmay, pepilep balağetke yetküzüptu. Oğli çoñ bolğandin kéyin, uniñğa ovçiliq hünirini öginişni éytiptu. Oğli ögengili unimaptu. Başqa hünerge bérişke urunup körgen bolsimu, oğli qobul qilmaptu. Ata-ana ilacsiz qélip uni yenila meylige qoyup bériptu. U bala atisiniñ işliriğa varis bolmay, teyyarğa heyyar bolup öginip qaptu.

Künlerniñ bir küni qattiq kelkün kélip, su cañgal-saylarda adem boyidin égiz éqiptu. Taşçomaq bilen ayali ovğa çiqip ketkeniken. Oğli bir derexke çiqivaptu. Kelkün bir-ikki kün éqip ötüp kétiptu, emma Taşçomaq bilen ayali qaytip kelmeptu. Ata-anisiğa

[838] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 217.
[839] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 160–162.

tayinip öginip qalğan oğul qorsiqi aç halda ularni kütüptu, axir bolmay ata-anisini izdeşke mecbur bolup, cañgal arilap méniptu. Bir yerge yétip kelgende uniñ aldida bir tağ körünüptu. Bala tağ üstige çiqip, özi kelgen cañgal terepke qarap ata-anisini çaqirip tovlaptu, yiğlaptu, varqiraptu, axir avazi pütüptu, köziniñ yéşi quruptu, közi télip çimildaydiğan bolup qaptu, şu varqiriğançe tağdin çüşmeptu, atisiniñ hünirini öginivalmiğaçqa, açliqtin dermanidin kétiptu. Şu çağda bir perişte kélip balini yölep turğuzuptu. Bala yene közini çimilditip qarap turuptu. Perişte uniñğa: "İsmiñiz çim-çim oğul bolsun, orniñiz kepe bolsun, cismiñiz muşu tağda taşqa aylansun. Ata-anisiğa varisliq qilmiğanlar sizdin ibret élip, kiçikidin başlap çéver, eqilliq, işçan, hünerven bolsun, amin" deptu,-de, közdin ğayip boptu. Periştiniñ duasi tamam boluşi bilenla icabet boptu, oğul şu saettin başlap taşqa aylinip, tağ üstide qétip qaptu. Kişiler uniñ taşqa aylanğan cismini "Çim-Çim Oğul", beziliri "Çim-Çim Oğlam" dep atişiptu. Kelpinniñ qaysi yézisidikiler bolsun, bu Çim-Çim oğulni yiraqtin köreleydu.

Éytişlarğa qariğanda, Çim-Çim oğul ata-anisiniñ sözini añlimiğanliqiğa puşayman qilip yiğlar imiş, kéçe-kündüz kirpik qaqmay közini çimilditip ata-anisini kütüp turar imiş.

246. TOQQUZ ECDİHA TAL (1)[840]

Rivayet qilinişiçe, uzun yillar ilgiri Qumulda Bedri Belxi isimlik bir kişi ötkeniken. U kişi şunçilik mömin ikenki, birer kişiniñ dilini ağritmay, öz aldiğa tirikçilik qilip kün ötküzidiken. Künlerniñ biride qattiq boran çiqip, Yarbağ Kövrük boyidiki qara tallarniñ biriniñ şéxini sunduruvétiptu. Bedri Belxi isimlik bu kişi sunğan şaxni ekélip hazirqi Toqquz Ecdiha Tal mehellisidiki bulaqniñ boyiğa tikip qoyğaniken. Yillarniñ ötüşi bilen bu tal çoñlap toqquz şaxliq bolup baraqsan ösüptu. Uniñ ösüşi adettiki tallarga oxşaş bolmastin, belki yerdin béşini kötürüp tolğinivatqan toqquz yilanni eslitidiken. Bu toqquz şaxliq tal kéyin yillarniñ ötüşi bilen "Toqquz ecdiha tal" dep atilip qaptu.

247. TOQQUZ ECDİHA TAL (2)[841]

El şundaq rivayet qiliduki, çiñ sulalisi Cyaçiñ xan devride, paytext Béyciñ şehiride bir quduq bolup, bu quduqtin bir yilniñ töt pesliniñ hemmiside apaq tütek

[840] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 323.
[841] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 323–325.

havağa örlep turidiken. Bu tütekniñ havağa örlişi adettikiçe bolmastin, xuddi yilandek tolğinidiken. Kéyin bu tütek asta-asta azlap, axir yoqilip kétiptu. Bu xever xanğa yetkendin kéyin, xan muneccimlirini yiğip bu işqa mene éytişni buyruptu. Muneccimler:

—Esliy bu quduqta xanliqniñ tac-textini qoğdavatqan bir ecdiha bolup, hazir u ğerbiy diyarğa yötkiliptu. Ġerbiy diyardiki vañ ordisiniñ şerqide bir bulaq bar iken, bulaqniñ yénida bir yiltizdin çiqqan ecdihasiman toqquz şaxliq tal bolup, ularniñ uçliri bulaq süyige tégey dep qaptu. Eger ularniñ uçliri bulaq süyige tegse, ular heqiqiy toqquz ecdihağa aylinidiken. Vañ ordisiniñ aldidiki derexte bir cüp quş uva yasaydiken. Quş balisi tuxumdin çiqqan küni Vañniñ ayaliniñ közi yoruydiken. Quş balisi uçurma bolğanda tuğulğan bala balağetke yétidiken. Eger toqquz ecdiha tal heqiqiy ecdihağa aylinip balini qoğdisa, u çağda bu dunyada uniñğa héç kişi teñ kélelmey, xanliq axir şu baliniñ qoliğa ötidiken,-dep mene éytiptu. Xan buni añlap çöçüp kétip:

—Emdi buniñğa qandaq amal bar?-dep soraptu. Muneccimler:

—Talni derhal késip, tuxumni çéqip taşlap, balayiapetni böşükide tuncuqturup, xanliqni saqlap qéliş kérek,-dep teklip bériptu. Xan derhal üç yüz derhal késip, leşkerni ğerbiy diyarğa mañduruptu.

Şu çağda Qumulda Muhemmed Béşir Vañ hökümranliq qilivatqan bolup, uniñ ayali hamilidar iken. Vañ ordisiniñ şerqiy cenubida bir tüp çoñ derex bolup, bir cüp ğaz bu derexke uva yasaşqa başlaptu. Ġaz eslide su boylirida yaşap, şu caylarda uva yasap, bala çiqiridiğan quş bolğanliqtin, kişiler bularniñ derex üstide uva yasiğiniğa heyran boluşuptu. Bu bir cüp ğaz peqet birla tuxum tuğuptu. Bulaq béşidiki toqquz ecdihasiman tal intayin aynip baraqsan bolup kétiptu. Xanliqtin evetilgen üç yüz leşker alte ay yol yürüp Qumulğa yétip kélip, avval derexke yamişip çiqip héliqi ğaz tuxumini çéqivetiptu, andin bulaq béşiğa bérip toqquz şaxliq talni bir-birlep késeptu. Tallarni keskende ulardin qan sirğip çiqiptu. Del şu künlerde Muhemmed Béşir Vañniñ ayaliniñ közi yorup bir oğul tuğuptu, lékin bu bala tendurus tuğulmastin, méyip tuğuluptu. Bu bala ğulamidin Çiñvañ bolup, Uyğurlar “Aqxan Vañ” dep ataptu, Xenzular “Tenvañ”[842] dep ataptu.

[842] Tenvañ-(Xenzuçe) méyip vañ.

248. TOQQUZ ECDİHA TAL (3)[843]

Rivayet qilinişiçe, Çin sulalisiniñ Cyaçiñ Xan devride paytext Béyciñ şehiridiki bir parçe yerdin daim havağa apaq tütek örlep turidiken. Kéyin bu aq tütek barğanséri azlap, asta-asta yoqilip kétiptu. Del şu çağda memliketniñ herqaysi caylirida xanğa narazilik küçiyip, xanniñ hoouoi acizlişişqa yüz tutuptu. Buniñdin ensirigen xan bir küni muneccimlerni çaqirtip bu işqa mene éytişni buyruptu. Xanniñ bir muneccimi palnamisini axturup mundaq mene éytiptu.

—Héliqi aq tütek çiqip turğan cay bir ecdihaniñ béşi bar cay iken. Bu ecdiha xanliqni uzun zamanlardin buyan qoğdap turğan bolup, hazir u ğerbiy diyarğa ötkilip kétiptu, şuña aq tütek örlimeydiğan bolup qaptu. Caylarda boluvatqan naraziliq ve malimançiliqmu muşu ecdihağa munasivetlik iken,-deptu.

Xan bu tebirni añlap bek ensireptu hem qandaq qiliş lazimliqini soraptu. Muneccimler:

—Derhal ğerbiy diyarğa bérip héliqi ecdihani tépip öltürmise, xanliq ğerbiy diyarğa yötkilidiken,-deptu. Bu sözni añliğan xan derhal yüz leşkerni muneccimlerge qoşup ğerbiy diyarğa bérip, ecdihani tépip öltürüşke buyruptu. Ular ecdihani izdep Aratürüktiki Nérinkirniñ ğerbiy teripidiki Cyencapu éğiziğa kelgende keç bolup, şu cayda qonuptu. Ular etisi şu etrapni izdep Nérinkirniñ cenubiy, Qumtağniñ şimalidiki tüzleñlikke kélip qarisa, şu caydin havağa aq tütek örlevatqanliqini körüp, ecdihaniñ béşi muşu cay iken dep cezm qilip, şu cayni kolap ecdihaniñ béşini tépip uni öltürmekçi boptu. Ular bu cayni birqançe on gez oyğandin kéyin, yerniñ tégidin güldürligen vehimlik avaz kélişke başlaptu. Ular yene kolaştin qorqup, uni köydürüp öltürmekçi bolup, neççe on tüñ su mayni töküp, uniñğa ot yéqiptu. Ot birneççe aylar köyüp toxtiğandin kéyin qarisa, aq tütek örlimeydiğan boptu. Ular ecdihaniñ béşini köydürüp tügettuq, emdi uniñ quyruqi qeyerde, dep izdep, Qumul şeher içi yézisiniñ toqquz ecdiha tal mehellisige kélip, bir tüptin toqquz ecdihasiman ösken çoñ talni körüp, ecdihaniñ quyruqi muşu iken, dep uni késep taşlaptu. Rivayet qilinişiçe, bu tallarni keskende qan aqqanmiş.

249. İŞQ YOLİ[844]

[843] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 325–327.

Bundin xéli yillar ilgiri, Qeşqer Künşeher nahiyisige qaraşliq hazirqi Beşkérem yézisiniñ Sayvağ kentide bir déhqan bolup, nahayiti tekvadar bir adem iken. Bu déhqanniñ Şavar isimlik bir oğli bolup, u quramiğa yetkende Atuştiki bir medrisige élip bérip muderriske tapşuruptu. Muderris Şavazniñ turqidinla uniñ çéçen ve eqilliq ikenlikini hés qilip, uniñ yatiqini öz öyige orunlaşturuptu ve her künlüki uniñğa obdan savaq bériştin başqa "sen eqilliq bala ikensen, senmu mendek ilim tehsil qilip ixlasmenlerni yaxşi terbiyiligin" dep terbiye bériptu.

Şavaz muderrisniñ kütkinidinmu yaxşiraq öginiptu. Boş vaqitlirida ustazniñ öy işliriğa yardemleşiptu. Bu ceryanda, u muderrisniñ boyiğa yetken Xumar isimlik sahibcamal qizi bilen tonuşup qaptu ve bir-birige işq-muhebbet izhar qilişiptu. Bu ikki yaş visal koyida yürgen bolsimu, lékin diniy exlaq yol qoymiğaçqa mexpiy revişte körüşüp turuptu.

Bir çağlar ötkendin kéyin bu ikkisiniñ muhebbiti başqilar teripidin sézilip muderrisniñ quliqiğa yétiptu. Buniñdin qattiq ğezeplengen muderris Şavazni medristin qoğlap, derrige bésip beddua qiptu. Xumarni nezerbend qilip tala-tüzge çiqişni meni qiptu. Şuniñ bilen Xumar bilen Şavaz didar izdep qan-qan yiğlap, yaqa yirtip kéçisi séğinsa ayğa, kündüzi séğinsa künge qarap künlerni ötküzüptu. Axir her ikkisi işq otida puçulinip berdaşliqi tamam bolğanda ğeyretke kélip yoşurun körüşüş qarariğa keptu.

Şundin kéyin Xumar dadisi xupten namizidin qaytip öz xanisiğa kirip ketkendin kéyin asta çiqip Beşkérem bilen Atuşni ayrip turidiğan tağniñ bağriğa kélip, kéçiçe yiğlap tañ seherde öyge qaytiptu. Şavazmu şu tağniñ Beşkérem tevesidiki yanbağriğa kélip nale-peryad bilen tañ atquzuptu. Bir qançe ay muşu teriqide ötkendin kéyin muderris Xumarni yatliq qilmaqçi bolup toy teyyarliqiğa çüşüptu. Bu xeverni añliğan Şavaz texirsiz halda tağ arilap Atuşqa bérip toy axşimi nikah qiliş vaqtida Xumar bilen körüşüp pütüşkendin kéyin purset tépip qéçip kétiptu.

Bir haza ötkendin kéyin toy ehli qizniñ qaçqanliqidin xever tépip adem orunlaşturup pütün Atuşni izdişiptu ve ularniñ izliridin tağ bağrida mañğanliqini bilişiptu. İzde-izde axir iz boylap méñip Beşkerémge çiqip qaptu.

Emdi gepni Xumar bilen Şavazdin añlañ.

---

[844] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 39–41.

Xumar bilen Şavaz tağ arisidiki cilğilar bilen Beşkéremge bérip Şavazniñ öyige kirgende Şavazniñ dadisi bularni öyidin qoğlaptu ve "ustaziñniñ şöhriti alemge meşhurdur. Sen şu qatarliq ustaziñni yerge qaritip, uniñ qizi bilen bundaq naşayan munasivette bolğiniñ kuppar bolğiniñdinmu yaman emesmu" deptu.

Ular elem bilen yol yürüp Beşkérem Lenger kentige qélip bir piçaqni guvah qilip nikah qilişip visal tépişqandin kéyin, başqa yerdin panah izdeşke amalsiz qélip her ikkisi bir-birini mehkem quçaqlap tağdin özini taşlap ölüvaptu.

İzdigüçilar izdep kélip ularniñ cesetlirini tépivaptu ve özliri méñip kelgen tağ yoli bilen Atuşqa qaytişiptu.

Xumarniñ anisi bu elemdin ölgüdek boptu ve her heptide bir qétim Xumar mañğan yol bilen u ölüvalğan cayğa bérip qanğuçe yiğlap öyge qaytidiğan boptu. Şuniñ bilen tağ arisida kétivétip tağlarğa qarap hesretlengen halda "Xumar mañğan tağ, Xumarniñ izi qalğan tağ, Xumar körgen tağ," dep ataydiğan bolup qaptu. Ularniñ işq-muhebbet yolida açqan bu yoli "İşq Yoli" dep atiliptu. Kéyinçe Uyğur tilidiki tavuşlarniñ almişiş munasiviti bilen "İşq Yoli" "İt Yoli" dep, "Xumartağ" "Kumul Tağ" dep atilidiğan bolup qaptu. Hazir u yolda Atuş-Beşkéremge bériş-kéliş qilidiğan atliq, éşeklik ve piyadiler mañidu. Bu yol bilen tunci qétim éşek minip yol yürgen bir din tarqatquçi bu yolni "Éşek Yoli" dep ataptu. Hazir bu yolni nurğun kişiler "İt Yoli" dep atisa, az sanidikiliri "Éşek Yoli" dep atişidu.

250. TURA[845]

Burun hazirqi Tura[846] dégen cayda héçqandaq canliq yaşiyalmas iken. Turaniñ künçiqiş teripidiki Öztağda[847] bir dive yaşaydiken. Künpétiş teripidiki Qorum tağlirida yene bir dive yaşaydiken. Bular töven teripidiki Altuntağni talişip uruşidiken. Öztağdiki dive "Altuntağni men alimen" deydiken. Qorum tağdiki dive bolsa, "Altuntağni men alimen" deydiken. Şundaq qilip, uzun zamanlariğçe bu cayda uruş ve qara boran vehimi höküm sürüptu. Boran destidin bu cayda héçqandaq canliqniñ turuş imkaniyiti bolmaptu, künlerniñ bir küni, bir derviş bu tağniñ içkirisige istiqamet qilişqa méñiptu. U

[845] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 14–15.
[846] Tura: Atçan köyüne bakan çarviçilik formisi.
[847] Öztağ- Tura çarviçiliq férmisiniñ künçiqiş teripidiki tağ ismi.

bu cayda toxtimay çiqivatkan qara boranğa yoluquptu. Derviş borannin ikki dive otturisidiki uruştin kélivatqinini bilip, ularğa:

—Xudaniñ qudritisiz qil tevrimeydu, Altuntağniñ qaysiñlarğa teve boluşini Xuda özi bilidu. Bu caynin ot-süyi mol iken. Her xil mexluqatlar yaşisun, turup köpeysun, - dep nesihet qiptu.

Diviler dervişniñ nesihitige qulaq salmaptu.

—Bizdin başqa heçqandaq canliq bu cayda yaşiyalmaydu, bizniñ boranlirimizda canlirini epqaçidu,-deptu bu ikki dive teñla.

Derviş divilernin köz aldida bir epsun oqup toqquz tulum paşa peyda qiptu, de bu cayğa qoyup bériptu. Diviler dervişniñ bu qiliqidin külüp:

—Biz her yoğan taşlarni uçurtup, tağlarni tüzlep taşlaymiz, paşidek tilğa alğuçiliki yoq mexluqni bu cayga qoyup bergini némisi?-déyişiptu. Yenimu qattiq boran çiqiriptu. Boran yette kéçe-kündüz davam qiptu. Alem qarañğulişip, tağu taşlar her terepke uçuşqa başlaptu. Borandan kéyin toqquz tulum paşiniñ sekiz tulumi alliqaçan boran destidin turalmay qéçip kétiptu. Peqet bir tulum paşa bu cayda turup qaptu. Bu bir tulum paşimu ğiñşip, derviştin özlirini bu caydin élip kétişni telep qilişiptu. Derviş paşilarğa:

—Muşu cayda turup qal, yaşap köpeygin,-dégeniken, paşilar bu cayda turup qaptu. Şuniñdin başlap bu caynin nami “Tura” dep atiliptu. İkki dive dervişniñ aldida mat bolup, dervişke boysunuptu. Derviş şularni bir epsun bilen bulutqa aylandurup qoyuptu. Ta hazirğiçe bu ikki dive Öztağ ve Qorum tağliri teripidin Tura asminiğa kélip, asmanda uruşidiken. Ular uruşqanda çaqmaq çéqip yamğur yağidiken.

251. KİNDİK HEQQİDE RİVAYET[848]

Burun Turpanda bir adil padişah ötken iken. Bu padişahniñ sahibcamalliqta yurtta teñdişi yoq bir melikisi bar iken. Melikige padişahniñ batur serkerdisi aşiq bolup qaptu. Qizmu serkerdige köyidiken. Melike bilen batur serkerde toy qilişqa pütüşüp padişahniñ aldiğa elçi kirgüzüptu. Padişah bu iştin memnun bolup, melikisi serkerdiniñ toyğa raziliq bérip toy teyyarliqiğa kirişiptu. Toy küni bu diyarğa yav basturup kélivatqanliq xeviri yétip keptu. Batur serkerde yavni tosaş üçün leşker tartip méñiptu. Melike serkerdige bir sunmas qiliç teqdim qiliptu.

[848] Muhtar Muhemmet. “Rivayetler.” *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1996, ss. 14–15.

Ceñ uzunğa sozuluptu. Melike her küni yigitniñ yoliğa telmürüptu, ceñde yéñip qaytip kélişini kütüptu. Bir küni yigitniñ ceñde şéhit bolğanliqidin xever keptu. Bu xever, melikige alemçe azab boluptu. Melike serkerde üçün qisas élişqa şah atisidin ruxset soraptu. Melike erençe yasinip 41 çéver yigitni tallap ceñge atliniptu. Ular yav bilen dehşetlik ceñ qiliptu, yavniñ 41 qétimliq hucumini qayturuptu. Melike 41 qétimliq ceñde 41 yigitidin ayrilip qaptu. Yavniñ qanliri derya bolup éqiptu. Melike yavniñ yette qétimliq hucumini özi yalğuz qayturuptu. Yav 9 qétim basturup kelgende melikige qiliç tégip kiyimlirini tilivétiptu. Ceñ taza evcige çiqqanda, tosattin yavniñ leşkerliri közlirini çekçeytkiniçe turup qaptu. Melike hañviqip turğan yav leşkerliriniñ kallisini ténidin cuda qiliptu. Şu çağda melike yav leşkerliriniñ hañviqip turğanliqiğa eceblinip özige qariğaniken, kiyimliriniñ qiliç tégip yirtilip sol köksiniñ éçilip qalğanliqini körüptu. Yav leşkerliriniñ közi melikiniñ anardek köksige tikilgen iken. Melike yavniñ közi çüşken bu nersiniñ maña kériki yoq, dep qiliçi bilen sol köksini késip taşlaptu. Melikiniñ bu xisliti allani tesirlendürüptu. Şu haman yavğa allanin nepriti yéğiptu. Güldürmama güldürlep çaqmaq çéqiptu, zémin titreptu, asmandin taş yéğiptu. Yavnin leşkerliri yer bilen yeksen bolup, yurt yav tapinidin aman qaptu. Melikinin köksi çüşken yerge taş yağmay undek yumşaq sériq tupa yéğip, melikiniñ köksini öz qoyniğa aptu. Hazirmu Turpandiki qara sayliq içide sériq tupa qizniñ köksidek culalinip turidu. Kişiler melikiniñ hürmiti üçün u cayni "Kindik" dep ataptu. Hazirmu bu cay şu nam bilen atilip kelmekte.

252. İŞTAÇİ DÉGEN NAMNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ[849]

Sultan Sutuq Buğraxan bir qétim ğazattin qaytişida, hazirqi "İştaçi" dégen dağ bağridiki yéziga nahayiti keç kélip qonmaqçi boptu. Bu yer öz işğaliyitidiki cay bolğaçqa işençiliq dep qarap, qaravul qoymay, bir neççe itini eskerler yatqan çédirniñ etrapiğa bağlap qoyup xatircem oxlaptu. Bu kéçe itiniñ karavulluqida tipténç ötüptu. Etisi Sultan Sutuq Buğraxan öz sepirini davamlaşturuptu. Şu kündin başlap bu cayniñ nami "İt ovçi" (it Karavulluq qilğan cay) dégen nam bilen atiliptu. Vaqitniñ ötişi bilen bu isim özgirip "İştaçi" dep atalğaniken.

253. CİYA[850] TOĞRİSİDA RİVAYET[851]

[849] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 216–217.

Burunqi zamanda bir uluğ zat Qarañğu Tağ tereptin hasisini ciyap baştin ayaqqa mañğan iken. Bu zatniñ hasisi ciyiğan izdin çoñ bir östeñ hasil bolup, şarqirap su éqiptu. Bu zat hasisini ciyap Teklimakan qumluqiniñ yanliriğa kelgende, ğayibtin bir avaz çiqiptu-de, şu yerde keynige qarap toxtaptu hemde hasisini şu yerge sançip qoyup vapat boptu. Cesidi şu hasa tüvige kömülüp, hasa uniñ qevri belgisi boptu. Bu yerge su kelgendin kéyin bağu bostanliqqa aylinip, kişiler olturaqlişişqa başlaptu. Şuniñ bilen bu cayğa "Ciya" dep isim qoyuluptu.

IV.1.8.5. BELİRLİ YAPILAR VE HARABELERLE İLGİLİ EFSANELER

254. ĞAYİB ŞEHER[852]

Ğayib şeher[853]ge bérip qalğan ademler bük-baraqsan ösken tal barañlarni, mey bağlap pişqan üzümlerni ve pakiz tazilanğan öylerni hemde u yer-bu yerde höl bolup qalğan caylarni köridiken. Bu aşu ğayib şeher ademliri namaz öteş üçün taharet alğan çağda su tökülgen cay iken. Biraq, bu şeherniñ ademliri körünmeydiken. Keç kirgende u yerge bérip qalğan ademler şamaldin, yavayi hayvanlarniñ ziyankeşlikidin panahliniş üçün öyge kirip emdi yétişiğila, "Méniñ ornumda yétivélip, méniñ ornumda yétivélip" dégen avaz añlinidiken. U yerde tünimekçi bolğan adem ilgiri yatqan ornidin turup, öyniñ bir cayiğa bérip yétişiğa yene yuqiridiki söz añlinidiken. Héliqi ademmu u orundin yene bir orunğa yötkilidiken. İş muşu teriqide tekrarlinivéridiken. Héliqi adem yötkile-yötkike axir işik tüvige kelgende, yüzige bir şapilaq tégidiken, şuniñ bilen u öydin qaytip çiqidiken.

255. ANA QUVUQ HEQQİDE[854]

Qedimki zamanda Deqyanus dégen bir padişah ötken bolup, uniñ dölitiniñ çégrisi kün çiqiştin kün pétişqiçe bolğan yerlerni öz içige alidiken. Uniñ dölitide bayliq heddi hésapsiz köp iken. Adalet ve méhribanliq hemme ademniñ qelbide orun alğan bolup, padişahtin puqralarğiçe icil-inaq ötidiken.

---

[850] Ciya-Xoten rayonidiki bir yurtniñ ismi.
[851] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 220–221.
[852] Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri *(Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 44.
[853] Ğayib şeher- éytişlarğa qariğanda, bu şeher Turpandiki Çöltağniñ şimaliy étikide bolup, hava oçuq künliri nahayiti éniq körünidiken.
[854] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 37–46.

Deqyanus padişah öziniñ paytextini Ulanbayniñ yénidiki töpilikke qurup[855], etrapini bostanliqqa aylanduruptu, şeherni yette qevet sépil bilen qorşap, mustehkem qorğan halitige keltürüptu, döletniñ tizginini çiñ tutup, elni yaxşi başqurup miñ yil seltenet sürüptu. Döletniñ herqandaq işini padişah Deqyanus anisiniñ körsetmisi boyiçe bir terep qilsa netice çiqidiken, bolmisa netice çiqmaydiken. Aniniñ şarapiti bilen Deqyanus dölitidikiler miñ yil paravan, xatircem turmuş köçürüptu. Herqandaq yavuz reqiblermu bu elge aliyip qariyalmaydiken.

Künlerdin bir küni Deqyanus anisini élip orda cama'etçiliki bilen sayahet qiliş meqsitide, hazirqi Ürümçiniñ ornidiki yaylaqqa keptu. Ular kélip qariğudek bolsa, bu yer bekmu güzel yaylaq iken. Yaylaqniñ otturisida sular şarqirap éqip turğan, etrapida bök-baraqsan ormanlar yaşnap turğan, xilmuxil quşlar sayrişip, qoy-kala, yilqilar yaylişip yürgen aram bexş cay iken. Ular bu yerde xéli uzun mezgil turuptu. Şundaq künlerniñ biride çaç-saqalliri aqarğan, yüzlirini qoruq baqsan, beli mükçeygen halda hasiğa tayinip, özi bilen teñtüş momayni ve nevrisini yétiligen bir bovay asmandin çüşkendekla Deqyanusniñ bargahiniñ aldida peyda boptu. Dekyanus bovay-momaylarni izzet-ikram bilen kütüp bargahiğa başlaptu ve ularniñ nam-şeripini, hal-oqitini soraptu. Bovay söz başlap şundaq deptu:

—Biz ata-bovimizdin tartip muşu zéminda tirikçilik qilip kelgen. Biz padiçiliq qilimiz hem ziraet tériymiz. Emma pütün ömrimiz deke-dükkide ötidu. Başqa cayğa köçüp kéteyli dések ata-bovilirimizniñ kéndik qéni tökülgen caydin zadi ayrilğimiz kelmeydu. Siler bu yerge kelgen kündin başlapla silerge diqqet qilip kélivatimen. Siler bizniñ yer-cayimiz, mal-mülkimizge ğeyriy niyette bolmidiñlar. Siler acayip edeb-exlaqliq, peziletlikkensiler. Şuña silerniñ maña meñgü hemrah boluşiñlarni ümid qilattim. Epsuski, silerniñ xatircem turmuşuñlar, hésapsiz mülküñlar közni yumup açquçe veyran boluş aldida turivatidu. Şuña derhal aldiñlarğa kélip, silerni bu iştin xeverdar qilişni layiq kördüm.

Deqyanus padişah bovayniñ geplirini añlap néme déyişini bilelmey anisiğa qaraptu. Ana bovaydin gepniñ tégi-tektini éytişni ötünüp soraptu. Bovay deptu:

[855] Ulanbaydiki bir qedimi şeher xarabisini kişiler Deqqiyanusniñ şehri dep atişidu. Azadliqtin burun kişiler bel, çiş, putliri ağrip qalsa şu orindin kona késeklerni élip kélip çoqqa kömüp qizdurup ağriğan yerge yéqip şipa tapquzatti.

—Bu yerniñ otturisidiki aşu égiz tağdiki ğarda yete başliq yalmavuz uxlap yatidu. U qiriq yilda bir qétim oyğinip sirtqa çiqidu. U ağzini açsa üstidiki kalpuki köke, astinqi kalpuki texti sehrağa tégidu. Tili qiriq miñ gez uzun, közi şor deryadek yoğan, kuyruqi yetmiş miñ gez, pişaniside bir parqiraq közi bolup, közini açsa yer yüzidiki canlşiqlar közini açalmay qalidu. Yalmavuz her qétim sirtqa çiqsa yer yüzidiki barliq canliqlarni yoqitip, cahanni qiriq kéçe-kündüzgiçe topa-çañ qaplap turidiğan, neççe on yilğiçe hayatliq qedem basalmaydiğan qilivétidu. Uniñ oyğinip sirtqa çiqidiğan vaqti bolup qaldi. Siler derhal bu zémindin kétiñlar, malmançiliq ayağlişip, cahan iziğa çüşkende yene kélersiler.

Deqyanus bovaydin:

—Siler bu cayda qandaq hayat keçürüp kélivatisiler?- dep soraptu. Bovay:

—Bizniñ ata-bovilirimizdin udum bolup kélivatqan bir xil séhrigerlik hünirimiz bar. Şuni işqa séliş aqriliq yalmavuzniñ balayi'apitidin saqlinip kélivatimiz-deptu.

—U qandaq hüner? Bizge éytip bérişni xalamsiz?-dep soraptu padişahniñ veziri. Bovay:

—Bu mexpi sir idi, emma silerdek ésil ademlerge éytip bermey mexpi saqlap néme qilarmen,- deptu-de, özliriniñ bir qançe aq ve parqiraq téşi barliğini, uniñğa qarap epsun oqup ağziğa sélivalsa, yalmavuz herqançe dem tartqan bilenmu ularni sümürelmeydiğanliqini éytip bériptu.

Deqyanusniñ anisi bovayniñ geplirini añlap, çoñqur xursinğan halda şundaq deptu:

—Biçare bovay, momay, ata-bovañlarniñ miñ yil azab-oqubet içide hayat keçürüşige sevebçi bolup qalğanliqim üçün tolimu xicil bolup ökümnivatimen. Bu yavuz iblis esli méniñ ata-bovamniñ şehriniñ şimalidiki tağdiki ğarda yaşaydiken. U ecdatlirimizni xuddi silerni bozek qilğandek bozek qilğan iken. Men eqlimni tépip yette yaşqa kirgen yili bu yalmavuzniñ oyğinidiğan vaqti bolup qaptu. Pütün el sarasimiğa çüşüp patparaq bolup kétişti. Men derhal anamniñ ak étiğa minip, bir qolumğa qiriq ğulaçliq salğa, bir qolumğa toquz ğulaçliq neyzini adlim-de, ğarniñ aldiğa bérip uniñ oyğinişini küttüm. U oyğinişi bilen uniñğa qarşi atlandim. Uniñ bilen qiriq yil élişip uniñ köksige emdi neyze sançay dégende, yalmavuz öksüp yiğlap, şimal terepke yötkilip ketip, halal méhnet bilen tirikçilik qilip başqilarğa ziyan salmay ötidiğanliqini

éytip yalvurğan idi. Men uniñ sözlirige işinip uni qoyup bergen idim. Bu iblisniñ méniñ çañgilimdin qutulup yene kişilerniñ céniğa zamin bolidiğanliqini oylimiğan ikenmen. Özüm bérip uniñ edipini bermisem bolmiğudek.

Deqyanus anisiniñ gépini alap:

—Ana, men sizniñ terbiyilep çoñ qilğan oğliñiz, siz yaşinip qaldiñiz, men sizniñ orniñizda bérip, u yalmavuzni ucuqturup kéley, deptu. Köp talaşlardin kéyin Deqyanus anisidin icazet élip, aq étini miniptu, qoliğa hilal ay şekillik zulpiqarni élip bovay körsetken tağ terepke yürüp kétiptu. Qizil tağqa çiqip ğarğa qariğudek bolsa, yalmavuz uyqidin emdi oyğinip közini uvilavatqudek. Deqyanus bar avzi bilen tovlaptu. Yalmavuz quliqiğa bir işinip, bir işenmey sirtqa çiqip qarisa, heyvetlik bir atliq yigit qoliğa qiliç tutqan halda turğudek. Yalmavuz bu yerde yaşiğandin buyan her qandaq küçlük mexluqmu uniñ aldida toğra turmiğan iken.

Yalmavuz özini ravurus oñşap bolğandin kéyin çişlirini ğuçurlitip sirtqa étilip çiqiptu. İkisi élişiptu. Şu élişqançe yete kéçe-kündüz élişiptu. Yigit yalmavuzniñ alte kallisini çépip taşlaptu. Yalmavuzniñ tilliri sañgilap, barğanséri uzirap, halsizliniptu. Deqyanus padişahniñmu pütün bedenliri çiliq-çiliq terge çömüp, halsizlinişqa başlaptu. Del muşu çağda Deqyanusniñ anisi yétip keptu. U oğliniñ berdaşliq bérişiniñ qiyinliqini hés qiptu. Ana derhal yalmavuzğa yéqinlap keptu.

Yalmavuz başliri aqarğan, belirli mükçeygen, emma atqa mezmut olturup qolida qiliçini oynitip kélivatqan bir momayni körüp, ğeyriylik hés qiptu, lékin uni tonuyalmaptu.

Ana salapetlik qiyapette yalmavuzğa qarap:

—Yavaşlarni bozek qilişqa ve oğlumdek bahadir bilen élişişqa qandaqmu cür'et qildiñ? Sen vediliriñni untup qalğan oxşimamsen? Derhal qanliq qoluñni tart!- deptu. Yalmavuz qandaqtu bir tonuş avazni añlap, sel ikkilinip qalğan bolsimu, lékin meğlubiyitige ten bermey hörkireşke başlaptu.

Ana ğezep bilen kelginiçe yalmavuzniñ şillisige sekrep çiqip, kokulisidin tutup qiliçini uniñ géliğa teñlep özini tonuşturuptu. Yalmavuz birdinla soluşuptu, qilğan gunahiğa tova qiptu hem qayta bundaq şumluq bilen şuğullanmaydiğanliqini éytip yélinişqa başlaptu. Ana uniñ bundaq geplirige zadi qulaq salmay uni şu minuttila cehennemge yolğa saptu.

Ana, mubada yalmavuz yene tirilip qalsa, uniñ derhal cacisini bériş üçün öziniñ muşu yerde turup qélişiğa oğlidin icazet soraptu. Deqyanus demalliqqa bir qararğa kélelmey bir mezgil anisiğa hemrah bolup, u yerdimu turup qaptu. Kéyinçe paytextke qaytip u yerdimu turuptu.

Aylar, yillar şu terqide ötüvériptu. Aniniñ çaçliri aqirişqa, belirli mükçiyişke, çişliri çüşüp, yüzlirige qoruq çüşüşke başlaptu. Deqyanus padişah anisiniñ bu xil halitini körüp barğanséri tit-tit bolup, köñli yérim boluşqa başlaptu. U hem Mihriban anisiğa teşekkür bildürüş hem uniñ döletniñ davamliq muqim, bayaşat turuşi üçün tövrük bolup bérişini arzu qilip, uyan oylap-bu yan oylap bir tedbir tépiptu. U paytextin qiriq miñ qedem şimaliğa bérip u yerdin bir tüz yerni tallap, bir şeher bina qildurmaqçi boptu. Şu boyiçe qiriq miñ qedem bésip ölçeptu. Bu del Ürümçiniñ orni iken. Bu xever çaqmaq tézlikide pütün şeherge yéyiliptu. Qiriq miñ binakarliq ustisi bel bağlap şeher quruş üçün baridiğanliqini melum qiptu.

Deqyanus padişah quruluşçilarğa özi baş boluptu. Ular qiriq yil kéçe-kündüz capaliq işlep töt quvuqluq bir katta şeher bina qiptu ve u şeherni “Ürümçi” dep ataptu. Şeher bekmu ésil bolğaçqa, padişah pütün memliket xelqiğe ziyaret qilip kétiş heqqide perman cakarlaptu. Padişahniñ qol astidiki qiriq şeherdiki neççe miñ adem Ürümçi şehrini ziyaret qiliş üçün tuşmutuştin kélişke başlaptu.

Xelk elmisaqtin béri mundaq katta şeherni körüp baqmiğan iken. Ular padişah aliyliriniñ uluğ anisiniñ hörmiti üçün bu şeherni bina qildurğanliqini añlap, şu uluğ anini bir körüp tavap qilip qaytiş arzusini padişahqa bildürüptu. Padişah şunçivala köp ademge anisini qandaq körsitip boluş heqqide binakarliq ustiliridin meslihet soriğan iken, neqqaş beg cenubiy quvuqni alahide yasap, şeherge kirgen-çiqqanlar körüp bolğiçe aniniñ şu quvuqniñ üstide turup turuşi heqqide meslihet bériptu. Ana bu yéñi şeherge kélip, cenubiy quvuqqa çiqip, quvuqniñ ikki yaqtiki yan yağiçiğa dessep cenupqa qarap turuptu. Pütün xelq aniniñ ayiğiğa yiqilip köz yéşi qilip tavap qilip ötüşüptu. Kişiler şu teriqide üç ayda aran ötüp boluptu. Ana kişilerniñ köñlini dep, yerge çüşüp aram élivélişni oylimaptu. Kişilerniñ aniğa çin qelbidin tavap qilivatqanliqini körgen Deqyanusmu anini aram élivélişqa devet qilip éğiz éçişqa cür’et qilalmaptu. Toptoğra üç ay toşup eñ axirqi bir adem tavap qilip ötüp bolğandin kéyin Deqyanus anisini peske alay dep bélidin köterse yerdin zadila üzülmeptu. Sinçilap

qariğudek bolsa, ana evliya qiyapitige kirip taşqa aylinip qalğan iken. Deqyanus dañ qétip turup qaptu. Etraptikiler Deqyanusni miñ teslikte şeherge qayturup keptu. U dölet soraş işini davamlaşturuptu.

Aniniñ qamiti yillarniñ ötüşi bilen barğanséri égizlep hem yoğinap, qiriq gez égizlikke örligende toxtaptu. Aniniñ bu heykili şeherge téximu körkem, heyvetklik tüs bérip, şeherni qoğdavatqan teñdaşsiz ilahtek qed kötürüp turuptu. Aniniñ heykiliniñ astidin ikki qanatliq quvuq orun alğan bolup, u quvuqtin töt atliq harva bimalal ötüp turidiken. Bu quvuq şuniñdin başlap "Ana Quvuq" dep atilidiğan boptu. Quvuqniñ ikki teripide on gez keñliktiki sépil şeherni qorşap turidiken. Şeherge kirip-çiqip turidiğan harvilar asasliqi muşu quvuqtin mañidiken. Harvilarğa toquz danidin qoñğuraq ésilğan bolup, şeher sirtida mañsa lerzan ve teñşi carañlap etrapqa yañraq hem muñluq avazini yañritip turidiken. Ana quvuqqa kelgende bolsa qoñğuraq avazini çiqarğuzmaydiken.

Ana heykili meğrur qiyapette neççe miñ yilni ötküzüp, şeherni qaravullardek muhapizet qilip turuptu. Kişiler daim uniñğa hürmet nezeri bilen qarap, éhtiram bildüridiken, çoqunuş resmiyetlirini ötküzüp turidiken, qiriq vaxniliq şota bilen çiqip uni sürtüp turidiken.

Yillarniñ ötüşi bilen bu şeherni bir qançiliğan padişahlar soriğan bolsimu, şeher xelqiniñ ana heykilige bolğan étiqadi ve hürmitini özgertelmeptu. Rivayet qilinişiçe, melum bir zalim padişah xelqniñ özige qariğanda ana heykilige bolğan étiqadiniñ küçlüklikike öçmenlik qilip, nahayiti nurğun leşker ve at-öküzler bilen taki iptar vaqtidin tañ atquçe heplişip aranla heykelniñ baş qimsini acritip yerge çüşürüptu, gevdisini bolsa midirlitişqa amalsiz qaptu. Şundin başlap aniniñ heykili başsiz gevdisi bilen yene uzun yilğiçe qed kötürüp turğanmiş. Emma, bu heqtiki rivayet evlattin-evladqiçe davamlişip bügünki devirgiçe saqlinip qaptu. Ana quvuqniñ hazirqi orni Ürümçi Senşixañza Bikañ dora dukini bilen uniñ qarişisidiki öy-cay idarisi arisida iken.

256. QARLUQ ŞEHİRİNİÑ ĞAYİB BOLUŞ SİRİ[856]

Qarluq şehiri piyalma şehiriniñ şimaliğa caylaşqan bolup, eslide munbet cay iken. Qarluq şehiridikiler Buddağa hürmetsizlik qilip, bu yerdin ötken yoluçi arxatlarni bozek étip, şéğil-taş atqanliqi üçün, Buddaniñ ğezipi qozğalğan. Qattiq boran çiqip şeherni qum bésip ketken. Şeherliklerniñ birsila arxatlarğa xeyrixahliq qilğanliqi

[856] "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1993, s. 184.

seveblik aman qalğan. Kéyinçe nurğun kişiler kömülüp qalğan köherni tapimiz dep, şeherge yéqinlaşqan, lékin héçkim meqsitige yételmigen.

257. SUPURTAŞ HEQQİDE RİVAYET[857]

İslam dini Qumulğa aldi bilen beş şeher tereptin tarqilişqa başliğan. Sultan sopa denişmen başçilikidiki bir türküm din tarqitiş muxlisliri astane etrapiğa kelgende, buddistlar bilen uruşup qalğan, neticide buddistlar üstün kélip, islam muxlislirini qoğlap mañğan. İslam muxlisliri şimal terepqe qéçip şarşar tağliridiki tarati dégen cayğa yétip keptu. Ular taratniñ yuqiri terepidiki ğuciger dégen cayğa yéqin yerde toxtaptu, qarisa, buddistlar közge çéliqmaptu, islam muxlisliri çarçap ketkenliktin dem alğaç tamaq yéyişke tutunuptu. Supurlarğa xémir yétip, bir qismini késip, bir qismini qazanğa sélip turuşiğa buddistlar qoğlap kélip qaptu, şuniñ bilen uluğlardin biri:

—Tamaq yéyişke ülgürelmigüdekmiz, téz qaçayli!- depla atqa minip, yéyişke ülgürelmigen aşlarğa qarap "taşqa aylan" dep bir epsun oqupla yoliğa ravan boptu. Buddistlar kélip qarisa, supurdiki yéyiqliq xémirlar, noğuçlar, qazanlar, at égerliri ve adem, at, tögilerniñ izliriniñ hemmisi taşqa aylinip qalğan bolup, buni körgen buddistlarniñ başliqi "biznimu taşqa aylandurup qoymisun" dep derhal arqiğa yénip tikivétiptu.

Şuniñdin keyin bu cay "supur taş" dep atilidiğan boptu. Hazirmu taratiğa barsiñiz, taşqa aylanğan éger, qazan, supur, késip qoyğan xémir, at, ademlerniñ izliri eynen közge taşlinip turidu.

258. TÖGE TAŞ RİVAYİTİ[858]

Töge taş Qumul şehiri şerçi yéza megeş bağçisida bolup, béşi şimalğa qariğan halda yétip turğan töginiñ eyni özi idi.

Lenger Ğocam Qumulğa din tarqitişqa kélip buddistlar bilen uruşup qélip, megeş etrapiğa kelgende mingen tögisi hérip qélip yétivalğan. Tögini ornidin turğuzuş üçün şunçe heriket qilsimu, töge peqet turmiğan, bu çağda buddistlar yéqinlap kélip qalğan bu çağda u tögini taşqa aylanduruvétip, lenger tereptiki toğraqliq içige kirip ğayib boptu. Şuniñdin kéyin megeşte töge taş peyda bolup qaptu. Kéyin Qumul vañi bu cayda

[857] Hursenay Memtimin. "Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi : 2001, s. 18.
[858] Hursenay Memtimin. "Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi : 2001, s. 18.

bir bağ qilip bu taşni uluğlap kelgen, lékin bu taş “medeniyet zor inqilabi”da otturidin çéqivétilgen bolup, hazir peqet iznasila qalğan.

259. TOQQUZ HUCRA EPSANİSİ[859]

Zamani avaldin ilgiri bir padişah ötkeniken. Uniñ dunyaliqta birla qizi bolup, güzellikte teñdişi yoq hör-periken. Padişah qiziğa nahayiti amraqiken. Şu seveplik öz ordisida saqlaşqa rayi barmay, yurtiniñ yéniğa caylaşqan égiz tağ qaptiliğa körkem, neqişlik hucra qazdurup, üstige güzel bağlarni bina qilip, qizini şu hucriğa orunlaşturup qoyuptu. Bu hucriğa qiriq vaxiniliq şota bilen çiqqili bolidiken. Künlerdin bir küni Beşkérem dégen yurttin bir üzümçi üzüm élip, hucriniñ aldidin ötüptu. Buni körgen melike üzümdin bir sap bérişni telep qilğaniken. Üzümçi bir sap üzümni sunup bériptu. Üzümniñ arisidin bir dö (ömçük) çiqip, bu güzel qizni çéqip öltürüp qoyuptu. Padişah buni añlap, köp yiğlap közi qörmes, quliqi añlimas bolup, hesiret içide alemdin ötüptu. Qizniñ namiğa bu cay “Toqquz Hucra” dep atilip, muqeddes miñ öyler qataridin orun aptu.

260. QİZİL MİÑ ÖY HEQQİDİKİ EPSANE[860]

Kedimki Küsen padişahiniñ Şérin isimlik bir güzel qizi bar iken. U qizğa Sayramliq Perhat isimlik bir kembeğel yigit aşiq bolup qaptu. Buniñdin xever tapqan Küsen padişahı qizini bérişte Muz Tağ bağridin “Miñ Öy” qézişni Perhatqa şert qiptu. Aşiq yigit bu şertni maqul körüp, Biston téğini yérip miñ öyni qézişqa başlaptu. U toqquz yüz toqsan toqquz öyni qézip bolğanda mağduridin kétip qaptu. Şérin bu xeverni añlap derhal bu yerge yétip keptu ve hoşsiz yatqan aşiqi Perhatni quçaqlap, üç kéçe-kündüz zar yiğlap, axiri aşiqi bilen bille ölüptu. Padişahniñ qesir-ayvanlirida qepezde béqilivatqan boz torğaylarmu muñlirini töküp sayraşqa başlaptu. Padişah şu çağda şikarda iken, qizi Şérinniñ musibet xevirini añliğandin kéyin şahliq tonlirini yirtip taşlap, qollirini ve qepezdiki boz torğaylirini azat qiptu. Şundin başlap bu torğaylar aşiq-meşuqlar derdide hesret çékip, her küni tañ seherde orunliridin turup, Perhat qazğan miñ öyniñ üstide muñluq sayrişip yüridiken. Kéyinçe bu bir cüp aşiq-

[859] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 79–80.
[860] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 89–90.

meşuqlarniñ qevrisidin gül-çéçekler ünüp çiqip, Perhat qazğan “Miñ Öy” etrapini qizil gülge pürkeptu. Şu seveplik bu cayni kişiler qizil “Miñ Öyi” dep ataydu.

261. QİZİL QAĞATÜR MUNARİ[861]

Qedimki kuçar padişahniñ nahayiti çirayliq bir qizi bar iken, padişah daim qiziniñ kelgüsidin ğem endişe qilidiken. Bir küni padişah muneccimlirini padişahniñ qizini yilan çéqip öltüriğanliqini éytiptu. Padişah buniñdin saqliniş çarisini soriğaniken. Bir muneccim tağ bağridiki qurğaq cayğa bir ravaq sélip, qizini şu ravaq üstide béqişni meslihet bériptu. Padişah bu meslihet boyiçe iş körüptu. Padişahniñ qizimu ténç –aman çoñ boluvériptu. Bir yili alma pişqanda padişah baqqa kirip bir tal almini üzüptu ve bu almini qiziğa qisiniptu, de élip bérip qiziğa bériptu. Qiz almini yémekçi bolup yaliğaniken, alminiñ içidin nahayiti inçige bir yilan çiqip qizni çiqip öltürüp qoyuptu. Şuniñdin kéyin bu yer (qizqalğan tur) dep atiliptu, ve kéyinçe (qizil qağtur)ğa özgirip kétiptu.

262. ÜÇMİRAVAN BUT SUVUQİ[862]

Rivayet qilinişiçe, burunqi zamanda Qeşqerde bir padişah ötken bolup, uniñ çirayliq, zérek yalğuz qizi bar iken. U tolimu arzuluq-etivar iken. Epsuski, melike kiçikidin tartip erke bolğanliqi üçün téni aciz, késelmen iken. Bir küni melike késel bolup qélip orun tutup yétip qaptu.

Padişah köñül qoyup davalatqan bolsimu, sellimaza saqiyip kételmeptu. U taza biaram boluvatqan künlerniñ biride sirttin bir remçi kélip padişahqa:

—İy padişahi alem, siliniñ melikege yüz kün içide bir kélişmeslik bar, şuña u muşu yüz kün içide tala-tüzge çiqmay, hesel herisiniñ çéqivélişidin saqlinişi kérek. Muşu yüz kün ötüp ketsila, melike hem şipa tapidu, hem apettin qutulidu,-dep kétip qaptu.

Qeşqerde méve-çéve hidliri purap turğan aşu künlerde, bal yéğiş bilen boluvatqan hesel heriliri hemme cayda bolğaçqa, melikiniñ bu haşaratlarniñ ziyan sélişidin saqliniş tes iken. Bolupmu yaz ve küz künliri téximu şundaq iken. Padişah tola oylap muvapiq çare tapalmaptu-de, vezirlirini eqil körsitişke teklip qiptu. Vezirler herxil

---

[861] Osman İsmayil. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998, s. 199.

[862] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, ss. 254–256.

çare-tedbirlerni körsitiptu. Axir bir vezir: “Melikini şamal ötüşüp turidiğan, hesel herisi ve başqa haşaratlar asan baralmaydiğan bir cayğa apirip panahlandurayli” deptu. Padişah bu çarini muvapiq körüp melike panahlanğudek muvapiq orun tépişqa buyruq çüşürüptu. Vezir ve mulazimlar Çaqmaq Deryasi boyidiki bir tik tağ bağridin bir suvuq (öñkür) yasaşni muvapiq körüptu. Çünki, ikki tağniñ otturisidin ötidiğan derya sahili nahayiti salqin iken, şundaq qilip ular tağniñ tik bélige suvuq kolaptu. Suvuq içkiri-taşqiri alte éğiz bolup, nahayiti körkem, heşemetlik qilip yasiliptu. Padişah melikige bir neççe kénizeklerni qoşup suvuqqa panahlinişqa evetiptu. Ular suvuqta toqsan toqquz künni saq-salamet ötküzüp, bir kün qalğanda bir baqqal suvuq aldidin “üzüm satimen” dep ötüptu. Melikiniñ üzüm yégüsi kélip kénizeklirini üzüm élip kélişke buyruptu. Baqqal bir süken üzümni melikige sovğat qiptu, melike sükendin bir sapaq üzüm élip bir tal ağziğa salay dep turuşiğa, süken bilen bille kelgen sériq here uni çéqivaptu, melike qaza qiptu.

Başqa bir rivayette éytilişiçe, melike kiçikidin başlap qara dödin qorqidiken. Bir küni, uni çüşide dö çéqivaptu, u çöçüp oyğinip kétiptu ve şuniñdin kéyin késel bolup orun tutup yétip qaptu. Padişah melikini uzaq davalatqan bolsimu, melike saqiyalmaptu, u he désila “Dö keldi, çéqivaldi” dep cöylüydiken, padişah melikini bu halettin qutulduruş üçün şamal ötüşüp turidiğan Üçmiravandiki tik tağniñ bélige hazirqi suvuqni yasatqaniken. Yaz künliriniñ biride, Beşkéremlik baqqallar örük satqili çiqip melikige bir süken örük sovğat qiptu. Melike örük yégüçe süken bilen bille çiqqan dö uni çéqivélip öltürüp qoyuptu.[863]

263. TAŞQA AYLANĞAN EVLİYA[864]

Qedimki zamanda Cimsarniñ şerqiy cenubidiki mehellide bir bay bar iken. Bayniñ qoylirini 12–13 yaşlardiki bir tazçaq yétim bala baqidiken. Künlerniñ biride tosattin bayniñ birqançe qoyi yoqap kétiptu. Padiçi bala keçkiçe izdepmu yoqalğan qoylarni héçyerdin tapalmaptu. Biçare qoyçi yiğlap yürüp qoylarni bir kéçe-kündüz izdigen bolsimu tapalmaptu. Qoyçi dermansizlinip halidin kétey dep qaptu. Şu çağda qoyçiğa apaq saqalliq bir bovay uçraptu. Qoyçi bovayğa salam bériptu. Bovay:

[863] Suvuq-Adem küçi bilen qézilidiğan tağ öñkürliri suvuq dep atilidu. Suvuq başqa kitablarda “Üçmiravan miñöy”, “Toqquz Hucra”, Üç Öñkür” dep élinğan. Bu suvuq 2. esirdin 8. esirgiçe bolğan ariliqta yasalğan dégen rivayet bar.

[864] İsmail Tömüri. “Rivayetler.” *Bulak*, S. 1, ürümçi: 1991, ss. 141–142.

—Balam, bu cañgalda keç kirgende yalğuz yürisenğu?-dep soraptu. Qoyçi bala bolğan bovayğa sözlep bériptu. Bovay baliniñ béşini mihribanliq bilen silaptu ve:

—Yiğlima balam, koyliriñ oñ yandiki döñniñ keynide otlap yürüptu. Sen derhal şu yerge bérip koyliriñni tépip ğemdin qutulğin,- depla közdin qayip boptu. Padiçi béşini silap körsa béşiğa qoyuq çaç ünüp çiqqanmiş. Buniñdin hem heyran, hem xuşal bolğan padiçi bala bovayniñ éytqini boyiçe döñniñ keynidiki qoylirini tépiptu ve ularni heydep mehellisige qaytiptu. Padiçiniñ qoylarni saq-salamet tépip kelgenlikini hem uniñ béşi saqiyip, qoyuq qara çaç ünüp, acayip çirayliq baliğa aylinip qalğanlikini körgen bay tolimu heyran boptu. Aq köñül padiçi qoylarni tépip kéliş ceryanida bolğan işlarni bayğa birmu bir sözleptu.

Etisi bay padiçiğa yol başlitip bovayni izdep méñiptu. Qoyçi bayni egeştürüp avvalqi cayğa kélip etrapni izdeştürüptu. Lékin bovayni tapalmaptu. Axiri bay bilen padiçi égiz bir töpilikniñ üstige çiqip qarap, şerq terepte yoğan bir öñkürni körüptu. Ular bérip öñkürniñ içige kiriptu. Öñkürniñ içi nahayiti çoñ bolup, uniñ qaq otturisida héliqi aq saqalliq bovay taşqa aylanğan halette turğudek. Uniñ kindikidin süzük su fontan bolup étilip çiqip, öñkürniñ sirtidiki ot-çöp, gül-giyahlarni yaşartip turğudek. Uzun ötmey bay alemdin ötüptu. Bayniñ mal-mülki padiçi baliğa qaptu. Padiçi bala u mal-mülüklerni kembeğel yurtdaşliriğa üleştürüp bériptu. Kéyin ular héliki öñkürniñ yanliriğa nurğunliğan ğarlarni qézip, aq saqalliq bovayğa teqlid qilip herxil heykellerni yasişiptu. Kéyinçe mundaq ğarlar miñğa yétiptu. Hazir kişiler bu cayni "Çyen Puduñ"[865] dep atişidiken.

264. TİLSİMLİQ QELE EPSANİSİ[866]

Bu tilsimliq qeleni Perhat isimlik dive qurğan imiş. Perhat Çin şahiniñ Şérin namliq qizini yaxşi körüp qaptu ve uniñğa elçi qoyuptu. Bu padişahni vehimge saptu. Qizini divige bérişni xalimiğan padişah uniñ telipini ret qiliştin qorqup, cadiger kempirdin yardem soraptu. Cadiger Perhatqa bécirip bolalmaydiğan vezipini-bipayan çoñ qumluqniñ otturisiğa heyvetlik taş qele quruşni şert qilip qoyuşni meslihet bériptu. Dive Perhat padişahniñ bu şertini qobul körüp, yiraq cenuptiki qarañğu tağniñ yelkiside qoram taşlarni toşup qélip qeleni quruşqa başlaptu. Qele pütey dep qalğanda, buniñdin

[865] "Çyen Puduñ", Xenzuçe (miñ heykel qoyulğan ğar)niñ buzup teleppuz qilinişi.
[866] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 51–52.

xever tapqan padişah cadiger kempirni yene meslihetke çaqiriptu. Cadiger bu qétim padişahqa özi belgiligen küni toqquz miñ dane yéñi tuğulğan botilaqni, yene şunçe tay, bozav ve qozini biraq öltürüşni meslihet bériptu ve qalğan işni özi toğrilaydiğanliqini éytiptu. Belgilengen vaqitta cadiger kempir Perhat yalğuz qurup bolğan taş qelege keptu. Del şu peytte Çin yurti tereptin dehşetlik yiğa-zare añliniptu. Bu baliliri soyuluvatqan eşu miñlap-miñlap ana mallarniñ hörkirigen avazi iken. Perhat buni çüşenmey: "Bu néme yiğa-zare?" dep soraptu. Şunda cadiger kempir: "Hey…hazirla melike Şérin qaza tapqan idi, şuniñğa pütün Çin ehli haza tutmaqta" dep cavap bériptu. Söygen aşiqiniñ ölümi toğrisidiki bu şum xeverdin gañgirap qalğan Perhat uniñsiz yaşaşni rava körmey, derğezepke tolup, téxi orniğa qoyulmiğan qoram taşlarni asmanğa étiptu. Bu yoğan quram taşlar Perhatniñ üstige qaytip çüşüp, uni éğir zexmilendürüptu ve hayal bolmay taşlar astida can bériptu. Perhatni yaxşi körüp qalğan Şérin derhal pacie yüz bergen cayğa yétip keptu ve söygen yari Perhatniñ cesidi yénida özige piçaq sançip halak boptu.

265. QİZ QORĞAN TOĞRİSİDA RİVAYET[867]

Qedimki zamanda ğerptiki pirsiye padişasi kéçide tesadipi bir çuş koruptu, çüşide hosni-camali ve turqi uzayisidin goya horlerge oxşaydiğan bir sahipcamal qizni koruptu, bu qiz özininiñ şerqtiki quyaş çiqidigan eldin kelgenligini deptu. Padişa oyğinip kétiptu. Şundin başlap oltursa-qopsa hilikin hor perni isidin çiqiralmay, ikki vezirini quyaş çiqidiğan elge perizatni izleş uçun evetiptu. Bu ikki vezir bek uzun yol yurup, cuñgoğa keptu, qarisa bu yerdiki ademlerniñ kiyinişi ve reñgi-rohi padişa çuşide korgen periniñkige oxşap kétidiken. Şuniñ bilen ular cuñgo padişasini ziyaret qilip, quda boluş iltimasni sunuptu, cuñgo padişasi yiraq eldiki padişaniñ semimiyitidin tesirlinip, qizini bérişke razi boptu ve melikini bir turkum qiz-oğul mulazimliri bilen qoşup ozitiptu. Pirsiye vezirliri melikini qoğdap, uzun yollarni bésip famirğa kelgende, bextke qarşi uruş xeviri kélip qaptu, yol tosilip qalğaçqa, bixeterlikni oylap ikki vezir bilen mulazimlar intayin bir igiz tağniñ ustige qorğan silip, melikini tağ üstide qaldurup, ozliri tağ bağriğa çuşup qaravulluq qiptu. Bir qançe ay ötkendin kéyin uruş toxtaptu. İkki vezir seperni davamlaşturuş uçun melike bilen koruşkili kirip melikiniñ hamildar bolup qalğanliğini sézip qaptu. Vezirler qorqup yurigi qépidin çiqip kétey, dep qaptu.

[867] Abdulla Talip. "Kiz Korğan Toğrisida Rivayet." *Şinciang Gézitisi*, 14.04.1981, s. 3.

Ular barliq mulazim, muhapizetçilerni yiğip, qattiq qiynap soraq qiptu, lékin işniñ tégitektini uqalmaptu. Axiri melikiniñ bir işençlik kinizigidin soraptu, kénizek: “melike igiz tağda tursa, uni qatmu-qat muhapizetçi-qaravullar qoğdavatsa, adettiki kişi melike bilen kandaqmu uçrişalisun? Her küni çüşte bir güzel ğolman yigit quyaştin çüşüp melike bilen koruşidu. Siler bir-biriñlardin guman qilişip yurmeñlar” deptu. Vezirler buni añlap: “Ehval eşundaq bolsimu bu işni padişağa çuşenduruş qiyin, disek beribir béşimiz kétidu, şuña, vaqtinçe muşu yerde turup qalğinimiz yaxşi” dep meslihet qilişiptu.

Keyin melike bir oğul tuğuptu. U intayin danişmen, batur bolup osuptu, köpçilik uni özlirige padişa qiptu. Mana bu kéband dölitiniñ tunci padişasi iken. Melike padişaniñ döletni başqurişiğa yardemlişiptu. Etraptiki döletler bir-birlep uniñğa boysunuptu. Bir kuni melike tesadipi ağrip ornidin turalmay qaptu ve padişani qéşiğa çaqirivélip: “Men-şerqiy yutniñ ademi, men ölgendin kéyin, méni qesirdin 100 qedem şerqqe komuñlar. Méniñ qevrem quyaş çiqidiğan yaqqa qarap tursun” dep vesiyet qiptu. Melike ölgendin kéyin, padişa öz anisi vesiyet qilğan işlarni toluq orunlaptu.

266. PERHAT ÖSTİÑİ EPSANİSİ[868]

Çin şahzadisi Perhat özige yiraq bolmiğan bir qoşna elniñ güzel melikisi Şériñğa aşiq bolup qaptu. Güzellikte teñdişi yoq bu melikimu Perhatni bir körüp çin qelbidin yaxşi körüptu. Ularniñ arisida muhebbetniñ şérin künliri başlinivatqan bir mezgilde, Şérinniñ teripini añliğan İran şahi Xisrav uniñga aşiq biqarar bolup, uniñğa nurğun leşkerliri bilen elçi evetiptu. Köñlide peqet Perhatla bolğan Şérin néme qilarini bilmey gañgirap qaptu. U köp oylap şundaq qararğa keptu: “Xisrav alemge ayan bolğan zalim şah, eger uniñ telipini derhal ret qilsam leşker tartip kélip zorluq bilen el-yurtni veyran qilidu, puqralirimğa azap salidu, Perhat bilen ömürlük bille boluş qararim hem berbat bolidu. Şuña u orunliyalmaydiğan bir şert qoyay” dep, elçilerge şundaq éytiptu: “Méniñ yurtumniñ ğerbidiki tağliqtin başlap şerqidiki çoñ qumluqni bésip ötidiğan bir östeñ qazsun. Uniñ süyi zer (altun) bolsuñ, her qandaq çoñ kalinimu éqitip kételeydiğan bolsun. Ene şu östeñni kim burun qézip çiqsa men şuniñğa tégimen.” Şérinniñ bu telipini añliğan Perhat xuşalliq bilen Bistun tağlirini yérip, östeñ qézişqa atliniptu. KXisrav Şah bolsa derğezep bolup leşker teyyarlap, qoral küçi bilen Şérinniñ yurtiğa

[868] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 55–57.

bésip barmaqçi bolğanda, uniñ bir aqilane veziri: “Undaq namertlik qilsiñiz namiñizğa uyat bolidu. Undaq qilmay başqiçe amal tapayli” dep, Xisravğa teselli-xatime bériptu. Aridin üç yil ötüptu. Tağ yürek Perhat qoram taşlarni yunup, capa-muşeqqetlerni yéñip, heyvetlik bir östeñ qéziptu. Bu xeverni añliğan Xisrav sarsimige çüşüp, caduger kempirdin meslihet soraptu. Kempir: “Buniñ çarisi oñay, öz yéğida özini qoruymiz, xatircem bolsila, melike Şérin peqet siligila teelluq” dep bir hiyle oylap, derhal Perhatniñ yéniğa atliniptu. U Şérinni kütüp turğan Perhatniñ qéşiğa kélip rasa köz yéşi qiptu. Perhat heyran bolup kempirdin soraptu: “İy ana, némişqa nale qilip yiğlaysiz?” Şunda caduger kempir “Purset keldi” dep bilip, Perhatniñ baş-közlirini söyüp şundaq deptu: “Bu cahanniñ melikiliri bekmu vapasiz iken. Melike Şérin sendek dana batur yigittin Xisrav şahni artuq bilip, alliburun uniñ qoyniğa özini atti. Sen ümid bağlap yürgen u melike séni eslepmu qoymay, hazir şah ordisida behozur oynavatidu. Şu seveptin saña içim ağrip, köñlüm buzuldi” deptu. Bu şum xeverni añliğan Perhat şirdek hörkirep béşini Bistun téğiğa bir urğan iken, tağ parçe-parçe bolup yérilip, u qazğan östeñde su mevc urup éqiptu. Perhatniñ béşi neççe pare bolup kétiptu. Şu saette kénizeklirini egeştürüp Perhatniñ ğelbisini tebrikleş üçün bu yerge yétip kelgen melike Şérin bu pacieni körüp, derhal hoşidin kétiptu. “Perhatsiz maña mundaq hayatniñ néme kériki!” dep yénidin almas xencirini élip özиniñ yürikige sançiptu. Şu haman Perhatniñ cesidi üstige yiqilip can bériptu. Şundin başlap bu östeñniñ nami “Perhat Östiñi” dep atiliptu. Kéyinki vaqitlarda “Perhat Östiñi”niñ nami “Zerepşan”ğa özgergeniken.

267. QARAYÜZİ[869]

Ötken zamanda, Yalquntağniñ bağridiki diyarda bir tul xotun ötkeniken. Uniñ astidin kiçik qalğan bir oğli bolup, bu oğul bestlik, qametlik bir yigit bolup yétiliptu. Bu oğul boyiğa yetkende özi yaşiğan yurttiki namrat xelqniñ turmuşini yaxşilaş koyiğa çüşüptu-de, Teñritağniñ cenubiy étikidiki cilğa süyini öz yurtiğa başlimaq boptu. Bu yigit şu arzuda özige yarişa métin ve ketmen teyyarlaptu hem seperge caydunuptu. U seperge mañğan çéğida apisiğa: “Apa, siz her küni maña tamaq aparğan vaqtiñizda töginiñ boyniğa qoñğuraq ésip qoyuñ. Men avazni añliğanda aldiñizğa kélimen. Siz

[869] *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998, s. 209.

hergiz méni körimen dep döñniñ üstige çiqmasliqqa vede beriñ hem vedige vapa qilğaysiz" deptu-de, yolğa ravan boptu.

Yigit özi közligen nişanğa yétip barğandin kéyin zor ğeyret-şicaet bilen işleptu. Uniñ herbir urğan métinidin öydek-öydek yoğanliqtiki taşlar her terepke ot çaçritip parçilinidiken. Ketmenni herbir qétim çapqanda kiçik-kiçik döñ-yotilarni tüzlivétidiken. Yigit açqan zumrettek sular ériq boylap peske qarap éqişqa başlaptu. Yigit ériq çépip xélila avutuptu.

Her küni oğliğa tamaq toşuydiğan apisiniñ içi puşup, oğliniñ sirliq işini körmekçi boptu. Bir küni apisi qoñğuraq asqan tögini xéli yiraq bir cayğa taşlap koyup, özi döñniñ üstige çiqip oğliniñ işini körüptu. Oğli anidin tuğma halda küçep işlevatqaniken. Buni körgen apisi nahayiti epsuslinip xicil boptu-de, keynige yanmaqçi boptu. Del şu çağda yigit "Keyniñge qara" dégendek bir avazni işitkendek boptu-de, derhal keynige burulup qarap apisini körüp qaptu. Nomustin özini yoşuruşqa cay tapalmiğan yigit hesret bilen "Hey apa, vedige vapa qilmay qarayüz boldiñiz" dep xitap qiptu. Şu esnada östeñdiki su dehşet bilen qehrilik dolqinliniptu-de, térek boyi égizlikke kötürülüptu ve birdin pesiyip yigitni yutup kétiptu. Apisi buni körüp öz qilmişiğa miñbir puşayman qiptu. Yerge kirey dése yer qattiq, asmanğa çiqay dése asman égiz biliniptu-de, oğli başliğan cilğa içide yiğlap-qaqşap yürüp ömrini ötküzüptu. Bu cilğiniñ nami şuniñdin kéyin "Qarayüzi" dep atalğaniken.

268. KARİZ HEQQİDE[870]

Çoqqusi apaq qar, étiki bük-baraqsan teñri téğiniñ bir qaniti bolğan teñriqut Téği bağrida şundaq bir rivayet el ağzidin köçüp, zaman-zamanlarğiçe tarqilip kélur:

Teñriqut Téği ornida ğayet zor bir ecdiha bar idi. Yirtquç ecdiha her yili küzde bağ-ormanlarni çeylep, can-canivarlarni öltürüp, ademlerni yep pütün yurtqa tügimes balayi apetlerni keltürdi. Eliniñ nalisi erişke yetti. Kök teñrisi ğezep bilen qum boran yağdurdi. Ecdiha yatqan yéride kömülüp qaldi. Kök teñrisi pütün zéminni kolap topa-taşlirini uniñ üstige dövlidi. Döviletgen taş-topilar idiqut téğini peyda qildi. Oyulğan zémin-Turpan idi. Kün teñrisi qum-taşlarni çoğdek qizitip, momdek éritip qaturup qoydi. Ecdiha uniñ astida qaldi. Ademler, can-canivarlar ve uçar quşlar ilgirikidek bayaşat yaşaşqa başlidi.

[870] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 25-26.

Kök teñrisi ve kün teñrisiniñ ğezipidin kéyin pütün iqlimğa yağmur yağmidi. Gül-giya, bağ-varan, étiz-ékinzarlar qurup ketti. Ademler nale-peryad qilişqa başlidi. Asman teñrisiniñ qattiq tesirlendi. U idiqut téğiniñ qipqizil çoğdek hararitini peseytiş üçün teñriqut téğiniñ bir éqin süyini ayrip berdi. Şarqirap éqip çüşken éqin su idiqut bağridin aylinip aydiñkölge quyuldi. Derya süyi tümenligen uçar quşlarni, buğa-marallarni, gülistan bağlarni, térimçilarni şadlandurdi. Térimçilar hésabsiz yerlerge buğday, qonaq, kévaz téridi, malçilar qoy, kala, at, töge padilirini baqti, yillar yene bayaşadçiliqta ötti.

Künlerniñ biride tuyuqsiz éqin su toxtap qaldi. Yurt aqsaqalliri kéñeş qilip idiqut téğiğa adem evetti. Ular iz-déreksiz yoqaldi. Yene bir türküm palvanlar tağ bağriğa yétip kélip acayip bir mexluqni uçratti. Ağzidin ot yénip turğan ecdiha tağ bağridiki sayida suni tosup yatqan idi.

Uzun zamanlar tağ astida yatqan ecdiha tağni kolap téşip çiqqan idi. U teñriqut téğiniñ eñ üstide asmanköl yasap suni ene şu kölge qaçilap alğanidi. Palvanlar kéçe-kündüz élişip ecdihani yéñelmey halsizlandi. Ular miñ teslikte cénini élip yurtqa qaytip keldi. Aqsaqallar kéñeşti, danişmenler eqil körsetti. Suni ecdihağa tuydurmay yer astidin éqitip kéliş üçün kişiler nurğun quduqlar kolidi. Arqidin ularni yer astidin bir-birige tuyaşturdi. Su éqini yer astidin éqip keldi. Kéyin u kariz dep ataldi.

IV. 1. 9. MÜZİK VE MÜZİK ALETLERİ İLE İLGİLİ EFSANELER

269. MUZİKA TOĞRİSİDA[871]

Teñri adem atiniñ ténini yaritip bolup rohini yaritiptu. Uni tenge kirip orunlişişqa buyruğaniken, roh teñrige yélinip:

—Ey teñrim, méni nurdin yarattiñ. Bu ademni bolsa tupraqtin yarattiñ. Emdi méni bu tenge kir! deysen. Tupraqtin yaralğan bu cisim mendek pakisiz ve taza emes. Men uniñ içige kirgendin kéyin uniñdiki naçar illetler heriketke kélip bir-birini öltüridu, aldaydu, xalaydu, her xil pitne-pasatlarni térip yaman işlarni qilidu. Bularniñ hemmisige men şérik bolup qalmamdimen. Ular qiyametkiçe ve uniñdin kéyinmu şu yaman qilmişliri tüpeyli séniñ aldiñda gunahkar bolup cazağa tartilidu. Otta köyidu. Uniñ sevebidin u azablarğa menmu şérik bolup qalimen. Méniñ uniñ cazasini teñ tartip bérişke taqitim yoq, acizliq qilimen. Şuña méni bu tenge kiriş azabidin xalas qilsañ!

[871] Erşidin Tatlik. “Epsaniler.” *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1994, ss. 190–191.

Méni tupraqtin yaralğan ve gunahi kebirge çöküp kétidiğan bu tenge kirişke zorlimisañ!...-dep nale qilip yiğlaptu.

Rohniñ bu nalisige periştilerniñmu rehmisi kéliptu. Asman tutuluptu. Zémin titreptu. Şu çağda teñridin:

—Ey periştiler men erşte adem nesliniñ içi puşqanda çélip köñlini açidiğan, rohni canlandurup, xuşalliqni pütün bedinige tarqitidiğan bu muzika (musiqa)ni yaratqanmen. Siler şuni erştin élip çüşüp uniñğa çélip bériñlar!...dégen perman boluptu.

Malaikiler erşke çiqip muzikiniñ hemme türlirini élip çüşüp rétimliq teñkeş qilip çalğaniken, muzika rohqa tesir qilip sudek ériptu. Şu halda bedenge kirip caylişiptu. Şu vaqittin başlap adem atiniñ bedini midirlaptu.

Muzika mana muşu usul bilen elmisaqtin başlap bedinimizge siñip kirip bizge miras qaptu. U, şu çağdin tartip ademniñ rohini tizginlep kelmekte. Şuniñ üçün bolsa kérek muzikini añlisaq bizniñ ténimiz yayrap kétidu.

270. NEY QANDAQ PEYDA BOLĞAN[872]

Dunya yaralğan avvalqi çağda, adem paniyğa çüşüp, bir mezgil qoş heydep déhqançiliq qilğan, mal baqqan. U bir küni hérip-çarçap, qattiq zérikip ketken, iç puşuqini çiqiriş üçün çalidiğan saz yoq étizliqta uxlap qalğan. U çüş körgen, çüşide bir hör qiz kélip:

—İy adem, sen taet-ibadetke meşğul boluşni oylimay, némişqa saz çélişni arzu qilisen? Teñrim séniñ saz çélip, taet-ibadettin mehrum qalğan gunahiñ üçün caza bermekçidi, tova qildiñ, gunahiñdin keçti, séni baqiy dunyadin paniy dunyağa heydep çiqardi. Bu savakni némişqa ésiñde tutmaysen? –dep ademniñ ağzidin birnersini suğuruvaptu. Bu nerse ikki ğériç uzunluqta bolup, qan témip turidiken. Hör qiz derhal zémindiki tupraqtin lay étip, bu ikki ğériç nersiniñ üstini lay bilen suvap qoyuptu, andin héliqi nersini “tutqin” dep ademniñ qoliğa tutquzuptu. Adem qoliğa élip uniñ içige qarisa, içi kavak iken. Adem hör qizdin:

—Buni néme qilimen? –dep soraptu. Hör qiz:

—Buni püvlep avaz çiqirip, iç puşuqiñni çiqirisen,-deptu. Adem uni püvligeniken, avaz çiqmaptu. Hör qiz derhal üşke bilen uniñdin töt töşük éçiptu. Adem töşüktin püvligeniken, qorqunçluq avaz çiqiptu. Adem qorqup kétip yiqilip çüşüptu. Hör

[872] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 369–371.

qiz ademni yölep turğuzup, qolidiki bu nersige yene üşke bilen töt töşük éçiptu. Adem yene uni püvligeniken, derhal xuşalliq sadasi eks étiptu. Adem xuşal boptu. Şu çağda adem hör qizğa deptu:

—İy qiz, buniñ ehvali üstide xever yetküzsiñiz. Hör qiz:

—Sen sazğa amraq emesmidiñ? Şu sevebtin teñri saña buni çélişqa emr qildi. Avvalqi téşilgen töt töşüktin azabniñ alamitidin xever béridu. Kéyinki téşilgen töt töşük xuşalliqtin dérek béridu, bu cennettiki quşlarniñ sayraşliridur. Buni séniñ kaniyiñdin suğuruvaldim. Paniy dunyada çalğaysen,-dep ğayip bolup kétiptu.

Adem oyğinip qarisa, çüşide hör qiz bergen nerse bar iken. Adem uni bir mezgil çéptu, taet-ibadettin qaptu. Teñri bunimu çéliştin çekleptu. Şundaq qilip, davut peyğember zamanisiğa kelgende, neyniñ esliy siri aşkarliniptu. Şu zamanda adem çalğan bu neyniñ avazi qomuşniñ ténige siñip ketkeçke hem bu yéqimliq avazni içige siñdürelmigeçke, içi kavak bolup qalğaniken.

Rivayetlerde éytilişiçe, satar adem şekli, ney bolsa ademniñ kaniyi iken. Püvligende çiqqan avaz yürek qétidin kanay arqiliq çiqip, yene kanayğa kirip xapiliqtin, xuşalliqtin dérek béridiken. Ney qomuştin başqa héçqandaq nerside bolmaydiken, çünki qomuş adem çalğan neyniñ avazini ténige siñdürüvalğaniken. Başqa giyahlar saz çalğanda uxlap qétip ketkeçke, neyniñ avazi unlarniñ qelbidin kötürülüp ketkeniken.

271. SATAR QANDAQ PEYDA BOLĞAN[873]

Rivayetlerde éytilişiçe, teñri avval yette qat yer, yette qat asmanni, andin derya, déñiz-okyanni, malaikilerni yaratqan, tupraqtin bir çimdim topa élip hezriti ademniñ adem şeklini yasap çiqip, canğa emr qilğan, can ademniñ téniniñ qarañğuluqidin qorqup kirişke unimiğaniken. Şu çağda teñri malaiklerge saz çélişni emr qiptu. Malaikler hezriti ademniñ ténige kirip saz çéptu. Qorqup qaçqan can birmehel saz çalğan orunni izdep, aran dégende hezriti ademniñ şekliniñ içidin qarar tépiptu. Can çélinivatqan sazni öz közi bilen körüş üçün bu şekilniñ içige kirgeniken, taqaq étiliptu, adem ornidin des turuptu, sazmu toxtaptu. Teñri eñ baldur keltürgen saz satar iken. Hezriti adem ornidin turup, özidin başqa héçqandaq mexluqatniñ bolmiğanliqidin yalğuzçiliq hés qilip teñrige yiğliğaniken, teñri malaikler çalğan sazni ademge tutquzuptu. Adem satarni çélip köñlini xuş qiptu. Kéyin alla hezriti hava anini yaritiptu. Bu zat nahayiti çirayliq

[873] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 364–368.

bolğini üçün, hezriti adem uniñ ot-piraqida birmehel satar çéptu. Hezriti hava satarniñ yéqimliq avaziğa meptun boptu ve satarni çalğan ademge yéqinlişiptu. Şunindin kéyin her küni bu ikkiylen saz çélip ibadettin toxtap qalğanliqi tüpeylidin, alla satarni paniy dunyadin baqiy dunyağa ekétişke malaiklerge emr qilğaniken. Bu işlarniñ sevebidin, adem ölgende, tendin can çiqip kétip, ikkinçilep kirişke cüret qilmiğanda, malaikler saz çalidiken. Şuniñ bilen can tenge kirip, soal-soraqqa tenni teyyar qilidiken.

Rivayette deptulerki, adem baqiy dunyadin paniy dunyağa heydelgende, sazni bille açiqiş heqqide teñrige iltica qilidiken. Teñri ademniñ teklipini qobul körüp, paniy dunyağa bille açiqişqa icazet béridiken. Şu vaqit sekkizinçi ay mezgili iken. Hezriti adem satarni bir égiz tağniñ üstige açiqip on ikki ay çalğan. Bu çağ seher vaqti bolğaçqa, satarniñ yéqimliq avazidin on sekkiz miñ alemdiki ins-cinlardin tartip can-canivarlarğiçe, uvisida yatqan qurt-qoñğuz, del-derex, gül-giyahlarğiçe, hettaki asmandiki periştilerdin tartip barliq mexluqatlar satarniñ yéqimliq avazidin érip kétip, iş-heriketlirini toxtatqan, uzaq çélinğan bu sazniñ yéqimliqidin bihoş bolup yétip qalğan, malaiklermu bihoş bolup yétip qalğan. Şu çağda hemminiñ yürekliri érip ketken. Şu sevebtin satarni bir mezgil çéliştin toxtatqan. Şuniñ bilen on sekkiz miñ alemdiki barliq mexluqat, ösümlük, can-canivarlarğiçe cimcitliq içide qalğaniken.

Yene bir rivayette éytilişiçe, u zamanda hava güldürlep, çaqmaq çéqilip, yamğur şarqirap yéğip kétiptu, bir mezgildin kéyin hava éçilip kétiptu. Şu mezgilde apaq saqalliq bir bovay bulutqa minip, égiz tağ üstige çüşüptu. Bu vaqit sekkizinçi ay mezgili bolup, bu zatmu ekelgen satarni bir mezgil seher vaqtida çéptu. Bu çağda pütkül mexluqattin tartip del-derex, ösümlük, can-canivarğiçe, hetta asmandiki malaiklermu bu yéqimliq sazğa mehliya bolup tiñşaptu, sazniñ yéqimliq avazidin érip kétip, adem, hayvanat, qurt-qoñğuzlarğiçe hoşidin kétip ozuqliniştin toxtap qaptu, saz çélinğan şu çağda asmandiki malaiklermu xuşalliqidin yiğlişip kétidiğan bolup qaptu, ularniñ közidin aqqan yaşlar zémindiki tağlarğa, derya-déñizlarğa çüşüptu. Şu vecdin tağlardiki taşlarniñ bir qismi altun-kümüş, ésil medenlerge, derya-déñizlarniñ astidimu canivarlarniñ bir qismi ésil nersilerge aylinip kétiptu. Şu çağda malaiklerniñ tökken yéşi köyüktağqa témip ketkeniken, taşniñ bir qismi leel-yaqutqa aylinip kétiptu. İlgiriki köyüktağ kéyin leeltağ dep atiliptu, şuña bu leeltağ etrapiğa orunlaşqan kişiler qedimkilerniñ rivayetlirini añlap, yettinçi, sekkizinçi ay mezgilidiki yamğur yağqan

künlerde égiz tağqa, égiz ösken derexlerge çiqip, héliki bovayniñ saz çélişini kütidiken, saz çalğan bovayni séğinip sama salidiken, lékin saz çélinmaptu. Şuniñdin kéyin ular ormanliqtiki del-derexlerni késip, bovay çalğan satarğa oxşitip yasap çalsimu, undaq yéqimliq çiqmaptu. Yene yasaşqa kirişip, pütkül ormanni késip tügitiptu. İlgiri orman bilen qaplanğan leeltağ kéyin ormanlar késilip tügep yaliñaçlinip qaptu. Padişah kimdekim bovay çalğan sazğa oxşitip yasap, şuniñğa oxşitip yéqimliq avaz çiqirivalsa, nurğunliğan altun-kümüş inam qilidiğanliqi heqqide perman çüşürüptu. Künlerdin bir küni bir béliqçi bovayniñ oğli saz yasaş üçün palta élip ormanliqqa kétip barsa, aldidin bir aqsaqal bovay çiqip:

—Oğlum, qeyerge barisan? –dep soraptu. Yigit:

—Saz yasaş üçün derex keskili mañdim,-deptu. Bovay külüp kétip:

—Oğlum, bu şeherdiki yette yaştin yetmiş yaşqiçe ademler satar yasaymiz dep, cañgaldiki derexlerni késip tügetti. Oğlum, men sana éytayki, on sekkiz miñ alemdiki satar bolidiğan derexni késip yasap baqsañmu hergiz çalğu bolmas. Sen saz çélişqa iştiyaq bağlapsen, sazni iştiyaq bağliğanda ögengili bolidu. Saña éytip bérey, oğlum, héliqi bovay çalğan sazniñ avazini axirğiçe añlaşqa muşerrep bolaliğan birla ücme derixi bar. U sazni baştin-axir añliğaçqa, satarniñ yéqimliq avazi ücminiñ ténige siñip ketken. Şu sevebtin satarni ücme derixidin yasaş bexşende qilinip ketken. Uniñ avazi cennettiki hör-ğilmanlar, canivarlarniñ avazliriniñ uçqundisidur. Bir yil on ikki aydur. Bu on ikki ay içide çiqidiğan pütkül avaz on ikki xilğa bölünüp çélinidu. Teñri on ikki xil avazdin başqa avazni zéminğa çüşürmeydu. Bilip qoyğunki, satarniñ avazi cahandiki eñ qattiq nersilerni ériteleydu, kişilerni xuş qilalaydu hem yiğlitalaydu. Satar bolsa ademniñ şeklidur. Yürekniñ çoñ tomuri ottuz ikkidur. Ademler uni çalsa, yürektiki derd-elem, qayğu-hesret, xuşalliq ene şu ottuz ikki tomur arqiliq étilip çiqip, ottuz ikki qulaqqa merkezlişidu. Bu avaz dunyada eñ ğalibtur, uni héçkimmu tosuyalmas, u otta köymes, suda aqmas, bazğanda ursimu ézilmes hem uniñğa ademlerniñ küçi yetmes. Çünki, uniñğa yürekniñ eñ küçlük ecri siñgendur. Ademler havaliq, bağubostanliqta yayriğanğa oxşaş, umu canniñ rahetlinidiğan bağubostanidur. Satar çélinsa, tilsiz, tilliqlarniñ céni yayraydu,-deptu.

Uniñdin kéyin yigit qaytip kélip, ücme derixini késip, adem şeklide satar yasap, ottuz qulaq ve yürek tarini békitip, padişah aldiğa bérip çalğaniken, xuddi tağ üstide

bovay çalğan satarniñ avaziğa oxşaş çiqqaçqa, padişah bu yigitke nurğunliğan altun-kümüş inam qiptu. Şuniñdin kéyin sazendiler ücme derixidin satar yasaşni öginivalğaniken.

272. EFRASİYAP VE RAVAB[874]

Efrasiyap Qeşqerde xanliq textte olturğan yillarda, el-yurtni adil başqurup, tillarda dastan boptu. Efrasiyap kişilerniñ qorsiqini toydurup, öz iş-oqiti bilenla meşğul bolidiğanliqini, héçqandaq oyun-tamaşa qilmaydiğanliqini körüp köñli nahayiti yérim boptu. U çarbağda puqralarniñ köñlini éçişqa seveb bolidiğan bir çare-tedbir oylap xiyal sürüp turğan bir peytte, bir torğayniñ muñluq sayrişi añliniptu. Padişah diqqet bilen añlap, özimu dorap sayrap béqiptu. Emma, u yene, men bir padişah, kişiler arisida quşlardek sayrap yürsem külkige qélişim turğan gep. Eñ yaxşisi, yağaçtin quşlarniñ avaziğa oxşaş avaz çiqidiğan bir sayman yasay, dep oylap, toqquz kün vaqit serp qilip, toqquz ğériç uzunluqtiki bir yağaçni çalğu esvabi qilip yasaşqa tutunuptu. U bu yağaçni xuddi adem siyaqida yasap, bir éğiz békitiptu, qoyniñ üçiyini inçike éşip üç tal tar saptu. Lékin, bu esvabtin avaz çiqmaptu. Efrasiyap iş başliğan toqquzunçi küni çarbağda yene şu esvabqa avaz çiqiriş bilen meşğul boluvatsa, bir yigit carañliq ve bekmu muñluq naxşa éytip ötüp kétiptu. Padişah uniñ naxşisiğa ançe perva qilip ketmey özиniñ hünirini davamlaşturuvériptu. Aridin bir aş pişim vaqit ötüp héliqi naxşiçi yigit qaytiptu. U yene naxşa éytip mañğan bolsimu, lékin naxşisi aldinqi qétimqidek çarañliq bolmaptu. Efrasiyap bu işqa heyran qaptu-de, qilivatqan işini taşlap, derhal héliqi yigitni çaqirip:

—Sen qeyerge bérip keldiñ?-deptu. Yigit:

—Qéynata-qéynanamniñ öyige bérip méhman bolup keldim-dep cavap bériptu. Efrasiyap derhal iş orniğa qaytip kélip, yasavatqan çalğu esvabiniñ bir teripiniñ qarnini çoñqur oyup, u yerni tére bilen orap, tariğa zexmet urğaniken, uniñdin hem carañliq, hem muñluq avaz çiqiptu. Efrasiyap yigitniñ ikki qétimliq naxşisidin şuni hés qiptuqi, yigit etigende tamaq yémigen, qorsiqi açraq, şuña avazi çarañliq hem lerzan çiqqan, qéynata-qéynanisiniñ öyige bérip qorsiqini toqlivalğandin kéyinki naxşisi bolsa undaq çiqmiğan.

Efrasiyap keşip qilğan bu esvab ravabniñ deslepki nusxisi bolup qalğan. Kéyin u téximu yuqiriraq avazliq çalğu esvabi yasaş meqsitide dutarni yasiğan. Şuniñdin kéyin

[874] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 361–362.

bu elde ademler qorsaq toqlapla yüridiğan adetler tügep, neğme-navamu bolidiğan, saz çélip ussul oynaydiğan boluşqaniken.

273. QUMUL ĞÉCİKİ HEKKİDE RİVAYET[875]

Qoş müñgüzlük İskender Zulqerneyn şerqqe yürüş qilip, teñritağ éteklirige yétip kelgende, yéqinla bir yerdin muñluq "Uluğ dur" muqaminiñ küyi añliniptu. U bu muñluq küyge meptun bolup, pütün qoşunni yürüştin toxtitip zen qoyup tiñşaptu. Küy toxtiğandin kéyin leşkerlirige bu usta küyçini tépip kélişni buyruptu. Leşkerler bu küyçi bovayni bir kepe içidin tépip élip keptu. İskender Zulqerneyn şundaq qarisa, acayip kélişken, saqili qardek apaq bir perişte süpet kişi iken.

İskender Zulqerneyn:

—Bova, héliqi muñluq küyni sili çaldilimu?-dep soraptu.

—Şundaq, men çalğan- deptu bovay.

—Bu küyniñ éti néme?

—Dur küyi.

—Undaqta qolliridiki sazni némidep ataymiz,-dep soraptu İskender Zulqerneyn.

—Ğécek deymiz, -deptu bovay.

—Buni sili yasiğanmu?-dep soraptu. Bovay:

—Şundaq,-deptu hem bir işni sözlep bériptu:

Künlerniñ biride, bovay ovçiliq qilip tağ içidiki bük-baraqsan orman içide yürse, ikki buğa bir biri bilen oynaqşip, üsüşüp yürgeniken, del şu çağda bir böre peyda boptu. Börini körüp ikki buğa ikki terepke qéçiptu. Bu çağda bir buğiniñ qorsiqi qariğay çumiqiğa ilinip yérilip kétiptu hem üçeyliri çuvulup qariğay şaxliriğa her xil şekilde ilinip qaptu. Bovay bir qançe vaqittin kéyin kélip qarisa, şaxlarğa ilinip qalğan buğa üçeyliri qurup, tartişip şamalda zil birxil avaz çiqiriptu. Bovay bu avazni bir haza añliğandin kéyin buniñdin bir muñluq küyniñ puriqini séziptu hemde üçeyni tartip, ğécek şekilde yasap, çélip sinap béqiptu. Kéyin qapaqni baş qilip, öçke térisini tartip, deste yasap çélip yürüptu. Kéyinçe toğraq yağiçidin baş qilip, tére tartip, qil kamalçe yasap, divirqayni sürüp téximu zil avaz çiqiridiğan ikki tarliq ğécekni yasap çiqiptu.

[875] Hursenay Memtimin. "Rivayetler." *Miras,* S. 4, Ürümçi : 2001, ss. 21–22.

Zamanlarniñ ötüşi bilen kişiler ğécek béşini kala ve başqa hayvanlarniñ müñgüzidin qilip destisini ücme yağiçi, qulaqlirini irğay yağiçidin qilip deslep yette tar, kéyin toqquz tarliq qilip heqiqiy ğicekni icad qilğaniken.

Şuniñdin başlap ğécek qumul muqamliridiki başlamçi sazğa ayliniptu. Xenzu, moñğullar bolsa, bu sazni ikki tarliq uyğur ğéciki (erxu) dep ataptu.

274. TEMBÜR, BERBAB VE UDNİÑ KEŞİP QİLİNİŞİ[876]

Yapes binni Nuh eleyhissalamniñ Türk namliq bir oğli bar iken, uniñğa Xudayitaala bir oğul karamet qiptu. İsmini Xezir qoyuptu. Bu oğul çoñ bolğanda tülke tutup postida égin kiymekni, taamni tuz bilen yéyişni, tembür, berbab, udlarni yasap çalmaqni keşip qilip, alem xelqige ögitiptu. U zamanda ata-anisi, baliliri ölgende musibet matimide tembür çélip yiğlap, ölükni köydürüş resimi bar iken. Xezir Yapes eleyhissalamniñ nevrisi iken. Yeken, Xoten diyarlirini uniñ evladliri avat qilğaniken, Yeken, Xoten ehli uniñ evladliri iken. U zamandin bu zamanğiçe beş miñ sekkiz yüz ellik yil ötüptu. Tembürge qoy, öçkiniñ üçey, peylirini éşip zey qilip, tar salğaniken.

275. NAĞRİNİÑ PEYDA BOLUŞİ[877]

Qedim-qedim zamanlarda memliketniñ sodigerliri soda qiliş üçün seperge çiqişiptu. Ularniñ yoli bir çöldin ötidiken. Ular yol yürüp, yol yürsimu mol yürüp, çöllükniñ qaq otturisiğa bérip qaptu.

Bir vaqitta ularniñ yolğa alğan suliri tügep qaptu. Ussuzluqtin biriniñ keynidin biri solişip yétip qélişiptu, küç-mağduridin kétip, mañğudek hali qalmaptu. Karvanda bir yigit bar iken. U öziniñ tulumidiki axirqi süyini seperdaşliriniñ ağziğa témitiptu. Ademler biraz özlirige kélişiptuyu, issiqta çañqap ketkenliktin yolğa çiqalmaptu. Şu çağda héliqi yigit oylap-oylap boşap qalğan tulumni yérip, harviniñ çaqiğa kérip bağlap, aptapqa qaritip qoyuptu, kéyin uni darañlitip çélişqa başlaptu, uniñ avaziğa mehliya bolup qattiqraq darañlitiptu. Bara-bara uni şunçilik qattiq çélişqa başlaptuki, uniñ avazi pütün çölni lerzige keltürüptu. Ğeyriy tebiiy bu avazdin ademlermu özlirige kélip, qimirlaşqa başlaptu, ularda küç-quvvet peyda boptu. Avaz qum barxanliridin qum barxanliriğa ötüp, töpiliktin töpiliklerge köçüp, çölniñ nériqi çétide kétivatqan başqa karvanlarniñ quliqiğa yétiptu. Ular "Karvan halaketke uçraptu, bolmisa bundaq avaz

[876] Gülzadem Kurban. *Tevârih-i Musikiyyun (İnceleme-Metin-İndeks).* İstanbul: (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1990, ss. 5–6.
[877] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 357–358.

çiqarmas idi, yardemge çaqirivatidu, bériş kérek" dep ularniñ aldiğa bériptu ve ularğa su bérip palaketke uçriğan sodigerlerni saqlap qélip, ularni özliri bilen bille ekétiptu. Ene şunindin kéyin nağra peyda bolğaniken. Nağra avazi añlandimu, kişilerniñ tétiklik, dadilliq, cesurluq keypiyatliri oyğunidiken.

IV. 1. 10. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERLE İLGİLİ EFSANELER

276. ASMAN PADİŞAHİ[878]

Eslide asmanda nahayitimu çoñ bir mexluq bolğaniken. Uni kişiler "Asman Padişahi" dep ataydiken. Uniñ beden quruluşi adettin taşqiri çoñ bolup, bedinidiki tükler tağ bağrida ösken qariğaylardek iken. Ağzi çeksiz ketken déñiz yüzidek keñ bolup, uniñ beden éğirliqiğa yer-zémindiki barliq tağlarni yiğqanda aran teñ kéleleydiken. Omumen, qudretlik küçke ige bolup, pütün işlar uniñ iradisi boyiçe bolidiken; eger bu birer işqa aççiqlinip qapiqini türse, şu zaman hava buzulup qar yağidiken; varqirap qoysa, çaqmaq çéqip, yamğur yağidiken; xuşal bolsa, güller éçilip, bulbul sayrap, bahar kélidiken; esnep qoysa, meyin şamal çiqidiken; qatiqraq yötilip qoysa, boran çiqip, pütün yer-cahan körgüsiz topa-çañ astida qalidiken.

Şuña, kişiler asman padişahini xapa qilmasliq üçün asmanğa taş yaki başqa nersilerni étişqa yol qoymaydiken. "Asmanğa tükürseñ yüzüñge çüşer" dégen temsil şuniñdin qalganiken.

277. İNSANLARNİÑ RİZQİ NÉMİŞQA KÉMEYTİVÉTİLGEN[879]

Zamani evvelde, bu dunya intayin tinç-toqçiliq, kişiler inaq, insaplliq, yurt-şeherler avat iken. U çağlarda alma derixi tavuzdek, neşpütler manta kavisidek, örük, şaptullar çilgidek çoñ méviliydiken. Ériq-éqinlarda su orniğa süt aqsa, asmandin yamğur orniğa hesel, möldür orniğa navat yağidiken. Qonaqlar suvadan térektek boy tartip, ğulaçtek baş alsa, buğdaylar ögze boyi ösüp, uçidin tüvige qeder dan tutidiken. Aşliq, méve-çéve, göş-yağ, süt-qaymaqlarniñ elvekçilikidin uni yiğişturup boluşmu mumkin emes iken. Şuña, u zamandiki ademlermu munardek qametlik, arslandek küçtüñgür, cahankezdilerdek bigam iken. Turmuşniñ memurçiliqi, yaşaş şaraitiniñ evzelliki bara-bara insanlarni hurunluqqa, israpxorluqqa, kupurluqqa adetlendürüp qoyuptu.

---

[878] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 6.
[879] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 374–375.

Künlerniñ biride Xizir eleyhissalam kişiler arisiğa çüşüp közitip tursa, bir yigit yep bolalmiğan yérim qatlimini yolniñ yaqisiğa çörüvétip kétivatqudek. Yene birazdin kéyin bir momay éşip qalğan bir qaça aşni exlet dövisige töküvétip kirip kitivatqudek. Xizir eleyhissalam orunsiz israp bolup kétivatqan aşliqqa içi siyrilip, insanlarniñ nainsapliqiğa, kupurliqiğa éçinip turğanda, qarşi tereptin bir qolida boviqini, yene bir qolida dastixinini kötürüvalğan bir cuvan çiqip keptu. Del Xizir eleyhissalamniñ uduliğa kelgende cuvanniñ boviqi terep qilip qoyuptu. Cuvan dastixanni éçip, may tepçip turğan yumşaq poşkallar bilen balisiniñ qoñini ve bulğanğan iştan-paypaqlirini sürtüp, yol üstige taşliğili turuptu. Xizir eleyhissalam qehr-ğezepke kélip:

—Hey yaxşiliq yaraşmaydiğan kupranilar, bir dan aşliqqa zar bolup ötüşkeysen!-dep qarğaptu-de, étizlardiki pişip teyyar bolğan buğday başaqlirini bir siyriğaniken, şuan bir aq it peyda bolup, buğdayniñ téxi siyrip bolunmiğan başaq uçini çişlep, nale qilip turuvaptu. Xizir eleyhissalam herqançe kayisimu, héliqi it közliridin taram-taram yaş töküp turup:

—İy Xizir eleyhissalam, sen insanlarğa bolğan xapiçiliqiñni çiqirivéliş üçün buğdaylarni siyirip dan bermes qilivetseñ, biz néme yeymiz?-dep nale qiptu.

—Xizir eleyhissalam itqa iç ağritip, buğday başiqini siyiriştin toxtaptu, biraq şu peyttin başlap buğdaylar uçidin tüvigiçe dan tutmay, peqet Xizir eleyhissalam siyirip çüşürüvétişke ülgürelmigen, aq it çişlep qutquzuvalğan azğina uçila baş çiqirip dan tutidiğan bolup qalğanmiş. Konilarniñ "İnsanlarniñ yevatqan buğdiyi itniñ rizqi" dégen sözimu del şu veqedin kélip çiqqanmiş.

278. İSKENDERNİÑ MÜÑGÜZİ BARLİQİ HEQQİDE[880]

Qedimqi zamanda nami on sekkizmiñ alemge meşhur İskender dégen bir padişah ötken iken.

İskender padişah şahliq textide seltenetlik devran sürüvatqan künlerde çéçini alduruş üçün satiraş teklip qiptu. U satiraş padişahniñ çéçini élivetip, béşiniñ çoqqisida ikki dane egri, yoğan müñgüz turğanliqini körüp qattiq teeccüpliniptu.

İskender hayran qalğan héliqi satiraşqa béşini çüşürtküzüp bolup, mexpiyetlikni xelqi alemge yéyévetmisun dégen oy bilen uni öltürgüzivétiptu. Şundin başlap padişah

[880] *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994, ss. 3–4.

herbir qétim baş çüşürtkende birdin satiraşni tapquzup, işni tügetkendin kéyin uni öltürgüzivétidiken.

Künlerdin bir küni yasavullar yette kün izdep Aran dégende bir taz satiraşni tépip kélip, padişahqa uniñ eñ axirqi kasip ikenlikidin bişaret bériptu.

Taz satiraş İskenderniñ béşini çüşürüvétip yoğan ikki müñgüzi turğinini körüp heyran boluptuyu, çandurmastin işni tamamlaptu.

Padişah ornidin turup taz satiraşqa:

—Hey, satiraş yigit, séni esli öltürivetmekçi idim, emma hüniriñ qolumni torap qoydi. Mubada méniñ sirimni aşkarilap qoysañ asmanğa çiqip ketseñ tapiniñdin, yerge kirip ketseñ kokolañdin tartip çiqip, yetmiş puştuñni qoşup qiyma-çiyma qilip taşlaymen,-dep cékilep, bir xorcun altun bérip yolğa sélip qoyuptu.

Satiraş yigit xorcunni yüdigen péti şeherdimu turmay cañgalmu cañgal kézip, özиniñ körgenlirige özi işenmey, heyranliq bağida seyle qilip, u işlar içige yatmay, biravğa éytay dése kallisi kétişidin qorqup, intayin tit-tit bolup künlerni ötküzüptu.

U, bu gepler qorsiqiğa patmay yürgen künlerniñ biride, boluq qomuş öksen bir quduqniñ yéniğa kélip qaptu. Etrapiğa qarisa insi-cin körünmigidek. Şuniñ bilen u quduqqa üç qétim égişip “İskenderniñ müñgüzi bar iken…” dep tovlap qorsiqini boşutivélip, özini nahayiti yeñgil hés qiptu-de, aldi-arqisiğa qarimay udul yoliğa ravan boptu.

Yaz kétip, küz kélip, qomuşlar quruşqa başliğan künlerniñ biride, bir padiçi yégit qoy béqivatqaş, héliqi satiraş yigit “İskenderniñ müñgüzi bar” dégen quduqtin ösüp çiqqan qomuştin bir tal élip birdane ney yasap şundaq çalğan iken, lerzan, muñluq avaz arilaş “İskenderniñ müñgüzi bar iken” dégen avaz çiqivatqudek, padiçi yigit buniñğa intayin heyran qilip, öz işidin xuşallinip, néyini heveslinip çalğiniçe özиniñ şeherge qandaq kélip qalğanliqini sezmey qaptu.

Padişah yasavulliri neyçe yigitniñ néyidin “İskenderniñ müñgüzi bar iken” dégen avazniñ çiqivatqanliqini añlap derhal padişahqa melum qiptu.

Padişah bu xeverni añlap neyçini tutup kéliş toğrisida yarliq çüşürüptu. Hayal ötmey nevkerler neyçi yigitni ordiga yetküzüp keptu. Soraq ceryanida yigit bolğan veqeni sözlep bériptu. U iştin padişah qattiq oyğa yétiptu. Şuniñdin başlap dunyada “Mexpiy sir saqlanmas” dégen hékmetlik söz qalğan iken.

279. ÉŞEK MÜÑGÜZİDİN QANDAQ AYRİLİP QALĞAN[881]

Burunqi zamanda éşekniñmu xuddi kaliniñkidek qattiq, yoğan müñgüzi bar iken. U aşu bir cüp müñgüzige tayinip hemmila yerde zoravanliq qilidiken. Bozekni bozek étip, aciz-uşşaqlarğa zadila kün bermeydiken. U köreñlep, uçriğanni üssiydiken, yéqin kelgenni tépidiken, işlimey çişleydiken.

Éşekniñ qolum-qoşna, yar-buraderliri uniñ mundaq öktemlikige zadila çidap turalmay hayvanat padişahiniñ aldiğa erz qilip bériptu. Padişah éşekni çaqirtip kélip:

—Hey şermende! Béşiñdiki bu müñgüzni saña öziñni düşmendin qoğdisun dep bergen, emdi uniñdin paydilinip öz dostliriñğa, qolum-qoşna, acizlarğa kün bermeydiğan bolduñmu?-deptu ve ğezeplinip uniñ ikki müñgüzini şu yerdila yulup taşlaptu. Éşek müñgüzidin ebediy ayriliptu.

Şuniñdin başlap éşek adettiki hayvanlardinmu qorqidiğan bolup qaptu. "Xudayim bilip éşekke müñgüz bermigen" dégen gep şuniñdin qalğaniken.

280. İT BİLEN MÜŞÜK NÉME ÜÇÜN BİRBİRİGE ÖÇ BOLUP QALĞAN[882]

Burunqi zamanda bir ademniñ bir iti ve bir müşüki bar iken. Bu ikkisi öy igisiniñ ğemxorliqida uzun yillardin buyan xatircem kün keçürüp keptu, lékin néme üçündur kéyinki künlerde müşük öy igisidin narazi bolup, daim datlaydiğan bolup qaptu. Bir küni u itniñ qéşiğa kélip:

—Dostum, öy igisi maña dégendek yaxşi qarimayvatidu, aç-toq qaldiñmu dep mendin hal sorapmu qoymaydu. Bu öydinmu zériktim, başqa birer makan tapmisam bolmaydiğan oxşaydu. Sen qandaq qilisen?-deptu.

—Sen tazimu insabsiz némikensen!-deptu it xapa bolup, -gépim bar dep ağziñğa kelgenni sözlevéridikensen. Öy igisi saña buniñdin başqa qandaq qarisa bolatti? Oylap baq, qilğan işiñniñ tayini yoq.

Etigendin keçkiçe merepke tizip qoyulğan qatmuqat yotqan-körpiniñ üstige çiqip xoruldap uxlaysen, öydikiler tamaqqa olturğanda, senmu yügürüp kélip, iza tartmay dastixanniñ üstige çiqivalsen. Quyruquñni şipañlitip öy igilirige sürkilisen. Ular yene séni qoğlimay. Yevetqan tamaqliridin saña taşlap bérip turidu. Yazda qeyerde saye

[881] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, s. 79.
[882] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 18–20.

bolsa şu yerge kélip yatisen, qiş küni issiq öylerde turup yene qanaet qilmay uçaq başliriğa çiqivalisen. Muşundaq rahet-parağette yaşap turupmu yene ağziñğa kelgenni cöylüvatisina, sen bekmu insabsiz eski némikensen. Mendek bolsañ qandaq qilattiñ?

—Séniñ haliñ méniñkidin köp yaxşiğu!-deptu müşük közini paqiritip turup.

—İza tartsañçu, yalğan gep qilişqa bekmu usta bolup kétipsen. Men qaçan öy igiliri bilen bir dastixanda olturup tamaq yeptimen? Hemmiñlardin aşqan-taşqanni, dastixanni qaqqanda çüşken parçe-purat nan uvaqliri bilen ustixanlarnila yeymenğu. Şundaq bolsimu men öy igiliridin nahayiti razi. Çünki méni öydin qoğlivetmey her halda aşqan-taşqan nersiler bilen bolsimu béqivatidu. Men buniñğa bekmu şükri-qanaet qilimen. Añlisam sen daim qorsiqiñni toyğuzup bolup: "Xudayim, öy igisiniñ közi qariğu bolup qalsiken, men öydiki nersilerni oğrilap yésem, u körmey kalsiken" dep dua qilarmişsen. Men bolsan davamliq "Xudayim, öy igisi kündin-künge bay bolup ketsiken, her küni göş-may yep tursa, mañimu ustixanlar üzülmey çiqip tursa" dep dua qilimen. Sen némidégen yalğançi, nainsab-he! Közümdin yoqal, ikkinçi séniñ gépiñni añlimaymen!-deptu it.

Ğezeplengen it étilip kélip müşükni tatlimaqçi boptu. Müşük qayaqqidur qéçip közdin ğayip boptu. Şu kündin başlap it bilen müşük uçrişip qalğanda bir-birige qarap xiris qilişidiğan, bir-biri bilen öçekişidiğan bolup qalğaniken. Kişiler yep turup yémidim, élip turup almidim deydiğan, qarap turupla yalğan gep qilidiğan ademlerni "Müşükke oxşaş közüñni yumuvalma" deydiğan bolup qalğaniken.

281. TALA MÜŞÜKİ ÖY MÜŞÜKİNİ QOĞLAPTU DÉGEN SÖZ QANDAQ PEYDA BOLĞAN[883]

Burunqi zamanda bir ademniñ nahayiti obdan bir müşiki bar iken. U igisige nahayiti sadiqliq bilen işleydiken. Şuña bu öyde çaşqanlar devran sürelmeydiken.

Künlerniñ biride taladin yat bir müşük ténep-temtirep öyge kirip keptu-de, öy igisige sürkilip yélinip, öziniñ igisiz qalğanliqini, rehim-şepqet qilip özini béqivélişini éytiptu. Öy igisi maqul boptu. Şuniñ bilen bu öyde ikki müşük bar boptu. Öy müşüki tala müşikini yeklimey uniñğa nahayiti yaxşi muamile qiptu. Biraq tala müşüki oğri

[883] Ehmet Haşim. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992, ss. 36–37.

bolğaçqa héçkimge tuydurmay öydiki göşni oğrilap yevalidiken. Öyde pat-pat göş yoqilip ketkendin kéyin öy igisiniñ aççiqi kélip bir küni ikki müşükni soraqqa tartiptu:

—Bazardin ekilip qoyğan göş pat-patla yoqap kétivatidu. Rast gep qiliş, qaysiñ oğrilidiñ?!

Öy müşüki bu geptin heyran bolup ağzini éçip qarap qaptu. Hiyliger tala müşüki derhal yalğan gep qilip:

—Göşni mavu oğrilidi. Men bir-ikki qétim uniñ göş oğrilivatqinini körüp qaldim!-deptu. Öy igisi rast-yalğanliqini éniqlimayla öy müşükini urup öydin qoğlap çiqiriptu. Aq köñül öy müşüki naheq qariliniptu, yalğançi, hiyliger tala müşüki étibarğa érişiptu. Şunindin başlap "Tala müşüki, öy müşükini qoğlaptu" dégen söz peyda bolğaniken.

282. PAXTEK QANDAQ PEYDA BOLĞAN[884]

Burunniñ burunisida bir teqvadar ayal ötkeniken. Bu ayalniñ bir yalğuz ögey qizidin bölek héçnémisi yoq iken. Ular yip égirip sétip, ğéribçiliqta kün ötküzidiken.

Bir küni ayalğa elgek lazim bolup qélip qizini qoşnisiniñkidin elgek açiqişqa buyruptu. Qiz kirip kétip çiqmaptu. Şuniñ bilen héliqi ayal qarap baqay, néme iş bolğandu? dep qoşnisiniñ öyige kirse, qizi hoylida uzun köñlek kiyip, yüzige yağliq artip olturğudek. Buni körüp ayal heyran bolup:

—Bu néme iş? –dep soraptu. Eslide qiz elgekke çiqip qoşnisiniñ oğlini yaqturup qélip toy qilivalğaniken. Ayal nahayiti ğezeplinip, qizini öyige açiqip kétiptu hem qiziğa:

—Men séni kiçik vaqtiñdin tartip béqip çoñ qilsam, mendin sorimay erge tégivaldiñmu?-dep aççiqlaptu hem elgek bilen qizniñ béşiğa şundaq urğaniken, elgek qiziniñ boyniğa kiyilip qaptu. Ayal derğezep bolup:

—Xudayim hayvan bolup ketkeysen!-dep qarğaptu. Qiz şu haman bir paxtekke aylinip qaptu. Héliqi elgek uniñ boynida qara belge bolup qaptu.

"Elgekke çiqip erge tégiptu" dégen temsil şuniñdin qalğaniken.

283. HÖPÜP[885]

[884] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 248–249.
[885] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 253–254.

Höpüpniñ néme üçün sésiq puraydiğanliqi heqqide el arisida mundaq rivayet bar:

Höpüp nahayiti köp oquğan, nurğun kitablarni tehlil qilgan bilimlik zatlarniñ biri iken, şu bilimi bilen camaet içide tonulup, pütün alemge padişah bolğan Sulayman eleyhissalamğa vezirmu bolğaniken. Uniñ béşidiki tacisi ene şu vezirlik mensipiniñ yadnamisi iken. Höpüp şunçe bilimlik bolğini bilen tolimu pixsiq, técimel iken, qursiqidiki bilimini başqilarğa ögitişni zadila xalimaydiken, herqandaq iş qilsa mexpiy qilidiken, başqilarniñ öginivélişidin ensirep, kéçiliri kişilerniñ neziri çüşmeydiğan eski tamniñ kamiriğa kirip durut oquydiken, kişilerniñ soriğan sualiğa esla cavab bermeydiken. Şu sevebtin uniñ qorsiqidiki bilimi sésip kétip, bu puraq téşiğa tépip, sésiq puraydiğan bolup qalğaniken.

"Bilginiñni eldin yoşurma" dégen hékmetlik söz şuniñdin qalğanmiş.

284. ECELİ MUELLEQ HEQQİDİKİ RİVAYET[886]

Éytişlarğa qariğanda, on neççe yaşliq bir oğul bala bolup, u mekteptin qaytip öyige kirgen haman céni élinidiğanliq pütülgen iken. Ezrail eleyhisselam özining xizmet teqsimati boyiçe, u baliniñ öyige bérip, baliniñ qaytip kélişini kütüp turuptu. Emma, bu bala mekteptin qoyup bérilgendin kéyin udullap öyige qaytmay yolda hayal bolup qaptu, yeni mekteptin öyige qaytivatqinida yolda bir top çümülini körüptu. Çümüliler aldiraş bolup, beziliri uvisiğa kirse, beziliri uvisidin çiqip bir nerse izdevatqudek. Bu bala somkisini qéqişturup, özi yep éşip qalğan nan uvaqlirini çümülilerge taşlap bériptu. Nan uvaqliri gerçe nahayiti az bolsimu, Alla taala aldida sediqe hésabida qobul qilinip, bu baliğa kelgen ölümdin ibaret bala-qaza kötürülüp kétiptu. Ezrailmu qaytip kétiptu. Başqa periştiler u baliniñ yene hayat yürgenlikini körüp Ezrailğa: "Sen eslide u baliniñ cénini almaqçi bolup ketken idiñ, biraq u bala yene hayat yürüydiğu?" dep soal qoyğanmiş. Ezrail ularğa: "Eslide Allataala u baliğa evetkini eceli muelleq idi, eceli muelleq birer türlük yaxşi iş qilinsa yaki sediqe bérilise, kötürülüp kétidu. U bala gerçe çümülilerge nan uvaqlirini bergen bolsimu, bumu bir sediqe hésabida qobul qilinip, uniñ béşiğa kelgen bala-qaza kötürülüp ketti" dep cavab bergenmiş. "Sediqe balani yer, tövbe gunahi (yer)" dégen maqal şuniñdin qalğanmiş.

285. BİRNİ BİR DÉGÜLÜK RİVAYİTİ[887]

[886] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak,* S. 2, Ürümçi: 1999, ss. 152–153.

Hidaytulla İşan Cuñğar xani Ğaldan sirinniñ qoşunliriğa tayinip, İsmailxanniñ qolidin Yerken xanliqni tartivalğandin kéyin puqralarğa éğir zulum sélişqa başlaptu. U zamanlarda Cuñğarlar qizil tuçtin yasalğan daçen pulni bir pul dep xecleydiken. Hidaytulla Ğoca Cuñğarlarğa iltipat körsitip, ularğa yaxşiçaq boluş üçün qol astidiki pütün caylarğa "Bir pulni ikki pul ornida xecleş" toğrisida buyruq çiqiriptu ve şu yol bilen özige yardem bergen Ğaldan qoşunlirini bay qilişni oylaptu. Bu buyruqqa aldi bilen Xoten xelqi qattiq narazi bolup, bir pulni ikki déyişke zadi unimaptu. Buyruqi ötmigen Hidaytulla Ğoca Xoten xelqiğa heyve qilip ularni bir edeplep qoyuş meqsitide, pütün puqrani bir meydanğa toplaptu, qiriq neper yurt aqsaqalni otturiğa sörep çiqip: "Bir pulni ikki demsen, dimemsen?" dep soraqlaptu. "Xudamu bir, bir pulmu bir, birni ikki dések Xuda rava körmeydu, şuña birni bir degülük" dep qarşiliq qiptu ular.

Cuñğarlar qiliçlirini yalinaçlap: "Eger yene cahilliq qilip qaysiñ bir pulni ikki pul démisen öltürimiz" dep ularni qorqutmaqçi boptu ve bir-birlep soraptu. Kimdinla sorisa "Birni bir degülük" dep sözidin zadi yanmaptu. Şu caydila birni ikki démigenlerniñ başlirini aptu. Arqa-arqidin ottuz toqquz kişiniñ béşi késiliptu. Qiriqinçi kişige kelgende, yene soraptu, u kişimu Cuñğarlarğa ğezep bilen tikilip: "Birni bir degülük" dep vaqiraptu. Uniñ béşimu derhal késiliptu. Şu çağda meydanğa çuqan kötirilip, "Birni bir degülük!" degen şoar sadasi kökni lerzige saptu.

IV. 1. 11. DİĞER KONULARDAKİ EFSANELER

286. ESMA PERİ HEQQİDE[888]

Asman malaikiliriniñ padişahi hemme periştilerdin çirayliq bolup, yettinçi asmanda turarmiş. Tebiettiki barliq hadisiler şu periştiniñ keypiyatidiki özgirişlerdin kélip çiqqanmiş; yeni perişte közini açsa quyaş çiqip bütün kainat yoruydiken, u uxlisa cahanni zulmet basidiken, yiğlasa yamğur yağidiken, külse qar yağidiken, ağzini açsa boran çiqidiken, nepes alsa şamal çiqidiken, qapiqini türse hava buzulidiken, ğezeplense yer tevreydiken, qéşini atsa hesen-hüsen peyda boldiken. Şuniñ üçün uniñ ismini Esma Peri dep ataydiken.

287. OMAY İLAHİ[889]

---

[887] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 210–211.

[888] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 95.

Alemniñ üstini yaratquçi ige- teñriniñ turuşluq cayi bolup, u nurluq, parlaq makan igen. Üstüñki parlaq makan bilen astinqi qarañğu makanniñ arasida Omay bolup, u evladliriğa tupraq ve su menbesini ata qilğuçi bext ilahi- "1. dog"(qut-bext) dep atilidiken. Omay ana yene muhebbet ilahi, éğir ayaq ayalar çoqinidiğan ilah, uşşaq balilar hamisi depmu qarilidiken.

288. DERYANİ TOSQAN ÇOÑ TAŞ[890] HEQQİDE[891]

Künlerniñ biride asman ilahi bilen yer ilahi otturisida yene ceñ başliniptu. Yiraqtiki bir deryani yer ilahi atuşqa başlap kelgende, asman ilahi ğezeplinip, xupiyane halda yer ilahini öltürüptu. Yer ilahi can üzüş aldida oğliniñmu düşmen qolida ölüp kétişidin qorqup uni tağ bürkütige aylanduruvetkeniken.

Asman ilahi yer ilahiniñ oğli Tupraq baturni tapalmaptu. Şuniñ bilen u yer ilahi başlap kelgen deryaniñ yuqiriqi éqimğa bir yoğan taşni tosop qoyup,"İlahlar etti, erler açalmas" dep, beş barmiğiniñ izini tamğa qilip bésip qoyuptu, şuniñ bilen asman ilahi asmanga çiqip kétiptu.

Yer ilahiniñ oğli-Tupraq ta hazirğiçe şu tağlarda hesret çékip, tağ bürküti bolup yaşavétiptu. U axir zaman bolğanda yene eslige kélermiş, kişilerni qutquzup, asman ilahini öltürüp, atuş tağlirini yene şundaq güzelleştürermiş.

289. ÖMÜR TEQSİMATİ[892]

Bir küni Xuda barliq canliq mevcudatni yiğip ularğa ömür teqsim qiptu. Ademge otuz yil, it bilen éşekke qiriq yildin ömür teqsim boptu. Adem özige aran otuz yil ömür teqsim qilinğanliqiğa narazi bolup:

—Alla, sen némişqa maña aran otuz yil ömür teqsim qildiñ?-dep soraptu. Allataala uniñğa:

—Buniñğa peqet amal yoq, başqilardin ciqraq aşmidi emesmu,- deptu. Del şu peytte éşek yétip kélip:

—İy Alla, sen maña qiriq yil ömür ata qipsen, men bu qiriq yilda néme işlarni qilimen?-dep soraptu. Allataala uniñğa:

---

[889] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 35.
[890] Atuş bilen Sovét çégrisida bir derya bolup, uni yoğan bir taş tosup turidiken, eger aşu taş bolmisa u derya Atuş terepke aqar iken, bu taş üstide asman ilahiniñ beş barmiğiniñ izi hazirmu bar iken.
[891] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, ss. 221–222.
[892] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 372–373.

—Sen muşu ademlerge işlep bérisen: Yer heydeysen, havra söreysen, xaman tépisen, ademler séni minidu. Sen muşundaq emgeklerni qilip ademlerniñ haciyitidin çiqisen, ular séni saman bérip baqidu,-deptu.

Éşek bu geplerni añlap qara terge çömüp kétiptu. U rohi çüşken halda Allataaladin ömrini yigirme yil qisqartip bérişini iltimas qiptu. Şuniñ bilen Allataala uniñ yigirme yilliq ömrini ademniñ ömrige qoşup bériptu. Éşek xuşal bolup emdi kétip turuşiğa, it yügürüp keptu. U:

—İy Alla, sen maña qiriq yil ömür ata qildiñ, men néme işlarni qilimen?-dep soraptu. Allataala uniñğa:

—Sen ademlerniñ hoyla-aramlirini baqisen, can tikip mal-mülkini qoğdaysen. Öz igeñge vapadar, buzuqlarğa rehimsiz bolisen. Bay aililerde béqilsañ, ular saña söñeklerni, éşip qalğan aşlarni béridu. Kembeğel aililerde béqilsañ, aşniñ yundilirini béridu. Bezide aç, bezide toq yürisen!-deptu. Buni añliğan itniñ mağduri qéçiptu. U Allataaladin ömrini yigirme yil qisqartip bérişni iltica qiptu. Şundaq qilip, Allataala itniñ yigirme yil ömrinimu ademge qoşup bériptu. Şuniñ bilen ademniñ ömri texminen yetmiş yil boptu. Şuniñdin başlap ademler öziniñ otuz yilliq ömride öy-oçaqliq bolup künlirini xuşal-xuram ötküzidiken. Otuz yaştin ellik yaşqiçe bolğan ariliqta, yeni öy-oçaqliq bolğandin kéyin capa-muşeqqette işlep ailisini baqidiken. Ellik yaştin yetmiş yaşqiçe künlerni temexorluqta ötküzidiken.

290. YER NÉMİŞQA TEVREYDU[893]

Biz yaşiğan bu zémin on sekkiz miñ alemniñ biri imiş. İlah zéminni kötürüp turuşqa ikki öküz yaratqanmiş. Her ikkila öküzniñ müñgüzi nahayiti yoğan ve küçlük iken. Öküzlerniñ biri zéminni kündüzi kötürse, biri kéçide kötüridiken. Yer tevrigen çağlar öküzniñ müñgüzi télip, putlirini midirlitivatqan çağlar iken. Boran çiqivatqan çağlar öküzlerniñ puşuldap çoñ tinişi iken. Yamğur yağqan çağlar öküzniñ közidin yaş quyuluvatqan çağlar iken.

291. TOPAN BALASİ HEQQİDİKİ EPSANE[894]

Alla insanlarniñ gunahliq işliri sevebidin yer yüzini topan balasi bilen veyran qiliş aldida, Noh eleyhissalamğa bir kéme yasap, pütün ailisi bilen şu kémige çiqivéliş

[893] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, s. 11.
[894] Abdukerim Rahman. *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1999, s. 122.

ve her cinstiki hayvanatlardin bir cüptin élivéliş toğrisida buyruq béridu. Neticide yer yüzidiki pütün hayatliq topan süyide halak bolup, peqet Noh eleyhissalamniñ ailisi bilen kémige çiqirivélinğan can-canvarlarla aman qaptu. Bir yüz ellik künlük topan balasidin kéyin, Noh bir kepterni qoyup bériptu. Kepter bir tal yéñi zebtun şéxini çişlep qaytip keptu. Noh topan balasi axirlişip, cahan téçlanğanliqini biliptu ve Ararat téğida qirğaqqa çiqiptu. Yer yüzide ikkinçi qétimliq hayatliq başliniptu.

292. ADEMLER BEZİDE İSSİQ, BEZİDE SOĞUQ NERSİLERNİ YEYDİĞANLİQİ HEQQİDE RİVAYET[895]

Xelq arisida, "Ayağ yügrüki aşqa yétidu, til yügrüki başqa" deydiğan mesel bar. Til herqaçan, herzaman ademge zerer élip kélidiğan bolğaçqa, Allataala çiş ve kalpuktin ibaret qatmu qat tosuq bilen tosup çiñ saqlaydiğan qilip qoyğanmiş. Uniñ üstige ademler bezide issiq nerse yése, bezide soğuq nerse yep yaki içip turidu. Bumu tilni cazalap turğanliqimiş. Undaq bolmiğanda, til ademge zerer élip kélermiş.

293. ON İKKİ MÖÇEL VE BİR QİSİM HAYVANLARNİÑ NAMİ BİLEN ATİLİDİĞAN YİLLARDA BOLİDİĞAN ALAMETLER HEQQİDİKİ RİVAYETLER[896]

Éytişlarğa qariğanda, maymun yilida maymun doramçi hayvan bolğaçqa, ademlerdimu maymunğa xas adet yétişip, bir-birini dorap uruş teyyarliqi qilişarmiş. Maymun yilidin kéyin toxu yili kirgende, toxu çoqiliğaq canvar bolğaçqa, ademlerdimu toxuğa xas adet yétişip, bir-birini tillişip, sürkiliş peyda qilişarmiş. Toxu yilidin kéyin it yili kirgende, it talaşqaq, cédelxor hayvan bolğaçqa, ademlerdimu itqa xas adet yétişip, bir-birini talişip, axir qoral kötürüp uruşarmiş.

294. HARAQ QANDAQ PEYDA BOLĞAN[897]

Buniñdin nahayiti uzun zamanlar ilgiri Topam balasi bolğaniken. Şu mezgilde Noh eleyhissalam bir qisim kişilerni kémisige sélip-bir rivayette üç ay, yene bir rivayette alte ay déyilidu-su yüzide yürgeniken. Ozuqluq üçün başka nersiler qatarida yene nahayiti köp miqtarda quruq üzüm élivalğaniken. Suda üzüp yürüş ceryanida kémige nurğun qétim su kirip kétip, üzümniñ asti sésişqa başlaptu. Ozuq tügigendin kéyin kişiler ilacsiz sésigan üzümlerni siqip süyini ozuq qiptu. Buniñ bilen kişilerniñ

[895] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, s. 149.
[896] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1999, s. 151.
[897] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 384–387.

béşi sel qayğandek boptu, emma rohliri birdin kötürülüp, kéme içini xuşxuy çaqmaq, carañliq naxşilar qaplaptu. Hemme kişi bu xil özgiriştin heyran qélişiptu. Kéyin yene sésiğan üzümni siqip süyini içkeniken. Yuqiriqi ehval yene tekrarliniptu. Şu çağda kişiler sésiğan üzüm süyi rohni kötürüp, keypiyatni canlanduridiken, dégen tonuşqa keptu.

Topan balasi axirlişiptu. Tinç turmuş başlanğandin kéyin, kişiler kémidiki ehvalni eslişip, üzümlerni sésitip süyini çiqirip, bir xil içimlik teyyarlaşni adetke aylanduruptu ve uni "şarap" dep ataptu. Aridin uzun yillar ötüptu, türlük bezme, ziyapetlerde şarap içiş omumlişiptu.

Şu zamanlardiki padişahlarniñ biride şarabniñ küçini téximu aşuruş, keypiyatni téximu canlanduruş, emma şarabniñ içiliş miqdarini kémeytiş arzusi tuğuluptu ve pütün memlikitige: "Kimdekim şarabniñ süpitini téximu yaxşilap, içiliş miqdarini azaytip, az şarab bilen keypiyatni téximu canlanduralaydiğan ve canliniş vaqtini uzartalaydiğan bolsa, ömür boyi yetküdek mal-dunya mukapat bérilidu" dep cakarlaptu.

Şu zamanda yaxşiliqni haram bilip, eskilikte dañqi çiqqan, xelqniñ neziridin çüşüp, küni teske qalğan bir adem bolup, ismi Melun iken. Bu padişahniñ cakarni añliğandin kéyin, aç közlüki ğelyan kötürüp, teliyini sinap baqmaqçi boptu ve padişahqa özini melum qilip üç ayliq möhlet soraptu. Padişah uniñğa maqul bolup, belgilengen möhlet içide vezipisini orundimisa, kallisini alidiganliqini uqturup, sorğan nersilirini bériptu. Melun öyige kélipla iş başlaptu, undaq qiptu, bundaq qiptu, qilmiğan işliri qalmaptu, emma birer ünümge érişelmey, ikki ay vaqit ötüp kétiptu. Emdi ölidiğan boldum, dep oylaptu ve ölüm vehimiside gélidin tamaq ötmey yiğlaşqa başlaptu. Şu künlerniñ biride, közi çéqir, burni panaq, yüzi göşlük, boyi pakarğina kelgen ellik yaşlar camisidiki sodiger qiyapetlik bir kosa adem uniñ aldiğa keptu,-de:

—Hey Melun, némige yiğlaysen?-dep soraptu.

Melun potlisini éqitqan halda zar-zar yiğlap turup, yiğlaşniñ seveblirini sözlep bériptu.

—Yiğlima, buniñ çarisi asan. Sen padişahniñ aldiğa barğiniñda bir yolvas, bir tülke, bir qizil xoraz telep qilgan. Ularni öltürüp qanlirini üzüm süyi bilen arilaşturup xémirturuç yasigin, şu çağda işliriñ oñuşluq bolidu,-dep yol körsitiptu héliqi adem ve

şuan közdin ğayip boptu. Bu adem eslide pütün dunyadiki şumluqlarniñ pir-ustazi leniti şeytan iken.

Melun şeytanniñ körsetmisi boyiçe, şarab yasap içip béqiptu. Birazdin kéyin vucudida yüz bergen özgirişlerdin eqli lal bolup, xuşalliqidin ağzi quliqiğa yétiptu,-de bir tuñ şarab teyyarlap padişahqa teqdim qiptu. Padişah bu şarabni sinaqtin ötküzüş üçün, derhal vezir, emir, ekabir-eşrepliri qatnaşqan bir ziyapet orunlaşturuptu. Birneççe qedeh içilgendin kéyin şundaq bir ehval sadir boptuki, hemme kişi heyranliqtin néme déyişini bilelmey kaptu. Mörimisler turğa ayliniptu. Tamaq qoyulğan şirelernin üstige sekrep çiqişip, padişahqa qol şiltip, çuvutqilirini çuvuğili turuptu. Bezi toñlar bolsa, alahide mulayimlişip, yénida olturğanlarniñ boyniga gire sélip şérin söhbetke çüşüp kétiptu. Adette yavaş, mömin dégenler yeñ şimaylap adaviti barlar bilen cédelleşkili başlaptu. Beziler bolsa haya-nomus dégenlerni taşlivétip, ayallarğa ésilivélişqa, bezi ayallar bolsa oçuq-aşqara halda erlerge ésilivélişqa başlaptu. Ziyapet xéli uzun davamlaşqan bolsimu, kişiler qorsaqliriniñ açqanliqini sézişmeptu ve adette tügep kétidigan ziyapet tamaqliri éşip kaptu.

Kişiler şu ziyapettiki ehvallarni tehlil qilişip, qorqunçaqlarniñ baturğa aylinişi yolvas qéniniñ arilaşqanliqidin, bezilerniñ bek mulayim yaki haramzadilişip kétişi tülke qéni qoşulğanliqidin, haya-nomusniñ yoqiğanliqi qizil xorazniñ qénidin, qorsaqniñ açmasliqi üzüm süyiniñ quvvitidin, dep xulase qilişiptu.

Şu qédimqi ziyapettin kéyin şarab işleş téximu tereqqiy qiptu, emma cemiyet keypiyati yamanşilip, cédel-macira, buzuqçiliq, qatilliq qatarliq her xil cinayi qilmişlar evc aptu. Bu işlarğa qarita bezi danişmenler "bu şarab emes, heleq iken" dep nam bériptu. Uzun yil ötüp bu nam omumlişiptu. Uzun ceryanlarniñ ötüşi bilen "heleq" sözi "haraq"qa özgiriptu. Haraq mana şundaq peyda bolğaniken.

295. UYĞURLARNİÑ KÉLİN KUN RİVAYİTİ[898]

Rivayet qilinişiçe qedimki zamanda teñritéğiniñ kökyar dégen tağ bağrida bir kişi yaşaydiken, u yerniñ süyi elvek, tupriqi munbet, havasi sap bolup, öyniñ etrapini tağlar, tağlarni qélin ormanlar orap turidiken. Bu yerde uçar quşlar heddi-hésabsiz iken. Otunçiniñ öyi qebilidin sel yiraqraq bolup, u yilboyi otun sétip turmuşini qamdaydiken. Otunçiniñ ay dése ay emes, kün dése kün emes bir sahibcamal ayali bar iken. Bu ayal

[898] Ğalip Ğocabdulla. "Uyğurlarniñ Kelin Kün Rivayiti." *Miras,* S. 4, Ürümçi: 2004, ss. 38–39

öy işliriğa, keşte işliriğa ve étiz-ériq işliriğa nahayiti mahir iken. Şundaq bolsimu, u éridin daim tayaq yep turidiken. Çünki bu ayal baliliq devridin taki boyiğa yetkiçe üç qebile arisida çoñ bolğan bolup, üç qebiliniñ tilini arilaşturup sözleydiken. Şuña uniñ tilini anisidin başqa héçkim çüşenmeydiken. Éri her qetim uniñ gépini çüşenmigende hedése uni urup dumbalaydiken. Şundaq bolsimu u ayal bu işni héçkimge tinmaydiken. Çünki u, érini bekmu yaxşi köridiken. Bu ayal heptide bir qétim anisiniñ öyige cümelep baridiken. U her qétim öyige barğanda yüz-közi zide bardiken. Anisi uniñdin:

—Qizim, néme bolduñ? -dep sorisa, qizi uniñğa:

—Héçnéme bolmidim, otun tégip ketti... yiqilip kettim,-dep cavab béridiken.

Otunçiniñ bir aq qaşqa çilan turuq éti bolup, u otun keskili çiqsa, şu étini minip baridiken. U bu étini cénidinimu eziz köridiken. Künlerniñ bir küni, otunçi otun keskili kétip, üç küngiçe qaytip kelmeptu. Ayal éridin ensirep ériniñ qaytip kelişini kütüp yoliğa qarap nanmu yémey, sumu içmey olturuptu. Tötinçi küni keç éri çilan turup étiğa minip öyige qaytip keptu. At çiliq-çiliq terlep kétiptu. Éri attin aranla çüşüp öyige kiriptu. Ayal mezzilik tamaqlar bilen érini obdan kütüvaptu. Emma atqa boğuz, su bérişni untup qaptu. Etisi at ölüp qaptu. Bu iş otunçiğa qattiqhar keptu-de, ayalini ağziğa kelgen til bilen tillap, qoliğa çiqqanla nersiler bilen uruptu. Buniñ bilen cédel téximu ulğiyiptu. Érniñ gépini ayal, ayalniñ gépini er uquşalmaptu. Bu iş qulaqtin-qulaqqa yétip pütün qebile arisiğa pür kétiptu. Bu iza-ahanet ve tapa-tenilerge çidimiğan otunçi ayalini qoyuvetmekçi boluptu. Ayal höñ höñ yiğlap ériğa yalvuruptu. Emma otunçi öz gépide çiñ turuvaptu. Bu işni hel qilişqa qudriti yetmigen ayal amalsiz qebile başliqi bilen körüşüp derdini éytiptu.

Qebile başliqiniñ saqal-burutliri qoyuq, bedenliri dividek yoğan, közi kök, aliqanliri éyiqniñ tapinidek bolup, beeyni çöçeklerdiki döge oxşap kétidiken. Heçkim uniñ sözini añlimasliqqa pétinalmaydiken. nebile başliqi ayalniñ yüz-közliridiki köklerni körüp, sel ğelitilik hés qiliptu. Hem bu işni adil bir terep qiliş üçün çoñqur oyliniptu. Oyla-oyla axir bir qararğa kéliptu-de, pütün qebile ezalirini yiğilişqa buyruq çüşürüptu. Qebile azaliriniñ yiraq-yéqindin yiğlip boluşqa nahayiti ozaq vaqit kétiptu. Şundaq bolsimu qebile başliqi sevrçanliq bilen kütüp turuptu.

Qebile ezaliri tağ çiraliri arisiğa liq toşqanda qebile başliqi tağ çoqqisiğa çiqip ünlük sözleptu. Uniñ avazi çoqqidin-çoqqiğa, taştin-taşqa urulup eks sada çiqirip barliq tağ cirağlirini bir aptu. Uniñ her bir sözini qebile ezaliri çoñqur süküt içide añlaptu.

"Ey xalayiq, añlimidim démeñlar, kemine şuni cakalayduki, méniñ qebilemniñ ezasi bolğan her qandaq er zati eger qebilemniñ tilini bilmeydiken xotun élişğa ruxsat yoq, ayal zati bolsa erge tégişke ruxsat yoq, otunçiniñ xotuniğa üç ay möhlet bérimen, eger üç ay içide qebilimizniñ tilini toluq bilip kételmise ömürlük tul xotun bolup ötsün! Kimki permanimğa xilayliq qilsa kallisi élinidu." dep cakarlaptu. Qebile başliqiniñ sözi tügişi bilenla qebile ezaliri özara ğulğula qilişqa başlaptu. Ularniñ qiqas-çoqanliri pütkül kökyar tağlirini lerzige séliptu.

Otunçiniñ ayali anisiniñ boyniğa ésilip buquldap yiğlaşqa başlaptu. U otunçidin ayrilip yaşiyalmaydiğanliqini anisiğa qayta-qayta sözleptu. Anisimu qiziniñ haliğa içi ağrip közidin taram-taram yaş töküptu. Ular birdem yiğlaşqandin kéyin anisi qiziğa teselli bériptu.

—Yiğlima qizim, hemme gunah mende, saña tilimizni çala ögitip qoyğanliqim üçün sen muşu künge qaldiñ. Séni tuğup muşunçilik qilğan yerde, tiliñnimu obdan çiqirimen. Sen üç ayğiçe künde qéşimğa kel. Sen hergiz tul qalmaysen-dep vede qiliptu. Otunçiniñ ayali anisiniñ sözliridin sel teselliy tépiptu-de, udul ériniñ qéşiğa yügürüp méñiptu.

—Qebile başliqiniñ permaniğa asasen saña bir purset bérey-deptu otunçi ayaliğa,-apañniñ qéşiğa barsañ bar, emma kün pétiştin burun öyge qaytip kélisen, kün patqanda kelseñ öyge kirme, men sendek xotunni tünümaymen-dep qattiq cékileptu. Ayal maqul bolup, şu kündin başlap herküni anisiniñ öyige bérip til öginişke başlaptu. Yol yiraq kün qisqa bolğaçqa, vaqtida öyige yétivalalmasliqtin ensireptu. Bir küni u öyige qaytay dep turğanda quyaş olturuşqa az qaptu. U öyige kün pétişitin burun baralmaydiğanliqiğa közi yétiptu. Şuniñ bilen u quyaşqa tivinip köz yéşi qiliptu. "İh! Quyaş, mendek bir aciz mezlumğa medet qilğaysen, méniñ bu dunyada érsiz yaşişimdin saqliğaysen, méniñ öz tilimni çala öginip qoyğan gunahimdin ötkeysen, maña bir qétim purset bergeysen" dep iltica qiliptu. Buniñ bilen ayalnin ilticasi quyaşni tesirlendürüptu. Quyaş olturup bolğan bolsimu, öziniñ qizğuç nurini çiqirip pütkül kainatni yene bir az yorutuptu. Ayalmu kün pétişitin burun öyige bérivaptu. Şuniñdin kéyin quyaşnin yéñi

olturğan çağda qizğuç nur çiqirip alemni yorutup turuşini Uyğurlar "kélin qün" dep ataydigan bolup qaptu. Ayal üç ayda öz tilini puxta öginip boptu. Ayalniñ hösni-camalimu eslige kéliptu. Buniñ bilen qebilebaşliqi ayalniñ otunçi bilen ömürlük er-xotun bolup ötüşke icazet bériptu. Ular üç baliliq boptu. Otunçi baliliriğa "Kün", "Ay", "Yultuz" dep isim qoyuptu. Ayal balilirini kiçikidin tartip tilini puxta sözleşke köndürüptu.

296. BÖŞÜK HEQQİDE RİVAYET[899]

Burunqi zamanda böşük yoq iken. Afrasyap zamaniğa kelgende, balilar köpiyişke başlaptu. Anilar balilarğa qaraşta bek capa tartip qaptu. Şundaq künlerde Afrasyapniñ xotuni –böşük anam bir qétimdila üç oğul toğuptu. Padişah ordisi çeksiz şadliqqa çömüptu. Şuniñ bilen bir vaqitta üç balini qaysi teriqide béqip qatarğa qoşuş heqqide köp baş qaturuşlar boluptu. Çünki u zamanlarda şah balilirini öz anisi béqip çoñ qilidiğan adet bar iken hem Afrasyapniñ dölitide şu çaqqiçe héçbir ayal birdin artuq bala tuğup baqmiğaniken.

Afrasyap perzentlirini béqiş heqqide köp oyliniptu. Axiri çoñ balisiğa xotuni özi qaraptu. İkkinçi balisiğa exlaq-peziletlik, aq köñül bir ayalni tépip, inikana qilip beriptu. Üçünçi balisiğa bir yağaç karivat yasap bölep qoyuptu ve bu kiçik yağaç karivatni anisiniñ ismi bilen "böşük" ataptu. Şuniñ bilen böşük dunyağa keptu.

297. ARUXATNİÑ PADİŞAHQA QİLĞAN NESİHETLİRİ[900]

Rivayetlerge qariğanda, Udunluqlar deslep butqa étiqad qilmiğan. Bir kéçisi qattiq qum-boran kötürülüptu. İkkinçi küni şah aliyliri ordidin çiqip şerq terepke seylige qarap yol aptu, qariğudek bolsa, aldida qoyuq bir ormanliq turğudek, hemrahliriğa u yerge bérip tamaşa qilişni buyruptu. Ormanniñ içige kirse, bir yoğan derex tüvide süküttе olturğan bir Aruxatni körüptu. Şah aliyliri uniñdin: "Sen qeyerlik bolisen? Bu yerde némidep olturisen?" dep soraptu. Aruxat közini yumğiniçe ündimeptu. Padişah ailyliri keñ qorsaq, éğir tebietlik kişi bolğaçqa, Aruxattin yene sorimaqni layiq tépiptu. Aruxat: "Sizni buddağa étiqad qilişqa tevsiye qilimen, bolmisa teñri sizge éğir müşkülat yağduridu, siz ve sizniñ puqraliriñiz balayiapetke duçar bolidu. Buddağa étiqad qilsiñiz, siz ve sizniñ dölitiñiz tinç, apettin qaliy bolidu" deptu, şundaqla şah aliyliriğa ve şahniñ

[899] Ğeyretcan Osman. "Böşük Hekkide Rivayet." *Miras*, S: 1, Ürümçi: 1992, ss. 13–14.
[900] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 272–273.

hemrahliriğa budda heqqide bir hékaye sözlep bériptu. Şah aliyliri axir tesirlinip, muşu cayda bir budda ibadetxanisi sélişni ve bu yerde Aruxatniñ budda qamusidin ders ötüşüni qarar qiptu. Budda ibadetxanisi pütkendin kéyin pütkül xalayiqni Aruxatniñ budda dersini añlaşqa çaqiriptu. Lékin, qoñğuraq çalğuçi yoq iken. Aruxat istiqamette olturup durut oquptiken, asmandin nahayiti katta bir budsatva leylep çüşüptu. Yene birpestin kéyin qoñğuraq çalğuçimu çüşüptu. Aruxat bu yerde budda dinidin ders ötüp, budda dinini tarqitişqa başlaptu.

298. ADEMLER TUZ İŞLİTİŞNİ QANDAQ BİLGEN[901]

Zaman-zamanlardin ilgiri qedimki Turpan vadisidiki kişilerniñ bir qismi tériqçiliq bilen şuğullansa, köpinçisi köçmen çarviçiliq bilen hayat keçüridiken. Ular yaz ve küzlüki tağ-cilğilardin otlaqlarğa köçüp, qişliqi yurt içige qaytip kélidiken.

Ular bir caydin yene bir cayğa köçkende qazan-qomuç, yémek-içmeklirini özliri birge élip mañidiken. Lékin, şu zamanlarda héçkimmu yémek-içmekke, ğizağa tuz sélip yése, tamaqniñ temi téñşilip, yéyişlik bolidiğanlikini uqmaydiken.

Bir etiyazliqi, bir çarviçi ailisi hemme nersini tel qilip tağqa méñiptu. Ular yemşige kélip çüşkün qiptu. Er qoylarğa qaraptu. Ayal öyide pişuruvalğan göşlerni xurcunidin çiqirip yéñidiki taşniñ üstige qoyuptu ve cay qaynitişqa başlaptu.

Çay teyyar bolğandin kéyin er-ayal ikkisi ğizalinişqa başlaptu. Er göşni çişlem yégendin kéyin, xotuniğa:

—Bu göş herqandaq vaqittikidin tatliq ve mezzilik pişuruluptu. Buniñdin kéyinmu göşni muşundaq pişuruşqa adetlen-deptu. Ayali:

—Men göşni öyimizde pişurğan tursam, uni bu yerde qazanğimu salmisam, u qandaqçe şunçe tatliq bolup kétidu?-deptu. Bu gepni añliğan er:

—Toxta, bu yerde bir sir bar. Sen göşni xurcuñdin élip nede qoyğanidiñ?-dep soraptu. Ayali bolsa héliqi taşni körsitiptu ve özimu taş üstige qoyulğan göşni yep, uniñ tatliq ve temlik ikenlikini hés qiptu. Er-ayal ikkiylen demalliqqa bu sirniñ tégige yételmigen bolsimu, ular yolğa çiqqanda héliqi taşni élivélişni untumaptu. Şuniñdin étibaren göşnila emes, ğiza-taamlirinimu taşqa teggüzüp yeydiğan boptu. Taşqa teggüzülgen taam ularğa hem tatliq, hem mezzilik tuyuluşqa başlaptu. Eslide bu tuz taş iken.

---

[901] *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez).* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2006, ss. 380–381.

Ay-künler keyni-keynidin ötüşke başlaptu. Ayal tamaq ötkende héliqi taşni azraq puçup qazanğa salidiğan boptu, taamğimu tem kiriptu. Şuniñdin étibaren ular héliqi taştin ayrilmaydiğan boptu hem uni "Tuz taş" dep ataptu. Bu sirdin deslep padiçiniñ el-ağiniliri, kéyinçe pütkül el xeverdar boptu. "Tuz taş" dégen bu namnu kéyinçe "taştuz"ğa özgiriptu. Kişiler tamaq yégende tuzdin ayrilmaydiğan boptu.

299. DÉZİNFÉKSİYE QİLİŞNİÑ KÉLİP ÇİQİŞİ HEQQİDİKİ RİVAYET[902]

Éytişlarğa qariğanda, pit baqsañ (yeni öltürseñ) balilaymen. Qaqsañ (yeni kiyimni selkiseñ) qumlaymen. Méniñ heqqim bir çümüç qaynaqsu, yeni kiyimlerni qaynaqsuğa bassañ méniñdin teltöküs qutulisen, dégenmiş, qizdürüp dézinféksiye qiliş téxinikisi şuniñdin kélip çiqqanmiş.

300. TÜGMEN ÇÉTİQİNİÑ KEŞİP QİLİNİŞİ HEQQİDİKİ RİVAYET[903]

Éytişlarğa qariğanda, insanlar arisidiki eqilliq bir adem tügmen icad qiliptu. Tügmenniñ hemme nersisini inçikilik bilen tetqiq qilip yasap, resmiy işlepçiqirişqa kirişiptu. Biraq, çétiq béqitişini xiyaliğimu keltürmeptu. Çétiq bolmiğandikin, mexsus bir adem olturup, sügendin aşliqni udulluq çüşürüp bérişke toğra keptu. Şundaq boluşiğa qarimay, tügmenniñ keşip qilinişi bir yéñilik bolğaçqa, kişiler palançi adem tügmen yasaptu, dep gépini qilişip, özara xever yetküzüşkenmiş. Bu xever şeytanğimu añlanğanmiş. Şeytan bu xeverni añliğandin kéyin "Tügmen yasiğan adem çétiqinmu yasiğandu" dégenmiş. Şeytanniñ bu sözi tügmen yasiğan ustamğa añlanğandin kéyin, derhal yağaçni élip kélip çétiq qilip ornatqanmiş. Şuña, "Tügmen çétiqini şeytan keşip qilğan" dégen gep tarqalğan.

[902] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, s. 2, Ürümçi: 1999, s. 147.
[903] Tursun Hoşur İdikuti. "Rivayetler." *Bulak*, s. 2, Ürümçi: 1999, s. 154.

IV.2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILAN METİNLER

IV.2.1. TARİHÎ VE DİNÎ ŞAHISLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.2.1.1. ERKEK KAHRAMANLARLA İLGİLİ EFSANELER

1. SÜLEYMAN PADİŞAHIN ÇOCUK SAHİBİ OLMASI

Süleyman Padişah'ın bin eşi varmış. Her eşimden bir çocuğum olursa, bin tane eşimden bin çocuğum olur, diye düşünmüş. Fakat onca yıl geçmesine rağmen, bir tek bile çocuğu olmamış.

En küçük hanımının evde olduğu bir gün, Süleyman Padişah: "Benim soyumu devam ettirecek bir şey ver!" diyerek Allah'a yalvarmış. Aradan uzun zaman geçmeden, hanımının hamile olduğunu öğrenmiş. Buna çok sevinen Süleyman Padişah, hanımına çok iyi bakımı ve vakti saati geldiği gün hanımının gözleri parlamış. Doğum yaptıracak olan ebeler ve doğumun gerçekleşeceği evin etrafında kulaklarını açıp çocuk dünyaya gelir gelmez bu müjdeyi Süleyman padişaha iletip muştuluk almak isteye kişiler, annenin karnından çıkanın bebek değil, bir tulum olduğunu görüp şaşırmışlar ve padişaha böyle bir haberi nasıl vereceklerini düşünmeye başlamışlar.

Sonunda, doğum yapan kadının babası ve Süleyman Padişahın sağ kolu olan vezir, çok utanarak da olsa bu haberi padişaha iletmiş.

Süleyman Padişah, bu haberi duyunca ümitsizliğe kapılmış ve üzgün şekilde otururken bir anda uykuya dalmış ve rüya görmüş. Rüyasında bembeyaz sakallı bir kişi Süleyman Padişah'a: "Sen Allah'tan çocuk istemedin, bir şey istedin, Allah da sana dilediğini verdi. Şimdi sen, hanımın ve kayın baban, üçünüz bir araya gelip, kimseye söylemediğiniz sırlarınızı söyleyin, tulum bebeğe dönüşecek." demiş.

Süleyman Padişah, rüyasından korkup uyanmış ve kayın babası ile hanımının odasına girmiş ve gördüğü rüyayı onlara anlatıp, hanımı ile kayın babasından insanlara söylemedikleri sırlarını anlatmalarını istemiş ve ilk önce kendisi:

—Bir kişi şikâyete geldiğinde eline bakardım, elma kadar da olsa yanında bir şey getirirse gönlüm sevinirdi. Bu, benim insanlara söylemediğim sırrımdı, demiş.

Süleyman Padişah'ın sözünün bitmesiyle birlikte tulumda baş belirmiş.

Kayın babası:

—Süleyman Padişah ölse, bütün memleketi ben idare etsem, diye düşünürdüm, demiş. Bunun üzerine çocuğun eli ve ayağı ortaya çıkmış.

Hanımı:

—Bin hanımı olan yaşlı Süleyman Padişah ölse de, genç bir erkekle evlenip eğlensem, diye düşünürdüm, demiş. Çocukta göz, kulak; burun, ağız ve başka uzuvlar oluşmuş, sağlam bir oğlan çocuğuna dönüşmüş. Bunun üzerine Süleyman Padişah, çok sevinip, bütün yurtta kırk gün kırk gece toy düzenlemiş.

2. SULTAN SATUK BUĞRA HAN (1)

Hazreti Serveri âlem Muhammed sallallahu aleyhi vesselâm, miraca çıktığı gece gökte bir ruhla karşılaşmış. Bu ruh, Rüstem'den daha kuvvetli, Emir Hamza'dan daha cesaretli, Hazreti Ali'den daha himmetliymiş.

Muhammed sellallahu aleyhi vesselâm, Hazreti Cebrail aleyhisselama:

—Bu hangi peygamberin ruhudur? Allahuteala büyük bir özenle yaratmış, diye sormuş. Hazreti Cebrail aleyhisselam:

—Ya Rasulullah, bu hiçbir peygamberin ruhu değil, bu sizin bir ümmetinizin ruhu. Bu ümmetiniz, siz dünyadan gittikten üç yüz otuz üç yıl sonra dünyaya gelip, Beşbalık vilayetini İslam'la müşerref kılacak, sizin şeriatınızı halka anlatacak. Onun ulu adı Sultan Satuk Buğra Han Gazi olacak, diye cevap vermiş. Hazreti Muhammed sallallahu aleyhi vesselâm:

—Ey kardeşim Cebrail, Alahuteala'nın bu ümmetimin ruhunu, nebilerin ruhları arasında yaratmasının sebebi nedir? diye sormuş. Hazreti Cebrail aleyhisselam:

—Bu ümmetinizin ruhunu nebiler içinde yaratmasının iki sebebi var: Birincisi, sizin şeriatınızı halka anlatacak, hükümlerinizi halka ulaştıracak. İkincisi, bazı gaziler iki üç kişiyi Müslüman yapabilecek, bundan fazla kişiyi Müslüman yapamayacak. Fakat bu ümmetini, çok fazla insanı İslâm diniyle tanıştıracak ve İslama girip, doğru yoldan çıkan cahilleri doğru yola sokacak. Bunun için Allahuteala, bu ümmetinizin ruhunu nebilerin ruhu içinde yarattı, diye cevap vermiş.

Hazreti Muhammed aleyhisselam, bu güzel haberi duyunca çok mutlu olmuş ve:

—Beşbalık tarafı Müslüman olmayarak imandan nasibini alamadı, oraya İslâm henüz ulaşmadı, yarın kıyamet günü onların hali ne olur ki, diyerek gönlüm daima perişan oluyordu, Elhamdulillah, şimdi rahatladım, diyerek Hak Sübhane ve Tealaya

şükretmiş. Ondan sonra, doğacak olan bu ulu zatın temiz ruhunu eğitmekle meşgul olmuş. Her gün mutlaka onun için "Fatiha" suresini bir kez okur olmuş. Hiçbir sahabe, bu "Fatiha"yı kim için okuduğunu bilmemiş. Bunun üzerine Maazcebel radiyallahu anh sormuş:

—Ey Rasulullah, her gün mutlaka bir kez "Fatiha"yı okumanızın sebebi nedir?

Hazreti Rasul sellallahu aleyhi vesselâm, bunun sebebini bir bir anlatmış. Bunu dinleyen Maazcebel raziyallahu anh, ayağa kalkıp:

—Ya Rasullulah, bir dua etseniz, bir âmin desek, bu ulu zatın ruhu buraya gelse, gözümüz ile görsek, onun yüzünü ve dünyayı süsleyen durumuyla müşerref olsak, demiş.

Rasulullah, Maazcebel'in söylediklerini kabul edip, ellerini açarak duaya başlamış. Bir süre sonra başlarına keçeden yapılmış kalpak giymiş, toynakları beyaz, siyah benekli soylu atlara binmiş, savaş teçhizatlarıyla donanmış, kırk bir yiğit bir yerden çıkıp gelerek Rasulullah'a selam vermişler. Rasulullah:

—Ey sahabeler, Türkleri Müslüman yapacak olan Sultan Satuk Buğra Han'ın ruhu işte bu, diyerek göstermiş. Bütün sahabeler Hazreti Sultan'ın mübarek ruhunu görüp:

Elhamdulillah, bu topluluğun elinden her iş gelir, diyerek sevinip, kutlamışlar. Hazreti Muhammed sellallahu aleyhi vesselâm, "Fatiha" okuyarak geri dönmelerine izin vermiş. Ruhlar kaybolmuş.

3. SULTAN SATUK BUĞRA HAN (2)

Hazreti Sultan Satuk Buğra Han'ın doğduğu gün yeryüzü öyle sallanmış ki, yerden sular fışkırıp pınarlar akmaya başlamış. Kış günü olmasına rağmen, güller açarak yeryüzü yeşile bürünmüş. Bu işe şaşıran müneccimler, feraset ehli insanlar fal kitabını açarak: "Bu çocuk cihangir (dünyayı itaati altına alan) olacak ve Muhammed'in dinine girecek!" diye hüküm vermişler. Bu hükmü duyan Budistler, "Bu alçak, bizim büyük düşmanımızmış!" diyerek onu öldürmek istemişler. Fakat Sultan Satuk Buğra Han'ın annesi onlara engel olarak, onu öldürmelerine izin vermemiş. Sultan Satuk Buğra Han yedi yaşına geldiğinde, babası ölmüş ve annesini himaye eden Harun Buğra Han'ın terbiyesi altına girmiş.

Hazreti Sultan Satuk'un kendisiyle yaşıt kırk arkadaşı varmış. Bu kırk arkadaş, her gün bir araya gelerek ziyafet düzenleyip gönül eğlendirirler, ava çıkarak avlanırlar ve akşam da toplanıp sohbet ederlermiş.

Sultan Satuk Buğra Han, on iki yaşına girdiği günlerin birinde kırk arkadaşı ile ava çıkmış. Bir dikenin yanına gelince, dikenin dibinden bir tavşan çıkarak kaçmaya başlamış. Hazreti Sultan Satuk tavşanı kovalamış. Tavşan bir yere varınca durmuş. Sultan, tavşanı tam vuracakken, tavşan bir dervişe dönüşerek Sultan Satuk'a:

—Gel ey oğlum, ben de sizi görme arzusuyla dolaşıyordum. Elhamdulillah, size ıssız yerde kavuştum. Attan inin ve bana doğru yürüyün. Söyleyecek birkaç sözüm var, söyleyeyim, demiş. Hazreti Sultan Satuk bu işe çok şaşırmış ve attan inip dervişin önüne gelerek diz çöküp oturmuş. Derviş:

—Ey oğlum, senin bahtın, benim bahtım, senin nazik bedenin cehennem ateşinde yanmasın, diyorum. Sen niçin puta taparak küfre giriyorsun? Seni yaratan Allah var. Allah'ın elçisi peygamberin yolunu takip edin! demiş ve peygamberin kim olduğunu, cehennemin ne olduğunu anlatmış. Hazreti Sultan'ın gönlünde bir korku meydana gelmiş. Dervişin söylediklerini kabul edip, günde bir defa onunla görüşerek, ondan bilgi almak istediğini söylemiş. Ancak derviş: "Ey oğul, sizin öğreneceğiniz çok şey var, sizin hizmetinizde olup, size bilgi verecek, sizi eğitip kemale ulaştıracak kişi ilk fırsatta karşınızaa çıkacak." diyerek gözden kaybolmuş. Aslında bu derviş, Hazreti Hızır aleyhisselam imiş. Hazreti Sultan Satuk, uzun bir süre Hızır aleyhisselam ile karşılaştığını ve kelime-i şahadet getirerek Müslüman olduğunu hiç kimseye söylememiş.

Günlerden bir gün Hazreti Sultan Satuk, kırk arkadaşı ile yine ava çıkmış. Avlanarak "Baku" denen yere gelmiş. Bakmış ki burada güzel yüzlü, iyi huylu insanlar oturuyor. Eşyaları, yiyecek ve içecekleri ortada duruyor. Hazreti Sultan, bunları görünce şaşırmış ve bunların kim olduğunu öğrenmek amacıyla kervanın önüne geçmiş. Kervanbaşı, hemen ayağa kalkarak Hazreti Sultan'a selam vermiş. Hazreti Sultan attan inip kervanbaşı ile görüşmüş. Kervanbaşı, Hazreti Sultan'ı saygıyla karşılayıp altına minder koymuş. Hazreti Sultan, "Hızır'ın söylediği kişi bu olsa gerek!" diyerek şüpheyle kervanbaşına sormuş:

—Adınız nedir?

—Adım Ebu Nesir Samani.

Hazreti Sultan Satuk Buğra Han "Hızır'ın söylediği kişi buymuş!" diyerek çok sevinmiş. O gün Sultan Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani'den İslam diniyle ilgili birçok şey sorup öğrenmiş. Ertesi günden başlayarak her gün gece yarısı buraya gelerek Ebu Nesir Samani'den dini bilgiler öğrenip, sureleri ve Kuran'ı ezberden okumaya başlamış. Tam altı ay sonra Sultan Satuk Buğra Han, kendisinin İslamı kabul ederek Müslüman olduğunu kırk arkadaşına söylemiş ve onlara: "Ey yarenlerim, eğer benim dostumsanız benim gibi iman ederek Müslüman olun…" diye tavsiyede bulunmuş. Kırk arkadaşın bazısı kendi isteğiyle bazısı da Hazreti Sultan'dan korktuğu için Müslüman olmuş. Onlar bir taraftan Ebu Nesir Samani'den Müslümanlığa dair bilgi alırken, bir taraftan da yakın çevrelerini İslama davet etmişler. Kısa zamanda Müslümanların sayısı altı yüzü geçmiş.

Harun Buğra Han, Budistlikte taştan da katıymış ve çok fazla askere sahipmiş.

Günlerden bir gün Harun Buğra Hanrüya görmüş, rüyasında onu bir aslanın pençesiyle parçaladığını görmüş. O korkarak uyanmış. Ertesi gün rüyasını Hazreti Sultanın annesinden yorumlamasını istemiş. Hazreti Sultan'ın annesi:

—Böyle rüyalar şeytanidir, diye cevap vermiş. Fakat Harun Buğra Han'ın içi rahat etmemiş. O casus yerleştirerek, Sultan Satuk Buğra Han'ın Müslüman olduğunu öğrenmiş. Bunun üzerine beylerini, vezir vüzralarını toplayarak kendisine düşman birinin ortaya çıktığını söylemiş. Bey, vezir ve komutanlar istişare yaparak, Sultan Satuk Buğra Han'ı öldürmeye karar vermişler. Ertesi gün bu karardan Sultan Satuk'un annesinin haberi olmuş ve Harun Buğra Han'ın yanına girerek ona:

—Bunca yıldır zorlukla büyüttüğüm oğlumu niçin öldüreceksiniz? demiş. Bu söze çok sinirlenen Harun Buğra Han:

—Ey Kadın, bizim dinimizden çıkarak Muhammed'in dinine girmekten daha kötü günah var mı? demiş.

Annesinin Hazreti Sultan'a olan sevgisi çok fazlaymış. Bunun için Harun Buğra Han'a:

—Oğlumu sınayın, onun gerçekten Muhammed'in dinine girdiği ispatlanırsa, öyle öldür, geç kalmış olmazsın, demiş. Hazreti Sultan'ın babasının bir yakını sarayda çalışıyormuş. O kişi de: "Önce onu sınayalım!" diyerek Hazreti Sultan'ın annesinin

sözünü desteklemiş. Bu söz Harun Buğra Han'a da makul gelmiş. O, bey, vezir ve komutanları ile istişare yapıp puthane yapmaya karar veriş, puthanenin kerpiçlerini Hazreti Sultan'a koydurmak istemiş. Kerpiçleri hazırladıktan sonra Hazreti Sultan'a adam gönderip, onu çağırtmış. Hazreti Sultan gelmiş. Harun Buğra Han:

—Ey oğul, senin bizim dinimizden çıkıp, Muhammed'in dinine girdiğin söyleniyor. Bu nasıl sözdür? diye sormuş. Hazreti Sultan Satuk, onların örf âdetine göre yemin etmiş. Fakat Harun Buğra Haninanmamış. O Satuk'a: "Biz bir puthane yapıyoruz, bu puthanenin temelni sen yapacaksın. Nasıl, yapabilir misin? demiş. Sultan Satuk Buğra Han endişeye kapılmış. "Ne yapsam!" diye düşünürken, Hazreti Hızır aleyhisselam gelip: "Ey oğul, hiç düşünme, mescit niyetine temelini yapıver!" diyerek gözden kaybolmuş. Sultan Satuk Buğra Han, onların şartını kabul etmiş.

Kollarını sıvayıp arkadaşları ile birlikte puthanenin temelini atmaya başlamış. Dördüncü kerpici alıp koyacakken Harun Buğra Hanonu çağırarak: "Ey oğul, dur, seni daha fazla toz toprak içinde koymaya kıyamam. Şimdi içim rahatladı, ne yapmak istiyorsan onu yap!" demiş.

Ertesi gün, Sultan Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani'nin huzuruna vararak onu durumdan haberdar etmiş ve:

—Ey ulu zat, bir gün Budistler bizim Müslüman olduğumuzu öğrenirse, hepimizi öldürür, buna bir çare bulmazsak olmaz, demiş.

Onlar, aralarında konuşup Harun Buğra Han'a karşı savaşmaya karar vermişler. Ertesi gece Hazreti Sultan Satuk, kırk asker ile Ebu Nesir Samani'yi alarak yola çıkmış ve Harun Buğra Han'ın sarayına gelmiş. İslam ordusu, onun sarayını basıp, oradaki dört yüz atı, savaş aletlerini ve bir ay yetecek kadar erzakı alıp geri dönmüş. Ertesi gün bunu haber alan Harun Buğra Han, endişeye kapılmış. Kırk bin asker ile "Tögedağ"ı kuşatmış. Budistler ile Müslümanlar arasında çetin bir savaş başlamış ve yedi gün yedi gece devam etmiş. Budistlerden beş bin kişi, Müslümanlardan yüz kişi ölmüş. Müslümanların sayısı günden güne artıp, on iki bine ulaşmış. Müslümanlar zaferi kazanarak Budistleri geri püskürtmüş.

Günler geçmiş, atlar zayıflamış ve erzaklar tükenmiş. Sultan Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani ile görüşüp, Allah'a tevekkül ederek Allah'tan ne gelirse ona boyun eğmişler. Gece yarısı Satuk Buğra Han, on iki bin askerini alarak saraya gelmiş. İlk

horoz öttüğünde, Satuk Buğra Hankılıcını çekip saraya girmiş. Harun Buğra Handerin uykuda, bir hizmetkârı da başında gaz lambası tutarak oturuyormuş. Hazreti Sultan Satuk, "Harun'un başını keseyim" diyerek kılıcını ona uzatmış; ama "Düşmanı uyurken öldürmek mertliğe yakışmaz, en iyisi onu iman etmeye davet edeyim. Belki iman edip Müslüman olur, eğer iman etmezse o zaman öldüreyim. Ayrıca onun ekmeğini yemişim." diye düşünüp, kılıcının ucunu Harun Buğra Han'ın ayağına dayamış. Harun Buğra Han korkarak uyanmış. Bakmış ki Sultan kılıcını çekmiş duruyor. Harun demiş ki: "Ey Sultan, bu kadar servetin, gücün varken niçin böyle yapıyorsun?"

Hazreti Sultan: "Boş sözleri bırakıp, iman ederek Müslüman ol!" demiş. Harun kabul etmemiş. Hazreti Sultan, kılıcını öyle sert dayamış; ama kendi üzerindeki hakkını düşünerek geri çekmiş. Sonunda olmayınca Allah'a müracaat ederek: "Ey Allah, sen her şeyi bilirsin. Olanları görüyorsun. Başını keseyim diyerek kaç kez kılıcımı dayadım. Yine de tuz hakkını düşündüm. Lanetinle onu yere batır!" demiş. Sultanın duaları kabul olmuş. Yer sallanıp çatlayarak Harun'u içine almaya başlamış. Hazreti Sultan: "Hala iman edersen geç kalmış olmazsın. Allahuteala, seni bu beladan kurtarsın. Sana dua edeyim." diyerek Harun'a tavsiyede bulunmuş; fakat Harun: "Senin dinine gireceğime yere girerim daha iyi!" diyerek iman etmeyi yine reddetmiş. Hazreti Sultan Satuk öfkelenerek ellerini açıp dua etmiş, yer yarılarak Harun'u içine almış. O anda sabah olup, yeryüzü nurlanmış. Sultan Satuk'un kerametlerini gören binlerce insan derhal iman ederek Müslüman olmuş. Sultan Satuk Buğra Han, padişahlık tahtına oturarak bütün yurdu Müslüman yapmış. Atuş Meşhet'teki Harun Buğra Han'ı yutan yer, o günden sonra "Yer Yutti" diye adlandırılmış.

4. SULTAN SATUK BUĞRA HAN (3)

Karahanlılar Devleti'nin sultanı Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani denen kişiden İslam dinini kabul ettikten sonra, ismini Abdulkerim diye değiştirip, Karahanlılar Devleti'nde İslam dinini devlet dini yapmış.

Günlerden bir gün, Satuk Buğra Han rüyasında nur yüzlü, tatlı dilli ve aksakallı bir dede görmüş. O: "Oğlum, sen yarın batıya sefer yap, cihanın sırlarından haberdar ol. Seferde ilk olarak bir nesne ile karşılaşacaksın, onu gömüver. İkinci olarak bir başka nesneyle karşılaşacaksın, onu kurtarıver. Üçüncü olarak bir nesneyle karşılaşacaksın, onun isteğini yerine getir, ümitsiz bırakma. Dördüncü olarak önüne çıkan nesneyi hiç

düşünmeden yiyiver. Beşinci olarak bir başka şeyle karşılaşacaksın, o nesneye bakmadan derhal kaç!" demiş ve gözden kaybolmuş.

Satuk Buğra Han uyanınca, bu işin rüya olduğuna hiç inanmak istememiş. Ertesi gün Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani'yi huzuruna çağırıp, gece gördüğü rüyayı anlatmış ve ondan bunu yorumlamasını istemiş. Ebu Nesir Samani:

—Keremli Sultanım, rüyanızda gördüğünüz kişi Hızır aleyhisselamdır. Sizin sefere çıkmanız Hızır'ın emridir. Siz derhal sefere çıkın, olur mu?" demiş.

Satuk Buğra Han ertesi gün seher vaktinde, batıya doğru sefere çıkmış. Epey yol kat ettikten sonra bir kumluğa gelmiş. Burada Hızır'ın dediği gibi Satuk Buğra Han'ın önüne bir altın tabak çıkmış. O, altın tabağı gömmüş, tabak toprağın üstüne çıkıvermiş. Tekrar gömmek istemiş, tabak toprağın üstüne tekrar çıkıvermiş. Satuk Buğra Han yoluna devam etmiş.

İkinci olarak mavi bir güvercinle karşılaşmış. Bakmış ki, o inleyerek "Beni kurtarın!" diyor, Satuk Buğra Han onu paltosunun koluna gizlemiş.

Üçüncü olarak bir şahin ile karşılaşmış. O:

—Hey insanoğlu, güvercini gördün mü? diye sormuş. Satuk Buğra Han:

—Evet, gördüm. Onu yenime sakladım, demiş. Şahin:

—Ben yemek yemeyeli üç gün oldu. Ganimetimi geri vermezsen ölüp kalacağım, diye yalvarmış. Satuk Buğra Han, şahine bacağından bir lokma et keserek vermiş. Şahin, bunu alıp yoluna devam etmiş. Güvercin de tehlikeden kurtulmuş.

Satuk Buğra Han, yoluna devam etmiş. Dördüncü olarak hayli uzakta heybetli, duman kaplı çok büyük bir dağ görünmüş. O, bu dağı nasıl yiyip bitiririm, diye tasalanmış. Sonunda kararını verip dağı yemek için yoluna devam etmiş. O, dağa yaklaştıkça, dağ küçülüyormuş. O epey yol kat ederek dağın önüne gelip bakmış ki, o dağ değil, bir karış uzunluğunda yabani bir otmuş. Onun dalında ceviz büyüklüğünde bir meyve varmış. Satuk Buğra Han onu alıp yemiş. O meyve o kadar tatlı ve güzelmiş ki, dünyadaki bütün meyvelerden daha mükemmelmiş.

Satuk Buğra Han yoluna devam ederek beşinci olarak eşek tabanı gibi pis kokulu, kötü bir nesneyle karşılaşmış. Onun bu pis kokusu dayanılacak gibi değilmiş. O derhal arkasına bakıp kaçmış. Böylece Satuk Buğra Han, bir günlük seferini tamamlayarak saraya geri dönmüş.

Ebu Nesir Samani, Satuk Buğra Han'ın halini hatırını sormak için saraya gelmiş. Satuk Buğra Han, seferde gördüklerini bir bir anlatmış ve seferde karşılaştığı beş olayın sırrını Ebu Nesir Samani'ye sormuş. Ebu Nesir Samani:

—Yüce Sultanım, senin Hızır'ın emriyle gömdüğün ve toprağın üstüne çıkıveren altın tabak insanların yaptığı sevap işleri gösterir. Çünkü insanlar, başkaları görsün veya görmesin iyi bir iş yaparsa, o iş bir gün insanlar tarafından öğrenilir. Bu iyi iş ve iyi hasletin unutulmadığını, başkaları tarafından övüldüğünü gösterir. İkinci olarak mavi güvercini kurtarıvermen, dünyada zayıfları güçlülerin ezdiğini, hakir görülen zayıf insanlara sahip çıkan insanın Allah katında yüce bir mertebeye çıkarıldığını gösterir.

Üçüncü olarak, şahinin senden yiyecek istemesi ve sizin de çıkarıp ona bir lokma et vermeniz, dünyada insanın insana, nesnelerin nesnelere muhtaç olduğunu gösterir. Eğer bir kişi başka bir kişiye muhtaç olduğunda, onun ihtiyacını karşılama fırsatı varken ona yardım etmezse, büyük günah işlediğini, eğer yardım etmek ister de imkanı olmazsa, tıpkı senin kalçandan bir parça et keserek şahini doyurman gibi, kendi kardeşlerini razı etmek onlardan hiçbir şeyi esirgememek, birbirine karşı sadık olmak gerektiğini gösterir. Ayrıca güven ve vefanın insanlar arasındaki en güzel haslet olduğunu gösterir.

Dördüncü olarak sizin karşınıza dumanla kaplı heybetli dağın çıkması ve sizin sabırlı davranarak sonunda onun dağ değil, meyveli bir ot olduğunu ve onun meyvesinin çok tatlı ve güzel olduğunu öğrenmeniz, eğer insan sabrederek kendini tutup, öfkesini yenerse, tıpkı sizin büyük görünen dağın yanına gidince onun küçücük ve çok tatlı bir meyve olduğu gibi, iyi netice verdiğini, insanın öfkelendiğinde aklıyla hareket edemediğini gösterir.

Beşinci olarak sizin karşılaştığınız eşek tabanı gibi kötü kokulu nesne, dedikodu ve gıybetin kendisidir. Gıybet ve dedikodu, eşek tabanı gibi pis kokuludur. Bu, insanların dedikodu ve gıybetten kaçması gerektiğini, gıybet ve dedikodunun insanların ayıbını gösterdiğini ve dostluk bahçesine düşmanlık tohumları ektiğini gösterir, demiş.
Satuk Buğra Han, Ebu Nesir Samani'nin yorumunu isabetli bulmuş. Bütün Karahanlı Devleti halkına iyilik, yardımlaşma, zayıfı ezmeme, hayır etme, dedikodu ve şikâyet etmeme, bir birine güvenme konusunda ferman çıkarmış. İşte böyle akıllı ve adaletli padişahın yönetimi ile Karahanlılar Devleti güzellik bulmuş.

5. SULTAN SATUK BUĞRA HAN'IN MEZARI (1)

Tarihi rivayetlere bakılırsa, Sultan Satuk Buğra Han, dayısı Oğulçak'a iman etmesini ve Müslüman olmasını söylemiş. Onun bu sözüne şaşıran dayısı:

—Ne diyorsun? diye sormuş. Sultan Satuk Buğra Han, tekrar ona iman ederek Müslüman olmasını söylemiş. Dayısı:

—İman dediğin nedir? diye bakakalmış.

Sultan Satuk Buğra Han, üçüncü kez tekrar iman edip Müslüman olmasını söylemiş. Dayısı yine iman etmemiş.

Bunun üzerine Sultan Satuk Buğra Han, sinirlenerek dua etmiş:

—Seni yer yutsun, demiş. Dayısı olduğu yerde dizine kadar yere batmış. Dayısı yine iman etmemiş. Sultan Satuk Buğra Han, dayısına sinirlenerek bağırmış:

—Seni yer yutacak, demiş. Dayısı beline kadar yere batmış, korkarak gözlerini fal taşı gibi açıp, hiçbir şey diyememiş.

Sultan Satuk Buğra Han üçüncü kez kılıcını eline alarak:

—Senin gibi kâfiri yer yutsun, diye bağırmış ve yer dayısını tamamen yutmuş.

Aradan çok yıl geçmiş. Bir gün Sultan Satuk Buğra Han bir düş görmüş. Düşünde, şimdiki mezarının olduğu yere geldiğinde, elinde çapa tutan ak sakallı bir dedeyle karşılaşmış. Sultan Satuk Buğra Han, ihtiyara selam vererek:

—Dede, burada ne yapıyorsun? diye sormuş. Dede onun selamını alıp:

—Ben, burada padişaha imaret yapmak istiyorum, diye cevap vermiş.

Sultan Satuk Buğra Han, şüphelenip sormuş:

—Padişah burada ne zaman oturacak, imaret ne zaman biter?

Dede çapayı yere vurarak:

—Ben işe başladım, diyerek yeri kazmaya başlamış.

Sultan Satuk Buğra Han uyanıp bakmış ki tan atmış. O gün gidip dedenin kazdığı yere bir çınar dikmiş.

Bir ay sonra, Sultan Satuk Buğra Han hastalanmış ve durumu günden güne kötüye gitmiş. Sultan Satuk Buğra Han'ın aklına, daha önce gördüğü düş gelmiş. Düşünde gördüğü yerin, kendisine ahiret yeri olacağının işareti olduğunu anlamış ve saray ehli ile çocuklarını toplayıp vasiyet olarak:

—Ben, öbür dünyaya sefere çıkacağım. Ben öldükten sonra, beni çınar diktiğim yere defnedin, demiş.

Sultan Satuk Buğra Han vefat ettikten sonra, onu çınar ağacı diktiği yere defnetmişler.

Böylece, Sultan Satuk Buğra Han'ın mezarı buraya yapılmış.

Sultan Satuk Padişah öldükten uzun yıllar sonra, Atuş'un Ticen isimli yerinde, büyük bir sel olmuş. Bütün Meşhet'i su basmış ve her yer suyla dolmuş. Su çekildikten sonra mezarlık da dümdüz olmuş.

İnsanlar, Sultan Satuk Buğra Han'ın mezarını tekrar düzenlemek istemişler. Fakat onun mezarını bulmak çok zor olduğundan, halk ne yapacağını şaşırmış. Danışmanları, evliya sıfatındaki insanları toplayıp meclis oluşturmuş. Bu mecliste, danışmanlardan biri, şöyle bir teklifte bulunmuş:

—Padişahıâlem yüce zattır, onun mezarını yapmak bize farzdır. Biz, bir koyun sürüsünü önceden mezarlık olan içinden sürüp geçirelim. Koyunlar nerede ikiye bölünürse, orası padişahı âlemin mezarı olacak, demiş.

Bunun üzerine insanlar, bir koyun sürüsünü oradan sürüp geçirmişler. Dedikleri gibi, koyun sürüsü, Hazreti Sultan Satuk Buğra Han'ın mezarı buradadır, diye tahmin ettikleri yerde ikiye bölünüp o yeri geçtikten sonra birleşmiş. İnsanlar, koyunların bölündüğü yeri belirlemişler ve oraya Hazreti Sultan Satuk'un mezarını[904] tekrar yapmışlar.

6. SATUK BUĞRA HAN'IN MEZARI (2)

Sultan Satuk Buğra Han'ın mezarının yeri, aslında bir çiftçinin harman yeriymiş. Bir gün, bu çiftçi buğdayını yığıp, ertesi gün seher vaktinde buğdayın bir kısmını yoksullara vermek için harmanın bir kenarına koyup, kalburla çuvallar doldurmaya başlamış. Öğleye kadar onlarca çuvalı doldurmasına rağmen, buğday hiç azalmamış. Çiftçi yorulunca şöyle başını kaldırıp bakmış ki, direğin ucuna bir tane gök güvercin konmuş ve sürekli ağzından altın gibi sapsarı buğday akıtıyor. Çiftçi, "Huşt!" diyerek güvercini kovmuş ve buğdayı çuvallara doldurmaya devam etmiş. İnsanlar, "Kapına gelen talihi bilmedin!" diyerek kızmışlar. O günden sonra burası değerli bir yer olarak

[904] Bu mezar, Atuş'un Meşhet Köyü'ndedir. İnsanlar buraya "Hazreti Sultan", "Hazreti Sultan Padişahıâlem", "Sultanım" adını vermişler.

görülüp, uzak yakın herkes tarafından ziyaret edilerek ibadet edilen bir yere dönüşmüş. Sultan Satuk Buğra Han vefat edince bu değerli yere defnedilmiş ve bu yerin namı daha da yayılmış. Şimdiki gökgüvercinlerin atası, işte o mavi güvercinmiş. Bundan dolayı kim bu mavi güvercinleri tutarsa ya da kovalarsa kötü olurmuş. Kim onları ürkütmeden besler, yem ve su verirse sevap kazanırmış.

Başka bir rivayete göre, Sultan Satuk Buğra Han'ı gören mavi güvercin, şimdi de yaşıyormuş ve her Cuma seher vaktinde, onun mezarının üzerine konup dertli dertli ötermiş.

7. CAYPAÇÇİM

Rivayete göre, Sultan Satuk Buğra Han 10. asrın ilk yarısında İslam dinini kabul ettikten sonra, dayısı ve üvey babası padişah Oğulçak komutasındaki Budistlerin şiddetli direnişiyle karşılaştı. Bu nedenle iki taraf arasında savaş patlak vermiş ve Sultan Satuk Buğra Han güç yönünden zayıf olunca, telef olan askerlerini toplayarak Atuş'un kuzeyindeki dağlık bölge Caypaççim'e çekilmiş. O, Caypaççim'i askeri üs olarak kullanıp, kendini toparlayıp, asker toplayıp at satın alarak orduyu peyderpey çoğaltmış. Ondan sonra gücü sayesinde İslam dinini Karahanlılar hanlığı ve bütün Şincan'a yaymış. Daha sonra bu yer İslam dininin mukaddes yeri olmuş ve bu yerin asıl adı Cay'mış. Paççim, bir Uygur kadının ismiymiş ve o aynı zamanda meşhur bir kadınmış. O, İslam dinine girip Satuk Buğra Han ile bu yere gelmiş ve savaşta ölmüş (Onu kabri şimdi de duruyor). Satuk Buğra Han onun hatırlanması için bu yere Caypaççim (Paççim'in cayı) diye isim vermiş.

Burada yine "Kolsaldı Mezar" adında bir pınar var. Rivayete göre, bu mukaddes bir pınarmış. Sultan Satuk Buğra Han, burada konaklarken eliyle yeri kazmış. Pınar o sırada hasıl olmuş. Çocuğu olmayan kadınlar, pınardan avucuyla su alıp içerse hamile kalırmış. Kolsaldı mezarın kuzey tepeliğinde "Gusulhane" denilen bir çukur var. Onun altından bir pınar akıp durur. Rivayete göre, burada Satuk Buğra Han yıkanmış. Onun için "Gusulhane" denilmiş. Bu yerde yine büyük bir taştan yapılmış yalak var, yalağın yanında sütun şeklinde bir taş var. Rivayete göre bu, Satuk Buğra Han'ın atını bağladığı taşmış. Burada bir de "Tamçamazar" denilen yer var. O, yay şeklinde bir mağara olup, mağaranın taraçasının ortasından dimdik su akmaktadır. Mağaranın tavanından akıp duran pınarlar var. Bu mağara, Satuk Buğra Han'ın askerlerinin gusulhanesi imiş.

Ondan başka burada "Kırk Mescit" denen yer var. Buranın etrafı yığın yığın taşlarla örülmüş. Ortasında kırk elli kişinin sığacağı namaz kılınan düz bir yer var. Rivayete göre, Satuk Buğra Han buraya geldiğinde karanlık çökmüş ve o emri altındaki askerlere taştan kırk tane ocak yaparak ateş yakmalarını emretmiş. Kırk ateşi gören düşman ordusu Satuk Buğra Han'ın kırk ordusu varmış, diyerek korkup geri çekilmiş. Daha sonra burası, insanların ibadet ettiği kutsal bir yere dönüşmüş. Bundan iki yüz yıl önce burada ibadet edenler, büyük bir taşın üzerine ocak oymuşlar, bu taş şimdi de insanların dikkatini çekmektedir.

Yüzlerce yıl önce Korumluk'ta İbrahim Hacim adında bir kişi yaşamış. O, hayattayken Mekke'ye gidip üç defa hac farizasını yerine getirmiş. Üçüncü kez hacca gittiğinde, oradaki alimler ondan "Sen niçin buraya geliyorsun, paran varsa oradaki fakirlere sadaka olarak ver, kendi yurdundaki Caypaççim'i tavaf et." demişler.

8. ABDULLA BUĞRA

Abdulla Buğra, Satuk Buğra Han'ın oğluymuş. Ay desen aydan güzel, güneş desen güneşten güzel, akılda Eflatun gibi, güç kuvvette Rüstem gibiymiş. Ata binmede ve ok atmada çok maharetliymiş. Bıyıkları terleyip yetişkin biri oluncaya kadar başından birçok olay geçmiş. O, babasına yardımcı olup, insanların övgüsünü kazanmış. Düşmanlar onun güçlü bir yiğit olarak yetişmesini çok kıskanarak, gece gündüz ona beddua ederek kan kusarlarmış.

Günlerden birgün o, ağabeyi Osman Buğra Han ile birlikte anne babasından izinsiz ava çıkıp gönüllerini eğlendirmek için ata binerek Kaşgar'daki han sarayının kuzey tarafına çıkıp gitmişler. Onlar zamanı dikkate almadan Beşkerem Nehri boyunca uzaklara gitmişler. Nereden bilsinler, hava birden değişmiş ve şiddetli gök gürültüsüyle şimşek çakmaya başlamış ve şiddetli yağmur yağmış. Büyük bir sel gelerek bu iki şehzadeyi korkunç bir girdap içine almış. Saray hizmetkârları, bu faciayı şaha bildirerek her yeri aramışlar. Ne kadar aramışlarsa da hiçbir yerde izlerini bulamamışlar. Sabahleyin güneş bir mızrak boyu yükselince, selin durup, gök kuşağının rengârenk cilvelendiği bir anda Beşkerem'in Buçi köyünde bir nur, Çumbus köyünde de bir nur altın gibi parlayarak gözleri kamaştırmış. İnsanlar, oraya giderek bakmışlar ki Buçi'de Abdulla Buğra Han'ın, Çumbus'ta ise Osman Buğra Han'ın altın naaşı bembeyaz bir kumaşla düzgünce kefenlenmiş ve onların üzerinden çok keskin ve sapsarı bir ışık

yükseliyor. İnsanlar bu mucizeye şaşırarak dillerini yutup, yakalarını ısırmışlar ve hanlık geleneğine göre olduğu yere defnetmişler. Buraya türbe yaptırarak tuğlarını, bayraklarını dikmişler ve burayı vakıf haline getirerek şeyh tayin etmişler. Dualarında onları yad ederlermiş.

9. BEDEVLET'İN RÜYASI

Yakup Bey Bedevlet, Kokan'daki dinlenme yerinde şöyle bir rüya görmüş: "Evin her tarafında büyük büyük kurtlar kaynayarak Yakup Bey'in vücuduna yapışmış. Bedevlet, kurtları bir yerden toplayıp atsa, diğer taraftan kurtlar daha da çoğalarak onun bütün vücudunu yemeye başlamış. Yakup Bey, çaresizlikten nefes alamayıp bağırarak uyanmış. Çoluk çocuğu kaygılanıp onun yanına girmiş. Bu kötü rüyadan korkarak uyanan Yakup Bey, güçlükle kendine gelmiş; fakat çoluk çocuğu bu işin nedenini sormaya cesaret edememiş.

Sabahleyin Yakup Bey, saraydaki rüya tabir eden âlimlerden ikisini çağırtıp, saray memurları arasında rüyasını anlatmış. Fakat rüya tabircileri hemen cevap vermemiş ve rüyanın gerçek anlamını söylemeye cesaret edememişler. Bedevlet sinirlenerek:

—İki gün mühlet veriyorum, rüyamı yorumlayamazsanız, kellenizi alırım, demiş.

İki günlük mühlet dolmuş. Tabirciler, Yakup Bey'in huzuruna gelmişler. Saray memurları ve hizmetçiler toplanmış. Tabirciler arasında akıllı, gerçeği söyleyen, âlim biri varmış. Yakup Bey, rüyasını öncelikle onun yorumlamasını emretmiş. O:

—Hocam, sizin rüyanız talihsizlikten haber veriyor. Birçok işte ihtiyatlı davranmanız gerekiyor, diyerek susmuş. Yakup Bey:

—Bu ne demek? Aklındaki sözleri söyle, demiş. Tabirci:

—Sizi çölde kurtlar yiyecek, demiş. Bunu duyan Yakup Bey çok öfkelenip tabircinin kellesinin alınmasını emretmiş. Cellât hemen onun kellesini almış.

Diğer tabirci, gözünün önünde olanlardan ders almış ve:

—Yüce Hocam, sizin evlatlarınız, nesliniz, mal mülkünüz gittikçe çoğalacağa benziyor, demiş. Bedevlet, bu yorumdan sonra oldukça rahatlamış ve onu birçok hediyeyle mükâfatlandırmış.

Yakup Bey, sonra "Altı şehir"e bey olmuş. Yakup Bey, iyi bir saltanatla hâkimiyetini devam ettirdiği bir dönemde, "Altı şehir"in memurlarını ve saraydaki memurları toplayıp, daha önce gördüğü rüyayı ve bir tabircinin kellesini aldırdığını anlatarak:

—"Altı şehir"in bütün halkı benim vücudumu oyan kurda benziyor. Kurdun vücudumu yiyerek oyması gibi, "Altı şehir"in halkı da benim devletim ve şefaatimle geçiniyor, demiş. Bu sözü duyan memurlar:

—Mutlaka, "Altı şehir" halkına siz bakıyorsunuz. Siz kerametli bir rüya görmüşsünüz, demişler. Fakat Bedevlet, ömrünün sonunda kargaşada suikasta maruz kalmış ve çölde vefat etmiş, onun vücudunu kurtlar böcekler yemiş.

10. KÜSEN HANI AÇOR (ALİP ÇOR)

Eski zamanlarda yaşayan Küsen hanı Açor'un acayip bir mahareti varmış. O, korkunç ejderhayı itaat altına almış. Aynı dönemlerde ejderhanın kötülüğü yüzünden bütün ailelerin altın, gümüş ve sikkeleri kayboluyormuş.

Padişah bunları öğrendikten sonra kılıcını alıp, kuzeydeki ejderhanın olduğu dağa gelmiş. Bakmış ki ejderha yatıp uyuyor. O şöyle düşünmüş: "Eğer ejderhayı bu şekilde öldürecek olursam, hiç kimse benim kerametime inanmaz. En iyisi önce ejderhayı kızdırarak uyandırayım." Ejderhayı uyandırmış, o birden bir aslana dönüşmüş.

Padişah, ejderhanın üzerine binmiş ve ejderha bağırarak tıpkı bulut gibi gökyüzüne doğru uçmuş. Padişah hiç çekinmeden "Eğer sen yavaş gidip yola gelmezsen, kelleni bedeninden ayırırım." diye tehdit etmiş.

Ejderha, hanın heybetinden çok korkmuş ve şaha: "Beni öldürme, ben seni üzerimde taşırım, nereye gitmek istersen, seni uçarak götürürüm." demiş. Padişah, kabul etmiş. Bunun üzerine han, bir yere gitmek istediğinde, daima ejderhaya binip gider olmuş.

11. HAZRETİ SAİD ALİ ARSLANHAN

Hazreti Said Ali Arslanhan'ın Kaşgar'da padişah olduğu günlerde, Maçin'deki Uygur budistlerden Çoktirişit ve Noktirişitler elli bin asker ile gelerek, Kaşgar şehrini kuşatma altına almışlar. Açlık baş göstermiş ve yaşam mücadelesi zorlaşmış. Padişah Said Ali Arslanhan, ferman yayınlayarak ambardaki bütün hububatı halka dağıtmış. Ancak bu da açlığı ortadan kaldıramamış. Padişah Said Ali Arslanhan, ne yapılması

gerektiği konusunu görüşmek için ulema ve vezirleri toplamış. Onlar, "Şimdi böyle bakıp duramayız, bakıp durursak sayısız müslümanın ölümünden sorumlu oluruz. Budistler ile canımızı dişimize takıp savaşalım." diye fikir beyan etmişler. Ertesi gün Said Ali Arslanhan, elçi Mevlâna Mahmud'u Çoktirişit ve Noktirişit tarafına göndererek savaş yapacaklarını bildirmiş. Döletvağ'nin Bargah denilen yerini savaş meydanı olarak kararlaştırmışlar. Said Ali Arslanhan, Çoktirişit ve Noktirişitlerin elli bin kişilik ordusuna karşı, elli bin asker ile savaş meydanında hazır olmuşlar. Her iki tarafın savaş davulu ve zurnasının sesi yeri göğü inletmiş. Said Ali Arslanhan'ın ordusunun komutanı Muhammed Ali Zülfikar, meydana çıkıp adını, sanını tanıttıktan sonra, Çoktirişit ve Noktirişit'in meydana çıkan ordu komutanı ile şiddetle savaşmaya başlamış.

Çoktiriş'in ordu komutanı, Muhammed Ali Zülfikar tarafından öldürülmüş. Bunun üzerine iki tarafın ordusu hızlıca ilerleyerek çetin savaş başlamış. Savaş öyle şiddetliymiş ki, kılıç, mızrak ve okların çarpışmasından çıkan kıvılcımlar savaş meydanını ateş denizine çevirmiş. Kan nehir olup akmış. Savaşın şiddetini gören yedi kat göğün melekleri, onları övmüş. O gün Hazreti Said Ali Arslanhan, Çoktirişit'in askerlerinden bin beşyüzünü öldürmüş. Müslümanlardan yüz kişi şahadet şerbetini içip, cennete nail olmuş. Müslümanlar, sonuçta epey mal-mülk, giyecek ve silahı ganimet olarak almışlar. O gün, Çoktirişit ve Noktirişitler için kıyamet kopmuş, aydınlık dünya kararmış gibi olmuş ve şehri terketmişler. Çoktirişit askerlerinin başları, mısır başı kopar gibi kopmuş ve kanı nehir gibi akmış. Çoktirişit ve Noktirişitler hiç rahat edememişler. Hazreti Said Ali Arslanhan savaşa çoğu zaman yalnız, bazen de topluca girse de, budistler kaç kez etrafını çevirip Said Ali Arslanhan'a tığ atmışlarsa da, hiçkimse ona tığı saplayamamış. Buna şaşıran Budistler, bunun sırrını öğrenme derdine düşmüşler. "Kim ki, Said Ali Arslanhan padişaha niçin tığ saplanmadığını; ona tığın hangi zamanlarda ve nasıl sapalanabildiğini öğrenip haber getirirse, boyu kadar altın veririz, makam isterse, beylerin beyi yaparız, vatandaş ise derhan (evladından evladına miras kalacak hanlık yetkisi) veririz, diyerek ferman çıkarmışlar.

Onların arasında "Üc" adında lanetli yaşlı bir kadın varmış. Bu işi yerine getirmeyi o üstlenmiş ve hileyle asıl kimliğini gizleyerek İslam ordusunun içine girmiş. Bir süre İslam ordusunun arasında dolaşarak askerlerin ve komutanların güvenini kazanmış. Sonunda o, Hazreti Said Ali Arslanhan'ın sarayında hizmet etme fırsatını

bulmuş. O, her gün Said Ali Arslanhan'a abdest alması için su hazırlar, evini süpürür, işleri kolaylaştırırmış. Hazreti Said Ali Arslanhan bu lanetli kadına çok güvenirmiş.

Günlerden bir gün Hazreti Said Ali Arslanhan gazi padişahım, savaştan dönmüş. Savaşı eşine, çoluk çocuğuna anlatmış ve savaşın sonucundan çok memnun olmuş. Padişah Said Ali Arslanhan'ın keyfinin yerinde olduğunu gören lanetli kadın hileyle Said Ali Arslanhan'a övgüler yağdırmış. Ardından:

—Hazreti Padişahım, savaş esnasında size asla tığ kar etmiyor. Bu ne iştir? diye sormuş.

Hazreti Said Ali Arslanhan'ın mutluluk saçan yüzü birden değişerek kaşlarını çatmış. Bir an durduktan sonra, o lanetli kâfire şöyle demiş: "Sen bunu sormamalıydın. Madem sordun, gönlün kalmasın, söyleyeyim. Bana namazdan başka hiçbir vakit ok olsun, tığ olsun asla kar etmez. Namaza durduğumda bütün bedenim su gibi erir. Bana o sırada tığ değil, diken değse vücuduma saplanır kalır."

Üc adındaki cadı, Hazreti Said Ali Arslanhan'ın mübarek ağzından bu sırrı öğrendikten sonra birkaç gün daha Hazreti Said Ali Arslanhan'ın hizmetini çok iyi yerine getirmiş. Fırsat bulduğu bir gün bu kafir, İslam askerlerinin arasından kaçarak Çoktirişit, Noktirişit ve Çikaluhalhal Maçinlerin arasına dönerek haberi ulaştırmış. Çoktirişitler bu meluna sayısız altın ve gümüş hediye etmişler.

Aradan günler geçmiş ve aşure ayının onu olmuş. Sabah ezanı okunmuş. Müslümanlar saf saf olup namaza durmuşlar. Sünneti ifa etmişler ve tekbir alıp namazın farzına başlamışlar. "Molla Eelem" isimli bir kişi de imammış. İmam aslında, "İnnaetayna (Kevser) suresini okumak istemiş; fakat dili "İnnafatahna" suresine gitmiş. Sure yarı olunca kafirler mescidi basıp Müslümanları bir bir şehit etmişler. Sure "vekefabillahi şehida, Muhemmedun resulillah"a geldiğinde, Hazreti Padişahın başına tığ isabet ederek ruhu bedeninden ayrılmış. Bu sırada Hazreti Said Ali Arslanhan padişahtan "Huymu biğem ikenla (Çok gamsızmışsınız)" şeklinde ses gelmiş. O günden sonra bu şerefli zatın "Molla Eelem" şeklindeki mübarek adı "Molla Biğem" şeklinde değişmiş ve bu isimle anılır olmuş.[905]

12. SADİR PELVAN HAKKINDA RİVAYET (1)

[905] Bu rivayetin "Orda Hanım'ın Başına Çıkan Dele" adında bir varyantı da vardır.

Sadir, doğduğunda "inga" diyerek ağlamak yerine, atmaca gibi gözlerini açarak ebeye bakıp gülümsemiş. Bu durumu gören babası Hoşehmet: "Allah Allah! Çocuk dünyaya gözünü açmasıyla birlikte ağlar. Benim bu çocuğumun ne özelliği var? Ağlamak yerine gülüyor." diye şaşırmış. Bunun üzerine yurdun aksakalları: "Bu da Allah'ın kerameti, çocuğunun alnına, ömür boyu kesinlikle ağlamayan Rüstem gibi bahadır olsun yazılmış!" diyerek sevinmişler. Gerçekten Sadir, on beş yaşından itibaren hiçbir şeyden korkmayan, cesaretli bir pehlivan olarak büyümüş ve yurtta "Pehlivan" namıyla şöhret kazanmış. Başına çok ağır işler gelse de düşmanlar çeşitli eziyetlerde bulunsa da hiç ağlamamış. Böylece o, ömrü boyunca bir defa bile ağlayıp gözyaşı dökmemiş.

13. SADİR PELVAN HAKKINDA RİVAYET (2)

Sadir Pehlivan, çiftçilerin başı olup, Mançu yöneticileriyle mücadele ettiği günlerde yiyecek içecek temin etme konusunda iyice zor duruma düşmüş. Fakat halkın hiçbir şeyine dokunmamış. Sonunda o akıl danışarak, hükümet konağından ganimet alıp, isyancıların yiyecek içecek sıkıntısını gidermek istemiş. Bunun için güçlü yiğitlerinden bir kaçını yanına alarak, Bayanday'daki hükümet konağının yüksek kalesinin yanına gelmiş. Kalenin hemen yanında onların dana ahırı varmış. Sadir, beline ip bağlayarak kaleye çıkmış ve kaleden aşağı inerek büyük bir öküzü boynundan bağlamış ve tek başına öküzü kalenin üstüne çekip çıkarmış. Kalenin yanında dikkatle bekleyen arkadaşlarına öküzü iple sarkıtmış. Onun tek başına bir öküzü yüksek kaleye çekip çıkardığını duyan halk, Sadir'i kutlamış ve o günden sonra ona "Pehlivan" namını vermiş.

14. SADİR PELVAN HAKKINDA RİVAYET (3)

Sadir Pehlivan, düşmanları ile yaptığı savaşlarda hiç yenilmemiş. Mançu askerleri de onun adını duyduklarında tir tir titrermiş. Rivayetlerde anlatıldığına göre, o hayatı boyunca düşmanları tarafından yedi defa tutsak edilerek zindana atılmış. Fakat o cesareti, aklı ve arkadaşlarının yardımı ile bir yolunu bulup zindandan kaçarak mücadelesini sonuna kadar sürdürmüş. Yöneticiler, Sadir'i "göze batan çivi" olarak görürmüş. Onu defalarca öldürmeye çalışmışlarsa da, bunda başarılı olamamışlar ve bu yüzden düşmanların yüreğini kan kaplamış.

Sadir, yetmiş üç yaşında eceli ile vefat etmiş. Bunu duyan general, kendi emrindekileri de onun defin işlemine göndermiş ve her bir kabrine yüzden fazla sopa vurarak öcünü almış. Yakın zamana kadar Sadir'in kabrinde sopaların izleri durumuş.

15. KUŞ YOLU RİVAYETİ

Karahanlıların son devirlerinde saray içinde hukukî konularda çıkan ihtilâfların boyutları artmış, şiddet ve katliama dönüşerek pek çok insan ölmüş. Mahmud'un babası Hüseyin de bu kargaşada hayatını kaybetmiş. Talihin yardımıyla sağ kalan büyük bilgin Mahmud, artık burada kalırsa hayatının tehlikede olacağını anlayarak annesi Bübi Rabia'nın tavsiyesiyle Pamir'deki "Kuş Kalesi" üzerinden Bağdat'a gitmiş. Bu yol, insanların üzerinde yürüyemediği, ancak kuşların öterek geçebildiği tehlikeli bir yol olduğundan onun adı "Kuş Yolu" imiş. Bu yüzden söz konusu yoldan geçen kişileri, halk âdetâ destan kahramanı gibi görerek onlara falan kuş filan kuş şeklinde unvanlarla hitap edilmiş. Mahmud bu yoldan geçtikten sonra, yolun adı "Hazret-i Kuş Yolu" diye anılmaya başlanmış. Mahmud gittikten sonra, annesi Büvi Rabia uzun zaman onu beklemiş. Uzun yıllar Mahmud'dan haber alamayınca, "Kuş Yolu"na doğru oğlunu aramaya çıkmış ve yolda vefat etmiş. Halk onu "Kuş Yolu"na giden büyük yol üzerindeki "Kövrükveşi (Köprü Başı)" denilen yere defnetmiş. Halk, asırlardan beri onun mezarını "evliya mezarı" olarak kabul edip saygı göstermektedir.

16. HAY HAY KAVAK

Kaşgarlı Mahmud, vaktiyle medreseyi bitirip üstadından dua alırken, "Üstadım, benim mezarım nerede olur?" diye sormuş. Üstadı, "Bir ömür sana eşlik eden değneğinin yeşerdiği yerde olur." demiş.

Kaşgarlı Mahmud'un yaşı ilerledikçe sağlığı kötüye gitmeye başlamış. Günlerden bir gün, Kaşgarlı Mahmut değneğine dayanarak abdest almak için "Mercan Bulak"tan su alırken, değneği kaynağın başında yere saplanmış şekilde kalmış. Değneği saplandığı olduğu yerde bırakarak, ibriği götürüp abdest almış. O, abdestini alınca arkasına dönüp bakmış ki değneği kök salmış. Bunu gören Kaşgarlı Mahmud, "Hay, hay, nasıl böyle kök salmışsın sen." demiş. Böylece sonrakiler değneğin kök salıp yeşermesiyle biten bu kavağa "Hay-hay kavak" demişler.

Kaşgarlı Mahmud, muhlisleri, talebeleri, akraba ve eş dostlarına dünyadan göçünce "Hay-hay kavak"ın büyük dalının gösterdiği tepeye kendisini defnetmelerini vasiyet etmiş. Bu kavak şimdi de "Mercan Bulak"ın başında yeşerip durmaktadır.

17. KAŞGARLI MAHMUD'UN VEFATI

Kaşgarlı Mahmud "Medrese-i Mahmudiye"de 15–20 yıl müderrislik yaparak pek çok talebe yetiştirmiş. O ders anlatarak, üç karne ömür sürüp 97 yaşında dünyadan göçmüş. Vasiyetine göre, Kaşgarlı Mahmud Opal'ın doğu tarafındaki Kumbağ tepesinde bulunan "Mercan Bulak" başındaki bir tepeye defnedilmiş.

Büyük âlimin ölüm haberini duyan bütün halk ceket ve kalpağını ters giyerek gök dayaktan yapılan değnek tutup ağlamış. Askerler sarık ve elbiselerinin düğmelerini çözüp yay ve kılıçlarını yere bırakmışlar. Develeri yavrularından ayırıp bağırtmışlar, atlarını yedeğe alarak yedi gün yedi geceye kadar grup grup, köy köy yas tutup hayır dualar etmişler. Kanaldaki "Kara Dere" suyu ile "Kızıl Dere" suyu coşarak akıp, hayatta birbirine karışmayan sular birbirine karışıp kıvrılarak kıyıya çarpa çarpa âlim için yas tuttuğunu ifade etmiş.

Halk, bu zatın vefatına aşağıdaki mersiyeyi okuyup taziye bildirmiş:

Elveda, ey Şeyh Mevlana-i pirim,
Elveda, Mahmut ismin hem öğrettin bizim,
Elveda, bahtını versin sana kadir Allah,
Elveda, ey ilm ü irfan nuru gibi hulki azim,
Ya ilah cennette olsun pirimiz, üstadımız,
Namınızı dağlara benzettik Mevlanamız.

Kaşgarlı Mahmud'un mezarının bulunduğu dağ, bu ağır musibet dolayısıyla dermanından gidip Kumbağ'dan Opilat, yani "Kırk Bulak"a kadar uzayan 14 kilometrelik gövdesini ayakta tutamadan büküldüğü için "Hazreti Mollam Dağı" diye adlandırılmış. Kaşgarlı Mahmud, "Hazreti Mollam" çeşitli yerlerde medrese eğitimini bitiren talebelere ünvan verme töreni burada yapılır, "Nevruz Bulak" suyunda abdest alınıp, dua tekbir okunur, ondan icazet alınır ve kitap vakfetmek gelenek halina gelmiştir. "Nevruz Bulak" ise her yıl nevruz zamanında, Kaşgar bölgesindeki önemli bir gezi yerine dönüşmüş ve beyit söyleme, aşure bayramında konaklama faaliyeti bugüne kadar devam etmiştir.

18. HAZRETİ MOLLAM MEZARI

Kaşgar Konaşehir kasabasının Opal Köyü'ndeki "Azik Darisi"nin kuzeybatı tarafında Kızıldağ vardır. Bu dağın ön tarafında "Ejderha Yuvası" denilen bir mağara varmış. Alim Mollam Mahmud'un devrinde orada ejderha varmış. O, daima "Mollam Bağı" köyünde yaşayan halkı ve onların mallarını talan edip yiyerek, onlara korku salarmış. Halk, rahat bir şekilde tarlaya gidip çalışamadığı için, yurdun alimi Mahmud'dan ejderhayı yok etmesi için dua etmesini istemişler. Bunun üzerine Mollam, halkı ejderhanın helak etmesinden kurtarmak için iki tarafına iki kılıç bağlayarak ejderhayla savaşmaya gitmiş. Ejderha sömürürken Mollam iki tarafındaki kılıçla ejderhanın vücudunu ikiye bölerek, onu öldürmüş. Mollam da ejderhanın zehrinden vefat etmiş. Bu dağa o günden sonra, "Hazreti Mollam Dağı" denmiş. Ejderhadan kurtulan halk, akıl danıştıkları bu alimlerini yücelterek, onu buraya defnetmişler. O günden sonra bu büyük mezara "Hazreti Mollam Mezarı" demişler ve asırlardan beri burayı ziyaret etmişler.

Bu mezarın etrafına alimin anısına "Hazreti Mollam Bağı" demişler. Sonraki dönemlerde "Hazreti Mollam Mezarı"nın adı daha da uzatılarak "Hazreti Mevlana Şemsidin Allame Mahmudiye" denilmiş.

19. İMAM MALİK EJDER RİVAYETİ

İmam Malik Ekber, aslında Semerkant'ın Debi bölgesinden gelmiş. O, Hazreti Mollam (Mahmut Kaşgari)'ın öğrencisiymiş. Hazreti Mollam alim bir kişiymiş. İmam Malik, bir mücahitmiş. "Hazreti Mollam Bağı"nda yaşayan halkı ejderhanın yok etmesini önlemek için Hazreti Mollam, öğrencisi İmam Malik Ekber'i görevlendirmiş. Bunun üzerine İmam Malik Ekber, bu ejderhayı öldürmüş. Bu sırada o da ejderhanın zehri ile zehirlenmiş. İmam Malik Ekber, beni gök ineğin sütü ile yıkayın, demiş. Gök ineğin sütü onun bütün vücudunu yıkamaya yetmediği için ölmüş. Ejderhayı öldürdüğü için ona "İmam Malik Ejder" demişler. İmam Malik Ejder oraya defnedildikten sonra, insanlar onun mezarının olduğu yere "İmamlarım" demiş.

20. İMAMLARIM

Opal Köyü'nün "Mollam Bağı" semtinde Mollam Dağı adında bir dağ var. Bu dağın güneybatısında bir mağara var ve buna "Ecdiha Ğari" denmektedir. Bu mağara Mahmut Kaşgari'nin mezarının kuzeyinde yer alır. Seyahat edenler bu mağarayı

görmeden dönmez. Bu mağaranın her tarafından duman yükselir. "İmamlarım ve Tezkire-i Hazreti Mollam" adındaki tezkirede şöyle rivayet edilir:

İmam Malik Ekber ve İmam Malik Asker adında iki öğrenci Hazreti Mollam'dan ders alırmış. Günlerin birinde, bu iki kardeş "İmamlarım" denen yerden dört kilometre uzaklıktaki Hazreti Mollam'ın medresesine ders almaya gidiyorlarmuş. Onlar bir kilometre yürüdükten sonra, akşam olup karanlık çökmüş ve uzakta bir ateş görünmüş. Bu ateş, tarlanın ortasında dolanıp duruyormuş. Bunu gören iki imam, ateş yanan yere varınca bir gencin öküzün boynuzuna ve boyunduruğuna iki tane gaz lambası asarak tarla sürdüğünü görmüşler. Bunlar gence: "Niçin tarlayı gece sürüyorsun?" diye sormuşlar. O: "Hazreti Mollam Dağı mağarasında bir ejderha var, o haftada bir insan yiyor. Yurt büyükleri, sırayla insan verme konusunda anlaşmış. Yarın sıra bana geliyor. Benim bir dul annem var. Benden başka evladı yok. Babam, ben küçükken vefat etmiş, biçare annem yalnız kalmış. Bu buğdayı ekivereyim, diye tarlayı sürüyorum." demiş.

İmamların içi sızlamış ve bu durumu Hazreti Mollam'a haber vererek yurdu beladan kurtarmak için ejderha ile savaşmaya karar vermişler. Hazreti Mollam: "Gayretinize teşekkür ederim; fakat sizler gençsiniz, ben yaşlandım ve benim ölümüm yaklaştı, ben savaşayım." demiş.

"Siz hocalığa devam edip öğrencilerinizle ilgilenin, bu görevi ben yerine getireyim." diyerek, İmam Malik Ekber yalvarmış. Sonunda İmam Ekber, beline keskin iki kılıç takıp, bir kılıç da eline alarak hazırlanmış. Sabahleyin bir kötürüm eşeğe kamış yükleyerek onu mağaranın ağzına bırakmış. İmam Malik Ekber ise, eşeğin arkasına geçmiş. O, iki kovaya süt doldurmalarını, birine gök inek sütünü, diğerine sarı inek sütünü doldurmalarını, zehirlenerek sağ tarafına düşerse gök ineğin sütüyle, sol yanına düşerse sarı ineğin sütüyle yıkamalarını tembih etmiş. Böyle yaparsa zehir tesir etmezmiş. Süt de toplanmış. Gök inek az olduğu için, kovayı gök inek sütüyle dolduramayan aksakallar, kovanın içine biraz su karıştırmışlar. Güneşin doğmasıyla birlikte, ejderha mağaradan başını çıkarıp somurunca eşekle kamışları yutmuş ve bir daha somurmuş o sırada İmam Malik Ekber ejderhanın ağzına boran gibi gelmiş ve belindeki kılıç ejderhanın ağzını ikiye bölüp parçalamış. Elindeki kılıç, ejderhanın kalbini paramparça etmiş ve ejderha ölmüş. İmam Malik Ekber, sağ olarak halkın

yanına dönmüş. Zehirlenmiş ve sağ yanına düşmüş. Gök inek sütüyle yıkamışlar. Süte su karıştırdıkları için, zehre etki etmemiş. İmam Malik Asker, ağabeyini arabaya alarak öğrencilerle gitmiş. Bunların eğitmeni Şah Talip Sermes evde kalmış. Onlar, Kızılırmak ile Karaırmak sularının birleştiği noktaya geldiklerinde, zehirlenen İmam Malik ölmüş. Cenazesi yüksek bir tepeye defnedilmiş. O günden sonra bu yere "İmamlarım" demişler.

21. ALİŞİR İLE BÜLBÜL

Eskiden Giyasidin Kiçik adında birinin Alişir isimli bir oğlu varmış. Çocuk küçüklükten uyanık biri olarak yetişmiş. Dokuz yaşına geldiğinde, şiir yazmaya başlamış. Fakat çocuk yazdığı şiirlerin altına adını ne olarak yazacağını bilmiyormuş.

Alişir bir gün yeni yazdığı şiirini tamamlamış ve bağa çıkarak güzel sesi ile okumaya başlamış. Bu sırada bağdaki meyveli ağacın dalına konan bülbül, Alişir'in güzel sesini duymuş. Genç şairin gâh zil gibi yankılı gâh sabah rüzgarı gibi hoş sesi bülbülü kendine meftun etmiş. Bülbül hemen onun omzuna konmuş ve:

—Hey, hoş sesli şair, senin okuduğun şiirler bülbüllerin seherdeki nevasından da güzelmiş, adını bilsem olur mu? demiş.

—Ben Alişir'im, diye cevap vermiş çocuk.

—Bildim, yeni yetişen şairmişsin, şimdi sen kendine güzel bir isim seç, şiirlerinin altına o ismi yaz.

Alişir bülbülün, "neva" sözünü beğenmiş. O günden sonra yazdığı gazellerin altına "Nevai" yazar olmuş.

22. KURBAN ATAM MEZARI

Çok eskiden, Kuça'da bütün su işlerine bakan Kurban Atam adında biri yaşamış. Bir gün o: "Ben öldükten sonra, beni şu görünen dağın tepesine çıkarıp gömün, ben gözümün gördüğü her yere su ulaştırırım. Beni dağın tepesine çıkarırken, yere koymadan götürün, eğer cenazemi yol üzerinde yere koyarsanız, kaldıramazsınız." diye vasiyette bulunmuş. Aradan uzun zaman geçmeden Kurban Atam ölmüş. İnsanlar, ağlayıp sızlayarak namazını kılıp, yerine koymak için onu dağa çıkarmaya başlamışlar. Tabutu taşıyan insanlar dağın yarısına gelince, Kurban Atam'ın yaşarken söylediği sözün doğru olup olmadığını öğrenmek için tabutu yere koymuşlar. Ancak bir daha kaldıramamışlar. Bunun üzerine Kurban Atam'ı oraya defnetmişler.

Bunun üzerine Soho gibi kenarda kalan yerleri Kurban Atam göremeyince, oralarda su azalmış. Daha sonra kuraklık olunca, insanlar dağa çıkıp koyun kesip kan akıtarak halka yemek vermişler. Zaman geçtikçe, Kurban Atam'ın defnedildiği yer mezara dönüşmüş.

23. KİRMİŞATAM MEZARI

Rivayetlerde anlatıldığına göre, Hemnan İbni Kelih (Sultan Seydul Kirmiş Müslimin), Kehker cadı ateşperest kafir ile savaşıp, dağları aşıp şimdiki Kızıldağ'ın yanına çekilmiş. Bu uçsuz bucaksız, ateş gibi sıcak olan çölde, sahabeler susuzluktan halsizleşmiş ve atlar ölmeye başlamış. Hemnan, Allah'a sığınarak: "Ey Allah'ım, biz bu çölde susuzluktan çatlayıp, canımızdan bezdik. Bize yardım et!"demiş. Gece bitip sabah olunca Hamnan rüya görmüş. Rüyasında o: "Hey Hemnan! Gözünü aç, tepedeki büyük kara taşı yerinden yuvarlarsan, oradan pınar doğup su akacak." diye bir ses duymuş. Hemen uyanıp mücahitleri toplayarak rüyasında gördüğü ev büyüklüğündeki taşı yuvarlamışlar ve anında su fışkırmış. Bu pınara, Çarçi (Başpınar) adını vermişler. Onun ardından birkaç pınar daha ortaya çıkıp, değirmen döndürecek kadar su hasıl olduktan sonra, ters konulan tekneye benzeyen tepeden aşağı iner inmez kaybolmuş.

Hemnan İbni Kelih, suyu bulduktan sonra suyun etrafına çadırların direklerini dikmiş. Çadır direklerinin hepsi yeşermiş. Söğütlerin yaprakları şimdiki kara söğüt veya sarı söğüt yapraklarına hiç benzemezmiş. Bunun için bu söğütlere "Çadırsöğüt" demişler. Çadırın köseylerinden[*] kök atıp yeşeren "köseykavak"ların kabuğu ve yaprakları da akkavak, karakavak ya da dağ kavaklarına benzemezmiş. Bunun için de bu kavaklara "köseykavak" demişler. Anlatılanlara bakılırsa, Hemnan İbni Keleh bu savaşta mağlûp olmuş. Burada ateşperestler tarafından kesilerek öldürülmüş. Bunun için insanlar burayı ziyaret yeri olan bir mezara dönüştürmüş.[906]

24. KUMAT PAŞŞİM MEZARI

Kumat Paşşim, Karakaş kasaba pazarının güneybatısına otuz kilometre olan kumlukta yatmaktadır. Uygurlar buraya, "Güvercinli Mezar" da derler. Malumatlara göre, önceden burada çok fazla yabani güvercin varmış ve bunlar daima insanlara yol gösterirmiş. Güvercinler, mezarlıktan uçarak yolculara yol gösterip, onları on kilometre

[*] Kösey: Kazık.

[906] Kirmişatam Mezarı, Onsu nahiye pazarının kuzeybatısındaki dağın eteğindedir.

kadar uzaklıktaki "Zava" denen bahçeye getirirmiş. O dönemde insanlar bu güvercinleri, kutsal güvercinler olarak görmüşler. Şimdi bu güvercinlik kum altında kaldığı için, insanlar burayı çok fazla bilmiyorlar.

Uygurlar arasında Kumat Paşşim (Güvercinlik) hakkında ilginç gizemli riveyetler yayılmış. Anlatılanlara göre, 10 yüzyılda İslam dini Kargar'a girmişti. Kaşgar ise Karahanlıların başkenti idi. M. S. 10. yüzyılın sonlarında Karahanlı ordusu, Yenisar'da Uluğ Ağilik Udun ordusunu bir kez mağlup ettikten sonra, Udun'a gelmiş. Udun ordusu, Kumat Paşşim'de pusu kurmuş. Şakir komutasındaki İslam ordusu, pusuya düşünce hazırlıksız bir şekilde savaşmaya başlamış. Neticede mağlup olmuş. Bütün ordu helak olmuş. Şakir o yana bu yana çarpışarak kaçmaya çalışmışsa da başarısız olmuş ve sonunda yaralanıp attan düşmüş. Şakir, Udun ordusuna esir düşmeyi istemeyerek, göğsüne kılıcını saplamış ve böylece Karahanlılara olan sadakatini de göstermiş. Kılıcın yere düşmesiyle birlikte onun kalbinden bir dişi ve bir erkek güvercin çıkıp uçmuş. Bunlar, gece gündüz, Şakir'in şehit olduğu yerde uçar dururmuş.

Miladi 1006 yılında İslam ordusu, Udun'a saldırarak Uluğ Ağilik Udun devletini kesin olarak mağlup ettikten sonra, Şakir'in ruhu için tören yapmışlar. Şakir ve gizemli güvercinler için Kumat Paşşim diye anılan bu mezarı yaptırmışlar ve yanına bir tane kuyu kazmışlar. Şakir'in mezarını daima ziyaret etmişler. Sonraki dönemlere gelindiğinde, buradan geçen yolcular, bu mezarı ziyaret etmeyi ve gizemli güvercinlere yem ve su vermeyi bir adet haline getirmişler. Rivayete göre, Kumat Paşşim'in mezarındaki özel güvercinler, günden güne çoğalarak yüzyıllardır varlığını sürdürmüş.

25. KOYLUK ATAM MEZARI

Koyluk Atam, çoban anlamındadır ve rivayetlere bakılırsa, bu kişi Yopurğa kasabasının Yopurğa köyündeki Hoca Ababekri adındaki kişinin koyun çobanı imiş ve ismi Şavudun'muş. Bir keresinde Hoca Ababekri Mekke'ye gittiğinde, Şavudun'u da orada görmüş. Hoca Ababekri Mekke'den döndüğünde araştırmış ki, Şavudun hacca gitmemiş. O günden sonra insanlar, Şavudun'u yüce kişi olarak görmüşler ve o bu âlemden göçtükten sonra onu buraya defnetmişler. Sonraki dönemlerde burası, insanlar tarafından ziyaret edilen kutsal bir yere dönüşmüş ve "Koyluk Atam Mezarı" denilmiş.

26. CEMETLA HOCAM MEZARI

Atuş şehrinin kuzey tarafına düşen "Tehti Hun" köyünde mukaddes bir türbe vardır. Bu türbeye yerli insanlar "Cemetla Hocam (Cavani Merd)" diyegelmişlerdir. Bu mukaddes yer, eskiden beri Atuş halkının büyük nevruz bayramı düzenledikleri meşhur yerlerden biridir. Rivayete göre, hanlığın emriyle Saidiye tarihçileri bu zat hakkında yeni bir tezkire yazmışlar. Fakat 1942 yılında çeşitli sebeplerden bu tezkire kaybolup gitmiş. Fakat halk arasında bu zat hakkında şöyle bir rivayet anlatılagelmiştir:

Hicri takvime göre 308 (Miladi 920) yılında Sultan Satuk Buğra Han, bağ-bahçede Ebu Nasir Samani'nin teşvikiyle İslam dinine girdiğinde, Cevani Merd otuz dokuz yoldaşının içinde, İslam dinini ikinci olarak kabul eden kişiymiş. O, ilim sahibi, savaşlarda büyük kahramanlık gösteren bir yiğitmiş. Satuk Buğra Han'ın Oğulçak'tan hâkimiyeti ele geçirme savaşında Cavani Merd, ona en iyi taktiği vermiş, yani sarayı aniden basarak hâkimiyeti ele geçirmek gerekir, demiş. Cavani Merd'in planladığı gibi boran çıkıp her yeri mahvettiği bir gecede, onlar sarayı basmışlar. O, bu savaşta büyük kahramanlık göstermiş. Saray işgal edildikten kısa bir süre sonra, Hakan Oğulçak'ın budist ordusu düşmanları geri püskürtmek için hucuma geçmiş. Satuk Buğra Han'ın ordusu, Atuş'un "Takut" denilen yerine çekilerek savunma hattı oluşturmuş. Her taraftan insan gelerek iman edip Satuk Buğra Han'ın ordusuna katılmış. Savaş uzun sürmüş. Sonunda Hakan Oğulçak'ın ordusu ile karşı karşıya gelmişler. Bu sırada budist ordusuna da her taraftan yardım gelmiş.

Takut'ta toplanan Sultan Satuk Buğra Han'ın ordusu, Atuş'un Arğu köyünün kuzeyindeki Caypaççim denen yere çekilmiş. Bu sırada budist ordusu Satuk Buğra Han'ın ordusunu kuşatmış. Buğra Han ordusu Caypaççim'deki bir dereye sıkışmış kalmış. Satuk Buğra Han toplantı yaparak yardımcılarının fikrini almış. Cavani Merd, "Benim bir düşüncem var, askerlere birkaç yere taş toplatıp, taşın tepesine fitille ateş yakalım. Böyle yaparsak, düşmanlarımız bizim ordumuzu kalabalık zannederek geriye çekilebilir." demiş. Cavani Merd'in söylediği gibi ateş yakmışlar. Dağ üzerinde duran Budist ordusunun komutanı, alevlerin yükseldiği ateşleri görünce korkuya kapılarak geri çekilmiş. Fırsatı değerlendiren Satuk Buğra Han'ın ordusu, hemen hücuma geçmiş. Onlar düşmanı kovalayarak "Tehti Hun" köyüne gelince çetin bir savaş başlamış. Buradaki savaşta Cavani Merd büyük kahramanlık göstermiş. Askerler ondan güç alarak, kendilerinden çok olan düşmanı mağlup etmişler. Fakat bu savaşta Cavani Merd

düşmanın okuyla şehit olmuş. Onun bindiği beyaz at da ok isabet ederek ölmüş. Savaş büyük bir galibiyetle sonuçlanmış. Satuk Buğra Han, Cavani Merd'i "Ölü, bedeni soğuyuncaya kadar defnedilmeli." şeklindeki İslami kaideye göre "Tehti Hun" köyüne defnetmiş. O günden beri bu yerin adı Cavani Merd (Cemetla Hocam) olarak anılmış. Her yıl nevruz bayramında halk buraya gelerek Kuran-ı Kerim okuyup, dua eder.

27. MAZAR HOCAM

Şayar'daki "Mazar Hocam"da Baba Kamber Veliyulla'nın mezarı vardır. Baba Kamber Veliyulla, önceden Müslüman değilmiş. Fakat o, çok güçlü biriymiş ve pehlivanlığıyla gururlanırmış. O, Müslümanlar arasında Hazreti Ali adında eşsiz bir pehlivan olduğunu duyarak onun ile dövüşmek istemiş ve uzun bir yol kat ettikten sonra Arap topraklarına gelmiş. Hazreti Ali, onun amacını öğrendikten sonra, "Öyleyse biz belli bir şart koyarak dövüşelim! Eğer siz beni yenerseniz, ben size ömür boyu köle olacağım; eğer ben sizi yenersem, siz de bana köle olursunuz ve benim dinime girersiniz." demiş. Baba Kamber Veliyulla, bu şartı kabul etmiş. Onlar dövüşmeye başlamışlar. Üç gün üç gece dövüşmüşler; fakat birbirini yenememişler. Yorulunca ara verip dinlenmişler, sonra tekrar dövüşmüşler. Karınları acıkınca durup yemek yemişler; sonra tekrar dövüşmüşler. Sonunda Hazreti Ali, Allah'a yalvarıp: "Ey kudreti yüce Allah, sen beni bugüne kadar rakiplere karşı yenik düşürmedin, şimdi de bir güç kuvvet versen, ya İbrahim, Allahu ekber!" diyerek nara atıp, Baba Kamber Veliyulla'yı bütün güce ile havaya kaldırmış. O, çürük kök gibi yerden havaya kalkmış. Bundan sonra Hazreti Ali, onu yere sermiş. Baba Kamber Veliyulla, yenildiğini kabul edip söz verdiği gibi iman ederek Müslüman olmuş. Hazreti Ali, onu kendine mirasçı olarak tayin etmiş. Bunun üzerine Baba Kamber Veliyulla, Hazreti Ali'nin düldülüne bakıp, ömür boyu sadakat içinde yaşamış. Sonraki günlerde Hazreti Ali bu dünyadan göçmeden önce, Kamber Veliyulla ona: "Hazreti Ali, sizden sonra ben nereye gidip yaşayacağım?" diye sormuş. Hazreti Ali, ona asasını hediye ederek: "Ben öldükten sonra, istediğin yere gidebilirsin. Eğer bir yerde konaklamak istersen, bu asayı gittiğin yerde, yere saplayıp namaz kıl, senin namazın bitene kadar bu asa nerede kök salarsa orada kalıp yaşa." diye cevap vermiş. Kamber Veliyulla, Hazreti Ali'nin vefatından sonra yola çıkıp dünyanın birçok yerini dolaşmış. Asayı yere saplayıp, çok yerde denemiş. Fakat asa hiçbir yerde kök salmamış. Sonunda Kuça ile Şayar'ın arasına gelince namaz kılmak istemiş. O,

asayı nehir boyuna saplayarak, nehrin suyunda abdest alıp namaz kılmış. Namazdan sonra bakmış ki, asa kök salıp büyük bir ağaca dönüşmüş. Bunun üzerine benim yaşayacağım yer burasıymış, diyerek burada yaşamaya başlamış. Kamber Veliyulla, üç yüz yıl yaşadıktan sonra vefat etmiş. İnsanlar onu buraya defnetmişler. Sonraki günlerde Arabistan'dan İşan Saki Veliyulla Hocam adında biri gelip, Kamber Veliyulla'nın Hazreti Ali'nin mirasçısı olduğunu söylemiş. O günden sonra insanlar onun mezarına "Mazar Hocam" demişler ve zamanla bu isim yurdun adına dönüşmüş.

28. TOPATAR HOCAM HAKKINDAKİ EFSANE

Eskiden, Davançin'den tahminen altmış kilometre uzakta altı tane tepe varmış. Bunlarda yuvarlak taşlar yığılıymış. O tepeye "Boğda –Ula" şehrindeki başka dine mensup insanlar ile büyük mücadele ederek ölen "Topatar Hocam"ın cenazesi defnedilmiş. Burada yığılmış taşlar ise Topatar Hocam'ın düşmanlara doğru attığı taşlarmış. Topatar Hocam ölmeden önce bu şehri lânetlemiş, bunun üzerine bu şehir aniden kaybolup, yerine tuzlu sulu Aydın Göl ortaya çıkmış. Bunun için ilkbaharda bazı geceler o gölün etrafından insanların ağıtları ve müzik sesleri duyulurmuş.

29. BOĞAZ HOCAM'IN BEDDUASI

Kumul'un güneyinden 36 kilometre uzaklıkta olan "Boğaz" köyünde şöyle bir rivayet anlatılır:

Eskiden Boğaz köyünde on civarında aile varmış. Şeyhler, "Hocam" için abdest suyu hazırlarmış. Anlatılanlara bakılırsa, "Boğaz Hocam" hayattayken, hazırladığı abdest suları azalmış ve mescidin etrafındaki bir kısım yerlerde abdest alınan yerlerin izleri ortaya çıkıp kalmış.

Günlerden birinde "Hocam" şeyhe:

—Başınız dara düşerse, bu davulu çaldığınızda ben gelip müşkülünüzü hallederim, demiş ve onlara bir davul bırakarak gözden kaybolmuş. Bu söz köye yayılmış. Köydeki birkaç kişi, bu işi bir sınayıp görmek istemiş ve mescidin içindeki davulu çalmış. Çok geçmeden üzerine zırh giyinmiş ve altın kılıflı zülfikarını omzuna asmış, kara tulpar ata binmiş ve "Hocam" ortaya çıkmış ve ne olduğunu sormuş. Fakat hiçkimse bir şey söyleyememiş. Buna kızan "Hocam":

—Sizler bana da kıydınız, kendinize de kıydınız, nesliniz kara olsun, demiş ve atını sürüp gözden kaybolmuş.

Şimdi de bazı insanlar, buradaki insanların teninin siyah olmasının nedeninin Boğaz "Hocam"ın bedduasından geldiğini düşünmektedir.

30. KOYUNCU ATA HOCAM HAKKINDAKİ RİVAYET

"Koyuncu Ata Hocam" –burası Turfan'ın Şeheryar Köyünün Luzun mahallesinde bulunmaktadır. Burası Luzun mahalle muhtarlığından hesaplandığında, tahminen onun 500 metre doğusunda yer almaktadır. "Koyuncu Ata Hocam" , "Koçet Hocam" diye de bilinmektedir.

Anlatılanlara bakılırsa, bu Hocam koyun ile ilgilenirmiş ve sürü sahipleri, sürülerinde ölüm olduğunda, yani hayvanlarının birçoğunun ölmesi durumunda, sağ kalan sürülerini ölümden kurtarmak için bu Hocam'a getirirlermiş. Hocam'ın bir hanikası[*] vardır ve burada yaklaşık bin kişi namaz kılabilir. Hanikanın güneyinde de bir meydan vardır ve meydana da tahminen bin koyun sığabilir. Meydanın ortasında yüksekliği bir metreden fazla bir taş var. Bir koyun veya keçinin durabileceği bir yükseklik var. Sürü sahipleri, sürülerini bu Hocam'a getirdikten sonra, Şeyh Hocam sürüyü meydanda toplar ve onların arka tarafında durur ve sure okuyup, dua ettikten sonra sürü kendiliğinden hanikayı sağ tarafa doğru dönerek yürümeye başlarmış. Sürülerin hanikanın etrafında dönme sayısı birbirinden farklıymış. Bazı sürüler üç kez, bazıları beş kez döndükten sonra, Şeyh Hocam yürüyen sürünün önünü kesermiş. Sürü de dönmeyi bırakıp meydanda toplanırmış. Bu sırada sürü içinden bir koyun kendiliğinden supaya çıkarmış. Supaya çıkan hayvan Hocam'a tabi olur ve ona verilirmiş. Böylece bir faaliyet sona erermiş ve sürüye giren ölüm de bununla birlikte sona erermiş.

31. İMAMI ASIMHAN HOCA HAKKINDA RİVAYET

İslâmiyet devrinde, İmamı Asımhan adında biri yaşamış. O, yaşadığı yerde başlarında Semsivul'un bulunduğu dinsizler ile yiğitçe savaşmış. Semsivul, öyle heybetli biriymiş ki, onun omuzlarının arası yedi kulaçmış. Kılıç ile bir yerine vursa, sinek ısırmış kadar tesir etmezmiş. Bunların arasında öyle bir savaş olmuş ki, bunu tasvir etmeye kelimeler yetmezmiş. İmamı Asımhan Hoca, Semsivul'u öldürmüş ve kendisi de orada şehit olmuş. Onun cenazesi, rüzgârın getirdiği kumlar ile kapanmış ve büyük bir tepe oluşmuş. Burada, ılgın ağaçları yeşermiş ve bunların arasında bir tane

[*] Hanika: Derviş ve sofuların barındığı yer, dergah.

ağaç da yetişmiş. O günden sonra İliçi civarındaki Müslümanlar, her yıl buraya gelerek dua edip geri dönerlermiş. Günümüzde bu mezar ve mezarın etrafındaki yerler "İmamı Asımhan Hoca" ismiyle anılır.

32. KETEK ŞEHRİ EFSANESİ

Bir zamanlar Ketek* şehrinde Calalidin adında biri yaşamış. O, Buhara'ya gidip İslam dinini kabul ettikten sonra, yurduna geri dönmüş ve İslam dinini yaymaya başlamış. Bu dönemde Ketek halkı putperest olduğu için, İslam dinini kabul etmeye hiç yaklaşmamış. Buna üzülen Calalidin Molla, bir gün yurttaşlarına iyice beddua etmiş. O, dili keskin "evliya" bir kişi olduğu için, ona Allah'tan: "Ey Ketekli molla, duanı kabul ettim. Sen bu gece şehrin ortasındaki minarenin yanına varıp, onun etrafında tan atana kadar dolaş. Sabahleyin benim kerametimi göreceksin!" diye vahiy gelmiş.

Ketekli Calalidin, o gece minarenin etrafında dolaşmış, sabahleyin onun gece dolaştığı minarenin dışında bütün şehrin kum altında kaldığını görmüş. Şehrin halkı helâk olmuş, bir tek o kurtulmuş. Bunun üzerine Calalidin Molla, Aksu'ya gitmiş ve oradaki halka İslam dinini kolaylıkla kabul ettirmiş.

33. HESEN PAŞŞİYİM

Çok eskiden, askerleri çok iyi giydirilmiş ve atlarının eyer takımları altınla süslenmiş bir grup insan sefere çıkıp "Kağilik" kasabasının doğusundaki "Uşşakbaş" köyünden geçerek, iki üç kilometre yol kat ettikten sonra, "Guma" ilçesine yakın bir çöle gelmiş. Burada onların padişahı Hesen aniden hastalanmış ve başı dönüp gözü kararmış. Bunun üzerine vezir ilerlemeyi durdurmuş ve çadırları diktirip padişah iyileşinceye kadar burada beklemeyi emretmiş.

Padişah Hesen ise iyileşmek bir tarafa, hastalığı gittikçe kötüleşip halsiz düşmeye başlamış. Ağzını iyice açıp bir şeyler söylemeye çalışsa da sesi çıkmıyormuş. Bu sırada şiddetli boran çıkmış ve her tarafı karanlık basmış. Bir süre sonra hava açılmış. Askerler bakmışlar ki, Hesen padişah acayip süslenmiş, türbe içine defn edilmiş bir şekilde duruyor. İnsan yaşamayan bu çöl, bağlı bahçeli bir köye dönüşüp, arklardan tertemiz sular şırıldayıp akmış ve ağaçlarda türlü türlü kuşlar tatlı tatlı ötmeye başlamış. Bunun üzerine Hesen padişahın askerleri vezirin liderliğinde seferlerine tekrar devam etmişler. Allah'ın kısmetinden ortaya çıkan bu yurda, civarda yaşayan insanlar gelip

* Ketek: Kétek de denir. O, günümüzdeki Maralbaşı'nın bulunduğu yerdir

yerleşmişler ve bu yurdun adına "Hesen Paşşiyim" demişler. Guma köyünün Başkenger mezrasındaki bu yer, şimdi de "Hesen Paşşiyim" adıyla anılmaktadır.

34. TUYUK

"Tuyuk" adı ile ilgili birçok rivayet anlatılmaktadır. Bunların çoğu, Dekyanus zamanına ve "Eshabul Kehf" hakkındaki rivayetlere bağlanır.

Eskiden, Turfan'da yaşayan halktan öz dininden şüphelenen Yemleyha, Maksilmina, Azarpetyunus, Kaşapet Yunus, Yuva Yunus gibi ihlaslı insanlar, gerçek Tanrı'yı arayıp bulma derdine düşmüşler. Onlar önce güneş, ay ve ateş gibi varlıklara tapmışlarsa da, hiç içlerine sinmemiş. Bütün dünyayı idare eden kudretli bir Tanrı var, o bütün kâinatı ve mahlûkları yaratmış, onun emri olmadan kıl bile kıpırdamaz, diye düşünmüşler. Onlar, hakiki Tanrı'yı bulmak için hayli gezip uzun uzun dolaştıktan sonra, Dekyanus şehrine gelmişler. Padişahın ismi de Dekyanus'muş. Padişah onları çok iyi karşılamış. Onlar şehirde birkaç gün kalmışlar. Padişah bir gün onları huzuruna çağırıp:

—Hey gezginler, sizler ne amaçla buraya geldiniz? diye sormuş. Onlar:

—Biz gerçek Allah'ı arıyoruz, diye cevap vermişler.

—Hakiki Allah benim, demiş Dekyanus hiç çekinmeden. İnanmıyorsanız işte cennet ve cehennem, diyerek gerçek olmayan yerleri, özel yapılmış has bahçeleri, altında ateşler yanan zindanları ve ateş gibi kızarmış kumluk ceza meydanlarını tek tek göstermiş. Onlar çaresiz onun Allah olduğuna inanır gibi yapmışlar. Dekyanus buna sevinerek, onların sarayda birkaç gün kalmasına izin vermiş.

Dekyanus kumar oynamaya çok düşkünmüş. Gündüzleri kendinin Allah olduğunu anlatır, geceleri de kumar oynarmış. Onun özel yetiştirilmiş ve başında gaz lambası taşıyan bir de kedisi varmış. Kumar oynarken itaatle başında lamba taşır, sessizce dururmuş. Bunu gören gezgin kişiler, bir taraftan şaşırmışlar, bir taraftan da onun Allah olabileceğini düşünmüşler. Doğru olup olmadığını öğrenmek için, bir fare yakalayarak kumar oynanan yere gizlice getirmişler. Kumarın iyice kızıştığı anda, Dekyanus'a hissettirmeden fareyi kediye gösterip yere bırakmışlar. Kedi kendinden geçip fareye atılmış ve başındaki lamba yere düşmüş. Kumar salonundakiler kahkahaya boğulmuş. Padişahın maskesi düşmüş. Padişah Dekyanus, işin aslını öğrenince çok öfkelenmiş. O, bu muhlisleri ortadan kaldırmazsa, halk arasındaki "Allah"lık itibarının

zedeleneceğini anlamış ve onları yok etmek istemiş. Bu işi önceden sezen yiğitler, o geceki fırsattan istifade ederek kaçmışlar. Dekyanus, öfke içinde askerlerine onları takip ederek tutup getirmelerini emretmiş. Yiğitler, bir koyun çobanı ile karşılaşmış. Çoban, onları daima dinlendiği ağzı dar bir mağaraya saklamış. Burası, onların tam şimdiki "Tuyuk"a geldikleri yermiş. Dekyanus'un askerleri onları ne kadar arasalar da bulamamışlar. O günden sonra bu mağarayı gizli yer "tuyuk"* yer diye adlandırıp "Tuyuk" demişler.

35. ASHAB-I KEHF[907]-MAĞARA İNSANLARI

Dekyanus, zalimlikle nam salmış ve dine girmeyenleri acımasızca cezalandırmış. Onun gazabından korkan sekiz kişi ve bir de köpek mağaraya saklanmışlar ve bu mağarada uykuya dalmışlar. Onlar, uyumuşlar ve üç yüz yıl sonra uyanmışlar. Günlerin birinde onlardan biri, ceplerinde kalan paraları toplayarak yiyecek içecek satın almak için şehre gitmiş ve bir fırından ekmek almak istemiş. Fırıncı, onun parasını geri vermiş. Onlar birbirinin dilinden anlamamışlar. Bunun üzerine güçlükle bir tercüman bulmuşlar. Tercüman fırıncının sözünü çevirerek:

—Bu Dekyanus döneminden kalmış, şimdi geçmez, demiş.

36. TURFANDAKİ YEDİ EVLİYA MAĞARASI EFSANESİ

Bir zamanlar padişah Dekyanus'tan kaçıp gelen yedi evliya, Turfan'daki bir mağaraya saklanmış. Orada üç yüz yıl uyuyup uyandıktan sonra, bir devlet kurmuşlar. Bu devletin adı "İdikut"muş ve altı bin yıl hüküm sürmüş. Bu yedi evliya, kendi halklarına uzun ve iyi bir ömür sunmuşlar. Halk, hiç yoksulluk ve üzüntü çekmeden yaşamış. Halkın malını mülkünü, yangın, sel ve hırsızlık gibi her türlü tehlikeden korumuşlar. Bundan dolayı "Yedi Evliya Mağarası"na bütün halk gelip dua ve ibadet edermiş. Hamile kadınlar yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına astığında, çocuğu sapasağlam doğarmış. Çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu mağaraya girerek ellerine ne geçse "Bismillah" diyerek yerse, şifa bulup, çocuk sahibi olurmuş. İnsanlar bu mağarayı ilim ve bahtın kaynağı olarak günümüze kadar yüceltmişler.

---

* Tuyuk: Çıkmaz sokak.

907 Eshabul Kehf: Turfan'daki bir mezarın adı. Bu efsane halk arasındaki "Dekyanus'tan kalmış" şeklindeki deyimin etimolojik olarak ortaya çıkışını anlatır. Aslında bu isim, eski Bizans imparatoru Diakletion ile ilgilidir. Diakletion, işgal ettiği yerlerdeki Hristiyan halkı zorla hâkimiyetine almış. Bu yaşananlar yukarıdaki efsanenein ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

37. ASHAB-I KEHF

Mısır şehrinde Firavun, kendini Allah olarak ilan etmiş. O, insanları kendine daha iyi inandırmak amacıyla, bir kedinin başına şamdan koyarak, ona şamdanı düşürmeden yürümeyi öğretmiş.

Firavun, bu hilesiyle insanları kandırmak isteyip, itibar sahibi dört insanı evine çağırarak kumar oynamaya başlamış. Kedi de bunların şamdan taşıyıcısı olmuş. Kumar, uzun süre devam etmiş; fakat kedi şamdanı başından hiç düşürmeden oturmuş. Bu dört kişi, kedinin bu itaatinden şüphelenmiş. Onlar, ertesi gün Firavun'un kedisini sınamak için aralarında anlaşmışlar ve Firavun'un evine gelmişler. Kumar başlamış, kedi yine şamdanı başında tutarak oturmuş. Kumar iyice kızıştığında, bu dört kişiden biri kedinin önüne yavaşça bir fare koymuş. Fareyi gören kedi, şamdanı atarak fareyi kovalamaya başlamış. Firavun'un hilesi ortaya çıkmış.

İtibar sahibi dört kişi, gerçek Allah'ı aramak için uzun bir sefere çıkmış. Onlara arkalarından gelen bir de köpek katılmış. Hilesinin ortaya çıkmasına sinirlenen Firavun, askerlerine bu dört kişiyi bulup getirmelerini emretmiş.

Firavun'un askerlerinin arkalarından kovalayıp geldiğini anlayan bu dört kişi, kendilerini ele vermelerinden endişe ederek köpeği kovmuşlar; fakat köpek onların ardından yürümeye devam etmiş. Onu dövmelerine rağmen, köpek geri dönmemiş. Bu dört kişi, sonunda köpeğin ön ayaklarını kesip atmış; fakat köpek arka ayaklarıyla onları takip etmeye devam etmiş. Bu sırada köpek dile gelip:

—Ey köleler, ben de sizin gibi gerçek Allah'ı aramak için arkanızdan dolaşıp geliyorum. Sizler, sadece kendinizi korumak için benim ayaklarımı kestiniz. Fakat ben gerçek Allah'ı buluncaya kadar kesinlikle yolumdan geri dönmeyeceğim, yıkılıp kalsam da arkanızdan dolanıp gelirim, demiş. Onlar, bu durumdan çok etkilenerek, köpeği kucaklayıp yollarına devam etmişler. Bir süre gittikten sonra, bir mağara bulup gizlenmişler. Firavun'un askerleri bu mağaraya gireceği sırada, fırtına çıkmış ve onları mağaraya sokmamış. Onlar, fırtınanın durması için bir yıl beklemişler. Fırtına durmuş. Askerler mağaranın içine girmişler; fakat onları bulamamışlar. Mağaranın içinde bir mağara daha varmış. Fakat bu mağarayı örümcek ağları kapladığı için, askerler "Burada insan yoktur." diyerek geri dönmüşler.

Dört kişi, bu mağaranın içinde tam dört yüz yıl uyumuş. Onlar, uyandığında aradan dört yüz yıl geçtiğini bilmeden bir pazara gitmişler. Bunların ceplerindeki paralar, Dekyanus zamanının paraları olduğu için pazarda geçmemiş.

Pazardaki bir tüccar, bu paraları tanımış ve derhal padişaha haber vermiş. Padişahın askerleri onları kovalamış. Onlar, kaçarak daha önce saklandıkları mağaraya girmişler. Anlatılanlara bakılırsa, bu dört yiğit kişi, şimdi de bu mağaradaymış.[908]

38. RÜSTEM'İN DOĞUMU

Feridun şah'ın devri idi, şahın çok akıllı ve güçlü bir torunu vardı. Halk arasında ona Manuçehir denilirdi. Manuçehir'in emri altındaki Fars'ın Seyidistan yurdunda doğmuş olan Sam adında güçlü bir pehlivan vardı. Sam Pehlivan, Manuçehir'in bütün işlerine yardım edip, bütün tabiat ve insanlar arasındaki rakiplerini yenerek, olgunluk çağını geçtikten sonra, ana yurduna geri döndü. Halk, pehlivanlarına güzel bir kız vererek, mübarek düğün merasimlerini yaptı. Vakti saati gelince Sam'ın hanımı doğum yaptı. Çocuk çok farklı doğduğu için, babası Sam onu "şeytan karışmış" diyerek insanoğlunun ayak basmadığı Kohistan'a götürüp bıraktı. Onu bir anka kuşu buldu ve ona "Dastan (.....anlamında)" adını koydu. Dastan, anka annenin sevgisiyle huzur buldu. Bir gün Sam, tatlı rüyasında Kohistan'a gidip, anka kuşu ile birlikte oynayan çocuğunu gördü. Onun yüreği sızladı. Uyandı ve buna dayanamayarak sabahleyin Kohistan'a gidip çocuğunu geri getirdi ve ona "Zal" adını koydu. Zal, anne baba sevgisiyle yetişti ve kalbi aşk ateşiyle yanmaya başladı. Anne ve babası ona güzel kızları gösterdi; fakat o hiçbirini beğenmedi. Aradan günler geçince, Zal, anne ve babasının karşı çıkmasına aldırmadan, İblis taraftarı karanlık Şah Zehhak'ın evlatlarından Rubade adındaki kız ile evlendi. Çok geçmeden Rubade hamile kaldı.

Karnındaki bebek oldukça büyük olunca, Rubade zor doğum yaptı. Durumun tehlike arz etmesi üzerine Zal'ın şefkatli anka kuşu ortaya çıktı. O, Rubade'nin ebesi olarak doğumu kolaylaştırdı. Büyük bir bebek dünyaya geldi. Zal, Rubade ve anka kuşu aralarında konuşup, ona "Rüstem" diye güzel bir ad koydular. Rüstem doğar doğmaz onlarca kadının sütünü emdi. İki yaşında, beş kişilik yemek yemeye başladı. Daha yetişkin biri olmadan, yüzlerce insanın karşı duramadığı albastı şeklindeki beyaz fili bir

[908]Bu mağara, Piçan nahiyesine bağlı Tuyuk Köyü'nün, Tuyuk mahallesinin ön kısmındaki dağın yamacındadır ve genellikle "Eshab-ı Kehf Mezarı" olarak anılır.

sopa ile vurup öldürdü. Yetişkin Rüstem'in bir ayağı kırk karış idi. Bu yüzden insanlar ona "eşsiz aslan yürekli pehlivan" demişler.

39. RÜSTEM PALVAN VE CİN-ALBASTILAR

Rivayete göre, iyilik ile kötülük arasındaki savaşın zirveye çıktığı günlerde, devler aniden hücuma geçip Şah Keykavus'u tutarak Mazandara isimli yere kaçmış. Bütün yurdu korku sarmış ve insanlar yurtlarını bırakarak dağların arasına saklanmışlar. Bu olayı, başka bir yerde yüe-çilerle savaşan Rüstem duymuş. Rüstem Palvan, yurdu rahat ettirmek için, "Rekiş" adındaki sihirli atına binerek, devlerin yuvasına gitmiş. Palvan, burada yetmiş türlü hünerini göstererek, devlerin dünyasını alt üst etmiş. Birçok dev, cin ve şeytan, pehlivanın ayağının altında ezilip ölmüş. Devlerin bazıları sağ kalmışsa da sağa sola kaçışmışlar. Rüstem Palvan, Şah Keykavus'u kurtararak saraya yollamış. Kendisi ise "Rekiş" adındaki atına binip çayırlık bir alana gelip dinlenmiş. Palvan yorgunluktan uykuya dalmış. Bu sırada dev ve periler, tekrar bir yerde toplanıp, Rustem Palvan'a hucum etmişler. Devlerden bazıları araba, bazıları fil, bazıları domuz, bazıları kurt, bazıları tilki, bazıları yılana binmiş; bazıları ise kuş gibi uçarak, bazıları yürüyerek bazıları ise ayağı yukarıda, başı aşağıda yürüyerek, bazı hünerli yaratıklar da yağmur, kar, dolu ve toprak yağdırarak, bazıları da duman çıkararak gelmiş. Bütün alem korkuya kapılmış. Bu sırada otlayan Rekiş, bu durumu görüp hemen Palvan'in yanına gelerek onu uyandırmış. Rüstem Palvan yerinden kalkıp, atına binip gördüğü karşısındaki iblislere ok gibi fırlamış. O, devlere yaklaşınca, atına "Korkma!" demiş ve geri dönüp kaçmaya başlamış. Rüstem Palvan'ın kaçtığını gören devler:

—Onu canlı yakalayıp etini yiyelim, diyerek yaygara koparmışlar.

Gürültü kıyamet kopararak devler, Palvan'a yetişmişler. Tam bu sırada, Rüstem çeviklikle arkasına dönüp devlerin içine dalmış. Çetin bir meydan savaşı olmuş. Çirkin devlerden bazıları ölü, bazıları yaralı, bazılarının ayağı, bazılarının kolu kopmuş bir şekilde Kohistan'da kalmışlar. Rustem Palvan, Rekiş ile birlikte saraya dönmüş. Ebediyen hatıra kalması için, insanlar savaşın yapıldığı bu dağa "Kohi Palvan", "Palvan Dağı" demişler.

IV.2.1.2. KADIN KAHRAMANLARLA İLGİLİ EFSANELER

40. NUR ALEVNURHAN'IN SAİD ALİ ARSLANHAN'A HAMİLE KALIŞI

Nur Alevnurhan, küçüklükten Hazreti Ali hakkındaki cenknameleri okumayı çok severmiş. O, Hazreti Ali hakkındaki cenknameleri çok okuduğu için, onun özelliklerini çok iyi öğrenmiş ve Hazreti Ali'ye olan içten duyguları her geçen gün artmış.

Günlerden bir gün, o ibadet ederken aklına Hazreti Ali gelmiş ve "Ey merhametli Allah, benim zamanımda böyle bir zat yaşasa, ben o zatın hanımı olsam, ne kadar güzel olurdu." diye düşünüp, hayal kurarken uyuya kalmış. Rüyasında, Hazreti Ali'yi görmüş. O, bu rüyasına çok sevinmiş; ama daha sonra hamile kaldığını hissetmiş. Bu durum, ailesinin namusuna silinmez bir leke süreceği için, anne babasına nasıl anlatacağını bilememiş, düşündükçe korku sarmış, hamileliği ortadan kaldırmak için hiçbir çare bulamamış. O, insanların yanındayken, karnındaki bebek İsa aleyhisselam Büvi Meryem'in karnındayken nasıl konuştuysa, öyle konuşuyormuş. Bu olay, sarayda fitne fesadın doğmasına sebep olmuş ve gün geçtikçe yayılıp, Nur Alevnurhan'ın annesinin kulağına gitmiş. Annesi, öz kızının bu durumuna başta öfkelense de, olayı öğrendikten sonra fazla bir şey demeye cesaret edememiş. Nur Alavnurhan'ın hamile oluşuyla ilgili haber, Sultan Satuk Buğra Han'ın kulağına da gitmiş. O gün, Hicrî takvime göre öşür ayının onu, Cuma günüymüş. Nur Alevnurhan, başına eski bir örtü alıp, dilenci kadın şekline bürünüp evden çıkmış. O, yürüyerek Atuş bölgesinde bir yola girmiş. Yolu yarıladığında, Nur Alevnurhan doğum yapmış. Başındaki örtünün yarısını bölerek çocuğuna sarmış ve onu yol kenarına bırakarak, yoluna devam etmiş. Bir yere geldiğinde yol bitmiş. O, önündeki dağdan geçemeyince, Allah'a secde edip ibadet ederken Sultan Satuk Buğra Han bir elinde kılıç, bir elinde bebekle gelmiş. Nur Alevnurhan'a sormuş:

—Bu bebek senin mi?

Nur Alevnurhan, Sultan gelmeden önce gaipten gelen sesin söylediği gibi:

—Evet, benim, diye cevap vermiş.

—Babası var mı? diye sormuş Sultan.

—Evet, var, diye cevap vermiş Nur Alevnurhan.

—Kim?

—Hazreti Ali Kerimullah Vechu.

—Şahit var mı?

—Var, Ebu Nasir Samanî ile Ebulfettah şahit olabilir.

Sultan, kızını alıp şehre inmiş. Halk toplanmış, bu meydanda Ebu Nasir Samanî ile Ebulfettah hazır olmuş. Sultan halkın önünde Ebu Nasir Samanî'ye sormuş:

—Siz Hazreti Ali'yi gördünüz mü?

Ebu Nasir Samanî:

—Evet, savaş meydanında beraberdik, diye cevap vermiş. Sultan, çocuğu Ebu Nasir Samanî'nin eline vermiş. O, bebeği görünce: "Esselamu aleyküm Ali'nin oğlu, bendeki emanetini almaya mı geldiniz? demiş ve kalabalığa baktıktan sonra:

—Uyanık ve akıllı olunuz, Hazreti Rasulullah bana bir hurma emanet etti. Bu oğul dünyaya geldiğinde, işte bu hurmayı ağzına koymamı ve ismini, babasının ismiyle birleştirip koymamı söyledi. Ben, bu hurmayı üç yüz yıl ağzımda sakladım. Şimdi emaneti teslim ediyorum, demiş ve hurmayı alıp, çocuğun ağzına koymuş. İsmini "Hazreti Muhammed Said Ali Arslanhan" koymuş.

Ondan sonra Hazreti Rasulullah'ın bu oğlunun adı hakkındaki mektubu Sultana göstermiş. Sultan mektuptaki işarete binaen oğlunun sırtını sıvamış. İki kürek kemiğinin arasında, aşağıya doğru nurla yazılmış yazı görünmüş:

Annesi Nur Alevnurhan,
Babası Şahı Merdan'dır.
Huda yoluna can veren,
Şehidi Arslanhan'dır.
Bovisi Üveys evliya,
Keremli Şahı Sultan'dır.
Bileyim dersen adı onun,
Satuk Buğra Hakan'dır.

Bunu duyan halk şaşırmış. Sultan, çok sevinerek yüzlerce koyun, boğa, deve kesip, bütün yurt halkına yemek vermiş. O günden itibaren, yurt halkının bu çocuğa olan güveni her geçen gün artmış, inancı güçlenmiş.

41. BÜVİ RABİA

Pamir'in doğu eteğinde havası temiz, manzarası güzel bir yer olup, bu yerin adı Opal'mış. Opal'ın kuzey batısındaki suyu temiz pınarın kenarında, Azik denilen değerli bir yer varmış. Buraya insanlar "Azik Darisi" demişler. Burada Büvi Rabia adında çok akıllı, bilgili ve okumuş bir kız varmış. Günlerin birinde bu akıllı kız, babası Hoca

Seypidin ile Oyçolpan'daki bahçelerinde nar toplarken, avdan dönen Karahanlıların han soyundan olan Hüseyin adındaki kişi, bu kızı görmüş ve o anda yüreğine ateş düşmüş. Bunun üzerine Hüseyin, yanındaki hizmetkârlarından birini, bu güzel yüzlü kızın yanına su istemeye göndermiş. Burada, Büvi Rabia su yerine birkaç narın suyunu bir kaba sıkarak vermiş. Hüseyin, bu nar suyunu içince çok rahatlamış. Bunun üzerine Hüseyin, bu yurda "Anar Séliki" (Nar Vergisi) adını koymuş ve bundan sonra su yerine nar şerbeti içmeye karar vermiş. Bunun hizmetçilere zulüm olacağını düşünen Büvi Rabia, Hüseyin'e adam göndererek, onun bu doğru olmayan fikrinden vazgeçmesini tembih etmiş. Hüseyin, sonunda saraya geri dönüp, Büvi Rabia'ya elçi göndererek, maksadını söylemiş. Çok akıllı olan Büvi Rabia, Hüseyin'in ne derecede ilim sahibi ve hünerli olduğunu sorup, bu özelliği onunla evlenmenin temel şartı olarak koymuş. Hüseyin'in de kendisi gibi ilim sahibi, hünerli, hırslı okumuş biri olduğunu öğrendikten sonra, onunla evlenmeye razı olmuş.

Büvi Rabia, Hüseyin ile evlendikten sonra, onun devlet işleriyle fazla ilgilenmediğini görüp, onu: "Başınızdaki tepsi kayarak üzerindeki ekmek düşecek." diye uyarmış ve Hüseyin'e ilim ve hüner öğrenme, halkın derdine ortak olma konularında sürekli danışmanlık yapmış. Bundan etkilenen Hüseyin, halkın durumunu görmek için yoksul suretine bürünüp daima şehir ve köyleri gezdiği günlerin birinde, iyilere zarar veren kötü insanların tuzağına düşmüş. Fakat Büvi Rabia'nın çabasıyla öğrendiği ilim ve hünerler sayesinde, kötülerin tuzağından kurtulmayı başarmış.

Bundan bir yıl sonra Büvi Rabia, Rüstem gibi bedene sahip Mahmut ismi verilen bir oğul dünyaya getirmiş. Büvi Rabia akıllı, anlayışlı ve bilgili kadın olduğundan, Hüseyin de kendi başından geçen olaylar sayesindeki tecrübelerle, ilim ve hüner sahibi olunca, çocuğu Mahmut'u küçüklükten ilim ve sanata hevesli bir şekilde yetiştirmişler. Mahmut, çocukluk çağında evde, daha sonra Kaşgar'da Hüseyin İbni Helef Kaşgari gibi kendi devrinin ünlü âlimlerinden ilim öğrenip, mükemmel bir âlim olarak yetişmiş.

42. BÜBİ RABİA MEZARI EFSANESİ

Bübi Rabia, Hazreti Molla (Mahmut Kaşgari)'nın annesiymiş. O, yaşarken kâbeyi haccetmek için yaya olarak yola çıkmış. Kabeye varmaya üç günlük yol kaldığında, Bübi Rabiye'nin bu arzusu Allah tarafından karşılık bulmuş ve Allah, kabeye "Sen önüne var" diye emir vermiş. Allah'ın emriyle kabe gökyüzüne yükselip,

Bübi Rabiye'nin önüne gelerek havada asılı kalmış. Böylece Bübi Rabiye'nin isteği karşılık bulmuş ve o yurduna "bübilik" namıyla dönmüş. Çok geçmeden vefat etmiş ve yerine defnedilmiş. Bu memlekette Şükür Bay adında bir çoban varmış. Günlerden bir gün hayvanlarını otlatmak için sürüp Bübi Rabiye'nin mezarının önüne gelmiş. Hayvanlar kabrin yanına gelince, yarısı bir tarafa, yarısı başka bir tarafa ayrılıp gitmiş. Ertesi gün aynı olay tekrarlanmış. Ondan sonra "Ha! Bu, bir büyüğün mezarıymış. Dilsiz hayvan bile bu mezara hürmet edip, onun üzerinden geçmedi."diyerek Şükür Bay bu mezarın üzerini düzeltip, etrafına duvar örmüş. O günden sonra "Bübi Rabiye'nin Mezarı"nın önünden geçen herkes, atlı ise mezarın yanına geldiğinde atından inerek, dua edip yoluna devam eder olmuş. Bu mezarın kerametinden, burada yaşayan halk, hiç kimse tarafından rahatsız edilmeden yaşamış.

43. KIZILÇI HANIM

Orda Hanım'ın güzellikte güneş ile yarışan, kıvraklıkta aydan geri kalmayan cesur ve bahadır bir kızı varmış ve onun ismi Kızılçı Hanım'mış.

Orda Hanım'ın Hotenli kafirler ile savaştığı günlerde, Kızlçı Hanım başkalarının engellemeye çalışmasına rağmen, saraydaki kızları yanına alıp, eline kılıç, mızrak ve kalkan alarak kafirler ile savaşmış.

Kızılçı Hanım, savaşta erkek gibi giyinmiş. Onun bahadırlığı ve gayreti, savaştaki çevikliği hiçbir yiğitten geri kalmamış. Orda Hanım, kızının olağanüstü bir şekilde savaşmasına içinden sevinip dua etmiş. Müslümanlar ise "Maşallah" demişler. Kafirler savaş meydanında böyle bir bahadırın olmasından büyük korkuya kapılmışlar. Kızılça Hanım, kendi safına her saldırdığında koşulsuz kırk adım geriye çekilmişler. Düşmanlar, Kızılçı Hanım'ı bir çaresini bulup öldüremezlerse, kendilerinin bu savaştan galip çıkamayacaklarını anlamışlar ve ona tuzak kurmaya karar vermişler.

Kızılçı Hanım'ın cesurca savaşıp kafirleri tir tir titretmesi müslümanları çok sevindirmiş, kafirleri kaygılandırmış. Kızılçı Hanım, düşmanın dikkatini çektiğini bilse de, kendini çemberin dışına atmadan, durmaksızın düşmanın üzerine saldırmış. Kafirler geriye çekilir gibi yapmışlar ve iki nişancı, Kızılça Hanım'ın iki eline nişan alarak ok atmış. O anda tıpkı gökyüzünden gürültüyle dolu yağıyor gibi Kızılçı Hanım'ın elinden kılıcı ve mızrağı düşmüş. O bir hamleyle kılıcını alarak kafirler ile biraz daha çarpışıp

yavaş yavaş geri çekilmiş, kendi mevzine geri çekildiğinde, kafirler üşüşerek üzerine gelmeye başlamışlar.

Kızılçı Hanım'ın eline saplanan oklar zehirle sulandırıldığı için, zehir onun vücuduna işlemiş ve kendinden geçmeye başlamış. Kızılçı Hanım, aniden attan düşerek yere yığılmış. Müslümanların mevzi uzak olduğu için, onu hemen kurtaramamışlar. Çünkü kafirler sürekli üzerine gelmeye devam ediyorlarmış.

Kızılçı Hanım, kâfirlerin kan damlayıp duran kılıcına ve çirkin suratına öfkeyle bakarak, yerden kalkmaya çalışsa da yerinden kıpırdayamamış. Düşmanın vahşet dolu eline düşmek kaş ile göz arasındaymış. Kâfirlerden korkmayı onuruna yediremeyen Kızılça Hanım, ne yapacağını bilemeyerek, bir göğe bir yere bakıp Allah'a sığınmış. Aniden yer yarılmış ve Kızılça Hanım'ı koynuna alarak kapanmış. Kâfirler, bu kerameti görünce şaşırıp kalmışlar ve ne yapacaklarını bilemeyerek öfkeyle yere bakmışlar ve geri çekilip gitmişler.

O günden sonra Müslümanlar, Kızılça Hanım'ı koynuna alan yere gelerek, dua ederek dilekte bulunur olmuşlar. Hacet sahipleri, isteğinin yerine gelmesini dilermiş; hastalar, hastalıktan kurtulmayı diler, çocuksuz kadınlar, çocuk sahibi olmayı diler olmuşlar. Bu adet, günümüze kadar devam edip gelmiştir.

44. BÜVİ MERYEM HANIM

Hazreti Sultan Satuk Buğra Han'ın güzellikte ay ile yarışan, akıllı ve zeki bir kızı varmış. Onun ismi Büvi Meryem Hanım'mış.

Bu kız, sarayda çok iyi eğitim alarak yetişmiş. Dışarıya pek çıkmazmış. Yetişkinliğin arefesinde, gönlü dolaşmak istemiş ve kardeşleriyle birlikte dışarıya çıkmış. O günlerde Satuk Buğra Han'ın halkının geleneğine göre "Astin Atuş"a gidilip gezilirmiş. Böyle gezi günlerinin birinde, Beşkeremli bahçıvan yiğit, Meşhet'teki şahın has bahçelerinde bahçıvanlık yapıyormuş. Büvi Meryem Hanım'ın hüsn ü cemalini tesadüfen görerek ona âşık olmuş. Onun yandığı aşk ateşiyle, çok geçmeden melikenin gönlü de tutuşmuş. İki genç, bağın köşesinde meyve ağaçlarının gölgesinde, işaretlerle birbirlerine olan sevgilerini anlatıp, fısıldaşarak kavuşma arzularını dile getiriyorlarmış.

İlk kez aşk duygusunu yaşayan bu iki genç, kendi statülerini ve adetleri unutup, giderek birbirine yakınlaşmaya ve el ele tutuşmaya başlamışlar.

Bu yaramaz gençleri izleyen saray muhafızları, işin gittikçe ilerlediğini görüp, bir facianın yaşanmasından endişe ederek padişaha durumu hemen bildirmişler.

Padişah, böyle hoş olmayan haberi duyunca sinirlenmiş ve hemen bu iki edepsiz çocuğun kellesinin alınması konusunda emir vermiş.

Padişahın kendilerini öldüreceği hakkındaki kötü haber, yıldırım hızıyla melike ile yiğidin kalbinden geçmiş. Onlar oyalanmadan, hiç tereddüt etmeden el ele tutuşarak bağın duvarından atlayıp Kumuldağ üzerinden Beşkerem'e doğru kaçmışlar.

Âşıkların saf sevgisinden dolayı dağdan iki insan sığacak kadar bir yol açılmış ve bu yol iki gencin kaçmasına büyük kolaylık sağlamış. Onlar dağda açılan bu yoldan zorlanmadan yürümüşler.

Padişahın hizmetkârları ve askerleri aşk (it) yolunun Caku (büyük yer anlamında) denilen yerine geçmişler ve geldiklerinde âşıkları yakalamışlar. Dağları darmadağın eden askerler, padişahın emrinden dolayı çok sinirlenmişler; fakat bu âşıkların gonca gibi güzellikleri, küçük yaşları, sabı ve temiz kalplerinden ve tutkulu bakışlarından dolayı taş kalpleri, aniden yumuşayarak merhamet şarabı ile mest olmuş.

Askerler, ömrümüzde padişah bir yana, sıradan insanlara bile yalan söylemedik. Ancak sizin birbirinizi çok sevmeniz ve temiz kalpleriniz bizleri padişaha karşı yalan söylemeye mecbur bırakıyor. Şimdi olan oldu, baş kesilecekse bizim başımızı alsınlar razı oluruz; fakat sizleri yakalayamadık diye bildirelim. Siz gizlenerek yaşayıp muradınıza erin. Ömrünüz rahat ve bahtlı geçsin, sizlere iyilik dileriz, demişler ve geriye dönmüşler.

Âşıklar, Beşkerem'in Beştoğrak denilen yerine yerleşmişler ve hayatlarını orada geçirmişler. Padişah, onların yaşadığını ömrünün sonunda öğrenmiş; fakat araştırmaya ömrü yetmemiş. Kumuldağ'da âşıklar için açılan kestirme yola insanlar, "İşk Yolu" (Günlük dilde "İşt Yolu") demişler ve âşıkların macerasıyla birlikte hikaye etmişler.

Padişahın sarayındaki beyler, padişahtan gizli olarak Üstün Atuş'tan gelen Çakmak Deyası (Aksu Nehri)'nın suyundan "Kızıl su" denilen suyu, melikenin ailesinin kullanması için ayırmışlar. Bundan dolayı Beşkeremliler "Bir kızlık ark suyunu içenler" şeklinde adlandırılmışlar.

Melike, ömrünün sonuna kadar mutlu yaşamış ve o köyde vefat etmiş. Onun cenazesi Beştoğrak'a defnedilmiş ve melikenin kabri o günden itibaren "Büvi Meryem

Hanım Mezarı" adıyla anılmış ve asırlardan beri insanların saygıyla andıkları ve samimiyetle dua ettikleri, temiz kalple ibadet ettikleri mukaddes bir yere dönüşmüş. Bu yer şimdi de korunmaktadır.

45. EMÇEKHOCAM[*] MEZARI

Çok eskiden, çetin geçen bir savaşta çok insan ölmüş, bazıları yaralanmış. Düşmanlar, o civardaki hürmet edilen bir anneyi tutarak, kendilerinin annesiz kalan yavrularını emzirmeye zorlamışlar. Aradan çok geçmeden, halk tekrar hücum edip düşmanları kovmuş. Bu anne, bunun üzerine "Düşmanların çocuğunun emdiği memeyi taşımaya gerek yok!" diyerek memelerini kesip atmış. Kesip attığı memenin düştüğü yer, daha sonra mezara dönüşmüş. İnsanlar, bu anneye hürmet nedeniyle, bu mezara "Emçekhocam"[909] demişler.

46. NAZİĞİM MAĞARASI

Şunkar Dağı'nda[910] bir mağara varmış. Mağaranın ağzı dar, içi genişmiş. Naziğim, namusunu korumak için zalim Sulan'ı boğazından hançerleyerek, dağa kaçmış ve en sonunda bu mağaraya gizlenmiş. Karnı acıktığında, mağaranın etrafındaki bal arılarının yuvasını bozup, bal yiyerek günlerini geçirmiş.

Bir süre sonra, Naziğim'in Şunkar Dağı'nda bir mağarada yaşadığını askerler öğrenmiş ve onu yakalamaya gitmişler. Askerler mağarayı görünce "Bu kaçağı şimdi tavşandan da kolay yakalarız." diye düşünmüşler ve mağaranın içine tek tek girmeye başlamışlar. Naziğim çeviklikle ilk giren askerin göğsüne hançeri saplamış. Asker, o anda yere yığılmış ve elindeki kılıç da düşmüş. Diğerleri mağaranın içine girmeye cesaret edememişler. Naziğim, ölen askerin kılıcını alarak askerlere doğru yürümüş, hepsi ardına bakıp kaçmış. Bunun üzerine daha fazla asker gelerek mağarayı sarmış. Askerlerin komutanı, onlara emir vermiş:

—Duman verin, boğulunca yakalayın! demiş. Askerler etraftan odun toplayarak, mağaranın ağzına ateş yakmışlar; fakat duman mağaranın içine gitmemiş. Bunu gören komutan tekrar:

---

[*] Emçek: "Meme, göğüs" anlamındadır. Emçekhocam: "Sütanne" anlamındadır.

[909] Emçekhocam: Ürümçi şehrine bakan Davanciñ pazarının doğusundaki dağdadır.

[910] Şunkar Dağı: Kazakistan'ın sınırları içindedir. Dağda şahin çok olduğu için "Şunkar Dağı" diye adlandırılmış. Bu dağın eteğindeki köyün adı da "Şunkar"dır.

—Mağaranın ağzını kırarak büyütün, diye emir vermiş. Askerler, ellerine geçen her şeyle "He-hu!" diyerek mağaranın ağzını kırarak büyütmeye çalışmışlar. Aradan bir kaç gün geçdiyse de mağaranın ağzını büyütememişler. Bunun üzerine askerlerden her biri çam ağacından meşale yakarak, mağaranın içini aydınlatıp sıraya dizilip mağaranın içine girmiş. Naziğim, karşısına gelenin kellesini almış. Mağaranın içinde düşmanlarına karşı inatla savaşmış. Vakit uzadıkça Naziğim yorgun düşmüş ve sonunda gücü kalmayarak yığılıp kalmış. Sağ kalan askerler, baygın yatan Naziğim'i bağlayarak alıp götürmüşler. O günden sonra bu mağaraya "Naziğim Mağarası" denmiş.

47. ŞARKICILARIN PİRİ, PİRÇENGİ HAKKINDA EFSANE

Eskiden şarkıcıların piri varmış, onun adı Pirçengi imiş. O bütün ömrünü insanlığa saz çalıp şarkı söylemeye adamış. Pirçengi şarkıları vasıtasıyla insanları çok mutlu ettiği için, Allah ona sınırsız ömür bahşetmiş. Birgün Pirçengi kabristanı ziyarete gitmiş. Bir kabrin önünde sessizce otururken, nereden geldiği belli olmayan bir feryat sesi duyulmuş. Pirçengi bir süre dikkatle dinledikten sonra, o sesin ne olduğunu düşünmeye başlamış. Bu duyduğu, azap meleklerinin şiddetli işkencelerine dayanamayan mezardaki ölülerin feryadıymış. Ölülerin bu feryatları, Pirçengi'nin yüreğini sızlatmış. Bir süre sonra, o yavaş yavaş şarkı söylemeye başlamış. Bunun üzerine az önce duyulan feryatlar aniden kesilmiş. Çünkü melekler, şarkı söylenen yerde duramazmış, onun için Pirçengi'nin şarkısını duyar duymaz kaçmışlar. Mezardaki ölüler meleklerin azabından kurtulup, yeraltından ona "Maşallah" demişler ve Pirçengi'nin şarkısından manevî haz alarak rahatlamışlar. O günden sonra Pirçengi, yaşayan insanlara şarkı söylemeyi şakirtlerine bırakıp, kendisi kabristan kabristan dolaşarak, ölen insanlara şarkı söylemekle meşgul olmuş. Bu şekilde Pirçengi Lokman'dan da uzun yaşamış. (Lokman, rivayetlerde tabiplerin piri olup, yeryüzünde en uzun ömür süren peygamberlerden biridir. Allah ona bin yıl ömür vermiş, diye rivayet var.) Fakat ölen insanlara işkence yaparak gönlünü eğlendiren azap melekleri, kendilerini bu işten mahrum eden Pirçengi'ye düşman olup, onu Allah'a şikâyet etmişler: "Ey Huda, sen Pirçengi'nin canını almazsan, biz senin dergâhından gidip, iblislerin safına katılacağız." diyerek rahatsızlıklarını dile getirmişler. Bunun üzerine Allah, Pirçengi'nin canını almaya mecbur kalmış.

48. GİLEM PİRİ VE GİLEM

Günlerden bir gün, tam öğle vaktinde düldüle binmiş, saçları un gibi bembeyaz ve yüzünden nur akan bir adam bulutların arasından Yorunkaş nehrinin kenarına inmiş. Bu insanın bindiği düldülün üzerinde göz alıcı rengârenk bir kilim varmış. Bu insanın nam-ı şerefi Nehşivan imiş ve insanların içine çiçek desenli kilim dokumayı öğretmeye gelen Hızır'mış. O dönemde yaşayan Gülemhan adındaki Uygur kızı, bu durumu öğrendikten sonra Hızır'ı usta kabul edip, onun sanatını öğrenmeye çabalamış. Gülemhan bu işte usta olduktan sonra, Nehşivan pir onunla vedalaşarak bulutların arasında kaybolmuş. Gülemhan ömür boyu çul ve kilim dokuyarak ustasının şefkatine nail olmuş. Daha sonra insanlar, Gülemhan'ın büyük hediyelerini hatırlamak için yün ipeklerle dokunmuş çul ve kilimlere "Gilem" adını vermişler. O günden sonra "Gilem" sözü, dilden dile aktarılıp yayılarak günümüze kadar gelmiş.

49. HOTEN KİLİMİ-GÜLEM EFSANESİ

Hoten padişahının Gülemhan isminde bir kızı varmış. Bu kız, sadece kilim dokumakla kalmayıp kuşların dilini de bilirmiş. Bir gün bu kızın babası vezirleriyle birlikte nehir boyunda yürüyüş yaparken, kuşlardan birinin, diğer kuşlardan farklı öttüğünü görmüş. Buna şaşıran padişah, vezirlerine: "Bu kuş ne diyerek ötüyor? Kuşun dilinden kim anlıyor?" diye sormuş. Vezirler, bu kuşun dilini onun kızının bildiğini söylemişler. Bunun üzerine padişah kızını çağırıp sormuş. Kızı: "Bu kuş, kadının padişahı fakir yapacağını, aynı zamanda fakiri de padişah yapmasının mümkün olduğunu söylüyor." diye cevap vermiş. Bunu duyan padişah hiddetlenmiş ve bir fakiri çağırıp, onu kızıyla evlendirerek "İşte şimdi onu sen padişah yap!" diyerek onları çöle sürmüş.

Fakir, çölden odun toplayarak götürüp pazarda satarmış. Biriktirdiği paraya her gün ip satın alıp hanımına getirip verirmiş. Gülemhan kocasının getirdiği ipten çeşitli dokumalar yapar, kocası da onları pazara götürüp satarmış. Gün geçtikçe o, kilim dokumasını daha iyi öğrenerek kendisine özgü güzel kilimler dokumaya başlamış. Kocası, bu kilimleri satarmış. Böylece onlar çok zengin olmuşlar. Sonunda bir zamanlarki fakir, odun götürüp sattığı şehre padişah olmuş.

Bir gün Gülemhan babasını misafirliğe davet etmiş. Kocası da padişah olarak kızın babasını kabul etmiş. Bu durumu gören padişah, daha önce kuşun söylediği sözü hatırlamış ve onun gerçek olduğuna inanmış. Bunun üzerine padişah, halkı önünde

kızının dokuduğu kilime onun adını vermiş. O günden itibaren Hoten kilimlerinin farklı türleri Gülemhan'ın ismiyle "Gülem kilimi" şeklinde anılır olmuş.

50. KUTKA

Anlatıcılar şöyle rivayet ederler ki, Tarım Nehri kıyısında, Lopnur'un içinde sık kavaklıkların arasında bir geme[*] varmış. Burası Kutka'nın[911] dinlenme yeriymiş. Eski zamanlarda insanlar, güz aylarında buraya gelerek dua edip geri dönerlermiş.

Anlatılanlara bakılırsa, Kutka asıl yurtta ve halkın arasında yaşayan çok sevilen ve faziletli bir kadınmış; ayrıca emçilik[912] yaparmış. Onun eli şifalıymış ve iyileşemeyen insanlar Kutka'nın elinden iyileşirmiş. Günlerden birgün yurtta hastalık yayılmış. Kutka'nın avlusunda özel bir dut ağacı varmış ve onun kökü bu hastalığın şifasıymış. Kutka, bu kökü kazarak her gün hastalara ilaç yapıp verirmiş. Bu şekilde kök kazarak derinlere yerin altına gitmiş. Hastalar da gittikçe azalmış. Fakat hastalığı iyileştiren kök tükenmemiş. Kutka, talebelerine ilaç yapmayı öğretmiş ve kendisi kök aramak için yurttan uzaklara gitmiş. Kutka gittiği yerde, bir oyuk açarak açığa çıkıp, oraya geme yaparak, burada dinlenirken kök arayıp, talebeleri aracılığıyla yurda gönderip durmuş.

Kutka bu işler bittikten sonra şöyle düşünmüş: "Dut değerli bir ağaç ve bir dut ağacının kökü buraya geldiği gibi duruyor. Ben yurda dönmeyeyim, burada dut ağacı yetiştirerek hayırlı bir iş yapayım. Meyvesini yeriz, yaprağıyla ipek böceği besleriz, kökü de uzayarak yurda kadar varırsa, oradan kazıp ilaç yaparak hastaları tedavi ederiz."

Kutka, bunun üzerine gemesine yerleşip, dut fidanı dikip bunları yetiştirerek günlerini geçirmiş. Onun bu hayırlı işinden halkı çok istifade etmiş. Durumları iyileşmiş ve hastalıklardan kurtulmuşlar. Kutka'nın şöhreti nesilden nesile aktarılıp gelmiş.

51. UYGUR MOMA

Eski zamanlarda Kumul'da değerli bir kadın yaşarmış. İnsanlar ona "Uygur Moma" derlermiş. Uygur Moma'nın bir adeti varmış. O, her gün seher vaktinde, ilk horozun ötmesiyle birlikte bütün sokakları süpürür, su serper ve tertemiz yaparmış.

---

[*] Geme: Yerin kazılarak yapıldığı bir tür ev. Turfan bölgesinde çok görülmektedir.
[911] Kutka: Lopnur taraflarında, yaşlı, hürmet gösterilen kadınlara "Kutka" denir.
[912] Emçi: Tabip.

Fakat onun bu önemli işini hiç kimse bilmezmiş. Herkes, komşularımız yapıyor diye düşünür, onlar seher vakti kalkıp, bahçelerini ve sokaklarını süpürecek olsalar, onlar kalkana kadar her yer süpürülmüş ve su serpilmiş olurmuş.

Halk bunun çaresi yok, diyerek erken kalkmaz olmuş. Temizlik de yapmamışlar. Günler geçmiş, yurt önceden olduğu gibi çini gibi tertemiz yapılınca, herkesin gönlü rahat etmiş. Günlerden bir gün Uygur Moma ölmüş. İnsanlar, herkes gibi onu da defnetmişler. Lakin o günden sonra mahalleri temizleme işi durmuş. Halk, bunun üzerine ölüp giden kadının temizlik gibi sevaplı bir iş yapan kadın olduğunu anlamışlar. Bunun üzerine onun ruhuna adayarak yağ kokutmuşlar ve kabrinin başına gidip dua ederek dönerlermiş.

Daha sonraları halk, avlusunu ve sokağını süpürüp epey çabalasa da önceki gibi tertemiz olmamış. Yurt aksakalları, bunun sebebini araştırıp şöyle sonuç çıkarmışlar. Uygur Moma, temizlik yaptığı zamanlarda minnet etmeyerek gönül rızasıyla doğru iş yaptığı için, avlu ve yollar tertemiz oluyor. Şimdi temizlik yapanlar ise istemeyerek iş yaptıkları için yapılan iş yarım yamalak olmuş. O günden sonra Uygur Moma'nın yaptığı işlerin gerçekten doğru, minnetsiz ve sevaplı iş olduğu ve bütün insanları memnun ettiği tespit edilmiş. Kızlara, Uygur Moma gibi kadın olmaları konusunda nasihat etmek bir adet olmuştur.

52. EFRAT VE DOKUZ KIZ

Çin diyarında saltanatı büyük, dünyada eşi olmayan, akıllı, çok iyi savaşan bir hakan varmış. Kendini, doğudan batıya geniş coğrafyanın hakanı olarak görürmüş. Savaşta düşmana karşı aslan gibi haykırırmış. Onun iki savaş atı varmış, bu atlar üç yüz altmış yıllık yolu, bir günde kat edermiş. Hakan öğleye kadar siyah ata, öğleden sonra beyaz ata binermiş. Yurdunu koruyup, halkını ebedi bahtlı, huzur içinde yaşatmak için gecelerini uykusuz geçirirmiş.

Dostlarına karşı merhametli, düşmanlarına karşı çok acımasız olup, kırk gün kırk gece uzaklıktaki düşmanlarından kötülük sezse, hemen giderek cezalandırıp dönermiş. Bunun için halk huzur içinde rahat yaşarmış, devleti güçlüymüş ve yedi iklime namı yayılmış. Tanrı, gökyüzü ile kara yerin arasında su ile toprağı karıştırıp hamur gibi yoğurup, güneşte kurutup yarattığı için o ay gibi güzelmiş. Yiğit Çin hakanı rüya görmüş, rüyasında Rum ilinin hakanına veziri şöyle demiş: "Bizden üç yüz altmış

günlük uzakta büyük bir ülke olup, halkı çok, zengin ve hakanı bir yiğitmiş. Onun dokuz oğlu varmış, onlar gece gündüz ata binerek, ok atıp, kılıç kullanıp yaşarmış. Yakın zamanda her tarafa asker gönderecek. Bunun için onlar uyurken hemen orduyu hazırlayıp, hakanın kellesini alalım, halkını tebamız yapıp gücümüzü bir gösterelim."

Çin hakanı yerinden kalkmış. Çok uyuduğuna kızmış. Fakat "Uyumamış olsam, düşmanların planlarından haberim olmayacaktı." diyerek kendini teselli etmiş. Yay şeklindeki zülfikarını yanına asıp, zırhlarını giyip, kalkanını alıp beyaz atına binmiş, siyah atını yedeğe almış. Hemen dokuz oğlunu uyandırıp, ordusunu düzene sokmuş. Yedi bin beyaz atlı ordusunu öne almış. Çünkü karanlıkta beyaz atı takip ederek ilerlerse, yoldan çıkmazmış. Çilanturuk adlı yedi bin beyaz atlı ordusunun arkasına, yedi bin boz atlı ordusunu, onun akasına da yedi bin siyah atlı ordusunu yerleştirmiş. Çin hakanı, gökyüzündeki aya bakarak şöyle demiş: "Sen yıldız ile birleşerek bize yardım et!" Sık ormanlara bakarak: "Sen bizi rüzgardan koru!" Dağa bakarak: "Ey kutlu dağ! Seni biz Tanrı olarak biliriz, sen bizim sağ kalmamızı sağla, daima medetkar ol!" diye dua etmiş. Sonra dokuz kızını çağırmış. Başta en küçüğü olan Ayhan'ı çağırıp: "Biz, bütün erkekler sefere çıkıyoruz, yol uzun, yakın zamanda dönemeyiz. Sen bütün kızlara liderlik yapıp, yurdu iyi koru. Halkı hor görme, serveti savurma!" diye tembih etmiş. En büyük kızı Kankız'ı çağırarak: "Sen, kan gibi kırmızı olduğun için senin adını, Kankız koydum. Sen bu yurda han ol. Savaşta kız kardeşin kadar iyi değilsin. Onun için savaşta kardeşin kumandan olsun, sen sarayda oturup devlet işlerini idare et." demiş. Yedinci kızı Kaz'ı çağırıp, ona vezirlik makamını vermiş. Diğer dört kızına, dört tarafı korumayı, diğer iki kızına da sarayı koruma işlerini vermiş. Bunun üzerine han, Kaşgar'dan üç yüz altmış günlük uzağa sefere çıkmış. Yedi gün yedi gecede Bağdat şehrine yaklaşmış. Bağdat'ın bir hanı varmış ki güç kuvvet yönünden eşi yokmuş, dünyaya şöhreti yayılmış. O da bir rüya görmüş. Rüyasında, Çin hakanının dokuz bin asker ile yolda geldiğini görmüş. Bunun üzerine önceden hazırlık yapmış. Çin hakanının habercileri hana, Bağdat hakanı Kasiran'ın onların yolunu keseceğini haber vermiş. Çin hakanı sinirlenerek: "Biz onlarla savaşmayı düşünmemiştik. Eğer içinde kin besleyen o aptal, bizim yolumuzu kesmeyi düşünüyorsa, onun da cezasını verelim." demiş. İki tarafın ordusu da nara atarak savaşmaya başlamış. Yedi gün yedi gece çetin geçen savaştan sonra, Kasiran'ın askerleri kaçmış. Çin ordusu kovalamış. Savaş öyle çetin

geçmiş ki, tozdan dumandan güneş görünmeyerek dünya karanlık olmuş. Akan kanlar nehir olup akmış, insanlar gemi ile yüzmüş. Ölüler dağ gibi yığılmış, merdiven ile inip çıkmışlar. Çin askerleri, kızgın bir şekilde düşmanlarını kovalayarak iki dağ arasına gelmişler. Bakmışlar ki Kasiran'ın askerleri görünmüyor.

Bunun üzerine Çin hakanı Efrat, askerlerine geri dönmelerini emretmiş. Bir anda iki dağın arasına tufan suyu dolmuş ve birçok asker boğularak ölmüş. Efrat, yuvarlanıp düşen büyük bir taşın altında kalarak can vermiş. Sudan kurtulanlar kaçmış; ancak dağın üzerine gizlenen Kasiran'ın askerleri, ok ve taş ile onları da öldürmüş. Bu kötü haber, Çin'e ulaştığında, Efrat'ın dokuz kızı çok üzülmüş. Ortanca kızı Elkan, ordu hazırlayarak babamın ve ağabeylerimin intikamını alalım, diye fikir beyan etmiş. Başka bir kızı, gizlice gidip Kasiran'ın sarayını yakacağım, demiş. Bunun üzerine en küçük kızı Ayhan ablalarına: "Bizim şimdi işimiz yurdumuzu korumak, babamız aceleyle başkasının yurduna gidip helak oldu. Biz, bu olanlardan ders çıkarıp, kendi yurdumuzu iyi koruyalım." demiş. Aradan uzun zaman geçmeden yakın bir yurdun hakanı, bu kızlara kötü niyetle bakıp, onların üzerine ordu göndermek için hazırlık yapmış. Bu haber çok hızlı bir şekilde dokuz kızın kulağına gelmiş. Onlar, aralarında konuştuktan sonra: "Bu kötü hakanın askeri çok, bizim erkek askerimizin hepsi helak oldu. Onlar ile birebir savaşırsak, büyük ihtimalle yeniliriz. Bunun için hileyle bu aptalları yok edelim." diyerek plan hazırlamışlar. Onlar, yaşlı bir cadıya akıl danışmışlar. O: "Kale yapsanız düşman yine yıkar, altın, gümüş ve definenizi gömseniz, evlatlarınız bulup faydalanamaz. Gölün içinde saklasanız, çürüyüp gider. Onun için büyük bir kumluğa saklarsanız orada çok iyi korunur." demiş. Kızlar çok uzak yerlerde kum aramışlar. Onlar kum yurduna varıp, oradan kum taşımaya başlamışlar. Kendilerini işe verip, at ve develere yükleyerek kum taşımışlar. Onlar, iki büklüm oluncaya kadar kum taşımışlar, bu fikri veren yaşlı cadı, aslında kum yurdunun padişahı imiş. Kızların bu davranışından çok etkilenmiş. O, emir vermiş ve kum diyarındaki yüz binlerce kum tepeciği yerinden taşınıp, Çin'deki mamur şehirlerin üzerini tıpkı kalpak giymiş gibi sarmış. Ayhan, yaşlanmış ablaları ile bütün genç, yaşlı ve çocukları kum altında yaşamak üzere yerleştirip, kendisi dokuz bin kızdan oluşan askerini alarak, düşmanın önünü kesmeye gitmiş. İki taraf, yetmiş iki gün yetmiş iki gece savaşmış. Komşu yurdun hakanı, aslında dev ve perilerden olup, insan suretine bürünmüş. Onun ağzından çıkan ateş, altı aylık

uzaklıktaki bütün mahlûkları, insan ve bitkileri yakarmış. Boran çıkarıp dağları dümdüz edermiş. Ayhan ve askerleri, güneşin sıcağında kavrulup, su ile topraktan hamur gibi yoğrulup bütünleştiği için, dört dağ ve ormanlar medet verince ateşte yanmamışlar, suda kaybolmamışlar ve rüzgârda savrulmamışlar. Onlar, yabancı yurdun hakanı ile öyle çetin savaşmışlar ki, Ayhan'ın kılıcını her sallayışında, onun narasından yedi kat gökyüzü sallanıp, yedi kat yeryüzü titremiş. Yabancı yurdun hakanı Murğat, ömründe kırk bir kez savaşa katılıp, kırk bir pehlivanı yenmişse de böyle bir bahadır ile karşılaşmamış. Ayhan'ı yenemeyeceğini anlayan Murğat, bir hile düşünmüş. Vezirlerine: "Çin topraklarını ateşe verelim desek, kırk yıllık yolda oraya varmadan ateş söner. Rüzgârla yerle bir edelim desek, yüksek dağlar engel olur. Onun için büyük denizin suyunu o tarafa akıtırsak, suda boğulup ölürler." diyerek denizin suyunu Çin topraklarına doğru akıtmışlar. Bunu haber alan Ayhan, kumun üzerine su giderse ablalarım, bütün neslimiz ölür, suyu sarayın etrafında engelleyelim, demiş. Onlar yetmiş iki gün yetmiş iki gece eziyet çekmişler ve sonunda suyu engellemişler. Ancak saray su altında kalmış.

Geniş kumluğun altında kalan ablalarının yanına ulaşamamış. Bunun üzerine askerleri ve halkı toplayıp, geniş kumluğun etrafına yerleşerek onları geçindirmek, ablalarını korumak amacıyla kardeşlerinden ayrı kaldığı için, ağlayarak bu dünyadan göçmüş. O günden sonra kumluğun etrafında birçok şehir kurulmuş ve hayatta kalan kişiler yaşamını burada sürdürmüş. Uzak uzak kum tepelerinden daima hüzünlü türküler, özlem dolu şarkılar duyulurmuş. İnsanlar kumun altından çıkan dumanları görürmüş. Onlar, anne babalarını hatırladıklarında, bu geniş kumluğa gidip yatarak, kendilerini anne ve babalarının kucağında yatarmış gibi hissederlermiş. İnsanlar Ayhan'ın nasıl öldüğünü bilmezmiş. Onların gözünde, o hâlâ hayatta ve ebediyen ölmeyecek. Onun gücü sayesinde, Çin'de hayat tekrar başlamış ve onun evlatları rahat yaşamış.

53. ALANKİVA EFSANESİ

Moğolistan'a Oğuzhan'ın Yultuzhan adındaki oğlu hükümdar olmuş. Onun iki oğlu varmış ve her ikisi de babasından önce ölmüş. Sadece birinin oğlu ile birinin kızı hayatta kalmış. Bu ikisi birbiriyle evlenmiş. Onların bir erkek çocuğu olmuş. Bu sırada

Yultuzhan ölmüş. Arkasından erkek torunu da ölmüş, sadece onun eşi kalmış. Onun yurduna, bu kadın hükümdar olmuş. Bu kadının adı Alankiva'ymış.

Kocasız kalıp, kimseyle evlenmediği bu dönemde, bir gece çadırın tepesindeki açıklıktan güneşe benzeyen parlak bir ışık görünmüş ve o ışık, genç bir yiğit suretine bürünerek Alankiva'ya aşkını ilan etmiş. Alankiva onunla mutlu bir şekilde beraber olmuş ve ondan hamile kalmış. Bu olayı, devletin yöneticileri, vezirleri öğrenmiş ve gelerek bu durumdan hoşnut olmadıklarını bildirmişler. Alankiva bu rahatsızlıkları dinleyip, kendisinin saf ve temiz olduğunu, fahişe olmadığını onlara bildirerek, gece meydana gelen "nurlu yüz"le ilgili olayları anlatmış. Sonunda vakti saati gelince Alankiva yurttan uzak bir yerde bir oğul dünyaya getirmiş ve ona Tuğluk Tömürhan adını vermiş. Nurdan dünyaya gelen bu oğula Allah'tan vahiy gelmiş ve Müslüman olmuş.

IV. 2. 2. MİLLET, KAVİM, BOY VE KABİLELERLE İLGİLİ EFSANELER

54. TÜRK

Eskiden Siduhan adında bir kişi varmış ve Asmanhan'ın kızıyla evlenerek dört erkek çocuk sahibi olmuş. Onların biri Akğazhan olup, Altay'ın kuzeyindeki Amu Nehri ile Yenisey Nehri'nin arsında hüküm sürmüş. Onun yurdunun adı Hakas'mış. Yine biri Kara Sakal olup, Akha Nehri ile Yenisey Nehri arasında han olarak hüküm sürmüş. Yine birinin ismi Şuyisi olup, Çu Nehri'nin sahilinde hanmış. Yine birinin ismi Natoluş olup, Çu Nehri'nin kaynağına yakın kısımlarında hanmış. O güçlenerek başkalarını hâkimiyetine alıp büyük han olmuş ve namını "Türk" olarak belirlemiş.

55. TÜRKLER

Türklerin ecdadı Aşina isimli kabileymiş. Onlar, komşuları tarafından yok edilmişler; sadece ayakları kesilen bir erkek çocuğu sağ kalmış. O, dişi bir kurdun onu beslemesi sayesinde büyümüş. Daha sonra kurt, bu çocuktan hamile kalmış. Erkek çocuk, zorlukla karşılaşınca kurt, İdikut Devleti'nin kuzeyindeki dağa kaçarak orada on erkek çocuk doğurmuş. Onların her birinin ayrı ismi varmış ve Aşinaşir bunlardan biriymiş. Onların evlatları zamanla çoğalmış ve birkaç asır geçtikten sonra, onlar dağdaki mağaralardan çıkıp Curcanlara tabi olmuşlar ve Altın Dağ'ın güney tarafına yerleşmişler.

56. UYGURLARIN ORTAYA ÇIKIŞI HAKKINDA

Yüksek arabalılar, eski Kızıl Türklerin neslindenmiş. Hun hükümdarının karısı, iki kız doğurmuş. Bu kızlar çok güzelmiş. Bu yurttaki insanlar, o kızlara peri dermiş. Hun hükümdarı: "Bu kızlarımın insanlarla evlenmesi nasıl mümkün olur? Onlar Tanrı ile evlenecek." demiş. Bunun üzerine hükümdar, Hun memleketinin kuzeyinde insan ayağı değmeyen bir yere yüksek bir kale yaptırmış ve kızlarını bu kaleye yerleştirerek: "Kızları, Tanrının kendisinin gelip almasını istiyorum." demiş.

Aradan üç yıl geçince kızların annesi, kızlarını görmek istemiş. Hükümdar: "Onları göremezsin. Onların bu dünya ile alâkası kesildi." demiş. Bir yıl geçtikten sonra, yaşlı bir kurt ortaya çıkıp, gece gündüz kalenin etrafında ulumaya başlamış. Kurt, kale duvarının dibini eşerek bir yuva yapmış. Günler geçmiş, kurt oradan hiç ayrılmamış. Günlerin birinde küçük kız, ablasına: "Babam beni bu kaleye yerleştirirken Tanrı ile evlenmemi istedi. Bugüne kadar kurt ortaya çıktı. O ilâhî bir mahlûk yani meleğin ta kendisi!" demiş ve kaleden çıkarak kurtla birlikte olmak istemiş. Küçük kızın sözlerini dinleyen ablası endişelenerek: "O bir hayvan, onunla birlikte olurum demek, anne babamıza hakaret etmek olur!" demiş. Küçük kız ablasının sözüne kulak asmayarak kaleden ayrılıp, kurda eş olmuş. Ondan çocuk dünyaya gelmiş. Onların evlâtları çoğalmış ve bir devlet meydana getirmiş.

57. DOKUZ OĞUZ, ON UYGUR

Eski Hun hükümdarlarından birinin güzel iki kızı varmış. Bu kızlar, o kadar güzelmiş ki, sadece Tanrılara eş olmak için yaratılmış gibilermiş. Kızların babası olan Hun hükümdarı, şöyle yapmış. Kızlarını insanlardan uzak tutmak için memleketin kuzey tarafına yüksek bir kale yaptırmış ve kızlarını buraya yerleştirmiş. Hükümdarın, kızlarıyla evlenmesi için yalvarıp çağırdığı Tanrı, sonunda bir bozkurt şekline girmiş ve bozkurt, bu kızlarla evlenmiş. Bunlardan "Dokuz Oğuz" ve "On Uygur" doğmuş. Dokuz Oğuz ile On Uygurların çocukları çoğalmış.

58. HOTEN AK SEPİL[*] ŞEHRİ HAKKINDA RİVAYET

Eskiden Hunlardan yüzlerce insan gelip etraftaki şehirleri yağmalayıp talan etmiş. Onlar, Fare Tepesi'nin yanında tarla açmışlar. Kiho-stan hanı, on binlerce askeri ile Hunlara karşı duramayacağından korkmuş. Hunlar hemen at arabalarını hazırlamışlar ve atlarını eyerlemek istemişler. Fakat eyer, zırh, ok ve yay, at arabası takımları, ip ve

[*] Sepil: Kale.

halat gibi bütün askeri teçhizatlarının hepsini fareler çoktan paramparça etmiş. Bunun üzerine Hunlar, kendilerinden çok az sayıda olan Kiho-stan askerlerine yenilerek geri dönmüşler.

59. YAKIŞIKLI İLAHİ HAYVAN "SAYİBİ" HAKKINDA EFSANE

Siyenpi hanlarından Toyan'ın ikinci oğlu Kipan, Siyenpileri akıl almaz bir şekilde zor ve tehlikeli bir göçe zorladığında Siyenpilere: "Görünüşü ata, sesi ineğe benzeyen 'Sayibi' adında ilahi bir hayvan yol göstermiş." Onlar işte bu ilahi güzel hayvanın ardından yüksek dağları, derin ırmakları geçerek bin bir engeli aşmışlar ve bir yıl sonra istedikleri yere varmışlar. O günden sonra onlar, "Sayibi" adındaki ilahi hayvana tapmaya başlamışlar. Anlatılanlara göre, "Siyenpi" adı, ilahi hayvan "Sayibi" isminden gelmiş.

60. SİYENPİ EFSANELERİ

Milâdî ikinci asrın başlarında Toruğur adındaki bir Siyenpi, Hun ordusunda üç yıl hizmet edip evine geri döndüğünde, eşi bir oğlan çocuğu dünyaya getirmiş ve ona Tanşiğuy adını koymuş. Toruğur bu duruma öfkelenerek, eşini öldürmek istemiş. Kocasının kızgınlığını sezen kadın, hemen aklını işletip bir efsane uydurmuş. O, Toruğur'a: "Bir gün aniden hava gürledi, heybetli şimşekler çaktı, ben çok korktum. Gökyüzüne baktım ve ağzım açık kaldı. O anda, gökyüzünden dolu yağdı ve ağzıma bir tanesi düştü. Ben de onu yutuverdim. Bütün olanlar bu. O günden sonra karnım şişti ve oğlan çocuğu doğurdum." demiş. Eşinin akıllı bir şekilde uydurduğu efsaneye inanan Toruğur, öfkesini yenerek sakinleşmiş.

Siyenpilerin tarihinde önemli bir yer tutan, güçlü Siyenpi imparatorluğunu kuran İmparator Tanşiğuy, annesinden işte bu şekilde doğmuş.

61. KARA KOŞUN* RİVAYETİ

Oğuzhan'ın büyük komutanlarından biri olan "Kalaç" daha sonraları Lopnur Gölü'nün güneybatı tarafına gelip yerleşmiş ve kendi adına bir hanlık kurmuş. Onlar, Hunların saldırılarını engellemek amacıyla büyük bir ordu oluşturup, buna "Kara" ünvanını eklemiş ve kendilerini "Kara Koşunlular" olarak adlandırmışlar. Bu isim "yüksek ordu", "büyük ordu" anlamına gelir. Bu ordudakiler, başlarına saçaklı şapka ve üstlerine kara kumaştan yapılmış elbise giymişler.

* Koşun: Ordu.

62. ÇİN VE MAÇİN EFSANESİ

Yafes'in oğlu Çin çok akıllı, uyanık ve tedbirli biriymiş. Babaları bir şehir inşa etmiş ve bu şehre oğlu "Çin"in adını vermiş. Çin, yetenekli ve hünerliymiş. Nakkaşlık, oymacılık ve desenli elbise dikme işini o icat etmiş ve bu işleri çocuklarına da öğretmiş. İpek böceği beslemeyi işini ilk o yapmış. Çin'in hatunu nur yüzlü, çok güzel bir oğul dünyaya getirmiş. Ona "Maçin" adını vermiş. Maçin evlenmiş ve onun da çocukları ve nesli çoğalmış. Babası ile konuşarak: "Benim çocuklarımın sayısı arttı, bu yere sığmaz olduk. İzin verirseniz yakın bir yere şehir inşa edip, orada yaşayacağım." deyince, Çin bunu makul karşılayıp bir şehir inşa etmiş ve ona oğlu "Maçin"in adını vermiş. Maçin, çocuklarına koyun yününden elbise yapıp giymeyi öğretmiş. "Unğa" adındaki kuşun tüylerini süs olarak başlarına takmışlar. Savaş günlerinde onun yiğitlerine, miğfer ve kalpaklarına "Unğa" kuşunun tüylerini takarak, kendilerini heybetli ve daha yiğit göstersin, diye emir vermiş. Bir gün Maçin, geyik avlamış. Onun göbeğinden güzel kokulu kan akmış. O kanı saklamış. Kan kuruduktan sonra, daha da güzel bir koku yaymış. Maçin: "Her kim buna benzer geyik avlarsa, göbeğini dikkatlice saklasın!" diye emir vermiş. O günden sonra geyik avlayanlar, göbeğini alarak misk olarak insanların eline sürer olmuşlar. Çin ve Maçin daha hayattayken, çocukları ve torunları otuz altı farklı dil ile konuşurmuş. Onların her biri farklı bir kabile olup, aralarında konuşmak istediklerinde tercüman bulurlarmış. Her kabile bir tarafa dağılarak değişik şehirler inşa edip yaşamışlar.

63. DOLANLILAR (1)

Bir rivayete göre, Dolanlar Mekit'ten Lopnur'a kadar uçsuz bucaksız kumluğa sahip olmuşlar. Dolayısıyla "Dolan" sözü "Dala" sözünden değişmiş denilmektedir. Bir başka rivayette "Dolan", "Dalan" sözünden gelmektedir, denilmektedir.

Dolanlar, aslında çölde yaşayan ve avcılıkta iyi olan bir halkmış. Kurt, yaban domuzu ve kaplanları tıpkı koyun tutar gibi rahat avlarlarmış. Onlar, mezar ve şeyhlere çok büyük değer verip, her türlü mezara saygı duyarlarmış. Onun için başka yurttakiler, onların bu adetine: "Çatal kavağı görüp Mezar Ğocam diyen Dolan, Kaşka domuzu görüp benim danam diyen Dolan" şeklinde şiirler söylemişler.

Dolanlar, çok şakacı, şiir söyleme ve türkü yakmada çok iyi bir halkmış.

Günlerin birinde, bir Dolanlının evine misafir gelmiş. Ev sahibi Leylihan, misafiri görünce kocasına:

Eve misafir geldi,

Yemek yapayım mı beyim?

Ekmek pişireyim mi beyim?

diye sormuş. Kocası karısına:

Kara koyunu keselim,

Etini asıp makarna et.

Gerisini sen bilirsin,

Hüda'mın verdiği leylek

diye cevap vermiş. Oturan misafirler, bunu duyunca onların şiirde usta olmalarına şaşırmış.

Davulu ilk icat edenler Dolanlarmış. Onlar, geniş çölde dağınık yaşadıkları için, onları bir yere toplamak gerekirse, davulcuyu haberci yaparlarmış. Her mahallede bir "Davulhane" varmış. Dolan'ın merkezinde davul çalınsa, onun sesi başka davulculara ulaştığında davul sesi kesilmezmiş. Yemek pişim vakti kadar bir sürede, her türlü haber Dolanlıların yaşadığı yerin bir ucundan öbür ucuna yayılırmış. Bunun için büyük küçük, kadın erkek Dolanlılar bir anda, "Davulhane" meydanına toplanırlarmış. Toy, düğün ve eğlencelerde ilk önce onların adının anılması bundan kalmış.

64. DOLANLILAR (2)

Dolanlar: "Bizim atalarımız, Dervit'ten çıkmış" şeklinde rivayet ederler.

Rivayete göre, eski zamanlarda kuzeyde yaşayan "Dolun" adında göçebe bir kabile varmış. Onlar güneye göç ettiklerinde, bir kısmı Bedehşan'ın bir kenarına gelip yerleşmiş. Onlar, orada İslam dinini kabul ederek, Müslüman olmuşlar. Sahip oldukları yere on kök söğüt dikmişler. Bunu gören Afganlar, onlara "Dervitliler"[913] demişler.

Ondan sonra bunların yaşadıkları yere "On Kök Söğütlük" demişler. Onlardan üç kişi İslam dinini yaymak amacıyla ilk önce Kaşgar'a gelmiş. Kaşgar halkı Müslüman olduktan sonra, Kuhçar'a[914] gelmişler. Burada Kalmak denilen kafirler yaşarmış. Söğütlüler onları Müslüman yaptıktan sonra, Kuhçar (Kuçar)ın aşağısındaki kumlukta

[913] Dervit: De, Farsça olup, "on" anlamındadır. Vit, "söğüt" anlamındadır.
[914] Kuhçar: Farsça olup, kuh-dağ; çar-kuyu anlamındadır.

bulunan büyük bir şehire gelerek, oradaki kafirlere İslam dinini tebliğ etmişler. Bu şehirdekiler onlara itibar etmeyerek: "Eğer anlattıklarınız doğruysa, bizim için bir dua edin. Duanız sayesinde şehrimizin her yeri altın olsun, o zaman sizin dininize gireriz." demişler.

Söğütlüler, ellerini açarak dua etmişler. Gözlerini açıp kapayıncaya kadar bütün şehir altınla kaplanmış. Fakat bu şehirdeki putperestler, kendi dinlerinden kesinlikle dönmemişler. Söğütlüler: "Bu akşam yine dua edeceğiz, o anda şehrinize kum yağacak. Eğer iman etmezseniz, hepiniz kum altında kalarak helak olacaksınız." demişler. Bunun üzerine on dört kişi iman ederek Müslüman olmuş. Diğerleri bir gecede kum altında kalarak helak olmuş. Müslüman olan on dört kişi buradan ayrılarak, Tarım Nehri'nin etrafına her biri bir şehir kurup yerleşmiş. Şimdiki Dolanlılar, işte bu on dört kişinin evladıymış.

65. YANLA KABİLESİ HAKKINDA RİVAYET

Kiroren şehri kum afetinde yok olduktan sonra sağ kalan insanlar, Lopnur tarafına göç ederek gölün batı kısmına yerleşmişler. Bunun için onlar, kendilerine "Yanla" "Yan yana olanlar" (Yan, gelip yerleşenler) demişler. O günden beri bu kabile bu isim ile bilinmiş, onların ilk evladı Köyük, ikinci evladı Çagar, üçüncü evladı Bedri, dördüncü evladı Kezi, beşinci evladı Yanla imiş.

66. MOĞOLLAR NİÇİN MANTI YEMEZLER

Bu zamanda değil, o zamanda, yağmur yerine ateş yağdığında, yurt viran olduğunda, insanlar açlıktan perişan olduğunda, Allah'ın emri ile peygamberlerden biri yurdun derdine çare olmak için çölü geçip, yurtları dolaşarak Yupur bölgesindeki Moğol denen yere gelmiş. Yolculuktan dolayı yorulan peygamber, kendine yoldaş olup, ayaklarının yükünü hafifleten devesini bağlayıp, bir söğüdün gölgesine yatıp uykuya dalmış. Aradan uzun zaman geçmeden, hazır deveyi ganimet bilen Moğollardan biri, peygamberin devesini çalarak, etinden mantı yapıp yemiş. Peygamber uyanıp bakmış ki, devesi yerinde yok. O, araştırarak devesinin kaybolma nedenini öğrendikten sonra, sinirlenmiş ve Moğollar için: "Bugünden itibaren, mantı yedikleri anda ölsünler!" diyerek beddua etmiş. O günden beri, Moğol halkı mantı yemekten kaçınır olmuş ve halk arasında: "Moğollar peygamberin bedduasını almış, mantı yerlerse ölürler." şeklindeki rivayet yayılmış.

IV. 2. 3. BAZI GELENEKLERİN ORTAYA ÇIKIŞIYLA İLGİLİ EFSANELER

67. DÜĞÜN MERASİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Eski zamanlarda düğün merasimi diye bir şey yokmuş. Erkekler ve kızlar düğün merasimi yapmadan birbiriyle evlenirmiş. Efrasiyap'ın devrine gelindiğinde, insanlar şehirlerde yaşamaya başlamışlar, köylerde ve kışlaklarda toplanıp yerleşmişler. İnsanlar, toplu bir şekilde yani birbirleriyle karışık yaşadıkları için, bazı istenmeyen durumlar ortaya çıkmaya başlamış. Bazılarının başkasının hanımına şaka yapması, birlikte olma istediğini belirtmesi gibi garip davranışlar süreklilik arz etmeye başlamış. Bunun üzerine kavga dövüş başlamış ve çok kan akmış. Efrasiyap bu olanları görünce, halkı barış içinde tutmak, insanlar arasında edep, haya ve ahlaklı olmayı sağlamak, yanlış anlamaların önüne geçmek için değişik çareler düşünmüş. Bunun için düğün merasimi yaparak, erkek ve kızın evlendiğini bütün halka duyurmaya karar vermiş. O günden sonra insanlar arasında büyük düğün merasimi düzenlenerek, toplanan halka bu durumu duyurma işi ortaya çıkmış. Yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için, düğün yapan insan, araştırarak uygun birisini bulup, herkesin dikkatine sunma adeti ortaya çıkmış.

Düğün merasimi demek, öncelikle, erkek ve kadının birbirini sevmesi demekmiş.

68. ÖLÜM TÖRENİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Eskiden insanlar, ölüleri hiç kimseye duyurmadan ateşte yakıp, ölünün küllerini kumluğa götürüp rüzgârda savururlarmış.

Efrasiyap'ın dönemine gelindiğinde, Efrasiyap bu âdeti değiştirip, cesedi sandığa koyup toprağa gömmeyi emretmiş. Efrasiyap, babası Uluğ Tor öldükten sonra, onun cenazesini kırk gün bekletip, dut ağacından uzunluğu kırk karış, genişliği yedi karış, yüksekliği dokuz karış olan özel bir sandık yaptırıp, cenazeyi ona yerleştirerek saraya yakın yüksek bir tepeye defnetmiş.

Ölüm olduğunda, kırk gün kırk gece sarayda ve başkentte oyun ve eğlenceye, ziyafetlere ara vermeden devam ederlermiş. Efrasiyap bu durumu tuhaf karşılamış ve buna üzülmüş. O gönlünü eğlendirip gezse de üzüntüden bir türlü kurtulamamış. Bunun üzerine sonra o derin derin düşünmeye başlamış. "İnsanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur." diye aklından geçirip, saray ehlini çağırtmış. Saray toplantısında Efrasiyap: "Ölüyü sessiz

sakin uğurlamak, ölen için adaletsizlik oluyor. Bundan sonra kim ölürse ölsün, derhal bütün yurda duyurulup, halkın yas töreni düzenleyip, ağlayıp sızlaması lazım, böylece merhumun yaşadığı dönemde yaptıkları hatırlansın." demiş. Saraydaki danışman vezir Kurbeg: "Yas törenine halkın tamamı katılıp herkes ağlarsa, yurtta korkuya neden olup, insanlar huzursuz olabilir, onun için merhumun yakın akrabaları yas tutsun." demiş.

Efrasiyap bu fikri doğru bulmuş ve yas tutan erkeklerin beline beyaz kumaş bağlamasını, yas tutan kadınların da beyaz başörtüsü bağlamasını kararlaştırmış. Uzak yakından gelenlerin, konu komşularının üç gün üç gece cenaze çıkan evde yemek pişirmeden, yemek, ekmek ve çayı temin etmesini, merhumun vefatından sonra büyük bir yemek verilerek merhumu yad edip, ruhuna dua etmeyi ve onun ebediyen hatırlanmasına karar vermiş.

O günden sonra cenazede ağlamak, düğünde gülmek adet haline gelmiş.

69. KABRİ DÜZENLEME ÂDETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Eskiden insanlar öldüğünde, toprağa gömerek üstüne bazı işaretler koymaktan başka bir şey yapılmazmış.

Satuk Buğrahan'ın babası öldükten sonra, insanlar onu sarayın alt tarafındaki boş bir yere defnetmişler. Yıllar geçince, burası insanların aklından çıkıp gitmiş.

Bir gün Satuk Buğrahan rüyasında anne ve babasını görüp onları hatırlamış. Onların yattığı yere bakıp gelmek için saraydan çıkıp anne ve babasının defnedildiği yeri aramış. Epey arasa da kabri bulamamış. Sonunda saraya geri dönmüş ve müneccimlerin yardımıyla zar zor kabri bulmuş. Bakmış ki, kabrin üstünde köpekler ve eşekler toz toprak kaldırıyor ve çocuklar oynuyor. Bu durumu gören Satuk Buğrahan'ın içi parçalanmış. O, "Anne babamı rüyamda görmem boşuna değilmiş. Onlar, bu yerin altında nasıl rahat yatsınlar, ben onlara reva olmayan iş yapmışım." diye düşünmüş.

Bunun üzerine o ustaları toplayıp, anne ve babasının defnedildiği yere özel kabir yaptırmış. Erkeklerin mezarı büyük planlanmış, ona bir koridor, bir oda yapılmış ve iki basamak üzerine beşik şeklinde yapılmış. Kadınlarınki küçük planlanıp, sofra, ekmek tahtası ve onun üzerine oklava şekli yapılmış.

İnsanlar, anne ve babalarının bu dünyada yaptıkları iyi işleri hatırlamak ve onların ruhunu garipsetmemek için, her Perşembe[915] günü onların ruhu için yağ kokutma, bayram günleri kabrin başına giderek dua etme, mezarlığı süpürerek su serpip temiz tutma, kuş kurapların sürekli gelip gitmesi için yem atma, mezarlığın etrafına ağaç ve gül dikerek yeşillendirme gibi adetleri oluşturmuşlar. Ayrıca mezarlıklarda rastgele dolaşmamak, orayı yol yapmamak, orada haram işleri yapmamak, hayvan otlatmamak ve oranın odunlarını toplamamak, eşyaları bozmamak adeti ve mezarlığın yanından geçerken hayvan veya arabada iseniz yere inip yürüyerek geçmek, dua etmek ölmüşlerin ruhlarından yardım dilemek gibi birçok adet ve uygulamalar yerleştirilmiş.

Kabri düzenleme ve ölülere saygı gösterme işte bundan kalmış.

70. SAÇI KIRK BELİK ÖRMENİN ORTAYA ÇIKIŞI

Eskiden Tümenhan adında bir hakan yaşamış. Onun ay desen aydan güzel, güneş desen güneşten güzel, akıllı bir kızı varmış. Onun adı Altın Kız'mış. Altın Kız, dokuz yaşına geldikten sonra has bahçede dolaşarak, ev işlerini yaparak, ata binip ava çıkarak ve çalışarak büyümüş.

O günlerde Altın Kız'ın bu güzelliği ve çalışkanlığı, saray etrafındaki yiğitlerin ona bağlanmasına neden olmuş. Onlar, bir yolunu bulup o kızın gönlüne girmeyi düşünmüşler. Bunun için birbirlerine hissettirmeden Altın Kız'ın gönlüne girmenin yolunu aramışlar. Bu yiğitlerin içinde akıllı, çalışkan ve çoğunluğun hürmetine sahip Beribeg adında bir yiğit varmış ve o da kızın aşkından yanıyormuş. Beribeg, aşk ve ayrılık derdiyle günlerini geçirirken, Altın Kız'ın her gün seher vaktinde has bahçeye gidip, gül bahçesinde yeni açılan güllerden birini koparıp, tebessümle koklayarak sağ kulağına kıstırdıktan sonra, has bahçeden geri döndüğünü öğrenmiş. Beribeg bunu öğrendikten sonra, bir seher vaktinde kendi bahçesinden açılmış çok güzel güllerden birini seçip koparark ve Altın Kız'ın geldiği yolda onu beklemeye başlamış. Altın Kız gelince, Beribeg gülü takdim etmiş. Altın Kız, gülü sevinerek almış ve:

—Siz bu gülü benim için mi hazırlamıştınız? diye sormuş. Yiğit:

—Evet, bu gülü saçınıza kıstırmak için alın, demiş. Kız:

—Bu dağınık duran saçımın neresine kıstırayım? demiş. Yiğit:

[915] Bu gün, Satuk Buğrahan'ın babasının öldüğü günmüş.

Gül kıstıracak şekilde belik örün, demiş ve yoluna devam etmiş. Kız evine geri döndükten sonra, bir şekilde saçını bir belik örüp yiğidin verdiği gülü saçına kıstırmış. Kız, o günü oldukça mutlu geçirmiş. Yiğidin takdim ettiği gülü koklayıp durmuş. Her kokladığında bedeni ateşte tutuşmuş gibi yanmış ve kalbi güp güp çarpmış. O günün akşamı, Altın Kız'ın gözüne uyku girmemiş. O, seher vaktinde kalkıp yiğidin verdiği gülü ördüğü saçına takmış ve yiğit bugün de bir gül verirse onu nereye takarım? diye düşünmüş. Önceki gülü de saçından almak istememiş. Bunun üzerine Altın Kız saçını iki belik şeklinde örmüş ve her zamanki gibi aynı vakitte has bahçeye doğru yola çıkmış. Tam bahçeye ayrılan yolda, yiğit elinde bir tane gülle bekliyormuş. Altın Kız, gülü sevinerek eline alıp hazırladığı ikinci beliğine takmış ve eve geri dönmüş.

Yiğit ile kızın sevgilerini bu şekilde ifade etmeleri kırk gün devam etmiş. Altın Kız, saçını kırk belik örmüş ve yiğidin kırk günde verdiği kırk tane rengârenk gülleri saçına takmış.

71. NİYAZ SAÇI KOYMA HAKKINDA RİVAYET

Eskiden beri Kaşgar halkı, çok çocuk sahibi olmayı arzu eder ve çocuğu çok olan kişiler daha çok saygı görürmüş. Fakat "Suyu olan yerin ateşi olmaz, ateşi olan yerin suyu olmaz" sözünde olduğu gibi, insanların arzularının aksine her türlü felaket yani açlık, hastalık, sel, yangın ve düşmanlar nedeniyle bazı anne ve babalar çocuklarından ayrı kalır, bazı kadınlar ise kısırlık nedeniyle çocuk yüzü göremez. Onlar, "Appak Hocam'ın Mezarı", "Arslan Hanım'ın Mezarı", "Kutbidin Ela Hocam'ın Mezarı", "Beşik Anam'ın Mezarı" gibi yerlere gidip dua edip, alnını toprağa koyarak gözünü yumup, elini belirlenen yere koyup, eline ne geçse onu ağzına atarak ulların vasiyeti aracılığıyla Allah'tan çocuk dilermiş. Bazen de onlar, bir çocuk sahibi olduklarında, çocuğa Allah Berdi, Huda Berdi, İgem Berdi, Sitvaldi, Tilivaldi, Turdi, Turğun, Tursun, Turnisahan, gibi isimlerden birini koyarlarmış. Ondan başka yine doğumun öncesinde ve sonrasında çeşitli uygulamalar yaparlar.

Mesela, çocuğu olan kadınlara ebelik yaptırma, üç güne kadar çocuğun doğduğunu komşulardan gizleme, yedi güne kadar ödünç bir şey isteyenlere özür bildirerek bir şey vermeme, çocuğu olmayan, çocuğu yaşamayan kadınların, doğum yapılan eve girmesine izin vermeme, bebeğin boynuna, koltuğuna, geceliğinin ön tarafına, kabanının omzuna, beşiğinin koluna nazarlık ve muska gibi nesneleri asma, bez

parçalarından dikilen kabanı (kırk çeşit bezden dikilen kaban) giydirme, okunmuş su içirme gibi. Appak Hocam'ın devrine gelindiğinde, insanlar çocuklarının uzun ömürlü olması için ne yapmaları gerektiği konusunda akıl vermesi için o zatın huzuruna varmışlar.

Appak Hocam, derin derin düşündükten sonra: "Bu konuyu ben de uzun zamandan beri düşünüp duruyorum. Bunun için Allah'tan çok iyi işaret geldi. Bunu artık halka söyleme vakti geldi. Bu, yeni doğan çocuklara "niyaz saçı"* bırakma kaidesidir. Niyaz demek, yalvarmak demektir. Bu, Allah'tan dileyip doğan çocukların nişanesi olarak, erkek çocukların başının arka kısmında niyaz saçı (halk arasında "selilek" denilir) bırakıp, üç kısma ayırıp, bir tane belik örmek demektir. Onu yedi yaşına girdiğinde bir törenle kesmek gerekir. Böyle yapıldığında çocuklar erken ölmekten kurtarılır." demiş.

İnsanlar tekrar: "Niyaz saçını nasıl bir törenle ve kimlere kestireceğiz?" diye sormuşlar. Appak Hocam, "Yağdu'daki baba-oğulun mezarlığında insanlara cenaze yemeği verilen tas kazanlara odun kıran, ateş yakan, bulaşık yıkayıp su taşıyan, gece gündüz dinlenmeden çalışan, sevap işleyenler, günahı olmayan Allah'a yakın kişilerdir. Bu ihlaslı müslümanlar, imanı kamil insanlardır. Onlar, niyaz saçını kesmek için en uygun kişilerdir. Sizler, niyaz saçı bırakılan çocuklar yedi yaşına girdiğinde, bir hayvan ya da koyun, inek bulamayanlar tavuk, güvercin alıp, hububat, tuz ve odunla birlikte Yağdu (Hazret)ya giderek, orada çalışanlara sadaka verip, onlara dileğinizi söyleyin. Onlar, bunu yerine getirip sizleri ve Allah'ı razı eder." demiş.

Erkek çocuklarda niyaz saçı bırakarak dilekte bulunma ve yedi yaşa geldiğinde Appak Hocam'a hizmet eden işçilere kestirme âdeti işte böyle ortaya çıkmış.

72. İSSİLİK AŞI HAKKINDA

Eskiden, yaşlı bir kadın varmış. Onun güzellikte eşi benzeri olmayan bir kızı varmış. Günlerin birinde komşu mahalledeki üç yiğit, aynı anda kıza evlenme teklifinde bulunmuş. Bu üç yiğit birbirinden yakışıklı ve akıllıymış. Yaşlı kadın, kızını hangi yiğide vereceğini bilememiş ve şaşırıp kalmış. Yiğitler de yaşlı kadını sıkıştırıp durmuşlar. Yaşlı kadının bir eşeği ve bir köpeği varmış. Sonunda yaşlı kadın, kızını köpek ve eşek ile bir eve kapatmış ve it ile eşeğin de kızı gibi güzel yüzlü bir kıza

* Niyaz saçı: Dilek saçı.

dönmesi için sabaha kadar Allah'a yalvarmış. Yaşlı kadın, ertesi gün kapıyı açıp bakmış ki, onun duası kabul olup evin içinde birbirinden ayırt edilemeyecek üç kız oturuyor. Bunu gören yaşlı kadın, duasının kabul olmasına sevinmişse de, bunlardan hangisinin kendi kızı olduğunu bilemeyip perişan olmuş. Sonunda bu kızları evlendirmiş. Yaşlı kadın, düğünden sonra üç kızı için üç leğen yemek yaparak kızlarının durumunu sormak amacıyla yola çıkmış. O, kızlardan birinin evine gelip:

—Yavrularım, nasılsınız, iyi yaşıyor musunuz? diye sormuş bir leğen aşı koyarak.

—Oldukça iyi yaşıyoruz, demişler. Damadı, fakat kızınızın huyu tutarsa insanı ısırıyor, demiş. Yaşlı kadın içinden: "Evet, benim köpeğim buymuş." demiş. Yaşlı kadın, bu evden mutlu ayrılıp, bir diğer kızının evine gelmiş ve onlara da durumlarını sormuş.

—İyi yaşıyoruz, demişler. Damadı, kızınızın huyu tutarsa insana tekme atıyor, demiş. Yaşlı kadın içinden: "Evet, benim eşeğim buymuş" diye düşünmüş.

Yaşlı kadın o anda, üçüncü kızın kendi kızı olduğunu anlamış. Yaşlı kadın o sırada götürdüğü yemeğe "issilik aş" demiş.

Anlatılanlara bakılırsa, düğünün ikinci günü kız tarafının oğlan tarafın evine seher vakti "issilik aş" yapıp götürmesi bu olaydan kalmış.

73. HERHANGİ BİR İŞ YAPARKEN SAĞDAN BAŞLANMASI GEREKTİĞİ KONUSUNDAKİ RİVAYET

Bizde dışarıda bir iş yapmak için kapıdan çıkarken önce sağ ayak atılarak çıkılır, elbise giyerken önce sağ el yene sokulur. Bu, işlerimizin iyi gitmesini arzu ettiğimiz içindir. Bu konuda şöyle bir rivayet var:

"Eskiden bir kumandan yaşamış. O çok iyi yiğit olup, strateji ve taktikleri çok iyi bilirmiş. Düşmanları onun ile savaşmak değil, adını duysalar tir tir titrerlermiş. Günlerin birinde bu kumandan düşman ile savaşmak istemiş. Düşman taraf da bu bir ölüm kalım meselesi olduğu için, bu kumandan ile savaşmak zorunda kalarak savaş düzeni almışlar. Savaş başlamış. Savaş başlayınca bu kumandan hiçbir şey yapamamış. Ne kadar yiğitlik ve kahramanlık gösterse de yenilmiş. Düşman taraf galip geldikçe bastırmış. Bu duruma kumandan çok şaşırmış. O, düşmanın tekrar topluca hücuma geçmek için hazırlık yapmasından faydalanarak, askerlerini düzene sokmuş. O,

askerlerin giyim kuşamı, silah ve techizatları, hatta ayaklarına sardıkları köçeyleri* bile bir bir incelemiş. İnceleyince bir askerin köçeyni ters sardığını görmüş ve onu hiç sormadan çıkarıp atmış. Askerlerini sıraya sokarak hazırlanmış. Düşman topluca taarruza geçmiş. Onlar da düşmana karşı saldırıya geçmiş. Düşmanlar sayı bakımından oldukça çok olsa da, bu savaşta kumandan galip gelmiş. Her işi sağdan yapmaya başlamak, işte bu olaydan kalmış.

74. ÇAMUR YEME ÜZERİNE

Lokman Hekim, yetişkin olan kızını biri ile evlendirmiş. O dönemde Lokman Hekim'in hekimlik şöhreti gittikçe yayılıp, ona tedavi için gelen hastaların sayısı çoğalmış. Fakat onun damadı bir kez bile "Ben hastayım." diyerek onun yanına gelmemiş. Bunun nedenini Lokman kızına sormuş. Kızı, kocasının her sabah yerinden kalkar kalkmaz bayatlamış sert ekmekten bir parça yediğini söylemiş. Lokman Hekim kızına, bayat ekmek parçalarını bir yere saklamasını tembih etmiş. Kızı da öyle yapmış. Fakat damadı yine Lokman Hekim'e tedavi için gelmemiş. Lokman, kızına yine bunun sebebini sormuş. Kızı, "O şimdi de her sabah killi topraktan bir parça yiyor." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Lokman Hekim: "Öyleyse, o ömür boyu hasta olmaz." demiş. Günümüzde de bazı insanlar, bu rivayete dayanarak gece midede toplanan ekşi suyu gidermek amacıyla her sabah bir parça bayat ekmek parçası yerler.

IV.2.4. GÖK OLAYLARI VE GÖK CİSİMLERİYLE İLGİLİ EFSANELER

75. NİÇİN KAR VE YAĞMUR YAĞAR?

Çok eski zamanda, Tanrı'nın şefaati ile gökten insanların yemesi için un, susuzluğunu gidermesi için de yağmur yağarmış. Bu karşılıksız gelen yiyecek içeceğin kadir kıymeti, günden güne azalarak insanlar arasında müsriflik çok artmış.

Bu günlerden birinde, bir kadın yufka ile çocuğunun poposunu silmiş. Tanrı buna kızıp, yağmuru insanların yaşamadığı dağa yağdırmış, unu da kara dönüştürüvermiş. Bu olaydan sonra, insanlar yiyeceksiz kalıp acı çekmişler ve yiyecek aramak için yağan karları kazmışlar. İnsanların yiyecek içeceğin kıymetini anladığı bu dönemde, Tanrı yine merhamet edip, onlara hububatların tohumunu vermiş. O günden sonra insanlar, kendi elleriyle ekin ekip zahmet çekerek yetiştirdikleri yiyeceklerini elde etmişler.

* Köçey: Ayakkabı yerine, yağa dolanan bir tür sargı bezi.

76. BULUT KIZ

Çok eski zamanda, uçsuz bucaksız bir ormanda birkaç aile yaşarmış. Bir zaman geldiğinde, birkaç yıl kuraklık afeti olup onların ektiği buğdaylar filizlenmemiş. Onlar, sonunda çaresiz buradan gitmek istemişler; fakat bu uçsuz bucaksız ormanın dışına çıktıklarında da hayatta kalmaları mümkün değilmiş. Bunun için onlar, oturup ölümü beklemekten başka çare bulamamışlar. Bunların arasında akıllı ve uyanık bir kız varmış. Kız şöyle demiş:

—Sizler beni yakın!

Bunu duyan büyük küçük herkes şaşırmış. Kız tekrar:

—Eğer sizler beni yakmazsanız, hepimiz helâk oluruz. İyisi mi, beni hemen yakın! diye yalvarmış.

Onlar, sonunda kızı yakmaya mecbur kalmışlar. Bir anda havayı toz duman kaplamış, kızı yaktıklarında oluşan duman buluta dönüşüp gökte yerini almış. Bütün yeryüzü, güneşin yakıcı sıcağından kurtulmuş. Ardından şapır şapır yağmur yağmaya başlamış. O günden itibaren onun adı "Bulut Kız" olmuş.

Bulut kızın gönlü pek yumuşak olduğundan, çiftçilerin feryadını duyar duymaz yağmur yağarmış, bundan dolayı insanlar Bulut Kız'ı çok severlermiş. Yeryüzünde kuraklık olduğunda, insanlar Bulut Kız'ı çağırırlarmış.

77. MELİKENİN AY OLUŞU

Anlatıldığına göre, çok eskiden ay yokmuş, güneş gökyüzünde tek başına dururmuş, bunun için güneşin canı sıkılmış. Güneş, melikesiz bir güneş olmayı sevmediğinden, sabahleyin üzüntülü bir şekilde yükselip, vaktin tekrar akşam olması ve dinlenmesi için acele edermiş.

Güneş az ışık saçtığı için halkın yaşamı alt üst olmuş. Gündüzleri de alaca karanlık olunca, insanlar çok cefa çekmiş. Halk, padişaha şikâyette bulunmuş. Padişah, şikâyeti dinleyince, âlimlerini çağırıp güneşin ışığını niçin az çıkardığı konusunu onlara sormuş. Âlimler, bunun sırrını çözememiş. Sonunda yaşlı bir hizmetkârına, güneşe bunun sebebini sorup öğrenmesini emretmiş.

Yaşlı hizmetkâr güneşe sorup öğrendikten sonra padişaha:

—Güneşin melikeye ihtiyacı varmış, o, hanın kızıyla evlenmeyi istiyor, demiş.

Padişahın güzellikte eşi benzeri olmayan, akıllı, şefkatli, başkalarına yardım etmeyi seven bir kızı varmış. Padişah kızını çok seviyormuş, bunun için kızını güneşe vermeye razı olmamış. Vezirleri, halkı o kadar yalvarsa da, kızından ayrılmaya kıyamamış ve ferman çıkarıp, bunu melikeye bildirenlerin kellesini alacağını belirtmiş. Ferman çıkarılmasının sebebi, bu durumu melike öğrenecek olursa, güneşin melikesi olmaya razı olur, korkusuymuş.

İnsanlar, padişahın fermanından korkup, kıza bu haberi söylemeye cesaret edememişler.

Günler, aylar, yıllar geçmiş. Bir gün melike gezmek için şah babasından izin istemiş. Şah babası izin verdikten sonra, o her zamanki gibi elbiselerini giyip gezmeye çıkmış. Yolda, elbiseleri paramparça olmuş yaşlı bir kadınla karşılaşmış. Melike acıyıp ona para vermiş ve yaşlı kadına:

—Nine, siz niçin bu hale düştünüz? diye sormuş. Bu kızın padişahın kızı olduğunu bilmeyen yaşlı kadın:

—Kızım, sizin durumdan haberiniz yok herhâlde! Güneş, hanın kızını almak istemiş, padişah kızından ayrılmaya razı olmamış. Bundan dolayı güneş darılıp ışık ve ısısını yaymadı, bunun için biz de cefa çekiyoruz, demiş.

Melike bu sözleri duyunca, hemen saraya dönmüş ve babası ile konuşmuş; lâkin padişah katiyen kabul etmemiş. O, kızını çok sevdiğinden, ondan ayrılmaya razı olmamış.

O günden itibaren melike, güneşin isteğini yerine getirmeyi düşünmeye başlamış. Padişah melikeyi gözaltına alıp, bahçenin dışına çıkmasına izin vermemiş.

Bir seher vaktinde, melike uyanıp bahçeye çıkıp oynamış ve bir ağaca çıkmış. Bakmış ki bir tür sarmaşık, ağaca dolanarak yukarıya doğru çıkıp geliyor. Acayip bir iş: Sarmaşık melikenin bedenine dolanmış. O büyüye büyüye göğe yapışmış ve melikeyi alıp yukarı çıkarmış.

Yeryüzündekiler melikeyi bir daha görememişler. Güneş de o günden itibaren, bütün gücü ile ışık saçmış. İnsanlar sevince boğulmuşlar. Akşam olup ay çıktığında gökyüzü apaydınlık olmuş, insanlar şaşırmış. Bunun üzerine onun melike olduğunu anlayıp çok sevinmişler. O günden sonra, güneş ile ay ışıklarını saçarak insanlığa mutluluk getirmeye başlamışlar.

78. AYIN YÜZÜNDEKİ DAĞ HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara göre, Allahuteala ayı çok güzel yaratmış. Ay, kendi güzelliğiyle övünüp, başkalarını hor görürmüş. Hatta Allahuteala'nın kendini çok güzel yarattığını unutup çok küfre girmiş. Allahuteala bu duruma çok kızmış ve bir miktar kül alarak ayın yüzüne saçmış. O günden sonra ayın yüzünde dağ oluşmuş.

79. AY İLE GÜNEŞ (1)

Aslında güneş ile ay birbirine âşıkmış. Ay, güneşin aşkından feryad edip ah ederken, güneş de aya olan aşkından, ayrılık ateşinden yanıp kebap olmaktaymış. Fakat ikisinin arası oldukça uzak olduğundan, birbirine kavuşamayıp, bu arzu ile yaşarlarmış.

Günlerin birinde, Ülker yıldızının gönlünde güneşe karşı muhabbet belirmiş. Günler geçtikçe, Ülker yıldızının muhabbeti artmış ve dayanılmayacak dereceye ulaşmış. Çolpan yıldızını, güneşe elçi olarak göndermiş; fakat güneş tek sevdiğinin ay olduğunu söyleyip, Ülker yıldızının talebini kabul etmemiş. Aşk derdinden yüreği acıyla dolan Ülker yıldızının rengi sapsarı olup acı içinde kıvranmış. Güneş, Ülker yıldızının ah u zar edip acı çekmesine çok üzülmüş. O uzunca düşündükten sonra, Çolpan yıldızına:

—Ülker yıldızına yazık oldu, ben onunla biraz ilgileneyim, nasıl olsa kavuşmayacağım; çünkü benim biricik sevdiğim aydır. Bunun için Ülker yıldızına söyle, bana yakın yere gelip yüzümün ısısından huzur bulsun, demiş.

Ülker yıldızı, farklı bir niyetle ve aklı başından gitmiş divane bir şekilde, bir deyneğe dayanıp güneşin yakınına gelmiş ve saçlarını yolarak figan etmiş, ağlamış, perişan olmuş. Sonunda, güneşin ısısının etrafında tatlı uykuya dalmış gibi yapmış. Güneş de onun uyuduğunu düşünmüş.

Fakat gerçekte uyumamış olan Ülker yıldızı, gece olmadan önce elindeki deyneği güneşin kalbine saplamış. Deynek maşa gibi kızardığı için güneş bunu sezmemiş. Deynek kıpkırmızı kor gibi olunca, Ülker yıldızı alta geçmiş ve güzel uykuya dalmış olan ayın mübarek yüzüne deyneği saplayıvermiş. Ay korkup uyanmış. İşte bu olaydan sonra, ayın güzel yüzünde kara leke kalmış.

80. AY İLE GÜNEŞ (2)

Eskiden ay ile güneş çok iyi dostmuş. Bir gün güneş, ayı misafir olarak çağırmış. Ay çok düşünmüş, sonunda dostuna yaraşır bir hediye alıp gitmek istemiş ve parlayan

nurlu bir tac alıp bunu dostuna takmış. Bu tac güneşe çok yakışmış. Tacdan çıkan ışık, dünyanın her yerini aydınlatmış. Güneş buna çok sevinip, ayı sevgiyle kucaklamış.

Bir gün, ay da güneşi misafirliğe davet etmiş. Güneşin kendisine iyi hediye alıp geleceğini düşünerek, onu dört gözle beklemiş. Güneş sonunda gelmiş ve dostuna:

—Dostum, sana hiçbir şey alıp gelemedim. Giyecek dikip getireyim desem, bir gün orak şeklinde çıkıyorsun, bir gün çember şeklinde çıkıyorsun. Giyeceği nasıl dikeceğimi bilemedim, dedikten sonra ziyafet sofrasına gitmek istemiş.

Güneşe götürdüğü hediyeye çok pişman olup aşırı sinirlenen ay, eline deyneği alıp güneşi kovalamış. Güneş, bu ani saldırıdan korkup masayı dolanarak kaçmış ve ziyafet için hazırlanmış pilavın kızgın yağından bir kepçe alıp, kapıyı açarak içeri giren ayın yüzüne atmış. Güneş bu fırsattan faydalanarak göz açıp kapayıncaya kadar kaçmış. Ayın bembeyaz olan yüzü o anda lekelenmiş.

81. ŞİRİN KIZ EFSANESİ

Şirin, öyle güzel bir kızmış ki, yetişkin bir kız olduktan sonra hüsn-ü cemalinin namı bütün âleme yayılmış. O zamanlar ay, kendini dünyanın en güzeli sanıp yeryüzünde yaşarmış. Herkes, güzellikte dengi yok diye, ayı övermiş. Şirin, büyüyüp güzelliği günden güne artınca insanlar, ayı övmekten vazgeçip Şirin'i överek onun hüsn-i cemalini dillerine destan etmeye başlamışlar. Bunu kıskanan ay: "Ben dururken insanların Şirin'i övmesine nasıl katlanılır? Şirin'le güzelliğimizi karşılaştırıp görelim. O zaman benim kim olduğumu görsünler!" demiş. Ay, Şirin'i yanına çağırıp: "Sen kimsin, ben kimim? Halkın ağzında güzelliğin âleme yayılmış. Gel, güzelliğimizi teraziye koyup tartalım. Kimin güzel olduğu terazide belli olur." demiş. Şirin utanarak: "Güzellikte siz elbette benden daha iyisiniz. Bırakın, beni utandırmayın; ben güzellik davasında değilim." demiş. Bu sözlere ay daha da kızmış: "Sen güzellik davası gütmesen de insanlar nazarında guya sen benden daha güzelmişsin. Terazide yarışmazsak kesinlikle olmaz." deyip, Şirin'i bırakmamış ve onu önceden hazırlayıp koyduğu terazinin yanına götürmüş. Halk, bu yarışma için toplanmış. Ay, gururlanarak: "İşte Şirin, işte ben! Bakın, güzellikte kimin üstün olduğuna. Bu, adil terazide belli olur." diyerek terazinin bir kefesine çıkıp gururlanarak oturmuş. Şirin, utanarak çaresiz bir şekilde sağ ayağını, "Bismillah" diyerek terazinin kefesine koyar koymaz ay,

uçurtma gibi anında gökyüzüne uçmuş. Herkes Şirin'i tekrar tebrik etmiş. Ay, utancından yeryüzüne bir daha inemeyip, gökyüzünde asılı kalmış.

82. ÇOLPAN YILDIZ

Bir varmış, bir yokmuş, açmış, tokmuş. Çok eskiden karlı dağın eteğinde, bir avcı dede yaşamış. Onun ailesinde saçları karlı dağın karı gibi bembeyaz yaşlı nine ile dal boylu, ay yüzlü, ahu gözlü ve sümbül saçlı güzel bir torunu varmış. Bu güzel sevimli kızın adı Çolpan imiş. Dede ile nine bu biricik torunlarını canlarından çok severlermiş, onun ayağına batacak olan diken, bizim gözümüze batsın, derlermiş. Çolpan da saçı sakalı bembeyaz olan dedesini ve ninesini çok severmiş, onlardan hiçbir şeyini esirgemezmiş. Çolpan, dedesi ile ninesine kim zerre kadar zarar verse, kesinlikle affetmezmiş. O, kaplan gibi hiddetli, güçlü; tilki gibi akıllı imiş. Dedesi ile ninesi yaşlandığı için, bu ailenin bütün işleri, Çolpan'ın sırtına yüklenmiş. O, avlanarak dedesi ile ninesine bakarmış. O, ak boz atına binip, okunu yayını asıp ava gittiğinde, dede ile nine ona hayırlı yolculuklar dileyip, gözlerinden yaş dökerek onu uğurlarlarmış. Çolpan geyik-maralları ve ceylanları avlayıp geri döndüğünde, bu cesur torunlarından dolayı sevinirlermiş.

Günler, aylar tıpkı tespih taneleri gibi birbiri ardından geçmeye başlamış.

Dede, iyice yaşlandığına aldırmadan, her akşam hayvanları yakalamak için tuzak ve kapan kurarmış. Her gün, tan vaktinden önce tuzak ve kapan kurduğu yerleri kontrol edermiş. Şansının yaver gittiği zamanlarda, tuzağa düşen tavşan, geyik; kapana kısılan keklik, sülün gibi avları getirerek nineyi sevindirirmiş. Bu ailenin yaşamı, Tanrı'nın yardımıyla iyi geçiyormuş. Böyle iyi günler uzun sürmemiş. Bunun sebebi şuymuş: "Bir iyiye bir kötü her yerde var." sözündeki gibi, bu civarda bir başka kabile olup, onun kendinden başkasını yok sayan aksakalı varmış. O, her istediğini yapan ve hiç kimseyi dinlemeyen bir zalimmiş. O, günlerden bir gün yakınlarıyla beraber avlanırken, okunu hedefe zerre kadar şaşırmadan atan avcı kız Çolpan ile onun yiğidi karşılaşmış. O günden sonra, zalimin aklına şeytan girmiş ve bu güzel kızı oğluna alarak daha iyi bir devran sürmeye karar vermiş. O, geri döndükten sonra birçok hediye ile adamlarını, avcı dedenin evine göndermiş. Bu elçiler, amaçlarına ulaşamadan üzgün bir şekilde geri gelmişler.

Zalim, iyilikle amacına ulaşamayınca kötülüğe başvurmuş. Fırsatını bulup, Çolpan'ı esir ederek kendi kabilesine getirmiş. Bu işi haber alan yiğit, öz kardeşleri ile komşu kabileler baskın yaparak, dayak tokmak, ok yayla onu kurtarmaya çalışmışlarsa da Çolpan'ı kurtaramamışlar. Durmaksızın devam eden savaşlardan birinde, zalimin oğlu da Çolpan'ın sevdiği yiğit de canından olmuş. O günden sonra zalim, Çolpan'ın ellerini ve ayaklarını sıkıca bağlayıp, onun kendi emri altında olduğunu ilan etmiş. Çolpan ne kadar yalvarıp yakarsa da zalimin kalbini yumuşatamamış. Onu gece gündüz gözaltında tutmuşlar. Çolpan ise, dedesi ile ninesini bir dakika aklından çıkarmamış. Gücü elinden alındıktan sonra, onun bu dünyada yaşama hevesi kalmamış ve o, Gök Tanrı'ya sığınarak:

—Ey ulu Tanrım! Beni zalimin zulmünden koru, beni namuslu, temiz bir şekilde kendi eşime ulaştır. Beni, biçare, aciz dedem ile ninemi sabah vakti görme imkânından mahrum bırakma; çünkü dedem, her gün tan vaktinden önce kendi kurduğu tuzak ile kapanlarını kontrol eder, temiz kalpli ninem de tandan önce sana özlemini dile getirir. Benden merhametini esirgeme! demiş.

Tanrı, bu mert ve temiz kızın isteğini kabul etmiş. O anda onun ellerindeki ve ayaklarındaki ipler çözülmüş. Melekler onu yükseltip, evin çatı penceresinden uçurmuşlar ve her gün seher vaktinde yükselen en ışıklı yıldıza dönüştürmüşler. O günden itibaren bu güzel nurlu yıldızı, insanlar "Çolpan Yıldız" diye adlandırmış.

Çolpan, şimdi de seher vaktinde bembeyaz sakallı dedesi ile temiz kalpli ninesine doymadan bakarmış.

83. ÇOLPAN

Eskiden fakir birinin Çolpan isminde bir kızı varmış. Bu kız o kadar güzelmiş ki gökteki güneş ve ay bile bunu kıskanırmış. Kız o kadar akıllı ve uyanık olarak yetişmiş. Kızın tam yetişkin olduğu dönemde, padişahın gözü dönmüş ve kızı saraya götürmüş ve onunla birlikte olmak istemiş. Bunu kabul etmeyen kız, "ah u zar" ederek Allah'a yalvarmış. Allah meleklerini gönderip, bu güzel kızı gökyüzüne yükseltmiş. O günden sonra gökyüzünde "Çolpan" adında yıldız ortaya çıkmış.

84. HARUT İLE MARUT VE ÇOLPAN

Eskiden yeryüzünde âdil bir kadı yaşamış. O, önüne gelen herkesin davasını "kılı kırk yararcasına" inceleyip, şiş de yanmayacak kebap da yanmayacak şekilde çok

âdil davranırmış. Bir gün Tanrı, kadının yine böyle adaletli bir şekilde yönetimi sırasında göğün perdesini kaldırmış. Bütün meleklere hitaben:

—Yeryüzüne bakın! Benim oradaki kullarım beni asla görmez. Fakat peygamberler aracılığıyla beni bilirler. Onların içinden çıkan, sizlerin de gördüğü bu kadı, benim gazabımdan korkup, büyük şefkatimi ümid edip, önüne gelen her türlü davayı çok adil bir şekilde samimice yönetmektedir. Sizler onu izleyin! demiş.

Melekler fermanla kadının yönettiği davayı izleyip, onun yöntemini çok beğenmişler. Akıllılığını övmüşler.

Bunların arasında Harut ve Marut adında iki melek varmış. Onlar kadıyı kıskanmışlar. Onun için:

—Hey yüce Tanrım, bu kulunun yerinde biz olsak, dava işlerini ondan daha iyi yönetirdik! demişler.

Tanrı bu iki meleği kendi istekleri üzerine yeryüzüne kadı olarak indirmiş.

Onlar, bir süre önlerine gelen her türlü davayı çok âdil bir şekilde yönetmişler. Bir gün bunların önüne bir karı koca birbirinden davacı olarak gelmiş. Kadının ismi Çolpan imiş ve o çok güzelmiş. Melek olan bu kadıların Çolpan'a gözleri ilişmiş. O anda niyetini bozmuşlar ve onlar derhal göz kırpıp bir araya gelip:

—Bu davayı doğru bir şekilde yönetmek için sizlerle ayrı ayrı konuşacağız! diyerek Çolpan'ı getirip kocasını işe göndermişler. Onu kadıhaneye getirip kendilerinin şehvani nefsini tatmin etmeye zorlamışlar. Çolpan Tanrıya:

—Ey ulu Tanrım, beni bu gözü dönmüşlerin vahşi pençesinden sen kurtar! diyerek yalvarmış.

Onun talebi kabul olmuş ve melekler onu göğe alıp çıkarmış. Tanrı onu parlayıp duran Çolpan yıldızına dönüştürmüş. Bunun üzerine şimdiki Çolpan yıldızı ortaya çıkmış. Tanrı, kadı olan ve kötü niyetli bu iki meleği, diğer meleklere ayağı havaya, başı aşağıya gelecek biçimde kendi kadıhanesinin altındaki kuyuya asmalarını emretmiş.

Melekler Tanrının emrini yerine getirmişler. Anlatılanlara bakılırsa, onlar kıyamete kadar bu kuyudaki suya bakıp, bir damla suya hasret asılı duracakmış. Kadın, temizliği sayesinde göğe çıkıp Çolpan yıldızına dönüşmüş. O da kıyamete kadar gökyüzünde ışık saçarak parlayıp duracakmış.

85. ZÜHRE YILDIZI

Eskiden Zühre adında çok güzel, akıllı ve çalışkan bir kız varmış. Halk onun güzelliğini, çalışkanlığını, çevikliğini ve müşfikliğini ağzından düşürmeden övermiş. Ancak Zühre kendisini kesinlikle övmezmiş. Onun çok merhametsiz bir üvey annesi varmış ve onu daima aşağılar, sudan sebeplerle hakaret eder ve ağır işler yaptırırmış. Zühre sabahtan akşama kadar durmadan çalışırmış. Üvey annesi onu bilerek yılan, çıyan ve yırtıcı hayvanlarla dolu korkunç ormana odun toplamaya göndermiş. Bu kız, üvey annesi için hiç kötülük düşünmezmiş. Aksine üvey annesinin gönlünü kazanmaya çalışırmış. Zührenin bu sabır ve tahammülü üvey annesinin öfkesini daha da artırırmış.

Günlerden birinde, Zühre sabahtan akşama kadar çalışmış ve çok yorgun bir şekilde evine gelmiş. Üvey annesi ona delik fıçıyı su ile doldurmasını emrederek:

—Zühre'ye bağırarak, "Eğer fıçıyı doldurmazsan, uyurum diye düşünme, o zaman seni acı çektirerek öldürürüm." demiş.

Zühre hiçbir şey söylemeden epkişi* ile kovaları alıp suya gitmiş. Sabahtan akşama kadar çalıştığı için kolları sızlayıp ayakları zor hareket etmiş. O gece çok güzel mehtap olmuş.

Zühre ırmağın kenarında durarak, bir suya, bir aya bir de etrafına bakarak derin düşünceye dalmış. Öz annesinin güzel sözleri, şefkatli ve sıcak kucağı aklına gelmiş. Bahtsızlığını düşünüp düşünüp ağlamış. O sırada bir yıldız kayıp Zühre'ye doğru gelmiş. Parlak yıldız gittikçe yakınlaşıp yere inerek Zühre'yi omzundaki epkişi ile birlikte kaldırıp göğe çıkarmış. Zühre gözünü açıp kapayıncaya kadar, kendini ayın kucağında bulmuş. O günden beri Zühre ayda mutlu bir hayat sürermiş.

Ay doğduğunda dikkatlice bakarsanız, ayın ortasında epkeşe kovaları asan Zühre'nin ayakta durduğunu görürsünüz. Ayın yanında parlayıp duran yıldız ise Zühre'yi göğe alıp götüren yıldızdır. İnsanlar ona "Zühre Yıldızı" demişler.

86. JÜPİTER (EŞEK KIRAN) HAKKINDA

Kış günlerinden birinde, tüccarlar eşeklere yük yükleyip giderken yolda bir kervansaraya gelip yerleşmişler. Han sahibine: "Çolpan yıldızı çıkınca bizi uyandır." diye tembih etmişler. Bir ara gözcü, pasparlak yükselen Jüpiter'i görünce: "Çolpan

* Epkiş: Omuza alınarak su taşımaya yarayan araç.

yıldızı doğdu, şimdi yola çıkın." diyerek tüccarları uyandırmış. Tüccarlar tan vakti yaklaştı, diyerek aceleyle yüklerini eşeğe yükleyip yola çıkmışlar.

Fakat tan atmamış. Ayrıca kar fırtınası çıkmış ve yeme doymayan eşekler soğuktan kırılmış. O günden sonra Jüpitere "eşek kıran" demişler.

87. YEDİ HAYDUT YILDIZI

Gökyüzünde parlayıp duran "Yedi Haydut" yıldızı, kendi dönemlerinde ava çıkan yedi hırsız imiş. Onlar halka rahat vermeyince, insanlar toplanıp onları yakalamak istemişler. Sonunda yaptıklarıyla sınırı aşan bu yedi haydut, halkın cezasından kaçıp göğe çıkıp gitmiş. Öndeki dördü lider, arkadaki üçü onların takipçisiymiş. Onların iki tarafındaki iki parlak yıldız ise, onları kovalayıp çıkan iki bahadırın suretiymiş. İki bahadıra yoldaş duran iki parlak yıldız ise, bu bahadırların binip çıktıkları atlarıymış. Bu atlar demir kazığa bağlıymış. Atlar kazığın etrafında dönüp dururmuş. Yedi haydut bu iki atı (Ak boz at ile gök boz at) bir yolunu bulup çalmanın derdindeymiş. Fakat iki bahadır gözetip durduğu için hırsızlar yaklaşamıyormuş. Bunun için hırsızlar kendilerini gizleyip göze görünmezlermiş.

VI. 2. 5. HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.2.5.1. EVCİL HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

88. "AD" VE "AT" HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, Allahuteala Adem aleyhisselamı çamurdan yaratmış. Adem aleyhisselamı yarattıktan sonra, artan çamuru uzağa atıvermiş. İşte bu uzağa atılan çamur, ata dönüşerek koşup gelmiş ve o günden itibaren Adem aleyhisselama yoldaş olmuş. Onun "at" şeklinde adlandırılması bundan geldiği gibi, atın insanlara çok yakın olup hizmet etmesi de bundanmış.

89. BİN AT

Rivayetlerde anlatıldığına göre, eski zamanda Tarım çevresinde bin tane uçan at varmış. İnsanlar bu uçan atları tutmak için, onların daima gelip su içtikleri pınara onları sarhoş eden ilaç koymuşlar. Uçup gelen atları bu hile ile tutmuşlar, kanatlarını kesmişler ve onları insanın hizmetine sunmuşlar. O günden sonra bu yerin adı "Bin At" olarak kalmış.

90. AT NİÇİN YATMAZ?

Eski zamanlarda maymun ile tilki çok yakın dostmuş. Tilki, maymuna yalan söyleyerek hile yaparmış. Tilkinin hilekar, kurnaz ve yalancı olduğunu anlayan maymun, öfkelenerek ondan intikam almayı düşünmüş.

Bir gün maymun, dağın eteğinde yatan bir at görmüş ve intikam almanın fırsatı şimdi geldi, diye düşünerek hemen tilkinin yanına gitmiş ve ona: "Tilki ağabey, et yer misin?" demiş. "Yemez olur muyum maymun kardeş, bugün et bulamayıp açlıktan öleceğim diye düşünüyordum. Çabuk ol, etin olduğu yere beni götür!" demiş tilki ve buna çok sevinmiş. "Öyleyse, bu dağın eteğinde bir at uyuyor, ben seni götüreyim, senin elinden her iş gelir. Sen sezdirmeden atın yanına varıp, öncelikle onun kuyruğunu kendi kuyruğuna bağla ve sonra da etini ye!" demiş.

Karnı çok acıkan tilki, maymunun yol göstermesiyle kendi kuyruğunu atın kuyruğuna bağlayıp, yemeye başlayayım deyince, at bunu sezerek yerinden kalkıp hızla kaçmış. Bunun üzerine tilki, dağa taşa çarpıp ölmüş. O günden sonra, at ayakta uyur olmuş.

91. AT NİÇİN AYAKTA UYUR

Eski zamanda tilki ile kurt yakın dostmuş; fakat kurt tilkinin yavrularını yermiş. Bundan dolayı tilki, kurttan öç almak için çare aramış. O, bir gün kurda:

—Et yemek ister misin? demiş. Karnı acıkan kurt, bu sözü gerçek sanmış ve aldanarak:

—Hani et? diye sormuş. Tilki:

—İşte şu dağın sırtında yatan atı gördün mü? Şu atın kuyruğunu kendi kuyruğuna bağlayıp ye, demiş.

Kurt sevinerek atın yanına koşup varmış ve onun kuyruğunu, kendi kuyruğuna bağlamış. O sırada at, ürküp uyanmış. O, kurdu sürükleyerek uçacak gibi kaçmış ve kurt taşlara çarpa çarpa ölmüş. O günden sonra at, ayakta uyur olmuş.

92. DEVENİN BOYNU NİÇİN EĞRİDİR VE DEVE NİÇİN ARKASINDAN İŞER?

Anlatıcılar, şöyle rivayet ederler: Evliyalardan biri, üç vakit yemeğini misafirsiz yemezmiş. O, yemek vakti geldiğinde eğer bir insan bulamazsa, kapının önüne çıkıp kimi görürse onu davet eder ve yemeği birlikte yerlermiş. Bir gün sabah kahvaltısında

misafir yokmuş. O, namazını kılınca bakmış ki uzaktan deveye binmiş yaşlı bir adam geliyor.

Evliya onu durdurup deveden indirerek yemek yemeye davet etmiş ve evin avlusuna girmişler. Gelen kişinin Yahudi olduğunu anlayınca ona:

"Elini yüzünü yıkayıp, sakal ve bıyığını benim gibi kes ve iman ederek benim dinime gir!" demiş. Bunu duyan Yahudi: "Benim de iman ettiğim dinim var. Sen, benden niçin senin dinine girmemi istiyorsun." demiş ve itiraz ederek devesine binip gitmiş.

Biraz sonra Allah'ın habercisi Cebrail gelerek, evliyaya Allah'ın: "Ey evliya, senin şunu bilmen gerek ki, evine gelen misafir başka dinden de olsa, din, millet ayrımı yapmadan onu insan olduğu için misafir etmen gerekir. Çünkü onu da ben yarattım. Sen hemen avlundan çıkıp giden Yahudi'yi bulup gelerek misafir et. Öyle yapmazsan, evliyalığını alırım!" şeklindeki emrini ulaştırmış.

Evliya, Yahudi'nin arkasından koşup yirmi kilometre kadar yürüyerek ona yetişmiş, evine geri misafirliğe davet etmiş; fakat Yahudi kesinlikle kabul etmemiş. Evliyaların bir özelliği de onların gerçekten güçlü yaratılmış olmasıymış. Aslında devenin boynu zürafanın boynu gibi uzun ve düzmüş. Evliya, Yahudi'yi kendi evine geri götürmek için devenin boynunu asılmış. Bu esnada devenin boynu eğrilip kalmış. Bunun üzerine deve işemiş ve sidik evliyaya sıçramış. Evliya devenin idrar yolunu arkasına çevirmiş. O günden beri devenin boynu eğri kalmış ve arkasından işer olmuş.

93. DEVENİN KUYRUĞU NİÇİN KISA KALMIŞ?

Eskiden, uzak bir dağın arasında bir grup hayvan yaşarmış. Günlerin birinde aniden deprem olmuş ve yer yarılıp dağlar birbirine çarpmış. Bu durumdan korkup kaçan hayvanlar tehlikesiz, düz yerlere kaçıp gitmek istemiş. Dağların yarılmasını fırsat bilen hayvanlar, düz yerlere doğru kaçmışlar. Onlardan hızlı koşabilen, çevik olanları sağ salim kaçıp kurtulmuşlar. Fakat deve hem kuyruğu uzun hem de hantal olduğu için, hayvanların en gerisinde kalmış ve yarılan dağların birleşmesi sırasında kuyruğu kısılıp kopmuş. Kendisi ise güç bela kaçıp kurtulmuş. Devenin kuyruğu o günden beri kısaymış.

94. DEVE SU İÇERKEN NİÇİN SIK SIK ETRAFINA BAKAR?

Eskiden devenin çok güzel ve uzun kuyruğu; atın ise kısa ve çirkin bir kuyruğu varmış.

Günlerin birinde, at bir yere düğüne gidecek olmuş. Bakmış ki kuyruğu kısa ve çirkin görünüyor. Bunun üzerine devenin güzel ve uzun kuyruğunu ödünç almak için onun yanına gidip kuyruğunu istemiş; fakat deve vermek istemeyerek tereddütte kalmış.

—Deve ağabey, demiş at ona yalvararak, kuyruğunu sadece bir günlüğüne ver, yarın sabahleyin tam sen nehrin kıyısına su içmeye çıktığında getirip veririm. Bana inan, kuyruğunu kesinlikle getirip veririm.

Deve, atın bu yalvarışına dayanamayıp, sonunda güzel ve uzun kuyruğunu ata ödünç vermiş. At, kısa kuyruğunu deveye verip teşekkür ettikten sonra, alel acele düğüne gitmiş.

Ertesi gün seher vaktinde, deve nehrin kenarına su içmeye gelip "At geldi mi acaba!" diye etrafına bakmış; fakat atı görememiş. Yine de uzun zaman beklemiş. Fakat ata ne kadar bakmışsa da görememiş. Bunun üzerine deve her sabah nehrin kenarına su içmeye geldiğinde, su içerken at geldi mi diye, iki tarafına bakarmış. Fakat at, aradan ne kadar zaman geçmişse de hiç gelmemiş ve devenin güzel kuyruğunu geri vermemiş.

Deve şimdi de su içerken at geldi mi diye, sık sık etrafına bakıp dururmuş.

95. DEVENİN ON İKİ MÖÇELE* GİREMEMESİ HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, yılları hayvan isimleriyle adlandırma ihtiyacı doğmuş. Bu duruma hayvanlar çok sevinmiş. Hayvanların hepsi yıllardan birinin kendi isimleriyle adlandırılmasını çok arzu etmişler. Bir möçel 12 yıl. Fakat hayvanların türü çok olduğundan tartışıp bir sonuca varamamışlar. O yana tartışmışlar, bu yana tartışmışlar ve sonunda "Tan atıp, güneşin doğuşunu ilk kim görürse, möçelin birinci yılına onun adı verilsin, ondan sonraki yılların adı da aynı yöntemle adlandırılsın." diye karara varmışlar. Bunun üzerine onlar güneşin doğuşunu görmek için en uygun gördükleri yerlere yerleşip, hepsi belirlenen vakitte gelip güneşin doğuşunu beklemeye başlamış. Bütün hayvanlar gözlerini kırpmadan, hatta ses çıkarmaya cesaret edemeden güneşin doğuşunu beklemeye başlamış. Deve ise, "Benim boyum hepsinden uzun olduğu için, güneşin doğuşunu ilk benim göreceğimden şüphem yok!" diye düşünmüş. Aniden "Güneş doğdu, ben gördüm!" şeklinde bir ses duyulmuş. Bütün dikkatleriyle

* Möçel: 12 Hayvanlı Türk Takvimi.

güneşin doğuşunu görmeyi bekleyen hayvanlar, sesin geldiği tarafa bakmışlar. Aslında bir fare devenin hörgücünde duruyormuş. "Kim güneşin doğuşunu ilk görürse, möçelin ilk yılına onun adı verilsin" şeklindeki karara uyarak, möçelin ilk yılına farenin adı verilmiş ve "Fare Yılı" denilmiş. Deve ise hasetlik yaparak tavşanın güneşin doğuşunu ilk görmesine sebep olduğu için ayıplanmış ve onu hemen meydandan kovmuşlar ve onun adının 12 möçelde yer almamasına karar vermişler. Bu yüzden deve 12 möçelde yer almamış.

96. İNEK İLE İNSAN (1)

Dünya inşa edilip, insanlar yaratıldığı zaman inek, Allahuteala'nın insanlar ile ilişki kurmasını sağlayan elçi ve haberci imiş.

Bir gün Allahuteala ineği çağırıp:

—Sen yeryüzüne inip insanlara söyle, insanlar günde üç defa yüzünü yıkasın, bir defa yemek yesin, demiş. İnek yeryüzüne inip insanlara:

—Ben sizlere Allah'ın fermanını getirdim, Allahuteala sizin için, günde üç defa yemek yesin, bir defa yüzünü yıkasın dedi, demiş. İnsanlar:

—Biz Allah'ın fermanına uyarız, dediğini yaparız! demişler.

İnek göğe çıkıp Allah'a, fermanı ulaştırdığını bildirmiş. Allah, her şeyi bilip gördüğü için, ineğin fermanı yanlış ulaştırdığını anlayıp ineğe sormuş:

—Nasıl ulaştırdın?

—Sizin söylediğiniz gibi, insanlara günde üç kez yüzünüzü yıkayın, bir kez yemek yiyin dedim, demiş.

—Yazık, sen benim fermanımı yanlış ulaştırdın, aziz kullarıma vebal yükledin. Kullarımın günde üç defa yemek yemesi için, çok fazla çalışmaları gerekir; fakat kullarım bu çalışmayı kendi güçleriyle yapamazlar. Onlara, yardımcı gerekir. Sen gökten yeryüzüne inip, kullarıma yardımcı ol! demiş ve ineği yeryüzüne indirmiş. İnek o günden itibaren insanlara yardımcı olarak çalışmaya başlamış. Böyle iyi bir yardımcıya kavuşan insanlar, ineği saban koşmada, tarlayı tesviye etmede, arabayı çekmede ve yayık yaymada kullanmışlar. Çalışırken güçlerinin yetmediği her işe, inek yardım etmiş. İnek böyle ağır işleri yaparken, boynu kızarıp şişmiş ve yara olmuş, asla çare bulunamamış. Bunun üzerine Allahuteala'ya yalvarmışlar. Durumu anlattıktan sonra, Allahuetala ineğin boynuna sarması için bir havlu göndermiş. Bu havlu ineğin

boynuna yapışıp iki ucu ve püskülleri boynunda kalmış. İneğin boynunda sarkıp duran deri, Allahuteala'nın verdiği o havlunun ucu imiş.

97. İNEK İLE İNSAN (2)

Çok uzun zaman önce, insan ile inek ortak olarak çiftçilik yapmışlar. Onlar, bir yere buğday ekmişler. Sonbaharda buğdayı toplayıp, savurup temizlemişler. Buğdayı bir yere, samanı da bir yere ayırmışlar ve aralarında paylaşmak istemişler. Çiftçi ineğe bakarak:

—Haydi dostum, buğdayı bir yere, samanı bir yere yığdık. Ne duruyorsun? Önce sen seç, senden kalanını da ben alayım, demiş.

İnek gözlerini açıp bakmış, buğday az, saman ise çok fazla. İnek cüssemde, karnımda büyük olduğu için samanı alayım, diyerek samanı seçmiş. Çiftçi buğdayı almış ve onu değirmende öğütüp yiyeceğini hazırlayıp yemeye başlamış. İnek ise gece gündüz samandan başka bir şey yememiş. O günden beri inek, ne zaman önüne saman gelse, aptallığına pişman olup "puş puş ses" çıkarırmış.

98. İNEĞİN KİRLİ SU İÇMESİ

Uzun zaman önce, uzak bir yerde suyu temiz, yeşilliği bol, geniş, güzel bir yayla varmış. Hayvanlar burada sağlıklı ve rahat yaşarmış.

Güzel yaz aylarından birinde hayvanlar, aralarında konuşup, koşu müsabakası düzenleyip, kendi güçlerini görmek istemişler. Yaylayı avucunun içi gibi iyi bildiğinden, eskiden su işine bakan kimseyi müsabakanın bitiş noktasına kendi vazifesini (hakemlik) yerine getirmesi için koymuşlar.

Sabahleyin güneşin çıkması ile birlikte müsabaka başlamış. Hızlı koşması ve güçlü olması nedeniyle başkalarını küçümseyen inek, yarışmayı fırsat bilerek kendini göstermek istemiş ve önündekileri boynuzuyla süsüp devirerek koşmuş. Fazla geçmeden öne geçen inek, diğerlerinin kendinden epey geride kaldıklarını görünce daha da kibirlenerek, kuyruğunu sallayıp bağırarak, yeri deşerek arkadan gelenlere toprak savurarak koşmuş. Öğlen olduğunda, inek bitiş noktasına birinci olarak varmış ve su dağıtıcısını aşağılayarak bağırmış: "Hey pis sucu, su nerede?" demiş.

İneğin sözünü "Hey sucu, pis su nerede?" şeklinde anlayan sucu, ineği iki hafta önce yağan yağmur suyunun toplandığı gölcüğe göndermiş. Birikintideki su kirli ve pis kokuluymuş. Sabahtan öğleye kadar koşarak iyice susayan inek, ağzını suya batırarak

midesi şişene kadar içmiş. İneğin arkasından ikinci olarak gelen at mülayim ve mütevazılığı gereği "Hey sucu tatlı, su nerede?" diye sormuş. Atın sözünü "Hey sucu, tatlı su nerede?" şeklinde anlayan sucu, atı, şırıldayıp akan pınarın suyuna göndererek görevini yerine getirmiş. Atın temiz su içme âdeti bundan kalmış. İnek kirli su da olsa içmeyi adet edindiğinden, akciğeri, nefes borusu, ağzı ve burnu o günden itibaren pis kokar olmuş.

99. İNEK İLE KAZ

Eskiden büyük ve sakin bir yaylada birçok hayvan yaşarmış. Bu hayvanların arasında, gözü şimdiki kazın gözü gibi küçük; fakat bedeni çok büyük olan ve inek denen bir hayvan yaşarmış. Onun gözü oldukça küçük olsa da, o hiçbir hayvandan korkmazmış.

İnek, canı istediği zaman, yaylada istediği kadar gezip rahatça otlarmış, bazen de yayladaki bütün hayvanları kovalayıp tek başına otlarmış. Yaylada bir de kaz denen kuş varmış. O kazlar, şimdiki kazlara benzese de, onların gözü şimdiki ineğin gözü gibi büyükmüş. Yayladaki bütün hayvanlar onun gözüne büyük görünür ve her zaman küçük hayvanlardan bile korkarak yaşarmış.

Eğer inekle karşılaşsa, o gözüne gayet büyük görünürmüş. İneğe, kaz çok küçük görünür ve onu hiç dikkate almazmış; bunun için kazlar inekten acayip korkarmış.

Kazlar işte bu sebepten gece gündüz, Allah'tan kendilerini bu külfetten kurtarmasını ve yaylada otlama fırsatına sahip olmalarını dilermiş. Günler, aylar, yıllar geçmiş, bir gün kazın talebi karşılık bulmuş; kazın gözü ile ineğin gözü birbirine geçmiş. Kazın gözü, şimdi küçük olduğundan, yayladaki hayvanlar onun gözüne küçük görünür, ve hiçbir şeyden korkmazmış. İneğin gözü ise büyük olduğundan, gözüne bütün hayvanlar oldukça büyük, hatta kaz bile büyük görünür, kazdan da korkarmış. O günden sonra kazlar, özgürce otlar olmuş. İşte kaz gerçekten küçük olsa da, kolay kolay bir şeyden korkmazmış.

100. KEÇİNİN KUYRUĞU NİÇİN DİK DURUR

Keçinin kuyruğu, aslında koyunun kuyruğu gibi aşağıya bakarmış. Nuh aleyhisselam yeryüzüne tufan belası gelmeden önce, kendi yaptığı gemiye cihandaki her hayvandan bir çift almak niyetinde olduğundan, keçiyi de gemiye almış. Nuh

aleyhisselam keçinin kuyruğundan tutup çekerek gemiye almış. Bundan dolayı keçinin kuyruğu, yukarıya doğru dimdik kalmış.

101. KÖPEK İLE İNSANIN DOST OLUŞU

Çok eskiden köpek de yabanî hayvan olarak yaşarmış. Köpek daima kendine bir dost bulmayı düşünürmüş. O araştırmış ve sonunda kurdun dünyada eşsiz bir bahadır olduğunu öğrenmiş ve onunla dost olmak istemiş. O, zaten böyle korkusuz bir bahadır ile dost olma arzusundaymış. Bir gün kurdu bulmuş ve onunla dost olmuş. Akşam olduğunda köpek, kurdun yuvasında yatmış. Geceleyin köpek ses duyunca ürküp havlamaya başlamış. O anda kurt:

—Hey köpek kardeş, gecede sessiz yatmak yerine niçin havlıyorsun? İnsanlar duyarsa bizi vurup öldürürler, demiş. Köpek içinden, sen de ama korkak biriymişsin, diye geçirmiş ve şafak söker sökmez kurdun yanından ayrılmış.

Köpek yürüyerek bir yere geldiğinde, büyük bir ayı ile karşılaşmış. Köpek kendisinin dost aradığını söylemiş, ayı da yalnızlıktan bıktığını ve onunla dost olmak istediğini bildirmiş. Etrafa göz attıktan sonra, köpeği kendi yuvasına götürmüş. Akşam olmuş. Köpek ile ayı birlikte gecelemiş. Gece yarısı olduğunda, köpek her zamanki gibi sesli sesli havlamış. Ayı da, kurt gibi bu durumdan rahatsız olduğunu bildirmiş. Köpek, iri yapılı, heybetli görünse de bu da bir korkak imiş, diye içinden geçirmiş ve ayının yanından da ayrılıp yine yola düşmüş.

Köpek bir gün kaplana rastlamış. Köpek, kaplanla birlikte dağı taşı şöyle bir dolaşmış. Köpek dağda, ormanda yaşayan hayvanların hepsinin kaplanı görür görmez kaçarak gözden kaybolduğunu görmüş. Köpek, kaplanın gerçekten eşsiz bir bahadır olduğuna kanaat getirip, onunla dost olmak istemiş. Akşam olduğunda köpek, kaplanın yuvasına gidip yatmış. Gece yarısı olduğunda köpek, azıcık bir ses duysa hemen havlamaya başlarmış. Kaplan başını kaldırıp:

—Köpek kardeş, yanında benim gibi bir padişah varken, öyle her sesten ürküp niçin bağırıyorsun? Geceleyin böyle olur olmaz havlarsan, bizi izleyen avcılar yattığımız yeri bulup bizi öldürüp atmazlar mı? demiş.

Köpek, en cesur hayvan olarak gördüğü kaplanı bile korkutanın, insan denen mahlûk olduğunu, dünyada en güçlü varlığın insan olduğunu anlayıp, kaplana da soğuk bakarak insanı aramaya çıkmış.

Köpek, sonunda tarlada çalışan bir insanla karşılaşıp, maceralarını ona anlatmış. İnsan, onun başını okşayıp, avlusundaki hayvan ağılının yanından ona bir yer vermiş. Önüne kemik ve ekmek parçaları koyarak, onu misafir etmiş. Köpek karnını doyurunca rahatça uyumuş.

Gece yarısı olduğunda, avlunun etrafındaki şıpır şıpır eden sesleri duyan köpek, birden yüksek bir şekilde havlamış. Köpeğin havlamasından ürkerek uyanan insan, eline tokmağı alarak bağırmış ve başkalarını da uyandırmış. Böylece onlar, yakınlarına kadar gelen beladan kurtulmuş. Bundan dolayı insan, köpeğin başını okşayıp, ona tekrar biraz yemek ve ekmek vererek:

—Aferin hayvan, ben de uzun zamandır senin gibi bir bekçiye muhtaçtım. Geceleri istediğin kadar havla, ben hiç rahatsız olmam. Seninle ömür boyu dost olurum, demiş.

O günden sonra insanlar, köpeği dost olarak görmüşler.

102. KEDİ İNSANLARIN EVİNDE NASIL YERLEŞİP KALMIŞ?

Çok eskiden, kedinin bedeni bugünkü gibi küçük değilmiş, oldukça büyük yabanî bir hayvanmış. Kedinin kaplan, aslan, leopar, tilki gibi çocukları olup, onların huyu birbirinden kötü imiş. Annelerine karşı çıkıp onu aşağılarlarmış. Kedi, yavrularına ne kadar nasihat verse de, yavruları dinlemek bir yana dursun, tersini yaparlarmış. Bu derde dayanamayan kedi, yavrularını bırakıp gitmiş, uzun bir süre yürüdükten sonra perişan, yorgun ve zayıf bir halde insanların yaşadığı yere gelmiş. İnsanlar, kediyi görünce kovmamışlar. Biçare kedi, insanlar okşayınca kuyruğunu sallamış. Bir kişi onu alıp evine götürmüş. Bu insanın evinde, fare dolup taşıyormuş, her şeyini kemirip, onu huzursuz ediyormuş. Kedi, yorgun olmasına bakmaksızın farelere atılmış ve beş altı tanesini tutup yiyivermiş. Farelerle başa çıkamayan insanlar, kedilere değer verip ona bakmışlar.

O günden sonra kedinin yavruları da evvelki ağabey ve kardeşleri gibi kötü huylu değil, bedenleri küçük olarak ve mülayim bir şekilde yaşamaya başlamışlar.

103. KÖPEK İLE KEDİNİN DÜŞMANLIĞI (1)

Çok eskiden, köpek ile kedi insanların evlerinde yaşarmış. İnsanlar, kendileri ne yerse, köpek ile kediye de ondan verirlermiş. Geceleyin köpek sıcacık yerde, kedi de insanların kucağında uyurmuş. Gündüzleri köpek, evi ve avluyu hırsız ve yırtıcı

hayvanlardan korur; kedi de evi hırsız farelerin karıştırmasını önlermiş. Bunun için insanlar, köpek ile kediye çok değer verirmiş. Köpek, hantal ve kaba olmakla birlikte, çok temiz kalpli ve sadıkmış, çok iyi şeyler yiyip içmese de, kanaat edip sesini çıkarmazmış. Kedi, becerikli, sevimli olsa da, kötü niyetli, kurnaz ve hilekarmış; doyuncaya kadar yiyip içse de kanaat getirmez, insanlara göstermeden onu bunu çalıp yermiş, dışarıya çıkmaya üşenip ocaklığın içinde ve evin köşesinde bir yere kıvrılırmış.

Günlerin birinde, kedi insanların olmadığı bir zamanı gözetip, askıdaki eti çalıp yemiş; ağzını burnunu tertemiz silip, hiçbir şeyi görmemiş gibi döşeğin üzerine çıkıp uyuklamaya başlamış. Köpek ise, kesilen koyunun kanını yalamakla yetinmiş; fakat ağzını burnunu silmeden evi ve avluyu beklemeye başlamış. Ev sahibi geri döndüğünde, askıdaki eti görememiş. O tarafa bakmış, bu tarafa bakmış hiç bir yerde bulamamış. Sinirlendiği anda, kedi yatağın altından miyavlayarak kuyruğu ile dışarıdaki köpeği işaret etmiş. Ev sahibi, şüpheyle dışarı çıkıp köpeğe bakmış, ağzının burnunun etrafında kan bulaşığı olduğunu görmüş. Ev sahibi sinirlenerek: "Hey insafsız, her şeyi paylaşsak da, kanaat etmeyerek eti çalıp yedin mi?" diyerek köpeği iyice dövmüş. O günden sonra köpeği evden kovup çıkarmış, aklına geldiğinde çorba, yemek artığı, hayvan yemi vermiş; bazen de kemik vermiş. Köpek kendisine vebal yüklendiğini, haksız yere cezalandırıldığını bilse de, insanları bırakıp gitmeyerek verilene kanaat edip evi beklemeye devam etmiş.

Bir gün köpek, yumuşak bir yerde toprağın üzerinde uyuklarken, kedi evin içinden çıkarak etrafı gözetlemiş ve ses çıkarmadan gelerek avluda yem yiyen tavuğun birkaç civcivini öldürerek yemiş. Köpek öfkelenmiş, havlayarak kedinin üzerine atılmış. Kedi evden tarafa kaçmış. Ev sahibi köpeğin sesini duyunca dışarı çıkmış ve köpeğin havlayarak kovaladığını, kedinin de "miyav miyav" diyerek korkudan kaçtığını görmüş. Tavuk "gak gak" diyerek tüylerini döküp yas tutuyor, yerde birkaç ölü civciv yatıyormuş. Ev sahibi, işin aslını öğrenecek olunca, kedi, ev sahibinin elbiselerine sürtünerek, kuyruğu ile köpeği işaret etmiş. Ev sahibi, öfkelenerek: "Hey islah olmayan aç gözlü kuduz, evde tutsam askıdaki eti çalıp yersin, avluya çıkarsam, civcivlere gün göstermezsin, bize rahat verir misin, vermez misin?" diyerek köpeği şiddetli bir şekilde sopa ile dövmüş.

Köpek, suçsuz yere dayak yiyince, üzülerek avlunun arkasına kaçıp gitmiş ve otların, yeşilliğin içine girip sessizce ağlamış ve o günden sonra onun kediye olan düşmanlığı başlamış.

Kış gelmiş ve kar yağıp dışarısı buz tutmuş. Kedi, sıcacık evden çıkmadan yumuşak döşeğin üzerinde rahat bir şekilde yatmış, köpek ise dışarıda titreyerek gezinmiş, yarı aç yarı tok acı çekerek yaşamış. Bir gün köpek, gübre yığını üzerinde büzülüp yatarken, kedi evden dışarı çıkıp etrafa göz atmış, kendine zaman geçirecek oyun bulamayınca, çardağa tırmanarak önceden oraya konulmuş derileri çekip yere düşürmüş ve durmadan tırmalayarak yırtmış.

Köpek, kedinin yine kendisine iş çıkaracağını anlayıp, yerden gizlice gelerek, kediyi uyarmak istemiş. Köpek, kediye yaklaştığında kuyruğu sürüklenerek sessizce yaklaşmış. Bunu sezen kedi, "part" diyerek kaçmış ve çardağın üzerine çıkmış. Köpek çardağa çıkamayınca, bir an kızıp korkudan yeri kazmaya başlamış. O anda ev sahibi dışarı çıkmış, bakmış ki, köpek durmadan yeri kazıyor, önünde deriler paramparça duruyor. Kedi, ev sahibini görünce çaresizce miyavlayarak kuyruğu ile köpeği işaret etmiş. Ev sahibi, yine köpeği suçlayarak sopayla kovalamış. Köpek, haksız yere azar işitip üzülmüş, sakin bir yere gidip, kendisinin neden iyilik yapmasına rağmen hor görülmekten kurtulamadığını, kedinin daima niyetini bozup, kötülük, kurnazlık ve hile yapmasına rağmen itibar gördüğünü uzun uzun düşünmüş. İyice düşününce, yalancının ve hilekârın itibar gördüğü, iyi niyetlilerin ise aşağılandığı sonucuna varmış. O günden beri köpek, aşağılanmasına neden olan kediden nefret eder olmuş ve bu durum günümüze kadar gelmiş.

104. KÖPEK İLE KEDİNİN DÜŞMANLIĞI (2)

Eskiden köpek ile kedi çok yakın dostmuş. Onlar gece gündüz birlikte yatıp kalkar, bulduklarını birlikte yiyerek, "senin benim" demeden yaşarlarmış. Kedi ayakkabıcılıktan anlıyormuş.

Günlerin birinde, köpeğin arkadaşlarından birinin düğünü varmış. Köpek, düğünde bir çizme giymek isteyerek kediye:

—Kardeş, bana güzel bir çizme dikip versen de dostumun düğününe giyip gitsem, demiş. Kedi kabul etmiş; fakat kedi çok yavaş iş yaptığından, köpeğin çizmesini dikmek için hiç zamanı olmamış. Köpek, çizmenin bitmemesinden dolayı, kediye çok

sinirlenmiş. Daha sonra ikisinin arası açılmış, birbirinden ayrılmışlar; fakat köpek çizmenin bitip bitmediğini sorup dururmuş. Kedi ise bahane gösterip, bir gün kumaş aldım, bir gün su püskürtüyorum, bir gün başka sebep gösterip çizmeyi dikmemiş. Bunun sonucunda da köpek, çizmeyi düğünde giyememiş. Hatta, şimdi de köpek kediyi görse "Çizmeyi ne zaman dikip vereceksin?" diyerek yolunu kesermiş. Kedi ise "İşte şimdi çizmenin ökçesine su veriyorum." diyerek korkudan tüylerini dikip, "pis pis" dermiş. Köpek ise kediyi çiğneyip yemek istermiş.

105. KEDİNİN SIRTI NİÇİN YERE GELMEZ?

Eski zamanda, ulların devrinde insan çoğalmış ve bütün cihan insan denizine dönüşmüş. Bir gün Allah'tan Davut peygambere vahiy gelip:

—Ey Davut, ben kudretimle bütün cihanı suyla dolduracağım, cihandaki bütün insanları suya gark edeceğim, sen derhal bir ördek şeklinde gemi yaparak ona bin! demiş.

Davut peygamber, gemiyi yapıp kedisiyle gemiye binmiş. Bütün cihan, su altında kalmış. Davut peygamber, gemi ile su üstünde uzun süre gitmiş. Bir gün gemi su almaya başlamış. Bakmış ki geminin tahtaları arasında bir fare delik açıyor. Bunun üzerine Davut peygamber, fareyi tutmak istemiş; fakat tutamamış.

Sonunda kediye buyurmuş ve kedi fareyi hemen yakalamış, Davut peygamberi tehlikeden kurtarmış. Davut peygamber, böyle büyük bir tehlikeden kendini kurtaran kediye bakarak:

—Hey Allah'ın hayvanı, bundan sonra sırtın yere değmesin. Yiyeceğin yemek hazır, yatacağın yer sıcak olsun! diyerek dua etmiş. Allahuteala, Davut peygamberin duasını kabul etmiş. O günden sonra kedinin sırtı yere değmemiş, hazır yemeği yiyerek ve ocağın kenarında rahat uyuyarak yaşamanı sürdürmüş.

106. KEDİ NİÇİN YÜZÜNÜ YIKAR

Eski zamanda, bilinen bir yerde ev sahibine çok iyi hizmet eden bir kedi varmış. Bir gün ev sahibi kadın, bir aylık olan bebeğini beşikte uyutup pazara gitmiş. O sırada büyük bir fare, beşiğin üzerine çıkarak bebeğin kulağını ısırıp koparmış ve hemen kaçmış. Bunu gören kedi, derhal fareyi kovalayarak yakalayıp öldürmüş. Sonra geri dönerek bebeğin yüzündeki kanı tertemiz yalamış ve bir köşeye gidip uyuyakalmış.

Aradan uzun zaman geçmeden, ev sahibi kadın pazardan dönmüş. O, bebeğin kulağının gedik ve kedinin ağzında kan bulaşığı olduğunu görmüş ve eline sopayı alarak:

—Ey geberesi hırsız kedi! diyerek ona vurmuş ve bacağını kırmış.

Bir süre sonra, kadının kocası gelmiş. O, avlunun bir kenarında büyük ölü bir farenin yattığını ve onun ağzında bebeğin kulağının bir parçasının durduğunu görerek hanımına:

—Hata etmişsin hanım, durumu anlamadan kediye boş yere eziyet etmişsin! demiş. Kadın gerçekten hata ettiğini anlayarak pişman olmuş ve:

—Canım kedim, seni haksız yere azarladım, diyerek kediden af dilemiş; fakat kedinin topal kalan ayağı yerine gelmemiş. Bunun üzerine kedi, herhangi bir şey yerken, yalarken hemen yüzü yıkamak gerekir, yoksa yanlışlıkla böyle belâyla karşılaşılırmış, diyerek olaydan ders çıkarmış. Kedi, sonraki nesillere ağzı burnu yıkama konusunda nasihat vermiş. O günden sonra kediler, bir şey yedikten sonra derhal ağzını burnunu yıkamayı kendine adet edinmiş.

107. KEDİ NİÇİN PİSLİĞİNİ GÖMER?

Kedi daima farelere: "Ben her zaman yüksek yerlere tırmanıp çıkabilirim, benim önüme geçebilen yok." diye övünürmüş. Fareler, kedinin bu maharetine heveslenmişler. Bir gün fareler: "Biz de kediyi hoca tutup ondan zıplamayı ve yükseğe tırmanmayı öğrensek olmaz mı? Böyle yaparsak, yüksek askıdaki etleri zorlanmadan yiyebiliriz." demişler. Sonunda fareler bu taleplerini kediye söylemişler.

Kedi, "Şansım açıldı!" diyerek çok sevinmiş ve farelere karşı çok samimi ve mülayim bir şekilde:

—Olur olur! Ben bu maharetimi sizlere öğretmeyi çok isterim. Fakat bir şartım var. Her gün sadece bir kez çalıştırırım. Hepinizin vaktinde gelmesi gerekir, demiş. Fareler toplanma vaktinde geleceklerine ve hocanın söylediğini yapacaklarına söz vermişler.

—Güzel, öyleyse bugün sizlere düzenli koşmayı öğreteceğim. Hepiniz sıraya geçip benim ardımdan koşun. Ben yavaş koşarsam sizler de yavaş koşun, hızlı koşarsam sizler de sıradan ayrılmadan hızlı koşun, bir yerde durup dönersem siz de dönün, anladınız mı?

—Anladık, demiş fareler.

Bunun üzerine koşu başlamış. Biraz sonra kedi onları durdurup:

Şimdi dönerek koşmayı öğrendiniz. Ben koşmadan ortada duracağım. Siz, etrafımda dönerek koşun, kuyruğumu yavaş sallarsam yavaş koşun, hızlı sallarsam hızlı koşun, demiş. Fareler dönmekten yorulmuş.

—Çok güzel koşuyorsunuz, durmadan koşun! Kedi, böyle derken arkada kalan iki fareyi hemen tutup yemiş. Bir süre sonra farelerden üçünü daha yiyip:

—Tamam, durun! Bugün öğrendiğiniz yeter, yarın size yukarı tırmanmayı öğreteceğim, demiş. Fareler gidip dinlenmişler. Ertesi gün gelmiş. Bir sonraki gün gelmiş. Kedi, her gün farelerden beş altı tanesini yiyip duruyormuş. Birkaç hafta sonra farelerin yarısı kalmış.

Biraderler, demiş yaşlı bir fare dostlarına bakarak: "Çalışmanın başladığı ilk günlerde biz oldukça çoktuk. Gittikçe azalıyoruz, bu işte bir terslik yok mu? Hocamızın tuvaletini yaptığı yere gidip baktım ki durum başka, onun pisliği arasında farelerin tüyleri var. Çalışmayı yavaşlatalım."

Bu anlatılanları kedi duymuş. O günden sonra o tuvaletini yapınca, pisliğini gömer olmuş. Fareler de çalışmaya gelmez olmuş.

108. KEDİ NİÇİN FARE YER OLMUŞ? (1)

Eskiden bir tabibin yiyecek içecek ambarında fare çoğalmış ve hububatlarını yiyerek hiç rahat vermemiş. Tabip, her türlü yolu denemişse de hırsızlık işine çare bulamamış. Çeşitli yollara başvurmuşsa da fareleri yok edememiş. Ne yapacağını düşünürken, bir kedi tabibin yanına gelip hastalığını tedavi etmesini istemiş:

—Ne hastalığın var? diye sormuş tabip, kediye.

—Tavukkarası oldum. Gündüz gözüm çok iyi görüyor, akşam olduğunda hiçbir şeyi göremiyorum, demiş kedi.

Tabip otururken "Dur, ambarıma rahat vermeyen fareleri kedi aracılığıyla yok edebilirim." diye düşünmüş ve sevincinden anlatmaya başlamış:

—Dostum, bunun için bende başka ilaç yok. Fareden birkaçını tutup ye. Çünkü fare denen bu pisliğin gözü keskindir. O, karanlıkta el yordamıyla yiyecek bulup yer. Belki fare iyi gelir. Bizim bu ambarda fareden bol bir şey yok, deneyip gör?

—Olur, demiş kedi.

Bu şekilde kedi, ambarda bir ay kadar fare tutmuş. Bakmış ki gözü de oldukça iyi görüyor. O günden sonra kediler, fare tutup yemeye başlamış.

109. KEDİ NİÇİN FARE YER OLMUŞ? (2)

Eskiden kedi ile fare çok iyi dostmuş. Onlar, bulduklarını birlikte yer, birlikte oynar ve birlikte yaşarlarmış. O zamanlar insanlar, yılın takvimini belirlemek için bütün hayvanları toplayıp seçim yapmak istemişler ve bütün hayvanları seçime katılmaları konusunda bilgilendirmişler.

Kedinin uykusu çok ağırmış, onun için takvim seçimine yetişememekten endişe edip dostu fareye:

—Arkadaş, yarın seçime birlikte gidelim. Sen beni kesinlikle uyandır, erkenden gidelim, olur mu? demiş.

—Rahat ol, kedi ağabey. Ben seherde uyanırım. Seni çağırmadan gitmem, demiş fare. Fakat o gece "Seçime katılanlar ne kadar az olursa, o kadar iyi. Çok olursa seçilemem" diye kıskançlık hissine kapılmış ve sabahleyin tanın atmasıyla birlikte yerinden kalkıp kediye haber vermeden, tek başına seçim meydanına gitmiş.

Onun şansı yaver gitmiş ve on iki hayvan içinde takvime girmiş, hatta hiç zorluk çekmeden koşup ön sırada yerini almayı başarmış. Buna çok sevinen fare, kibirli bir şekilde evine dönmüş. Uykudan yeni uyanan kedi, fareye:

—Seçime ne zaman gideceğiz? diye sormuş.

—Uyuyup düş mü görüyorsun? diye fare gülmüş, seçim çoktan sona erdi, ben seçimde en ön sırada yer aldım.

—Niçin beni çağırmadın? demiş kedi üzülerek:

—Unuttum, diyerek yalan söylemiş fare.

Sinirlenen kedinin bıyıkları dimdik olmuş ve "Hey yüzsüz!" deyip küfrederek üzerine atılıp fareyi boğmuş. Fare o anda ölmüş. Kedi ne yaptıysa da on iki takvimde yer alamamış. Takvime girmeyi başaramamış. Bundan dolayı kedi, fareyi gördüğünde hemen öfkelenir ve onu oracıkta yermiş. Fare, o günden sonra on iki takvimin birinci ayında yer alır olmuş.

110. TAVUK SU İÇERKEN NİÇİN GÖĞE BAKAR?

Çok uzun zaman önce, hayvanların toplu olarak yaşadığı bir yerde aşırı kuraklık olmuş. Hayvanlar, susuzluktan halsiz düşmeye başlamış. Bu arada birkaç kuş, uzaktaki

bir dağın tepesine çıkıp, kanal açarak su getirmeye karar vermiş ve bütün kuşları çağırmış. Kuşlar, bu haberi herkese duyurup hemen kanal açmaya başlamışlar. Fakat tavuk çalışmaktan kaçıp, bahane göstererek gelmemiş. Çok geçmeden kanal kazılmış ve su gelmiş. Kanal kazmaya gelmeyen tavuk, varıp ilk önce su içmeye başlamış; fakat o başka kuşların görmesinden endişe ederek, gagasını suya değirir değirmez başını kaldırıp göğe bakarmış.

Anlatılanlara göre, tavukların bir su içip bir havaya bakması ta o günden kalmış.

111. TAVUK YEM YERKEN NİÇİN HEPSİNİN TADINA BAKAR?

Günlerin birinde, sahibi tavuğu ile köpeğine bir tabakta yem vermiş. O yeme biraz yağ karıştırıp vermiş. Yağ yemin altına gitmiş. Kurnaz köpek bunu anlayıp, yemin üst tarafını yemeyip, altını koklayıp durup yağlı olan yerini yemiş. Tavuk mıymıntı olduğu için, yemin üst kısmını ağzına ne geldiyse onu yemiş.

İkisi de karnını doyurmuş. Köpek tepsiden başını kaldırıp tavuğa:

—Hey, sen çok aptal bir şeysin! Hiç başını kaldırmadın. Benim gagama bak, niçin yağ olmuş! Sen sadece yemin üstündeki sert katı şeyleri yedin, demiş.

Saf tavuk, köpeğin bu tecrübesini samimi zannetmiş. O günden sonra, tavuk bir şey yerken, öncelikle tadına bakıp, altında ne olduğuna bakmak istermiş.

112. HOROZ NİÇİN SEHER VAKTİNDE ÖTER?

Eskiden güneş, ay ve horoz dost olarak gökte yaşarmış. Bir gün güneş çalışmak için dışarı çıkmış. Ay ile horoz evde kalmış. Ay tembel olduğu için, kendi işini kendisi yapmayıp, bütün işleri horoza yaptırırmış. Bir gün gece yarısı ay, horoza yayladan atları getirmesini emretmiş. Horoz yoruldum, diyerek gitmeyi kabul etmemiş. Buna çok kızan tembel ay, yoruluncaya kadar horozu döverek onun yüzünü gözünü kan içinde bırakmış ve onu gökten yere atmış.

Güneş geri gelince bakmış ki, evde horoz yok.

—Horoz nereye gitti, yok ya? diye sormuş aya. Ay olanları güneşe anlatmış. Bunları dinleyen güneş üzülüp:

—Sen başkaları ile kolay kolay geçinemiyorsun, kardeşini koruyup kollasan olmaz mı? Ben de seninle birlikte yaşamayı istemiyorum, ben de gidiyorum! Bugünden sonra gece sana, gündüz bana ait olsun, demiş ve ayın yanından gitmiş.

O günden sonra horoz, her gün seher vaktinde ağabeyi güneşi gördüğünde sevinip:

—Ki-ki-ki! Ki-ki-ki! diye ötermiş. Bu, horozun "Büyük ağabey, ben buradayım! Büyük ağabey, ben buradayım! demesiymiş. Gece yarısı güneş dağın üzerinden batıp, ay çıkmaya başladığında horoz onu görmek istemeyerek erkenden kümesine girip uyurmuş.

113. HOROZ İLE TAVUS KUŞU

Rivayete göre, eskiden bir orman varmış ve bu ormanda horoz ile tavus kuşu yaşarmış. Onlar, birbirinin halinden anlayan çok iyi iki dostmuş. Bugünkü tavus kuşunun güzel tüyleri ve tacı aslında horozunmuş. Tavus kuşu da bugünkü horoz gibiymiş. Tavus kuşu, temiz kalpli görünse de horozun güzelliğini kıskanarak yaşarmış. Hep horozun bu güzel elbiselerini almayı düşünürmüş.

Günlerden bir gün, bu ormanda şenlik olmuş ve horoz ile tavus kuşunu da çağırmışlar. Ancak horozun önemli bir işi çıktığı için şenliğe katılamamış. Tavus kuşu, horozdan elbiselerini vermesini istemiş. Horoz iyi niyetli olduğu için, elbiselerini tavus kuşuna severek çıkarıp vermiş. Tavus kuşu, horozun elbiseleri ile bütün misafirlerin dikkatini çekmiş ve özel bir ilgiyle karşılanmış. Şenlik sona ermiş. Tavus kuşu bu güzel elbiseleri, horoza geri vermeyi hiç istememiş. Sonunda, bu elbiselere ebediyen sahip olmak için horozdan ayrılarak ormanın derinliklerine kaçıp gitmiş. O günden beri, tavus kuşu horozun elbiselerini geri vermemiş; ancak onun hayatı hep endişe içinde geçmiş. Horozun görmesinden korktuğu için, günümüze kadar ormandan çıkamamış.

114. DEMDERİN YÜCELTİLMESİ

Muhammed aleyhisselam, Medine'den Mekke'ye geri dönerken bir grup kâfirin hücumuyla karşılaşmış. Kâfirler, Muhammed aleyhisselamı canlı yakalamak amacıyla etrafını kuşatmışlar. Muhammed aleyhisselam, kâfirlerin kuşatmasını yarıp geçerek, oradaki bir dağda bulunan mağaraya saklanmış. Kâfirler, dağı aramaya başlayıp Muhammed aleyhisselamın saklandığı mağaranın önüne gelmişler. Bu dağda, oldukça çok güvercin varmış. Kâfirler, mağaraya yaklaşınca dağdaki güvercinler, " Burada arayın, burada arayın!" diyerek ötmeye başlamışlar. Kâfirlerden biri:

—Muhammed kesin bu mağarada, güvercinler "Burada arayın, burada arayın!"diye işaret veriyor, demiş. Kâfirler, mağaranın içini aramaya başlamışlar. Tam o

sırada güvercinler arasındaki demder: “Bok, bok, bok! Yok, yok, yok!” diye ötmeye başlamış. Kâfirler bunu duyunca:

—Boş yere oyalanmayalım, bu demder “Yok, yok!” diye ötüyor. Muhammed mağarada yokmuş, diyerek mağaranın kapısından başka bir yere gitmişler.

Böylece, Muhammed aleyhisselam kâfirlere yakalanmaktan kurtulmuş. O günden sonra, İslâm dinine inananlar arasında demder yüceltilmiş.

115. GÜVERCİN İLE KARGA

Eskiden bütün cihanı su basmış ve sadece Nuh aleyhisselam gemisiyle suyun üzerinde kalmayı başarmış. Nuh aleyhisselam, uzun zaman su üstünde ilerleyip, sonunda kuru bir yer bulup çiftçilik yapmak istemiş ve güvercin ile kargayı çiftçilik yapabilecek kuru bir yerin olup olmadığını öğrenmeye göndermiş.

Aradan uzun yılların geçmesiyle birlikte, yeryüzündeki su çekilmiş. Karga, birkaç gün öylece uçtuktan sonra bir çöplüğe konup, kendisine bir şey toplamaya başlamış. Güvercin ise gece gündüz cefa çekip cihanı dolaşmış ve sonunda sarı topraklı bir yer bulup yere inmiş. Güvercinin yere inmesiyle birlikte, iki ayağı da sarı toprağa batmış ve oradan uçarak Nuh aleyhisselamın yanına gelip gördüklerini anlatmış. O günden sonra güvercinin iki ayağı da sapsarı kalmış.

Karga ise kendi derdine düşüp geri gelmemiş. Nuh aleyhisselam, güvercine büyük minnet bildirip, ona hiçbir şeyin zararı dokunmaması ve günlerini hep tok geçirmesi için dua etmiş, karga için de pislik karıştırıp yaşasın, diye beddua etmiş.

O günden sonra, güvercin haline şükredip, Allah’ı zikrederek hayatını iyi geçirmiş. Karga ise kışın ayazında, soğuğunda dağ dağ dolaşıp hor görülerek günlerini geçirmiş. Onun açgözlülük edip pislikte yaşamasından dolayı, etini köpek bile yemezmiş.

116. GÜVERCİN NİÇİN DURMADAN ÖTER?

Günlerin birinde güvercin, kendi yuvasında yeni çıkardığı on tane yumurtasının üzerinde yatıyormuş, bir tavuk gelip:

—Yumurtadan kaç tanesini çıkarıp üzerine yattın? diye sormuş.

—On yumurta çıkardım. Onun üzerine yatıyorum, demiş güvercin.

Benim iki büyük yumurtamla, senin ufak on yumurtanı değişir misin? demiş tavuk.

Güvercin önce razı olmamış, sonra kabul etmiş. Böylece onlar yumurtalarını değişmişler. Sonra güvercin, tavuğun tuzağına düştüğünü anlamış. Çünkü tavuğun iki yumurtası büyüyünce ondan iki yavru çıkmış. Fakat tavuk on tane güvercine sahip olmuş. Bunun üzerine güvercin ağlamaya başlamış. O, ta bugüne kadar durmadan ötermiş. Onun "buğ-buğ-buğ" demesi, "On yumurtamı geri ver, beni kandırıp gittin, geri ver, geri ver!" demesiymiş.

117. GÜVERCİNİN GÖZÜ NİÇİN KIZIL?

Eski zamanda, bir saksağan ile bir güvercin güneşin ne taraftan doğduğunu aralarında tartışıp, bahse girmişler. Güvercin:

—Güneş, sabahleyin doğudan doğar, demiş. Saksağan:

—Güneş batıdan doğar, demiş.

Onlar uzun süre tartışmışlarsa da birbirlerini ikna edememişler. Herkes, kendi düşüncesinin doğru olduğunu ileri sürmüş. Sonunda, güneşin hangi taraftan doğduğunu öğrenmeye karar vermişler ve birçok hayvanla beraber, dağın en yüksek tepesine çıkmışlar. Tam o sırada saksağan, kendisinin yanıldığını anlamış. O kanadının altına biraz kırmızıbiber saklamış, tan atarken güneşin doğudan doğduğunu anlayarak, başkalarının önünde küçük duruma düşmekten korkmuş ve güvercinin gözüne kırmızıbiber atmış. O günden beri, güvercinin gözü kızılmış.

118. PAPAĞAN NASIL PEYDA OLMUŞ?

Eski zamanda, bir mahallede bir karı koca yaşarmış. Bunlar aynı mahallede doğmuş, küçüklükten itibaren birlikte oynamış ve birbirine büyük aşk duyarak çok küçük yaşta evlenmişler. Bunların neşeli, rahat yaşamı, kimseyle kıyaslanamayacak kadar iyiymiş. Bunlar "Hangimiz önce ölürsek, hayatta kalanımız bu dünyanın işlerinden vazgeçip, kırk yıl boyunca bir yerde Allah'tan öleni tekrar diriltmesini isteyecek." şeklinde anlaşmışlar.

Bunun üzerine kadın, daha on sekiz yaşına girdiğinde ölmüş. Kocası sözünde durup, bu dünyanın işlerini bırakıp, kırk yıl ibadet ederek Allah'a eşini tekrar diriltmesi için dua etmiş. Allah bunun dileğini kabul edip, Hızır aleyhisselamı göndererek kadını diriltmiş.

Bu sırada erkek, yetmiş yaşını geçmiş, karısı ise daha on sekiz yaşında bir kadınmış. Bunlar tekrar çiftçilik yapmaya başlamış. Bu ikisi de ormana odun getirmeye

gitmiş. Odun toplayan kocası, biraz yorulmuş ve kadının dizine başını koyarak uyumuş. Bu esnada, küheylân ata binmiş bir şehzade, buraya gelmiş ve kadına:

—Bu ormanda ne yapıyorsunuz? Kucağınızdaki bu adam kim? Babanız mı? diye sormuş. Kadın, utandığı için babam ya da kocam diyememiş. Şehzade tekrar:

—Bırakın bu yaşlıyı, ata binin, dolaşalım, demiş. Kadın bunun üzerine kocasının başını yere koyup, şehzadenin arkasına binerek kaçıp gitmiş. Kocasının kırk yıl Allah'a dua etmesi sayesinde, bu dünyaya geri döndüğünü unutmuş. Kocası bir süre sonra uyanıp bakmış ki karısı yok. Birkaç gün aradıktan sonra güç bela bulmuş; fakat karısı hiç çekinmeden kocasının ardından gelmiş. O tekrar imkân bulsa, genç yiğidin arkasından kaçmayı düşünürmüş. Bu esnada, Hızır aleyhisselam ile karşılaşmış ve Hızır aleyhisselam kadının kocasına demiş:

—Aranız bozulmadan altmış yıl yaşadınız, karınız sizden kırk yaş daha az yaşadı. O, genç, onun için gönlü de genç yiğidi ister, yeniden kaçıp giderek sizi endişede bırakabilir. Bence, siz yaşlandınız, hanım isteme devriniz de geçti. Bu vefasız karınızı bir çeşit kuşa döndürsem, nasıl olur? demiş.

—Kabul, demiş, kocası. Bunun üzerine Hızır aleyhisselam dua ederek kadını papağana dönüştürmüş.

—Bu kuşu bileğinize kondurup, konuşmasını dinleyerek gönlünüzü eğlendirin, demiş Hızır aleyhisselam ve arkasından kayıp olmuş.

—O kişi de ömrünün geri kalanını papağanın güzel sözlerini dinleyip, mutlu yaşayarak geçirmiş ve bu dünyadan göçmüş.

IV.2.5.2. YABANÎ HAYVANLARLA İLGİLİ EFSANELER

119. FİLİN BAĞLANMAMASI HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa fil, büyük bir hayvan olup, onun kalın ve uzun burnu varmış ve ona hortum denirmiş. Fare küçük ve çevik bir hayvan olduğu için filin burnundan girip beynini kurcalayıp çok eziyet verirmiş. Onun için fil, fareden çok çekinirmiş. Fil bakıcılar, bunu çok iyi bildiklerinden fili bağlayacak ip için hiç tasalanmayıp, sefere çıktıklarında veya gündelik işlerinden, çalışmalarından geri döndüklerinde, ip yerine bir tane kazık alırlarmış. Dinlenecek yerde kazığı yere çakıp çektikten sonra, kazığın yerine fili götürüp koyarlarmış. Fil, kazığı çektikten sonra oluşan deliği, fare yuvası zanneder ve o yuvadan fare çıkıp kendine zarar vermesinden

endişelenerek kazığın yerini çiğner dururmuş. Hem de ta sahibi gelip onu alıp götürünceye kadar o vaziyette dururmuş.

120. KAPLANIN DERİSİ NİÇİN ÇİZGİLİ

Eski zamanda, Musa aleyhisselamın malı ve hayvanı oldukça çokmuş. Musa aleyhisselam, kendine bağlı mümin kullardan birkaçını kendi evinde tutarak malına ve hayvanlarına baktırırmış. Onlar, birkaç günlüğüne sırasıyla malları yeşillik ve suyu bol yerlere götürüp otlatırlarmış.

Günlerin birinde, bunlardan biri ney çalarak malları otlatmaya gitmiş. Neyin sesi dağlarda yankılanmış. Bu sesi duyan bir kaplan, hemen çobanın karşısına gelip:

—Sen ney çalarak bizim rahatımızı bozdun. Hünerin varsa gel, biz gücümüzü gösterelim. Eğer sen beni yenersen, ne istersen kabul; ben seni yenersem bu keskin dişlerim seni asla yaşatmaz, demiş ve dişlerini gıcırdatarak hazırlıksız yakaladığı çobanı yemiş. Ertesi gün bir başka çoban çıkıp gelmiş, onun sonu da önceki ile aynı olmuş. Durumu haber alan Musa aleyhisselam, çoban kılığında hayvan otlatmaya çıkmış. Vahşî kaplan, nefsini tatmin için Musa aleyhisselamın karşısına geçip:

—Hey insan, gel biz gücümüzü sınayıp görelim. Eğer sen yenersen, benden ne istersen kabul; eğer ben yenersem, seni öğünlerimden biri yaparım, demiş. Bu sözü dinleyen Musa aleyhisselam:

—Deneyip görelim; fakat ben gücümü evde unuttum, geri dönüp getireyim, demiş. Kaplan içinden, önceki sonbaharda çobanları hiç güç sarf etmeden yiyiverdim, bu da onlar gibi benim bir vakit öğünüme dönüşür, diye düşünüp, yiğitçe:

—Olur, burada saklanıp duracağım, sen gidip gücünü getir! demiş. Musa aleyhisselam aklını kullanarak:

—Eğer ben eve gücümü getirmeye gittiğimde kaçıp gidersen, ne yaparım? demiş. Kaplan:

—Sen bana güvenmiyorsan, elimi kolumu bağla öyle git, kimin kuvvetli olduğunu deneyip görürsün, demiş. Musa aleyhisselam, maharetiyle bileğindeki ipi alarak kaplanı sıkıca bağlamış ve ılgın ağacından sopalarla iyice döverek:

—Benim gücüm bu, kimin güçlü olduğunu şimdi anla, demiş ve kaplanın derisi param parça olana kadar vurmuş. Bunun üzerine kaplanın derisi, Musa aleyhisselamın sopa darbeleriyle çizgili kalmış.

121. GÖK YELELİ KURT

Uygurlar bir savaşta düşmana mağlup olmuş ve bir dağın eteğinde sıkışıp kalmışlar. Gidecek bir yol bulamayınca helak olma korkusuna kapılmışlar. Böyle zor bir durumdayken, onlar aniden bir kurdun dağa doğru gittiğini görmüşler. Korku içindeki Uygurlar, kurdu takip etmeye başlamışlar. Dağın eteğine gelen kurt, büyük bir mağaraya girmiş. Uygurlar kurdun girdiği mağaraya girip yürümüşler. Kapkaranlık mağaranın içinde epey yürüdükten sonra mağaranın diğer ucunda bir açıklık görünmüş. Kurt mağaranın diğer ucundaki büyük delikten otların yeşerdiği, suların akıp durduğu cennet gibi bir yaylaya çıkmış. Uygurlar da kurdun arkasından yürüyerek o yaylaya çıkıp, felaketten kurtulmuşlar. Bundan dolayı Uygurlar kurdu kutsal ilah sayarak, ona tapmaya başlamışlar.

122. MAYMUNUN POPOSU NİÇİN KIRMIZI OLMUŞ?

Eskiden bir maymun varmış. O çok yaramazmış. Sabahtan akşama kadar durmadan zıplarmış. Ağaçtan ağaca tırmanır ve bağırırmış. Meyveleri boşu boşuna koparırmış.

Gördüğü ufak ve zayıf hayvanlara taş atarak rahatsızlık verirmiş. Başkalarının nasihatlerine hiç kulak asmazmış. Cahillik edip, kendi bildiğini yaparmış.

Bir gün maymun, bir çam ağacına çıkıp onun dallarını koparark yaramazlık yapıyormuş. Ormancı dede gelip:

—Hey maymun, oradan in, çamın sakızı popuna yapışırsa sorun olur, diye tembih etmiş.

—Senin neyine? Böyle dediğin için daha da yukarı oturayım, akşam olunca çam ağacından düşmem! demiş maymun arsızlık edip. Maymuna söz anlatamayan dede çekip gitmiş.

Gece yarısı maymun gitmek isteyip yerinden kalkmaya çalışmış; fakat kalkamamış. “Yahu bu ne iştir?” demiş ve tekrar yerinden kalkmaya çalışmış. Poposu çam sakızına yapışıp kaldığı için kalkamamış. Sonunda ayağını bir başka dala verip, bir daha kalkmaya çalışmış ve poposundaki kılların hepsi sakıza yapışıp kalmış. O günden beri onun poposu kıpkırmızı kalmış.

123. YABAN ÖRDEĞİNİN MİDESİ NİÇİN ALTIN RENGİNDEDİR?

Eskiden yemyeşil otlarla kaplı bir dağda, tavşan ile kurbağa gezip oynarken bir altın küpü bulmuş. Onlar, bu küpü paylaşamamış. Kendi aralarında konuşarak yarış yapmaya karar vermişler. Kim daha hızlı koşup küpün içine girerse, altın küp onun olacakmış.

Yarışı kurbağa kazanmış. Tavşan, bu yarışta kurbağanın hile yaptığını düşünmemiş ve altın küp kurbağanın olmuş. Kurbağa, altın küpe sahip olmakla birlikte, onu dağdan nasıl indireceğini düşünmeye başlamış. Tam o sırada bir yabani ördek uçup gelerek onun hal hatırını sormuş. Kurbağa durumu yaban ördeğine anlatmış ve ondan yardım istemiş.

Yaban ördeği, küpü dağdan aşağı indirmeyi kabul etmiş; ancak yarısını ben alırım, demiş. Kurbağa çaresiz kabul etmiş. Bunun üzerine yaban ördeği, altın küpünü dağdan indirmiş. Küpü ikiye bölmüş ve yarısını alıp götürmüş. Ördek, altının çok güzel olduğunu görerek onu toz haline getirmiş ve yemiş. O günden beri yaban ördeğin midesi altın renginde kalmış.

124. TAVŞAN HAKKINDA RİVAYET

Bilindiği gibi tavşan hem düşmanı çok olan hem de çabuk büyüyen otçul bir hayvandır. Onun için büyüme sırasında, yavruları doğduktan sonra on gün geçer geçmez kadar sonra yalnız yaşamaya başlarlar. Bu konuda halk arasında şöyle bir rivayet vardır:

"Anlatılanlara göre, tavşan yavruladıktan on beş gün sonra, yavrularına: "Güle güle yavrularım, terkide görüşürüz." der gidermiş.

125. TAVŞAN NİÇİN YARIK DUDAKLI, KIRMIZI GÖZLÜ, SARKIK KULAKLI VE KISA KUYRUKLU KALMIŞ? (1)

Evvel zamanda hayvanlar orangutanın liderliğinde koşu müsabakası düzenlemek istemişler. Birinciliği kim alırsa, o güzellik tacını giyecekmiş. Onun için herkes, müsabaka vaktini ayarlayıp alıştırma yapmaya başlamış. Fakat beyaz tavşan, birinci olacağını düşünerek alıştırma yapmamış.

O, sahtekârlık yaparak, müsabaka yapılacak yolun çeşitli yerlerine çukur kazıp, üzerini çalı çırpı ile kapatmış. O: "Musabakada diğerleri çukura düşüp sürünürken, ben onların önüne geçip birinci olurum." diye düşünmüş. Bunun kötü niyetini ve rezil işini hayvanlar öğrenince, orangutana haber vermişler. Bu işe sinirlenen orangutan, beyaz

tavşanı müsabakaya katılmaya yasaklamış. Fakat beyaz tavşan musabaka başlayacağı sırada yavaşça gelip, yarışçıların arasına girmiş. Orangutan sinirlenerek gelip, tavşanın kulağından çekip onu kenara fırlatmış. Beyaz tavşanın kulağı çok çekilince, onun aslında kısa olan kulağı uzayıp sarkık kulaklı olmuş.

Bu müsabakada ala boğa birinci olmuş. Orangutan, ala boğayı mükâfatlandırıp, onun başına iki dallı çok güzel taç giydirmiş. Herkes, ala boğayı tebrik edip şamata ederken, bir kenarda bakıp duran kıskanç ak tavşanın içi gitmiş, gözü kızarmaya başlamış ve bir süre sonra onun siyah gözleri tamamen kıpkırmızı olmuş.

Ala boğa tacı takıp dans edip eğlenmiş. Sonra bir yere gidip dinlenmek için yatmış. Bu sırada içi gidip, gözü kızaran ve bu duruma tahammül edemeyen kıskanç beyaz tavşan, yavaşça gelip ala boğanın kuyruğunu aniden çekip koparmış. Biçare ala boğa, kuyruk acısına dayanamayarak otlakta yuvarlanıp durmuş. Beyaz tavşan, bundan mutluluk duyup, elini çırparak kahkahayla gülmüş. O, durmadan gülmüş. Sonunda dudağı yarılmış ve yarık dudaklı kalmış.

Ala boğa yerinden kalkıp: "Kuyruğumu geri ver!" diye, beyaz tavşana doğru atılmış. Beyaz tavşan, önüne ardına bakmadan hızlıca kaçmış. Ala boğanın beyaz tavşanı yakalamasına az kalmışken, o bir çukura girivermiş; fakat çukura kafası girmiş, vücudu sığmayınca dışarıda kalmış. Ala boğa hemen gelip, beyaz tavşanın kuyruğunu koparmış. Bunun üzerine tavşanın uzun kuyruğu kısa kalmış.

Bu olaydan sonra, beyaz tavşan sarkık kulaklı, kırmızı gözlü, yarık dudaklı ve kısa kuyruklu kalmış.

126. TAVŞAN NİÇİN YARIK DUDAKLI KALMIŞ?

Günlerin birinde, ormandaki bütün yabani tavşanlar bir yerde toplanıp, acınacak hayatlarını ne yapıp da değiştiribilecekleri konusu üzerinde istişare yapmışlar.

—Kardeşler, biz daima her şeyden korkuyoruz; fakat hiç kimse bizden korkmuyor, demiş içlerinden iri bir tavşan. Biz bir kedi, köpek veya tilki gördüğümüzde ölecek gibi korkup kaçarız. Bizim huzurlu bir mekânımız da yok. Çoluk çocuğumuzla rahat vakit geçiremiyoruz, rahat oynayıp gülemiyoruz. Durumumuz gittikçe kötüleşiyor. Küçücük bir enik bile bizi görse kovalıyor. Hatta kendi gölgemizden bile korkuyoruz. Bu da hayat mı? Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyi, bence hepimiz gidip göle atlayarak ölelim. Nasıl olsa bir gün ölüp gitmeyecek miyiz?

—Doğru, öyle yapalım, demiş tavşanlar ve gürültü patırtı ile gölün kenarına gelerek suya atlayıp ölmek için hazırlanmaya başlamışlar.

Gölün kenarında birkaç kurbağa güneşe karşı uzanıp yatıyormuş. Onlar, toplanıp gelen tavşanları görünce, ürküp geri geri kaçarak göle atlamışlar.

Kurbağaların korkup göle atladığını gören tavşanlar, gölün kenarına gelince durmuşlar ve kendilerini gülmekten alıkoyamamışlar. Çünkü onlar, dünyada kendilerinden de korkan hayvan olduğunu görmüşler. Bunun üzerine kendilerini suya atarak ölme niyetinden vazgeçmişler.

Bu şekilde tavşanlar çok gülmüş. Bazıları gülmekten yerlere yatmış. Sevinçlerinden gülünce dudakları yarılmış. Tavşanların dudağı işte o günden sonra yarık kalmış.

127. TAVŞAN NİÇİN KISA KUYRUKLU KALMIŞ?

Günlerin birinde iki tavşan, nehir kenarında oynarken, nehrin diğer tarafında yemyeşil ve gür otlarla dolu bir yayla görmüş ve o tarafa geçip bitkileri yiyip, oynayıp gelmek niyetine kapılmış. Fakat onlar suda yüzmeyi bilmiyormuş. Nehirden nasıl geçebiliriz? diye düşünüp ne yapacaklarını bilememişler. O sırada, yaşlı bir kaplumbağanın kıyıya çıkmakta olduğunu görmüşler. Tavşanlar, onu kandırmak istemiş ve hemen kaplumbağanın yanına gelip:

—Esselamu aleykum, kaplumbağa baba! Sizleri pek kalabalık diye duyardık, birkaç gündür sizleri hiç görmedik ya, sizin sayınız bizimki kadar yok ya! demiş.

—Hayır, biz pek kalabalığız, sayı bakımından siz bize asla yetişemezsiniz, demiş kaplumbağa.

—Öyleyse şöyle yapalım, demiş tavşanlardan biri kaplumbağayı kandırıp. Sen şimdi gidip kaplumbağaların hepsini topla gel, onlar suyun üzerinde karşı kıyıdan, bu kıyıya kadar iki sıra halinde dizilsinler. Biz tek tek sayıp karşı kıyıya çıkalım. Ondan sonra siz bizim tarafa gelip bizi sayarak çıkarsınız, kimin kalabalık olduğunu o zaman görürüz.

—Olur, demiş kaplumbağa ve bir süre sonra bütün kaplumbağaları toplayıp gelip, suyun üzerinde iki sıra halinde dizmiş. Kaplumbağaları ahmak yerine koymaktan hoşlanan iki tavşan, su üzerinde dizili olan kaplumbağaların sırtına basıp "bir çift, iki çift" diye sayarak gitmişler. Kıyıya az kalınca tavşanlar kibirlenip:

—Ahmaklar, biz sizleri köprü yapıp nehirden geçmek istedik. Tam tuzağımıza düştünüz, diyerek bağırmaya başlamışlar. Onlar sevince boğulmuş. Beklemedikleri anda, kıyıya yakın olan birkaç çift kaplumbağa, bu yalancı şarlatanların terbiyesini vermek istemiş ve tavşanların kuyruğunu pat diye ısırmış. Bu ani darbeden korkup kaçmaya çalışan tavşanlar, var güçleriyle asılmışlar. Kuyrukları kopmuş ve kaplumbağanın ağzında kalmış. O günden sonra, tavşanların uzun ve güzel kuyruğu kısa kalmış.

128. YILANIN NİÇİN AYAĞI YOK?

Eskiden yılanın ayağı dışındaymış. O cennete su giren oluğun başında nöbet tutarmış. O zamanlar şeytan cennetin dışında yaşarmış. O, cennete girmeyi düşünerek yılanın yanına gelmiş ve kendisini cennete almasını istemiş. Fakat yılan bunu kabul etmemiş. Şeytan tekrar yalvarmış. Yılan merhamet edip şeytanı sırtına alıp su yolundan geçirmiş. Bunun üzerine Allah, yılana lanet etmiş ve içini dışına çevirerek cennetten kovmuş. O günden sonra yılan ayaksız kalmış.

129. ÇAYANIN BOĞUM ŞEKLİNDE OLMASI HAKKINDA EFSANE

Allah bütün varlıkları yarattığında çayanı da yaratmış. Çayan aslında kötü huylu bir yaratık olduğu için, insan ve diğer canlıları sokarak onlara kesinlikle rahat vermemiş. Onlar, buna dayanamayınca, sonunda Allah'ın huzuruna şikâyete varmışlar. Allah işin doğru olup olmadığını araştırınca, olayın doğru olduğunu öğrenmiş. Bunun üzerine çayanı çağırtıp niçin insanları ve diğer canlıları sokup rahat vermediğini sormuş. Çayan: "İnsan ve diğerleri bana zarar vermeseler, ben onlara hiç zarar vermem." demiş. Allah çayanın insan ve diğer canlıları boş yere soktuğunu düşünerek, onu kamçılayıp durmuş. Ondaki her bir boğum, Allah'ın ona uyarmak amacıyla vurduğu kamçının iziymiş. Onun insan ve diğer canlıları sokması, kendini korumak istemesindenmiş. Eğer insan ve diğer canlılar, çayanın yakınlarında veya bedeninin bir yerinde olduğunu anlayıp kımıldamadan dururlarsa, çayan onlara hiçbir zaman zarar vermeden geçip gidermiş.

130. ÇAYANIN TURFAN BÖLGESİNDE ÇOK OLMASI HAKKINDA EFSANE

Allah bütün canlıları yaratırken çayanı da yaratmış ve onları çuvala doldurarak Turfan'a getirip dökmüş. Turfan dışındaki çayanlar ise, bu çuvaldan düşenlermiş.

131. İRAN ASILLI TAMTEGE HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, tamtekenin asıl yurdu İran'mış ve Turfan bölgesinde yokmuş. Turfan bölgesinde çayanın düşmanı olmayınca çoğalıp gitmiş ve Turfan bölgesindeki insanlara büyük sorunlar yaşatmaya başlamış. Turfan bölgesindeki ecdadımız çayanın düşmanını bulup gelmek ve onun insanlara verdiği zararı azaltmak isteyerek her tarafa adam göndermiş. Bir grup insan İran tarafına gitmiş ve tamtegiyi görmüş. Onlar tamteginin nerelerde yaşadığını ve nasıl beslendiğini öğrendikten sonra, onun çayanın düşmanı olduğunu anlamışlar. Belli bir sayıda tutarak, yol boyunca herkese haber vermişler ve Turfan'a getirip bırakmışlar. Tameke Turfan'a getirildikten sonra, Turfan'ın havasına hemen uyum sağlayıp, çoğalmaya başlamış. Tamtekinin çoğalmasıyla birlikte, çayan da büyük oranda azalmış. Böylece çayanın insanlara verdiği zarar da azalmış.

132. KÖSTEBEK NASIL PEYDA OLMUŞ

Anlatıldığına göre, eskiden bir kadı varmış. Onun, o kadar geniş arazisi, sarayları, evleri, onlarca çareklik* tarlası ve güzel meyve veren bahçeleri olduğu halde, şükredip bunlarla yetinmemiş. Bir gün o, çok fakir çiftçi bir komşusunun yerini kendi yerine katmış. Çiftçi, kadıdan yerini geri vermesini istemiş. Kadı:

—Ben senin yerini almadım, burası eskiden beri benim yerim. Senin nereden yerin oluyor? diyerek, yeri geri vermemiş. Çiftçi kendisinin, hanım ve çocuklarının rızkının bu yere bağlı olduğunu söyleyerek tekrar tekrar yalvarsa da, kadı razı olmamış. Kadı, bir hileyle çiftçiyi aldatmazsa, ondan kurtulamayacağını anlayıp:

—Öyleyse, şeriat kanununa göre, yarın sabah namazından sonra cemaati, yurdun büyüklerini toplayıp, yerin kime ait olduğunu yerin kendisine soracağız. Yerden ses çıkacak. Yerden nasıl cevap gelirse, buna cemaat şahit olacak, yurdun büyükleri hüküm verecek, demiş. Çiftçi, kadının şartını çaresiz kabul etmiş.

Geceleyin kadı, hizmetkârlarına çiftçiden aldığı yerin ortasına küçük bir çocuk sığacak kadar bir çukur kazdırmış. Sonra beş yaşındaki oğluna "Yer kimin?" diye sorarak "Yer kadının!" demeyi öğretmiş. Tanın atmasına yakın, hiç kimseye duyurmadan oğlunu, kazdırdığı çukura koyarak çukurun ağzını çok ince bir tahta ile kapatıp, üzerine toprak yaydıktan sonra mescide gitmiş. Namazdan dönünce, cemaati ve

* Çareklik: Yaklaşık 9 kilo tohum ekilen tarla.

yurdun büyüklerini çiftçinin yerinin etrafına toplamış. Çiftçi de gelmiş. Kadı, cemaate kendisinin çiftçi ile yer anlaşmazlığına düştüğünü söyleyip, çiftçiye hakaret ederek:

—Bu utanmaz, kötü niyetle benim atamdan miras kalan yerimi alma derdine düşmüş, hiç çekinmeden "Bu benim yerim." diyor. Haydi cemaat, sizler dinleyin, yerin kime ait olduğunu, yerin kendine sorup öğrenelim. Allah'ın kudretiyle yer dile gelip, sorumuza adil bir cevap versin, demiş. Ondan sonra, var gücüyle "Yer kimin?" diye bağırmış.

O esnada, yerin ortasından:

—Yer kadının! diye çok derinden ses gelmiş. Kadı bu cevabı duyduktan sonra gülümseyerek cemaate bakıp:

—Hepiniz, yerin ne dediğini duydunuz, yerin kendisi şahitlik ediyor. Allah'ın hakkı üçtür. İki defa daha soralım, böylece cemaat bir şey söylesin, diyerek, iki defa "Yer kimin?" diye seslenmiş. Yerden daha önceki ses çıkmış. Yurdun büyükleri, yeri kadıya vermişler. Çiftçi üzüntü içinde Allah'a yalvarıp, feryat figan ederek evine gitmiş. Güneş doğup etraf aydınlanmaya başladığında, kadı çukurun ağzını açmış, kapkara bir hayvan çukurdan yeryüzüne emekleyerek çıkmış ve hızlı bir şekilde gözden kaybolmuş. Kadı, öz oğlunun hayvana dönüşmesine çok üzülüp, hayvanın gittiği tarafa bakıp ağzı açık kalmış. Kadının hizmetkârları buna şaşırıp:

—Bu nedir? Bizim hiç görmediğimiz bir hayvan, bu çukurdan çıkıverdi? demişler. Kadı oğluna olan özlemini onlardan gizleyerek:

—Bu davğan[916] denen hayvan, o devamlı dağda yaşar. Bazen de dağdan inip yerleri kazıp gizlenir, diyerek evine dönmüş.

Kadı, o günden sonra oğlu için ağlamış, perişan olmuş ve sonunda ağır hastalığa yakalanıp, pişmanlık içinde bu dünyadan gitmiş. Çiftçi, kendi yerini kadıya kaptırdıysa da, Allah'ın kudretiyle rızkı azalmamış. Akıllı, temiz kalpli olması ve çalışması sayesinde helal kazançla günlerini geçirip, hayatı günden güne iyileşmiş ve mutlu bir yaşam sürmüş.

Böylece, köstebek denen hayvan yeryüzünde peyda olmuş.

133. KÖSTEBEK HAKKINDA RİVAYET

Anlatıcılar, köstebek hakkında şu rivayeti anlatırlar:

[916] Köstebek: Suğur diye de adlandırılır.

Çok eskiden, av yapma ve hayvanları otlatma yeri konusunda şehirliler ile dağlılar arasında yayla sorunu çıkmış. Uzun münakaşalar olmuşsa da olumlu bir sonuca varamamışlar.

Bu sırada dağlılar, aralarında konuşup şöyle bir çözüm bulmuşlar:

Bir dağın eteğini kazıp, oraya bir kız yerleştirmişler ve birkaç günlük erzak hazırlayarak kızın yanına koymuşlar. Kıza "Biz şehirliler ile gelip dağ kime aittir? diye dağın kendisine soralım, sen bu sırada dağ dağlılara aittir, de!" demişler.

Aradan iki gün geçtikten sonra dağlılar şehirlilere:

—Biz kaç kez dağ konusunda münakaşa ettik; fakat bir sonuca varamadık. Dağa "Sen kime aitsin?" diye soralım. Dağ kimi seçerse, onun olsun, demişler. Fakat şehirliler, "Dağ konuşabilir mi?" diyerek razı olmamışlar. Dağlılar "Allah'ın izni olmadan kıl kıpırdamaz. Dağı konuşturmak Allah tarafından olur." diyerek şehirlileri ikna etmişler. Bunun üzerine, kızın saklandığı dağın yanına gelerek:

—Dağ kimin? diye üç defa sormuşlar. Üçüncü seferde gizlenip duran kız:

—Dağ dağlıların, şehir şehirlilerin! Hey dağlı, kıçını tekmele şehirlinin!" diye cevap vermiş. Şehirliler: "Allah dağı dağlılara verdiyse, biz ne yapabiliriz." diyerek geri dönmüşler.

Şehirliler gittikten sonra, dağlılar dağın altındaki kıza bakmışlar ki ne görsünler, kendilerinin hile yaparak Allah'a şüphe getirmeleri nedeniyle Allah kızı köstebeğe dönüştürmüş. O günden sonra köstebek, dağda hayatını sürdürerek yer altını mekan tutar olmuş.

134. KERTENKELE NASIL PEYDA OLMUŞ

Eskiden Tanrı dağının eteğinde bir padişah yaşamış. Bu padişaha Tanrı dağından başlayıp Altın Dağ, Konur Dağ, Amu Nehri, Don Nehri ve Şor Nehri'nin kıyılarına kadar olan sonsuz dağ, nehir ve otlaklar bağlıymış. Padişah adalette Nuşirevan'dan aşağı değilmiş. Her işini danışmanları ile konuşurmuş; halkına karşı çok merhametliymiş. Düşmanlarına karşı ise çift başlı bıçak gibi acımasız ve şefkatsizmiş.

Onun malı mülkü bol ve halkı da zenginmiş. Halkı da mutlu ve birbirine bağlıymış. Bu padişah, dengi olmayan ilim sahibi ve eli kalem tutan biriymiş. Onun namı yedi iklime yayılmış. Dostları ona kalbi duygularla övgüler yağdırırmış. Düşmanları ise türlü türlü düşmanlıklar düşünüp, haset ateşiyle yanıp pişerlermiş.

Yılın birinde padişah, memleketinin savunma gücünü kuvvetlendirmek için asker toplamış. Vatandaşlar, bu âdil padişaha, sevgili oğullarını kendi elleriyle vermişler. Binlerce fakir fukara çocuk, padişahın ordusuna alınmış. Yeni alınan askerlerin içinde, Kerim adında bir genç varmış. O, hilekârlıkta şeytana bile ders verirmiş. İçinde sürekli şeytan dolaşırmış. Birinin şapkasını diğerine giydirmek suretiyle, kurnazlık yaparak gün geçiren biriymiş.

Uzak bir memlekette, bu padişaha dişinden tırnağına kadar düşmanlık besleyen bir padişah varmış. Günlerin birinde o, bu âdil padişahın sırlarından biraz haberdar olmuş. Adil padişahı yenip, onun geniş topraklarını almak istemiş ve ona karşı kalabalık ordu hazırlayarak göndermiş. Bu haber, âdil padişaha ulaşmış. Padişah, düşmanın bu kötü niyetine hiç şaşırmamış. Askerlerini çok iyi eğiterek mükemmel bir hazırlık yapmış.

Uygun bir saatte, kendisine karşı hazırlanan düşman kuvvetine hücum etmiş. Kerim de bu askerlerin arasındaymış. Kerim yolda giderken şöyle düşünmüş: "Bu padişah düşmana karşı tevekkül ederek gidiyor. Düşmana karşı galip mi gelir, mağlup mu olur bilinmez. Ben kendime dikkat edeyim, ölüme gideceğime iyisi mi bir yol bularak kaçıp canımı kurtarayım."

Askerler bir yerde konaklayınca Kerim, padişaha şöyle demiş:

—Cenab-ı Şah-ı Âlem, bu civarda benim bir amcaoğlum vardı. Onunla görüşmeyeli uzun zaman oldu, görüşüp gelsem!

Padişah, düşündükten sonra, çabuk gidip gelmesi şartıyla ona izin vermiş. Kerim de hemen çıkıp gitmiş.

Padişah, ertesi gün Kerim'in dönmesini beklemiş, gelmeyince de askerleriyle yola devam etmiş. Bir yere varınca padişah ordusuna:

—Durun, Kerim yetişsin! demiş. Beklemişler fakat Kerim dönmemiş. Şah birkaç askerini Kerim'in yanına göndermiş. Askerler geri dönüp padişaha:

—Kerim, hemen geliyorum, dedi, demişler. Şah ile ordusu, Kerim'i şimdi geldi, gelecek diyerek beklemişler, fakat gelmemiş. Şah sinirlenerek bu iki yüzlü ve kötü niyetli kaçkına beddua etmiş. Abdest alarak seccadeyi serip Tanrı'ya şöyle dua etmiş:

—Ey Allah'ım, ey Perverdigarım sen her şeye kadirsin. Kötü niyetli ve ikiyüzlü hainlerin cezasını verirsin. O gelirim diyerek bizi aldattı. Onu günahkâr ve asi kullarına ibret olması için kertenkeleye döndürüver!

Tanrı, padişahın dileğini kabul etmiş. Kerim bir kayanın kenarında gizleniyormuş. Bakınıp durduğu yerde aniden pütürlü, dikenli, kupkuru korkunç bir mahlûk olan kertenkeleye dönüşmüş.

Kertenkele çölleri ve nehir yataklarını kendine mekân tutmuş. O, insanları her gördüğünde, "Ben ne zaman eski görünüşüme döneceğim?" der gibi doğrulup bakarmış.

135. FARE HAKKINDA RİVAYET

Eskiden fare kasapmış ve ticarette adil değilmiş. Müşterilere eti daima yarım kilo az vererek sahtekârlık yaparmış. Müşteriler, eti doğru tartmadınız dese, terbiyesizlik yapıp kavga edermiş. Fakirlere büyük eziyet edermiş. Bundan dolayı bir kişi bile onun için iyi söz sarf etmezmiş. Hatta "Allah'ım, sahtekâr yalancılığın başında patlar, Allah'ım cezanı verir!" diyerek bütün insanlar ona beddua edermiş.

Günler geçmiş, bu kasap aniden hastalanıp yatağa düşmüş. O elinden gelen bütün çarelere başvurmuşsa da iyileşememiş. Yavaş yavaş onun güzelliği gitmeye ve vücudunda tüyler çıkmaya başlamış. Bunun sonucunda bu kasap, sadece bir gecede insan olmaktan çıkıp, bir fareye dönüşmüş. Onun ağzının iki tarafından dışarı çıkan iki diş, aslında onun kasaplık yaparken kullandığı bıçaklarıymış.

136. KARGA NİÇİN KARA?

Eskiden, karga şimdiki gibi kara olmayıp, çok güzel bir kuşmuş. Onun vücudundaki rengarenk tüyler güneş ışığında daha da güzel ve göz alıcı görünürmüş.

Bir gün tavus kuşu, bülbül, papağan ve saksağan, karganın güzelliğinden mest olup onu övmüşler: "Arkadaş, senin tüylerin pek güzel, kuşlar sana hayranlık duyuyor!"

Karga bu sözleri duyduktan sonra gidip: "Niçin sizin tüyleriniz bu kadar çirkin? Uzak durun uzak, ben uçacağım, yoksa siz tüylerimi kirletirsiniz!" diyerek uçup gitmiş. Giderken de şöyle seslenmiş:

Kuşlar güzel, kuşlar güzel,
Ormanda sadece ben güzelim.

Bir gün ormanda yangın çıkmış ve alevler yükselmiş. Güneş ışığı, ateşin üzerine vurunca kızıl, sarı, mavi, yeşil ve kahverengi renkler ortaya çıkmış. Bunu gören karga

başını kaldırarak yanmakta olan ateşe: "Sen hangi kuşsun? Güzellikte benimle mi yarışıyorsun?" diye seslenmiş.

Ateşten ses çıkmamış. Karga sinirlenerek ateşe doğru atılmış ve bir anda kendini ateşin içinde bulmuş. Böylece onun tüyleri ateş almış ve vücudu yanmış. Karga buna dayanamayıp, "Gak-gak…!" diye öterek vücudundaki ateşi söndürmek için yerlerde yuvarlanmış. Güzel tüylerinin tamamı yanmış, vücudu kapkara olmuş. O günden sonra karganın tüyleri kapkara kalmış.

137. KARGA NİÇİN KARA OLMUŞ?

Eskiden puhu kuşu boyacılık yaparmış. Bütün kuşlar, kanatlarını, kuyruklarını ve tüylerini ona çeşitli ve güzel renklerde boyatırmış. Puhu kuşunun ustalığından kuşlar memnunmuş. Sadece karga onu küçük görürmüş. Çünkü o dönemde karga bembeyazmış. Bunun için bembeyaz kanat ve kuyruğuyla övünüp dururmuş.

Günler geçmiş, karga bembeyaz kanat ve kuyruğundan bıkmış ve puhu kuşunun yanına gelip:

—Benim elbiselerim bembeyaz olduğu için çok güzel; fakat onu daha da güzelleştirmek istiyorum. Onun için üzerimdeki elbiseleri dünyada hiç kimseninkine benzemeyecek şekilde güzel bir renge boyasan, demiş ve diğer isteklerini söylemiş.

Puhu kuşu: "Bu ukala ve şıklık peşinde koşan karganın elbisesini hangi renge boyasam acaba!" diye düşünmeye başlamış. Sonunda karganın bembeyaz tüylerini kapkara bir renge boyamış.

Karga, kendinin sanki bacadan çıkmış gibi kapkara olduğunu görünce sinirlenip:

—Ne yaptın! Güzel renk bu mu? diye bağırmaya başlamış. Puhu kuşu ise onunla alay edip gülerek:

Bunu sen istedin, dünyada hiç kimsenin üzerinde görülmeyen bir renk, demiş.

Karga bağırıp çağırmış, öfkelenip sıçramış. Fakat olan olmuş, ne çare? İşte o günden beri bütün kargalar kara olmuş.

138. KARGA İLE KARTAL

Eskiden, kuşların bir kısmı bir yerde toplanarak meclis oluşturmuşlar. Mecliste, uzun yaşama konusunda konuşmuşlar ve uzun yaşayamamalarının sebebini tartışmışlar. Uzun yaşamanın sırrını arayıp, sonraki yıl düzenlenecek mecliste bu konuda herkesin

kendi fikrini belirtmesine ve karşılaşılan meseleleri ortaya koymaya karar vermişler. Bu meclise karga ile kartal da katılmış.

Toplantıdan sonra, kartal göğün derinliklerinde geniş daireler çizerek uçmuş, yeryüzünü izlemiş ve bir gün karga ile karşılaşmış:

—Sen, kuşlar içinde uzun yaşayan kuşu biliyor musun? diye sormuş kartal, kargaya.

Karga:

—Birçok kuş gördüm, hiçbirisi benden uzun yaşamıyor, demiş.

—Sen ne kadar süre yaşıyorsun? demiş kartal.

—Yaklaşık yüz yıl.

Kartal bunu dinleyip, başka kuşların durumunu öğrenmek amacıyla uçup gitmiş. Toplantı vakti yaklaşmış. Kartal, bir gün uçarak gezerken uzakta bir grup kuş görmüş. Uçarak varıp bakmış, bir grup karga bozkıra atılmış eşek ölüsünü toplanıp yiyor. Kartal bunu görünce, çok tiksinmiş ve uçup gitmiş. Kuşların toplantı vakti nihayet gelmiş. Kuşlar, aralarında uzun yaşamanın sırları konusundaki fikirlerini söylemeye başlamış. Az önceki karga övünerek:

—Kuşlar içinde benim kadar uzun yaşayan yok, demiş. Bunu duyan kartal, herkese:

Karga gerçekten uzun yaşıyor; fakat o eşek ölüsü yiyerek yüz yıl yaşıyor. Böyle yaşamaktansa, helâl şeyleri yiyerek bir yıl yaşamak daha iyi değil mi? demiş. Bütün kuşlar kartalın sözünü onaylamış. Kibirli karga ise yerin dibine geçmiş ve hiçbir şey diyememiş. Karganın kartalı gördüğünde başını kaldıramamasının ve ondan kaçıp gitmesinin sebebi buymuş.

139. KARGANIN YAVRUSUNU EĞİTMESİ HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara göre karga, yavrusuna: “Yavrum, insanlar sana atmak için taş veya çamur almak üzere yere eğildiğinde hemen uç git” diye nasihat vermiş. Karga yavrusu ise annesine: “Anne, merak etme. İnsanlar bana atmak için taş veya çalma almayı düşündüğünde uçar giderim.” demiş.

140. ŞAHİNİN İNSAN İLE GÜCÜNÜ KARŞILAŞTIRMASI

Dekyanus zamanında şahin, bütün hayvanları istediği gibi avlarmış. O, havada bir kanat çırpsa, bütün cihan sallanır; bütün hayvanlar can derdine düşüp kaçarmış. O,

öyle hızlı uçarmış ki, süzüldüğünde yeryüzündeki bütün hayvanlar kendini onun pençesinde bulurmuş.

Gün geçtikçe şahinin kibri artıp, insan ile gücünü yarıştırma hevesine kapılmış. O, bir gün yüksek bir ağacın üzerine konup, kendinden çok uzakta olmayan bir evin önünde taş üzerinde tek başına oturan bir insan görmüş ve heybetle uçup onun önüne konmuş. Bu insan değirmenciymiş ve değirmen taşının yüzüne küçük kanallar açarak değirmen taşı yapıyormuş. Şahin, değirmencinin yanına gidip niçin geldiğini anlatmış.

—Öyleyse, demiş değirmenci şahinin heybetinden onu yenemeyeceğini anlayıp, "Bu değirmen taşı, bizim gücümüzü sınama aracı olsun."

Şahin, değirmen taşını dikkate almadan kabul etmiş.

—Şahin, demiş değirmenci hile yapmak isteyerek, "Dünyada daha senin gibi bahadır görmedim. Havada şöyle bir uçsan, gökyüzünün bağrını paramparça edersin. Yeryüzünde, senin hizmetinde olmayan canlı yok. Senin bahadırlığın karşısında, bu değirmen taşı hiçbir şey değil. Bunun için maharetini bir göstersen ve beni şaşırtsan."

Şahinin bu övgülerden koltukları kabarmış ve sessizce göğe yükselerek aşağıya bakıp ok gibi süzülmüş. Sağ kanadını öyle vurmuş ki, değirmen taşı tam ortasında ikiye ayrılmış. Şahinin sağ kanadı kırılmış ve kendinden geçmiş. Fırsatı iyi değerlendiren değirmenci, şahin kendine gelinceye kadar değirmen taşını birleştirip önceki haline getirmiş. Şahin kendine geldikten sonra, değirmen taşının aynı durduğunu görmüş.

—Hey küstah! demiş değirmenci cesaretini toplayıp, "Ben, sana bahadır diye çok hürmet ettim, gerçekte boş bir kibirmiş seninki. Şu halinle, benimle güç yarıştırmak mı istiyorsun sen! Şimdi sıra bana geldi, bak da gör! demiş ve yavaşça gidip değirmen taşının iki kenarına basarak zıplamış, taş daha önce yarıldığı yerden ikiye ayrılmış. Bunu gören şahin, kırılmış kanadını sürüyerek kaçıp gitmiş. O günden beri şahinin sağ kanadı kırıkmış ve günümüze kadar kuşlara kanadıyla vururmuş.

141. YARASA NİÇİN SADECE GECELERİ DIŞARI ÇIKAR (1)

Aslında yarasa da kelebek gibi gündüzleri gülden güle konup, dolaşıp oynayan bir canlıymış. O, çok oynayıp yorulunca bir gün, gündüz vakti uyuyakalmış.

Bir süre sonra uyanıp bakmış ki her taraf kapkaranlık olmuş. Yuvasına geri dönmeyi göze alamayıp, geceden yardım istemiş. O hilekârlık yaparak:

—Ey ulu gece, siz gelmeden önce burada gündüz hüküm sürüyordu. O, sizi yok edeceğini söyleyerek, ağza alınmayacak sözlerle size hakaret edip gitti. Ben ona: "Ey gündüz, sen geceye öyle hakaret etme. O, değdiği her canlıyı dinlendirip uyutur; sen ise herkesi çalıştırıp, o yana bu yana koşturup durursun." dedimse de, o beni düşman görerek hakaret edip gitti. Ben, burada bu durumu size haber vermek için bekliyordum. Bunun için siz, seherde ona sakın yaklaşmayın, demiş. Bunu duyan gece sinirlenip iyice kapkara olmuş. O, kendi kendine: "Gündüz beni izleyip durur. Ben gelsem, o kuyruğunu sallayıp kaçar. Benin olmadığım yerlerde böyle yalan söyler!" diyerek yarasayı dost edinmiş. Daha sonra yarasaya:

—Dostum, sen gündüzü burada bekle, o yine ne işler yapar, neler söyler? diyerek onu görevlendirip, ona sadece geceleyin görebileceği bir göz vermiş. Yarasa çok sevinmiş.

Epey vakit geçtikten sonra tan atmış ve gündüz gelmiş. Bunu gören yarasa, gündüzden de hediye almak için, gecenin ona hakaret ettiğini, gündüz hakkında çok sözler söylediğini; hatta gecenin onu yok etmek için, dağın arkasında aramaya gittiğini söylemiş. Bunu duyan gündüz: "Estağfurullah, bu gece denen şey haline bakmadan ne biçim yalan söyler. Ne çare ona, ne çare ona!" demiş ve yarasaya insanın görmediği bir yer vermiş ve onu tek başına bırakıp geceyi aramaya gitmiş.

Yarasanın fitnesinden dolayı, gece ile gündüz kavga edip, bunların arasında şiddetli itişme olmuş. Bu itişme, sabah vaktinde meydana gelmiş. Gece, daha askerlerini hazırlayamadan, gündüz gelip onları öldürmüş. Bunun için seher vaktinde, yani gündüzün gelip, gecenin gittiği vakitte doğu tarafta kızıllık peyda olurmuş; bu kızıllık, savaştaki kan imiş. Bunu gören gece, gündüzü takip ederek dağın eteğinde yetişip, orada da bir meydan savaşı olurmuş. Akşam vakti batı tarafta kızıllık olması, dağın eteğinde meydana gelen savaşta dökülen kanın iziymiş.

Bunu gören yarasa, her ikisine de bildirmemek için geceye de gündüze de tabi olmayan alaca karanlık vakitlerde uçup gezer, gece ile gündüz arasında fesatlık yaparak yaşar olmuş.

142. YARASA NİÇİN SADECE GECELERİ DIŞARI ÇIKAR? (2)

Çok eskiden kuşlar ile hayvanlar arsında çetin bir meydan savaşı olmuş. Onların niçin birbirleriyle savaştıklarını hiç kimse bilmezmiş. Yarasa, hangi tarafta yer alacağını

bilememiş. O, düşünüp sonunda kim galip gelirse o tarafta yer almaya karar vermiş. Yarasa, biraz gözlemledikten sonra, ona kuşlar galip gelecek gibi görünmüş. Bundan dolayı uçup giderek onlara katılmak istemiş.

—Sen burada ne yapıyorsun? diye selenmiş bir kuş.

—Görmüyor musun, ben de bir kuşum, siyahım ve benim kanadım da seninkine benziyor, demiş yarasa.

—Öyleyse bizimle beraber yürü, başkalarının arkasına gizlenip yürüme, demiş kuş.

Ama durum çabuk değişmiş. Şimdi hayvanlar galip gelecek gibi olmuş. Yarasa kuşlardan ayrılıp hayvanların tarafına uçmuş.

—Senin bizim tarafımızda ne işin var? demiş bir hayvan.

—Sen casusluk yapmaya gelmişe benziyorsun, demiş başka bir hayvan.

—Bilmiyor musun, ben de sizin bir türünüzüm, demiş yarasa dişini gösterip, bakınız, benim de sizlerinki gibi dişim var, demiş.

—Sen kimi ahmak yerine koyuyorsun? demiş hayvanlar.

—Biz seni uzun zamandır kuşların tarafında görüyoruz.

Bu şekilde hayvanlar, yarasayı kovmuş. Kuşlar da onu, kendi sürülerine almamış. Kuşlar ile hayvanlar birbirine üstün gelemeyerek sonunda savaşı durdurmuşlar. Ancak olanlar yarasaya olmuş. Çünkü ne hayvanlar ne de kuşlar onu arasına almış.

Bu olaydan sonra, yarasa gündüz dışarı çıkmaktan utanıp, sadece geceleri dışarı çıkar olmuş.

143. PUHU KUŞU İLE YARASA NİÇİN GECELEYİN DIŞARI ÇIKIP KARNINI DOYURUR?

Günlerden birinde bütün kuşlar ve hayvanlar bir yere toplanmış ve bundan sonra ne yapıp da kendi hayatlarını daha rahat, mutlu ve huzurlu geçirebilecekleri konusunda istişarede bulunmuşlar. Biri öyle demiş, biri böyle demiş, her türlü fikir ortaya konmuş; fakat hiç birisi uygun bulunmamış. Sonunda görmüş geçirmiş, tecrübeli biri söz alıp:

—Bence, dünya çok geniş ve bizim bildiğimiz, gördüğümüz çok az, çok sınırlı. Biz sadece kendi yaşadığımız yakın çevreyi biliriz. Uzak yerlere gidip görmedik. Gözümüze çok büyük görünen şu dağın öbür tarafı, buradan daha güzel, daha iyi

olabilir. Bu benim fikrim, biz hep aynı yerde yaşayıp durmayalım, bir iki kişiyi şu tarafa gönderelim, onlar gidip her yeri gözden geçirsin. Nerenin suyu bol, yiyeceği çok ve manzarası çok güzel ise gelip bize haber versin. Bir kısmımız göçelim ve mekânımızı genişletelim. Böyle yaparsak yiyecek içecek sıkıntısı çekmeyiz ve hayatımız rahat geçer, demiş.

Bu fikir herkesin aklına yatmış. Epey tartışmadan sonra, uzaktaki dağları ve yaylaları gözlemleyip gelmek için puhu kuşu ile yarasayı görevlendirmişler.

Günler, haftalar, aylar geçmiş. Puhu kuşu ile yarasa gittikten sonra bir daha geri gelmemiş. Herkes, onlar bir tehlikeyle mi karşılaştı, diye çok endişe etmiş. Sonunda aramaya başlamışlar.

Onlar sıra sıra dağları aşıp bir yere gelmişler ki, bu ikisi çok güzel bir yaylada huzurlu bir şekilde gezip duruyor. Herkes şaşırarak:

—Biz, ikiniz için çok endişelendik. Niçin zamanında geri dönmediniz, sessizce kaybolup gittiniz? diye sormuş.

Dostlarının aniden geleceğini aklına bile getirmeyen puhu kuşu ile yarasanın utancından dili tutulmuş. Aslında onlar, dağlarda dolaşıp bu güzel yaylayı bulduktan sonra:

"Burası çok değerli bir yermiş, eğer herkese haber verirsek, hepsi bu yere gelir, biz zarar görürüz. Onun için bu yeri sadece ikimiz sahiplenip, ömür boyu rahat yaşayalım, diğerleri ne yaparsa yapsın", diyerek kötü niyetli davranmış.

Herkes, onların bu kötü niyetini öğrenince çok öfkelenmiş ve onları "namussuzlar", "rezil utanmazlar" diyerek aşağılamışlar. Hatta bazı kuşlar öfkesini yenemeyerek, onları gagalamaya başlamış. Dostlarının önünde rezil olan puhu kuşu ile yarasa, bin bir zorlukla kaçıp başka bir tarafa gitmiş. O günden sonra onlar, dostlarının yanında başını kaldırıp yürüyemez olmuşlar. Gündüz dışarı çıkıp karnımızı doyursak başkaları görür, diye korkup sadece geceleri bütün canlılar uykuya daldıktan sonra, dışarı çıkıp karınlarını doyurur olmuşlar.

144. YARASA NİÇİN GECELEYİN DIŞARI ÇIKIP KARNINI DOYURUR?

Bir gün ormanda karga ile saksağan bir tane darı için boğuşup kavga etmiş. Karga: "Darıyı önce ben gördüm, ben yiyeceğim!" demiş. Saksağan: "Darıyı ben önce

gördüm, sana vermem!" demiş. Onlar, kavga edip bir birini iterek hayli uzaklaşmışlar. Darı bir kenarda kalmış.

Karnı acıkmış bir vaziyette ağacın dalında oturan yarasa, fırsattan yararlanıp, akıllı bir şekilde alçaktan uçarak gelmiş ve darıyı götürüp yemiş.

Geceleyin yarasa, üzüntülü bir şekilde oturan karganın yanına gelip:

—Karga ağabey, bugün sabahleyin saksağan ile münakaşa edip durduğunuzu ben de gördüm. Gerçekten saksağan sana büyük haksızlık yaptı. Aslında darı senin hakkındı. Bir iş için saksağanın evine gitmiştim, o ağzını bozup senin için çok kötü sözler söyledi. Ayrıca: "O karacaya gösteririm." dedi.

O böyle mi dedi? diyerek karga daha da öfkelenip, şimdi ona ölünceye kadar söyleyeceğimi söyleyeceğim.

Yarasa, yangına körükle gidip, kargayı iyice öfkelendirdikten sonra, hemen saksağanın yanına gelmiş ve:

—Saksağan ağabey, bugün sabahleyin karga ile münakaşa edip durduğunu ben de gördüm. Gerçekten karga sana büyük haksızlık yaptı, demiş. Aslında darı senin hakkındı. Bir iş için onun evine gitmiştim, o ağzını bozup senin için kötü sözler söyledi ve "O yırtık elbiseli deliye gösteririm." dedi.

Bu sözleri duyan saksağan sinirlenip:

—O böyle mi dedi? Beklesin, onun cezasını veririm! diyerek sinirlenip gitmiş.

Yarasa, saksağanı da iyice öfkelendirdikten sonra uçup gitmiş.

Bunun üzerine saksağan ile karga birbirine düşman olup, Allah'ın her günü dövüşmeye başlamış. Sonunda, olmayınca kuşların padişahının yanına durumu arz etmeye gitmişler. Padişah, ormandaki bütün kuşları çağırtıp, herkesin önünde bu ikisini sorguya çekmiş. Karga bütün olan biteni anlattıktan sonra, saksağanın yine ona "karaca" diye hakaret ettiğini söylemiş. Saksağan da olanları baştan sona anlattıktan sonra, karganın ona "yırtık elbiseli deli" diye hakaret ettiğini söylemiş.

—Kargaya gerçekten "karaca" diye hakaret ettin mi? diye sormuş padişah, saksağana.

Bu yalan. Vallahi billahi söylemedim, demiş saksağan.

—Karga, sen söyle, saksağana gerçekten "yırtık elbiseli deli", diye hakaret ettin mi? diye sormuş padişah, kargaya.

—Ben öyle bir söz söylemedim, o beni töhmet altında bırakıyor! demiş karga.

—Öyleyse, her ikiniz de şahit bulun, demiş padişah.

Karga ile saksağan birden:

—Buna yarasa şahit, demiş. Herkes yarasaya bakmış. Yarasa yaptıklarının ortaya çıktığını anlayıp ses çıkaramamış ve utancından sıvışmış.

Bunun üzerine olay aydınlanmış. Herkes, karga ile saksağanın birbirine düşman olmasının nedeninin yarasanın araya fitne karıştırmasından olduğunu anlayıp yarasaya lanet etmiş. O günden sonra, bütün kuşlar yarasadan uzak durmuş. Yarasa da bu çirkin davranışından sonra, kuşların yüzüne bakamaz olmuş. Bunun için o gündüz kesinlikle dışarı çıkmayıp, sadece geceleri dışarı çıkıp beslenir olmuş.

145. KUMRU NASIL PEYDA OLMUŞ?

Uzun zaman önce, büyük âlim ve zengin olan bir kişi yaşamış. Onun, birkaç hizmetçisi ve işçisi varmış. O nasıl dua ederse, karşısındaki şey onun suretine bürünürmüş. Âlimin hizmetçilerinin arasında, Behtihan adında güzel bir kız varmış. Ona, bu ailedekiler "Behtek" derlermiş.

Behtihan'ın gönlünü kaptırdığı yiğit, bu ailede hizmetkârmış. Onlar, vakit bulurlarsa sık sık görüşüp dertleşirlermiş. Behtihan bir gün hediyesini almış ve çizgili örtüsünü boynuna atıp su boyuna çıkmış. Su boyunda, sevdiği yiğit bekliyormuş.

O, yiğit ile buluşarak sohbet edip hayale dalmış. Zengin, onun çabuk gelmemesine sinirlenip ardından gizlice gitmiş ve ikisini dertleşip oturdukları yerde tutmuş. Zengin, yiğide vurup bayılttıktan sonra, Behtihan'ı iyice azarlamış ve bir dua etmiş. Biçare kız, o anda pahteke[*] dönüşmüş ve yiğidin etrafında dönerek ötmeye başlamış. Mahalledekiler, bu âşıkların akıbetine çok üzülmüş ve âlim olan zengine beddua etmişler. O günden sonra bu kuşun ismi "behtek "e, daha sonra ise "pahtek"e dönüşüp gitmiş. Bunun için pahtek, daima sevgilisini arayıp ötermiş. Pahtekin boynundaki alaca işaret ise, onun o zaman boynuna sardığı örtüymüş.

146. KUMRU HAKKINDA EFSANE

Kumru, eskiden Hızır aleyhisselamın geliniymiş. Kumrunun asıl adı Pehtihan'mış. Bunların arasında baba-evlat ilişkisi çok iyiymiş. Günlerden bir gün Hızır, bütün çocuklarını evine çağırıp yemek vermek istemiş. Çocukları geldikten sonra

[*] Pahtek: Kumru.

oturup sohbet etmişler. Yemek hazırlanmış. Pehtihan, (Hızır'ın) ellerine su dökmek için ibrik getirmiş. Omzuna da havlu atarak önce Hızır'ın eline su dökmüş. Su çok sıcak olduğu için Hızır'ın eli yanmış. Hızır, bağırmış ve sinirlenerek: "Allah'ım, kumru olasın!" diye beddua etmiş. Bunun üzerine Pahtihan, kumruyu dönüşmüş. Kumrunun boynundaki ak leke, o sırada omzundaki havluymuş.

147. KUMRU NİÇİN KÜL RENGİNDE KALMIŞ?

Eskiden kumru büyük ve güzel kuşlardan biriymiş. Onun giyimi çok güzel, kuyruğu uzun, gagası kıpkırmızıymış ve bedenine çok güzel yakışıyormuş. Onun giyimine bakınca, diğer kuşlar hayranlık duyarmış. Atmacanın elbisesi gök renkte ve çirkin olduğu için, o daima: "Benim elbisem niçin kumrununki gibi güzel değil?" diye kıskançlık duyarmış.

Günler geçmiş, atmaca kumru ile dost olmuş. Onlar daima birlikte oynarlarmış ve birbirinden kesinlikle ayrılmazlarmış. Bir gün atmaca:

—Dostum kumru, dağın arkasında suyu tertemiz bir göl varmış. Oraya gidip tertemiz yıkanıp bir rahatlayıp gelsek ya! demiş.

Temiz kalpli kumru, atmacanın niyetini bilmediği için:

—Gideceksek gidelim dostum, yürü o zaman! diyerek hareket etmiş.

Gölün kenarına varınca kumru, elbiselerini çıkarıp suya atlamış. Uzun zamandır bu vakti bekleyip duran atmaca, çirkin ve kül rengindeki elbisesini çıkarıp kumrunun güzel elbisesini giyerek uçup gitmiş.

Bir süre sonra kumru durumu öğrenip onu kovalamış; fakat tutamamış. Kumru, çaresiz atmacanın kül rengindeki elbisesini giymeye mecbur kalmış. O günden sonra, kumru ağacın dalına ve damlara konarak: "Bekle göreceksin, bekle göreceksin!" diyerek atmacaya beddua edermiş. Kumru, işte bu şekilde kendi güzel elbisesinden ayrı kalıp kül rengindeki elbiseyi giyer olmuş.

148. HÜTHÜT KUŞU

Çok eskiden, kuşlar arasında kartal padişah, karga vezir, hüthüt kuşu kadı da mühürdar ve divan beyi imiş. Hüthüt kuşu takva sahibi ve ilmi iyi bir âlim olduğu için, kartal padişah, hüthüt kuşuna çok büyük değer verirmiş. Çünkü kartal padişah, âlimlere değer verip itibar eder ve şefkat gösterirmiş. Karga vezir de, devrinde çok güzel ve akıllı imiş; fakat görünüşü güzel olsa da içi kıskanç, kötü niyetli, yalancı ve hilekârmış ve

günlerini böyle geçirirmiş. Kartal padişah, hüthüt kuşu mollayı çok severmiş. Padişah olarak bütün zor işlerinde hüthüt kuşunun fikrini alır ve onun söylediğini yaparmış. Bu durum, kötü niyetli karga veziri daha da kızdırırmış. O, hile torbasını fitne fesatla doldurmuş.

Kuşlar içinde saksağan iyi niyetli olsa da, tutarsız, yaygaracı bir kuşmuş. Kötü niyetli vezir karga, saksağanı bin bir hileyle ele geçirip, saksağan aracılığıyla diğer kuşlar arasına fitne fesat, ayrılık, nizah ve kavga tohumları ekermiş. Bu şekilde kartal padişahı tahtından indirip, kendisi padişah olmayı düşünürmüş.

Günlerin birinde, kartal padişah kendine yakın askerleriyle birlikte ava gitmiş. Ava çıkmadan önce, mühürdar hüthüt kuşunu, sarayın işlerini yürütmesi için ona bırakmış. Bundan son derece rahatsız olup, içi zehir zemberek düşmanlıkla dolan karga vezir, kötü niyetini uygulamaya koyulmuş. O, yakın ortağı şer saksağan aracılığıyla, hüthüt kuşu mollayı ele geçirmeye gayret etmiş, evirip çevirip sonunda hüthüt kuşu mollanın zihnini bulandırmış. Hüthüt kuşu mollanın gözü dönüp yoldan çıkmış; onun üstün bilgisi, sonunda kötü niyetli vezir için çalışmaya başlamış.

Kartal padişahın yokluğundan faydalanan karga vezir, kendine yakın olanlara iltifat edip, karşı çıkanlara hüthüt kuşu mollaya ferman yazdırıp, kartal padişaha sunmak için hazırlık yapmış. Hüthüt kuşu molla, geceleyin iftira name yazar, gündüzleri kartal padişahın gazabından korkup kuyruğuyla silermiş.

Kartal padişah avdan döndükten sonra, karga vezirin zulmüne tahammül edemeyen diğer kuşlar birleşmişler; neticede karga vezir ile hüthüt kuşunun hazırladığı nameleri şaha sunamamışlar. Durumu haber alan kartal padişah, karga için "Dışın da için gibi kararıp gitsin," şeklinde; hüthüt molla için "Ömür boyu gaganla iftira yazıp, kuyruğunla silerek yaşa!" şeklinde beddua etmiş. Bunun üzerine karga ile hüthüt kuşu gerçekten öyle olmuş. Bunların hile ve düzenbazlıklarından rencide olan kartal padişah, padişahlığı bırakıp yüksek dağları, kayaları ve tepeleri mekan tutarak, göğün derinliklerinde özgürce kanat çırpıp süzülerek yaşamaya başlamış.

149. HÜTHÜT KUŞU HAKKINDA RİVAYET

Hüthüt kuşu, aslında çok iyi ilim sahibi bir hocaymış. Bu hoca, birçok hocanın bilmediği "İsmi Azam" denilen değerli sureyi çok iyi bilirmiş. Bu değerli sureyi bilen kişi, her türlü işin üstesinden gelirmiş. Zor bir işe maruz kaldığında onu okursa, işleri

kolaylaşırmış veya bir dileği olsa, hemen yerine gelir, muradına erermiş. Onun için bu sureyi öğrenmeyi bütün hocalar istermiş.

Günlerin birinde "İsmi Azam"ı bilen bir hocanın yanına birçok kişi toplanıp, kendilerine bu değerli sureyi öğretmelerini istemişler; fakat bu hoca kıskançmış. Eğer sureyi bunlara öğretirsem, onlar benden vazgeçerler, diye endişelenmiş. Bu yüzden o sureyi hiçkimseye öğretmemiş. Herkes öfkelenip: "Bilimin, içinde kokup gitsin Allah'ım!" diye beddua etmiş.

Bunun üzerine bu hoca, bir gecede hüthüt kuşuna dönüşmüş. Şimdiki hüthüt kuşlarının tacı, aslında o dönemdeki hocanın başındaki sarığıymış. İlmi, içinde kokup kalınca hüthüt kuşu pis kokar olmuş.

150. HÜTHÜT KUŞU NE DİYEREK ÖTER?

Hüthüt (çavuş) kuşu aslında bütün âlemin padişahı olan Süleyman aleyhisselamın veziri imiş. Onun tacı, ta vezirlik döneminin hatırasıymış. O, o zamandan beri diğer kuşlara katılmadan ayrı yaşarmış. Geceleri başkaları tarafından yalnız bırakılan "Karaağaç"ın kovuklarına girip dua edermiş. O daima Allah'ı zikredip "Höpüpüp" diye ötermiş. Höpüpüp, onun dilinde "Allah, Allah" anlamına gelirmiş.

151. SÜLEYMAN ALEYHİSSELAM İLE BAYKUŞ

Anlatılanlara bakılırsa, Süleyman peygamber on sekiz bin âleme padişah olup, bütün insanlığa hükmetmenin yanında, cihandaki kuşların ve bütün hayvanların dilini bilirmiş. Bir gün Süleyman peygamber, hanımının isteğini yerine getirmek ve fermanının kuşlar arasında ne kadar yerine getirileceğini görmek için, cihandaki bütün kuşların havada kanatlarını açarak güneşin ışığını kapatmalarını ve hanımına gölge olmalarını istemiş. Kuşlar, Süleyman peygamberin isteğini yerine getirmişler; fakat havada avuç içi kadar bir yerden gün ışığı indiğini gören Süleyman peygamber, baykuşun gelmediğini anlamış. Bunun üzerine şahin, baykuşu bulup geleceğine söz vermiş. Şahin, Süleyman peygamberin emri üzerine orman orman dolaşarak, sonunda bir ormana varıp baykuşun yuvasını aramak için uçmuş. Bir süre aradıktan sonra, baykuşun yuvasını bulmuş ve baykuşa hissettirmeden uçup gitmiş. Şahinin uçup gittiğini gören baykuş, "İyilik yaptı." diye düşünmüş ve yuvasından çıkarak çınarın dalına konmuş. Şahin, havada bir defa dönüp, baykuşa görünmeden gür ormanın

arasından ok gibi uçup gelerek baykuşu yakalamış ve boynundan tutarak Süleyman peygamberin huzuruna getirmiş.

—Benim emrime niçin itaat etmedin? diye sormuş Süleyman peygamber üzüntülü bir şekilde:

—Ey şanı şevketli şahım, sizin emrinizi gönülden yerine getirmek ve hanımınıza gölge olmak için çok önce gelecektim; fakat bir şeyden kuşkulandım ve kuşkumu gideremeyince gelemedim, demiş baykuş.

—Neden kuşkulandın? diye sormuş Süleyman peygamber.

—Cihanda erkek mi, kadın mı çok? Bu belirsizlik beni rahatsız etti, tahmin ettiğim cevaptan kuşku duyduğum için de gelemedim, demiş.

—Hangisi çokmuş? diye sormuş Süleyman peygamber.

—Kadın çokmuş, demiş baykuş.

—Allahuteala her şeyi çift yaratmış; niçin kadın daha çok dedin? demiş Süleyman peygamber.

—Ey şahım, canımı bağışlayın, demiş baykuş.

—Bağışladım, söyle!

—Ben kadınları kadın saydım, kadının sözü ile iş yapan erkeği de kadın saydım. Bunun için cihanda kadın erkekten daha çok, diye sonuç çıkardım.

—Erkeği kadın yerine koyman ne haddine? demiş Süleyman peygamber.

—Siz, on sekiz bin âlemin padişahı olarak hayatta kadından korkup, onun sözünü tutarak bütün kuşlara emir verdiniz. Kuşlar sizin gazabınızdan korkup, hanımınızın başına gölge olmak için geldi. Sonunda toplanan kuşların sıcacık yuvaları soğudu ve civ civ çıkacak olan yumurtaları soğuk aldı. Yumurtadan yeni çıkan civcivler açlıktan öldü. Bunun hesabını kim verecek? Benim de yumurtadan yeni çıkmış civcivlerim vardı, onların ölmesinden endişelenip gelemedim. Siz, hanımınızın sözüne uyarak başımıza dert getirdiniz. Bunun için sizi kadınlardan saydım, demiş baykuş ve sözünü bitirince uçmaya çalışmış. Hanımınızın sözüne uyarak kuşları zor durumda bıraktığına pişman olan Süleyman peygamber, utanarak onurlu kuşlara yuvalarına geri gitmeleri için izin vermiş. Baykuşun sözünü beğenen Süleyman peygamber, bu duruma sevinerek "Senin her şeyin hastalığa deva olacak." diye dua etmiş. Baykuşun hastalığa deva olması, Süleyman peygamberin duasından sonra başlamış.

152. KIRLANGIÇ

Geminin içinde iki şey yokmuş, biri kırlangıç diğeri de böcek. Geminin tahtalarının arasında fare ortaya çıkmış ve gemiyi delmiş. Bunun üzerine gemi su almaya başlamış. Canlılarda denizde boğulmak korkusu belirmiş. Kaç kişi suya dalıp bakmışsa da gemideki deliği bulamamış.

Nuh aleyhisselam: "Hangi hayvan bu deliği bulursa, onun her istediğini yerine getireceğim." demiş. Yılan: "Ben deliği bulurum." demiş. "Ne istiyorsun?" demiş Nuh. "Ben tatlı et isterim." demiş yılan. Nuh bunu kabul etmiş. Yılan suya girip deliği bulmuş. Küçücük deliği bularak su girmesine engel olmuş. Gemiye giren suyu boşaltmış. Yılan, su giren deliği mum ile kapamış. Su çekilip Tufan belası bittikten sonra yılan: "Verdiğiniz söz için geldim." demiş. Nuh aleyhisselam sineğe: "Yeryüzüne git, neyin eti tatlı ise haber ver, yılana verelim!" demiş.

Sinek gitmiş, geç kalmış. Yılan tekrar sormuş.

Nuh aleyhisselam mahcup duruma düşerek kırlangıca: "Git, sineği bul gel!" demiş.

Kırlangıç gidip sineği bulmuş ve: "Niçin geç kaldın?" diye sormuş. "Yeryüzünü dolaşınca geç kaldım." demiş sinek. Kırlangıç: "Tatlı eti buldun mu?" diye sormuş. "Buldum, insanın etinden daha tatlı et görmedim." demiş sinek. Kırlangıç: "O etin tadı hala ağzında vardır, ben onun tadına bir bakayım." demiş. Sinek ağzını açmış, kırlangıç gagasıyla bir vurmuş ve sineğin dili kopmuş. İkisi kavga ederek Nuh'un yanına gelmişler. Nuh, sineğe durumu sormuş. Sinek sert sert vızıldamış.

Kırlangıca sormuş: "Bu niçin konuşmuyor?" Kırlangıç: "Bu bana yolda anlattı. Geç kaldığı için sizden utanıp konuşmuyor. O bana yolda bütün hayvanların etini tattım ve kurbağa etinden daha tatlı et görmedim dedi." demiş.

Nuh aleyhisselam kurbağanın etini yılana uygun görmüş. Kıyamete kadar yılanın rızkı kurbağanın eti olmuş. O gün kırlangıç bu iyiliği yapmamış olsa, insanoğlu yılanın rızkı olacakmış.

O günden sonra insanlar kırlangıcı yüceltmişler.

153. KIRLANGICIN KUYRUĞU NİÇİN ÇATAL?

Eskiden daha köylerin ortaya çıkmadığı dönemde, iki aile yaşıyormuş. Bu iki ailenin birinde bir karı koca, diğerinde ise sadece bir nine yaşayormuş. Nine bu karı

kocadan epey uzakta oturuyormuş. O hergün karı kocanın evine gelirmiş. Bir gün nine, kocaya sormuş.

—Ne yapıyorsun?

O koca Nuh peygamber imiş. O:

—İşte nine, ben büyük bir gemi yapıyorum. Yakın zamanda tufan suyu gelecek. O tufan suyunda gemi ile yüzeceğiz, demiş.

Bunun üzerine nine her gün keçisinin sütünü onlara sadaka yerine getirip verir olmuş.

—Oğlum, beni de gemiden bırakma, tufan suyunda boğulup ölmeyeyim, dermiş.

Günlerin birinde tufan suyu gelmiş. Nuh peygamber kendi cemaatiyle gemiye binmiş. Aynı zamanda her hayvandan da bir çift almış. Kim olursa olsun gemisine alıp yüzmeye başlamış. Yüzerken bir fare gemiyi delmiş ve gemi su almaya başlamış. Yılan su girmesin, diyerek o deliği yumurtlayarak kapatmış. Bu yaptığı hizmet için Nuh peygamberden yiyecek istemiş.

—Ne istiyorsun? diye sormuş Nuh peygamber.

—Hangi kan tatlı ise, onu isterim, diye cevap vermiş yılan. Bunun üzerine Nuh peygamber ala kargayı göndermiş.

Bütün canlıların kanının tadına bak, hangisinin kanının tatlı olduğunu öğren gel, demiş. Karga gitmiş ve ölü bir koyunu görüp onu yemeye başlamış. Geri dönmemiş. Bunun üzerine sivrisineği göndermiş. Sivrisinek kan tadına bakmak için gitmiş. Uzun zaman geçtikten sonra "O da dönmedi." diyerek kırlangıca:

—Sen git, demiş. Kırlangıç uçup gitmiş. Kırlangıç uçup gidince, sivrisineğin geri döndüğünü görmüş ve:

—Tattın mı? diye sormuş kırlangıç sivrisineğe, hangisinin kanının tatlı olduğunu.

—Bütün kanları tattım, diye cevap vermiş sivrisinek. İnsan kanından tatlı kan bulamadım.

—Kanı tatlı ise dilinde tadı kalmıştır. Ben de tadına bakayım, demiş kırlangıç.

Sivrisinek ağzını açıp dilini çıkarmış, kırlangıç dilinin bir parçasını gagalamış. Onlar birlikte geri dönmüşler. Geri dönerken karganın bir leşi yediğini görmüş. Döndükten sonra, Nuh peygamber sivrisineğe sormuş:

—Tattın mı?

—Biz-biz-biz.

Onun dilini kırlangıç gagaladığı için sivrisinek konuşamamış.

—O utancından söyleyemedi. Yolda bana söylemişti kurbağanın kanından tatlı kanla karşılaşmadım diye, demiş kırlangıç. Yılan öfkeyle kırlangıca atılıp kuyruğunu ağzı ile koparmış. Bunun üzerine kırlangıcın kuyruğu ayrılıp çatal olup kalmış.

Nuh peygamber yılana kurbağanın etini yemesini söylemiş. Su çekildikten sonra kışlığına geri dönmüş. Nine onların geri döndüğünü duyunca gelmiş.

—Sen nerdesin? Ben her gün süt alıp geldim. Sen hiç görünmedin, demiş.

—Hey nine, nine! Altı yıl boyunca gemi ile yüzdük. Tufan suyu geldi değil mi?

Benim keçimin ayaklarının ıslak oluşunun sebebi buymuş, tufan suyu dediğin bu mu? demiş nine. Aslında, ninenin verdiği sadaka onu tufan suyundan kurtarmış.

154. BÜLBÜL İLE KIZIL GÜL

Allah insanı yarattığında, kullarının nağmeler dinlemesi için cennete giren sadık bir şarkıcıyı, kuş suretinde dünyaya göndermiş. Bunun yanında cennetten çıkan hoş kokulu bir gülü de onun sevgilisi olarak göndermiş. Kuşun adı bülbül, gülün adı ise "kızılgül" imiş. O günden sonra bülbül, sevgilisi kızılgülün aşkıyla gece gündüz dertli dertli ötüp, insanların gönlünü sızlatmış. Seher vakti olduğunda bülbül, farkında olmadan uyuyakalırmış. Bülbül uyandığında, kızılgül açarak dünyaya hoş koku yayar olurmuş. Bundan dolayı bülbüle, kızılgülün açıldığı anı görmek nasip olmamış ve ayrılık acısı bülbülün ta bugüne kadar durmadan ötmesine sebep olmuş. İnsanlar, bunun için "Bülbül, cennet kuşudur", "Kızılgül ise cennetten çıkan bir nesnedir." diyerek onları yüceltmişler.

155. BAYKUŞ NASIL PEYDA OLMUŞ?

Baykuş, aslında ünlü tabip olup, ismi Cabbarmış. O, on sekiz bin âlemdeki bitki ve kuşlardan ilaç yaparak insanları hastalık azabından kurtarmakla büyük şöhret kazanmış.

Onun namını duyan Hazreti Ali Şahımerdan, yıllardan beri hasta yatan kızını ona göstermek amacıyla, Cabbar'ı çağırması için özel bir adam göndermiş. O, durumu Cabbar'a bildirmiş. Cabbar ise kendini büyük görerek:

—Kızına bakmamı istiyorsa, niçin Hazreti Ali'nin kendisi gelmedi yanıma? diyerek kibirlenip gitmemiş.

Hazreti Ali Şahımerdan, bunu duyunca çok sinirlenmiş; ancak kızından dolayı çaresiz Cabbar'ı çağırmaya gitmiş. Cappar, Hazreti Ali'yi görünce:

—Kızınızın tedavisi kolay, bir çift ala doğanı öldürüp, etini kızınıza yedirirsen iyileşir, demiş.

Hazreti Ali, bu bir çift ala doğan için sevinmiş. Kızını kurtarmak için bir çift ala doğanı öldürüp etini kızına yedirmiş. Kızı iyileşmiş; fakat ala doğanın derdine düşen Hazreti Ali'nin boğazından lokma geçmez olmuş. Cabbar ise her gün Hazreti Ali'yle alay edip, onu diline dolamış; hatta daha da ileri giderek kendini Allah ile bir tutarak yaşamaya başlamış.

Bir gün Hazreti Ali Şahımerdan, aşağılanmaya dayanamayarak seccadeye oturup Allah'a sığınmış ve Allah'tan vahiy gelmiş. Cabbar adındaki bu tabip, baykuşa dönüşmüş. Baykuşun "Cuv! Cuv!" diye ötmesi "Ben Allah'tan üstünüm." anlamındaymış.

156. BILDIRCININ KOLTUĞU NİÇİN KIZIL?

Eskiden bıldırcın çok güzel bir kızmış ve onun ismi Patmihan'mış. Boyu gonca gibi, kaşı kiyak* gibi, beli ince çubuk gibi, dudakları vişne gibi, yüzü kırmızı elma gibi, saçları bostan gibi ve gözü de pınar gibiymiş. O, bu kadar güzel bir kız olsa da, davranışları çok çirkinmiş. Kötü niyetli olup ne bulursa onu yermiş; hırsızlık yönü de olduğu için eline geçirdiği her şeyi alıp götürürmüş. Anne babası, ona değer vererek gözü gibi bakıp, yemeğini yedirip, elbisesini giydirerek büyütmüş. Anne babası ona bir kez tembih edip, iki kez tembih edip vazgeçerlermiş. Anne babası ona söz geçiremeyip, onun olmadığı zamanlarda onu düşünüp ağlarlarmış. Halk kendisi güzel, davranışları kötü olan bu kıza içinden beddua edip ondan uzak dururmuş.

Patmihan büyümüş ve daha da güzelleşmiş. Yurdun gençleri, onun gül gibi yüzüne hevesle bakıp, onu kendine eş olarak almayı düşünse de, onun kötü huyu akıllarına gelince, bu niyetlerinde hemen vazgeçerlermiş. Patmihan'ın yaşı da gün geçtikçe ilerlemeye başlamış. Ona, kendi yurdundan hiç talip olan olmamış.

* Kiyak: Bir tür yassı ot.

Aylar, yıllar geçmiş, uzak bir şehirden bir tüccarın oğlu, ticaret amacıyla Patmihan'ın şehrine gelmiş. O, Patmihan'ı görünce âşık olmuş. Mahalledeki konu komşu, yiğide Patmihan'ın kötü huylarını anlatmışsa da, o, hiç kimsenin sözüne kulak asmayarak büyük bir düğün yapıp onunla evlenmiş.

Patmihan, kaynanasının yanına taşınmış. Kaynanası gelinine çok değer verdiği için, onun elini sıcak sudan soğuk suya değdirmeden bütün işleri kendi yaparmış. Patmihan bir yere kadar dişini sıksa da "Can çıkmadan huy çıkmaz."sözünde olduğu gibi, onun kötü huyları yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış.

Patmihan, kaynanasının evde olmadığı bir vakitte, evde eline geçirdiği nesneleri toplayarak başka bir yere yaşamış, sonra da bunları kendi evine taşımış. Bunun üzerine, evin bereketi kalmayıp eşyalar azalmış. Bunu gören kaynanası, çok sinirlenmiş ve Allah'a sığınarak:

"Ey Perverdigarım, her şeye kudretin yeter. Sen her şeyi bilirsin, her şeye bedelsin. Bu ehilsizin koltuğuna alıp götürdüğü eşyaları ve süs eşyalarını yapıştırıp, onu koltuğu kızıl bir mahlûka dönüştürüversen!" diye dua etmiş.

Tanrı, onun duasını hemen kabul etmiş. Patmihan'ın şekli aniden değişmiş ve kızıl koltuklu, emekleyen küçücük bıldırcına dönüşmüş. O günden sonra bıldırcının koltuğu kızıl kalmış.

157. GUGUK KUŞUNUN KONDUĞU DAL HAKKINDAKİ RİVAYET

Bilindiği gibi, guguk sesi pek güzel olan bir kuştur. Halk onu "aşık kuş", "özel kuş", "melek kuş" gibi çeşitli isimlerle anmaktadır. Guguk kuşu, kendini göstermeden gizlice ötmeyi sever. Onun için halk arasında şu rivayet anlatılır:

"Anlatılanlara göre, guguk kuşunun konduğu dal çok büyük sihri bir özelliğe sahipmiş. Amacına ulaşamayan âşık, birini sevip de karşı taraftan bu sevgiyi görmediği durumlarda, aşık olan kişi, guguk kuşunun konup öttüğü dala ulaşabilirse ve o dalı hissettirmeden karşı tarafa değdirirse, aşıklık ona da geçermiş.

158. İLİ ÇAYIR KUŞU EFSANESİ

Küsen ilinin kuzey tarafında bulunan "Yultuz" adındaki yerde, Hunların Zabindir kabilesinin hüküm sürdüğü dönemlerde, Küsen ile Zabindirler "Telemet Yokuşu" üzerinden geçmeleri nedeniyle ilişki kurarak birbirlerinden kız alıp vermişler. Her iki tarafın halkı da sanatta iyiymiş ve kendi aralarında sık sık müzik yarışması

düzenlerlermiş. Kendi aralarında toplanırken melikeler ve cariyelerle birlikte mal ve hayvan göndermenin yanı sıra yüzlerce kafeste beslenen İli çayır kuşları da hediye edilirmiş. Bu şekilde İli tarafındaki çayır kuşları Telemet Yokuşu üzerinden Küsen'e getirilen binlerce hayvanın arasında bu tarafa gelmiş. İli çayır kuşu o günden başlayarak Sayram ve Küsen vadilerine yayılmış.

159. BEYAZ SERÇE NİÇİN SIÇRAYARAK YÜRÜR?

Eskiden beyaz serçe de diğer kuşlar gibi zıplamadan yürürmüş. Fakat o pek hilekâr ve tembel imiş. Kendini hiç yıpratmazmış. Yiyecek aramaya erinip, diğer kuşların toplayıp hazırladığı yiyecekleri çalıp yermiş. Hatta o, yavaş yavaş diğer kuşların yumurtalarını da çalıp yemeye başlamış. Bunun elinden diğer kuşlar gün yüzü görmez olmuş. Bir gün kuşlar onu hırsızlık yaparken yakalayıp, kadının önüne sürükleyerek götürmüşler ve kadıdan ona büyük ceza vermesini istemişler.

Kadı, bütün kuşları toplayıp, herkesin önünde onu sorguya çekmiş. Beyaz serçe çaresiz hırsızlığı meslek edindiğini ve başkalarının malını çalarak karnını doyurduğunu söylemiş.

—Hırsıza merhamet etmek olmaz. Ayağına zincir vurulsun, ömür boyu hapiste yatsın! diye hüküm vermiş kadı. Oracıkta, onun iki ayağına zincir vurulup hapse atılmış.

Günler geçmiş, aylar geçmiş. Beyaz serçe uygun bir zaman bulup, hapisten kaçıp gitmiş; fakat ne yapmışsa ayağındaki zinciri çıkaramamış. Diğer kuşlar da onun hırsız olduğunu çok iyi bildikleri için, ona yardım etmek istememişler. Şimdi de onun ayağında zincir varmış. Onun için adım atarak yürüyemeyip, "dik-dik-dik" sıçrayarak yürürmüş.

160. BAL ARISI İLE ÖRÜMCEK

Dünyada henüz bal arısı ile örümceğin olmadığı zamanda, dul bir kadının bir oğlu ile bir kızı varmış. Bunlar oldukça yoksulmuş. Anneleri, çocuklarına zor bakıyormuş ve çocuklarına bakmak için sabahtan akşama kadar çalışıyormuş. Çocuklar büyüdükten sonra, kendimiz bir iş bulup çalışarak annemizin yükünü hafifletelim, diyecek yaşa gelmişler ve dışarıda iş aramaya gitmişler. Kızı büyük bir işletmede sıvacılık yapmaya başlamış. Sabahtan akşama kadar harç ve kerpiç taşırmış. Oğlu ise bir dokuma ustası bulup, sabahtan akşama kadar kumaş dokumayı öğrenmiş.

Bir süre geçtikten sonra, anneleri aniden ağır hastalanıp yatağa düşmüş. Biçare anne, kendisinin ayağa kalkamayacağını anladıktan sonra çocuklarına haber vermiş.

Kızı, annesinin hastalandığını duyunca ağlamış ve hiçbir şeye bakmadan eve koşmuş.

Oğlu ise annesinin çok kötü hastalandığını duyduktan sonra: "Hastalandıysa hep yatacak değil ya! Burada benim işim dururken oraya nasıl gideyim." diyerek rahat rahat kumaşını dokumaya devam etmiş.

Annesi, kızının hiçbir şeye bakmadan işini bırakıp koşup geldiğini görünce, onu kucaklayıp öpmüş ve onun için dua edip:

—Kızım, sen benim için çok üzülüyorsun. Yaşlı çağımda beni sevindirdin, ömür boyu bütün insanlara mutluluk bahşedesin! demiş.

Biçare anne, oğlunun gelmeyeceğini anladıktan sonra, onun umursamazlığına üzülüp için için ağlamış ve ona beddua etmiş.

—Peki oğlum, kumaş dokuyacağım diyorsan ömür boyu kumaşını doku; fakat sen ömür boyu bu işinden memnun kalırım, diye düşünme. Ne kadar dokusan da başkaları gelip yırtıverir Allah'ım! Sen kıyıda köşede garip bir şekilde otururbut, bütün insanlar senden nefret edip uzağa kaçarlar Allah'ım!

Anne ölmüş, o ne dediyse gerçekleşmiş. Kızı durup dinlenmeden insanlara faydalı olup, mutluluk bahşeden bal arısına dönüşmüş. Onun çıkardığı baldan, bütün insanlar istifade etmiş. Ağabeyi ise örümceğe dönüşmüş. O daima evlerin kıyısında köşesinde üzüntü içinde gizlenip dururmuş ve bütün insanlar ona kötü gözle bakarmış. O, sabahtan akşama kadar bütün gücü ile kendine ağ örermiş; fakat yaptığı işten bir sonuç çıkaramazmış. Çünkü kim örümcek ağını görse, süpürge ile onu derhal süpürüp atarmış ve örümceği öldürürmüş.

Bal arısı ile örümcek işte böyle ortaya çıkmış.

161. SİNEK NASIL PEYDA OLMUŞ? (1)

Firavun padişah, döneminde imtiyazlı ve çok zengin olmasıyla öğünerek, bütün halka kendinin "Allah" olduğunu iddia etmiş. Buna halkı inandırmak için yeni bir mucize göstereceğini söylemiş. Bunun üzerine ufacık demir parçalarını bir kâsenin içine koyup, bir süre sonra Allah'a: "Ey Allah'ım, halkın önünde beni küçük düşürme ve bu dünyada benim isteğimi ver!" diye dua etmiş. Bunun üzerine cömert olan Allah, onun

talebini yerine getirip kâsedeki küçücük demir parçalarını sineğe dönüştürerek bir mucize ortaya koymuş.

Firavun, halkın önünde bu kâseyi açtığında, içindeki demir parçaları kanatlanarak uçmaya başlamış ve Firavun, halka kendini göstermiş. Sinek, işte bu şekilde ortaya çıkmış.

162. SİNEK NASIL PEYDA OLMUŞ? (2)

Eski zamanlarda, veba dağıtan bir çeşit mahlûk varmış. Onun ayağının değdiği her yer hastalıktan viran olmuş. İnsanlar, Süleyman aleyhisselama bu mahlûku şikâyet etmişler. Süleyman aleyhisselam bu mahlûku tutup keserek parça parça etmiş ve onu bir kâsenin içine koyup ağzını sıkıca kapamış.

Aradan zaman geçtikten sonra, bir maymun kâseyi yuvarlayarak onunla oynamaya başlamış. Kâse taşa değince kırılmış. Bunun üzerine sayısız ufacık haşereler uçarak dünyaya yayılmış ve tekrar hastalık dağıtmaya başlamış. O günden sonra insanlar, bu haşereleri "sinek" olarak adlandırmış.

163. SİNEK HAKKINDA RİVAYET

Şimdiki sinekler aslında bir yalmavuzmuş. O, bir şehre felaket getirmek için geldiğinde şehrin padişahı hemen meydana çıkıp:

—Şehrimize bir yalmavuz geliyor. Büyük küçük hepimiz savaşa hazırlanıp şehrimizi koruyalım. Birinci saftakiler ok ve yay alsın. İkinci saftakiler hançer alsın, üçüncü saftakiler kılıç alsın! diye ferman çıkarmış. Çok geçmeden yalmavuzu öldürmüşler ve mutlu şekilde evlerine doğru gitmişler. Bu sırada akıllı padişah askerlerine:

—Yalmavuz daha ölmedi. Siz, onun cesedini üç parçaya ayırıp, üç tane dağın arkasına götürüp atın! diye emretmiş. Askerler, padişahın emrini derhal yerine getirmiş. Sabahleyin padişah tekrar:

—Onun cesedini yakıp çöle saçın! diye emir vermiş. Askerler emri derhal yerine getirmişler. Bunun üzerine şehir halkı rahat etmiş; fakat çok geçmeden, şehrin üzerine bir çeşit haşarat uçup gelmiş. Gerçi bu haşaratlar çok zarar vermese de pisliğiyle insanı iğrendirirmiş. O daima "Ben gücümün yettiği kadar sizden intikamımı alacağım!" diyerek vızıldarmış. Bu sırada insanlar bunların yakılan yalmavuzun külünden meydana gelen haşarat olduğunu anlayıp, ona "sinek" adını koymuşlar. O günden sonra sinek

öldürmek için sopa yapıp, sineği görüldüğü yerde kovalayıp öldürmek gelenek haline dönüşmüş.

IV. 2. 6. BİTKİLERLE İLGİLİ EFSANELER

IV. 2. 6. 1. AĞAÇLARLA İLGİLİ EFSANELER

164. YULĞUN* AĞACININ GÖVDESİ NİÇİN KIZILDIR?

Yulğun ağacının gövdesi aslında yeşilmiş. O çirkin ve dikenli olduğu için, insanlar onu gördükleri yerde söküp atarlarmış. Bu yüzden ona "Yulğun" (yulup taşliğin "söküp atılan") demişler.

Eski savaşlardan birinde başka dindekiler, Hazreti İmam'ı yakalayıp başını kesmişler. İmam'ın başını ucuna takıp götürmek için, bütün ağaçlardan şiş yapıp ona saplamaya çalışmışlar. Hiçbirisi İmam'ın başına saplanmaya razı olmamış. Sonunda ılgın ağacını kesip şiş yaparak İmam'ın başına saplamışlar. İmam'ın başını şişe takarak padişahın huzuruna getirmişler. İmam'ın kanı yulğuna damlayarak, yulğunun gövdesini kızıl renge bürümüş. Bunun üzerine bir gün Allahuteala yulğuna:

—Hiçbir ağaç İmam'ın yüceliğinden onun başına saplanmazken, sen niçin saplandın? diye sormuş. Yulğun:

—İmam öldükten sonra, bütün ağaçlardan şiş yapıp İmamın başına saplamaya çalıştılar, hiçbiri geçmedi. Baktım ki, İmam'ın başına saplanacak şiş bulamayınca, onu atla sürüyüp padişahın huzuruna götürecekler. Ben de İmam'ın başını atla sürüyerek acı çektirmesinler, öyle yapacaklarına beni saplayıp götürsünler, diye düşündüm, İmam'ın başına saplandım, demiş. Allahuteala bunu duyunca:

—Adı yulğun olsa da hor görülmesin, çölde sahrada büyüyüp yetişsin ve dikenleri olmasın. İnsanlar, yulğuna değer verip kuruduğunda hayvanlarına yükleyerek götürüp yakacak yapsınlar ve insanların yakın dostu olsun, demiş.

165. ÇAM AĞACI NİÇİN DAİMA YEŞİL VE GÜZELDİR?

Eskiden, yeryüzünde çok iyi insanlar yaşarmış. Onlar neşeli ve sağlammış. Fakat iyi günler, kötü günler gelince çocuklar, yiğitler, insanlar ölümden nasıl kurtalacaklarını bilememişler. O sırada bahadırlıkta çok iyi olan bir yiğit, halkın üzüntüsüne dayanamayarak anne babasının duasını almış ve abıhayat suyunu bulup gelmek için yola çıkmış. O aylarca yürüyerek sık ormanları, yüksek tepeleri ve geniş denizleri

* Yulğun: Ilgın

geçmiş. Günlerden birinde onun karşısına geniş ve rahat bir şehir çıkmış. Bu, aslında dev ve perilerin padişahlığıymış. O, şehre girince güzel bir sarayla karşılaşmış. Saraya girmiş ve sarayda güzel bir kız görmüş. O, aslında devlerin tutsağı olarak yaşayan bir kızmış. O, yiğide:

—Buradan hemen gidin. Dev geri dönerse ikimizi de mahveder, demiş.

—Abıhayatı almadan hiçbir yere gitmem, demiş yiğit, ne amaçla geldiğini anlatarak.

Kız onu bir pınarın kenarına götürmüş. Pınarın etrafı yemyeşil otlarla ve güzel çiçeklerle doluymuş. İşte bu, abıhayat pınarıymış. Yiğit, su kasesini abıhayatla doldurmuş ve kızla vedalaşarak yola çıkmış. Vedalaşırken kız ona bir ayna ile bir bileği taşı vermiş. Bunlar tılsımlı bir güce sahipmiş. Yiğit epey gitmiş, bu sırada devler kovalayıp gelmiş. Yiğit aynayı atmış ve büyük bir deniz oluşmuş. Devler, denizi geçene kadar hayli vakit geçmiş. Yiğit bu sırada epey yol almış. Devler tekrar ona yetişmiş. Yiğit arkasına dönerek bileği taşını atmış ve yüksek bir dağ oluşmuş. Yiğit yine epey yol almış. İnsanların olduğu yere varmasına çok az kalmış; fakat devler çam ormanıyla kaplı dağın eteğinde tekrar yetişmişler. Yiğit, devlerle savaşmaya başlamış. Dev, kılıçla yiğidin eline bir vurmuş, yiğidin elindeki kase yere düşmüş. İçindeki su ise çam ağaçlarının dibine dökülmüş. O günden beri çam ağaçları daima yeşil ve güzel olarak kalır olmuş.

166. KAVAK İLE KARGA NİÇİN UZUN YAŞAR?

Anlatıcılar şöyle rivayet ederler ki, Hazreti İskender'in padişah olduğu dönemlerde, onun kulağına "Dünyanın bilinen bir yerinde bir karanlık varmış. Karanlığa girip çıkanlar, ömür boyu pişmanlık içinde yaşarmış." diye bir söz gelmiş. Hazreti İskender, karanlığı görmek ve pişmanlığın nedenini öğrenmek istemiş ve karanlığı aramak için sefere çıkmış. O, bir yere gelince üzgün şekilde oturan bir kişiyle karşılaşmış. İskender şah, ona üzgün olmasının sebebini sormuş. O, şöyle cevap vermiş:

—Ben bu dünyada bir karanlık olduğuna inandım ve sonunda karanlığı bulup içine girdim. Onun içi, o kadar karanlıktı ki, bir adım öteyi bırak, kendi durduğun yeri bile görmek mümkün değildi. Öyle olsa da ben yürümeye devam edince bir anda ayağım suya değdi. Orada durup suya elimi uzattım, su sığmış, elime acayip pürüzsüz taşlar geldi. Elime gelen taşları ışıkta görebilmek için karanlıktan geri çıktım. Baktım

ki, bunlar gerçek cevher taşlarıymış. Öyle taşlarla yeryüzünde karşılaşmak mümkün değil. Ben, bu taşları seyrederken bir kişi ortaya çıktı. O da karanlığa girip çıkmış; fakat hiçbir şey almadan çıkmış. O, benim alıp çıktığım taşları görünce hayran kaldı. İkimiz hemen karanlığa geri girmek istedik. Fakat karanlık kaybolup gitti. Biz Allah'a yalvarıp, karanlığa girmek için izin vermesini istedik. O anda gaipten "Hey insanlar, insan için oraya girmek bir kere nasip olur!" diye ses geldi. Bunun üzerine yanımdaki kişi, hiçbir şey almamış olmasına pişman oldu. Ben de daha çok alıp çıkmadığıma pişmanlık duyarak otururum.

Hazreti İskender, bu sözü duyunca yoluna devam etmiş. O, bir dağa varmış ve dağda kapkaranlık bir mağara görünmüş. İskender şah, karanlık bu mu acaba, diye düşünerek attan inmiş ve atını bir ağaca bağlayarak mağaraya girmiş. Bahsedilen, bu karanlıkmış. O, biraz yürüdükten sonra suya basmış. Elini suya sokmuş ve karşılaştığı kişinin anlattığı gibi eline pürüzsüz taşlar gelmiş. İskender şah, bana dünya malı gerekmez, ben bu sudan alayım, diyerek yanındaki kaba karanlığın suyunu doldurup çıkmış. Oradaki ağaçtan, "Esselamu aleyküm ey şah-ı İskender!" diye ses gelmiş. İskender şah "Ve aleyküm selam!" diye cevap vermiş ve hemen atını o ağaçtan çözerek başka ağaca bağlamış. Ses gelen ağaca tekrar bakmış. O ağacın altında bir kişi yatıyormuş.

—Siz kimsiniz? diye sormuş İskender şah, ona şaşkınlıkla bakarak.

—Affedin ey şahı alem, saygı için yerimden kalkmaya takatim yok. Ben ağaç insanım." demiş o kişi.

—Bu nasıl söz, ağaç insan mı olur? diye tekrar sormuş İskender şah, ona:

—Ben aslında insandım. Karanlığa girip onun suyundan içip çıkmıştım. Bu olayın üzerinden bin yıldan fazla geçti, ölmedim. Sonra öğrendim ki karanlığın suyu ab-ı hayat denilen suymuş. Bana bakın, bedenimden ağaç filizlenip çıktı; lakin bedenimden canım çıkmadı. Ağaç insan olarak kaldım. Eğer o suyu içmeseydim, bu zamana kadar yaşamazdım, demiş ve İskender şaha, "Siz de karanlığa girip çıktınız mı? diye sormuş.

—Evet, demiş İskender ve kendisinin bir kase su alıp çıktığını söylemiş.

—Eğer o suyu içmediyseniz döküverin, içerseniz benim gibi ölemeden sonsuza kadar ıstırap çekersiniz, diye nasihat etmiş o kişi.

Hazreti İskender, kaptaki suyu biraz ötedeki bir ağacın dibine döküvermiş. Ağacın üzerinde bir karga varmış. Karga su döküldüğünü görünce, hemen ok gibi uçup inmiş ve toprak emmeden suyu içmiş. İskender'in suyu döktüğü ağaç "karakavak"mış. Karakavak ile karga abıhayatı içtiklerinden böyle uzun yaşarlarmış.

167. BADEMİN ÖZELLİĞİ

Milâdî 8. yüzyıldan önce Türkler, dış Moğolistan'ın Orhun ve Selenga nehirlerinin kıyılarında, Sibirya'nın geniş yaylaları ve ormanlarında; Baykal Gölü'nün yemyeşil kıyılarında çok rahat ve huzur içinde yaşarmış. Fakat yılın birinde tesadüfen Ordus Bayliki tarafında veba hastalığı yayılmış ve kısa sürede bütün kuzeydoğu Asya'yı kaplamış. İnsanlar, kitleler halinde ölmeye başlamış. Büyük şehirler, köyler ve yaylalar hastalığın pençesine yakalanmış. Bunun yanı sıra, Kırgızların ağır saldırıları, iç savaş ve sarayda meydana gelen taht kavgaları da iyice alevlenmiş ve sayısız insan ölmüş. Bundan dolayı bu yurt, harabeye dönmeye başlamış.

Bir gün İlteriş Hakan, Vezir Tonyukuk'a kim halkın başındaki veba belâsını yok edecek bir ilaç bulursa, ona boyu kadar altın verip sarayda vezir yapacağına dair bir ferman yazdırmış.

Hanın emrine istinaden Vezir Tonyukuk, acilen birkaç nüsha ferman hazırlamış. Yüzlerce atlı haberciye emir vererek, devletin sınırları içindeki her yere haber salmalarını, veba hastalığını iyileştirmek için etkili bir ilaç bulan yani hastalığın çaresini bilen tabip bulmaya göndermiş.

Aradan on üç gün geçmiş, Altay'daki Altın Ordu'da gözleri görmeyen bir tabip, veba hastalığını tedavi edebileceğini Vezir Tonyukuk'a bildirmiş. Tabip, veba hastalığına yakalanan hastanın üç ilâ yedi gün arasında, her gün yedi tane badem çekirdeğini yemesi ve ardından bir tabak süt içmesi durumunda kesinlikle iyileşeceğini söylemiş.

Vezir Tonyukuk, bütün yurtta vebaya yakalanan hastaların badem çekirdeği yemeleri konusunda ferman çıkarmış. Aradan bir hafta geçince, her taraftan güzel haberler gelmeye başlamış. Bu haberlerde badem çekirdeğinin gerçekten veba hastalığına şifa olduğu, hatta badem çekirdeği bulunamazsa, badem ağacının yapraklarının da yenildiğinde faydalı olduğu belirtilmiş. Bu güzel haber, kulaktan kulağa yayılmış, aynı zamanda "İç Dokuz" ve "Dış Dokuz" kabilelerine de bildirilmiş.

Sibirya'daki Yenisey Nehri kıyısından batıda Bağdat'a kadar herkes, bademin meyvesinin bu özelliğini duymuş.

İlteriş Hakan, Tonyukuk'tan bu haberi öğrenmiş. Böylece yurttaki herkes, hanlığın topraklarında badem çekirdeğinin altından daha üstün bir değere sahip olduğunu öğrenmiş. Bunun üzerine İlteriş Hakan, bütün yurtta her vatandaşın, on tane badem ağacı yetiştirmesi konusunda ferman çıkarmış. İki yıl sonra, bu memleketteki herkes veba hastalığından kurtulmuş. Altay'da bulunan Altın Ordu etrafındaki bir yaylada, çok geniş badem bahçesi oluşturulmuş.

Kendilerinin hayatını kurtaran bademin bu kadar büyük değere sahip olduğunu öğrenen halk, badem ağacına çok büyük önem verip onu çoğaltmak ve yetiştirmekle kalmamış, olgunlaşmış badem meyvesinin şeklini kumaşlara nakşetmiş ve evlerinin duvarına asmış. Mimarî işlerinde, ince nakışlarla badem motifini işlemişler. Hatta balta, kazma, çekiç gibi iş aletini yapan demirciler, bu aletlerin üzerine badem motifini işlemişler.

Günümüzde de insanlar, badem motifli duppaları[*] giymekte ve ona "Bademduppa" diyerek çok değer vermektedirler.

VI.2.6.2. TAHILLARLA İLGİLİ EFSANELER

168. BUĞDAY NİÇİN İNCE UZUNDUR?

Kendini âlim zannederek yaşayan Azazul, Allah olduğunu iddia edip şeytana dönüştükten sonra, cehennemde tek başına azap görmekten korkarak insanların atası Adem aleyhisselamı yoldan çıkarma derdine düşmüş.

Günlerin birinde şeytan, insanların günlük yiyeceği olan bir tane yuvarlak buğday tanesini alarak Adem aleyhisselama:

—Siz Allah'ın en yakın dostusunuz, bunun için Allah sizi peygamberlik derecesine yükseltti ve sizin evlatlarınız Allah'ın yanında çok değerlidir. Fakat Allah sizi yiyip içmeyen bir varlık şeklinde yarattığı için, evlatlarınızın yiyeceği şeyleri görseniz de tadını bilmezsiniz. Bence, evlatlarınızın yiyeceği yiyeceklerin tadını bilseniz, Allah'ın lütfüne ve merhametine daha çok sahip olursunuz. Bunun için, insanların yiyeceklerini tadarak onlar için Allah'a şükredersiniz belki diyerek bir buğday tanesi getirdim, demiş ve buğday tanesini Adem aleyhisselama vermiş. Buna

[*] Duppa: Uygurların geleneksel baş giysisi.

sevinen Adem aleyhisselam, buğdayı ağzına atmış ve yutmak istemiş. Bu durumu gören Allah, o anda Cebrail aleyhisselama emir vererek:

—Ey Cebrail, sen derhal Adem aleyhisselamın boğazını sık, boğazından şeytanın vesvesesi geçmesin ve şeytana uyduğu için pişman olsun, demiş.

Cebrail aleyhisselam derhal Allah'ın emrini yerine getirmiş. O, Adem aleyhisselamın boğazını öyle sıkmış ki, yuvarlak olan buğday ezilerek ince uzun olmuş ve bir tarafında Cebrail aleyhisselamın baş parmağının tırnağının izi kalmış. O günden beri buğday tanesi ince uzun olarak kalmış.

VI. 2. 6. 3. MEYVE VE SEBZELERLE İLGİLİ EFSANELER

169. MEYVELERİN ÖZELLİĞİ

Meleklerden biri Allah'a sormuş:

—Ey Allah, sen insanlar gibi her gün üç vakit yemek yiyecek olsan, ne yerdin?

Allah demiş:

—Sabahleyin şeftali, öğleyin üzüm, akşam incir.

—Hasta olsan?

—Nar.

—Yorulursan?

—Kavun.

—Susarsan?

—Karpuz.

—Uyuklarsan?

—İğde.

—Uyuyamazsan?

—Çilan.[*]

Rivayete göre, her bir meyve ve sebze belli bir hastalığa deva imiş.

170. AYVANIN NİÇİN SUYU YOK? (1)

Günlerin birinde Lokman Hekim bütün meyveleri toplayıp, onlara hangi hastalığa şifa olduklarını sormuş. Meyveler tek tek cevap vererek hangi hastalığa şifa olduklarını söylemiş. Fakat Lokman Hekim'in düzenlediği bu toplantıya sulu,

[*] Çilan: Bir tür meyve.

yusyuvarlak ve güzel olan ayva gelmemiş ve kendi özelliğini gizli tutmak istemiş. Bu işe Lokman Hekim çok sinirlenmiş. O, kızgın bir şekilde ayvanın yanına giderek:

—Hey ayva, sen niçin benim yanıma gelmedin? demiş. Ayva, sırıtarak:

—Ey Lokman, benim iyileştirmediğim hastalık yok. Bende ölüyü diriltecek güç var, senin böyle bir soru sorman benim için hakaret değil mi? Şu kadarını söyleyeyim ki, eğer sen bir hastalığa ilaç bulamazsan, derhal benim yanıma gel! demiş. Buna aşırı derecede kızan Lokman Hekim, ayvayı eline alarak:

—Sen hala beni dikkate almıyor musun? demiş ve onun burnunu sıkıvermiş. O anda ayvanın burnundan şırıldayıp suyu akmış ve burnunda Lokman'ın beş parmağının izi kalmış. Ayva, bunun ağrısından kendine gelememiş, günümüze kadar rengi sarı, susuz ve kuru olarak gelmiş.

171. AYVANIN NİÇİN SUYU YOK? (2)

Önceden Allahütealâ cennetteki meyvelerin tadına bakmak için gezmeye çıkmış. Bütün meyveler Allahütealâ'ya boyun eğip, saygı göstererek selam vermiş. Ancak ayva hiçbir saygıda bulunmadan, kibirli bir şekilde durmuş. Buna kızan Allah, ayvayı avucuna alıp, sert bir şekilde sıkmış. Böylece onun suyu çıkıp gitmiş. O günden itibaren ayvanın suyu yokmuş ve ayvanın kabuğundaki beş parmak izi bu olaydan kalmış.

172. İNCİRİN ATUŞ'TA YETİŞTİRİLMESİ (1)

Eski zamanda yaşayan padişah Efrasiyap, yeryüzünde yedi yerde başkent kurmuş. Bunlardan biri Erdebil, biri Suddikut[917] şehri, bir diğeri Korla şehriymiş. Diğer dört şehir Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun'muş.

Padişah Efrasiyap, bir gün saraydaki herkesi çağırıp toplantı yapmış. Toplantıda, padişahlığın sınırsız gücünün kudretinin anlaşılması için, bu yedi şehrin hepsini tıpkı cennet gibi değişik meyvelerle donatmak istediğini söylemiş. Bunun için de dünyadaki en güzel meyvelerin fidanından toplamaları için ferman çıkarmış. Dünyanın her yerine emir eri göndermiş. Emir erleri kırk ay, kırk gün kırk gece uzun bir yol kat ettikten sonra, karşılaştıkları meyvelerin içinden en güzel olanlarını seçerek, hem fidanını hem de tohumunu alıp saraya getirmişler. Bu yedi şehri, yemyeşil meyve ağaçlarıyla donatmaya başlamışlar. Yıllar geçtikçe meyve fidanlarının bazıları sağlıklı şekilde

[917] Suddikut, Suli diye de bilinir, şimdiki Kaşgar şehri.

büyümüş, bazıları ise kuruyup gitmiş. İncir de işte o günden itibaren Atuş'ta yetişmeye başlamış.

173. İNCİRİN ATUŞ'TA YETİŞTİRİLMESİ (2)

Çok eskiden, padişahların padişahı ve bilgelerin bilgesi olan hakan Efrasiyap, bir gün rüya görmüş. Rüyasında, cennette gezip dolaşmış ve cennetteki huriler ve hizmetçiler onun gönlünü açmış; tatlı tatlı meyveler susuzluğunu gidermiş. Uyanıp bakmış ki rüya. O, bu gördüklerinin rüya olduğuna hiç inanmak istememiş. Bunun üzerine bütün vezirlerini saraya toplayıp, onlara rüyasını anlatmış ve elini açarak rüyasında yediği meyvelerin çekirdeklerini göstermek istemiş. Aslında onun elinde hiçbir meyvenin çekirdeği yokmuş; fakat Allah'ın kerameti ile han elini açınca bir avuç çekirdek peyda olmuş. Bunun üzerine o çekirdekler dikilip yetiştirilerek incir peyda olmuş.

174. İNCİRİN ATUŞ'TA YETİŞTİRİLMESİ (3)

Padişahların padişahı olan hakan Efrasiyap, yedi şehirde başkent kurmuş. O, şimdiki Kuça şehrinde hanlık tahtında oturduğu günlerin birinde, rüyasında cennette gezdiğini görmüş. Uyanınca müneccimlerini saraya çağırmış ve rüyasını yorumlatmış. Müneccimler, padişaha dünyanın her yerine emireri gönderip, cennete benzer bahçe yaptırması gerektiğini söylemişler. Bunun üzerine padişah, dünyanın her yerine emireri göndermiş.

Batıya giden emirerleri, geri dönüşlerinde Kaşgar'a uğramışlar. O zamanlar şimdiki Atuş şehri ve ona bağlı olan araziler ağaçla kaplı orman ve yayla imiş. Bunu gören emirerleri, bu otlağa at ve develerini birkaç gün bırakmışlar ve daha sonra yollarına devam etmeye karar vermişler. At ve develerini otlağa bıraktıktan sonra, her biri kendinin nereyi dolaştığını, neleri gördüğünü, hangi güzel meyve fidanlarını ve çekirdeklerini getirdiğini söylemiş ve kimin getirdiği meyvenin mükâfatı hak ettiğini aralarında tartışmışlar. Sonunda incir fidanını getirenin hepsinden iyi olduğuna karar vermişler. Bunun üzerine, handan mükâfat alabilmek için emirerlerinin arasında düşmanlık başlamış. Onlar, gizlice aralarında anlaşıp ağız birliği yaparak, incir fidanı getiren emirerinin devesine yüklediği incir fidanını bir akarsuya atmışlar ve onun yerine karakavak fidanını koymuşlar. Bu akarsudan geçen bir çiftçi, suda akıp gelen incir fidanını görmüş ve onu sudan çıkarmuş. Bakmış ki, bu fidanlar o iklimde yetişmeyen

fidanlar. Bunun üzerine çiftçi, onu evine götürmüş ve tutarsa ağaç olsun, kurursa odun olsun diyerek tarlaya dikmiş. Bir süre sonra bakmış ki, fidanlar kök salıp meyve vermeye başlamış. Çiftçi, olgunlaşan ilk incir meyvesini hana hediye etmiş. Hakan Efrasiyap, bu meyvenin tadına bakmış ve çok lezzetli bulmuş. Buna sevinen han, tahtını Atuş'a taşımış. Han ilk önce çadırını Atuş'un kuzeybatısına düşen dağın eteğine kurmuş ve bundan dolayı burası "Tahtı Hon"[918] diye adlandırılmış. Daha sonra han, durumun ayrıntısını öğrenince, askerlerinin birbirlerine düştükleri incir fidanını bıraktıkları yere, vatandaşlar tekrar birbirine düşmesinler diye "Azğan" adını koymuş. Bir süre sonra han, çadırını tekrar şimdiki "Sundağ"[919] denilen yere taşımış. Böylece hakan Efrasiyap, burada şehir inşa etmiş ve şehrin adını burada en çok yetişen ardıç ağacından esinlenerek "Artuş" koymuş.

175. İNCİRİN ATUŞ'TA YETİŞTİRİLMESİ (4)

Bundan uzun zamanlar önce, Könçi nehrinin vadisinde yaprağı avuç içi kadar büyüklükte, meyvesi altın gibi sarı ve tadı da bal gibi bir tür güzel meyve ağacı yetişmiş. Bu meyve incirmiş. Buradan geçen yabancı bir tüccar, bu incirin meyvesinden hediye olarak kendi padişahına biraz götürmüş. Tüccar, memleketine vardıktan sonra, başından geçen olaylarla birlikte yabancı yerlerde duyduklarından ve gördüklerinden çok etkilenerek padişaha anlatmış. Ayrıca getirdiği inciri padişaha hediye olarak vermiş. Padişah inciri yedikten sonra, bu kadar güzel ve tatlı meyvenin yetiştiği Könçi nehrinin vadisini kendi topraklarına katmak istemiş ve iyi bir orduyla bu güzel vadiye saldırmış. Halk, savunma yaparak yabancılardan gelen saldırıya karşı direnmeye çalışmış; fakat mağlûp olmuş. Birçok insan hayatını yitirmiş. Çok geçmeden hayatını kaybeden kahramanların kanının döküldüğü yerlerden incir fidanları filizlenmeye başlamış. Bunun üzerine insanlar: "İncir, ölenlerin nişanesidir. Onun renginin sarı olması, kahramanların altın gibi kalbidir." diye ölenlere övgüde bulunmuşlar. Bu haber, casuslar aracılığıyla padişahın kulağına gitmiş. Padişah, sinirlenerek buradaki incir fidanlarının hepsinin sökülmesini emretmiş. Bunun üzerine zorbalar, halka zorla da olsa incir fidanlarını söktürmüşler. Bunların arasında Kaşgarlı bir çiftçi varmış. O, burada incir fidanlarının neslinin tükeneceğinden endişe ederek, bir gün bir incir fidanını söküp

[918] Tahtı Hon: Anlatılanlara göre, şimdiki "Tehtivun" diye bilinen köyün adı "Tahtı Hon"dan gelmektedir.
[919] Sundağ: Anlatılanlara göre, Sundağ eski "Sun Taht (Son Taht) isminden gelmektedir.

Kaşgar'a doğru kaçmış. O, Atuş'a geldiğinde vefat etmiş. İnsanlar, onun bu cesaretini kutlayarak, getirdiği incir fidanını onun kabrinin başına dikmişler ve her gün sulamışlar. İşte bunun üzerine incir ağacı Atuş'ta yetişir olmuş.

176. KAVUN VE KARPUZ NASIL YAYILMIŞ

Geçmişte, Taklamakan'ın kenarında Selim adında biri yaşamış. O, çevik, çalışkan biriymiş ve çiftçilikle uğraşırmış. O, daima sabahtan akşama kadar şapkasını başına gölge yaparak çapasını eline alır ve tarlasını düzenleyip, hububatını ekip sulayarak işinden memnun bir şekilde yaşamını sürdürmüş.

Yılın birinde Selim Dede, çiftçilikteki emeğinin karşılığı olarak bol mahsul elde etmiş. O, Allah'ın bu lütfuna çok sevinerek, çiftçilikten aldığı mahsulünü uzak şehirlere götürüp satmaya karar vermiş. İyice olgunlaşmış kavun ve karpuzları birkaç çuvala doldurmuş ve özel bir gün arabasıyla uzak şehire gitmek için yola çıkmış. Yedi günlük yolculuktan sonra, uçsuz bucaksız hububat tarlalarıyla karşılaşmış. Bereketli topraklara yaklaştığı için sevinmiş. Akşam olmuş ve ağır yük taşıyan, uzun yolculuktan yorulan atlarını kırda bir yere bırakıp dinlenerek sabahleyin yoluna devam etmek istemiş. Atını otlaması için bırakıp, arabanın yanına oturup kavunu katık yaparak ekmeğini yiyip karnını doyurmuş ve uykuya dalmış.

Alnına güneş vurunca uyanıp bakmış ki, vakit kuşluk olmuş. Etrafta, kırda dolaşarak öten çayır kuşlarından başka bir şey görünmüyormuş. O, kırda dolaşarak uçsuz bucaksız buğday tarlalarına doğru yürümüş ve atının buğday tarlasında otladığını görmüş. O, buğday tarlalarından birini yiyerek, tarlayı tertemiz eden atına çok kızmış ve ihmalkârlığından meydana gelen bu işten utanmış ve başkalarının malına zarar vererek atının yediği buğdaylara üzülmüş. O, ziyanın karşılığı olarak bir kavun ile bir karpuzu tarla sahibinin alması için, buğday tarlasına bırakıp yoluna devam etmiş.

Ertesi gün tarla sahibi, tarladaki buğdaya bakmaya gelmiş. Bakmış ki, tarlanın birinin ortası bembeyaz duruyor. Şaşırarak yaklaşmış ki yuvarlak iki şey, tarlanın ortasında yatıyor. Onun ne gözü ne ayağı ne de ağzını görememiş. Tarla sahibi şüphelenerek: "Bu, galiba vahşi bir yaratık, küçücük olsa da tarlanın birindeki buğdayı yemiş." demiş ve yaygara koparark mahalleye gelmiş:

—Hey insanlar, çabuk olun! Elinize silah alın! Tarlada bir çift yaratık peyda olmuş. Hemen öldürmezsek hububatlarımızın hepsini bitirecek…

Her taraftan insanlar toplanıp "düşman"a karşı silahlanarak tarlaya doğru gitmişler. Bakmışlar ki, gerçekten tarlanın birinde hububat yok ve yuvarlak iki şey tarlanın ortasında yuvarlanıp yatıyor. Çok şaşırmışlar ve sinirlenerek sopa ve tokmaklarla o yaratıklara vurmaya başlamışlar. Sopaları yiyen bu iki nesne, yerle bir olmuş, suları akmış ve çekirdekleri her yere saçılmış. Bunu gören insanlar:

—Ey millet, bu yaratığa bakın, kanı yeri boyadı. Karnındaki yavruları da ne kadar çok ha! Eğer onun yavruları doğup çoğalacak olsa, ziraatlarımızın hepsini kurutacakmış. Tam vaktinde öldürmüşüz, demişler.

Sonraki yıl bu tarlada acayip işler olmuş. Her tarafa saçılarak gömülen çekirdekler filizlenerek, uzun uzun filizler çiçek açarak küçük meyve vermeye başlamış. Bunların olgunlaşma vakti gelince, insanların kaldırıp götüremeyeceği büyüklükte tarlada yuvarlanarak yetişmişler. İnsanlar bu mucizeye şaşırmışlar. Keserek yemişler, çok güzel ve çok lezzetliymiş. Onlar, sağdan soldan çuvalları ve sepetleri getirip toplayarak bunu iyi niyetli birinin bırakıp gittiğini anlamışlar. Anlatılanlara bakılırsa, kavun ve karpuz dünyaya bu şekilde yayılmış.

177. KAVUN HAKKINDAKİ EFSANE

Kavun aslında gökyüzündeki cennetten düşmüş ve bunlardan birini Muhammed peygamber iki eli ile tutuvermiş. O anda kavunun kabuğunda peygamberin on parmağının izi kalmış ve o günden sonra kavunun kabuğu dilim dilim kalmış.

178. HAMİGU (KUMUL KAVUNU) HAKKINDAKİ RİVAYET

Kumul krallarının hana olan sadakati göstermek için her yıl birkaç kez, kendi bölgelerindeki değerli yerli mahsullerden "hediye" verme âdeti varmış. Bir defasında, hediye olarak verilen mahsullerin içinde Piçan'ın meşhur Hon kavunu da varmış. Çiyeñlun Han, bu kavunları tatmış ve çok hoşuna gitmiş. Yanındaki vezirine: "Bu güzel meyve nerenin mahsulü?" diye sormuş. Veziri: "Bu, Kumul kralının hediye ettiği kavun!" diye cevap vermiş. Bunun üzerine Çiyeñlun Han: "Ha, Hamigu!" demiş. O günden sonra Şincañ kavunlarının hepsi "Hamigu" ismiyle nam kazanmış ve ünü dünyaya yayılmış.

179. SAMSAK* HAKKINDA

* Samsak: Sarımsak.

Eskiden bir kadın varmış. O kadının da bir çocuğu varmış. Bir gün bu kadın yemek hazırlamak için bahçeden sebze toplamış. Sebzeleri temizlerken onların arasında bir çeşit yabani ot olduğunu görmüş. Bunun üzerine onu yemeğe koymak için temizlemiş. Bunu, kadının oğlu görüp: "Anne bu ne? Acı mı yoksa tatlı mı?" diye sormuş. "Bilmiyorum." diye cevap vermiş annesi. Çocuk, bu otun acı mı tatlı mı olduğunu öğrenmek için biraz yiyerek, çocukların diliyle: "Anne, bunu yemeğe samisak (koymasak) mı acaba, acıymış!" demiş. "Acı ise koymayalım çocuğum" demiş annesi. Çocuk, "Samisak! (Koymasak) canım annem, yemeğe samisak!" diyerek diretip yalvarmış.

O günden itibaren bu sebzenin ismi "samsak" olarak kalmış. Bu isim aslında "salmisak" sözünün çocuklar tarafından farklı telaffuzuyla ortaya çıkmış.

180. ÇAMĞUR[*]

Eskiden bir çiftçi varmış. O, Çerçen nehrinin kıyısında tarla açıp çiftçilik yaparmış. Güzün, buğdayını biçtikten bir hafta sonra, tarlada bir tür ot filizlenmiş. Çiftçi, bu otu çapa ile çıkarıp bakmış ki, bu otun kökü yumurta gibi yuvarlak. Çiftçi, bu nedir diye düşünürken, çiftçinin hanımı onu suda yıkayıp temizlemiş. Çiftçinin oğlu bir ısırmış ve tadını ekşi bulmuş. Oğlu babasına: "Bu koruk gibi ekşiymiş." demiş. Çiftçi, toprağın arasından çıkan bu nesneye ne ad vereceğini düşünürken, hanımı: " Çalma ğorisi iken (Toprak koruğuymuş)."demiş. Onu toplayarak etle pişirip yemişler ve çok lezzetli bulmuşlar.

Bu sebze, ekilen toprağın arasında (kendiliğinden) çıktığı için, insanlar önce ona "Çalma ğora (toprak koruğu)" demişler. "Çalma ğora" şeklindeki bu söz, daha sonra değişerek "çamğur" şeklini almış.

181. TURP HAKKINDA RİVAYET

Eskiden bir padişah yaşamış, onun hanlık sınırları çok geniş va halkı zenginmiş. Öyle günlerden birinde, bu yurtta kara önce kara boran çıkmış. Ardından da şiddetli bir yağmur yağmış ve ortaya sel gelip evleri barkları perişan etmiş. İnsanlar, yiyecek bir şeyleri kalmayınca, ot ve tohumlarla beslenmeye başlamışlar. Bu zor günlerin uzun sürmesi nedeniyle insanların birbirlerinin hal-hatırını sormaya bile güçleri kalmamış.

[*] Çamğur: Turp.

Böyle ağır geçen günlerde, insanların yüzleri sararmış ve burnundan solusa düşecek hale gelmişken, dul bir kadının sekiz çocuğunun hepsi dinç ve yüzleri kıpkırmızı kan toplamış. Bunu gören halk, "Bunlar bu kadar sağlıklıysa, var olan yiyeceklerini gizli gizli yiyorlar." diye padişaha bildirmişler. Han, bunu duyunca çok öfkelenmiş ve kadını huzuruna getirmelerini emretmiş. Askerler dul kadını hemen padişahın huzuruna alıp getirmişler. Han, dul kadını sorgulayınca kadın şöyle demiş:

—Hürmetli padişahım, ben dul bir kadınım, bende bu kadar yiyecek yok. Yiyecek olsa bile sekiz kişiye şimdiye kadar yeter mi?

Han, ikna olmayarak:

—Öyleyse nasıl oluyor da bu kadar sağlıklı oluyorsunuz ve yüzünüzde kan toplanıyor? diye sormuş. O:

—Yüce şahım, bu iş şöyle. Benim bir hizmetçim vardı, her yıl o, yere turp ekerdi ve onu kurutup sandıklara doldurup yemeğe koyup yerdik. Bu sebzeler her yıl toplanıp sandıklarda saklanmış. Çocuklarımızla her gün bir öğün suda kaynatıp suyunu içiyoruz, diye cevap vermiş. Han bunu duyunca sandıkları getirmelerini emretmiş. Halk bakmış ki gerçekten öyle.

Han, hemen dul kadını öldürmekten vazgeçip, kurutulmuş turpları kazanlarda kaynatıp, ölümle yüz yüze gelen insanları kurtarmaları için emir vermiş. Böylece yurt halkı zor günleri atlatmış ve bunun üzerine turpa değer vererek yetiştirir olmuşlar.

182. TURPUN ŞİFASI

Lokman Hekim, dolaşarak hekimlik yaparken Turfan'a gelmiş. Turfan'ın her yerinde turp yetiştiğini görünce: "Bu yurdun insanları hastalanmaz; çünkü burada turp çok. Onun için burada kalıp hekimlik yapmaya gerek yok." diyerek gitmiş. O günden sonra insanlar turpu daha da önemseyip, daha çok yetiştirerek önemli bir yiyecek olarak görmeye başlamışlar.

183. KOKAK VE MAYDANOZ

Eskiden, Taklamakan'ın sağ taraflarında Kurban adında bir çiftçi yaşamış. Süt gibi aydınlık gecelerden birinde, o çapasını omzuna atıp çöl şarkısını yüksek sesle söyleyerek, mısır tarlasını sulamak için büyük kanala giderken, aniden gaipten ortaya çıkmış gibi karpuza benzeyen yusyuvarlak bir nesne ortaya çıkmış ve Kurban'a yaklaşıp

önünden kaçıp gitmiş. Kurban kendini toplayıp, bu tuhaf nesnenin ne olduğunu öğrenmek istemiş ve ona sormuş:

—Sen nesin?

—Be-be-ben kokak, diye cevap vermiş bu yuvarlak nesne kekeleyerek.

—Haa, demek öyle, demiş Kurban ve kokak adındaki nesneye doğru yürümüş. Az önce kendini kokak olarak tanıtan yuvarlak nesne de iki adım geriye gitmiş. Onun garip şekline şaşıran Kurban:

—Hey kokakcık, niçin benden kaçıyorsun? diye sormuş.

—O kulağınıza kıstırdığınız maydanozu atarsanız, kaçmam, demiş kokak. Bu söz üzerine Kurban hoş koku saçar, diyerek kulağına kıstırdığı maydanozu kulağından alıp:

—Maydanozu kıstırırsam ben kıstırıyorum, sen ne karışıyorsun? demiş.

—Maydanoz, demiş kokak tit tir titreyerek. "Bizim en büyük düşmanımız. O namussuz, neslimizi karşılaştığı yerde kurutup bitirdi. Bundan birkaç gün önce, bir sürü yoldaşımın ölümüne neden oldu, onun için ben ondan nefret ederim.

Kurban, elindeki maydanozu çukura atmış. Bunu gören kokak gülmüş, çiçeği çay olmuş, sevinçten Kurban'a sıkıca yapışıp onu düşürmüş ve yerinden kalkmasına izin vermemiş. O günden sonra Kurban yatağa düşmüş. Ateşi yükselerek zayıf düştüğünü anlayan Kurban, kulağındaki maydanozu attığına bin bir pişman olmuş. Onu bıraktığı yerden getirterek tekrar kulağına kıstırmış. Bunun üzerine ertesi gün iyileşmiş. O günden sonra "Maydanoz şifadır." şeklindeki söz yayılmış.

IV. 2. 6. 4. OTLARLA VE DİĞER BİTKİLERLE İLGİLİ EFSANELER

184. LELİ OT

Eski zamanlarda Çerçen'de yer şiddetli bir şekilde sallanmış, dünya ısınmış ve Çerçen Nehri kurumuş. Su olmadığı için bağlar ve tarlalar viran olunca, insanlar arasında açlık başlamış. İnsanlar, bir bir ölmeye başlamış. Bunların arasında oduncu bir dede varmış. O, ailesiyle birlikte burayı terk ederek çölde nemli bir yere gitmiş. Burada bir pınar varmış ve onlar pınar sayesinde yabanî hayvanları avlayarak yaşamaya başlamışlar. Daha sonra açlıktan kaçan bir grup insan da buraya gelerek yerleşmiş. Bu yerin etrafı kum olduğu için çiftçilik yapılamazmış. Burada "Leli" denen bir tür ot yetişiyormuş ve insanlar bu otu toplayarak pişirip yemişler. Yıl boyu bu ottan yiyerek

açlıktan kurtulmuşlar. Daha sonra dünya ısınmış ve Çerçen Nehri'nden su akmaya başlamış. İnsanlar, çöl ortasındaki bu nemli yerden eski yerlerine dönerek tarlalarını tekrar ekmeye başlamışlar ve Çerçen'de hayat tekrar başlamış. İnsanlar arasında bu devirdeki açlığın hatırası olarak: "Leli demeyin bize / Biziz yaşatan sizi / Osurgak arpayı görünce / Unutup kalmayın bizi." şeklindeki şiir kalmış.

185. MEHRİGİYAH HAKKINDA RİVAYET

Mehrigiyah –"ademgiyah" diye de adlandırılır. Onun her yeri değerli ilaç olarak görülür. Onu, insanlar suni ortamda yetiştiriyor. Eski insanlar ona kolayca ulaşamadıkları için çok değerli görmüşler. Bundan dolayı, bu konuda aşağıdaki rivayet yayılmıştır:

Anlatılanlara bakılırsa, mehrigiyah denilen bir tür değerli ilaç bitkisi olup, onun sağlıklı insanları kuvvetlendirme, ölüleri ise diriltme özelliği varmış. O yüksek dağlarda diğer ot, bitki ve güllerle birlikte yetiştiği için, onu diğerlerinden ayırmak kesinlikle mümkün değilmiş. Onu, sadece boğa denilen hayvan bulup yermiş. Onun bir başka özelliği de gündüz diğer bitkilerden ayırmak mümkün olmasa da geceleyin kendiliğinden ışık saçarmış.

Bu yüzden insanlar, ona ihtiyaç duyup aramaya çıktıklarında, bir torba kül alırlarmış, onu bulduklarında, ışık saçan bitkinin etrafına külden daire yapıp işaretleyerek, sabahleyin gelip ihtiyatla kazmaya başlarlarmış. Fakat onu doğrudan yerinden hareket ettirmek olmazmış. Çünkü kim onu yerinden kıpırdatırsa ölürmüş. Onun için etrafını kazıp hazırladıktan sonra, bir hayvan getirip kurban ederek veya etrafı kazılıp hazırlanan mehrigiyah bir hayvan aracılığıyla yerinden çekilirmiş, hayvan ölürmüş. Ancak bu şekilde, mehrigiyahtan yararlanmak mümkünmüş.

186. YONCA HER YIL NİÇİN YEŞERİR

Ravilerin anlattığına göre, bir evliya ölmeden önce kavmine şu vasiyette bulunmuş:

—Ben, bütün ömrümü başkasına hizmet ederek geçirdim ve çok fakir olarak yaşadım. Bu nedenle hayatımda buğday aşını görmedim, arpa aşına da doymadım. Bunun için ben öldüğümde, namazımı arpa tarlasında kılın. Çünkü benim namazımı arpa tarlasında kılarsanız, arpayı tekrar ekmenize gerek kalmayacak, her yıl kendiliğinden yeşerip ürün verecek.

Fakat bu evliyanın ölümü akşama doğru gerçekleşmiş. Müslümanların inancına göre, cenazeyi defnetmemek olmaz diyerek, karanlık olsa da namazını kılmaya karar vermişler. Ancak karanlıkta arpa tarlası ile yonca tarlasını fark edemeyince, namazı yonca tarlasında kılmışlar. O günden beri, yonca bir kez ekildiğinde, her yıl bahar vaktinde tekrar yeşerip çıkarmış.

187. ÇAKANDANIN[*] UZUN YAŞAMASI

Günlerin birinde üç kişi, komşu ovaya bir tanıdıklarının cenaze namazına gitmişler. Namazdan sonra bir hocanın ağzından "Abıhayatı içen kişi bin yıl yaşar." sözünü duymuşlar. Geri döndükten sonra, bu üç kişi aralarında anlaşıp abıhayatı aramaya çıkmışlar. Yol yürümüşler, yol yürürken bol yürümüşler, sorup soruşturmuşlar ve birazcık abıhayat bulmuşlar. Bakmışlar ki abıhayat çok az, onu eşit şekilde paylaşarak içmeyi kimsenin gözü kesmemiş. Çakanda yaprağını abıhayata değirip, sırayla ağza damlatarak herkesin eşit şekilde içmesi konusunda anlaşmışlar. Onlar, bu anlaşmaya göre, bir tane çakanda yaprağı bulup, onu temizleyerek abıhayata bandırıp ağza damlatmaya karar vermişler. Fakat abıhayatı çakanda içivermiş ve onların ağızlarına bir şey damlamamış. Bunun üzerine birisi sinirlenerek abıhayat konulan kâseyi tekmelemiş. Kâse çakandanın üzerine devrilmiş ve kâsede kalan azıcık abıhayat çakandanın üzerine dökülmüş. Bu olaydan sonra çakanda bin yıl yaşar olmuş.

188. TÜTÜN HAKKINDA

Eskiden bir yurt aksakalının bedeninde bir tür temretke[*] çıkmış ve her türlü tedaviyi denemişse de iyileşmemiş. Hatta günden güne kötüleşmeye başlamış. O günlerde usta bir tabip bu yurda gelmiş. Tabip, aksakalın bedenindeki yarayı görünce şöyle demiş: "Falan yerdeki tepenin arkasında bir çeşit yabanî bitki var, siz onu getirip suyunu sıkarak temretkeye sürerseniz kesinlikle tedavi olursunuz." Aksakal tabibin söylediği bitkiden getirterek onun suyunu temretkeye üç defa damlatmış ve temretkenin suyu kuruyarak kısa zamanda iyileşmiş. Hizmetçiler üç kez bahsedilen tepeye gidiş geliş sırasında getirdikleri çöpün artanını çatıya koymuşlar. Rüzgârda o çöpün olgunlaşan tohumları avludaki gül dikilen evleğe düşmüş. Sonraki yıl, gül bahçesinde bir o kadar yabanî bitki uzayıp çıkmış. Bu yabani bitkiler de yaza kadar güllerin

[*] Çakanda: Bir tür küçük bitki.
[*] Temretke: Tuzlu balgam, liken.

arasında büyümüş. Bunu gören ev sahibi, bu yabanî bitkiyi gül bahçesinden söküp avlunun bir köşesine atmış.

Günlerden birinde, ev sahibinin hanımı yemek pişirmek için kuruyup gitmiş yabani bitkiyi ocağa atmış. Bunun kokusu avluya kadar yayılmış. Bu sırada avluda duran oğlak ocağın önüne gelerek burnunu bu yabani bitkiden çıkan dumana tutuyormuş. Ev sahibi oğlağı kovup dışarı çıkarmışsa da, azıcık sonra oğlak tekrar eve girip burnunu ocaktan çıkan dumana tutmuş. Bu iş birkaç kez tekrarlandıktan sonra, ev sahibi bu duruma şaşırmış ve bir parça tuğlayı oyarak onun içine bahsedilen yabani bitkinin kalıntılarını atıp, üzerine kor koyup çıkan dumanı koklamış. İçine çekmiş. Sonunda, bu duman onun vücuduna epey huzur verip başını döndürmüş ve çok keyif vermiş. Ev sahibi yavaş yavaş bu işe alışmaya başlamış. Sonunda zikredilen tepeye gidip bu yabani bitkiden getirip kurutmuş. Onun tohumunu avlusuna ve daha sonra tarlalarına ekmiş. Onun yaptıkları ilginç görünüp, başkaları da onu öğrenmiş. İşte o zamandan beri insanlar tütün içer olmuşlar.

189. YABANİ OTLAR VE TARIM ÜRÜNLERİ ÜZERİNE RİVAYET

Herkes bilir ki, yabani otlar azıcık yetişme şansı buldukları yerlerin hepsinde büyür. Rüzgâr ve fırtına onlara pek tesir etmez. Böcekler de zarar veremez. Bu, onların yüzyıllardır her türlü iklime alışarak yetişen bir tür olmalarından kaynaklanır ve bu konuda şöyle bir rivayet vardır:

"Anlatılanlara göre, yabani otlar yeryüzünün öz evladıymış. İnsanların ekip yetiştirdiği bitkiler ise, yeryüzünün üvey evladıymış. Onun için otlar ne zaman nerede olursa olsun yetişirmiş. Tarlalardaki yabani otlar evet dediğinde, insanların ektiği bitkileri sarıp dolamaları işte bunun içinmiş.

IV.2.7. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ VE DOĞAL OLUŞUMLARLA İLGİLİ EFSANELER

IV.2.7.1. DAĞ VE TEPELERLE İLGİLİ EFSANELER

190. BUĞRA DAĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Eski zamanda bir evliya yaşamış. Onun ismi Buğdatu'ymuş. Buğdatu dokuz yaşına geldiğinde, anne ve babasının emriyle ormana koyun otlatmaya gitmiş. Onun götürdüğü koyun doksan dokuz taneymiş ve bindiği at üç ayaklı boz atmış. Onun üç av

köpeğinin de kuyruğu yokmuş. Bu köpekler koyunlara göz kulak olup, onları bir arada tutarmış.

Anlatılanlara bakıldığında, Buğdatu ormanda bin yıl koyunlara bakmışsa da, doksan dokuz koyun yüze çıkmamış, üç ayaklı atın dört ayağı olmamış ve köpeklerin kuyruğu uzamamış. Buğdatu, evliya olduğum halde niçin yaptığım işin neticesini alamıyorum, diye çok düşünmüş. O, bu durumu ormanda kendine daima su taşıyan yaşlı kadına anlatırmış. Yaşlı kadın "Sabırlı ol, bugün olmasa da, bir gün muradına ereceksin. Sen bu işi sakın annene babana söyleme. Eğer söylersen evliyalık mertebesinden ayrı kalırsın." demiş.

Buğdatu, yaşlı kadının söylediği gibi evliyalık mertebem elden gitmesin, diyerek bu durumu anne babasına hiç söylememiş. Anne babası da oğlumuz, çoğalan koyunları vakti geldiğinde bize göstermemiş olabilir. Onun bu çabaları ailemizle ilgili oldukt"an sonra araştırıp da" ne yapacağız." diyerek günlerini geçirmişler.

Buğdatu, bir gün düşüncesini, derdini ve üzüntüsünü içine sığdıramayınca, olayı anne ve babasına anlatmış. Anne ve babası, oğullarının anlattıklarını dikkatlice dinledikten sonra çok pişman olmuşlar ve "Oğlum, bugünden itibaren suya ihtiyacın olduğunda, suyunu biz getirelim. Yaşlı kadının getirdiği suyu sakın içme!" demişler. Ertesi gün tam öğle vaktinde, Buğdatu için, anne ve babası ormanın doğu tarafına, yaşlı kadın ise batı tarafına bir kap soğuk su getirmeye gitmişler. Yaşlı kadın, her zamanki gibi gereği yokken suyu getirmiş. Buğdatu'nun anne ve babası ise o anda sırada daha gelememiş.

Buğdatu, yaşlı kadının suyunu içmeyi kabul etmemiş. Yaşlı kadın çok ısrar etmiş. Buğdatu, anne ve babasının su getireceğini, onların getirdiği suyu içmesi gerektiğini söyleyerek özür dilemiş. Yaşlı kadın:

—Nice zamandan beri benim suyumu içtin, ama teşekkür etmedin, bugün ise benim suyumu beğenmez mi oldun? diyerek sinirlenmiş. Buğdatu:

—Seninkini de içerim; ama bugün önce anne ve babamın suyunu içeceğim. Onların uzak yerden bin bir zorlukla benim için getirdikleri suyu içmezsem olur mu? demiş. Yaşlı kadın:

—Öyleyse, sana bundan sonra asla su getirmem, diyerek öfkelenip geri dönmüş. Anne ve babasının su getirmesi için Dokuz Ateş Nehri'nden geçmek zorunda

olduklarını bilen Buğdatu, bu işin böyle basitçe geri dönerek, yaşlı kadın ile ilişkisinin sona ermesinden endişelenerek onu çağırıp:

—Tamam, bugün önce senin suyunu içeceğim. Yarından itibaren kimin suyunu içeceğime kendim karar vereceğim. Bunun için darılma, diyerek yaşlı kadının elinden su testisini çekip almış ve bir yudum içecekken anne ve babası yetişmiş ve:

—Dur oğlum! Bugün yine azdın, derhal arkana bak, demiş. Buğdatu hemen arkasına bakmış ki doksan dokuz yalmavuz, doksan dokuz tane koyunun kuzusunu hızlıca yiyor. Yaşlı kadının yüzünde kan kalmamış. Buğdatu'nun tepesi atmış ve eline kamçısını alıp kempir başlı doksan dokuz yalmavuzu döverek kovalamış.

Aslında Buğdatu, her defasında yaşlı kadının suyunu içtiğinde, yalmavuzlar yaşlı kadınla anlaştıkları gibi iz bırakmadan kuzuları yiyerek karnını doyururlarmış. Atın bir ayağını keserek tokmak ve köpeklerin kuyruğunu kesip saç yaparlarmış. O yayladaki diğer çobanların mallarını da aynı şekilde yiyorlarmış. O yayladaki diğer kırk bin çoban, yaşlı kadının bu hilesini anlayarak, onu cezalandırmayı düşünmüşlerse de, onlarda evliyalık vasfı olmadığı için bu işin üstesinden gelememişler.

Buğdatu, kırk gün iblisler ile çetin bir şekilde savaşmış ve onları etkisiz hale getirmiş. Aslında yalmavuzları öldürmek mümkün değilmiş; ama onları sonsuza kadar başlarını kaldıramaz hale getirmek mümkünmüş. Buğdatu, yalmavuzları kamçısına takıp, onları yaylanın kenarındaki bir çukura doldurmuş ve yaşlı kadının bir zamanlar ona söylediği "Ben başıma su serpilmesinden korkarım." sözünü hatırlayıp, onların üzerine sürekli su serpmesi için bir insan görevlendirmiş.

Buğdatu, kendini bin yıldır ahmak yerine koyan yaşlı kadın ve yalmavuzları etkisiz hale getirdiği için çok sevinmişse de yaşlı kadının tuzağına düşüp uzun yıllar anne ve babasından sır sakladığını ve onların sözünü dinlemediğini düşündüğünde kendi kendine çok üzülmüş. O, "Niçin daha önceden bütün olanları anne ve babama anlatmadım. Aslında evliyanın anne ve babası da evliya olmaz mı?" diyerek tekrar tekrar düşünüp pişmanlık duymuş. Neticede, üzüntüsü sevincini bastırmış. Buğdatu Allah'a yalvarıp:

—Ey Yüce Allah'ım! Ben şimdi anne ve babamın yanına nasıl varırım? Yüzlerine nasıl bakarım? diyerek Allah'a sığınmış. Allah'tan:

—Aklına maşallah! Evliyalığı sana bin yıl önce verdim ve şimdi bin yaşına girdin. Bu bin yıl, evliyalığa hazırlanma dönemi. Evliyalığını sadece bir yemek pişme zamanı kadar kullanarak, bin yılda yapılacak işi gerçekleştirdin. Eğer anne ve babana karşı onların yüzüne bakamayacak bir iş yaptıysan, başka bir iş gerçekleştir." diye ses gelmiş.

—Yüce Tanrım! Ben anne ve babamı memnun etmek için kaç yıl olursa olsun cefa çekmeye razıyım?" demiş Buğdatu.

—Öyleyse, babanı sırtına, anneni kucağına alıp çobanlık yaptığın yaylada kırk bin defa doğudan batıya dolaştır. O zaman bütün halk, senin işlediğin sevabı görüp etkilenirse, ondan sonra senin yaptığın hatayı ben de affederim, annen ve baban da affeder, demiş.

Buğdatu Allah'ın söylediği gibi, anne ve babası razı olmasa da birini sırtına, birini kucağına alarak yaylada kırk bin kere dolaştırmış. Allah, onun tahammülünden etkilenerek, onu insan olarak bu dünyada bırakırsam, bu dünyada hiç kadir kıymeti olmaz. Onun için, onu evliya dağına dönüştüreyim, diyerek emretmiş ve Buğdatu, anne ve babası ile birlikte büyük bir dağa dönüşmüş. Bu dağ, o zamandan beri "Buğdatu Dağı" diye adlandırılırmış. Daha sonraları değişerek "Buğda Dağı" denilmeye başlamış. Buğda Dağı demek, evliya demekmiş.

Buğdatu'nun babasının saçı beyaz olduğu için, Buğda Dağı'nın tepeleri beyazmış. O kuzeye baktığı için sakal ve bıyıkları köknar ağacına dönüşmüş. Buğdatu'nun annesinin midesi, büyük bir göle dönüşmüş. O göl, "Buğda Gölü" adını almış. Baba ve oğlun arasından su çıkıp, yaşlı kadın ile yalmavuzun başına dökülürmüş. Suyun fazlası başka yerlere akarak insanların su ihtiyacını karşılarmış. O su bir gün akmasa, yaşlı kadın ve yalmavuzlar başını kaldırıp çıkarmış. "Buğda Dağı" ve "Buğda Gölü" işte bu şekilde meydana gelmiş.

191. BUĞDA (BUĞRA) DAĞI HAKKINDA (1)

Anlatıcılar, dağ ve tepeler, deniz ve okyanuslar, nehirler ve bağ bahçelerin tarihi üzerine şöyle rivayetler anlatırlar ki dünyanın yaratılışını hiç kimse bilmez. Ama Adem atamızın yaratıldığı günden günümüze kadar ağızdan ağza aktarılarak gelen rivayetlere göre Ürümçi'nin yeri denizmiş. Bilinmeyen bir zamanda, yeryüzü yarılıp yeraltından ateş yükselerek deniz suyu çekilmiş. Yeryüzü ateşle kaplanmış ve bütün varlık, dağlar

taşlar binlerce yıl yanmış. Allah'ın bu azabına dayanamayan yeryüzü, Allah'a yalvarmış. Yeryüzünün bu inleyişinden gökyüzünde zelzeleler oluşup gökyüzü titremiş. Bu durum karşısında Allah merhamet ederek yeryüzüne bakmış. O anda Kaf Dağı'nın yetmiş katlı kapısı açılarak rüzgâr çıkmış ve dört bir taraftan tozu toprağı sürükleyip ateşi söndürmüş. Böylece yeryüzünün altında kalan kıpkızıl ateş ve kor; mermer ve yakut gibi yetmiş iki çeşit madene dönüşmüş.

Anlatıcılar, daha sonra meydana gelen olayları şöyle rivayet ederler ki aradan ne kadar uzun yıllar geçtiği bilinmez; fakat eski bir zamanda burada hayat başlamış. Dağlar taşlar yeşermiş ve ekin tarlaları yeşile bürünmüş. Doğudan batıya uzanan Tanrı Dağı'n eteklerinde insanoğlu yaşamaya başlamış. Ne zamandır bilinmez (Bu işin aslını Allah bilir) yeryüzü çok kötü sallanıp yerden gökyüzüne doğru ateş yükselmiş ve dünyayı yedi gün yedi gece toz duman kaplamış. Dünya aydınlanmaya başlayınca, insanlar ortaya çıkan bu heybetli dağı görmüşler. İnsanlar bu olaya şaşırıp kalırken, bu dağdan pat pat diye ses çıktığını duymuşlar ve dağ yarılıp onlarca batman ağırlığındaki taşlar etrafa fırlamış. Fırlayan taşlar, Davançin Seyvupular'a kadar varmış. Bu olaydan sonra, dağ binlerce metre yükselmiş. İnsanlar bu dağın ilahi bir güce sahip olduğunu düşünmüşler. Bundan dolayı bu dağı "ilah" olarak görmüşler. Bu yüzden bu dağa "ilah" diyerek ibadet edip tabi olmuşlar.

Anlatıcılar, daha sonraki olaylar üzerine de şunu rivayet ederler ki daha sonra burası gerçekten mamur bir hal almış ve mal mülk çoğalmış. Rivayetlere göre, Alman ve Salman adındaki yurdun iki ileri geleni, bu ilahi dağda ibadet ederken, onların önünden ağzından köpük saçan tek hörgüçlü beyaz bir deve o yana bu yana koşmuş. Devenin sesi, tıpkı dağ yarılırken çıkan sese benziyormuş. Bundan sonra onlar, halka bu dağa "Buğra" demelerini söylemişler. O günden sonra bu dağa "Buğra" denmeye başlanmış. Nasıl olup da "Buğda" denildiğini hiçkimse bilmiyor.

192. BUĞDA (BUĞRA) DAĞI HAKKINDA (2)

Evvelkilerin sözünü rivayet edenlerden dinlediğime göre, bu dağa binlerce yıl önce ilah (Allah) diyerek insanlar tapmış. Putperestler döneminde, bu dağda dört yüz bin put yapıldıktan sonra putlara ibadet etmişler. Satuk Buğrahan, İslamı yayarak buraya geldiğinde, kudret-i ilahi ile dört yüz bin puta can girip iman ederek savaşa katılmışlar. Daha sonra Buğrahan:

—Ey mahlûklar, yüz bin yıl çamur olarak Allah'a ibadet ettiniz, duanız kabul olup sizlere Allah can verdi. Şimdi bu dağ sizlere ait!" diyerek yoluna devam etmiş. Ondan sonra bu develer bu dağda yaşamışlar. Erkek deve yılda bir defa çiftleşirmiş. O dönemde şuurunu kaybedip, köpük saçarak böğürürmüş. İnsanlar bu durumdan devenin buğrası[*] geldiğinini anlarlarmış. Daha sonra insanlar bu dağa "Buğra Dağ" ismini vermişler.

Yine dinlediğime göre, anlatıcı bu dağı vasıflandırıp, Satuk Buğrahan İslamı yayıp meşhur olduktan sonra, halk bu dağa "Buğrahan" ismini vermiş.

193. BUĞDA (BUĞRA) DAĞI HAKKINDA (3)

Anlatıcılar, burada yaşanan olayların tarihi hakkında şunları anlatırlar ki, tahminen bundan binlerce yıl önce, Hazreti Sultan Satuk Buğrahan İslamı yayarak Turfan diyarına gelmiş. Buradaki putperest kâfirlere elçi göndererek onları İslam dinine girmeye davet etmiş. Kâfirler putlarını göğüslerine alıp "Ey Lat, Ey Manat, Ozroi Senem medet kıl, biz sana ebediyen sadık kalacağız!" diyerek cahillik edip iman etmeyerek savaşmaya başlamışlar. Bu dönemde Sultan Satuk Buğrahan, güçlü pehlivan Ahmedi Zemçi, Emir Kuteybe ve iki yüz bin kişilik orduyla düşman karşısında altı ay savaşmış. Savaş öyle kızışmış ki, ölülerin başları deredeki kum taşı gibi yığılmış ve kanlar nehir olup akmış. Anlatıcılar, buradaki savaşı şöyle anlatırlar: "İki taraftan savaşanların çıkardığı ses, dağı taşı titretmiş, atılan okların gölgesinden güneş ışığı yeryüzüne inmemiş, kılıçlardan çıkan kıvılcımlar sanki şimşek çakmış gibi karanlık geceyi aydınlatmış." Anlatıcı, sonraki olayları şöyle anlatır:

"Savaş çok uzadı ve yiyecek içecek azaldı. İslam ordusu bu sürede yoruldu. Bu sırada Satuk Buğrahan'ın ordusu İslamı yayarak Urumçi'ye geri geldi. O günlerde Emir Kuteybe'nin askerleri, Kutubi'de (Anlatıcı, Kutubi demek, Kuteybe demektir diye belirtti.) güçlü pehlivan Ahmedi Zemçi'nin ordusu Manas'ta, Satuk Buğrahan'ın ordusu Ürümçi Evliya Dağ (çok eskiden sabahtan akşama kadar dumandan görünmeyince, insanlar Kayıp Dağ, Evliya Dağ, Şeytan Dağ diye farklı isimler verilmiş)'daydı. Turfan Budistleri ile İslam ordusunun arasında Ürümçi nehri vardı. O günlerde Budistler, Kalmaklar (Conğarlar) ile güçlerini birleştirerek ansızın Satuk Buğrahan'ın ordusuna saldırdı. Savaşta, Satuk Buğrahan'ın ön ayağına zehirli ok isabet ederek yaralandı.

[*] Buğra: Devenin çiftleşmek istemesi, çiftleşme dönemi.

Buğrahan, İlahi Dağ'a (Buğra'ya) çekilip altı ay tedavi oldu. Savaş devam etti. Buğrahan'ın ordusu yine de Evliya Dağ'da savaştı.

Anlatıcı, daha sonraki olayları şöyle anlattı: İlahi Dağ'a "Buğrahan", Evliya Dağ'a da Yamanlar Dağı (Batur Dağ) diye isim verilmiş. Eski dilimizde batur, cengâver, "yaman" anlamına gelir. Bu dağın asıl ismi Yamanlar Dağı'dır. Bu dağda Buğrahan kaldığı için onun anısına "Buğra Dağ" denilmiş. Aslında Buğra Dağ'a niçin "Buğda" denildiği bilinmiyor, diye sözünü bitirdi anlatıcı.

O anda başka bir anlatıcı söz alıp, Turfan dilinde "r" tam telaffuz edilmezdi, bunun yanı sıra daha sonraki dönemde de "r", "d" şeklinde söylenerek Buğra, Buğda olmuş.

194. BUĞDA (BUĞRA) DAĞI HAKKINDA (4)

Vaizler, cenknamelerden rivayet ederek o zamanda meydana gelen olayları şöyle anlatırlar:

"Bundan binlerce yıl önce, Satuk Buğrahan iki yüz bin beyaz atlı askeriyle İslamı yaymak için Kona Turfan'a gelmiş. O dönemde Kona Turfan kalesi, Dekyanus adında bir çirkinin elindeymiş. Satuk Buğrahan, Dekkiyanus'u İslama davet etmiş. O, iman edip İslama girmeyerek on binlerce askerini hazırlayarak savaş meydanında yerini almış. İki taraf belirledikleri meydanda hazır olmuş. İki taraf anlaşamayınca savaş başlamış. Savaşın çok çetin geçtiği bir gün, Satuk Buğrahan'ın sağ ayağına zehirli ok isabet etmiş."

Sonraki olayları anlatıcı şöyle beyan eder:

"Satuk Buğrahan yaralandıktan sonra, putperestler tıpkı kurdun koyuna saldırması gibi İslam askerlerine saldırmış. İslam askerleri şaşırıp kalmış. O anda Allah'ın kudreti ile İlahi Dağ'dan on binlerce tek hörgüçlü beyaz deve böğürerek, nara atıp savaş meydanına girip kâfirleri kovalayıp ısırarak darmadağın etmiş. İslam askerlerini kurtarmışlar ve çok geçmeden develer, mekânları olan İlahi Dağ'a çıkıp kaybolmuşlar. Bundan sonra bu dağa 'Buğra Dağı' denilmiş."

195. BUĞDA (BUĞRA) DAĞI HAKKINDA (5)

Anlatıcılar, bu yerin on binlerce yıllık tarihini şöyle anlatırlar: Bu dağın ne zaman oluştuğunu Allah'tan başkası bilmez; fakat rivayetlere bakılırsa, burası yeşillik, güllük gülistanlık güzel bir yermiş. Burada yetmiş iki çeşit hastalığa deva olan şifalı göl ve birçok pınar varmış. Buraya daha insanoğlunun ayak basmadığı dönemlerde, burayı

Kafdağı'ndaki periler gezinti yaparak her gün gece yarısında buraya gelip gezerek şifalı gölde yıkanırlarmış.

Yılların geçmesiyle buraya insanoğlu ayak basmış ve gündüzleri haram işler yapıp, geceleri perilerin pak bedenlerini seyrederek onları rahatsız ederlermiş. İnsanoğlunun bu yaptıklarından bıkan periler, Allah'a (bazıları 40 yıl, bazıları 400 yıl der) ibadet edip, insanoğlunun bu yaptıklarından kendilerini kurtarmasını istemişler. Onların duası kabul olmuş. Günlerin birinde kudret-i ilahi, yeryüzünün iki kulağından tutup, yeri oyarak kırk bin metre kaldırıp ters çevirmiş. Bu olaydan sonra bu dağ oluşmuş. Yeryüzündeki şifalı göl ve milyonlarca pınar, tıpkı bir kase suyun kaldırmış gibi çalkalanmadan dağın tepesinde ortaya çıkmış.

196. DOL DAĞ HAKKINDA (HUNSEN DAĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI)

Eskide Ürümçi'nin ortası çok geniş bir yaylaymış. Dekyanus padişahın dönemine gelindiğinde, bu şehir insanla dolmuş ve halk mutlu bir şekilde çalışarak yaşamaya başlamış. Bu durumdan padişah memnunmuş; fakat kendinin bir oğlu olmadığı için, tahtın varisinin olmayışından gönlü rahat değilmiş. Hanlık tahtının başkalarının eline geçip, kötü insanların halkın huzurlu hayatını bozmasından endişelenirmiş. Padişahın hanımı her ne yapsa, padişahın gönlünü rahatlatmaya muktedir olamamış.

Padişah böyle perişan bir halde kırk yılını geçirmiş. Bir gün padişahın aklına bir iş gelmiş ve saraydaki bütün vezir, danışman, falcı ve müneccimleri toplayıp, bu fikrini ortaya atarak onların da fikrini almak için sarayda toplantı düzenlemiş. Padişah konuyu saray ehline anlatmış ve bu iş için iyi bir fikir veren kişiye, sağ kolu olan vezirliği vereceğini söylemiş. Saraydaki toplantıya katılanlar, iyi bir fikir ortaya koyamamışlar ve iyi bir fikir belirtebilmek için kırk gün mühlet isteyip dağılmışlar.

Uzun zamandır hanın odasının kapısında nöbet tutan Selim adında biri varmış. O, toplantı sırasında kapının önünde oturarak saray toplantısında padişahın söylediklerini dinlemiş ve padişahın derdiyle dertlenmiş. Selim Dede, evine gelerek birkaç gün doğru dürüst yemek bile yemeden derin düşünceye dalmış. Bunu gören dokuz yaşındaki oğlu, babasına niçin bu kadar düşünceli olduğunu sormuş. Selim Dede, oğluna saray toplantısında konuşulanları anlatmış. Bunu dinleyen çocuk, kahkahayla

gülmüş ve babasına basit bir çare göstererek bunu hızlıca gidip padişahın kendine söylemesini, ikinci bir kişinin bu sırrı öğrenmemesini tembihlemiş.

Selim Dede, bu sözü padişaha ulaştırmış. Padişah bu fikre şüpheyle yaklaşıp biraz endişe etmiş. Sonunda dedenin söylediğini yapmaya karar vermiş. Aradan biraz vakit geçmiş. İnsanların rahatlık içinde şuursuzca davranmaya başladığı günlerde, Dekyanus padişah, şimdi vakit geldi gibi görünüyor, diyerek Selim Dede ile işi başlatmaya karar vermiş. Padişah saray hazinesinin bütün kapılarının açılmasını ve şehir halkının istediği kadar malı mülkü alıp gidebileceği hakkında ferman çıkarmış. Ferman yazılıp saray kapısından habercinin eline geçtiği anda, padişahın hazinesinin boşaltıldığı haberi gelmiş. Padişah fermanını geri alıp, hemen sarayın içindeki büyük küçük memurların evlerini arama, halkın ise meydanda toplanması konusunda ferman çıkarmış. Arama yapıp bakmışlar ki, saray memurlarının evleri, hazinedeki dünya kadar parayla dolup taşıyor, sadece Selim Dede ile oğlunun evinden hiçbir şey çıkmamış.

Padişahın gönlü aniden rahatlamış ve artık ölse de gözünün arkada kalmayacağı için sevinmiş. Selim Dede'yi sağ veziri, onun oğlunu ise hazine bekçiliğine tayin etmiş ve bütün şehir halkına bunu duyurmuş. Hazineyi çalanlar hak ettikleri cezayı çekmişler. Sarayın içi, kötü niyetli kişilerden arındırılmış ve iyi insanlar sarayda çalışmaya başlamış. Padişah Dekyanus, şehir halkına bundan sonra her ne kadar huzurlu olunsa da, hazinenin sıkı korunmasını tembih etmiş. Selim Dede'nin oğlu altın, gümüşe, zenginliğe heves etmeden ve hazineyi hiç zarara uğratmadan bin yıl hazinedarlık yapmış. Bundan etkilenen padişah ve halk, Allah'tan onu ebediyen hazinedar yapmasını dilemiş. Allah'tan vahiy gelerek, o çocuk bir dağa dönüşmüş. Bu sırada çocuk, tam padişahın hazinesinin üstüne bir dolasını (omzunu) dayayıp uzağa bakıyormuş. Bu yüzden bu dağa "Dol Dağ" denmiş. Onun kırmızımsı oluşu, hazinedeki altın ve gümüş gibi değişik kıymetli madenlerin olmasındanmış.

197. ALTIN DAĞ

Kiroren ve Pişamşan hanlıkları ortaya çıkmadan binlerce yıl önce, bu yerin güneyi dalgalanıp duran uçsuz bucaksız bir denizmiş. Buradaki insanlar, bu denizden balık tutarak ve etrafından avlanarak barış içinde yaşarlarmış. Bir gün aniden deniz suyu çalkalanmış ve bütün deniz heybetle dalgalanmaya başlamış. Ardından denizin ortasından buhar yükselmiş ve tıpkı gökyüzü yıkılıyor gibi gürültü ortaya çıkmış.

Ecdadlarından bile böyle bir şey duyup görmeyen balıkçılar, korkudan ağlarını da bırakarak canını kurtarmak için kaçmışlar. Çok azı kurtulmuş. Çoğu, denizin şiddetli dalgasında helak olmuş. İkinci gün tanın ağarmasıyla birlikte insanlar bamışlar ki, denizin tam ortasında göz kamaştıran sapsarı bir dağ peyda olmuş. Dağın etrafındaki su ise fokur fokur kaynamaya başlamış ve ölen balıklardan suyun yüzü görünmez olup bütün alem tandır gibi kıpkırmızı olmuş.

İnsanlar, bu sapsarı dağın gizemi üzerine tartışmaya başlamışlar. Bazıları "Bu Tanrı'nın bize bir şefaatidir." derken, bazıları "Bu alametler yeryüzünün yanmasının işaretidir." demiş. Ne yapmışlarsa da onlar bu sarı dağın sırrını çözememişler. Öyle böyle derken sonunda bu sarı dağın sırrını öğrenmeleri için cesur yiğitleri göndermişler. Bu dağa sadece suyolu ile ulaşılabildiği için, yiğitler gemi ile bin bir zorluk çekerek dağa yaklaşmışlar. Onlar yaklaşınca bakmışlar ki parıldayıp duran dağın tamamı altın. Yiğitler, el ve ayak parmaklarını keserek kan akıtmışlar.[920] Daha sonra hançer ve kılıçlarıyla insan başı, at başı büyüklüğündeki altınları kesip alarak geri dönmüşler. Bu dağın sırrı sonunda ortaya çıkmış. Yakınlardaki insanlar, ihtiyaçları kadar altın alıp, bunlardan kadın ve kızlara yüzük, bilezik ve küpe gibi ziynet eşyaları yaparak vermişler. Hatta ev eşyalarını altından yapmışlar. Fazlasını satarak rahat hayat sürmüşler. Daha sonra, "Falanca yerde, Altın Dağ ortaya çıkmış ve dağın tamamı altınmış." diye kulaktan kulağa kısa zamanda uzak yakın her yere yayılmış. Bazı ülkelerin halkı, kendi yurtlarından sapsarı nur saçan altınları düşünüp uyuyamamışlar.

Her yerde Altın Dağ'ın şöhreti yayılmış. Altın almak için, Altın Dağ'ın göründüğü her yerden binlerce insan, Altın Dağ'a akın etmiş. Altın Dağ, insanla kaynamış. Toplanan insanlar, sapsarı altını görünce niyetlerini bozup kıskançlık içinde Altın Dağ'ı paylaşmışlar. İnsan çoğalınca, Altın Dağ yetmez olmuş, mücadele başlayıp birbirlerini öldürmüşler. Güçlüler, zayıfları öldürmüş. Altın için günahsız yere ölenlerin cesedi dağ gibi yığılmış ve kanları nehir olup akmaya başlamış. Dağ tepeden tırnağa kıpkızıl kana boyanmış.

İnsanların bu çirkin zorbalıklarından, dağ gazaba gelmiş; fakat Altın Dağ yeryüzünden yok olmak da istememiş. Bunun üzerine, insanların insafını denemek için

[920] Kan akıtmak, zahmet çekilmeden servete sahip olunduğunda, onun elden gitmememsi için yapılan bir türlü hurafe adettir.

taşa ve toprağa bürünmüş. Bundan sonra insanlar, altına önceki gibi kolayca ulaşamayarak, onların emek sarfetmeleri gerekmiş. İnsanlar altını kendi ihtiyaçları kadar toplar olmuşlar. Bununla birlikte Altın Dağ'ın çoğu kısmı gereksiz taşlara dönüşmüş. Birazcık altın, taşın toprağın arasına sinmiş. Yine bir kısmı ise yakuta dönüşerek, altından da kıymetli taşlara dönüşmüş. Bunun üzerine insanlar bu dağa "Altın Dağ" demişler. Altın Dağ peyda olduğundan beri, insanlar bu dağa çıkarak altın kazmaktaymış; fakat bu altınlar hala tükenmemiş.

Altın Dağ'ın ortaya çıkmasıyla birlikte, deniz suyu ikiye bölünmüş ve aradan uzun yıllar geçince su da azalmış. Daha sonra, insanlar bu dağın kuzeyine toplanan suya "Yultuz Gölü"[921], güneyine toplanan suya ise "Köknur Gölü"[922] demişler.

198. ÇEŞDAĞ

Kaşgar'ın Konaşeher (Eskişehir) ilçesine bağlı Taşmilik köyünün kuzeybatısında bir dağ var, bu dağa "Çeşdağ" denilmektedir. Dağın zirvesi dik ve yamaçları eğimli olduğundan tıpkı savrulup temizlenen buğday çeşine[*] benziyor. Dağın aşağı tarafında uzayan iki küçük vadi, tıpkı buğday çeşinden ayrılan saman yığınına benziyor. Çeşdağ'ın üstünde deve ve ata benzeyen taşlar göze çarpar. Çeşdağ hakkında, yöre halkı arasında şöyle bir rivayet anlatılmaktadır:

Eskiden Çeşdağ'ın etrafına yerleşen (Çeşdağ henüz ortaya çıkmadan önce) Taşmilik halkı, şimdiki Çeşdağ'ın yerinde her yıl harman kaldırırmış. Çünkü burası yüksek, rüzgarlı ve toprağı sert olduğu için harman kaldırmak için en uygun yermiş.

Her yıl buğday olgunlaştığında, ürünlerini bu büyük harmana toplayan insanlar birbirlerine yardım ederek harman kaldırırlarmış. Buğday biçme dönemlerinde bu harmanda bir araya gelerek meşrep düzenleyip eğlenirlermiş.

Yılın birinde çok iyi ürün kaldırmışlar ve buğday harmana sığmamış. Çiftçiler, iyi niyetle buğdaylarını bir yere temizleyip koymuşlar. Buğday dağ gibi yığılmış. Hocalar, Hızır aleyhisselamın bereket vermesini dileyerek buğdayı bir gece bekletip, ertesi gün çuvallara doldurmayı kararlaştırmışlar.

Ne yazık ki, ertesi gün buğdayı paylaşmaya hazırlanırken Taşmilik'in batısındaki "Uluğ Art" çölünden zorba ve asık suratlı haydutlar gelmiş. Halk çok

[921] Yultuz Gölü: Şimdiki Lopnor Gölü.
[922] Köknur Gölü: Şimdiki Çiñhey Gölü.
[*] Çeş: Savrulup temizlenerek tepe gibi yığılan buğday.

öfkelenmiş ve eline yaba, sopa, kürek ve tokmak alarak haydutlarla savaşmış. Haydutların mızrak ve kılıçları birçok yiğidi öldürmüş. Gez Nehri'nin suyu kıpkırmızı kana boyanmış. Haydutlar naralar atarak atlarını ve develerini alıp buğdayın üzerine çıkarak galibiyet coşkusuyla eğlenmeye başlamışlar. Tam o sırada, katliamdan kurtulan halk ve yurt aksakalları toplanıp Allah'a feryat ederek: "Ey Huda, bir yıl kan ter içinde çalışarak elde ettiğimiz buğdayı onlar alıp gideceğine, onu bir dağa dönüştürüver. Biçare kullarının ahını duyup, isteğini kabul et, biz de işlediğimiz günahları bilip sana ibadet edelim." diye yalvarmışlar. Bu sırada halkın isteği kabul olmuş. Haydutlar, at ve develeri buğday yığınıyla birlikte dağa dönüşmüş. O günden beri bu dağa "Çeşdağ" denilirmiş. Çeşdağ'ın üzerindeki deve ve at şeklindeki taşlar işte o haydutların taşa dönen at ve develeriymiş.

Bu katliamda şehit olan yiğitleri halk, Çeşdağ'ın eteğine defnetmiş. Şimdi de Taşmilik halkı "Çeşdağ kutsal mezar" diyerek, her yıl bayram günlerinde bu dağda geceyi geçirir.

199. TUZDAĞ

Kaşgar'ın Konaşehir ilçesine bağlı Taşmilik köyünün batısında "Tuzdağ" adında bir dağ var. Bu dağ hakkında çeşitli rivayetler anlatılsa da aslı şöyledir:

"Karahanlıların padişahı ava çıkıp dağın eteğine geldiğinde, yiyecek içeceği ve tuzu bitmiş. Saraya adam göndererek yiyecek içecek getirtmiş. Fakat giden adam tuz getirmemiş. Yemek tuzsuz olsa da av güzel geçtiği için padişah epey zaman geçirmiş ve tuz getirmesi için adam göndermiş. Adam iki gün sonra bir kase tuz getirmiş. Padişah, yemek yerken vezirinin zekasını ölçmek için vezirine: "Dünyada en tatlı şey nedir?" demiş.

Padişahın yumurtayı çok sevdiğini bilen vezir: "Yumurta" diye cevap vermiş. Padişah sesini çıkarmamış. Av sona erince geri dönmeye karar vererek çadırları toplamalarını emretmiş. Padişahın aşçısı kalan azıcık tuzu dökmek istemiş. Padişah ile ava çıkan bir de âlim varmış. O, avda hastalanarak yatağa düşmüş. O, aslında padişahın danışmanıymış ve yattığı yerden mırıldanarak:

—Yüce şahım, tuz bütün yemeklere tat veren büyük bir nesne, hepimiz Allah'a sığınıp dua ederek, tuzu bu dağa saçalım. Belki duamız kabul olur. Bu dağ tuz dağına dönerse, bütün insanlar yararlanır, demiş. Dua kabul olmuş ve Kızıldağ tuz dağına

dönüşmüş. Onlar geri dönmeden önce hasta olan kişinin durumu ağırlaşarak "Beni buraya defnedin." diye vasiyet etmiş. O vefat edince, vasiyetini yerine getirerek dağın eteğine defnetmişler. Bir yıl sonra, padişah onun defnedildiği yere türbe yaptırarak buraya "Kızıl Cayim" demiş. Bu mezar şimdi de duruyor. Padişah aceleyle geri dönerek vezire aniden: "Yemeğin en tatlısı ne iledir?" demiş. Vezir hiç düşünmeden "Tuz ile" diye cevap vermiş. Padişah vezirinin cevabını kabul etmiş."

Tuzdağ'ın hikâyesinden dolayı, insanlar Tuzdağ'a saygı duyarlar. Bu dağın uzunluğu tahminen on kilometre, genişliği ise yedi sekiz kilometredir.

200. YALKUNDAĞ EFSANESİ

Eski zamanda, Singim tepesinden başlayan sekiz yüz kilometre uzunluğunda bir dağ varmış. Orada daima ateş yanarmış. Bunun için ona Yalkundağ demişler. Suñ Vukuñ buradan geçtiğinde alevlenip yanan ateşi görünce, onu yelpaze ile söndürmüş. Bunun üzerine burada tekrar hayat başlamış.

201. AĞLAYAN DAĞ EFSANESİ

Eski zamanlarda, Küsen padişahının hanımı bir kız çocuğu dünyaya getirmiş. Kız büyümüş, o kadar güzelmiş ki, onu bir kez görenin aklı başından gidermiş. Kızın zekiliği ve güzelliği hakkında yurtta destanlar ve kıssalar söylenmiş. Bunlar dilden dile, kulaktan kulağa aktarılıp her yere yayılmış. Bu devirde Hoten şahının şehzadesi Ferhat da bu kız hakkında anlatılan kıssaları duyup, onu görmeden aşık olmuş ve Hoten'den Küsen'e doğru yola çıkmış.

Bu devirde, bu kıza her yerden elçiler gelmeye başlamış. Kızın babası, padişah, şöyle ferman çıkarmış: "Kim ki önümüzde görünen dağa bin ev kazıp bitirirse, kızımı ona vereceğim." Bu haberi duyan şehzade ve yiğitlerin hepsinin hevesi kırılmış ve vazgeçmişler. Hoten şehzadesi Ferhat, kırları ve sahraları gezip, gece gündüz uzun yol kat ederek Kuçar'a gelmiş. Şirin'e kavuşabilmek için padişahın fermanını yerine getirmek istemiş. Cesaretini aşk ateşinde tavlayarak, belini sağlam bağlayıp, yurdunda öğrendiği taş ustalığıyla işe koyulup ev yapmaya başlamış.

Şirin de Ferhat'ı görüp âşık olmuş ve Ferhat'ın ev yaptığı dağa gelip, ona su ve yemek getirip vermiş. Ferhat eziyet çekerek sonunda, dokuz yüz doksan dokuz evi bitirmiş ve son evi yapmaya başlamış. Bu haber Kuçar iline yayılmış. Uzun zamandır Şirin'e âşık olan, fakat ona kavuşamayan vezirin oğlu, yaşlı bir cadıyı gönderip,

Ferhat'a zehir içirerek öldürtmüş. Bu haber hızlı bir şekilde Kuçar vilayetine yayılmış. Yeryüzü titremiş ve bütün yurt yas tutmuş. Şirin de bu haberi duyup, sevgilisinin üzerine kendini bırakarak bu dünyadan ebediyen ayrılmış. Bu âşıkların ölümünü gören dağ da dayanamayarak ağlamaya başlamış. Ta bugüne kadar bu dağın üzüntü gözyaşları durmaksızın akmış ve bin evi barındıran dağın eteğini yeşertip, bağa bostana çevirmiş.

202. TENGE DAĞI HAKKINDA EFSANE

Eskiden gökyüzünde bir tanrı, yeryüzünde de başka bir tanrı varmış. Gök tanrısının bir kızı varmış ki, gün desen güneş kendinden utanır; ay desen ay kendinden utanırmış. O, güzellik tahtının sultanıymış. Yer tanrısının da bir oğlu varmış. Onun da bahadırlıkta, mertlikte ve kahramanlıkta dünyada eşi yokmuş.

Bir gün gök tanrısının kızı seyahata çıkmış ve kainatı dolaşmaya başlamış. Bir yere gelmiş ki, burası cennetten daha güzel ve harikulade bir yermiş. Orada şarıldayıp akan suları, rengârenk açan çiçekleri, gülleri, tatlı tatlı öten kuşları ve sürü sürü otlayan hayvanları görünce, bir daha gökyüzüne çıkmak istememiş.

Günlerden bir gün ava çıkan yer tanrısının oğlu Toprak, gök tanrısının kızıyla karşılaşmış. Toprak'ın kahramanlığı ve mertliği bu kızı şaşırtmış. Sonra bunlar birbirlerini çok sevmişler.

Bunu haber alan Gök tanrısı, Toprakla kavgaya tutuşmuş. Gök Tanrısı, Toprak'ı yenememiş. Bunun üzerine çok kızıp, oğlunu sallayı oturan kızını taşa dönüştürmüş. Sonra da kendisi gökyüzüne çıkıp gitmiş. Bu olay, Atuş'un Tenge Dağı denilen yerinde olmuş. Günümüzde de Tenge Dağ'da bu kızla erkek bebeğin taşa dönmüş cesedi varmış.

203. TUZLU ARŞAN HAKKINDA RİVAYET

Uzun zamanlar önce, İdikut dağı buğday unundan meydana gelmiş bir dağmış. Bu dağın etrafındaki insanlar, yiyecek sıkıntısı çekmeden rahat yaşarlarmış.

Günlerin birinde dul bir kadın, küçük oğluyla birlikte Undağ'a un getirmeye gitmiş. Kadın, çuvalına unu doldurup evine döneceği zaman, oğlu tuvaletini yapmak için oturmuş. Dul kadın, çocuğunun poposunu temizlemek için bir şey bulamamış ve karnımız acıktığında yeriz, diyerek yanına aldığı pişilerden ikisini çıkarıp, oğlunun poposunu silmiş. Eve gelince çuvalın ağzını açıp bakmış ki, çuvaldaki beyaz un kuma

dönüşmüş. Bu işe şaşıran dul kadın, Undağa gidip bakmış ki, Undağ da bir kum dağına dönüşmüş ve yanıp alevler yükseliyor. Dul kadın, feryat ederek ağlayıp saçını yolarak:

—Ey Hüda, işlediğim günahı affet, beni kullarının kötü gözünden koru! diyerek ağlayıp Allah'tan affını dilemiş. Yedi gün yedi gece yerinden kıpırdamadan ağlayıp sızlamış.

Bu sırada yer sallanmış, heybetli şimşek çakmış ve önündeki kum dağından kadın sığacak kadar bir kovuk açılmış. Oradan "Hey mazlum, buraya gir!" şeklinde ses duyulmuş. Dul kadın, o kovuğa girmiş. Kovuğun ağzı kapanmış. Kadının gözyaşı dağı yararak yeryüzüne akmaya başlamış. Bu kadının gözyaşından "tuzluk arşan" ortaya çıkmış. Dul kadın, burada ağlayarak günümüze kadar gelmiş.

204. DAĞDAN NİÇİN SES ÇIKAR

Eskiden bir ormanda, bir karı koca yaşarmış. Günlerden bir gün onların bir erkek, bir de kız çocuğu olmuş. Bu çocuklar büyümüş. Onların babasıyla annesi kendi aralarında konuşup, iki kardeşi birbiriyle evlendirmek istemişler. Günlerin birinde oğlunu dağa avlanmaya göndermiş. Kızını da evde bırakıp karı koca pazara gitmişler. Onlar pazardan düğün eşyası almışlar. Kız evin çatısında mısır yerken, evinin arkasındaki ağaca bir karga konmuş ve: "Ey kızcağız, mısırdan bana bir tane verirsen, sana önemli bir haber vereceğim." demiş. Kız hemen bir avuç mısır vermiş. Karga mısırı yiyip bitirince: "Kızcağız, seni ağabeyinle evlendirmek için, baban ile annen pazara düğün alışverişine gittiler." demiş.

Kız bu işe şaşırarak, yerinden kalkıp bakmış ki annesiyle babası ellerinde birçok eşyayla geliyor. Kız bunları görünce hemen kaçmış, kaçmış, kaçmış ve susayıp yorulmuş. Arkasına baktığında, babasıyla annesinin peşinde olduğunu görmüş. Kızın takati kalmayınca ağlayarak taşa yalvarıp şöyle demiş:

"Yarıl taş yarıl,
Girivereyim koynuna.
Gelenler bulamasın,
Yaşayayım senin koynunda."

Kızın feryadı taşı eritmiş, taş yarılmış ve kız içine girmiş. Kızın babası ile annesi gelip feryat edip ağlamışlar; ancak taş yarılmamış. Onlar ne diye çağırırsa, kız da aynısını tekrarlarmış. Bu şekilde onlar, kızı birkaç gün beklemişler; ama kız geri

çıkmamış. Bundan sonra kızın babası ve annesi ona beddua edip: "Ömür boyu dağ arasında seslerin taklidini yaparak yaşayasın!" diyerek gitmişler. Böylece bu kız dağın içinde kalmış. Şimdi de kim dağ arasında bağırsa, o kız bu sesin taklidini yaparmış. Dağda yankılanan ses, işe bu kızın sesiymiş.

205. İDİKUT DAĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI (1)

Eskiden Turfan, çok bereketli ve mamur bir yurtmuş. Günlerden bir gün Buğda Dağı'nda bir ejderha peyda olmuş. O ejderha, her yıl ilkbahar mevsiminde Buğda Dağı'ndan Turfan'a inip sadece malı, davarı ve ekinleri harap etmekle kalmayıp, halkı da yiyerek yurda emsalsiz bir felaket olup kalmış. Yurdun hakanı, ejderhayı öldürtmek için birçok yiğit göndermiş; fakat onlar ejderhayla başa çıkamayıp ölmüşler. Tam bu günlerde, bu yurtta acayip bir pehlivan ortaya çıkmış. O, hakandan ejderhayı öldürmek için izin istemiş. Hakan, eğer ejderhayı öldürüp gelirse kızını kendisine vereceğini vaat etmiş. Yiğidin ise halkını bu beladan kurtarmaktan başka bir düşüncesi yokmuş.

Kış geçip bahar gelince, ejderhanın Buğda Dağı'ndan inme zamanı gelmiş. Yiğit, misran kılıcını alıp düldül atına binerek yola çıkmış. Atını çayıra bırakıp, kendisi ejderhanın yolunu kesmek için bir kayanın arkasına geçip beklemiş. Bir ara yiğit bakmış ki ejderha geliyor. Hemen misran kılıcını eline alıp, ejderhanın yolunu kesmiş. Ejderha ağzından ateş püskürterek pehlivan yiğide hücum etmiş. Pehlivan da misran kılıcını kaldırıp, büyük bir öfkeyle ejderhaya saldırmış. Bunların vuruşmasından yeryüzü sallanmış. Onlar, üç gün üç gece çok çetin savaşmışlar. Ejderha yiğidi nefesiyle çekip sömürmeye başlamış. Yiğit de kılıcını dik tutup ejderhaya doğru yürümüş. Sonunda yiğit, kılıcıyla ejderhayı ortasından ikiye bölmüş. Ejderha öleceğini düşünmeden dolanırken, yiğit onu kuyruğundan bağlayıp, kılıcını kaldırıp ejderhaya vurmaya başlamış. Yiğit kılıcıyla dokuz defa vurunca, ejderha dört parçaya ayrılarak ölmüş. Zamanın geçmesiyle ejderha dağa dönüşmüş. İdikut dağı işte böyle ortaya çıkmış. İdikut dağındaki dokuz yüksek vadi, yiğidin ejderhaya vurduğunda parçalanan taşlardan ortaya çıkmış. Bu dağ daha sonra, "Yalkundağ" adını almış.

206. İDİKUT DAĞI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI (2)

Anlatılanlara bakılırsa, çok eskiden İdikut Dağı'nın yeri uzayıp giden güzel bir bağmış. Bu dönemde burada, dünyadaki her türlü bitkiden bulunurmuş ve yılın bütün

mevsimlerinde bu bağ yemyeşil güller açıp dururmuş. Bu bağı Alip adındaki meşhur yiğit, şahın güzel kızının hürmetine adayarak yaptırmış.

Alip ile melike birbirini çok severmiş ve birbirlerinden ayrılmayı bile düşünmezlermiş. Onlar bu bağda daima birlikte oynayıp eğlenirlermiş. Bu memleketin şahı adaletli, halkı çalışkan ve hayatı çok iyiymiş. Kahraman Alip şah, ordusunun komutanıymış. Alip ile melikenin aşkını haber alan şah, bütün halkı düğüne davet etmiş ve kırk bir gün düğün yaparak bu iki genci evlendirmek istemiş.

Düğün başlayıp on gün kadar geçince, komşu yurttan bu memlekete baskın yapmak amacıyla düşman askerlerinin geleceği öğrenilmiş. Bunun üzerine düğün durmuş ve bütün halk düşmana karşı hazırlanmış. Melike de sevdiği vefakâr Alip'e misran kılıç takdim etmiş ve onu savaş meydanına uğurlamış. Aradan üç dört ay geçince, Alip ve onun komutasındakilerin savaşta yiğitçe öldüğü duyulmuş. Kötü düşman gürültüyle buraya gelmiş. Bu kötülüğü gören melike, düşmana sonsuz nefretle, yurdu ve sevgilisine duyduğu büyük sevdayla güzel bağa gelmiş ve ana toprağını kucaklayarak yatmış ve ondan yardım dilemiş. O anda bu uçsuz bucaksız bağın yerinde alevlerin yükseldiği heybetli bir dağ ortaya çıkmış. Dağdan yükselen alevler, düşmanları yakarak yer ile bir etmiş. İnsanlar, tekrar eski güzel hayatlarına kavuşmuşlar. Han kızının bulunduğu yerden topladığı inci ve mercanları bu diyara saçmış ve ondan bu vadideki üzüm bahçeleri meydana gelmiş. Bunun için üzümler inci ve mercana; kırmızı üzümler ise kızıl yakuta benzermiş. Dağın tan vakti gibi ışıklı oluşu, kızın yurduna ve sevgilisine olan sevgisi, buluttaki damlacıklar ise güzel melikenin mutluluk gözyaşlarıymış.

207. GELİN DAĞI

Eskiden, nehir boyundaki köyde bir kız yaşarmış. O büyümüş ve yetişkin biri olmuş. Çalışkanlığı ve güzelliği ile namı yayılmış. Sonra bir yiğitle evlenmiş. Fakat onun kaynanası çok merhametsizmiş. Kocasının evde olmadığı zamanlarda, çeşitli bahaneler bulup onu aşağılarmış. Gelin onun zorbalığına ve zulmüne dayanamamış. Kız bir gün nehre su getirmeye gitmiş ve: "Böyle aşağılanarak yaşayacağıma, taşa dönsem ya!" diye dilekte bulunmuş. Bu şekilde kız, nehrin yüksek uçurumuna gelir gelmez taşa

dönmüş. Bizim köyden o kadar uzak olmayan bu nehrin kenarında bir taş görünür. O kova ve epkeş[*] taşıyan kıza benzer. Halk ona "Gelin Dağı" der.

208. CİNLİ TEPE

Eski zamanda Tatiran'ın[923] aşağısındaki "Koş"[924] denen yerde, Ketran[925] halkı ile Vaşar[926] halkı arasında çetin bir savaş olmuş. Savaşta bazen Ketran halkı, bazen de Vaşar halkı üstün gelirmiş. İki devlet güç açısından birbirine eşitmiş. Vaşar memleketinin bir sihirbazı varmış. O, sihriyle kara boran çıkarmış. Ketran memleketinin de bir sihirbazı varmış. O da karşı tarafa sihirle kum yağdırmış. Sonunda kara boran ile kum birleşmiş ve kum fırtınası bir gecede Ketran ile Vaşar halkının savaş meydanındaki çadırlarını kum altında bırakmış. Her iki tarafın halkı da kum altında kalarak helak olmuş. Burada yüksek kum tepeleri oluşmuş. O günden beri geceleri buradan acı sesler, at kişnemeleri ve değişik gürültüler duyulurmuş. Bu yüzden önceki dönemlerde yaşayan insanlar buraya "Cinli Tepe" demişler.

209. "KARPUZ YENİLEN TEPE" EFSANESİ

Günlerin birinde bir avcı tepeleri aşıp gezerken, uzaktan yusyuvarlak ve kapkara bir şey görmüş. O, "Bu nasıl bir hayvandır?" diyerek ona nişan alıp ok atmış. Okla onu vurduktan sonra dikkatlice yanına varmış, bu yuvarlak şeyin içinden kıpkızıl kan aktığını görmüş. Avcı şaşırarak bu acayip yaratığı hançeri ile ikiye bölmüş. Kıpkırmızı etini görünce, onun tadını anlamak için birazcık kesip ağzına atmış. Tadına bakınca çok güzel olduğunu görmüş. Bunun üzerine doyuncaya kadar yemiş ve yoluna devam etmiş. Yılların geçmesiyle burası karpuz tarlasına dönmüş. Bundan sonra bu tepenin etrafına insanlar yerleşmiş ve buraya "Karpuz Yenilen Tepe" demişler.

IV.2.7.2. PINARLARLA İLGİLİ EFSANELER

210. USTİHANBULAK[*]

Bundan uzun zaman önce, İdikut Hanlığı toprakları içinde güzel bir yayla varmış. Bu yaylanın yeşilliğinden, bitki ve güllerinden yayılan hoş kokudan bülbüller mest olur ve yeşilliğin bolluğundan geyikler buradan ayrılmazmış. Bu yaylada, Semet

---

[*] İki ucunda askısı olan, iki kova ile su taşımak için kullanılan alet.
[923] Tatiran: Çerçen ilçesinin kuzeyindeki köy.
[924] Koş: Çerçen'in 105 km. kuzeyinde yer alan kumluk.
[925] Şehiri Ketran: Yaşlılar şimdiki Tatiran köyüne "Ketran" derler.
[926] Vaşar: Şimdiki Çakilik kasabasının Vaşşehri köyü.
[*] Ustihan; "iskelet"; bulak ise "pınar" anlamındadır.

ve Tursun isimli iki çoban koyun otlatırmış. Onlar birbirine yoldaş olup varını yoğunu bir sayarlarmış. Bunun için eşlerini sevmekle kalmayıp, Semet'in kızı Güzelnur ile Tursun'un oğlu Taşpolat da birbirini severmiş.

Aylar yıllar geçmiş ve Taşpolat ile Güzelnur birlikte büyümüşler. Onlar, anne babalarına yardım edip koyuna bakarlarmış. Taşpolat ağır eşyaları taşıyıp, çakalları avlarmış. Güzelnur ise şarkı söyleme ve el işi yapmada yetenekliymiş. Onlar, temiz havada serbest bir şekilde büyümüşler. Onların birbirini sevmelerine, anne babaları da sevinmiş. Kendi çocuklarının daha da iyi yaşaması için Taşpolat'ı okutmaya karar vermişler.

Güzelnur, Taşpolat okula gideceği zaman, yiğidine bir çift kırmızı gül işlenmiş mendil vermiş. Taşpolat da kıza, ecdadından miras kalan altın saplı kılıcını hatıra olarak bırakmış.

Güzel ve rahat günler uzun sürmemiş; çünkü bu yaylada, Mahça isimli bir yaratık ortaya çıkmış. O, yaylanın ortasındaki pınarın etrafını mekân tutup, geyikleri ve maralları avlamaya başlamış, daha sonra da koyun sürülerini yemeye başlamış. Bu yaylada, onu yok edecek güçlü bir yiğit çıkmamış. Bu haberi duyan yurdun beyi yaylaya geldiğinde, Mahça onu tutup: "Eğer sen her gün bir insan ile bir hayvanı önüme hazır etmezsen, sadece seni değil, bütün yurdunu viran ederim." diye haykırmış. Yurt beyi, Mahça'dan korkup onun şartını kabul etmiş ve o günden sonra, her gün bir insan ile bir koyunu pınarın başına göndermiş. Aradan hayli zaman geçmiş. Yığılıp kalan insan ve koyun iskeletinin çokluğundan, pınarın suyu da uzaklara akamaz olmuş. Bitkiler sararıp kurumaya başlamış.

İşte bu günlerden birinde, Taşpolat okulunu bitirip yaylaya geri dönmüş. O, uzaktan ağlama seslerini duyunca adımını hızlandırmış. O, geldikten sonra bütün olaylardan haberdar olmuş. O günkü feryatların ve ağlamaların sebebinin de Güzelnur için olduğunu öğrenmiş. Bunun üzerine, o an Güzelnur'un yerine kendisinin gideceğini yurt beyine haber vermiş. Yurt beyi de uygun gördükten sonra, Taşpolat anne babası, konu komşu, dostları ve Güzelnur ile vedalaşmış. Güzelnur Taşpolat'a:

—Bu kılıç, bana gece gündüz sizi hatırlatıp yoldaş oldu, bugün o size yoldaş olup beni hatırlatsın, diyerek Taşpolat'a kılıcı geri vermiş. Taşpolat, yanındaki mendili

çıkarıp Güzelnur'a uzatmış. Güzelnur, mendili onun sağ bileğine bağlamış. Taşpolat, anne babasının, halkın ve Güzelnur'un ağlayıp durduğunu görünce:

—Ağlamayın. Ben sizin himmetinizle o mahlûktan kesinlikle intikam alacağım! diyerek söz vermiş ve pınarın olduğu yöne doğru yürümüş.

Taşpolat geldiğinde, Mahça pınarın kenarında, kendisi için gelecek yiyeceği bekleyerek uzaklara bakıyormuş. O, Taşpolat'ı görünce her zamanki gibi şiddetle atılmış. Taşpolat ise çeviklikle kendini yana atıp, onu arkasından vurmuş. Mahça, yüzükoyun yere düşmüş. Neticede, ikisinin arasında çetin bir mücadele olmuş. Aradan üç gün geçince, Mahça mağlup olarak kaçmak istemiş. Bunun üzerine Taşpolat, altın saplı kılıcını kınından çıkarıp Mahça'ya vurarak, onu parça parça etmiş. Pınarın etrafındaki iskeletleri de temizleyerek suyun akmasını sağlamış. Böylece, Taşpolat sözünü yerine getirmiş ve ailesine sağ salim geri dönmüş. Halk, onların düğününü yaparak muratlarına erdirmiş. Pınarın etrafı da yavaş yavaş güzelleşerek eski halini almış. O günden beri pınarın adı "Ustihanbulak" olarak kalmış.

211. NEVRUZ PINAR RİVAYETİ

Kaşgarlı Mahmud, "Kuş Yolu" üzerinden Bağdat'a geçip orada uzun yıllar ilim tahsil ettikten sonra, ömrünün sonlarına doğru memleketi Opal'a gelmiş. Azık'ta sekiz yıl müderrislik yapmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiş. Her yıl Nevruz ayında, öğrencilerini yanına alıp köyündeki pınara gelerek, aralarında Nevruz'la ilgili gazel ve beyitler söyleyip gezmişler. Öğrencilerin mezuniyet töreni de bu pınarın başında yapılırmış. O günden sonra bu pınarın adı "Nevruz Pınar" olarak kalmış. Nevruz Pınar'ın namı etrafa yayılmış ve değişik yerlerden, uzak şehirlerden gelen öğrenciler, ulemalar buraya "İlim Pınarı" veya "İlim Sahibi Pir Pınarı" diyerek saygı gösterip Nevruz Pınarı'nı ziyaret ederlermiş. Daha sonraki âlimler de bu geleneği sürdürerek, öğrencilerin mezuniyet törenini Nevruz Pınar'da düzenlemişler. Bu törende Hazret-i Mollam (Kaşgarlı Mahmud)'dan icazet almak da âdet olmuş.

212. MERCAN PINAR

Eskiden bir zengin yaşarmış. Onun çok güzel yetişkin bir tek kızı varmış. Zenginin kızı, babasının hizmetkârını seviyormuş. Hizmetkâr da kızı seviyormuş. Zengin itibarını daha da yükseltmek, para ve makama sahip olmak için kızını padişaha cariye olarak vermek istemiş. Zengin, maksadını gerçekleştirmek için hizmetkârını uzak

bir yerdeki haşara* göndermiş. Kız, babasının amacını öğrenince, padişaha cariye olmayı istemeyerek kaçıp gitmiş. Kız kaçarak insan ayağı değmeyen bir yere gelmiş. O, padişahın askerleri buraya kadar gelmez, diyerek yüksek bir tepenin yanına kulübe yapmak için yeri kazmaya başlamış. Yerden su fışkırmış. Bunun üzerine kız biraz daha kazmış ve kazdığı yerin etrafını taşla çevirerek suyun akıp gitmesini engellemiş. Kendisi de pınarın yanına kulübe yaparak hayatını orada geçirmeye başlamış. Zenginin kızı, yârim gelir mi, diye her gün kulübenin yanındaki tepeye çıkarak etrafa bakarmış. Bir gün, tepeye çıkınca uzaktan padişahın askerlerini görmüş. Askerler de kızı görünce atlarını kamçılamışlar. Kız, kaçmaya fırsat bulamadığı için kulübenin yanındaki pınara kendini atarak intihar etmiş. Askerler, hemen gelerek pınara ne kadar bakmışlarsa da kızı görememişler. Onların gördüğü sadece kızın boynundaki inci mercanmış. Askerler kızın mercanını bari alıp götürelim, diyerek mercanı almak istemişlerse de elleri boş gitmeye mecbur kalmışlar. Kızın sevgilisi, bu kötü haberi duyar duymaz hemen haşardan kaçmış. Kızın öldüğü yere gelince bayılıp düşmüş ve o anda ölmüş. Yiğidin vücudu söğüt dallarına dönüşüp kızın kazdığı pınarın suyuyla kök salmış ve etrafı yeşillik kaplamış. Daha sonra buraya insanlar yerleşmiş. Bu pınarda kızın mercanı göründüğü için, buraya "Mercan Pınar" denilmiş.

213. RÜSTEM PINARI RİVAYETİ

Taşkurğan ilçe merkezinin kuzeyindeki Teznap kasabasının Çuşman köyü ile Tağarma otlağı ortasında uzun bir ırmak var. Tacikler bu ırmağa "Tengi" derler. "Muzdağ Ata" akarsuyu Tağarma otlağından çıkıp vadiyi yılan gibi ortadan kesip, kuzeyden güneye doğru akarak heybetli Taşkurğan nehrine katılır.

"Tengi" adındaki ırmağın güney geçidinde değerli bir pınar yer alır. İnsanlar ona "Rüstem Pınarı" derler. Pınarın yeri tam geçidin ağzında olduğu için, yoldan geçen her yolcu bu pınarın yanına geldiğinde atından inerek Rustem hakkındaki rivayeti anlatır. Geri dönüşte pınarın etrafına yiyecek içecek bırakıp, dua ederek yoluna devam eder.

İnsanlar onu yüceltip "İlahi pınar" da derler. Rivayete göre, eskiden burada pınar yokmuş. Günlerin birinde, Rustem Palvan "Muzdağ Ata" tarafına doğru yola çıkmış. Şimdiki pınarın yerine gelince biraz dinlenmiş. Susuzluk ve yorgunluk üzerine çökmüş. Fakat etrafta hiç su yokmuş. Palvan bir süre sessizlikten sonra, sağ elinin beş parmağını

* Haşar: Karşılıksız çalıştırma.

yere vurmuş ve suyu tertemiz olan bir pınar ortaya çıkmış. Palvan, pınarın suyundan doyana kadar içtikten sonra yoluna devam etmiş. O günden sonra burası, yoldan geçen kervanların sefer sırasındaki mola yerlerine dönüşmüş. İnsanlar bu pınara "Rustem pınarı" adını vermişler.

IV.2.7.3. NEHİRLERLE İLGİLİ EFSANELER

214. KÖNCİ HAKKINDA RİVAYET

Eskiden Könçi Nehri çamurlu, hareketsiz ölü bir nehirmiş. Bir gün gökyüzünden bir toz uçup gelerek güzel bir kıza dönüşmüş ve nehrin kıyısına yerleşmiş. O, gündüzleri insanlarla tarlada çalışır, akşamları yavaşça nehrin kıyısına gelip simsiyah saçlarını nehre batırıp yıkarmış. Sonraları nehrin suyu berraklaşıp insanların hayatı da iyileşmiş.

215. KIZIL NEHİR HAKKINDA RİVAYET

"Cengizhan'ın Kaşgar'ı istila ettiği dönemlerde, Kalmaklar yerli halka eziyet ederek onları kale yapımı, kanal kazma ve tarla açma gibi işlerde çalışmaya zorlamışlar. Bu şekilde binlerce vatandaşın cesedi şehrin kalelerinde, kanal açılan taşlık arazilerde ve susuz tarlalarda kalmış. Bundan dolayı kale yaptıkları şehirlere insanlar "Kalmak Şehri", kazdıkları kanallara da "Kalmak Kanalı" demişler. İnsanlar, zorla bu işlerde çalıştırılınca ve çiftçilik yapılmayınca açlık yüz göstermiş. Açlık yüzünden halk inleyip ağlamış ve gözyaşları yere akıp kıpkızıl bir nehir oluşturmuş. Bu kanlı gözyaşlarından hasıl olan nehre "Kızıl Nehir" demişler.

216. ALTIN KAN RİVAYETİ

Zülkarneyn Çin'e doğru ilerlediğinde, onunla savaşması için Türk (Uygur) hakanı, gençlerden oluşan bir grup asker göndermiş. Hakanın veziri: "Siz Zülkarneyn'e karşı gençleri gönderdiniz, onların içinde tecrübeli, daha önce savaşmış iyi birinin olması gerekirdi." deyince hakan, yaşlı ve tecrübeli manasındaki "üge" sözünü kullanıp, "Ügen mi" demiş. Vezir: "Evet" diye cevap vermiş. Bunun üzerine hakan, yaşlı ve tecrübeli bir adam göndermiş. Onlar, geceleyin Zülkarneyn'in öndeki askerlerine hücum etmişler ve onları yenmişler. Bir Türk askeri, Zülkarneyn'in askerlerinden birini göbeğinden kılıçla ikiye bölmüş. Öldürülen askerin belinde, altın dolu kese bağlıymış. Kese kesilince altınlar kana bulanıp yerlere saçılmış. Sabah olduğunda Türk askerleri kana bulanmış paraları görünce, birbirine "Bu nedir?" diye sormuşlar ve "Altın kan"

demişler. Bunun için o bölgedeki büyük bir dağ işte bu isimle anılır. Uygur yurduna yakın olan bu dağın etrafında göçmen Türk kabileleri yaşamış. Zülkarneyn, o geceki saldırıdan sonra Türk hakanı ile barış imzalamış.

217. ZEREPŞAN HAKKINDA

Eskiden, Yarkend padişahının bir melikesi[927] varmış. O, çok güzel ve çok güçlüymüş. Onun gölgesini görse dağlar titrer, nehirler dalgalanıp ses çıkarır ve yeryüzü sallanırmış. "Bir çift boynuzumla dünyayı tutup, oyuncak gibi oynatırım." diyen çift boynuzlu İskender'in Pamir dağlarından geçerek Yarkend'e ayak bastığı günlerde, melike bu duruma sinirlenmiş ve Yarkend hanlığının eski sarayı- kum altında kalan yerden asker alarak İskender'in yolunu kesmiş. Çetin geçen savaşta bu melike, İskender'in on binlerce askerini yenmiş. Akan kanlar nehir olup akmaya başlamış. Düşmanların altın ve gümüşleri bu kan nehrinde yüzerek, "altın nehri" meydana getirmiş. Bundan dolayı bu nehre "Zerepşan (Altın akan nehir) demişler.

218. ŞORUK

Bir evliya Atuş'un girişindeki küçük dağın üzerinde durarak, sağ tarafa bakmış Çin kumaşı gibi uçsuz bucaksız bir alan var; sol tarafa bakmış, küçük kumaş parçası gibi bir alan var ve burada insan yok. Evliya oturup düşünmüş, bu kadar güzel bir yerde neden insan yok diyerek ve asasını sürüyerek önce sağ tarafa gitmiş. Şimdiki "Oñ Arık Kanalı" hasıl olmuş. Geri dönüp asanını sürüyerek sol tarafa gitmiş. Şimdiki "Sol Arık" denen kanal ortaya çıkmış. Rivayete göre, "Şoruk" sözü işte bu "Sol Arık" denen sözden gelmiş.

IV.2.7. 4. GÖLLERLE İLGİLİ EFSANELER

219. AYDINGÖL

Çok eskiden, Tanrıdağı'nın güneyinde bahçeli bir yurt varmış. Bu yurttaki âlim bir kişinin güzel bir kızı varmış. Bu kız o kadar güzelmiş ki, yurttaki hiçbir kız güzellikte onun kadar değilmiş. Bu kız çok akıllı ve her işte hünerliymiş. O, bu yurttaki yetişkin, bahadır ve mert bir yiğit ile aşk yaşamaya başlamış. Onların aileleri, çocuklarının isteği üzerine onları muratlarına erdirmek isteyerek, düğünü kurban bayramında yapmaya karar vermişler. Bayram yaklaşıp düğün hazırlıkları bittiğinde,

[927] Bazı bilgilere göre, bu melikenin adı Suli Suma'dır. Bu olay M.Ö. 30 yıllarında geçmiş. Bu konuda bir Arap tarihçisinin "Tarihi Cemiliye" isimli eserinde bilgi verilmektedir. Bu rivayeti, Kum altından kalan kışlanın yanındaki Kaltila isimli yurttan yaşı doksandan fazla olan Rahim Molla adındaki kişi anlattı.

aniden gökyüzündeki ay kaybolmuş ve Müslümanların ibadeti olan bayram namazı kılınamamış. Bayram yapılamadığı için, önceden alınan karar gereğince düğün de olmamış.

Bu yurtta dört tarafı sık ormanlarla, yabani ot ve çiçeklerle kaplı bir göl varmış. Gölün tertemiz suyu her türlü hastalığa şifaymış. Âşıklar, her akşam bu gölün kıyısında oturup dertleşerek kavuşacakları günü bekleyip, gökyüzünde ayın doğmasını dilerlermiş. Bu şekilde üç ay geçip gitmiş. Onlar bakmışlar ki, gölün ortasında dolunay ışık saçıp duruyor. Ayın ışığı gittikçe bütün dünyayı gündüz gibi aydınlatmış. İnsanlar, bu kerameti görünce şaşırmışlar ve sevince boğulup davullar, zurnalar çalmaya başlamışlar. Tanın atmasıyla birlikte bayram namazı kılınıp, arkasından eğlence başlamış. Yiğit ile kızın düğünü de başlamış ve büyük bir tören yapmışlar.

Bu gölün namını duyan uzak yakın herkes, at ve eşeklerine binip gelerek, göldeki değerli zemzem suyunu kap kacaklarına doldurup kendi yurtlarındaki göle boşaltmışlar. Böylece kendi yurtlarındaki gölün suyu da şifalı bir su haline dönüşerek, yüzyıllarca kurumadan ve kirlenmeden tertemiz öylece kalmış. Bunun için insanlar bu değerli göle "Aydıngöl" demişler.

220. KARLUK GÖL HAKKINDA RİVAYET

Çok eskiden Barigöl'ün kuzey kısmında hayvancılıkla uğraşan ve göçebe yaşayan Karluklar dağı varmış.

Karluk'um karlık tarafta,
Hamağım selvi tarafta,
Zamanın zorluğunda,
Sen bir tarafta, ben bir tarafta

Karluk kavminin bir kısmı, eski Beş Şehir'in etrafına gelip yerleşmiş. Burası çok sıcak ve kurak olduğu için yaşamak da çok zormuş. Dönelim deseler asıl yurtlarını düşmanlar sahiplenmiş ve onları sürüp çıkarmış. Başka gidecekleri yer olmayınca Karluklar'ın aksakalı, herkese su aramayı emretmiş. İnsanlar her tarafa dağılıp su aramışlar. Kabilenin aksakalı kuzey tarafa gidip, sonunda elindeki sopayı yere saplayıp su dileyerek Allah'a yalvarmış. Tanrı onun isteğini yerine getirmiş. O, asasını yerden çekip çıkarınca, asasını sapladığı yerden su çıkmaya başlamış ve gittikçe artarak bir nehir oluşmuş. Aksakal sevinçli bir şekilde sopasını sürükleyerek insanların yaşadığı

yere gitmiş. Su da onun sopasını takip ederek akmaya başlamış. Şimdiki Karluk Ğolu'nun eğri büğrü akmasının sebebi buymuş. Su gittikçe çoğalmış ve onu idare etmek güçleşmiş. Aksakal Tanrı'dan suyu azaltmasını istemiş. Tanrı, bir değirmen taşını nehre düşürmüş ve su azalmış. Şimdi de gürüldeyerek akan suyun sesi duyulurmuş. Sonra Karluklar, burada Kartepe ve Lapçuk şehirlerini inşa edip güzelleştirmiş ve kendi hayatlarını kolaylaştıran bu gölü "Karluk Göl" diye adlandırmışlar.

221. TURUMTAY

Anlatılanlara göre, 1930'lı yıllarda "Tuñgan Savaşı"nda kaçan bir Kırgız askeri hızlıca atıyla koşturup gelmiş ve atını durduramayınca atıyla birlikte göle düşmüş. Bunun üzerine bu göle "Turuktay Gölü" demişler, daha sonraları "Turumtay" şeklinde değişmiş.

222. KOŞAT ŞEHRİ HAKKINDA RİVAYET

Anlatıcılar, geçmişteki olayların tarihi hakkında şöyle rivayet ederler:

Tahminen bundan üç bin yıl önce Tanrı Dağı ile Buğda Dağı arasındaki yetmiş iki türlü değerli madenlerin üzerindeki güzel bir yerde, kale duvarları karışık madenlerden, kapısı altından, zincir ve kilitleri altın paradan, kalelerinin surları kuşların bile geçemeyeceği yükseklikte görkemli bir şehir varmış. Bu şehrin adalette ve zalimlikte, cömertlik ve cimrilikte namı yayılmış Koşat isimli bir padişahı varmış. Padişah adalette Nuşirevan'dan, zalimlikte Heccac'dan, cömertlikte Hatem ve Hızır İlyas'tan, cimrilikte Şepşiki Cadusernas'tan geri kalmazmış. Padişahın adı, şöhreti her yere yayıldığı için insanlar, şehrin adını padişah Koşat'ın ismiyle adlandırmışlar.

Anlatıcılar Koşat şehrini şöyle tasvir ederler: "Bu şehrin sokak duvarları altınla kaplıymış ve her yedi adıma bir yerleştirilen zeytin ağacına kırk kilometre yere ışık saçan kaz yumurtası gibi mücevherler yerleştirilmiş. Onun için bu şehrin gecesi de gündüz gibi aydınlıkmış."

Padişah sarayının duvarları altın, yerleri gümüş, balkon ve saraylarının çatıları inci, mücevherler ile bezenmiş. Her bir sütuna kırk tane kırmızı yakut göz koymuşlar. Şehrin caddesinin sağ tarafındaki altın kanaldan yetmiş iki türlü meyve nektarı ile ömrü uzatan mehrigiyah şarabı; sol taraftaki gümüş arktan ise insanı mest ve sarhoş eden gül şarabı akarmış. Her taraf yemyeşil bağmış. Buradaki çalışanlar, meddahlar, sazendeler ve şarkıcılarmış. Onlar:

“Dereye bağ yapacağım gölgelen de geç,

Gül rakısı çıkaracağım mest olup da geç.” şeklinde şarkılar söyleyerek buradan geçenleri istirahata çağırıp eğlendirirlermiş.

Anlatıcılar şehir halkının sanatı ve işleriyle ilgili şunları anlatırlar: “Şehir halkı çok çeşitli hüner ve sanata sahipmiş ve altın ve gümüşten çeşit çeşit sanat eserleri yaparlarmış. İpek ve atlas kumaş gibi çeşitli kumaşlardan palto ve cüppe dokurlarmış. Bu şehrin bu altın, gümüş ve çeşit çeşit dokumaları dünya pazarlarını kaplamış.”

Anlatıcılar, ayrıca şunu da anlatırlar ki, şehir halkının çalışmasından padişah Koşat memnunmuş. Bu şehirdeki çiftçiler, hayvancılar, tüccarlar, sanatkarlar ve esnaflardan vergi almazmış. Bunun yanında şehirde her gün yetmiş yere kazan kurulur ve padişah tarafından yemek verilirmiş. Bu şehirde bir kişinin bile fakirlikten veya zulüm görmekten yardım dilediğini gören kimse olmamış.

Bu şehrin halkı, yılda bir defa şehrin doğu tarafındaki yedinci kapıdan ceza meydanına çıkarak günahından dolayı yetmiş iki çeşit azap ile öldürülen insanların, hayvanların, kuşların hatta küçük evcil kuşların iskeletlerine ve onların üzerindeki zehirli yılan, akrep gibi çeşit çeşit haşereleri görüp ibret alarak geri dönermiş. Onun için bu şehirde büyük suçlar görülmez ve halk rahat yaşarmış. Fakat bu şekildeki rahat yaşamın ne kadar sürdüğü belli değil.

Rivayetlere bakılırsa bu rahat hayat, padişah ve halkı harama yöneltmiş. Rahat yaşayan halk, gitttikçe eğlenceye düşkünleşip kız babasına, oğul annesine karşı gelir olmuş. Bu türlü günah işlere dayanamayan melekler Allah’a yalvarmışlar. Allah, Cebrail’e icazet vermiş. Cebrail bu şehre kanadının altındaki bir tane tüyü atmış. Şehir, bu tüyü taşıyamayarak yetmiş bin metre dibe çökmüş ve anında bu şehrin yerini su kaplamış. Koşat şehrinin yeri, şimdiki Sayvupu Gölü’ymüş ve o günden beri bu şehir su altındaymış. Sayvupu Gölü’nden at kişnemeleri, tavuk sesleri, köpek havlamaları ve çeşitli insan sesleri duyulurmuş, şeklindeki rivayet günümüze kadar gelmiş. Şimdiye kadar halk ağzında bu rivayet anlatılagelmiş.

IV.2.7.5. ÇÖLLERLE İLGİLİ EFSANELER

223. TAKLAMAKAN EFSANESİ

“Ferhat Kanalı”nın birkaç akarsuyla birleşmesi sonucunda büyük bir nehir ortaya çıkmış. Böylece bu büyük nehir boyunca uçsuz bucaksız ormanlar, yemyeşil

yaylalar ve tertemiz göller ortaya çıkmış. Ketek şehri, Akşehir, Topaşehir ve Vat şehri gibi onlarca şehir inşa edilip nüfus çoğalmış. Günlerin birinde yaşlı bir avcı, bu şehrin dışına bir sahraya ava çıkmış. Bakmış ki bir tepenin yanında birkaç tilki, yemyeşil uzamış dalların arasında bir şeyler yiyor. Avcı tilkiyi vurmuş ve tilkinin yanına gelince şaşırmış. Dalları söğüde benzeyen ve birbirine dolaşmış tılsımlı ağacın dallarındaki inci gibi dizilip duran yuvarlak şeylere gözü ilişmiş. Tilki işte bunu yiyormuş. Yaşlı avcı da "Bu nasıl bir şeydir?" diye merak ederek ondan bir tane koparıp ağzına atmış. Baldan daha tatlı gelmiş. Bunun üzerine torbasını onunla doldurup yurduna geri dönmüş. Çoluk çocuğuyla doyuncaya kadar yemiş. Sonraki yıl, yaşlı avcının evinin etrafında bu ağaçlardan çıkmaya başlamış. Yaşlı adam, bu değerli bitkinin bakımını yapıp yetiştirmiş. Aradan üç dört yıl geçtikten sonra meyve vermiş. Yaşlı adamın bu bitkisi bütün yurda yayılmış. Nehir boyunda yaşayan binlerce insan, evlerinin etrafında bahçe yaparak bu değerli fidanı yetiştirmişler ve oraları cennete dönüştürmişler. Halk toplanıp bu ağaca "Tek" adını vermiş. Böylece uçsuz bucaksız yurdun adı "Tekli Mekan" yani "Teklik Mekan" (yurt) adını alıp, tek (üzüm)ün asıl mekanı olma özelliği ile dünyaya ünü yayılmış. Şimdi de insanlar buraya "Taklamakan" demektedir.

224. TAKLAMAKAN

Taklamakan, eski zamanlarda çok güzel bağ ve bahçelerin, tarlaların olduğu büyük bir yurtmuş. Tarlalarda ürün dolup taşarmış. Burada yaşayan halkın sanatta ve maharette eşi benzeri yokmuş. Başkaları buraya daima göz dikerlermiş. Kaç kez burayı elde etmek için saldırıda bulunmuşlarsa da bu güzel yurdu alamamışlar. Sonunda, Kafdağı'nın padişahına elçi göndererek Kafdağı'ndan Hazazul Cadı isimli cadıyı satın almışlar ve Taklamakan yurduna göndermişler. Hazazul Cadı, bu yurdu viran etmek için kırk gün kırk gece büyü yapmış; fakat onun büyüleri işe yaramamış. Sonunda gökyüzüne götürülmüş. Eski zamanlarda, Çin Maçin padişahının gökyüzünde, yeryüzünden beş yüz yıllık yükseklik mesafesinde bir şehir kurmak için taşıdığı çok büyük bir dağ varmış. Hazazul Cadı, bu büyük dağı sihir yaparak kuma dönüştürmüş ve güzel, mamur bir yer olan Taklamakan yurduna kırk gün kırk gece kum yağdırmış. Sonunda bu güzel yurt bir çöle dönüşmüş.

IV.2.8. YERLEŞİM YERLERİYLE İLGİLİ EFSANELER

IV.2.8.1. ŞEHİRLERLE İLGİLİ EFSANELER

225. TURFAN

Anlatıldığına göre, Tufan belâsı olup bittikten sonra, dünyanın belli yerlerini Tufan belâsının suları kaplamış. Bu yerlerden biri olan Turfan çukurundaki suyun zamanla azalmasıyla değerli Aydıngöl oluşmuş. Bu gölün suyu gittikçe çoğalmış ve hiç azalmadan şuandaki halini uzun süre korumuş. Bu yüzden insanlar "Bu gölün suyu Tufan belâsından kalan su" diyerek bu diyara "Tufanlı" ismini vermişler.

Zamanla "Tufan" sözü, "Turfan" şekline dönüşmüş.

226. ÜRÜMÇİ HAKKINDA RİVAYET

Dünyanın yaratılışını hiç kimse bilmiyor; fakat Adem atamın yaratılmasından günümüze kadar dilden dile nakledilen rivayetlere göre Ürümçi denizmiş. Bir zamanlar yer yarılmış, yerden ateş yükselerek deniz suyu kaybolmuş ve bütün varlıklar, dağlar taşlar binlerce yıl yanmış. Allah'ın gazabına dayanamayan yer, Allah'a binlerce yıl feryat etmiş, yerin feryadından gök ağlamış; ama yerin feryadı karşılık bulmamış.

Bütün kâinat yerin feryadıyla hüzünlenip Allah'a sığınmış. Bunun üzerine Alllahuteala yere bakmış ve yerin küle dönüştüğünü görmüş. Allah'ın merhameti gelmiş ve Hazreti Cebrail aleyhisselam kanadını 70 bin kulaç yayarak yeryüzüne bakarak rüzgar çıkarmış. O anda dört girdap sekiz köşedeki toz toprak sürüklenip buradaki ateşi gömmüş. Böylece buradaki yanıp kor olan bütün varlıklar, sekiz dağ geçidi, üç göl, dokuz nehir ve yirmi altı vadinin altında gömülerek altın ve gümüşe benzer yetmiş iki türlü madene dönüşmüş. Bundan binlerce yıl sonrasını bilmiyoruz. Bir zamanlar bu yerde (Ürümçi) hayat başlamış, uçsuz bucaksız yaylalar ve güzel bağ bahçeler oluşmuş.

Rivayete göre, Oğuzhan'ın 71. torunu Ay Tora Tigin buranın padişahı olmuş. O dönemde Ay Tora Tigin'in kabilesi dağılmış ve onun şehri üç göl (Tuz Göl, Saygöl, Kamış Göl) ve Dokuz ırmak (Ürümçi nehri dokuz koldan meydana gelmiş) ortasına yerleşmiş. Aradan zaman geçince göller taşmış ve sel şehri tehdit etmeye başlamış. O dönemde Ay Tora Tigin vezirleri ile konuşup Kamış Göl'e bent yaparak suyu aşağıya çevirip, tarla açıp tarım yapmış. Kamış Göl'ün aşağı tarafı (Kızıl Dağ'ın arka tarafı) ekin tarlasına dönüşmüş. Aradan uzun zaman geçince bentten nehir hasıl olmuş. Bunun üzerine nehrin doğusu sekiz beylik, batısı sekiz beylik olarak ayrılmış. Daha sonraki dönemde burada "Sak" denilen halk yaşamış. Onlar Sakların atası olan Turanların varisiymiş ve buraya "Oyum cina" ismini vermişler. Rivayetlere bakılırsa, bundan iki

bin yıl kadar sonra ortaya çıkan Dekiyanus Saklar bu yerden göç edince burada kalan Sakların evladıymış.

227. KETEK ŞEHRİ RİVAYETİ

Ketek şehri kum altında kaldıktan sonra, kum afetinden kurtulan halk, Aydıngöl ve Küsen'de yaşamaya başlamış. Yılların geçmesiyle birlikte Erdebil'de kuraklık olmuş. Açlık, insanların canına tak etmiş. Küsen halkı toplanıp Erdebil'e göç etmiş. Oradaki halkla birlikte bir su kaynağının ağzına gelmişler. Bakmışlar ki, nehrin suyu çok aşağıdan akıyor. Şehre su çıkarmanın zor olduğunu görüp, sonunda bütün halk taş ve toprakla nehre bent yapmaya başlamış. İki dağın arası suyla dolmuş. Nehir yön değiştirerek Erdebil tarafına akmış ve suyun akıntısına bir hoca ile bir Moğol kapılmış. Halkın ileri geleni kalabalığa bakarak "Hocayı tutun, Moğol aksın!" demiş. O günden başlayarak bu yer "Aksun" diye adlandırılmış. Daha sonra yavaş yavaş "Aksu" şekline dönüşmüş.

228. HOTEN HAKKINDAKİ EFSANE

Han, oğlu olmadığı için soyunun tükenmesinden korkarak "Tanrı Vayşidavana" tapınağına gidip ibadet etmiş. İlahın alnından bir oğlan ortaya çıkmış ve onu faytona alarak gitmiş. Halk, onu kutlamış. Oğlan göğüsten süt ememediği için yine İlahtan onun yaşamasını dilemiş. Bunun üzerine İlahın önünden bir göğüs ortaya çıkmış. Bu ilahi oğul onu emerek büyümüş. Dünyada eşi olmayan, akıllı ve bahadır biri olarak yetişmiş. Bunun üzerine bu devletin hanlık soyu devam etmiş. Bu yurdun hanı, yerden çıkan göğsü emerek büyüdüğü için bu yurdun adı "Kiho-stan" olmuş. "Kiho" sözü Arian dilinde "ağız sütü" anlamına gelip "Kiho-stan" ise "ağız mekânı" anlamına gelir. Sonra yaşayan dilde "s" sesi düşüp "Kihotan" şeklini almış ve yavaş yavaş "k" sesi de düşmüş "Hotan" yani "Hoten" şeklinde telaffuz edilmiş. O günden başlayarak "Hoten" sözü günümüze kadar korunup gelmiş.

229. HOTEN (UDUN)

Eskiden Udun, insanın yaşamadığı bir çölmüş ve burada sadece gök ilahı "Vaysarvanala" yaşarmış. Hint padişahı Asoka'nın şehzadesinin bir üvey annesi varmış ve o çok şehvetperestmiş. O, şehzadenin çok güzel olduğunu görüp onunla zina etme hayali kurmuş. Fakat şehzade dürüst bir yiğit olduğu için, onun talebini reddetmiş. Üvey annesi gururundan sinirlenerek, hileyle şehzadeyi "Taksasila" devletine sürgün etmiş.

Çok geçmeden şah ferman çıkartıp şehzadenin iki gözünü oydurmuş. Asoka han, bu işi öğrendikten sonra çok öfkelenmiş ve şehzadeyi, veziri, hizmetçileri ve onların bütün ailelerini toplayarak Hindikuş dağının kuzeyindeki "Kakas" vadisine sürgün etmiş. Bu insanlar, daha iyi yaşayacakları yer arayarak su ve otlağı takip edip yavaş yavaş Udun'un batı hududuna gelip yerleşmişler.

Onlar, kavimlerinin en yaşlısını han seçerek buraya yerleşmişler. Tam bu sırada, doğudaki bir yurdun şehzadesi de suç işleyerek Udun'un doğu tarafına sürgün edilmiş. Onun elinin altındakiler de onu han seçmişler. Uzun yıllar geçmişse de iki taraf birbiriyle karşılaşmamış. Bir defasında av yaparken, iki taraf çöldeki sazlıkta karşılaşmış ve birbirinin nereden geldiğini öğrenmişler. Her iki taraf da bu yerin sahibi olduğunu belirterek tartışmış, hatta silahla savaşmak istemiş. Aradan biri çıkarak nasihatta bulunmuş: "Niçin acele ediyorsunuz, av yapanlar savaşırsa ordunun gücü kuvveti gösterilemez. Her iki taraf geri dönüp, kendi ordusunu düzene koyup, vakti belirleyerek gelir savaşır." demiş. Bunun üzerine her iki taraf kendi yurduna dönmüş ve ordusunu toplayarak savaşa hazırlanmış. Kararlaştırılan vakit gelince, iki taraf savaşmaya başlamış. Batıdan gelenler mağlup olmuş ve hanı öldürülmüş. Doğudan gelenlerin hanı galibiyetten faydalanarak, bozguna uğrayıp tarumar olan halkı kendi tebasına almış ve başkenti Udun'un ortasına taşımış. Kale yapmakda tereddüt yaşamış. Han, kale yapmaya uygun düz ve killi toprağın olamamasından kaygılanıp, her yere haber salarak bu yerin özelliği hakkında bilgi almak istemiş. Bu sırada elini yüzünü siyaha boyayan başka dinden biri su dolu bir kabı getirerek hanın önüne koymuş ve ona: "Bu yerin jeolojik özelliğini ben bilirim." Demiş ve kaptaki suyu yere dökmüş. Su eğri büğrü akıp büyük bir daire oluşturarak akmış. Bu sırada kapla su getiren adam aniden kaybolmuş ve onun nereye gittiğini hiç kimse anlamamış. İnsanlar, suyun izini takip ederek kalenin temelini yapmışlar ve bu şekilde sonunda şehrin inşasını bitirmişler. Udun devletinin başkenti bu şekilde inşa edilmiş.

Doğudan gelen şehzade, iki tarafın halkını bir araya getirerek başkenti inşa edip devlet kurmuş ve halkı rahat ettirmiş. Han, ömrünün sonuna gelmişse de çocuk sahibi olamamış. O, neslinin yok olmaması için, bu devletin hami ilahı "Vaysaravana" tapınağına gidip dua ederek çocuk dilemiş. Hanın duası Vaysaravana'yı gerçekten etkilemiş. Vaysaravana'nın alnı yarılmış ve oradan şişman bir çocuk atlayıp inmiş. Han,

ilahın bahşettiği bu çocuğu götürüp saraya yerleştirmiş. Halk gelerek onu kutlamış. Bu çocuğun insan sütü içmediğini kim bilsin! Han, çocuğun iyileşmemesine üzülmüş ve tekrar Vaysaravana tapınağına giderek çocuğun beslenme şeklini öğrenmek istemiş. O anda mabedin önü aniden tıpkı kadınların memesi gibi bir şekle bürünmüş. Çocuk bunu görünce önüne gidip onu emmiş. O günden sonra çocuk, bu memeyi emerek yetişkin biri olmuş. O akıl ve bahadırlıkta öncekilerden daha iyiymiş. O, yeri emip büyüdüğü için ona "Kutsana (Yer emici) denmiş. Sonra bu devletin adı da "Kutsan" olmuş, yavaş yavaş "Hoten" şeklinde değişmiş.

230. YARKEND ADI HAKKINDA RİVAYET

Muhammed peygamberin sahabeleri, İslam dinini yaymak için geldiğinde, Uygurların dışında burada yaşayanlar, büyük cahillik ederek İslam dinine karşı çıkmışlar. Yarkendliler ise kolaylıkla İslam dinini kabul etmişler ve İslam dinini yaymak için gelenlere saygı göstererek iyi bakmışlar. Bundan dolayı İslam dinini yayanlar "Bunlar bize yarken." demişler. Böylece bu yerin adı "Yarken" olarak kalmış.

231. İĞDE AYAKLANMASI RİVAYETİ

Fağfur Çin, yedi şehri hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Üç[928] şehrinin cihanı süsleyen güneş ışığı gibi parlak ve cevher gibi on beş yaşındaki güzel yüzlü kızına yöneticiler gözünü dikmiş. Yöneticiler, "Yüce hana bundan daha kıymetli hediye olmaz." diyerek bu kızı Çin'e hediye olarak götürmüşler. Bu kız, hana çok iyi bir eş olduğu için han onu diğer eşlerinden daha üstün tutmuş. Bir gün han, kızın üzgün bir şekilde ağlayarak oturduğunu görmüş. Bunun üzerine han "Acaba yeryüzünde benden daha yüce han mı var, bu güzel yüzlü kız yine niçin ağlıyor, sebebini öğreneyim!" diyerek sormuş. Kız cevap olarak şöyle demiş: "Benim yurdumda meyve veren bir ağaç vardı. Meyvesi altından, yaprakları gümüşten ve reçinesi de ıtırdandı. Bu ağaç aklıma geldi de onu özlediğim için ağladım." deyince, han şöyle emir vermiş: "Üç şehrinde böyle bir ağaç varmış. Hemen gidip onu getirin, bu ağaç benim bahçelerime lâyıkmış."

Emir ulaştığında yöneticiler, Üç şehrin hâkimi Rehmitulla Bey'e emir göndererek, bütün iğde ağaçlarını büyük hanın huzuruna getirip hanın sevgisini kazansın, demişler. Bey, hanın emir verdiği gibi halkı toplayarak, bütün Üç halkına iğde fidanı taşımalarını emretmiş. Halk, iğde fidanlarını yüklenerek, on bin kilometre yola

[928] Üç: Üçturfan şehrinin eski adı.

yaya olarak çıkmışlar. Yirmi kilometre kadar yürüdükten sonra, bir gece aralarında konuşup "Bu fidanları istenilen yere taşıyıncaya kadar hepimiz öleceğiz, böyle öleceğimize savaşarak ölelim!" diyerek gece yarısı isyan çıkarmışlar. İğde fidanlarını sopa yaparak, başlarındaki askerlerle savaşmışlar ve galip gelmişler. Bu durumu haber alan han, sinirlenerek hemen çok iyi donatılmış askerleriyle Üç şehrini basmış ve önüne çıkanı öldürmüş. Han'ın elinden kurtulan Üç halkı, her tarafa kaçıp dağılmış. Bu olaya halk "İğde Ayaklanması" demiş. O günden sonra, halkının çoğu ölen Üç şehrine, eski Turfan'ın halkı taşınmış. O günden sonra "Üç" sözüne "Turfan" sözü eklenip, bu şehrin adı "Üçturfan" olmuş.

IV.2.8.2. KASABALARLA İLGİLİ EFSANELER

232. OYTOĞRAK* (1)

Keriye'deki Oytoğrak'ta eskiden insan yaşamazmış. Sonra çeşitli yerlerden gelen insanların toplanmasıyla, burası altmış ailelik bir yurda dönüşmüş. Bunun için "Altmış Oytoğrak" denilirmiş. O dönemde Keriye'de üç bin aile yaşadığı için "Üç bin Keriye" denilmiş.

Bundan tahminen yüzlerce yıl önce, "Çoñ Toğrak" etrafında çiftçilikle geçimini sağlayan bir karı koca varmış. Onlar geceleyin kavağın kovuğunda yatar, gündüzleri de tarlada çalışırlarmış. Bunların güzel bir tek kız çocukları varmış. Bu yurda bir ressam gelmiş. Bu kızın güzelliğine hayran olup, kalem ve boyalarını hemen eline alarak kızın resmini yapmaya başlamış. Resim biter bitmez, aniden hava değişmiş ve kasırga çıkarak resmi uçurup padişahın şehrine götürmüş. Resim, padişahın huzuruna kadar gitmiş. Padişah, bu güzel perinin resmini görünce, ona âşık olmuş ve bu resimdeki periyi nerede olursa olsun bulup getirmelerini emretmiş. Altı yıl aradıktan sonra, resimdeki bu periyi bahsedilen "Çoñ Toğrak"ın kovuğundaki evde bulmuşlar ve saraya getirip padişahın emrine sunmuşlar. Kız, sarayda rahat bir yaşam sürmüş. Birkaç yıl sonra kız anne, ve babasını özleyerek padişahtan izin istemiş.

Padişah, kızla birlikte kaynana ve kayın babasını görmek için "Çoñ Toğrak"ın kovuğundaki eve girmiş. O günden sonra bazıları bu toğrağa "Han Toğrak" demiş; ancak toğrağın kovuğunu ev olarak kullanan kişiler buraya "Oytoğrak" demişler. Bu iki

* Oytoğrak: Kavak ağacından yapılan ev.

tür isim, bu yurdun adı olarak nesilden nesle aktarılıp gelmiş. O günden sonra "Oytoğrak" ismi, bu yurdun adı olarak yayılmış.

Rivayete göre, bu toğrağın içinden çıkan güzel peri yüz kırk dört şehri yönettikten sonra, Rum şehrine padişah olmuş.

233. OYTOĞRAK (2)

"Oytoğrak" sözü, bundan uzun yıllar önce ortaya çıkmış. O dönemlerde, burası uçsuz bucaksız bir kumlukmuş. Kumluğun ortasında büyük bir toğrak, onun etrafında ise ılgın ağaçları varmış.

Toğrağa yakın yerde bir pınar varmış. Anlatılanlara göre, savaşta yenilen insanlar, Hoten tarafından gelerek bu toğrağın dibine yerleşmişler. Onlar yavaş yavaş toplanmış ve sonunda altmıştan fazla insan buraya yerleşmiş. Günlerin birinde buraya yerleşen insanlar, bu büyük toğrağı kesmişler. Toğrağın kovuğundan yüzünü örtmüş, güzel bir peri ortaya çıkmış. Peri bu insanlara: "Kendinizi yaktınız, beni de yaktınız" diyerek gözden kaybolmuş. Toğrağı kestikleri yerden kan akmış. Bunu gören insanların rengi atmış ve buradan hızlıca kaçmışlar.

Bu olaydan sonra bu toğrağa "Han Toğrak" demişler. Yılların geçmesiyle birlikte burayı kum basmış ve bahsedilen toğrak da kumun altında kalmış. Aradan birkaç yıl geçince, insanların bazıları "Burada bir toğrak vardı, kumun altında kaldı, han da kayboldu, aradan birkaç yıl geçti; fakat bize hiçbir zarar ziyan gelmedi. Toprağı kazıp altına baksak!" diyerek yeri kazmaya başlamışlar. Ne kadar kazmışlarsa da bulamamışlar. Sonunda, bu "Oytoğrak" (Derin gömülmüş kavakmış) diyerek kazmaktan vazgeçmişler.

234. OLANBAY HAKKINDA

Dekyanus padişahın bir oğlu varmış, adı Oğlanbay'mış. Oğlanbay, küçüklükten ata binmeyi, ok atmayı ve av yapmayı çok severmiş. On yedi yaşına girdiği gün, Dekyanus padişah oğlunun yetişkin biri olmasını kutlamak için büyük bir merasim düzenlemiş. Merasime bütün saray efradı ve yurdun ileri gelenleri katılarak Oğlanbay'ı kutlamışlar. Saz, türkü ve sarayın önünde avluda dans eden yiğitler ve kızlar, halkın dikkatini üzerinde toplanmış.

Oğlanbay, bu günlerde küçük çocuklardan ayrılmış ve gün boyu saray içinde büyükleri ile birlikte olunca, o gün merasime gelen kalabalığa baktıkça mutlu olup, sarayın daha da yüksek yerine çıkarak uzakları seyrediyorlarmış.

Onun gözü birden uzaktaki bir gül bahçesinde, dertli bir şekilde oturan bir kıza ilişmiş ve nöbetçilerin dikkatsizliğinden faydalanarak hemen babasının boz atına binip, sarayın arka kapısından uçar gibi çıkmış ve göz açıp kapayıncaya kadar az önce gördüğü kızın karşısına gelmiş. Oğlanbay attan inip, kızın güzelliğine tekrar durup bakmış, önünde ay dese aydan güzel, güneş dese güneşten güzel bir kız oturuyor. Oğlanbay, kıza yaklaşır yaklaşmaz bayılıp kızın önüne yığılıp kalmış. Kızcağız, aniden meydana gelen bu olaya şaşırıp, ne yapacağını bilemeyerek oturduğu yerden kalkmış ve onun kırk belik örülmüş kunduz gibi saçının ucu, Oğlanbay'ın sabı yüzünü silip geçmiş. Bunun üzerine Oğlanbay şaşırarak kendine gelmiş. Oğlanbay bu sırada kendine ne olduğunu kıza sormuş. Kız:

—Bunu kendinize sorun, ben nereden bileyim? diye cevap vermiş.

Oğlanbay kendisinin bu şehrin şehzadesi olduğunu söylemiş ve:

—Bu nasıl kerametti? Sarayın balkonundan sizi görür görmez buraya nasıl geldiğimi kesinlikle bilemiyorum. Benim bu azaptan kurtulmama yardımcı olun, ben tek başıma yapamayacağım. Sizin eviniz sarayın etrafında ise ben niçin sizi daha önce görmedim? demiş. Kız kahkahayla gülerek, yiğide oturmasını söyleyip anlatmaya başlamış:

—Benim adım Şirin. Babam, aslında babanızın askerlerinden, anam ise annenizin uzun yıllar hizmetini yapmış hizmetçilerindenmiş. Ben annemin karnındayken, babam savaş meydanında ölmüş. Sizin doğduğunuz gün, annem de beni doğurmak üzere sancı çekiyormuş. Sarayda iki bebek bir günde doğarsa, bu kötülüğün işareti olur, şevketli tahtımıza ortak olur, gelecekte kavga olur düşüncesiyle sizin için sütanne olarak getirilen annemi saraydan kendi kulübemize getirip koymuş. Dul annem, şiddetli doğum sancısı çekip, bin bir acıyla tek başına evde beni dünyaya getirmiş. Ben kırk günlük olduktan sonra, annem beni eve bırakıp kendisi başkalarının evinde ekmek yapar, çamaşır yıkar ve yyiyecek getirirmiş. Bugün, sizin bu merasiminizin olduğu haberini alıp, beni burada oturtarak, kendisi sarayın önüne gidip uzun yıllar hizmet ettiği annenizin oğlu olan sizi görüp gelmek niyetiyle gitmişti. Ben de sizi görmek

istiyordum. Ben de şimdi sizin gibi oldum. Niçin böyle olduğumu kendim de bilmiyorum.

Oğlanbay biraz düşündükten sonra:

—Bu yetişkin olduğumuzun alameti olsa gerek, birbirimizden ayrılmayalım, demiş.

—Siz bir şehzadesiniz, ben ise dul bir kadının kızıyım. Bizim bu şekilde oturduğumuzu başkaları görse hemen şaha bildirir. Bu durumda size hiçbir şey olmaz, benim halim ise yaman olur. En iyisi, hemen saraya dönün, demiş Şirin. Kızın bu sözlerini duyan Oğlanbay çok telaşlanıp:

—Şirin, şöyle yapsak olmaz mı? Benim şimdi saraya dönmem çok zor. Çünkü babam izinsiz saraydan çıkıp giden çocuklarını hiç acımadan cezalandırır. Üstelik ben sizden ayrılmayacağım. İkimiz birlikte yola çıkıp, uzak yerlere giderek istediğimiz gibi yaşayalım ve böylece muradımıza erelim, demiş. Kız derin derin düşündükten sonra şöyle demiş:

—O zaman bana âşık olan yiğidin şu üç şartı yerine getrimesi gerekir. Birinci şart, benim peşimden yaya olarak gelmeniz gerekir. İkinci şart, hedeflediğimiz yere vardıktan sonra, benimle birlikte yaşamanız gerekir. Üçüncü şart, eğer yolda benim izimi kaybedip, beni bulamazsanız, siz yürümeye devam ederek yorulduğunuz yerde bir şehir inşa edip, şehrin kapısını açık tutacaksınız. Ben cariyelerle şehre girip, şaşalı bir düğün yaparak kavuşma arzumuzu yerine getireceğiz, demiş ve pınar boyunca yürüyerek bir bağa girmiş. Oğlanbay da kızın arkasından yürümüş. Kız bir çadırın içine girip kaybolmuş. Bir süre sonra çadırın bir başka kapısından bir geyik çıkıp gitmiş. Oğlanbay, hemen çadırın içine girip bakmış içerisi bomboş, in cin top oynuyor, hiçbir şey görünmüyor. O hemen aklını başına toplayıp, az önce gördüğü geyiğin izini takip ederek yürümüş. Oğlanbay, Şirin kızın ata binmeden yaya olarak yoluna devam et, şklindeki sözünü yerine getirerek güçlükle yoluna devam etmiş. Bu şekilde kırk gün kırk gece yürüyerek Ürümçi'ye yakın bir yere gelmiş. Bakmış ki, orada çayırlar çimenler çok iyi, suları akıp duran, tertemiz göllerin içinde bir dinlenme yeri. Daha önceki geyik de buraya gelerek doğrudan göle girmiş ve gözden kaybolmuş.

Oğlanbay, gölün yanına gelerek suyun yüzüne dikkatle bakmış; ancak hiçbir şey görememiş. Ne yapacağını bilemeyerek, o yana bu yana bakıp çok huzursuz olmuş. Bu

şekilde göle yedi gün yedi gece bakıp durmuş; fakat geyik yine de görünmemiş. Oğlanbay aklını başına toplayıp, Şirin kızın ikinci şartını yerine getirmeyi aklından geçirmiş. Bütün akıl ve gücünü toplayarak, kırk yıl dinlenmeden çalışıp, bin bir cefa ile bir şehir kurmuş. Şehir bitince, Oğlanbay şöyle başını kaldırıp bir bakmış ki, şehrin doğu tarafından bir grup insan, batı tarafından bir grup insan davul zurna çalarak ve dans ederek şehre giriyor. Oğlanbay, dikkatle bakmış ve doğu taraftakilerin babası padişah Dekyanus önderliğindeki bir grup saray kızı; batı taraftakilerin ise melike Şirin önderliğindeki bir grup saray kızı olduğunu görmüş. Onlar şehrin ortasında karşılaşıp, Oğlanbay'ın büyük emeğine övgüler yağdırmışlar ve onun hal hatırını sormuşlar. Oğlanbay bakmış ki, babası Dekyanus'un oğlunun derdinden ağlaya ağlaya gözleri kör olmuş. O, bu duruma çok üzülmüş. Oğlanbay, Şirin kız ile görüşmeye gitmiş; fakat o Şirin kız değil, Şirin gibi süslenip gelen Şirin'in bir dostuymuş. Melike Şirin, geyik suretinden hala dönmemiş. Oğlanbay'ın aklına hemen Şirin kızın üçüncü şartı gelmiş ve bunu yerine getirmeden bu kısmetin çözülmeyeceğini anlayıp, üçüncü şartı yerine getirmeye karar vermiş. Aslında yeni biten bu şehrin kuzeyindeki bir Kafdağı'nda yatan yedi başlı bir yalmavuzun dilinin altında, yeni biten şehrin kapısının anahtarı saklanıyormuş. Şayet o anahtar ele geçirilmezse, şehre giriş de mümkün değilmiş. Bu yüzden Oğlanbay hemen babasının boz atına binip, dedelerinden miras kalıp korunan misran kılıcı alıp, yalmavuzdan anahtarı alıp gelmeye gitmiş. Oğlanbay, yalmavuzla kırk yıl savaşmış. Onun çok dayanıklı olmasından ve cesaretinden etkilenen yalmavuz, ağzından ahahtarı çıkarıp vermiş.

Oğlanbay şehre girmiş ve saray kapısını açarak bütün halkı toplamış. Oğlanbay'ın yaşadıklarından etkilenen Dekyanus'un gözünden yaşlar dökülmüş ve bir nehir hasıl olmuş. Onun suyunu içen geyik hemen Şirin'in suretine geri dönmüş. Şirin gölden çıkardığı mercanı babasının gözüne sürmüş ve Dekyanus'un gözleri açılmış.

Saray ehli bu kerameti görünce çok sevinmiş ve "Maşallah" demiş. Kırk gün kırk gece düğün olmuş ve Oğlanbay ile Şirin kız muratlarına ermişler. Dekyanus padişah da uzun süre yaşayarak bu dünyadan göçmüş.

Bundan sonra o şehre "Oğlanbay" şehri denilmiş. Zamanların geçmesiyle "Oğlanbay" sözü "Olanbay" şeklinde değişmiş.

235. PİÇAN

Bundan çok uzun zaman önce, bizim mukaddes ana toprağımızın hayat beşiği olan Tarım Nehri'nin vadisinde, Pişamşan adında güzel bir şehir varmış. Bu şehrin halkı, kendi devirlerinde rahat ve huzurlu bir şekilde uzun bir süre yaşamış.

Ne yazık ki, yılın birinde aşırı kuraklık olmuş ve Tarım Nehri'nin suyu kesilmiş. Araziler susuzluktan çatlamış ve ekilen hububatlar kurumuş. İnsanlar hayatlarını ve hayvanlarını kurtarmak için çeşitli yerlere göç etmişler. Bu şekilde halkın bir kısmı o zaman en güzel ve sık ormanların olduğu, güllük gülistanlık "Güldağ"ın[929] eteğine göçerek "Bilkiram" şehrini, dağın kuzey tarafında "Çoñ Hese", "Kiçik Hese" şehirlerini kurmuşlar. Onlar bu yerlerde bir süre yaşadıktan sonra, yer altı suyu derinleşip su yere sinmiş ve pınarlardan su çıkmaz olunca tekrar kuraklık meydana gelmiş. Bu yüzden insanlar tekrar göç etmek zorunda kalmışlar. Onlar, kuzey tarafa göç ederek başka bir şehir meydana getirmişler ve ona "Bulan"[930] demişler.

Şanssızlık ki, bu şehir de milattan birkaç asır önce kum altında kalmış, insanlar tekrar göç etmeye mecbur kalmış. Onlar göç edip başka bir şehir kurmuşlar ve ona "Piçan" demişler. Bu isim bundan çok uzun zamanlar önce ecdadımızın hayat beşiği olan Tarım Nehri vadisindeki güzel Pişamşan şehrinin sonraki dönemlerdeki adıdır.

236. KELPİN

Eskiden Kelpin'in etrafındaki dağlar çok sık ormanlarla kaplıymış. Bu ormanlarda her türlü yabani hayvan yaşarmış. Günlerin birinde, nereden geldikleri belli olmayan yedi avcı, Kelpin dağlarında avlanarak bir pınarın[931] başına gelmişler. Onlar pınarın suyundan kana kana içip yorgunluklarını atmışlar. Bu pınarın suyunu takip ederek gidelim, belki bir yurtla karşılaşırız, demişler. Pınarın suyunu takip ederek ilerlemişler. Su, bir yere gelince ikiye[932] bölünmüş. Bu yedi kişi, üçümüz akarsuyun birini, dördümüz de diğerini takip ederek yürüyelim, diyerek ikiye ayrılıp ilerlemişler. Onlar epey yol kat etmişler. Akarsulardan biri düz bir yerdeki verimli topraklarda yayılarak kaybolmuş. Bu düzlük şimdiki Kalma kasabasının etrafıymış. Diğer akarsu ise şimdiki "Ara Aymak" ve "Toma Arik" kasabalarındaki verimli yerlere yayılırmış.

[929] Güldağ: Şimdi bu dağın haritadaki adı Çöldağ.
[930] Bazıları, bu şehrin adı "Bulan" (İlk önceki şehir)di derken, bazıları "Bulak" idi demektedir. Yine bazıları şehrin adı "Fişşehran"dır.
[931] Bir pınar: Şimdiki Balıklı'daki pınar.
[932] İki: Şimdiki Gezlik Köyü, Yürçi köylerine su ayıran iki toma.

Buraya gelenler, suyun bolluğunu ve toprakların verimliliğini görünce, kulübeler yaparak buaray yerleşip çiftçilik yapmaya başlamışlar. Onlar, yerleştikleri yerleri filan köy, falan köy şeklinde adlandırmışlar. Bu yedi kişinin hepsi erkek olduğu için günlük hayatta zorluk çekmişler ve Allah'tan birer kadın vermesi için dua etmişler. Onların isteği Allah'a ulaşmış. Allah onlar için gökyüzünden birer peri indirmiş. Onlar, bu perilerle evlenip çoğalınca, şimdiki "Kelpin" halkını meydana getirmişler.

Kelpin ismi, onların ilk önce "kepe"* yapıp yerleşmelerinden gelmiş. Önce "Kepe" denmiş, zamanın geçmesiyle "Kelpin" şekline dönüşmüş. Kelpinlilere başkalarının "Azitku"* demesi, Kelpinlilerin anneleri periydi, şeklindeki anlayıştan kaynaklanırmış.

237. YORUNKAŞ VE KARAKAŞ

İliçi pazarının iki tarafında Yorunkaş ve Karakaş isimli nehirler gece gündüz durmadan akar. Önceden bu iki nehir tekmiş ve suyu çok fazlaymış, daha sonra bu nehrin suyu azalmış ve ortada bir adacık oluşmuş ve gittikçe büyümüş. Burada yaşayan insan sayısı artmış ve bir şehir oluşmuş. O günlerden itibaren insanlar, doğu taraftaki nehre "Yorukkaş", batı taraftaki nehre "Karakaş" demişler. Daha sonra "Yorukkaş" sözü "Yorunkaş" şekline dönüşmüş.

238. HIZIR ALEYHİSSELAM VE KARAKAŞ

Rivayete göre, Hızır aleyhisselam "dilenci" kılığına girip eşeğine binerek sefere çıkmış. Seher vaktinde uyuyup kalmaması için bir horozu kendine yoldaş olarak almış. Onun bu kez sefere çıkmasının amacı, yurtları ve şehirleri gezip, gittiği yerlerdeki halkların akıl ve anlayışını sınamak ve bunları karşılaştırıp görmekmiş.

"Dilenci" bir şehre gelmiş. Eşeğini yem teknesine bağlayıp, horozunu da kervansaray sahibine emanet ederek pazara çıkmış. Yaşlı, takva sahibi birinin yanına varıp, tavuğun gözünden azıcık büyük yuvarlak madeni paradan birini uzatarak:

—Efendim, yanımdaki bütün param bu. Bu paraya bana yiyecek, eşeğime yem, horozuma da tavuk yemi bulup verseniz, demiş. Karşısındaki kişi sinirlenerek:

—Ey dilenci, bu paran ne işe yarar? Benim işime engel olma, diyerek yoluna devam etmiş. "Dilenci" utanarak "Pişmanlıkla yaşayacaksın!" diye beddua etmiş. O

* Kepe: Baraka, kulübe.
* Azitku: Azdıran, şaşırtan.

günden beri, o memleketin insanları herhangi bir işi yaptıktan sonra "Keşke öyle değil, şöyle yapsaymışım!" şeklinde pişmanlık içinde yaşarmış.

"Dilenci", birkaç gün sonra bir başka memlekete varmış. Yaşlı, satıcının yanına varıp:

—Efendim, şu paraya bana yiyecek, eşeğime yem, horozuma da tavuk yemi verir misiniz? demiş. Satıcı bu müşterinin parasına bakarak alay edip gülümsemiş:

—Bu paranıza hüthüt kuşu bile bir kez osuruvermez, demiş. "Dilenci" üzülerek "Birbirinizin peşinde olasınız! diye beddua etmiş. O günden beri, bu memleketin insanları birbirini gizlice izler ve biri diğerini çekemeyerek düşmanlık içinde yaşarmış.

"Dilenci" birkaç gün sonra, yine bir başka memlekete gelmiş. Bir bakkalın önüne gelip:

—Bu paraya bana yiyecek, eşeğime yem, horozuma da tavuk yemi verir misiniz, demiş. Bakkal öfkelenerek:

—Bu paran bir tane şeftali bile etmez. Önümden çabuk git, demiş. "Dilenci" çok üzülmüş ve bunun üzerine "Bulduğun boğazından artmasın!" diye beddua etmiş. O günden beri bu memleketin insanları ne kadar çalışsa da bulduklarını boğazından artıramayıp fakir olarak yaşarlarmış.

"Dilenci" bir hafta sonra Karakaş'a gelmiş. Eşeğini yem teknesine bağlamış, horozunu da kervansaray sahibine emanet ederek pazara çıkmış. On yaşlarında bir çocuğu çağırıp:

—Bu paraya bana yiyecek, eşeğime yem, horozuma da tavuk yemi getir, demiş. Çocuk bir süre sonra, bir kavun kucaklayıp getirerek "dilenci"ye vermiş. "Dilenci" kervansaraya gelip, kavunu yiyerek karnını doyurmuş. Kavunun kabuğunu eşeğine, çekirdeğini de horozuna vermiş. "Dilenci" sevinerek:

—Ey cömert Allah! Bu memleketin rızkını bol ver! diye dua etmiş. Allahuteala, Hızır'ın duasını kabul etmiş. O günden beri, Karakaş'ın yiyeceği, içeceği ve nimetleri bol; halkı da refah içinde yaşarmış.

IV.2.8.3. KÖYLERLE İLGİLİ EFSANELER

239. CÜCE BAŞ

Kaşgar'ın Künşeher ilçesinin Koğan kasabasında "Cüce Baş" adında bir köy vardır. Buranın adı ile ilgili halk arasında şöyle bir rivayet var:

Appak Hoca devrinde, İsfahan'dan "Perzok" adında biri derviş kıyafetine bürünüp, şimdiki Koğan kasabasının bir köyüne gelip yerleşmiş. Bu kişi tıp ilmini iyi bilen, Kuran-ı Kerim ve hadisleri iyi bilen, sihir ve büyüden de anlayan biriymiş. O, Kaşgar'a geldikten sonra, halkı ücretsiz tedavi etmiş ve fetva verme, yalandan rüya görüp onu tabir etme ve yalandan keramet gösterme gibi işlerle halk arasında "evliya" olarak görülmeye başlanmış. Bu kişiye sadece sıradan insanlar değil, Apak Hoca'nın müritlerinin de çoğu el verip bağlanmış. Bunu duyan Apak Hoca'nın canı çok sıkılmış. Fakat onu kovup çıkarmaya gücü yetmediği için, hükümete başvurarak onu kovmak maksadıyla onları şiilikle suçlayarak hanın sarayına çıkmış. Yolvashan birçok askerle Perzok'un yaşadığı yeri kuşatmış, onu ve birkaç müridini tutarak geçitteki "Kara Kovuk" adındaki zindana atmış, kalanları ise dağıtmış. Perzok, kısa boylu, küçükbaşlı ve küçük gözlü, burnu uzun, çirkin bir mahlûkmuş. Apak Hoca'nın taraftarları onunla alay edip "Cüce Baş Cadı" diye lakap takmışlar. Sonra insanlar Perzok'un yaşadığı bu yere "Çüce Baş" demişler.

240. LELİLİK ŞEHRİ

Eski zamanlarda Lelilik, çok büyük bir şehirmiş. Ev ve yapılar o kadar çokmuş ki, bir horoz çatıya çıksa, çatıdan çatıya geçerek kırk gün kırk gece yürüse ancak yere inermiş. Bu şehirde aç gözlü ve cimri bir padişah varmış. Onun hazinesinde sayısız altın, gümüş ve yakut varmış. Fakat o, bu kadar varlıkla yetinmeyip, daima dağda parlayan karlı tepeyi gösterip: "İşte bu dağ gibi yakutlarım olsa, muradıma ererim." dermiş. Bir gün o yine karlı dağa bakıp hayal kurarken, bir dilenci saraya deyneğini vurup girmiş. Padişah, tatlı hayalini berbat eden dilenciye çok sinirlenmiş ve hizmetlilere dilenci için bayatlamış yarım ekmek çıkartmış. Hizmetliler, dilenciye bayat ekmeği vermişler ve padişahın sinirlendiğini söylemişler. Dilenci bayat ekmeği alıp, "Allah'ım, padişahın beklentilerini yerine getir, âmin!" diye dua etmiş ve gözden kaybolmuş. Dilencinin gözden kayboluşuyla birlikte, dünya karanlık olmuş ve bir süre sonra dağdan taraf aydınlanarak bütün şehri su basmış. Gözü açıp kapayıncaya kadar bütün şehir su altında kalmış. Zaman geçtikçe su çekilmiş ve burası bir kumluğa dönüşmüş. İnsanlar buraya oduna gelmişler. Oduna gelince, burada yakut, sedef ve

mercanların serilip durduğunu görmüşler ve leil*-yakut toplayarak şehre geri dönmüşler. O günden sonra bu eski şehre insanlar "Lelilik" demişler.

241. TATİRAN

Eski zamanlarda Ketran şehri (Tatiran) güçlü bir kara boranın tehdidine maruz kalmış. Boran gittikçe artıp bir kum fırtınasına dönüşmüş. Çerçen Nehri'ni kumla doldurmuş. Tarlalar, bağ ve bahçeler kum altında kalmış. Bu şehrin dışında yedi aile yaşıyormuş. Onlar çiftçilikle uğraşırmış. Kum fırtınası etkisini artırıp şehir kum altında kalırken onlar harman kaldırıyormuş. Onlar, kara boranda hiçbir şey göremeden, yedi yere dikilen direğin etrafında dönerek harman kaldırıyorlarmış. Dört gün dört gece devam eden boran durmuş. Onlar bakmışlar ki, Tatiran şehrinden eser yok, görünen her yerde kum tepeleri var. Sadece yedi yere dikilen direğin etrafında dönüp duran yedi insan hayatta kalmış. Sonra onlar kum altında kalan şehirden göç ederek şimdiki Tatiran denen yere gelmişler. Şimdiki Tatiranlılar kum fırtınasından kurtulan yedi kişinin evlatlarıymış.

242. LİKEN

Şayar ilçesinin "Mazar Ğocam" kasabasının Liken adında bir köyü var. Bu yerin adının ortaya çıkışı ile ilgili şöyle bir rivayet yayılmıştır:

Eski devirlerde bu yurda büyük bir evliya gelmiş. Bu evliyanın yüzünden nur akarmış. O, başına kenarları uzun, kalpağa benzeyen tuhaf bir başlık giyermiş. O, ata bindiğinde bu uzun başlığı sallanıp dururmuş. Bu evliya at üzerinde, herkesin evinin önüne gelerek insanları adaletli ve insaflı olmaya davet edermiş. Sonra giderken buradaki halka pirinçten bir zil verip, "Ne zaman başınız dara düşerse bu zili çalın, ben o anda ortaya çıkıp, işinize yardım ederim." demiş ve gitmiş. Evliya gittikten birkaç gün sonra, bu zatla ilgili insanlar arasında tartışma başlamış. Bazıları onun evliya olduğuna hiç inanmamış. Sonunda deneyip görmek için zili çalmışlar. O anda evliya onların önünde belirip "Ne zorlukla karşılaştınız?" diye sormuş. Buna şaşıran insanlar, ne diyeceklerini bilemeyip şaşkın şaşkın bakışmışlar. Sonra evliyayı bir eve misafirliğe davet ederek, onun doğru söyleyip söylemediğini tekrar görmek için pilav pişirmişler ve üzerine kedi eti koyup getirmişler. Evliya bakar bakmaz onun kedi eti olduğunu anlamış ve öfkelenerek: "Sizler beni ahmak mı sandınız? Bana değil kendinize kötülük ettiniz,

* Leil: Yakut

şimdi bu zil özelliğini kaybetti. Ben bir daha geri gelmeyeceğim." diyerek gitmiş. Daha sonra insanlar yaptıkları işlere pişman olmuşlar. Onlar, bu evliyanın gazabına uğramamak ve günahları için tövbe edip, evliyaya sığınarak hayır yemeği vermişler. Onlar, evliyayı taklit ederek onun başlığına benzeyen başlıklar takmaya başlamışlar. Yürüdüklerinde bu uzun başlık "likañlap (sallanıp)" durmuş. Onun için başka memleketlerde yaşayanlar, onlara "Likañlar", bu yurda ise "Likañ" demeye başlamışlar. Daha sonraları "Likañ" sözü "Likeñ" şekline dönüşmüş.

243. KÖTEKSARAY

Herşeyden haberdar olan danışmanlar, kıssalardan inci mercan dizenler Şayar'daki "Köteksaray şehri" hakkında şu hikayeyi anlatırlar:

Aslı Uygurlardan olan "Cankara"[933] adında bir grup insan, Telemet Yokuşu üzerinden Tanrıdağlarını geçip Kuça diyarına gelmiş. Cankaraların ak sakalı "Altunhan"mış. O, çok şey görüp geçirmiş, akıllı ve cesur biriymiş. Altunhan, adamlarından ikisini Kuça hanının yanına göndermiş. Elçiler, birçok hediyeyle aslan suretindeki tahtta oturan Kuça hanının huzuruna gelmişler ve geliş amaçlarını anlatmışlar:

—Ey şan u şevketli, yedi iklime şöhreti yayılan padişahıalem, biz Cankarlar sizin huzurunuza sığınıp geldik. Siz de biliyorsunuz ki, biz Cankaralar uzun zamandır kuzeydeki yaylalarda hayvanlarımızı otlatarak hayatımızı sürdürürüz. Fakat bugün yabancı kavimlerin insanları bizim yurdumuza hücum ederek herşeyi talan, mallarımızı elimizden çekip aldı ve kızlarımızı kadınlarımızı talan edip gitti. Biz çaresiz kalıp, yurdumuzu terk ederek şaşkın bir şekilde yol almaktayız. Ulu tanrının isteğiyle Altunhan, bizi sizlerin bu mübarek yurduna yolladı. Biz, sizin bizi himaye edip etmeyeceğinizi sormaya geldik. Biliyoruz ki, Kuça diyarı uçsuz bucaksız bir yer. Buradan bize yer verseniz, biz de burada sizin emrinize boyun eğip uysal bir halk olarak yaşasak.

Kuça hanı bunu dinledikten sonra derin düşünceye dalmış. O, Altunhan'ın akıllı ve bilgili bir kişi olduğunu, Cankaralar'ın savaşta usta, cesur ve pehlivan olduğunu çok iyi biliyormuş. Bunların bunca uzun yolu katederek yurdumuza gelmesinde kesinlikle kötü bir maksat var, eğer onları yurdumda tutarsam, daha sonra padişahlık saltanatıma

[933] Cankara: Eski Uygurların bir kabilesi.

korku salmaları, halkın huzurunu bozmaları mümkün. Bunun için onları vaktinde yok etmek gerekir, diye düşünmüş. Sonunda, elçilere sezdirmeden nezaket içinde muamele yaparak şöyle demiş:

—Ben sizlerin isteğini kesinlikle yerine getireceğim. Sizler geri dönerek Altunhan'a benden selam söyleyin, şimdi olduğunuz yerde dinlenerek gününüzü geçirin. Yarın ben sizlere yer taksim edeceğim.

Bunun üzerine elçiler geri dönmüş ve durumu Altunhan'a anlatmışlar. Altunhan liderliğinde bütün Cankaralar, buna sevinerek huzur içinde kırlara yerleşip dinlenmişler. Gece yarısı olunca herkes huzur içinde uykuya daldığında, Kuça hanı tarafından gönderilen sayısız asker onları kuşatarak katliama başlamış. Cankaralar ne olduğunu anlayıncaya kadar birçok insan hayatını kaybetmiş. Birden aklı başına gelen Altunhan, iyi niyetli davrandığına bin bir pişman olmuş ve hemen boz soylu atına binip yiğitlerini toplayarak savaşa girmiş. Onlar yiğitçe savaşıp, Kuça hanının birçok askerini zaiyata uğratmışlar ve sonunda kuşatmayı yarıp çıkmışlar. Fakat Altunhan savaşta ağır yaralanmış. Altunhan sağ kalan adamlarını toplayarak, güneye doğru hareket etmiş. Onlar, şimdiki Şayar kasabasının yeni mahalle civarına gelip yerleşmişler. Burada büyük bir göl varmış. Onlar, gölün kenarında gecelemişler. Altunhan ağır yaralandığı için, durumu gittikçe kötüleşmiş. O öleceğini anlamış ve kardeşlerinin kendinden sonraki durumlarını düşünüp üzüntüyle göğe bakarak yatıyormuş. Bu sırada, herkes tatlı bir şekilde uykuya dalmış, sadece Altunhan uyanık yatıyormuş. Birden acayip bir mucize gerçekleşmiş: Gökten yuvarlak bir ışık parlayarak aşağıya doğru inmiş. Bu yuvarlak nesne gittikçe yaklaşıp onun başının üzerine gelince durmuş. Cankaraların yattığı yerin etrafı bir kilometre uzunluğunda sanki gündüz gibi aydınlanmış. Altunhan, buna şaşırmış ve hemen yerinden kalkmış.

Tam bu sırada gökten şöyle bir ses gelmiş:

—Ey Altunhan, kulak verip dinle! Senin kavmin yeterince eziyet çekti. Senin durumun da iyice ağırlaştı. Fakat tanrı senin kavmini kurtaracak, sen ölmeden önce onlara söyle, güney tarafa gitsinler, orada sizin neslinizi devam ettireceğiniz güzel bir yer var. O yerin adı "Üçkat"tır. Üçkat'ın hanı, senin kavmini himaye edecek. Onlar orada rahat yaşayıp, zamanla çoğalırlar.

Gökyüzünden gelen bu sesin kaybolmasıyla birlikte, az önceki yuvarlak ışık da aniden göle inmiş ve suda kaybolmuş. Bu keramete şaşıran Altunhan, hemen Cankaraları uyandırmış ve onlara az önce olanları anlatmış. Altunhan'ın durumu gittikçe ağırlaşmış ve sabaha karşı vefat etmiş. Cankaralar Altunhan'ı gölün kenarına defnetmişler. Ondan sonra buraya "Altun Göl" denilmiş ve şimdi de bu isim ile anılmaktadır. Cankaralar Altunhan'ın nasihatını yerine getirerek güneye doğru hareket etmişler ve şimdi Üçkat diye adlandırılan yerdeki (Toksu kasabası Üçkat köyünde) Üçkat padişahlığına gelip onlardan himaye edilmelerini istemişler. Üçkat padişahı onlara suyu bol, çevresi orman ve otlaklarla kaplı güzel bir yer ayırıp vermiş. Onlar, burada yaşayıp zamanla çoğalmışlar ve şehirler kurmuşlar. Onlar bütün yapıları kavak ağacından yapmışlar. Kucağa sığmayacak kadar büyüklükteki kavak ağaçlarından yapılmış olan bu şehir "Kötek şehri", "Köteksaray" diye adlandırılmış. Cankaralar kendilerini kurtaran Gök tanrıyı da unutmamışlar. Onlar, en yüksekteki kum tepesinin üzerini seçerek, her yıl burada Gök Tanrı için kurban sunarlar ve yüksek kum tepesinin üzerine çok uzun bir direk dikerek kurbanlarını bu direğe asarlarmış. Karga ve kuzgunlar direğe asılan etleri alıp giderlermiş ve onlar bizim kurbanlarımız Tanrı tarafından kabul edildi, diye düşünürlermiş. Daha sonra burası "Hadadön (Direktepe)" diye adlandırılmış. Köteksaray'daki Cankaralar zamanla çoğalmışlar ve birçok şehir inşa etmişler. Şimdi "Yantakşehir", "Tonguzbaş şehri", "Butbaş şehri" diye anılan şehirlerin hepsini onlar inşa etmiş. Cankaralardan bir grup insan şimdiki "Yeni Mahalle" kasabasının kuzeyindeki "Yenirik" köyüne göç ederek, oraları yerleşim yeri haline getirmişler. Oradaki "Cankara" denen yerin adı şimdiye kadar işte bu isimle gelmiş.

IV.2.8.4. MAHALLE VE SEMTLERLE İLGİLİ EFSANELER

244. AMANŞA İSMİ HAKKINDA

Önceden Piçan'ın şimdiki Amanşa denilen mahallesinin karşı tarafındaki Kumdağ'ın aşağı tarafı şehirmiş. Günlerden bir gün kuvvetli bir boran çıkmış ve bütün şehir kum altında kalmış. Sadece şimdiki "Amanşa" denilen mahalle bu felâketten

"aman kalmış."* Bundan dolayı insanlar bu yerin adını "aman kalan şehir" (mahalle anlamında) Amanşa diye adlandırmış. Şimdi de bu isimle anılmaktadır.

245. ÇİM ÇİM OĞUL

Çok eski zamanda, Kelpin gür bir ormanlıkmış. Buradaki orman öyle sık büyümüş ki, yeryüzüne yıl boyu güneş ışığı düşmezmiş. Ormanda, her türlü hayvan ve kuş rahat bir şekilde yaşarmış. İnsanoğlu ise çok az olup sayılabilirmiş.

Günlerin birinde burada, Taşçomak isimli bir avcı ortaya çıkmış. Onun taştan yapılmış bir çomağı varmış ve her türlü hayvanı bu çomağı ile avlarmış. Halk, onun bu maharetini takdir eder ve onu çok severmiş. O, günlerini ormanda yaptığı kulübede geçirmeye başlamış. Günler, aylar, yıllar geçmiş, Taşçomak evlenmiş ve hanımı bir oğlan doğurmuş. Bu oğlanı pek şımarık yetiştirmiş. Ona toz toprak kondurmayıp ne isterse yerine getirmiş ve nazlı bir şekilde yetiştirmiş. Oğlu büyüdükten sonra, ona avcılığı öğrenmesini söylemiş. Oğlu avcılığı öğrenmeyi istememiş. Başka bir işte çalışmasını istemiş, oğlu onu da kabul etmemiş. Anne baba çaresiz kalmış ve onu kendi haline bırakmışlar. Çocuk, babasının işlerini öğrenmek yerine hazıra konmayı öğrenmiş.

Günlerin birinde büyük bir sel olmuş. Su ormanda ve dere yataklarında insanın boyunu aşkın bir şekilde akmış. Taşçomak ile eşi, avdaymış. Oğlu bir ağaca çıkmış. Sel bir iki gün akmış geçmiş; fakat Taşçomak ile eşi geri dönmemiş. Anne babasının sırtından geçinen oğlan, karnı aç bir şekilde onları beklemiş. Sonunda, anne babasını aramaya mecbur kalarak ormanın içinde kaybolmuş. Bir yere geldiğinde, önünde bir dağ görünmüş. Çocuk, dağın tepesine çıkıp geldiği tarafa bakarak anne babasına çağırmış, ağlamış. Sonunda sesi kesilmiş, gözünün yaşı kurumuş ve gözleri yorulup bu şekilde dağda kalmış. Onun sesi dağda yankılanmaya devam etmiş. Babasının hünerini öğrenmediği için, açlıktan dermanı kalmamış. Bu sırada bir melek gelip çocuğa yardım etmeye çalışmış. Çocuk yine gözünü kırparak bakmaya devam etmiş. Melek ona: "İsminiz Çim Çim Oğul olsun, yeriniz kulübe olsun ve vücudunuz bu dağda taşa dönsün. Anne babasından bir şey öğrenmeyenler sizden ibret alsın, küçüklükten çevik, çalışkan ve işgüzar olsun, âmin!" demiş ve gözden kaybolmuş. Meleğin duası biter bitmez kabul görmüş. Oğlan, o anda taşa dönüşmüş ve dağın tepesinde kalmış. Bazıları,

* Aman kalmak: Kurtulmak, sağ kalmak, esen kalmak.

onun taşa dönüşen vücuduna “Çim Çim Oğul”, bazıları da “Çim Çim Oğlam” demiş. Kelpin’in bütün köylerindekiler, bu Çim Çim Oğul’u uzaktan görebilirler.

Anlatılanlara göre, “Çim Çim Oğul” anne babasının sözünü dinlemediğine pişman olup ağlarmış. Gece gündüz uyumadan gözünü kırparak anne babasını beklermiş.

246. DOKUZ EJDERHA SÖĞÜDÜ (1)

Rivayete göre, uzun yıllar önce Kumul’da Bedri Belhi adında bir kişi yaşamış. O, öyle bir müminmiş ki kimsenin gönlünü kırmaz ve kendi başına çiftçilik yaparak hayatını sürdürürmüş. Günlerin birinde kuvvetli bir rüzgar çıkmış, Yarbağ Köprüsü’nün kenarındaki kara söğütlerden birinin dalını kırmış. Bedri Belhi adındaki bu kişi, kırılan dalı getirip şimdiki “Dokuz Ejderha Söğüdü Mahallesi”ndeki pınarın yanına dikmiş. Yıllar geçtikçe bu söğüt büyümüş ve dokuz dallı büyük bir ağaç olmuş. Onun büyüklüğü diğer söğütlere benzemezmiş, yerden başını kaldırmış dokuz yılanı anımsatırmış. Bu dokuz dallı söğüt, aradan yıllar geçince “Dokuz Ejderha Söğüdü” adını almış.

247. DOKUZ EJDERHA SÖĞÜDÜ (2)

Şöyle rivayet ederler ki, Çiñ sülâlesi Cyaçin zamanında, başkent Beyciñ şehrinde bir kuyu varmış. Bu kuyudan dört mevsim havaya bembeyaz duman yükselirmiş. Bu dumanın havaya yükselişi normal olmayıp, tıpkı yılan gibi kıvrılarak yükselirmiş. Daha sonraları bu duman yavaş yavaş azalmış ve sonunda kaybolup gitmiş. Bu haber hana ulaştıktan sonra, han, müneccimlerini toplayarak bu işin ne anlama geldiğini sormuş. Müneccimler:

—Aslında, bu kuyuda hanlığın tacını ve tahtını koruyan bir ejderha var. Şimdi o batı tarafa gitti. Batıdaki kral sarayının doğusunda bir pınar varmış ve pınarın yanında da bir kökten çıkan ejderha suretinde dokuz dallı bir söğüt varmış. Onların uçları pınarın suyuna neredeyse değecekmiş. Eğer uçları pınarın suyuna değerse, onlar gerçekten dokuz ejderhaya dönüşecekmiş. Kral sarayının önündeki ağaca, bir çift kuş yuva yapmış. Kuşların yavrusu yumurtadan çıktığı gün, kralın karısı hamile kalacakmış. Kuş yavrusu uçmaya başladığında çocuk yetişkin olacakmış. Eğer dokuz ejderha söğüdü, gerçek ejderhaya dönüşüp çocuğu korursa, o zaman dünyada ona hiç kimse

karşı çıkamayacak ve hanlık sonunda o çocuğun eline geçecek, şeklinde yorumlamışlar. Han bunu duyunca korkmuş:

—Şimdi bunun çözümü nedir? diye sormuş. Müneccimler:

—Söğüdü derhal kesmek, yumurtayı atmak, belayı beşikte yok etmek ve hanlığı korumak gerekir, diye cevap vermişler. Han, hemen üç yüz askerini batıya göndermiş.

O dönemde, Kumul'da Kral Muhemmed Beşir hüküm sürüyormuş ve onun da karısı hamileymiş. Kral sarayının güneydoğusunda büyük bir ağaç varmış. Bir çift kaz bu ağaca yuva yapmaya başlamış. Kaz, aslında su boylarında yaşayan ve buralara yuva yaparak yumurtlayan bir kuş olduğu için, insanlar bunların ağaca yuva yapmasına şaşırmış. Bu bir çift kazın sadece bir yumurtası varmış. Pınarın başındaki dokuz ejderhaya benzeyen söğüt çok büyük ve gürmüş. Hanın gönderdiği üç yüz asker, altı ay süren yolculuktan sonra Kumul'a gelmiş. Önce ağaca tırmanarak kazın yumurtasını parçalamışlar, daha sonra da pınarın başına giderek dokuz dallı söğüdün dallarını bir bir kesmişler. Dallarını kesince onlardan kan akmış. Tam bu günlerde Kral Muhemmed Beşir'in karısı doğum yapmış ve bir oğul dünyaya getirmiş. Ancak bu çocuk sakat doğmuş. Bu çocuğun nesli "Çiñ Kral" olsa da, Uygurlar ona "Akhan Kral", Çinliler ise "Ten Kral" demişler.

248. DOKUZ EJDERHA SÖGÜDÜ (3)

Rivayete göre, Çin sülâlesinin Cyaçiñ Han devrinde başkent Beyciñ şehrindeki bir yerden daima havaya bembeyaz duman yükselirmiş. Sonra bu beyaz duman gittikçe azalmış ve sonunda kaybolmuş. Tam bu sırada, memleketin her yerinde hana karşı isyan çıkmış ve hanın gücü zayıflamaya başlamış. Bundan endişelenen han, bir gün müneccimlerini çağırtıp, bu işin ne anlama geldiğini sormuş. Hanın müneccimlerinden biri, falnamesini açarak bu olayı şöyle yorumlamış:

—Bahsedilen beyaz dumanın yükseldiği yer, ejderhanın başının bulunduğu yermiş. Bu ejderha hanlığı uzun zamandan beri korumaktaymış. Şimdi o batıya gitti, onun için beyaz duman yükselmez olmuş. Her yerde görülen isyan ve kışkırtmalar bu ejderha ile ilişkiliymiş, demiş.

Hanın bu açıklamadan sonra endişesi artmış ve ne yapmak gerektiğini sormuş. Müneccim:

—Derhâl batıya gidip bahsedilen ejderhayı bulup öldürmezsek, hanlık batıya taşınacak, demiş. Bu söz üzerine han, yüz askerini derhâl müneccimlerle birlikte batıya gönderip, ejderhayı bulup öldürmelerini emretmiş. Onlar ejderhayı arayarak Aratürük'teki Nerinkir'in batı tarafındaki Cyencapu geçidine geldiklerinde akşam olmuş ve burada konaklamışlar. Sabahleyin etrafı dolaşarak Nerinkir'nin güney, Kumdağ'ın kuzeyindeki düzlüğe gelip bakmışlar ki, oradan havaya beyaz duman yükseliyor. Ejderhanın başının orada olduğunu düşünerek, orayı kazıp ejderhanın başını bularak onu öldürmek istemişler. Orayı onlarca metre kazdıktan sonra, yeraltından korkunç sesler gelmeye başlamış. Onlar, kazmaktan korkarak onu yakıp öldürmeye karar vermişler. Onlarca fıçı sıvı yağ döküp ateşe vermişler. Ateş, birkaç ay yanıp söndükten sonra bakmışlar ki, beyaz duman yükselmiyor. Onlar, ejderhanın başını yaktık, şimdi onun kuyruğu nerede, diye arayarak Kumul şehrindeki bir köyün "Dokuz Ejderha Söğüdü" mahallesine gelmişler. Burada aynı kökten yükselen ejderha suretindeki dokuz büyük söğüt dalını görünce ejderhanın kuyruğu buymuş diyerek onu kesip atmışlar. Rivayete göre, bu dalları kestiklerinde kan akmış.

249. AŞK YOLU

Bundan uzun yıllar önce, Kaşgar'ın Künşeher ilçesine bakan şimdiki Beşkerem kasabasının Sayvağ köyünde bir çiftçi yaşarmış. O, takva sahibi bir insanmış. Bu çiftçinin Şavar adında bir oğlu varmış. Çiftçi, onu ergenlik dönemine gelince Atuş'taki medreseye götürüp müderrise teslim etmiş. Müderris Şavaz'ın görünüşünden onun akıllı ve iyi olduğunu anlayıp, onu kendi evine yerleştirmiş ve her gün ona güzel nasihatlar vermenin yanı sıra "Sen akıllı çocuksun, sen de benim gibi ilim tahsil ederek Müslümanları daha iyi eğiteceksin." diye eğitim verirmiş.

Şavaz, müderrisin beklediğinden daha iyi çalışmış. Boş vakitlerinde üstadının ev işlerine de yardım etmiş. Bu sırada müderrisin yetişkin Humar adındaki güzel kızı ile tanışmış ve bunlar birbirine aşık olmuşlar. Bu iki genç, kavuşmayı arzulasalar da ahlâkî yönden uygun olmadığı için gizli bir şekilde görüşüyorlarmış.

Bir süre geçtikten sonra, bu ikisinin aşkını başkaları öğrenmiş ve bu olay müderrisin kulağına gitmiş. Bu duruma çok sinirlenen müderris, beddua ederek Şavaz'ı medreseden kovmuş. Humar'ı gözetim altında tutup evden dışarı çıkmasını yasaklamış. Bunun üzerine Humar ile Şavaz birbirinden ayrı kalmalarına ağlayıp sızlayarak,

özlemlerini geceleri ayla, gündüzleri de güneşl paylaşarak günlerini geçirmişler. Sonunda her ikisi de aşk ateşiyle kavrulup canlarına tak edince, gizlice görüşme kararı almışlar.

Bunun üzerine Humar, babası yatsı namazından dönüp odasına girince, evden çıkar ve Beşkerem ile Atuş'u birbirinden ayıran dağın eteğine gelerek sabaha kadar ağlar ve tan atınca eve geri dönermiş. Şavaz da bu dağın Beşkerem'den tarafındaki eteğine gelerek ağlayıp feryat ederek sabah edermiş. Birkaç ay bu şekilde geçtikten sonra, müderris Humar'ı evlendirmek isteyerek düğün hazırlığına başlamış. Bu haberi duyan Şavaz, vakit geçirmeden dağları aşıp Atuş'a gelerek, düğün akşamı nikâh kıyma vaktinde Humar ile görüşmüş ve anlaştıktan sonra fırsatını bulup kaçmışlar.

Bir süre geçtikten sonra, düğün sahipleri kızın kaçtığını öğrenmiş ve adam görevlendirerek bütün Atuş'u aratmış. Onların izlerinden dağın eteğine doğru gittiklerini anlamışlar. İzi takip ederek sonunda Beşkerem'e varmışlar.

Şimdi sözü Humar ile Şavaz'dan dinleyin.

Humar ile Şavaz dağ arasındaki vadiyi takip ederek Başkerem'e varmışlar. Şavaz'ın evine girince, Şavaz'ın babası bunları evden kovmuş ve "Üstadının şöhreti dünyada meşhurdur. Sen böyle bir insanın boynunu büküp, onun kızı ile böyle haram bir ilişkide olman, kafir olmandan daha kötü değil mi?" demiş.

Onlar, üzüntü içinde yola çıkmışlar ve Beşkerem'in Lenger kentine gelince bir bıçağı şahit yapıp nikâhlanıp kavuşmuşlar. Sonra başka saklanacak bir yer aramaya takatlari kalmayınca birbirini kucaklayarak kendilerini uçurumdan aşağıya atlamışlar ve ölmüşler.

Arayanlar onların cesetlerini bulmuşlar ve geldikleri yolu takip ederek Atuş'a geri dönmüşler.

Humar'ın annesi bu acıdan ölecek gibi olmuş ve her hafta Humar'ın gittiği yolu takip ederek onun öldüğü yere varıp, ağlayıp sızlayarak eve dönermiş. Bu şekilde dağların arasında giderken dağlara bakıp dertlenerek "Humar'ın yürüdüğü dağ", "Humar'ın izi kalan dağ", "Humar'ın gördüğü dağ" dermiş. Onların aşk-sevgi için açtıkları bu yola"İşk Yolu" denmiş. Daha sonraları Uygur dilindeki ses değişmelerine bağlı olarak "İşk Yolu", "İt Yolu" şekline "Humardağ", "Kumuldağ" şeklinde söylenir olmuş. Şimdi de bu yoldan Atuş-Beşkerem arasında atla, eşekle ve yaya olarak gidilip

gelinmektedir. Bu yoldan ilk kez geçen bir derviş bu yola "Eşek Yolu" demiş. Şimdi bu yola çoğu insan "İt Yolu" dese de, bazıları "Eşek Yolu" demektedir.

250. TURA

Eskiden, şimdiki Tura[934] denen yerde hiçbir canlı yaşayamazmış. Tura'nın doğu tarafındaki Özdağ'da[935] bir dev yaşarmış. Batı tarafındaki Korum dağında da bir başka dev yaşarmış. Bunlar aşağı taraftaki Altın Dağ'da savaşmışlar. Özdağ'daki dev "Altın Dağ'ı ben alacağım." dermiş. Korum dağdaki dev ise "Altın Dağ'ı ben alacağım." dermiş. Bu şekilde uzun zaman burada savaş ve kara boran felaketi hüküm sürmüş. Borandan dolayı burada hiçbir canlının durabilmesine imkan yokmuş. Günlerin birinde bir derviş, bu dağın içine doğru yürümüş. O, burada hiç dinmeyen kara boran ile karşılaşmış. Derviş, boranın iki dev arasındaki savaştan kaynaklandığını anlayarak onlara:

—Allah'ın kudreti olmazsa kıl bile kıpırdamaz, Altın Dağ'ın hanginize tabi olduğunu Allah bilir. Buranın yeşilliği ve suyu bolmuş. Her türlü mahluk burada yaşasın, çoğalsın." diye nasihatta bulunmuş.

Devler, dervişin nasihatına kulak asmamışlar.

—Bizden başka hiçbir canlı burada yaşayamaz, bizim boranlarımızdan canlarını zor kurtarırlar, demiş bu iki dev hemen.

Derviş, devlerin gözü önünde bir efsun okuyarak dokuz çuval sivrisinek ortaya çıkarmış ve oraya koyuvermiş. Devler, dervişin bu durumuna gülerek:

—Biz büyük kayaları devirip dağları dümdüz ediyoruz, sivrisinek gibi dilimize değmeyen bir mahlûku buraya bırakmanız da ne oluyor? demişler. Tekrar sert bir boran çıkarmışlar. Boran yedi gün yedi gece devam etmiş. Dünya kararmış ve dağlar taşlar uçuşmaya başlamış. Borandan sonra dokuz tulum sivrisineğin sekiz tulumu çoktan borandan dolayı kaçıp gitmiş. Sadece bir tulum sivrisinek kalmış orada. Bu bir tulum sivrisinek de vızıldayarak dervişten kendilerini oradan alıp götürmesini istemiş. Derviş sivrisineklere:

— Burada kalın, yaşayıp çoğalın, demiş ve sivrisinekler orada kalmış. O günden sonra bu yerin adı "Tura" olmuş. İki dev, dervişe mağlûp olmuş ve ona boyun eğmiş.

---

[934] Tura: Atçan köyüne bakan çiftlik.
[935] Özdağ: Tura çarviçilik fermisinin doğu tarafındaki dağın adı.

Derviş, onları bir efsun ile buluta dönüştürmüş. Ta günümüze kadar bu iki dev Özdağ ve Korum dağları tarafından "Tura"nın üzerine gelip gökyüzünde savaşırlarmış. Onlar savaştığında şimşek çakıp yağmur yağarmış.

251. KİNDİK HAKKINDAKİ RİVAYET

Eskiden Turfan'da adil bir padişah yaşamış. Bu padişahın güzellikte eşsiz bir kızı varmış. Kıza padişahın yiğit komutanı âşık olmuş. Kız da komutanı sevmiş. Kız ile yiğit komutan, düğün yapmak için anlaşmışlar ve padişaha elçi göndermişler. Padişah bu işe sevinip, kız ile komutanın düğününe izin vermiş ve düğün hazırlığına başlamış. Düğün günü, bu diyarı düşmanın basmaya geldiği haberi alınmış. Kız, komutana kırılmaz bir kılıç vermiş.

Savaş uzun zaman devam etmiş. Kız, her gün yiğidin yolunu gözleyip, savaştan galip çıkıp gelmesini beklermiş. Bir gün yiğidin savaşta şehit olduğu haberini almış. Bu haber, kıza büyük acı vermiş. Kız, komutanın intikamını almak için şah olan babasından izin istemiş ve erkek gibi giyinerek kırk bir yiğidini seçmiş ve savaş için yola çıkmış. Düşman ile çetin bir savaş yapmışlar ve düşmanın kırk bir hücumunu geri püskürtmüşler. Kız, kırk bir savaşta da kırk bir yiğidinden ayrı savaşmış. Düşmanın kanı nehir olup akmış. Kız, düşmanın yedi hücumunu tek başına geri püskürtmüş. Düşmanın dokuzuncu saldırısında kıza kılıç değmiş ve elbisesi yırtılmış. Savaş iyice kızışınca, aniden düşman askerlerinin gözü fal taşı gibi açılmış. Kız, ağzını açıp bakan düşman askerlerinin kellesini gövdesinden ayırmış. Bu sırada kız, düşman askerlerinin ağzı açık şekilde bakmalarından şüphelenip kendi üzerine bakmış. Elbisesinin kılıç değip yırtıldığını ve sol göğsünün dışarı çıktığını görmüş. Bu sırada düşman askerlerinin gözü kızın nar gibi göğsünde imiş. Kız, düşmanın gördüğü bu şey bana gerekli değil, diyerek kılıcı ile sol göğsünü kesip atmış. Kızın bu davranışı, Allah'ı etkilemiş. O anda düşmanın üzerine Allah'ın nefreti yağmış. Gök gürleyip şimşek çakmış, yeryüzü sallanmış ve gökten taş yağmış. Düşman askerleri yerle bir olmuş ve yurt düşmandan temizlenmiş. Kızın göğsünün düştüğü yere taş yerine, un gibi yumuşak toprak yağmış ve kızın göğsünü kapatmış. Şimdi de Turfan'daki Kara Saylik içinde sarı toprak, kızın göğsü gibi parlayıp durur. İnsanlar, kızın hürmetine buraya "Kindik" demişler. Şimdi de bu yer aynı isimle anılmaktadır.

252. İŞTAÇİ İSMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ

Sultan Satuk Buğrahan savaşlardan birinden dönerken, şimdi "İştaçi" denen dağın eteğindeki düzlükte geceleyin konaklamak istemiş. Burası, kendi toprakları olduğu için güvenilir bir yer diyerek nöbetçi koymamış. Birkaç köpeğini askerlerin yattığı çadırın etrafına bağlayıp rahatça uyumuş. O gece, köpeklerin nöbetiyle sessiz sakin geçmiş. Sabahleyin Sultan Satuk Buğrahan seferine devam etmiş. O günden itibaren o yere "İt ovçi" (Köğeğin koruduğu yer)" demişler. Sonraki dönemlerde bu isim değişerek "İştaçi" şeklini almış.

253. CİYA[936] HAKKINDA EFSANE

Eskiden yüce bir zat, Karanlık Dağ tarafından asasını sürüyerek yukarıdan aşağıya doğru ilerlemiş. Bu zatın asasını sürüdüğü yerden büyük bir akarsu hasıl olup akmaya başlamış. Bu zat, asasını sürüyerek Taklamakan Çölü'nün yakınına geldiğinde gaipten bir ses gelmiş. Orada arkasına doğru bakarak durmuş ve asasını oraya saplayıp vefat etmiş. Cenazesi asasının dibine defnedilmiş ve asa onun kabrinin işareti olmuş. Su geldikten sonra oralar yeşillenmiş ve insanlar yerleşmeye başlamış. Bunun için bu yere "Ciya" demişler.

IV.2.8.5. BELİRLİ YAPILAR VE HARABELERLE İLGİLİ EFSANELER

254. KAYIP ŞEHİR

Kayıp Şehir'e[937] giden insanlar, çok sık büyümüş söğüt ağaçlarını, tam olgunlaşmış üzümleri, tertemiz evleri ve orada burada, ıslak yerleri görürmüş. Burası, Kayıp Şehir'in insanlarının namaz kılmak için abdest aldıkları dönemde su dökülen yermiş. Fakat bu şehrin insanları görünmezmiş. Akşam olduğunda oraya giden insanlar, rüzgârdan ve yabanî hayvanların zarar vermesinden korunmak için eve girerek şimdi yatalım dediklerinde, "Benim yerime yatmış, benim yerime yatmış!" şeklinde ses duyarlarmış. Orada geceyi geçirmek isteyen insan, önceki yattığı yerden kalkıp evin bir başka yerine yattığında, yine aynı sesi duyarmış. Tekrar yerini değiştirirmiş. Bu iş böyle tekrar edermiş. İnsan, yer değiştire değiştire sonunda kapının dibine geldiğinde, yüzüne bir tokat gelirmiş ve bunun üzerine o evden çıkıp gidermiş.

255. ANA KAPI HAKKINDA

[936] Ciya: Hoten bölgesinde bir yerin adı.
[937] Kayıp Şehir: Anlatılanlara göre bu şehir, Turfan'daki Çöldağ'ın kuzey eteğinde olup, havanın açık olduğu günlerde, çok açık görünürmüş.

Eski zamanda Dekyanus adında bir padişah yaşamış. Onun ülkesinin sınırı doğudan batıya kadar olan yerleri kapsıyormuş. Onun ülkesinde zenginliğin hesabı yokmuş. Adalet ve sevgi herkesin gönlünde yer almış olup, padişahtan halka herkes uyumlu bir şekilde kardeşçe yaşıyormuş.

Padişah Dekyanus, kendi başkentini Ulanbay'ın yanındaki tepeye kurmuş[938] ve etrafını yeşillendirmiş. Şehri yedi kat surla çevirip etrafını kanalla kuşatarak sağlam kale hâline getirmiş. Devletin dizginini sıkı tutup memleketi iyi idare ederek bin yıl saltanat sürmüş. Padişah Dekyanus, devletin her işini annesinin direktifiyle yaptığı zaman netice elde edermiş, aksi hâlde netice elde edemezmiş. Annesinin sayesinde, Dekyanus'un ülkesindekiler bin yıl refah içinde yaşamışlar. Hiçbir azılı rakip, bu ülkeye yan gözle bakamıyormuş.

Günlerin birinde, Dekyanus annesini alarak saray erkânlarıyla birlikte gezmek maksadıyla şimdiki Urumçi'nin yerindeki yaylaya gelmiş. Onlar gelip bakmışlar ki, burası çok güzel yayla. Yayla, ortasında suların gürüldeyip aktığı, etrafında sık ormanın yeşerdiği, çeşitli kuşların öttüğü; koyun, inek ve atların otladığı rahat bir yermiş. Onlar, burada uzun bir süre kalmışlar. Böyle günlerin birinde, saçı sakalı ağarmış, yüzü kırışmış ve beli bükülmüş bir hâlde değneğe dayanarak kendisiyle yaşıt nineyi ve torununu alan bir ihtiyar, gökten inmişcesine Dekyanus'un karargâhının önünde belirmiş. Dekyanus dede ve nineyi saygı selamla karşılayıp karargâhına almış ve onların kim olduğunu ve hâl hatırarını sormuş. İhtiyar söze başlayarak şöyle demiş:

—Biz atalarımız döneminden beri bu zeminde yaşayageldik. Biz çobanlık yapar ve ekin ekeriz. Ancak bütün hayatımız endişe içerisinde geçiyor. Başka yerlere göç edelim diyoruz, ama atalarımızın göbek kanının döküldüğü yerden ayrılmak içimizden gelmiyor. Sizin buraya geldiğiniz günden beri sizi gözlüyorum. Siz bizim toprağımıza, malımıza mülkümüze kötü niyetle bakmadınız, çok edepli, ahlaklı ve faziletli insanlarmışsınız. Bu yüzden sizin bana sonsuza dek eşlik etmenizi ümit ederdim. Ne yazık ki, sizin rahat yaşantınız ve sayısız mülkünüz göz açıp kapayıncaya kadar yok olmak üzere. Bu yüzden hemen huzurunuza gelip sizi bu işten haberdar etmeyi uygun gördüm.

[938] Ulanbay'daki eski bir şehir harabesine insanlar, "Dekyanus'un Şehri" demektedirler. Bağımsızlıktan önce insanlar bel, diş ve ayakları ağrıdığında, buradaki eski kerpiçleri getirip ateşte ısıtarak ağrıyan yerlerine koymak suretiyle kendilerini tedavi ederlerdi.

Padişah Dekyanus, ihtiyarın dediklerini duyunca ne diyeceğini şaşırıp annesine bakmış. Annesi, ihtiyardan sözün aslını anlatmasını rica etmiş. İhtiyar şöyle demiş:

—Bu yerin ortasındaki o yüksek Kızıl Dağ'daki mağarada yedi başlı yalmavuz uyuyor. O kırk yılda bir kere uyanıp dışarıya çıkar. O ağzını açtığı zaman üst dudağı göğe, alt dudağı taht-i sahraya değer. Dili, kırk bin arşın uzunluğunda olup, gözü Şor Derya gibi büyük ve kuyruğu yetmiş bin arşındır. Alnında bir parlayan gözü olup, gözünü açtığı zaman yeryüzündeki canlılar gözlerini açamazlar. Yalmavuz her defasında dışarıya çıktığında, yeryüzündeki bütün canlıları yok eder ve cihanı kırk gün kırk gece toz duman kaplar. Onlarca yıl hayat sürülmez hale getirir. Onun uyanıp dışarıya çıkma vakti geldi. Siz, derhal bu topraklardan gidin. Karışıklık bitip cihan düzene girince yine gelirsiniz.

Dekyanus, ihtiyara:

—Siz burada nasıl yaşıyorsunuz? diye sormuş. İhtiyar:

—Bizim atalarımızdan gelenek olarak kalan bir çeşit sihirbazlık hünerimiz var. Onu kullanarak yalmavuzun felaketinden korunuyoruz, demiş.

—Bu nasıl bir hüner? Bize anlatmak ister misiniz? diye sormuş padişahın veziri. İhtiyar:

—Bu sır idi, ama sizin gibi asil insanlara anlatmayıp da ne yapayım, demiş ve kendilerinin birkaç tane beyaz ve parlayan taşı olduğunu, ona doğru efsun okuyup ağzına koyduğunda yalmavuz ne kadar somursa da onları yutamadığını anlatmış.

Dekyanus'un annesi ihtiyarın sözlerini duyunca iç çekerek şöyle demiş:

—Zavallı ihtiyar, ninelerimizin, atalarınızın bin yıl azap içerisinde yaşamasına sebep olduğum için çok mahçubum. Bu azılı iblis, aslında atalarınızın şehrinin kuzeyindeki dağda bulunan mağarada yaşıyormuş. O ecdatlarımıza da tıpkı size yaptıpı gibi eziyet etmiş. Ben kendimi bilip yedi yaşına girdiğim yıl yalmavuzuun uyanma vaktiymiş. Bütün halk endişeye kapılıp telaşlandı. Ben hemen annemin beyaz atına binip bir elime kırk kulaç uzunluğunda ip, bir elime de dokuz kulaç uzunluğundaki mızrağımı aldım ve mağaranın önüne gidip onun uyanmasını bekledim. O uyanır uyanmaz ona karşı saldırdım. Onunla kırk yıl mücadele edip göğsüne mızrak saplamak üzereyken, yalmavuz hıçkırarak ağlayıp kuzey taraflara gidip helâl emekle yaşayacağını ve başkalarına zarar vermeyeceğini bildirip yalvarmıştı. Ben onun sözlerine inanıp onu

bırakmıştım. Bu iblisin benim elimden kurtulup yine insanların canını alacağını düşünmemişim. Kendim gidip onun cezasını vermezsem olmayacak.

Dekyanus annesinin sözünü duyunca:

—Anne, ben sizin eğitip büyüttüğünüz oğlunuzum ve siz yaşlandınız. Ben sizin yerinize gidip o yalmavuzu öldürüp geleyim, demiş. Epey tartıştıktan sonra, Dekyanus annesinden izin alarak beyaz atına binmiş ve eline hilal ay şeklindeki zülfikârı alarak ihtiyarın gösterdiği dağa doğru yola çıkmış. Kızıl Dağ'a çıkıp mağaraya bakmış ve yalmavuzun uykudan yeni uyanıp gözlerini ovuşturduğunu görmüş. Dekyanus var gücüyle bağırmış. Yalmavuz kulaklarına inanamadan dışarıya çıkıp bakmış ki, heybetli bir ata binmiş yiğit, elinde kılıçla duruyor. Yalmavuz bu yerde yaşamaya başladığı günden beri kuvvetli hiçbir mahluk onun karşısında dikilip durmamış.

Yalmavuz kendisini iyice toparladıktan sonra, dişlerini gıcırdatarak dışarıya fırlayıp çıkmış. İkisi dövüşmeye başlamış. Yedi gece yedi gündüz dövüşmüşler. Yiğit yalmavuzun altı kellesini uçurmuş. Yalmavuzun dilleri gittikçe sarkıp uzamış ve yorulmuş. Padişah Dekyanus'un vücudu da baştan aşağı ter olup, kuvvetten düşmeye başlamış. Tam bu sırada Dekyanus'un annesi yetişip gelmiş. O, oğlunun zor dayanacağını hissetmiş. Annesi hemen yalmavuza yaklaşmış.

Yalmavuz, başları ağarmış ve beli bükülmüş; ama ata sağlam oturup elinde kılıcını sallayarak gelmekte olan bu nineyi görüp tuhaflık hissetmiş, ama onu tanıyamamış.

Anne, kendinden emin bir hâlde yalmavuza bakarak:

—Zararsız insanlara eziyet etmeye ve oğlum gibi bahadir ile dövüşmeye nasıl cesaret ettin? Sen verdiğin sözleri unutmuşa benziyorsun? Derhal kanlı elini çek! demiş. Yalmavuz, tanıdık bir ses işitmiş gibi olup biraz tereddüt etmişse de, yenilgiyi kabul etmeyip böğürmeye başlamış.

Anne, öfkeyle gelip yalmavuzun omzuna sıçramış ve saçından tutup kılıcını boğazına dayayarak kendini tanıtmış. Yalmavuz birden bire gevşemiş, işlediği günah için tövbe etmiş ve tekrar böyle kötülük etmeyeceğini söyleyerek yalvarmaya başlamış. Anne, onun bu sözlerine asla kulak asmayarak, onu o anda cehenneme yollamış.

Anne, eğer yalmavuz tekrar canlanırsa, hemen onun cezasını vermek amacıyla orada kalmak için oğlundan izin istemiş. Dekyanus, hemen bir karar veremeyerek bir süre annesiyle birlikte orada kalmış. Daha sonra başkente dönüp orada yaşamış.

Aylar, seneler böyle geçip gitmiş. Annenin saçları ağarmaya, beli bükülmeye ve dişleri dökülüp yüzü kırışmaya başlamış. Padişah Dekyanus, annesinin bu hâlini görüp gittikçe kaygılanmaya ve üzülmeye başlamış. O, hem sevgili annesine şükranlarını ifade etmek hem de onun devletinin baki olmasını ve refah içinde yaşamasını isteyerek, bu duruma bir çare bulmuş. O, başkentin kırk bin adım kuzeyine giderek düz bir alan seçip bir şehir kurmak istemiş. Bunun için kırk bin adım ölçmüş. Bu tam Urumçi'nin yeriymiş. Bu haber yıldırım hızıyla tüm şehre yayılmış. Kırk bin inşaat ustası hazırlanıp şehir kurmaya gideceğini bildirmiş.

Padişah Dekyanus, inşaatçilara liderlik yapmış. Onlar, kırk yıl gece gündüz sıkı bir şekilde çalışarak dört kapılı büyük bir şehir kurmuş ve o şehre "Urumçi" demişler. Şehir çok güzel olduğu için, padişah bütün halkın ziyaret etmesi konusunda ferman çıkarmış. Padişaha tabi kırk şehirdeki binlerce insan, Urumçi şehrini ziyaret etmek için her taraftan gelmeye başlamış.

Halk ezelden beri böyle bir şehir görmemiş. Onlar, padişah hazretlerinin yüce annesinin hürmeti için bu şehri kurdurduğunu duyunca, o yüce anneyi bir görüp ona tapma arzusunu padişaha arz etmişler. Padişah, o kadar kalabalık insana annesini nasıl göstereceği konusunda inşaat ustalarına danışmış. Nakkaş ustası, güney kapısını özel olarak yapıp şehre girenlerin ziyaretini tamamlayıncaya kadar annenin o kapı üzerinde durması konusunda tavsiyede bulunmuş. Anne, bu yeni şehre gelmiş ve güney kapısına çıkıp kapının iki tarafındaki tahtalara basarak güneye bakmış. Bütün halk, annenin ayağını öpüp gözyaşı akıtarak ona tapınmış. İnsanlar bu şekilde üç ayda ancak ziyareti tamamlayabilmişler. Anne, insanların gönlünü kırmamak için yere inip dinlenmeyi düşünmemiş. İnsanların anneye kalpten tapmakta olduklarını gören Dekyanus da anneyi dinlenmeye davet etmek için ağzını açmaya cesaret edememiş. Tam üç ay dolup son bir kişi tapınıp geçtikten sonra Dekyanus annesini aşağıya almak için belinden tutup kaldırmaya çalışmış; fakat yerden asla ayıramamış. Dikkatlice bakmış ki, anne evliya hâline gelip taşa dönüşmüş. Dekyanus şaşkınlıktan dona kalmış. Etrafındakiler Dekyanus'u bin bir zorlukla şehre geri getirmişler. O ülkeyi idare etmeye devam etmiş.

Annenin boyu yılların geçmesiyle gittikçe yuzamış ve kırk arşın yüksekliğe ulaştığında durmuş. Annenin bu heykeli, şehre daha görkemli ve heybetli görünüm verip sanki şehri korumakta olan eşsiz ilâh gibi boy göstermiş. Annenin heykelinin altında iki kanatlı kapı varmış ve o kapıdan atlı dört araba rahat geçermiş. Bu kapıya o günden beri "Ana Kapı" denilmiş. Kapının iki tarafındaki on arşın genişliğinde sur, şehri çevirip duruyormuş. Şehre girip çıkan arabalar genellikle bu kapıdan geçermiş. Arabalara dokuz tane zil asılıymış ve şehir dışında giderken hafif ve ritmli ses çıkarır, etrafta coşkulu ve hoş ses yankılanırmış. Ana Kapı'ya geldiğinde ise zil ses çıkartmazmış.

Anne heykeli, mağrur bir şekilde binlerce yıl geçirmiş ve şehri nöbetçi gibi beklemiş. İnsanlar daima ona saygıyla bakıp hürmet gösterirlermiş. Tapınma törenleri düzenlerlermiş. Kırk basamaklı merdivenle çıkıp onu temizlerlermiş.

Yıllar boyu bu şehri çeşitli padişahlar idare etmişse de, şehir halkının anne heykeline olan inancı ve hürmeti değişmemiş. Rivayete göre, bilinen zalim padişahlardan biri, halkın kendisinden ziyade anne heykeline olan inancının daha güçlü olmasını kendine yedirememiş ve çok kalabalık asker, at ve öküzlerle iftar vaktinden sabaha kadar uğraşarak ancak heykelin baş kısmını ayırıp yere indirmiş. Gövdesini ise yerinden bile kıpırdatamamış. O günden itibaren annenin heykeli başsız gövdesiyle yine uzun yıllar boy göstermiş. Bununla ilgili rivayet, kuşaktan kuşağa aktarılıp günümüze kadar gelmiş. Ana Kapı'nın bugünkü yeri Urumçi Senşihangza Bikang Eczanesi ile onun karşısındaki Tapu Dairesi arasındaymış.

256. KARLUK ŞEHRİNİN KAYIP OLUŞ SIRRI

Karluk şehri, Piyalma şehrinin kuzeyinde yer alan verimli bir yermiş. Karluk şehrindekiler Buda'ya hürmetsizlik etmişler ve buradan geçen yolcu rahipleri hor görüp taş attıkları için Buda'nın gazabına uğramışlar. Sert bir boran çıkıp şehri kum basmış. Şehirlilerden sadece bir kişi rahiplere iyilik yaptığı için sağ kalmış. Daha sonra birçok insan, gömülü kalan mücevherleri buluruz düşüncesiyle şehre yakınlaşmışsa da, hiçkimse amacına ulaşamamış.

257. SOFRATAŞ HAKKINDA RİVAYET

İslam dini, Kumul'a önce Beşşehir tarafından yayılmaya başlamış. Sultan Sopa liderliğindeki bir grup din yayıcı muhlis, başkent yakınına gelince Budistler ile

savaşmışlar. Neticede Budistler üstün gelmiş ve İslam muhlislirini kovalayarak takip etmişler. İslam muhlisliri kuzey tarafa kaçarak Şarşar dağlarındaki Tarat denen yere gelmişler. Onlar, Tarat'ın yukarı tarafındaki Ğuciger adındaki yere yakın bir yerde durmuşlar. Bakmışlar ki Budistler görünmüyor. İslam muhlisliri yorulunca dinlenip yemek yemeye oturmuşlar. Sofralara hamur yayarak bir kısmını kesip bir kısmını da kazana atmaya başladıklarında Budistler takip ederek gelmişler. Bunun üzerine ululardan biri:

—Yemek yemeyi yetiştiremeyeceğiz, çabuk kaçalım! diyerek ata binmiş ve yemek için vakit bulamadıkları yiyeceklere bakarak "taşa dön" diye bir efsun okuyarak yoluna devam etmiş. Budistler gelip bakmışlar ki, sofrada serilmiş hamurlar, oklavalar, kazanlar; at eyerleri ve insan, at ve develerin izleri taşa dönüşmüş. Bunu gören Budistlerin lideri "Bizi de taşa dönüştürmesin!" demiş ve derhal geri dönmüşler.

O günden sonra buraya "Sofrataş" demişler. Şimdi de Tarat'a varsanız, taşa dönüşen eyer, kazan, sofra, kesip koydukları hamur, at ve insanların izleri aynen duruyor.

258. DEVE TAŞ RİVAYETİ

Deve Taş, Kumul şehrinin Şerçi köyünün Megeş bahçesindedir ve yüzü kuzeye bakan bir şekilde yatan devenin aynen kendisidir.

Lenger Hoca, Kumul'a dini yaymaya gelerek Budistler ile savaşıp, Megeş tarafına geldiğinde bindiği deve yorulup yere yatmış. Lenger Hoca, deveyi yerinden kaldırmak için ne kadar uğraşmışsa da kaldıramamış. Bu sırada Budistler yakınlaşınca o, deveyi taşa döndürmüş ve Lenger tarafındaki kavaklık alanın içine girerek gözden kaybolmuş. Bunun üzerine Megeş'te deve taş ortaya çıkmış. Sonra Kumul prensi oraya bir bahçe yaptırmış ve bu taşı kutsal saymış: fakat bu taş "medeniyet inkılabında" ortadan yarılmış ve şimdi sadece izleri kalmış.

259. DOKUZ HÜCRE

Evvel zamanda bir padişah varmış. Onun dünyada bir tek kızı varmış ve kız güzellikte eşi benzeri olmayan bir periymiş. Padişah, kızını çok seviyormuş. Bundan dolayı, onu sarayında saklamaya razı olmayarak yurdunun yanındaki yüksek dağın eteğine görkemli ve güzel bir hücre kazdırmış, onun üzerine de güzel bağlar diktirerek kızını bu hücreye yerleştirmiş. Bu hücreye kırk basamaklı merdivenle çıkılırmış.

Günlerden bir gün, Beşkerem isimli yurttan bir üzümcü, zümünü alıp hücrenin önünden geçiyormuş. Bunu gören melike üzümden bir salkım vermesini istemiş. Üzümcü de bir salkım üzüm vermiş. Üzümün arasından bir örümcek çıkarak bu güzel kızı sokup öldürmüş. Padişah, bunu öğrenince çok ağlamış. Gözü görmez, kulağı işitmez olmuş ve hasretle bu âlemden göçmüş. Kızın anısına burası "Dokuz Hücre" olarak adlandırılmış ve mukaddes bin evler içinde yerini almış.

260. KIZIL BİN EV HAKKINDA EFSANE

Eski Küsen padişahının Şirin adında güzel bir kızı varmış. O kıza Sayramlı, Ferhat adında fakir bir yiğit âşık olmuş. Bunu haber alan Küsen padişahı, kızını vermek için Muzdağ'ın eteğinde "Bin Ev" kazmasını Ferhat'a şart koşmuş. Âşık yiğit, bu şartı kabul edip "Biston Dağı"nı yararak bin evi kazmaya başlamış. O, dokuz yüz doksan dokuz evi kazıp bitirince ölmüş. Şirin, bu haberi duyunca derhal bu yere gelmiş ve yerde cansız yatan sevgilisi Ferhat'ı kucaklayıp, üç gün üç gece ağlamış ve sonunda sevgilisiyle birlikte ölmüş. Padişahın sarayı ve kökşlerindeki kafeslerde beslenen boz çayır kuşları da hüzünlü bir şekilde ötmeye başlamış. Padişah bu sırada avdaymış. Kızı Şirin'in kötü haberini aldıktan sonra padişahlık elbisesini çıkarıp atmış ve kafeste tuttuğu boz çayır kuşlarını bırakmış. O günden sonra bu kuşlar, bu sevgililerin durumuna üzülüp her gün seher vaktinde uçup Ferhat'ın kazdığı bin evin üstünde hüzünlü bir şekilde ötmeye başlamış. Daha sonraları bu sevgililerin kabrinde güller ve çiçekler açarak Ferhat'ın kazdığı "Bin Ev"in etrafı kızıl gül bahçesine dönüşmüş. Bundan dolayı buraya "Kızıl Bin Ev" demişler.

261. KIZIL KAĞATÜR MİNARESİ

Eskiden Kuçar padişahının çok güzel bir kızı varmış. Padişah kızının geleceğinden daima endişe edermiş. Bir gün padişahın müneccimleri, padişahın kızını yılanın sokup öldüreceğini söylemişler. Padişah bundan korunmanın yolunu sormuş. Müneccimlerden biri, dağın eteğindeki kurak bir yere bir ravak yapmasını ve kızına bu ravakın içinde bakmasını söylemiş. Padişah bu tavsiyeye göre hareket etmiş. Padişahın kızı da büyüyüp genç biri olmuş. Yılların birinde elma olgunlaşınca, padişah bahçeye girip bir tane elmayı koparmış ve bunu alıp kızına vermiş. Kız elmayı yiyecekken, elmanın içinden çok küçücük bir yılan çıkıp kızı sokarak öldürmüş. O günden sonra buraya "Kızkalan tur" demişler ve daha sonra "Kızıl Kağtur"a dönüşmüş.

262. ÜÇMİREVAN BUT SUVUKİ

Rivayete göre, eski zamanda Kaşgar'da bir padişah yaşarmış. Onun güzel, akıllı bir kızı varmış. O, herkes tarafından itibar görürmüş. Ne yazık ki, melike küçüklükten şımarık yetiştiği için zayıf ve hastalıklıymış. Bir gün melike hastalanıp yatağa düşmüş. Padişah, çok üzülüp tedavi ettirmeye çalışsa da hiç iyileşmemiş. O, yeni hastalandığı günlerin birinde, dağdan bir falcı gelerek padişaha:

—Ey padişahı alem, melikeye yüz gün içinde bir uğursuzluk olacak, bu yüzden onun bu yüz gün içinde dışarıya çıkmaması ve bal arısının sokmasından kendini koruması gerekir. Bu yüz günü atlatırsa, melike hem iyileşir hem de tehlikeden kurtulur, diyerek gitmiş.

Kaşgar'da meyve sebze kokusunun yayıldığı bu günlerde, bal yapmak için her yerde dolaşan bal arılarından, melikenin korunması çok zormuş. Özellikle yazın ve sonbaharda daha da zormuş. Padişah çok düşünmüşse de çare bulamamış ve vezirlerine danışmış. Vezirler, görüşlerini bildirmişler. Sonunda vezirlerden biri: "Melikeyi havadar, bal arılarının ve başka böceklerin kolay gidemeyeceği bir yere götürüp yerleştirelim." demiş. Padişah bu fikri makul görerek, melikeyi yerleştirecek uygun bir yer bulmak için emir vermiş. Vezir ve görevliler, Çakmak Nehri'nin kıyısındaki dik dağın eteğine bir mağara kazmayı uygun bulmuşlar. Çünkü iki dağın arasındaki nehrin kıyısı çok serinmiş. Bunun üzerine onlar, dağın dik yamacına mağara kazmışlar. Mağarayı altı odalı, çok görkemli ve muhteşem yapmışlar. Padişah, melikenin yanına birkaç hizmetçi kızı da vererek mağaraya yerleşmeleri için göndermiş. Onlar, mağarada doksan dokuz günü sağ salim geçirmişler. Son gün bir satıcı mağaranın önünden "Üzüm satarım." diyerek geçiyormuş. Melike, üzüm yemek istemiş ve kızları üzüm almaya göndermiş. Satıcı bir sepet üzümü melikeye hediye etmiş. Melike sepetten bir salkım üzüm alarak bir tanesini ağzıma atayım derken, sepetle gelen sarı arı onu sokuvermiş ve melike ölmüş.

Başka bir rivayete göre, melike küçüklükten itibaren kara örümcekten korkarmış. Bir gün, onu rüyasında örümcek sokmuş. Korkarak uyanmış ve o günden sonra hastalanıp yatağa düşmüş. Padişah melikeyi uzun süre tedavi ettirse de, melike iyileşmemiş. O ikide bir "Örümcek geldi, soktu!" diye sayıklarmış. Padişah, melikeyi bu durumdan kurtarmak için esintinin eksik olmadığı Üçmirevan'daki dik dağın eteğine

şimdiki mağarayı kazdırmış. Yaz günlerinden birinde, Beşkeremli satıcılar, erik satarken melikeye de bir sepet erik hediye etmişler. Melike, eriği yiyecekken sepetten çıkan örümcek onu sokarak öldürmüş.[939]

263. TAŞ OLAN EVLİYA RİVAYETİ

Eskiden, Cimsar'ın güney doğusundaki mahallede zengin biri varmış. Onun koyunlarına 12–13 yaşlarında kel ve yetim bir çocuk bakarmış. Günlerin birinde, aniden koyunlarından birkaçı aniden kaybolmuş. Çoban çocuk, akşama kadar aramış; fakat kaybolan koyunları hiçbir yerde bulamamış. Biçare çoban, ağlayarak gidip koyunlarını bir gece gündüz aramışsa da bulamamış. Çoban, iyice yorulup kuvvetten düşmüş. O sırada çobanın karşısına bembeyaz sakallı bir ihtiyar çıkmış. Çoban, ihtiyara selam vermiş. İhtiyar:

—Yavrum, bu ormanda akşam vakti yalnız mı dolaşıyorsun? diye sormuş. Çoban çocuk, olanları ihtiyara anlatmış. İhtiyar, çocuğun başını sevgiyle okşamış ve:

—Ağlama yavrum, koyunların sağ taraftaki tepenin arkasında otluyor. Hemen oraya gidip koyunlarını bul ve kederden kurtul!" der demez gözden kaybolmuş. Çoban, başını sıvazlayınca başında sık saçlar çıktığını görmüş. Bu duruma hem şaşıran hem de sevinen çoban çocuk, ihtiyarın söylediği gibi tepenin arkasında koyunlarını bulmuş ve onları sürüp mahallesine geri dönmüş. Çobanın, koyunları sağ salim bulup getiridiğini ve onun başının da iyileşip kapkara saç çıktığını ve çok yakışıklı bir çocuğa döndüğünü gören bey, bu işe çok şaşırmış. Temiz kalpli çoban, koyunlarını ararken başından geçen olayları beye bir bir anlatmış.

Ertesi gün bey, çobanın yol göstermesiyle ihtiyarı aramaya çıkmış. Çoban beyi de alıp önceki günkü yere gelmiş; fakat ihtiyarı bulamamış. Sonunda beyle çoban, yüksek bir tepenin üstüne çıkmışlar ve doğu tarafta büyük bir mağara görmüşler. Gidip mağaranın içine girmişler. Mağaranın içi çok genişmiş ve tam ortasında sözkonusu aksakallı ihtiyar, taş kesilmiş bir şekilde duruyormuş. Onun göbeğinden tertemiz su fıskiye gibi fışkırarak mağaranın dışındaki çimenleri, gülleri ve bitkileri yeşertiyormuş. Çok geçmeden bey, bu âlemden göçmüş. Beyin malı mülkü çoban çocuğa kalmış. Çoban çocuk, bu malı mülkü fakir yurttaşlarına paylaştırmış. Daha sonraları onlar,

[939] Suvuk: İnsan gücü ile kazılan dağdaki mağaralara denir. Suvuk, başka kitaplarda "Üçmirevan Binev", "Dokuz Hücre", "Üç mağara" şeklinde de geçer. Bu suvuğun, 2. asır ile 8. asır arasında yapıldığına dair rivayet vardır.

mağaranın yanına birçok çukur kazmışlar ve aksakallı ihtiyara benzer birçok heykel yapmışlar. Sonraları bu heykellerin sayısı bine ulaşmış. Günümüzde insanlar buraya "Çyen Puduñ"[940] demektedir.

264. TILSIMLI KALE EFSANESİ

Bu tılsımlı kaleyi Ferhat adındaki dev yapmış. Ferhat, Çin şahının Şirin adındaki kızını sevmiş ve ona elçi göndermiş. Bu, padişahı endişeye düşürmüş. Kızını deve vermek istemeyen padişah, onun isteğini geri çevirmekten korkup yaşlı cadıdan yardım istemiş. Cadı, Ferhat'tan yapamayacağı bir şeyi, uçsuz bucaksız çölün ortasına büyük bir kale yapmayı şart koşmasını söylemiş. Dev Ferhat, padişahın bu şartını kabul etmiş ve güneyde, çok uzakta yer alan Karanlık Dağ'ın yamacındaki taşlardan getirerek kaleyi yapmaya başlamış. Kalenin bitmek üzere olduğunu haber alan padişah, yaşlı cadıdan tekrar yardım istemiş. Cadı, bu kez padişaha belirlediği bir gün dokuz bin tane yeni doğmuş deve yavrusunu, yine bu kadar at yavrusunu, buzağı ve kuzuyu öldürmesini ve işin diğer kısmını kendisine bırakmasını söylemiş. Belirlenen bir günde yaşlı cadı, Ferhat'ın tek başına yaptığı taştan kaleye gelmiş. Tam bu sırada, Çin yurdunun bulunduğu taraftan şiddetli feryat ve figanlar duyulmuş. Bu, yavruları öldürülen binlerce anne hayvanın bağrışlarıymış. Ferhat bunu düşünmeden: "Bu ağlayıp inleme sesleri de nedir?" diye sormuş. Yaşlı Cadı: "Hey…şimdi melike Şirin öldü, onun için bütün Çin halkı yas tutuyor." diye cevap vermiş. Sevdiğinin ölümüyle ilgili kötü haber karşısında ne yapacağını şaşıran Ferhat, onsuz yaşamanın mümkün olmayacağını düşünüp sinirlenerek henüz kaleye konulmayan taşları havaya atmış. Bu büyük taşlar, Ferhat'ın üzerine düşerek onu ağır yaralamış ve hayalini gerçekleştiremeden taşların altında can vermiş. Ferhat'ı seven Şirin, hemen olayın olduğu yere gelmiş ve sevdiği Ferhat'ın cesedinin yanında kendini bıçaklayarak can vermiş.

265. KIZ KALESİ HAKKINDA RİVAYET

Eskiden, batıdaki İran padişahı gece tesadüfen bir rüya görmüş. Rüyasında güzel hurilere benzeyen güzel bir kız görmüş. Bu kız, güneşin doğduğu doğu ülkesinden geldiğini söylemiş. Padişah uyanınmış. Otururken kalkarken rüyasında gördüğü kızı düşünmeye başlamış ve onu aklından çıkaramamış. İki vezirini güneşin doğduğu doğu ülkesine güzel kızı bulmaları için göndermiş. Bu iki vezir uzun bir yol kat ettikten

[940] "Çyen Puduñ", Çince "Bin heykelin yer aldığı mağara" anlamındadır.

sonra, Çin'e gelmiş. Bakmışlar ki burada yaşayan insanların giyimi, rengi ve davranışları padişahın rüyasında gördüğü güzel kıza benziyor. Bunun üzerine onlar, Çin padişahını ziyaret etmişler ve dünür olmaya geldiklerini söylemişler. Çin padişahı, uzak yerde bulunan padişahın samimi davranışından etkilenerek kızını vermeyi kabul etmiş ve kızına bir grup kadın ve erkek hizmetli vererek yollamış. İran vezirleri, kızı koruyarak uzun yol kat edip Pamir'e gelince, hiç beklemediği bir anda savaş haberini almışlar. Yol kesildiğinden güvenlik için iki vezir ile hizmetçiler, yüksek bir tepenin üzerine kale yapmışlar. Kızı dağın üzerinde bırakarak kendileri dağın eteğine inip nöbet tutmuşlar. Birkaç ay geçtikten sonra savaş durmuş. İki vezir yola devam etmek için kız ile görüşmeye gidince onun hamile olduğunu sezmişler. Vezirlerin korkudan yüreği yerinden fırlayacak gibi olmuş. Onlar, bütün hizmetlileri ve muhafızları toplayıp, sorguya çekmişler; ancak işin aslını öğrenememişler. Sonunda kızın güvenilir hizmetkârlarından birine sormuşlar. Hizmetkâr: "Melike yüksek dağda dururken, birçok muhafız ve nöbetçiyle korunurken, sıradan bir kişi o kişi melike ile nasıl karşılaşır? Her gün öğleyin güzel bir gılman yiğit, güneşten inip melike ile görüşür. Siz birbirinizden şüphelenip durmayın." demiş. Vezirler bunu duyunca: "İşin aslı böyle olsa da bu durumu padişaha anlatmak zor, anlatırsak başımız gider. Onun için burada kalmamız daha iyi olur." şeklinde karar vermişler.

Sonra melike bir oğul dünyaya getirmiş. O çok akıllı bir yiğit olarak yetişmiş ve halk onu padişah olarak seçmiş. İşte bu Keband Devleti'nin ilk padişahıymış. Melike, padişahın devleti idare etmesine yardımcı olmuş. Etraftaki devletler, bir bir ona boyun eğmişler. Bir gün melike hastalanıp yatağa düşmüş ve padişahı karşısına çağırarak: "Ben doğu memleketinin insanıyım. Öldükten sonra beni saraydan yüz adım doğuya defnedin. Benim kabrim güneşin doğduğu tarafa baksın." diye vasiyette bulunmuş. Melike öldükten sonra, padişah annesinin vasiyetlerini bir bir yerine getirmiş.

266. FERHAT KANALI EFSANESİ

Çin şehzadesi Ferhat, çok uzak olmayan komşu bir ülkenin güzel melikesi Şirin'e âşık olmuş. Güzellikte eşi olmayan bu melike de Ferhat'ı ilk görüşte gerçekten sevmiş. Onların arasında sevginin güzel günlerinin başladığı bir zamanda, Şirin'in güzelliğini duyan İran şahı Hüsrev, ona âşık olmuş ve birçok askerle elçi göndermiş. Gönlünde sadece Ferhat olan Şirin, ne yapacağını şaşırmış. O, çok düşünmüş ve şöyle

karar vermiş: “Hüsrev dünyada tanınan zalim bir şah, eğer onun isteğini hemen geri çevirirsem, orduyla gelerek zorbalık yaparak yurdu viran eder ve halka eziyet eder. Ayrıca Ferhat ile birlikte olma kararımız ömür boyu gerçekleşmez. Bunun için, onun yerine getiremeyeceği bir şart koşayım.” diyerek, elçilere şöyle demiş: “Yurdumun batısındaki dağdan başlayıp, doğusundaki büyük kumluğu geçen bir kanal kazsın. Onun suyu altın olsun ve büyük bir ineği de sürükleyip gelecek kadar olsun. İşte bu kanalı kim önce kazarsa ben onunla evleneceğim.” Şirin’in bu isteğini haber alan Ferhat, sevinerek Bistun dağlarını yarıp, kanal kazmaya başlamış. Hüsrev şah ise sinirlenerek asker hazırlayıp, silah gücü ile Şirin’in yurdunu basmaya karar verecekken, onun akıllı bir veziri: “Böyle namertlik yaparsanız, ayıp olur. Böyle yapmayın, başka çare bulalım!” diyerek Hüsrev’i teselli etmiş. Aradan üç yıl geçmiş. Cesaretli Ferhat, bin bir zorlukla büyük taşları yontarak dağı yarıp, heybetli bir kanal kazmış. Bunu haber alan Hüsrev, şaşkınlık içinde yaşlı cadıdan yardım istemiş. Yaşlı cadı: “Bunun çaresi kolay, kendi silahıyla kendini yok ederiz, siz rahat olun, melike Şirin sadece size aittir.” diyerek bir hile düşünüp, hemen Ferhat’ın yanına gitmiş. O, Şirin’i bekleyen Ferhat’ın karşısına gelip gözyaşı dökmüş. Ferhat şaşırarak yaşlı cadıya sormuş: “Ey anne, niçin ağlıyorsun? Yaşlı cadı: “Fırsat geldi!” diyerek Ferhat’ın yüzünü gözünü okşayarak şöyle demiş: “Bu cihanın melikeleri pek vefasızmış. Melike Şirin senin gibi akıllı ve bahadır yiğitten Hüsrev’i daha iyi görüp, önce onun koynuna kendini attı. Sen ona ümit bağlayıp yaşarken, o seni aklına bile getirmiyor, şimdi şahın sarayında çok huzurlu yaşıyor. Bunun için sana üzülüp, içim sızladı.” demiş. Bu kötü haberi duyan Ferhat, aslan gibi haykırarak başını Bistun dağına öyle bir vurmuş ki, dağ parça parça olmuş ve onun kazdığı kanaldan su akmaya başlamış. Ferhat’ın başı da parça parça olmuş. Bu sırada, saraydaki kızları yanına alıp Fehat’ın başarısını tebrik etmek için oraya gelen Şirin, bu felâketi görünce aklı başından gitmiş. “Ferhat’sız hayatı ne yapayım!” diyerek yanındaki elmas hançeri çıkarıp kalbine saplamış. O anda Ferhat’ın ölüsünün üzerine düşerek can vermiş. O günden sonra bu kanalın adı “Ferhat Kanalı” olarak kalmış. Sonraki dönemlerde “Ferhat Kanalı”nın adı “Zerefşan” a dönüşmüş.

267. KARAYÜZİ

Eskiden, Yalkundağ’ın eteğinde dul bir kadın yaşarmış. Onun küçüklükten öksüz kalan bir oğlu varmış. Bu oğlan, boylu poslu bir yiğit olarak yetişmiş. Yetişkin

biri olduktan sonra, yaşadığı yerdeki fakir halkın hayatını iyileştirme çabasına girmiş ve Tanrıdağ'ın güney eteğindeki derenin suyunu yurduna akıtmak istemiş. Yiğit bu amaçla kendine uygun bir balyoz ve kazma bularak hazırlığını yapmış ve yola çıkarken annesine: "Anne, siz her gün bana yemek getirdiğinizde devenin boynuna bir zil asın. Ben zilin sesini duyunca yanınıza gelirim. Siz, beni görmek için tepenin üzerine çıkmayacağınıza söz verin ve sözünüze sadık kalın." diyerek yola koyulmuş.

Yiğit, gideceği yere vardıktan sonra bütün gücüyle işe koyulmuş. Balyozu her vuruşunda, ev büyüklüğündeki taşlar paramparça olup etrafa yayılırmış. Kazmayı her vurduğunda küçük küçük tepeler dümdüz olurmuş. Yiğidin açtığı kanaldan berrak su aşağıya doğru akmaya başlamış. Yiğit, kanalı büyüterek daha çok su akmasını sağlamış.

Her gün oğluna yemek getiren annesinin çi daralmış ve oğlunun gizli işini görmek istemiş. Bir gün annesi, zil astığı deveyi epey uzak bir yerde bırakarak, kendisi tepenin üzerine çıkıp oğunun ne yaptığını görmüş. Oğlu, anadan doğma çıplak bir şekilde bütün gücüyle çalışıyormuş. Bunu gören annesi, çok pişman olup utanarak geriye dönmeye çalışmış. Tam o sırada yiğit "Arkana bak!" şeklinde bir ses duyar gibi olmuş ve hemen arkasına dönünce annesini görmüş. Utancından kendini gizleyecek yer bulamayan yiğit, üzülerek "Hey anne, verdiğiniz sözde durmayarak karayüz (yüzünü kara çıkarmak) oldunuz." diye seslenmiş. O sırada kanaldaki su heybetli bir şekilde dalgalanmış ve kavak boyu yükselip aniden durulmuş ve yiğidi yutmuş. Annesi, bunu görünce yaptığına bin bir pişman olmuş. Yere gireyim dese yer sert, göğe çıkayım dese gök yüksek, oğlunun kazdığı kanalın içinde ağlayıp sızlayarak ömrünü geçirmiş. Bu kanalın adı, o günden sonra "Karayüzi" diye anılmış.

268. KARIZ HAKKINDA

Zirvesi bembeyaz kar, eteği gür ormanlarla kaplı Tanrı Dağı'nın bir parçası olan Tanrıkut Dağı'nın eteğinde şöyle bir rivayet, ağızdan ağza aktarılıp yayılarak zamanımıza kadar anlatılıp gelir:

"Tanrıkut Dağı'nda çok güçlü bir ejderha varmış. Bu yırtıcı ejderha, her yıl sonbahar ayında bağları, ormanları çiğneyip hayvanları öldürüp, insanları yiyerek bütün yurda bitmez tükenmez zarar getirmiş. Halkın feryadı gökyüzüne ulaşmış. Gök Tanrısı buna kızarak kum fırtınası yağdırmış. Ejderha yattığı yerde gömülü kalmış. Gök Tanrısı, yeryüzünün her yerini kazıp büyük taşları onun üzerine yığmış. Yığılan taş

toprak İdikut Dağı'nı ortaya çıkarmış. Kazılan yer ise Turfan'mış. Güneş tanrısı kum ve taşları kor gibi kızartıp, mum gibi eritip dondurmuş. Ejderha onun altında kalmış. İnsanlar, hayvanlar ve kuşlar önceki gibi mutlu yaşamaya başlamışlar.

Gök Tanrısı ve Güneş Tanrısının gazabından sonra yeryüzüne yağmur yağmamış. Güller ve otlar, bağ ve bahçeler, ekili araziler kuruyup gitmiş. İnsanlar perişan olup ağlamaya başlamış. Gök Tanrısı bu durumdan çok etkilenmiş ve İdikut Dağı'nın kıpkızıl kor gibi hararetini azaltmak için Tanrıkut Dağı'nın akarsularından birini buraya ayırmış. Şarıldayıp akan bu su, İdikut Dağı'nın eteğinden dönerek Aydıngöl'e dökülmüş. Nehir suyu binlerce kuşu, ceylan ve geyikleri, bağları ve çiftçileri sevindirmiş. Çiftçiler uçsuz bucaksız arazilere buğday, mısır ve pamuk ekmiş; hayvancılar koyun, inek, at ve deve sürülerini beslemişler. Yıllar tekrar bolluk içinde geçmiş.

Günlerin birinde aniden nehir kurumuş. Yurdun aksakalları toplanarak İdikut Dağı'na adam göndermişler. Onlar, iz bırakmadan yok olmuşlar. Sonra bir grup pehlivan dağın eteğine varmış ve acayip bir yaratıkla karşılaşmışlar. Ağzından ateş püskürten ejderha, dağın eteğindeki nehirde suya set olacak şekilde yatıyormuş.

Uzun zamandır dağın altında yatan ejderha, dağı oyarak dışarı çıkmış. O, Tanrıkut Dağı'nın zirvesinde gök göl yapmış ve suyu işte bu göle doldurmuş. Pehlivanlar gece gündüz savaşsalar da ejderhayı yenemeyerek halsiz düşmüşler. Onlar, bin bir zorlukla canını kurtarıp yurda geri gelmişler. Aksakallar aralarında konuşmuşlar, danışmanlar akıl vermişler. Suyu ejderhaya hissettirmeden yeraltından akıtıp getirmek için insanlar kuyular kazmışlar. Sonra onları yerin altından birleştirmişler. Su yeraltından akmış. Daha sonra bu, Karız diye adlandırılmış."

IV. 2. 9. MÜZİK VE MÜZİK ALETLERİ İLE İLGİLİ EFSANELER

269. MÜZİK HAKKINDA

Tanrı, Adem atanın tenini yarattıktan sonra ruhunu yaratmış. Ona, tene girmesini söylemiş, ruh Tanrı'ya yalvararak:

—Ey Tanrım, beni nurdan yarattın, Adem'i ise topraktan yarattın. Şimdi bana bu tene gir, diyorsun. Topraktan yaratılan bu cisim benim gibi saf ve temiz değil. Ben onun içine girdikten sonra, ondaki kötü hastalıklar harekete geçip birbirini öldürecek, yoldan çıkaracak ve bunlara razı olacak. Her türlü fitne fesatı toplayıp kötü işler yapacak.

Bunların hepsine ben de ortak olacağım. Onlar, kıyamete kadar hatta ondan sonra da bu kötü işleri yüzünden senin karşında günahkâr olup cezasını çekecek, ateşte yanacak. Dolayısıyla onun yüzünden bu azaplara ben de ortak olacağım. Benim onunla beraber ceza çekecek halim yok. Onun için bu tene girme azabından beni kurtar! Beni topraktan yaratılan ve günahıyla mezara gömülen bu tene girmeye zorlamasan! diyerek inleyip ağlamış.

Ruhun bu inleyişine melekler de acımış. Gökyüzü tutulmuş, yeryüzü sallanmış. Bunun üzerine Tanrı:

—Ey melekler, ben gökyüzünde insanoğlunun canı sıkıldığında çalarak gönlünü eğlendirecek, ruhunu harekete geçirip mutluluğunu bütün bedenine yayacak bir müzik yarattım. Sizler onu gökyüzünden alıp yeryüzüne indirin ve onlara çalıverin, şeklinde ferman çıkarmış.

Melekler, gökyüzüne çıkarak müziğin bütün türlerini alıp yeryüzüne inmişler ve ritimli bir şekilde çalmışlar. Müzik, ruhu etkileyerek mest etmiş ve bunun üzerine ruh, bedene girip yerleşmiş. O andan itibaren Adem atanın vücudu kıpırdamaya başlamış.

Müzik işte bu şekilde çok önceden bedenimize girip bize miras kalmış. Müzik, o günden beri insanın ruhunu dizginleyip gelmektedir. Bundan olsa gerek ki müziği duyduğumuzda vücudumuz rahatlar.

270. NEY NASIL ORTAYA ÇIKMIŞ?

Dünyanın yaratıldığı dönemde, Adem dünyaya inip, bir süre çift sürüp çiftçilik yapmış ve hayvana bakmış. O, bir gün yorulmuş ve çok sıkılmış. Can sıkıntısını gidermek için çalacak saz olmayınca ovada uyuya kalmış ve bir rüya görmüş. Rüyasında bir huri gelip:

—Ey Adem, sen ibadet etmeyi düşünmeyip, niçin saz çalmayı istiyorsun? Tanrım senin saz çalıp ibadet yapmadığın için günahının cezasını verecek idi, tövbe ettin, günahını affetti. Seni baki dünyadan fani dünyaya sürüp çıkardı. Bu olayı niçin aklında tutmuyorsun? diyerek Adem'in ağzından bir şeyler çekip çıkarmış. Bu nesne, iki karış uzunluğundaymış ve kan damlayıp duruyormuş. Huri, hemen yerdeki topraktan çamur bu iki karış nesnenin üzerini çamur ile sıvamış. Daha sonra bu nesneyi "Tut!" diyerek Adem'in eline tutuşturmuş. Adem, eline alıp onun içine bakınca, içinin kovuk olduğunu görmüş. Adem, huriye:

—Bunu ne yapacağım? diye sormuş. Huri kız:

—Bunu üfleyip ses çıkararak can sıkıntını gidereceksin, demiş. Adem onu üflemiş, ses çıkmamış. Huri hemen burgu ile ona dört delik açmış. Adem delikten üflemiş ve korkunç bir ses çıkmış. Adem, korkup kaçarak yere yığılmış. Huri, Adem'e yardım ederek, elindeki nesneye burgu ile dört delik daha açmış. Adem, tekrar üflemiş ve güzel bir ses çıkmış ve Adem mutlu olmuş. Bu sırada Adem huriye demiş:

—Ey kız, bunun sırrıyla ilgili bilgi verseniz. Huri:

—Sen sazı sevmiyor muydun? Bunun için Tanrı sana bunu çalmayı emretti. İlk önce delinen dört delik, azabın alemetinden haber verir. Sonraki delinen dört delik ise mutluluğun işaretidir ve bu, cennetteki kuşların ötüşüdür. Bunu senin boğazından çekip çıkardım. Fani dünyada çalacaksın, diyerek gözden kaybolmuş.

Adem uyanıp bakmış ki, rüyasında hurinin verdiği nesne görünüyor. Adem, onu bir süre çalmış ve ibadetten vazgeçmiş. Tanrı, bunun üzerine onu çalmayı yasaklamış. Bu şekilde Davut peygamber zamanına gelindiğinde, neyin gerçek sırrı ortaya çıkmış. O dönemde Âdem'in çaldığı neyin sesi kamışa sindiği için ve kamış da bu yanık sesi içine sindiremeyince kamışın içi kovuk kalmış.

Rivayetlerde anlatıldığına göre, satar insanın sureti, ney ise insanın boğazıymış. Üflendiğinde çıkan ses, yürekten gelip boğazdan çıkarak yine boğaza girip üzüntü ve mutluluğun işaretini verirmiş. Ney kamıştan başka hiçbir nesneden yapılmazmış; çünkü kamış, Adem'in çaldığı neyin sesini bedenine sindirmiş. Başka bitkiler saz çalındığında uyuyup kaldığı için, neyin sesi onların kalbinden yükselip gitmiş.

271. SATAR NASIL ORTAYA ÇIKMIŞ

Rivayetlerde anlatıldığına göre, Tanrı ilk önce yedi kat yeri, yedi kat göğü daha sonra da nehirleri, deniz ve okyanusları, melekleri yaratmış. Topraktan bir parça çamur alıp Adem'in insan şeklinde vücudunu yapıp, cana emir vermiş. Can, Adem'in vücudunun karanlığından korkarak girmeye razı olmamış. Bu sırada Tanrı meleklere saz çalmayı emretmiş. Melekler Hazreti Adem'in vücuduna girip saz çalmış. Korkup kaçan can, bir süre saz çalınan yeri gözetip, güçlükle de olsa Hazreti Adem'in vücuduna girmeye razı olmuş. Can, çalınan sazı kendi gözü ile görmek için bu şeklin içine girmiş ve Adem'in boğazı tıkaçla kapanmış. Adem ayağa kalkmış, saz da durmuş. Tanrı'nın ilk getirdiği saz satarmış. Hazreti Adem ayağa kalkınca, kendisinden başka hiçbir

mahlukun olmadığını görmüş ve kendisini yalnız hissedip Tanrı'ya ağlamış. Tanrı meleklerin çaldığı sazı Adem'e vermiş. Adem, satarı çalarak gönlünü eğlendirmiş. Daha sonra Allah, Hazreti Havva anayı yaratmış. Bu zat, çok güzel olduğu için Hazreti Adem onun aşkıyla bir süre saz çalmış. Hazreti Havva, satarın yanık sesine mest olmuş ve satarı çalan Adem'e yakınlık göstermiş. Bunun üzerine bu ikisi, her gün saz çalıp ibadetten vazgeçtikleri için, Allah satarı fani dünyadan baki dünyaya götürmeleri için meleklere emir vermiş. Bundan dolayı insan ölüp vücuttan can çıkınca ve ikinci kez girmeye razı olmayınca melekler saz çalarmış. O anda can tene girip, sorgu sual için vücudu hazırlarmış.

Rivayete göre, Adem baki dünyadan fani dünyaya sürüldüğünde, sazıyla birlikte gitmek için Tanrı'ya yalvarmış. Tanrı, Adem'in isteğini kabul etmiş ve fani dünyaya birlikte gitmelerine izin vermiş. Bu olay sekizinci ayda olmuş. Hazreti Adem, satarı yüksek bir dağın üzerine çıkararak on iki ay boyunca çalmış. Sararı çalma işi seher vaktinde olduğu için, satarın yanık sesinden on sekiz bin âlemdeki in cinlerden hayvanlara, yuvasında yatan böcü börtüye, bitkilere hatta gökteki meleklere kadar her şey satarın yanık sesine mest olup, işlerini bırakarak uzakta çalınan bu sazın yanık sesiyle kendinden geçermiş. Melekler bile kendinden geçmiş. Bunun için satar çalmayı durdurmuş. Bunun üzerine on sekiz bin âlemdeki bütün varlıklar, bitkiler ve hayvanlar sessizlik içinde yaşamış.

Yine bir başka rivayette, o dönemde hava gürleyip şimşek çakmış ve yağmur yağmaya başlamış. Bir süre sonra hava açılmış. Bu sırada ak sakallı bir ihtiyar, bulutla birlikte yüksek bir dağın üzerine inmiş. Bu olay sekizinci ayda meydana gelmiş ve o zat, yanında getirdiği satarı bir süre seher vaktinde çalmış. Bu sırada bütün varlıklar, ağaçlar, bitkiler, hayvanlar, hatta gökyüzündeki melekler bile bu yanık sesli sazı kendilerinden geçerek dinlemişler. Sazın yanık sesinden eriyip, insanlar, hayvanlar, böcü börtülerbu sese mest olup yeme içmeyi bırakmışlar. Saz çalındığında gökyüzündeki melekler bile mutluluktan ağlamış ve onların gözünden akan yaşlar, yeryüzündeki dağlara, nehirlere ve denizlere düşmüş. Bundan dolayı dağlardaki taşların bir kısmı altın ve gümüş gibi değerli madenlere, nehir ve denizlerin altındaki hayvanların bir kısmı da asıl madenlere dönüşmüş. Bu sırada meleklerin döktüğü gözyaşları yanardağa da damlamış ve taşların bir kısmı yakuta dönüşmüş. Eski

yanardağ sonra “Leeldağ” diye adlandırılmış. Bu yüzden bu “Leeldağ”ın etrafına yerleşen insanlar, yaşlılardan bu rivayetleri dinleyip, yedinci ve sekizinci ayda yağmur yağan günlerde yüksek dağlara ve ağaçlara çıkıp, o ihtiyarın saz çalmasını beklemişler. Saz çalan ihtiyarı beklerken dans ederlermiş; fakat saz çalınmazmış. Bunun üzerine onlar, ormandaki ağaçları keserek ihtiyarın çaldığı satara benzer saz yapıp çalmayı denemişlerse de onun gibi ses çıkaranını yapamamışlar. Tekrar yapmayı deneyip, bütün ormanı kesip bitirmişler. Önceden orman ile kaplı olan “Leeldağ”, sonraları ağaçları kesilince çıplak kalmış. Padişah, kim ihtiyarın çaldığı saza benzer saz yapıp onun gibi ses çıkartabilirse, çok altın ve gümüş vereceğine dair ferman çıkarmış. Günlerden bir gün, bir balıkçı ihtiyarın oğlu, saz yapmak için baltayla ormana giderken, önüne bir ak sakallı ihtiyar çıkarak:

—Oğlum, nereye gidiyorsun? diye sormuş. Yiğit:

—Saz yapmak için ağaç kesmeye gidiyorum, demiş. İhtiyar gülerek:

—Oğlum, bu şehirdeki yedi yaşından yetmiş yaşına kadar herkes, satar yapacağım diyerek ormandaki ağaçları kesip bitirdi. Oğlum, ben sana söyleyeyim, on sekiz bin âlemdeki satar olabilecek ağaçları kesip satar yapsan da asla çalgı olmaz. Sen saz çalmaya gönül verdiysen, sazı arzu ederek öğrenmek mümkündür. Sana söyleyeyim oğlum, o ihtiyarın çaldığı sazın sesini dinleme şerefine nail olan sadece dut ağacı var. O, sazı baştan sona dinleyince, sazın yanık sesi dut ağacının vücuduna sinmiş. Onun için satarı dut ağacından yapabilirsin. Onun sesi cennetteki huri, ğılman ve hayvanların sesinin parçasıdır. Bir yıl on iki aydır. Bu on iki ay içerisinde çıkan bütün ses, on iki farklı türde çalınır. Tanrı on iki türlü sesten başka sesi yeryüzüne indirmemiş. Bil ki, satarın sesi dünyadaki en sert nesneleri yumuşatabilir, insanları hem mutlu eder hem ağlatır. Satar insanın suretidir. Kalbin büyük damarının sayısı otuz ikidir. İnsanlar onu çaldığında, kalpteki keder, kaygı ve mutluluk işte bu otuz iki damar vasıtasıyla atılıp çıkarılır ve otuz iki kulağa yerleştirilir. Bu ses dünyadaki en büyük sestir, onu kimse engelleyemez. O, ateşte yanmaz, suda akmaz, balyozla vursan da ezilmez ve ona insanların gücü yetmez. Çünkü ona kalbin en güçlü ecri sinmiştir. İnsanların havadar bir bahçede uzanıp rahatlaması gibi o da canı rahatlatan bahçedir. Satar çalındığında, kalpsiz kalpli herkesin içi rahatlar, demiş.

Bunun üzerine yiğit geri dönerek dut ağacını kesip, insan suretinde satar yapmış ve otuz kulak ve kalp telini sağlamlaştırıp, padişahın önüne giderek çalmış. Tıpkı dağın üzerindeki ihtiyarın çaldığı sataın sesi gibi ses çıkınca, padişah bu yiğide çok altın ve gümüş vermiş. O günden sonra sazendeler, dut ağacından satar yapmayı öğrenmişler.

272. EFRASİYAP VE REBAB

Efrasiyap, Kaşgar'da hanlık tahtında oturduğu yıllarda, yurdu adaletli bir şekilde yönetmesiyle ün salmış. O, herkesin karnını doyurup, kendi işiyle meşgul olduğunu ve hiç eğlence düzenlenmediğini görünce bu duruma çok üzülmüş. O, has bahçesinde halkının gönlünü eğlendirebilmeye bir çare düşündüğü bir sırada, bir turgayın hüzünlü ötüşünü duymuş. Padişah onu dikkatle dinleyip, sesi taklit etmiş. Fakat ben bir padişahım, insanların içinde kuş gibi ötersem, gülünç duruma düşerim. En iyisi, ağaçtan kuşların sesine benzer ses çıkaran bir alet yapayım, diye düşünmüş ve dokuz gün uğraşarak dokuz karış uzunluğunda bir ağacı çalgı aleti yapmaya karar vermiş. O, bu ağacı aynı insan suretinde yapıp, bir ağız koymuş. Koyunun bağırsağını titizce işleyip üç tel çekmiş. Fakat bu aletten ses çıkmamış. Efrasiyap, işin dokuzuncu gününde has bahçede yine bu aletten ses çıkarmak için uğraşırken, bir yiğit sesli bir şekilde şarkı söyleyerek geçmiş. Padişah, onun şarkısıyla çok ilgilenmeyip aletiyle uğraşmaya devam etmiş. Aradan bir yemek pişme vakti geçince, şarkı söyleyen yiğit geri dönmüş. O yine şarkı söylerek yürüyormuş; fakat sesi önceki kadar gür değilmiş. Efrasiyap, bu işe çok şaşırmış ve işini bırakıp yiğidi çağırarak:

—Sen nereye gidip geldin? demiş. Yiğit:

—Kaynana ve kayınbabamın evine misafir olup geldim, diye cevap vermiş. Efsrasiyap, hemen işinin başına dönüp, yaptığı çalgı aletinin gövdesini derince oyup, orayı deri ile kapatarak teline vurmuş. Ondan hem güçlü hem de titrek bir ses çıkmış. Efrasiyap, yiğidin iki şarkısından şunu anlamış ki, yiğit sabahleyin yemek yememiş, karnı aç, bunun için de sesi hem güçlü hem titrek çıkıyor. Kaynana ve kayınbabasının evine gidip karnını doyurduktan sonra şarkısı o kadar güzel değil.

Efrasiyap'ın icat ettiği bu çalgı, rebabın ilk şekliymiş. Daha sonra o, daha da iyi ses çıkaran çalgı aleti dutarı yapmış. O günden sonra bu yurttaki insanlar karnını doyurmakla kalmayıp, oyun eğlence yapar ve saz çalıp dans eder olmuşlar.

273. KUMUL ĞİRCEKİ HAKKINDA RİVAYET

Çift boynuzlu İskender Zülkarneyn, doğuya sefere çıkıp Tanrıdağ'ın eteklerine gelince, yakın bir yerden hüzünlü "Ulu dur!" makamının melodisi duyulmuş. O, bu hüzünlü melodiye mest olmuş ve bütün orduyu durdurup dikkatle dinlemiş. Ses kesildikten sonra, askerlerine bu usta müzikçiyi bulup gelmelerini emretmiş. Askerler bu müzikçi dedeyi bir baraka içinden bulup getirmişler. İskender Zülkarneyn, şöyle bakınca onun yaşlı ve sakalı kar gibi bembeyaz bir melek suretinde insan olduğunu görmüş.

İskender Zülkarneyn:

—Dede, az önceki hüzünlü melodiyi siz mi çaldınız? diye sormuş.

—Evet, ben çaldım, demiş dede.

—Bu melodinin adı nedir?

—"Dur" melodisi.

—Peki elindeki saza ne diyorsunuz? diye sormuş İskender Zülkarneyn.

—Ğircek deriz, demiş dede.

—Bunu siz mi yaptınız? diye sormuş. Dede:

—Evet, demiş ve bir olay anlatmaya başlamış:

Günlerin birinde, dede avlanarak dağdaki sık ormanın içinde yürürken, iki geyik birbiriyle oynayıp, süsüşüp duruyormuş. Tam bu sırada bir kurt ortaya çıkmış. Kurdu gören iki geyik farklı yönlere kaçışmış. Bu sırada geyiklerden birinin karnı köknar çomağına takılıp yarılmış ve bağırsakları dağılıp köknar ağacının dallarına çeşitli şekillerde takılıp kalmış. Dede bir süre sonra gelip bakmış ki dallara takılıp kalan bağırsaklar kurumuş ve gergin hale gelince rüzgârda değişik bir ses çıkarıyor. Dede, bu sesi bir süre dinleyince, bundan hüzünlü bir melodinin çıktığını duymuş ve bağırsağı çekip, ğircek şeklinde yaparak çalmayı denemiş. Daha sonra kabağı başlık yaparak keçi derisiyle kapatıp, eliyle çalmaya başlamış. Daha sonraları kavak ağacından baş yapıp, deriyle kapatıp, kıl kamalçe yaparak ve tutkal sürerek daha da iyi ses çıkaran iki telli ğirceki yapmış.

Zamanla insanlar, ğircekin başını inek ve başka hayvanların boynuzundan yapıp, sapını dut ağacı, kulaklarını hanımeli ağacından yapıp, ilk önce yedi telli, daha sonra da dokuz telli yapıp gerçek ğirceki icat etmişler.

O günden sonra ğircek Kumul makamlarındaki baş saza dönüşmüş. Çinliler ve Moğollar, bu saza iki telli "Uygur Ğirceki" (er-hu) demişler.

274. TAMBUR, BERBAB VE UDUN ORTAYA ÇIKIŞI

Nuh aleyhisselamın oğlu Yafes'in Türk adında bir oğlu varmış. Allah, ona da bir oğul vermiş. İsmini Herz koymuş. Bu çocuk büyüdüğünde, tilkiyi tutarak postundan elbise yapıp giymeyi, yiyeceği tuz ile yemeyi, tambur, berbab ve ud yapıp çalmayı icat etmiş ve dünya halkına öğretmiş. O devirde anne baba, evlatları öldüğünde yas töreninde tambur çalarak ağlarmış ve ölüyü yakma töreni varmış. Herz, Yafes aleyhisselamın torunu imiş. Yarkent ve Hoten diyarlarını onun evlatları mamur hale getirmiş. Yarkent ve Hoten halkı onun evlatlarıymış. O zamandan bu zamana beş bin sekiz yüz elli yıl geçmiş. Tambura koyun ve keçinin bağırsak ve sinirlerini işleyerek tel yapmış.

275. DAVULUN ORTAYA ÇIKIŞI

Çok eskiden memleketin tüccarları ticaret için sefere çıkmışlar. Onların yolu bir çölden geçiyormuş. Onlar epey yol aldıktan sonra, çölün tam ortasına varmışlar.

Bir süre sonra onların yanına aldıkları suları bitmiş. Susuzluktan birinin ardından diğerinin rengi sararıp soluyormuş. Güç kuvvetten düşüp yürüyecek halleri kalmamış. Kervanda bir yiğit varmış. O, kendi tulumundaki son suyunu arkadaşlarının ağzına damlatmış. İnsanlar, biraz kendilerine gelmişlerse de sıcakta susuzluktan yola devam edememişler. Bu sırada kervandaki yiğit, düşünürken boşalan tulumu yarıp, arabanın tekerine gergin bir şekilde bağlayarak güneşte kurutmuş. Daha sonra onu gümbürdeterek çalmaya başlamış. Ondan çıkan sese mest olmuş ve daha da hızlı çalmaya başlamış. Git gide onu öyle sert çalmaya başlamış ki onun sesi bütün çölde yankılanmış. Bu sesten insanlar da kendine gelip kıpırdamaya başlamışlar ve onlarda güç kuvvet oluşmuş. Ses, kum tepelerinden kum tepelerine aşıp, çölün yakın bir yerinden giden başka kervandakilerin kulağına ulaşmış. Onlar "kervan felakete maruz kaldı, yoksa böyle ses çıkarmazdı, yardıma çağırıyorlar, gitmek gerek!" diyerek onların yanına gelmişler ve onlara su vererek felakete maruz kalan tüccarları kurtarıp, kendileriyle birlikte getirmişler. İşte bu olaydan sonra davul ortaya çıkmış. Davul sesi duyulduğunda, insanlar dinç ve cesur bir hal alırlar.

IV. 2. 10. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERLE İLGİLİ EFSANELER

276. GÖK PADİŞAHI

Aslında gökte, çok büyük bir mahlûk varmış. İnsanlar, onu "Gök Padişahı" diye adlandırmışlar. Onun vücut yapısı olağanüstü büyükmüş ve bedenindeki tüyler dağ eteğinde büyüyen çam ağacı gibiymiş. Ağzı, uçsuz bucaksız denizin yüzü gibi geniş olup, vücudunun ağırlığına yeryüzündeki bütün dağları toplasan ancak denk olurmuş. O, güçlü kuvvetli olup, bütün işler onun iradesine göre olurmuş. Eğer o, bir işe öfkelenip gözünü kapatsa, o anda hava bozulup kar yağarmış; bağırsa, şimşek çakıp, yağmur yağarmış; sevinirse güller açar, bülbüller öter, bahar gelirmiş; esnese, kuvvetli rüzgar çıkarmış; şiddetli öksürse, boran çıkar, bütün dünya göz gözü görmeyecek şekilde şekilde toz toprak altında kalırmış.

Bundan dolayı insanlar, gök padişahını kızdırmamak için göğe taş veya başka nesneler atmaya izin vermezler. "Göğe tükürsen yüzüne düşer." şeklindeki söz bundan kalmış.

277. İNSANLARIN RIZKI NİÇİN AZALTILMIŞ

Eski zamanda, bu dünyada yiyecek çokmuş; insanlar dostmuş, insaflıymış; memleket ve şehirler mamurmuş. O dönemlerde elma ağacı karpuz gibiymiş. Armutlar bal kabağı gibi, erik ve şeftaliler kavun gibi büyük meyvelermiş. Arıklardan, nehirlerden su yerine süt akarmış; gökten yağmur yerine bal, dolu yerine akide şekeri yağarmış. Mısırların boyu kavaktan daha uzun, başakları da kulaç kadarmış. Buğdaylar çatıların boyunda büyüyüp, ucundan dibine kadar tohum olurmuş. Yiyeceğin, sebze meyvenin, etin, yağın, sütün, kaymağın çokluğundan onları bir yere sığdırmak mümkün değilmiş. O devirdeki insanlar da, pınar gibi uzun boylu, aslan gibi güçlü ve seyyahlar gibi gamsızmış. Hayatın rahatlığı, yaşam şartlarının mükemmelliği, insanları giderek tembelliğe, müsrifliğe ve kâfirliğe doğru sürüklemiş.

Günlerin birinde, Hızır aleyhisselam insanların arasında gezerken, bir yiğit yiyip bitiremediği yarım ekmeği yolun kenarına atıverip gitmiş. Biraz sonra yaşlı bir kadın, artan bir kâse yemeği çöp yığınına dökerek gitmiş. Hızır aleyhisselamın, boş yere israf olan bu yiyeceklere içi sızlayıp, insanların insafsızlığına, kâfirliğine üzülürken, karşı taraftan bir elinde bebeği, bir elinde de sofrasını taşıyan bir kadın görünmüş. Tam Hızır aleyhisselamın karşısına geldiğinde, kadın çocuğu yere koymuş. Sofrayı açarak yağ

damlayıp duran yumuşak çörekler ile bebeğinin poposunu, kirli pantolonunu ve çoraplarını silip yol kenarına atıvermiş. Hızır aleyhisselam aşırı öfkelenip:

—Hey iyilik yaramayan kâfirler, yiyecek bir tohuma muhtaç olun! diye beddua etmiş ve tarlalardaki olgunlaşmış buğday başaklarını sıyırmaya başlamış. O anda ortaya beyaz bir köpek çıkmış ve buğdayın daha sıyrılmamış olan başağının ucundan dişleyerek yalvarmış. Hızır aleyhisselam ne kadar kızgın olsa da, köpek gözlerinden pınar gibi yaş dökerek:

—Ey Hızır aleyhisselam, sen insanlara olan öfkenden dolayı buğdayları sıyırıp tohum vermez hale getiriyorsun, biz ne yiyeceğiz? diye yalvarmış.

—Hızır aleyhisselam, köpeğe acıyarak buğday başağını sıyırmaktan vazgeçmiş; fakat o günden sonra buğdaylar, ucundan dibine kadar buğday vermeyip, sadece Hızır aleyhisselamın sıyıramadığı ve beyaz köpeğin dişleyip kurtardığı uç kısmı tohum verir olmuş. Eski insanların "İnsanların yediği buğday köpeğin rızkıdır." sözü, ta bu olaydan kalmış.

278. İSKENDER'İN BOYNUZU OLDUĞU HAKKINDA

Eski zamanda namı on sekiz bin âleme yayılan İskender adında bir padişah yaşamış.

İskender padişah, şahlık tahtında saltanat sürdüğü günlerde, saçını kestirmek için berber çağırmış. Berber, padişahın saçını keserken, tepesinde iki tane eğri ve büyük boynuz olduğunu görüp çok şaşırmış.

İskender, şaşırıp kalan berbere saçını kestirdikten sonra, sırrını bütün halka yaymasın, düşüncesiyle onu öldürtmüş. O günden sonra padişah, saçını her kestireceğinde, farklı bir berber buldurup, berber işini bitirince onu öldürtürmüş.

Günlerden bir gün askerler, yedi gün aradıktan sonra Aran adında kel bir berber bulup getirerek, padişaha onun son berber olduğunu söylemişler.

Kel berber, İskender'in saçını kesince, iki büyük boynuz olduğunu görüp şaşırsa da hiç belli etmeden işini bitirmiş.

Padişah yerinden kalkarak kel berbere:

—Hey berber yiğit, seni aslında öldürecektim, fakat hünerin elimi bağladı. Eğer benim sırrımı açıklarsan, gökyüzüne çıkıp gitsen ayağından, yere girsen saçından çekip

çıkarıp, yetmiş sülâleni paramparça ederim, diyerek tembih etmiş ve bir kese altın vererek yollamış.

Berber yiğit, kesesini yüklenir yüklenmez şehirde de durmayarak orman orman gezmiş ve gördüğüne inanamayıp şaşkın şaşkın dolaşmış. Bu sırrı taşıyamayarak birine anlatayım dese, başının alınmasından korkup sıkıntı içinde günlerini geçirmiş.

O, bu sırrı içine sığdıramayarak gezdiği günlerin birinde, sık kamışların uzadığı bir kuyunun yanına gelmiş. Etrafına bakmış in cin görünmüyor. Bunun üzerine o kuyuya üç kez başını eğerek "İskender'in boynuzu varmış..." diye seslenerek içini dökmüş, kendini çok hafif hissetmiş, önüne arkasına bakmadan doğruca yoluna devam etmiş.

Yaz gidip güz gelince, kamışların kurumaya başladığı günlerin birinde, bir çoban yiğit koyun otlatarak gelip berber yiğidin "İskender'in boynuzu var." dediği kuyudan uzayıp çıkan kamıştan bir tane alıp bir ney yaparak çalmaya başlamış. Titrek ve hüzünle karışık "İskender'in boynuzu varmış." şeklinde ses çıkmasına çoban yiğit çok şaşırmış. Ancak bu duruma sevinip neyini hevesle çalarak şehrine nasıl geldiğini bile sezmemiş.

Padişahın adamları, ney çalan yiğidin neyinden "İskender'in boynuzu varmış." şeklinde ses çıktığını duyarak derhal padişaha bildirmişler.

Padişah, bu haberi alınca, ney çalan kişiyi tutup gelmeleri için emir vermiş. Çok geçmeden askerler ney çalan yiğidi saraya getirmişler. Sorduklarında, yiğit olayı anlatmış. Bu iş üzerinde padişah çok düşünmüş. O günden sonra dünyada "Sır saklanmaz." şeklindeki hikmetli söz kalmış.

279. EŞEK BOYNUZUNDAN NASIL AYRI KALMIŞ

Eskiden eşeğin de tıpkı ineğinki gibi sert ve büyük boynuzu varmış. O, bu bir çift boynuzuna güvenerek her yerde zorbalık yaparmış. Eziyet üstüne eziyet edip, acizlere gün yüzü göstermemiş. Kibirlenerek karşılaştığını süser, yaklaşanı teper ve ısırırmış.

Eşeğin konu komşusu ve dostları onun bu zorbalığına dayanamayıp hayvanların padişahına durumu anlatmışlar. Padişah eşeği çağırtıp:

—Hey utanmaz! Başındaki bu boynuz sana kendini düşmandan korusun, diye verilmiş. Şimdi ondan yararlanarak kendi dostlarına, konu komşuna ve acizlere gün

yüzü göstermez oldun, demiş ve sinirlenerek onun iki boynuzunu söküp atmış. Eşek, boynuzundan sonsuza kadar ayrılmış.

O günden sonra eşek, sıradan hayvanlardan da korkar olmuş. "Allah'ım bildiği için eğeşe boynuz vermemiş." şeklindeki söz bundan kalmış.

280. KÖPEK İLE KEDİ BİRBİRİNE NİÇİN DÜŞMAN OLMUŞ?

Eskiden birinin bir köpeği ile bir kedisi varmış. Bu ikisi, ev sahibinin merhametinde uzun yıllardan beri rahat yaşarmış; fakat nedense sonraki günlerde kedi, ev sahibinden memnun olmayarak daima şikayetçi olmaya başlamış.

—Dostum, ev sahibi bana gerektiği gibi iyi bakmıyor, aç mısın, tok musun, diye bana sormuyor. Bu evden bıktım, başka bir yer bulmazsam olmayacak. Sen ne yapacaksın? demiş.

—Sen çok insafsız bir şeymişsin! demiş köpek üzülerek, sözüm var diyerek ağzına geleni söylüyorsun. Ev sahibi, sana bundan başka nasıl bakacaktı? Düşün, bu söylediklerin yersiz.

Sabahtan akşama kadar oyuğa konulan kat kat yorgan döşeklerin üzerine çıkıp horul horul uyursun, evdekiler yemeğe oturunca, sen de koşup gelip, iş yapmadan sofranın üzerine otururşun. Kuyruğunu sallayıp ev sahiplerine sürtünürsün. Onlar yine de seni kovmaz. Yedikleri yemeklerden sana da veriyorlar. Yazın nerede gölge varsa, oraya gidip yatarsın, kışın sıcak evlerde durup, yine kanaat etmeyerek ocak başlarına çıkarsın. Bu kadar rahat huzur içinde yaşarken, yine ağzına geleni söylüyorsun, sen ne kadar insafsız kötü bir şeysin. Benim gibi olsan ne yapardın?

—Senin durumun benden çok iyi! demiş kedi gözünü parlatıp.

—Utan, yalan söylemede pek ustasın. Ben ne zaman ev sahipleri ile bir sofrada oturup yemek yedim? Herkesten artanı, sofrayı silkince düşen ekmek parçalarını ve kemikleri yiyiyorum. Böyle olduğu halde ben ev sahiplerinden çok razıyım. Çünkü beni evden kovmayarak her halukarda artan şeylerle de olsa bana bakıyor. Ben, buna çoktan şükredip kanaat ediyorum. Duyduğuma göre, sen daima karnını doyurduktan sonra: "Allah'ım, ev sahibinin gözü görmez olsa da ben evdeki şeyleri çalıp yesem, o göremese!" diyerek dua edermişsin. Ben ise daima: "Allah'ım, ev sahibi her geçen gün daha da zengin olsa, her gün et yese de benim yiyeceğim de kesilmese!" diye dua

ederim. Sen ne kadar yalancı, insafsızsın! Gözümden kaybol, senin bir başka sözünü duymayayım! demiş köpek.

Sinirlenen köpek, üzerine atılıp kediyi ısırmak istemiş. Kedi bir tarafa kaçıp kaybolmuş. O günden sonra, köpek ile kedi karşılaştıklarında birbirine bakıp dişlerini gıcırdatırmış. İnsanlar, yediği halde yemedim, aldığı halde almadım diye yalan söyleyen kişilere "Kedi gibi gözünü yumma" der olmuşlar.

281. SOKAK KEDİSİ EV KEDİSİNİ KOVMUŞ ŞEKLİNDEKİ SÖZ NASIL ORTAYA ÇIKMIŞ?

Eskiden bir insanın evinde çok iyi bir kedisi varmış. O, sahibine sadakatla bağlı iş yaparmış. Onun için bu evde fareler yaşayamazmış.

Günlerin birinde, dışarıdan bir kedi sersem bir halde eve girmiş ve ev sahibine sürtünüp yalvarıp evsiz kaldığını ve merhamet edip kendisine bakmasını söylemiş. Ev sahibi kabul etmiş. Bunun üzerine evde iki kedi olmuş. Ev sahibi, sokak kedisini yalnız bırakmayarak ona çok iyi davranmış. Fakat sokak kedisi hırsız olduğunu hiç kimseye hissettirmeden, evdeki eti çalıp yiyormuş. Evde sık sık et kaybolunca, ev sahibi öfkelenmiş ve birgün iki kediyi sorguya çekmiş:

—Pazardan getirip koyduğum et sık sık kayboluyor. Doğru söyleyin, hanginiz çaldınız?

Ev kedisi bu söze şaşırmış ve ağzı açık kalmış. Hilekâr sokak kedisi hemen yalan söyleyip:

—Eti işte bu çaldı. Ben bir iki kez onun eti çaldığını gördüm, demiş. Ev sahibi doğru olup olmadığına bakmaksızın ev kedisini dövüp evden kovmuş. Temiz kalpli ev kedisi haksız yere suçlanmış. Yalancı ve hilekâr sokak kedisi itibar sahibi olmuş. O günden sonra "Sokak kedisi, ev kedisini kovmuş" şeklindeki söz ortaya çıkmış.

282. KUMRU NASIL PEYDA OLMUŞ?

Çok eskiden, takva sahibi bir kadın yaşamış. Bu kadının bir üvey kızından başka hiç kimsesi yokmuş. Onlar ip eğirip satarak, garip bir şekilde yaşarmış.

Bir gün kadına elek lazım olmuş ve kızına komşusunun eleğini alıp gelmesini söylemiş. Kız gitmiş ve geri gelmemiş. Bunun üzerine kadın, "Bakıp geleyim, ne oldu? diye, komşusunun evine girmiş. Kızı, avluda uzun gömlek giyip, yüzüne örtü çekmiş oturuyormuş. Bunu gören kadın şaşırarak:

—Bu nasıl iş? diye sormuş. Aslında kız eleğe gidip, komşusunun oğlunu kendine bağlayıp, düğün yapıyormuş. Kadın, çok sinirlenip kızını evine getirmiş ve kızına:

—Ben, seni küçüklüğünden beri besleyip büyüttüm, bana sormadan kocaya mı vardın? diyerek kızmış ve elek ile kızının başına öyle vurmuş ki, elek kızın boynuna takılıp kalmış. Kadın çok kızarak:

—Allah'ım hayvan olup gitsin! diyerek beddua etmiş. Kız, o anda bir kumruya dönüşmüş. Elek de onun boynunda kara bir iz olarak kalmış.

"Eleğe gidip, ere varmış." şeklindeki söz, bundan kalmış.

283. HÜTHÜT KUŞU

Hüthüt kuşunun niçin pis koktuğu konusunda, halk arasında şöyle bir rivayet var:

Hüthüt kuşu çok okuyan, çok kitap tahlil eden âlim zatlardan biriymiş. Bu bilgisiyle halk arasında tanınmış ve bütün âleme padişah olan Süleyman aleyhisselama da vezir olmuş. Onun başındaki tacı, işte bu vezirlik nişanından kalmış. Hüthüt kuşu, o kadar bilgili olsa da, cimri olduğu için karnındaki bilgileri, başkalarına öğretmeyi kesinlikle istemezmiş. Ne iş yapsa, kendisi için yaparmış, başkalarının da öğrenmesinden endişe ederek, insanların pek dikkat etmediği eski bir duvarın oyuğuna girip dua edermiş. İnsanların sorduğu soruya asla cevap vermezmiş. Onun için, onun karnındaki bilgi kokup gitmiş; bu koku dışına vurduğu için pis kokar olmuş.

"Bilgini başkalarından gizleme."şeklindeki hikmetli söz, bu olaydan kalmış.

284. ECELİ MUALLÂK HAKKINDAKİ RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, on yaşlarında bir çocuk varmış ve ona mektepten dönüp evine girer girmez canının alınması yazılmış. Azrail aleyhisselam kendine verilen görev gereği, o çocuğun evine varıp geri dönmesini beklemeye başlamış. Fakat bu çocuk mektepten çıktıktan sonra, doğruca evine gelmeyerek yolda oyalanmış. Mektepten evine dönerken yolda bir küme karınca görmüş. Karıncalar meşgul olup bazıları alel acele yuvasına girerken bazıları da yuvasından çıkıp bir şeyler arıyormuş. Bu çocuk çantasını silkmiş ve yediği ekmek parçalarının arta kalanlarını karıncalara vermiş. Ekmek parçaları gerçi çok az olsa da, Allahuteala katında sadaka olarak kabul edilmiş ve bu çocuğa gelen ölüm felaketi ortadan kakmış. Azrail de geri dönmüş. Diğer melekler o

çocuğun hala hayatta olduğunu görünce, Azrail'e: "Sen aslında o çocuğun canını almak için gitmiştin, fakat o çocuk hala yaşıyor!" diye sormuşlar. Azrail onlara: "Aslında Allahuteala'nın o çocuğa gönderdiği ecel-i muallak idi, ecel-i muallak iyi amel yapılırsa veya sadaka verilirse ortadan kalkar. O çocuk gerçi karıncalara ekmek parçaları vermişse de, bu da bir sadaka olarak kabul edilmiş ve ona gelen ölüm ortadan kaldırıldı." diye cevap vermiş. "Sadaka belayı yer, tövbe günahı (yer)" şeklindeki atasözü bundan kalmış.

285. BİRE BİR DEMEK LAZIM RİVAYETİ

Hidaytulla Hoca, Cunğar hanı Ğaldan Sirin'in ordusuna güvenerek İsmail Han'ın elinden Yerken hanlığını çekip aldıktan sonra, halka ağır zulüm etmeye başlamış. O dönemlerde Cunğarlar, kırmızı pirinçten yapılmış madeni parayı "bir para" olarak harcarlarmış. Hidaytulla Hoca, Cunğarlara iltifat edip onlarla iyi geçinmek için sınırları içindeki her yere "Bir parayı, iki para olarak harcayın!" şeklinde ferman çıkarmış ve bu şekilde kendine yardım eden Ğaldan ordusunu zengin etmeyi düşünmüş. Bu emre öncelikle Hoten halkı itiraz etmiş ve bir paraya iki demeyi kesinlikle kabul etmemiş. Emri yerine gelmeyen Hudaytulla Hoca, Hoten halkını tehdit ederek onları cezalandırmak amacıyla, halkı bir meydana toplamış ve kırk kişilik yurt aksakalını ortaya sürükleyip çıkararak: "Bir parayı, iki diyor musunuz, demiyor musunuz?" diye sormuş. "Allah da bir, bir para da bir, bire iki dersek Allah razı olmaz, bunun için biri bir demek lazım." diye cevap vermiş onlar.

Cunğarlar, kılıçlarını çekip: "Eğer yine cahillik edip hanginiz bir parayı iki para demezseniz öldüreceğiz." diyerek onları korkutmak istemişler ve tek tek sormuşlar. Kime sormuşlarsa "Bire, bir demek lazım!" diyerek sözlerinden kesinlikle dönmemişler. Burada, bire iki demeyenlerin başlarını kesmişler. Arka arkaya otuz dokuz kişinin başı kesilmiş. Kırkıncı kişiye geldiğinde yine sormuş, o kişide Cunğarlara öfkeyle karşı çıkıp: "Bire, bir demek lazım" diye bağırmış. Onun başı da hemen kesilmiş. Bu sırada ortaya çıkan sesler gökyüzüne yükselip "Bire, bir demek lazım!" şeklindeki ses yeri göğü inletmiş.

IV. 2. 11. DİĞER KONULARDAKİ EFSANELER

286. ESMA PERİ HAKKINDA

Gökyüzü meleklerinin padişahı, bütün meleklerden güzelmiş ve gökyüzünün yedinci katında yaşarmış. Tabiattaki bütün olaylar, bu meleğin keyfindeki değişimlere göre gerçekleşirmiş. Yani bu melek gözünü açsa, güneş doğup bütün kâinat aydınlanırmış; uyusa bütün kâinat karanlığa bürünürmüş; ağlasa yağmur yağarmış; gülse kar yağarmış; ağzını açsa fırtına çıkarmış; nefes alsa rüzgâr çıkarmış. Kaşını çatsa hava bozulurmuş; sinirlense yeryüzü sallanırmış; kaşını oynatsa gök kuşağı meydana gelirmiş. Bundan dolayı ona "Esma Peri" demişler.

287. UMAY İLAHE

Âlemin üzeri, yaratıcı Tanrının yaşadığı yer olup, nurlu ve parlak bir mekânmış. Üstteki parlak mekân ile alttaki karanlık yer arasında Umay varmış. O, evlâtlarına toprak ve su veren "Baht İlahı" olarak bilinirmiş. Umay Ana, aynı zamanda sevgi ilahı, hamile kadınların taptıkları ilah ve küçük çocukları koruyan ilah olarak da kabul edilirmiş.

288. NEHRE SET OLAN BÜYÜK TAŞ[941] HAKKINDA

Günlerin birinde Gök Tanrısı ile Yer Tanrısı arasında yine savaş başlamış. Uzaktaki bir nehri yer Tanrısı Atuş'a doğru yönlendirince, Gök Tanrısı çok kızmış ve Yer Tanrısını gizlice öldürmüş. Yer Tanrısı, can vermeden önce oğlunun düşman elinde ölmesinden endişelenerek, onu dağ kartalına dönüştürmüş.

Gök Tanrısı, Yer Tanrısının oğlu "Toprak" bahadırı bulamamış. Bunun üzerine o, Yer Tanrısının yönünü değiştirdiği nehrin kaynağa yakın bir kısmına büyük bir taşı bent olarak koyup: "Tanrılar kapattı, insanlar açamasın!" demiş ve beş parmağını taşa basarak damga vurmuş. Ondan sonra Gök Tanrısı, gökyüzüne çıkıp gitmiş.

Yer Tanrısının oğlu Toprak, günümüze kadar o dağlarda hasret çekerek dağ kartalı olarak yaşamaktaymış. O, ahir zaman olunca aslına tekrar dönecekmiş. Gök Tanrısını öldürüp insanları kurtardıktan sonra Atuş Dağlarını eskisi gibi güzel hale getirecekmiş.

289. ÖMÜR TAKSİMATI

[941] Bu nehir, Artuş ile Sovet arasındadır ve büyük bir taş nehre set oluşturmaktadır. Eğer o taş olmasa, nehir Artuş tarafına akacakmış. Bu taşın üzerinde Gök Tanrı'nın beş parmağının izi şimdi de varmış.

Bir gün Allah, bütün canlıları toplayıp onlara ömür taksim etmiş. İnsana otuz yıl, köpek ile eşeğe kırkar yıl ömür taksim etmiş. İnsan, kendine sadece otuz yıl ömür verilmesinden memnun olmayarak:

—Allah, sen niçin bana sadece otuz yıl ömür verdin? diye sormuş. Allahuteala ona:

—Buna hiç çare yok, başkalarından fazla artmadı da, demiş. O anda eşek çıkıp gelmiş:

—Ey Allah, sen bana kırk yıl ömür verdin, ben bu kırk yıl ne yaparım? diye sormuş. Allah ona:

—Sen bu insanlar için çalışırsın: Tarla sürersin, araba çekersin, harman sürersin ve insanlar sana biner. Sen bu türlü işleri yapıp, insanların ihtiyacını karşılarsın, onlar da sana saman vererek bakar, demiş.

Eşek bu sözleri duyunca ter içinde kalmış. O moralsiz bir şekilde, Allahuteala'dan ömrünü yirmi yıl kısaltmasını talep etmiş. Bunun üzerine Allahuteala, onun yirmi yıllık ömrünü insanın ömrüne ekleyivermiş. Eşek sevinerek giderken koşturarak köpek gelmiş. O:

—Ey Allah, sen bana kırk yıl ömür verdin, ben ne yaparım? diye sormuş. Allahuteala ona:

—Sen insanların evlerine ve bahçelerine bakarsın, bekçilik yapıp malı mülkü korursun. Sahibine sadık, ahlâksızlara acımasız olacaksın. Zengin ailelerde yaşarsan, onlar sana kemikleri ve artan yemekleri verecek. Yoksul ailelerde yaşarsan yemeğin artığını verecekler. Bazen aç, bazen tok yaşayacaksın! demiş. Bunu dinleyen köpekte takat kalmamış. O, Allah'tan ömrünü yirmi yıl kısaltmasını istemiş. Bunun üzerine Allahuteala, köpeğin ömrünün yirmi yılını da insana vermiş. Sonunda insanın ömrü ortalama yetmiş yıl olmuş. O günden başlayarak insanlar, ömrünün otuz yılını ev bark sahibi olarak mutlu geçirirmiş. Otuz yaşından elli yaşına kadar yeni ev bark için çabalayarak zor işlerle uğraşıp ailesine bakarmış. Elli yaşından yetmiş yaşına kadar günleri tamahkârlıkla geçermiş.

290. NİÇİN DEPREM OLUR

Bizim yaşadığımız yeryüzü, on sekiz bin âlemden biriymiş. Allah, yeri taşıması için iki öküz yaratmış. Her iki öküzün boynuzu da çok büyük ve güçlüymüş.

Öküzlerden biri yeri gündüz taşırsa, diğeri de gece taşırmış. Deprem olduğu zamanlar, öküzün boynuzunun yorulup ayaklarını kıpırdattığı anlarmış. Fırtınanın çıktığı anlar, öküzlerin nefes alıp rahatladığı anlarmış. Yağmurun yağdığı zamanlar ise öküzün gözünden yaş geldiği anlarmış.

291. TUFAN BELASI HAKKINDA EFSANE

Allah, insanların günah işlemelerinden dolayı yeryüzünü Tufan belası ile viran etmeden önce, Nuh aleyhisselama bir gemi yapıp ailesi ile bu gemiye binmesini ve her cinsteki hayvandan da gemiye bir çift almasını emretmiş. Sonunda yeryüzündeki bütün hayat, Tufan suyunda helak olmuş; sadece Nuh aleyhisselamın ailesi ile gemiye aldığı hayvanlar kurtulmuş. Yüz elli gün süren tufan belasından sonra, Nuh bir güvercini koyuvermiş. Güvercin, bir tane yeni zeytin dalını ısırarak geri dönmüş. Nuh, Tufan belasının sona ereceğini ve dünyanın yeniden düzeleceğini anlamış ve Ararat dağının kenarına çıkmış. Yeryüzünde, hayat ikinci kez başlamış.

292. İNSANLARIN BAZEN SICAK BAZEN SOĞUK ŞEYLERİ YEMELERİ HAKKINDA RİVAYET

Halk arasında "Ayağ yügrüki aşka yetidu, til yügrükü başka" (Ayağın hızlısı yemeğe yetişir, dilin hızlısı başa zarar verir) şeklinde bir atasözü var. Dil, daima insana zarar getirdiği için, Allahuteala diş ve dudaktan itibaren kat kat engelle onu muhafaza etmiş. Bunun yanında insanlar bazen sıcak bazen de soğuk nesneler yiyip içip durur. Bu da dili cezalandırmak içinmiş. Öyle olmadığında, dil insana zarar verirmiş.

293. ON İKİ MÖÇEL VE BAZI HAYVANLARIN İSMİYLE ANILAN YILLARDA MEYDANA GELEN OLAYLAR HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, maymun taklitçi bir hayvan olduğu için, maymun yılında insanlar da maymun gibi davranışlar gösterir ve birbirini taklit ederek savaş hazırlığı yaparlarmış. Maymun yılından sonra tavuk yılı girdiğinde, tavuk gagalayan bir hayvan olduğu için, insanlar arasında da tavuk gibi birbirine küfretme ve sürtüşme olurmuş. Tavuk yılından sonra köpek yılı girdiğinde, köpek saldırgan bir hayvan olduğu için, insanlar da köpek gibi birbirine saldırır ve sonunda silahları çekip savaşırlarmış.

294. HARAK[*] NASIL ORTAYA ÇIKMIŞ

[*] Harak: İçki.

Bundan çok uzun zamanlar önce Tufan belası olmuş. O vakitte Nuh aleyhisselam bazı insanları gemisine alarak -bir rivayete göre üç ay, bir rivayete göre altı ay- su yüzünde ilerlemiş. Yiyecek olarak başka nesnelerin yanında, çok miktarda kuru üzüm almış. Su yüzünde ilerlerken, gemi birkaç kez su almış ve üzümün altı çürümeye başlamış. Yiyecek bittikten sonra, insanlar çaresiz çürümeye başlayan üzümleri sıkıp suyunu içmişler. Bunun üzerine insanların başı dönmeye başlamış; sarhoş olunca geminin içini neşe kıvılcımları, bağırışlar ve şarkılar kaplamış. Herkes bu değişime şaşırmış. Daha sonra tekrar çürümüş üzümü sıkıp suyunu içmişler. Bu neşeli durum tekrarlanmış. Bunun sonucunda insanlar, çürümüş üzüm suyunun insanı sarhoş ettiğini ve keyfini artırdığını öğrenmişler.

Tufan belası sona ermiş. Rahat bir hayat başladıktan sonra, insanlar gemideki durumu hatırlamışlar ve üzümleri çürütüp suyunu çıkararak bir tür içecek hazırlamayı adet haline getirmişler ve ona "şarap" demişler. Aradan uzun yıllar geçmiş, çeşitli meclis ve ziyafetlerde şarap içmek yaygınlaşmış.

O dönemdeki padişahlardan biri, şarabın gücünü daha da artırmak, daha da keyif verir hale getirmek ve az şarapla çok sarhoş olmayı istemiş ve bütün memlekete: "Kim ki şarabın etkisini daha da artırıp içme miktarını azaltır ve az şarap ile keyfi daha da artırabilir ve sarhoşluk durumunu uzatabilirse, ona ömür boyu yetecek kadar malı mülkü mükafat olarak vereceğim." diye ilan ettirmiş.

O dönemde iyiliği haram bilip, kötülükte şöhreti yayılan ve halkın gözünden düştüğü için zor durumda olan bir adam varmış. Onun ismi Melun'muş. O, padişahın ilanını duyduktan sonra, aç gözlülüğe kapılıp şansını denemek istemiş ve padişaha kendini tanıtıp üç ay süre istemiş. Padişah bunu kabul etmiş ve belirttiği süre içinde vazifesini yerine getirmezse, kellesini alacağını bildirip istediği şeyleri vermiş. Melun evine gelip işe koyulmuş, onu yapmış bunu yapmış; fakat bir sonuç elde edemeden iki ay geçip gitmiş. Şimdi öleceğim, diye düşünmeye başlamış ve ölüm korkusundan boğazından yemek geçmeyip sürekli ağlarmış. Bu günlerden birinde, yeşil gözlü, basık burunlu, şiş yüzlü ve kısa boylu elli yaşlarında tüccar kılıklı köse bir adam onun karşısına çıkmış ve:

—Hey Melun, neden ağlıyorsun? diye sormuş.

Melun sümüğünü akıtıp için için ağlayarak, ağlamasının sebeplerini anlatmış.

—Ağlama, bunun çaresi kolay. Sen padişahın yanına gittiğinde bir kaplan, bir tilki, bir kırmızı horoz iste. Onları öldürüp kanlarını üzüm suyu ile karıştırıp maya yap, o zaman işlerin yoluna girer." diye yol göstermiş bu adam ve o anda gözden kaybolmuş. Bu adam, aslında dünyadaki bütün kötülüklerin piri, lanetli şeytanmış.

Melun şeytanın anlattığı gibi şarap yapıp içmiş. Bir süre sonra vücudunda meydana gelen değişimlere şaşırmış, mutluluktan ağzı kulaklarına değmiş ve bir fıçı şarap hazırlayarak padişaha takdim etmiş. Padişah bu şarabı denemek için hemen vezir, emir, ekabir ve eşreflerin katıldığı bir ziyafet düzenlemiş. Birkaç kadeh içildikten sonra, öyle bir ortam oluşmuş ki, herkes şaşkınlıktan ne diyeceğini bilememiş. Suskunlar cesaretlenmiş. Yemek konulan masaların üzerine atlayarak, padişaha el sallayarak çözmeye başlamışlar**.** Bazı kaba insanlar ise çok mülâyimleşerek, yanında oturanların boyunlarına sarılıp tatlı sohbete dalmış. Normalde ağır, mümin denenler kollarını sıvayarak kin güttüğü insanlarla kavgaya başlamış. Bazıları ise, haya ve namusu bir tarafa bırakıp kadınlara asılmaya; bazı kadınlar da açık bir şekilde erkeklere asılmaya başlamış. Ziyafet oldukça uzun sürse de, insanlar karınlarının acıktığını hissetmemişler ve normalde bitmesi gereken yemekler artmış.

İnsanlar, bu ziyafetteki durumlarını gözden geçirince, korkakların yiğide dönüşmesini sağlayanın kaplan kanı olduğunu, bazılarının pek mülayim yani harama yönelmelerini sağlayanın tilki kanı olduğunu, haya ve namusu bir kenara bırakanların horoz kanı, karnın acıkmamasının da üzüm suyu olduğu sonucuna varmışlar.

Bu eski ziyafetten sonra, şarap yapma işi daha da ilerlemiş. Ancak halkın durumu kötüleşerek, kavga, ahlâkî çöküntü ve cinayet gibi her türlü kötü işler zirveye ulaşmış. Bu durumla ilgili bazı danışmanlar, "Bu şarap değil, helek[*] imiş." demişler. Uzun yıllar geçince bu isim yaygınlaşmış. Aradan uzun yılların geçmesiyle "helek" sözü "harak"a dönüşmüş. Harak işte bu şekilde ortaya çıkmış.

295. UYGURLARIN KELİN GÜN RİVAYETİ

Anlatıldığına göre, çok eskiden Tanrıdağı'nın eteğinde Kökyar denilen yerde bir kişi yaşarmış. Buranın suyu bol, toprağı verimli, havası temizmiş ve etrafı geniş ormanlıkdağlarla kaplıymış. Buradaki kuşların haddi hesabı yokmuş. Oduncunun evi, kabileden biraz uzaktaymış. O yıl boyunca odun satarak hayatını kazanırmış.

[*] Helek: Avare.

Oduncunun ay desen ay değil, güneş desen güneş değil güzel yüzlü bir kızı varmış. Bu kadın ev işlerinde, örgü işlerinde ve tarla işlerinde çok maharetliymiş. Böyle olduğu halde, o kocasından daima dayak yermiş. Çünkü bu kadın çocukluk devrinden yetişkin olana kadar üç kabile arasında büyümüş ve üç kabilenin dilini karıştırarak konuşurmuş. Bunun için dilini annesinden başka hiç kimse anlamazmış. Kocası her defasında onun söylediklerini anlamayınca, ikide bir onu dövermiş. Ancak bu kadın dayak yediğini kimseye söylemezmiş. Çünkü o kocasını çok seviyormuş. Bu kadın haftada bir defa Cuma günleri annesinin evine gidermiş. O her defa evine yüzü gözü yaralı bir şekilde varırmış. Annesi ona:

—Kızım, ne oldu? diye sorduğunda, kızı ona:

—Hiçbir şey olmadı, odun değdi düştüm, diye cevap verirmiş.

Oduncunun ak benekli bir atı varmış. O, odun kesmeye atına binerek gidermiş. O, bu atını kendi canından daha çok severmiş. Günlerden bir gün, oduncu odun kesmeye gidip üç gün üç gece dönmemiş. Kadın, kocası için endişelenip, yola bakarak geri dönmesini beklemiş. Ekmek yemeden, su içmeden oturmuş. Dördüncü gün geç vakitte ak benekli atına binerek evine dönmüş. At sırılsıklam ter olmuş. Kocası attan güçlükle inmiş ve evine girmiş. Kadın, güzel yemeklerle kocasını iyice doyurmuş. Fakat atı yemlemeyi ve sulamayı unutmuş. Ertesi gün at ölmüş. Bu duruma çok öfkelenen oduncu, eşine ağzına geleni söylemiş ve eline geçen nesneyle onu dövmüş. Bunun üzerine kavga daha da büyümüş. Kocasının sözlerini kadın, kadının söylediklerini kocası anlamamış. Bu durum kulaktan kulağa yayılmış ve bütün kabile bu durumu öğrenmiş. Bu utanç ve hakarete dayanamayan karısını boşamak istemiş. Kadın ağlayarak kocasına yalvarmış. Fakat oduncu sözünden dönmemiş. Bu işi çözmeye gücü yetmeyen kadın, çaresiz kabilenin reisi ile görüşerek derdini ona anlatmış.

Kabile reisinin sakal ve bıyığı sık, bedeni dev gibi, gözü gök, eli ve ayağı ayının ayağı gibiymiş. Tıpkı masallardaki deve benzermiş. Hiç kimse onun sözünü dinlememeye cesaret edemezmiş. Kabile reisi kadının yüzündeki morlukları görünce biraz garip karşılamış. Bu işi adaletli bir şekilde çözmek için çok düşünmüş. Düşüne düşüne sonunda bir karar vermiş ve bütün kabile üyelerinin toplanması için emir vermiş. Uzak yakındaki kabile üyeleri toplanıncaya kadar epey zaman geçmiş. Yine de kabile reisi sabırla beklemiş. Kabile üyeleri dağın eteğine toplanınca, kabile reisi dağın

tepesine çıkarak yüksek sesle konuşmaya başlamış. Onun sesi tepeden tepeye, taştan taşa yankı yaparak bütün dağa taşa yayılmış. Onun bütün söylediklerini kabilenin üyeleri sessizlik içinde dinlemişler.

"Ey millet, duymadım demeyin, bendeniz şunu ilan eder ki, benim kabilemin üyesi olan herhangi bir erkeğin kabilemin dilini bilmeyen bir kadınla evlenmesine izin yok, kadının ise erkekle evlenmesine izin yoktur. Oduncunun karısına üç ay izin veriyorum. Eğer üç ay içinde kabilemizin dilini tamamen iyice öğrenmezse, ömür boyu dul olarak yaşasın. Kim ki emirlerime uymazsa kellesi koparılır!" diye ilan etmiş. Kabile reisinin sözleri biter bitmez kabile üyeleri arasında tartışma başlamış. Onların yaygara-gürültüleri yeri göğü inletmiş.

Oduncunun karısı, annesinin boynuna sarılıp hıçkırarak ağlamaya başlamış. O, oduncudan ayrı yaşayamayacağını anasına tekrar tekrar söylemiş. Annesi de kızının durumuna acıyıp gözünden inci gibi yaş dökmüş. Onlar bir süre ağladıktan sonra annesi kızını teselli etmiş.

—Ağlama kızım, bütün günah bende. Çünkü sana dilimizi doğru dürüst öğretmediğim için sen bu günlere kaldın. Seni doğurup yetiştirdiysem dilini de öğretirim. Sen üç ay boyunca her gün yanıma gel. Sen hiçbir zaman dul kalmayacaksın, diye söz vermiş. Oduncunun karısı annesinin sözlerinden biraz teselli bulmuş ve doğruca koşarak kocasının yanına gitmiş.

—Kabile reisinin fermanına istinaden sana bir fırsat vereyim, demiş oduncu karısına. Annenin yanına gideceksen git, fakat gün batmadan önce eve geri dön, gün batınca gelirsen eve girme, yoksa ben seni tanımam, diye tembih etmiş. Kadın bunu münasip bularak o günden itibaren her gün annesinin evine gidip dil öğrenmeye başlamış. Yol uzun, gündüz de kısa olduğu için evine vaktinde varamamaktan endişeleniyormuş. Bir gün o eve geri dönerken güneşin batmasına az kalmış. Eve gün batmadan önce varamayacağını anlamış. Onun için güneşe tapınıp göz yaşı dökmüş. "Ey güneş! Benim gibi aciz bir mazluma yardım et, beni bu dünyada dul kalmaktan kurtar. Benim kendi dilimi yarım yamalak öğrenmemden dolayı günahımı affet ve bana bir fırsat ver!" diyerek ona sığınmış. Kadının bu yalvarışından güneş etkilenmiş. Güneş aynı şekilde kalarak kızıl nurunu saçarak bütün kâinatı bir süre daha aydınlatmış. Kadın da güneş batmadan önce evine varmış. Bundan sonra güneşin batmak üzereyken kırmızı

ışık saçarak alemi aydınlatmasına Uygurlar "Kelin Gün" demişler. Kadın üç ay içinde kendi dilini çok iyi öğrenmiş. Kadının güzel yüzü eski haline dönmüş. Bundan dolayı kabile reisi kadının oduncuyla ömür boyu karı-koca olarak yaşamasına izin vermiş. Onlar üç çocuk sahibi olmuşlar. Oduncu çocuklarına "Gün, Ay, Yıldız" diye isim koymuş. Kadın çocuklarına dilini çok iyi konuşmayı öğretmiş.

296. BEŞİK HAKKINDA RİVAYET

Eskiden beşik yokmuş. Afrasyap dönemine gelindiğinde çocuklar çoğalmaya başlamış. Anneler çocuklara bakmak için çok cefa çekmişler. Bu günlerden birinde Afrasyap'ın eşi "Böşük Anne" bir seferde üç çocuk doğurmuş. Padişahın sarayı büyük sevince boğulmuş. Aynı zamanda üç çocuğa nasıl bakacakları konusunda çeşitli yollar göstermişler. Çünkü o dönemlerde padişahın çocuklarına öz annelerinin bakması ve büyütmesi âdeti varmış. Afrasiyap'ın devletinde o döneme kadar hiçbir kadın, birden fazla çocuk doğurup büyütmemiş.

Afrasiyap, çocuklara bakma konusunda çok düşünmüş. Sonunda en büyük çocuğuna öz annesi bakmış. İkinci çocuğuna ahlaklı, faziletli ve temiz kalpli bir kadın bulmuşlar ve çocuğa sütanne olmuş. Üçüncü çocuğuna bir ağaç karyola yaparak onun üzerinde belemiş ve bu küçük ağaç karyolaya (çocuğun) annesinin adını (Böşük) vermiş. Böylece beşik dünyada var olmaya başlamış.

297. ARUHAT'IN PADİŞAHA NASİHATLERİ

Rivayetlere bakılırsa, Udunlular önceden puta taparlarmış. Bir gece büyük kum fırtınası olmuş. İkinci gün şah, saraydan çıkıp doğuya doğru hareket etmiş, bakmış ki önünde sık bir ormanlık var. Yanındakilere oraya giderek bakmalarını söylemiş. Ormanın içine girince, büyük bir ağacın altında sessizce oturan bir Aruhat'ı görmüş. Şah, ona: "Sen nerelisin, burada niçin oturuyorsun?" diye sormuş. Aruhat, gözlerini yumarak konuşmamış. Padişah, sabırlı ve ağır tabiatlı olduğu için, Aruhat'a tekrar sormayı uygun görmüş. Aruhat: "Size, Buda'ya iman etmenizi tavsiye ederim, eğer iman etmezseniz Tanrı size büyük zorluk yağdırır, siz ve halkınız belaya ve afete maruz kalırsınız. Buda'ya iman ederseniz, siz ve devletiniz huzur içinde yaşar, beladan kurtulursunuz." demiş. Böylece şaha ve onun yoldaşlarına Buda hakkında bir hikaye anlatmış. Şah, sonunda çok etkilenip, burada bir Buda mabedi yapmayı ve burada Aruhat'ın Buda kitabından ders vermesine karar vermiş. Buda ibadethanesi bittikten

sonra, bütün halkı Aruhat'tan Buda dersi dinlemeye çağırmış. Fakat zil çalan yokmuş. Aruhat inzivaya oturarak dua etmiş ve gökten büyük bir Budsatva inmiş. Yine bir süre sonra, zil çalıcı da inmiş. Aruhat burada Buda diniyle ilgili ders vermiş ve Buda dinini yaymaya başlamış.

298. İNSANLAR TUZ KULLANMAYI NASIL ÖĞRENMİŞLER

Çok eskiden, eski Turfan vadisindeki insanların bir kısmı çiftçilik ile meşgul olurken, büyük bir kısmı da hayvancılıkla uğraşır ve göçebe yaşarmış. Onlar yaz ve güz aylarında, ovadan otlaklara göçüp, kışın yurtlarına geri dönerlermiş.

Onlar bir yerden bir yere göç ederken, kap kacaklarını ve yiyecek içeceklerini yanlarında götürürlermiş. Fakat o dönemde hiç kimse yiyeceğe içeceğe, yemeğe tuz konarak yenirse yemeğin tadının daha güzel olacağını bilmezmiş.

Bir baharda, hayvancılıkla uğraşan bir aile her şeyi hazırlayıp dağa çıkmış. Onlar yemek için bir yerde konuçlanmışlar. Erkek, koyunlara bakıyormuş. Kadın ise evinde pişirdiği etleri torbasından çıkarıp yanındaki taşın üzerine koymuş ve çay kaynatmaya başlamış.

Çay hazır olduktan sonra, karı koca birlikte yemek yemeye başlamış. Erkek, eti ısırıp yedikten sonra karısına:

—Bu et, her zamankinden tatlı ve lezzetli pişirilmiş. Bundan sonra eti bu şekilde pişir, demiş. Karısı:

—Ben eti evimizde pişirdim, onu burada kazanda da pişirmedim, o niçin böyle tatlı acaba? demiş. Bunu duyan erkek:

—Dur, bunda bir sır var. Sen eti torbadan çıkarınca nereye koydun? diye sormuş. Karısı az önceki taşı göstermiş ve o da taş üzerine konulan etten yiyerek, etin tatlı ve lezzetli olduğunu görmüş. Karı koca ikisi o anda bu sırrı tam olarak çözemeseler de, yola çıkarken taşı almayı unutmamışlar. Ondan sonra sadece eti değil, bütün yemeklerini taşa sürerek yer olmuşlar. Taşa sürülen yemek onlara hem tatlı hem de lezzetli gelmeye başlamış. Aslında bu, tuztaşı imiş.

Günler aylar ard ardına geçmeye başlamış. Kadın, yemek pişince taştan biraz kırıp kazana atar olmuş ve yemeğe tat gelmiş. Ondan sonra onlar, o taştan ayrılmaz olmuşlar ve ona "Tuz taş" demişler. Bu sırdan önce çobanın akrabaları, daha sonra da

bütün yurt haberdar olmuş. "Tuz taş" adı daha sonra "taştuz" şeklinde değişmiş. İnsanlar, yemek yerken tuzu yanından ayırmaz olmuşlar.

299. TEMİZLİK YAPMANIN ORTAYA ÇIKIŞI HAKKINDA RİVAYET

"Anlatılanlara bakılırsa bit, kırarsan (yani öldürürsen) yavrularım, silkersen (yani elbiseyi silkersen) kumlarım. Benim hakkımdan bir çümüç* kaynak su gelir, elbiseleri kaynak suya batırırsan benden tamamen kurtulursun." demiş. Sıcak su ile temizlik yapma yöntemi bundan ortaya çıkmış.

300. DEĞİRMEN ÇATISININ KEŞFEDİLİŞİ HAKKINDA RİVAYET

Anlatılanlara bakılırsa, insanlar arasında akıllı bir kişi değirmeni icat etmiş. Değirmenin her şeyini dikkatle yapmış ve çalıştırmaya başlamış. Fakat çatısını sağlamlaştırmayı aklına getirmemiş. Çatısı olmadığı için, özel bir insan oturup depodan buğdayı doğrudan koymak zorundaymış. Böyle olmasına bakmadan, değirmenin icat edilmesi bir yenilik olduğu için insanlar, "falan adam değirmen yapmış" diyerek bunu yaymışlar. Bu haberi şeytan da duymuş. Şeytan bu haberi duyduktan sonra, "Değirmeni yapan insan, çatısını da yapsaydı!" demiş. Şeytanın bu sözünü değirmeni icat eden ustam haber aldıktan sonra, hemen ağaçla çatıyı yapmış. Onun için "Değirmen çatısını şeytan keşfetmiş." şeklindeki söz yayılmış.

* Kabaktan yapılmış su kabı.

SONUÇ

Doğu Türkistan, tarih boyunca birçok Türk kavminin yaşadığı, çeşitli kültürlerin ve dinlerin buluştuğu merkezî bir bölge olmuştur. Çeşitli milletlerin mücadelelerine tanıklık eden bu bölge, Türk kültürünün oluşması ve gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir. Tarihin en eski dönemlerinden beri bu coğrafyada yaşayan Uygur Türkleri, bu bölgede yaşanan bütün mücadelelerin, kültürel yapıların ve dinlerin içinde yer almıştır. Doğu Türkistan'ın tarihî İpek Yolunun merkezinde ve Maniheizm, Budizm, Nasturîlik gibi dinlerin yayılma alanları içinde yer alması, Uygur Türklerinin zengin bir kültürel yapıya sahip olmalarını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, Uygur Türklerinin kültürel yapısı, saydığımız tüm bu etkenlerle şekillenen, tarihî tabakalara ve kültürel katmanlara sahip bir özellik taşımaktadır. Bu kültürel zenginlik, onların yaşam biçimlerine, inanç sistemlerine, geleneklerine ve bütün bunların etkilesiyle şekillenen sözlü kültür yaratmalarına da yansımıştır. Uygur Türklerinin sosyal hayatını ve kültürel yapılarını en iyi yansıtan türlerin başında ise efsaneler gelmektedir.

Uygur Türklerinin sözlü kültür ürünleri hakkında en eski bilgiler, seyahatnamelerde, Oğuz Kağan Destanı, Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig, Tarih-i Cihan Güşâ, Cami'üt-Tevârih, Tarih-i Reşidî ve Şecere-i Terakime gibi tarihî kaynaklarda yer almaktadır. Uygur Türklerinin efsanelerini de içine alan ilk derleme çalışmaları ise, 19. yüzyılda Prjewalskiy, S. E. Malov, N. F. Katanov ve W. Radloff gibi Orta ve İç Asya'ya çeşitli amaçlarla seyahat eden kişiler tarafından yapılmıştır. Özellikle S. E. Malov ve N. F. Katanov, 19. yüzyılda yaptıkları seyahatlerde Uygur Türklerine ait çeşitli folklor malzemelerini derlemişlerdir. Uygur efsanelerinin derlenip yazıya geçirildiği ilk çalışmalar da bu araştırmacılara aittir.

Uygur Türklerinin sözlü kültür ürünleri üzerine Doğu Türkistan'da yapılan derleme çalışmaları ve bilimsel yayınlar ise 20. yüzyılda başlamıştır. Uygur efsaneleri üzerine yapılan çalışmalar da Uygur folklor çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Doğu Türkistan'da, 1980'li yıllara kadar çeşitli dergi ve kitaplarda sadece efsane metinleri neşredilirken, 1980'li yıllardan sonra bu metinler üzerinde ilk bilimsel çalışmalar yapılmaya başlamıştır.

Uygur bilim adamları, efsane teriminin karşılığı olarak "epsane" ve "rivayet" terimlerini kullanmışlardır. Onların efsane için kullandıkları bu terimlerden "epsane"nin

"mit" terimini karşıladığını; "rivayet"in ise tarihî olayları ve şahısları konu alan efsaneler için kullanıldığını görmekteyiz. Uygur bilim adamları arasında efsanenin tanımına ilişkin bir ittifak olmadığı gibi, tasnifi ile ilgili olarak da bir fikir birliği yoktur. Efsane ve rivayet iki ayrı tür olarak değerlendirilmiş ve tasnifler de bu doğrultuda yapılmıştır. Uygur efsaneleri üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda ise daha çok efsane metinlerin oluştuğu dönemler üzerinde durmuşlardır.

Uygur efsaneleri üzerine yaptığımız bu çalışmada, efsanelerin sabit bir şekle sahip olmayıp, bir-iki cümleden de, birkaç epizottan da oluşabildiğini tespit ettik. Ayrıca Uygur efsanelerinin sade bir dille anlatıldığını, efsanenin başında genellikle anlatının yaratım ve aktarımına ilişkin bilgiler içeren başlangıç formellerinin yer aldığını gördük. Efsanelerin sonunda da anlatıda yer alan varlığın oluşumu, dönüşümü veya ad alması gibi durumları somutlaştırmak için, bazı sonuç formel ifadeleri kullanılmaktadır.

Çalışmamızda, Uygur efsanelerinin çok zengin bir içeriğe sahip olduğunu ve sosyal hayatın her alanına temas ettiğini tespit ettik. Bu nedenle Uygur efsanelerini konularına göre on bir ana başlık altında sınıflandırdık. Efsaneleri içerik yönünden mitolojik, dinî, tarihî, sosyal hayat ve geleneklere ilişkin unsurlar yönünden incelemeye çalıştık.

Uygur efsanelerinde mitolojik unsurlardan, "Gök Tanrı" başta olmak üzere, gök cisimleri ve "kutsal yer-su" inancına bağlı olarak ortaya çıkan dağ, ağaç, su ve atalar kültü gibi kutsallık atfedilen tabiat varlıkları ile ejderha, dev ve yalmavuz gibi olağanüstü varlıkların yer aldığını tespit ettik. Bu mitolojik unsurlardan, Gök Tanrı, dağ, nehir ve ejderha gibi unsurların, genellikle bir tabiat olayının ya da varlığının oluşumunu konu alan efsanelerde bir arada yer alması, kültlerin ve bunlara bağlı ritüellerin nasıl ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durum bize, eski Türk dininin ve ona bağlı unsurların efsanelerde ne şekilde yer aldığını; zamana ve mekâna bağlı olarak sosyo-kültürel değerlerin oluşumunda ve korunmasında, efsanelerin hangi işlevleri üstlendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Uygur efsanelerinde tarihî unsurlarla ilgili olarak, tarihî süreç içinde onların yaşadığı coğrafyada hüküm süren Türk boylarının ve onların ilişki içinde oldukları millet ve kavimlerin çeşitli özelliklerinin efsanelerde yer aldığını söyleyebiliriz. Uygur

Türklerinin yaşadığı bölgedeki millet ve kavimlerin ortaya çıkışı, adlandırılması, onların savaşları; dini inanışlarından geleneklerine kadar sosyo-kültürel yapıyı belirleyen hemen bütün özelliklerini efsanelerde bulmak mümkündür. Türklerin ve ilişki içinde oldukları diğer kavim ve milletlerin tarihî kahramanlarının doğumu, onların mücadeleleri, içinde bulundukları çevreye kültür-medeniyet kahramanı olarak katkıları da efsanelere yansımıştır. Bütün bunlar dikkate alındığında, Uygur efsanelerinin, içinde yaratıldıkları sosyo-kültürel yapıya ilişkin tarihî bilgiler içerdiği ve sözlü tarih için önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Uygur efsanelerinde, bazı varlıkların oluşumları ve çeşitli özellikleri, peygamberlerin ve evliyaların hayatları etrafında anlatılan olaylarla açıklanmaktadır. Ayrıca, dinî şahıslarla ilgili olarak "veli kültü" etrafında teşekkül eden efsanelerin oldukça fazla olduğu ve bu kültlere bağlı çeşitli inanış ve ritüellerin de efsanelerde yer aldığını tespit ettik.

Uygur Türklerinin ekonomik faaliyetlerini oluşturan meslekler başta olmak üzere, doğumdan ölüme, giyim-kuşamdan süslenmeye, bayramlardan eğlenme şekillerine kadar, sosyo-kültürel hayatın içinde yer alan bütün unsurlar da efsanelerde yer almaktadır. Bütün bunlar, Uygur Türklerinin sosyal hayatının ve geleneklerinin efsanelere ne şekilde yansıdığını göstermektedir. Ayrıca, efsanelerde doğum, düğün ve ölüm gibi geleneklerin oluşması Efrasiyap, Satuk Buğra Han ve Tömür Han gibi kültür-medeniyet kahramanlarına dayandırılmıştır.

Uygur efsanelerinin, mitolojik dönemden beri önemli bir yere sahip olan gök, dağ, ağaç, mağara, atalar kültü gibi kültlere bağlı inançların günümüze taşınması; belirli tabiat olaylarının ve varlıklarının kökenine açıklık getirmesi; sosyal ve kültürel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması; toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanması ve düzenin korunması; bazı kutsal mekânların korunması ve etrafında oluşan inanç ve uygulamaların sürdürülmesi; tarihî bilgiler içermeleri nedeniyle, tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılması, bazı yapıların ve doğal oluşumların millileştirilmesi, belirli olay, durum, varlık, davranış ve geleneklerin köken ve nedenini açıklama gibi işlevleri olduğunu söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas, Abdulehed. "Yer Cay Namliriğa Ait Rivayetler Tetkikati Toğrisida." *Keşker Pédagogika İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 1996, ss. 56-66.

……..."Peyzavat ve Maralbaşi Nahiyiliridiki Kismen Yer Namliri Toğrisida." *Şinciang Tezkirisi*, S. 4, Ürümçi: 1996, ss. 53-57.

Abdukerim, İslamcan. "Epsanilerdiki Dünyavi Ortakliklar Toğrisida." *Keşqer Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1999, ss. 21-30.

Abdurrahman, Varis. "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", *Türkler*, C. 2, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.

Aça, Mehmet. "Kültür-Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler", *Milli Folklor*, S. 45, 2000, ss. 43-51.

……"Tufan'ın Kuşları ve Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanındaki Bazı Kuşlar." *Millî Folklor*, S. 42, 1999, ss. 53-57.

……"Türk İnanış ve Düşünüş Sistemlerinde Meyve." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı.* İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005, ss. 11-22.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa* C: I. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Alî-şîr Navayî. *Leylî vü Mecnûn*. Hzl. Ülkü Çelik, Ankara: TDK Yayınları, 1996.

Aliyeva, Mahinur. *Uyğur Helik Eğiz İcadiyiti*. Almuta: Kazakistan SSR "Nayka" Neşriyati, 1983.

Almas, Turğun. "Epsane ve Rivayet", *Bulak*, Ürümçi: 1980, ss. 186-204.

Alptekin, Ali Berat. "Malatya Efsanelerinin Türk Kültürü İçindeki Yeri." *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul: Kuşak Ofset, 1988, ss. 35-39.

.....*Fırat Havzası Efsaneleri (Metinler).* Antakya: Tesfa Yayıncılık, 1993.

Anat, Yakup-Ahmet Almaz. *Karahanlılar Tarihi.* İstanbul: Oku Yayınları, 2003.

Anzerlioğlu, Yonca. *Nasturîler.* Ankara: 2000.

Arat, Reşit Rahmeti. *Doğu Türkçesi Metinleri*. Yay. Hzl: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Arıkan, Metin. "Bursa Halk Kültüründe Eski Türk İnançlarının İzleri ve Bunların Türk Dünyası Destan Anlatmalarındaki Yansımaları." *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı,* C. II, Bursa: 2005, ss. 401–413.

……..."Türk Sözlü Kültür Geleneğinde Ayrıntılar-2: "Hayvan Ata Kültü mü? Atalar Kültü mü?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. S. VI/1, İzmir: 2006, ss. 13–18.

Arslan, Mustafa. "Türk Destanlarında Evren Tasarımı." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 65-74.

……*Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar / İnceleme-Metinler.* Denizli: Zirve Yayınları, 2008.

Arslan, Mustafa-Adem Öger. "Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi." Kocaeli Üniversitesi-Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı tarafından 14-15-16 Aralık 2007 tarihinde Kocaeli'de düzenlenen "Halk Müziğinde Çalgılar Uluslar arası Sempozyumu"nda sunulan bildiri metni.

Artun, Erman. "Adana'da İnanç Merkezleri ve Bunlara Bağlı Kültür Değerleri." *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri.* Ankara: Türksev Yayını, 2004, ss. 121–137.

Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayımcılık 1997, (4. Baskı) (Birinci Baskı İsanbul: 1943).

Bahavudun, Behtiyar. "Tuzni Uluklaş Aditi Hekkide Deslepki İzdiniş." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1997, ss. 65-71.

Baki, Nurnisa. "İkki Rivayet." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1995, ss. 30-33.

……"Sutuk Buğrahan Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1995, ss. 64–66.

……"Mukam Ustazi Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1997, s. 41.

Banarlı, Nihad Sâmi. *Resimli Türk Edebiyâtı Tarihi*. C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1998.

Barat, Tursun. "Üçturpan Hekkide Üç Rivayet." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1991, s. 14.

Bartold, V.V. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* Yay. Hzl: Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Bascom, William. "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar." Çev: Nur Aktaş vd. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, ss. 468-505.

Bayat, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

……*Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

……*Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji),* C. 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: 1969.

……*100 Soruda Halk Edebiyatı.* İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.

Brose, Michael C. "Moğol Hakimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, C. 2, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 249-254.

Buch, Wilfried. "Masal ve Efsane Üzerine." Çev. Ali Osman Öztürk, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, ss. 304-313.

Büyük Türk Klâsikleri. C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985.

Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

Cuñgo Halk Çöçekliri Şinciang Tomi Ürümçi Tiyanşan Rayon Halk Çöçekliri. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994.

Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1998.

Cyuñ, Yañ. "Epsanilarniñ Kimmet Yüzlinişi Toğrisida." Çev. Osmancan Savut, *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1992.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar).* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004 (2. Baskı).

……*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004.

Çıblak, Nilgün. *İçel Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metinler).* Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çifçi, Musa. "Türklerde Gök Kültürü." *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*. Editör: İsmet Çetin, Ankara: 2004, ss. 263–273. .

Çin'deki Altay Dil Ailesine Mensup Milletlerin Efsane ve Hikâyeleri. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1997.

Çin'deki Azınlık Milletlerin Efsaneleri, 2 Cilt, Pekin: Çin Halk Edebiyat-Sanat Neşriyatı, 1987.

Çobanoğlu, Özkul. "Türk Kültür Tarihinde Su." *Türk Kültürü*. S. 361, 1993, ss. 282–284.

……"Türk Mitolojisi." *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi.* C. 1, Ankara: AKM Yayınları, 2001.

…….*Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

……*Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Davut, Rahile. "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma." Akt: Alimcan İnayet, *Milli Folklor*, S. 60, 2003, ss. 207–210.

Dégh, Linda. "Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı." Çev. Selcan Gürçayır. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Hazl: M. Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2005, ss. 342-353.

Derviş, Ehmed. "Kuçu Devri Epsaniliri Hekkide." *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili,* S. 3, Ürümçi: 1998, ss. 30-40.

……..."Rivayetlerdiki Yecüci-Mecüciler." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 2001, ss. 12-16.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III. Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992, (3. Baskı).

Divitçioğlu, Sencer. *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar).* İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, (3. Baskı).

Diykanbaeva, Aygerim. *Kırgız Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin).* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2004.

Dönmez-Fedakar, Pınar, *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler).* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2008.

Duranlı, Muvaffak. *Yakut Efsaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2004.

Duymaz, Ali. *Bingöl Efsaneleri (İnceleme-Metinler).* Elazığ, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1989.

Eberhard, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*. Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü).* Hzl. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara: Simurg Kitapçılık, 1996.

Ehmedi, Abdukerim. "Mukapat ve Caza Rivayiti." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1994, s. 42.

Ehmidi, İmincan. "Epsane, Rivayet, Çöçekler ve Selişturma Edebiyat Tetkikati." *Miras*, S. 4, 1985, ss. 30-38.

Ekici, Metin. "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II." *Millî Folklor*, S. 54, 2002, ss. 11-18.

……..."The Birth of Hero in Turkic Epics." Milli Folklor, S. 49, 2001, ss. 16–26.

……..."Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki İlişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 225–229.

……*Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2004.

Nuraniye H. Ekrem. "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi." *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19–21 Mart 1996).* Yay. Hzl. Sadık Tural-Elmas Kılıç, Ankara: AKM Yayınları, 1996, ss. 85–94.

Elçin, Şükrü. "Atların Doğuşu ile İlgili Efsaneler." *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. C. 2, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, (2. Baskı), ss. 502–506.

……..*Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

Eliade, Mircae. *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

……...*Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.

.....*Ebedi Dönüş Mitosu*. Çev. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994.

……*Kutsal ve Dindışı*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.

……*Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat, İstanbul: Om Yayınevi, 2001.

Emet, Eli. "Atuş Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 3, ürümçi: 1994, s. 89.

Emiroğlu, Seyit. *Konya Efsaneleri (Inceleme-Metin).* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),1993.

"Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1993, ss. 181-188.

Ercilasun, Ahmet Bican. *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Ergun, Metin. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi.* Cilt 1–2, Ankara: TDK Yayınları, 1997.

Ergun, Pervin. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: AKM Yayınları, 2004.

Ersoy, Ruhi. "Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler." *Millî Folklor*, S. 61, 2004, ss. 102–110.

Esin, Emel. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.

……...*Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.

Eziz, Husamidin. "Rivayetler." *Bulak*, S. 2, Ürümçi: 1994, ss. 193–195.

Forbes, Andrew D. W. *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911–1949 Arası Siyasi Tarihi)*. Çev. Enver Can, İstanbul: 1991.

Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş (Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu).* Çev. Osman Karatay, Çorum: Karam Yayınları, 2006.

Gökbel, Ahmet. *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Gömeç, Saadettin. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.

……*Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

……*Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, (2. Baskı).

……"İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" http://www.ankara.edu.tr/kutuphane/TarihArastirmalari/TarihArastirmalari_1999_2000_c20_s31/3_s_gomec.pdf. (15.10.2008).

Görkem, İsmail. *Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2006.

Güngör, Harun. "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine." *Folkloristik-Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*. Ankara: 1996, ss. 34-38.

Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması. Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Fikri Silahdaroğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Ğerbiy, Enver Semed. "Dünyadiki Her Kaysi Milletlerniñ Epsaniliri Üstide Selişturma Tetkikat." *Şinciang İctimaiy Penler Munbiri*, S. 3, Ürümçi: 1998, ss. 206-231.

……"Yaralmiş Epsaniliri Tetkikatiğa Kiriş." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 2000, ss. 69-72.

……"Yaralmiş Epsaniliri Üstide Selişturma Mulahiza." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 65-72.

Ğocabdulla, Ğalip. "Uyğurlarniñ Kelin Kün Rivayeti." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 2004, ss. 38-39.

Hacim, Muhemmet Osman–Abdukerim Ehmidi. *Mehmud Keşkeri Hekkide Hekayetler*. Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2003.

Haşim, Ehmet. *Hayvanat Hekkide Kizikarlik Epsaniler (Hayvanlar Hakkında İlginç Efsaneler)*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1992.

Helimoğlu Yavuz, Muhsine. *Diyarbakır Efsaneleri, Derleme-Araştırma-İnceleme.* Ankara: Doruk Yayınları, 1993.

Hemdul, İbrahim. "Tuz Toğrisida Rivayet." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1991, ss. 35–36.

Hemdulla, Reveydulla. "Yer-Cay Namliri Tetkikatiğa Ait Bezi Mesililer Toğrisida." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1997, ss. 69–75.

Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766–1212)*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2007 (2. Baskı).

"Huşut Rivayetleri." *Şinciang Géziti*, Ürümçi: 06.09.1980, s. 3.

Hüseyin, Nizameddin. "Uygurlarda Nevruz". Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Nuraniye H. Ekrem-Reşide Gürses, *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni*

Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 20–22 Mart 1995). Yay. Hzl: Prof. Dr. Sadık Tural, Ankara: AKM Yayınları, 1995, ss. 316-321.

Hüseyin, Nizamidin. "Rivayet Bediiy Tarihtur." *Miras,* S. 3, Ürümçi: 1985, ss. 25-28.

Işık, Neşe. *Doğu Karadeniz Efsanelerini Derleme ve Araştırma (Trabzon, Rize ve Artvin Efsaneleri).* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),1998.

İdikuti, Tursun Hoşur. "Rivayetler." *Bulak*, S. 3, Ürümçi: 1997, ss. 164-171.

…… "Rivayetler." *Bulak,* S. 2, Ürümçi: 1999, ss. 145-154.

……."Rivayetler." *Bulak*, S. 3, Ürümçi: 1999, ss. 149-153.

"İkki Rivayet." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1997, ss. 54-60.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar).* Ankara: 1986.

İnayet, Alimcan. "Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım." Türk Dil Kurumu tarafından 20–24 Ekim 2008 tarihinde düzenlenen *VI. Türk Dili Kurultayı*nda sunulan bildiri metni.

……"Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. C. VI, S. 2, Kış–2006, ss. 347-372.

……"Naziğim Destanının Teşekkül Süreci Üzerine." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: 2005, ss. 369–381.

……"Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı." *Türkoloji Araştırmaları*. S. 2/2, Bahar, 2007, ss. 365-382.

……"Uygurlarda Nevruz." *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*. Ankara: AKM Yayınları, 2004, ss. 423–433.

……*Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz.* İzmir: 2007.

İshak, Yüsüp. "Birni Bir Degülük." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1997, s. 93.

……"Şeytanniñ Adem Bilen Ziraet Terişi." *Miras,* S. 1, Ürümçi: 1995, ss. 77–78.

……"Toğrak Bilen Kağa Hekkide." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1997, ss. 29-30.

İslâm Ansiklopedisi "Buğra-Han" Mad. C. 2, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1961.

İslâm Ansiklopedisi. "Hızır" Mad. C. 5, İstanbul: MEB Yayınları, 1988.

İsmayil, Eli. "İkki Rivayet." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1991, ss. 10–13.

……..“Rivayetler.” *Bulak*, S. 3, Ürümçi: 1991, ss. 154–157.

İsmail, Osman. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998.

……..*Uyğur Helk Ağız Edebiyatidiki Janirlar (Uygur Sözlü Halk Edebiyatındaki Türler).* Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994.

İşan, Sopiye. “Leyli-Mecnun Rivayitinin Peyda Boluşi ve Uniñ Bediiy Edebiyatka Kirip Kelişi Toğrisida.” *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1991, ss. 39-43.

İzgi, Özkan. *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Janri Uygurskogo Folklora. Alma-Ata, 1989.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997, (15. Baskı).

Kara, Ruhi. *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),1991.

Karaalioğlu, Seyit Kemal. *Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, (1. Baskı, 1973).

Karadavut, Zekeriya. *Yozgat Efsaneleri (İmceleme-Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1992.

Kaşgarlı, Mehlika Aktok. “Uygur ‘Bahar Bayramı’, ‘İlk Yaz’, Buku Kagan ‘Köken’ ve ‘Yeniden Doğuş’ Efsanesi.” *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 20–22 Mart 1995,)* Yay. Hzl: Sadık Tural, Ankara: AKM Yayınları, 1995, ss. 167-172.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut. *“Dünkü ve Bugünkü Kaşgar.”* http://www.hurgokbayrak.com/yeni_sayfa_295.htm. (10.10.2008)

Kaşgarlı, Sultan Mahmut. *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Katanov, N. F. *Türk Kabileleri Arasında*. Çev. Attila Bağcı, Konya: Kömen Yayınları, 2004.

Katanov, N.F. *Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana.* Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk, 8, 1893.

Kaya, Korhan. *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.

Kaya, Muharrem. *Mitolojiden Efsaneye Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.

Kılıç, Filiz vd. *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*. Ankara: 2007.

Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Yedi Kubbe Yayınları, 2004.

Kokova, İrina. Nikolay Federoviç Katanov. Çev. Muvaffak Duranlı, Ankara: TDK Yayınları, 1998.

Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003 (5. Baskı). (Birinci Baskı: İstanbul, 1926).

Kurban (Kelpin), Tursun. "Epsane Tetkikatiniñ Medeniyet Tetkikatida Tutkan Orni Toğrisida." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1995.

Kurban, Gülzadem. *Tevarih-i Musikiyyun (İnceleme-Metin-İndeks)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kurban, İklil. *Doğu Türkistan İçin Svaş*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

……*Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944–1949)*. Ankara: TTK Yayınları, 1992.

Letip, Tursuncan -İlşat Tursun. *Uyğur Çalğuliri,* Ürümçi: Kaşgar Uygur Neşriyati, 2006.

Ligeti, L. *Bilinmeyen İç Asya.* Macarcadan Çev. Sadrettin Karatay, Ankara: TDK Yayınları, 1986.

Luthi, Max. "Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı." Çev. Sevengül Sönmez. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar.* Hzl. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003, ss. 314–319.

Malinowski, Bronislaw. *Büyü, Bilim ve Din.* Çev. Saadet Özkal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000, (2. Baskı).

Marco Polo. *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı 1*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.

Memtimin, Hursenay. "Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi : 2001, ss. 17-22.

Menlik, İsmail. "Türklerniñ Yaralmiş Epsaniliri ve Ğelite Yosunliri." *Şinciang Tezkireçiliki*, S. 4, Ürümçi: 2000, ss. 69-72.

Micit, Ömer. “Ustihan Bulak Hekkide Rivayet.” *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1991, ss. 69–72.

Mirza Haydar Duğlat. *Tarih-i Reşidî*. İngilizceye Çev. E. Denison Ross; Türkçeye Çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

Moğolların Gizli Tarihi. Tercüme: Ahmet Temir. Ankara: TTK Yayınları, 1948.

Molla Musa Sayrami. *Tarihi Emniye*. Yay. Hzl. Muhemmet Zunun, Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 2000.

Muhemmethacı, Kembernisa. “Epsane-Rivayetlerde Tesvirlengen Ayal Obrazlar Toğrisida.” *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 1, Ürümçi: 1997, ss. 127–132.

Muhammethacı, Kambernisa. “Efsane ve Rivayetlerde Tasvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. S. 12/2, Güz–2001, ss. 713-719.

Muhemmed, Abdulhemid. “Epsane, Rivayetler ve Yer-Cay Namliri.” *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Kaşgar: 1996, ss. 56-66.

……“Efsane-Rivayetler ve Yer Adları.” Akt. Adem Öger, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* S. VII/2, İzmir: 2007, ss. 209-212.

Muhemmet, Ablimit. “Epsane Hekkide.” *Keşker Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 4, Kaşgar: 1989, ss. 78-79.

……*Helk Eğiz Edebiyatidin Sual-Cavablar.* Kaşgar: Keşker Uyğur Neşriyati, 2001.

Muhemmet, Muhtar. “Rivayetler.” *Miras*, S. 2, Ürümçi : 1996, ss. 55-56.

Muhemmetyarof, Mirkedem. “Epsaniler.” *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1996, ss. 175-176.

Nasir, Telet. “Tomaris Rivayitiniñ İctimaiy Tarihi ve Tomaris Obrazi Hekkide.” *Miras***,** S. 4, Ürümçi: 1985, ss. 39-45.

Nerimanoğlu, Kâmil Veliyev. “Türk Edebiyatının Ana Kitabı Dede Korkut Oğuznâmeleri.” *Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri.* Ankara: AKM Yayınları, 2000. ss. 346–347.

Nizami, Mehmut. “Bir Parçe Kedimki Küsen Epsanisi.” *Şinciang Maarip İnstituti İlmiy Jurnili*, S. 4, Ürümçi: 1997, ss. 12-18.

Nuri, Ömercan. “Uyğurlardiki Nurdin Törilişke Dair Tunci Epsane.” *Şinciang Tezkireçiliki*, S. 1, Ürümçi: 2002, ss. 52-53.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

……...*İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990.

……*Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.

Oğuz Kağan Destanı (Tercüme Metin, Sözlük). Yay. Hzl. Muharrem Ergin, İstanbul: Hülbe Yayıncılık, 1988.

Oğuz, Öcal. "İnsanın Kökeni ile İlgili Mitler ve Dokuz Daldan Türemek." *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV*. Ankara: 2007, ss. 1539–1542.

Okuşluk, Refiye. *Adana Efsaneleri Araştırması (Derleme-İnceleme).* Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1994.

Orkun, Hüseyin Namık. *Türk Efsaneleri.* İstanbul: Çınar Yayını, 1943.

Osman, Ğeyretcan. "Böşük Hekkide Rivayet." *Miras*, S: 1, Ürümçi: 1992, ss. 11-12.

……..."Rivayetler." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1992, ss. 13–15.

……..."Udun Eliniñ Bina Kilinişi Toğrisidiki Rivayet Hekkide", *Miras,* S. 2, Ürümçi: 1993, ss. 11-13.

……"Udun Eliniñ Bina Kilinişi Toğrisidiki Rivayet." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1993, ss. 11–12.

……"Uyğur Epsaniliri Bilen Rivayetliriniñ Perki Toğrisida." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 9-19.

……"Uyğurlarniñ Epsane ve Rivayetliri." *Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi Tizisliri*. Ürümçi: 1987, ss. 7-11.

……*Uyğur Kilassik Edebiyat Tizisliri*. Ürümçi: Şinciang Üniversitesi Neşriyati, 1987.

Osman, Muhemmet. *Dolan Meşrep-Mukamliri 1*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyatı, 1995.

Osman, Vahitcan. "Epsaniler." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1995, ss. 80–81.

……"Rustem Palvan Rivayetliri." *Miras*, S. 1, Ürümçi: 1995, ss. 28–31.

Ögel, Bahaeddin. "Uygurların Menşe Efsanesi." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 1-2, 1948, ss. 16-24.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I. II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, (3. Baskı).

Öger, Adem. "Mani Tarzındaki Uygur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme." *Türk Dünyası İncelemeleri Degisi.* VI/2, Kış, 2006, ss. 401–409.

……."Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga." İstanbul Kültür Üniversitesi tarafından 4-6 Ağustos 2008 tarihleri arasında düzenlenen Uluslar arası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi'nde sunulan bildiri metni.

……."Uygur Efsanelerinde Lokman Hekim." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* S. VII/1, İzmir: 2007, ss. 79–95.

Ömer, Ablimit-Zumret Ğappar. "Uygur Efsanelerindeki Felsefî Düşünceler Üzerine." Aktaran: Adem Öger, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI/2, Kış-2006, ss. 525-530.

……..."Epsanilerniñ Pelsepivi Kimmiti." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 2002, ss. 66-88.

……."Uyğur Epsaniliridiki Pelsepivi Çüşençiler Toğrisida." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 4, Ürümçi: 2002, ss. 51-56.

Ömer, Şerpidin. "Kedimki Epsane ve Rivayetler Toğrisida." *Şinciang Daşö İlmi Jurnili*, Ürümçi: 1980, S. 1, ss. 33-35.

Ömer, Uçkuncan. "Uyğur Helk Rivayetliri Toğrisida Kiskiçe Bayan." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1986, ss. 32-41.

……..*Uyğur Helk Tarihi Koşakliri*. Kaşgar: Kaşgar Uyğur Neşriyati, 1981.

Önal, Mehmet Naci. *Muğla Efsaneleri*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2003.

Örnek, Sedat Veyis. *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.

……*Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, (2. Baskı).

Özdemir, Hasan. "Etiyolojik Türk Halk Efsaneleri." *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri.* C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, ss. 305-310.

Özden, Dursun. *Uygur Karızlarına Yolculuk*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Özkan, İsa. "Uygur Efsanelerinde Nevruz" *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19–21 Mart 1996)*. Yay. Hzl. Sadık Tural-Elmas Kılıç, Ankara: AKM Yayınları, 1996, ss. 309-313.

Öztürk, Rıdvan. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları, 1994.

Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

Potapov, L. P. "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay." Çev. Muvaffak Duranlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir: 1996, ss. 213-234.

Prjewalskiy, N. M. *Tret'e Puteşestvie v Tsentralnoy Azii İz Zaysana Çerez Hami i Tibet Na Verhovya Celtay Reki*, Senpetersburg, 1883.

Prjewalskiy, N. M. *Tibet Seyahatnamesi*. Çev. Ömer Cenap Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Radloff, V. V. *Obraztsı Narodnoy Literaturı Severnıh Turkish Plemen*, Nareçie Tarançey, C. VI, Senpetersburg: 1886.

Rahman, Abdukerim vd. *Uyğur Örp-Adetliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1996.

……"Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1994, ss. 189-190.

……"Marksizimniñ İposlar Hekkidiki Telimatlirini Üginiştin Tesirat." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1984, ss. 12-23.

……"Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1994, s. 189.

……."Uyğur Epsaniliri Hekkide Kiskiçe Mulahiza." *Şinciang Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 4, Ürümçi: 1984, ss. 70-85.

……*Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler.* Şinciang Helk Neşriyati, 1985, (2. Baskı 1999).

……*Uygur Folkloru.* Çev. Soner Yalçın-Erkin Emet, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

……*Uyğurlarda Şamanizm*. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2006.

Rahman, Abdurişit-Yasin Zeydun. "Altuntağ Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1994, ss. 36–37.

Raşidin, Yolvas. "Epsane Realliki ve Reallik Epsanisi." *Şinciang Seneti*. S. 3, Ürümçi: 2001.

"Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi : 1997, ss. 60-69.

"Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1993, ss. 193–198.

"Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi: 1994, ss. 188–191.

"Rivayetler." *Bulak.* S. 2, Ürümçi: 1991, ss. 147–152.

"Rivayetler." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1994, ss. 63–66.

"Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1996, ss. 87-93.

"Rivayetler." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1997, 56–58.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

……*Türklerin ve Moğolların Eski Dini.* Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.

Sabit, Mukerrem. "Uyğur Rivayet - Dastanliridiki Vetenperver Ayallar Obrazi Toğrisida." *Keşqer Pedagogika Enstitüsü İlmiy Jurnili*, S. 2, Kaşgar: 2000, ss. 77-78.

Sadık, Mehemmetcan. *Uyğur Helk Edebiyati Hekkide.* Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 1995.

Sakaoğlu, Saim. "Efsane-Menkıbe Bağı." *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

……*101 Türk Efsanesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

…….*Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.

……*Efsane Araştırmaları.* Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1992.

Sali, Hesen. "Kepter Bilen Kağa Toğrisida Rivayet." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1994, s. 7.

Salih, Halim. "Rivayetler." *Bulak*, S.1, Ürümçi: 1994, ss. 189–193.

Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar).* İstanbul: 1997.

Seyidoğlu, Bilge. *Erzurum Efsaneleri. Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler.* Ankara, 1985.

……*Erzurum Efsaneleri.* İstanbul: 1997.

Seyit, Mutelip vd. *Dolan Meşrep-Mukamliri 2*. Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1995.

Şahin, Özlem. "Geçmiş, Tarih ve Sözlü Tarih." *Mülkiye*, C. XXVIII, S. 244, ss. 111–125.

Şemseddin, İlyar. *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*. İzmir: 1997.

Şerîfî Şehnâme Çevirisi, C, I, II, III. Hzl. Zuhal Kültüral-Latif Beyreli, Ankara: TDK Yayınları, 1999.

Şinciang Yilnamisi 1997. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1998.

Şirin User, Hatice. *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lûgat*. C. 1, İstanbul: MEB Yayınları, 1996.

Tahir, Yar Muhemmet. "Türkiy Tillar Divanidiki Epsane-Rivayetler." *Miras*, S.1, Ürümçi: 1993, ss. 8-19.

Taklamakanlı, A. Polat, "Uygur Kişi Adları Üzerine." Akt. Alimcan İnayet. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* S. 1, İzmir: 1996, ss. 193–211.

Talip, Abdulla. "Kiz Korğan Toğrisida Rivayet." *Şinciang Géziti*, 14. 4. 1981, s. 3.

Talip, Arslan. "Karamay ve Selim Bovay Toğrisidiki Rivayetler." *Miras*, S. 2, Ürümçi: 1992, ss. 62–63.

Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Burak Yayınevi, 1998, (2. Baskı).

Tatlik, Erşidin. "Epsaniler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1994, ss. 190-193.

Tekin, Talat. *Orhun Yazıtları Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998.

Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihine Giriş, C. 1*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Tohti, Meryem. "Epsane, Rivayetlerniñ Kedimki Zaman Dunya Tarihi Okutuşidiki Roli Hekkide." *Şinciang Daşösi İlmiy Jurnili*, S. 2, Ürümçi: 1996, ss. 138-140.

Tömür, İsmayil. "Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1991, ss. 132-140.

……"Yalğuz Oğul Eriği Rivayiti Hekkide." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1985, ss. 20–24.

……..."Rivayetler." *Bulak*, S. 4, Ürümçi: 1990, ss. 141–149.

……..."Rivayetler." *Bulak*, S. 1, Ürümçi : 1991, ss. 136-145.

Tömüri, İsmail. *İdikut Uyğur Edebiyati.* Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1995.

Turan, Osman. *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, (2. Baskı).

Tursun, İkbal. "Avistadiki Yariliş Epsanilerida Hayatlik-Halaket Meseliliri." *Şinciang Pedagogika Üniversitesi İlmiy Jurnili,* S. 2, Ürümçi: 1998, ss. 52-59.

Tursun, Tohtiniyaz. "Hoten Hekkide Rivayetler." *Miras*, S. 3, Ürümçi: 1997, ss. 61-64.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. C. 2, Ankara: AKM Yayınları, 2002.

Tursinniyaz, Hebibe. *Uyğur Ayalliriniñ Tuğut Aditi Üstide Tetkikat* (Uygur Kadınlarının Doğum Âdeti Üzerine Bir Araştırma). Ürümçi: Şinciang Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.

Türkeş-Günay, Umay. *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

Türkmen, Fikret. "Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 3, İzmir: 1999, ss. 175–181.

……..."Halk Edebiyatında Ali Şir Nevayi ile İlgili Yaratmalar", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, C. IV, S. 1, Afyon: 2002, ss. 25–35.

……"Kazakistan'daki Bazı Önemli İnanç Merkezleri ve Bunların Yeniden Keşfedilmesi". *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan.* Editör: İsmet Çetin, Ankara: 2004, ss. 649–657.

……..."Kırgızistan'da Ata Kültü ve Kutsal Yerler." *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri.* Ankara: Türksev Yayını, 2001, ss. 867–872.

……*Âşık Garip Hikayesi (İnceleme-Metin)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

……"75. Ölüm Yıl Dönümünde Türk Sayılı İlk Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov." *Türk Dili*, S. 545, Ankara: 1997, ss. 483–489.

Uygur Edebiyati ve Folkliridiki Janrlar. Almuta, 1980.

Uyğur Folklirinin Antologiyasi. Almuta: 1988.

Uyğur Halk Ağız Edebiyati Kamusi. 12 Cilt. Pekin: Pekin Milletler Yayınevi, 2005.

Uyğur Halk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez). Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 2006.

Uyğur Halk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallik Böre). Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyati, 2006.

Uyğur Halk Rivayetliri 2 (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler). Yay. Hzl. Osman İsmayil, Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998.

Uyğur Halk Rivayetliri 3 (Şehsler-Veqeler Hekkidiki Rivayetler). Yay. Hzl. Ğeyretcan Osman, Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1998.

Uyğur Helik Ağiz İcadiyiti. Almuta: 1983.

Uyğur Kilassik Edebiyat Tarihi C. 1. Keşker: 1982.

Uyğur Kilassik Edebiyati Kiskiçe Tarihi 1. Yay. Hzl. Ğeyretcan Osman, Ürümçi: 1996.

Uyğur Klassik Edebiyat Tarihi–1. Yay. Hzl. Abdurehim Sabit, Kaşgar: Keşker Şeherlik Okutkuçilar Bilim Aşuruş Bölümi, 1982.

Uyğur Tilinin İzahliq Luğiti. Ürümçi: Şiñcan Helk Neşriyati, 1999.

Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1994.

Xin, Tao Yang-Zhong. *Çin'deki Yaratılış Efsaneleri*. Shanghai Halk Neşriyatı, 1989.

Yağbasan, Kudret Yıldırım. *Malatya Efsaneleri (Metinler-İnceleme)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1991.

Yıldırım, Dursun. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

Yolalıcı, M. Emin. "Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.* C. 1, S. 3, 2008, ss. 471–484.

Young, Zhong. *Helk Eğiz Edebiyati Hekkide Omumi Bayan*. Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1985.

Zeyidi, Mehmut–Dugayli, Semet. *Edebiyat Atalğuliri Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyati, 1988.

Zilal, Yasin. "Ürümçi Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1996, ss. 81-82.

……"Ürümçi Hekkide Rivayet." *Miras*, S. 4, Ürümçi: 1996, s. 81.

Zunun, Mehemmet-Abdukerim Rahman. *Uyğur Helk Eğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Ürümçi: Şinciang Helk Neşriyati, 1983.

DİZİN

A

Abdukerim Rahman: 53, 57, 63, 72, 84, 85, 86, 92, 95, 96, 97, 115, 116, 178, 212, 219, 221, 223, 224, 225, 253, 256, 263, 265, 266, 268, 275, 281, 283, 287, 288, 289, 290, 293, 304, 307, 310, 333, 337, 343, 352, 354, 356, 359, 362, 372, 376, 377, 395, 396, 397, 401, 405, 406, 410, 412, 413, 415, 422, 429, 436, 437, 444, 447, 449, 467, 468, 469
Abdulehed Abbas: 67, 405, 408
Abdulhemid Muhemmed: 67
Ablet Abbas: 67
Ablimit Muhemmet: 65, 84, 87, 88, 97, 98, 102, 119, 120
Ablimit Ömer: 71
Ahmet Gökbel, 171, 187
Ahmet Yaşar Ocak: 53, 139, 159, 168, 179, 181, 182, 187, 203
Aksu: 26, 31, 46, 183, 197, 507, 518, 643
Alaaddin Ata Melik Cüveynî: 44, 165, 169
Alankiva: 209, 527
Ali Berat Alptekin: 112, 113
Ali Duymaz: 114
Ali Şir Nevayi: 45, 204
Alimcan İnayet: 11, 12, 13, 14, 15, 54, 55, 62, 137, 160, 161, 162, 163, 187, 189, 198, 207, 208, 224
Altın Dağ: 24, 161, 165, 166, 167, 171, 193, 527, 576, 624, 625, 664
Altunhan: 656, 657, 658
Appak Hoca: 185, 206, 207, 216, 217, 536, 537, 654
Atuş (Artuş): 39, 72, 133, 150, 180, 182, 212, 225, 242, 261, 262, 272, 373, 406, 434, 468, 484, 488, 489, 503, 513, 517, 518, 606, 607, 608, 628, 637, 662, 663, 695
Aydıngöl: 172, 184, 638, 642, 643, 680
Aygerim Dıykanbayeva: 83, 142

B

Bağdat: 207, 285, 496, 524, 603, 634
Bahaeddin Ögel: 52, 54, 80, 151, 153, 156, 193, 194, 196, 210
Balasagun: 19, 200, 605
Beşbalık: 20, 34, 36, 177, 479
Beşkerem: 182, 185, 490, 518, 662, 663, 673
Bilge Kağan: 11, 12, 18, 151
Bilge Seyidoğlu: 54, 82, 111, 112, 232
Bögü Kağan: 17, 18, 20, 32, 33, 44, 46, 51, 52, 54, 55, 58, 63, 70, 90
Bronislav Malinowski: 128, 146
Buğda Dağı: 143, 158, 162, 166, 172, 386, 387, 388, 389, 618, 619, 620, 621, 630, 639
Buhara: 180, 205, 507
Büvi Meryem: 185, 188, 277, 278, 513, 517, 518
Büvi Rabia: 185, 496, 514, 515

Ç

Çin: 11, 12, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 43, 46, 47, 48, 49, 52, 63, 67, 68, 69, 70, 94, 101, 154, 159, 164, 171, 195, 196, 197, 204, 205, 206, 212, 225, 284, 285, 287, 290, 411, 415, 432, 447, 449, 523, 524, 525, 526, 530, 636, 637, 641, 645, 661, 676, 677

D

Davut Peygamber: 176, 197, 227, 321, 322, 559, 682
Dekyanus: 162, 187, 209, 438, 508, 509, 511, 580, 621, 622, 623, 647, 650, 667, 668, 669, 670

Doğu Türkistan: 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 67, 71, 75, 84, 85, 95, 107, 115, 120, 137, 165, 185, 190, 195, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 216, 230, 234, 705
Dursun Yıldırım: 125

E

Ebu Nasir Samanî: 239, 241, 242, 243, 273, 482, 483, 484, 485, 486, 513, 514
Ebulgazi Bahadır Han: 13, 15, 45, 197
Efrasiyap (Alp Er Tonga): 51, 66, 200, 218, 220, 221, 228, 230, 294, 295, 372, 373, 457, 533, 534, 605, 606, 607, 685, 702, 707
Ehmed Derviş: 69, 71, 94, 120, 337, 338
Ehmet Haşim, 58, 93, 312, 313, 322, 324, 326, 329, 332, 334, 335, 336, 342, 343, 348, 349, 352, 354, 362, 363, 364, 463, 464
Emel Esin: 154, 157, 164, 166, 167
Enver Semed Ğerbiy: 68, 69, 70, 121

F

Ferhat: 137, 233, 627, 640, 673, 676, 677
Fikret Türkmen: 47, 135, 136, 137, 138, 145, 172, 175, 187, 190, 204, 208
Firavun: 510, 597, 598
Fuzuli Bayat: 15, 130, 131, 132, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 171, 220, 229

G

Grimm Kardeşler: 69, 76, 80, 107, 142
Gülçin Çandarlıoğlu: 18, 20
Gülzadem Kurban: 45, 459
Ğeyretcan Osman: 58, 59, 61, 65, 72, 93, 100, 102, 475

H

Harun Güngör: 147
Hasan Özdemir: 111
Hebibe Tursinniyaz: 190, 216
Hızır: 105, 111, 113, 179, 203, 213, 228, 481, 482, 483, 485, 486, 521, 566, 567, 586, 625, 639, 652, 653, 688, 689
Hikmet Tanyu: 147, 149
Hoten: 18, 26, 31, 34, 36, 39, 43, 44, 45, 46, 73, 172, 183, 194, 200, 212, 228, 521, 522, 605, 627, 643, 645, 647, 666, 687, 694
Hüseyin Namık Orkun: 51
Hüseyin Nihal Atsız: 51, 52
Hz. Adem: 67, 71, 73, 174, 175, 176, 177, 190, 200, 206, 213, 225, 226, 227, 231, 310, 318, 337, 370, 386, 446, 453, 454, 468, 548, 603, 604, 618, 642, 680, 681, 682, 683
Hz. Ali: 479, 504, 513, 514, 593, 594
Hz. Musa: 45, 149, 176, 331, 332, 568
Hz. Nuh: 45, 70, 175, 178, 190, 228, 317, 328, 357, 358, 359, 459, 554, 565, 591, 592, 593, 687, 697, 698

İ

İbrahim Kafesoğlu: 11, 15, 147, 149, 163, 165, 187
İdikut Dağı: 150, 158, 159, 165, 167, 212, 630, 680
İkbal Tursun: 69
İklil Kurban: 23, 207, 216
İlteriş Kağan: 208, 369, 602, 603
İlyar Şemseddin: 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31
İran: 32, 33, 34, 44, 66, 200, 228, 338, 449, 574, 676, 677
İsa Özkan: 56
İskender Zülkarneyn: 43, 60, 61, 71, 84, 170, 197, 204, 210, 227, 228, 367,

368, 406, 458, 461, 600, 601, 602, 636, 637, 686, 689, 690
İslamcan Abdukerim: 70, 94
İsmail Görkem: 83, 113, 114
İsmail Menlik: 70
İsmail Tömüri: 59, 64, 72, 91, 92, 103, 264, 298, 300, 357, 378, 382, 446

J

Jean-Paul Roux: 149, 158, 159, 164, 169, 194
Joseph Campbell: 166

K

Kaşgar: 18, 20, 21, 22, 26, 31, 34, 36, 38, 43, 44, 46, 48, 55, 56, 57, 62, 65, 67, 69, 70, 84, 87, 88, 94, 102, 119, 120, 183, 185, 198, 200, 205, 206, 207, 208, 217, 225, 228, 490, 492, 497, 498, 502, 515, 524, 531, 536, 605, 606, 608, 625, 626, 636, 653, 654, 662, 674, 685
Kaşgarlı Mahmud (Hazreti Mollam): 13, 15, 43, 55, 62, 158, 167, 170, 172, 183, 185, 186, 207, 222, 225, 496, 497, 498, 499 634
Kazakistan: 23, 26, 28, 31, 43, 49, 50, 90, 100, 104, 117, 190, 234, 519
Kızılçı Hanım: 185, 188, 516, 517
Kızıldağ: 165, 167, 183, 498, 501, 626
Kızılırmak: 183, 500
Korhan Kaya: 35
Kuça: 606, 656, 657
Kumul: 12, 21, 24, 31, 34, 36, 43, 48, 212, 228, 434, 505, 522, 609, 660, 661, 662, 671, 672, 687
Kumuldağ: 185, 518, 663
Küsen: 59, 68, 93, 95, 158, 250, 362, 395, 412, 444, 492, 595, 627, 643, 673

L

L. Ligeti: 34, 35, 36, 37, 194, 195
Linda Dégh: 75, 79, 107, 108, 174
Lokman Hekim: 177, 213, 539, 604, 605, 611
Lopnur: 25, 197, 198, 199, 282, 290, 291, 293, 393, 522, 529, 530, 532

M

M. Fuad Köprülü: 51, 201, 202
M. Öcal Oğuz: 79, 146, 231
Mahinur Aliyeva: 49, 50, 90, 100, 104, 105, 117
Marco Polo: 35, 43
Max Luthi: 76, 77, 78
Mehemmet Zunun: 57, 85, 86, 96, 97, 116, 225
Mehemmetcan Sadık: 59, 91, 102, 103, 118, 119
Mehmet Açа: 175, 176, 222
Mehmet Saray: 24, 37, 38, 39, 205
Mehmut Nizami: 68, 93, 95
Mehmut Zeyidi: 84, 95
Mekke: 184, 189, 205, 490, 502, 564
Meryem Tohti: 66
Metin Arıkan: 157, 166
Metin Ekici: 136, 137, 138, 196, 214
Metin Ergun: 49, 53, 54, 76, 83, 155, 187
Mısır: 33, 34, 69, 94, 510
Mircea Eliade: 79, 127, 132, 146, 152, 153, 166, 167, 168
Mirza Haydar Duğlat. 44
Moğolistan: 16, 23, 195, 208, 526, 602
Molla Musa Sayrami: 45
Muhammetcan Sadık: 91, 100, 102, 103
Muharrem Ergin: 169, 197
Muharrem Kaya: 132, 146
Muhemmet Osman Hacim: 62, 254, 255
Muhemmet Osman: 62, 197, 198, 254, 255
Mustafa Arslan: 123, 134, 145, 204, 225

N

N. M. Prjewalskiy: 47
Naziğim: 137, 208, 519, 520

Nihat Sâmi Banarlı: 51,201, 202
Nikolay Federoviç Katanov: 47, 48, 705
Nilgün Çıblak: 114, 187
Nizameddin Hüseyin: 55, 64

O

Oğuz Kağan: 46, 51, 54, 63, 137, 168, 169, 196, 197, 210, 705
Orhun Nehri: 12, 14, 16, 151, 171, 208, 602
Osman İsmayil: 58, 60, 88, 89, 90, 98, 99, 102, 103, 118, 445
Osman Turan: 157, 158, 201

Ö

Ömer Soner Hunkan: 40, 200
Ömercan Nuri: 71
Özkan İzgi: 16
Özkul Çobanoğlu: 75, 80, 105, 106, 107, 123, 124, 125, 126, 130, 133, 136, 140, 141, 142, 148, 171, 173, 174, 231, 232
Özlem Şahin: 191

P

Pamir: 24, 254, 274, 406, 496, 514, 637, 677
Pertev Naili Boratav: 81, 109, 110, 114, 138, 139
Pervin Ergun: 168, 170

R

Rahile Davut: 187, 189, 190
Rahman Abdurehim: 32
Reşit Rahmeti Arat: 52
Reveydulla Hemdulla: 67
Ruhi Ersoy: 124, 191, 192
Rusya: 23, 43, 47
Rüstem: 73,160, 161, 172, 206, 210, 270, 271, 272, 404, 479, 490, 495, 511, 512, 515, 635

S

S. E. Malov: 49, 705
Saadettin Gömeç: 11, 13, 15, 23, 32, 33, 148, 149, 165, 187, 193, 194, 205, 208
Sadir Pelvan: 50, 205, 206, 210, 253, 495, 496
Said Ali Arslanhan: 183, 492, 493, 494, 514
Saim Sakaoğlu: 54, 75, 76, 81, 82, 109, 110, 111, 140
Satuk Buğra Han: 38, 39, 40, 41, 46, 51, 53, 54, 172, 177, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 200, 201, 202, 203, 210, 221, 222, 230, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 503, 513, 517, 620, 666, 707
Sedat Veyis Örnek: 163, 215
Selenga Nehri: 13, 16, 169, 208, 602
Semet Dugayli: 84, 95
Sencer Divitçioğlu: 149, 151, 193
Seyit Kemal Karaalioğlu: 52
Sopiye İşan: 65
Sultan Mahmut Kaşgarlı: 22, 24, 30, 207, 217
Süleyman Peygamber: 176, 215, 478, 479, 589, 590, 598, 693

Ş

Şerpidin Ömer: 63, 92, 99, 103, 104
Şirin: 55, 84, 137, 234, 543, 627, 648, 649, 650, 673, 676, 677
Şükrü Elçin: 81, 138, 139, 175

T

Taklamakan: 25, 180, 608, 611, 641, 666
Talat Tekin: 151
Tanrı Dağları: 13, 24, 637, 699

Tanrıkut Dağı: 150, 159, 165, 166, 679, 680
Tarım: 12, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 36, 37, 67, 197, 199, 212, 522, 532, 548, 651
Telet Nasir: 64
Tonyukuk: 171, 208, 602, 603
Turfan: 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 43, 44, 46, 48, 150, 151, 158, 159, 176, 184, 186, 200, 205, 211, 213, 217, 506, 508, 509, 522, 573, 574, 605, 611, 620, 621, 630, 642, 646, 665, 666, 680, 703
Turğun Almas: 63
Tuzdağ: 165, 626, 627
Türkiye: 21, 42, 43, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 67, 68, 71, 74, 75, 80, 81, 82, 105, 106, 107, 110, 111, 114, 115, 132, 140, 146, 179, 200, 201

U

Uçkuncan Ömer: 65, 117, 206
Umay Türkeş-Günay: 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23

Ü

Ürümçi: 20, 22, 23, 25, 28, 30, 31, 32, 34, 45, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 84, 85, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 117, 118, 119, 121, 165, 178, 186, 190, 197, 198, 212, 214, 216, 219, 221, 225, 235, 236, 238, 242, 244, 246, 247, 248, 250, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 417, 421, 422, 424, 425, 426, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 475, 476, 477, 519, 618, 620, 622, 642, 649, 667, 670, 671

W

W. Eberhard: 171
W. Radloff: 47, 48, 49, 51, 52, 705
Wilfried Buch: 78, 79
William Bascom: 127, 129, 130, 134

Y

Yakup Bey: 22, 205, 491, 492
Yarkent: 22, 26, 34, 36, 43, 44, 46, 55, 48, 67, 637, 645, 687
Yolvas Raşidin: 70
Yonca Anzerlioğlu: 33, 34
Yusuf Has Hacib: 229, 230

Z

Zekeriya Kitapçı: 32, 33, 37, 38, 39, 40, 165, 195
Zeki Velidî Togan: 195
Zuhal Kargı Ölmez: 13, 45
Zumret Ğappar: 71

ÖZET

Doğu Türkistan (Şinciang Uygur Özerk Bölgesi), çeşitli dinlerin ve kültürlerin buluştuğu önemli merkezlerden biridir. Yüzyıllardır bu coğrafyada yaşayan Uygur Türkleri, zengin bir kültür birikimine sahiptir. Bu kültürel birikimi yansıtan türlerin başında gelen efsaneler, Uygur Türklerinin inanç ve düşünüş sistemini ve buna bağlı davranış kalıplarını ortaya koymaktadır. Uygur efsaneleri üzerine yapılacak çalışmalar, Türk dünyasının ortak değelerinin tespit edilmesi bakımından da büyük önem taşımaktadır. Buna karşın, Uygur efsaneleri üzerine Türkiye'de araştırmaların bulunmaması, bu çalışmanın şeklinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmamızın *Giriş* kısmında, efsanelere kaynaklık eden Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan hakkında kısa bilgi verilmiştir.

I. Bölüm'de, Uygur efsanelerine ilişkin ilk bilgilere yer veren tarihî kaynaklar değerlendirilmiş, daha sonra Uygur efsaneleri üzerine Çin, Rusya, Kazakistan, Türkiye ve Doğu Türkistan'da yapılan çalışmalar tanıtılıp değerlendirilmiştir.

2. Bölüm'de efsane türünün tanım ve tasnif sorunu üzerinde durulmuş, ardından da efsanenin tanımı ve Uygur efsanelerinin sınıflandırması yapılmıştır. Son olarak da efsanenin sözlü kültür ortamına ve anlatmaya dayalı mit, masal, destan, halk hikâyesi ve memorat gibi türlerle ilişkisi üzerinde durulmuştur.

3. Bölüm'de, Uygur efsaneleri yapı, muhteva ve işlev özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. Çalışmamızın malzemesini oluşturan üçyüz Uygur efsanesi, içerik yönünden "mitolojik unsurlar", "dinî unsurlar", "tarihî unsurlar" ve "sosyal hayat ve geleneklerle ilgili unsurlar" başlığı altında incelenmiştir.

4. Bölüm'de Doğu Türkistan'da sözlü kaynaklardan derlenerek çeşitli gazete, dergi ve kitaplarda yayımlanmış olan ve çalışmamızın temel malzemesini oluşturan üçyüz Uygur efsanesinin öncelikle Uygur Türkçesi metinlerine, ardından da Türkiye Türkçesine aktarmalarına yer verilmiştir.

Sonuç kısmında, çalışmanın diğer bölüm ve kısımlarında yaptığımız tespitler, elde ettiğimiz bulgular ve sonuçlar toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma, "*Bibliyografya"* ve *"Dizin"* kısımlarıyla tamamlanmıştır.

ABSTRACT

Eastern Turkistan (Sinciang Uighur Autonomous Region) is one of the important centers which various religions and cultures had come together. Uighur Turks, who live for ages on this land, have a rich cultural saving. Legends, which is the leading literal type reflecting this cultural saving, point out Uighur Turks' system of belief and mentality and behaving forms linking to these. Studies on Uighur Turks are of great importance in terms of determining the common worths of Turkish world. Nevertheless, the absence of researches Uighur legends in Türkiye, has been efficient on determining the style of this study.

In the "Introduction" of our study, a brief information has been given about Uighur Turks and Eastern Turkistan, the resource of legends.

In the "First Chapter", the historical resources, which give the early information about Uighur legends, then the studies on Uighur legends in China, Russia, Kazakhistan, Türkiye and Eastern Turkistan have been presented and estimated.

In the "Second Chapter", it has been dealed on the problem of definiton and classification of legend and then the definiton of the legend and the classification of the Uighur legends have been made. Lastly, it has been dealed on the relationship between legend and the literal types basing on oral cultural ambiance and narrative like mythos, tale, legend, folk story, memorat.

In the "Third Chapter", Uighur legends have been estimated in terms of structure, ingredient and features of function. Three hundred Uighur legends, forming the materials of our study, have been examined in terms of ingredient under the topics of "mythologic elements", "religious elements", "historical elements" and "social life and elements related to tarditions".

In the "Fourth Chapter", there are interpretations of three hundred Uighur legends which have been gathered from oral resources, published on various newspapers, reviews and boks. These legends have been interpretated firstly to Uighur Turkish and after Türkiye Turkish.

In the "Conclusion" part, the determinations, findings and results on the other parts of our study have been estimated totally.

Our study has been completed with the parts of "Bibliography" and "Index".

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Mersin ili, Erdemli ilçesinde doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Erdemli'de tamamladım. 1996 yılında, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümüne girmeye hak kazandım. Aynı bölümden 2000 yılında mezun oldum.

2000 yılında, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı-Türk Halk Bilimi bilim dalında Yüksek Lisans öğrencisi oldum. Aynı bölümden, *"Tarsus Yöresi Dağ Köylerinde Geleneksel Halk Kültürü Üzerine Bir İnceleme"* adlı yüksek lisans tez çalışmamı tamamlayarak 2003 yılında mezun oldum.

2003 yılında, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı- Türk Halk Bilimi bilim dalında doktora öğrenimime başladım. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Doktora Programı'ndan *"Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)"* adlı doktora tez çalışmamı tamamlayarak 2008 yılında mezun oldum.

2000–2003 yılları arasında, Mersin-Tarsus merkezinde bulunan Ayşe Mirici İlköğretim Okulu'nda Türkçe öğretmeni, 2004–2006 yıllarında İzmir-Kemalpaşa Lisesinde Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yaptım. 2006 yılında Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası ve Edebiyatı Bilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak naklen geçiş yaptım.

Evli ve bir çocuk babasıyım.